

Ο συλλογικός τόμος *Τροχιές επισφάλειας: Εθνογραφικές προσεγγίσεις*, πραγματεύεται τις πολλαπλές και ολοένα διευρυνόμενες διαδρομές της επισφάλειας στον κόσμο μας, βασιζόμενο σε εθνογραφικά δεδομένα πρόσφατων ερευνητικών εγχειρημάτων εντός και εκτός Ελλάδας. Αναλύονται και προβληματοποιούνται ζητήματα που σχετίζονται με την έννοια της επισφάλειας και τις σύγχρονες διαστάσεις της τις οποίες τα υποκείμενα βιώνουν. Οι συγγραφείς του τόμου εστιάζουν στις αλληπάλληλες κρίσεις, στις εργασιακές και διαγενεακές αναταράξεις, στις επισφαλείς χωρικότητες και χρονικότητες, στην οικειοποίηση και απο-οικειοποίηση, στις έμφυλες, σωματικές αλλά και γονεϊκές επανομηματοδοτήσεις σε συνδυασμό με την ενεργό αντιμετώπιση της επισφάλειας. Έτσι, ο παρών τόμος επιχειρεί να εμπλουτίσει τη σχετική συζήτηση, στοχεύοντας αφενός να πραγματευτεί το ζήτημα διεπιστημονικά και αφετέρου να κατανοήσει θεωρητικά τη «δομή της αίσθησης» των τροχιών ζωής των πολλών που εντάσσονται αθέλητα σε ένα καθεστώς εμμένουσας ευαλωτότητας.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

ΤΡΟΧΙΕΣ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Μάνος Σπυριδάκης
Βασιλική Κράββα

ΤΡΟΧΙΕΣ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑΣ

Εθνογραφικές προσεγγίσεις

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Μάνος Σπυριδάκης
Βασιλική Κράββα

Ο **Μάνος Σπυριδάκης** είναι Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου με γνωστικό αντικείμενο «Κοινωνική Ανθρωπολογία των Εργασιακών Σχέσεων». Είναι συγγραφέας των μονογραφιών *Εξουσία και παρενόχληση στην εργασία* (Εκδόσεις Διόνικος, 2009), *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά* (εκδόσεις Παπαζήση, 2010), *The Liminal Worker. An Ethnography of Work, Unemployment and Precariousness in Contemporary Greece* (εκδόσεις Ashgate, 2013) και *Homo Precarius. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση* (Εκδόσεις Πεδίο, 2018). Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται σε ζητήματα ανθρωπολογίας της εργασίας και κοινωνικής πολιτικής, στην έννοια του χώρου, στην ποιοτική κοινωνική έρευνα, στην οικονομική ανθρωπολογία και στην ανθρωπολογία της υγείας.

Η **Βασιλική Κράββα** είναι Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο του Κάλιαρι (Σαρδηνία) και στο Goldsmiths College (Λονδίνο). Τα πρόσφατα ερευνητικά της ενδιαφέροντα αφορούν την ανθρωπολογία της κατανάλωσης και ζητήματα πείνας και στέρξης. Έχουν εκδοθεί οι εξής μονογραφίες της: *Tell me what you eat and I'll tell you if you are Jewish: Food and discourses of identity* (VDM Verlag, 2010) και *Καταναλώνοντας τον πολιτισμό: Διαδρομές κατανάλωσης, ιστορίες τροφής και στέρξης* (Εκδόσεις Πατάκη, 2020). Επίσης έχει επιμεληθεί άρθρα σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά (*Anthropology and Sociology, Folklore, Ethnologia Balkanica, SAGE OPEN*).

G

GUTENBERG

ΤΡΟΧΙΕΣ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑΣ

ΤΡΟΧΙΕΣ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑΣ

ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Μάνος Σπυριδάκης – Βασιλική Κράββα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

ΤΡΟΧΙΕΣ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑΣ
ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Μάνος Σπυριδάκης – Βασιλική Κράββα

Αρ. έκδ. 3426 - Κωδ. κατ. 9551330
ISBN 978-960-01-2271-8

© Copyright 2021 Gutenberg –
Μάνος Σπυριδάκης – Βασιλική Κράββα

Επιμέλεια: *I. Τυπάλγος*
Διορθώσεις: *N. Κιοσέογλου*
Σελιδοποίηση: *Γ. Καρδαμίτσης*
Μακέτα εξωφύλλου: *Χρ. Παρασκευοπούλου*

Εκδόσεις Gutenberg
Διδότου 37, 106 80 Αθήνα· Τηλ.: 210 36 42 003 -
210 36 41 996, 210 36 11 404 - Fax: 210 36 42 030

Υποκατάστημα Θεσσαλονίκης
Ιασωνίδου 13 - 546 35· Τηλ.-Fax: 2310 271147

www.dardanosnet.gr – e-mail: info@dardanosnet.gr
e-shop: www.dardanosnet.gr

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η ολική, μερική ή περιληπτική αναπαραγωγή και μετάδοση έστω και μιας σελίδας του παρόντος βιβλίου, κατά παράφραση ή διασκευή με οποιοδήποτε τρόπο (μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό κ.λπ. – Ν. 2121/93, άρθρο 51). Η απαγόρευση αυτή ισχύει και για τις δημόσιες υπηρεσίες, βιβλιοθήκες, οργανισμούς κ.λπ. (άρθρο 18). Οι παραβάτες διώκονται (άρθρο 13) και τους επιβάλλονται κατάσχεση, αστικές και ποινικές κυρώσεις σύμφωνα με το νόμο (άρθρα 64-66).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Εισαγωγή</i>	11
-----------------------	----

Α. ΚΡΙΣΗ Ή ΚΡΙΣΕΙΣ; ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΕΣ, ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΕΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ

1. Katherine S. Newman, <i>Η συνταξιοδοτική ανασφάλεια και η άνοδος του γκρίζου εργατικού δυναμικού</i>	49
2. Λεωνίδας Βατικιώτης, <i>Ελληνική οικονομία εν μέσω πανδημίας: Ποτέ ένα ρεκόρ ύφεσης δεν είναι... αρκετό!</i>	62
3. Δημήτρης Γιαννακόπουλος, <i>Η ανεπισημότητα ως απάντηση στην κρίση στην ελληνική επαρχία: ηθική και οικονομία</i>	91
4. Βασίλης Δαλκαβούκης, <i>Προς μια «επείγουσα ανθρωπολογία»; Ερευνώντας εκ των έσω τον ρόλο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης</i>	116
5. David Nugent και Adeem Suhail, <i>Κρίση, αναταραχή και διαχείριση: Έξυπνες πόλεις και σύγχρονη αστική ανισότητα</i>	145
6. Χριστίνα Καρακιουλάφη, <i>Βιώματα επισφαλούς εργασίας των ηθοποιών εν μέσω οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα</i>	170

Β. ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΕΣ, ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΕΣ ΑΝΑΤΡΟΠΕΣ

7. Νίκος Παπαδάκης, Μαρία Δρακάκη και Σοφία Σαριδάκη, <i>Τροχιές, διαστάσεις και παράμετροι της επισφάλειας των νέων στην αγορά εργασίας σε Ευρώπη και Ελλάδα</i>	201
---	-----

8. Julia Soul, «*Η διαχείριση της επιχείρησης και το να είσαι εργοδότης... Είναι απλά μια ψευδαίσθηση*». *Νεοφιλελεύθερη ηγεμονία και εργασιακή επισφάλεια σε μια «μικρή» επιχείρηση των εργαζομένων χάλυβα στην Αργεντινή* 239
9. Sharryn Kasmir, «*Ένας Δούρειος Ίππος ανάμεσά μας*». *Το εργοστάσιο Saturn και η αποδιοργάνωση των εργαζομένων στην αυτοκινητοβιομηχανία στις ΗΠΑ* 264
10. Isabell Lorey, *Υποκειμενοποιητική επισφάλεια και παραγωγή δίχως μισθό* 287
11. Paul Durrenberger, *Εάν διαθέτεις ένα δυνατό συνδικάτο, δεν χρειάζεσαι γραβάτα: Η εργασία στις ΗΠΑ και η παγκόσμια αλληλεγγύη* 300

Γ. ΑΖΗΤΗΤΟΙ ΒΙΟΙ, ΑΝΕΠΙΘΥΜΗΤΕΣ ΖΩΕΣ, ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΣ ΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΕΣ

12. Μιχάλης Χριστοδούλου, *Η ευαλωτότητα ως φαινόμενο της διαδρομής του βίου: η διαλεκτική της αυτενέργειας και της χρονικότητας* 321
13. Αναστάσιος Μπίτζιος και Αναστασία Σπυροπούλου, *Αστεγία και ευαλωτότητα. Η περίπτωση της Κορίνθου* 351
14. Μαρία Ζήση, *Αθέατοι άστεγοι σε αστικό περιβάλλον στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης* 384
15. Γιάννης Ζαϊμάκης και Αντώνης Δρακωνάκης, *Σπαταλημένοι χρόνοι: αφηγήσεις ζωής επισφαλών εργαζομένων για τον «ελεύθερο χρόνο»* 410

Δ. ΟΙΚΕΙΟΙ ΑΛΛΟΙ, ΕΤΕΡΟΙ ΗΜΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΣ ΕΠΙΤΕΛΕΣΤΙΚΟΤΗΤΕΣ

16. Άρης Τσαντηρόπουλος και Ανδρομάχη Οικονόμου, *Εργασιακές πολιτικές, περιβαλλοντικές πρακτικές και επισφάλεια στους ψαράδες του Β. Αιγαίου. Η περίπτωση της λιμνοθάλασσας Βιστωνίδας και Πόρτο Λάγος* 443

-
17. Αναστασία Καρακασίδου, *Περιθωριοποίηση και κίνδυνος: Νησιώτες, πρόσφυγες και μετανάστες στη Λέσβο* 469
18. Ελένη Γιαννακοπούλου, *Επισφαλείς ταυτότητες σε επισφαλείς καιρούς: Διαστάσεις διαχείρισης της ιδιότητας του πολίτη των μεταναστών δεύτερης γενιάς από την Αλβανία* 499
19. Γεωργία Σαρικούδη, *Οικειοποιήσεις του ανοίκειου: Στρατηγικές εύρεσης εργασίας των προσφύγων στη Βόρεια Ελλάδα* 526
20. Μαρία Βελιώτη-Γεωργοπούλου, *Η επισφάλεια στην επιτελεστική σκηνή. Η ανατροπή του τελετουργικού της παρέλασης κατά την εθνική επέτειο της 28ης Οκτωβρίου (2011)* 541

**Ε. ΕΜΦΥΛΕΣ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΕΣ,
ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΣ ΓΟΝΕΪΚΟΤΗΤΕΣ
ΚΑΙ ΣΩΜΑΤΑ ΠΟΥ ΒΑΛΛΟΝΤΑΙ**

21. Παρθενόπη Κελτσίδου, *Οριακοί βίοι και μετεωρισμοί: φύλα υπό διεκδίκηση, έμφυλα υποκείμενα υπό διαπραγματεύση* 571
22. Μάνος Σπυριδάκης και Παναγιώτης Γκούβερης, *Διωκόμενη γονεϊκότητα. Θεσμική αμφισβήτηση του πατρικού ρόλου μετά τη διάξυξη στο ελληνικό παράδειγμα* 597
23. Γιώργος Κούζας, *Καθημερινές «γυναικείες» ενασχολήσεις στο σπίτι – δυναμικές απαντήσεις στην κρίση: Όταν η τέχνη του πλεξίματος μετατρέπεται σε επάγγελμα. Η περίπτωση των πλεκτριών στο κέντρο της Αθήνας* 617
24. Βασιλική Κράββα, *Ευάλωτες ζωές, επισφαλείς υλικότητες: σώματα και σκουπίδια την εποχή της πανδημίας* 647

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΜΑΝΟΣ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ*

ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ η επισφάλεια ως έννοια αλλά και ως επενέργεια με αρνητικό πρόσημο βρίσκεται διαρκώς υψηλά στα ζέοντα θέματα της ημερήσιας διάταξης του δημόσιου και επιστημονικού λόγου (Bove, Murgia, Armano 2017). Πρόκειται, όπως θα το έθετε ο Mauss, για ένα ολικό κοινωνικό φαινόμενο το οποίο διατρέχει την οικονομία, την πολιτική, το νομικό και πολιτισμικό σύστημα, εν γένει την οργάνωση της κοινωνίας και σαφώς την ταξική της συγκρότηση. Πριν από τις αρχές της νέας χιλιετίας, η επισφάλεια δεν αποτελούσε αντικείμενο συστηματικής ακαδημαϊκής διερεύνησης και συζήτησης, καθόσον το ενδιαφέρον εστιαζόταν στη νεοφιλελεύθερης κοπής ευελιξία και σε ευφάνταστους, δυστοπικούς όρους όπως η ευελισφάλεια, που μολονότι αποτελούν εγγενείς διαστάσεις της έκφρασης της επισφάλειας, είχαν θεωρηθεί απαραίτητοι μοχλοί αύξησης της απασχόλησης και της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων. Η χρήση του όρου «επισφάλεια» ήταν εξαιρετικά διαμφισβητούμενη και παρέπεμπε περισσότερο σε πολιτικού χαρακτήρα ζητήματα (Betti 2018). Η εικόνα αυτή αλλάζει μέσα από το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης. Η διεθνής επιστημονική κοινότητα και θεσμικοί φορείς όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση αποδέχονται και εντάσσουν την έννοια στην αναλυτική τους στόχευση. Έχοντας ως πλαίσιο εκκίνησης κυρίως τη συσχέτισή της με την εργασία και την εργασιακή διαδικασία, ένας ολοένα αυξανόμενος όγκος μελετών φανερώνει τη διαχρονικά αντικοινωνική όψη της έννοιας τόσο στον παγκόσμιο βορρά όσο και στον παγκόσμιο νότο, όπου πλήττει τους λιγότερο προνομιούχους και προστατευμένους, τους μετανάστες καθώς και το γυναικείο εργατικό δυναμικό.

Ο όρος δεν είναι καινούριος, καθώς έχει διέλθει ποικίλα αλλά συγγενή εννοιολογικά στάδια, διαχρονικά, τα οποία προσδιορίζονται στη βάση της έμφασης που αποδίδουν σε παραμέτρους και διαστάσεις τις οποίες

* Καθηγητής Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, maspyridakis@gmail.com

περιγράφει. Τον 19ο αιώνα χρησιμοποιείται από στρατευμένους διανοούμενους, κυρίως σοσιαλιστές, για να αποτυπώσει την κατάσταση των εργατών στην Αγγλία και τη Γαλλία καθώς και τις διαδρομές του βίου του λούμπεν προλεταριάτου. Εμβληματική θέση κατέχει η εμφάνιση του όρου στη Μαρξική παράδοση στα έργα *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία* (Ενγκελς 1845), *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (Marx & Engels, 1848) και *Κεφάλαιο* (Μαρξ 1996). Ο όρος συναντάται σε έργα κοινωνικών μεταρρυθμιστών όπως το έργο του Henry Mayhew με τίτλο *London labour and the London poor* και το έργο του Charles Booth με τίτλο *Life and labour of the people in London*, όπου γίνεται αναφορά στις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των Λονδρέζων, καθώς και σε άρθρα των σοσιαλιστών Adolph Smith και John Thompson, υπό τον τίτλο *Street life in London*, όπου οι συνθήκες ζωής των Λονδρέζων εργατών του δρόμου περιγράφονταν ως επισφαλείς. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε επίσης από τον Sidney Webb το 1887 στο έργο του *Facts for Socialists* καθώς και στη Νότια Ευρώπη από τις ιταλικές αρχές σε μελέτες που αφορούσαν τη Σικελία, την Καλαβρία και την Μπασιλικάτα: Zardanelli, *Inchiesta sulla Basilicata*, Francheti και Sonnino, *La Sicilia nel 1876* και, Jacini, *Relazione finale sui risultati dell' inchiesta agraria*. Σε γενικές γραμμές η έννοια της επισφάλειας κατά τον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα επιστρατευόταν για να ταυτίσει τις συνθήκες εργασίας με την επισφάλεια της εργατικής τάξης η οποία συνδεόταν στενά με την ευρύτερη έννοια της φτώχειας (Betti 2018). Με αυτό το εννοιολογικό φορτίο, η έννοια χρησιμοποιούνταν μέχρι και μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, οπότε και άρχισε να συσχετίζεται περισσότερο με τις διαστάσεις της απασχόλησης και της ευημερίας, π.χ. στο άρθρο της Dorothy Day, *Poverty and Precarity*, το 1952 με αναφορά στις ΗΠΑ.

Ήταν τη δεκαετία του 1960 κατά την οποία σημειώθηκαν οι πρώτες συστηματικές αποκρυσταλλώσεις της έννοιας, ως τραγική ειρωνεία ωστόσο, καθόσον πρόκειται για την περίοδο όπου η κρατούσα νόρμα είναι αυτή της εργασιακής σταθερότητας και του «εύπορου εργάτη». Το 1964, ο Ιταλός οικονομολόγος Paolo Sylos Labini δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «Precarious Employment in Sicily», όπου επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψης ότι ο όρος είναι πολύ χρήσιμος για την ανάλυση αναπτυσσόμενων χωρών και περιοχών. Το 1974 εκδίδει βιβλίο για την ιταλική κοινωνική στρωμάτωση, με τίτλο *Saggio sulle classi sociali*, συνδέοντας την επισφάλεια με τη Μαρξική έννοια του λούμπεν προλεταριάτου και θεωρώντας ότι η επισφαλής εργασία είναι το αποτέλεσμα του οικονομικού διαχωρισμού μεταξύ του βιομηχανικού βορρά και του υπανάπτυκτου νότου. Ως επισφαλείς εργαζόμενοι λογίζονταν οι χαμηλά αμειβόμενοι περιστασιακοί εργάτες, δίχως σταθερή σχέση απασχόλησης, οι οποίοι συνήθως εργάζονταν σε μικρές βιομηχανικές δομές, στο λιανεμπόριο και στη γεωργία. Την ίδια περίοδο, ο Pierre Bourdieu εκδίδει το γνωστό έργο *Travail et travailleurs en Algérie*,

όπου χρησιμοποιώντας τον όρο της επισφάλειας περιγράφει την κατάσταση των μη σταθερών Αλγερινών εργαζομένων τους οποίους επίσης συνδέει με το λούμπεν προλεταριάτο. Για τον Bourdieu η συνθήκη της επισφάλειας συνδέεται με τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της παραδοσιακής αλγερινής κοινωνίας και κυρίως με την εμφάνιση μιας δυαδικής αγοράς εργασίας που συγκροτείται από μια μειονότητα σταθερών πυρηνικών εργαζομένων οι οποίοι απασχολούνται σε σύγχρονους κλάδους της αγοράς εργασίας και από μια ετερογενή πλειοψηφία ανέργων ή υποαπασχολούμενων που βιώνουν μη σταθερές συνθήκες εργασίας και διαβίωσης.

Από την άλλη, η εμφάνιση νέων επιστημονικών κλάδων όπως είναι αυτός της κοινωνικής ιστορίας κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα ανανέωσε το ενδιαφέρον για την έννοια της επισφάλειας, σε συνδυασμό με την ανάδειξη και άλλων διαστάσεων της, όπου κυρίαρχη αναλυτική κατηγορία αναδείχθηκε αυτή της μη σταθερότητας ως δομικό στοιχείο του οικονομικού συστήματος. Παράλληλα, οι φεμινιστικές σπουδές και μελέτες έδωσαν έμφαση σε μια λίγο-πολύ «παραμελημένη» ακαδημαϊκά κοινωνική κατηγορία, τις γυναίκες ως εργατικό δυναμικό αλλά και ως υποκείμενο της ιστορίας το οποίο εξωθείται να συμβάλει στη σταθερότητα άλλων κοινωνικών κατηγοριών (Ortner 1994). Επιπλέον, σε θεωρητικό επίπεδο, μελέτες όπως αυτή του Immanuel Wallerstein με τίτλο *Historical Capitalism* έδειξαν ότι οι κεφαλαιούχοι χρησιμοποιούσαν το προλεταριάτο ανάλογα με το παραγόμενο προϊόν και τη ζήτηση της αγοράς, επιχειρώντας να μετακυλήσουν στο πλέον αδύναμο κομμάτι του εργατικού δυναμικού, στις γυναίκες και στα παιδιά, τα κόστη που συνόδευαν τα επιχειρηματικά τους ρίσκα.

Μολονότι δεν υφίσταται συμφωνία για το ακριβές περιεχόμενο του όρου καθώς και για τον τρόπο αποτίμησης των επενεργειών του (Barbier 2004, Ζαϊμάκης 2015, Armano, Bove & Murgia 2017), η άνοδος του φαινομένου στο οποίο παραπέμπει εκφράζει τη διαρκή και σταθερή προσπάθεια ολοένα και μεγαλύτερης εμπορευματοποίησης της εργατικής δύναμης. Η κύρια σημασιολογική διαμόρφωσή του, που εντοπίστηκε κατά τη «χρυσή» περίοδο του Δυτικότροπου Κεϋνσιανισμού με αναφορά στην εργασία και στις εργασιακές συνθήκες, εξακολούθησε να παραπέμπει στην ίδια σημασία και κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Εξαιρέση αποτελεί η δουλειά των Ιταλών Valerio Evangelisti και Salvatore Sechi με τίτλο *Il galletto rosso. Precariato e conflitto di classe in Emilia Romagna (1880-1980)*, οι οποίοι υιοθέτησαν την έννοια του πρεκαριάτου για να περιγράψουν το αγροτικό προλεταριάτο του ύστερου 19ου αιώνα και το βιομηχανικό της «κόκκινης» Εμίλια-Ρομάνια, δείχνοντας ότι η εργατική τάξη, μολονότι εντάσσονταν σε ένα Φορντικό καθεστώς παραγωγής, βίωνε εργασιακή επισφάλεια. Δύο δεκαετίες πριν από το γύρισμα προς τον 21ο αιώνα, πάλι ο Bourdieu χρησιμοποιεί τον όρο «κατάσταση της επισφάλειας», με περισσότερο υπαρξιακό περιεχόμενο τη φορά αυτή, στο κείμενό του

με τίτλο *La précarité est aujourd'hui partout*. Εκεί υποστηρίζει ότι ο καθένας μας μπορεί να μεταπέσει σε αυτή την κατάσταση δεδομένων των συνθηκών που δημιουργεί η παγκοσμιοποίηση και ο νεοφιλελευθερισμός. Όπως το θέτει ο Bourdieu (1998), η κατάσταση αυτή αποτελεί ένα νέο είδος κυριαρχίας το οποίο υποστηρίζεται από ένα γενικευμένο καθεστώ αβεβαιότητας και εκβάλλει στη σταδιακή καταστροφή των προϋποθέσεων της επιβίωσης. Έτσι, καθώς η επισφάλεια ως έννοια και πραγματικότητα έχει πλέον ενταχθεί στον καθημερινό λόγο με όρους οικονομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς, έχει ιδιαίτερη σημασία να αποτυπωθεί ευσύνοπτα και συμπεριεκτικά η θεωρητική της προσέγγιση, όπως αυτή έχει έως τώρα μορφοποιηθεί.

Όπως έχει υποστηριχθεί αλλού, η επισφάλεια έχει γίνει αντικείμενο διερώτησης με όρους οντολογικούς καθώς και υπαρξιακούς (Σπυριδάκης 2018). Η βασική ιδέα έγκειται στο ότι η ανθρώπινη ύπαρξη διαμεσολαβείται από υψηλό βαθμό ενδεχομενικότητας και ως εκ τούτου τίποτε στη ζωή δεν μπορεί να διασφαλίσει τη βεβαιότητα και την ασφάλεια. Επιδίωξη της προσέγγισης δεν είναι η επιβολή μιας κανονιστικής εννοιολόγησης του όρου αλλά η κατανόηση της σημασίας του ως οντολογικής συνθήκης, η οποία δίνει το έναυσμα για πολιτικές και διανοητικές αναζητήσεις σε μια σειρά από θεσμικά, κυβερνητικά, διεπιστημονικά και ενσώματα συγκείμενα (Puar 2012).

Στο πλαίσιο αυτής της λογικής η Τζούντιθ Μπάτλερ εισηγείται την έννοια της τρωτότητας (Μπάτλερ 2017: 160), υποστηρίζοντας ότι αυτή αφορά μια κοινωνική και ενσώματη κατάσταση η οποία συνδέεται με την κοινωνική προσκόλληση σε άλλους. Η ίδια η συνθήκη της προσκόλλησης συνεπάγεται την ίδια της την απώλεια, καθόσον τα υποκείμενα είναι εκτεθειμένα στους άλλους και επαπειλούνται εξαιτίας αυτής ακριβώς της έκθεσης. Η ουσία του επιχειρήματος της Μπάτλερ συνίσταται στο ότι υπάρχουμε μέσα από τρόπους σχέσεων για άλλους αλλά και λόγω κάποιων άλλων μέσα από την ταυτότητά μας, σεξουαλική, έμφυλη ή πολιτική, εντός του πλαισίου παρουσίας ή απουσίας υποδομών υποστήριξης και κοινωνικών και πολιτικών θεσμών (Μπάτλερ 2017: 144). Στο αναλυτικό της σχήμα η κατάσταση της επισφάλειας είναι διαφορετική για τον καθένα, ακριβώς επειδή είναι άνισα κατανομημένη στον καθένα· αφορά δε τους περιθωριοποιημένους, τους φτωχούς, αυτούς που είναι εκτεθειμένοι στην οικονομική επισφάλεια, στη βία και την εξαναγκαστική μετανάστευση. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, διαβλέπει τη δυνατότητα χειραφέτησης και κοινής δράσης ενάντια στην άνιση μοίρα που η επισφάλεια συνεπιφέρει. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι η θέση αυτή, πέρα από το γεγονός ότι τονίζει με άλλους όρους την πάντα ζητούμενη κοινωνική συνοχή, για την οποία έχουν τοποθετηθεί ήδη οι κλασικοί της κοινωνικής επιστήμης, και μολονότι εντοπίζει με τρόπο δυναμικό τη δομή της αίσθησης αυτής της συνθήκης, είναι

αρκετά προβληματική στο μέτρο που «βλέπει» την επισφάλεια ως πανταχού παρούσα, απομειώνοντας έτσι την εννοιολογική της οξύτητα. Με τον τρόπο αυτό, η επισφάλεια μετατρέπεται σε μια α-ιστορική έννοια, εξοβελίζει τις σημαντικές διαφορές στις κοινωνικές σχέσεις, ενώ την ίδια στιγμή ταυτολογεί για το αυτονόητο δίχως να ερμηνεύει το κίνητρο της εμφάνισής της (Kasimir 2018).

Σε μια παρόμοια γραμμή σκέψης, η αντίληψη της Μπάτλερ συναντά αυτήν της Isabell Lorey στο έργο της με τίτλο *The Government of the Precarious: An Introduction* (2015). Κατά τη Lorey, η αμφιταλάντευση ανάμεσα στη σχεσιακή διαφορά και στις δυνατότητες που δημιουργούνται από αυτά που είναι κοινά στη συνθήκη της διαφοράς μπορεί να συγκροτήσει την αφετηρία για πολιτική δράση και πολιτικό λόγο. Η κοινότητα αυτή δεν είναι παρά ό,τι μπορεί να συναθροιστεί και να ενδυναμωθεί μέσα από την πολιτική δράση. Για τη Lorey, οι διάφορες μορφές επισφάλειας μπορούν να δομήσουν και να συγκροτήσουν μια κατάσταση τέτοιου είδους. Και τούτο μπορεί να συμβεί ακριβώς διότι η επισφάλεια δεν δύναται να υπάρξει πέρα από την πολιτική και την κοινωνία. Η επισφάλεια αποτελεί ένα είδος κανονικοποίησης για όλους. Έτσι, συμφωνώντας με την Μπάτλερ, διακρίνει μια πρώτη έννοια, την επισφάλεια (precariousness), ως κοινωνικο-οντολογική διάσταση η οποία χαρακτηρίζει τα ανθρώπινα και μη όντα. Το κυρίαρχο στοιχείο στο περιεχόμενο της έννοιας είναι ότι δεν πρόκειται για μια ατομική ή αυτόνομη αλλά για μια σχεσιακή και, συνεπώς, μοιραζόμενη κατάσταση με άλλες επισφαλείς ζωές. Η δεύτερη διάκριση, η κατάσταση της επισφάλειας (precarity), κατανοείται ως κατηγορία κατάταξης, η οποία προσδιορίζει τις επενέργειες του ποικιλώνυμου κοινωνικού, πολιτικού και νομικού αντίκτυπου της γενικευμένης επισφάλειας. Τέλος, η τρίτη διάκριση αφορά τη δυναμική της κυβερνητικής επισφάλειας. Εμπεριέχει τους τρόπους διακυβέρνησης από την περίοδο της ανάδυσης του βιομηχανικού καπιταλισμού και της αστικής τάξης, παραπέμποντας στην έννοια της βιοπολιτικής του Foucault, κατά τον οποίο στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα η ζωή των υποκειμένων έγινε αντικείμενο πολιτικής διαχείρισης εις τρόπον ώστε η διακυβέρνησή τους να είναι παραγωγική για την καπιταλιστική οικονομία και να ενδυναμώνει την κρατική εξουσία. Καμία από τις τρεις διακρίσεις που προσδιορίζει η Lorey δεν εμφανίζεται αυτόνομα αλλά σε διαφορετικά ιστορικά τοποθετημένα συγκείμενα και σχέσεις, προκαλώντας διαφορετικές μορφές κυριαρχίας. Για τη νεοφιλελεύθερη πολιτική διαχείριση του ζητήματος, σε ένα πλαίσιο ελαχιστοποίησης των κοινωνικών δαπανών, τούτο δεν σημαίνει παρά την πολιτική τεχνολογία ρύθμισης της απόλυτης φτώχειας, εμποδίζοντας έτσι τα υποκείμενα να διεκδικήσουν κάτι παραπάνω και ταυτόχρονα τοποθετώντας τα σε συγκεκριμένες θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία. Με άλλα λόγια, η διαχείριση αυτή αποτελεί μια πρακτική κανονικοποίησης και

συμμόρφωσης ακόμα και κοινωνικών ομάδων που παλιότερα δεν βρίσκονταν στο χείλος της συνθήκης της επισφάλειας.

Μια άλλη προσέγγιση της επισφάλειας αφορά την κατανόσή της ως βιωματικής εμπειρίας, ως μιας συνθήκης κατά την οποία τα υποκείμενα επενδύουν σε εγγενείς, τρόπον τινά, ιδιότητες του εαυτού τους καθώς και στα χαρακτηριστικά της κοινωνικής τους θέσης. Χαρακτηριστική, υπό το φως αυτής της λογικής, είναι η μελέτη των Emiliana Armano και Annalisa Murgia εν σχέσει με την επισφάλεια των εργατών γνώσης στη Βόρεια Ιταλία το 2015. Βασιζόμενες στην ποιοτική κοινωνική μεθοδολογία, αναλύουν τον λόγο των υποκειμένων που απασχολούνται, σύμφωνα με τον ορισμό του Peter Drucker (1994), σε εργασίες οι οποίες απαιτούν διανοητικές, επικοινωνιακές, σχεσιακές και γνωσιακές δεξιότητες, συνεργαζόμενα με άλλους για την εκτέλεση συγκεκριμένου έργου. Ιδιαίτερα μετά την εμφάνιση στη σχετική συζήτηση του έργου του Manuel Castells (1996) περί δικτυωμένης κοινωνίας, η έννοια του εργαζόμενου γνώσης διευρύνθηκε, περιλαμβάνοντας εργασιακές κατηγορίες, από τους managers μέχρι τους εργαζομένους σε τηλεφωνικά κέντρα, αυτούς δηλαδή που απασχολούνται στον τεταρτογενή τομέα της οικονομίας, εις τρόπον ώστε πλέον αυτή να έχει μια γενικευμένη σημασία που παραπέμπει περισσότερο σε ένα σύνθετο σύνολο δραστηριοτήτων εντός του. Οι εργαζόμενοι της γνώσης είναι ως επί το πλείστον αυτοαπασχολούμενοι. Οι δύο ερευνήτριες χρησιμοποιούν την έννοια της επισφάλειας για να αναλύσουν τον τρόπο πρόσληψης και βίωσής της από την κατηγορία των ως άνω εργαζομένων, διακρίνοντας τρεις σημασίες. Η πρώτη αφορά την κατάσταση της επισφάλειας (precarity) ως δομικής συνθήκης και συνδέεται με την εργασία και τη σχέση που απορρέει από αυτήν. Η δεύτερη αφορά την επισφάλεια ως βιωματική εμπειρία, η οποία συνδέεται με μια ενδογενή ιδιότητα της προσωπικότητας καθώς και την κοινωνική θέση του υποκειμένου στη διάρκεια του βίου του. Οι δύο ερευνήτριες ασχολούνται με αυτήν κυρίως τη διάσταση χρησιμοποιώντας, ωστόσο, και την τρίτη σημασία, η οποία αφορά την κοινωνική επικράτεια συγκρότησης του πρεκαριάτου, δηλαδή έναν κοινωνικό δρώντα ο οποίος, δυνητικά, σύμφωνα κυρίως με την αγγλοσαξονική βιβλιογραφία (Standing 2011), μπορεί να συγκροτήσει μια πολιτική τάξη διεκδικούσα καθολικά δικαιώματα, ισότητα και κοινωνική αλληλεγγύη. Το πρεκαριάτο συνεπώς αποτελείται από ένα ευρύ σύνολο αυτοαπασχολούμενων, ανεξάρτητων ή εξαρτημένων εργαζομένων, από γυναίκες, φοιτητές, μετανάστες καθώς και νέους, οι οποίοι προστατεύονται ελλιπώς από ένα ολοένα και ανεπαρκέστερο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας. Το ογκούμενο μέγεθος του πρεκαριάτου δεν είναι μονάχα το αποτέλεσμα των αλλαγών στην αγορά εργασίας και των αυξανόμενων συμβάσεων ορισμένου χρόνου αλλά και των μετασχηματισμών που λαμβάνουν χώρα στην παραγωγική διαδικασία, των δικαιωμάτων που συνδέονται με αυτήν κα-

θώς και των σκόπιμων, σαφώς, στρατηγικών διακυβέρνησης στην καπιταλιστική κοινωνία.

Σε μια παραπλήσια λογική κινείται η δουλειά των Luc Boltanski και Eve Chiapello στο έργο τους με τίτλο *The New Spirit of Capitalism* του 2005. Για να περιγράψουν το νέο αυτό πνεύμα, το οποίο έλαβε χώρα από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 έως και τις αρχές του 1990, οι δύο μελετητές ανέλυσαν κείμενα που απευθύνονταν σε στελέχη επιχειρήσεων με σκοπό τη διαπαιδαγώγησή τους με ένα νέο είδος ηθικής και επιχειρηματικής πρακτικής. Τα κείμενα αυτά εστιάζουν στην οργάνωση της εργασίας, σε νέες κορπορατιστικές οργανωσιακές μορφές και στο περιβάλλον εργασίας των στελεχών. Η ανάλυση ανέδειξε ότι στο διάστημα αυτών των ετών αναδύθηκε μια νέα αναπαράσταση για την επιχείρηση, η οποία είναι ευέλικτη, βασίζεται στην οργάνωση προγραμμαμάτων, είναι δικτυωμένη, καταργεί τα παλιά επίπεδα ιεραρχίας και τα αντικαθιστά με εγκάρσιες διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Η αναπαράσταση αυτή έρχεται σαφώς σε αντίθεση με την αντίστοιχη της δεκαετίας του 1960, αυτήν της ιεραρχημένης, γραφειοκρατικοποιημένης και καθετοποιημένης δομής εντολών. Μαζί με το «ασφαλές» πνεύμα της επιχείρησης, που θεμελιωνόταν σε αξιοκρατικές διαδικασίες για συμφωνημένους και διαπραγματεύσιμους στόχους στο εσωτερικό της, μεταβλήθηκε και η ίδια η έννοια της σταδιοδρομίας: από τη δεκαετία του 1990 και μετά γίνεται αντιληπτή ως μια σειρά σχεδίων προς υλοποίηση από απασχολήσιμα υποκείμενα που βασίζονται στην εμπειρία τους, η οποία μετατρέπεται από εφόδιο ζωής σε επαγγελματικό προαπαιτούμενο, συγκροτητικό στοιχείο της ταυτότητας του φορέα της. Επί της ουσίας η νέα αυτή κριτική ανάγνωση του καπιταλισμού προσανατολίζει την αναλυτική εστίαση να επικεντρωθεί στο ότι τα υποκείμενα της μετανεωτερικής συνθήκης καλούνται να γίνουν διαχειριστές της μοίρας τους και επιχειρηματίες του ίδιου του εαυτού τους, μια διαδικασία η οποία εκβάλλει σε νέες μορφές υποκειμενοποίησης και κατασκευής της ταυτότητας, που βασίζονται στον κατακερματισμό, στην εξατομίκευση και στη λογική της επιχείρησης. Η αυτοπραγμάτωση διαμεσολαβείται από την εξύμνηση των ατομικών δεξιοτήτων.

Σε μια παρόμοια λογική κινείται και ο Maurizio Lazzarato στο έργο του με τίτλο *Η κατασκευή του χρωμένου ανθρώπου* του 2014. Ο συγγραφέας επισημαίνει το γεγονός ότι στην Ευρώπη η μεταρρύθμιση της αγοράς εργασίας συντελείται μέσα από την εξάπλωση της φτώχειας και της επισφάλειας, ιδιαίτερα όπως αυτή έχει εφαρμοστεί στον Ευρωπαϊκό Νότο, γύρω από τον άξονα της κρίσης χρέους των κρατών. Μέσα από τον εκβιασμό του χρέους το κράτος προχωρά στον μετασχηματισμό του χαρακτήρα του, από κράτος ευημερίας με κοινωνικά δικαιώματα και υπηρεσίες, στο workfare, δηλαδή στην υπαγωγή των κοινωνικών του πολιτικών σε μια σειρά από αυστηρές προϋποθέσεις και στην ευελιξία της επι-

σφαλούς απασχόλησης. Για να το θέσουμε διαφορετικά, το «νέο» πνεύμα του κράτους υποδεικνύει ότι τα κοινωνικά δικαιώματα δεν είναι κάτι το δεδομένο, αλλά όλοι πρέπει να δουλεύουν για να αποδείξουν ότι έχουν τη δυνατότητα να τα αποκτήσουν και κανείς δεν επιτρέπεται να είναι ανενεργός. Για τον Lazzarato, το χρέος και ο τρόπος της κατασκευής του συγκροτεί λειτουργίες με τεράστιες επενέργειες τόσο στη ζωή των καθημερινών ανθρώπων όσο και στην ίδια την ύπαρξη των κρατών. Φέρνει ως παραδείγματα αυτής της λογικής τον ρόλο που διαδραματίζουν οι διεθνείς οίκοι αξιολόγησης όπως οι Fitch, Moody's και Standard and Poors εν σχέσει με τον δυναμισμό και τις προοπτικές της οικονομικής δραστηριότητας ενώσεων, οργανισμών και κρατών. Αναφορικά με την τελευταία περίπτωση υπενθυμίζει ότι οι ίδιοι οίκοι που αξιολογούσαν πολύ θετικά τα «ομόλογα-σκουπίδια», μια από τις πρωταρχικές αιτίες της πρώην σοβούσας και τώρα υφιστάμενης κρίσης των ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων υψηλού κινδύνου, ήταν αυτοί που αξιολόγησαν αρνητικά την Ιρλανδία, την Πορτογαλία, την Ελλάδα και την Ισπανία προκαλώντας εκτόξευση των πληρωτέων τόκων και διευκολύνοντας την επιβολή της δημοσιονομικής λιτότητας (Lazzarato 2014: 39). Έτσι, το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα επιβάλλει στην ουσία διαδικασίες αφαίμαξης που έχουν μια διπλή βάση: σε γενικές γραμμές, αφενός, μέσα από την αύξηση του κρατικού χρέους ως αποτέλεσμα των νεοφιλελεύθερων πολιτικών που μεταβάλλουν τη χρηματοδότηση των δομών του κράτους πρόνοιας, θεσπίζονται νόμοι οι οποίοι καθιστούν υποχρεωτική την καταφυγή σε ιδιώτες πιστωτές και αφετέρου μέσα από τα επιτόκια δανεισμού των καταναλωτικών αγαθών των οικογενειών, οι αγορές των οποίων γίνονται ως επί το πλείστον επί πιστώσει.

Μια περισσότερο κοινωνιολογική προσέγγιση του ζητήματος χρησιμοποιεί τον όρο «επισφάλεια» ως σημασιολογικό άξονα περιγραφής και ανάλυσης ποικίλων μορφών εργασίας όπως είναι η αυτοαπασχόληση, η μερική απασχόληση, η προσωρινή απασχόληση, η μαθητεία καθώς και τα συμβόλαια μηδενικών ωρών εργασίας. Οι μορφές αυτές εκβάλλουν στη συγκρότηση πλαισίων ανασφάλειας, αβεβαιότητας, έλλειψης προστασίας και ρύθμισης καθώς και εισοδηματικής αστάθειας. Ο όρος επίσης αφορά τη θεωρούμενη ως σιωπηρή νίκη του κεφαλαίου έναντι της εργασίας καθώς και τις επενέργειες που αυτή συνεπιφέρει. Υπό τη σκοπιά αυτή, σημαντική είναι η δουλειά του Αμερικανού κοινωνιολόγου της εργασίας Arne L. Kalleberg σε μια σειρά από σχετικές δημοσιεύσεις (Kalleberg 2009, 2011, 2012), ο οποίος ορίζει την επισφάλεια σε σχέση με την εργασία και την απασχόληση ως τη συνθήκη η οποία είναι αβέβαιη, απρόβλεπτη και επικίνδυνη από τη σκοπιά του εργαζόμενου. Ο Kalleberg εστιάζει περισσότερο στον επίσημο τομέα της αγοράς εργασίας και, μολονότι τον ενδιαφέρει η αμερικανική περίπτωση, οι επεξεργασίες του έχουν μια σημασία

εν σχέσει με ό,τι συμβαίνει στο ευρωπαϊκό συγκείμενο. Οι εξελίξεις στον μετασχηματισμό της εργασίας έχουν διαδραματίσει ενδεχομένως τον σημαντικότερο ρόλο για την παραγωγή συνθηκών επισφάλειας στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων και αβεβαιότητας στη διαδρομή του καθημερινού βίου. Οι εξελίξεις αυτές έλαβαν χώρα στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης σε συνδυασμό με την εισαγωγή νέων, αναβαθμισμένων τεχνολογιών παραγωγής, που από τη μια υποχρέωσαν τις επιχειρήσεις να καταστούν περισσότερο ανταγωνιστικές και από την άλλη τις βοήθησαν να επιτύχουν τις στοχοθεσίες τους. Παράλληλα, ιδιαίτερα από το 1970 και μετά, οι αλλαγές στα νομικά και θεσμικά πλαίσια των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών αποτέλεσαν τους ιμάντες μεταφοράς των επενεργειών της παγκοσμιοποίησης και των τεχνολογικών αλλαγών στις εργασιακές σχέσεις, σε συνδυασμό με την αποδυνάμωση εκείνων των ρυθμίσεων που παραδοσιακά, μέσα από την «εργασιακή ειρήνη» μεταξύ κεφαλαίου-εργασίας, προστάτευαν τους εργαζομένους. Η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων μείωσε τη διαπραγματευτική δύναμη των εργαζομένων και έγειρε την πλάστιγγα του συσχετισμού δυνάμεων υπέρ της εργοδοσίας. Για τον Kalleberg, οι επιπτώσεις της δεδομένης πλέον συνθήκης της επισφάλειας σχετίζονται κυρίως με τη διάχυση της κοινωνικής ανισότητας και ανασφάλειας σε όλα τα στρώματα της κοινωνίας και κυρίως στη μεσαία τάξη. Τούτο σχετίζεται άμεσα με την αύξηση των επιπέδων απαισιοδοξίας και την ογκούμενη δυσαρέσκεια με τα επίπεδα διαβίωσης, καθώς αυξάνονται τα σχετικά κόστη και είτε μειώνονται είτε παραμένουν σταθεροί οι μισθοί. Από την άλλη, πέρα από την κρίση εμπιστοσύνης προς τους άτυπους και τους τυπικούς κοινωνικούς θεσμούς, η εργασιακή επισφάλεια δημιουργεί διαφορετικά είδη ευαλωτότητας ανάλογα με το επίπεδο πρόσβασης στην κοινωνική προστασία, η οποία ακριβώς αυξομειώνει την ένταση της επισφάλειας.

Μια διαφορετική προσέγγιση αντιλαμβάνεται την επισφάλεια ως έναν τρόπο οργάνωσης και αναγνώρισης ενός συλλογικού υποκειμένου το οποίο διαμορφώνει νέες μορφές πολιτικού αγώνα και αλληλεγγύης, ξεπερνώντας παραδοσιακά μοντέλα οργάνωσης όπως τα συνδικάτα και τα πολιτικά κόμματα. Υπό την έννοια αυτή, η επισφάλεια δεν αποτελεί μονάχα μια καταπιεστική συνθήκη αλλά και μια δυνατότητα για νέες υποκειμενικότητες, νέες κοινωνικότητες και νέους τύπους πολιτικής διεκδίκησης. Πρόκειται κατά βάση για αυτό που ο Guy Standing (2011), στο βιβλίο του *The Precariat. The New Dangerous Class*, έχει προσδιορίσει ως τάξη υπό συγκρότηση και το οποίο κατονομάζεται ως πρεκαριάτο στα πεδία των κοινωνικών αγώνων των τελευταίων ετών. Το πρεκαριάτο δεν είναι μονάχα το δομικό αποτέλεσμα των αλλαγών στην αγορά εργασίας και της αύξησης των εργασιακών συμβάσεων προσωρινού χαρακτήρα αλλά και αυτό των μετασχηματισμών στη διαδικασία παραγωγής, των συνδεό-

μενων με αυτούς κοινωνικών δικαιωμάτων και των σκόπιμων στρατηγικών της καπιταλιστικής διακυβέρνησης στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Κατά συνέπεια, ο όρος δεν περιγράφει μια παγιωμένη κοινωνική κατηγορία, αλλά εστιάζει στην κατασκευή μιας ταυτότητας και ενός φαντασιακού προτάγματος για τη συλλογική εμπειρία των επισφαλών υποκειμενικότητων. Κατά τον Standing, η παγκοσμιοποίηση, με τη συνεπαγόμενη ευελικτοποίηση της αγοράς εργασίας και την όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση μιας ακόμη περισσότερο κατατετηγμένης κοινωνικής στρωμάτωσης σε παγκόσμιο επίπεδο. Όροι όπως «εργατική τάξη», «εργάτης» και «προλεταριάτο» περιέγραφαν μια κοινωνική ταξινόμηση γύρω από την οποία υπήρχαν πολλές πνευματικές και πολιτικές διαμάχες, ιδιαίτερα κατά τους δύο περασμένους αιώνες. Το περιεχόμενο των όρων πλέον είναι πολύ πιθανό ότι δεν ανταποκρίνεται πλήρως στη σημερινή συγκυρία, η οποία χρήζει άλλων κριτηρίων κοινωνικής κατηγοριοποίησης. Στη συνάφεια αυτή, ο Standing, επιχειρώντας να προσδιορίσει ποιος ανήκει στην επικράτεια της επισφάλειας με όρους κοινωνικής στρωμάτωσης, ακολουθεί μια ιδεοτυπική λογική η οποία χαρτογραφεί το υπό διαμόρφωση συλλογικό υποκείμενο που κατονομάζει ως *πρεκαριάτο*. Έτσι, ενώ σε γενικές γραμμές η «παλιά» κοινωνική ταξινόμηση ισχύει εν μέρει σε διάφορες περιοχές του πλανήτη, ο συγγραφέας εισηγείται ότι αυτή έχει αναδιαρθρωθεί σε επτά στρώματα τα οποία δεν συγκροτούν απαραίτητα και κοινωνικές τάξεις είτε με τη Μαρξική είτε με τη Βεμπεριανή προσέγγιση (Standing 2014). Έτσι, σχηματικά και επιγραμματικά, στην κορυφή βρίσκεται η *πλουτοκρατία*, η οποία αποτελείται από «υπέρ-πολίτες» με εξαιρετικά μεγάλη οικονομική δύναμη την οποία απέκτησαν με αθέμιτο τρόπο και τεράστια άτυπη ισχύ. Ακολουθεί η *ελίτ* του παγκόσμιου κεφαλαίου, μικρή τον αριθμό αλλά με έσοδα δισεκατομμυρίων, που έχει τη δυνατότητα να επηρεάζει τις κυβερνήσεις και να επιδίδεται σε δράσεις φιλανθρωπίας. Έπεται το στρώμα των *μισθωτών*, οι οποίοι έχουν ακόμα τη δυνατότητα να απολαμβάνουν σταθερή απασχόληση, καλή κοινωνική ασφάλιση και παροχές, πληρωμένες διακοπές και παχυλές συντάξεις εξασφαλισμένες από το κράτος. Οι *ειδήμονες* είναι μια μικρότερη κοινωνική κατηγορία που αποτελείται από επαγγελματίες και ειδικούς όπως είναι οι δικηγόροι, γιατροί, τεχνικοί υπολογιστών, αρχιτέκτονες, με ιδιαίτερες δεξιότητες που τις χρησιμοποιούν ενόσω γίνονται «επιχειρηματίες του εαυτού τους» στην αγορά εργασίας. Έπεται η *παλιά εργατική τάξη*, με όρους εισοδήματος, η οποία αφορά τους ολόένα μειούμενους χειρώνακτες υπαλλήλους. Το *πρεκαριάτο* βρίσκεται κάτω από αυτή την πυραμίδα και έχει ταξικά χαρακτηριστικά ενόσω διάγει μια διαδικασία ταξικής συγκρότησης (Standing 2016). Η ενδιαφέρουσα προσέγγιση του Standing έχει υποστεί κριτική επί τη βάση κυρίως της επιλεκτικής εστίασης σε συγκεκριμένες αγορές εργα-

σίας, της αγνόησης του γεγονότος ότι τις πρότερες δεκαετίες ο εφεδρικός στρατός εργασίας έχει τριπλασιαστεί διεθνώς και της τεχνητής κατηγοριοποίησης μεταξύ μερίδων της εργατικής τάξης (Kasimir 2018).

Μια άλλη προσέγγιση της επισφάλειας υποστηρίζει ότι αυτή αποτελεί εγγενές στοιχείο του καπιταλισμού και ιδιαίτερα της σύγχρονης παγκόσμιας διάστασής του, διευκολύνοντας έτσι την αναπαραγωγή του ως συστήματος στο σύνολό του. Στο πλαίσιο αυτό, ο συνδυασμός της αβεβαιότητας, της επισφάλειας και της άτυπης οικονομίας συγκροτούν ένα είδος ηγεμονικής ρύθμισης, η οποία, κατά περίπτωση, εφαρμόζεται με διαφορετικό τρόπο, με τα ίδια, ωστόσο, αποτελέσματα. Όπως έχει υποστηριχθεί και αλλού (Σπυριδάκης 2010), η έννοια των άτυπων δραστηριοτήτων με αναφορά στην εργασία δεν είναι πάντοτε εύκολα προσδιορίσιμη, διότι περιλαμβάνει μια σειρά από πρακτικές που ποικίλλουν ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο αυτές θεωρούνται. Σύμφωνα με τον Pahl, πρέπει να εντάσσονται σε έναν συγκεκριμένο χώρο και χρόνο ώστε να μπορέσουν να γίνουν αντικείμενο κριτικής και εξέτασης, καθώς «είναι αδύνατο να καθοριστούν οικουμενικώς εφαρμοζόμενα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά άτυπων επαγγελματιών και δραστηριοτήτων, μιας και αυτά τα χαρακτηριστικά ποικίλλουν από οικονομία σε οικονομία, ανάλογα με τη φύση του κοινωνικού σχηματισμού» (Pahl 1984: 114). Ως εκ τούτου, ορισμένες μορφές απασχόλησης, όπως για παράδειγμα η δουλειά με το κομμάτι που συνήθως λαμβάνει χώρα οίκαδε, μπορεί να είναι παράνομες σε ένα ιδιαίτερο πλαίσιο αλλά νόμιμες σε ένα άλλο. Εξάλλου, το ίδιο το κράτος μπορεί κάλλιστα να παρωθεί έμμεσα ένα κράμα άτυπων και τυπικών δραστηριοτήτων στο όνομα της «ανάπτυξης». Σε γενικές γραμμές, ως άτυπη απασχόληση εκλαμβάνεται αυτή η οποία διενεργείται σε ένα υπολειμματικό πλαίσιο ως προς τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν την τυπική μορφή της (Κουζής 2001: 29). Σύμφωνα με τους Βαΐου και Χατζημιχάλη, η έννοια του άτυπου περιλαμβάνει «νόμιμες και/ή παράνομες δραστηριότητες που παρουσιάζουν διάφορα κοινά χαρακτηριστικά: α) παράγουν προϊόντα και υπηρεσίες για την αγορά, β) δεν καταγράφονται επίσημα (στο σύνολό τους ή εν μέρει), γ) απορροφούν χαμηλά αμειβόμενο εργατικό δυναμικό, συνήθως γυναίκες, μειονότητες, ξένους, δ) αποφεύγουν τον αυξανόμενο έλεγχο του κράτους, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την τήρηση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας ή της νομοθεσίας για την ασφάλεια και την κοινωνική ασφάλιση, ε) παρουσιάζουν γεωγραφική συγκέντρωση σε συγκεκριμένες περιοχές» (Βαΐου-Χατζημιχάλης 1997: 35). Η έννοια του άτυπου, όπως προκύπτει, αφορά την ολική αποσταθεροποίηση της εργασίας σε όλες της εκφάνσεις της, νομική, χωρική, χρονική, και ως τέτοια μοιάζει να αποτελεί μια επισφαλής συνθήκη για τα υποκείμενα. Ο όρος άρχισε να γίνεται ολοένα και περισσότερο χρηστικός από τη δεκαετία του 1970 και μετά, όταν αφενός ο Φορντισμός τελούσε σε διαδικασία πα-

ρακμής και αφετέρου «επανανακαλύφθηκε» ως δραστηριότητα που καλύπτει μια σειρά από παραγωγικούς τομείς, εκθεμελιώνοντας παράλληλα τη σταθερή εργασιακή σχέση της λεγόμενης «χρυσής περιόδου» του κοινωνικού κράτους. Σημαντικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση διαδραμάτισε η δουλειά του ανθρωπολόγου Keith Hart σχετικά με τη σχέση αστικού ιστού και άτυπης οικονομίας στην Γκάνα της Αφρικής τη δεκαετία του 1970. Ο Hart (1973) υποστήριξε ότι η άτυπη οικονομική δραστηριότητα αποτελεί μια σημαντική πηγή παροχής υπηρεσιών και πόρων για τη διαβίωση και επιβίωση στην πόλη Άκκρα, πρωτεύουσα της Γκάνας. Έτσι, το κατά πόσο οι άτυπες δραστηριότητες παραπέμπουν σε χαμηλά παραγωγικά επίπεδα, αντικατοπτρίζοντας ουσιαστικά στερεοτυπικές αντιλήψεις, αποτελεί καθαρά ζήτημα εμπειρικής διερεύνησης. Σαφώς, στη συνάφεια αυτή χρειάζεται να λαμβάνει κανείς υπόψη του δομικούς παράγοντες, όπως το επίπεδο των μισθών και των τιμών και κατά συνέπεια το ευρύτερο κόστος διαβίωσης στον επίσημο τομέα καθώς και το κατά πόσο οι άτυπες δραστηριότητες είναι είτε παράνομες ή μη και είτε μη νομιμοποιημένες ή νομιμοποιημένες. Επίσης χρειάζεται να έχει ως κρατούμενα τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι πολιτικές για την απασχόληση και για την ανεργία, τη δομή της αγοράς εργασίας, τις ανάγκες που δημιουργεί ο επίσημος τομέας αλλά δεν μπορεί να τις καλύψει είτε πλήρως είτε αποτελεσματικά, καθώς και το γεγονός ότι είναι τέτοιος ο όγκος παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών, ώστε δεν είναι δυνατό να αγνοηθεί ως πεδίο σημαντικής οικονομικής δράσης και κοινωνικής αναπαραγωγής (Pardo 2017).

Ιδιαίτερα σημαντική ως προς το ζήτημα της παραγωγής και της εμπειρίας της επισφάλειας είναι και η προσέγγιση του Μπάουμαν, μέσα από την πραγμάτευση της φύσης και της ποιότητας της μετανεωτερικότητας. Στο πλαίσιο μιας σειράς μελετών με συστατικό χαρακτηριστικό όρο την έννοια της ρευστότητας —τα έργα *Liquid Modernity* (2000), *Liquid Love* (2003) και, *Liquid Life* (2005), *Liquid Fear* (2006)— προσδιορίζει την αντιφατική σχέση ανάμεσα στη νεωτερικότητα και τη μετανεωτερικότητα. Η πρώτη αφορά μια περίοδο παραγωγής, η δεύτερη μια περίοδο κατανάλωσης. Η τρέχουσα φάση, η μετανεωτερική, παραπέμπει σε μια κοινωνία που σαγηνεύεται από την κατανάλωση αγαθών εις τρόπον ώστε τα επισφαλή υποκείμενα να μην αντιμετωπίζονται ως κατά Μαρξ εφεδρικός στρατός εργασίας αλλά ως ατελείς καταναλωτές. Πλέον, για τον Μπάουμαν, οι ζωές των ανθρώπων στηρίζονται περισσότερο στην ευκαιριακή συλλογή εμπειριών και την αποφυγή της δέσμευσης σε κάτι σταθερό, παρά στην προσήλωσή τους στη συλλογική προσπάθεια. Συνεπώς, πυρηνική συνθήκη σε όλες τις πτυχές του μετανεωτερικού κοινωνικού βίου αποτελεί το εγχείρημα για διαρκή κινητικότητα, απεμπλοκή από τα δεσμά του παρελθόντος και συνεπώς από κάθε παράδοση, αέναη αναπλαισίωση αυτού που θεωρείται πεπαλαιωμένο και ξεπερασμένο καθώς και αποφυ-

γή απόκτησης συγκεκριμένης ταυτότητας. Ο ιδεότυπος αυτής της κατάστασης είναι η φιγούρα του «τουρίστα», ο οποίος έχει την ελευθερία να μετακινείται όπου θέλει δίχως να δεσμεύεται. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η κοινωνία αυτή παράγει και τον ιδεότυπο του «πλάνητα», δηλαδή υποκείμενα που ταξιδεύουν επειδή δεν διαθέτουν άλλη επιλογή. Αυτή όμως είναι η πραγματική όψη της μετανεωτερικής κατάστασης, δηλαδή το μέτρο ελευθερίας που μπορεί κάποιος να διαθέτει ούτως ώστε να μπορεί ή όχι να κινείται και να πραγματοποιεί τις επιθυμίες του. Για τον Μπάουμαν, αυτοί που βρίσκονται ανάμεσα στον ιδεότυπο του «τουρίστα» και του «πλάνητα», η νέα μεσαία τάξη είναι αυτή που βιώνει τη μεγαλύτερη αβεβαιότητα και επισφάλεια. Η κοινωνία της μετανεωτερικότητας είναι μια κατεξοχήν κοινωνία ανισοτήτων, καθόσον ανάμεσα στους δυο πόλους δημιουργείται ολοένα και μεγαλύτερη απόσταση ως προς το ποιος μπορεί να μετακινηθεί σύμφωνα με τις επιδιώξεις του και ποιος λόγω απουσίας άλλων επιλογών σε ένα παγκοσμιοποιημένο συμπεριέχον. Έτσι, η παγκοσμιοποιημένη μετανεωτερικότητα αποτελεί την προσαρμοσμένη πραγματικότητα στα όνειρα των «τουριστών» και ταυτόχρονα τον μετασχηματισμό της ζωής των «πλάνητων», των περιπλανώμενων αλητών, εντέλει των κοινωνικών αποβλήτων, σε μια αθέλητη, αβέβαιη συνθήκη περιπλάνησης. Ο «πλάνητας» δεν αμφισβητεί την υφιστάμενη διαστρωμάτωση αλλά επιθυμεί, όπως θα το έθετε ο Γκράμσι, να αποκτήσει και αυτός μια ζωή όπως ο «τουρίστας». Υπό την έννοια αυτή, ωστόσο, η μια κατηγορία είναι το alter ego της άλλης. Όπως το θέτουν οι Δεμερτζής και Περεζούς (2010: 358), «χωρίς περιπλανώμενους αλήτες δεν υπάρχουν τουρίστες αλλά και οι τουρίστες δεν μπορούν να είναι ελεύθεροι χωρίς τον περιορισμό της ελευθερίας των περιπλανώμενων αλητών». Οι απόβλητοι αυτοί αποτελούν τα ανθρώπινα απορρίμματα της κοινωνίας και θεωρούνται περιττοί, υπεράριθμοι, που ακούσια δεν μπόρεσαν να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και του εκσυγχρονισμού της κοινωνίας. Στο μέτρο που ακολουθούν «παλαιούς» τρόπους διαβίωσης, είναι καταδικασμένοι να είναι «αταίριαστοι» και ανεπιθύμητοι.

Το διάβημα του Μπάουμαν περί παραγωγής αποβλήτων προσιδιάζει σε μεγάλο βαθμό στη Μαρξική προσέγγιση περί δημιουργίας του εφεδρικού στρατού εργασίας, ο οποίος διαβιώνει διαρκώς σε συνθήκες επισφάλειας αποτελώντας ταυτόχρονα το βασικό κομμάτι του μηχανισμού παραγωγής και αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος. Στην εν λόγω προβληματική, ο όρος επανήλθε μέσω του Bourdieu (1998) ο οποίος τον συνδέει με την κοινωνική κατηγορία που ονόμασε «υποπρολεταριάτο», το οποίο διακρίνεται από το προλεταριάτο που θεωρητικά βιώνει, κατά το πλείστον, περισσότερο σταθερές συνθήκες ζωής. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δεν ισχύει καθόσον ήδη ο Μαρξ έχει αναλύσει το γεγονός ότι το προλεταριάτο αποτελεί την κοινωνική τάξη η οποία ιστορικά βιώνει κατεξο-

χίν την επισφάλεια και τις επενέργειές της. Κατά τη Μαρξική προβληματική ο όρος *πρεκαριάτο* όπως και ο όρος *υποτάξη* (underclass) δεν αποτελούν παρά μια σημασιολογικά λανθασμένη υποκατάσταση του όρου *προλεταριάτο*, το οποίο έχει άκαμπτα ταυτιστεί με μια εργασιακά σταθερή βιομηχανική εργατική δύναμη, συχνά οργανωμένη σε συνδικάτα. Η γενικότερη συνθήκη ζωής της εργατικής τάξης συνδέεται άρρηκτα με την επισφάλεια, καθόσον βρίσκεται πάντα πολύ κοντά και με μεγαλύτερο κίνδυνο να μεταπέσει στην κατηγορία του «πλεονάζοντος πληθυσμού», των ανέργων και των υποαπασχολούμενων, όπως το είχε ήδη περιγράψει ο Ένγκελς ([1845], 1975: 9). Ο μηχανισμός δημιουργίας του πληθυσμού αυτού αναλύθηκε από τον Μαρξ στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, στην αναφορά του στον γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Σύμφωνα με αυτήν, όσο περισσότερο ξένο πλούτο παράγουν οι εργάτες και όσο περισσότερο αυξάνει η παραγωγικότητά τους, τόσο περισσότερο επισφαλής θα γίνεται η χρησιμότητά τους ως μέσων αξίας του κεφαλαίου. Με τα λόγια του Μαρξ, «ο εργατικός πληθυσμός, παράγοντας ο ίδιος τη συσσώρευση του κεφαλαίου, παράγει ταυτόχρονα σε αυξανόμενη έκταση τα μέσα που τον κάνουν σχετικά υπεράριθμο» (1996: 654). Ο μηχανισμός αυτός εκβάλλει στην παραγωγή τεσσάρων κατηγοριών «περιττών» εργαζομένων, ασχέτως των εναλλαγών των φάσεων του βιομηχανικού κύκλου: *τη ρευστή, τη λανθάνουσα, τη στάσιμη και τους φτωχούς*. Η πρώτη συγκροτείται κυρίως από απολυμένους εργαζομένους καθώς και ένα μέρος τους που μεταναστεύει ακολουθώντας το μεταναστεύον κεφάλαιο· η δεύτερη, από εργάτες γης, δηλαδή μέρος του αγροτικού πληθυσμού που αποτελεί διαρκή πηγή «υπερπληθυσμού»· η τρίτη, από εργαζομένους εν ενεργεία αλλά με ακανόνιστη, μη σταθερή απασχόληση, το κύριο χαρακτηριστικό της οποίας είναι το ανώτατο όριο του χρόνου εργασίας και το ελάχιστο όριο του μισθού· και η τέταρτη, από τους φτωχούς και εξαθλιωμένους, κατηγορία που με τη σειρά της συγκροτείται από ικανούς για εργασία, εξαθλιωμένα παιδιά, ανίκανους προς εργασία και τα θύματα της βιομηχανίας (ακρωτηριασμένοι, ασθeneίς, χήρες κ.λπ.). Προκύπτει, κατά συνέπεια, ότι αφενός η παραγωγή της επισφάλειας είναι δομικό στοιχείο του καπιταλιστικού συστήματος, δεν αποτελεί πρόσφατη συνέπεια της τρέχουσας κρίσης, και αφετέρου αφορά όλα τα στρώματα του εργαζόμενου πληθυσμού που υπάγονται στο κεφάλαιο και εργάζονται για αυτό. Από την άποψη αυτή, η επισφάλεια είναι προσδιοριστικό στοιχείο της εργατικής τάξης και της πάλης της για επιβίωση (Jonna & Foster 2016: 32).

Η προσέγγιση του Μαρξ χρησιμοποιήθηκε για την ανάλυση παρόμοιων διαδικασιών και μηχανισμών τόσο για τη βιομηχανική (Braverman 1974) όσο και για τη μετα-βιομηχανική περίοδο της παγκοσμιοποίησης των αγορών και της χρηματιστικοποίησης του κεφαλαίου και ιδιαίτερα για την τρέχουσα κρίση που ξέσπασε στις ΗΠΑ και επεκτάθηκε στην ευρωπαϊκή

ήπειρο. Πολύ συμπεριεκτικά, για μια σημαντική κατηγορία Μαρξιστών η σημερινή φάση του καπιταλισμού δεν συσχετίζεται με την αξία που οι οικογένειες της αστικής τάξης αποδίδουν στην ιδιοκτησία, αλλά εκφράζεται άμεσα και αποκλειστικά μέσα από τη δύναμη του χρήματος. Ο «αφηρημένος» αυτός καπιταλισμός (Amin 2013) συνδέεται με τη χρηματιστικοποίηση, η οποία δημιουργεί την ψευδαίσθηση ότι το χρήμα γεννά τους δικούς του «απογόνους», δίχως καμία διασύνδεση με την πραγματική παραγωγική διαδικασία. Συστατικό του στοιχείο αποτελεί η διαρκής τάση και διαδικασία σχηματισμού γενικευμένων μονοπωλίων, γεγονός που δεν έχει φυσικά καμία σχέση με την ελεύθερη οικονομία και τον υποτιθέμενο τέλει ή ατελή ανταγωνισμό της, απώτερος σκοπός των οποίων είναι μια λογική συσσώρευσης που θεμελιώνεται στη διαρκή συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του ελέγχου του κεφαλαίου. Η διάκριση είναι σημαντική, καθόσον επίσημα η αρχή της ιδιοκτησίας ως δικαιώματος μπορεί να είναι γενικευμένη, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τη θεμελίωση του δικαιώματος στη σύνταξη για τους μισθωτούς, ωστόσο ο τρόπος με τον οποίο η αρχή αυτή γίνεται αντικείμενο διαχείρισης αποτελεί υπόθεση του χρηματιστικού κεφαλαίου. Η παραδοσιακή ιδεολογία του καπιταλισμού που βασιζόταν στην αξία της ιδιοκτησίας έχει μετασχηματιστεί σε μια νέα μορφή η οποία αναβιβάζει σε μοναδικούς «νικητές» αυτούς που καταφέρνουν να συσσωρεύουν κεφάλαιο, απαξιώνοντας άμεσα τους «χαμένους». Ο κατά Amin «μαφιόζικος» αυτός καπιταλισμός (Amin 2013: 27), στηρίζει την αρπακτικότητα του στη συνεργασία με την κρατική εξουσία, η οποία δεν λειτουργεί εις όφελος της κοινωνίας αλλά υπέρ του κεφαλαίου. Ως εκ τούτου, η λειτουργία του δεν ανάγεται ακριβώς στη ρητορική περί του ρόλου της αγοράς αλλά στο ακριβώς αντίθετο, στην αγαστή συνεργασία μεταξύ των ολιγοπωλίων και του κράτους, σε δυνάμεις δηλαδή που υφίστανται «πάνω» από τις αγορές (Amin 2013: 28).

Οι ως άνω προσεγγίσεις, παρά το γεγονός ότι ένα μέρος τους περιορίζει την επισφάλεια κυρίως στην κατηγορία του «πρεκαριάτου», επιχειρούν να ερμηνεύσουν μια κατάσταση κατά την οποία σημαντικά τμήματα του εργαζόμενου και μη πληθυσμού σε παγκόσμιο επίπεδο έχουν περιέλθει, περισσότερο από ποτέ σε μια διαδικασία «οριακής διολίσθησης», όπως το θέτει ο Μπάουμαν, δίχως να είναι σε θέση να μπορούν να μάθουν εάν αυτή θα είναι προσωρινή ή μόνιμη (2005: 127). Όλες οι προσεγγίσεις εστιάζουν στο γεγονός ότι τα εν λόγω υποκείμενα έχουν αθέλητα μεταβεί σε μια συνθήκη κοινωνικής καραντίνας στο όνομα της απρόσκοπτης διενέργειας της ελεύθερης αγοράς και με αναπόφευκτο τίμημα τη θυσία της πορείας της ζωής τους χάριν της κοινωνικής ευταξίας και μιας μελλοντικής κοινωνικής ευημερίας, ο χρονικός ορίζοντας της οποίας, ωστόσο, είναι ασαφής και απροσδιόριστος. Η μετάβαση αυτή λαμβάνει χώρα σε ένα πλαίσιο όπου υποχωρεί η «ένδοξη τριακονταετία» της μεταπολεμικής ανοικο-

δόμησης και της «κοινωνικής ειρήνης» και αυξάνονται οι κοινωνικές ανισότητες (Chhachhi 2014, Kwak 2017), οι οποίες καθιστούν τις τροχιές της εργασιακής και κοινωνικής ζωής εξαιρετικά εύθραυστες και ευάλωτες, καθόσον τα υποκείμενα αναγκάζονται από μια εξωτερική ως προς αυτά συνθήκη και μηχανισμό να αποκοπούν βίαια από τη διαδικασία της κοινωνικής τους αναπαραγωγής.

Ο εν λόγω μηχανισμός αφορά τον τρόπο με τον οποίο ολόένα και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού εξωθούνται να πωλήσουν την εργατική τους δύναμη στην οικονομία της αγοράς με όρους δυσχερείς και αντικοινωνικούς. Όπως το θέτουν οι Carbonella και Kasmir, βασιζόμενες στη θεμελιακή έννοια του Καρλ Μαρξ περί πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου καθώς και στην άποψη της Ρόζας Λούξεμπουργκ (2003), ότι η συσσώρευση αυτή δεν εμφανίζεται άπαξ αλλά αενάως, οι μη προνομιούχοι ως κοινωνική κατηγορία βρίσκονται σε μια διαχρονική και διαρκή διαδικασία συγκρότησης, αποσυγκρότησης και επανασυγκρότησης με όρους δομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς (Carbonella & Kasmir 2017). Στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ αναλύει αυτή τη διαδικασία αναφερόμενος στον τρόπο με τον οποίο η πολιτική οικονομία της Δύσης εφαρμόζει τεχνητά τη σχέση ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση στις αποικιοκρατούμενες από την Αγγλία περιοχές της Αμερικής προς όφελος του κεφαλαίου: εμπορευματοποίηση και ιδιωτικοποίηση της γης, εκδίωξη των αγροτικών πληθυσμών από τη γη τους, μετατροπή διαφόρων μορφών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων σε αποκλειστικά ιδιωτικά δικαιώματα, εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης και καταπίεση ιθαγενών μορφών παραγωγής και κατανάλωσης, κατάπνιξη των δικαιωμάτων σε κοινά εδάφη, ιμπεριαλιστική επέμβαση συσσώρευσης περιουσιακών στοιχείων, δουλεμπόριο, βαριά φορολογία και, τέλος, ένα αρπακτικό χρηματοπιστωτικό σύστημα. Έτσι, η κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής δεν αναπαράγει μονάχα κοινωνικά τον εργαζόμενο ως μισθωτό αλλά ανάλογα με τη συσσώρευση του κεφαλαίου παράγει πάντοτε και έναν σχετικό υπερπληθυσμό από μισθωτούς εργάτες. Αυτά τα υποκείμενα δεν πρέπει να γίνουν πλήρως ανεξάρτητα, να μην ορίζουν αυτόνομα τη ζωή τους, αλλά να εξαρτώνται συνεχώς από εκείνα τα συμφέροντα που επιδιώκουν την καταστροφή της ατομικής ιδιοκτησίας η οποία θεμελιώνεται στην προσωπική εργασία, με άλλα λόγια επιδιώκουν την αποστέρηση του εργάτη (Μαρξ 1996). Την άποψη αυτή ενστερνίζεται και ο David Harvey, οποίος την προβάλλει στον 21ο αιώνα εκκινώντας από την ιδέα ότι η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση προαπαιτεί τη συνεχή δημιουργία και επέκταση των αγορών, συνεπώς την επέκταση και την αναπαραγωγή της. Η διαδικασία αυτή έγινε ακόμα πιο έντονη στη μετα-Κεϋνσιανή περίοδο με την εμφάνιση νεοφιλελεύθερων πολιτικών, τις ευνοϊκές ρυθμίσεις υπέρ του κεφαλαίου από υπερεθνικούς οργανισμούς όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, τις

στρατηγικές ιδιωτικοποίησης δημόσιων αγαθών, τη δημιουργική καταστροφή περιουσιακών στοιχείων, την κερδοσκοπία ή ακόμα και τη γεωγραφική μεταφορά της αξίας (Harvey 2003). Υπό την έννοια αυτή, η διαδικασία της συσσώρευσης, μέσω της αποστέρησης σε συνδυασμό με τις πολιτικές για την εργασία και την κοινωνική αναπαραγωγή, δημιουργεί το δικό της «άλλο», μια εξωτικοποίηση που αφορά σε διαρκή βάση την άνιση συγκρότηση της ιθαγενούς δυτικής υποκειμενικότητας και την επίφοβη καθημερινότητα που τη συνοδεύει. Η πρακτική αυτή σταθεροποιείται και διαχέεται μέσα από τους μηχανισμούς της πολιτικής τεχνολογίας και της γεωμετρίας δύναμης, τοπικής και διεθνούς, μεταμφιέζοντας όψεις της αποστέρησης σε πολιτισμική και κοινωνική κανονικότητα. Στη συνάφεια αυτή, όπως έχει υποστηριχθεί, «καθώς η κουλτούρα μετατρέπεται κατ' αυτόν τον τρόπο σε μεταφορά της ευταξίας, η επιβολή και εφαρμογή πολιτικών για μια σειρά από ζητήματα αποκτά το χαρακτήρα της συναίνεσης και του κοινού καλού, της υποκατάστασης των διαδικασιών λήψης αποφάσεων από τους κατ' επάγγελμα αισιόδοξους και του πανοπτικού ελέγχου ως αναγκαίας και ικανής συνθήκης για την πειθαρχία. Όπως το έθεσε ο Καρλ Μαρξ, η κοινωνία σώζεται κάθε φορά που ο κύκλος των κυριάρχων της στενεύει, κάθε φορά που ένα πιο στενό συμφέρον επικρατεί μπροστά στο πιο πλατύ (Μαρξ 1986: 28-29). Όσο περισσότερο οικουμενική είναι αυτή η διαδικασία τόσο λιγότερο θεωρείται ως παρέμβαση στην προσωπικότητα κάποιου ή μιας κουλτούρας» (Δερμεντζόπουλος & Σπυριδάκης 2004: 20).

Από την άλλη, ανθρωπολογικές μελέτες φέρνουν στο φως αντιδράσεις «από τα κάτω», οι οποίες δείχνουν με τρόπο σαφή αφενός ότι τα υποκείμενα δεν αποδέχονται μοιρολατρικά αυτή τη συνθήκη (Pardo 1996, Procoli 2004, Narotzky 2016, Σπυριδάκης 2018) και αφετέρου ότι αποδίδουν τον αιτιακό μηχανισμό της συστηματικής τους αποστέρησης σε μια νέα μορφή κεφαλαιακής συσσώρευσης που κλονίζει προς το αρνητικότερο την πρότερη, Κεϋνσιανού τύπου, άνιση βέβαια, σχέση εργασίας-κεφαλαίου. Πρόκειται για τη διαδικασία συσσώρευσης και αποστέρησης που τώρα θεμελιώνεται στη χρηματιστικοποίηση του κεφαλαίου, άλλως συσσώρευση μέσω χρηματιστικοποίησης (Lapavitsas 2012), γεγονός που η πρόσφατη δεκαετής κρίση απέδειξε με πολύ οδυνηρό τρόπο. Καθώς φάνηκε, οι εμπορικές τράπεζες απομακρύνθηκαν από το βιομηχανικό και εμπορικό κεφάλαιο, υιοθετώντας παράλληλα επενδυτικές πρακτικές τραπεζικών προϊόντων και στρεφόμενες προς το ατομικό εισόδημα ως πηγή των κερδών, όπως έγινε με τις «φούσκες» των ακινήτων στις ΗΠΑ. Η συνθήκη αυτή επέφερε τρομακτικές συνέπειες σε κοινωνικό επίπεδο την ίδια στιγμή που οι θεσμοί χάραξης οικονομικής πολιτικής παγκοσμίως άλλαξαν χαρακτήρα, σπεύδοντας να διασώσουν το τραπεζικό σύστημα και όχι τα θύματα της λειτουργίας του. Έτσι, η ευαλωτότητα και η οριακή συνθήκη

ζωής (Σπυριδάκης 2013, Δαλκαβούκης 2015, Κράββα 2014, 2020) αντικατέστησαν τη σταθερότητα, ο δημόσιος τομέας φιλελευθεροποιήθηκε, τα δε κοινωνικά κόστη της κρίσης αγνοήθηκαν συστηματικά, σε βαθμό τέτοιου ώστε ορισμένοι μελετητές να υποστηρίζουν ότι αυτό είναι το είδος της κανονικότητας που υπόσχεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός και όχι η ρυθμισμένη εκδοχή του που διήρκεσε μόλις τριάντα χρόνια περίπου (Bremser & van der Linden 2014).

Στην Ελλάδα λίγο πριν από το ξέσπασμα της κρίσης, το ιδιωτικό χρέος αυξάνεται ραγδαία στο πλαίσιο ενός προβληματικού χρηματοπιστωτικού συστήματος. Ο δανεισμός στον ιδιωτικό τομέα πραγματοποιούνταν χωρίς επαρκείς διασφαλίσεις και με μη τυπικό πάντα τρόπο. Τα περισσότερα δάνεια που έδωσαν οι τράπεζες βασίστηκαν κυρίως στις καταθέσεις φυσικών προσώπων, κατοίκων της χώρας. Όπως το θέτει ο Τομπάζος, «η αύξηση του ιδιωτικού δανεισμού βασίστηκε σε ένα επισφαλές σχήμα που κατέρρευσε σε χώρες της Λατινικής Αμερικής και της νοτιοανατολικής Ασίας μέσα στη δεκαετία του 1990: μακροπρόθεσμος δανεισμός βασισμένος σε βραχυπρόθεσμο παθητικό» (Τομπάζος 2018: 47). Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με μια ήδη ασθμαίνουσα ως προς την αρχιτεκτονική της οικονομία, δημιουργεί συνθήκες κατάρρευσης και χρεοκοπίας, με την παράλληλη εξάρτηση από τις επισκέψεις της Τρόικας (Spyridakis 2018b). Από το 2010 και μετά, κάθε επίσκεψή της αντιμετωπιζόταν με τρόμο, η δε έννοια της λέξης «μεταρρύθμιση» στα ξύλινα κείμενα των μνημονίων «κατανόησης» σηματοδοτούσε ακόμα μεγαλύτερη επισφάλεια και ένα διαρκές stress-test εν σχέσει με τις πραγματικές αντοχές του πληθυσμού. Εντέλει, διασώζεται το όντως επισφαλές τραπεζικό σύστημα, εγχώριο και ξένο, αφού προηγουμένως το κόστος διαχείρισης της κρίσης μεταφορτώνεται στη ράχη του ιθαγενή «άλλου», του ντόπιου φορολογούμενου (Τομπάζος 2018: 64). Οι επενέργειες, σταχυολογημένα, είναι γνωστές, καθώς σχετίζονται με τη διευκόλυνση του πλαισίου των απολύσεων, τον περιορισμό των προσλήψεων στον δημόσιο τομέα, τη δυνατότητα μετατροπής της πλήρους απασχόλησης σε μερική, την επέκταση του χρονικού ορίου δανεισμού των εργαζομένων, το ειδικό καθεστώς συμβάσεων για τους νεοεισερχομένους στην αγορά εργασίας, τη μείωση των αποδοχών, τη διάβρωση εν γένει της τυπικής εργασιακής σχέσης, την έκρηξη της ανεργίας σε όλες τις ηλικιακές ομάδες και την εκτίναξη της άτυπης και τυπικής μη σταθερής απασχόλησης σε υψηλά επίπεδα, την επιβολή λιτότητας στις δημόσιες δαπάνες, την αβέβαιη προοπτική συνταξιοδότησης κ.ά. (Κουζής 2014, Καρακιουλάφη 2018). Πρόσφατο εξάλλου παράδειγμα μηχανισμού παραγωγής επισφάλειας διά της αποστέρησης αποτελεί ο νέος πτωχευτικός κώδικας, καθόσον για πρώτη φορά στις ρυθμίσεις του πτωχευτικού νόμου εισάγονται και φυσικά πρόσωπα, όχι μόνο εταιρείες. Ο χαρακτηρισμός του νόμου ως «δεύτερης ευκαιρίας» δεν αντιστοιχεί στην πραγματι-

κότητα, μιας και αυτή παρέχεται υπό εντελώς ασύμφορους και δρακόντειους όρους και, το κυριότερο, καταργεί την προστασία της πρώτης κατοικίας που πλέον παραδίδεται στις τράπεζες. Προβλέπονται συγκεκριμένα ευνοϊκές διατάξεις για την περίπτωση όπου οι οφειλέτες εντάξουν στην πτωχευτική περιουσία την πρώτη κατοικία, ακόμη κι αν αυτή έχει ενταχθεί στις διατάξεις του πρώην νόμου Κατσέλη. Για τις δε μικρές επιχειρήσεις, που αποτελούν το 81% των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, εισάγεται ένα δίκαιο δεύτερης ταχύτητας, μέσω των Ειρηνοδικείων, μειωμένων εξασφαλίσεων, χωρίς δυνατότητα φυσικής παρουσίας. Επιπρόσθετα, εισάγεται στην πτωχευτική περιουσία ακόμη και το μεταπτωχευτικό εισόδημα, δηλαδή το εισόδημα που αποκτήθηκε μετά την κήρυξη της πτώχευσης. Το όριο του μεταπτωχευτικού εισοδήματος ορίζεται στα 540 ευρώ που υπολείπεται του θεσμοθετημένου ακατάσχετου.

Τη διαρκή πλέον αποστέρωση έρχεται να συμπληρώσει η τρέχουσα υγειονομική κρίση του ιού covid-19. Αρκεί να σημειώσουμε πως οι επίσημα καταγεγραμμένοι άνεργοι αυξήθηκαν ήδη κατά 1,15 εκατομμύρια στην Ευρώπη των 28 (Benchmarking Working Europe 2020). Ειδικότερα για την Ελλάδα, βάσει πρόσφατης μελέτης του E.I.E.A.Δ., η οποία αφορά το μέγεθος και την πορεία του αριθμού των μισθωτών που εντάχθηκαν σε καθεστώς αναστολής της σύμβασης εργασίας, εξαιτίας της πανδημίας και καθόλη τη διάρκειά της (Μάρτιος 2020 - Φεβρουάριος 2021), συνελόντι συνάγονται τα εξής: 1. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός μισθωτών βρέθηκε σε ένα ιδιότυπο καθεστώς «αεργίας»: στην αρχική φάση της πανδημίας προσέγγισε το 50%, ενώ από τον Νοέμβριο του 2020 έως και σήμερα υπερβαίνει το 30%. 2. Το μέτρο της αναστολής της σύμβασης εργασίας και της αποζημίωσης ειδικού σκοπού εμπόδισε τις απολύσεις αλλά δεν είναι ικανό να καλύψει το σύνολο των αναγκών και των υποχρεώσεων των εργαζομένων. 3. Μια σημαντική κατηγορία εργαζομένων που μπορεί να χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα πληττόμενη από την πανδημία είναι οι εποχικοί εργαζόμενοι στον τουρισμό, ιδιαίτερα κατά τους πρώτους δύο μήνες έναρξης της θερινής τουριστικής περιόδου (Μάιος-Ιούνιος 2020). 4. Η θεσμοθέτηση του μηχανισμού «ΣΥΝ-ΕΡΓΑΣΙΑ» δεν φαίνεται να έχει σημαντική ανταπόκριση στις επιχειρήσεις. 5. Το σημαντικό ερώτημα που μένει να απαντηθεί είναι τι θα γίνει όταν το μέτρο της αναστολής της σύμβασης εργασίας και η αποζημίωση ειδικού σκοπού παύσουν να υφίστανται (Κυριακούλιας 2021).

Επιπρόσθετα, καθώς διανύουμε το τρίτο κύμα κορύφωσης της πανδημίας, γνωρίζουμε πλέον ότι οι κλάδοι δραστηριοποίησης της μικρομεσαίας επιχειρηματικότητας απειλούνται με αφανισμό. Η κρίση αυτή συνοδεύεται από ένα παράδοξο γεγονός, τις αυξημένες τραπεζικές καταθέσεις. Η αύξηση των καταθέσεων επιχειρήσεων και νοικοκυριών ήταν της τάξης των 21 δις. ευρώ από τον Ιανουάριο του 2020 ως τον Ιανουάριο του

2021 (από τα 141 στα 162 δισ.). Με μια πρώτη ανάγνωση, το γεγονός αυτό αποτελεί τεκμήριο επιτυχίας. Ωστόσο, μια πιο προσεκτική ματιά αποδεικνύει ότι πολύτιμοι πόροι κατευθύνθηκαν στον αποθησαυρισμό, δηλαδή σε επιχειρήσεις που δεν τους χρειάζονταν, τη στιγμή που χιλιάδες μικρές επιχειρήσεις βαίνουν προς κλείσιμο. Εκ τούτου, ωστόσο, προκύπτει το εξής ζήτημα: εφόσον αυξήθηκαν οι καταθέσεις, γιατί μειώθηκαν οι χορηγήσεις; Βάσει στοιχείων από την Τράπεζα της Ελλάδας διαφαίνεται ότι από τον Ιανουάριο του 2020, όταν το υπόλοιπο των χρηματοδοτήσεων στον ιδιωτικό τομέα ανερχόταν σε 153 δισ. ευρώ, μέχρι τον Ιανουάριο του 2021, όταν οι χρηματοδοτήσεις έφτασαν τα 141 δισ. ευρώ, μειώθηκαν κατά 12 δισ.! Η μείωση των χρηματοδοτήσεων σε μια περίοδο αύξησης των καταθέσεων δείχνει ότι οι τράπεζες, ενώ αποκτούν τους πόρους για να ξεκινήσουν τη στήριξη της οικονομίας, κλείνουν περαιτέρω τη στρόφιγγα!

Εντός αυτού του πλαισίου, ο παρών τόμος επιχειρεί να εμπλουτίσει τη συζήτηση περί επισφάλειας με εθνογραφικά κείμενα από την εγχώρια και τη διεθνή έρευνα, στοχεύοντας αφενός στη διεπιστημονική πραγμάτευση του ζητήματος και αφετέρου στη θεωρητική κατανόηση της «δομής της αίσθησης» των τροχιών ζωής των πολλών που εντάσσονται αθέλητα σε ένα καθεστώς διαρκούς επισφάλειας και ευαλωτότητας. Το καθεστώς αυτό περιλαμβάνει μια μεγάλη δεξαμενή που εμπεριέχει όλους εκείνους οι οποίοι, ενώ κάποτε «τα είχαν κάπως καταφέρει», στη σημερινή συγκυρία εργάζονται, διανοητικά ή χειρωνακτικά, με ελαστικούς όρους απασχόλησης, περιστασιακά, εκ περιτροπής ή εποχικά στην τυπική ή άτυπη οικονομία, ανέργους, χαμηλοσυνταξιούχους, ανασφάλιστους, απάτριδες, ανέστιους, το ακαδημαϊκό προκαριάτο (Fotta, Ivancheva, Pernes, 2020) και τους πρόσφυγες, που τυγχάνουν ολοένα και λιγότερης προστασίας από ένα ολοένα και περισσότερο ελλειμματικό κοινωνικό κράτος (Armano & Murgia 2013) το οποίο με μια αναδρομική λογική επανακατασκευάζεται ως «εξαρτησιογόνο» και για αυτό ενάντιο στο υποτιθέμενα αύταρκες, εύελικτο υποκείμενο της συγχρονίας (Kingfisher 2013).

Η κατανόηση των τροχιών αυτών σχετίζεται με τη διερεύνηση των λόγων για τους οποίους κάτι υφίσταται με συγκεκριμένο τρόπο και όχι αλλιώς. Πρόκειται για την προσπάθεια κατανόησης του είδους της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα σε εντοπισμένα πλαίσια και καταστάσεις (οικογενειακά, βιογραφικά, εργασιακά, μορφωτικά, οικονομικά) και στον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα οικοδομούν λόγους για τους οποίους δρουν με ιδιαίτερο τρόπο και όχι διαφορετικά και στη βάση των οποίων λαμβάνουν αποφάσεις ζωής. Προφανώς, αυτή η προοπτική διενέργειας της έρευνας δεν αρνείται την ύπαρξη κανονικότητων σε συλλογικότητες, όμως αυτό που εξετάζεται με αυξημένο ενδιαφέρον είναι η ανασυγκρότηση των υποκειμενικών λόγων (επιθυμιών, φόβων, προσδοκιών, απαξιώσεων κ.λπ.) που καθορίζουν κοινωνικά φαινόμενα και ατομικές λογικές. Υπό την

έννοια αυτή, ο παρών τόμος περιλαμβάνει προσεγγίσεις των συνεπειών αλλά και προσεγγίσεις των αιτιακών μηχανισμών της ιδεολογίας, της εξουσίας και της πολιτισμικής ηγεμονίας που δημιουργούν το απαραίτητο έδαφος ευδοκίμησης της επισφάλειας. Ας σημειωθεί ότι δεν πρόκειται ούτε για μεθοδολογικό αναγωγισμό ούτε και για ψυχολογισμό, αλλά για την απόπειρα οικοδόμησης μιας εξατομικευμένης κοινωνικής ανάλυσης στο πλαίσιο της οποίας το υποκείμενο αντιμετωπίζεται ως μια «μοναδική καθολικότητα», αφού, έχοντας διαμορφωθεί ως ολότητα από την εποχή του, την επανα-διαμορφώνει συγκροτώντας τον εαυτό του ως μοναδικότητα. Όπως το θέτει ο Χριστοδούλου (2018), «είναι ταυτόχρονα καθολικός λόγω της μοναδικής καθολικότητας της ανθρώπινης ιστορίας και την ίδια στιγμή μοναδικός λόγω της καθολικευτικής μοναδικότητας των σχεδίων ζωής που αρθρώνει». Έτσι, ο τόμος αρθρώνεται σε πέντε θεματικές ενότητες οι οποίες έχουν ως εξής.

A. ΚΡΙΣΗ Ή ΚΡΙΣΕΙΣ; ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΣ, ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ

Το κείμενο της Katherine S. Newman με τίτλο *Η συνταξιοδοτική ανασφάλεια και η άνοδος του γκρίζου εργατικού δυναμικού* αφορά τη διάγνωση του γκρίζου εργατικού δυναμικού —το οποίο αποτελείται κυρίως από εργαζομένους πλήρους απασχόλησης άνω των 65 ετών— η οποία υπήρξε εξαιρετικά έντονη τις τελευταίες δεκαετίες. Οι μειωμένες συνταξιοδοτικές παροχές, σε συνδυασμό με την αυξανόμενη μακροζωία, έθεσαν τις βάσεις για την ανάπτυξη αυτού του τμήματος της αγοράς εργασίας. Ωστόσο, οι ηλικιωμένοι εργαζόμενοι θεωρούν ότι οι επιλογές τους για καλά αμειβόμενη εργασία συχνά περιορίζονται από διακρίσεις λόγω της ηλικίας τους και η εμπειρία τους στον χώρο εργασίας μπορεί να είναι απογοητευτική, διότι οι θέσεις εργασίας που καταλαμβάνουν συχνά είναι πολύ χαμηλότερα αμειβόμενες από αυτές που κατείχαν κατά τη διάρκεια του πρότερου εργασιακού τους βίου.

Στη συμβολή του με τίτλο *Ελληνική οικονομία εν μέσω πανδημίας: Ποτέ ένα ρεκόρ ύφεσης δεν είναι... αρκετό!* ο Λεωνίδας Βατικιώτης υποστηρίζει ότι η οικονομική ύφεση που ακολούθησε την πανδημία του 2020 έπληξε την Ελλάδα πολύ περισσότερο σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρώπης. Το βαρύ κόστος δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο της έκθεσης της χώρας στον τουρισμό, αλλά και των στενοτήτων που δημιούργησε το καθεστώς λιτότητας του μεταμνημονιακού πλαισίου εποπτείας. Η υποχρέωση εμφάνισης υψηλών δημοσιονομικών πλεονασμάτων, όπως επιβλήθηκε το 2018 ως όρος για την έξοδο της Ελλάδας από τα Μνημόνια, ακύρωσε μέρος των δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων. Ως αποτέλεσμα, η ανεργία

παρέμεινε σε επίπεδα διπλάσια από εκείνα όπου βρισκόταν πριν από την κρίση. Η έκθεση Πισσαρίδη και το Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας θα επιταχύνουν τις αντιλαϊκές μεταρρυθμίσεις, την εργασιακή και κοινωνική επισφάλεια και θα βαθύνουν την ανισοκατανομή του πλούτου στην Ελλάδα.

Ο Δημήτρης Γιαννακόπουλος, στη συμβολή του με τίτλο *Η ανεπισημότητα ως απάντηση στην κρίση στην ελληνική επαρχία: ηθική και οικονομία*, υποστηρίζει ότι η ανεπισημότητα, από την ανάδειξη του όρου στις αρχές της δεκαετίας του 1970 (Hart 1973), έχει χρησιμοποιηθεί με επιτυχία ως ένας ισχυρός φακός για την ανάλυση περίπλοκων κοινωνικών φαινομένων σε χώρες που βρίσκονται σε κρίση. Μέσα από την εξέταση της περίπτωσης των καπνοκαλλιεργητών του Αγρινίου, επιχειρείται μια διερεύνηση των πολλαπλών συνδέσεων της ανεπισημότητας, όπως αυτή επιτελείται στην ελληνική ύπαιθρο, με αντικρουόμενες ή συχνά αλληλεπικαλυπτόμενες όψεις ηθικής σε ένα περιβάλλον που ορίζεται από την οικονομική κρίση και τις πολιτικές διαχείρισής της. Διερευνάται ο τρόπος που δομείται η ανεπίσημη οικονομία του καπνού και γίνεται μια αντιπαράθεση των νοσηματοδοτήσεων της ηθικής που συνοδεύουν αυτή την οικονομική δραστηριότητα. Μια αναγωγή στο συμβολικό επίπεδο στοχεύει σε μια πρώτη «γεφύρωση» του κενού ανάμεσα σε φαινομενικά αντικρουόμενες όψεις της καθημερινότητας. Εξετάζει, επίσης, κάποιες από τις εντάσεις που παρουσιάζονται σε υπαρκτά σημεία επαφής μεταξύ επίσημων και ανεπίσημων παραγόντων που συνδιαμορφώνουν, τελικά, την κοινωνική πραγματικότητα.

Το κείμενο του Βασίλη Δαλκαβούκη *Προς μια «επείγουσα ανθρωπολογία»*; *Ερευνώντας εκ των έσω τον ρόλο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης* πραγματεύεται το ζήτημα της παρέμβασης της ανθρωπολογίας στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης. Με αφετηρία την παλιά ιδιότητα της ανθρωπολογίας ως «επείγουσας επιστήμης», διερευνώνται οι δυνατότητές της να παρέμβει στο παρόν παράγοντας πολιτικά αξιοποιήσιμα αποτελέσματα, ειδικά στο επίπεδο της άμεσης εμπλοκής του ανθρωπολόγου ως «εντόπιου». Το ζήτημα συζητείται με εμπειρικό υλικό από το Ζαγόρι και συγκεκριμένα στο πλαίσιο μιας πολιτικής παρέμβασης στο επίπεδο της διεκδίκησης της δημοτικής αρχής από μια πρωτοβουλία πολιτών, με άμεση εμπλοκή του γράφοντος. Στα συμπεράσματα του κειμένου συνοψίζονται οι προβληματισμοί που προέκυψαν από μια τέτοιου είδους πρωτοβουλία και κατατίθεται ο αναστοχασμός τόσο για την αποτελεσματικότητα μια ανθρωπολογικής παρέμβασης στο επίπεδο του τοπικού όσο για τις διαστάσεις που αυτή λαμβάνει αναφορικά με την ταυτότητα του «εντόπιου» ανθρωπολόγου.

Το κείμενο των David Nugent και Adeem Suhail, με τίτλο *Κρίση, αναταραχή και διαχείριση: Έξυπνες πόλεις και σύγχρονη αστική ανισότητα*

τα, πραγματεύεται τις ανισότητες που προκαλούνται από την άνιση πρόσβαση στην τεχνολογία. Υποστηρίζουν ότι ενώ το πρόγραμμα των «έξυπνων πόλεων» μπορεί να συνεχιστεί σε παγκόσμιο επίπεδο ως βιώσιμη, επιθυμητή και αναπόφευκτη πορεία, οι έξυπνες πόλεις δεν είναι στην πραγματικότητα και τόσο έξυπνες για τον «έξυπνο αστισμό» καθόσον αυτό το πρόγραμμα «ομαλοποιεί την κρίση» και καταλήγει να αποκλείει αυτούς που κατ' όνομα επιδιώκει να εμπερικλείει. Η Έξυπνη Αστικοποίηση επιδιώκει να μετατρέψει ολόκληρο το αστικό περιβάλλον σε ένα είδος τεράστιου πειράματος στο οποίο θα αναπτυχθούν εντελώς νέοι κανόνες. Ο Nugent και ο Suhail μάς υπενθυμίζουν ότι, καθώς η διακυβέρνηση ενώνεται με το εταιρικό ενδιαφέρον, οι μη προνομιούχοι υφίστανται ανησυχητικά αντιδημοκρατικές πρακτικές που εισάγουν διακρίσεις οι οποίες στην ουσία στερούν την ιδιότητα του πολίτη, με αποτέλεσμα να τους απαλλάσσει τελικά από την ίδια την αστική ζωή. Η δουλειά τους φανερώνει πώς η τεχνολογία έξυπνων καθεστώτων κανονικοποιεί διαδικασίες αποκλεισμού και καταστολής.

Η Χριστίνα Καρακιουλάφη, με το κείμενό της *Βιώματα επισφαλούς εργασίας των ηθοποιών εν μέσω οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα*, εστιάζει στις εμπειρίες της επισφαλούς εργασίας των ηθοποιών εν μέσω οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Η οικονομική κρίση και η κατάρρευση της συλλογικής σύμβασης εργασίας (ΣΣΕ) στο ελεύθερο θέατρο το 2012 είχαν ως επακόλουθο την περαιτέρω απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων σε μια αγορά εργασίας που ήδη από παλαιότερα χαρακτηριζόταν από υψηλά ποσοστά ανεργίας, έντονη εργασιακή επισφάλεια και απορρυθμισμένες εργασιακές σχέσεις. Πτυχές αυτής της —εν μέρει νέας και εν μέρει παλιάς— εργασιακής συνθήκης επιχειρεί να διαφωτίσει η συμβολή της, αντλώντας από συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν με επαγγελματίες ηθοποιούς το φθινόπωρο του 2020. Διαπιστώνεται ότι την εργασία των ηθοποιών διακρίνει ένας συνδυασμός «ευχαρίστησης-πόνου», καθώς και το υψηλό κόστος της ενασχόλησης με μια στενά συνδεδεμένη με συμβολικές ανταμοιβές αλλά εξαιρετικά επισφαλή εργασία. Στοιχεία αυτής της εργασιακής συνθήκης είναι η μη αμειβόμενη εργασία, η αυτοεκμετάλλευση και αποδοχή ή/και δικαιολόγηση της εκμετάλλευσης, η πολυαπασχόληση, η εντατικοποίηση της εργασίας κ.ά.

Β. ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΕΣ, ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΕΣ ΑΝΑΤΡΟΠΕΣ

Οι Νίκος Παπαδάκης, Μαρία Δρακάκη και Σοφία Σαριδάκη, στη συμβολή τους με τίτλο *Τροχιές, διαστάσεις και παράμετροι της επισφάλειας των νέων στην αγορά εργασίας, σε Ευρώπη και Ελλάδα*, διερευνούν το φαι-

νόμμο της εργασιακής επισφάλειας και της κοινωνικής ευπάθειας στον νεανικό πληθυσμό στην Ελλάδα σήμερα. Στο πρώτο μέρος καταρχάς ανακινούνται θεωρητικά ζητήματα και επιχειρούνται εννοιολογικές διασαφήσεις αναφορικά με την επισφαλή εργασία και τις επισφαλείς μορφές απασχόλησης. Εν συνέχεια, αναλύονται συνοπτικά κάποιες κρίσιμες διαστάσεις του φαινομένου σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο, όπως αυτές έχουν διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια αλλά και σε συνάρτηση με τις επιπτώσεις της πανδημίας του COVID-19, ενώ επιχειρείται και μια επισκόπηση της αντίστοιχης κατάστασης των πραγμάτων στην Ελλάδα, με δεδομένους τους μετασχηματισμούς που επήλθαν στην αγορά εργασίας και στην απασχόληση, λόγω της Κρίσης και της συνακόλουθης Ύφεσης. Στο δεύτερο μέρος της, το κεφάλαιο εστιάζει στο υπό εξέλιξη Ερευνητικό Έργο με τίτλο «Επισφαλής εργασία και νέα γενιά στην Ελλάδα σήμερα: δευτερογενής ποσοτική ανάλυση, πρωτογενής ποιοτική έρευνα πεδίου και ερευνητικά εδραιωμένες προτάσεις πολιτικής» και στα πρώτα του ερευνητικά ευρήματα. Επίσης, παρουσιάζονται τα πρώτα ερευνητικά ευρήματα της πρωτογενούς ποιοτικής έρευνας του Έργου, η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη. Το συγκεκριμένο Ερευνητικό Έργο υλοποιείται από ερευνητική ομάδα του ΚΕΠΕΤ του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης, με ΕΥ τον Καθηγητή Νίκο Παπαδάκη. Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο-ESF) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση».

Η Julia Soul, στη συμβολή της *Η διαχείριση της επιχείρησης και το να είσαι εργοδότης... Είναι απλά μια ψευδαίσθηση. Νεοφιλελεύθερη ηγεμονία και εργασιακή επισφάλεια σε μια «μικρή» επιχείρηση των εργαζομένων χάλυβα στην Αργεντινή*, αναλύει την αντιφατική ανάπτυξη των νεοφιλελεύθερων ιδεολογικών αρχών και της κοινωνικής εμπειρίας μεταξύ δύο γενεών εργαζομένων στον τομέα της χαλυβουργίας στην Αργεντινή: οι εργοδότες, πρώην εργάτες χάλυβα οι οποίοι κατείχαν μια μικρή εταιρεία που γεννήθηκε κατά τη διαδικασία παραγωγικής αναδιάρθρωσης, και οι εργαζόμενοι, οι περισσότεροι από αυτούς γιοι των ιδιοκτητών. Η εθνογραφική μεσαίου βεληνεκούς προσέγγιση επιτρέπει τον προσδιορισμό των μεταβαλλόμενων προσδοκιών και πρακτικών αυτών και άλλων, ως έκφραση της αντίφασης μεταξύ των αρχών της αγοράς, που συνεπάγονται την εμπορευματοποίηση της εργασίας, και των οικογενειακών σχέσεων που περιλαμβάνουν εξατομικευμένους και συναισθηματικούς δεσμούς.

Το κείμενο της Sharryn Kashmir, «Ένας Δούρειος Ίππος ανάμεσά μας». Το εργοστάσιο Saturn και η αποδιοργάνωση των εργαζομένων στην αυτοκινητοβιομηχανία στις ΗΠΑ, πραγματεύεται τη διαδικασία αποστέφησης των εργαζομένων στην αυτοκινητοβιομηχανία των ΗΠΑ επικεντρώ-

νοντας στη στρατηγική αναδιάρθρωσης και μετεγκατάστασης της General Motors, με τη συνδρομή της κυβέρνησης σε συνδυασμό με τη νέα εταιρική μορφή στη βάση της συμφωνίας Saturn στο Τενεσί. Η συμφωνία αυτή αφορούσε μια νέα στρατηγική της εταιρείας όπου οι εργαζόμενοι και το σωματείο τους καλούνταν, μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες, να δημιουργήσουν το πρότυπο ενός νέου εργάτη στην αυτοκινητοβιομηχανία. Ωστόσο, μετά από μια μακρά διαδικασία αποστέρησης το προνομιακό αυτό καθεστώς άρχισε να ουδετεροποιείται. Το κείμενο φωτίζει όψεις της διαδικασίας αυτής καθώς και τον αγώνα των εργαζομένων σε οργανωτικό και χωρικό επίπεδο.

Η Isabell Lorey, στη συμβολή της με τίτλο *Υποκειμενοποιητική επισφάλεια και παραγωγή δίχως μισθό*, υποστηρίζει ότι στην παρούσα περίοδο η επισφάλεια έχει ξεφύγει από το “περιθώριο” και έχει φτάσει στο “κέντρο”, αποτελώντας μοναδικό εργαλείο κυβερνησιμότητας μέσα από τη ρύθμιση της αβεβαιότητας και της κοινωνικής ανισότητας. Κατανοώντας κανείς την επισφάλεια ως κυβερνητική μπορεί, σύμφωνα με τη Lorey, να προβληματοποιήσει τις περίπλοκες αλληλεπιδράσεις μεταξύ ενός τρόπου ή εργαλείου διακυβέρνησης και των συνθηκών της οικονομικής εκμετάλλευσης και των τρόπων υποκειμενικοποίησης, υπό το φως της αμφίσημης τοποθέτησής τους ανάμεσα στην υποταγή και την αυτοενδυνάμωση. Για τη νεοφιλελεύθερη πολιτική διαχείριση του ζητήματος, σε ένα πλαίσιο ελαχιστοποίησης των κοινωνικών δαπανών, τούτο δεν σημαίνει παρά την πολιτική τεχνολογία ρύθμισης της απόλυτης φτώχειας, εμποδίζοντας έτσι τα υποκείμενα να διεκδικήσουν κάτι παραπάνω και ταυτόχρονα τοποθετώντας τα σε συγκεκριμένες θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία. Με άλλα λόγια, η διαχείριση αυτή αποτελεί μια πρακτική κανονικοποίησης και συμμόρφωσης ακόμα και κοινωνικών ομάδων που παλιότερα δεν βρίσκονταν στο χείλος της συνθήκης της επισφάλειας.

Το κείμενο του Paul Durrenberger, *Εάν διαθέτεις ένα δυνατό συνδικάτο, δεν χρειάζεσαι γραβάτα: Η εργασία στις ΗΠΑ και η παγκόσμια αλληλεγγύη*, υποστηρίζει ότι η παγκόσμια αλληλεγγύη μεταξύ των τοπικών εργατών που εργάζονται σε παράκτιες περιοχές (λιμάνια) αναδύθηκε μέσα από τη χρήση ηλεκτρονικών και υπολογιστών δικτύων επικοινωνιών, όταν οι εθνικοί και διεθνείς οργανισμοί τους απέτυχαν να δράσουν σύμφωνα με τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και φάνηκε να είναι συντηρητικοί και απλώς αντιδραστικοί. Δεδομένων των πρόσφατων αποτυχιών του εργατικού κινήματος τόσο στις ΗΠΑ όσο και παγκοσμίως, αυτό το άρθρο περιγράφει πώς η παρατεταμένη πάλη γύρω από το Charleston 5 οδήγησε σε μεταρρύθμιση σωματείων όπως του ILA και διεθνών οργανισμών όπως του ITF. Αυτά τα γεγονότα δείχνουν πως τα τελευταία χρόνια μια παλαιότερη ηγεσία αντικαθίσταται από μια νεότερη, πιο τολμηρή και πιο επιθετική από αυτές τις σειρές των εργατών που κατανοούν τα

κοινά τους συμφέροντα και ενεργούν σύμφωνα με αυτά, ακολουθώντας το παράδειγμα του ILWU.

Γ. ΑΖΗΤΗΤΟΙ ΒΙΟΙ, ΑΝΕΠΙΘΥΜΗΤΕΣ ΖΩΕΣ, ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΣ ΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΕΣ

Ο Μιχάλης Χριστοδούλου, στη συμβολή του *Η ευαλωτότητα ως φαινόμενο της διαδρομής του βίου: η διαλεκτική της αυτενέργειας και της χρονικότητας*, επιχειρεί να μελετήσει την ευαλωτότητα όχι ως εγγενή ιδιότητα η οποία ανάγεται σε νοητικές καταστάσεις των ανθρώπων αλλά ως αποτέλεσμα των αιτιακών δυνάμεων των κοινωνικών σχέσεων από τις οποίες περνάει το άτομο κατά τη διαδρομή του βίου του. Για τον σκοπό αυτό, αντλεί από τις θεωρητικές παραδόσεις του κριτικού ρεαλισμού και του πραγματισμού κατά τις οποίες η λήψη απόφασης δεν αντιμετωπίζεται ως ζήτημα μεγιστοποίησης του οφέλους αλλά ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ της αυτενέργειας και των κοινωνικών πλαισίων. Μέσα από την ανάλυση 40 βιογραφικών-αφηγηματικών συνεντεύξεων με ανθρώπους της εργατικής τάξης οι οποίοι κατοικούν στην περιοχή του Περάματος, δείχνει ότι η ευαλωτότητα είναι το αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης μορφής αυτενέργειας που αναπτύσσουν τα μέλη του δείγματος κατά τη διάρκεια του βίου τους στην οποία (αυτενέργεια) αντιστοιχεί ένας συγκεκριμένος τύπος βιογραφικής χρονικότητας. Τέλος, επισημαίνει τον ρόλο που διαδραματίζουν τα τυχαία συμβάντα στην πυροδότηση της συγκεκριμένης μορφής αυτενέργειας.

Οι Αναστάσιος Μπίτζιος και Αναστασία Σπυροπούλου, με το κείμενό τους *Αστεγία και ευαλωτότητα. Η περίπτωση της Κορίνθου*, επιχειρούν μέσα από ημιδομημένες συνεντεύξεις να ιχνηλατήσουν βιωματικές εμπειρίες ζωής ατόμων που αντιμετωπίζουν μια ακραία μορφή ευαλωτότητας, αυτήν της αστεγίας. Αφού γίνεται μια συνοπτική αναφορά στις θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν επικρατήσει, περιγράφεται η εθνογραφική προσέγγιση υπό το πρίσμα της οποίας διενεργήθηκε η παρούσα έρευνα. Αναφέρονται οι διαφορές στις ευρωπαϊκές και εθνικές θεσμικές θεωρήσεις και πολιτικές αντιμετώπισης της αστεγίας καθώς και χαρακτηριστικά της τοπικής εμφάνισης του φαινομένου της αστεγίας στον Δήμο Κορινθίων. Μέσα από το εμπειρικό σκέλος διερευνάται, από την οπτική των συνομιλητών, πώς γεγονότα της πορείας ζωής τους έχουν συμβάλει στο να οδηγηθούν στην αστεγία, η αποτελεσματικότητα των εφαρμοζόμενων κοινωνικών πολιτικών και πώς τελικά οι ίδιοι οι άστεγοι βιώνουν την ευαλωτότητα αυτή. Από την ανάλυση προκύπτει ο ρόλος της ανθρώπινης μοναδικότητας που αλληλεπιδρά και ανατροφοδοτεί άλλους αιτιακούς παράγοντες και δίνει τη δική της δυναμική στην αναζήτηση λύσεων για την

έξοδο από την αστεγία – γεγονός που θεωρείται σημαντικό για τη διαμόρφωση πιο αποτελεσματικών κοινωνικών παρεμβάσεων.

Η Μαρία Ζήση, στη συμβολή της *Αθέατοι άστεγοι σε αστικό περιβάλλον στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης*, υποστηρίζει ότι ο αριθμός των ανθρώπων που ζει σε συνθήκες αστεγίας στην Ελλάδα αυξάνεται συνεχώς τα τελευταία χρόνια. Το ζητούμενο της εργασίας της είναι η προσέγγιση της διαδρομής ζωής όσων ζουν σε συνθήκες αυξημένης κοινωνικής ευπάθειας, με κοινό χαρακτηριστικό τη διαβίωσή τους σε επισφαλείς και ακατάλληλες συνθήκες κατοικίας. Εστιάζει, από το σύνολο των αστέγων, στους αθέατους αστέγους, δηλαδή σε όσους δεν είναι ορατοί στον δρόμο και γενικά στο ύπαιθρο, αλλά ζουν υπό έξωση, σε παραπήγματα, σε τροχόσπιτα, φιλοξενούνται πρόσκαιρα σε σπίτια συγγενών και φίλων ή σε εκείνους που μετατρέπουν χώρους ακατάλληλους για στέγαση σε υποτυπώδεις κατοικίες. Επιδιώκεται να έλθουν στο φως δεδομένα σχετικά με τις διαδρομές ζωής αυτών που βιώνουν τη στεγαστική επισφάλεια και που οι ως τώρα βιβλιογραφικές αναφορές δεν έχουν καταγράψει. Το κεφάλαιο εστιάζει σε τρία σημεία: στο βίωμα, στις στρατηγικές επιβίωσης που αναπτύσσουν οι άστεγοι και στις προσδοκίες που έχουν για το μέλλον τους.

Οι Γιάννης Ζαϊμάκης και Αντώνης Δρακωνάκης, στο κεφάλαιό τους *Σπαταλημένοι χρόνοι: αφηγήσεις ζωής επισφαλών εργαζομένων για τον «ελεύθερο χρόνο»*, αξιοποιούν αφηγήσεις εργαζομένων σε επισφαλείς συνθήκες απασχόλησης στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και στο Ηράκλειο και επιχειρούν να κατανοήσουν την επίδραση της επισφαλούς εργασίας στην κουλτούρα της καθημερινότητας, στους τρόπους ζωής, στις προσλήψεις του κοινωνικού χρόνου και στον ορίζοντα των μελλοντικών προσδοκιών των επισφαλών εργαζομένων. Οι αναπαραστάσεις του ελεύθερου χρόνου των συμμετεχόντων αναδεικνύουν αμφισημίες, εντάσεις και διαμαρτυρίες και μαρτυρούν τους τρόπους με τους οποίους το σύγχρονο εύλεικτο προλεταριάτο κατανοεί την εμπειρία ενός κοινωνικού χρόνου επισφάλειας, στον οποίο τα όρια ανάμεσα στον εργασιακό και τον ελεύθερο χρόνο συσκοτίζονται και οι χρόνοι των ανθρώπων λειτουργούν ως το απείκασμα των κυρίαρχων σχέσεων αναπαραγωγής. Οι εργαζόμενοι σε συνθήκες επισφάλειας βιώνουν ακανόνιστες χρονικότητες και μια μεταβατική κατάσταση οριακότητας, όπου ο χρόνος σχετικοποιείται και αποικιοποιείται από τις ανάγκες της φιλελεύθερης παραγωγής. Οι εργαζόμενοι αδυνατούν να οργανώσουν και να προγραμματίσουν τα σχέδια ζωής τους, να οραματιστούν και να συγκροτήσουν έναν χρόνο ελευθερίας και δημιουργικότητας που διαχρονικά αποτελούσε ένα χειραφετητικό πρόταγμα της νεωτερικότητας.

Δ. ΟΙΚΕΙΟΙ ΑΛΛΟΙ, ΕΤΕΡΟΙ ΗΜΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΣ ΕΠΙΤΕΛΕΣΤΙΚΟΤΗΤΕΣ

Οι Άρης Τσαντηρόπουλος και Ανδρομάχη Οικονόμου, στη συμβολή τους, *Εργασιακές πολιτικές, περιβαλλοντικές πρακτικές και επισφάλεια στους φαράδες του Β. Αιγαίου. Η περίπτωση της λιμνοθάλασσας Βιστωνίδας και Πόρτο Λάγος*, θεωρούν ότι μέχρι τη σημερινή εποχή οι αλιευτικές κοινωνίες δεν αποτέλεσαν αντικείμενο συστηματικής έρευνας, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Η μελέτη τους στοχεύει να συμβάλει στην ανάδειξη των σύγχρονων εργασιακών σχέσεων της αλιευτικής δραστηριότητας αξιοποιώντας εθνογραφικά δεδομένα από επιτόπια έρευνα ενταγμένη στο ερευνητικό πρόγραμμα PERICLES στην περιοχή του ΒΑ ελλαδικού χώρου και πρωτογενές αρχαιολογικό υλικό. Ως μελέτη περίπτωσης έχει επιλεγεί η λίμνη της Βιστωνίδας, στα σύνορα των νομών Ξάνθης και Ροδόπης. Το συγκεκριμένο φυσικό περιβάλλον, με τις ιδιότυπες υδροδυναμικές, ιζηματολογικές και παραγωγικές συνθήκες ως πηγή βιοπορισμού για τον άνθρωπο, και οι περιορισμοί τους οποίους θέτει καθώς και οι στρατηγικές τις οποίες αναπτύσσουν οι τοπικές κοινωνίες συνιστούν τους βασικούς άξονες της παρούσας μελέτης. Τα κύρια ζητήματα αφορούν: α) τη χρήση και διαχείριση των «δεδομένων» φυσικών πόρων και τους μετασχηματισμούς τους, β) το θεσμικό και νομικό πλαίσιο οργάνωσης της εργασίας (κρατικές πολιτικές, συνεταιρισμοί κ.λπ.) και γ) τα ζητήματα της ευαλωτότητας και της εργασιακής επισφάλειας στο επάγγελμα του αλιέα, όπως αυτά προκύπτουν ως συνέπειες της κρίσης ή σχετίζονται με ευρύτερες πολιτικές (Ευρωπαϊκή Ένωση, διακρατικό ναυτικό δίκαιο, περιβαλλοντικές διαχειριστικές πρακτικές κ.ά.).

Η Αναστασία Καρακασίδου, στο κεφάλαιο με τίτλο *Περιθωριοποίηση και κίνδυνος: νησιώτες, πρόσφυγες και μετανάστες στη Λέσβο*, εστιάζει στο νησί της Λέσβου όπου τα τελευταία χρόνια χιλιάδες πρόσφυγες και μετανάστες από τις χώρες του παγκόσμιου Νότου έχουν φτάσει στις ακτές της. Από το 2015, το νησί της Λέσβου απέκτησε διεθνή φήμη και προσοχή, ενώ οι κάτοικοί του αγωνίζονται για την επιβίωση και την προσαρμογή τους στις τεράστιες αλλαγές που επήλθαν στην καθημερινή τους ζωή. Το κείμενο φιλοδοξεί να εισέλθει στο πεδίο εντός του οποίου εκτυλίσσεται ένα «ιστορικό δράμα» με πρωταγωνιστές τους πρόσφυγες/μετανάστες, τους κυβερνητικούς αξιωματούχους, τις ανθρωπιστικές οργανώσεις και τους κατοίκους του νησιού. Μέσα από συνομιλίες με νησιώτες, προφορικές ιστορίες, παρατήρηση και συμμετοχικές δραστηριότητες, καθώς και από την ανάγνωση του τοπικού τύπου, την κάλυψη των διεθνών ΜΜΕ και την ανασκόπηση της υπάρχουσας ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας, το κείμενο εισέρχεται σε ένα πεδίο όπου δοκιμάζονται οι δυτικές και τοπικές ηθικές αρχές

περί ανθρωπινότητας. Όλα αυτά θεωρούνται υπό ένα πλαίσιο στο οποίο οι Δυτικοί ανθρωπιστές αντιμετωπίζουν τους «πρόσφυγες/μετανάστες» ως ιερό αντικείμενο, ενώ οι κάτοικοι της Λέσβου συμμετέχουν σε αυτό το εκτυλισσόμενο δράμα με μια διαφορετική ηθικότητα που απορρέει από την ιστορική εμπειρία και μνήμη τους. Οι εισερχόμενοι πρόσφυγες και μετανάστες ενίσχυσαν τον φόβο του τοπικού πληθυσμού και θεωρήθηκαν συντελεστές ενός μεγάλου σχεδίου με στόχο την αλλαγή της ομοιογένειας του νησιωτικού πληθυσμού. Η πανδημία του ιού Covid-19 επιδείνωσε ακόμη περισσότερο τον φόβο αυτό και οι κάτοικοι του νησιού συνεχίζουν να ζουν σε ένα καθεστώς ασάφειας και καθημερινής αβεβαιότητας.

Η Ελένη Γιαννακοπούλου, με το κείμενό της *Επισφαλείς ταυτότητες σε επισφαλείς καιρούς: Διαστάσεις διαχείρισης της ιδιότητας του πολίτη των μεταναστών δεύτερης γενιάς από την Αλβανία*, διερευνά πώς μια συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς από την Αλβανία, προσεγγίζουν, ερμηνεύουν και νοηματοδοτούν το ζήτημα απόκτησης της ιδιότητας του πολίτη καθώς μεταβαίνουν από το σχολείο στην αγορά εργασίας στο πλαίσιο της οξείας δημοσιονομικής και κοινωνικής κρίσης στην Ελλάδα. Επί τη βάση ενός συμπεριέχοντος αυξημένης επισφάλειας και ευαλωτότητας, επιχειρείται να απαντηθεί αν η απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη διευκολύνει τη συμμετοχή στο κυρίαρχο κοινωνικό και πολιτιστικό κεφάλαιο, διαμεσολαβώντας για τα υποκείμενα την πρόσβαση σε «κανονικές» ταυτότητες και, ως εκ τούτου, την πληρέστερη συμμετοχή τους στο «Εμείς». Και αυτό διότι η συγκεκριμένη ταυτοτική διάσταση λειτουργεί ως κριτήριο κατάταξης, εκβάλλοντας σε μια εθνοστρωμάτωση όπου οι κοινωνικές σχέσεις εθνικοποιούνται υπό τον φόβο του επιμερισμού των προνομίων με τον «Άλλον». Στον αντίποδα εξετάζεται κατά πόσο η στέρηση της ιδιότητας του πολίτη λειτουργεί ως ετεροποιητικός μηχανισμός, κατατάσσοντας τα παιδιά των μεταναστών στην κατηγορία των «Άλλων» και δημιουργώντας εντέλει ομάδες «πολιτών δεύτερης κατηγορίας».

Η Γεωργία Σαρικούδη, με το κείμενό της *Οικειοποιήσεις του ανοίκειου: Στρατηγικές εύρεσης εργασίας των προσφύγων στη Βόρεια Ελλάδα*, εξετάζει πώς μέσα στο καινούριο περιβάλλον αβεβαιότητας και επισφάλειας οι πρόσφυγες επαναπροσδιορίζουν τα σχέδιά τους και επιχειρούν να διαμορφώσουν ένα νέο κοινωνικό κεφάλαιο. Το κλείσιμο των συνόρων το 2015 δημιούργησε νέα δεδομένα στη μετακίνηση των προσφύγων. Για αυτούς, η Ελλάδα δεν ήταν ούτε ο προορισμός ούτε το επιθυμητό σημείο. Έχοντας εγκλωβιστεί στη μέση της διαδρομής τους, οι επαφές και οι σχέσεις που είχαν δημιουργήσει πριν ξεκινήσουν το ταξίδι τους δεν μπορούν πια να τους φανούν χρήσιμες και πρέπει να δημιουργήσουν εκ νέου σχέσεις που μπορούν να τους βοηθήσουν στο νέο κοινωνικό τους περιβάλλον. Το κείμενο αυτό παρουσιάζει τις στρατηγικές που ακολουθούν ορισμένοι

στην προσπάθειά τους να ενταχθούν στην κοινωνία υποδοχής. Η εύρεση εργασίας παίζει σημαντικό ρόλο. Ο τρόπος με τον οποίο οι πρόσφυγες διαμορφώνουν αντιλήψεις για την εργασία ως μέσο κοινωνικής ενσωμάτωσης στη νέα πραγματικότητα που ζουν συνδέεται με μια σειρά από παράγοντες που φέρουν στοιχεία από το παρελθόν τους, από τις σχέσεις τους με τις ΜΚΟ, από τους δομικούς περιορισμούς της ελληνικής αγοράς εργασίας και από τις δυνατότητες κατανόησης των μηχανισμών αναζήτησης εργασίας.

Η Μαρία Βελιώτη-Γεωργοπούλου, στο κεφάλαιο *Η επισφάλεια στην επιτελεστική σκηνή. Η ανατροπή του τελετουργικού της παρέλασης κατά την εθνική επέτειο της 28ης Οκτωβρίου (2011)*, θεωρεί ότι η κανονικότητα, δηλαδή η ανελλιπής επανάληψη σε μια καθορισμένη χρονική στιγμή, και το εν πολλοίς τυποποιημένο περιεχόμενο αποτελούν δύο από τα βασικότερα χαρακτηριστικά των τελετών, ακόμα και αυτών που δεν έχουν θρησκευτικό αλλά κοσμικό/πολιτικό χαρακτήρα. Καθώς κατά κανόνα οι ανωτέρω παράμετροι είναι δεσμευτικές για την κοινότητα που τις επιτελεί, τι μπορεί να σημαίνει η ρήξη της κανονικότητας μιας πολιτικής τελετής και η ακύρωση του περιεχομένου της, πόσο μάλλον όταν αυτή πραγματώνεται στο πλαίσιο μιας εθνικής επετείου; Έτσι, επιχειρεί να απαντήσει σε αυτά τα ερωτήματα μέσα από την ανατροπή του τελετουργικού της παρέλασης κατά τον εορτασμό της εθνικής επετείου της 28ης Οκτωβρίου το 2011 σε πολλές ελληνικές πόλεις, με αποκορύφωμα την περίπτωση της Θεσσαλονίκης. Εδώ το τελετουργικό της παρέλασης ανατράπηκε πλήρως με ματαίωση της στρατιωτικής παρέλασης, αποχώρηση του Προέδρου της Δημοκρατίας, των εκπροσώπων της πολιτικής ηγεσίας και των λοιπών επισήμων από αυτήν αλλά και με τη συνέχιση της παρέλασης με τη συμμετοχή των πολιτικών τμημάτων και των θεατών που κατέκλυσαν το οδόστρωμα. Η ανατροπή του τελετουργικού προσεγγίζεται ως αποτέλεσμα συλλογικής ανυπακοής και συνδέεται με τον συμβολισμό της εθνικής εορτής της 28ης Οκτωβρίου ως επετείου του «ΟΧΙ» γενικά αλλά και με το συμβολικό μήνυμα που η επέτειος εξέλαβε ειδικότερα τη δεδομένη χρονική στιγμή (2011), το οποίο συσχετίζεται με την εντεινόμενη κοινωνικοοικονομική κρίση στην Ελλάδα και την αυξανόμενη επισφάλεια.

Ε. ΕΜΦΥΛΕΣ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΕΣ, ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΣ ΓΟΝΕΪΚΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΣΩΜΑΤΑ ΠΟΥ ΒΑΛΛΟΝΤΑΙ

Η Παρθενόπη Κελτσίδου, στη συμβολή της *Οριακοί βίοι και μετεωρισμοί: φύλα υπό διεκδίκηση, έμφυλα υποκείμενα υπό διαπραγμάτευση*, διερευνά ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εκμάθησης του έμφυλου ρόλου ενός κοινωνικού υποκειμένου με ακαθόριστο ή μάλλον διπλό φύλο, που ως παιδί και ως ενήλικας έχει υιοθετήσει τον γυναικείο ρόλο. Ως εκ τούτου,

δημιουργούνται διλήμματα που σχετίζονται με τον χρόνο, τον τόπο, τα habitus, τα συναισθήματα, το φύλο, την αντίληψη περί σεξουαλικότητας, την ιεραρχία. Πρόκειται για μια ξεκάθαρη κατασκευή του φύλου, ανεξάρτητα από βιολογικούς προσδιορισμούς και το διακύβευμα στην παρούσα περίπτωση είναι ποιος ή ποια, για ποιους λόγους και με ποιο σκοπό κατασκευάζει το φύλο. Μέσα από τη δομημένη αντίθεση μεταξύ των ανδρών και των γυναικών επιχειρείται η υπέρβαση του προφανούς. Όσοι έχουν εξουσία και την ασκούν αρθρώνουν ηγεμονικό λόγο και έχουν κυρίαρχη θέση στην κοινότητα, αδυνατούν να επέμβουν και κυριαρχούνται από τα κυριαρχούμενα.

Οι Μάνος Σπυριδάκης και Παναγιώτης Γκούβερης, στη συμβολή τους *Διωκόμενη γονεϊκότητα. Θεσμική αμφισβήτηση του πατριικού ρόλου μετά τη διάζευξη στο ελληνικό παράδειγμα*, υποστηρίζουν ότι την τελευταία δεκαετία έχουν γίνει πολυάριθμες απόπειρες μεταρρύθμισης του ελληνικού οικογενειακού δικαίου από την εκάστοτε πολιτική ηγεσία. Μέχρι σήμερα, καμία από αυτές δεν κατάφερε να ολοκληρωθεί διά της νομοθετικής αποτύπωσης. Η Ελλάδα παραμένει η πλέον σκληροπυρηνική ευρωπαϊκή χώρα υπέρ της μονογονεϊκής/αποκλειστικής επιμέλειας ανηλίκων μετά τη διάζευξη/διάσταση δύο γονέων. Η πρόσφατη κοινωνική αποστασιοποίηση που συνοδεύει τη διαχείριση της πανδημίας Covid-19 υπήρξε παράγοντας απορρύθμισης του δικαιώματος επικοινωνίας μεταξύ διαζευγμένων γονέων και τέκνων. Στο κείμενο μελετούν τη διαδικασία με την οποία σειρά υγειονομικών έκτακτων μέτρων καταλήγουν να ορίζουν και να μεταβάλλουν τη γονεϊκή παρουσία/απουσία (ροή) σε έδαφος διαζυγίου/διάστασης. Αναζητούν τον περιορισμό ή τη διαστολή δικαιωμάτων του εκάστοτε διαζευγμένου πατέρα/μητέρας, σκιαγραφώντας ένα τοπίο επισφαλούς/αβάσταχτης γονεϊκότητας.

Ο Γιώργος Κούζας, στο κεφάλαιο *Καθημερινές «γυναικείες» ενασχολήσεις στο σπίτι - δυναμικές απαντήσεις στην κρίση: Όταν η τέχνη του πλέξιματος μετατρέπεται σε επάγγελμα*. Η περίπτωση των γυναικών πλεκτριών στο κέντρο της Αθήνας, μέσα από επιτόπια εθνογραφική έρευνα στο κέντρο της Αθήνας, συνομίλησε και συμβίωσε με γυναίκες οι οποίες ζουν πουλώντας τα προϊόντα που δημιουργούν από το πλέξιμο (κάλτσες, κασκόλ, πουλόβερ, φανέλες κ.λπ.). Οι γυναίκες αυτές σε μεγάλο βαθμό ανήκουν στη μέση και την τρίτη ηλικία και εργάζονται, παρά τα χρόνια τους, για βιοποριστικούς λόγους. Ο συγγραφέας εστίασε στο πώς μια «ταπεινή» και εν πολλοίς παρωχημένη απασχόληση που έχει συνδεθεί κυρίως με την τρίτη ηλικία, όπως είναι το πλέξιμο, αποτελεί όχι απλώς μια ενασχόληση για να κερδηθούν λίγα χρήματα αλλά πολύ περισσότερο μια δυναμική απάντηση στη δυσμενή οικονομική συγκυρία. Ειδικότερα ο συγγραφέας επικεντρώνεται: α) στο πώς μια τέχνη και τεχνική μαζί, διαγενεακά μεταβιβαζόμενη, μπορεί να αποτελέσει και ένα μέσο επιβίωσης σε

εποχές κρίσης, β) στην έννοια της επισφάλειας σε αυτή την εργασία, γ) στην έννοια της ευαλωτότητας σε συνάρτηση με τον παράγοντα του φύλου και τις μεταιχμιακές συνθήκες μέσα στις οποίες εργάζονται και, δ) στην ανάδειξη των βιωμένων συναισθημάτων, θετικών αλλά και αρνητικών, μέσα σε συνθήκες κοινωνικού και επαγγελματικού μετεωρισμού.

Η Βασιλική Κράββα, στη συμβολή της *Ευάλωτες ζωές, επισφαλείς υλικότητες: σώματα και σκουπίδια την εποχή της πανδημίας*, επιχειρεί τη χαρτογράφηση επισφαλειών που γεννήθηκαν κατά τη διάρκεια της σύγχρονης επιδημιολογικής κρίσης και μια αναστοχαστική διαδρομή κάποιων νεωτερικών διακινδυνεύσεων που καθιστούν τις ζωές μας τρωτές, ευάλωτες και διαταραγμένες. Στην παρούσα μελέτη αρχικά επιχειρείται μια χαρτογράφηση των θεωριών εκείνων που έθεσαν επί τάπητος το θέμα της διακινδύνευσης, του ρίσκου, της βιοασφάλειας και των καταστροφών. Μια εκτενής ημερολογιακή καταγραφή της συγγραφέα κατά τη διάρκεια του δίμηνου εγκλεισμού τον Μάρτιο-Απρίλιο του 2020 αποτελεί μια προσπάθεια σκιαγράφησης των δυστοπιών και των ανυπέβλητων ρωγμών που επέφερε η γενικευμένη και παρατεταμένη κατάσταση εκτροπής και ευαλωτότητας. Ο ευάλωτες ζωές είναι πλέον, ως ένα βαθμό, μέρος της καθημερινότητάς μας, μιας κανονικότητας που χαρακτηρίζεται από υλικότητες εκτός τόπου, σώματα που δεν αγγίζονται, σωματική απόσταση που οδηγεί σε κοινωνική αποστασιοποίηση και ενδεχομένως σε μια ιδιάζουσα κοινωνική δυσανεξία. Η επαφή ορίζεται, με άλλα λόγια, ως η πεμπτουσία της διακινδύνευσης, του ρίσκου, και με τον τρόπο αυτό κανονικονοποιείται η μη κανονικότητα, καθίσταται «ενδεδειγμένη» επαφή η κοινωνική απόσταση και η μη επαφή. Την εποχή της πανδημίας, με τον φωτογραφικό της φακό προσπάθησε να απαθανάτισει και άλλες υλικότητες εκτός τόπου: τα απορριμμένα και πεταμένα αντικείμενα σε κάδους σκουπιδιών. Η ανθρωπολογία έχει να μας πει πολλά για αυτές τις υλικότητες εκτός τόπου, για τα αντικείμενα που οι άνθρωποι εν καιρώ κρίσης επιλέγουν να απορρίψουν και εντέλει να σβήσουν από το παρόν τους.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσσον

- Amin, S. (2013). *The Implosion of Contemporary Capitalism*. New York: Monthly Review Press.
- Armano, E., Bove, A. & Murgia, A. (eds) (2017). *Mapping Precariousness, Labour Insecurity and Uncertain Livelihoods. Subjectivities and Resistance*. London: Routledge.
- Barbier, J-C. (2004). A Comparative Analysis of 'Employment Precariousness' in Europe. Στο M.T. Letablier (ed.), *Learning from Employment and Welfare Poli-*

- cies in Europe*, Cross National Research Papers, 7(3), May, European Research Center, pp. 7-19.
- Bauman, Z. (2005). *Liquid Fear*, Cambridge: Polity.
- Bauman, Z. (2005). *Liquid Life*, Cambridge: Polity.
- Bauman, Z. (2003). *Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds*, Cambridge: Polity.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*, Cambridge: Polity.
- Bauman, Z. (2005). *Σπαταλημένες Ζωές. Οι απόβλητοι της νεοτερικότητας*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Benchmarking Working Europe (2005). Covid-19 and the world of work: The impact of a pandemic, Brussels: ETUI.
- Betti, Eloisa (2018). Historicizing Precarious Work: Forty Years of Research in the Social Sciences and Humanities. *IRSH*, 63, pp. 273-319 doi:10.1017/S0020859018000329.
- Boltanski, L. & Chiapello, E. (2005). *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
- Booth, C. (1892-1897). *Life and Labour of the People in London*. 9 vols, London.
- Bourdieu, P. (1998). La Précarité est Aujourd'hui Partout». *Contrefeux*. Paris: Liber Raisons d'Agir, pp. 95-101.
- Bourdieu, P. (1963). *Travail et travailleurs en Algérie*. Paris and The Hague.
- Braverman, H. (1974). *Labour and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press.
- Breman, J. & van der Linden, M. (2014). Informalizing the Economy: The return of the social question at a global level. *Development and Change*, 45(5), pp. 920-940.
- Carbonella, A & Kasmir, S. (2014). Toward a Global Anthropology of Labor. Στο S. Kasmir & A. Carbonella (eds), *Blood and fire: toward a global anthropology of labor*. New York: Berghahn.
- Chhachhi, A. (2014). Introduction: The 'Labour Question' in Contemporary Capitalism. *Development and Change*, 45(5), pp. 895-919.
- Day, D. (1952). Poverty and Precarity. *The Catholic Worker*, 6, pp. 1-4, available at <http://www.catholicworker.org/dorothyday/articles/633.html>
- Evangelisti, V. & S. Sechi (1982). *Il galletto rosso. Precariato e conflitto di classe in Emilia-Romagna 1880-1980*. Venice.
- Fotta, Martin, Ivancheva, Mariya, & Pernes, Raluca (2005). *The anthropological career in Europe: A complete report on the EASA membership survey*, European Association of Social Anthropologists.
- Franchetti, L. & S. Sonnino (1897). *La Sicilia nel 1876*, 2 vols, Florence.
- Harvey, D. (2003). *The new imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Jacini, S. (1884). *Relazione finale sui risultati dell'inchiesta agrarian*. Rome.
- Jonna, R.J. & Foster, J.B. (2016). Marx's Theory of Working-Class Precariousness and its Relevance Today. *Monthly Review*, 67(11), pp. 21-45.
- Kalleberg, A.L. (2012). Job Quality and Precarious Work: Clarifications, Controversies and Challenges. *Work and Occupations*, 39(4), pp. 427-448.
- Kalleberg, A.L. (2009). Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations In Transition. *American Sociological Review*, vol. 74, February, pp. 1-22.
- Kalleberg, A.L. (2011). *Good Jobs, Bad Jobs. The Rise of Polarized and Precarious Employment Systems in the United States, 1970s to 2000s*. New York: The Russell Sage Foundation.

- Kasmir, S. (2018). Precarity. Στο F. Stein, S. Lazar, M. Candea, H. Djemberger, J. Robbins, A. Sanchez & R. Stasch (eds), *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*. <http://doi.org/10.29164/18precarity>
- Kingfisher, C. (2013). *A Policy Travelogue. Tracing Welfare Reform in Aotearoa/New Zealand and Canada*. Oxford: Berghahn.
- Kravva, V. (2014). Politicizing Hospitality: the emergency food assistance landscape in Thessaloniki. Special Issue of *Hospitality and Society Journal*, Vol. 4, No. 3, pp. 249-274.
- Kwak, J. (2017). *Economism. Bad Economics and the Rise of Inequality*. New York: Pantheon Books.
- Labini, Paolo Sylos (1974). *Saggio sulle classi sociali*. Rome.
- Labini, Paolo Sylos (1964). Precarious Employment in Sicily. *International Labour Review*, 89, pp. 268-285.
- Lapavitsas, C. (2012). Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation. Στο C. Lapavitsas (ed.), *Financialisation in Crisis*. Boston: Brill.
- Lazzarato, M. (2012). *Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Lorey, I. (2015). *The Government of the Precarious: An Introduction*. London: Verso.
- Luxemburg, Rosa (2003). *The Accumulation of Capital*. London: Routledge.
- Marx, & F. Engels (1848). *Manifest der Kommunistischen Partei*. London.
- Mayhew, H. (1851-1862). *London Labour and the London Poor*. 4 vols, London.
- Narotzky, S. (2016). Between Inequality and Injustice: Dignity as a Motive for Mobilization During the Crisis. *History and Anthropology*, 27, 1, pp. 74-92.
- Ortner, Sherry (1994). *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Pahl, R.E. (1984). *Divisions of Labour*. Oxford: Blackwell.
- Pardo, I. (2017). Επιχειρηματικότητα στη Νάπολη: Τυπική άτυπη;. Στο X. Καρακιουλάφη & Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Κοινωνία, ανεργία και κοινωνική αναπαραγωγή*. Αθήνα: Gutenberg.
- Pardo, I. (1996). *Managing Existence in Naples. Morality, action and structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Procoli, A. (ed.) (2004). *Workers and Narratives of Survival in Europe. The Management of Precariousness at the End of the Twentieth Century*. Albany: State University of New York Press.
- Puar, J. (2012). Precarity Talk. *TDR: The Drama Review*, 56:4, Winter, pp. 163-177.
- Spyridakis, M. (2018b). 'We Are All Socialists': Greek Crisis and Precarization. Στο M. Spyridakis (ed.), *Market Versus Society. Anthropological Insights*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 113-133.
- Spyridakis, M. (2013). *The Liminal Worker. An Ethnography of Work, Unemployment and Precariousness in Contemporary Greece*. Farnham: Ashgate.
- Standing, G. (2014). Understanding the Precariat through Labour and Work. *Development and Change*, 45(5), pp. 963-980.
- Standing, G. (2016). Εργασιακή Επισφάλεια και «Πρεκαριάτ». Από τις βιομηχανικές κοινωνίες στον παγκόσμιο ταξικό κατακερματισμό. *Χαρτοφύλακας*, σελ. 1-26.
- Standing, G. (2011). *The Precariat. The New Dangerous Class*. New York: Bloomsbury Academic.

- Thomson, J. & Smith, A. (1876-1877). *Street Life in London*. London.
- Wallerstein, Immanuel (1983). *Historical Capitalism*. London, Verso.
- Webb, S. (1887). *Facts for Socialists from the Political Economists and Statisticians*. London.
- Zanardelli, G. (1902). *Inchiesta sulla Basilicata*. Rome.

Ελληνόγλωσση

- Βαΐου, Ν. & Χατζημιχάλης, Κ. (1997). *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*. Αθήνα: Εξάντας.
- Δαλκαβούκης, Β. (2015). *Γράφοντας ανάμεσα. Εθνογραφικές δοκιμές με αφορμή το Ζαγόρι*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Δεμερτζής, Ν. & Περεζούς, Κ. (2010). Ο Ζίγκμουντ Μπάουμαν και η διαφορούμενη νεωτερικότητα. Στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνική σκέψη και νεωτερικότητα*. Αθήνα: Gutenberg-Δαρδανός, σελ. 347-369.
- Δερμεντζόπουλος, Χ., & Σπυριδάκης, Μ. (2004). Εισαγωγή. Στο Χ. Δερμεντζόπουλος & Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Ανθρωπολογία, κουλτούρα και πολιτική*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 9-29.
- Ένγκελς, Φ. ([1845] 1975). *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία. Μέρος Πρώτο*. Αθήνα: Μπαύρον.
- Ζαϊμάκης, Γ. (2015). Η ελαστικοποίηση της εργασίας και το νέο «πρεκαριάτ» στις συνθήκες του ευέλικτου καπιταλισμού. *Ο κόσμος της εργασίας*, τεύχος 2, Μάρτιος, σελ. 27-42.
- Καρακιουλάφη, Χ. (2018). Οι εργασιακές σχέσεις στη δίνη της νέας «οικονομικής διακυβέρνησης» της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο Ν. Σερντεδάκης & Σ. Τομπάζος (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κρίσης. Συγκρουσιακός κύκλος διαμαρτυρίας και θεσμικές εκβάσεις*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κουζής, Γ. (2014). Η εργασία στη δίνη της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων. Στο Σ. Ζαμπάρλουκου & Μ. Κούση (επιμ.), *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πεδίο.
- Κουζής, Γ. (2001). *Εργασιακές σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση. Ευελιξία και απορρύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας*; Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.
- Κράββα, Β. (2020). *Καταλώνοντας τον πολιτισμό. Διαδρομές κατανάλωσης, ιστορίες τροφής και στέρησης*. Αθήνα: Πατάκης.
- Κυριακούλιας, Π. (2021, Μάρτιος). *Ένας χρόνος πανδημίας covid-19. Εργαζόμενοι με αναστολή σύμβασης εργασίας-Ποσοτικές και ποιοτικές εκτιμήσεις*. Ε.Ι.Ε.Α.Δ., Θεματικό Δελτίο Ενημέρωσης.
- Μαρξ, Κ. (1986). *Η 18η Μπρουαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μαρξ, Κ. (1996). *Το κεφάλαιο, τόμος πρώτος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μπάτλερ, Τζ. (2009). *Ευάλωτη ζωή. Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας*. Αθήνα: Νήσος.
- Σπυριδάκης, Μ. (2018). *Homo Precarius. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο.

- Σπυριδάκης, Μ. (2010). *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τομπάζος, Σ. (2018). Οι δύο όψεις της ελληνικής οικονομίας, 2000-2017. Στο Ν. Σερντεδάκης & Σ. Τομπάζος (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κρίσης. Συγκρουσιακός κύκλος διαμαρτυρίας και θεσμικές εκβάσεις*. Αθήνα: Gutenberg.
- Χριστοδούλου, Μ. (2018). *Κριτικός ρεαλισμός και βιογραφική μέθοδος στην ποιητική έρευνα: Φιλοσοφικά ζητήματα και ερευνητικές εφαρμογές*. Πάτρα: Εκδόσεις Orpportuna.

Α. ΚΡΙΣΗ Ή ΚΡΙΣΕΙΣ; ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΕΣ,
ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΕΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ

ℒ

Η συνταξιοδοτική ανασφάλεια και η άνοδος του γκρίζου εργατικού δυναμικού¹

KATHERINE S. NEWMAN*

Το δίκτυο κοινωνικής προστασίας της Αμερικής, που δεν έχει σχεδιαστεί για την ανθρώπινη μακροζωία, σημαίνει ότι πολλοί εργαζόμενοι αναγκάζονται να παραμείνουν στην αγορά εργασίας έως τα γηρατειά.

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΕΒΔΟΜΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ, οι Αμερικανοί συνήθως έβγαιναν στην αγορά εργασίας στην εφηβεία τους, εργάζονταν για μία ή δύο εταιρείες μέχρι να φτάσουν στην ηλικία των 60 ετών και στη συνέχεια κατευθύνονταν προς την έξοδο. Η συνταξιοδότηση δεν ήταν πολύ ευχάριστη για τους ηλικιωμένους: πολλοί ήταν φτωχοί και συχνά εξαρτιόνταν από τη γενναιοδωρία των ενήλικων παιδιών τους. Οι ηλικιωμένες γυναίκες εντάσσονταν σε μια εκτεταμένη οικογένεια, βοηθώντας τους γιους και τις κόρες τους στις δουλειές του σπιτιού και τη φροντίδα των παιδιών. Οι ηλικιωμένοι δεν ζούσαν πολύ μετά από την τελευταία ημέρα εργασίας τους. Το μέσο προσδόκιμο ζωής το 1960 —μόλις 60 χρόνια πριν— ήταν 66,7 χρόνια (Centers for Disease Control and Prevention 2010).

Τα σημερινά δημογραφικά στοιχεία είναι ουσιωδώς διαφορετικά. Οι εξηντάρηδες είναι οι νέοι πενήντάρηδες. Η Baby Boom² γενιά είναι

* Καθηγήτρια Ανθρωπολογίας, University of Massachusetts, Βοστώνη, KNewman@umassp.edu

1. Το κείμενο έχει δημοσιευτεί αρχικά στο *Journal of the American Society on Aging*, Vol. 43, No. 3, The Future of Work and Older Workers (Fall 2019), pp. 35-41, published by: American Society on Aging. Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26841730>. Στον παρόντα τόμο μεταφράζεται και αναδημοσιεύεται με την άδεια της συγγραφέα.

2. Ο όρος αναφέρεται σε μια αξιοσημείωτη αύξηση του ποσοστού των γεννήσεων ανάμεσα στο 1946 και το 1962. Τα περισσότερα χαρακτηριστικά που έχουν συσχετι-

απρόθυμη να εγκαταλείψει τον χώρο εργασίας της, σε μεγάλο βαθμό επειδή ζούμε πολύ περισσότερο και απολαμβάνουμε καλύτερη υγεία σε πιο προχωρημένη ηλικία. Οι περισσότεροι από εμάς, αν μη τι άλλο, δεν έχουμε πλέον ιδιαίτερα κοπιαστικές εργασίες, αλλά πολλοί από εμάς πρέπει να παρακολουθούμε το σωματικό μας βάρος, επειδή για πενήντα χρόνια στη δουλειά ασκούμε τα δάχτυλά μας στα πληκτρολόγια και αυτός δεν είναι ενδεδειγμένος τρόπος άσκησης. Συνολικά, ωστόσο, είμαστε πιο υγιείς για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.

Αυτά είναι τα καλά νέα. Τα κακά νέα είναι ότι τα συνταξιοδοτικά μας συστήματα δεν δημιουργήθηκαν για τα νέα δημογραφικά δεδομένα της γήρανσης (Muir & Turner 2007). Η Alicia Munnell από το Boston College Center for Research on Retirement μας υπενθυμίζει ότι το «ποσοστό αναπλήρωσης» —το ποσοστό της σύνταξης των εργασίμων ετών που επιστρέφεται από τις πληρωμές κοινωνικής ασφάλισης— μειώνεται κατακόρυφα (Ellis, Munnell & Eschtruth 2014). Ένας στους πέντε baby boomers θα λάβει λιγότερο από το 50% των εσόδων αναπλήρωσης, όταν συνταξιοδοτηθεί (Van de Water & Ruffing 2011). Για πολλούς ανθρώπους, το ποσοστό αυτό είναι συχνά σημαντικά χαμηλότερο επειδή αντισταθμίζουν τις συνταξιοδοτικές τους απώλειες στρεφόμενοι στην Κοινωνική Ασφάλιση το συντομότερο δυνατό και όταν η αξία αυτού του ομοσπονδιακού επιδόματος είναι μικρότερη από το 60 τοις εκατό αυτού που θα ήταν αν περίμεναν έως τα 70 έτη τους (Munnell & Chen 2015).

Ως αντίδραση, εκατομμύρια Αμερικανοί εντάσσονται στο «γκρίζο εργατικό δυναμικό» (Munnell 2015). Ο ευκολότερος τρόπος μέτρησης αυτής της αλλαγής είναι να εξετάσουμε το ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό της ηλικιακής ομάδας που θεωρούνταν επί μακρόν ότι βρίσκονται στα πρόθυρα της συνταξιοδότησης, δηλαδή τον πληθυσμό που είναι μεταξύ 64 και 75 ετών (Bureau of Labor Statistics 2017).

Μετά από τρεις δεκαετίες μείωσης, το ποσοστό των ηλικιωμένων εργαζομένων άρχισε να αυξάνεται απότομα στη δεκαετία του 1980, μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από έντονη ανεργία και αυξανόμενη ανισότητα (DeSilver 2016). Το 2000, 12,8% των ατόμων ηλικίας άνω των 65 ετών εργαζόνταν. Δεκατέσσερα χρόνια αργότερα, το ποσοστό έφτανε έως και 26% (Bureau of Labor Statistics 2015). Αυτοί οι ηλικιωμένοι δεν εργαζόνταν περιστασιακά: κατά το 2007, η πλειονότητα του γκριζου εργατικού δυναμικού εργαζόνταν σε καθεστώς πλήρους απασχό-

στεί με αυτόν δεν ισχύουν εκτός της Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης για τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, κάτι που έχει ως αποτέλεσμα και το νόημα του όρου να μην είναι απόλυτα ομοιόμορφο (Σ.τ.Ε.).

λησης. Αυτό αντιπροσωπεύει τον διπλασιασμό του ποσοστού εργαζομένων πλήρους απασχόλησης μέσα σε μια δεκαετία (DeSilver 2016).

Ένα αυξανόμενο γκρίζο εργατικό δυναμικό

Ποιοι παράγοντες ωθούν τη διόγκωση του γκρίζου εργατικού δυναμικού; Τουλάχιστον τέσσερις θεωρούνται σημαντικοί (για περισσότερους παράγοντες, βλ. Munnell 2015). 1. *Ζούμε περισσότερο.* «Το 2014, οι Αμερικανοί σε ηλικία 65 ετών θα ανέμεναν να ζήσουν 19,3 χρόνια ακόμη σύμφωνα με τα Κέντρα Ελέγχου και Πρόληψης Νοσημάτων ή αλλιώς μέχρι την ηλικία των 84 ετών. Αυτό συμβαίνει περίπου τρία χρόνια από το 1980» (Morisi 2016). 2. *Η κατάργηση του συνταξιοδοτικού συστήματος καθορισμένων παροχών.* Μέχρι το 1980, περίπου το 38% των Αμερικανών που εργαζόταν στον ιδιωτικό τομέα λάμβανε συντάξεις που συχνά συνδέονταν με τα χρόνια δουλειάς και τον τελικό μισθό τους (Butrica *et al.* 2009). Κατά το 2015, μόνο το 8% ήταν αρκετά τυχεροί ώστε να καλύπτονται από ένα «σχέδιο καθορισμένων παροχών» (Morisi 2016). Όλοι οι άλλοι είτε εντάχθηκαν στο αμφίβολο περιβάλλον των προγραμμάτων 401(k)³ είτε βρέθηκαν στο κενό. 3. *Το αυξανόμενο όριο ηλικίας για παροχές κοινωνικής ασφάλισης.* «Το όριο για επίδομα Κοινωνικής Ασφάλισης αυξήθηκε το 1983, αυξάνεται ανάλογα με το έτος γέννησης και επί του παρόντος είναι τα 67 έτη για όσους γεννήθηκαν από το 1960 και μετά» (Morisi 2016). Όσοι μπορούν να περιμένουν έως την ηλικία των 70 θα λάβουν το 132% του μέγιστου επιδόματος για το υπόλοιπο της ζωής τους. 4. *Οι μισθοί είναι στάσιμοι για δεκαετίες.* Καθώς το κόστος ζωής συνέχισε να αυξάνεται, οι μισθοί παρέμειναν στάσιμοι. Σύμφωνα με το Ινστιτούτο Οικονομικής Πολιτικής: «Παρά την αύξηση της παραγωγικότητας σε όλη την οικονομία, οι μισθοί για τη συντριπτική πλειοψηφία των Αμερικανών εργαζομένων είτε έχουν μείνει στάσιμοι είτε έχουν μειωθεί από το 1979 και η όποια ασθενής αύξηση των μισθών αφορά εκείνους με πτυχίο κολεγίου» (Bivens *et al.* 2014). Το πρόβλημα της στασιμότητας των μισθών επιδεινώνεται με την ηλικία. Μετά την ηλικία των 45 ετών, οι μισθοί σταματούν να αυξάνονται και από τα 45 έως τα 55 έτη οι μισθοί μειώνονται κατά 9%. Επίσης, μια πτώση της τάξης του 9% πλήττει εκείνους που είναι ηλικίας 55 έως 65 ετών (Ghilarducci 2016).

3. Τα πλάνα 401(k) είναι διάσημα ιδιωτικά συνταξιοδοτικά προγράμματα στις ΗΠΑ (Σ.τ.Μ.).

Αυτοί οι τέσσερις παράγοντες συνδυαστικά παράγουν ένα εργατικό δυναμικό που γερνάει και γίνεται φτωχότερο μέρα με τη μέρα. Αυτό για τις Ηνωμένες Πολιτείες είναι αρκετά ασυνήθιστο· και άλλες χώρες όπως η Ιαπωνία, η Κίνα και η Γερμανία αντιμετωπίζουν επίσης παρόμοια γήρανση του εργατικού δυναμικού.

Τα θετικά κίνητρα για την παραμονή στο εργατικό δυναμικό πολύ μετά τη θεμελίωση της πλήρους Κοινωνικής Ασφάλισης εντοπίζονται κυρίως στους επαγγελματίες της ανώτερης μεσαίας τάξης. Για αυτούς, ο χώρος εργασίας είναι πηγή ικανοποίησης, όσο και αν υπάρχει ένα καθημερινό άγχος. Οποιαδήποτε δουλειά που απαιτεί φυσική δύναμη, από την άλλη πλευρά, θα επηρεάσει το σώμα, και η ξεκούραση είναι ένα από τα προνόμια που υποτίθεται ότι θα έπρεπε να έπεται ενός βίου σκληρής δουλειάς.

Ωστόσο, καθώς αυξάνονται τα συνταξιοδοτικά προβλήματα του έθνους, οι ανεπάρκειες των προγραμμάτων 401(K) αρχίζουν να καταγράφονται και η Κοινωνική Ασφάλιση καθίσταται πολύ πενιχρή για να αντικαταστήσει αυτό που έχει χαθεί, να προσδεθεί στον κόσμο της εργασίας και να επεκτείνει το εισόδημα που τη συνοδεύει ώστε να τα βγάλει κανείς πέρα (Hermes & Ghilarducci 2007). Μερικά εθνογραφικά παραδείγματα συμβάλλουν στην εξήγηση της κοινωνικής και πολιτισμικής δυναμικής της συμμετοχής στο γκρίζο εργατικό δυναμικό, το οποίο αποκομίζει απολύτως αναγκαίες απολαβές καθώς και το οποίο έρχεται αντιμέτωπο με υποτιμητικά στερεότυπα.

Η οικογένεια Lerner: Μια μελέτη περίπτωσης επί μακρόν εργασίας

Ο Irving Lerner ζούσε σε ένα μικρό προάστιο του Νιού Τζέρσεϊ με τη σύζυγό του τη Leslie, κατά το μεγαλύτερο μέρος των τελευταίων σαράντα τεσσάρων ετών. Συνηθισμένοι στη λιτότητα, ο Irving και η Leslie πορεύτηκαν με δυσκολίες. Κανένας τους δεν σπούδασε σε κολέγιο. Στην εποχή τους αυτό δεν ήταν απαραίτητο για να διεκδικήσει κανείς μια αξιοπρεπή δουλειά. Η τεχνική σχολική εκπαίδευση την οποία ακολούθησε ο Irving, αφού δοκίμασε για μια εβδομάδα να πάει στο κολέγιο, ήταν αρκετά καλή. Τον εξόπλισε για μια καλή δουλειά ως επαγγελματία τυπογράφο – το επάγγελμά του για σχεδόν τριάντα χρόνια. Εργάστηκε σε μια μεγάλη εμπορική εταιρεία στη Νέα Υόρκη, στην οποία είχε μια σταθερή σταδιοδρομία μέχρι τη δεκαετία του 1990, όταν το κύμα της τεχνολογικής εξέλιξης άρχισε να μεταμορφώνει τον κλά-

δο. Η παλαιότερη παράδοση της στοιχειοθεσίας αντικαταστάθηκε εξ ολοκλήρου από αυτοματοποιημένες διαδικασίες.

Ήμουν σε ένα τραπέζι με τετράχρωμες λουρίδες και όλα όσα έκανα ήταν χειροποίητα εκεί πάνω. Τώρα όλα γίνονται σε ένα πληκτρολόγιο. Δεν πρόκειται κανείς να εκπαιδεύσει κάποιον στην ηλικία μου για να μάθει αυτά τα προγράμματα, όπως τα κάνουν τώρα. Εννοώ, είναι τόσο περίπλοκο τώρα, που χωρίς [...] πτυχίο σε υπολογιστές [ξόφλησες].

Αν δεν έχεις αυτές τις βάσεις, αυτή η γνώση [...] που δεν την έχω. Θα με κοιτάξουν: «Ω...είσαι παλιά καραβάνα». Μια μέρα απλώς πας για δουλειά και αυτό κάνουν... σε πετούν στο καλάθι των αχρήστων. Θα έχουν δαπανήσει όλο αυτό τον χρόνο για να σε εκπαιδεύσουν. Αυτή είναι η αντίληψη.

Βλέποντας τα γεγονότα, ο Irving συνειδητοποίησε ότι έπρεπε να βρει έναν άλλο τρόπο για να κερδίσει τα προς το ζην. Η επισκευή επίπλων φάνηκε μια λογική επιλογή για έναν άνδρα που ήταν καλός στις χειρωνακτικές εργασίες. Ο Irving επένδυσε μέρος των οικογενειακών αποταμιεύσεων σε μια δικαιόχρηση με μια μεγαλύτερη εθνική εταιρεία, το οποίο τον κατέστησε ιδιοκτήτη μιας μικρής επιχείρησης. Η εργασία ήταν, φυσικά, κοπιαστική. Τα έπιπλα ήταν βαριά και ογκώδη και καθένα έπρεπε να μεταφερθεί στο κατάστημα του Irving εάν χρειαζόταν να ξανακατασκευαστεί ή να τοποθετηθούν νέα κομμάτια. Μια επιχείρηση με μικρά οικονομικά περιθώρια έπρεπε να μειώσει το κόστος εργασίας, οπότε ο Irving έκανε σχεδόν τα πάντα μόνος. Στις τελευταίες εβδομάδες της επιχείρησής του, όταν ο Irving ήταν άνω των 60 ετών, έπρεπε να κάνει τρεις διαδρομές για να φτιάξει περισσότερα από τριάντα κρεβάτια για ένα κοντινό γηροκομείο. Το κορμί του σχεδόν διαλύθηκε όταν αποσυναρμολογούσε κάθε κρεβάτι, το μετέφερε στο κελάρι, το επισκεύαζε και στη συνέχεια τοποθετούσε το καθένα στον πρώτο και στον δεύτερο όροφο.

Καθώς τα έσοδα της δικαιόχρησης μειώθηκαν, ο Irving συνειδητοποίησε ότι θα χρειαζόταν μια άλλη πηγή απασχόλησης. Για έναν σκληροτράχηλο εργαζόμενο με μακρά εργασιακή εμπειρία, το κυνήγι της εργασίας θα μπορούσε να ήταν απλό. Είχε τριάντα πέντε χρόνια ιστορικού σταθερών, αξιόπιστων επιδόσεων. Ωστόσο, στην πορεία συνάντησε δυσκολίες και οι δυνατότητες ήταν ελάχιστες.

«Χρειάστηκαν τρία χρόνια για να βρω δουλειά», είπε. «Τα οικονομικά ήταν άθλια και η ηλικία μου σχετιζόταν απόλυτα με αυτό [με την αποτυχία μου]». Οι ηλικιωμένοι εργαζόμενοι αντιμετωπίζουν πολλά εμπόδια όσον αφορά τις ευκαιρίες εργασίας (Neumark, Burn & But-

ton 2017). Η A.A.R.P.⁴ ενδιαφέρεται για τις διακρίσεις λόγω ηλικίας στην απασχόληση, καθώς τα μέλη της είναι τα κύρια θύματα αυτής της διάκρισης. Σε άρθρο του 2015 στο περιοδικό της A.A.R.P., ο Nathaniel Reade αναφέρεται σε μια έκθεση του 2009 από το Sloan Center on Aging and Work, η οποία επισημαίνει τη διαρκή προκατάληψη κατά της πρόσληψης ατόμων σε ηλικία συνταξιοδότησης: «Οι υπεύθυνοι προσλήψεων σε κρατικούς φορείς ανέφεραν μια σειρά από στερεότυπα που εξηγούσαν γιατί έτειναν να απορρίπτουν τους ηλικιωμένους που αναζητούσαν εργασία. Ένωσαν ότι αυτοί οι αιτούντες είχαν περισσότερες πιθανότητες να πάθουν εργασιακό burn-out, να ανθίστανται στις νέες τεχνολογίες, να απουσιάζουν λόγω ασθένειας, να μην μπορούν να εργάζονται με νεότερους επόπτες και να διστάζουν να κάνουν ταξίδια. Άλλες μελέτες έχουν δείξει ότι οι εργοδότες υποθέτουν πως οι ηλικιωμένοι υποψήφιοι είναι λιγότερο δημιουργικοί, λιγότερο παραγωγικοί, πιο αργόστροφοι και πιο ακριβοί μισθολογικά στην εργασία από ό,τι οι εργαζόμενοι που βρίσκονται στο πρώιμο ή στο ενδιάμεσο στάδιο της καριέρας τους» (Reade 2015).

Δεν προκαλεί έκπληξη ότι οι ηλικιωμένοι εργαζόμενοι χρειάζονται πολύ περισσότερο χρόνο για να βρουν μια νέα δουλειά από ό,τι οι νεότεροι ομολόγοί τους (Olson 2017). Αυτή η τάση ήταν ακόμη πιο έντονη κατά τη Μεγάλη Ύφεση, όταν ο Irving προσπαθούσε να βρει δουλειά. Πριν από την Ύφεση, οι υποψήφιοι για εργασία, ηλικίας άνω των 55 ετών, έπρεπε συνήθως να ψάξουν για δέκα εβδομάδες. Με άλλα λόγια, η αναζήτηση κρατούσε μόνο μία εβδομάδα περισσότερο από ό,τι χρειαζόταν για τον μέσο εργαζόμενο ηλικίας 25 έως 64 ετών.

«Κατά το 2011, το μέσο διάστημα ανεργίας για τους ηλικιωμένους που αναζητούσαν εργασία είχε αυξηθεί σε 35 εβδομάδες σε σύγκριση με τις 26 εβδομάδες για τους νεότερους υποψήφιους εργαζομένους» (U.S. Government Accounting Office 2012). Αφού μεταπήδησε από μια δουλειά χαμηλού μισθού στο QuickChek, σε μια παρόμοια θέση στο Shoprite,⁵ ο Irving κατέληξε τελικά στη δουλειά που έχει τώρα σε ηλικία 70 ετών, ταμίας σε μια εθνική αλυσίδα καφέ στο Νιού Τζέρσεϊ.

4. Πρόκειται για το ακρωνύμιο της οργάνωσης American Association of Retired Persons, η οποία εστιάζει σε ζητήματα που αφορούν ηλικίες άνω των 50 ετών (Σ.τ.Ε).

5. Τα QuickChek και Shoprite είναι αλυσίδες καταναλωτικών αγαθών στις ΗΠΑ (Σ.τ.Μ.).

Η ζωή εντός του γκρίζου εργατικού δυναμικού

Ο Irving είναι μέρος αυτού του μεγάλου και αυξανόμενου γκρίζου εργατικού δυναμικού της Αμερικής που είτε επέστρεψε στη δουλειά μετά τη συνταξιοδότησή του είτε δεν διέκοψε ποτέ την εργασία του επειδή δεν μπορούσε να αντεπεξέλθει οικονομικά. Για όσους εργάζονται λόγω ανάγκης, είναι μικρές οι πιθανότητες εύρεσης εργασίας που να είναι τόσο καλή όσο εκείνη που κατείχαν κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών απασχόλησής τους. Η προκατάληψη λόγω ηλικίας προφταίνει αυτούς τους ανθρώπους και μειώνει τις επιλογές που έχουν στην αγορά εργασίας.

Κατά το μεγαλύτερο μέρος της ενήλικης ζωής του, ο Irving εργάστηκε σε εταιρείες που του προσέφεραν έναν βαθμό προσωπικής ευχαρίστησης. Είχε φίλους στη δουλειά. Οι άνθρωποι ήταν «έξω καρδιά», γιόρταζαν τα γενέθλια και συνήθιζαν να πίνουν ένα ποτό μετά τη δουλειά. Η επαγγελματική ζωή δεν ήταν τέλεια, αλλά δεν ήταν παγερή ή τρομερά πειστική. Η δουλειά που έχει τώρα δεν εμπεριέχει καμία από αυτές τις ανθρώπινες αξίες. Είναι πολύ εκτεθειμένος στο έλεος των απρόσωπων γραφειοκρατών που απαιτούν αυστηρό έλεγχο και επιτήρηση. Ένα λάθος καταλήγει σε επίπληξη ή χρηματικό πρόστιμο. Τα αφεντικά είναι αυταρχικά, εν μέρει επειδή και αυτά συγκρίνονται και ταξινομούνται αντίστοιχα.

Ο Irving γνώρισε για πρώτη φορά αυτή την ατμόσφαιρα στο QuickChek και το ShopRite, τα δύο καταστήματα με αγαθά σε χαμηλές τιμές, όπου εργάστηκε για πρώτη φορά αφού η δικαιόχρηση επισκευής επίπλων χρεοκόπησε. Απεχθανόταν τη γλώσσα της διαχείρισης ανθρώπινου δυναμικού της εταιρείας, τον τρόπο που κάποιος θεωρούνταν συνεργάτης της επιχείρησης ωσάν η θέση να μην αφορούσε κάποιον νεοεισερχόμενο. Η φωνή του ήταν γεμάτη σαρκασμό, όταν ο Irving προσπάθησε να περιγράψει την ατμόσφαιρα:

«Συνεργάτες» – αυτός είναι ένας άλλος σπουδαίος όρος που λατρεύω [σαρκαστικό ύφος]. Σε κάνει να θέλεις να δουλέψεις, κάτι που για μένα είναι βλακεία, συγχωρήστε τη γλώσσα μου. Διότι, αν πρόκειται να σου φέρονται με τον τρόπο που ισχυρίζονται ότι θα σου φέρονται, δεν το κάνεις. Αυτή είναι η αιτία για όλες αυτές τις αστείες φράσεις και τους όρους και τα όλα, είναι να σε κάνει να νιώσεις «Ουάου, είμαι μέρος ενός υπέροχου οργανισμού».

Αυτό που πραγματικά ήθελε ο Irving ήταν να γίνεται σεβαστό αυτό που μπορούσε να κάνει ή τουλάχιστον να μην τον υποτιμούσαν κατά

τη διάρκεια της ημέρας, σαν να ήταν δεδομένο ότι επειδή ήταν γηραιότερος εργαζόμενος θα μπορούσε και να γελοιοποιηθεί. «Θέλω απλώς να με σέβονται για όσα μπορώ να κάνω, την εμπειρία της ζωής μου – αυτό θέλω», είπε.

Η μείωση του κύκλου εργασιών δεν αποτελεί υψηλή προτεραιότητα για την εταιρεία. Επενδύουν ελάχιστα στην εκπαίδευση, πράγμα που σημαίνει ότι οι εργαζόμενοί τους είναι μίας χρήσης, επειδή χρειάζονται τόσο λίγο χρόνο για να φέρουν ένα νέο άτομο στη δουλειά. Για να χρησιμοποιήσουμε μια παλιά φράση από την ιστορία της εργασίας, οι θέσεις εργασίας σε μέρη όπως αυτή η αλυσίδα καφέ έχουν «αποειδικευτεί», χωρισμένες σε διάφορα συστατικά μέρη έτσι ώστε κάποιος που δεν έχει εμπειρία να μάθει ό,τι πρέπει να γνωρίζει μέσα σε λίγες ώρες. Σε περιόδους υψηλής ανεργίας, με εκατοντάδες άτομα να ψάχνουν για εργασία, ηλικιωμένοι εργαζόμενοι όπως ο Irving δεν έχουν άλλη επιλογή από το να καταπίνουν την υπερηφάνεια τους και να βιώνουν μια ανιαρή κουλτούρα στον χώρο εργασίας.

Όπως είναι τα πράγματα σήμερα, υπάρχουν χιλιάδες άνθρωποι στην ουρά για μια θέση. «Δεν σου αρέσει; Δρόμο. Έχουμε, ξέρετε, τον Joe Blow [...] ψάχνει και αυτός για δουλειά. Θα τον εκπαιδεύσουμε». Και, όταν πήγα στην κατάρτιση για το QuickChek, μας είπαν ότι ξοδεύουν 500 δολάρια ανά άτομο για αυτήν. Και την ημέρα που πήγα, ήταν μια ολόκληρη μέρα μαθήματος [...] Δεν ξέρω από πόσες καταρτίσεις περνούν, γιατί ψάχνουν για βοήθεια, είναι καταπληκτικό, είναι σαν μια περιστρεφόμενη πόρτα.

Τα αφεντικά είναι πραγματικό πρόβλημα για τον Irving. Κατά τη γνώμη του, δεν σέβονται τους εργαζομένους μεγαλύτερης ηλικίας και δεν θα αναγνώριζαν τις ικανότητές τους ή τη συνεισφορά τους, ακόμα και αν ήταν οι τελευταίοι εναπομείναντες εργαζόμενοι. Ο Irving υπερηφανεύεται για την καλή δουλειά που κάνει ως ταμίας. Ακόμη και εν μέσω ενός μάλλον απρόσωπου περιβάλλοντος, όπου οι πελάτες συνήθως δεν αλληλεπιδρούν πολύ με τους εργαζομένους πίσω από τον πάγκο, υπήρξε περιστασιακά αποδέκτης απροσδόκητης εκτίμησης. Ο Irving λάμπει όταν θυμάται τους επαίνους, αλλά λυπάται όταν σκέφτεται πόσο λίγη σημασία είχε αυτό. Για μια αλυσίδα καφέ που, τουλάχιστον θεωρητικά, ισχυρίζεται ότι ενδιαφέρεται για τα συναισθήματα των πελατών, ο Irving εξεπλάγη όταν ανακάλυψε ότι ο διευθυντής του θεώρησε αυτά τα επεισόδια άσκοπα και ενοχλητικά, παρά ως αποδείξεις ότι ο Irving είναι καλός εργαζόμενος.

Εάν αυτός ήταν ο μόνος χώρος εργασίας όπου είχε βιώσει αυτή τη μεταχείριση, ο Irving θα μπορούσε να τον θυμάται σαν έναν διευθυντή

με χαρακτηριστικά κακού ανθρώπου. Όμως, ήταν μέρος ενός προτύπου. «Όταν δούλευα για το QuickChek», θυμάται, «ήμουν ο παλαιότερος [εργαζόμενος] στο κατάστημα».

Με αντιμετώπισαν με τον ίδιο τρόπο και ήταν τρομερό. Και μίλησα με άτομα [που εργάζονται] στο κατάστημα που είμαι τώρα, για τον τρόπο με τον οποίο με αντιμετωπίζουν, και συμφωνούν μαζί μου. Νόμιζα ότι ίσως το πίστευα μόνο εγώ, αλλά και αυτοί μπορούσαν να δουν τι συμβαίνει.

Πάνω απ' όλα, ο Irving δεν θεωρείται κάποιος με μέλλον, ένας υπάλληλος που αξίζει την ευκαιρία να ανελιχθεί μέσα στον οργανισμό.

Η σύζυγος του Irving, Leslie, έχει μια σωματικά κοπιαστική εργασία σε έναν παιδικό σταθμό. Κερδίζει περισσότερα από όσα ο Irving, κάτι που είναι ασυνήθιστο. Εντός του γκρίζου εργατικού δυναμικού, δεν είναι ο κανόνας για τις γυναίκες να κερδίζουν περισσότερα από τους άνδρες. Το αντίθετο συμβαίνει συνήθως, επειδή οι γυναίκες περιορίζονται σε θέσεις εργασίας του λεγόμενου «ροζ κολάρου» που έχουν χαμηλότερους μισθούς. Γραμματείς και διοικητικοί βοηθοί, υπηρέτριες και καθαρίστριες σπιτιών, βοηθοί στην παροχή φροντίδας, ταμίες, νοσοκόμες και βοηθοί ηλικιωμένων, μαγείρισσες και πωλήτριες λιανικής – αυτές είναι οι δουλειές που συνήθως κατέχουν οι γυναίκες τα τελευταία χρόνια και, μεταξύ αυτών, μόνο η δουλειά της νοσοκόμας αμείβεται με έναν αξιοπρεπή μισθό. Οι μισθοί είναι καλύτεροι για χαμηλόμισθες θέσεις που συνήθως κατέχονται από άνδρες, συμπεριλαμβανομένων των θυρωρών, των εργατών ή των μεταφορέων (Schwarz Center for Economic Policy Analysis [SCEPA] 2016).

Σύμφωνα με το Ομοσπονδιακό Γραφείο Εργασιακών Στατιστικών, το 2015 οι γυναίκες άνω των 65 ετών που συμπεριλαμβάνονταν στο εργατικό δυναμικό κέρδιζαν κατά μέσο όρο 740 δολάρια την εβδομάδα, ενώ οι άνδρες στην ίδια ηλικιακή ομάδα κέρδιζαν κατά μέσο όρο 1.003 δολάρια, μια σημαντική διάφορα (Bureau of Labor Statistics 2016). Σε αυτή την ηλικιακή ομάδα η απόκλιση μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι η μεγαλύτερη αν τη συγκρίνουμε με τις υπόλοιπες (Women's Bureau, U.S. Department of Labor 2015). Εν μέρει, αυτά προέκυψαν από μια συγκεκριμένη γενεακή εμπειρία στην αγορά εργασίας. Για τα ζευγάρια της κατηγορίας του Irving και της Leslie, συνήθως οι άνδρες κέρδιζαν περισσότερα από τις γυναίκες σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους.

Σύμφωνα με το *Issue Brief*, του Υπουργείου Εργασίας: «Οι γυναίκες που γεννήθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1940 εκτιμάται ότι κατά τη διάρκεια της ζωής τους κέρδισαν περίπου το 40% των αποδοχών συγκριτικά με το εισόδημα όλης της ζωής ενός άνδρα. Για τις γυ-

ναίκες που γεννήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1960, το χάσμα είναι μικρότερο, ωστόσο οι μέσες αποδοχές για τις γυναίκες υπολογίζονται σε λιγότερο από το 60% των ανδρών» (Women's Bureau, U.S. Department of Labor 2015).

Στις μέρες μας, αυτό το μοτίβο ενδέχεται να μην ισχύει. Σήμερα οι γυναίκες υπερέχουν αριθμητικά από τους άνδρες στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και το μισθολογικό χάσμα έχει μειωθεί σημαντικά. Δεν είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι για τη γενιά Baby Boom και την Gen X που ακολουθεί, θα επιτευχθεί κάτι πλησίον της ισότητας. Προς το παρόν, όμως, αυτή η οικογένεια βρίσκεται σε μια μη ομαλή κατάσταση κυρίως επειδή η έλλειψη εκπαίδευσης του Irving τον απέκλεισε από τη δυνατότητα απόκτησης θέσεων εργασίας που πληρώνονται καλύτερα.

Ακόμα και οι πιο υγιείς εργαζόμενοι του γκρίζου δυναμικού είναι πιθανό να συναντήσουν στη δουλειά τους έντονη σωματική κόπωση κατά καιρούς. Η δουλειά του Irving είναι ασταμάτητη, κάτι που εκείνον δεν τον πειράζει. «Είναι σκληρή δουλειά», εξηγεί. Ένας γρήγορος ρυθμός εργασίας κάνει την ημέρα να περνά γρήγορα, αλλά είναι επίσης κουραστικός για τους ηλικιωμένους. Οι απαιτήσεις που θα ήταν απλό να ικανοποιηθούν δέκα χρόνια νωρίτερα γίνονται δυσκολότερες. Οι εργοδότες το γνωρίζουν αυτό και δικαιολογούν την επιφυλακτικότητα τους να προσλάβουν από το γκρίζο εργατικό δυναμικό, με την αιτιολογία ότι θα είναι πιο δύσκολο να διεκπεραιωθεί ακόμη και μια δουλειά γραφείου λόγω ασθένειας ή έλλειψης αντοχής.

Οι εργαζόμενοι στο κατώτατο σημείο της κλίμακας παλαιότητας ή επιλεξιμότητας—όπως περιγράφουν οι Irving και Leslie τις απόψεις των αφεντικών τους— δεν μπορούν να είναι πολύ επιλεκτικοί σχετικά με τις συνθήκες που πρέπει να ανέχονται στη δουλειά. Συγκεκριμένα, έχουν λίγη διακριτική ευχέρεια για τα χρονοδιαγράμματά τους (για τη συζήτηση σχετικά με την ικανότητα ελέγχου του χρόνου ως μέτρο κοινωνικής ανισότητας που καθορίζεται από παράγοντες όπως το φύλο και η φυλή, βλ. Clawson & Gerstl 2014) Τα ωράριά τους είναι εκτεταμένα και μπορεί να μη συμπίπτουν. Ενώ η Leslie εργάζεται κυρίως κατά τη διάρκεια της ημέρας, το πρόγραμμα του Irving μπορεί εύκολα να επεκταθεί ως τις βραδινές ώρες. Αυτό μειώνει τον χρόνο που περνάνε μαζί. Όταν υπάρχουν δύο εργαζόμενοι του γκρίζου δυναμικού σε ένα ζευγάρι, η οικονομική ασφάλεια μπορεί να είναι ισχυρότερη αλλά η σχέση υποφέρει.

Εάν η κατάσταση των Lernerς ακούγεται σαν μια λίστα από παράπονα, δεν θα πρέπει να ερμηνευτεί ως μια καθολική επιθυμία απομάκρυνσης από τον κόσμο της εργασίας. Θέλουν να παραμείνουν απα-

σχολημένοι. Κανένας τους δεν βρίσκει ελκυστική την προοπτική να κάθεται άπραγος. Ωστόσο, η τρέχουσα απασχόλησή τους είναι πιο έντονη από το κανονικό και πολύ κουραστική από σωματική άποψη. Θα ήθελαν να εργάζονται λιγότερες ώρες για να παραμείνουν ενεργοί, αλλά αν επέμεναν σε αυτή τη διευκόλυνση, θα έχαναν τις δουλειές που έχουν τώρα και ανησυχούν ότι θα είχαν πολύ λίγες ευκαιρίες «εκεί έξω», εάν δοκιμάζονταν στην αγορά εργασίας στην ηλικία τους.

Κοινωνικοί θεσμοί που δεν αποσκοπούν στη μακροζωία

Οι Αμερικανοί ζούμε περισσότερο, όντας παράλληλα πιο υγιείς σήμερα από ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη στιγμή στην ιστορία μας. Αυτό το δημογραφικό γεγονός έχει τεράστιες επιπτώσεις στην οικονομική μας ασφάλεια κατά τη μετέπειτα ζωή μας. Οι θεσμοί μας —ιδίως η Κοινωνική Ασφάλιση— δεν είχαν σχεδιαστεί με γνώμονα αυτού του είδους τη μακροζωία. Δημιουργήθηκαν όταν οι Αμερικανοί πέθαιναν στα τέλη της έκτης δεκαετίας της ζωής τους και είχαν ίσως δέκα χρόνια το πολύ για να επιβιώσουν με τους συνταξιοδοτικούς πόρους. Ακόμα κι αν εφαρμόζαμε ορισμένες από τις διορθώσεις στις πολιτικές που έχουν προταθεί, από αύξηση της ηλικίας συνταξιοδότησης έως άρση του ανώτατου ορίου εισοδήματος που υπόκειται στον φόρο Κοινωνικής Ασφάλισης, όσοι από εμάς ζούμε σε προχωρημένα γηρατεία θα βρίσκαμε ένα πολύ χαμηλό ποσοστό αναπλήρωσης.

Όταν προσθέσουμε στο μείγμα την ασταθή φύση των ιδιωτικών συντάξεων, μπορούμε εύκολα να καταλάβουμε γιατί τόσο πολλοί Αμερικανοί εργαζόμενοι δεν μπορούν πλέον να βασίζονται αποκλειστικά στις συνταξιοδοτικές παροχές. Ο συνδυασμός αυτών των τάσεων έχει αφήσει σε πολλούς την αίσθηση ότι η μόνη ενέργεια που μπορούν να κάνουν, εκτός από τη μείωση των δαπανών, είναι να διατηρήσουν το εισόδημα. Ως εκ τούτου, επιστρέφουν στη δουλειά ή παραμένουν στη δουλειά χωρίς να συνταξιοδοτούνται για πολλά ακόμη χρόνια από ό,τι είχαν προγραμματίσει.

Εφόσον απολαμβάνουμε καλή υγεία, υπάρχουν πολλά πλεονεκτήματα στο να γίνουμε μέλη του γκρίζου εργατικού δυναμικού. Η γήρανση είναι μια κοινωνική διαδικασία, και όταν θάβουμε τις λιγότερο ευχάριστες πτυχές, συμπεριλαμβανομένης της απομόνωσης ή της αίσθησης ότι δεν έχουμε πλέον αξία στα μάτια της κοινωνίας, μας βοηθά να προστατεύσουμε πολύτιμα στοιχεία της ταυτότητάς μας. Αυτή η μορφή θεραπείας είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για τους μορφωμένους της μεσαίας τά-

ξης, που μπορεί να ανακαλύψουν ότι οι θέσεις εργασίας τις οποίες καταλαμβάνουν μετά τη συνταξιοδότηση είναι καλύτερα αμειβόμενες ή εγγενώς πολυτιμότερες από την καλύτερα αμειβόμενη απασχόληση των πρώτων ετών εργασίας τους. Αυτό, όμως, είναι πολύ λιγότερο πιθανό για άτομα όπως ο Irving, που συχνά τελειώνει την ημέρα του εξαντλημένος και τα πόδια του πονάνε από την ορθοστασία. Ωστόσο, ξέρει ότι δεν έχει άλλη επιλογή. Ο Irving και η Leslie χρειάζονται κάθε δεκάρα που μπορούν να κερδίσουν για να τα βγάλουν πέρα.

Η Katherine S. Newman εκτελεί χρέη πρύτανη στο Πανεπιστήμιο της Μασαχουσέτης στη Βοστώνη και είναι καθηγήτρια κοινωνιολογίας στην έδρα Torrey Little.

Σημείωση της συγγραφέα: αυτό το άρθρο είναι απόσπασμα από το Κεφάλαιο 4 του Katherine S. Newman, *Downhill from Here: Retirement Insecurity in the Age of Inequality*, New York: Metropolitan Books, 2019.

Μετάφραση: Παναγιώτης Καρλαγάνης – Επιμέλεια: Μάνος Σπυριδάκης

Βιβλιογραφία

- Bivens, J., *et al.* (2014). Raising America's Pay: Why It's Our Central Economic Policy Challenge. *Economic Policy Institute*. tinyurl.com/ydbk5p8t. Retrieved April 12, 2017.
- Bureau of Labor Statistics (2015). Labor Force Projections to 2024: The Labor Force Is Growing, but Slowly. *Monthly Labor Review*. tinyurl.com/y6zybhe6. Retrieved April 12, 2017.
- Bureau of Labor Statistics (2016). Highlights of Women's Earnings in 2015. *BLS Reports*. U.S. Department of Labor. tinyurl.com/yxw3yh8c. Retrieved April 12, 2017.
- Bureau of Labor Statistics (2017). Employed Workers Leaving the Labor Force: An Analysis of Recent Trends. *Monthly Labor Review*. tinyurl.com/y6a7hbnv. Retrieved April 12, 2017.
- Butrica, B.A., *et al.* (2009). The Disappearing Defined Benefit Pension and Its Potential Impact on the Retirement Incomes of Baby Boomers. *Social Security Bulletin*. tinyurl.com/yy2zv2pq. Retrieved April 12, 2017.
- Centers for Disease Control and Prevention (2010). Life Expectancy at Birth, at 65 Years of Age, and at 75 Years of Age, by Race and Sex. tinyurl.com/y55ha3k. Retrieved September 14, 2017.
- Clawson, D., & Gerstl, N. (2014). *Unequal Time: Gender, Class, and Family in Employment Schedules*. New York: Russell Sage Foundation.

- DeSilver, D. (2016). More Older Americans Are Working, and Working More than They Used To. *Pew Research Center*. tinyurl.com/zw2j7ot. Retrieved April 12, 2017.
- Ellis, C., Munnell, A., & Eschtruth, A. (2014). *Falling Short: The Coming Retirement Crisis and What to Do About It*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Ghilarducci, T. (2016). Why Women Over 50 Can't Find Jobs. *PBS NewsHour*, January 14. tinyurl.com/ha8muz2. Retrieved March 23, 2017.
- Hermes, S., & Ghilarducci, T. (2007). How 401(k)s and the Stock Market Crash Explain Increases in Older Workers' Labor Force Participation Rates. In T. Ghilarducci & J. Turner (eds), *Work Options for Older Americans*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
- Morisi, T. (2016). Why More People Ages 55+ Are Working. U.S. Department of Labor (blog), November 18. tinyurl.com/y697nbb6. Retrieved April 12, 2017.
- Muir, D., & Turner, J. (2007). Longevity and Retirement Age in Defined Benefit Pension Plans. In T. Ghilarducci & J. Turner (eds), *Work Options for Older Americans*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
- Munnell, A. (2015). The Average Retirement Age—An Update. Center for Retirement Research at Boston College. tinyurl.com/y3s79q9n. Retrieved April 12, 2017.
- Munnell, A., & Chen, A. (2015). Trends in Social Security Claiming. Center for Retirement Research at Boston College. tinyurl.com/yycofw3z. Retrieved April 12, 2017.
- Neumark, D., Burn, I., & Button, P. (2017). Age Discrimination and Hiring of Older Workers. *Federal Reserve Bank of San Francisco*, February 27. tinyurl.com/y6hh5jw9. Retrieved April 12, 2017.
- Olson, E. (2017). Shown the Door, Older Workers Find Bias Hard to Prove. *The New York Times*, August 7. tinyurl.com/y89c96pq. Retrieved April 12, 2017.
- Reade, N. (2015). The Surprising Truth About Older Workers. *AARP The Magazine*. tinyurl.com/179htlx. Retrieved March 23, 2017.
- Schwarz Center for Economic Policy Analysis (2016). Women Are the Majority of Workers in 7 Out of 10 Low-paying Jobs for Older Workers. November 4. tinyurl.com/y4bq3mcr. Retrieved April 12, 2017.
- The Sloan Center on Aging & Work at Boston College (2009). Older Workers' Preferences for Work and Employment. *Fact Sheet 01*. tinyurl.com/y3eh78yn. Retrieved June 13, 2019.
- U.S. Government Accounting Office (2012). *Unemployed Older Workers*. Report to the Chairman, Special Committee on Aging, U.S. Senate, April 2012. tinyurl.com/7oryufe. Retrieved April 11, 2017.
- Van de Water, P. N., & Ruffing, K. (2011). Social Security Benefits Are Modest. Center on Budget and Policy Priorities. tinyurl.com/y6xjr9xc. Retrieved April 12, 2017.
- Women's Bureau, U.S. Department of Labor (2015). Older Women Workers and Economic Security. *Issue Brief*. tinyurl.com/yy7h27of. Retrieved April 12, 2017.

Ελληνική οικονομία εν μέσω πανδημίας: Ποτέ ένα ρεκόρ ύφεσης δεν είναι... αρκετό!

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΒΑΤΙΚΙΩΤΗΣ*

*Η μνησίακη ειρήνη μας άφηνε
μες στον πόλεμο τους σπόρους της.
Σελίν, Ταξίδι στην άκρη της νύχτας (εκδ. Εστία)*

ΤΟ 2021, η συμπλήρωση 200 ετών από την επανάσταση εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που οδήγησε στην ίδρυση του ελληνικού κράτους, βρίσκει τον ελληνικό καπιταλισμό σε υποβάθμιση και μια ιστορική καμπή που συμπυκνώνει χρόνιες εξελίξεις, αντιθέσεις και κυρίως μια σειρά από ήττες και αποτυχίες. Σημαντικότερη εξ αυτών η ύφεση και κρίση της περιόδου 2008-2016 και πιο πρόσφατη η οικονομική ύφεση που προκάλεσε η πανδημία του ιού Covid-19. Η συρρίκνωση του προϊόντος το 2020 κατά 10%, μετά την απώλεια του 26% του ΑΕΠ από το 2008 ως το 2016, κάνει τον ελληνικό καπιταλισμό να εισέρχεται στην τρίτη εκατονταετία της ζωής του με μια οικονομία ασταθή και αποδυναμωμένη, παγιδευμένη σε έναν κύκλο υπερχρέωσης και στασιμότητας, με τη θέση των εργαζομένων και των αυτοαπασχολουμένων να επιδεινώνεται συνεχώς.

Ύφεση και κρίση 2008-2016

Η προηγούμενη κρίση ξεκίνησε το 2008, αρχικά ως μια κυκλική κρίση της ελληνικής οικονομίας που ήταν αποτέλεσμα δύο παραγόντων: πρώτον, της υπερθέρμανσης κατά την προηγούμενη περίοδο που έληξε με τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 και παρατάθηκε με τη μεγάλη μείω-

* Επιστημονικός Σύμβουλος ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ, leonidas.vatikiotis@gmail.com

ση φόρων και τη δημοσιονομική επέκταση της κυβέρνησης Καραμανλή (Βατικιώτης, 2010)· δεύτερον, της υπέρογκης αύξησης του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών στο 14% του ΑΕΠ, ως έκφραση του συσσωρευμένου ελλείμματος ανταγωνιστικότητας που αντιμετώπιζε η ελληνική οικονομία (Οικονόμου κ.ά. 2010). Σε εκείνη την κρίσιμη, από κάθε άποψη, συγκυρία η οικονομική διαχείριση κλήθηκε επιπλέον να λειτουργήσει σε ένα καθεστώς αβεβαιότητας αρχικά και πανικού στη συνέχεια, τον οποίο προκάλεσε η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, η οποία ως θρυαλλίδα είχε την κατάρρευση της Lehman Brothers και της αμερικανικής αγοράς ενυπόθητων δανείων. Στη βάση της είχε την προγενέστερη χρηματιστικοποίηση των οικονομιών και την εξάντληση του κυρίαρχου μοντέλου διαχείρισης (Fine 2013, Τομπάζος 2018). Στην Ελλάδα η κρίση επιτάχθηκε και έλαβε ασυνήθιστα βίαιη μορφή λόγω της συμμετοχής της χώρας στο ευρώ, που έχοντας αφαιρέσει τα εργαλεία της νομισματικής πολιτικής εμβάθυνε την ύφεση όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά σε όλες τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου και όξυνε τις ανισότητες μεταξύ κέντρου και περιφέρειας (Lapavitsas *et. al.* 2012). Τα Προγράμματα Οικονομικής Προσαρμογής (ΠΟΠ) που επιβλήθηκαν στην Ελλάδα υπό τη μορφή των Μνημονίων, από τον Μάιο του 2010 έως τον Αύγουστο του 2018, είχαν τρεις αρνητικές επιπτώσεις.

Πρώτον, αύξησαν τη φτώχεια, τις κοινωνικές ανισότητες και την επισφάλεια (Σπυριδάκης 2018, Καρακιουλάφη κ.ά. 2014). Η ανεργία εκτινάχθηκε σε επίπεδο ρεκόρ για την Ελλάδα στο 27%, ενώ ακόμη και μετά τη λήξη των ΠΟΠ παρέμεινε στο 17% —καίτοι οι ρυθμοί μεγέθυνσης της οικονομίας ήταν θετικοί—, ποσοστό σχεδόν διπλάσιο του «φυσικού» ποσοστού ανεργίας της Ελλάδας. Ενδεικτικό επίσης στοιχείο για την αύξηση της επισφάλειας είναι η άνοδος του κινδύνου φτώχειας που, υπολογιζόμενου με το κατώφλι φτώχειας του 2005, ενώ το 2011 έθιγε το 23% του πληθυσμού, το 2019 έπληττε το 37%!

Δεύτερον, τα προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής συρρίκνωσαν το ΑΕΠ και ναρκοθέτησαν τις αναπτυξιακές προοπτικές της χώρας. Το προϊόν της Ελλάδας μειώθηκε κατά 26% στα χρόνια της κρίσης, κάτι που δεν έχει συμβεί σε καμιά άλλη χώρα η οποία υπάχθηκε σε προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής του ΔΝΤ. Μόνο σε καιρό πολέμου έχει παρατηρηθεί ανάλογη μείωση του ΑΕΠ.

Και, τρίτον, τα ΠΟΠ διαίωνισαν την υπερχρέωση της ελληνικής οικονομίας. Το δημόσιο χρέος συνέχισε να κινείται σε επίπεδα ρεκόρ για την Ευρωπαϊκή Ένωση και όλο τον ανεπτυγμένο καπιταλισμό της Δύσης, ακόμη και μετά το τέλος των προγραμμάτων «διάσωσης», πολύ μάλιστα υψηλότερα από την προ Μνημονίων εποχή. Για παράδειγ-

μα, το 2019 ήταν 181% του ΑΕΠ, από μόλις 115% του ΑΕΠ που ήταν το 2010, πριν φυσικά μεσολαβήσει η φαλκίδευση των στατιστικών στοιχείων για το δημόσιο χρέος και το δημοσιονομικό έλλειμμα ώστε να ανοίξει ο δρόμος για την υπαγωγή στα Μνημόνια (Vatikiotis 2018).

Συνολικά, τόσο τα μέτρα που εφαρμόστηκαν, εν είδει αιρεσιμοτήτων, για την είσπραξη των τριών δανείων (το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος των οποίων κατευθύνθηκε στην αποπληρωμή προγενέστερων δανείων), όσο και οι μακροπρόθεσμες υποχρεώσεις που αναλήφθηκαν εκείνη την περίοδο για τις επόμενες δεκαετίες σηματοδότησαν μια ραγδαία αλλαγή των κοινωνικών συσχετισμών στην Ελλάδα σε βάρος των δυνάμεων της εργασίας και προς όφελος του κεφαλαίου. Αυτό ακριβώς το κοινωνικό όφελος —ανατροπή συσχετισμών σε βάρος της εργασίας— οδήγησε την ελληνική αστική τάξη να αποδεχτεί το προαναφερθέν οικονομικό κόστος —μείωση ΑΕΠ, διαιώνιση υπερχρέωσης— κι ως οδηγούσε σε μια Ελλάδα μόνιμα στο εξής οικονομικά ατροφική και ευάλωτη στα γυρίσματα της συγκυρίας, όπως αποδείχτηκε το 2020. Το βαρύ αποτύπωμα της δεκαετίας των Μνημονίων έχει οδηγήσει την αστική τάξη και τον κυρίαρχο λόγο να αποφεύγουν συστηματικά οποιαδήποτε αναφορά σε αυτή την περίοδο ή, εναλλακτικά, άλλοτε να την εξωραϊζουν κι άλλοτε να την εμφανίζουν ως αναγκαίο κακό (Βενιζέλος 2017). Σε κάθε περίπτωση αποδείχτηκε ότι οι διαμορφωτές της οικονομικής πολιτικής ούτε μπόρεσαν να προβλέψουν την έκταση της κρίσης ούτε ήταν ικανοί από μόνοι τους να χαράξουν μια στρατηγική εξόδου και διαχείρισής της. Έτσι, η προσφυγή στην πολύμορφη βία (φυσική, θεσμική κ.λπ.) ήταν η άλλη όψη μιας πολιτικής που αποδείχτηκε κράμα καιροσκοπισμού, αμηχανίας και έλλειψης στρατηγικής.

Το σύντομο διάλειμμα 2017-2019

Η έξοδος, επομένως, της Ελλάδας από τα μνημόνια τον Αύγουστο του 2018 δεν επανέφερε ακόμη κι εκείνες τις ελευθερίες στη χάραξη της μακροοικονομικής πολιτικής που ίσχυαν μέχρι και τον Απρίλιο του 2010. Οι δανειστές αντιμετώπισαν την Ελλάδα σαν αναξιόπιστο και επιρρεπή στην υποτροπή παραβατικό ανήλικο και του αφαίρεσαν τα σημαντικότερα μέσα άσκησης οικονομικής πολιτικής. Οι προερχόμενες από το εξωτερικό και ειδικότερα από τη συμμετοχή στην Ε.Ε. δεσμεύσεις της μακροοικονομικής πολιτικής που καθόρισαν το περιεχόμενο και τον προσανατολισμό της οικονομικής πολιτικής ακόμη και μετά τον τερματισμό των Μνημονίων ήταν δύο ειδών.

Η πρώτη αφορούσε τις υποχρεώσεις που αναλήφθηκαν στο πλαίσιο της απόφασης του Eurogroup τον Ιούνιο του 2018, οπότε και κρίθηκε αν η Ελλάδα θα εξέλθει τυπικά έστω των Μνημονίων ή θα υπαχθεί σε καθεστώς επιτήρησης που προβλέπει ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας, όπως ζητούσαν οι τραπεζίτες για να έχουν διαρκώς σε αναμονή διαθέσιμα κεφάλαια που θα τους επιτρέψουν μια νέα ανακεφαλαιοποίηση. Η απόφαση του Eurogroup για τερματισμό του καθεστώτος των Μνημονίων, όπως προέβλεπε άλλωστε η συμφωνία του Αυγούστου του 2015, συνοδεύτηκε από την υποχρέωση εφαρμογής μιας σειράς αντιλαϊκών, νεοφιλελεύθερων μέτρων τα οποία εκτείνονται σε βάθος πολλών δεκαετιών. Τα σημαντικότερα εξ αυτών είναι η υποχρέωση εμφάνισης πρωτογενών δημοσιονομικών πλεονασμάτων ύψους 3,5% του ΑΕΠ ως το 2022 και 2,2% από το 2023 ως το 2060. Επίσης, ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων υποδομών, επιτάχυνση των ηλεκτρονικών πλειστηριασμών ώστε να επιτευχθεί η εξυγίανση των τραπεζικών ισολογισμών, πιέσεις για αθώωση του πρώην προέδρου της ΕΛΣΤΑΤ, Α. Γεωργίου, ο οποίος κατηγορούνταν για αλλοίωση των στοιχείων για το δημοσιονομικό έλλειμμα και το δημόσιο χρέος, υποθήκευση όλης της δημόσιας περιουσίας για 99 χρόνια κ.ο.κ. (Βατικιώτης 2018). Η συμμόρφωση με αυτές τις εντολές επιβλήθηκε μέσω ενός συστήματος «τιμωρίας-ανταμοιβής» που στο επίκεντρό του είχε τις επιστροφές στην Ελλάδα των κερδών τα οποία κατέγραφαν οι κεντρικές τράπεζες της ευρωζώνης και η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα από τη διακράτηση των ελληνικών ομολόγων (SMP-ANFA) ύψους 4,3 δισ. ευρώ. Παρεμπιπτόντως, αξίζει να αναφερθεί ότι οι κεντρικές τράπεζες δέχθηκαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα μέρος μόνο κι όχι το σύνολο των κερδών που συγκέντρωσαν από τα ελληνικά ομόλογα, τα ποσά δηλαδή που τους κατέβαλε το ελληνικό δημόσιο ακόμη και την περίοδο της χρεοκοπίας του. Το μεγαλύτερο μέρος των συνολικών κερδών που έφτασαν τα 10,5 δισ. ευρώ, δηλαδή 6,2 δισ. τα κράτησαν... Το «πράσινο φως» για την έγκριση των τμηματικών εξαμηνιαίων καταβολών ως ανταμοιβή για την εφαρμογή των αντιλαϊκών μέτρων πιστοποιείται από εκθέσεις οι οποίες συντάσσονται στο πλαίσιο του καθεστώτος ενισχυμένης εποπτείας, το οποίο επέβαλε ο ευρωπαϊκός κανονισμός υπ. αρ. 472/2013 (άρ. 14) με πεδίο εφαρμογής όλες τις χώρες που δανειοδοτήθηκαν από ευρωπαϊκούς πόρους κατά τη διάρκεια της κρίσης του ευρώ. Τυχόν αρνητική αξιολόγηση της Ελλάδας από τον μηχανισμό Ενισχυμένης Εποπτείας θα έχει ως αποτέλεσμα τη μη καταβολή τους.

Το δεύτερο μέσο καθορισμού κι όχι απλώς επηρεασμού της μακροοικονομικής πολιτικής σχετίζεται με τις διαδικασίες που έθεσε σε

κίνηση το λεγόμενο Ευρωπαϊκό Εξάμηνο και δεν αφορούν μόνο την Ελλάδα αλλά όλα τα κράτη μέλη της Ε.Ε. Πρόκειται για ένα πλαίσιο τυπικά πολυμερούς εποπτείας των εθνικών προϋπολογισμών και των συνακόλουθων οικονομικών πολιτικών, που από τη μία μεριά καταλήγει σε σαφείς υποδείξεις των Βρυξελλών για τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων και από την άλλη σε δεσμεύσεις για συμμόρφωση και προσαρμογή των κρατών μελών, οι οποίες ενσωματώνονται στο Εθνικό Πρόγραμμα Μεταρρυθμίσεων. Η εφαρμογή τους διασφαλίζει την αιώνια λιτότητα για τους εργαζομένους και τα μικρομεσαία στρώματα και την αυτόματη επιβολή των αναδιαρθρώσεων που έχει ανάγκη το κεφάλαιο στην παραγωγή, την εκπαίδευση, το δίκαιο, το κανονιστικό πλαίσιο, κ.λπ.

Αξίζει να δούμε τι προέβλεπαν για την Ελλάδα οι Ειδικές Συστάσεις ανά Χώρα του 2019 όπως αποκαλούνται οι υποδείξεις του Εξαμήνου. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή διατύπωσε σε 11 γραμμές τις δύο οδηγίες για την Ελλάδα: «Πρώτο, να επιτύχει βιώσιμη οικονομική ανάκαμψη και να αντιμετωπίσει τις υπερβολικές μακροοικονομικές ανισορροπίες, συνεχίζοντας και ολοκληρώνοντας τις μεταρρυθμίσεις σύμφωνα με τις μεταπρογραμματικές δεσμεύσεις που αναλήφθηκαν στο πλαίσιο της Ευρωμάδας στις 22 Ιουνίου 2018. Δεύτερο, να επικεντρώσει την επενδυτική οικονομική πολιτική στους τομείς των βιώσιμων μεταφορών και της εφοδιαστικής, της περιβαλλοντικής προστασίας, της ενεργειακής απόδοσης, των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας και των έργων διασύνδεσης, των ψηφιακών τεχνολογιών, της έρευνας και ανάπτυξης, της εκπαίδευσης, των δεξιοτήτων, της απασχολησιμότητας, της υγείας και της ανάπλασης των αστικών περιοχών, λαμβάνοντας υπόψη τις περιφερειακές ανισότητες και την ανάγκη διασφάλισης της κοινωνικής ένταξης» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2019).

Εν συντομία, οι οδηγίες της Επιτροπής ήταν δύο: πρώτον, μακροοικονομική σταθερότητα και μεταρρυθμίσεις και δεύτερον, επενδύσεις σε ενεργειακή μετάβαση, ψηφιακές τεχνολογίες κ.ά. Οι δύο αυτοί στόχοι έρχονται σε εμφανή σύγκρουση μεταξύ τους, σε βαθμό αλληλοαποκλεισμού. Το δίλημμα που τίθεται για την ελληνική οικονομία είναι: πλεονάσματα ή επενδύσεις, δημοσιονομική πειθαρχία και λιτότητα ή δημιουργία των όρων για θέσεις εργασίας, άσκηση κοινωνικής πολιτικής και αντιμετώπιση της επισφάλειας. Η δυνατότητα συνδυασμού της λιτότητας με μια σύγχρονη πολιτική ανάπτυξης που θα είναι κοινωνικά επωφελής, θα δημιουργεί ποιοτικές θέσεις εργασίας και θα σέβεται το περιβάλλον αποδείχθηκε χίμαιρα ή κενολογία στην περίπτωση της Ελλάδας.

Λιτότητα και επενδύσεις εναντίον κοινωνικής πολιτικής

Την ανταγωνιστική σχέση μεταξύ υπέρογκων δημοσιονομικών πλεονασμάτων και της πραγματοποίησης επενδύσεων την διαπίστωσαν και την περιέγραψαν με τη μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια οι ίδιοι οι ευρωπαϊκοί μηχανισμοί παρακολούθησης της ελληνικής οικονομίας.

Ανέφερε η πρώτη έκθεση Ενισχυμένης Εποπτείας (Νοέμβριος του 2018): «Το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων (Π.Δ.Ε.) έχει επανειλημμένα υποεκτελεστεί τα τελευταία χρόνια, με ένα περίπου 83% του κρατικού Π.Δ.Ε. να δαπανάται κατά μέσο όρο την περίοδο 2012-2017 από έναν συνολικό προϋπολογισμό ύψους 4,4 δις. (2,5% του ΑΕΠ). Υπήρχαν επίσης χρόνια, όπως το 2017, όταν η απορρόφηση του Π.Δ.Ε. ήταν μόνο 63% και η υποεκτέλεση ανήλθε στο 0,8% του ΑΕΠ» (European Commission, 2018: 24).

Η παρακολούθηση των αποκλίσεων μεταξύ προϋπολογισμού και εκτέλεσης στο Π.Δ.Ε. συνεχίστηκε σχεδόν σε όλες τις επόμενες εκθέσεις Ενισχυμένης Εποπτείας, με μια αξιοθαύμαστη σχολαστικότητα μάλιστα που απουσιάζει από επίσημα έγγραφα αναφοράς του ελληνικού Υπουργείου Οικονομικών, όπως ο κρατικός προϋπολογισμός. Επιπλέον, στις Εκθέσεις της Ενισχυμένης Εποπτείας παρουσιάζονται όσα προηγούνται και όσα έπονται του μόνιμου «κουρέματος» του Π.Δ.Ε., εμφανίζοντας τις αιτίες και τις συνέπειες που προκαλεί η υποεκτέλεση του! Ενδεικτικά: «η Ελλάδα υπερεκπλήρωσε τον στόχο του συμφωνημένου δημοσιονομικού πλεονάσματος ύψους 3,5% του ΑΕΠ το 2018, κατά μεγάλο μέρος λόγω της συνεχιζόμενης υποεκτέλεσης των ορίων στις δαπάνες και κυρίως αυτές των δημοσίων επενδύσεων» (European Commission, 2019: 4). Στη συνέχεια, η έκθεση περιγράφει τις επιπτώσεις: «Οι επενδύσεις αναμένεται να ανακάμψουν το 2019, αλλά μόνο εάν το Π.Δ.Ε. εκτελεστεί στο ακέραιο, που δεν είναι βέβαιο. Ο σχηματισμός πραγματικού ακαθάριστου σταθερού κεφαλαίου μειώθηκε κατά 12,2% το 2018, μια επίδοση που ήταν πολύ κατώτερη των προσδοκιών. Μεγάλο μέρος αυτής της μείωσης προήλθε από τη συνεχιζόμενη εκτεταμένη υποεκτέλεση του Π.Δ.Ε. Οι δημόσιες επενδύσεις το 2018 μειώθηκαν σχεδόν κατά 29% σε ονομαστικούς όρους. Αυτό είχε ένα αρνητικό πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα στις εταιρικές επενδύσεις επίσης, καθώς πολλά ιδιωτικά επενδυτικά σχέδια συνδέονται με δημόσιες επενδύσεις» (όπ. π.: 19).

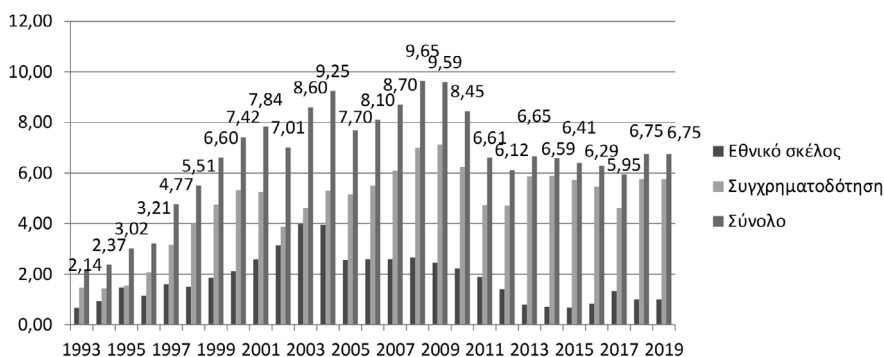
Οι Εκθέσεις Ενισχυμένης Εποπτείας επιρρίπτουν επίσης την ευθύνη και στην ελλιπή προετοιμασία έργων που θα μπορούσαν να εντα-

χθούν έγκαιρα και να χρηματοδοτηθούν από το Π.Δ.Ε. Αυτή η χρόνια αδυναμία της ελληνικής δημόσιας διοίκησης αποτελεί σήμα κινδύνου για ευρωπαϊκά κονδύλια που πιστώνονται μεν στην Ελλάδα, αλλά εκταμιεύονται με ανταγωνιστικές διαδικασίες υπό τον όρο ύπαρξης ώριμων προτάσεων κι εντός σαφώς ορισμένου χρονικού πλαισίου, όπως οι χρηματοδοτήσεις του Κεφαλαίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας. Ειδήλλως, απορροφούνται από άλλες χώρες.

Οι παρατηρήσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής οδηγούν σε ορισμένες σημαντικές διαπιστώσεις.

Πρώτο, αποδεικνύεται και εκ των πραγμάτων πλέον η αιτιακή σχέση που υπάρχει μεταξύ πρωτογενών πλεονασμάτων – δημόσιων επενδύσεων – ιδιωτικών επενδύσεων – μεγέθυνσης της οικονομίας. Η επίτευξη των δημοσιονομικών πλεονασμάτων συντελείται σε βάρος των δημόσιων επενδύσεων, η μείωση των οποίων οδηγεί σε συρρίκνωση και τις ιδιωτικές επενδύσεις με αρνητικές επιπτώσεις στη μεγέθυνση του ΑΕΠ, τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας κ.ο.κ. Κι εδώ μάλιστα ο λόγος γίνεται για το ονομαστικό ύψος των δημοσίων επενδύσεων όπως ενσωματώνονται στον κρατικό προϋπολογισμό και ψηφίζονται κάθε χρόνο από τη Βουλή, για να μην εφαρμόζονται, όπως αποδεικνύεται, ποτέ. Δεν αναφερόμαστε δηλαδή στο επιθυμητό και αναγκαίο ύψος των δημόσιων επενδύσεων που ιδανικά θα έπρεπε να λειτουργούν αντικυκλικά, να αυξάνονται δηλαδή σε περιόδους συρρίκνωσης της οικονομίας για να ακυρώσουν την καθοδική τάση του κύκλου. Στην Ελλάδα, κι όχι μόνο, ισχύει ακριβώς το αντίθετο, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1: Το Π.Δ.Ε. μειώνεται την περίοδο της κρίσης όταν τότε ακριβώς θα έπρεπε να αυξηθεί...

Διάγραμμα 1. Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων (ποσά σε δις. ευρώ)

Πηγή: Ετήσιοι κρατικοί προϋπολογισμοί

Ως τώρα κατ' επανάληψη η θεωρία είχε αναδείξει τους κινδύνους που εγκυμονεί για την ανάπτυξη της οικονομίας η ακραία λιτότητα (Γουλφ 2013, Blyth 2014, Krugman 2015). Η Ελλάδα πλέον αποδεικνύει και στην πράξη ότι η λιτότητα ...σκοτώνει τις επενδύσεις, την ανάπτυξη, τις θέσεις εργασίας και την κοινωνική συνοχή, προς διάφευση θεωριών που επιμένουν ότι ακόμη και σε περιβάλλοντα δημοσιονομικής στενότητας είναι δυνατό η οικονομία να αναπτύσσεται, λόγω της εμπιστοσύνης που δημιουργεί στους επενδυτές η μακροοικονομική σταθερότητα και προβλεψιμότητα, ωθώντας τους σε νέες επενδύσεις που εν καιρώ ακυρώνουν τα υφιστάμενα αποτελέσματα των περικοπών. Αυτό υποστηρίζει η θεωρία της «επεκτατικής συρρίκνωσης» που νομιμοποιεί τη λιτότητα (Giavazzi & Pagano 1990, Alesina & Ardagna 2009).

Δεύτερον, κατά μία, πεπαλαιωμένη είναι η αλήθεια, άποψη το «μεγάλο, αντιπαραγωγικό, γραφειοκρατικό, δυσκίνητο» κ.λπ. κ.λπ. δημόσιο αποτελεί εμπόδιο στην ανάπτυξη της οικονομίας. Η συρρίκνωση του επομένως, συνεχίζει η ίδια συλλογιστική, θα δώσει το έναυσμα για να υλοποιηθούν ιδιωτικές επενδύσεις που θα αναπτύξουν την οικονομία. Στην πράξη, ωστόσο, αποδεικνύεται το εντελώς αντίθετο: οι δημόσιες επενδύσεις δίνουν την ώθηση για την υλοποίηση των ιδιωτικών επενδύσεων. Από των των δημοσίων επενδύσεων μειώνονται δραστικά και οι ιδιωτικές. Το είδαμε την εποχή της βαθιάς κρίσης 2008-2016, επιβεβαιώνεται και στα χρόνια της αναιμικής μεγέθυνσης 2017-2019. Στον αντίποδα του παρωχημένου νεοφιλελευθερισμού που αντιπαράθετει το μεγάλο κράτος στις ιδιωτικές επενδύσεις, σύγχρονες αστικές προσεγγίσεις εξελίσσουν και ξεπερνούν όχι μόνο τον νεοφιλελευθερισμό αλλά ακόμη και τη «νέα συναίνεση» που δημιουργήθηκε ως απάντηση στα αδιέξοδα του νεοφιλελευθερισμού στο πλαίσιο της συντηρητικής στροφής της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας (Arestis & Sawyer 2001). Προκρίνουν ειδικότερα την ενεργό εμπλοκή του κράτους στην οικονομική ανάπτυξη μέσω επενδύσεων που θα στρέφονται κυρίως στην έρευνα και τις υποδομές και θα απαλλάσσουν τον ιδιωτικό τομέα από μη ανταγωνιστικά και ανταποδοτικά κόστη (Mazzucato 2015). Η ελληνική εμπειρία ως κατοπτρικό είδωλο αποδεικνύει του ...επιχειρήματός τους το αληθές.

Τρίτον, η αντίφαση μεταξύ των συστάσεων για επενδύσεις από τη μια και απαρέγκλιτη εφαρμογή της λιτότητας από την άλλη, όπως διατυπώνονται στις Ειδικές Συστάσεις ανά Χώρα, δεν είναι τόσο άλυτη όσο φαντάζει εκ πρώτης όψεως. Λιτότητα και επενδύσεις —που θα απαλλάσσουν το κεφάλαιο από δαπάνες δημιουργίας υποδομών— μπορούν κάλλιστα να υλοποιούνται στο διηνεκές, μειώνοντας σταθερά σε

βαθμό εξαλείφει τους πόρους που στρέφονται στην κοινωνική πολιτική: από συντάξεις και πολιτική προστασία μέχρι παιδεία και υγεία.

Η ύφεση της πανδημίας του 2020

Η πανδημία του Covid-19 βρήκε έτσι την Ελλάδα σε μια οικονομικά ευάλωτη θέση, έχοντας μεν εξέλθει τυπικά των Προγραμμάτων Οικονομικής Προσαρμογής, παραμένοντας ωστόσο στο μικροσκόπιο των ευρωπαϊκών μηχανισμών επιτήρησης και έχοντας αναλάβει βαρύτερες υποχρεώσεις δημοσιονομικής πειθαρχίας για τα επόμενα 40 σχεδόν χρόνια, που την καταδικάζουν σε μια οριακή και άνιση μεγέθυνση.

Τα μέτρα ελάφρυνσης των επιπτώσεων της πανδημίας που έλαβε η Ελλάδα το 2020 απέδειξαν ότι οι κοινωνικές συνέπειες της υπερχρέωσης δεν αφορούν μόνο την ταραγμένη περίοδο 2010-2015, όταν η κρίση χρέους έφτασε στο αποκορύφωμα με αποτέλεσμα την αναδιάρθρωση του χρέους, που συντελέστηκε υπό τους πλέον επαχθείς όρους για την Ελλάδα και σε όφελος των πιστωτών της (Επιτροπή Αλήθειας Δημοσίου Χρέους 2015α & 2015β). Συνεχίζουν να είναι παρούσες, περιορίζοντας ασφυκτικά τον δημοσιονομικό χώρο και θέτοντας αυστηρά και αξεπέραστα όρια στα μέσα άσκησης δημοσιονομικής πολιτικής, ακόμη και στις πιο ακραίες και έκτακτες συνθήκες όπως ήταν το 2020. Κατά συνέπεια, δηλώσεις εφησυχασμού που θεωρούν λυμένο το πρόβλημα του δημόσιου χρέους, επειδή οφείλουμε το μεγαλύτερο μέρος του σε επίσημους (official) πιστωτές (κράτη μέλη της Ε.Ε., Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας κ.ά.) υποτιμούν και δεν αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα, βάσει της οποίας ακόμη και μετά την αναδιάρθρωση του χρέους, με την αναμφίβολα θετική αύξηση για παράδειγμα της υπολειπόμενης φυσικής διάρκειας του δανεισμού, οι δεσμεύσεις που αναλήφθηκαν υπονομεύουν τις προοπτικές ανάπτυξης και άσκησης αναδιανεμητικής, κοινωνικής πολιτικής. Τα περιορισμένα όρια που θέτει το υψηλό δημόσιο χρέος στην άσκηση αποτελεσματικών μέτρων αντιμετώπισης της πανδημίας περιγράφηκαν ως εξής από το ίδρυμα που ως καταστατικό σκοπό ύπαρξης έχει τη διασφάλιση της πολιτικής λιτότητας: «Σε μια οικονομία με υψηλό δημόσιο χρέος και περιορισμένο δημοσιονομικό χώρο, όπως η ελληνική, η δημοσιονομική επέκταση θα πρέπει να παραμείνει στοχευμένη, και προσωρινού χαρακτήρα, ώστε να διαφυλαχθεί η βιωσιμότητα του χρέους, και να μην κινδυνέψει η πανδημική κρίση να μετατραπεί σε μια κρίση χρέους» (Τράπεζα της Ελλάδας 2021).

Η Ευρωπαϊκή Ένωση από τις 23 Μαρτίου 2020 ενεργοποίησε τη Γενική Ρήτρα Διαφυγής που περιλαμβάνεται στο Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης λόγω «σοβαρής οικονομικής ύφεσης στη ζώνη του ευρώ ή στην Ένωση συνολικά», επιτρέποντας να υλοποιηθούν μια σειρά από έκτακτα μέτρα: από τη δημιουργία δημοσιονομικών ελλειμμάτων μέχρι τη χορήγηση κρατικών ενισχύσεων. Τα μέτρα στήριξης της ελληνικής οικονομίας το 2020 ανήλθαν σε 23,9 δισ. ευρώ περιλαμβάνοντας, πρώτον, δημοσιονομικά μέτρα ύψους 11,6 δισ. ευρώ, δεύτερον, μέτρα αναστολής πληρωμής υποχρεώσεων αξίας 1,6 δισ. ευρώ και τρίτον, μέτρα ενίσχυσης της ρευστότητας, ύψους 10,7 δισ. ευρώ (Υπουργείο Οικονομικών, 2020: 25). Τα κονδύλια που καθ' οποιονδήποτε τρόπο διατέθηκαν στην Ελλάδα για τον μετριασμό των οικονομικών επιπτώσεων της πανδημίας και ανέρχονται σε 13% του ΑΕΠ (του 2019), όσο κι αν φαίνονται μεγάλα, δεν ...αντέχουν στις διεθνείς συγκρίσεις: υπολείπονται σημαντικά των κονδυλίων που έδωσαν άλλες χώρες. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1 (τα μεγέθη του οποίου αποκλίνουν εκείνων που αναφέρονται στον κρατικό προϋπολογισμό επειδή έχουν αντληθεί σε διαφορετική ημερομηνία), μεταξύ 12 χωρών, με κριτήριο την οικονομική στήριξη η Ελλάδα είχε την τέταρτη χειρότερη επίδοση (3,1% του ΑΕΠ μετά από Ουγγαρία, Βέλγιο, Πορτογαλία). Με κριτήριο τις παρατάσεις πληρωμών είχε τη δεύτερη χειρότερη επίδοση (1,2% του ΑΕΠ, μετά την Ισπανία) και, τέλος, εξετάζοντας τα μέτρα ρευστότητας και τις εγγυήσεις και πάλι είχε τη δεύτερη χειρότερη επίδοση (2,1% του ΑΕΠ, μετά την Ουγγαρία). Μιλώντας για την Ευρώπη, στον αντίποδα όλων σχεδόν των χωρών βρέθηκε το Ηνωμένο Βασίλειο που τις πρώτες εβδομάδες του λοκντάουν, θέλοντας να αποφύγει πιθανά υψηλά επιτόκια των αγορών οι οποίες θα εκμεταλλεύονταν την αναστάτωση, τις παρέκαμψε και προσέφυγε στην έκδοση νέου χρήματος, αξιοποιώντας στο έπακρο τις δυνατότητες που προσφέρει η ύπαρξη εθνικού νομίσματος και κρατικής κυριαρχίας επί της νομισματικής πολιτικής (Βατικιώτης 2020). Μια δυνατότητα την οποία στερείται ο ευρωπαϊκός Νότος που επιζητούσε κατεπειγόντως ρευστότητα για να επουλώσει τις πληγές της πανδημίας την άνοιξη του 2020.

Η υποδεέστερη και ανεπαρκής, σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη, οικονομική παρέμβαση του κράτους στην Ελλάδα είχε δύο αποτελέσματα: τη φτωχοποίηση του πληθυσμού και την πτώση ρεκόρ που κατέγραψε το ΑΕΠ το 2020. Και τα δύο αυτά αποτελέσματα θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί αν είχε ακολουθηθεί μια πιο γενναϊόδωρη αναδιανεμητική οικονομική πολιτική...

Πίνακας 1. Μέτρα δημοσιονομικής παρέμβασης που εγκρίθηκαν έως 18/11/2020 (% ΑΕΠ 2019)

Κράτη	Οικονομική στήριξη	Παράταση πληρωμών	Άλλα μέτρα ρευστότητας/εγγυήσεις
Βέλγιο	1,4%	4,8%	21,9%
Δανία	5,5%	7,2%	4,1%
Γαλλία	5,1%	8,7%	14,2%
Γερμανία	8,3%	7,3%	24,3%
Ελλάδα	3,1%	1,2%	2,1%
Ουγγαρία	0,4%	8,3%	0,0%
Ιταλία	3,4%	13,2%	32,1%
Ολλανδία	3,7%	7,9%	3,4%
Πορτογαλία	2,5%	11,1%	5,5%
Ισπανία	4,3%	0,4%	12,2%
Ηνωμένο Βασίλειο	8,3%	2,0%	15,4%
ΗΠΑ	9,1%	2,6%	2,6%

Πηγή: Bruegel, The Fiscal Response to the Economic Fallout from the Coronovirus, τελευταία ενημέρωση 24 Νοεμβρίου 2020

Η κυβέρνηση της Ελλάδας, επιπλέον, εκμεταλλεύτηκε την κρίση της πανδημίας για να προωθήσει και να επιταχύνει μια πολιτική βίαιης εκκαθάρισης του οικονομικού τοπίου, στην οποία περιλαμβάνεται η ελαστικοποίηση της εργασίας, το κλείσιμο μικρών επιχειρήσεων κ.ά. Ο αριθμός-ρεκόρ 113 νομοσχεδίων που ψηφίστηκαν στη Βουλή και έγιναν νόμοι το 2020, χωρίς να προσμετράται το παράγωγο δίκαιο, εξηγείται στη βάση της «εργαλειοποίησης» της διπλής κρίσης, μιας και ψηφίστηκαν πολλοί νόμοι (π.χ. πτωχευτικό δίκαιο, περιορισμός απεργιακού δικαιώματος, κατάργηση δυνατότητας οικοδόμησης στις εκτός σχεδίου περιοχές, αναστολή άρθρων Συντάγματος κ.ά.) που υπό κανονικές συνθήκες θα προκαλούσαν έντονες κοινωνικές αντιδράσεις.

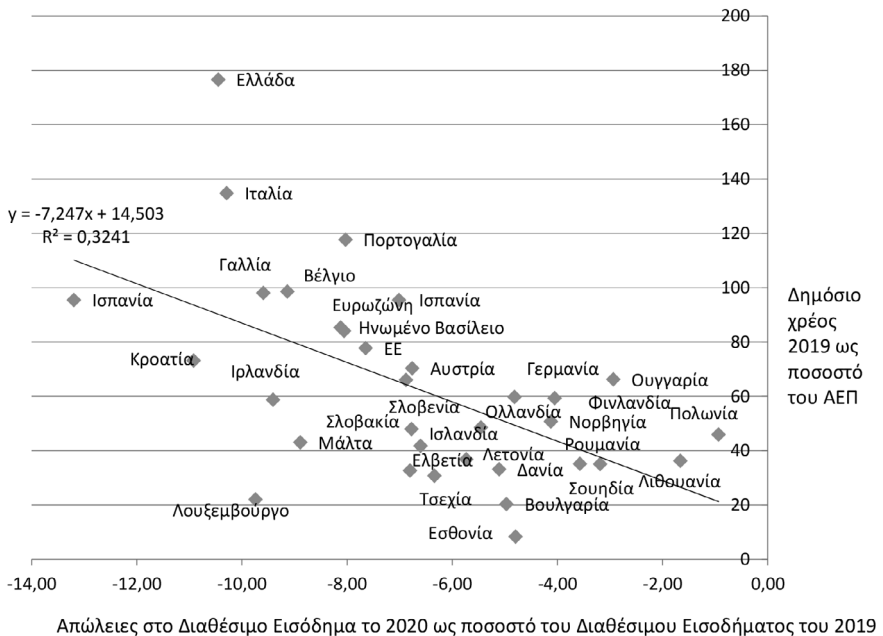
Η επιδείνωση των όρων ζωής και εργασίας αποτυπώθηκε σε πλήθος ερευνών που είδαν το φως το 2021, σχεδόν έναν χρόνο μετά το ξέσπασμα της πανδημίας. Εντελώς ενδεικτικά ξεχωρίζουμε τα εξής. Το

37% των νοικοκυριών δήλωσε πως το εισόδημά του μειώθηκε το 2020, έναντι ενός ποσοστού 8% που δήλωσε ότι αυξήθηκε, ενώ κατά μέσο όρο το εισόδημα των ελληνικών νοικοκυριών μειώθηκε το 2020 κατά 11% (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2021). Την περίοδο της πανδημίας το 56% των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα είδε το εισόδημά του να μειώνεται και το 58% δήλωσε απαισιόδοξο για την πορεία των αμοιβών του το επόμενο εξάμηνο (Δείκτες ΓΣΕΕ & ΙΝΕ ΓΣΕΕ 2021). Τέλος, σε άλλη έρευνα φάνηκε ότι το 36% των Ελλήνων βρέθηκε σε χειρότερη οικονομική θέση, ενώ μόλις το 10% βρέθηκε σε καλύτερη. Απ' όσους βρέθηκαν σε χειρότερη θέση, το 75% το οφείλει στη μείωση των εσόδων του (Focus Bari 2021).

Η μείωση των αμοιβών εκφράστηκε και στη συρρίκνωση του διαθέσιμου εισοδήματος του 2020 σε σύγκριση με το διαθέσιμο εισόδημα του 2019. Η Ελλάδα κατέγραψε την τρίτη μεγαλύτερη μείωση, κατά 10,45%. Τα πρωτεία είχε η Ισπανία, με μείωση κατά 13,2%, στη δεύτερη θέση ήταν η Κροατία με μείωση κατά 10,92% και στην τέταρτη θέση βρέθηκε η Ιταλία με μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος το 2020 κατά 10,29% (Ameco 2021). Η στενή σχέση που υπάρχει μεταξύ μεγάλης μείωσης του διαθέσιμου εισοδήματος το 2020 και υψηλού δημόσιου χρέους το 2019 απεικονίζεται παραστατικά στο Διάγραμμα Διασποράς 2 που ακολουθεί. Στον κάθετο άξονα αναπαριστάται το δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ το 2019. Στον οριζόντιο, οι απώλειες στο διαθέσιμο εισόδημα του 2020 ως ποσοστό επί του διαθέσιμου εισοδήματος του 2019, όπως προκύπτουν από τη βάση δεδομένων της Eurostat, Ameco. Η κλίση της γραμμής τάσης αναπαριστά τη σχέση μεταξύ των δυο μεταβλητών: υψηλό δημόσιο χρέος – μεγάλες απώλειες στο διαθέσιμο εισόδημα, χαμηλό δημόσιο χρέος – μικρές απώλειες στο διαθέσιμο εισόδημα του πληθυσμού. Μένοντας στη γραφική απεικόνιση, ενδιαφέρον παρουσιάζει το εύρημα ότι η αρνητική κλίση της ευθείας παραμένει ακόμη κι αν αφαιρέσουμε την Ελλάδα από το υπό εξέταση πάνελ, ακόμη κι αν αφαιρέσουμε τις άλλες χώρες που έχουν μεγάλα δημόσια χρέη, όπως Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία. Η κλίση από -7,247 γίνεται στην πρώτη περίπτωση -5,859 και στη δεύτερη -4,207. Σε καμία περίπτωση δεν μηδενίζεται η κλίση. Ερμηνεύοντας την τάση οριζοντιοποίησης της γραμμής τάσης, συμπεραίνουμε ότι ακόμη και σχετικά μικρές διαφορές στο ύψος του δημόσιου χρέους προκαλούν διαφορές στις απώλειες του διαθέσιμου εισοδήματος, που φέρνουν στην επιφάνεια μεγαλύτερο δημόσιο χώρο και περισσότερα μέσα άσκησης αναδιανεμητικής πολιτικής σε περιόδους κρίσης. Με άλλα λόγια, σαφώς και οι υπερχρεωμένες χώρες βρίσκονται στην πιο δεινή θέση, ανήμπορες να δράσουν αντικυκλικά, με αποτέλεσμα οι πολίτες τους να

υπομένουν πιο δραματικά τις επιπτώσεις της κρίσης. Μεταξύ ωστόσο και των υπόλοιπων χωρών, ακόμη και 10 μονάδες δημόσιου χρέους κάνουν τη διαφορά στη δυνατότητα άσκησης αναδιανεμητικής πολιτικής. Επιλύοντας τη γραμμή τάσης ως προς τις απώλειες στο διαθέσιμο εισόδημα (χ), θεωρώντας δηλαδή ότι το δημόσιο χρέος είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή (y του κάθετου άξονα) και το διαθέσιμο εισόδημα (χ) η εξαρτημένη μεταβλητή, βρίσκουμε ότι μια αύξηση του δημόσιου χρέους κατά 10 μονάδες, από το 70% στο 80% του ΑΕΠ, ισοδυναμεί με επιπλέον απώλεια διαθέσιμου εισοδήματος 1,4% (από 7,6% σε 9%). Το ίδιο και μια αύξηση του δημόσιου χρέους από το 80% στο 90% του ΑΕΠ δημιουργεί μια απώλεια εισοδήματος επίσης 1,4% (από 9% σε 10,4%) κ.ο.κ. Το συμπέρασμα που προκύπτει, επομένως, είναι ότι η προγενέστερη υπερχρέωση μιας χώρας επέτεινε τις επιπτώσεις από την οικονομική κρίση που επέφερε η πανδημία. Κατά συνέπεια, ακόμη και μια διευθέτηση του δημόσιου χρέους, που μετέθεσε σε βάθος χρόνου τις λήξεις ή μετέφερε την υποχρέωση από τις αγορές σε θεσμικούς πιστωτές, δεν ακύρωσε τις αρνητικές επιπτώσεις της υπερχρέωσης στο παρόν.

Διάγραμμα 2. Δημόσιο χρέος 2019
ως προς απώλειες διαθέσιμου εισοδήματος 2020

Πηγή: Ameco

Οι έκτακτες ανάγκες χρηματοδότησης στη διάρκεια του 2020 οδήγησαν το δημόσιο χρέος σε όλο τον κόσμο σε δυσθεώρητα και πρωτοφανή ύψη. Το παγκόσμιο χρέος, από 83% το 2019, το 2021 αναμένεται να φτάσει το 100% του παγκόσμιου ΑΕΠ, των ΗΠΑ από 109% στο 134%, της ευρωζώνης από το 84% στο 100% κ.ο.κ. (IMF 2020). Όποια πρόοδος σημειώθηκε στην κατεύθυνση μείωσής του, μετά την αύξησή του το 2008, χάθηκε σε έναν χρόνο. Η απειλητική αύξηση του δημόσιου χρέους και τα αυστηρά, σχεδόν αξεπέραστα, όρια που θέτει στην άσκηση δημοσιονομικής πολιτικής δείχνουν την επιτακτική ανάγκη για επαναφορά του δικαιώματος έκδοσης χρήματος στα κυρίαρχα κράτη και την αναθεώρηση της πολιτικής εκχώρησης αυτού του δικαιώματος στις αγορές και συγκεκριμένα σε χρηματοπιστωτικά μονοπώλια τύπου Goldman Sachs. Η παραχώρηση του κυριαρχικού δικαιώματος κάλυψης των χρηματοδοτικών αναγκών στο διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα, που αναδείχθηκε σε κίνηση ματ για την επιβολή της λιτότητας, ταυτόχρονα συρρίκνωσε απελπιστικά τα μέσα αντίδρασης των κρατών σε περιόδους κρίσεων, όπως της υγειονομικής του 2020.

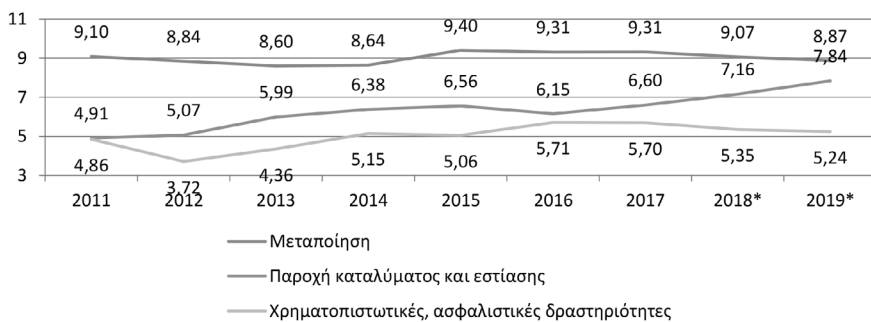
Ειδικότερα στην ευρωζώνη, η σύνθεση του δημόσιου χρέους βρίθκει αντιφάσεων, δεδομένου ότι το 25% οφείλεται στην Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Τον Φεβρουάριο του 2020 εκατοντάδες οικονομολόγοι από την Ευρώπη, μεταξύ των οποίων και ο συγγραφέας του πολυδιαβασμένου βιβλίου *Το κεφάλαιο στον 21ο αιώνα* (εκδ. Πόλις), Τομά Πικετί, ζήτησαν τη διαγραφή αυτού του χρέους. Τα κράτη μέλη δε που θα ωφεληθούν, πρότειναν οι οικονομολόγοι, να δεσμευτούν ότι θα προχωρήσουν σε ανάλογο ύψους επενδύσεις κοινωνικού και οικολογικού προσανατολισμού. Προς επίρρωση του αιτήματός τους, οι Ευρωπαίοι οικονομολόγοι επικαλούνταν το προηγούμενο του 1953, όταν το Συνέδριο του Λονδίνου διέγραψε τα δύο τρίτα του γερμανικού χρέους. Έτσι, η Γερμανία εξασφάλισε τη μετέπειτα ευημερία της και εξελίχθηκε σε οικονομική ατμομηχανή της Ευρώπης. Γιατί να μην επαναληφθεί και στην Ευρώπη το όσο επιτυχημένο αυτό παράδειγμα, σύμφωνα με την ανακοίνωσή τους;

Η Ελλάδα το 2020 κατέγραψε τη δεύτερη σοβαρότερη πτώση του ΑΕΠ, κατά 10%, μετά την Ισπανία, η οικονομία της οποίας συρρικνώθηκε κατά 11% (European Commission 2021: σελ. 42). Η μεγάλη ύφεση που σημειώθηκε στην Ελλάδα ήταν κατά το σημαντικότερο μέρος αποτέλεσμα της πτώσης του τουρισμού, όπως μαρτυρούν δύο στοιχεία: πρώτον, η υψηλή συμμετοχή του τουρισμού στην οικονομία, συγκεκριμένα 12,5% του ΑΕΠ και 17,1% της απασχόλησης το 2019 (Ικκος & Κουτσός 2020)· δεύτερον, η μείωση-ρεκόρ, κατά 73%, που κατέγραψαν το

2020 οι διανυκτερεύσεις τουριστών (European Commission 2021). Το ελληνικό ΑΕΠ μειώθηκε περαιτέρω λόγω της απροθυμίας της κυβέρνησης να λάβει έγκαιρα, εμπροσθοβαρή και αποτελεσματικά μέτρα και επίσης λόγω της καθυστερημένης ανταπόκρισης της Ε.Ε. σε σχέση με άλλες μεγάλες οικονομίες.

Πριν δούμε την ευρωπαϊκή υστέρηση σε σύγκριση με την Κίνα και τις ΗΠΑ, αξίζει να σταθούμε στη δομή του ελληνικού ΑΕΠ, με αφορμή τη βαρύτητα του τουριστικού τομέα. Τα Προγράμματα Οικονομικής Προσαρμογής, παρότι στους διακηρυγμένους σκοπούς τους περιλάμβαναν την πραγματοποίηση δομικών προσαρμογών έτσι ώστε να ξεπεραστούν διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας, στην πραγματικότητα ενέτειναν αυτές τις αδυναμίες και δεν τις άμβλυναν (Βαϊτσός & Μισσός 2018, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ 2019, ΙΝΕ ΓΣΕΕ 2020). Στο Διάγραμμα 3 αποτυπώνεται η εξέλιξη της Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξίας (ΑΠΑ) ορισμένων κρίσιμων τομέων της ελληνικής οικονομίας ως ποσοστό επί του συνόλου της ΑΠΑ. Εύκολα φαίνεται η αύξηση της συμμετοχής των τομέων «Καταλύματα κι εστίαση» και «Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες» και η μείωση της συμμετοχής του τομέα της μεταποίησης. Η συρρίκνωση της μεταποίησης, σε μια εποχή μάλιστα όπου όλες οι ανεπτυγμένες χώρες όπως και η Ε.Ε. θέτουν ως στόχο την ανάπτυξη του σχετικού τομέα, και η ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών αποτελεί την κορυφή του παγόβουνου ενός παραγωγικού μοντέλου ελάχιστα ανταγωνιστικού, ελαστικής και εποχικής απασχόλησης και χαμηλής προστιθέμενης αξίας.

Διάγραμμα 3. Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία ανά τομέα

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή

Επομένως, τα Μνημόνια δεν προκάλεσαν μόνο φτωχοποίηση και όξυνση της επισφάλειας. Τα νεοφιλελεύθερα μέτρα που εφαρμόστη-

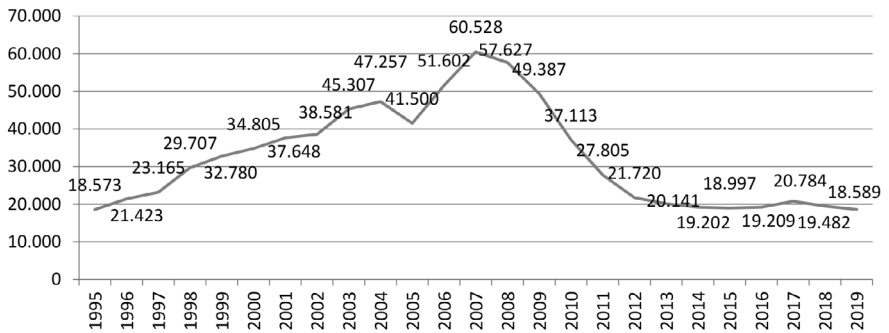
καν στο πλαίσιό τους (μειώσεις μισθών, ημερομισθίων και αποζημιώσεων απόλυσης, κατάργηση συλλογικών συμβάσεων εργασίας και συλλογικών διαπραγματεύσεων, περιορισμός δικαιώματος στην απεργία, ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων επιχειρήσεων, άρση καθεστώτος ελάχιστων αμοιβών ως μέτρο στρέβλωσης του ανταγωνισμού, φιλελευθεροποίηση επαγγελματών κ.ά.) αποδεδειγμένα έβλαψαν την οικονομία! Όχι μόνο ποσοτικά, όπως αντανακλάται στη μείωση του ΑΕΠ κατά 26% αλλά και ποιοτικά, στη βάση του τομεακού επιμερισμού του παραγόμενου προϊόντος. Αυξήθηκε η τριτογενοποίηση της οικονομίας και μειώθηκε η μεταποιητική βάση.

Το 2021 και μετέπειτα, δεν αποκλείεται η συμμετοχή της μεταποίησης στην ελληνική οικονομία ως ποσοστό να αυξηθεί. Δεν θα πρόκειται ωστόσο για επίτευγμα, αλλά για μια παράπλευρη... απώλεια! Δεδομένου ότι ο τομέας «Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης» κατέγραψε τις μεγαλύτερες απώλειες από κάθε άλλο τομέα στον κύκλο εργασιών του το 2020 έναντι του 2019 (-53%, με δεύτερο θιγόμενο τομέα τη «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας» που είδε τον κύκλο εργασιών του να μειώνεται κατά 50%), είναι παραπάνω από βέβαιο ότι αυτή η συρρίκνωση θα αντικατοπτριστεί και στο μερίδιό του στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία που θα μειωθεί (ΕΛΣΤΑΤ 2021). Και μάλιστα σημαντικά. Αυτή η υποχώρηση θα οδηγήσει σε άνοδο τα μερίδια των άλλων τομέων (γεωργία, μεταποίηση κ.ο.κ.) χωρίς ωστόσο να έχει αυξηθεί κατ' ανάγκην η Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία που παράγουν, μετρούμενη σε ποσά. Θα αυξηθεί η συμμετοχή τους ως ποσοστό, λόγω της συντριβής που υπέστησαν τουρισμός και εστίαση. Επομένως, δεν θα πρόκειται για στροφή στη βιομηχανία, αλλά για πλήγμα στις υπηρεσίες.

Κατά συνέπεια, τα προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής απέτυχαν παταγωδώς εκεί ακριβώς όπου τυπικώς και επισήμως στόχευαν: στη δημιουργία εκείνων των συνθηκών που θα επιτρέψουν την πραγματοποίηση επενδύσεων και την προσέλκυση άμεσων ξένων επενδύσεων. Στον αντίποδα αυτών των στοχεύσεων, κατάφεραν να μειώσουν τις ακαθάριστες επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4, στο επίπεδο όπου βρίσκονταν το 1995, πολύ πριν από την ένταξη της Ελλάδας στο ευρώ: στα 18,6 δισ. ευρώ. Πίσω από αυτή τη «μαύρη τρύπα» των επενδύσεων που ακυρώνει κάθε σχέδιο ανάπτυξης βρίσκεται η συρρίκνωση της καταναλωτικής δαπάνης, η οποία έπαψε να προσφέρει ένα ασφαλές σημείο αφετηρίας για την υλοποίηση μικρών και μεγάλων επενδύσεων, και του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων που, όπως αναλύθηκε, ισοδυναμεί με εξάλειψη μιας σταθεράς

η οποία λειτουργούσε πολλαπλασιαστικά, κάτι παραπάνω από ενθαρρυντικά, για κάθε ιδιωτική επένδυση. Το γεγονός ότι ποτέ οι υπηρεσίες του Υπουργείου Ανάπτυξης ή Οικονομικών δεν έχουν εκτιμήσει αυτούς τους πολλαπλασιαστές στη βάση των ιστορικών δεδομένων —δηλαδή τον βαθμό στον οποίο το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων επηρεάζει τις ιδιωτικές επενδύσεις κατά συνολικό ύψος, κλάδο, περιφέρεια, απασχόληση κ.ο.κ.— είναι ενδεικτικό της απουσίας μιας συστηματικής και σε βάθος ενασχόλησης με τις ουσιαστικές παραμέτρους που ορίζουν τις προϋποθέσεις και την κατεύθυνση της οικονομικής ανάπτυξης. Οι κυβερνητικές διακηρύξεις, παγιδευμένες σε μια εναγώνια και εμμονική προσπάθεια μείωσης του εργατικού κόστους και αύξησης των κερδών, ουδέποτε συνοδεύτηκαν από μια επιστημονική και σε βάθος διερεύνηση των όρων μεγέθυνσης των ΑΕΠ. Η ελληνική οικονομία, έτσι, βρίσκεται παγιδευμένη σε έναν τέλειο φαύλο κύκλο χαμηλών αμοιβών, καταναλωτικής ζήτησης, επενδύσεων και ρυθμών μεγέθυνσης οι οποίοι εναλλάσσονται με υφέσεις για να τροφοδοτήσουν νέα μείωση αμοιβών, ζήτησης κ.ο.κ.

Διάγραμμα 4. Ακαθάριστος Σχηματισμός Πάγιου Κεφαλαίου
(ποσά σε εκ. ευρώ)

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή

Στο πλαίσιο αυτής της υποβάθμισης, ωστόσο, η θέση των φτωχότερων στρωμάτων επιδεινώνεται και των πιο πλούσιων βελτιώνεται. Ενδεικτικά, στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδας δείχνουν ότι από τον Ιανουάριο του 2020 μέχρι τον Ιανουάριο του 2021, οι τραπεζικές καταθέσεις αυξήθηκαν κατά 21 δισ. ευρώ (από 141,14 δισ. ευρώ σε 162,10 δισ. ευρώ). Δεδομένου ότι το 2020 μειώθηκε ο αριθμός των πολιτών και των επιχειρήσεων που μπορούσαν να αποταμιεύουν και οι αποταμιεύσεις των φτωχών, μεσαίων στρωμάτων και αυτοαπασχολούμενων, αβία-

στα προκύπτει ότι μια μειοψηφία μετέτρεψε τα μέτρα ανακούφισης από την πανδημία σε μέσα ενίσχυσης της θέσης τους. Πρόκειται κυρίως για μεγάλες επιχειρήσεις που ευνοήθηκαν από τα οριζόντια μέτρα στήριξης χωρίς να έχουν υποστεί τις οικονομικές επιπτώσεις της πανδημίας. Ένα μόνο από τα δεκάδες παραδείγματα είναι οι εταιρείες ταχυμεταφορών που εντάχθηκαν μεν στους πληττόμενους Κωδικούς Αριθμούς Δραστηριότητας, ενώ ο κύκλος εργασιών τους εκτινάχθηκε. Τα περισσότερα παραδείγματα ωφελούμενων επιχειρήσεων, ωστόσο, δεν αφορούν κλάδους αλλά τάξεις μεγέθους: την κορυφή της πυραμίδας.

Ευρωζώνη: Καταδικασμένη να καθυστερεί και να φτωχοποιεί

Πέραν της υψηλής συμμετοχής του τουριστικού τομέα στη σύνθεση του εγχώριου προϊόντος και των περιορισμών που θέτει η υπερχρέωση της Ελλάδας, μια τρίτη αιτία που ερμηνεύει την αναντίστοιχη ως προς τις προκλήσεις απόκριση της ελληνικής κυβέρνησης σχετίζεται με τη συμμετοχή της χώρας στο ευρώ και τα μέσα που συνολικά επιστράτευσε η Ε.Ε. και η ευρωζώνη για να αντιμετωπίσουν την κρίση. Βρυξέλλες και Φρανκφούρτη κατάλαβαν μεν έγκαιρα ότι για να συνεχίσουν να υπάρχουν η Ε.Ε. και το ευρώ όφειλαν να εξαντλήσουν όλα τα περιθώρια ελαστικότητας που παρείχαν οι συνθήκες λειτουργίας και τα καταστατικά τους, και σε αυτό το πλαίσιο ενεργοποιήθηκε συντεταγμένα η Γενική Ρήτρα Διαφυγής και επιτράπηκε η δημιουργία δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Ωστόσο, η ίδια η δομή της Ε.Ε. και περισσότερο της ευρωζώνης είναι εξ ορισμού ταυτόσημες της λιτότητας και απάδουν της δυνατότητας άσκησης μιας επεκτατικής, αναδιανεμητικής πολιτικής έστω και σε μεσοπρόθεσμο ορίζοντα. Με άλλα λόγια: η ελληνική ή η ιταλική κυβέρνηση, ακόμη και να ήθελαν, δεν μπορούσαν να ασκήσουν μια οικονομική πολιτική έστω σαν κι αυτή που ακολούθησαν οι ΗΠΑ, παραμένοντας στο ευρώ.

Επομένως, δοθείσης της καταστατικής δέσμευσης της ευρωζώνης στη λιτότητα, ήταν πέρα για πέρα αναμενόμενη η ύφεση ρεκόρ που κατέγραψε έναντι των σημαντικότερων ανταγωνιστών της το 2020. Ειδικότερα, το ΑΕΠ της ευρωζώνης μειώθηκε κατά 7,4%, όταν στην Ιαπωνία μειώθηκε κατά 5,3%, στις ΗΠΑ κατά 3,6%, στη Ρωσία κατά 4% και στο σύνολο των ανεπτυγμένων χωρών κατά 5,4% (World Bank Group, 2021: 4). Στον αντίποδα όλων αυτών των χωρών η Κίνα, για μια ακόμη φορά, έκανε τη διαφορά, αυξάνοντας το ΑΕΠ της το 2020 κατά 2%! Το επίτευγμα της Κίνας κατά το 2020 γίνεται ακόμη πιο εντυπωσιακό αν

λάβουμε υπόψη μας ότι ξεκίνησε με μια ύφεση ρεκόρ το πρώτο τρίμηνο του έτους, κατά 6,8%, και τελείωσε το τέταρτο τρίμηνο του 2020 με μια ανάπτυξη ύψους 6,5%, ανώτερη ακόμη κι από την ανάπτυξη που σημειώθηκε το 2019, ύψους 6,1%. Το επίτευγμα της Κίνας εξηγείται δε αν λάβουμε υπόψη μας τρεις παράγοντες: πρώτον, τους πακτωλούς χρήματος που απελευθέρωσε ακαριαία για να αντιμετωπίσει τις οικονομικές επιπτώσεις της πανδημίας. Το ποσό που επίσημα ανακοινώθηκε ανήλθε σε 4,7% του ΑΕΠ, χωρίς να συμπεριλαμβάνεται η πλημμυρίδα νέων δανείων, που στην Κίνα ποτέ δεν γίνεται αντιληπτή αμέσως. Δεύτερον, την αποφασιστικότητα με την οποία έλαβε τα πιο σκληρά μέτρα περιορισμού μετακινήσεων, ιχνηλάτησης, απομόνωσης και τεστ, αξιοποιώντας στο έπακρο τον αυταρχικό χαρακτήρα του καθεστώτος, που γίνεται ακόμη πιο αποτελεσματικός λόγω της χρήσης εργαλείων τεχνητής ευφυΐας στην παρακολούθηση των ανθρώπων. Τρίτον, την αξιοποίηση της εμπειρίας που διέθετε η Ασία από τις προηγούμενες κρίσεις πανδημίας, η οποία φυσικά ήταν ελεύθερα διαθέσιμη σε όλο τον κόσμο. ΗΠΑ και Ε.Ε. δεν εφάρμοσαν αυστηρά μέτρα λοκντάουν ειδικά το δεύτερο εξάμηνο του 2020, ενώ η απροθυμία τους να υποστηρίξουν οικονομικά ένα καθολικό κλείσιμο της οικονομικής δραστηριότητας τις οδήγησε ακόμη και να πειραματιστούν με το άνοιγμα του τουρισμού το καλοκαίρι του 2020, με ολέθρια αποτελέσματα: ένα δεύτερο κύμα πανδημίας, που έφερε και τρίτο, οδηγώντας στον θάνατο χιλιάδες ανθρώπους και την οικονομία σε μια ύφεση χειρότερη ακόμη και του 2008. Το «μεγάλο άλμα προς τα μπρος» της Κίνας μεσούσης της πανδημίας έφερε εγγύτερα τον στόχο ανάδειξής της στο πρώτο βήθρο της παγκόσμιας οικονομίας. Βάσει ενός αξιόπιστου βρετανικού κέντρου ερευνών, ενώ αναμενόταν ότι οι ΗΠΑ θα χάσουν τα πρωτεία το 2033, πλέον η αλλαγή σκυτάλης αναμένεται πέντε χρόνια νωρίτερα: το 2028 (Deutsche Welle 2020). Φυσικά, μια τέτοια προοπτική προϋποθέτει μια αδιατάρακτη, γραμμική εξέλιξη της σημερινής πραγματικότητας, χωρίς οικονομικές κρίσεις, πολέμους και πανδημίες. Κάτι που, απλώς, είναι αδύνατο να συμβεί...

Οι ΗΠΑ, από τη μεριά τους, ενώ δεν δίστασαν να ανοίξουν τον κρουνο των κρατικών χρηματοδοτήσεων δίνοντας πολλαπλάσια χρήματα από την Ευρώπη, αρνούμενες ωστόσο να αναγνωρίσουν το μέγεθος της απειλής και μη διαθέτοντας δημόσιο σύστημα υγείας με καθολική πρόσβαση, είχαν μεγάλες απώλειες σε ανθρώπινες ζωές από το πρώτο κιόλας κύμα.

Εντός της Ε.Ε. κάθε κράτος λειτούργησε ξεχωριστά. Το ύψος των δημοσιονομικών μέτρων που εξαγγέλθηκαν διέφερε σημαντικά από

χώρα σε χώρα, με τη Γερμανία να κατατάσσεται στις πρώτες θέσεις, αφιερώνοντας 24% του ΑΕΠ (IMF 2021). Συνολικά, η οικονομική απάντηση της Ένωσης ήρθε, όπως αποφασίστηκε από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στις 11 Φεβρουαρίου 2021, μέσω του Κεφαλαίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας συνολικού ύψους 672,5 δισ. ευρώ που αποτελεί τη βασική δύναμη πυρός του κεφαλαίου με την επωνυμία Επόμενη Γενιά Ε.Ε., ύψους 750 δισ. ευρώ. Από αυτό το ποσό, τα 360 δισ. ευρώ είναι δάνεια που θα συγκεντρωθούν από τις αγορές μέσω ομολόγων που θα εκδώσει η Ε.Ε., αξιοποιώντας την ευνοϊκή της αξιολόγηση, και τα 390 δισ. ευρώ είναι χορηγήσεις. Η καταβολή του θα διαρκέσει τρία χρόνια. Στο ποσό που θα αντιμετωπίσει τις επιπτώσεις του κορονοϊού προστίθενται συχνά, ενώ δεν πρέπει μιας κι αφορούν προγραμματισμένες και όχι έκτακτες χρηματοδοτήσεις, και τα 1.074,3 δισ. ευρώ του κοινοτικού προϋπολογισμού για την περίοδο 2021-2027 κι έτσι δημιουργείται ένα σύνολο 1.824,3 δισ. ευρώ. Στο ποσό αυτό προστίθενται κι άλλα 540 δισ. ευρώ, ενώ δεν θα έπρεπε μιας κι αφορούν δάνεια, εκ των οποίων: τα 240 δισ. ευρώ κατευθύνθηκαν στα κράτη μέλη και προέρχονται από πιστωτική γραμμή του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας, τα 200 δισ. ευρώ κατευθύνθηκαν στον ιδιωτικό τομέα και προέρχονται από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων, και τα 100 δισ. αφορούν την υποστήριξη των θέσεων εργασίας (SURE) που κι αυτά είναι δάνεια της Ευρωπαϊκής Επιτροπής προς τα κράτη μέλη. Έτσι συγκεντρώνονται 2.364,3 δισ. ευρώ. Σε αυτό το ποσό προστίθενται κι άλλα 1.350 δισ. ευρώ από το πρόγραμμα αγοράς ομολόγων της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας κι έτσι το σύνολο φτάνει τα 3.714,3 δισ. ευρώ. Από αυτό το πραγματικά μεγάλο ποσό το οποίο ισούται με το 20% του ΑΕΠ της Ε.Ε., το νέο χρέος είναι μόνο τα 390 δισ. ευρώ, που αντιστοιχεί μόλις στο 2,13% του ΑΕΠ της ευρωζώνης! Ας μην αναρωτιόμαστε μετά για την ύφεση ρεκόρ που κατέγραψε η ευρωζώνη το 2020. Όλα τα υπόλοιπα ποσά είναι δάνεια, διαφόρων ειδών, που αύξησαν ήδη το δημόσιο χρέος των κρατών μελών και φούσκωσαν πολύ παραπέρα τον ισολογισμό της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας. Το πόσο αναντίστοιχο των αναγκών είναι το ποσό των 390 δισ. ευρώ που θα δοθεί εντός τριετίας για την ανάκαμψη της Ευρώπης φαίνεται αν το αντιπαραβάλλουμε με τα 2 τρισ. ευρώ που ζήτησε το Ευρωκοινοβούλιο τον Μάιο του 2020, χωρίς να χρησιμοποιηθούν μέθοδοι ...χρηματοοικονομικής μηχανικής.

Επιπλέον, η γενναιοδωρία των χωρών του ευρωπαϊκού πυρήνα, που δαπάνησαν αφειδώς το 2020 για να αντιμετωπίσουν τον ξαφνικό θάνατο της οικονομικής δραστηριότητας, και οι συνθήκες πνιγμού τις

οποίες αντιμετώπισαν οι χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας, στερούμενες δημοσιονομικού χώρου και αντίστοιχων εργαλείων, θεωρείται θέμα χρόνου να προκαλέσουν μια «περαιτέρω απόκλιση μεταξύ ευρωπαϊκού βορρά και νότου και υπονόμηση της αλληλεγγύης που μετά βίας κατακτήθηκε στην πρώτη φάση της πανδημίας. Η ανάκαμψη από την προηγούμενη κρίση έδειξε ότι η ρωμαλέα ανάκαμψη της Γερμανίας δεν μπορεί να ενδυναμώσει όλη την ευρωζώνη» (*Financial Times* 2021).

Η υστέρηση της Ε.Ε. έναντι των κυριότερων ανταγωνιστών της φάνηκε και στον ρυθμό εμβολιασμού του πληθυσμού. Η αποτυχία της Ε.Ε. να υπογράψει έγκαιρα συμβόλαια προμήθειας εμβολίων με τις φαρμακευτικές εταιρείες είχε ως αποτέλεσμα η Ε.Ε. να εξελιχθεί σε ουραγό στο μεγαλύτερο πρόγραμμα εμβολιασμού παγκοσμίως. Στις 23 Φεβρουαρίου, συγκεκριμένα, τουλάχιστον μία φορά είχε εμβολιαστεί στο Ηνωμένο Βασίλειο το 27% του πληθυσμού και στις ΗΠΑ το 13%, αλλά στην Ε.Ε. μόνο το 4% (Ourworldindata 2021)! Η ευρωπαϊκή αργοπορία στο πρόγραμμα εμβολιασμού δεν είχε μόνο υγειονομικές επιπτώσεις αλλά και οικονομικές, καθώς καθυστέρησαν σημαντικά οι τουριστικές κρατήσεις και παρατάθηκε η οικονομική αβεβαιότητα. Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Ένωση, παρότι είχαν δικαίωμα επικαλούμενες τις έκτακτες ανάγκες και νομική δυνατότητα, που παρέχει η Διακήρυξη της Ντόχας του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, αρνήθηκαν να ακολουθήσουν άλλες χώρες όπως ο Καναδάς και οργανισμούς όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας και να απαιτήσουν την άρση των πνευματικών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων στα εμβόλια των φαρμακευτικών εταιρειών (Κονδύλης κ.ά. 2021). Μια τέτοια πρωτοβουλία θα θωράκιζε ταχύτερα τη δημόσια υγεία και θα έδινε ώθηση στην οικονομία.

Επιστροφή των Μνημονίων σε συσκευασία έκθεσης Πισσαρίδη

Από το Κεφάλαιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, με βάση την απόφαση της 11ης Φεβρουαρίου η Ελλάδα αναμένεται να λάβει έως 17,77 δισ. ευρώ, ενώ συνολικά εκτιμάται ότι θα λάβει 32 δισ. ευρώ εκ των οποίων τα 22,5 δισ. με την μορφή επιδοτήσεων και τα 9,4 δισ. με τη μορφή δανεισμού. Το αν θα απορροφηθεί όλο το ποσό είναι συνάρτηση της πληρότητας των φακέλων των έργων που θα κατατεθούν έγκαιρα προς έγκριση. Διαφορετικά, τα ποσά θα απορροφηθούν από άλλες χώρες.

Αν λάβουμε όμως υπόψη μας την αποδεδειγμένη, χρόνια αδυναμία κατάθεσης ώριμων έργων ώστε να εξασφαλίζεται η μεγαλύτερη απορροφητικότητα του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων, δεν πρέπει να θεωρείται σίγουρη η αξιοποίηση ολόκληρου του ποσού.

Η λάμψη των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων για την αντιμετώπιση της πανδημίας ξεθωριάζει ακόμη περισσότερο αν λάβουμε υπόψη μας τις προϋποθέσεις που τίθενται για την εκταμίευση αυτών των ποσών. Η χορήγησή τους σε κάθε κράτος μέλος εγκρίνεται εάν κι εφόσον πληρούνται αυστηρές και σαφέστατα ορισμένες προϋποθέσεις.

Αρχικά, το 37% των κονδυλίων πρέπει να δοθεί για την πράσινη μετάβαση και την επιδότηση Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας (ανεμογεννήτριες και φωτοβολταϊκά). Το ποσό όμως αυτό αφορά υποκατάσταση υπαρχουσών επενδύσεων σε λιγνιτικά εργοστάσια που θα κλείσουν ως το 2023, στο πλαίσιο των προβλέψεων του Εθνικού Σχεδίου για την Ενέργεια και το Κλίμα του 2019, προς όφελος των μονάδων φυσικού αερίου που μπορεί να μην εκπέμπουν διοξείδιο του άνθρακα αλλά εκπέμπουν μεθάνιο, το οποίο επίσης συγκαταλέγεται στα αέρια που προκαλούν το φαινόμενο του θερμοκηπίου. Αν κάτι επιτυγχάνεται έτσι, είναι η μετάβαση από τις λιγνιτικές μονάδες της δημόσιας (έστω κατά πλειοψηφία) ΔΕΗ, στις ιδιωτικές μονάδες του φυσικού αερίου, σε μια εποχή μάλιστα όπου όλη η Ευρώπη πασχίζει να ξεφορτωθεί το φυσικό αέριο. Μακροπρόθεσμα, το αποτέλεσμα θα είναι να διαιωμιστεί η εξάρτηση της Ελλάδας από τα ορυκτά καύσιμα και να συνεχίσει να επιβαρύνει την ατμόσφαιρα με επικίνδυνα αέρια (Βατικιώτης 2020). Εξίσου καταστροφικές θα αποδειχθούν και οι κοινωνικές επιπτώσεις της μετάβασης στις λιγνιτικές περιοχές, καθώς το σχέδιο Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης των λιγνιτικών περιοχών αποδεικνύεται εχθρικό όχι μόνο στο περιβάλλον αλλά και στις τοπικές κοινωνίες (Βατικιώτης & Ζέρβας 2021). Δεδομένου επίσης ότι οι ΑΠΕ είναι τεχνολογίες έντασης κεφαλαίου που δεν παράγονται στην Ελλάδα, κι ούτε καν για τη φύλαξή τους δεν απαιτείται προσωπικό καθώς πραγματοποιείται εξ αποστάσεως με κάμερες και αισθητήρες, θα είναι η πρώτη φορά που θα δοθούν εκατοντάδες εκατομμύρια για επενδύσεις οι οποίες στο ...τέλος της ημέρας, θα μειώσουν και δεν θα αυξήσουν την απασχόληση! Επιπλέον, θα έχουν καταστρέψει δάση και θα έχουν καλύψει αγροτική γη υψηλής παραγωγικότητας συρρικνώνοντας τη γεωργική παραγωγή. Κι όλα αυτά στο όνομα της προστασίας του περιβάλλοντος...

Η ελληνική κυβέρνηση, από τους πρώτους κιόλας μήνες της πανδημίας, υπακούοντας τόσο στις απαιτήσεις των Βρυξελλών για ένα

ολοκληρωμένο σχέδιο προτάσεων για την απορρόφηση των χρηματοδοτήσεων όσο και στα αδιέξοδα του υπάρχοντος και δοκιμαζόμενου μοντέλου ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, ανέθεσε στον κυπριακής καταγωγής νομπελίστα οικονομολόγο Χριστόφορο Πισσαρίδη τη σύνταξη μιας έκθεσης (*Σχέδιο ανάπτυξης για την ελληνική οικονομία 2020*). Στόχος της ήταν η περιγραφή ενός φιλόδοξου σχεδίου ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας. Οι ιδέες και οι προτάσεις που κατατέθηκαν δεν κόμισαν τίποτε νέο. Είχαν διατυπωθεί σχεδόν αυτούσιες σε συλλογικό τόμο που εκδόθηκε προ διετίας με τη φιλοδοξία να αποτελέσει κατευθυντήριο οδηγό της οικονομικής πολιτικής (Βαγιάνος κ.ά. 2017).

Επί της ουσίας των όσων γράφει, η Έκθεση Πισσαρίδη είναι ένα αμάλγαμα, πρώτον, κραυγαλέων ανακρίβειών που είναι αποτέλεσμα πολιτικής μεροληψίας, δεύτερον, υφιπετών φιλοδοξιών που στερούνται όμως σχεδίου και περιγραφής του τρόπου επίτευξής τους, τρίτον, αδικαιολόγητων αποσιωπήσεων που υπονομεύουν την όποια αξιοπιστία της μελέτης και, τέταρτον, κοινότοπων νεοφιλελεύθερων μέτρων που αποκαλύπτουν την ταξική μεροληψία της Έκθεσης.

Εν συντομία, η βασική κατεύθυνση της Έκθεσης είναι ότι η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από υπερβολικές αγκυλώσεις και εμπόδια στην άσκηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας, οπότε ο δρόμος για την ανάπτυξη περνά μέσα από την απορρύθμιση, τη φιλελευθεροποίηση και την άρση του κρατικού παρεμβατισμού, που πρέπει ωστόσο να υλοποιηθεί άκρως... επιλεκτικά. Γιατί, στον αντίποδα ενός καταϊγισμού προτάσεων για περιορισμό του ρόλου του κράτους, η Έκθεση αναφέρει: «Οι αλλαγές που νομοθετήθηκαν το 2014, οι οποίες προβλέπουν έναν κατώτατο μισθό που καθορίζεται από το κράτος αντί μέσω διαπραγματεύσεων μεταξύ εργατικών και εργοδοτικών οργανώσεων, πρέπει να διατηρηθούν»...

Η Έκθεση Πισσαρίδη, πρώτον, βρίθει ανακρίβειών. Για παράδειγμα, από το έβδομο σημείο της επιτελικής σύνοψης στη σελίδα 11, αναφέρει ότι «η ελληνική οικονομία επανήλθε σε θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης το 2014, οι οποίοι αντιστράφηκαν και πάλι το 2015». Με βάση την Ελληνική Στατιστική Αρχή, το ΑΕΠ το 2014 μειώθηκε κατά 1,3%. Αναφέρει στη συνέχεια: «Η πανδημία Covid-19 ανέτρεψε βίαια αυτή τη δυναμική (ισχυρότερης μεγέθυνσης) οδηγώντας την σε βαθιά ύφεση». Κατά το τέταρτο τρίμηνο του 2019 το ΑΕΠ αυξήθηκε μόλις κατά 1,2%, όταν στο τρίτο τρίμηνο είχε αυξηθεί κατά 3,7% και στο δεύτερο τρίμηνο κατά 2%. Για ποια δυναμική κάνει λόγο η Έκθεση Πισσαρίδη; Και οι δύο ανακρίβειες, οι οποίες είναι εντελώς αδικαιολόγητες για μια

έκθεση που φιλοδοξεί να αποτελέσει σημείο αναφοράς της οικονομικής πολιτικής, ήταν πιθανότατα αποτέλεσμα πολιτικών επιδιώξεων. Σε ό,τι αφορά το 2014, στόχος ήταν να ωραιοποιήσει την προγενέστερη κατάσταση, υποβαθμίζοντας την οικονομική καταστροφή που προκάλεσαν οι οικονομικές πολιτικές της Τρόικας, και να αποδώσει την ευθύνη για τη συνέχιση της ύφεσης στη μετέπειτα κυβέρνηση. Σε ό,τι αφορά το 2019, πιθανότατα ο στόχος της ανακρίβειας της Έκθεσης Πισσαρίδη είναι επίσης διπλός: να υποβαθμίσει το αρνητικό αποτύπωμα στο ΑΕΠ των εξοικονομήσεων που κάθε έτος γίνονται στο τελευταίο τρίμηνο για να εμφανιστούν τα πρωτογενή πλεονάσματα και να αποκρύψει επίσης τον ασταθή, αναιμικό χαρακτήρα της όποιας μεγέθυνσης παρατηρήθηκε μετά την πολιτική των Μνημονίων.

Η Έκθεση Πισσαρίδη, δεύτερον, ξεχειλίζει από... ευσεβείς πόθους. Διατυπώνονται στόχοι: αύξηση του κατά κεφαλήν πραγματικού εισοδήματος ώστε να συγκλίνει σταδιακά με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, βελτίωση των περιβαλλοντικών επιδόσεων, αύξηση της απασχόλησης, ενίσχυση της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας κ.ά. Αναφέρει επίσης την αύξηση των συνολικών πάγιων επενδύσεων και ειδικότερα των εταιρικών επενδύσεων σε πάγιο κεφάλαιο, από τα σημερινά χαμηλά επίπεδα του 10,1% και 5,4% του ΑΕΠ προς τον μέσο όρο των άλλων ανοικτών οικονομιών, που ανέρχονται σε 23% και 14% αντίστοιχα. Πώς όμως θα επιτευχθεί αυτός ο στόχος αν πρέπει η ελληνική οικονομία να εμφανίζει δημοσιονομικά πλεονάσματα στο ύψος του 2,2% του ΑΕΠ έως το 2060; Διατυπώνεται επίσης η πρόταση για «ετήσια αύξηση του πραγματικού ΑΕΠ κατά 3,5% για την επόμενη δεκαετία, κατά μέσο όρο». Ενδέχεται δηλαδή κάποια χρόνια να είναι και μεγαλύτερη! Και πάλι, όμως, πώς θα συμβεί αυτό όταν η Έκθεση αναφέρει ότι «την περίοδο κατά την οποία η Ελλάδα υπήρξε μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΟΚ κατά την εποχή ένταξης) 1981-2019 ο μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης στην Ελλάδα ήταν 0,9%, ενώ ο μέσος κατά κεφαλήν ρυθμός ήταν χαμηλότερος, κοντά στο 0,6%»;

Η Έκθεση Πισσαρίδη, τρίτον, αποσιωπά κραυγαλέες ανισορροπίες της ελληνικής οικονομίας, που ενδέχεται να εξελιχθούν σε ωρολογιακές βόμβες. Σημαντικότερη εξ αυτών είναι το δημόσιο χρέος, που το 2020 εκτιμάται ότι θα ξεπεράσει το 207% του ΑΕΠ. Για να αφήσουν ανέπαφο το σήμα του συναγερμού, οι εκθέσεις βιωσιμότητας έχουν φουσκώσει σε βαθμό υπερβολής όλες τις παραδοχές για την ελληνική οικονομία. Υποθέτουν, για παράδειγμα, ότι ο ρυθμός μεγέθυνσης το 2021 θα φτάσει 5,5% (European Commission 2021β)! Στην πραγματικότητα, αν επικρατήσουν οι συντηρητικές φωνές στην Ευρωπαϊκή Κε-

ντρική Τράπεζα και σκληρώνει η νομισματική πολιτική, εγκαταλείποντας τη σημερινή πολιτική αγοράς ομολόγων, ακόμη και η επαναχρηματοδότηση των ελάχιστων εκείνων ομολόγων που λήγουν (τα οποία θα αυξάνονται με την πάροδο του χρόνου, όσο δηλαδή θα αποπληρώνεται το επίσημο χρέος, από τα σημερινά επίπεδα) θα είναι εξαιρετικά δαπανηρή. Τότε θα προκύψει μια νέα κρίση χρέους.

Αχίλλειος πτέρνα και κέντρο αστάθειας της ελληνικής οικονομίας, πέρα από το δημόσιο χρέος, είναι επίσης οι τράπεζες. Η δεινή τους θέση είχε αποκαλυφθεί από την κεντρική τράπεζα, που εξακολουθεί ωστόσο να θεωρεί πως ό,τι είναι καλό για τις εμπορικές τράπεζες είναι καλό και για την οικονομία: «Είναι αναγκαίο να επισημανθεί ότι οι οριστικές και εκκαθαρισμένες αναβαλλόμενες φορολογικές απαιτήσεις τον Σεπτέμβριο του 2020 ανέρχονταν σε 15,2 δις. ευρώ, αντιπροσωπεύοντας το 54,2% των συνολικών εποπτικών κεφαλαίων. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με εκτιμήσεις των υπηρεσιών της Τράπεζας της Ελλάδας το επόμενο έτος, χωρίς να ληφθούν υπόψη οποιεσδήποτε επιπτώσεις από την πανδημία, η συμμετοχή των αναβαλλόμενων φορολογικών υποχρεώσεων στα εποπτικά κεφάλαια των τραπεζών θα προσεγγίσει το 75%, γεγονός που επηρεάζει αρνητικά την ποιότητα των εποπτικών ιδίων κεφαλαίων των τραπεζών» (Έκθεση Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας 2021: 8). Με άλλα λόγια, αν οι εμπορικές τράπεζες έπρεπε να πληρώνουν φόρους, όπως κάνουν όλα τα άλλα νομικά και φυσικά πρόσωπα στην Ελλάδα, θα έπρεπε προ πολλού να είχαν προβεί σε μια επιπλέον ανακεφαλαιοποίηση ή να βάλουν λουκέτο. Η Έκθεση Πισσαρίδη, ωστόσο, συγκαλύπτει και ωραιοποιεί την κατάσταση των συστημικών τραπεζών και γι' αυτό τον λόγο δεν ήταν σε θέση να προβλέψει ούτε καν την ανάγκη κρατικοποίησης της Τράπεζας Πειραιώς η οποία ζημίωσε το ελληνικό δημόσιο με 1,5 δις. ευρώ (Ναυτεμπορική 2020). Παρότι λοιπόν οι εμπορικές τράπεζες επί μια δεκαετία αποτελούν βαρίδι στο πόδι του ελληνικού καπιταλισμού, αδυνατώντας να χρηματοδοτήσουν τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου όπως συμβαίνει σε όλο τον καπιταλισμό, η Έκθεση Πισσαρίδη τις αντιμετωπίζει σαν ιερές αγελάδες, εναποθέτοντας τις ελπίδες ανάκαμψής τους στο ξεπούλημα των προβληματικών δανείων και στους πλειστηριασμούς.

Εντυπωσιακή, επίσης, είναι και η αδιαφορία με την οποία αντιμετωπίζουν οι συντάκτες της Έκθεσης το πρόβλημα της ανεργίας στην Ελλάδα, παρότι 11 χρόνια μετά το ξέσπασμα της κρίσης κινείται σε επίπεδα ρεκόρ για την Ευρώπη. «Η επιλογή να μην τεθεί ως πρωτεύων στόχος η καταπολέμηση της ανεργίας μαρτυρά δυστυχώς πολλά για

την οπτική της Έκθεσης, η οποία με τις ετεροβαρείς προτάσεις της για το πρόβλημα θα το επιτείνει μεσοπρόθεσμα» (Λαμπριανίδης 2020).

Η Έκθεση Πισσαρίδη, το σημαντικότερο, μοιάζει με κυτίο συγκέντρωσης χρόνιων αιτημάτων του ΣΕΒ και των τραπεζιτών και πεδίο πειραματισμών νεοφιλελεύθερων ιδεολόγων της Σχολής του Σικάγου. Για παράδειγμα, προτείνει: κατάργηση του φόρου για μεγάλη ακίνητη περιουσία που θα ευνοήσει τα μεγάλα εισοδήματα, μείωση της αμοιβής των υπερωριών, κατάργηση του οκταώρου, συρρίκνωση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων που κατ' επανάληψη τις χαρακτηρίζει πρόβλημα ενώ κατά μεγάλο μέρος αποτελούν λύση ανάγκης για ανέργους και απολυμένους, αυτονόμηση των σχολικών μονάδων που ισοδυναμεί με κατάργηση της δημόσιας χρηματοδότησης και αναζήτηση χορηγών, μετάβαση του ασφαλιστικού συστήματος σε κεφαλαιοποιητική λειτουργία, ταχύτερη μείωση του χαρτοφυλακίου των Μη Εξυπηρετούμενων Δανείων κ.ά. Οι συντάκτες της Έκθεσης προτείνουν τη διεύρυνση των Συμπράξεων Δημόσιου και Ιδιωτικού Τομέα στην Ελλάδα ως ένα εργαλείο για την προώθηση επενδύσεων, αγνοώντας ότι ακόμη και το Ευρωπαϊκό Ελεγκτικό Συνέδριο σε ειδική έρευνα που πραγματοποίησε στην Ελλάδα εξέδωσε πόρισμα το οποίο αναδεικνύει και επικρίνει τις συνεχείς αλλαγές στις αρχικές συμβάσεις, που απέβαιναν κάθε φορά σε όφελος των εργολάβων και σε βάρος του δημοσίου (Βατικιώτης 2020). Μεταξύ πολλών ακόμη αντιφάσεων που χαρακτηρίζουν την Έκθεση, ξεχωρίζουμε τη διαπίστωση ότι «την τελευταία πενταετία, η χονδρική τιμή ηλεκτρικής ενέργειας στην Ελλάδα είναι ως 40% υψηλότερη σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο». Για την άμβλυνση του υψηλού ενεργειακού κόστους ως πρώτο, μεταξύ άλλων μέτρων, προτείνει η Έκθεση Πισσαρίδη «την πλήρη εφαρμογή του target model, με όσο το δυνατόν λιγότερους ρυθμιστικούς περιορισμούς στη λειτουργία της αγοράς». Μόνο που η ενεργοποίηση του target model την 1 Νοεμβρίου 2020 (η Έκθεση Πισσαρίδη στην πρώτη της σελίδα αναφέρει ως ημερομηνία έκδοσης τις 14 Νοεμβρίου 2020) προκάλεσε αυξήσεις στη τιμή του ρεύματος ακόμη και 40%! Αποτέλεσμα ήταν να αλλάξει το ρυθμιστικό πλαίσιο για να μην επαναληφθούν φαινόμενα αισχροκέρδειας...

Βάσει των παραπάνω, δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι το περίφημο Σχέδιο Πισσαρίδη δεν κατάφερε να λειτουργήσει ελκτικά όπως επιδίωκε η κυβέρνηση να συμβεί, ώστε οι πολιτικές της επιλογές να περιβληθούν με ένα επιστημονικό πέπλο και να νομιμοποιηθούν στην κοινωνία. Η Έκθεση Πισσαρίδη έτυχε καθολικής απόρριψης μεταξύ ερευνητικών φορέων και οικονομολόγων. Αποδείχθηκε έτσι ότι η υλοποίησή της, όπως και όλα τα μέτρα που υποτίθεται ότι αποσκοπούν στην ανά-

καμψη από την πανδημία, θα επιδεινώσουν τη θέση των εργαζομένων και των αυτοαπασχολούμενων στην κοινωνία.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Alesina, A. & Ardagna, S. (2009). Large changes in Fiscal Policy: Taxes Versus Spending. National Bureau of Economic Research, Working Paper 15438, <https://bit.ly/3q4P19x>
- Arestis, P. & Sawyer M. (2001). “New Consensus”, New Keynesianism and the Economics of the Third Way. Working Paper, No. 364 http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_364.pdf
- Blyth, M. (2014). *Λιτότητα: Η ιστορία μιας επικίνδυνης ιδέας*. Πανδώρα Books.
- Deutsche Welle (2020). China to Overtake US as largest global economy by 2028: report. <https://bit.ly/2ZM7fB7>
- European Commission (2018). Enhanced Surveillance Report, Greece, November, Institutional Paper 090, November, <https://bit.ly/3aKHCWp>
- European Commission (2019). Enhanced Surveillance Report, Greece, June, Institutional Paper 103, June, <https://bit.ly/2Z2alAm>
- European Commission (2021). European Economic Forecast, Winter (interim), Institutional paper 144, February, <https://bit.ly/3bwuWCC>
- European Commission (2021β). Debt Sustainability Monitor 2020, Institutional Paper 143, February, <https://bit.ly/2Pg2XQg>
- Financial Times* (2021). Europe should ‘go big’ on fiscal policy too, The editorial board, February, 22, <https://on.ft.com/3kz8Bso>
- Fine, B. (2013). Financialization from a Marxist Perspective. *International Journal of Political Economy*, vol. 42, no. 4, winter 2013-14, pp. 47-6, <https://bit.ly/3sj05AC>
- Giavazzi, F. & Pagano, M. (1990). Can severe fiscal contractions be expansionary? Tales of two small European countries. <https://bit.ly/2ZAY8Dd>
- IMF (2020). Fiscal Monitor policies for the recovery, October, <https://bit.ly/2Mqjn7A>
- Krugman, P. (2015). The case for cuts was a lie. Why does Britain still believe it? The austerity delusion, *The Guardian*, <https://bit.ly/2NQx8wB>
- Lapavitsas, C. et. al. (2012). *Crisis in the Eurozone*. London: Verso.
- Mazzucato, M. (2015). *Το επιχειρηματικό κράτος – ανατρέποντας μύθους*. Κριτική.
- Vatikiotis, L. (2018). Pour l’ independence des statistiques grecques contre l’ intervention de la main “invisible” des creanciers. *Statistique et societe*, Vol. 6, No 2, Novembre.
- World Bank Group (2021). Global Economic Prospects, January, <https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>

Ελληνόγλωσση

- Βαγιάνος, Δ., Βέττας, Ν., Μεγήρ, Κ. & Πισσαρίδης, Χρ. (2017). *Πέρα από τη λιτότητα, για μια νέα δυναμική στην ελληνική οικονομία*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Βαϊτσος, Κ. & Μισσός, Βλ. (2018). *Πραγματική οικονομία, εμπειρίες ανάπτυξης, κρίσης και φτωχοποίησης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κριτική.
- Βατικιώτης, Α. & Ζέρβας, Ευθ. (2021). *Πλαίσιο προτάσεων για μια ολιστική κοινωνική, οικονομική και περιβαλλοντική μετάβαση των λιγνιτοφόρων περιοχών της Δυτικής Μακεδονίας*, Ερευνητικά Κείμενα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Βατικιώτης, Α. (2010). *Σαράντα άδοξα χρόνια: Η μετάσταση στην Ελλάδα μιας χρόνιας και δομικής κρίσης. Στο Ο χάρτης της κρίσης, το τέλος της αυταπάτης*, σελ. 25-56. Αθήνα: Τόπος.
- Βατικιώτης, Α. (2018). *Η απατηλή και θεωρητική θεωρία του ξέφωτου*. Στο Α. Βατικιώτης (επιμ.), *Έξοδος αδιέξοδος*, σελ. 117-138. Αθήνα: Τόπος.
- Βατικιώτης, Α. (2020). *Οι επιπτώσεις της μετάβασης στην μεταλιγνιτική εποχή, η περίπτωση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στην Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας*. Ερευνητικά κείμενα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 11. <https://bit.ly/2Nc4VRf>
- Βατικιώτης, Α. (2020). *Η συντριβή του δημόσιου τομέα από τον ιδιωτικό*, <https://debtfree.gr/wp-content/uploads/2020/01/sdit.pdf>
- Βατικιώτης, Α. (2020). *Πολύ λίγα και πολύ τοξικά – οικονομικά μέτρα ανά τον κόσμο για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων από την πανδημία του κορονοϊού (Covid-19)*. Ερευνητικά κείμενα/2020, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Βενιζέλος, Ε. (2017). *Μύθοι και αλήθειες για το δημόσιο χρέος 2012-2017*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Γουλφ, Ρ. (2013). *Η μεγάλη απάτη της λιτότητας. Η εφημερίδα των συντακτών*, 10 Δεκεμβρίου, <https://bit.ly/3d096tj>
- Δείκτες ΓΣΕΕ & ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2021). *Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ*, Ιανουάριος.
- Έκθεση Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (2021). *Τράπεζα της Ελλάδας – Ευρωσύστημα*, Ιανουάριος.
- ΕΛΣΤΑΤ (2021). *Εξέλιξη κύκλου εργασιών επιχειρήσεων σε αναστολή λειτουργίας λόγω της πανδημίας της νόσου του κορονοϊού 2019*, 17 Φεβρουαρίου, <https://bit.ly/381yoV1>
- Επιτροπή Αλήθειας Δημόσιου Χρέους (2015α). *Προκαταρκτική έκθεση*, Ιούνιος, <https://bit.ly/3aU4lj0>
- Επιτροπή Αλήθειας Δημόσιου Χρέους (2015β). *Ο αθέμιτος, παράνομος και επονείδιστος χαρακτήρας του Μνημονίου και της Δανειακής Σύμβασης του Αυγούστου 2015*, <https://bit.ly/2NwJbjc>
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2019). *Σύσταση του Συμβουλίου σχετικά με το εθνικό πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων της Ελλάδας του 2019 και τη διατύπωση γνώμης του Συμβουλίου σχετικά με το πρόγραμμα σταθερότητας της Ελλάδας του 2019*, Βρυξέλλες 5/6, Com 508 final, <https://bit.ly/36Uru3l>
- Focus Bari (2021). *Οι Έλληνες, τα επαγγελματικά και τα οικονομικά τους, ένα χρόνο μετά τον Covid 19*. <https://bit.ly/3qOqwhe>

- Τίκκος, Ά. & Κουτσός, Σ. (2020). Η συμβολή του τουρισμού στην οικονομία το 2019. INSETE Intelligence, <https://bit.ly/3diBs2s>
- ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2019). Έκθεση ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ 2019 για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, <https://bit.ly/3djzmmz>
- ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2021). Ετήσια έρευνα: Εισόδημα – δαπάνες νοικοκυριών, Ιανουάριος.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2020). Ετήσια έκθεση, Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, Εκθέσεις 22.
- Καρακιουλάφη, Χρ., Σπυριδάκης, Μ., Γιαννακοπούλου, Ε., Καραλής, Δ. & Σώρος, Γ. (2014). *Ανεργία και εργασιακή επισφάλεια*. Μελέτες 31, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων ΙΝΕ ΓΣΕΕ, Οκτώβριος, <https://bit.ly/3qLSXMs>
- Κονδύλης, Ηλ., Μπένος, Αλ., Σερέτης, Στ. & Κιβωτίδης, Δ. (2021). *Πανδημία Covid-19 και ιδιοκτησιακά πνευματικά δικαιώματα (πατέντες) φαρμάκων, εμβολίων και διαγνωστικών τεστ για την αντιμετώπισή της*. Κέντρο έρευνας και εκπαίδευσης στη δημόσια υγεία, της πολιτικής υγείας και την πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας (ΚΕΠΕ), Policy report 2021.1, Θεσσαλονίκη, Ιανουάριος, <https://bit.ly/3kzWKtZ>
- Λαμπριανίδης, Α. (2020). Το σχέδιο ανάπτυξης της κυβέρνησης δεν απηχεί τις ανάγκες και τις προσδοκίες της κοινωνίας: Κάποιες πρώτες σκέψεις για το Σχέδιο Πισσαρίδη, 11 Αυγούστου, *Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών*, <https://bit.ly/3b632yr>
- Ναυτεμπορική (2020). Αλ. Φλαμπουράρης: Η κρατικοποίηση της Τράπεζας Πειραιώς θα ήταν πολύ χρήσιμη, εάν ήταν αληθινή. 25 Νοεμβρίου, <https://bit.ly/3qUUFL>
- Οικονόμου, Γ., Σαμπεθάι, Ι. & Συμιγιάννης, Γ. (2010). *Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της Ελλάδας: Αιτίες ανισορροπιών και προτάσεις πολιτικής*, Τράπεζα της Ελλάδας, Ευρωσύστημα.
- Σπυριδάκης, Μ. (2018). *Homo precarius: Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο.
- Σχέδιο ανάπτυξης για την ελληνική οικονομία (2020). Τελική έκθεση, 14 Νοεμβρίου, <https://government.gov.gr/schedio-anaptixis-gia-tin-elliniki-ikonomia/>
- Τομπάζος, Στ. (2018). *Παγκόσμια κρίση (2007-2017) και σχήματα αναπαγωγής του κεφαλαίου*. Αθήνα: Τόπος.
- Υπουργείο Οικονομικών (2020). *Εισηγητική έκθεση προϋπολογισμού 2021*. Αθήνα, Νοέμβριος.

Διαδικτυακές πηγές

Ameco online

IMF (2021). Policy responses to Covid-19, Policy tracker, <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19>

Ourworldindata.org/vaccination-israel-impact

Η ανεπισημότητα ως απάντηση στην κρίση στην ελληνική επαρχία: ηθική και οικονομία

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ*

Εισαγωγή

Η ΣΧΕΤΙΚΗ ΕΥΗΜΕΡΙΑ που βίωσαν οι κάτοικοι της περιοχής του Αγρινίου μέχρι τις αρχές του 21ου αιώνα συνοδευόταν από μια γραμμική κατανόηση για την πορεία της ζωής, στην οποία κυριαρχούσε η προσδοκία για μια απρόσκοπτη, περαιτέρω βελτίωση της ποιότητας της οικογενειακής και κοινοτικής διαβίωσης. Αυτή η αντίληψη για την καθημερινότητα υποστηριζόταν από τη γενικευμένη, στον νομό Αιτωλοακαρνανίας, ενασχόληση με την καπνοκαλλιέργεια και τα έσοδα που αυτή συνεπαγόταν για τους αγρότες της περιοχής. Ωστόσο, το 2006 η καλλιέργεια του καπνού κατέρρευσε εξαιτίας κυρίως της εφαρμογής της κοινής αγροτικής πολιτικής (ΚΑΠ). Η κατάσταση που δημιουργήθηκε με την αποτυχία αντικατάστασής της από κάποια άλλη καλλιέργεια, βιώσιμη και εξίσου προσοδοφόρα, υπήρξε τουλάχιστον δυσχερής για μια αγροτική περιοχή όπως αυτή του Αγρινίου. Με την ανάδυση, όμως, λίγο αργότερα, της κρίσης, έγινε απελπιστική.

Από το 2009, κίνδυνοι που παρέμεναν αδρανείς, όπως η ανεργία, η φτώχεια αλλά και η γενικότερη πίεση των επιδεινούμενων οικονομικών συνθηκών στις κοινωνικές σχέσεις, ήρθαν ορμητικά στο προσκήνιο και βρέθηκαν σε σύγκρουση με τις προηγούμενες προσδοκίες για το μέλλον, οι οποίες είχαν αναπτυχθεί σε συνθήκες σχετικής ευημερίας και οικονομικής ανάπτυξης. Παρόλο που το χτύπημα που δέχτηκαν οι

* Υποψήφιος διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, dim.yannakopoulos@gmail.com

κάτοικοι με την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης ήταν κοινό, τόσο ο αντίκτυπος στον καθέναν από αυτούς όσο και οι τρόποι αντίδρασης ποικίλλουν. Το εθνογραφικό υλικό καταδεικνύει την έκταση στην οποία οι καπνοκαλλιεργητές αλλά και ο κοινωνικός τους περίγυρος αναπροσάρμοσαν τις θεωρήσεις τους για την οικονομία και αναδιατύπωσαν τις προσδοκίες τους καθώς η εικόνα της άενης οικονομικής προόδου αποδείχτηκε τελικά πρόσκαιρη και διαλύθηκε.

Έτσι, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι στην παρούσα οικονομική συγκυρία πολλοί από τους ανθρώπους αυτούς, ιστορικά ταυτισμένοι με την καπνοκαλλιέργεια, εκμεταλλεύονται τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης και επανέρχονται, όπως λένε οι ίδιοι, σε αυτό που ξέρουν να κάνουν από πάντα, δηλαδή στην καλλιέργεια του καπνού, στρεφόμενοι όμως, στην παρούσα φάση, στην ανεπίσημη οικονομία. Αναλαμβάνουν το ρίσκο της αδήλωτης καλλιέργειας και, στη συνέχεια, διάθεσης του καπνού.

Μέσα από την εξέταση της περίπτωσης των καπνοκαλλιεργητών, επιχειρείται μια διερεύνηση των πολλαπλών συνδέσεων της ανεπιστημότητας, όπως αυτή επιτελείται στην ελληνική ύπαιθρο, με αντικρουόμενες ή συχνά αλληλεπικαλυπτόμενες όψεις ηθικής σε ένα περιβάλλον που ορίζεται από την οικονομική κρίση και τις πολιτικές διαχείρισής της. Αν ισχύει πως το νόημα των κοινωνικών επιστημών είναι η βαθιά κατανόηση του τι κινητοποιεί τους ανθρώπους (Graeber 2001: 25), το κύριο ερώτημα είναι: σε καθεστώς επαπειλούμενης διαβίωσης και εντός ενός εχθρικού οικονομικού πλαισίου, ποιες επιλογές κάνουν συγκεκριμένοι άνθρωποι; Με ποιον τρόπο διαμορφώνονται, μέσω της αλληλεπίδρασης επίσημων και ανεπίσημων νοσηματοδοτήσεων, οι τρέχουσες αντιλήψεις περί ηθικής και οικονομίας;

Αναμφισβήτητα, η έννοια που έχει περισσότερο απασχολήσει την κοινωνική έρευνα και έχει επηρεάσει οποιαδήποτε πλευρά της ανθρωπίνης δραστηριότητας στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια είναι αυτή της κρίσης. Τα γεγονότα μετατρέπονται σε κρίση όταν δείχνουν ότι ο κόσμος θα μπορούσε να είναι αλλιώς (Roitman 2014: 25). Ως τέτοια αποτελούν βασικές μονάδες της ιστορίας, στιγμές που χρήζουν ερμηνείας. Όμως, στην περίπτωση που εξετάζεται εδώ, η λέξη «κρίση» δεν σημαίνει απλώς μια στιγμή αποφασιστικής σπουδαιότητας αλλά περισσότερο μια παρατεταμένη περίοδο μη κανονικότητας, με πιθανώς σοβαρότατες και μη επαρκώς προβλέψιμες συνέπειες. Η κρίση αντιστοιχεί έτσι σε μια ιδιαίτερη αίσθηση παροντικότητας η οποία παράγεται λόγω της αδυναμίας διατύπωσης προσδοκιών από το μέλλον (Bryant 2016). Αντιστοιχεί σε στιγμές κατά τις οποίες το παρόν βιώνε-

ται ως κάτι το δυσοίωνα, παγιδευμένο ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον. Οι δυνατότητες εκμετάλλευσης των περιοριστικών συνθηκών που δημιουργούνται σε τέτοιες περιόδους γενικευμένης κρίσης και μετάβασης αυξάνουν καθώς αναπλασιάζονται οι δομές δράσης και η κοινωνική αλλαγή επαναρυθμίζεται (Δημητρίου 1996: 403). Σε αυτές τις συνθήκες, πολιτισμικά και ιστορικά εδραιωμένες στρατηγικές διαφοροποίησης και επιβίωσης αναπτύσσονται προκειμένου να ικανοποιηθούν οι ανάγκες ενός πληθυσμού σ' ένα ραγδαία μεταβαλλόμενο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον. Παράλληλα, η αναζήτηση της ευκαιρίας, ο καιροσκοπισμός, ανακαθορίζει τους κανόνες του παιχνιδιού (Narotzky & Smith 2006, Knight 2015).

Η ανεπίσημότητα, από την ανάδειξη του όρου στις αρχές της δεκαετίας του 1970 (Hart 1973), έχει χρησιμοποιηθεί με επιτυχία ως ένας ισχυρός φακός για την ανάλυση περίπλοκων κοινωνικών φαινομένων σε χώρες που βρίσκονται σε κρίση (Knight 2015, Pardo 2012, Narotzky 2016). Παρόλο που εμφανώς συνδέεται και πυροδοτείται από την οικονομική κρίση, έχει ελάχιστα απασχολήσει την κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα.¹ Ωστόσο, η συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής δεν καταγράφεται στις επίσημες στατιστικές ωθεί κάποιους επιστήμονες να μελετήσουν τις «ανεπίσημες», «άτυπες» οικονομίες που γεννιούνται στις συνθήκες αυτές (Ρακόπουλος 2014, Σπυριδάκης 2010, 2013). Η έννοια του ανεπίσημου περιλαμβάνει «νόμιμες ή/και παράνομες δραστηριότητες που παρουσιάζουν διάφορα κοινά χαρακτηριστικά: α) παράγουν προϊόντα και υπηρεσίες για την αγορά, β) δεν καταγράφονται επίσημα στο σύνολό τους ή εν μέρει, γ) απορροφούν χαμηλά αμειβόμενο προσωπικό, δ) αποφεύγουν τον έλεγχο του κράτους, ε) παρουσιάζουν γεωγραφική συγκέντρωση σε συγκεκριμένες περιοχές» (Βαΐου & Χατζημιχάλης 2003). Έννοιες όπως «παράτυπη» ή «ανεπίσημη» μπορούν να χρησιμοποιηθούν προκειμένου να περιγράψουν δραστηριότητες που, ενώ κινούνται εκτός των ορίων του επίσημου νόμου, χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό αποδοχής η οποία βασίζεται σε ηθικά, πολιτισμικά ή πάντως από τα ίδια τα ενεργά υποκείμενα επιβαλλόμενα επιχειρήματα (Pardo 1996). Τα ίδια κριτήρια που χρησιμοποιούνται για να χαρακτηρίσουν την οικονομική δράση ως ηθική επηρεάζουν το πώς οι άνθρωποι βλέπουν τις οικονομικές πρακτικές: νομιμοποιημένες/απονομιμοποιημένες, θεμιτές/

1. Αν και η παρουσία παρόμοιων φαινομένων μάλλον ισχυροποιείται όταν η εστίαση γίνει στο επαρχιακό τοπίο, εκεί η έλλειψη σχετικής έρευνας είναι ακόμα πιο εμφανής, τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς (Conroy 2013).

αθέμιτες. Οι άνθρωποι, συχνότατα, συμμορφώνονται επιλεκτικά με τους κανονισμούς επιτήρησης και ελέγχου και διεκδικούν το δικαίωμα να (συν)καθορίζουν το τι είναι ηθικό, άρα και νόμιμο (Ong 2006: 5), θέτουν τον επίσημο νόμο υπό συνεχή διαπραγμάτευση.

Ο E. P. Thompson εισάγει τον όρο «ηθική οικονομία», περιγράφοντας πώς μια ανατροπή της κυρίαρχης, φιλελεύθερης, οικονομικής ηθικής μπορεί να είναι θεμελιωμένη στο γεγονός ότι «οι άνδρες και οι γυναίκες του πλήθους εμφορούνταν από την πίστη ότι υπερασπιζόνταν παραδοσιακά δικαιώματα ή ήθη και γενικά ότι υποστηρίζονταν από την ευρύτερη πλειοψηφία της κοινότητας» (Thompson 1971: 78). Τέτοιοι τύποι αμοιβαιότητας και η λειτουργία τους ως τρόπων αντιμετώπισης των κρίσεων εδράζονται στο επιχείρημα ότι όλοι έχουν δικαίωμα στην επιβίωση.² Ο Herzfeld διαπιστώνει ότι συμπεριφορές εναλλακτικής ερμηνείας του νόμου στη βάση ηθικών εννοιολογήσεων από πληθυσμούς της υπαίθρου, αναπαράγουν μια «χαρακτηριστικά τοπική» ιδεολογία. Και καταλήγει στο ότι «το γεγονός ότι αυτή δεν αρθρώνεται με τους όρους των μεγαλεπήβολων πολιτικών θεωριών του καιρού μας δεν σημαίνει ότι δεν είναι και ιδεολογία· απεναντίας, αντιπροσωπεύει κάτι στο οποίο η ιδεολογική πλατφόρμα των πολιτικών κομμάτων πρέπει να προσαρμόζεται διαρκώς» (2012: 60). Με αυτή τη λογική, η κατανόηση της σημασίας που αποκτούν στην καθημερινή ζωή έννοιες όπως «δικαίωμα», «ηθική», «αξία» ή «νομιμότητα» αποκαλύπτει τις σχέσεις κυριαρχίας που σφυρηλατούνται.

Τα ευρήματα που παρουσιάζονται εδώ προέκυψαν από επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2016 στο Αγρίνιο και σε γειτονικά χωριά. Η εθνογραφία «μπορεί να σημαίνει πολλά διαφορετικά πράγματα, αλλά κυρίως συνιστά την προσπάθεια να κατανοήσει κανείς ένα κοινωνικό σύνολο χρησιμοποιώντας ως εργαλείο —κατά το μέτρο του δυνατού— τον εαυτό του» (Ortner 2006: 42). Προκρίνεται έτσι, κι όχι μόνο νομιμοποιείται η «εκ των έndon» εθνογραφική έρευνα (insider ethnography), ως εργαλείο για την εναργέστερη αποτύπωση των ερευνητικών δεδομένων όπως αυτά προκύπτουν από τη συμμετοχική παρατήρηση. Ειδικότερα στη μελέτη του φαινομένου της ανεπισημότητας, η αξιοποίηση της πολιτισμικής οικειότητας (Herzfeld 2013) μπορεί να αποτελέσει εχέγγυο για μια ουσιαστική προσέγγιση και ερμηνεία,

2. Η εμφάνιση της ηθικής οικονομίας έρχεται σαν αποτέλεσμα συλλογικών διαδικασιών, με την απαίτηση για κοινωνική δικαιοσύνη και αξιοπρέπεια εκ μέρους κοινωνικών ομάδων που πλήττονται από την οικονομική κρίση (Narotzky 2016). Για μια γενικότερη επισκόπηση της χρήσης του όρου στις κοινωνικές επιστήμες και της αναλυτικής του αξίας, βλ. Götz 2015.

λαμβάνοντας υπόψη τις προσδοκίες των συμμετεχόντων σε όλα τα στάδια της διεξαγωγής της έρευνας. Πρόκειται, δηλαδή, για μια προσέγγιση που δίνει λόγο στους συμμετέχοντες, ενώ παράλληλα επιχειρεί να αντιμετωπίσει τις εντάσεις με την αντικειμενικότητα (Πασσερίνι 1998: 37)³. Ο σκοπός δεν μπορεί να είναι άλλος από την ολιστική σύλληψη των πραγμάτων, από την ολότητα στα επιμέρους συστατικά της και τελικά στην ανασύστασή της. Όπως επισημαίνεται από τη Strathern, η προσέγγιση αυτή αποκτά εγκυρότητα υπό την έννοια ότι απηχεί αυτό που συμβαίνει στην ίδια την κοινωνία: «αποδιάθρωση των λειτουργικών διαφορών ανάμεσα στις ξέχωρες περιοχές της κοινωνικής ζωής» (Strathern: 2004: 36) και εμφάνιση πολυλειτουργικών δεξιοτήτων και τρόπων οργάνωσης κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης της κοινωνικής πραγματικότητας. Μόνο με αυτό τον τρόπο η επιστημονικά αξιόπιστη γνώση θα μετατραπεί, επίσης, σε γνώση που θα είναι «κοινωνικά εύρωστη» (Strathern 2004: 34).

Στη συνέχεια, θα συζητηθεί ο τρόπος που δομείται η ανεπίσημη οικονομία του καπνού και θα γίνει μια αντιπαραβολή με ταυτόχρονες νοηματοδοτήσεις της ηθικής που συνοδεύουν αυτή την οικονομική δραστηριότητα. Μια αναγωγή στο συμβολικό επίπεδο θα στοχεύσει σε μια πρώτη «γεφύρωση» του κενού ανάμεσα σε φαινομενικά αντικρουόμενες όψεις της καθημερινότητας. Τέλος, θα εξεταστούν κάποιες από τις εντάσεις που παρουσιάζονται σε υπαρκτά σημεία επαφής μεταξύ επίσημων και ανεπίσημων παραγόντων οι οποίοι συνδιαμορφώνουν, τελικά, την κοινωνική πραγματικότητα. Αλλά θα προηγηθεί μια σύντομη παρουσίαση της πολλαπλής σύνδεσης του κοινωνικού περιβάλλοντος με τον καπνό.

Ο καπνός ως βιωμένο περιβάλλον

Οι οικογένειες στα χωριά τα δικά μας μόνο με τα καπνά ζούσανε. Με το που τα κόψαν, είναι σαν να μας έκοψαν το οξυγόνο. Μόνο αυτά μπορούμε να καλλιεργήσουμε. Ούτε θέλουμε να καλλιεργήσουμε κάτι άλλο.

Η σύνδεση της κοινωνικής και οικονομικής προόδου της ευρύτερης περιοχής του Αγρινίου, με την ολοένα εντεινόμενη καλλιέργεια του καπνού, πραγματοποιείται στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, πα-

3. Σύμφωνα με την Abrams, μια βιοαφήγηση δίνει μεγαλύτερο βάρος στην αλήθεια μιας αφήγησης, παρά στην αφήγηση μιας αλήθειας, υπό την έννοια πως ενδιαφέρει περισσότερο η πιστή απόδοση νοημάτων, παρά η αυστηρή ακρίβεια των πληροφοριών (Abrams 2010: 70).

ρόλο που οι πρώτες σχετικές αναφορές εντοπίζονται στον 17ο αι. Σε εφημερίδα του 1898 τονίζεται: «Η άφθονος παραγωγή των καπνών έδωσεν αρκετήν ζωήν εις τους κατοίκους οι οποίοι πάντες ζώσιν άνέτως» (Αγγέλη 2008). Πρόκειται για την εποχή κατά την οποία, μέσω της καπνοκαλλιέργειας, η τοπική οικονομία αναπροσανατολίζεται αποκτώντας εξωστρέφεια και οδηγούμενη για πρώτη φορά στον εκχρηματισμό και την εμπορευματοποίηση (Πατρώνης 2003). Ο καπνός του Αγρινίου, από ένα προϊόν προοριζόμενο για την τοπική αγορά, φθάνει να εξάγεται μαζικά σε χώρες της Βόρειας Ευρώπης αλλά και στην Αίγυπτο, μεταξύ άλλων (Παπαστράτος 2002). Σε μια πιστή εφαρμογή των κυβερνητικών πολιτικών της εποχής, οι αγρότες στρέφονται μαζικά στην εντατική καλλιέργειά του, αφού ως εξαγωγίμο προϊόν αποκτά προστιθέμενη αξία λόγω της εισροής συναλλάγματος (Βεργόπουλος 1975: 117-130).

Στις αρχές του 20ού αιώνα, σημαντικό ρόλο στην επέκταση της οικονομίας του καπνού παίζει η εισροή εργατικού δυναμικού προερχόμενου από τον προσφυγικό πληθυσμό της Μικράς Ασίας. Περίπου 2.500 πρόσφυγες με εμπειρία και τεχνογνωσία συμβάλλουν στην αλματώδη ανάπτυξη της παραγωγής (Αγγέλη 2008, Τσαρούχης 2019). Σε σχέση με την παραγωγή του καπνού στα χωράφια και την επεξεργασία του στις καπναποθήκες, αναπτύσσεται η εργατική ταξική συνείδηση των απασχολούμενων σε αυτές τις δραστηριότητες. Το πρώτο σωματείο καπνεργατών δημιουργείται στην πόλη του Αγρινίου το 1911, με σκοπό τη βελτίωση των άθλιων και χωρίς καμιά νομική κάλυψη συνθηκών εργασίας στις καπναποθήκες, ενώ το 1926, μετά από συγκρούσεις με τη Χωροφυλακή, οι καπνεργάτες θρηνούν δύο νεκρούς (Μπάδα 2019).

Μεταπολεμικά, και στην περιοχή του Αγρινίου, η γεωργική παραγωγή συμμορφώνεται απολύτως με τις επιταγές της κοινωνικής ενσωμάτωσης, μέσω της εμπέδωσης των οικογενειακών αγροτικών επιχειρήσεων οι οποίες «παρακινούνται προς την εντατικοποίηση και την εκμηχάνιση» (Βεργόπουλος 1975: 214). Παράλληλα, γίνεται κατανοητό ότι ο καπνός αποτελεί ένα προϊόν μέσω της καλλιέργειας του οποίου «ο παραγωγός έρχεται αντιμέτωπος με τους μηχανισμούς του εμπορίου και της διεθνούς αγοράς, αλλά και με το κράτος και την πολιτική εξουσία μέσω της αγροτικής πίστης, της φορολογίας και της εκάστοτε αγροτικής πολιτικής» (Πατρώνης 2003: 163).

Αυτές οι εξελίξεις συμβαίνουν σε έναν χώρο ο οποίος βαθμιαία κυριαρχείται από την παρουσία του καπνού. Αν και κάτοικοι της περιοχής σπάνια το έχουν συνειδητοποιήσει, η καπνοκαλλιέργεια τους

έχει συνδέσει με την παγκόσμια οικονομία από παλιά και έχουν πολλές φορές υποστεί τις συνέπειες των διακυμάνσεων και αναταράξεων που παρατηρούνται, κυρίως, σε περιόδους κρίσεων. Μέσα από την πολυεπίπεδη εξάρτηση της τοπικής κοινωνικής πραγματικότητας από τον καπνό, αυτός καταλήγει να αποτελεί έναν «μικρόκοσμο, ένα φαντασιακό σύμπαν με τη δική του λογική και αισθητική, τη δική του ορθολογικότητα και μεταφυσική, τους δικούς του τρόπους δημιουργίας παραστάσεων και συγκρότησης αισθημάτων, τη δική του μνήμη και λήθη, τη δική του κανονικότητα» (Καμπέρης 2016: 44). Έτσι, στην πράξη, η αυξημένη ένταση της επίσημης παρέμβασης φαίνεται να εισάγει ένα δεύτερο, ανεπίσημο αυτή τη φορά, επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης της οικονομίας του καπνού.

Ο καπνός, ως ένα προϊόν με μεγάλη εμπορική αξία, έχει συνδεθεί από παλιά με αφηγήσεις που συνδυάζουν τη σύγκρουση με τον επίσημο νόμο, το παράνομο εμπόριο και αξίες όπως η ανδρεία (Χουμεριανός 2002). Παράλληλα με την «επίσημη» ιστορία του καπνού στην περιοχή εξελίσσεται και η ανεπίσημη. Το 1883, η κυβέρνηση Τρικούπη επέβαλε ειδικό φόρο στον καπνό, καταργώντας τον χύμα καπνό που ως τότε διακινείτο νόμιμα και επιβάλλοντας κρατικό μονοπώλιο στα σιγαρόχαρτα. Το λαθρεμπόριο άνθισε και οι καταστηματαρχές της εποχής, που είδαν τεράστια μείωση, κρέμασαν μαύρες σημαίες και καλούσαν τον κόσμο να «μαυρίσει» τον Τρικούπη στις επερχόμενες εκλογές (Χαριτάτος & Γιακουμάκη 1998: 40), ενώ «φύλλα καπνού επίσης έστρωσαν οι κάτοικοι εις τας οδούς, όπως αποδοκιμάσωσι τοιούτω τρόπω» τον Μεσολογγίτη πρωθυπουργό κατά την επίσκεψή του στο Αγρίνιο (Μπαρχαμπάς 2007: 45). Το 1927 το κράτος παραχωρεί στους καπνοπαραγωγούς το δικαίωμα να καπνίζουν τον καπνό τους χρησιμοποιώντας ειδικά ροζ χαρτάκια, που οι παλιοί καπνιστές θυμούνται, υπό τον όρο η κατανάλωση του καπνού να γίνεται εντός του οικισμού στον οποίο παρήχθη. Για την αυστηρότερη εφαρμογή των μέτρων και τη συνεπή επιβολή των υψηλών προστίμων, οι αρχές διενεργούν συνεχείς ελέγχους σε καφενεία και σε όλους τους δημόσιους χώρους, προβαίνοντας και σε σωματικούς ελέγχους, ενώ για κάθε παράβαση που βεβαιώνεται ο αστυνομικός εισπράττει 25 δραχμές. Από την πλευρά τους, οι παράνομοι πια καπνιστές απονέμουν στους χωροφύλακες το μειωτικό προσωνύμιο «εικοσιπεντάρης». Στη δεκαετία του 1950 οι ποινές αυστηροποιούνται και περιλαμβάνουν, εκτός του προστίμου, και πολύμηνη φυλάκιση⁴.

4. Μια αυθεντική περιγραφή της κατάστασης από την πλευρά των ανθρώπων που συμμετείχαν σε αυτό το λαθρεμπόριο δίνει ο Μάρκος Βαμβακάρης στην αυτοβιο-

Η εφαρμογή των κοινοτικών οδηγιών σχετικά με τον καπνό από όλες τις ελληνικές κυβερνήσεις από το 1998 ως το 2006 ήταν αυτή που επέφερε το καίριο πλήγμα στην παραγωγή. Με άξονα την περικοπή των επιδοτήσεων, σε συνδυασμό με την απαλλοτρίωση των αδειών, πραγματοποιείται σταδιακή μείωση που κορυφώνεται το 2006.⁵ Έτσι, οι πρώην καπνοκαλλιεργητές, υπό το βάρος συχνά και επιπλέον οικονομικών δυσκολιών όπως τα ανεξόφλητα χρέη, περιέρχονται σταδιακά σε μια κατάσταση αδυναμίας εξασφάλισης της καθημερινής επιβίωσης και της οικογενειακής και κοινοτικής αναπαραγωγής, μια κατάσταση που παρουσιάζει συχνά συμπτώματα μιας γενικευμένης κοινωνικής παθογένειας.

Στο νομικό πλαίσιο σχετικά με την καλλιέργεια του καπνού στην Ελλάδα προβλέπεται πως «οι καλλιεργητές είναι υποχρεωμένοι να δηλώνουν στον αρμόδιο οργανισμό του δημοσίου (ΟΠΕΚΕΠΕ) τα αγροτεμάχια όπου γίνεται η καλλιέργεια με την έκταση σε στρέμματα και την τοποθεσία καθενός από αυτά» (ΚΥΑ αρ. 593/49825/14-04-2014). Επίσης υποχρεούνται να συνάψουν σύμβαση με τις επιχειρήσεις πρώτης μεταποίησης για την παράδοση του καπνού κατ' αποκλειστικότητα σε αυτές. Σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με τα παραπάνω, η πώληση καπνού αντιμετωπίζεται ως ποινικό αδίκημα και τιμωρείται σύμφωνα με τις διατάξεις του Εθνικού Τελωνειακού Κώδικα, επισύροντας χρηματικά πρόστιμα, κατασχέσεις οχημάτων, ακόμη και φυλάκιση. Στην πράξη, οι πιθανότητες για την επιβολή κυρώσεων στο στάδιο της παραγωγής είναι ανύπαρκτες. Αντιθέτως, συχνότατο φαινόμενο είναι η βεβαίωση προστίμων ύψους λίγων ή αρκετών χιλιάδων ευρώ για τη διακίνηση και πώληση μικρών, σχετικά ποσοτήτων καπνού.

Η καθημερινή εμπειρία αποδεικνύει πως οι κάτοικοι, που έχουν βιώσει διαφορετικά τον χώρο/χρόνο, αντιδρούν στο γυμνό τοπίο που

γραφία του: «Τότες οργιάζε το λαθρεμπόριο. Ο θείος μου, ο μπακάλης, έκανε κι αυτός λαθρεμπόριο ζάχαρης και τσιγαρόχαρτου. Ο πατέρας μου βοηθούσε τον κουνιάδο του, μα και η μητέρα μου βοηθούσε. Εζωνότανε σαν μπλάστρι τη ζάχαρη και το τσιγαρόχαρτο και το κουβαλούσε στην αγορά, στον Πέτσα τον μπακάλη. Από τις πολλές φορές ένας υπενωματάρχης, ο Κιράνης, την έπιασε. Μας κουβαλήσανε τότες στο κρατητήριο... Δεχτήκαμε και πήγαμε και φυλακή κι εμείς τα μωρά μαζί με τη μάνα μας, δεκαπέντε μέρες», Μ. Βαμβακάρης (1978). *Η αυτοβιογραφία μου*, Α. Κάιλ-Βέλλιου, Αθήνα: Παπαζήση, κεφάλαιο «Αποκλεισμός, λαθρεμπόριο και αποκρύψεις τροφίμων», σελ. 237.

5. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ, στον νομό Αιτωλοακαρνανίας και ως το 2004, 14.572 οικογένειες εγκαταλείπουν την καλλιέργεια της ποικιλίας «τσεμπέλι». Ειδικότερα στις ορεινές περιοχές του νομού η μείωση εκτινάσσεται στο 96,2% για την περίοδο 1997-2004. Σε αυτούς θα πρέπει να προστεθούν και οι περίπου 2.500 οικογένειες των απασχολούμενων στην εμπορία και τη μεταποίηση του καπνού (Καμπέρης 2016: 44-45).

ορίζουν τα ακαλλιέργητα χωράφια ανασύροντας από τη συλλογική μνήμη και τη βιωμένη εμπειρία γενεών τρόπους αντιμετώπισης παρόμοιων κρίσεων. Ταυτόχρονα, το ίδιο το τοπίο, με τις άχρηστες πια εγκαταστάσεις, τα παρατημένα εργαλεία και μηχανήματα, τα τοπωνύμια (σχεδόν το σύνολο της καλλιεργήσιμης γης στην περιοχή προσδιορίζεται ως καπνοτόπια ή καπνοχώραφα), παίζει ενεργό ρόλο στην υιοθέτηση συγκεκριμένων στρατηγικών για την απάλυνση των δυσχερειών. Ωθεί τους ανθρώπους στην εκ νέου ενασχόληση με τον καπνό. Γεγονότα και διαδικασίες διατηρούνται στη μνήμη των κατοίκων της περιοχής και μάλιστα εμπλουτισμένα, καθώς με βάση την ατομική και τη συλλογική μνήμη δημιουργούνται πολλαπλά επίπεδα ανάγνωσης του βιωμένου παρελθόντος (Λε Γκοφ 1998: 140) και κατανόησης του δυναμικά συνυφασμένου με αυτό παρόντος (Halbwachs 2013: 75). Χαρακτηριστικό είναι ότι οι καπνοπαραγωγοί, όταν αναφέρονται στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν (και) λόγω της οικονομικής κρίσης, αλλά και στις στρατηγικές που επιστρατεύουν για να υπερσκελίσουν τις δυσκολίες, στερεότυπα χρησιμοποιούν τις φράσεις *Όπως κάναμε παλιά* ή *Όπως έκαναν οι παλιοί*. «Αυτό συμβαίνει διότι ό,τι τα άτομα θυμούνται το θυμούνται ως μέλη μιας ομάδας» (Μπάδα 2008). Αναδεικνύεται έτσι μια ιδιαίτερη αίσθηση του χρόνου ο οποίος βιώνεται ως επιστροφή. Επιστροφή σ' ένα παρελθόν όχι ειδυλλιακό, αλλά ταυτισμένο αφενός με την ύπαρξη πρακτικών που επέτρεπαν την επιβίωση και αφετέρου με την αναμφισβήτητη επιτυχία της εφαρμογής εκείνων των πρακτικών.

Η ανεπίσημη αγορά του καπνού

Θα 'θελα να 'χω προστασία από το κράτος. Εδώ όμως δεν υπάρχουν αυτά. Γι' αυτό κι εγώ, βάζω καπνό για πούλημα. Είμαι ελεύθερος έτσι. Δεν έχω συνέταιρο ούτε το κράτος ούτε καμιά εταιρεία. Είμαι αφεντικό.

Σε αρκετές περιπτώσεις, οι καπνοκαλλιεργητές αναφέρονται στην πρακτική τους ως *πούλημα* ή *ελεύθερο πούλημα*. Φυσικά, δεν πρόκειται για το ελεύθερο εμπόριο που τόσο επίμονα προωθούν οι διεθνείς οργανισμοί και οι διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις των τελευταίων δεκαετιών, έστω κι αν —ειρωνικά— το επιχείρημα είναι το ίδιο. Η τιμή ανά κιλό κομμένου χύμα καπνού, έτοιμου για χρήση, κυμαίνεται συνήθως κοντά στα δεκαπέντε ευρώ. Ο παραγωγός, που έχει πάντα τη δυνατότητα να συνάψει συμβόλαιο με κάποια καπνοβιομηχανία (στην περιοχή δραστηριοποιείται κυρίως η Philip Morris μέσω της θυγατρι-

κής της, Παπαστράτος ΑΒΕΣ) και να διαθέσει τον καπνό μέσω της επίσημης οδού, γνωρίζει πως τα χρήματα που θα έπαιρνε θα ήταν στην καλύτερη περίπτωση το 1/5 της τιμής που πετυχαίνει διαθέτοντας τον καπνό ανεπίσημα, δηλαδή τρία ευρώ/κιλό. Πρέπει εδώ να σημειωθεί πως, για τον καταναλωτή, η εξοικονόμηση παραμένει σημαντική αφού η τιμή ανά κιλό στην επίσημη λιανική αγορά είναι τουλάχιστον 300 ευρώ. Με αυτό τον τρόπο, η «τιμή» διαμορφώνεται μέσα από την αποφυγή όλων των «θεσμικών» παραγόντων μεσολάβησης (χονδρεμπόρων, εξαγωγέων, εισαγωγέων, κράτους, λιανεμπόρων κ.λπ.) και υπακούει μόνο στον θεμελιώδη νόμο της αγοράς: τον νόμο της προσφοράς και ζήτησης. Φαίνεται πως οι καπνοπαραγωγοί αποδέχονται και εφαρμόζουν την ηγεμονική φιλελεύθερη αφήγηση, αλλά υπάρχει μια σημαντική διαφορά: η επιλογή της πρακτικής αυτής οφείλεται σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις στο ότι ήδη βρίσκονται κάτω από το όριο της επιβίωσης και της αναπαραγωγής του αγροτικού νοικοκυριού λόγω δανεισμού, αυξημένων οικονομικών υποχρεώσεων όπως σπουδές των παιδιών κ.λπ. Φαίνεται πως στρέφονται εκεί, αφού όμως πρώτα η παραδοσιακή αλληλεγγύη της κοινότητας είτε έχει καταρρεύσει είτε έχει καταστεί εκ των πραγμάτων ανενεργή, αφού τα περισσότερα μέλη της βρίσκονται στην ίδια θέση. Αφού δηλαδή έχει χαθεί το δίχτυ ασφαλείας που συνιστούσε η λειτουργία μηχανισμών αναδιανομής στο εσωτερικό της παραδοσιακής κοινότητας (Νιτσιάκος 2015: 81-86).

Είναι γνωστός ο αφορισμός σύμφωνα με τον οποίο «για τους Έλληνες αγρότες, η γεωργία δεν είναι επάγγελμα, αλλά μια δεδομένη κατάσταση ύπαρξης στην οποία υποτάσσονται ελλείψει άλλων αξιόπιστων επιλογών» (Δαμιανάκος 2002). Όσο κι αν στις θέσεις του Δαμιανάκου έχουν εντοπιστεί τρωτά σημεία (Λουλούδης 2008), παραμένουν εξαιρετικά γόνιμες, με την έννοια ότι μας οδηγούν σε μια κριτική θεώρηση της κατάστασης στην ελληνική ύπαιθρο υπό το πρίσμα των πολιτισμικών, γεωγραφικών και ιστορικών της χαρακτηριστικών. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της αγροτικής κοινωνίας αποτελεί αναμφισβήτητα πια η ιστορική «ανοικτότητα» της και η αλληλεξάρτηση και διασύνδεσή της με τα αστικά κέντρα (Kasimis & Papadopoulos 2013). Ανεξάρτητα από το εάν πρόκειται για μια ελληνική ιδιαιτερότητα ή για μια ευρύτερα διαδεδομένη κατάσταση, η ύπαιθρος έχει πάψει να προσεγγίζεται ως «καθυστερημένη» ή οπωσδήποτε απομονωμένη από τις κοινωνικές μεταβολές αλλά ως τμήμα ενός οργανικά διασυνδεδεμένου χώρου που περιλαμβάνει τόσο την ίδια όσο και την πόλη.

Επιδιώκεται λοιπόν η ανάπτυξη ενός οργανωμένου δικτύου μεταφοράς του καπνού, το οποίο εκτείνεται σε πόλεις και περιοχές με τις

οποίες δεν υπάρχουν άλλου είδους οικονομικές ανταλλαγές. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτό, αναλαμβάνουν δράση άτομα που διατηρούν ισχυρούς (κατά κανόνα οικογενειακούς) δεσμούς με την κοινότητα, κινούνται και δραστηριοποιούνται όμως για διάφορους λόγους έξω από τα στενά της όρια. Πρόκειται συνήθως για οδηγούς ταξί, λεωφορείων και φορτηγών, συγγενείς ή φοιτητές, που επισκέπτονται συχνά την κοινότητα, κατοικούν όμως μακριά από αυτήν. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ο καλλιεργητής πουλά μια ποσότητα αρκετών ή πολλών κιλών σε μια λογική τιμή και ο μεταφορέας αναλαμβάνει να τη μεταπωλήσει προσδοκώντας σε όφελος από μια εκτιμώμενη διαφορά τιμής. Η οικοδόμηση εναλλακτικών δικτύων βασισμένων στις συγγενικές σχέσεις αποτελεί τον ιδανικό τρόπο προκειμένου να εξασφαλιστεί ένα εισόδημα που θα εγγυάται την οικογενειακή επιβίωση. Η Narotzky περιγράφει αυτή τη διαδικασία ως εξής: «Με την προϊούσα υποχώρηση του κράτους πρόνοιας, ανεπίσημες οικονομικές σχέσεις επεκτείνονται και καταλαμβάνουν χώρους της παραγωγής που ως τότε καλύπτονταν από το κράτος ή άλλους επίσημους φορείς. Η οικογένεια, συγγενείς, φίλοι, γείτονες και η “τοπική κοινωνία” παίζουν έναν ρόλο όλο και πιο πρωταγωνιστικό σαν δίκτυα οικονομικών σχέσεων που καλύπτουν επίσημες και ανεπίσημες παραγωγικές διαδικασίες» (1997: 41).

Αυτά τα δίκτυα, βασισμένα στη συγγένεια ή στην εντοπιότητα, δημιουργούνται λόγω της «παραδοσιακής» εξοικείωσης και σύνδεσης της ελληνικής αγροτικής κοινότητας με την οικονομική δραστηριότητα που την περιβάλλει. Τόσο η συγκεκριμένη πολιτισμική πλαισίωση όσο και ο άτυπος χαρακτήρας της παραγωγικής αυτής πρακτικής, με την έμφαση στην εμπιστευτικότητα που συνεπάγεται, προκαλούν μια ενδυνάμωση των οικογενειακών δεσμών. Η οικογένεια αναδεικνύεται και πάλι ως μια σταθερά γύρω από την οποία οργανώνεται η ζωή των πληθυσμών της υπαίθρου. Σύμφωνα με τον Ζαϊμάκη, η ανάλυση τέτοιων δομών επιτρέπει την υπέρβαση του γεωγραφικού προσδιορισμού της κοινότητας και την τοποθέτηση της ανθρώπινης εμπειρίας εντός ενός υπερτοπικού πλαισίου στιγματισμένου από πολλαπλότητα και διαντιδράσεις (Ζαϊμάκης 2002). Χωρίς να μπορούμε σε μια συζήτηση τεχνικών όρων και νοηματοδοτήσεων του όρου «δίκτυο» αρκεί κατ' αρχάς να διαπιστωθεί πως, χαρακτηριστική ιδιότητα ενός δικτύου είναι οι πολλαπλές διασυνδέσεις, ενώ συνήθως η έννοια περιλαμβάνει κάποιου είδους στρατηγική ή/και κοινωνικές σχέσεις βασισμένες σε κάποιου είδους δοσοληψία (Σπυριδάκης 2010, Narotzky 1997). Η διερεύνηση των κοινωνικών δικτύων είναι ελκυστική γιατί μας επιτρέπει να παρατηρήσουμε και τμήματα της κοινωνικής ζωής που μορφοποιούνται ευ-

καιριακά. Στην περίπτωση μας η έννοια αποκτά κεφαλαιώδη σημασία καθώς από την επιτυχία στη δημιουργία τέτοιων δικτύων εξαρτάται τελικά και η επιτυχία του όλου εγχειρήματος για τον κάθε παραγωγό.

Σύμφωνα με την Ong, πρέπει να αποφεύγουμε να αντιμετωπίζουμε τον σύγχρονο καπιταλισμό ως μια ενιαία ομογενοποιητική δύναμη, καθώς η εθνογραφική έρευνα αποκαλύπτει ότι πρόκειται μάλλον για ένα σύνολο μεταβαλλόμενων τεχνικών διακυβέρνησης που διαρκώς αποδομούνται και επανασυντίθενται σε σχηματισμούς πιθανών σχέσεων, παρά για μια δομή ή κουλτούρα (2006: 3). Έτσι, αυτό που εκ πρώτης όψεως μοιάζει να είναι μια ενστικτώδης αντίδραση καταλήγει σε μια εναλλακτική ερμηνεία του κυρίαρχου οικονομικού μοντέλου της Αγοράς, η οποία ενσωματώνει παράγοντες όπως η μεταβολή της ηθικής και των αξιών αλλά και η κοινωνική εγκυρότητα θεσμών όπως η οικογένεια και η κοινότητα. Εντοπίζοντας και στη συνέχεια διαμορφώνοντας μια ρωγμή μεταξύ νόμου και απουσίας του, έναν χώρο δηλαδή ο οποίος χτίζεται με τα δομικά υλικά που είναι διαθέσιμα και προέρχονται είτε από την παραγωγική και πολιτισμική τοπική παράδοση είτε από τη σημερινή οικονομικοκοινωνική πραγματικότητα, οι συγκεκριμένοι καπνοκαλλιεργητές ανακαλύπτουν μια ευκαιρία για αποφυγή της περιθωριοποίησης.

Οικονομία και ηθική

Ο κόσμος ξεκίνησε πάλι να βάζει καπνά με την κρίση. Ξεκίνησε τότε. Τα χωράφια ήτανε όλα χέρσα κι αρχίσανε πάλι. Τι να κάνουνε; Αφού δεινοπαθούμε. Άμα ο άλλος έχει την οικογένεια και πεινάει, τι να κάνει;

Οι καπνοπαραγωγοί επιλέγουν μια πρακτική στην οποία στρατηγικά προσδίδουν ηθικό βάρος προκειμένου να αποκτήσει κύρος νομιμότητας. Έτσι, η νομιμότητα δεν αποτελεί ένα «φυσικό» πλέγμα κανόνων και υποχρεώσεων, αλλά μάλλον αναδύεται μέσα από πρακτικές και ιδεολογίες ως ένα πολύπλοκο πλέγμα απόψεων που αλληλεπιδρούν στο πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο παράγοντας τελικά αυτό που οι άνθρωποι θεωρούν νόμιμο (Andreas & Greenhill 2010). Μοιάζει δηλαδή να διαμορφώνεται μέσα από μια αλληλεπίδραση μεταξύ παραγόντων οι οποίοι στηρίζουν την επιρροή τους αφενός στον επίσημο Νόμο και αφετέρου σε μια πάντοτε παρούσα και συχνά ισχυρότερη αίσθηση του τι είναι πραγματικά δίκαιο. Στον βαθμό που τα επιχειρήματα κάθε πλευράς κατορθώνουν να ταυτιστούν με έννοιες όπως η ηθική ή τα δικαιώματα, είναι πιθανότερο να επικρατούν.

Έτσι, η χρήση του όρου «φτωχός» δηλώνει τον βαθμό στον οποίο οι καλλιεργητές αντιμετωπίζουν την πώληση του καπνού ως μια «κανονική» δουλειά. Υπογραμμίζουν το χαμηλό εισόδημα που εξασφαλίζουν από αυτήν και αξιολογούν την πρακτική τους με βάση το γεγονός ότι δεν πλουτίζουν, αλλά μετά βίας εξασφαλίζουν τα «προς το ζην». Αυτοί οι ισχυρισμοί για μικρά κέρδη υποστηρίζουν το επιχείρημά τους για την ηθική ορθότητα, εκτός από την οικονομική αναγκαιότητα της ανεπίσημης πώλησης καπνού. Χωρίς αυτή τη διεξοδό, η επιβίωσή τους θα ήταν αδύνατη. Εμφανίζεται, λοιπόν, στο προσκήνιο η έννοια του δικαιώματος, και συγκεκριμένα του δικαιώματος στην επιβίωση. Η θεώρηση αυτή ενισχύεται από τους ίδιους τους καλλιεργητές, οι οποίοι συχνότατα χρησιμοποιούν τον όρο «δικαίωμα», αναδεικνύοντας τον ηθικό χαρακτήρα της πράξης. Αν και η συζήτηση για τα δικαιώματα μπορεί συχνά να αποβεί παραπλανητική (Goodale 2006), είναι απαραίτητη η επισήμανση της σπουδαιότητας που αποδίδουν οι άνθρωποι στον όρο, μιας και δείχνει να αποτελεί σημαντικό μέρος της ευρύτερης στρατηγικής τους. Αυτή τους η ηθική στάση οδηγεί στην ανάπτυξη μιας ανεπίσημης οικονομίας με αντικείμενο ένα είδος, το οποίο οι ίδιοι αντιλαμβάνονται ως πρώτης ανάγκης, τον καπνό.

Έχει υποδειχθεί από ερευνητές των κοινοτήτων της υπαίθρου πως η συνεχής επίκληση της απαίτησης «να ζήσουμε όλοι» πηγάζει από το κοινοτικό φαντασιακό που θέλει όλα τα μέλη της κοινότητας να είναι εξασφαλισμένα απέναντι σε κινδύνους που έχουν να κάνουν με απρόσμενες, έξωθεν επιβαλλόμενες μεταβολές των οικονομικών δεδομένων οι οποίες πλήττουν (αν και όχι πάντα ομοιόμορφα) τα μέλη της (Scott 1976). Η συμβολική ισχύς του καπνού στην περιοχή οδηγεί στην αντίληψη που επικρατεί και αναπαράγεται τόσο από τους καλλιεργητές όσο και από τον κοινωνικό τους περίγυρο ότι παράγουν ένα προϊόν ακίνδυνο, πρώτης ανάγκης, άρα και νόμιμο. Πρόκειται, σύμφωνα με την οπτική τους, για ένα προϊόν που οι κάτοικοι της περιοχής (και μόνον αυτοί) έχουν δικαίωμα να καλλιεργούν.

Η ισχυρή παρουσία της οικογένειας, με τη στενότερη έννοια του νοικοκυριού, στο επίπεδο αρχικά της παραγωγής και, με την ευρύτερη των οικογενειακών δεσμών, στη μεταφορά και διάθεση του καπνού προσδίδει κυρίως την απαραίτητη ηθική «νομιμοποίηση» σε μια δραστηριότητα που αλλιώς θα ήταν κοινωνικά κατακριτέα. Το αναγνωρισμένο από τον κοινωνικό περίγυρο δικαίωμα των μελών της οικογένειας και κυρίως των παιδιών στην επιβίωση δημιουργεί τη βάση πάνω στην οποία εδράζεται μια ευρύτατη κοινωνική συναίνεση σχετικά με την ανεπίσημη παραγωγή του καπνού. Έτσι, η ανεπίσημη οικονο-

μία του καπνού απολαμβάνει της υποστήριξης ευρύτατων τμημάτων του πληθυσμού στα οποία, εξάλλου, απευθύνονται οι καλλιεργητές προκειμένου να διαθέσουν τελικά το προϊόν τους, αφού πρόκειται για μια ευρύτατα διαδεδομένη πρακτική, η οποία σκοπό έχει να εξασφαλίσει ένα ελάχιστο εισόδημα διαβίωσης στην οικογένεια. Οι καπνοκαλλιεργητές αντιλαμβάνονται πολύ καλά τη διαπραγματευτική ισχύ που αποκομίζουν από την ευρεία αποδοχή τέτοιων επιχειρημάτων.

Εξάλλου, η ανοχή πολύ συχνά μετατρέπεται σε αποδοχή ή σε ενεργό στήριξη εκ μέρους των κατοίκων της περιοχής, καθώς πολλοί είναι αυτοί που αγοράζουν «χύμα» καπνό εξοικονομώντας σημαντικά ποσά από ένα καθημερινό έξοδο, το οποίο τείνει τα τελευταία χρόνια να εξελιχθεί σε είδος πολυτέλειας λόγω της τιμής του. Ταυτόχρονα αισθάνονται ότι έτσι στηρίζουν τον (κατά κανόνα συγγενή ή φίλο) καπνοπαραγωγό που βρίσκεται σε κατάσταση ανάγκης. Οι παραγωγοί αντιλαμβάνονται αυτή την κατάσταση και νιώθουν (όχι άδικα) ότι επιτελούν μια λειτουργία η οποία προσφέρει μια αποτελεσματική λύση σε ανθρώπους που, όπως και οι ίδιοι, έχουν πληγεί βαρύτερα από την κρίση και για τους οποίους η παραμικρή εξοικονόμηση στον οικογενειακό προϋπολογισμό μπορεί να προσφέρει ανακούφιση. Φυσικά, η συναίνεση στο εσωτερικό της κάθε κοινότητας, όπου η άτυπη καπνοκαλλιέργεια είναι, σε κάποιες περιπτώσεις, η κυριότερη οικονομική δραστηριότητα, είναι σχεδόν απόλυτη. Εκεί η συναίνεση θεμελιώνεται πάνω σε μια επίμονη παραδοσιακή θεώρηση των κοινωνικών κανόνων και υποχρεώσεων σχετικά με τις αποδεκτές οικονομικές λειτουργίες εντός της κοινότητας.

Οι καπνοκαλλιεργητές, προσδιορίζοντας εναλλακτικά τις έννοιες και αξιολογήσεις του νόμιμου, του ηθικού και του κοινωνικά αποδεκτού, επιχειρούν να υπερκεράσουν τα εμπόδια που υψώνονται στην πορεία προς την οικογενειακή και κοινοτική ευημερία και αξιοπρέπεια. Εμπόδια τα οποία απειλούν να τους περιθωριοποιήσουν ή να τους αποκλείσουν σε κάθε περίπτωση. Η σκληρή δουλειά, η φροντίδα της οικογένειας και κυρίως των παιδιών αλλά και το «δικαίωμα στην επιβίωση» είναι η βάση πάνω στην οποία εδράζεται μια ευρεία κοινωνική συναίνεση. Χάρη στην τελευταία, η εξεταζόμενη δραστηριότητα δικαιολογείται, ηθικοποιείται και τελικά νομιμοποιείται. Εμφανίζεται έτσι η πρακτική αυτή ως ένα βιωμένο περιβάλλον, αποτελούμενο από εγγενείς προσδοκίες, κανόνες που καθορίζουν όρια στη χρήση και ταυτόχρονα αποκαλύπτουν δυνατότητες και επικυρώσεις τόσο του Νόμου όσο και των υφιστάμενων πιέσεων που δέχονται τα υποκείμενα.

Καπνός ή ανεργία

Εγώ είμαι εδώ και τόσα χρόνια άνεργος. Μετά απ' τα καπνά δεν έγινε τίποτα. Κάνω κανένα μεροκάματο, αλλά πού να φτάσει; Και η οικογένεια; Τα έξοδα; Οι υποχρεώσεις; Γι' αυτό ο κόσμος γύρισε στον καπνό.

Στην ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου, ο καπνός ταξινομείται όχι μόνο σαν πλουτοπαραγωγική πηγή αλλά και σαν πολιτισμικό σύμβολο, οδηγώντας τους ερευνητές στη διαπίστωση της ύπαρξης μιας «κουλτούρας του καπνού» η οποία αποτελεί «κυρίαρχο συμβολικό σύστημα», σε ζητήματα εμπορικών δικτύων, έμφυλης ταυτότητας, γαμήλιων στρατηγικών (Καμπέρης 2013: 29). Η συζήτηση αυτή, επηρεασμένη από τις θεωρητικές διαπιστώσεις του Π. Μπουρντιέ για το *habitus*, αντιμετωπίζει την καπνοκαλλιέργεια ως πολιτισμική και συμβολική δημιουργία που διαρκώς επανεπικυρώνεται μέσω της αλληλεπίδρασης δράσης και δομής. Ο Μπουρντιέ, ορίζοντας το *habitus*, κάνει λόγο για «συστήματα διαρκών και μεταθέσιμων προδιαθέσεων, δομημένες δομές προδιατεθειμένες να λειτουργούν ως δομούσες δομές [...] οι οποίες μπορούν να προσαρμόζονται αντικειμενικά στον σκοπό τους» (2006: 88). Έχει υποδειχθεί πως οι παραγωγικές σχέσεις και διαδικασίες δεν μπορούν να διαχωριστούν από τις πολιτισμικές τους εκφάνσεις, οι οποίες με τη σειρά τους παράγονται και ενσωματώνονται υλικά (Σπυριδάκης 2010: 50). Οι καπνοκαλλιεργητές βιώνουν έναν πολιτισμικό εκφυλισμό, τόσο λόγω της αφόρητης πίεσης που τους ασκείται από τις βίαιες μεταβολές οι οποίες λαμβάνουν χώρα όσο και λόγω της ίδιας της κατάργησης της καπνοκαλλιέργειας. Μια ενδιαφέρουσα πτυχή αυτής της συζήτησης αφορά τους ανέργους που βρίσκουν μια (έστω ευκαιριακή) διέξοδο από την περιθωριοποίηση στην ανεπίσημη καπνοκαλλιέργεια.

Πρόκειται συνήθως για ανθρώπους που η δόμηση της επαγγελματικής τους ταυτότητας καθορίστηκε από τη μακρόχρονη ενασχόληση με την καπνοκαλλιέργεια, ενασχόληση που ισοδυναμεί με την κατοχύρωση της δεξιότητάς τους στον τομέα αυτόν. Παρόλο που μπορεί να εκτελούν κι άλλες αγροτικές ή γενικότερα χειρωνακτικές δουλειές ανεπίσημα, με σκοπό να συμπληρώσουν το οικογενειακό εισόδημα, αντιλαμβάνονται αυτού του είδους την απασχόληση σαν κάτι το προσωρινό και αναφέρονται σε αυτήν με τη λέξη «μεροκάματα», ενώ η βασική εργασιακή ταυτότητα με την οποία αυτοπροσδιορίζονται είναι αυτή του ανέργου. Τέτοιες εργασίες αφορούν συνήθως το καθάρισμα του κήπου κάποιου γείτονα, οικοδομικές εργασίες που δεν απαιτούν με-

γάλο βαθμό εξειδίκευσης και κυρίως η διατήρηση ενός μικρού αριθμού ζώων για την κάλυψη των αναγκών της οικογένειας σε γαλακτοκομικά προϊόντα κ.λπ. Εξάλλου, με την οικονομική κρίση και την πίεση που ασκείται στα οικονομικά όλων των μελών της κοινότητας, αυτού του τύπου οι εργασίες έχουν γίνει πια σπάνιες, καθώς καλύπτονται στις περισσότερες περιπτώσεις με την προσωπική εργασία.

Οι έρευνες οι σχετικές με τους άνδρες τούς παρουσιάζουν ως τα μέλη της οικογένειας που έχουν την «υποχρέωση» να βγαίνουν από το σπίτι για να δουλέψουν (Παπαταξιάρχης 1992). Στην καθομιλουμένη, αυτό εκφράζεται με μια λέξη στην οποία συμπυκνώνονται σχεδόν όλα τα χαρακτηριστικά μιας κανονικότητας στη βάση του ανδρικού φύλου. Ο άνδρας που είναι εργατικός, άξιος, υπεύθυνος, ικανός, αναφέρεται ως «κουβαλητής» (breadwinner). Φαίνεται πως η ενασχόληση με την ανεπίσημη οικονομία (μπορεί να) σκοπεύει (και) στην ανάκτηση του χαμένου κοινωνικού status που συνεπάγεται η ιδιότητα του καπνοκαλλιεργητή, σαν μια επένδυση για την αύξηση του συμβολικού κεφαλαίου. Αυτό συνδέεται τελικά με την έννοια της τιμής, ενός παράγοντα με ιδιαίτερη σημασία για τη συγκρότηση του εαυτού στο πλαίσιο των ομάδων της υπαίθρου (Herzfeld 2012, Campbell 1964), όπως αυτή που εξετάζεται εδώ. Η οικειότητα που νιώθουν σχετικά με τη συγκεκριμένη παραγωγική δραστηριότητα, η απογοήτευση και το αίσθημα ματαιώσης που συνεπάγεται γι' αυτούς η διακοπή της, αλλά και η προοπτική που τους δίνει η εκ νέου ενασχόλησή τους με αυτήν καθιστούν την ανεπίσημη καπνοκαλλιέργεια τη μοναδική, ίσως, αξιόπιστη προσφερόμενη διέξοδο από τις δραματικές συνέπειες της κρίσης.

Ο Bourdieu έχει προτείνει έναν τρόπο ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων στη βάση της συσσώρευσης, επένδυσης ή απώλειας πολιτισμικού, κοινωνικού ή συμβολικού κεφαλαίου (1991). Η απώλεια κύρους που συνεπάγεται η ανεργία γίνεται έτσι αντιληπτή ως απώλεια κεφαλαίου και οι απόπειρες ανάκτησής του, ως απόπειρες έναρξης ενός νέου κύκλου συσσώρευσης. Μια τέτοια απόπειρα αποτελεί, ίσως, και η εκ νέου ενασχόληση με την καπνοκαλλιέργεια. Ο παράγοντας μάλιστα της παρανομίας αυξάνει πολλαπλασιαστικά τα οφέλη από την άποψη της ανάκτησης του χαμένου γοήτρου. Επιτρέπει στο άτομο να προσδώσει νόημα στην κοινωνική του ζωή. Όσο μεγαλύτερος είναι ο κίνδυνος τόσο μεγαλύτερη και η αναγνώριση της πράξης, η οποία συναιρείται με τις αρετές του ηρωισμού και της ανδρείας (Herzfeld 2012: 45).

Η επιδείνωση των οικονομικών σημαίνει μεταβολές και στις επιλογές που διαθέτει ένας άνδρας για να ξεδέψει τον ελεύθερο χρόνο του. Οι άνεργοι άνδρες αποκλείονται έτσι διπλά: όχι μόνο από τον (δημό-

σιο) χώρο της εργασίας, αλλά επίσης από τη συμμετοχή τους σε διάφορες κοινωνικές δραστηριότητες λόγω των οικονομικών περιορισμών. Η σημασία της συμμετοχής στο δικαίωμα και την υποχρέωση του κέρασματος στη διαμόρφωση της ανδρικής ταυτότητας έχει μελετηθεί. Το κέρασμα συνιστά δικαίωμα και υποχρέωση. Πρόκειται για μια διαδικασία κατά την οποία η ταυτότητα του ατόμου ενδυναμώνεται, μια μορφή εξισωτικής κοινωνικοποίησης απολύτως θεμελιώδης για τη δόμηση του εαυτού. «Η μη άσκηση αυτού του δικαιώματος θέτει υπό αμφισβήτηση τον χαρακτήρα και την κοινωνική υπόσταση του ενήλικου άνδρα και μπορεί να οδηγήσει στην περιθωριοποίηση, στον αποκλεισμό ή ακόμα και στην κοινωνική απαξίωση» (Παπαταξιάρχης 1992: 220).

Ο ίδιος ο καπνός, ως ισχυρό πολιτισμικό σύμβολο στην περιοχή, επιβάλλει την επανεμφάνιση ή την τροποποίηση συγκεκριμένων ταυτοτήτων, αλλά κυρίως ανακόπτει τον πολιτιστικό εκφυλισμό που βίωσαν οι άνθρωποι αυτοί μετά την κατάργηση της καλλιέργειάς του. Αποκτά έτσι, αυτή η ανεπίσημη παραγωγή του, προστιθέμενη αξία στην καθημερινή τους μάχη για τον κατευνασμό της αφόρητης πίεσης που τους ασκείται από τις βίαιες μεταβολές που λαμβάνουν χώρα τα τελευταία ιδίως χρόνια. Η στρατηγική των καπνοκαλλιεργητών μορφοποιείται σε δύο επίπεδα: ένα πρακτικό, καθημερινό, που αποβλέπει στην επιβίωση και ένα δεύτερο, φαντασιακό που στοχεύει στην επιβεβαίωση της απαλλαγής από την έγνοια για την επιβίωση.⁶ Η ικανότητα να βρίσκει κανείς λύσεις εκεί όπου οι περισσότεροι θα τα παρατούσαν, η εφευρετικότητα, η ευκολία στην επινοήση με βάση τα δεδομένα που η συγκυρία διαμορφώνει, συνδυασμένη με την αδιαφορία για τις νομικές συνέπειες, ενισχύει περαιτέρω τον ανδρισμό στο περιβάλλον του χωριού. Ως «σωστός άντρας» στο περιβάλλον αυτό δεν νοείται αυτός που απλώς τα καταφέρνει καλά στη ζωή, αλλά εκείνος που αγωνίζεται και τα καταφέρνει αυτοσχεδιάζοντας όταν οι συνθήκες δεν τον ευνοούν (Herzfeld 2012: 81). Η απουσία τέτοιων χαρακτηριστικών όπως είναι η αξιοσύνη και η επινοητικότητα προκαλεί, αντίθετα, την καταρράκωση του κοινωνικού γοήτρου και την πτώση σε μια κατάσταση εξάρτησης. Πρόκειται, από την άποψη του συμβολικού κεφαλαίου, για μια αληθινή χρεοκοπία.

6. Για τον τρόπο με τον οποίο τέτοιες νοοτροπίες μεταφέρονται από τα φτωχά αγροτικά στρώματα στον αστικό χώρο, βλ. Πιζάνιας 1993.

Ανεπίσημο vs επίσημο;

Κάνω ό,τι κάνουν κι αυτοί.

Φαίνεται πως η γενικευμένη στροφή στην ανεπισημότητα είναι συνέπεια των πολιτικών που προηγήθηκαν και εντάθηκαν με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης. Η έναρξη της ενασχόλησης συμπίπτει, στερεότυπα, με τη στιγμή κατά την οποία ένα ή περισσότερα από τα μέλη της οικογένειας μένουν άνεργοι, ενώ ταυτόχρονα οι αγροτικές επιδοτήσεις μειώνονται δραματικά και τα χωράφια μένουν ακαλλιέργητα ως συνέπεια της κατάρρευσης της καπνοκαλλιέργειας. Οι εφαρμοζόμενες πολιτικές που σαρώνουν (και) την ελληνική ύπαιθρο τα τελευταία χρόνια έχουν σαφή ταυτότητα. Πρόκειται για μια εκ βάθρων αναδιάρθρωση της κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από την εκχώρηση μεγάλων τομέων της διακυβέρνησης (όπως η υγεία, η εκπαίδευση αλλά και η αγροτική πολιτική) στην Αγορά και την υποχώρηση του κράτους από τον ρυθμιστικό του ρόλο, συνοδευόμενα από την πίστη ότι οι νόμοι της τελευταίας και κυρίως ο ανταγωνισμός θα εγγυηθούν τελικά την αποδοτικότερη δυνατή ρύθμιση της συνολικής κοινωνικής και οικονομικής δραστηριότητας. Αυτό συνεπάγεται τη δημιουργία μηχανισμών οι οποίοι λειτουργούν «αυτόνομα» οδηγώντας σε μια αποκέντρωση του κινδύνου προς το άτομο, το οποίο ερμηνεύεται ως μονάδα της οικονομίας (Ferguson & Gupta 2002: 989). Σημαντική προς αυτή την κατεύθυνση είναι και η δραστηριοποίηση διεθνών, απρόσωπων οργανισμών όπως είναι το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα ή τα διάφορα όργανα της Ε.Ε. όπως η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Αυτοί οι οργανισμοί, δρώντας ως διεθνείς νομοθέτες, εμφανίζονται να είναι «υπεράνω» του εθνικού κράτους και, με τη χρήση των μέσων επιβολής που διαθέτουν, αποτελούν ιδανικά εργαλεία για την επέκταση των μηχανισμών της φιλελεύθερης Αγοράς (Mattei & Nader 2008: 48).

Οι συνέπειες αυτών των πολιτικών στους ανθρώπους που εξετάζουμε εδώ είναι δραματικές. Με την πιστή εφαρμογή της ΚΑΠ από διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις, η περιοχή οδηγήθηκε, το 2006, σε αυτό που σχηματικά έχει ονομαστεί «το τέλος του καπνού», κατάσταση η οποία στέρησε από τον αγροτικό πληθυσμό της ευρύτερης περιοχής την πρόσβαση στη μοναδική παραγωγική δραστηριότητα η οποία ιστορικά τους είχε επιτρέψει να ανεβάσουν το επίπεδο διαβίωσης, επιτυγχάνοντας μάλιστα και περιόδους σχετικής ευημερίας. Ο συνδυασμός αυτής της κατάστασης με την οικονομική κρίση δείχνει να οδηγεί πολλούς κατοίκους σε μια αναθεώρηση των προτύπων νομιμότητας, ηθι-

κότητας και δικαίου προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιβίωση και την οικογενειακή και κοινοτική αναπαραγωγή. Έχει υποστηριχθεί πως η εφαρμογή των φιλελεύθερων πολιτικών για την εδραίωση της οικονομίας της Αγοράς συνεπάγεται από μόνη της την αύξηση σχεδόν κάθε μορφής εγκληματικότητας και παραβατικότητας (Comaroff & Comaroff 2006: 35). Η ετοιμότητα των απλών ανθρώπων να εκμεταλλευτούν τις ρωγμές μεταξύ του επίσημου και του παράτυπου είναι σύμπτωμα μιας τάσης να αμβλύνονται τα όρια μεταξύ νόμιμου και παράνομου υπό την επιρροή των μηχανισμών της Αγοράς.

Είναι συνηθισμένο στην Ελλάδα να πραγματοποιείται μια στρατηγική απόδοση ευθυνών στους «ξένους» και κυρίως στις «μεγάλες δυνάμεις», όπου η Ελλάδα απεικονίζεται σαν θύμα, η οποία γρήγορα μετατρέπεται σε εθνικισμό. Με την οικονομική κρίση να βαθαίνει προοδευτικά, αυτός ο μηχανισμός ενεργοποιείται προκειμένου να κατευναστούν τα αισθήματα ανασφάλειας, φόβου και περιθωριοποίησης, ιδιαίτερα μεταξύ των λιγότερο προνομιούχων τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας (Θεοδοσόπουλος 2013). Η ίδια η «αντιμνημονιακή» ρητορική χαρακτηρίστηκε εξαρχής από μια αμφιθυμία: από τη μια πλευρά γόνημη κριτική στον καπιταλισμό, από την άλλη συμπλήρωμα του εθνικισμού. Όσον αφορά τους καπνοκαλλιεργητές του Αγρινίου, τα χαρακτηριστικά αυτά εντείνονται καθώς η προηγηθείσα κατάρρευση της καπνοκαλλιέργειας και ο εγγενής συντηρητισμός τους ως αγροτικής ομάδας λειτούργησαν ως ενισχυτής στην εμφάνιση και εδραίωση τέτοιων αντιλήψεων. Όμως, ο εθνικισμός εδώ νοείται κυρίως ως τοπικισμός, με σκοπό την επίτευξη κάποιου είδους «απομόνωσης» προκειμένου τα άτομα να προφυλαχθούν από την καταιγίδα της οικονομικής αβεβαιότητας.

Η αλήθεια είναι πως τέτοιου είδους συμπεριφορές κάθε άλλο παρά άγνωστες είναι στον αγροτικό χώρο. Η αφοσίωση στην ιδιωτικότητα και ο συντηρητισμός που επιδεικνύουν οι αγρότες καθώς και η σποραδικότητα των όποιων κινητοποιήσεών τους, οι οποίες εστιάζονται κατά κύριο λόγο σε περιφερειακά κι όχι τόσο σε κλαδικά ή κατηγοριακά αιτήματα, δίνουν την εικόνα μιας ακινησίας στον αγροτικό χώρο, ενώ τα χαρακτηριστικά αυτά εντείνονται με την προϊούσα ενσωμάτωση των αγροτικών στρωμάτων στον καπιταλισμό (Δαμιανάκος 2002). Πρόκειται, όπως έχει επισημανθεί, για πληθυσμούς στους οποίους παραδοσιακά τα δικαιώματα εμφανίζονται, επιδιώκονται και απονέμονται ως χάρες (Pardo 1996). Έτσι, παρά το ότι η δυναμική ισχύς της αγροτιάς είναι τεράστια, η πραγματική της δύναμη και επιρροή αποδεικνύονται ελάχιστες, ενώ μια διαρκής και επίμονη αίσθηση κα-

τωτερότητας και αδυναμίας είναι πάντοτε παρούσα (Hobsbawm 1973). Εξίσου σημαντικό είναι το ότι αυτή η συλλογική εμπειρία από ήττες και απογοητεύσεις εγγράφονται στις τοπικές κοινωνικές σχέσεις.

Επομένως, η στροφή των καπνοκαλλιεργητών προς την ανεπισημότητα σίγουρα δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως η ανάπτυξη με ταξικούς όρους ενός ανταγωνιστικού κινήματος. Ούτε μπορεί με κανέναν τρόπο να ενταχθεί στις μαζικές κινητοποιήσεις που σημειώθηκαν με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης (Dalakoglou 2012). Πρόκειται όμως για μια στάση η οποία αναμφίβολα δημιουργεί κάποιου είδους κίνηση, αφού βασίζεται σε συγκεκριμένους ηθικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς όρους και αφού, έστω και «αθόρυβα», πετυχαίνει να εγκαθιδρύσει ένα δεύτερο, συμπληρωματικό προς το επίσημο, κρατικό επίπεδο νομιμότητας, με έναν τρόπο συμβατό με την παράδοση της ελληνικής υπαίθρου σε τέτοιου είδους διαδικασίες. Η αφομοίωση βασικών φιλελεύθερων προταγμάτων, όπως είναι η εμπιστοσύνη στην αγορά, οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι καπνοκαλλιεργητές αποδέχονται σε μεγάλο βαθμό τις κυρίαρχες αντιλήψεις. Η ταυτόχρονη όμως επιλογή τους να αφηγήσουν τον επίσημο νόμο αποδεικνύει την αποστασιοποίηση και την προσπάθεια για αποφυγή των συνεπειών που προκύπτουν για τους ίδιους από αυτές ακριβώς τις αντιλήψεις. Μένουν έτσι σε ένα μεταίχμιο, σε μια «γκρίζα ζώνη», όπου υπό την πίεση μιας δέσμης ζωτικών και πιεστικών αναγκών δρουν ως αγρότες κι όχι ως ιδεολόγοι, αρκούνται στην οικοδόμηση μιας στρατηγικής καιροσκοπικής και ατομικής, αρπάζοντας τη διαθέσιμη ευκαιρία έστω κι αν αυτό δεν τους είναι ευχάριστο. Η ευκολία στην εφαρμογή αυτής της προσαρμοστικής λύσης ως στρατηγικής επιβίωσης μπορεί να είναι ακριβώς μια αιτία για την αδιαφορία των καπνοκαλλιεργητών να διεκδικήσουν συλλογικά αυτό που αντιλαμβάνονται ως το «δικαίωμα στην επιβίωση». Σε αυτό το πλαίσιο, «είναι η αυτοσυγκράτηση κι όχι η αναταραχή που εντυπωσιάζει» (Thompson 1971). Οι σχέσεις ισχύος γίνονται αποδεκτές αφού η βιωμένη εμπειρία συνηγορεί υπέρ της προσδοκίας για περιθώρια ελιγμών και εκμετάλλευσης των περιοριστικών συνθηκών για βελτίωση των συνθηκών κοινωνικής αναπαραγωγής. Χαρακτηριστικό είναι πως οι προσδοκίες αυτές αυξάνονται σε περιόδους κρίσης (Δημητρίου-Κοτσώνη 1996).

Πολλοί «πρώην» καπνοκαλλιεργητές της περιοχής του Αγρινίου προχωρούν σε μια ερμηνεία της κατάστασης, σύμφωνα με την οποία οι πιέσεις που υφίστανται προέρχονται από κέντρα εξουσίας απέναντι στα οποία δεν έχουν τη δύναμη να αντιταχθούν ανοιχτά. Έτσι, εκμεταλλεζόμενοι ευνοϊκούς παράγοντες που διαμορφώνονται σε ένα

επίπεδο τοπικό, εντός του δικού τους «βεληγεκούς», επιλέγουν μια πιο συγκαλυμμένη μορφή αντίδρασης στρεφόμενοι στην ανεπίσημη οικονομία. Με αυτό τον τρόπο, ο απόλυτος έλεγχος μιας οικείας πηγής πλούτου τους επιτρέπει να βρίσκονται πάνω από το επίπεδο διαβίωσης, κινούμενοι σε έναν χώρο ο οποίος ανοίγεται ευκαιριακά μπροστά τους και είναι σχετικά ελεύθερος από οποιαδήποτε ρυθμιστική επιτήρηση.

Συμπεράσματα

Στις σπουδαίες διαφοροποιήσεις που λαμβάνουν χώρα τα τελευταία χρόνια εξαιτίας ή με την αφορμή της οικονομικής κρίσης και αφορούν τη δομική προσαρμογή της ελληνικής κοινωνίας, τα περιθώρια αντίδρασης είναι ελάχιστα. Έτσι, οι καπνοκαλλιεργητές βρίσκουν τον τρόπο να αναχαιτίσουν αυτή την προσαρμογή χρησιμοποιώντας το όπλο της ανεπισημότητας. Ένα όπλο που σίγουρα προσφέρεται, με δεδομένο πως ζουν έτσι κι αλλιώς σε ένα κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον στο οποίο παρατηρείται «συσσώρευση αμφίσημων παραστάσεων σχετικά με τις διάφορες εκδοχές νομότυπης διαφθοράς και [...] αδιαφορίας» (Καμπέρης 2013: 18). Διαμορφώνεται έτσι μια «γκρίζα ζώνη» μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας. Μέσα από μια βαθιά ριζωμένη παραδοσιακή πρακτική αναδύεται μια τοπική αντίληψη περί του τι είναι ηθικό, νόμιμο, αποδεκτό, η οποία δομεί ένα δεύτερο επίπεδο, άλλοτε συμπληρωματικό αλλά κάποτε ανταγωνιστικό προς το επίσημο, συσκοτίζοντας τις διαχωριστικές γραμμές και ανανοηματοδοτώντας τον τρόπο που οι άνθρωποι βιώνουν και αναπαράγουν τις αντιλήψεις του νόμου και της ηθικής.

Τα όρια αυτής της «σχεδόν νομιμότητας» μοιάζουν να είναι αρκετά ευμετάβλητα και συνεπώς αναπάντητο μένει το ερώτημα της δυναμικής διεύρυνσής τους. Η παντελής απουσία περιστατικών που να δείχνουν κάποιου είδους προσπάθεια για ανάδειξη συλλογικότητας ερμηνεύεται εδώ ως απροθυμία των καλλιεργητών να αμφισβητήσουν στον πυρήνα τους τις σχέσεις εξουσίας. Αυτό όμως δεν σημαίνει την υιοθέτηση μιας στάσης παθητικής απέναντι στις δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν. Αντίθετα, καταδεικνύεται από την έρευνα η εμπιστοσύνη με την οποία περιβάλλουν οι καπνοκαλλιεργητές τη συγκεκριμένη πρακτική, η οποία με έναν πιο συγκαλυμμένο τρόπο δείχνει να τους εξασφαλίζει το μεγάλο ζητούμενο: μια καθημερινότητα σε κάποιο βαθμό απαλλαγμένη από την απειλή για την επιβίωση.

Αν ο προσδιορισμός του τι είναι ανεπίσημο ή παράνομο είναι μια κοινωνική διαδικασία, η απλή κατηγοριοποίηση της ανεπίσημης καπνοκαλλιέργειας ως παράτυπης συνεπάγεται ότι αγνοείται η ηθική της νομιμότητα, η οποία είναι το αποτέλεσμα των διαδικαστικά επανακαθορισμένων ηθικών και πολιτιστικών αξιών των δρώντων, της επιχειρηματικότητάς τους, της κατανόησης του Νόμου και τελικά της εξουσίας. Αυτό που τελικά κάνει τη συγκεκριμένη περίπτωση ενδιαφέρουσα είναι ότι δεν πρόκειται απλά για ένα παροδικό φαινόμενο αλλά για μια κατάσταση η οποία αποτελεί ενδεχομένως οιωνό για το μέλλον πληθυσμών ευρύτερων ή ευρύτατων γεωγραφικών περιοχών και που, αν αυτό ισχύει, η κοινωνική έρευνα οφείλει να συμπεριλάβει.

Βιβλιογραφία

- Abrams, Lynn (2010). *Θεωρία προφορικής ιστορίας* (μτφρ. Α. Ρινόπουλος, επιμ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν). Αθήνα: Πλέθρον.
- Αγγέλη, Μαρία (αδημοσίευτη). *Ο κόσμος της εργασίας: Γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού (Αργίνο 19ος-20ός αι.)*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2008, διδακτορική διατριβή.
- Andreas, Peter & Greenhill, Kelly M. (2010). *Sex, Drugs, and Body Counts, the Politics of Numbers in Global Crime and Conflict*. Ithaka and London: Cornell University Press.
- Βαΐου, Ντίνα & Χατζημιχάλης, Κωστής (2003). *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*. Αθήνα: Εξάντας.
- Βαμβακάρης, Μάρκος (1978). *Η αυτοβιογραφία μου*, Κάιλ-Βέλλιου Α. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Βεργόπουλος, Κώστας (1975). *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας.
- Bourdieu, Pierre (1991). *Language and Symbolic Power*. Harvard University Press.
- Bryant, Rebecca (2016). On Critical Times: Return, Repetition, and the Uncanny Present. *History and Anthropology*, 27(1), (2016), σσ. 19-31.
- Campbell, John K. (1964). *Honour, family and patronage: a study of institutions and moral values in a Greek mountain community*. Oxford: Clarendon Press.
- Comaroff, Jane & Comaroff, John (2006). Law and Disorder in the Postcolony: An Introduction. Στο J. Comaroff & J. L. Comaroff (eds), *Law and Disorder in the Postcolony*, Chicago: The University of Chicago Press, pp. 1-56.
- Conroy, John D. (2013). The Idea of a Rural Informal Economy, Crawford School Research Paper No. 13-09
- Dalakoglou, Dimitris (2012). Beyond spontaneity: crisis, violence and collective action in Athens. *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 16(5), σσ. 535-545.

- Δαμιανάκος, Στάθης (2002). *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση* (μτφρ. Α. Βουγιούκα). Αθήνα: Εξάντας.
- Δημαρά, Ευθαλία & Σκούρας, Δημήτρης (1997). *Η καλλιέργεια του καπνού στην Ελλάδα*. Αθήνα: Όμβρος.
- Δημητρίου-Κοτσώνη, Σίβυλλα (1996). *Ανθρωπολογία και ιστορία*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ferguson, James & Gupta, Akhil (2002). Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality. *American Ethnologist*, 29(4), σσ. 981-1002.
- Ζαϊμάκης, Γιάννης (2002). *Κοινοτική εργασία και τοπικές κοινωνίες. Ανάπτυξη, συλλογική δράση, πολυπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Goodale, Mark (2006). Introduction to “Anthropology and Human Rights in a New Key”. *Current Anthropology*, 47(3), σσ. 485-511.
- Götz, Norbert (2015). Moral economy: its conceptual history and analytical prospects. *Journal of Global Ethics* 11(2), σσ. 147-162.
- Graeber, David (2001). *Toward an Anthropological Theory of Value: The False Coin of Our Own Dreams*. New York: Palgrave.
- Halbwachs, Michel (2013). *Η συλλογική μνήμη* (μτφρ. Τ. Πλυτά). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Hart, Keith (1973). Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, 11(1), σσ. 61-89.
- Herzfeld, Michael (2012). *Η ποιητική του ανδρισμού. Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Herzfeld, Michael (2013). The European Crisis and Cultural Intimacy. *Studies on Ethnicity and Nation*, 13, σσ. 491-497.
- Hobsbawm, Eric (1973). Peasants and politics. *The Journal of Peasant Studies*, 1(1) σσ. 3-22.
- Καμπέρης, Νίκος (2013). *Αγροτική κρίση, εργασιακή ανασφάλεια και κοινωνική αβεβαιότητα στους νέους αγρότες, έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Καμπέρης, Νίκος (2016). *Αδιέξοδα και απελπισία στην ελληνική ύπαιθρο: Οι αυτοκτονίες των αγροτών. Έρευνα στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας 1994-2008*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Kasimis, Charalambos & Papadopoulos, Apostolos. G. (2013). Rural Transformations and Family Farming in Contemporary Greece. *Agriculture in Mediterranean Europe: Between Old and New Paradigms. Research in Rural Sociology and Development*, 19 σσ. 263-293.
- Knight, Daniel M. (2015). Opportunism and Diversification: Entrepreneurship and Livelihood Strategies in Uncertain Times. *Ethnos: Journal of Anthropology*, 80(1) σσ. 117-144.

- Le Goff, Jacques (1998). *Ιστορία και μνήμη* (μτφρ. Γ. Κουμπουρλής). Αθήνα: Νεφέλη.
- Mattei, Ugo & Nader, Laura (2008). *Plunder: When the Rule of Law is Illegal*. Wiley-Blackwell.
- Μπάδα, Κωνσταντίνα (2008). Η εμπειρία της μετανάστευσης από την πλευρά των γυναικών. Από τα ορεινά χωριά στις επαρχιακές πόλεις. Το παράδειγμα του Αγρινίου. Στο Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης, Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Αγροτικότητα, κοινωνία και χώρος*. Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 95-114.
- Μπάδα, Κωνσταντίνα (2019). Το Αγρίνιο του καπνού: χώρος, κοινωνικές δομές και σχέσεις. Στο Κ. Μπάδα (επιμ.), *Ιστορία και μνήμη του καπνού στο Αγρίνιο τον 20ό αι.* Αθήνα: Παρασκήνιο, σσ. 37-70.
- Μπαρχαμπάς, Αριστέιδης (2007). *Καπνεργάτες: Οι κυνηγοί του ονείρου*. Αγρίνιο: Ίβυκος.
- Μπουρντιέ, Πιέρ (2006). *Η αίσθηση της πρακτικής* (μτφρ. Θ. Παραδέλλης). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Narotzky, Susana (1997). *New Directions in Economic Anthropology*. London: Pluto Press.
- Narotzky, Susana & Smith, Gavin (2006). *Immediate Struggles People, Power and Place in Rural Spain*. Los Angeles: University of California Press.
- Narotzky, S. (2016). Between Inequality and Injustice: Dignity as a Motive for Mobilization During the Crisis. *History and Anthropology*, 27(1), σσ. 74-9.
- Νιτσαίκος, Βασίλης (2015). *Πεκλάρι: Κοινωνική οικονομία μικρής κλίμακας*. Ιωάννινα: Ισνάφι.
- Ong, Aihwa (2006). *Neoliberalism as a mobile technology*. Department of Anthropology, Berkeley: University of California.
- Ortner, Sherry (2006). *Anthropology and Social Theory culture, power, and the acting subject*. Durham and London: Duke University Press.
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος (1992). Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό. Στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αιγαίου-Εκδόσεις Καστανιώτη, σσ. 209-250.
- Παπαστράτος, Ευάγγελος (2012). *Η δουλειά και ο κόπος της*. Αθήνα: Gema.
- Pardo, Italo (1996). *Managing Existence in Naples: Morality, action and structure*. New York: Cambridge University Press.
- Pardo, Italo & Prato, Giuliana (2012). Introduction: Disconnected Governance and the Crisis of Legitimacy. In I. Pardo & G. Prato (eds), *Citizenship and the Legitimacy of Governance: Anthropology in the Mediterranean Region*, Farnham: Ashgate, σσ. 1-23.
- Πασσερίνι, Λουίζα (1998). *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωματική εμπειρία* (μτφρ. Ο. Βαρών-Βασάρα, Ι. Λαλιώτου, Ι. Πεντάζου). Αθήνα: Νεφέλη.

- Πατρώνης, Βασίλης (2003). Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου. Στο Κ. Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας. Αθήνα: Μεταίχμιο-Δήμος Αγρινίου, σσ. 161-169.
- Πιζάνιας, Πέτρος (1993). *Οι φτωχοί των πόλεων: η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ρακόπουλος, Θεόδωρος (2014). Άτυπη και ανεπίσημη οικονομία αλληλεγγύης στην εν κρυπτώ κοινωνική πρόνοια της κρίσης. *Σύγχρονα Θέματα*, 124, σσ. 16-24.
- Roitman, Janet (2014). *Anti-crisis*. Durham and London: Duke University Press 2014.
- Scott, James C. (1976). *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Σπυριδάκης, Μάνος (2010). *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σπυριδάκης, Μάνος (επιμ.) (2013). *Ανεργία και εργασιακή ανασφάλεια. Όψεις ενός εμμένοντος κινδύνου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Strathern, Marilyn (2004). Διεπιστημονικότητα και λογοδοσία. Στο Χ. Δερμεντζόπουλος & Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Ανθρωπολογία, κουλτούρα και πολιτική*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 33-36.
- Theodossopoulos, Dimitris (2013). Infuriated with the Infuriated? Blaming Tactics and Discontent about the Greek Financial Crisis. *Current Anthropology*, 54(2), σσ. 200-221.
- Thompson, Edward P (1971). The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. *Past & Present*, 50(1), σσ. 76-136.
- Thompson, Edward P (1993). *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture*. New York: New Press.
- Τσαρούχης, Χρήστος (2019). Εμείς οι πρόσφυγες ως καπνεργάτες και καπνοκαλλιεργητές. Μια προσέγγιση υπό το πρίσμα της μνήμης και της βιωμένης εμπειρίας. Στο Κ. Μπάδα (επιμ.), *Ιστορία και μνήμη του καπνού στο Αγρίνιο τον 20ό αι.*, Αθήνα: Παρασκήνιο, σσ. 187-209.
- Χαριτάτος, Μάνος & Γιακουμάκη, Πηνελόπη (1998). *Η ιστορία του ελληνικού τσιγάρου*. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Χουμεριανός, Μανόλης (2002). *Λαθρέμποροι και Λαθρεμπόριο στο Αϊβαλί. Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*.

Προς μια «επείγουσα ανθρωπολογία»;
Ερευνώντας εκ των έσω τον ρόλο της Τοπικής
Αυτοδιοίκησης στην αντιμετώπιση
της οικονομικής κρίσης

ΒΑΣΙΛΗΣ ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ*

*Εισαγωγή: Ανθρωπολογία και πολιτική παρέμβαση.
Μια παλιά σχέση με νέα περιεχόμενα*

«Το παρόν κείμενο θα ταίριαζε να τιτλοφορείται “Η Τραγωδία της Ανθρωπολογίας”. Από τη γέννηση της επιστήμης τους, σχεδόν πριν από έναν αιώνα, οι ανθρωπολόγοι πρέπει να έχουν συνειδητοποιήσει ότι από πολλές απόψεις έχουν φτάσει [στο πεδίο τους] πολύ αργά και ότι τα σημαντικά δεδομένα, σχεδόν μαζί με τη γνώση τους, είχαν εξαφανιστεί το πολύ μια γενιά πριν»

ΜΕ ΑΥΤΑ ΤΑ ΛΟΓΙΑ ο Αυστριακός ανθρωπολόγος και διανοούμενος Robert Heine-Geldern ξεκινά, το 1957, το εισαγωγικό άρθρο του με τίτλο «Επείγουσα ανθρωπολογική έρευνα» (“Introduction. Urgent Anthropological Research”) στο *International Social Science Bulletin* της UNESCO, αφιερωμένο στους εξαφανισμένους πολιτισμούς. Η συγκεκριμένη ομολογία του Heine-Geldern δεν συνοψίζει απλώς μια σειρά από απωλεσθείσες ευκαιρίες για την Ανθρωπολογία, για πολλές από τις οποίες ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό η ίδια, λόγω της περιορισμένης θεωρητικής και μεθοδολογικής της ετοιμότητας· κυρίως διατυπώνει μια στέρα πρόθεση της Ανθρωπολογίας να παρέμβει σε πολιτικό επίπεδο διασώ-

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, vdalkavo@he.duth.gr

ζοντας πολύτιμες —για το παρόν μας— πολιτισμικές εκφράσεις του παρελθόντος που εξέλιπαν οριστικά υπό το βάρος της μονομερούς παγκόσμιας ανάπτυξης ενός μονιστικού πολιτισμικού μοντέλου, του δυτικού, και της συνακόλουθης κυριαρχίας του σε όλα τα επίπεδα. Αυτός ο τύπος πολιτικής παρέμβασης, χωρίς απαραίτητα υψηλό βαθμό συνειδητότητας από τη μεριά όσων τον εφάρμοσαν, ονομάστηκε «σωστική εθνογραφία» (salvage ethnography) και εφαρμόστηκε με εκτεταμένο τρόπο ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα στην Αμερική τόσο από τον Cushing με πρωτόλειο τρόπο όσο κυρίως από τον Boas, που συστηματοποίησε μεθοδολογικά τη «σωστική εθνογραφία».¹

Ωστόσο, θα ήταν εξαιρετικά υποκριτικό και ανιστόρητο να υποστηρίξει κανείς ότι η Ανθρωπολογία αναπτύχθηκε ως μια επιστήμη πολιτικά ευαίσθητη απέναντι στον «Άλλο». Στην πραγματικότητα, μια ρητορική αυτού του είδους αναπτύχθηκε πολύ αργότερα, αφού από τη δεκαετία του 1930 και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 τουλάχιστον, η «σωστική εθνογραφία», που μετεξελίχθηκε εννοιολογικά σε «εφαρμοσμένη Ανθρωπολογία» (applied Anthropology)² διατήρησε ως σταθερό της στόχο την «αφομοίωση» (assimilation) των μη δυτικών πληθυσμών μέσω του «επιπολιτισμού» (acculturation), που αφορούσε άλλοτε την ένταξη κοινοτήτων μεταναστών στο δυτικό αστεακό περιβάλλον («μελέτες κοινότητας» – community studies) και άλλοτε την εφαρμογή εκσυγχρονιστικών προγραμμάτων αστικοποίησης στις πρώην αποικίες.³ Έτσι η Ανθρωπολογία, είτε ως «Πολιτισμική» είτε ως «Κοινωνική» —όροι που περιγράφουν τις δύο βασικότερες επιστημολογικές της παραδόσεις, την αμερικανική και τη βρετανική αντίστοιχα—, ανανέωσε τα θεωρητικά της εργαλεία, τη μεθοδολογία της και το εμπειρικό της πεδίο, ιδιαίτερα υπό το πρίσμα της απώλειας των «παραδοσιακών» της πεδίων εξαιτίας της αποαποικιοποίησης, χωρίς ωστόσο να αναθεωρήσει τις βασικές πολιτικές της συντεταγμένες που κινού-

1. Βλ. σχετικά Δ. Γκέφου-Μαδιανού (2011β). *Πολιτισμός και εθνογραφία. Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*. Αθήνα: Πατάκης, σσ. 299-305.

2. Σχετικά με τον όρο βλ. Α.Μ. Ervin (2000). *Applied Anthropology: Tools and Perspectives for Contemporary Practice*. Boston: Allyn and Beacon· J.H. McDonald (2002). *The Applied Anthropology Reader*. Boston: Allyn and Beacon· B. Rylko-Bauer, M. Singer, & J. Van Willigen (2006). *Reclaiming Applied Anthropology: Its Past, Present, and Future*. *American Anthropologist*, 108(1), σσ. 178-190.

3. Γκέφου-Μαδιανού, ό.π., σσ. 204-306. Βλ. επίσης R. Heine-Geldern (1957). Introduction: Urgent Anthropological Research. In *UNESCO International Social Science Bulletin IX* (3 – Disappearing Cultures), σσ. 287-289 και J.M. Yinger (1994). *Ethnicity. Source of Strength? Source of Conflict?* Albany: State University of New York Press.

νταν στο πλαίσιο της «φιλανθρωπίας» ή στην καλύτερη περίπτωση του «ανθρωπισμού» (humanitarianism) ως δυτικής αντίληψης για τον άνθρωπο.⁴

Μια ουσιαστική διαφοροποίηση στην εννοιολόγηση της «εφαρμοσμένης ανθρωπολογίας» προέκυψε μέσα από τη συνολικότερη κριτική και αυτοκριτική της Ανθρωπολογίας στο πλαίσιο της λεγόμενης «Πολιτισμικής Κριτικής»,⁵ μιας κίνησης που στόχευσε στην αναθεώρηση και επανατοποθέτηση των σχέσεων ανάμεσα στους ανθρωπολόγους και τους «εντόπιους», τους οποίους μελετούσαν οι ανθρωπολόγοι στα πεδία τους. Σύμφωνα με τον George Marcus, έναν από τους κύριους εισηγητές της Πολιτισμικής Κριτικής, χρειαζόταν ένας επαναπροσδιορισμός τόσο για τη μέθοδο (αδιαμεσολάβητος ρεαλισμός) όσο και για τη λογική (διάσωση) της κλασικής εθνογραφίας. Κάτι τέτοιο, επισημαίνει,⁶ επιτυγχάνεται με την εφαρμογή δύο νέων στρατηγικών, του αναστοχασμού και της αντίστασης και προσαρμογής:

Ο αναστοχασμός συνεπάγεται την ένταξη μέσα στο εθνογραφικό κείμενο μιας αυτοσυνειδητής περιγραφής των συνθηκών παραγωγής της γνώσης καθώς αυτή παράγεται. Χονδρικά, η κίνηση αυτή αντικαθιστά το αντικειμενικό «μάτι» του παρατηρητή, που υποτίθεται ότι διαθέτει ο εθνογράφος, με το προσωπικό του «εγώ» (που μερικές φορές αντιμετωπίζεται υποτιμητικά, ως ναρκισσιστικό). Αυτό, από μόνο του, σηματοδοτεί απομάκρυνση από την αφελή παραδοχή της αντικειμενικότητας και του αδιαμεσολάβητου ρεαλισμού και μεγαλύτερη ανοχή για τη ρητή ανάπτυξη του αναστοχασμού στην εθνογραφική ανάλυση. Ωστόσο, δεν έχουν γίνει ακόμη πλήρως κατανοητές από ορισμένους οι διανοητικές λειτουργίες που επιτελεί μια τέτοια ρητή χρήση του αναστοχασμού [...]

Η διάκριση των στοιχείων αντίστασης και προσαρμογής στο σχηματισμό των συλλογικών και προσωπικών ταυτοτήτων αποτελεί πια σχεδόν συνθηματική αναλυτική φόρμουλα στην εθνογραφική περιγραφή, καθώς αποδίδει τη διατήρηση της συνεκτικότητας και τοπικότητας του χώρου, ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζει τη διείσδυση των παγκόσμιων συ-

4. Βλ. σχετικά B. Harrell-Bond (1986). *Imposing Aid*. Oxford: Oxford University Press· E. Colson (2011). *Imposing Aid: The Ethnography of Displacement and its Aftermath*. *Kroeber Anthropological Society*, 100(1), σσ. 154-167.

5. Για την «Πολιτισμική Κριτική» βλ. G. Marcus & M. Fisher (1986). *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental moment in the Human Sciences*. Chicago – London: The University of Chicago Press· J. Clifford & G. Marcus (eds) (1986). *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.

6. Βλ. G. Marcus (2011). Τα μετά την κριτική της Εθνογραφίας. Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις* (μτφρ. Ρ. Αστρινάκη). Αθήνα: Πατάκης, σσ. 88-90.

στημάτων και της καταναλωτικής οικονομίας. Η φόρμουλα της αντίστασης και της προσαρμογής θα μπορούσε να νοηθεί, κατά κάποιο τρόπο, ως νέα έκδοση της λογικής της διάσωσης, που τόσο καιρό υπηρέτησε η εθνογραφία. Ο εθνογράφος βρίσκεται αντιμέτωπος μ' έναν κόσμο υπό διάλυση και τον περισώζει σε κειμενική μορφή πριν τον εξαφανίσει ο εκσυγχρονισμός.

Η συνεισφορά της Πολιτισμικής Κριτικής στην επανατοποθέτηση των πολιτικών προτεραιοτήτων μιας «εφαρμοσμένης Ανθρωπολογίας» φάνηκε σύντομα τόσο μέσα από μια σειρά νέων πεδίων που αναδύθηκαν στη συνέχεια όσο και από μια νέα λογική για την αντιμετώπισή τους. Ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα είναι, νομίζω, απαραίτητα εδώ.

α) Η λεγόμενη «Ανθρωπολογία της ανθρωπιστικής βοήθειας» (*Anthropology of Humanitarian Assistance*), για παράδειγμα, συγκροτείται μέσα από τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας «έκτακτη ανάγκη» (*emergency*). Σύμφωνα με τους εισηγητές⁷ αυτής της αντίληψης, μια ανθρωπολογική προσέγγιση απέναντι στην καταστροφή προτάσσει τον τρόπο που οι ίδιοι οι υφιστάμενοι την καταστροφή προσλαμβάνουν το γεγονός και σχεδιάζουν την αντιμετώπισή του με βάση τις δικές τους ανάγκες. Εστιάζει στην ανάλυση του τοπικού πλαισίου σχέσεων εξουσίας, το οποίο επανακαθορίζεται μέσα από ένα γεγονός τόσο οριακό όπως μια καταστροφή, και τελικά συζητεί τους παράγοντες εκείνους που ονοματίζουν μια κατάσταση ως «έκτακτη»: π.χ. ποιος αποφασίζει; Με ποια κριτήρια; Ποιος επωφελείται; Έτσι, η ανθρωπολογική προσέγγιση αποκωδικοποιεί τα πολιτισμικά πλαίσια εντός των οποίων μια ανθρωπιστική βοήθεια μπορεί να καταστεί αποτελεσματικότερη, λαμβάνοντας υπόψη όχι τον δυτικό κανόνα αλλά τις εντόπιες νοηματοδοτήσεις της βοήθειας αυτής (προσδοκίες, δίκτυα συνεργασίας, απαγορευτικές συμπράξεις κ.ο.κ.).

β) Η Ανθρωπολογία του τουρισμού, με τη σειρά της, γνωρίζει τα τελευταία χρόνια σημαντική ανάπτυξη μέσα από την παραγωγή γνώσης για τις σχέσεις των τοπικών κοινωνιών με την τουριστική βιομηχανία. Με αιχμή τον οικοτουρισμό —τονίζεται από τη μεριά της Ανθρωπολογίας αυτής— θα μπορούσαν κατ' αρχάς να περιοριστούν οι αρνητικές συνέπειες ενός μαζικού βιομηχανοποιημένου τουρισμού που αλλοιώνει σε σημαντικό βαθμό την τοπική πολιτισμική ταυτότητα αλλά και το περιβάλλον. Ο ρόλος της Ανθρωπολογίας εδώ είναι να απο-

7. Βλ. ενδεικτικά E. Voutira, J. Benoist & B. Piquard (1998). *Anthropology in Humanitarian Emergencies*, H. Fischer (Ed.) (2nd ed.). Brussels-Luxembourg: European Community Humanitarian Office, σ. 2.

καλύπτει αυτές τις αρνητικές συνέπειες, ώστε οι τοπικές κοινωνίες να δρουν με μεγαλύτερο βαθμό συνειδητότητας απέναντι στην τουριστική ανάπτυξη.⁸ Το ζήτημα του οικοτουρισμού φέρει στη συζήτηση διάφορες στρατηγικές για την αγροκαλλιέργεια, που θα μπορούσαν να διατηρήσουν την αξία των πολιτισμικών τοπίων. Ανάμεσα σε αυτές, η διατήρηση και προστασία όλων των ημιφυσικών τύπων βλάστησης ως παραδοσιακών μορφών αγροκαλλιέργειας (δεδομένου ότι έχουν αποδειχθεί αειφορικές για αιώνες, και κατά συνέπεια μπορούν να αποτελέσουν ένα αποτελεσματικό μοντέλο για το μέλλον), η ενθάρρυνση της οργανικής γεωργίας σε συνδυασμό με την αγροτική δασοκομία, η τόνωση των χαμηλής έντασης καλλιεργητικών συστημάτων και η παροχή κινήτρων με ουσιαστική οικονομική στήριξη για την αγροκαλλιέργεια εκείνη που διατηρεί βιολογικές και ιστορικές αξίες του τόπου.⁹ Τέλος, μια άλλη τάση αναπτύσσει τον σκεπτικισμό της απέναντι στην εφαρμογή του αγροτικού τουρισμού, καθώς διαπιστώνεται ότι με την εντατικοποίηση της παραγωγής για πώληση τοπικών προϊόντων προς τους τουρίστες αναπαράγεται η ταξική διαστρωμάτωση, χωρίς η συνολική δραστηριότητα να επιδρά σημαντικά στην ανακατανομή του τοπικού εισοδήματος. Από την άλλη μεριά, η εντατικοποίηση της καλλιέργειας φαίνεται να οδηγεί στον περιορισμό της εφαρμογής των παραδοσιακών πρακτικών διατήρησης του εδάφους, αφού χρησιμοποιούνται τα πιο παραγωγικά ενώ εγκαταλείπονται τα λιγότερο παραγωγικά από αυτά, με αποτέλεσμα την υποβάθμιση του περιβάλλοντος γενικότερα.¹⁰ Συνολικά, η Ανθρωπολογία του τουρισμού κινείται προς μια ήπια συμβιβαστική τάση μεταξύ των τοπικών κοινωνιών και της τουριστικής βιομηχανίας, καθώς μια περισσότερο ακτιβιστική προσέγγιση θεωρείται ότι θα είχε αμφίβολα αποτελέσματα.

γ) Αν, όμως, κάποιος αναζητεί τον ακτιβισμό μέσα από την Ανθρωπολογία, τότε η Ανθρωπολογία της κρίσης —ως ειδικότερος κλάδος της Οικονομικής Ανθρωπολογίας— μπορεί να προσφέρει έναν πιο καθαρό ορίζοντα. Για τον David Graeber,¹¹ για παράδειγμα, αυτό που

8. Βλ. ενδεικτικά A. Stronza (2001). *Anthropology of Tourism: Forging New Ground for Ecotourism and Other Alternatives*. *Annual Review of Anthropology*, 30, σσ. 275-277.

9. Βλ. M. Antrop (2005). *Why landscapes of the past are important for the future*. *Landscape and Urban Planning*, 70, σ. 32.

10. Βλ. T. Forsyth (1995). *Tourism and agricultural development in Thailand*. *Annals of Tourism Research*, 22(4), σσ. 877-900.

11. Βλ. D. Graeber (2001). *Toward an Anthropological Theory of Value: The false coin of our own dreams*. New York: Palgrave. D. Graeber (2011). *Debt: The first 5.000 years*. New York: Melville House.

φαίνεται να προκαλεί την κρίση είναι ένα δομικό στοιχείο του καπιταλισμού ή της «εμπορευματοποιημένης κοινωνίας»: ο φετιχισμός του χρήματος που μετατρέπει τις όποιες «σχέσεις ανισότητας» στην κοινωνία σε «σχέσεις χρέους», καθώς λειτουργεί ως το μέτρο της ασύμμετρης σχέσης ανάμεσα σε αγοραστή και πωλητή ή ανάμεσα σε δανειστή και οφειλέτη. Η τοποθέτησή του, στοιχειοθετημένη ανθρωπολογικά και ιστορικά με εθνογραφικό υλικό του παρελθόντος και του παρόντος, συνιστά μια ευθεία πολιτική πρόταση για την απόρριψη της αγοράς ως μηχανισμού οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Ο πολιτικός ακτιβισμός του Graeber τού στοίχισε την ακαδημαϊκή του καριέρα στις ΗΠΑ, αν και το βρετανικό ακαδημαϊκό περιβάλλον στάθηκε γι' αυτόν πιο φιλόξενο.

Για τον Keith Hart,¹² από την άλλη μεριά, η αντιμετώπιση της κρίσης περνάει μέσα από μια ηπιότερη αντιμετώπιση των αντιφάσεων του καπιταλιστικού συστήματος: εισηγούμενος έναν «κομμουνισμό της καθημερινής ζωής», προτείνει μια ευρεία συνεργασία ανάμεσα στις δυνάμεις εκείνες —τόσο της κοινωνίας όσο και της αγοράς και του κράτους— που μπορούν να συγκροτήσουν πρακτικές επιβίωσης και κοινωνικής ανάπτυξης μέσα από μια «ανθρώπινη οικονομία» (human economy), η οποία θα αρνείται τις υπερβολές του καπιταλισμού αλλά δεν θα στοιχειοθετεί μια ευθεία σύγκρουση μαζί του. Το δίκτυο της «ανθρώπινης οικονομίας» μετρά ήδη αρκετές παρεμβάσεις σε ολόκληρο τον κόσμο, μέσα από την επεξεργασία επιμέρους προγραμμάτων παρέμβασης που αξιοποιούν την τοπική κοινωνική και οικονομική δυναμική, για τη γνώση της οποίας η ανθρωπολογία έχει να προσφέρει πολλά.

δ) Τέλος, ένα ακόμη παράδειγμα για τις πολιτικές προτεραιότητες της Ανθρωπολογίας στο παρόν στοιχειοθετείται μέσα από τη λεγόμενη «Ανθρωπολογία της πολιτικής και των οργανισμών». Για την Ανθρωπολογία αυτή,¹³ η πολιτική πρέπει να επανατοποθετηθεί σε νέες

12. Βλ. σχετικά K. Hart, J-L. Laville & A. Cattani (eds) (2010). *The Human Economy: A citizen's guide*. Cambridge: Polity· στα ελληνικά K. Hart (2018). Χτίζοντας μια ανθρώπινη οικονομία στον καιρό της παγκόσμιας κρίσης. Στο Β. Νιτσιάκος, Ι. Μάνος, Β. Δαλκαβούκης, Α. Αγγελίδου & Γ. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Τα πολλαπλά σύνορα ενός μεταβαλλόμενου κόσμου. Θεωρητικές προσεγγίσεις και εθνογραφικές δοκιμές στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*. Αθήνα: Κριτική, σσ. 141-187.

13. Η ανθρωπολογική αυτή οπτική μετρά ήδη μερικές δεκαετίες. Στη δεκαετία του 1980 ιδρύθηκε η BASAPP (British Association for Social Anthropology in Policy and Practice) η οποία ολοκλήρωσε τη δράση της το 1994, με την έκδοση ενός συλλογικού τόμου σε επιμέλεια της Susan Wright (*The Anthropology of Organizations*, London – New York: Routledge). Ήταν τότε που μετονομάστηκε σε Ανθρωπολογία σε Δράση (Anthropology in Action) και οργάνωσε μια συνεδρία για την «Πολιτική, την Ηθική και

βάσεις, αφού διαπιστώνεται η αποξένωση των πολιτών από την πολιτική διαχείριση που σταδιακά έχει μετασηματιστεί σε μια εμπορευματοποιημένη διαδικασία. Η πολιτική θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια «τεχνολογία κυβερνησιμότητας και υποκειμενικότητας», αφού όχι μόνο καθορίζει την καθημερινή ζωή των ανθρώπων αλλά παράγει ταυτόχρονα και τα υποκείμενα και τους θεσμούς για τη διαχείρισή τους. Έτσι, ο όρος «διακυβέρνηση» αποκτά ένα τελείως διαφορετικό περιεχόμενο: στο πλαίσιο αυτό η Ανθρωπολογία δεν μελετά πλέον μια «τοπική κοινότητα» ή έναν «πληθυσμό»: αυτό που την απασχολεί είναι η ανάλυση των μορφών με τις οποίες εκδηλώνεται η διαδικασία της κοινωνικής συγκρότησης και δράσης στο τοπικό, το εθνικό και το παγκόσμιο επίπεδο αλλά και στις μεταξύ τους σχέσεις. Η επικέντρωση αυτή, ωστόσο, αποκτά μια διπλή κατεύθυνση: η μελέτη δεν περιορίζεται στο τοπικό επίπεδο των «εντόπιων» (“studying down”), όπως στην κλασική εθνογραφία, αλλά επεκτείνεται και στην προσέγγιση των μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων, των ελίτ και των κέντρων εξουσίας (“studying up”),¹⁴ ώστε να κατανοηθεί αμφίδρομα η διαδικασία με την οποία η εξουσία διαμορφώνει δίκτυα ανάμεσα σε δρώντες, θεσμούς και λόγους (discourses) στον χώρο και τον χρόνο (“studying through”).¹⁵

Στο πλαίσιο αυτό, μια από τις βασικές θεματικές αυτής της Ανθρωπολογίας είναι η γνώση των μηχανισμών της «διακυβέρνησης» και η διάχυσή της στους εμπλεκόμενους τοπικούς πληθυσμούς, ειδικά στην εποχή της οικονομικής κρίσης που ακολουθεί χρονικά τη λεγόμενη «μεταπρονοιακή εποχή» (“post-wealth” era). Ένα τέτοιο ζήτημα αιχμής αποτελεί ο μετασηματισμός της πολιτικής πρόνοιας από κρατικό ζήτημα «διακυβέρνησης των φτωχών ως προβληματικού πληθυσμού», μέσα από την ενεργοποίηση επαγγελματιών της κοινωνικής πρόνοιας, σε «αυτοδιακυβέρνηση», «αυτοδιαχείριση» και «αυτοβοήθεια» των φτωχών, στους οποίους μετακυλίεται η ευθύνη, αφού θεω-

την Τέχνη της Διακυβέρνησης» στο συνέδριο της European Association of Social Anthropologists που διεξήχθη στο Όσλο το 1994.

14. Για τον όρο βλ. L. Nader (1972). *Up the anthropologist: Perspectives gained from studying up*. Στο D. Hymes (ed.), *Reinventing Anthropology*. New York: Random House, σσ. 284-311.

15. Βλ. S. Reinhold (1994). *Local Conflict and Ideological Struggle: “Positive Images” and Section 28*, University of Sussex, unpublished D.Phil. thesis, όπως αναφέρεται στο C. Shore & S. Wright, *Policy: A new field of anthropology*, στο C. Shore & S. Wright (eds) (1997). *Anthropology of Policy. Critical perspectives on governance and power*. London: Routledge, σσ. 3-11.

ρούνται ισότιμα μέλη της πολιτικής συμμετοχής (empowered rather than powerless). Η Ανθρωπολογία της πολιτικής, συσσωρεύοντας ένα αξιοσημείωτο σώμα εθνογραφικών προσεγγίσεων τόσο από τον Τρίτο Κόσμο όσο και από την ευρωπαϊκή εμπειρία, επισημαίνει τη μεταβολή αυτή ως «εξελιγμένο νεοφιλελευθερισμό» (advanced liberalism), που συνιστά έκφραση της Νέας Δεξιάς ιδεολογίας και αποσκοπεί στη μεταβίβαση κεφαλαίων από την κοινωνική πρόνοια σε πιο κερδοφόρους τομείς, μια πολιτική που συχνά εφαρμόζεται με την ενεργοποίηση του εθελοντισμού, των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων κ.ο.κ.¹⁶

Οι ενδεικτικοί τομείς που προανέφερα για την εκδήλωση μιας «εφαρμοσμένης ανθρωπολογίας» στη σύγχρονη της εκδοχή αποτελούν, κατά την άποψή μου, ένα ενδιαφέρον και θεωρητικά επεξεργασμένο πλαίσιο για να συζητήσει κανείς με ανθρωπολογικούς όρους ένα ζήτημα που τόσο στην ελληνική εθνογραφική εμπειρία όσο και στη διεθνή παρουσιάζει εξαιρετικά περιορισμένη ανάπτυξη: πρόκειται για έναν τομέα της «διακυβέρνησης» που αφορά το τοπικό επίπεδο αλλά συνυφίνεται με πολλούς τρόπους με το εθνικό και το παγκόσμιο. Αναφέρομαι στην Τοπική Αυτοδιοίκηση και στην προσέγγισή της μέσα στο παραπάνω πλαίσιο.

Μεθοδολογική συζήτηση: από την εμπλοκή της ανθρωπολογίας στην εμπλοκή του ανθρωπολόγου. Μια ιδιόζουσα εκδοχή της «ανθρωπολογίας οίκοι»

Το να διεξάγει κανείς επιτόπια εθνογραφική έρευνα στο «χωριό του» αποδεικνύεται συχνά μια πολύ σύνθετη υπόθεση. Στο πλαίσιο της συζήτησης για τη λεγόμενη «ανθρωπολογία οίκοι» (anthropology at home) έχουν αναδειχθεί μια σειρά από ζητήματα που αφορούν τη διαδικασία αυτή κι έχουν εντοπιστεί ασφαλώς τόσο πλεονεκτήματα όσο και μειονεκτήματα.¹⁷ Ωστόσο, το κεντρικότερο από τα ερωτήματα αφορά

16. Βλ. σχετικά S.B. Hyatt (1997). Poverty in a 'post-welfare' landscape. Tenant management policies, self-governance and the democratization of knowledge in Great Britain. Στο C. Shore & S. Wright (eds), *Anthropology of Policy. Critical perspectives on governance and power*, London: Routledge, σσ. 217-230· D. Marsden (1994). Indigenous management. Introduction. Στο S. Wright (ed.), *Anthropology Hyatt of Organizations*, London: Routledge, σσ. 33-37.

17. Βλ. σχετικά Δ. Γκέφου-Μαδιανού (2011α). Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία Οίκοι: διλήμματα και αντιπαραθέσεις. Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.),

την ίδια τη διπλή ιδιότητα του εντόπιου εθνογράφου: κατά πόσο μπορεί να λειτουργεί ταυτόχρονα ως εντόπιος και ως εθνογράφος; Κατά πόσο δηλαδή η μία ιδιότητα αναιρεί την άλλη, όχι μόνο στο επίπεδο της επιτόπιας έρευνας αλλά επιπλέον στο επίπεδο της συγγραφής του εθνογραφικού κειμένου; Ή μήπως η μία ιδιότητα είναι σε θέση να ανατροφοδοτεί την άλλη σε μια γόνιμη διαδικασία;

Τα ερωτήματα αυτά τα αντιμετώπισα για πρώτη φορά κατά την εκπόνηση της διατριβής μου στο Ζαγόρι όταν μελετούσα τις σχέσεις των εθνοτικών ομάδων της περιοχής στη διάρκεια του 20ού αιώνα, αλλά κυρίως όταν εκδόθηκε μια πιο συνοπτική μορφή της με τον τίτλο *Η πένα και η γκλίτσα*.¹⁸ Φοβόμουν τότε ότι η υποδοχή του βιβλίου από τους συμπατριώτες μου, Ζαγορίσιους και Σαρακατσάνους κυρίως, θα βασιζόταν στην προβολή τους —πάνω στο λεγόμενα του βιβλίου— μιας «δικαίωσης» για τη μία ή την άλλη μεριά στον ιστορικό τους ανταγωνισμό για τη διεκδίκηση του τόπου. Οι φόβοι μου μάλλον επιβεβαιώθηκαν, ωστόσο το γεγονός ότι «κανένας δεν ήταν ευχαριστημένος», όπως μου μετέφεραν αργότερα φίλοι και συγχωριανοί μου, αποτέλεσε ένα είδος «δικαίωσης» για μένα: ήταν σαν να τους έλεγα ότι δεν έγραφα για να «δικαιώσω» κάποια ή κάποιες από τις ομάδες του πληθυσμού, πολύ περισσότερο την ομάδα των «Ζαγορίσιων», στην οποία λόγω καταγωγής με ενέτασσαν αυτονόητα.

Από τότε μέχρι σήμερα ορισμένες συνθήκες στο Ζαγόρι —αλλά και σ' εμένα— άλλαξαν αρκετά. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 ο εθνοτικός ανταγωνισμός έχει ξεθωριάσει φανερά, για να αντικατα-

Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία. Αθήνα: Πατάκης, σσ. 365-435· A. Kuper (2011). *Ιθαγενής Εθνογραφία, πολιτική ευπρέπεια και το σχέδιο μιας κοσμοπολιτικής Ανθρωπολογίας*. Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις* (μτφρ. Ρ. Αστρινάκη). Αθήνα: Πατάκης, σσ. 297-336· K. Hasstrup (2011). *Ιθαγενής Ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους*; Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις* (μτφρ. Ρ. Αστρινάκη). Αθήνα: Πατάκης, σσ. 337-364· G. Marcus (2011). Τα μετά την κριτική της Εθνογραφίας. Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις* (μτφρ. Ρ. Αστρινάκη). Αθήνα: Πατάκης, σσ. 67-108. Για τους Marcus και Fisher (G. Marcus & M. Fisher [1986]. *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental moment in the Human Sciences*. Chicago – London: The University of Chicago Press, σσ. 111-113) η «ανθρωπολογία οίκοι», ειδικά όταν έπεται μιας εθνογραφικής εμπειρίας σε περισσότερο κλασικά μη δυτικά πεδία, είναι μια εξαιρετική ευκαιρία για να διατυπωθεί ουσιαστική πολιτισμική κριτική απέναντι στον «οίκο» πολιτισμό από τη μεριά του ανθρωπολόγου.

18. Βλ. αναλυτικά Β. Δαλκαβούκης (2005). *Η πένα και η γκλίτσα. Εθνοτική και εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι τον 20ό αιώνα*. Αθήνα: Οδυσσεάς.

σταθεί από νέες αντιθέσεις, στη βάση των οποίων βρίσκεται ο τουρισμός αλλά και η πρόσφατη οικονομική κρίση που φαίνεται να αποτελεί την απαρχή νέων εξελίξεων. Από την άλλη μεριά, η δική μου «εντοπιότητα» αναβαπτίστηκε: από τις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας μετέφερα ξανά τα εκλογικά μου δικαιώματα στο Ζαγόρι (απ' όπου τα είχα πάρει στις αρχές του 1990), ενώ κατά τη διάρκεια της ακαδημαϊκής χρονιάς 2013-14 παρέμεινα σχεδόν ολόκληρο το διάστημα στο Μονοδένδρι —κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής μου άδειας— όχι μόνο για ερευνητικούς λόγους,¹⁹ προκειμένου δηλαδή να ολοκληρώσω την επιτόπια έρευνα και να συγγράψω μια μονογραφία, αλλά επιπλέον για πρακτικούς: η ζωή στο χωριό είναι πολύ πιο οικονομική, ειδικά αν κανείς διατηρεί στον κήπο του τα λαχανικά του ή επεξεργάζεται τα προϊόντα από το περιβόλι του και, βέβαια, αποφεύγει την κατανάλωση πετρελαίου τον χειμώνα με τη χρήση βιομάζας.

Η εμπλοκή μου στα τοπικά πράγματα ήταν, μοιραία, πολύ μεγαλύτερη λόγω της φυσικής μου παρουσίας: οι Ζαγορίσιοι και δη οι συγχωριανοί μου δεν με έβλεπαν πια ως «πετροχελίδονο»²⁰ —όπως χαριτολογώντας προσδιορίζουν τους «φευγάτους» Ζαγορίσιους που έρχονται για τις διακοπές τους στο Ζαγόρι— αν και σε κάθε περίπτωση ήταν εμφανής η απορία τους για την παραμονή μου εκεί, με αποτέλεσμα συχνά να χρειάζεται να τους εξηγήσω το εργασιακό καθεστώς που διέπει τη δουλειά ενός πανεπιστημιακού. Από την άποψη αυτή, ήμουν και πάλι «προσωρινός», αφού η δουλειά μου σύντομα θα με απομά-

19. Να σημειώσω εδώ ότι η ερευνητική μου δραστηριότητα στο Ζαγόρι δεν σταμάτησε ποτέ, επί της ουσίας. Αντίθετα, μάλιστα, αναβαθμίστηκε θα έλεγα στο πλαίσιο της συμμετοχής μου τα έτη 2006-2015 στο Διεθνές Θερινό Σχολείο της Κόνιτσας για την Ανθρωπολογία, την Εθνογραφία και τη Συγκριτική Λαογραφία των Βαλκανίων και τα έτη 2011-2015 στο Φθινοπωρινό Σχολείο των Άνω Πεδινών «Ο κόσμος της εργασίας», αφού και στις δύο περιπτώσεις το Ζαγόρι αποτέλεσε κύριο αντικείμενο ερευνητικής άσκησης των φοιτητών που είχα υπό την επίβλεψή μου.

20. Ο όρος, που προέρχεται από την ονομασία ενός πολιτιστικού συλλόγου στο χωριό Βίτσα, χρησιμοποιείται επίσης με μια δόση αποκλεισμού από τη δημόσια σφαίρα, αφού οι περιστασιακά διαμένοντες Ζαγορίσιοι δεν είναι σε θέση —σύμφωνα με τους μόνιμους— να εκφέρουν αποτελεσματική γνώμη για τα προβλήματα της περιοχής. Αναδεικνύει επομένως και μια άλλη αντίθεση, αυτήν που εκδηλώνεται ανάμεσα στο παραμένον και το «απεδαφοποιημένο» κομμάτι των κοινοτήτων. Ωστόσο, οφείλω να ομολογήσω, ποτέ δεν αισθάνθηκα έναν τέτοιου είδους «αποκλεισμό», γεγονός που οφείλεται μάλλον τόσο στη συχνή μου παρουσία στο Ζαγόρι (όπου διέμεναν μόνιμα για χρόνια οι γονείς μου) όσο και στην —περιστασιακή μεν αλλά συχνή— συμμετοχή μου στα εντόπια ζητήματα (π.χ. στο θέμα της Ριζαρείου Σχολής στο Μονοδένδρι, στον τοπικό πολιτιστικό σύλλογο κ.ο.κ.).

κρυψε ξανά από το Ζαγόρι. Η συμμετοχή μου, ωστόσο, στα δημοτικά ζητήματα άλλαξε άρδην το τοπίο. Από τον Δεκέμβριο του 2013 συμμετέχω στη δημοτική κίνηση «Το Κοινόν των Ζαγορισίων», η οποία επιχείρησε —χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία— να διεκδικήσει τη δημοτική αρχή στις εκλογές του Μαΐου 2014. Έτσι η «εντοπιότητά» μου ενισχύθηκε κατά πολύ, αφού η πιθανότητα να είμαι ακόμη και δήμαρχος²¹ επηρέασε σημαντικά τόσο τη δική μου στάση απέναντι στο Ζαγόρι και στα προβλήματά του όσο και —κυρίως αυτό— τη στάση των Ζαγορισίων απέναντί μου, καθώς στο πρόσωπό μου δεν έβλεπαν πια μόνο αυτόν «που διαβάζει και γράφει συνέχεια στην αυλή του».²²

Το πλαίσιο που μόλις περιέγραφα σε αδρές γραμμές είναι κατά κάποιον τρόπο η μία όψη του νομίσματος, ό,τι δηλαδή συνιστά την ταυτότητα του «εντόπιου», και ταυτόχρονα η απαιτούμενη αποσαφήνιση των όρων, σύμφωνα με τους οποίους διεξήχθη και συνεχίζει να διεξάγεται η εθνογραφική μου παρατήρηση στο Ζαγόρι. Από την άλλη μεριά, η θεωρητική και μεθοδολογική σκευή της ανθρωπολογίας, όπως κατατέθηκαν πιο πριν, συνιστούν την άλλη όψη αυτής της διπλής ταυτότητας του «εντόπιου εθνογράφου».

Ανθρωπολογία και Τοπική Αυτοδιοίκηση.

Ο Δήμος Ζαγορίου στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης ως μελέτη περίπτωσης

Ας προχωρήσουμε όμως με κάπως πιο συγκεκριμένο τρόπο, παραθέτοντας το κυρίως εθνογραφικό υλικό αυτής της απόπειρας. Σε τι ακριβώς συνίσταται η «κρίση» στο Ζαγόρι και με ποια φαινόμενα εκδηλώθηκε; Και πρώτα πρώτα μια συζήτηση για την τουριστική του «αξιοποίηση» τις τελευταίες δεκαετίες. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το Ζαγόρι ως τουριστικός προορισμός αναπτύχθηκε ανισόροπα, με την

21. Η δημοτική κίνηση «Το Κοινόν των Ζαγορισίων» συγκροτήθηκε ως συλλογικότητα για να απαντήσει στα προβλήματα που αντιμετωπίζει σήμερα το Ζαγόρι. Δεν αποτελεί έναν τυπικό συνδυασμό τοπικής αυτοδιοίκησης, αφού δεν υπάρχει επικεφαλής αλλά «Οργανωτική Γραμματεία», αποτελούμενη από 15 Ζαγορισίους και Ζαγορίσιες, και η υποψηφιότητα για τον δήμαρχο αποφασίστηκε με ανοιχτή εκλογική διαδικασία. Η ιδρυτική της διακήρυξη, τα προγράμματα που είχαν εκπονηθεί και η γενικότερη εκλογική στρατηγική της φιλοξενήθηκαν στον ιστότοπο <http://neozagori.gr>. (ανεπεργός σήμερα).

22. Με τη φράση αυτή με προσδιόριζαν συχνά στο Μονοδένδρι όσοι επισκέπτονταν τη μητέρα μου, ειδικά κατά τους καλοκαιρινούς μήνες των διακοπών.

επικέντρωση σε επιλεγμένες κοινότητες και χώρους που παρουσιάζουν ενδιαφέρον από την άποψη της τρέχουσας τουριστικής ρητορικής: η «φύση» και η «παράδοση», νοούμενες με μια αντίληψη λιγότερο ή περισσότερο αγοραία, έχουν επικαθορίσει αυτή τη διαδικασία, με αποτέλεσμα την κατεύθυνση του «τουριστικού βλέμματος»²³ σ' ένα τμήμα του Ζαγορίου που μέρα με τη μέρα ανταποκρίνεται όλο και περισσότερο σε αυτή την καλλιεργημένη προσδοκία. Η ίδια διαπίστωση ισχύει και για τον λεγόμενο «εναλλακτικό τουρισμό» που σε συντριπτικό ποσοστό δεν αφορά καν ντόπιους επιχειρηματίες αλλά συγκεκριμένες εταιρείες οι οποίες δραστηριοποιούνται στην ευρύτερη περιοχή συμπεριλαμβανομένης και της γειτονικής Κόνιτσας. Έτσι το «τουριστικό Ζαγόρι» απομακρύνεται όλο και περισσότερο από μια τοπική ταυτότητα θεμελιωμένη στην ιστορική του παρουσία και μετασχηματίζεται σταδιακά σ' έναν απολύτως προβλέψιμο και ελεγχόμενο από το τουριστικό κεφάλαιο, παγκοσμιοποιημένο «μη τόπο» (non-place).²⁴

Άμεση συνέπεια αυτής της εξέλιξης είναι το Ζαγόρι να παρουσιάζεται σήμερα διχοτομημένο: το μη ανεπτυγμένο τουριστικά τμήμα του —με εξαίρεση ελάχιστα χωριά του ανατολικού Ζαγορίου που εξακολουθούν ως ένα βαθμό να ζουν από τη δασική οικονομία— είναι σχεδόν εγκαταλειμμένο στη μοίρα του, ακατοίκητο τους χειμερινούς μήνες σ' ένα μεγάλο του μέρος, χωρίς σαφή προοπτική ανάκαμψης ειδικά στο πλαίσιο της κρίσης. Από την άλλη μεριά, το τουριστικά ανεπτυγμένο τμήμα του, αν και περισσότερο εύρωστο από δημογραφική άποψη, μοιάζει ανεργατίστο απέναντι στην κυριαρχία του τουρισμού που κρατά τα σκήπτρα της αποκλειστικής σχεδόν απασχόλησης του ενεργού του πληθυσμού. Η εικόνα αυτή φαίνεται να αποκτά νέα χαρακτηριστικά τα τελευταία χρόνια εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και της δραματικής μείωσης των επισκεπτών (ειδικά μάλιστα την περίοδο των περιοριστικών μέτρων λόγω της πανδημίας), με αποτέλεσμα ένα μεγάλο μέρος των τουριστικών επενδύσεων, ειδικά όσων αφορούν οικογενειακές επιχειρήσεις, να μην μπορεί να ανταποκριθεί ούτε στον δανεισμό ούτε στα τρέχοντα έξοδα. Η προοπτική μιας μαζικής πώλησης ξενώνων σε μεγάλες εταιρείες τουριστικής επιχειρηματικής δραστηριότητας φαίνεται πιο κοντά από ποτέ στο «τουριστικό Ζαγόρι», παρά τη μικρή ανάκαμψη που φάνηκε να σημειώνεται με τον λεγόμενο

23. Βλ. J. Urry (2002). *The Tourist gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London: Sage.

24. Για τον όρο βλ. M. Augé (1995). *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London: Verso.

«ημερήσιο τουρισμό» ή τη δραστηριοποίηση τουριστικών πρακτόρων με ειδικά τουριστικά πακέτα (π.χ. από το Ισραήλ).

Ωστόσο, η θεώρηση του τουρισμού ως του σημαντικότερου σήμερα από κάθε άποψη πόρου για το Ζαγόρι είναι πέρα από κάθε αμφισβήτηση. Το ζητούμενο είναι οι τρόποι με τους οποίους ο τουρισμός θα συνδυαστεί ώστε να προκύψει μια ολοκληρωμένη και συνολική τοπική ανάπτυξη (ως απάντηση στη διχοτομική μερική «τριτογενοποίηση»),²⁵ που θα σέβεται την ταυτότητα και τις ιδιαιτερότητες του χώρου, θα αναδεικνύει την ιστορική του πορεία και τις παραγωγικές του δυνατότητες, θα συνομιλεί με το φυσικό και το δομημένο περιβάλλον και θα προσφέρει στους επισκέπτες ένα βίωμα αναπάντεχο, εντέλει αναντίστοιχο με τις καλλιεργημένες καταναλωτικές προσδοκίες του μέσου τουρίστα. Ο τουρισμός αυτού του είδους θα μπορεί με βεβαιότητα να χαρακτηριστεί «εναλλακτικός», στον βαθμό που δεν θα βασίζεται σε μια αγοραία αντίληψη αναζήτησης νέων κάθε φορά «συγκινήσεων» προς πώληση, αλλά σε μια αμοιβαία ανταλλαγή εμπειρίας ανάμεσα στο τοπικό και το υπερτοπικό, απ' όπου κι αν προέρχεται.

Η τουριστική δραστηριότητα, ωστόσο, δεν μπορεί παρά να είναι επιχειρηματική στο σημερινό οικονομικό τοπίο, κι αυτό είναι μια επίσης σιωπηρή αποδοχή από τη μεριά της ανθρωπολογίας. Ένα πλαίσιο όμως αυτού του τύπου περιλαμβάνει και την εμπορευματοποίηση του παρελθόντος, της φύσης, του πολιτισμού και κάποτε των ίδιων των αξιών, και οπωσδήποτε κάτι τέτοιο προκαλεί τουλάχιστον αμηχανία. Ωστόσο, είναι διαφορετικής τάξης ζητήματα η εμπορευματοποίηση των αγαθών ενός τόπου από τη μια μεριά και η προσαρμογή τους στη «ζήτηση» της τουριστικής κατανάλωσης από την άλλη. Η πρώτη εκδοχή μπορεί να επιφέρει σημαντικά θετικά αποτελέσματα για μια τοπική κοινωνία και οικονομία, όπως σχολιάζει ο Antrop,²⁶ και να αποτρέψει την αναπαραγωγή της ταξικότητας, όπως επισημαίνει ο Forsyth.²⁷ Η δεύτερη συνιστά μια ακραία και επικίνδυνη αλλοτρίωση — με τη μαρξιστική της έννοια — την οποία ο Appadurai²⁸ χαρακτηρίζει «διπλά εντεινόμενη, γιατί η κοινωνική της σημασία επιδεινώνεται τώρα από

25. Για τον όρο βλ. Θ. Ανθοπούλου (2008). *Γυναίκες της υπαίθρου και τρόφιμα. Τόμος I: Όψεις και δυναμικές επιχειρηματικότητας των γυναικών της υπαίθρου στην παραγωγή τροφίμων*. Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ – Gutenberg.

26. Antrop, ό.π., σ. 32.

27. Forsyth, ό.π.

28. Βλ. σχετικά Α. Appadurai (1996). *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press, σ. 42.

μια σύνθετη χωρική δυναμική που γίνεται όλο και περισσότερο παγκόσμια».

Μια εναλλακτική επιχειρηματική τουριστική δραστηριότητα, όμως, δεν είναι απαραίτητο να έχει ως φορέα της ούτε τον μεμονωμένο ιδιώτη ούτε πολύ περισσότερο το παγκοσμιοποιημένο τουριστικό κεφάλαιο. Μπορεί να αναπτυχθεί στο πλαίσιο συλλογικοτήτων και συμπράξεων —η λέξη «συνεταιρισμός» προκαλεί, ειδικά στο Ζαγόρι, τη θυμηδία— ακόμη και στο επίπεδο ενός δήμου ως τουριστικού επιχειρηματία που θα εξισορροπεί τις αρρυθμίες της «αγοράς» με τις διορθωτικές του κινήσεις. Η παρούσα κρίση φαίνεται να ανοίγει τον δρόμο για ανάλογες εξελίξεις, μέσα από την κοινή διαπίστωση ότι η αυτονόητη τουριστική «ροή» του παρελθόντος έχει τελειώσει, και ίσως οι τοπικές κοινωνίες, μαζί κι αυτή του Ζαγορίου, αρχίσουν να παίρνουν πλέον στα σοβαρά τα λεγόμενα των ανθρωπολόγων, εντόπιων και μη.

Στη σκιά, πλέον, του τουρισμού συνεχίζεται διαρκώς συρρικνούμενη η πάλαι ποτέ κραταιά κτηνοτροφική δραστηριότητα. Ο νομαδικός της χαρακτήρας, που εκφράστηκε ιστορικά μέσω κυρίως των σαρκατασάνικων τσελιγκάτων,²⁹ έχει υποβαθμιστεί ραγδαία τόσο εξαιτίας της μόνιμης παραμονής της πλειονότητας των κτηνοτρόφων στα ηπειρωτικά παράλια, τα παλιά τους «χειμαδιά» δηλαδή, όσο —και κυρίως γι' αυτό— εξαιτίας της αλλαγής κτηνοτροφικού «παραδείγματος» όσων παρέμειναν: η προβατοτροφία και αιγοτροφία, που συνιστούσε για αιώνες μια ήπια μορφή βόσκησης των ορεινών λιβαδιών, γεγονός που της επέτρεπε να λειτουργεί αειφορικά, αντικαθίσταται ραγδαία από την εκτροφή βοοειδών για κρεατοπαραγωγή. Αυτή η μεταβολή επηρεάζει σημαντικά όχι μόνο την ισορροπία μεταξύ βοσκήσιμων πόρων και ζωικού κεφαλαίου αλλά κυρίως τις σχέσεις μεταξύ κτηνοτροφίας και τουρισμού, οι οποίες τα τελευταία χρόνια εκδηλώνονται ως δυναμικός ανταγωνισμός, ειδικά σε κοινότητες με διπλή παράδοση, κτηνοτροφική και τουριστική, όπως το Πάπιγκο.³⁰ Το όλο πλαίσιο των σχέσεων διαμορφώνεται από επιπλέον «δυσκολίες» —όπως γίνονται αντιληπτές από τους ντόπιους κτηνοτρόφους— που προκύπτουν από θεσμικές απαγορεύσεις βόσκησης σε εκτεταμένες εκτάσεις οι οποίες βρίσκονται σε καθεστώς προστασίας από ευρωπαϊκές Συνθήκες. Ειδι-

29. Βλ. K.J. Campbell (1964). *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*. Oxford: Clarendon Press.

30. Βλ. αναλυτικά Β. Δαλκαβούκης (2015). *Γράφοντας ανάμεσα. Εθνογραφικές δοκιμές με αφορμή το Ζαγόρι*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σσ. 140-143, για ορισμένα ενδιαφέροντα περιστατικά τέτοιου ανταγωνισμού, όπως παρουσιάστηκαν από τον τοπικό Τύπο.

κά τα τελευταία χρόνια, η καθυστέρηση σύνταξης των σχετικών χαρτών από τη μεριά του ΟΠΕΚΕΠΕ,³¹ ώστε να καθοριστούν οι ζώνες επιδοτούμενης βόσκησης, προκάλεσε μεγάλη αναταραχή μεταξύ των κτηνοτρόφων, καθώς ανέδειξε τα όρια ενός «εντόπιου»/ημικού τρόπου ρύθμισης των θερινών βοσκών στο Ζαγόρι —σε αντιδιαστολή με μια νομότυπη διαδικασία— μέσα από την εμπλοκή τοπικών πολιτικών παραγόντων, κτηνοτρόφων Α και Β «κατηγορίας», του Δήμου ως παρόχου «διευκολύνσεων» σε συγκεκριμένους κτηνοτρόφους κ.ο.κ.

Τέλος, στο φόντο της οικονομικής κρίσης επανέρχεται στο προσκήνιο της δημόσιας συζήτησης το ζήτημα της αγροτικής καλλιέργειας στο Ζαγόρι, ειδικά σε σχέση με ένα ανθρώπινο δυναμικό που επανέρχεται για μόνιμη εγκατάσταση ή δηλώνει πρόθυμο να δραστηριοποιηθεί στην αγροτική παραγωγή.³² Η αγροτική καλλιέργεια στο Ζαγόρι συνιστούσε ένα *habitus* που επίσης λειτούργησε επί αιώνες συμπληρωματικά με τη δομή της μετοικεσίας,³³ καθώς εξασφάλιζε την αυτοκαταναλωτική αυτάρκεια των οικογενειών των ξενιτεμένων οι οποίες παρέμεναν στο Ζαγόρι. Σήμερα οι απόπειρες αναζωπύρωσης μιας τοπικής αγροτικής παραγωγής με περιορισμένη δυναμικότητα —να σημειώσουμε ότι οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις στο Ζαγόρι είναι πολύ περιορισμένες τόσο από την άποψη της έκτασης όσο από εκείνη της απόδοσης— σχετίζεται με μια ρητορική περί «πιστοποιημένων τοπικών προϊόντων» ή «βιολογικών προϊόντων» που είτε θα καταναλώνονται επιτόπου, συνιστώντας κομμάτι του τοπικού τουριστικού «πακέτου», ή θα προορίζονται για εξαγωγή. Ωστόσο, δεν λείπουν και οι φωνές εκείνες που θέτουν ως προτεραιότητα της αγροτικής ανασυγκρότησης την κάλυψη των βιοτικών αναγκών του πληθυσμού είτε στο Ζαγόρι είτε έξω από αυτό, στην ευρύτερη περιφέρεια. Σε κάθε περίπτωση, η επανεμφάνιση της αγροτικής καλλιέργειας στο Ζαγόρι συζητείται ως μια παραγωγική διέξοδος για την αντιμετώπιση της ανεργίας, κυρίως των νέων Ζαγορισίων που διαμένουν στα Ιωάννινα ή την Αθήνα.³⁴

31. Οργανισμός Πληρωμών και Ελέγχου Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων. Βλ. σχετικά <http://www.opekepe.gr>

32. Βλ. Δαλκαβούκης, *Γράφοντας ανάμεσα*, ό.π., σσ. 159-162.

33. Βλ. αναλυτικά Β. Δαλκαβούκης (1999). *Μετοικεσίες Ζαγορισίων (1750-1922). Προσεγγίσεις στις διαδικασίες προσαρμογής μιας τοπικής κοινωνίας στην ιστορική συγκυρία*. Θεσσαλονίκη: εκδ. Ριζαρείου Σχολής.

34. Τα δύο-τρία τελευταία χρόνια, στο πλαίσιο ευρωπαϊκών προγραμμάτων που διαχειρίζεται η Περιφέρεια Ηπείρου, σημειώθηκαν ορισμένες τέτοιου τύπου αγροτικές επενδύσεις μικρής κλίμακας που αφορούν αρωματικά φυτά (τσάι του βουνού, ρίγανη, ιπποφαές κ.λπ.).

Ποια θα μπορούσε, λοιπόν, να είναι η παρέμβαση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης σε αυτό το τοπίο; Πώς θα μπορούσε να συνδυαστεί η τοπική εθνογραφική εμπειρία και η ανθρωπολογική συζήτηση σε παγκόσμιο επίπεδο με τις τοπικές ανάγκες και διαθεσιμότητες, ώστε να παραχθούν αποτελεσματικές προτάσεις τοπικής διαχείρισης, αξιοποιήσιμες από μια δημοτική αρχή; Στο πλαίσιο της συγκρότησης της δημοτικής κίνησης «Το Κοινόν των Ζαγορισίων», που στόχευε στη διεκδίκηση της δημοτικής αρχής στις δημοτικές και περιφερειακές εκλογές του 2014, εκπονήθηκε ένα συνολικό πρόγραμμα δράσης από την ομάδα πρωτοβουλίας —στην οποία συμμετείχε και ο γράφων— που παρουσιάζει σε μεγάλο βαθμό αυτά τα χαρακτηριστικά.

Το πρόγραμμα, που συγγράφηκε σε διαδοχικές συναντήσεις των ομάδων εργασίας από τον Δεκέμβριο του 2013 μέχρι τον Απρίλιο του 2014 και συζητήθηκε εκτενώς σε ανοιχτές γενικές συνελεύσεις,³⁵ αποτελείται από τέσσερις ενότητες που ωστόσο διακρίνονται από εσωτερική συνοχή: 1) παραγωγική ανασυγκρότηση, με ειδικότερες αναφορές στην αγροτική ανασυγκρότηση, τον τουρισμό και την ενέργεια· 2) κοινωνική πολιτική· 3) πολιτισμός, περιβάλλον και πολιτιστική κληρονομιά· 4) εσωτερική λειτουργία της δημοτικής κίνησης. Στο παρόν κείμενο θα επικεντρωθώ στην παρουσίαση του κεφαλαίου που αφορά την παραγωγική ανασυγκρότηση, δεδομένου ότι εκκινεί από τη λογική της διαχείρισης της οικονομικής κρίσης στην ειδική της εκδοχή στο Ζαγόρι. Στο υποκεφάλαιο της αγροτικής ανασυγκρότησης, αφού διατυπώνεται ισχυρή κριτική για την απουσία πολιτικής από τις προηγούμενες δημοτικές αρχές, αλλά και το κράτος και τους ίδιους τους δημότες ως ένα βαθμό, διατυπώνεται το πλαίσιο εντός του οποίου σχεδιάζε να λειτουργήσει η κίνηση ως δημοτική αρχή:

Στο νέο διεθνές και εθνικό περιβάλλον (οικονομική κρίση, νέα ΚΑΠ, ανεργία κτλ) θα πρέπει να υπάρχει συγκροτημένο όραμα και ειδικές προτάσεις για δράσεις, με στόχο να μεταστραφεί τοπικά η κρίση σε ευκαιρία για δομικές και ουσιαστικές αλλαγές. Οι προτάσεις θα πρέπει να βασί-

35. Το πρόγραμμα αφενός αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα της κίνησης (neozagori.gr), η οποία όμως δεν λειτουργεί πλέον, αφετέρου εκτυπώθηκε σε μερικές εκατοντάδες αντίτυπα. Στην τυπωμένη του μορφή αποτέλεσε το κύριο προεκλογικό εργαλείο της κίνησης, προκαλώντας μια ουσιαστική αναδιάταξη της προεκλογικής συζήτησης, δεδομένου ότι καμία από τις άλλες τρεις παρατάξεις που διεκδίκησαν τη δημοτική αρχή δεν παρουσίασε κάτι ανάλογο. Στην ηλεκτρονική του μορφή, όπως πληροφορηθήκαμε, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τη συγκρότηση ανάλογων προγραμμάτων από περισσότερες από πενήντα δημοτικές κινήσεις ανάλογου προσανατολισμού σε όλη την Ελλάδα.

ζονται στην καινοτομία, την έρευνα, την εκπαίδευση και την εξειδίκευση με συντονισμένη προσπάθεια των τοπικών αρχών που θα πρέπει να κινηθούν σε πολλά επίπεδα (ευρωπαϊκό, εθνικό, τοπικό). Κοινή βάση όλων των προτάσεων θα πρέπει να είναι η αξιοποίηση της υψηλής βιο-πολιτισμικής παράδοσης, ο συνδυασμός της αγροτικής παραγωγής με τον επαναπροσδιορισμό του τουριστικού προϊόντος του Ζαγορίου (που μπορεί να λειτουργήσει ως πολλαπλασιαστική δύναμη στην αγροτική παραγωγή), στη βάση της αειφορίας και της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας, μέσω και ανάδειξης της αγροτικής παραγωγής ως μοχλού διατήρησης του ιδιαίτερου φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος της περιοχής ως συνέχεια της μακραίωνης ιστορίας συνύπαρξης ανθρώπου και φύσης.

Ωστόσο, μια τόσο γενικόλογη διατύπωση θα μπορούσε πολύ εύκολα να συνιστά ένα ακόμη «ευχολόγιο». Για τον λόγο αυτό, η γενική αυτή τοποθέτηση αναλύθηκε περαιτέρω ως προς τις συγκεκριμένες του δράσεις:

Η προσπάθεια για μια ενιαία επιχειρηματική εικόνα μέσα από την προώθηση ενός προφίλ βιολογικής/παραδοσιακής αγροτικής παραγωγής για τον τόπο μας συνολικά, με τη χρήση ενιαίου «εμπορικού σήματος κατατεθέν» (Brand Name), καλεί στη υιοθέτηση ντόπιων φυλών ζώων, ώστε να ταιριάζει και με τα υπόλοιπα αγροτικά προϊόντα και να υπάρχει και η ανάλογη υψηλή ποιότητα ζωικών προϊόντων. Αυτό όμως μπορεί να ρυθμιστεί σταδιακά, εφ' όσον υπάρξει εμφάνιση θετικών μηνυμάτων από την αγορά. Θα πρέπει επίσης, στο μέτρο του δυνατού, να επιβληθεί η αναστροφή της εγκατάλειψης της ορεινής προβατοτροφίας, από τους Σαρακατσάνους κτηνοτρόφους μας. Εκτιμούμε πώς είναι απαραίτητο να γίνει μια εμπεριστατωμένη μελέτη των οικολογικών επιπτώσεων που προκάλεσε η απόσυρση των κοπαδιών από τις ορεινές βοσκήσιμες εκτάσεις, αλλά και από περιοχές χαμηλότερου υψομέτρου, με την υπερβολική αύξηση της παρουσίας της αρκούδας και τον υπερπληθυσμό του αγριόχοιρου. Είναι γεγονός ότι από εικοσαετίας σχεδόν, σε ανάλογες προστατευόμενες περιοχές της Γαλλίας και της Ισπανίας όπου εκδιώχθηκαν άκριτα οι κτηνοτρόφοι, επιδοτείται πλέον η διαχείριση βοσκής, καθώς παρατηρήθηκε δραματική μείωση ή εξαφάνιση ειδών της πτηνοπανίδας και της χαμηλής βλάστησης. Οι δράσεις αυτές θα πρέπει να γίνουν με την βοήθεια και ενεργοποίηση του Φορέα Διαχείρισης του Εθνικού Πάρκου Βόρειας Πίνδου και τη δασική υπηρεσία, ειδικότερα σχετικά με την εφαρμογή πιλοτικών δράσεων διαχείρισης και μείωσης της εύφλεκτης βλάστησης με την βοήθεια της βόσκησης, ως μέσο προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή.

Βασικό μέλημά μας, ως Δημοτικής Αρχής, θα είναι η προσπάθεια σύστασης συνεργατικού φορέα, ενδεχομένως υπό τη μορφή μιας κοινωνικής συνεταιριστικής επιχείρησης του νόμου Ν. 4019/2011, που θα επιτρέ-

φει τη δημιουργία υποδομών μεταποίησης για τα ζωικά προϊόντα της περιοχής μας (τυροκομεία, μονάδα τυποποίησης, σφαγεία, κρεοπωλείο κλπ.) με αμέτρητα οφέλη για τον παραγωγό, το Ζαγόρι και τον τουριστικό τομέα μας.

Τέλος, απαραίτητη και άμεση προτεραιότητα είναι η συντήρηση των πεπαλαιωμένων ή μερικώς κατεστραμμένων υποδομών και ο εκσυγχρονισμός των κτηνοτροφικών μονάδων, (βρύσες, λούτσες, ομβροδεξαμενές, στάβλοι, ηλιακά συστήματα, ηλεκτροφόροι φράχτες για σαρκοφάγα κλπ.) καθώς και η ενιαία αντιμετώπισή τους σχετικά με τις αναγκαίες άδειες.

Αυτές είναι ορισμένες από τις προτάσεις που αφορούσαν την κτηνοτροφική δραστηριότητα. Για τη γεωργική παραγωγή οι σκέψεις που κατατέθηκαν ήταν οι ακόλουθες:

Αναφορικά με τις καλλιέργειες που θα πρέπει να προωθηθούν, εκτιμούμε ότι είναι απαραίτητο να προηγηθεί η πλήρης καταγραφή των ήδη ασκούμενων καλλιεργειών και των τοπικών ποικιλιών, με παράλληλη δημιουργία τράπεζας ντόπιων σπόρων, και η παράλληλη εξέταση προώθησης νέων έξυπνων καλλιεργειών που θα εκμεταλλεύονται ευέλικτα τις ανάγκες της ελληνικής κατ' αρχάς αλλά και της ευρωπαϊκής αγοράς, σε εποχιακή και ετήσια βάση. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση της μεγάλης εποχιακής ζήτησης φρέσκων πράσινων λαχανικών σε τουριστικούς προορισμούς κατά τους θερινούς μήνες που ελλείπει τοπικής παραγωγής εισάγονται από ψυχρές περιοχές των Ιταλικών Άλπεων.

Για να υλοποιηθεί όμως οποιοδήποτε πρόγραμμα ανασυγκρότησης θα πρέπει να υπάρξει αναστροφή του κλίματος εγκατάλειψης των χωριών μας και εγκατάσταση νέων που θα δραστηριοποιηθούν στη γεωργική παραγωγή. Για να συμβεί αυτό εκτιμούμε ότι θα πρέπει να υπάρξει μια σειρά από μέτρα και κίνητρα.

Θα πρέπει να υπάρξει ταυτόχρονα προς νέους αγρότες διάθεση δημοτικών και εκκλησιαστικών καλλιεργήσιμων εκτάσεων, ιδιωτικών εκτάσεων που θα διατεθούν στον Δήμο μας με σύμβαση παραχώρησης χρήσης ή ενδεχομένως δωρεά-μεταβίβαση γειτονικών εγκαταλειμμένων αγρών για αντιμετώπιση του προβλήματος των διάσπαρτων και μικρών κλήρων.

Ένα δεύτερο μέτρο οργάνωσης και προσέλκυσης νέων αγροτών θα είναι η σύσταση ενός συνεργατικού και υποστηρικτικού φορέα από τον Δήμο, υπό τη μορφή ενδεχομένως μιας κοινωνικής επιχείρησης, ώστε να δημιουργηθούν οι απαραίτητες μεταποιητικές υποδομές με σκοπό να μεγιστοποιηθεί το οικονομικό όφελος και να εξασφαλιστεί η βιωσιμότητα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων.

Άλλος επιβοηθητικός θεσμός ο οποίος έχει δοκιμαστεί επί πολλές δεκαετίες σε Μεσογειακές χώρες (Γαλλία, Ιταλία) και περιστασιακά σε ορισμένες περιοχές της χώρας μας, είναι ο διεθνής εθελοντισμός που παρέχει δωρεάν εποχιακά εργατικά χέρια, κυρίως φοιτητών και νέων γενι-

κότερα από δυτικές χώρες, έναντι φιλοξενίας και της παρεχόμενης δυνατότητας για απόκτηση εμπειρίας και γνώσεων πάνω στο αντικείμενο της αγροτικής δραστηριότητας. Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως χάρη στη συνεισφορά αυτών των πολυάριθμων νέων καθίσταται εφικτή η συγχομιδή των σταφυλιών στον τρύγο στις οινοπαραγωγικές περιοχές της Γαλλίας. Εφ' όσον υπό την αιγίδα του Δήμου συσταθεί κοινωνική συνεταιριστική επιχείρηση από τους αγρότες, θα σταθεί δυνατό να δρομολογηθεί άμεσα η οργάνωση των προαναφερθεισών εθελοντικών δομών, καθώς οι φορείς που διαχειρίζονται τις προτάσεις των καλλιεργητών και τις αιτήσεις των εθελοντών απαιτούν οι οικοδεσπότες να φέρουν ξεκάθαρο αγροτικό προφίλ και συνήθως στην κατεύθυνση της οικολογικής-βιολογικής καλλιέργειας.

Με την άμεση εμφάνιση τάσης για ποσοτικά αξιόλογη παραγωγή συγκεκριμένων τοπικών προϊόντων θα πρέπει να κινηθεί διαδικασία για κατοχύρωση ΠΟΠ και ΠΓΕ, 36 καθώς και για δημιουργία μεταποιητικών υποδομών και δομών εμπορικής προώθησης. Ενδεχομένως να υπάρχει ήδη η συνθήκη αυτή για ορισμένα προϊόντα όπως το μέλι ή τα φασόλια, κάτι που πρέπει εξεταστεί και να βεβαιωθεί.

Τέλος, για τον τουρισμό και τη σύνδεσή του με τον πρωτογενή τομέα στο Ζαγόρι, η κίνηση κατέθεσε επίσης μια σειρά από συγκεκριμένες προτάσεις που κινούνται στην ίδια κατεύθυνση:

Η βασική μας θέση σαν Δημοτική Κίνηση είναι ότι η πληρότητα των καταλυμάτων μπορεί και πρέπει πάση θυσία να ανέβει σε 1-2 χρόνια κατά 50-70%. Εκτός των άλλων, αυτό πρέπει να γίνει και με επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου κατά την άνοιξη και το φθινόπωρο, μέσα από την μόνη πραγματικά συμβατή, με ένα ευαίσθητο και προστατευόμενο χώρο, ανάπτυξη του περιπατητικού/φυσιολατρικού τουρισμού που δυστυχώς δεν είναι στις προτιμήσεις του μεγαλύτερου μέρους των συμπατριωτών επισκεπτών μας και κυρίως μέσω της προσέλκυσης αλλοδαπών επισκεπτών. Ταυτόχρονα θα επιδιωχθεί η ανάπτυξη μορφών ειδικού τουρισμού που θα απευθύνονται αφενός σε μαθητές και φοιτητές, μέσα από τη φιλοξενία τους για σκοπούς περιβαλλοντικής εκπαίδευσης ή έρευνας, ειδικά σε περιόδους που γενικά θεωρούνται «νεκρές» από τουριστική άποψη, αφετέρου σε ειδικές ομάδες τουριστικού κοινού όπως ηλικιωμένοι (ΚΑΠΗ), πολιτιστικοί και άλλοι σύλλογοι απ' όλη την Ελλάδα, πρόσκοποι κ.λπ., μέσα από την προσφορά ελκυστικών πακέτων φιλοξενίας αλλά και προγραμμαμάτων δραστηριοτήτων που να ταιριάζουν στο προ-

36. Πρόκειται για τα αρτικόλεξα «Προστατευόμενη Ονομασία Προέλευσης» και «Προστατευόμενη Γεωγραφική Ένδειξη», που συνοδεύονται από την επεξήγηση «Ιδιότυπο Παραδοσιακό Προϊόν». Βλ. σχετικά στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων <http://www.minagric.gr/index.php/el/for-citizen-2/pop-pge>

φίλ της κάθε ομάδας. Για το λόγο αυτό, η Δημοτική μας Κίνηση σχεδιάζει είτε την ανάπτυξη ενός δικτύου δομών φιλοξενίας σε όλο το Ζαγόρι, με την ανακαίνιση κτιρίων κ.λπ. είτε, σε πρώτη φάση, τη συνεργασία με ξενοδοχειακές επιχειρήσεις που θα ήθελαν να επωφεληθούν από μια τέτοια τουριστική πολιτική [...]

Επεξεργαζόμαστε [...] μια σειρά από σχεδιασμούς, που συνδέουν τον τουρισμό με τις λοιπές δραστηριότητες του τόπου μας αλλά και την κοινωνία του Ζαγοριού ως σύνολο. Κατ' αρχήν θεωρούμε πως, μέσα σ' έναν σύντομο πλην εύλογο χρονικό ορίζοντα, ο τουρισμός θα πρέπει να συνδεθεί με άμεσο και ουσιαστικό τρόπο με την τοπική παραγωγή αγροτοκτηνοτροφικών και άλλων προϊόντων. Τα οφέλη μιας τέτοιας σχέσης είναι πολλαπλασιαστικά για τον τόπο μας αλλά και ειδικά για τον τουριστικό κλάδο. Εκτός του ότι ένα μεγάλο μέρος των χρηματικών εισροών θα παραμείνει στην τοπική αγορά και κοινωνία, θα υπάρξει και μια κατάρουφη εκτόξευση της ποιότητας του Ζαγοριού ως τουριστικού προϊόντος αλλά και της φήμης της περιοχής και των επιχειρήσεών μας. Για την οργάνωση αυτής της αλληλεπίδρασης με την τοπική παραγωγή αλλά και για τη σημαντική μείωση των λειτουργικών δαπανών των επιχειρήσεων, σχεδιάζουμε τη σύσταση προμηθευτικών συνεταιριστικών κοινωνικών επιχειρήσεων του νόμου Ν. 4019/2011 στις οποίες θα κληθούν οι τουριστικές επιχειρήσεις να συμμετάσχουν. Όπως επίσης και ανάλογων μεταποιητικών για τα τοπικά προϊόντα.

Νομίζω πως τα αποσπάσματα που προηγήθηκαν είναι αρκετά για να σχηματίσει κανείς μια επαρκή εικόνα του προγράμματος. Ας επιχειρήσουμε τώρα μια «πυκνή περιγραφή»³⁷ αυτού του υλικού στο φόντο της θεωρητικής και μεθοδολογικής συζήτησης που κατατέθηκε νωρίτερα.

Μια πρώτη παρατήρηση αφορά την εντύπωση που προκαλεί ο συνολικός χαρακτήρας του προγράμματος: πρόκειται στην ουσία του για μια πρόταση «διακυβέρνησης» του τοπικού, αφού ληφθούν υπόψη οι παράγοντες που το συγκροτούν και εν προκειμένω οι τοπικές «παραγωγικές δυνάμεις». Ωστόσο, ο ρόλος του Δήμου σε αυτή τη διαδικασία δεν είναι απολύτως σαφής, κι αυτό ως ένα βαθμό καταδεικνύει και τις εσωτερικές αντιφάσεις της κίνησης αλλά και την κινηματική της συγκρότηση από κοινωνικές δυνάμεις και άτομα με διαφορετικούς πολιτικούς προσανατολισμούς. Για παράδειγμα, δεν είναι σαφές αν η κίνηση προκρίνει έναν Δήμο-επιχειρηματία ή έναν Δήμο-συντονιστή ή και εμπνευστή των παραγωγικών πρωτοβουλιών. Στην πρώτη περίπτωση, θα μπορούσε να αξιοποιηθεί το θεσμικό πλαίσιο του Κώ-

37. Όπως την ορίζει ο Cl. Geertz (2003). *Η ερμηνεία των πολιτισμών* (μτφρ. Θ. Παραδέλλης). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

δικα Δήμων και Κοινοτήτων (άρθρα 265 και 266), που προβλέπει τη σύσταση δημοτικών επιχειρήσεων, συμπράξεων με ανώνυμες εταιρείες και το Δημόσιο, καθώς και με άλλα νομικά πρόσωπα κ.ο.κ. Οι συγκεκριμένες διατάξεις ενσωματώθηκαν σχεδόν αυτούσιες και στον νόμο 3852/7-6-2010 (άρθρα 100-112), τον γνωστό και ως «Νόμο του Καλλικράτη». Στη δεύτερη περίπτωση, που θα μας απασχολήσει και στη συνέχεια, προτείνεται με επαναλαμβανόμενο τρόπο η σύσταση μια συνεταιριστικής σύμπραξης, όπως προβλέπεται από τον νόμο 4019/2011,³⁸ με συντονιστική πρωτοβουλία του Δήμου. Πρόκειται για τις περιφημες ΚΟΙΝΣΕΠ (Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις), στις οποίες απαγορεύεται ρητά η συμμετοχή των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης, αλλά δεν γίνεται λόγος για τις άτυπες συντονιστικές πρωτοβουλίες.

Οι παρατηρήσεις αυτές δείχνουν ότι η στόχευση μιας τοπικής «διακυβέρνησης» περνά πρωτίστως μέσα από την αξιοποίηση ενός υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου —και κυρίως των «ρωγμών» του— από μια τοπική εξουσία που αναλαμβάνει ενεργό ρόλο. Έτσι μπορεί αφενός να μετριαστεί η νεοφιλελεύθερης έμπνευσης μετακύληση της ευθύνης στους πολίτες (advanced liberalism), αφετέρου να ενεργοποιηθεί ένα τοπικό κοινωνικό δυναμικό που δεν μπορεί να συντονιστεί με αυτόβουλο τρόπο. Από την άλλη μεριά, βέβαια, αυτός ο σχεδιασμός αποδέχεται de facto ότι η τοπική εξουσία είναι απολύτως συνδεδεμένη με το θεσμικό πλαίσιο και δεν προτίθεται να συγκροτήσει μέτωπα ρήξης. Προς αυτή την κατεύθυνση, άλλωστε, κινείται και η συχνή αναφορά στην «αγορά», η αξιοποίηση του ευρωπαϊκού νομικού πλαισίου των προγραμμάτων στήριξης (π.χ. το νέο ΕΣΠΑ) αλλά και οι αναφορές για αύξηση της τουριστικής ροής κ.ο.κ. Σε τελική ανάλυση, πρόκειται μάλλον για μια πρόταση «εκσυγχρονιστική» που τοποθετεί την Τοπική Αυτοδιοίκηση στην πρώτη γραμμή μιας αναπτυξιακής πολιτικής με όρους «ανθρώπινης οικονομίας» (human economy) και αποδίδει, ωστόσο, τον πρωτοβουλιακό ρόλο στην πολιτική και όχι στα κοινωνικά υποκείμενα. Άλλωστε, όπως πολλές φορές είχαμε επισημάνει κατά τις συζητήσεις μας, «επιχειρούμε να εκφράσουμε έναν κόσμο που ακόμη δεν υπάρχει στο Ζαγόρι» λειτουργώντας ως ένα είδος «ιντελιγκέντσιας».

38. Το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο αναθεωρήθηκε στη συνέχεια από τους νόμους 4399/22-6-2016/ΦΕΚ 117 τ. Α και 4430/31-10-2016/ΦΕΚ 205 τ. Α, με αποτέλεσμα οι ΚΟΙΝΣΕΠ ελάχιστα να διαφέρουν από τις υπόλοιπες επιχειρήσεις στην αντιμετώπιση από το κράτος. Αντίθετα, διατηρήθηκε η υποχρέωση της διανομής κερδών και της υποχρεωτικής επανεπένδυσης μέρους των επιχειρηματικών κερδών.

Ειδική αναφορά θα πρέπει να γίνει εδώ στο ζήτημα του ανθρώπινου δυναμικού. Ο Δήμος Ζαγορίου, με εγγεγραμμένους γύρω στους εννέα χιλιάδες ψηφοφόρους, από τους οποίους είναι ενεργοί οι έξι χιλιάδες, κατοικείται από λιγότερους από χίλιους πεντακόσιους μόνιμους κατοίκους, διεσπαρμένους στους πενήντα οικισμούς και χωριά του, με περισσότερο «δυναμικούς» το Γρεβενίτι και τους Μηλιωτάδες στο ανατολικό Ζαγόρι, το Τσεπέλοβο, τους Κήπους, τους Ασπραγγέλους και το Μονοδένδρι, στο κεντρικό του τμήμα, και την Αρίστη με το Πάπιγχο στο δυτικό. Στα χωριά αυτά συγκεντρώνονται περισσότεροι από τους μισούς μόνιμους κατοίκους. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για έναν γερασμένο πληθυσμό, αποτελούμενο κυρίως από συνταξιούχους αγρότες και κτηνοτρόφους, ενώ το δυναμικότερο τμήμα του δραστηριοποιείται στον τουρισμό («τριτογενοποίηση της υπαίθρου»). Ελάχιστοι νέοι ασχολούνται με την αγροτική παραγωγή, οι περισσότεροι από τους οποίους ασκούν και υπαλληλικά επαγγέλματα στα Ιωάννινα και αλλού. Σε ένα τέτοιο δημογραφικό πλαίσιο, η «παραγωγική ανασυγκρότηση» με πρωτοβουλία μιας δημοτικής αρχής σκοντάφτει στην ουσιαστική απουσία του κατάλληλου ανθρώπινου δυναμικού. Ή, με τα λόγια ενός ηλικιωμένου Ζαγορίσιου, σε μια από τις πολλές προεκλογικές μας συναντήσεις: «Καλά όλα αυτά που λέτε, αλλά χρειάζονται κόσμο...». Επομένως, η όποια εφαρμογή μιας αναπτυξιακής πολιτικής προϋποθέτει τη μετακίνηση ενός διαθέσιμου κόσμου παραγωγικής ηλικίας από τα αστικά κέντρα, κάτι που δεν διαφαίνεται, ωστόσο, και ταυτόχρονα τον σχεδιασμό της «υποδοχής» τους από την τοπική κοινωνία και εξουσία με την παροχή κινήτρων. Αυτό το δεύτερο σκέλος της «συνάρτησης» επιχειρήθηκε να καλυφθεί με τη σχετική αναφορά για παροχή κινήτρων προς υποστήριξη όσων κινούνται αντίστροφα, από τις πόλεις προς την ύπαιθρο (counter-urbanization).³⁹

Τέλος, άξια συζήτησης είναι και η αναφορά στον «εθελοντισμό» και στις δομές ανταλλαγής υπηρεσιών, δηλαδή προσφοράς εργασίας από ένα ξένο προς την περιοχή δυναμικό με εξασφάλιση φιλοξενίας από τον Δήμο ή την παροχή χαμηλού κόστους φιλοξενίας σε ειδικές ομάδες επισκεπτών σε ένα δίκτυο δημοτικών ξενώνων (που ήδη υπάρχει και υπολειπουργεί) ή συνεργαζόμενων με τον Δήμο τουριστικών επιχειρήσεων που χειμάζονται από την κρίση, καθώς δεν βρίσκονται στο τμήμα εκείνο που παρουσιάζει υψηλή τουριστική κίνηση. Η πρόταση

39. Βλ. σχετικά με τον όρο Λ. Λαμπριανίδης & Ι. Μπέλλα (2004). Η εγκατάσταση κατοίκων των αστικών κέντρων στην ύπαιθρο και η αναπτυξιακή δυναμική της. *Τόπος, Επιθεώρηση Χωρικής Ανάπτυξης, Σχεδιασμού και Περιβάλλοντος*, 22-23, σσ. 135-154.

αυτή, που θα μπορούσε να είναι άμεσα εφαρμόσιμη, βασίζεται σε προηγούμενη επιτυχημένη εμπειρία με πρωτοβουλία του Κέντρου Ερευνών Ζαγορίου στη δεκαετία του 1980⁴⁰ και αξιοποιεί την επικαιροποιημένη εκδοχή ενός πραγματικά «εναλλακτικού τουρισμού» που σημειώνει αξιόλογη εφαρμογή στην Ευρώπη και σε άλλα μέρη του κόσμου. Προϋποθέτει, όμως, τη θεσμική δραστηριοποίηση του Δήμου για την κατοχύρωση ανάλογων δομών, κάτι που φαίνεται να παρεμποδίζεται—όπως άλλωστε και η γενικότερη ανάληψη πρωτοβουλιών από την Τοπική Αυτοδιοίκηση— από τις ρυθμίσεις του νόμου 4257/14-4-2014 (άρθρο 20), σύμφωνα με τις οποίες η σύσταση «Αυτοτελούς Υπηρεσίας Εποπτείας ΟΤΑ» και «Ελεγκτή Νομιμότητας», παρά την αναγκαιότητά τους, μετατρέπουν τους δημοτικούς οργανισμούς από εκφραστές της αυτοδιοίκησης σε παραρτήματα της κεντρικής εξουσίας.

Το αποτέλεσμα των εκλογών της 18 Μαΐου 2014 δεν δικαίωσε τις προσδοκίες του «Κοινού των Ζαγορισίων» για ανάληψη της δημοτικής αρχής. Η κίνηση κατατάχθηκε τελευταία, με ποσοστό 9,5% και μία μόνο έδρα από τις 17 του δημοτικού συμβουλίου, την οποία κατέλαβε ο γράφων από 1 Σεπτεμβρίου του 2014 μέχρι και 11 Σεπτεμβρίου 2015, οπότε και αντικαταστάθηκε, σύμφωνα με τα προβλεπόμενα στον «Κανονισμό εσωτερικής λειτουργίας της κίνησης» για εναλλαγή στα αιρετά αξιώματα. Η τοπική κοινωνία, παρά τα επαινετικά σχόλια που λάβαμε για το πρόγραμμα, τις απόψεις και την πρωτοβουλία μας, δεν κινήθηκε προς την κατεύθυνση ενός «προγράμματος παραγωγικής ανασυγκρότησης», αλλά μάλλον προς την πεπατημένη που υποδείκνυαν τα τοπικά πελατειακά δίκτυα, τα μικροσυμφέροντα και οι «υποχρεώσεις», οι συγγενειακές και εθνοτικές παράμετροι, η «οικογενειακή ψήφος» και το γεγονός ότι «αργήσαμε», όπως μας τόνιζαν οι συνομιλητές μας σε κάθε ευκαιρία.

Η «ήττα», ωστόσο, έχει πάντα τη δική της αξία και δυναμική: η κίνηση μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα μετασηματίστηκε σε Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση Συλλογικού και Παραγωγικού Σκοπού, όπως άλλωστε ευαγγελιζόταν στο πρόγραμμά της, ενσωματώνοντας το σύνολο σχεδόν των προτάσεων της στους σκοπούς της ΚΟΙΝΣΕΠ. Η έγκρισή της από το Μητρώο Κοινωνικής Οικονομίας πραγματοποιήθηκε τη Δευτέρα 2 Νοεμβρίου 2015. Έτσι, η ίδια η πραγματικότητα στο Ζαγόρι μάς οδήγησε στη συγκρότηση ενός παραγωγικού πόλου, ενταγμένου στο πλαίσιο της «Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας»⁴¹

40. Βλ. Δαλκαβούκης, *Γράφοντας ανάμεσα*, ό.π., σ. 132.

41. Βλ. σχετικά Γ. Λιερός (2012). *Υπαρκτός καινούργιος κόσμος. Κοινωνική / Αλληλέγγυα και Συνεργατική οικονομία*. Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων· Τ. Νικολό-

που γνωρίζει σημαντική ανάπτυξη στο ευρωπαϊκό οικονομικό και κοινωνικό πεδίο, αν και ενσωματωμένο εν μέρει στην τρέχουσα οικονομική συνθήκη. Ωστόσο, παραμένει ανοιχτό το κατά πόσον ένα θεσμικό εγχείρημα θα κατορθώσει να ενεργοποιήσει και να αναπτύξει τις τοπικές παραγωγικές δυνάμεις —ή να παράσχει πραγματικές λύσεις κοινωνικής πρόνοιας— στο φόντο της εφαρμογής σκληρών νεοφιλελεύθερων αντιαναπτυξιακών πολιτικών, όπως αυτές καθορίζονται από τα νέα Μνημόνια, τα οποία στο μεταξύ τέθηκαν σε εφαρμογή. Όπως διαφαίνεται, υπάρχει ακόμη πολύς χώρος για εθνογραφική παρατήρηση στην ελληνική ύπαιθρο, με δεδομένη μάλιστα την πανελλήνια «έκρηξη» που σημειώνεται στη συγκρότηση ΚΟΙΝΣΕΠ τα τελευταία χρόνια, καθώς μέρος του νέου ΕΣΠΑ διακινείται μέσω τέτοιων συνεταιριστικών δομών. Αλλά η συζήτηση προς την κατεύθυνση αυτή υπερβαίνει τις φιλοδοξίες και τις δυνατότητες του συγκεκριμένου κειμένου.

Συμπεράσματα

As επιχειρήσουμε, λοιπόν, μια σύνοψη της συγκεκριμένης μελέτης περίπτωσης. Και πρώτα απ' όλα μια συνολική αποτίμηση του ίδιου του πραγματολογικού ζητήματος: σε ποιο βαθμό είναι δυνατή μια αποτελεσματική πολιτική παρέμβαση στο τοπικό επίπεδο από τη σκοπιά της Ανθρωπολογίας; Και σε ποια εκδοχή της; Αν κρίνουμε από το εκλογικό αποτέλεσμα, τότε η πρόταση «παραγωγικής ανασυγκρότησης», διαμορφωμένη υπό το πρίσμα μιας ήπιας και συναινετικής «σωστικής» πολιτικής παρέμβασης εκ μέρους της Ανθρωπολογίας, δεν φαίνεται να υπήρξε αποτελεσματική. Ωστόσο, ένας τέτοιος στόχος φάνταζε μαξιμαλιστικός από την αρχή και, βέβαια, το γνωρίζαμε. Αυτό, όμως, που φαίνεται πως είχε σημαντική απήχηση ήταν η μεταβολή της πολιτικής συζήτησης, τουλάχιστον στα δημόσια φόρα, του τηλεοπτικού συμπεριλαμβανομένου: όπως χαρακτηριστικά ειπώθηκε από πολλές πλεου-

πouλος & Δ. Καπογιάννης (2012). *Εισαγωγή στην κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία. Το μετέωρο βήμα μιας δυνατότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων Γ. Κολέμπας & Γ. Μπίλλας (2013). *Ο ανθρωπολογικός τύπος της αποανάπτυξης – τοπικοποίησης*. Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι ο όρος «κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία» δεν προσλαμβάνεται με ενιαίο τρόπο από όλους τους ερευνητές. Για τη διάκριση ανάμεσα στην «κοινωνική οικονομία» και την «αλληλέγγυα ή συνεργατική οικονομία», όπως και για μια κριτική της κριτικής που δέχεται η τελευταία, βλ. Μ. Ψημίτης (2018). *Κριτική της μαρξιστικής κριτικής στην αλληλέγγυα οικονομία*. Στο Ν. Σερντεδάκις & Στ. Τομπάζος (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κρίσης*. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 521-546.

ρές, το πρόγραμμα της κίνησης «κατάφερε να αλλάξει το επίπεδο της προεκλογικής συζήτησης», εισάγοντας έναν ολοκληρωμένο προβληματισμό προς διαβούλευση και εφαρμογή. Σε κάποια από τις τηλεοπτικές συνεντεύξεις στις οποίες συμμετείχα,⁴² ο δημοσιογράφος ενός τοπικού τηλεοπτικού σταθμού με ρώτησε αν θα με πείραζε η εφαρμογή του προγράμματός μας από μια άλλη πολιτική παράταξη σε περίπτωση που δεν κερδίζαμε. Με δεδομένη την απόρριψη της «επαγγελματικής» πολιτικής καριέρας —εκ μέρους μου τουλάχιστον— η αρνητική απάντηση ήταν δεδομένη. Αυτό όμως που είχε μεγαλύτερη σημασία στο ερώτημα ήταν η αναγνώριση ενός πολιτικά εφαρμόσιμου και κοινωνικά ευαίσθητου προγραμματικού λόγου, διαμορφωμένου και εμπνευσμένου από έναν πολιτικά ενεργό ανθρωπολογικό στοχασμό.

Στο επίπεδο της θεσμικής συζήτησης, κατά την άποψή μου οι δυνατότητες πολιτικής παρέμβασης για την εφαρμογή ενός τέτοιου προγράμματος μέσω της Τοπικής Αυτοδιοίκησης είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Η Τοπική Αυτοδιοίκηση μετασχηματίζεται ταχύτατα —όχι πως δεν ήταν ποτέ, αλλά ο βαθμός παίζει εδώ τον ρόλο του— σ' έναν σκληρό γραφειοκρατικό μηχανισμό, όλο και περισσότερο ελεγχόμενο από το διοικητικό κέντρο και τους υπερεθνικούς διοικητικούς και οικονομικούς μηχανισμούς, που είτε αδυνατεί να εξυπηρετήσει τις τοπικές ανάγκες, ακόμη κι αν τις γνωρίζει, είτε τις εξυπηρετεί με παραθεσμικούς τρόπους αξιοποιώντας πελατειακά πλέγματα, τοπικές δυναμικές και ιεραρχίες κ.ο.κ. Από την άλλη μεριά, οι ίδιες οι τοπικές κοινωνίες δεν φαίνεται να αξιολογούν υψηλά προτάσεις που περιέχουν θεσμικές δεσμεύσεις νέου τύπου, όπως π.χ. συλλογικότητες με συγκεκριμένους πολιτικούς προσανατολισμούς όπως το «Κοινόν των Ζαγορισίων», προκειμένου να αντιμετωπιστεί η κρίση. Αντίθετα, εμπιστεύονται πολύ περισσότερο δοκιμασμένες στον χρόνο κοινωνικές πρακτικές, όπως η συγγένεια και η αλληλεγγύη των γενεών στο πλαίσιο της οικογένειας, η εθνοτική τοποθέτηση, ή το «ρουσφέτι», που έχει πλέον αλλάξει χαρακτηριστικά και εμβέλεια, καθώς αφορά μικρότερης κλίμακας ζητήματα. Έτσι, η όποια πολιτική παρέμβαση από τη σκοπιά της Ανθρωπολογίας στο τοπικό επίπεδο δεν έχει να περιμένει πολλά από το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο, τυπικό και άτυπο, αλλά μάλλον θα πρέπει να κατευθυνθεί στη συγκρότηση και την ενθάρρυνση νέων πρωτοβουλιών και συμπράξεων οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα. Ο ρόλος του «εθελοντισμού», των ΜΚΟ αλλά και των Κοινωνικών Συ-

42. Βλ. σχετικά <https://www.youtube.com/watch?v=e0e0Hx3Z1gM> – συνέντευξη στον Στ. Ντόβα, ΙΤV, 21-4-2014.

νetaιριστικῶν Επιχειρήσεων μένει να διερευνηθεί, καθώς τα νέα αυτά θεσμικά σχήματα έχουν πολύ μικρό χρόνο εφαρμογής ή και καθόλου.

Τέλος, πόσο «εκτεθειμένος» βρίσκεται ο «εντόπιος ανθρωπολόγος» απέναντι σ' ένα διπλό «μέτωπο», την ακαδημαϊκή κοινότητα και την τοπική κοινωνία, με μια τέτοιου είδους παρέμβαση; Όταν αποφάσισα να εμπλακώ στα δημοτικά ζητήματα στο Ζαγόρι, φίλοι και συνάδελφοι με συμβούλευσαν να το αποφύγω, με το σκεπτικό ότι μια τέτοια κίνηση θα μου «έκλεινε» μια για πάντα το Ζαγόρι ως πεδίο εθνογραφικής επιτόπιας έρευνας. Αν και συμμερίζομαι τον προβληματισμό, στην πραγματικότητα διαπίστωσα ότι η δυνατότητα της συμμετοχικής μου παρατήρησης όχι μόνο δεν περιορίστηκε αλλά αντίθετα αναβαθμίστηκε σημαντικά, ειδικά μέσω της συμμετοχής μου στο δημοτικό συμβούλιο. Εκεί είδα για πρώτη φορά το Ζαγόρι από «τα μέσα» της θεσμικής του συγκρότησης, κι αυτή η εθνογραφική εμπειρία, ενταγμένη στο πλαίσιο της λεγόμενης «εθνογραφίας των θεσμών»⁴³ υπήρξε ανεκτίμητη. Από την άλλη μεριά, η «έχθεσή» μου στον τοπικό πολιτικό στίβο αναβάθμισε και την —αμφισβητούμενη από πολλές πλευρές, και ειδικά από μια μερίδα των ανθυποψηφίων μου— εντοπιότητά μου: στη διάρκεια της σύντομης θητείας μου ως δημοτικού συμβούλου δέχτηκα σειρά αιτημάτων από τους συμπατριώτες μου —πολλούς από τους οποίους δε γνώριζα καν πριν— οι οποίοι έκριναν ότι εγώ, ως ο μοναδικός εκπρόσωπος του «Κοινού των Ζαγορισίων» στο Δημοτικό Συμβούλιο, μπορούσα να τα θέσω, γιατί ήταν σύμφωνα με τη λογική που διέπει τις προγραμματικές προτάσεις της κίνησης. Από την άποψη αυτή, η μόνη «σκιά» αφορά τη συνέπεια, τόσο τη δική μου όσο και της κίνησης γενικότερα, με την οποία διαχειριζόμαστε το μετεκλογικό τοπίο στο Ζαγόρι.

Ξεκίνησα αυτό το κείμενο με μια αποστροφή για «την τραγωδία της Ανθρωπολογίας» αναφορικά με τον «σωστικό» της χαρακτήρα. Νομίζω πως μπορώ να το κλείσω κάπως περισσότερο αισιόδοξα, συμμεριζόμενος και την εθνογραφική εμπειρία που κατέθεσα: μια «επείγουσα ανθρωπολογία» έχει να προσφέρει πολλά στις τοπικές κοινωνίες, χωρίς απαραίτητα να τις «διοικεί» ή ακόμη χειρότερα να τις χειραγωγεί. Αρκεί να τις κατανοεί σε βάθος, να τις ενημερώνει για τις θέσεις και τις προθέσεις της και να συγκροτεί τις προτάσεις της στη βάση της αμοιβαιότητας.

43. Για τον όρο βλ. K.T. Walby (2005). Institutional Ethnography and Surveillance Studies: An Outline for Inquiry. *Surveillance & Society*, 3(2.3), σσ. 158-172. E. Billo & A. Mountz (2015). For institutional ethnography: Geographical approaches to institutions and the everyday. *Progress in Human Geography*, 40(2), σσ. 1-22.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Antrop, M. (2005). Why landscapes of the past are important for the future. *Landscape and Urban Planning*, 70, σσ. 21-34.
- Appadurai, A. (1996). *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Augé, M. (1995). *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London: Verso.
- Billo, E. & Mountz, A. (2015). For institutional ethnography: Geographical approaches to institutions and the everyday. *Progress in Human Geography*, 40(2), σσ. 1-22.
- Campbell, K. J. (1964). *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*. Oxford: Clarendon Press.
- Clifford, J. & Marcus, G. (eds) (1986). *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Colson, E. (2011). *Imposing Aid: The Ethnography of Displacement and its Aftermath*. *Kroeber Anthropological Society*, 100(1), σσ. 154-167.
- Ervin, A.M. (2000). *Applied Anthropology: Tools and Perspectives for Contemporary Practice*. Boston: Allyn and Beacon.
- Forsyth, T. (1995). Tourism and agricultural development in Thailand. *Annals of Tourism Research*, 22(4), σσ. 877-900.
- Geertz, Cl. (2003). *Η ερμηνεία των πολιτισμών* (μτφρ. Θ. Παραδέλλης). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Graeber, D (2001). *Toward an Anthropological Theory of Value: The false coin of our own dreams*. New York: Palgrave.
- Graeber, D. (2011). *Debt: The first 5.000 years*. New York: Melville House.
- Harrell-Bond, B. (1986). *Imposing Aid*. Oxford: Oxford University Press.
- Hart, K., Laville, J-L. & Cattani, A. (eds) (2010). *The Human Economy: A citizen's guide*. Cambridge: Polity.
- Heine-Geldern, R. (1957). Introduction: Urgent Anthropological Research. In *UNESCO International Social Science Bulletin IX* (3 – Disappearing Cultures), σσ. 281-290.
- Hyatt, S. B. (1997). Poverty in a 'post-welfare' landscape. Tenant management policies, self-governance and the democratization of knowledge in Great Britain. In C. Shore & S. Wright (eds), *Anthropology of Policy. Critical perspectives on governance and power*, London: Routledge, σσ. 217-238
- Marcus, G. & Fisher, M. (1986). *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental moment in the Human Sciences*. Chicago – London: The University of Chicago Press.

- Marsden, D. (1994). Indigenous management. Introduction. In S. Wright (ed.), *Anthropology Hyatt of Organizations*, London: Routledge, σσ. 33-38.
- McDonald, J. H. (2002). *The Applied Anthropology Reader*. Boston: Allyn and Beacon.
- Nader, L. (1972). Up the anthropologist: Perspectives gained from studying up. In D. Hymes (ed.), *Reinventing Anthropology*. New York: Random House, σσ. 284-311.
- Reinhold, S. (n.d.). *Local Conflict and Ideological Struggle: "Positive Images" and Section 28*, University of Sussex 1994, unpublished D.Phil. thesis.
- Rylko-Bauer, B., Singer, M., & Van Willigen, J. (2006). Reclaiming Applied Anthropology: Its Past, Present, and Future, *American Anthropologist*, 108(1), σσ. 178-190.
- Shore, C. & Wright S. (1997). Policy: A new field of anthropology. In C. Shore & S. Wright (eds), *Anthropology of Policy. Critical perspectives on governance and power*, London: Routledge, σσ. 3-39.
- Stronza, A. (2001). Anthropology of Tourism: Forging New Ground for Ecotourism and Other Alternatives. *Annual Review of Anthropology*, 30, σσ. 261-283.
- Urry, J. (2002). *The Tourist gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London: Sage.
- Voutira, E., Benoist, J. & Piquard, B. (1998). *Anthropology in Humanitarian Emergencies*, H. Fischer (ed.) (2nd ed.). Brussels-Luxembourg: European Community Humanitarian Office.
- Walby, K. T. (2005). Institutional Ethnography and Surveillance Studies: An Outline for Inquiry. *Surveillance & Society*, 3(2.3), σσ. 158-172.
- Wright, S., (Ed.) (1994). *The Anthropology of Organizations*. London – New York: Routledge.
- Yinger, J. M. (1994). *Ethnicity. Source of Strength? Source of Conflict?* Albany: State University of New York Press.

Ελληνόγλωσση

- Ανθοπούλου, Θ. (2008). *Γυναίκες της υπαίθρου και τρόφιμα. Τόμος I: Όφεις και δυναμικές επιχειρηματικότητας των γυναικών της υπαίθρου στην παραγωγή τροφίμων*. Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ – Gutenberg.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2011α). Αναστοχασμός, Ετερότητα και Ανθρωπολογία Οίκοι: διλήμματα και αντιπαραθέσεις. Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία*, Αθήνα: Πατάκης, σσ. 365- 435.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2011β). *Πολιτισμός και εθνογραφία. Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*. Αθήνα: Πατάκης.
- Δαλκαβούκης, Β. (1999). *Μετοικεσίες Ζαγορισίων (1750-1922). Προσεγγίσεις στις διαδικασίες προσαρμογής μιας τοπικής κοινωνίας στην ιστορική συγκυρία*. Θεσσαλονίκη: εκδ. Ριζαρείου Σχολής.

- Δαλκαβούκης, Β. (2005). *Η πένα και η γκλίτσα. Εθνοτική και εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι τον 20ο αιώνα*. Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Δαλκαβούκης, Β. (2015). *Γράφοντας ανάμεσα. Εθνογραφικές δοκιμές με αφορμή το Ζαγόρι*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Κολέμπας, Γ. & Μπίλλας, Γ. (2013). *Ο ανθρωπολογικός τύπος της αποανάπτυξης – τοπικοποίησης*. Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων.
- Kuper, A. (2011). *Ιθαγενής Εθνογραφία, πολιτική ευπρέπεια και το σχέδιο μιας κοσμοπολιτικής Ανθρωπολογίας*. Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις* (μτφρ. Ρ. Αστρινάκη). Αθήνα: Πατάκης, σσ. 297-336.
- Λαμπριανίδης, Α. & Μπέλλα, Ι. (2004). *Η εγκατάσταση κατοίκων των αστικών κέντρων στην ύπαιθρο και η αναπτυξιακή δυναμική της. Τόπος, Επιθεώρηση Χωρικής Ανάπτυξης, Σχεδιασμού και Περιβάλλοντος*, 22-23, σσ. 135-154.
- Λιερός, Γ. (2012). *Υπαρκτός καινούργιος κόσμος. Κοινωνική / Αλληλέγγυα και Συνεργατική οικονομία*. Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων.
- Marcus, G. (2011). *Τα μετά την κριτική της Εθνογραφίας*. Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις* (μτφρ. Ρ. Αστρινάκη). Αθήνα: Πατάκης, σσ. 67-108.
- Νικολόπουλος, Τ., & Καπογιάννης, Δ. (2012). *Εισαγωγή στην κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία. Το μετέωρο βήμα μιας δυνατότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων.
- Hart, K. (2018). *Χτίζοντας μια ανθρώπινη οικονομία στον καιρό της παγκόσμιας κρίσης*. Στο Β. Νιτσιάκος, Ι. Μάνος, Β. Δαλκαβούκης, Α. Αγγελίδου & Γ. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Τα πολλαπλά σύνορα ενός μεταβαλλόμενου κόσμου. Θεωρητικές προσεγγίσεις και εθνογραφικές δοκιμές στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*. Αθήνα: Κριτική, σσ. 141-187.
- Hastrup, K. (2011). *Ιθαγενής Ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους*; Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις* (μτφρ. Ρ. Αστρινάκη). Αθήνα: Πατάκης, σσ. 337-364.
- Ψημίτης Μ. (2018). *Κριτική της μαρξιστικής κριτικής στην αλληλέγγυα οικονομία*. Στο Ν. Σερντεδάκης & Στ. Τομπάζος (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κρίσης*. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 521-546.

Κρίση, αναταραχή και διαχείριση: Έξυπνες πόλεις και σύγχρονη αστική ανισότητα¹

DAVID NUGENT* – ADEEM SUHAIL**

Ένα έξυπνο όραμα για το μέλλον

Στις 12 Νοεμβρίου του 2008 ο Samuel J. Palmisano, πρόεδρος και διευθύνων σύμβουλος της IBM, απευθύνθηκε στο υψηλού κύρους Annual Leadership Forum της IBM στη Κωνσταντινούπολη. Στην ομιλία του με τίτλο «Ένας έξυπνότερος πλανήτης: Η ηγεσία της επόμενης ατζέντας», ο Palmisano δεν υπεξέφυγε: «Βρισκόμαστε... σε μία αξιοσημείωτη στιγμή. Ο κόσμος έχει αλλάξει: μια τεράστια πολιτική αλλαγή στις ΗΠΑ, η παγκόσμια οικονομία σε συνεχή αλλαγή, οι χρηματοοικονομικές αγορές μας αναδιαρθρώνονται και παντού στον κόσμο υπάρχει μία έντονη ανάγκη για ηγεσία... Η κατάρρευση των χρηματοοικονομικών αγορών μας μάς έκανε να αφυπνιστούμε απέναντι στις πραγματικότητες και στους κινδύνους των εξαιρετικά πολύπλοκων παγκόσμιων συστημάτων. Αλλά για να είμαι ειλικρινής, η πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα ήταν μια αλληλουχία προειδοποιήσεων με ένα και μοναδικό θέμα: την πραγματικότητα της παγκόσμιας ενοποίησης/ολοκλήρωσης» (σ. 1). Πράγματι, ο Palmisano ισχυρίστηκε ότι τα τε-

* Καθηγητής, Τμήμα Ανθρωπολογίας, Emory University, david.nugent@emory.edu

** Singh Postdoctoral Associate, Τμήμα Ανθρωπολογίας, Yale University, adeem.suhail@yale.edu

1. Το κείμενο έχει δημοσιευτεί αρχικά στο I. Pardo & G. B. Prato (eds) (2021). *Urban Inequalities. Ethnographically Informed Reflections*. Switzerland: Palgrave-Macmillan. Στον παρόντα τόμο μεταφράζεται και αναδημοσιεύεται με την άδεια των συγγραφέων.

λευταία χρόνια άνοιξαν τα μάτια όλων στην πραγματικότητα ενός εύρους επικείμενων απειλών, από την κλιματική αλλαγή μέχρι την έλλειψη ενέργειας, από την έλλειψη τροφής μέχρι την ανεπαρκή υγειονομική περίθαλψη, από τη τρομοκρατία μέχρι την οικονομική αστάθεια (σ. 2).

Ο Palmisano διαβεβαίωσε ότι η κρίση ήταν πρωτόγνωρη και η αντίδραση (σε αυτήν) ήταν καίριας σημασίας. Το όραμά του για μια αντίδραση ήταν έντονο και σαρωτικό. «Πρέπει να αλλάξουμε», είπε και «όχι μόνο αυτή τη [τρέχουσα] στιγμή του διαδεδομένου σοκ/πλήγματος και της παγκόσμιας κρίσης αλλά [επίσης] στις καθημερινές επιχειρηματικές δραστηριότητές μας οι οποίες δεν είναι τόσο έξυπνες ώστε να είναι βιώσιμες» (σ. 3). Για να εξηγήσει την άποψή του, ο Palmisano έδωσε παραδείγματα εκτεταμένης σπατάλης και παραλογισμού σε τομείς ζωτικής σημασίας για την ανθρώπινη επιβίωση: την τροφή, το νερό, την υγεία, την ενέργεια, το κλίμα και τα χρηματοοικονομικά (σσ. 3-5). Το να αποτύχουμε να αντιμετωπίσουμε αυτά τα προβλήματα, είπε, θα ήταν καταστροφικό γιατί θα έρθουμε αντιμέτωποι με την προοπτική του ολοένα και μεγαλύτερου χάους και της ευαλωτότητας.

Όμως, ο Palmisano δεν περιορίσε τα σχόλιά του στη καταστροφή και τη θλίψη. Έχοντας υπογραμμίσει την πρωτόγνωρη φύση της κρίσης που πρέπει να αντιμετωπιστεί, έπειτα ο διευθύνων σύμβουλος ζήτησε από το κοινό του να ονειρευτεί. Υποστήριξε πως η συγκεκριμένη χρονική στιγμή δεν ήταν μόνο μια μορφή χάους αλλά αποτελούσε και μια ευκαιρία. «Δεν είναι μόνο μια περίοδος αναταραχής [αλλά] και ασυνέχειας [με το παρελθόν και το μέλλον]. «Από την άλλη πλευρά αυτής της κρίσης», είπε ο Palmisano, «υπάρχει μια τεράστια υπόσχεση —τόσο για την οικονομική ανάπτυξη όσο και για την κοινωνική πρόοδο— σε πραγματικά παγκόσμια κλίμακα». «Αλλά δεν θα συνειδητοποιήσουμε αυτή την υπόσχεση, εάν δεν αδράξουμε αυτή τη στιγμή για να αλλάξουμε καρδιές και μυαλά» (σ. 8). «Οι ηγέτες [...] παντού», υποστήριξε, «έρχονται αντιμέτωποι με μία μοναδική ευκαιρία να μεταμορφώσουν τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί ο κόσμος» (σ. 1). «Θα το κάνουν, ωστόσο, όχι επιβιώνοντας από την καταιγίδα αλλά αλλάζοντας το παιχνίδι» (σ. 7).

Ποιος ήταν ο γενναίος, νέος, κόσμος που αυτός ο κορυφαίος διευθύνων σύμβουλος ζήτησε από τους άλλους κορυφαίους διευθύνοντες συμβούλους του κόσμου να οραματιστούν και πώς επρόκειτο να επιτευχθεί; Ο επικεφαλής της IBM είπε ότι, παρά το πλήγμα των τελευταίων ετών, στην πραγματικότητα ήταν δυνατό να διαχειριστεί η πε-

ρίπλοκη πολυπλοκότητα της παγκόσμιας διασύνδεσης και των πρωτοφανών τρωτών σημείων που εκείνη παρήγαγε. Οι ηγέτες θα μπορούσαν να αντλήσουν από μια αναδυόμενη μορφή νοημοσύνης προκειμένου να εξαλείψουν τους αμέτρητους κινδύνους που απορρέουν από την παγκόσμια διασύνδεση. Επιπλέον, θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν αυτή τη νοημοσύνη για να κάνουν ένα κβαντικό άλμα σε μια νέα μορφή παγκόσμιας τάξης για την οποία υπήρχε επιτακτική ανάγκη.

Η μορφή της νοημοσύνης για την οποία μίλησε ο Palmisano δεν ήταν η φυσική ανθρώπινη νοημοσύνη αλλά η τεχνητή, η μηχανική νοημοσύνη, η οποία θα μπορούσε να κάνει πράγματα τα οποία οι άνθρωποι μπορούσαν μόνο να ονειρευτούν. Με άλλα λόγια, για να ξεφύγουμε από το περιορισμένο παρόν και να απελευθερωθούμε σε ένα νέο, εύπορο μέλλον χρειάζομασταν «να εμφυσήσουμε συνειδητά τη [τεχνητή] νοημοσύνη στην [ανθρώπινη] λήψη αποφάσεων» (σ. 7). Με αυτό τον τρόπο, αυτό που διαφορετικά θα παρωθούσε το διασυνδεδεμένο χάος, θα μπορούσε να παρακολουθείται συστηματικά και να εντέλλεται ώστε να επιτυγχάνει τις, μέχρι τώρα, απίστευτες αποδόσεις και ορθολογισμούς.

Τι θα έκανε όλα αυτά εφικτά; «Το τρανζίστορ», είπε ο Palmisano στο κοινό του, «είναι το βασικό δομικό στοιχείο της ψηφιακής εποχής. Τώρα, σκεφτείτε έναν κόσμο στον οποίο υπάρχουν ένα δισεκατομμύριο τρανζίστορ για κάθε άνθρωπο. [Φανταστείτε] τους αισθητήρες να είναι ενσωματωμένοι σε ολόκληρα οικοσυστήματα, σε εφοδιαστικές αλυσίδες, σε δίκτυα υγειονομικής περίθαλψης, σε πόλεις, ακόμα και σε φυσικά συστήματα όπως τα ποτάμια» (σ. 2). Σε αυτό που ο Palmisano χαρακτήρισε ως «οργανωτικό» κόσμο, «τα συστήματα και τα αντικείμενα [θα μπορούν] να «μιλούν» το ένα στο άλλο. «Σκεφθείτε», είπε, «την προοπτική τρισεκατομμυρίων συνδεδεμένων και οργανωτικών πραγμάτων – αυτοκινήτων, συσκευών, καμερών, δρόμων, αγωγών [...] ακόμα και φαρμακευτικών προϊόντων και ζώων» (σ. 2).

Πριν ολοκληρώσει τις παρατηρήσεις του, ο διευθύνων σύμβουλος της IBM έδωσε μεμονωμένα παραδείγματα από συγκεκριμένες πόλεις σε όλο τον κόσμο, όπου η «ευφυΐα» πέτυχε τα καλύτερα των αποτελεσμάτων που ο ίδιος επιζητούσε παγκοσμίως και όπου εκεί, συνεπώς, ο καθένας θα μπορούσε να διακρίνει με μια ματιά το μέλλον στο παρόν. «Αυτό που σημαίνουν όλα αυτά», είπε ο Palmisano, «είναι ότι οι ψηφιακές και οι φυσικές υποδομές του κόσμου συγκλίνουν. Η υπολογιστική δύναμη τοποθετείται σε πράγματα που δεν θα αναγνωρίζαμε ως ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Πράγματι, σχεδόν οτιδήποτε —οποιοδήποτε άτομο, οποιοδήποτε αντικείμενο, οποιαδήποτε διαδικασία ή

οποιαδήποτε υπηρεσία, για οποιονδήποτε οργανισμό, μεγάλο ή μικρό— μπορεί να γίνει ψηφιακά ενήμερο και δικτυωμένο» (σ. 3).

Στις σελίδες που ακολουθούν ξεκινάμε με μια σύντομη επισκόπηση της «έξυπνης αστικοποίησης», την πιο πρόσφατη έκφραση της ουτοπικής αστικής σκέψης που έχει μακρά ιστορία. Στη συνέχεια επισημαίνουμε πώς διαφέρει η «έξυπνη αστικοποίηση» από τις προηγούμενες μορφές ουτοπικής αστικής σκέψης. Επικεντρωνόμαστε ιδιαίτερα στη χαρακτηριστική χρονικότητα, στη γεωγραφία και στην επιστημολογία της «έξυπνης αστικοποίησης». Χρησιμοποιούμε αυτά τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά της για να ασχοληθούμε με τις ευρύτερες συζητήσεις σχετικά με τις αλλαγές που εκτυλίσσονται στην κυριαρχία σε πολλά μέρη του κόσμου. Το επιχείρημά μας είναι ότι το πλαίσιο της Έξυπνης Πόλης επιδιώκει να διεκδικήσει και να νομιμοποιήσει μια μορφή κυριαρχίας με την οποία η ακαδημαϊκή κοινότητα δεν έχει συμβιβαστεί ακόμη.

Η έξυπνη αστικοποίηση

Η ακαδημαϊκή κοινότητα κατέληξε σε ομοφωνία σχετικά με τις έξυπνες πόλεις (Luque-Ayala & Marvin 2019, Verrest & Pfeffer 2019). Οι κύριες γραμμές αυτής της γενικής παραδοχής είναι γνωστές. Η έξυπνη αστικοποίηση έχει κριθεί εκτενώς για τις ιεραρχικές, εξαναγκαστικές ενοράσεις και τις πολιτικές της (Kitchin 2015, Soderstrom 2014). Όπως έχουμε δει, οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής βλέπουν τα σύγχρονα προβλήματα να αντιμετωπίζονται πιο αποτελεσματικά μέσω τεχνολογικών ρυθμίσεων—που θεωρούνται ένα είδος πανάκειας— ως ένα μέσο βελτίωσης της ανεξέλεγκτης ανισότητας, του εκτοπισμού, της στέρησης αγαθών και της ανομίας (Cardullo & Kitchin 2019, Townsend 2013). Το γεγονός ότι οι πολιτικές του έργου των έξυπνων αρχιτεκτόνων είναι εξαιρετικά περιοριστικές από τη φύση τους, αν και εμφανίζονται σταθερά ως ενσωματωτικές, περιπλέκει τα πράγματα (Greenfield 2013, Kong & Woods 2018).

Ως αποτέλεσμα, η έξυπνη αστικοποίηση—στο όνομα της ενσωμάτωσης— καταλήγει στον αποκλεισμό. Όπως έχουν δείξει οι επιστημονικές μελέτες, οι πρωτοβουλίες της «πραγματικά υπάρχουσας» Έξυπνης Πόλης μεταχειρίζονται τον πληθυσμό ως ανίκανο ή ως ανάξιο της έξυπνης συμμετοχής και υποτάσσουν τα άτομα σε τρομακτικά αντιδημοκρατικές πρακτικές αποκλεισμού (Shelton 2015, Shelton & Lodato 2018). Επιπλέον, οι έξυπνες πολιτικές πράττουν τα μέγιστα στο

όνομα της εξυπηρέτησης η οποία αποτελεί το μεγαλύτερο αγαθό όλων. Ωστόσο, οι προτεινόμενες πολιτικές και οι πρακτικές της έξυπνης αστικοποίησης τείνουν να αρνούνται στην πλειονότητα κάθε ουσιαστική μορφή του ανήκειν ή της συμμετοχής και στην πραγματικότητα απαλλάσσουν τα άτομα από τους ρόλους της νόμιμης αστικής ζωής στο όνομα της εξυπηρέτησής τους.

Οι έξυπνοι σχεδιαστές των πόλεων κινητοποιούν έναν ισχυρό συνδυασμό επιθυμιών, ζητώντας υποστήριξη για τα έργα τους τα οποία αφορούν τη διά του αποκλεισμού ενσωμάτωση. Η κρίση και ο φόβος είναι εμφανή χαρακτηριστικά στις προτροπές τους για τον αστικό μετασχηματισμό (Sandercock 2017, White 2016, Zeiderman 2016). Όπως υποδεικνύει ο διευθύνων σύμβουλος της IMB, οι έξυπνοι διευθυντές έχουν εμμονή με το χάος και με την αταξία. Όχι μόνο θεωρούν αυτές τις έννοιες τρομερές απειλές για τη σύγχρονη πόλη, αλλά επιμένουν ότι μόνο οι έξυπνες στρατηγικές μπορούν να διαχειριστούν ή να μετριάσουν τους διάφορους κινδύνους που αντιμετωπίζουν οι πόλεις. Πράγματι, οι πολεοδόμοι επικαλούνται την ανάγκη διαχείρισης της κρίσης και την καταστολή της αταξίας ως λογικές της δημιουργίας δρακόντειων διαδικασιών και πρακτικών που μετασχηματίζουν συνεχώς τα κοινωνικά και τα δομημένα περιβάλλοντα.

Εν συντομία, η έξυπνη αστικοποίηση έχει θεωρηθεί ένα είδος ουτοπικού αστικού σχεδιασμού που λαμβάνει τη μορφή διαρκούς διαχείρισης κρίσεων. Επιπλέον, η έξυπνη διαχείριση προτείνεται σε μια εποχή όπου το αστικό περιβάλλον (και ο πλανήτης συνολικά) αντιμετωπίζει, από όλες τις πλευρές, τόσο σοβαρές κρίσεις οι οποίες λέγεται πως απειλούν την ίδια την επιβίωσή μας. Παρόλο που η έξυπνη αστικοποίηση έχει σχεδιαστεί για την αντιμετώπιση των κινδύνων και των αναταραχών, η επιστημονική γνώση δείχνει ότι η υλοποίηση των έργων και των σχεδίων της Έξυπνης Πόλης παράγει δυστοπικές πραγματικότητες που ενισχύουν αντί να βελτιώνουν τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα. Επομένως, η κριτική λογοτεχνία έκανε εξαιρετική δουλειά αναδεικνύοντας τις ιδεολογικές διαστάσεις της έξυπνης αστικοποίησης, ακριβώς επειδή αυτές σχετίζονται με την αναπαραγωγή του παγκόσμιου καπιταλισμού και των τοπικών δομών ανισότητας. Εντούτοις, ο λόγος της Έξυπνης Πόλης φέρει μια ιδιαίτερη αίσθηση χρονικότητας και χωρικότητας που σηματοδοτεί έναν διαφορετικό τρόπο σύλληψης για το μέλλον της ανθρώπινης κατοίκησης στη γη. Σε αυτές τις ιδιαίτερες όψεις στρεφόμαστε τώρα.

Χρονικότητα, γεωγραφία και επιστημολογία στην έξυπνη αστικοποίηση

Όπως ισχυρίστηκαν πολλοί ερευνητές, η έξυπνη αστικοποίηση έχει πολλά κοινά με τις προηγούμενες εκδηλώσεις ουτοπικής αστικοποίησης (Roy 2011, Pollio 2016, Mossner και Krueger 2018). Παρ' όλα αυτά, πολλά χαρακτηριστικά αυτής της νέας μορφής αστικού σχεδιασμού την ξεχωρίζουν από τις προηγούμενες. Μεταξύ αυτών είναι η χρονικότητα της. Η έξυπνη αστικοποίηση είναι ένα εγγενώς ημιτελές και ατελές έργο. Η ιδιαιτερότητα της χρονικότητάς της αναδεικνύεται συγκρίνοντάς την με τους προκατόχους της. Οι προηγούμενες μορφές πολεοδομικού σχεδιασμού —από το Παρίσι του Haussmann έως τη Νέα Υόρκη του Moses, έως το Καράτσι του Δοξιάδη— προορίζονταν να είναι ολοκληρωμένες υποθέσεις. Προσπάθησαν να δημιουργήσουν μια καθοριστική δομή για την αστική ζωή που θα επέλυε, για πάντα, τα πιεστικά κοινωνικά προβλήματα. Υπήρχε μια αίσθηση κατά την οποία καθένας από τους αρχιτέκτονες του αστικού παρελθόντος προσπάθησε να τερματίσει μια ολόκληρη εποχή, ακόμα και αν καθιέρωσαν τη βάση εκείνης που θα ακολουθούσε. Συνεπώς, μετά το 1848, ο Haussmann προσπάθησε να αντιμετωπίσει τα ζητήματα του υπερπληθυσμού, των ασθενειών, των ταραχών και του εγκλήματος στο «παλιό» Παρίσι. Στη Νέα Υόρκη, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Moses προσπάθησε να δημιουργήσει μία αστική υποδομή που θα επέτρεπε τη ροή των ανθρώπων και των προϊόντων τα οποία θα υποστήριζαν αυτό που ο David Harvey ονόμασε «φορντισμό» (Fordism) (Harvey 1989, 2004, 2012). Και στο Καράτσι, μετά τη δημιουργία του Πακιστάν, ο Δοξιάδης χρησιμοποίησε τη μελέτη της πόλης Korangi για τη προώθηση των οικιστικών/βιομηχανικών κοινοτήτων οι οποίες θα μετρίαζαν την πίεση του υπερπληθυσμού λόγω της πλημμύρας των προσφύγων που προέρχονταν από την Απόσχιση (Daechsel 2011).

Δεν υπήρχε νόημα κατά το οποίο έπρεπε να αλλάξουν οι αστικοποιήσεις που σχεδίασαν αυτοί οι αρχιτέκτονες. Αντιθέτως: δεν έπρεπε να μεταβληθούν. Υπήρχε μια σκόπιμη, ουσιαστική μονιμότητα ή μια οριστικότητα στα έργα και στα σχέδιά τους. Με άλλα λόγια, τα σχέδια και οι παρεμβάσεις αυτών των πολιτικών μηχανικών είχαν ως στόχο όχι μόνο να αναδιατάξουν την κοινωνική ζωή, αλλά και να τη σταθεροποιήσουν και να τη διορθώσουν (και με τις δύο έννοιες του όρου «διορθώσω»). Η συνέπεια ήταν ότι το αστικό περιβάλλον και οι κόσμοι που φαντάστηκαν, μέσα από αυτό, μπορούσαν και έπρεπε να διαρκέσουν.

Η έξυπνη αστικοποίηση μεταβαίνει σε μια πολύ διαφορετική βάση και συμφωνεί με μια πολύ διαφορετική χρονικότητα. Όπως προαναφέρθηκε, είναι ένα εγγενώς ημιτελές και ατελές έργο. Επιπλέον, έτσι ακριβώς προορίζεται να είναι. Η έξυπνη αστικοποίηση δεν αποτελεί έναν τόσο σταθερό σχεδιασμό για τη ζωή: αποτελεί έναν ευέλικτο μηχανισμό βελτίωσης ο οποίος καθιστά δυνατή τη γρήγορη εκμάθηση από ένα εξαιρετικά ασταθές και ταχέως μεταβαλλόμενο και άγνωστο/απρόβλεπτο περιβάλλον. Η ανοικτή γνώση της έξυπνης αστικοποίησης, με γνώμονα τη μάθηση, προορίζεται να διαχειριστεί όχι μόνο ένα συγκεκριμένο είδος κρίσης ή ένα σύνολο υφιστάμενων κοινωνικών προβλημάτων (όπως έκανε ο Haussmann κ.λπ.), αλλά κάθε είδος μελλοντικής κρίσης ανεξάρτητα από το πόσο απρόσμενη μπορεί να είναι.

Και πάλι, η αντίθεση με τους πολεοδόμους του παρελθόντος δεν θα μπορούσε να είναι πιο έντονη. Οι πολεοδόμοι, σε προηγούμενες εποχές, προσπάθησαν να λύσουν απτά, συγκεκριμένα ζητήματα. Αυτοί οι αρχιτέκτονες θα μπορούσαν με ασφάλεια να υποθέσουν ότι τα προβλήματα που χρειάστηκε να επιλύσουν ήταν ακριβώς μπροστά τους. Με άλλα λόγια, θα μπορούσαν να υποθέσουν ότι τα ζητήματα τα οποία κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν ήταν τόσο δεδομένα όσο και αναγνωρίσιμα. Ως αποτέλεσμα, οι σχεδιαστές των πόλεων μπόρεσαν να προχωρήσουν με βάση μια επιστημολογία που είχε μοναδικά χαρακτηριστικά, μια επιστημολογία που αξίωνε ένα είδος διαφάνειας για το υπό υλοποίηση έργο και για την οριστική επίλυση των προβλημάτων. Ο αστικός αρχιτέκτονας επρόκειτο να επινοήσει απτές λύσεις σε συγκεκριμένα, γνωρίμα προβλήματα έτσι ώστε ένας κόσμος που προσωρινά δεν εναρμονίζονταν να μπορεί να επιστρέψει σε μια κανονική, σταθερή, κατάσταση.

Φαίνεται πως δεν έχει περάσει από το μυαλό των αρχιτεκτόνων του παρελθόντος ότι θα έρθει μια στιγμή όπου ο κόσμος μπορεί να αποτύχει να επιστρέψει σε μια κανονική κατάσταση, ότι οι συνθήκες που επιδιώκουν να αντιμετωπίσουν ενδέχεται να αλλάζουν συνεχώς, με τρόπο που κάθε παρέμβαση να καθίσταται παρωχημένη. Υπόρρητη στα έργα και στα σχέδιά τους ήταν μια συγκεκριμένη αφέλεια ή αθωότητα σχετικά με τη μονιμότητα και τη σταθερότητα. Ενώ οι πολεοδόμοι του παρελθόντος αντιμετώπισαν πράγματι αναταραχές και δυσλειτουργίες, αυτές θεωρήθηκαν συνθήκες που θα μπορούσαν να διορθωθούν μόνιμα, μέσω του μόνιμου μετασχηματισμού του δομημένου περιβάλλοντος.

Οι αρχιτέκτονες των έξυπνων πόλεων, ωστόσο, δεν έχουν την πολυτέλεια να αξιώσουν είτε τη διαφάνεια των προβλημάτων που πρέπει να επιλυθούν είτε τη σταθερότητα των καταστάσεων που πρέπει να διαχειριστούν. Πράγματι, πρέπει να συνεργαστούν με μια πολύ δια-

φορετική επιστημολογία ή μάλλον να δημιουργήσουν οι ίδιοι μια νέα. Πρέπει να έρθουν αντιμέτωποι με τα διλήμματα της διαχείρισης των προβλημάτων τα οποία δεν είναι ακριβώς μπροστά τους, δηλαδή τα προβλήματα που μπορεί να μην υπάρχουν ακόμη. Το πρόβλημα που αντιμετωπίζει η έξυπνη αστικοποίηση δεν είναι να μάθουν τώρα οι αρχιτέκτονες (πώς να λύσουν συγκεκριμένα προβλήματα), αλλά να μάθουν τι θα χρειαστεί να γνωρίζουν αργότερα.

Εάν πράξουν καθ' αυτό τον τρόπο, οι αρχιτέκτονες που σχεδιάζουν το μελλοντικό αστικό περιβάλλον στο παρόν πρέπει να δημιουργήσουν υποδομές που θα τους επιτρέψουν να αναγνωρίσουν μελλοντικά προβλήματα όταν αυτά αναδύονται. Πρέπει επίσης να εφαρμόσουν τεχνολογίες που θα αποκαλύψουν πού και πότε θα εμφανιστούν αυτά τα προβλήματα τα οποία δεν έχουν αποκαλυφθεί ακόμη. Με άλλα λόγια, οι έξυπνοι αρχιτέκτονες πρέπει να μάθουν να προβλέπουν. Το γεγονός ότι η έξυπνη αστικοποίηση πρέπει πρώτα να διαισθανθεί και έπειτα πρέπει να λύσει τα προβλήματα που δεν υπάρχουν ακόμη προσδίδει σε αυτήν μια ξεχωριστή συναισθηματική δομή, μία από τις μεγαλύτερες ανησυχίες και αμφιβολίες (σε συνδυασμό με την ελπίδα). Αυτό συμβαίνει διότι η παγκόσμια σύνδεση παράγει προβλήματα και ζητήματα που δεν μπορούν να προβλεφθούν. Είναι σαν μια μηχανή παραγωγής αβεβαιότητας (βλ. White 2016).

Αυτή η χαρακτηριστική επιστημολογία της έξυπνης αστικοποίησης, με τη σειρά της, οδηγεί σε μια ξεχωριστή οντολογία. Πράγματι, η έξυπνη αστικοποίηση είναι έτοιμη να εξελιχθεί παρά να υπάρχει. Οι έξυπνες πόλεις αφορούν το μέλλον και όχι το παρόν. Πρόκειται για τη μετάβαση από το δυσλειτουργικό παρόν προς ένα βελτιωμένο μέλλον. Αυτό σημαίνει ότι οι σχεδιαστές των πόλεων αναμένουν ότι η ευφυΐα θα είναι συνεχώς το ζητούμενο. Σημαίνει επίσης ότι ολοένα και νεότερες, πιο έξυπνες μορφές νοημοσύνης θα πρέπει να υπάρξουν απαραίτητα. Η έξυπνη αστικοποίηση δεν παρουσιάζει σχεδόν κανένα ενδιαφέρον για τις αιτίες των προβλημάτων που επιδιώκει να διαχειριστεί. Είναι μια μορφή αντιμετώπισης κρίσεων. Πράγματι, στο πλαίσιο της έξυπνης πόλης, η κρίση και η αναταραχή θεωρούνται δεδομένες, ως τα περιβάλλοντα στα οποία οι έξυπνες πολιτικές πρέπει αναπόφευκτα να λειτουργούν. Υπάρχει μια πολύ πραγματική αίσθηση κατά την οποία η έξυπνη αστικοποίηση ομαλοποιεί την κρίση.

Είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό πώς οι μορφές του σχεδιασμού και της παρέμβασης που προωθούνται από την έξυπνη αστικοποίηση —οι οποίες κάνουν εκτεταμένη χρήση της υπολογιστικής και της αλγοριθμικής λογικής— θεωρούνται εντελώς ουδέτερες, αμερόλη-

πτες και χωρίς αξία. Πράγματι, αυτό είναι ζωτικής σημασίας για την έξυπνη αστικοποίηση, επειδή οι αρχές στις οποίες βασίζεται ισχυρίζονται ότι βρίσκονται πάνω ή έξω από την πολιτική. Ως αποτέλεσμα, αυτές οι αρχές λειτουργούν ως «ατού» για τη βούληση ή για την πρόθεση οποιασδήποτε συγκεκριμένης, ενδιαφερόμενης ομάδας. Αντί να προωθούν συγκεκριμένα συμφέροντα (ακόμα και της αριστοκρατίας), οι αρχές που αγκαλιάζει η έξυπνη αστικοποίηση προστατεύουν την ευημερία όλων. Λόγω των ολοένα και συχνότερων, των πρωτόγνωρων και των απρόβλεπτων απειλών που αντιμετωπίζουμε, τέτοιες αρχές πρέπει να υπερισχύουν όλων των άλλων. Ως αποτέλεσμα, προς το παρόν, όλοι πρέπει να αναστείλουν ή να θυσιάσουν τις άμεσες επιθυμίες τους. Λέγεται, δε, πως η έξυπνη αστικοποίηση καλείται να έρθει αντιμέτωπη με ολόκληρο τον κόσμο λόγω των κινδύνων που επιδιώκει να διαχειριστεί. Η απειλή που αντιπροσωπεύουν αυτοί οι κίνδυνοι είναι η ύπαρξή μας ως είδος.

Ένα είδος απελπισίας στοιχειώνει την έξυπνη αστικοποίηση, βασισμένο στη πεποίθηση ότι έχουμε φτάσει σε ένα είδος ορόσημου ή αδιέξοδου. Το ίδιο συμβαίνει και με ένα είδος μοιρολατρίας, που υποδηλώνει ένα σαφές μονοπάτι το οποίο πρέπει να ακολουθήσουμε εάν θέλουμε να αποφύγουμε την επικείμενη καταστροφή. Εγγενής στην έξυπνη αστικοποίηση είναι μια άποψη των προγραμμάτων επίδειξης (demos) που μπορούν να θεωρηθούν «μετα-ανθρώπινα». Οι έξυπνες αρχές θεωρούν τους ανθρώπους ανίκανους να αντιμετωπίσουν το πεπρωμένο τους. Πράγματι, τους βλέπουν ως μία από τις πρωταρχικές απειλές, ως ενδημικά απειλούντες τον πληθυσμό. Για να εγγυηθούμε ένα ασφαλές μέλλον για το ανθρώπινο είδος, οι άνθρωποι πρέπει να απομακρυνθούν από την εξίσωση. Στη θέση της ανθρώπινης κρίσης και του ανθρώπινου σφάλματος, πρέπει να χρησιμοποιούνται έξυπνες τεχνικές για την εφαρμογή αμερόληπτης συλλογής πληροφοριών που μπορούν να χρησιμεύσουν για την πρόβλεψη και για τη βελτίωση των μελλοντικών προβλημάτων.

Η έξυπνη αστικοποίηση διαφέρει, επομένως, από τις προηγούμενες μορφές αστικού ουτοπισμού με την έννοια ότι προορίζεται να μεταμορφώσει (Kuecker 2015). Πράγματι, υπάρχει μια επαναλαμβανόμενη διάσταση ενσωματωμένη ακριβώς στην έξυπνη αστικοποίηση, που επιτρέπει τη συνεχή αυτοεκπαίδευση και τη βελτίωση. Αυτό σημαίνει ότι έξυπνη αστικοποίηση δεν χρειάζεται να κρύβει ή να συγκαλύπτει τα ελαττώματα ή τις αντιφάσεις της, ακόμα και τις αποτυχίες της καθώς επιχειρεί να σχεδιάσει και να βελτιώσει (βλ. Halpern 2013). Αντιθέτως: η έξυπνη αστικοποίηση μπορεί να τα απολαμβάνει όλα

αυτά, μπορεί ενεργά να τα αναζητήσει. Για κάθε νέα περίπτωση αποτυχίας, η ανορθολογικότητα, η αντίσταση κ.λπ. αντιπροσωπεύουν μία ακόμα ευκαιρία για βελτίωση, με τη μορφή ενός επακόλουθου, ανώτερου σχεδιασμού. Ο σχεδιασμός της έξυπνης πόλης είναι, συνεπώς, μια διαδικασία αορίστου χρόνου που μεταθέτει συνεχώς την ολοκλήρωση στο μέλλον (Rugkhaman & Murray 2019).

Ένα από τα πιο εντυπωσιακά γνωρίσματα της έξυπνης αστικοποίησης είναι η σχεδόν πλήρης αδιαφορία της για το παρελθόν, για την προέλευση των προβλημάτων που επιδιώκει να διαχειριστεί. Εξίσου εντυπωσιακή είναι η εμμονή της έξυπνης αστικοποίησης με το χάος και με την αναταραχή του παρόντος και η επιτακτική ανάγκη να προχωρήσουμε πέρα από αυτό σε ένα πιο ασφαλές, ομαλό μέλλον. Ένα άλλο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό της έξυπνης αστικοποίησης είναι η πεποίθηση ότι πρέπει να ενεργούμε όταν είμαστε ακόμη ικανοί, πριν να είναι πολύ αργά. Δεν είναι απλώς ότι το πλαίσιο της έξυπνης πόλης προσανατολίζεται προς το μέλλον. Η έξυπνη αστικοποίηση επιδιώκει, επίσης, να κινηθεί επειγόντως προς το μέλλον.

Το μήνυμα του σχεδιασμού της έξυπνης πόλης είναι ξεκάθαρο. Έχουμε εισέλθει καθυστερημένα σε μια νέα, αχαρτογράφητη περιοχή. Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε είναι πρωτοφανή. Είμαστε, σχεδόν, εκτός χρόνου για να τα αντιμετωπίσουμε. Ελπίζουμε πως μπορούμε ακόμη να διορθώσουμε το πρόβλημα. Αλλά πρέπει να βιαστούμε. Υπάρχει ένας πολύ αληθινός φόβος στην έξυπνη αστικοποίηση πως μπορεί ήδη να είναι πολύ αργά, γεγονός που ενισχύει το άγχος που δικαιολογεί ο ουτοπισμός της. Η απελπισμένη κατάσταση στην οποία βρισκόμαστε σημαίνει ότι απαιτείται μια δραστική ενέργεια. Πράγματι, ολόκληρος ο πληθυσμός θα πρέπει να θυσιάσει τις άμεσες επιθυμίες του μέχρι ο έξυπνος σχεδιασμός και η αστική ευφυΐα μάς θέσουν έξω από το τρέχον αδιέξοδό μας, αν όντως αυτό συμβεί. Οι έξυπνοι αρχιτέκτονες θεωρούν πως οι πόλεις αποτελούν δεξαμενές φτώχειας, ανασφάλειας, δυσλειτουργίας κ.λπ. Ακόμα κι έτσι, δεν βλέπουν το αστικό περιβάλλον ως ένα απελπιστικό, μη αναστρέψιμο κατηγορητήριο για το τι ήταν αλλά, μάλλον, ως έναν τόπο αυτού που θα μπορούσε να είναι. Πράγματι, όπως υποδηλώνει ο διευθύνων σύμβουλος της IBM, οι έξυπνοι διευθυντές βλέπουν το αστικό τοπίο ως έναν χώρο με μεγάλη δυνατότητα. Και σχεδιάζουν διαδικασίες που επιδιώκουν να βοηθήσουν στη πραγματοποίηση αυτής της δυνατότητας.

Η έξυπνη αστικοποίηση θεωρεί τη σύγχρονη πόλη έναν δυνητικό χώρο καινοτομίας, ανάπτυξης και προόδου. Για να υποστηρίξουν αυτή την άποψη, οι πολεοδόμοι επισημαίνουν τις εξελίξεις και στα δύο

άκρα του κοινωνικού φάσματος, στα θαύματα της νέας τεχνολογίας και του σχεδιασμού και στην ευρηματική (αν και προβληματική) πολιτική της επιβίωσης, της ανεξαρτησίας και της καινοτομίας που αναπτύσσεται από τους φτωχούς της πόλης. Με άλλα λόγια, παρά τις πολυάριθμες κρίσεις που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα και παρά την καθυστέρηση της δράσης, οι υποστηρικτές της έξυπνης πόλης θεωρούν το σύγχρονο αστικό περιβάλλον ως την *αρχή* για κάτι.

Η έξυπνη αστικοποίηση βλέπει τις πόλεις ως πεδία τα οποία είναι δυνατόν να δημιουργήσουν κάτι καινούριο, να πειραματιστούν με νέους τρόπους προσέγγισης της φύσης, της βιοποικιλότητας και του ανθρώπινου υποκειμένου. Πράγματι, επειδή ο κόσμος είναι τώρα κυρίως αστικός, μας λένε, οι πόλεις μπορεί να είναι οι χώροι όπου θα αποφασιστεί το μέλλον του ανθρώπινου είδους. Οι πόλεις είναι, επομένως, ιδιαίτερα σημαντικά περιβάλλοντα για πειραματισμό, είναι ιδιαίτερα σημαντικοί τόποι όπου οι σχεδιαστές της έξυπνης πόλης μπορούν να δοκιμάσουν πιθανές λύσεις στα μελλοντικά διλήμματά μας.

Για να τεκμηριώσουμε το επιχείρημά μας, διερευνούμε εν συντομία δύο υπαρκτά εγχειρήματα έξυπνης πόλης. Το πρώτο είναι η πόλη Songdo στη Νότια Κορέα, το άλλο η πόλη Dholera στην Ινδία. Και οι δύο περιπτώσεις έχουν μελετηθεί καλά από κριτικούς μελετητές του άστεως κατά τη τελευταία δεκαετία. Και οι δύο πόλεις αποτέλεσαν μια δοκιμασία για τους ισχυρισμούς που διατυπώθηκαν από τους υποστηρικτές της έξυπνης αστικοποίησης. Αξιοποιώντας τις επιστημονικές καταγραφές αυτών των δύο εκδηλώσεων της έξυπνης αστικοποίησης, στοχεύουμε στο να δείξουμε πώς εμφανίζονται η διακριτή χρονικότητα, η χωρικότητα και οι επιπτώσεις της έξυπνης αστικοποίησης σε απτές περιπτώσεις.

Η πόλη Songdo στην Κορέα

Η Orit Halpern και οι συνάδελφοί της μελετητές του άστεως (βλ. Calvillo *et al.* 2015, Halpern *et al.* 2013, Halpern & Gunel 2017) προχώρησαν σε μακροχρόνιες και σε λεπτομερείς αναλύσεις των λόγων και των υλικών που κατέληξαν στην έξυπνη πόλη Songdo της Νότιας Κορέας, οι οποίες αποτέλεσαν πρότυπο της προαναφερόμενης έξυπνης αστικοποίησης. Η πόλη Songdo στη Νότια Κορέα αποτελεί έναν τεράστιο πράσινο τόπο έξυπνης πόλης που κατασκευάστηκε μία ώρα από τη Σεούλ. Αν και βρίσκεται σε μια Ειδική Οικονομική Ζώνη, η πόλη Songdo ξεπερνάει κατά πολύ τις οικονομικές λειτουργίες της και θεωρείται

ένα τεράστιο πολεοδομικό έργο που θα φιλοξενήσει εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους.

Η πόλη αυτή είναι το πνευματικό τέκνο της Cisco, της γιγαντιαίας εταιρίας δικτύωσης υπολογιστών, σε συνεργασία με τη κυβέρνηση της Νότιας Κορέας και τις διεθνείς εταιρείες ανάπτυξης υποδομών. Θεωρήθηκε ένα πρωτότυπο που υλοποιήθηκε στο παρόν για το αναπόφευκτα ψηφιοποιημένο μέλλον της ανθρωπότητας. Οι μηχανικοί της Cisco έχουν σχεδιάσει την πόλη ως έναν αστικό οργανισμό αποτελούμενο από δικτυωμένες διαδικασίες κάθε πιθανού είδους, σχεδόν, που περιλαμβάνουν ανθρώπινα και ψηφιακά σύνολα συνδεδεμένα με κλίμακες και με χώρους. Από το πλήθος των ήχων που κάνουν τα βήματα των πεζών μέχρι τα πρότυπα κατανάλωσης των καθημερινών γευμάτων, «έξυπνα» τεχνολογικά μέτρα που ταιριάζουν με τις δραστηριότητες των κατοίκων σε όλα τα πεδία της καθημερινότητας. Κάθε διαδικασία φαντάζει ως μια λειτουργία που αποτελείται από μια βασική μονάδα η οποία παράγεται από την αλληλεπίδραση μεταξύ των αισθητήρων και των αισθανομένων παράγοντας αξία με τη μορφή «διαδραστικών δεδομένων».

Αυτή η φαντασίωση του μέλλοντος όπου ο κώδικας, οι αλγοριθμικοί ρυθμοί, οι μηχανές, οι άνθρωποι και τα δεδομένα «αυτόματα» παραγγέλνουν και οργανώνουν την αστική κατοικία για να επιτύχουν μέχρι σήμερα ασυγκράτητες αποδόσεις και ορθολογισμούς είναι το κύριο προϊόν για το οποίο η Cisco προετοιμάζει ένα μέγεθος σε πλανητικό δίκτυο. Η χρονικότητα αυτού του έξυπνου οράματος προβάλλεται πολύ στο μέλλον. Η γεωγραφία της είναι εξίσου φιλόδοξη και είναι πλανητική σε κλίμακα. Η Cisco έχει συμμετάσχει σε αυτό τον ανταγωνισμό για να πραγματοποιήσει το μέλλον μαζί με άλλους γίγαντες της ψηφιακής τεχνολογίας όπως η IBM και η Siemens (βλ. Halpern *et al.* 2013:278).

Η Halpern και άλλοι ερευνητές παρέχουν εις βάθος ανάλυση της πόλης Songdo. Σε αυτή αναγνωρίζουν μια διακριτική λογική της οργάνωσης που προορίζεται να παραγάγει μια νέα μορφή εξουσίας. Διακρίνοντας αυτή τη λογική από τους βιοπολιτικούς τρόπους διακυβέρνησης (Foucault & Ewald, 2003), την ονομάζουν «δοκιμαστικό υπόστρωμα αστικοποίησης». Αυτή η νέα μορφή αστικής νοημοσύνης είναι μια εξέλιξη της διαρκούς «ψηφιακής επανάστασης», όπως τα προηγούμενα νεωτεριστικά αστικά σχέδια ανταποκρίνονταν σε επαναστατικές επιστημονικές αλλαγές (δαρβινισμός, φορντισμός κ.ο.κ.) λαμβάνοντας υπόψη τον πολεοδομικό σχεδιασμό που χαρακτηρίζει τις αντίστοιχες εποχές τους.

Το όραμα της Cisco για την πόλη Songdo είναι προσανατολισμένο στο μέλλον, καθώς ανταποκρίνεται στην επικείμενη πιθανότητα της οικονομικής, της κοινωνικής και της οικονομικής κρίσης. Η πόλη Songdo, άρα, αποτελεί τόσο ένα πρωτότυπο όσο και ένα έκθεμα (demo). Στην πραγματικότητα, στον βαθμό που μπορεί να αποδείξει τις δυσκολίες στο όραμα των υπευθύνων υλοποίησής της και των υποστηρικτών της, τα «δεδομένα» που δημιουργεί η πόλη Songdo για το παρόν θα χρησιμοποιηθούν για τη κατασκευή μιας καλύτερης «έκδοσης» κάπου αλλού, μιας έκδοσης 2.0 αργότερα. Το γεγονός ότι το προϊόν θα είναι αυτοβιώσιμο στο μέλλον σημαίνει πως θα πρέπει να υπάρχει ανεκτικότητα και θυσία στο παρόν. Συνεπώς, ενώ η πόλη Songdo του μέλλοντος μπορεί να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τις μελλοντικές κρίσεις, προς το παρόν το πρόγραμμα πρέπει να επιδοτείται σε μεγάλο βαθμό από τις κυβερνητικές δομές, οι οποίες ενεργούν για να διαιωνίσουν τις παγκόσμιες δομές ανισότητας και βίας που η μελλοντική πόλη Songdo προορίζεται να μετριάσει (πρβλ. Easterling 2004).

Υπάρχει μια ακόμα πιο παραπλανητική διάσταση αυτού του οράματος της πόλης η οποία μοιάζει να βρίσκεται ταυτόχρονα εδώ ή και όχι ακόμη. Όπως ισχύει για πολλά προγράμματα έξυπνων «παρθένων περιοχών» που γίνονται γνωστά σε όλο τον κόσμο, οι σχεδιαστές της πόλης Songdo δεν οραματίζονται τίποτα λιγότερο από μία εκτεταμένη μεταμόρφωση στη διαχείριση της αστικής ζωής. Σε αυτή τη φαντασίωση, το ανθρώπινο αστικό τοπίο θα κατέχει ένα υψηλό μερίδιο στην παραγωγή πληροφοριών και ένα χαμηλό μερίδιο στην κατανάλωση των φυσικών και των υλικών πόρων. Μεγιστοποιώντας την οικονομία της πληροφορίας, η πόλη θα είναι ένας αυτορρυθμιζόμενος οργανισμός, χωρίς ένα κέντρο ζωτικής σημασίας, αλλά με διάχυτες λειτουργίες ικανές για αυτοδιόρθωση και ως εκ τούτου αυτοβιώσιμες σε μια εποχή τεράστιων διακυμάνσεων και μεγάλης αβεβαιότητας.

Ως εκ τούτου, η έξυπνη πόλη θα απαιτήσει στο παρόν μια κατηγορία επιθυμητών υποκειμένων που συμφωνούν να «συνδέονται» στις πολλαπλές διεπαφές σύλληψης και ελέγχου που αυτή προσφέρει (βλ. Deleuze 1994). Αυτός ο έξυπνος αστικός πολίτης του μέλλοντος θα επιλέξει συνειδητά να «μειώσει» το επίπεδο τού εαυτού του παραδίδοντας τη μεταβλητότητα της ανθρώπινης επιλογής και της ανθρώπινης δράσης στα αυτοματοποιημένα συγκροτήματα της πόλης. Όπως το θέτει η Halpern, η έξυπνη αστικοποίηση ζητάει από τους ανθρώπους να ξεχάσουν την ψευδαίσθηση της «ιδανικής εικόνας του χώρου» και να την αντικαταστήσουν με «ένα ιδανικό μοντέλο τέλειας μεθοδολογίας» στο μέλλον (2015: 295).

Η έξυπνη αστικοποίηση υπαινίσσεται μια αστικότητα που διαμορφώνεται διαρκώς με υπολογιστικές υποδομές. Παρόμοια με την «κοινωνία ελέγχου» του Deleuze, οι έξυπνες πόλεις επιτρέπουν μια μετα-ανθρώπινη γεωγραφία που επιτρέπει μια, υποθετικά, νέα μορφή δημιουργικής καταστροφής (Parr 2013, Weizman 2011). Προτείνουν την επανεξέταση του τρόπου με τον οποίο η ενέργεια και η ύλη περιέχουν, μεταφέρουν, αντιπροσωπεύουν, διασφαλίζουν, ανταλλάσσουν και αξιίζουν. Όταν το αστικό πεδίο καθίσταται σε μεγάλο βαθμό προγραμματιζόμενο, η μεταβλητότητα του «ανθρώπινου παράγοντα» θα προγραμματίζεται εξίσου. Η διανομή μηχανημάτων μεταξύ των κατοίκων παράγει αστικά συγκροτήματα που υποστηρίζουν τις νέες δυνατότητες άντλησης και οργάνωσης αλλά και έναν εσφαλμένο υπολογισμό. Σε ένα τέτοιο όραμα, ο άνθρωπος-κάτοικος καταρρέει μπροστά στην εικονική πραγματικότητα και χάνει τα χαρακτηριστικά και τη βαρύτητά του (την ουσία του). Οι εικονικοί πληθυσμοί «συναινούν» στον έλεγχο —ως ένα μέρος του πειράματος— και συμφωνούν με τη «θυσία» του εαυτού τους στην υπηρεσία της μείωσης μιας μοιρολατρικής παράδοσης στην αναπόφευκτη κρίση. Έτσι, λοιπόν, κατανοούμε πώς μπορεί να διακριθεί η έξυπνη αστικοποίηση από τις προηγούμενες μορφές ουτοπικού αστισμού.

Η πόλη Dholera στην Ινδία

Ένα παράδειγμα έξυπνης πόλης που αντικατοπτρίζει την αυταρχική και ελιτίστικη λογική εγγενή στην έξυπνη αστικοποίηση είναι η πόλη Dholera στην Ινδία. Η Ayona Datta (2013) την έχει χαρακτηρίσει ως ένα αστικό μοντέλο της κληρονομιάς του βρετανικού αποικιακού αστικού σχεδιασμού. Οι επιτακτικές ανάγκες του αποικιακού σχεδιασμού εξυπνέτησαν τους φιλόδοξους και τους πρακτικούς σκοπούς της ευρωπαϊκής κοινωνίας και της ηθικής παιδαγωγικής και συνδυάστηκαν με την επιθυμία της γηγενούς ελίτ, ώστε να διασφαλίσει από μόνη της τη θέση εξουσίας και της επιρροής στο πλαίσιο της αποικιακής συνάντησης. Κατά συνέπεια, ο αποικιακός πολεοδομικός σχεδιασμός ενσωμάτωσε ανισότητες και αποκλεισμούς σε πολλαπλά διαγράμματα διάκρισης, τα οποία περιλάμβαναν τη φυλή, τη τάξη, το φύλο και την κάστα.

Η μετα-αποικιακή ουτοπική αστικοποίηση προσπάθησε να αμβλύνει τις επιβλαβείς συνέπειες από τους διαχωρισμούς και τις λεηλασίες της αποικιακής εποχής χρησιμοποιώντας το αστικό σχέδιο για να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της ανάπτυξης και του νεωτερισμού

σε έναν συστηματικά υπανάπτυκτο κόσμο. Η ιδέα ήταν να χρησιμοποιηθούν ιεραρχικές οργανωτικές σταθερές που θα επιτάχυναν τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού και θα επέτρεπαν στα νεοσύστατα έθνη-κράτη, όπως η Ινδία, να προλάβουν τον (δυτικό) κόσμο. Ωστόσο, οι πολιτικές που θεσπίστηκαν για να πραγματοποιήσουν αυτές τις επιθυμίες ήταν βίαιες και, ειδικά με τον φρενήρη ρυθμό που απαιτήθηκε, ήταν δυσανάλογα βίαιες για τους φτωχούς και τους περιθωριοποιημένους. Η αισθητή ανάγκη να φτάσουν σε ένα ιδεώδες που πίστευαν ότι υπήρχε αλλού (στην Ευρώπη, πρβλ. Chakrabarty 2000) και η λαϊκή αντίσταση στη βία που εξαπέλυσε η πορεία προς αυτό το ιδεώδες έγιναν οι κινητήριες δυνάμεις της διαμάχης που σηματοδότησε την ανάπτυξη των μητροπόλεων του Νότου τον 20ό αιώνα.

Τα τελευταία χρόνια, η άνοδος των περιχαρακωμένων κοινοτήτων, των νέων πόλεων, των αποκεντρωμένων πόλεων και των άλλων χωρικών εκδηλώσεων του αποκλεισμού στον Νότο οδήγησε στη θεωρία μιας «μετα-αποικιακής αστικοποίησης». Τα εννοιολογικά πλαίσια περιλαμβάνουν τον «κόσμο των πόλεων» (Roy & Ong 2011), τον «Ντουμπαϊσμό της Αφρικής» («Dubaiization of Africa») (Chopin & Franck 2010) και την «αστική συσσωμάτωση» (McFarlane 2011). Αυτά τα εννοιολογικά πλαίσια εμφανίστηκαν στο πλαίσιο μιας ευρύτερης «παγκόσμιας ιδιωτικοποίησης του αστικού χώρου» (Hogan *et al.* 2012). Οι τεχνολογικά καθοδηγούμενες αστικές ουτοπίες είναι κεντρικές σε αυτές τις φαντασιώσεις όπου ο αστικός σχεδιασμός, η διαχείριση καθώς και ο έλεγχος των μεγάλων δεδομένων εξυπηρετούν τις φιλοδοξίες και τα συμφέροντα της πολιτικής ελίτ. Οι Brenner *et al.* (2011) έχουν τονίσει τα όρια της υπερβολικής εμπιστοσύνης σε τέτοιους είδους αφηρημένες, δια-τοπικές, διαδικασίες μάθησης για να εξηγήσουν την αστική αλλαγή. Τέτοια μοντέλα αποτυγχάνουν να εξηγήσουν τις ιδιότυπες γεωγραφίες της ιδιοκτησίας της γης, της κατάκτησης, της στέρησης και του αγώνα που έχουν διαμορφώσει το πλαίσιο στο οποίο οι έξυπνες πόλεις όπως η Dholera έχουν συλληφθεί και έχουν υλοποιηθεί.

Η Datta (2013) δίνει έμφαση σε αυτές τις πτυχές της έξυπνης αστικοποίησης, επισημαίνοντας επίσης πως τα έργα καθοδηγούνται από μια ρητορική επείγουσας ανάγκης. Όπως δείχνει η Watson (2014), στην περίπτωση των αφρικανικών αστικών φαντασιώσεων, οι νέες πόλεις χτίζονται σε «άδεια γη», αποφεύγοντας έτσι τη δημόσια και τη δημοκρατική συζήτηση για τον μαζικό διωγμό περιθωριοποιημένων πολιτών από τη γη και από τα προς το ζην. Εάν η πόλη Dholera αποτελεί μία συγκεκριμένη μετάλλαξη (βλ. Rapoport 2014) του παγκόσμιου, διαδεδομένου μοντέλου της έξυπνης πόλης, η υλοποίησή του διαμορ-

φώνεται από τοπικά όνειρα/ανάγκες. Και η φαντασία αποτελεί τον έλεγχο των τοπικών μορφών χάους και των παραγόντων που το προκαλούν.²

Η πόλη Dholera έχει χαρακτηριστεί ως μοντέλο για άλλες εκατό τέτοιες έξυπνες πόλεις στην Ινδία, πολλές από αυτές βρίσκονται στις πράσινες περιοχές που θα ανοικοδομηθούν τις επόμενες δεκαετίες. Τα προβλήματα που επικαλέστηκαν οι πολεοδόμοι για να δικαιολογήσουν αυτό το τεράστιο έργο περιλάμβαναν τις υπαρκτές δημογραφικές πιέσεις σε πόλεις της Ινδίας, την παροχή υπηρεσιών, τις θέσεις εργασίας και πάνω απ' όλα την οικονομική σταθερότητα και τη βιομηχανική ανάπτυξη. Εδώ, ο ρόλος που διαδραματίζουν η φαντασίωση, η αυταπάτη και η φαντασία διαφέρει από εκείνον που οδήγησε στον σχεδιασμό της πόλης Songdo, τόσο σε έμφαση όσο και σε περιεχόμενο, παρά το γεγονός πως και τα δύο έργα έχουν σχεδιαστεί από τη Cisco. Η περίπτωση της πόλης Dholera καταδεικνύει πως η εμφάνιση αυτού που η Datta αποκαλεί «επιχειρηματικό κράτος» οδήγησε σε ολοένα και πιο βάνουση «μεταφυσική διαταραχή» που ενσωματώνει τη λογική του κεφαλαίου στη διαδικασία της πραγματοποίησης αστικών φαντασιώσεων. Όπως παρατηρεί η Shin (2012), στην περίπτωση της Κίνας, οι πόλεις σήμερα βρίσκονται στο επίκεντρο της πολιτικής της συσσώρευσης και της απαλλοτρίωσης και οι έξυπνες πόλεις είναι μόνο μία, πρόσφατη, μορφή του ίδιου μοντέλου.

Από τη μια πλευρά, η Dholera δείχνει πως η μετα-αποικιακή Ινδία προσπαθεί να συνδεθεί με τα δίκτυα της παγκόσμιας καπιταλιστικής διακίνησης που οραματίζεται ως τομέα του μέλλοντος. Αυτό το επιτυγχάνει μέσω της θέσπισης «γρήγορης πολιτικής» (Peck 2005) και της «στιγμιαίας αστικοποίησης» (Murrah 2011) που ισοδυναμούν αποτελεσματικά με τον κρατικό εξαναγκασμό, με το μάρκετινγκ μιας φουτουριστικής Ινδίας με γνώμονα τη συναίνεση και με ιεραρχικά μοντέλα σχεδιασμού και πολιτικής. Η Ινδία και η δεξιά κυβέρνηση του Gujarat —που τώρα βρίσκεται στην εξουσία σε ομοσπονδιακό επίπεδο— στρέφονται στην απομάκρυνση της Ινδίας από μια ένωση με ένα ανεκτικό, αταβιστικό Γκαντιανό παρελθόν προς ένα συναρπαστικό, πληθωρικό, επιχειρηματικό μέλλον. Και καθώς γράφουμε, οι αντιφά-

2. Οι σχεδιαστές και οι υποστηρικτές της πόλης Dholera, σε αντίθεση με τη Songdo, ήθελαν να απεικονίσουν μια πόλη που παρουσιάστηκε ως λύση σε ιδιαίτερα ινδικά προβλήματα. Μπορεί να μην είναι τυχαίο το γεγονός ότι η τοποθεσία της πόλης Dholera στη σημερινή πολιτεία Gujarat του πρωθυπουργού Modi συνδέεται με τη συνηγορία μεταξύ του δεξιού ινδουϊκού εθνικισμού και της επιχειρηματικής ελίτ της Ινδίας, η οποία είναι η πλουσιότερη στον κόσμο.

σεις των υποστηρικτών της Cisco στην κυβέρνηση της Ινδίας επιδιώκεται να περιοριστούν μέσω των έργων, όπως της πόλης Dholera, αλλά έχουν γίνει ανεξέλεγκτες. Εκδηλώνονται με τη μορφή μιας τεράστιας εθνικής κρίσης νομιμότητας και κυριαρχίας σχετικά με το ποιος συμμετέχει ως πολίτης στο μέλλον της Ινδίας.

Κυριαρχία και οριακότητα

Πώς θα συλλογιστούμε τη μορφή της διακυβέρνησης που εμπεριέχεται στην έξυπνη αστικοποίηση; είναι η αίσθηση ότι έχουμε φτάσει σε ένα σημείο καμπής στις ανθρώπινες υποθέσεις, ότι το κρίσιμο καθήκον είναι να προχωρήσουμε πέρα από το δυσλειτουργικό παρόν σε ένα πιο ασφαλές μέλλον και ότι θα είναι απαραίτητο για όλους να θυσιάσουν τις βραχυπρόθεσμες επιθυμίες τους προκειμένου να διασφαλιστεί η μακροπρόθεσμη ευημερία; Στη συνέχεια, αντλούμε από γραπτά που είναι επηρεασμένα από την κυριαρχία (Giorgio Agamben) και από τη χρονικότητα (Victor Turner) σε μια προσπάθεια να απαντήσουμε σε αυτή την ερώτηση.

Μεταξύ των πιο επιδραστικών, πρόσφατων στοχαστών για τη δυναμική του πολιτικού κανόνα είναι ο Giorgio Agamben. Όπως διασήμως ισχυρίστηκε ο Agamben (ακολουθώντας τον Carl Schmitt), ο κυρίαρχος είναι το άτομο που μπορεί να ορίσει μια κατάσταση εξαίρεσης. Η τελευταία, εξηγεί ο Agamben, είναι μια παράξενη κατάσταση—όπως το παράδειγμα των στρατοπέδων συγκέντρωσης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (και τα περιβάλλοντα που μοιάζουν με στρατόπεδα)—κατά την οποία ο ηγεμόνας χρησιμοποιεί τον νόμο για να καταστήσει επιλεγμένες ομάδες ως έκνομες (Birmingham 2014). Στην πορεία, ο ηγεμόνας περιορίζει αυτές τις ομάδες σε μια κατάσταση «γυμνής ζωής». Δηλαδή, από πολίτες που φέρουν δικαιώματα, μετατρέπονται σε απλά βιολογικά σώματα που τους έχουν αφαιρέσει την κοινωνική και την πολιτική προσωπικότητα.

Κατά τη διαδικασία αναγωγής των ανθρώπων σε μια γυμνή ζωή, υποστηρίζει ο Agamben, ο ηγεμόνας τούς καθιστά οντότητες που μπορούν να δολοφονηθούν ατιμωρητί, των οποίων ο θάνατος δεν αντιπροσωπεύει καμία θυσία για την ευρύτερη πολιτική κοινότητα. Πράγματι οι ηγεμόνες ανακοινώνουν συχνά καταστάσεις εξαίρεσης σε μια προσπάθεια διαφύλαξης ή σταθεροποίησης της πολιτικής κοινότητας, η οποία μπορεί να θεωρηθεί πως απειλείται. Όπως υποδηλώνει το παράδειγμα των στρατοπέδων συγκέντρωσης του Β' Παγκοσμίου Πολέ-

μου, η κατάσταση εξαίρεσης είναι συχνά ένα εξαιρετικά αντιδραστικό μέτρο. Σκοπεύει να σηματοδοτήσει τα όρια της πολιτικής κοινότητας. Βλέπουμε σε αυτή την οριοθέτηση τη διάσταση του αποκλεισμού σε καταστάσεις εξαίρεσης, όχι μόνο σε στρατόπεδα συγκέντρωσης αλλά και σε μια σειρά άλλων εγκαταστάσεων, όπου οι συνήθεις κανόνες της πολιτικής ζωής (προσωρινά;) αναστέλλονται.³ Πράγματι, ο Agamben υποστηρίζει ότι η κατάσταση εξαίρεσης βρίσκεται στον πυρήνα της σύγχρονης πολιτικής ζωής. Όπως το θέτει (2000: 36), «το στρατόπεδο [συγκέντρωσης] είναι ο σύγχρονος νόμος».

Δίνουμε αυτή τη σύντομη περίληψη του τρόπου με τον οποίο ο Agamben αφομοιώθηκε από την Ανθρωπολογία προκειμένου να μην την επικρίνει ή να αξιολογήσει.⁴ Αντ' αυτού, αντλούμε από κοινότητες αντιλήψεις για τον τρόπο που εννοιολογεί τον νόμο, για τη γυμνή ζωή και για την κατάσταση εξαίρεσης ως ένα ευρετικό μοντέλο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τον προσδιορισμό μιας πολύ διαφορετικής μορφής «κυριαρχίας».⁵ Διότι είναι εντυπωσιακό το πόσο μικρή σημασία έχει η διατύπωση του Agamben στις εξελίξεις που συζητούνται σήμερα. Πράγματι, η μορφή διακυβέρνησης που είναι εγγενής στην

3. Ακόμα κι έτσι, η ικανότητα του ηγεμόνα να αναγγείλει την κατάσταση εξαίρεσης και να υποβιβάσει κάθε πολίτη σε κατάσταση γυμνής ζωής, σύμφωνα με τον Agamben, καθορίζει την ίδια την ουσία της θέσης του κυρίαρχου. Η γυμνή ζωή είναι, επομένως, το σκοτεινό μέρος αυτού που ο Agamben αποκαλεί πολιτική ζωή (bios), μια φαντασίωση που μπορεί να επικληθεί ανά πάσα στιγμή. Η γυμνή ζωή είναι η αρνητική κατάσταση που καθορίζει την ίδια την πιθανότητα αυτού που ο Agamben αποκαλεί πολιτική ζωή. Το έργο του Agamben έχει χρησιμοποιηθεί εκτενώς (κριτικά) σε πολλούς ακαδημαϊκούς κλάδους. Τα κείμενά του ήταν ιδιαίτερα επηρεασμένα από μελετητές που διερευνούν τα πλαίσια όπου η βία (ή η απειλή της) χρησιμοποιείται από κρατικούς (ή σαν κρατικούς) εκπροσώπους στις καθημερινές συναλλαγές τους με ευάλωτους πληθυσμούς. Πράγματι, πολλοί θεωρούν το έργο του Agamben για την κυριαρχία, τη βία, τη γυμνή ζωή και την εξαίρεση ως σημαντική διόρθωση του έργου του Foucault για τη βιοπολιτική, με έμφαση στη διαχείριση της ζωής και όχι του θανάτου.

4. Για διορατικές εκτιμήσεις του έργου του Agamben, βλ. Berlant 2011, Das & Poole 2004, Derrida 2009, Gupta 2012, Hansen & Stepputat 2005.

5. Κατανοούμε την κυριαρχία ως αξίωση παρά ως ένα καθιερωμένο γεγονός ή ως μια κοινωνική κατάσταση ή, μάλλον, ως μια αξίωση που μεταμφιέζεται ως κοινωνική κατάσταση. Είναι η συγχώνευση της αξίωσης και του γεγονότος που θέτει σε κίνδυνο τη θεωρία της κυριαρχίας του Agamben. Για παράδειγμα, ήταν απλά το διάταγμα του ηγεμόνα που οδήγησε στα στρατόπεδα συγκέντρωσης στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο; Μετά βίας. Πολύ μελάνι χύθηκε σε μια προσπάθεια να κατανοηθεί η περίπλοκη διαδικασία που οδήγησε στην εφαρμογή αυτής της συγκεκριμένης κυριαρχικής απαγόρευσης. Ο συνδυασμός της αξίωσης /απαγόρευσης και η επιβολή της απαγόρευσης είναι, να υποθέσουμε, αυτό που πρέπει να εξηγηθεί.

έξυπνη αστικοποίηση αντιπροσωπεύει, σχεδόν, πλήρη αντιστροφή της διατύπωσης του Agamben. Οι έξυπνοι πολεοδόμοι και οι αρχιτέκτονες δεν επιδιώκουν να προστατεύσουν ή να παγιώσουν μια ήδη υπάρχουσα κατάσταση, όπως συμβαίνει συχνά σε περιβάλλοντα που κηρύσσονται ως καταστάσεις εξαίρεσης. Αντίθετα, η έξυπνη αστικοποίηση επιδιώκει να δημιουργήσει μια εντελώς νέα κατάσταση. Προσπαθεί να επιφέρει τον εκτεταμένο μετασχηματισμό παρά τη διατήρηση των βασικών διαστάσεων της κοινωνικής τάξης.

Ποια κανονιστική λογική είναι έμφυτη στην έξυπνη αστικοποίηση; Πώς διαφέρει αυτή η λογική —με τις εκκλήσεις της για μαζική, κοινή, θυσία— από εκείνη των άλλων κυρίαρχων ισχυρισμών που διεκδικούν την εξουσία; Η λογική της έξυπνης αστικοποίησης διαφέρει από τη βιοπολιτική (Foucault & Ewald 2003) στο ότι δεν αφορά τη διαχείριση της ζωής. Διαφέρει από τη νεκροπολιτική (Mbembe 2003) στο ότι δεν αφορά την υποταγή της ζωής στον θάνατο. Η έξυπνη αστικοποίηση δεν αφορά ούτε τη διαχείριση ούτε την αφαίρεση της ζωής, αλλά μάλλον την *εμφύχωση* ή τη βελτίωση. Πρόκειται για ένα μοντέλο που δίνει ζωή στους νεκρούς, στους μελλοθάνατους ή στους αδύναμους πληθυσμούς και στους κοινωνικούς σχηματισμούς.

Το έργο του Victor Turner είναι ιδιαίτερα χρήσιμο για την κατανόηση της έξυπνης αστικοποίησης. Αυτό συμβαίνει επειδή οι έξυπνες πόλεις αντιμετωπίζουν το παρόν ως αυτό που ο Turner ονόμασε οριακή κατάσταση, μια χρονική στιγμή χωρίς δομή, επικίνδυνα χαοτική, η οποία βρίσκεται «ανάμεσα και μεταξύ» σταθερών, γνωστών, προβλέψιμων καταστάσεων. Πάρα ταύτα, η έξυπνη αστικοποίηση αποκλίνει από το μοντέλο του Turner κατά μια σημαντική έννοια. Αντί να βλέπουμε την τρέχουσα οριακή στιγμή ως μέρος μιας ευρύτερης τελετουργικής διαδικασίας —αποτελούμενη από σταθερές κοινωνικές καταστάσεις που είναι διάτρητες από τις προσωρινές οριακές στιγμές της μετάβασης— η έξυπνη αστικοποίηση θεωρεί πως κινδυνεύουμε να παγιδευτούμε σε μια *μόνιμη* κατάσταση οριακότητας. Οι έξυπνοι πολεοδόμοι προτείνουν την ευφυΐα ως ένα είδος ύστατης προσπάθειας που θα μας επιτρέψει να ξεφύγουμε από αυτή την οριακή κατάσταση. Είναι ασαφές, ωστόσο, από τι θα δραπετεύσουμε.

Όπως προαναφέρθηκε, η έξυπνη αστικοποίηση θεωρεί ότι οι πόλεις μαραζώνουν σε μια *μόνιμη* οριακή κατάσταση που χαρακτηρίζεται από ανησυχητικά επίπεδα φτώχειας, ανασφάλειας, δυσλειτουργίας, κατάρρευσης κ.λπ. Πώς η έξυπνη αστικοποίηση προτείνει να βοηθήσει τις πόλεις να ξεφύγουν από αυτές τις συνθήκες; Σε αντίθεση με αυτό που ο Agamben (1998) περιγράφει για την κατάσταση της εξαίρεσης,

οι αρχιτέκτονες της έξυπνης αστικοποίησης δεν προτείνουν να στενέψουν τα όρια της πολιτικής κοινότητας αποκλείοντας ομάδες από αυτήν. Αντ' αυτού, επιδιώκουν να επεκτείνουν τα όρια της πολιτικής κοινότητας συμπεριλαμβάνοντας όλους μέσα σε αυτήν. Με άλλα λόγια, το πλαίσιο της έξυπνης πόλης δεν επιδιώκει να δημιουργήσει υπάλληλες κατηγορίες οι οποίες μπορούν να θανατωθούν χωρίς θυσία. Αντ' αυτού, επιδιώκει να διευρύνει την πολιτική κοινότητα, να διασφαλίσει ότι όλοι θα κληθούν για θυσία.⁶

Η έξυπνη αστικοποίηση καλεί ολόκληρο τον πληθυσμό να μεταμορφωθεί μέσω της θυσίας και να συμβάλει κατ' αυτό τον τρόπο σε ένα ευρύ έργο του συλλογικού κοινωνικού μετασχηματισμού που θα λυτρώσει το αστικό περιβάλλον. Το «έργο της λύτρωσης» που έχουν δηλώσει οι έξυπνες αρχές έχει επιφανειακές ομοιότητες με την κατάσταση εξαίρεσης που πραγματεύεται η επιστημονική βιβλιογραφία.⁷ Στην έξυπνη αστικοποίηση, ωστόσο, ένα σχέδιο λύτρωσης δεν χαρακτηρίζεται ως η εξαίρεση σε μια ευρύτερη κανονιστική κοινωνικοπολιτική τάξη. Καλείται να καταργήσει την εξαίρεση, τη δυσλειτουργική κατάσταση ολόκληρης της κοινωνικής τάξης.

Αυτή η διαφορά μεταξύ ενός έργου λύτρωσης και μιας κατάστασης εξαίρεσης αντικατοπτρίζεται στα ακόλουθα: Η έξυπνη αστικοποίηση δεν επιδιώκει να προστατεύσει αυτό που υπάρχει ήδη με τη δημιουργία ειδικών στρατοπέδων ή περιοχών οι οποίες ξεκινούν από την υπόλοιπη κοινωνία, όπου οι συνήθειες κανόνες της πολιτικής ζωής δεν θα εφαρμόζονται. Αντ' αυτού, η έξυπνη αστικοποίηση επιδιώκει να μετατρέψει ολόκληρο το αστικό περιβάλλον σε ένα είδος τεράστιου πειράματος στο οποίο θα αναπτυχθούν εντελώς νέοι κανόνες. Στην έξυπνη αστικοποίηση, το στρατόπεδο συγκέντρωσης δεν αποτελεί τη νομική έκφραση ενός ήδη υφιστάμενου σύγχρονου νόμου, ο οποίος προστατεύεται αποκλείοντας ομάδες των οποίων ο θάνατος δεν αποτελεί θυσία για την πολιτική κοινότητα. Αντίθετα, στην έξυπνη αστικοποίηση η πόλη είναι ο νόμος ενός μη μοντέρνου ακόμα νόμου, ο οποίος

6. Ο Akhil Gupta (2012) είναι από τους λίγους μελετητές που εξέτασαν ένα πλαίσιο (τη σύγχρονη Ινδία) στο οποίο, αντίθετα από τον Agamben, οι ηγεμόνες χρησιμοποιούν τον νόμο για να συμπεριλάβουν, μάλλον, παρά να αποκλείσουν περιθωριοποιημένες ομάδες πολλές από τις οποίες υποφέρουν πολύ.

7. Σε αυτές τις ζώνες εξαίρεσης περιλαμβάνονται: τα στρατόπεδα συγκέντρωσης (Agamben 1998), τα κέντρα κράτησης (Heidbrink 2018), οι φυλακές (Cunha 2014), τα συνοριακά σημεία ελέγχου (Murphy & Maguire 2015), οι αποικίες επανεγκατάστασης (Padel & Das 2012), οι κλινικές αποστείρωσης (Molina Serra 2017) και τα στρατόπεδα ανάπτυξης (Gupta 2012).

πρέπει να δημιουργηθεί παρά να προστατευτεί μέσω της ένταξης και της θυσίας από την πλευρά όλων.

Το σχέδιο της έξυπνης αστικοποίησης για τη μετάβαση, εκτός από τη μόνιμη οριακότητα, ακολουθεί μια εξαιρετικά ιδιαίτερη λογική. Εκτός από την ενασχόληση με την εμφύχωση της ζωής —με την επαναφορά στη ζωή νεκρών, θανόντων ή ετοιμοθάνατων κοινωνικών σχηματισμών— πολλά χαρακτηριστικά της λογικής αυτής ενέχουν εμφάνσεις. Πρώτον, βασίζεται σε μια πολιτική γενικευμένης υποχρέωσης εκ μέρους ενός αδιαφοροποίητου πολίτη. Λειτουργεί επεκτείνοντας τα όρια της πολιτικής κοινότητας και αποφασίζει ότι ολόκληρος ο πληθυσμός πρέπει να συμμετέχει στις πρακτικές της ομαδικής θυσίας.

Δεύτερον, η λογική της έξυπνης αστικοποίησης βασίζεται σε μια χρονικότητα που έχει ελάχιστα κοινά με την κατάσταση της εξαίρεσης: το πλαίσιο της έξυπνης πόλης απορρίπτει αυτό που είναι ως μια μορφή προδοσίας έναντι σε ό,τι θα έπρεπε και θα μπορούσε να είναι. Πράγματι, επιδιώκει τον ευρύ μετασχηματισμό και την εμφύχωση των όσων υπάρχουν. Η έξυπνη αστικοποίηση προσανατολίζεται προς το μέλλον και όχι προς το παρόν και επιδιώκει να αποστασιοποιηθεί από αυτό που είναι. Η κατάσταση της εξαίρεσης, από την άλλη πλευρά, αποδέχεται αυτό που είναι (ή πρόσφατα ήταν) ως αντανάκλαση του τι πρέπει να είναι και επιδιώκει να το διατηρήσει (ή να το ανακτήσει) με κάθε κόστος.⁸ Προσανατολίζεται προς το παρόν παρά προς το μέλλον και επιδιώκει να συγκρατήσει και όχι να προωθήσει την αλλαγή.

Δεν είναι μόνο η χρονικότητα της έξυπνης αστικοποίησης, αλλά και η γεωγραφία της που διαφέρει από άλλες μορφές κυριαρχίας. Η κατάσταση της εξαίρεσης του Agamben ανακηρύσσεται γενικά σε μερικές περιορισμένες, περιθωριακές κοινωνικές ή χωρικές περιοχές που θεωρούνται (εξ ορισμού) ως η εξαίρεση από τη νόρμα. Ένα έργο λύτρωσης, ωστόσο, αναγγέλλεται σχεδόν σε όλες τις κοινωνικές περιοχές και επιδιώκει να δημιουργήσει έναν νέο κανόνα. Πράγματι, στο πλαίσιο της έξυπνης πόλης όχι μόνο το αστικό περιβάλλον αλλά και ο πλανήτης στο σύνολό του είναι το απαραίτητο έδαφος της λύτρωσης.

8. Αυτή η ανησυχία για την ανάκτηση των όσων έχουν χαθεί, για την αποκατάσταση μιας υγιούς κατάστασης, μπορεί να φανεί στο παράδειγμα της τελικής λύσης των ναζί. Ενώ οι Εβραίοι αποτελούσαν ένα σημαντικό μέρος της γερμανικής κοινωνίας, η (μερική) ένταξή τους ήταν ένα πρόσφατο φαινόμενο και αυτό ήταν που προκάλούσε μεγάλη ανησυχία. Η ναζιστική ιδεολογία είχε σαφώς έναν μελλοντικό προσανατολισμό, αλλά αυτό το μέλλον βασίστηκε στην αναζωογόνηση ενός χαμένου παρελθόντος, στον μετασχηματισμό του (έκπτωτου) παρόντος προς ένα αμόλυπτο, απαλλάσσοντας την κοινωνία από εκείνα τα στοιχεία που υποβίβαζαν το έθνος.

Η έξυπνη αστικοποίηση επιδιώκει, συνεπώς, να κινητοποιήσει εκτεταμένες κοινωνικές δυνάμεις προκειμένου να προκαλέσει ευρείες διαδικασίες εμφύχωσης, μετασχηματισμού και λύτρωσης. Ωστόσο, δεν είναι μόνο η κλίμακα αυτών των μετασχηματισμών που διακρίνει αυτή τη λογική του κανόνα από τις άλλες μορφές ηγεμονίας. Εξίσου σημαντικός είναι ο ρυθμός των αλλαγών που οραματίζεται η έξυπνη αστικοποίηση. Η επείγουσα ανάγκη των μετασχηματισμών που επιδιώκονται σε ένα σχέδιο λύτρωσης δεν πρέπει να υποτιμάται. Μόνο με τον άμεσο μετασχηματισμό του δυσλειτουργικού παρόντος μπορεί η έξυπνη αστικοποίηση να ελπίζει πως θα καταργήσει τις συνθήκες που απειλούν να έχουν τέτοιες καταστροφικές συνέπειες για τον πλανήτη στο σύνολό του. Κατά μία έννοια, όσο πιο υπερβολικό είναι το όραμα για ένα λυτρωμένο μέλλον τόσο πιο μεγαλοπρεπή είναι τα σχέδια της λύτρωσής του, και όσο πιο άμεσες και πιεστικές είναι οι στρατηγικές για να επιτευχθεί τόσο περισσότερο το όραμα τιμά το πνεύμα της έξυπνης αστικοποίησης.

Επίλογος

Το πλαίσιο της έξυπνης πόλης είναι μια μορφή ουτοπικού αστισμού που έχει πολλά κοινά με τις προηγούμενες μορφές. Είναι λειτουργικό για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου, το οποίο σήμερα λαμβάνει τη μορφή της ευέλικτης συσσώρευσης. Η έξυπνη αστικοποίηση ικανοποιεί επίσης σημαντικές ιδεολογικές και νομιμοποιητικές λειτουργίες (Pardo 2020) σε σχέση με την αναπαραγωγή του κεφαλαίου και την ενίσχυση των χωρικών ανισοτήτων. Παρά αυτές τις ομοιότητες, ωστόσο, η έξυπνη αστικοποίηση διαθέτει χαρακτηριστικά που τη διακρίνουν κατά σημαντικό τρόπο από ό,τι έχει συμβεί στο παρελθόν. Έχουμε υποδείξει ότι μεταξύ αυτών των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών είναι η χρονικότητα, η γεωγραφία και η επιστημολογία της έξυπνης αστικοποίησης. Έχουμε επικεντρωθεί σε αυτά τα χαρακτηριστικά του πλαισίου της έξυπνης πόλης ώστε να προσδιορίσουμε μια νέα πολιτική λογική που κάνει αισθητή την επιρροή της σε μεγάλο μέρος του κόσμου, τη πολιτική της μαζικής, της δημόσιας θυσίας.

Μετάφραση: Μαρία Κοζαδίνου – Επιμέλεια: Μάνος Σπυριδάκης

Βιβλιογραφία

- Agamben, G. (1998). *Homo sacer: Sovereign power and bare life*. Stanford University Press.
- Agamben, G. (2000). *Means without end: Notes on politics* (Vol. 20). U of Minnesota Press.
- Berlant, L. G. (2011). *Cruel optimism*. Duke University Press.
- Birmingham, Peg. (2014). Law's Violent Judgment: Does Agamben Have a Political Aesthetics? *New Centennial Review*, 14(2): 99-110.
- Brenner, N., Madden, D. J., & Wachsmuth, D. (2011). Assemblage urbanism and the challenges of critical urban theory. *City*, 15(2), 225-240.
- Calvillo, N., Halpern, O., LeCavalier, J., & Pietsch, W. (2015). Test bed as urban epistemology. In *Smart Urbanism* (pp. 161-183). Routledge.
- Cardullo, P., & Kitchin, R. (2019). Smart urbanism and smart citizenship: The neoliberal logic of 'citizen-focused' smart cities in Europe. *Environment and planning C: politics and space*, 37(5), 813-830.
- Choplin, A., & Franck, A. (2014). Seeing Dubai in Khartoum and Nouakchott: 'gulfication' on the margins of the Arab world. *Under Construction: Logics of Urbanism in the Gulf Region*, 271-284.
- Cunha, M. (2014). The ethnography of prisons and penal confinement. *Annual Review of Anthropology*, 43, 217-233.
- Daechsel, M. (2011). Sovereignty, governmentality and development in Ayub's Pakistan: the case of Korangi Township. *Modern Asian Studies*, 45(1), 131-157.
- Das, V., & Poole, D. (2004). State and its margins: comparative ethnographies. *Anthropology in the Margins of the State*, 3-33.
- Datta, A. (2015). New urban utopias of postcolonial India: 'Entrepreneurial urbanization' in Dholera smart city, Gujarat. *Dialogues in Human Geography*, 5(1), 3-22.
- Deleuze, G. (1992). Postscript on the Societies of Control. *October*, 59, 3-7.
- Derrida, J. (2009). Unconditionality or Sovereignty: The University at the Frontiers of Europe. *Oxford Literary Review*, 31(2), 115-131.
- Easterling, K. (2004). The New Orgman: logistics as an organising principle of contemporary cities. *The Cyber Cities Reader*. London: Routledge, 179-184.
- Foucault, M., & Ewald, F. (2003). "Society Must Be Defended": *Lectures at the Collège de France, 1975-1976*. Macmillan.
- Greenfield, A. (2013). *Against the Smart City: A Pamphlet. This is Part I of "The City is Here to Use"*. Do projects.
- Gupta, A. (2012). *Red tape: Bureaucracy, structural violence, and poverty in India*. Duke University Press.
- Halpern, O., LeCavalier, J., Calvillo, N., & Pietsch, W. (2013). Test-bed urbanism. *Public Culture*, 25(2), 272-306.

- Halpern, O., & Günel, G. (2017). FCJ-215 Demoing unto Death: Smart Cities, Environment, and Preemptive Hope.
- Hansen, T. B., & Stepputat, F. (eds) (2005). *Sovereign bodies: Citizens, migrants, and states in the postcolonial world*. Princeton University Press.
- Harvey, D. (2012). *Rebel cities: From the right to the city to the urban revolution*. Verso books.
- Harvey, D., & Scott, A. (1989). The practice of human geography: theory and empirical specificity in the transition from Fordism to flexible accumulation. *Remodelling geography*, 217-229.
- Harvey, D. (2004). *Paris, capital of modernity*. Routledge.
- Heidbrink, L. (2018). Circulation of care among unaccompanied migrant youth from Guatemala. *Children and Youth Services Review*, 92, 30-38.
- Hogan, T., Bunnell, T., Pow, C. P., Permanasari, E., & Morshidi, S. (2012). Asian urbanisms and the privatization of cities. *Cities*, 29(1), 59-63.
- Kitchin, R. (2015). Making sense of smart cities: addressing present shortcomings. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8(1), 131-136.
- Kong, L., & Woods, O. (2018). The ideological alignment of smart urbanism in Singapore: Critical reflections on a political paradox. *Urban Studies*, 55(4), 679-701.
- Kuecker, G. (2015). New Songdo City: A Case Study in Complexity Thinking and Ubiquitous Urban Design.
- Luque-Ayala, Andrés, and Simon Marvin (2019). "Developing a critical understanding of smart urbanism." *Handbook of Urban Geography*. Edward Elgar Publishing.
- Mbembe, Achille (2003). Necropolitics. *Public Culture*, 15(1), 11-40.
- McFarlane, C. (2011). *Learning the city: knowledge and translocal assemblage* (Vol. 101). John Wiley & Sons.
- Mössner, S., & Krueger, R. (2018). Deconstructing modern utopias: Sustainable urbanism, participation and profit in the 'European City'. In *The Routledge Handbook on Spaces of Urban Politics* (pp. 555-564). Routledge.
- Murray, M. J. (2011). *City of extremes: The spatial politics of Johannesburg*. Duke University Press.
- Murphy, E., & Maguire, M. (2015). Speed, Time and Security: Anthropological Perspectives on Automated Border Control. *Etnofoor*, 27(2), 157-177.
- Padel, F., & Das, S. (2012). Resettlement realities: The gulf between policy and practice. In *Resettling displaced people* (pp. 154-191). Routledge India.
- Parr, A. (2015). Urban debt, neoliberalism and the politics of the commons. *Theory, Culture & Society*, 32(3), 69-91.
- Pardo, I. (2020). Making Second-Class Italians: A Progressive Fabrication and Entrenchment of Inequality. In I. Pardo and G. B. Prato (eds), *Urban Inequalities: Ethnographically-Informed Reflections*. New York: Palgrave Macmillan.
- Peck, J. (2005). Struggling with the creative class. *International journal of urban and regional research*, 29(4), 740-770.

- Pollio, A. (2016). Technologies of austerity urbanism: the “smart city” agenda in Italy (2011-2013). *Urban geography*, 37(4), 514-534.
- Rapoport, E. (2011). Interdisciplinary perspectives on urban metabolism. *Development*.
- Roy, A. (2011). Urbanisms, worlding practices and the theory of planning. *Planning Theory*, 10(1), 6-15.
- Roy, A., & Ong, A. (eds) (2011). *Worlding cities: Asian experiments and the art of being global* (Vol. 42). John Wiley & Sons.
- Rugkhanan, N. T., & Murray, M. J. (2019). Songdo IBD (International Business District): experimental prototype for the city of tomorrow? *International Planning Studies*, 24(3-4), 272-292.
- Sandercock, L. (2017). Difference, fear and habitus: A political economy of urban fears. In *Habitus: A sense of place* (pp. 235-250). Routledge.
- Scott, J. C. (1998). *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed*. Yale University Press.
- Serra, A. M. (2017). Esterilizaciones (forzadas) en Perú: Poder y configuraciones narrativas. *AIBR. Revista de Antropología Iberoamericana*, 12(1), 31-52.
- Shelton, T., Zook, M., & Wiig, A. (2015). The ‘actually existing smart city’. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8(1), 13-25.
- Shelton, T., & Lodato, T. (2018). From smart cities to smart citizens? Searching for the ‘actually existing smart citizen’ in Atlanta, Georgia. In *Creating Smart Cities* (pp. 144-154). Routledge.
- Shin, H. B. (2012). Unequal cities of spectacle and mega-events in China. *City*, 16(6), 728-744.
- Söderström, O., Paasche, T., & Klauser, F. (2014). Smart cities as corporate storytelling. *City*, 18(3), 307-320.
- Townsend, A. M. (2013). *Smart cities: Big data, civic hackers, and the quest for a new utopia*. WW Norton & Company.
- Turner, V. (1987). Betwixt and between: The liminal period in rites of passage. *Betwixt and between: Patterns of masculine and feminine initiation*, 3-19.
- Verrest, H., & Pfeffer, K. (2019). Elaborating the urbanism in smart urbanism: distilling relevant dimensions for a comprehensive analysis of Smart City approaches. *Information, Communication & Society*, 22(9), 1328-1342.
- Watson, V. (2014). African urban fantasies: dreams or nightmares? *Environment and Urbanization*, 26(1), 215-231.
- White, J. M. (2016). Anticipatory logics of the smart city’s global imaginary. *Urban Geography*, 37(4), 572-589.
- Weizman, E. (2012). *Hollow land: Israel’s architecture of occupation*. Verso books.
- Zeiderman, A. (2016). *Endangered city: the politics of security and risk in Bogotá*. Duke University Press.
- Zhang, Y. (2013). Urban metabolism: A review of research methodologies. *Environmental pollution*, 178, 463-473.

Βιώματα επισφαλούς εργασίας των ηθοποιών εν μέσω οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΑΡΑΚΙΟΥΛΑΦΗ*

Εισαγωγή

ΤΟ 1962, σε ένα κείμενό του στη θεατρική επιθεώρηση *Θέατρο* με τίτλο «Να φτιάξουμε ηθοποιούς», ο Κάρολος Κουν σημείωνε τα εξής: «Αφού το επάγγελμα του ηθοποιού, σα μια εκδήλωση της τέχνης, είναι μια καλλιτεχνική και πνευματική λειτουργία, συνυφασμένη με την εξέλιξη και την ανύψωση του ανθρώπου, θα πρέπει να το αντιμετωπίσουμε, μ' άλλα μέτρα και σταθμά από εκείνα που αντιμετωπίζουμε τους εργάτες άλλων επαγγελημάτων». Και συνέχιζε: «Κάθε εργάτης του θεάτρου είναι φυσικά άνθρωπος με ανάγκες σαν όλους τους άλλους. Θα πρέπει να ζήσει, να ζήσει και να ευημερήσει, για να δημιουργήσει και να μεταδώσει» (Κουν 1962: 71). Η διττή αυτή φύση του επαγγέλματος του ηθοποιού, που παλινδρομεί μεταξύ καλλιτεχνικής δημιουργίας και ανάγκης για βιοπορισμό και είναι κοινή σε όλες τις μορφές καλλιτεχνικής εργασίας, βρίσκεται στο επίκεντρο των σύγχρονων αναλύσεων της που επιχειρούν να αναδείξουν την εργασιακή πραγματικότητα και τις αντιφάσεις μιας κατά γενική αντίληψη «ευγενούς δραστηριότητας». Η τέχνη, επεσήμαινε ο Freidson (1994) δεν είναι ούτε επάγγελμα ούτε και παιγνιώδης δραστηριότητα, αλλά ένα ασυνήθιστο υβρίδιο αυτών των δύο. Ως εκ τούτου, αναπόφευκτα, τα καλλιτεχνικά επαγγέλματα γίνονται αντιληπτά ως «επαγγελματικοί κόσμοι εκτός κανόνων» υπό την έννοια ότι δεν μπορούμε να τα συνεξετάσουμε με τις κυρίαρχες μορφές μισθωτής εργασίας (Coulangeon 1999).

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, chkarakioulafi@gmail.com

Συνήθως, όπως επισημαίνουν οι Δελβερούδη και Ποταμιάνος (2020: 9), ο χώρος του θεάτρου και του κινηματογράφου, και γενικότερα του πολιτισμού, δεν αντιμετωπίζεται ως χώρος εργασίας. Οι κοινωνίες μας αντιλαμβάνονται τον πολιτισμό κυρίως ως μια ευγενή πνευματική δραστηριότητα υπεράνω χρημάτων και ταπεινών αναγκών· τους καλλιτέχνες ως ανθρώπους με μια αίσθηση αποστολής και μακριά από τα εγκόσμια· την καλλιτεχνική δημιουργία ως κατεξοχήν ατομική υπόθεση αυτοπραγμάτωσης και έκφρασης που δεν εντάσσεται σε καταμερισμούς εργασίας. Εντούτοις, έρευνες κυρίως από τη δεκαετία του 1990 και μετά έχουν καταδείξει τη δύσκολη εργασιακή συνθήκη και τα προβλήματα βιοπορισμού των «εργατών της τέχνης», στενά συνδεδεμένα με την υπέρμετρη ευελιξία, την υπερπροσφορά εργασίας, την ανεργία και τους ελλιπείς κανόνες ρύθμισης των καλλιτεχνικών αγορών εργασίας.

Τα στοιχεία αυτά, διαχρονικά παρόντα στις αγορές εργασίας των καλλιτεχνών, φαίνεται, όπως το αναδεικνύουν και ιστορικές μελέτες, να επιδεινώνονται σε οικονομικά ταραγμένες εποχές (Δελβερούδη & Ποταμιάνος 2020). Κάτι τέτοιο συνέβη και κατά τη διάρκεια της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, όπου προβλήματα όπως η εργασιακή επισφάλεια και η ανεργία οξύνθηκαν.

Στην περίπτωση των ηθοποιών, που μας απασχολούν στην παρούσα συμβολή, η οικονομική κρίση από μόνη της είχε δυσμενείς συνέπειες στον εν λόγω κλάδο. Σε αυτό ήρθε και προστέθηκε η κατάρρευση της συλλογικής σύμβασης εργασίας (Σ.Σ.Ε.) στο ελεύθερο θέατρο το 2012, που είχε ως επακόλουθο την περαιτέρω απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων στην αγορά εργασίας των ηθοποιών. Πτυχές αυτής της (εν μέρει νέας και εν μέρει παλιάς) εργασιακής συνθήκης επιχειρεί να διαφωτίσει η παρούσα συμβολή, αντλώντας από συνεντεύξεις —εν εξελίξει έρευνας— που πραγματοποιήθηκαν με επαγγελματίες ηθοποιούς.¹

1. Ειδικότερα, πραγματοποιήθηκαν (37) ημιδομημένες συνεντεύξεις με ηθοποιούς και εκπροσώπους σωματείων και συλλογικοτήτων (Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών, Πανελλήνια Ομοσπονδία Θεάματος Ακροάματος, Support Art Workers) κατά το χρονικό διάστημα από τον Σεπτέμβριο μέχρι τον Νοέμβριο του 2020. Οι συνεντεύξεις πραγματεύονται ζητήματα εργασίας και απασχόλησης στον κλάδο τόσο κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης όσο και κατά την περίοδο από την επιβολή του πρώτου lockdown για την αναχαίτιση της διασποράς της πανδημίας Covid-19 και μετά. Η αναδρομή στα «χρόνια της οικονομικής κρίσης» εξυπηρέτησε έναν διττό στόχο: αφενός, κατέστη αναγκαία προκειμένου να κατανοήσουμε μέσα σε ποια εργασιακή συνθήκες βρήκε τους ηθοποιούς η πανδημία και, αφετέρου, μας επέτρεψε να πιάσουμε το νήμα από την προηγούμενη μας έρευνα στον ίδιο κλάδο, που ολοκληρώθηκε λίγο πριν από το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης το 2008. Με δεδομένο ότι η έρευνα είναι ακόμα

Οι αγορές εργασίας των καλλιτεχνών

Όντας στενά συνυφασμένη με την έκφραση, την αυτονομία, τη δημιουργικότητα και το πάθος, η καλλιτεχνική εργασία νοείται συχνά ως «εργασία από αγάπη» (labor of love) (Freidson 1986). Για τον Freidson (1986), η εργασία των καλλιτεχνών είναι πρωτίστως μια εργασία που απαντά σε ένα κάλεσμα, υπό την έννοια ότι η εκτέλεσή της δεν υπακούει σε μια επιθυμία ή σε μια ανάγκη για την απόκτηση υλικού κέρδους. Και αυτό διότι η επαγγελματική αφοσίωση και η επιτυχία στα καλλιτεχνικά επαγγέλματα δεν είναι συμβατές με τις ενασχολήσεις και τα κριτήρια λειτουργίας μιας αγοραστικής οικονομίας της ανταλλαγής. Δεδομένης της έλλειψης (σε πολλές περιπτώσεις) υλικών ανταμοιβών, η εργασία των καλλιτεχνών ενέχει υψηλά επίπεδα αφοσίωσης και δέσμευσης που δεν συνδέονται με οικονομικές αλλά με συμβολικές ανταμοιβές. Ανταποκρίνεται, συνεπώς, σε αυτό που ο Freidson αποκάλεσε «προσηλωμένη εργασία» (committed labor), όπου το κίνητρο για την εκτέλεσή της δεν είναι η επιθυμία ή η ανάγκη για υλικά οφέλη. Αυτή η «ουτοπική θεώρηση της καλλιτεχνικής ελευθερίας» κυριάρχησε μεταξύ των ακαδημαϊκών κριτικών των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών, οι οποίες «έχουν συχνά επικριθεί από διανοούμενους για την αποτυχία τους να ανταποκριθούν στις εξιδανικευμένες απαιτήσεις για την παροχή αυθεντικής αυτονομίας» (Banks 2010: 254).

Εντούτοις, οι έννοιες της εγγενώς «ελεύθερης» και δημιουργικής εργασίας αμφισβητήθηκαν (Banks & Hesmondhalgh 2009) και αυτή η εξιδανικευμένη αναπαράσταση της εργασίας των καλλιτεχνών, που συνδέεται με ισχυρές εγγενείς ανταμοιβές και με ένα πλεόνασμα αυτονομίας, συχνά συγκαλύπτει τα σχετιζόμενα με την εργασία προβλήματα (Butler & Stoyanova Russell 2018). Εμπειρικές μελέτες των τελευταίων χρόνων συνέβαλαν σε μια «απομάγευση» της καλλιτεχνικής εργασίας και των καλλιτεχνικών επαγγελμάτων, αναδεικνύοντας ζητήματα που αφορούν τις συνθήκες εργασίας (Menger 1989) και τις αντιφάσεις μιας, κατά τη γενική αντίληψη, «ευγενούς δραστηριότητας» η οποία όμως προσκρούει στις «μη ευγενείς» εργασιακές συνθήκες.

Σύμφωνα με τη Sandoval (2018), η εργασιακή πραγματικότητα των καλλιτεχνικών επαγγελμάτων δείχνει πώς το πάθος και η αγάπη για εργασία συχνά συμβαδίζουν με μάλλον απεχθείς συνθήκες εργα-

σε εξέλιξη, για τις ανάγκες της παρούσας συμβολής αξιοποιείται μονάχα ένα μέρος των συνεντεύξεων.

σίας, μιας και οι εργαζόμενοι σε αυτά, ενώ αντλούν ικανοποίηση και ευχαρίστηση από το δημιουργικό κομμάτι της εργασίας τους, την ίδια στιγμή βιώνουν την αβεβαιότητα, την πίεση στην εργασία, το άγχος και την εξατομίκευση. Η εργασιακή επισφάλεια, αν και αφορά τις περισσότερες μορφές απασχόλησης, φαίνεται να είναι αναπόσπαστο κομμάτι των αγορών εργασίας των καλλιτεχνών (Serafini & Banks 2020).

Παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, υπάρχουν κάποια στοιχεία που καθιστούν το εργασιακό καθεστώς των καλλιτεχνών ιδιαίτερο, όπως: α) μια επαγγελματική σταδιοδρομία που συνίσταται σε μια διαδοχή θέσεων εργασίας περιορισμένης διάρκειας· β) ένας συγκεκριμένος τρόπος οργάνωσης της καλλιτεχνικής παραγωγής γύρω από ένα project, με προσωρινό, κατά συνέπεια, χαρακτήρα· γ) μια ιδιαίτερη διαμόρφωση της εργασιακής σχέσης, υπό την έννοια ότι ένας καλλιτέχνης μπορεί να απασχολείται κατά τη διάρκεια ενός έτους σε περισσότερους από έναν εργοδότες· δ) μια ιδιότυπη, για τα δεδομένα του κόσμου της εργασίας, «κοινωνικοποίηση του κινδύνου», όπου εισοδήματα από την εργασία και επιδότηση της ανεργίας εναλλάσσονται συνεχώς (Menger 1991). Ταυτόχρονα, οι αγορές εργασίας των καλλιτεχνών χαρακτηρίζονται από υπέρμετρη ευελιξία, μιας και η απασχόληση, το επονομαζόμενο *freelancing*, η μερική απασχόληση, η διαλείπουσα εργασία (*intermittency*), η ηθελημένη ή επιβεβλημένη πολυαπασχόληση (σε άλλες καλλιτεχνικές ή μη καλλιτεχνικές δραστηριότητες) αποτελούν τις κυρίαρχες μορφές οργάνωσης της εργασίας.

Αυτή η υπερευέλικτη αγορά εργασίας διακρίνεται, συγχρόνως, και από υψηλά ποσοστά ανεργίας, απόρροια του γεγονότος ότι σχεδόν σε μόνιμη βάση η προσφορά καλλιτεχνών ξεπερνά τη ζήτηση – δεδομένου ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων οι αγορές εργασίας των καλλιτεχνών είναι ανοικτές και, απουσία θεσμικά κατοχυρωμένων εμποδίων στην πρόσβαση, δημιουργείται μια τεράστια δεξαμενή εργατικού δυναμικού που δεν μπορεί να απορροφηθεί (Menger 1991, Paradeise 1998).

Με βάση τα παραπάνω, πώς μπορούμε να εξηγήσουμε το γεγονός ότι κάποιος θέλει να ασκήσει ένα ελκυστικό αλλά ταυτόχρονα επισφαλές επάγγελμα; Μπορούμε να κάνουμε λόγο για «εραστές του κινδύνου» (*risk-lovers*) ή για «ορθολογικά ανόητους» (*rational fools*), όπως διερωτάται ο Menger (1999).

Φαίνεται πως παράγοντες όπως το δέλεαρ της αυτονομίας και της ελευθερίας, η χρόνια υποεκτίμηση των σχετικών κινδύνων και των πιθανοτήτων επιτυχίας (Lingo & Tepper 2013), σε συνδυασμό με την αντίληψη που έχουν οι ίδιοι οι καλλιτέχνες για τα επαγγέλματά τους, δικαιολογούν την ανάληψη του σχετικού ρίσκου. Η αντίληψη των καλλι-

τεχνών για την εργασία τους ως απόρροια ενός καλέσματος, ως ένα ακαταμάχητο πάθος που κυριαρχεί και μια «εσωτερική ώθηση» (*inner drive*) (Buscatto 2004, Jeffri & Throsby 1994) γίνεται συστατικό της επαγγελματικής τους ταυτότητας και ένα είδος επαγγελματικού μύθου που εκλογικεύει και δικαιολογεί τις επαγγελματικές τους αποφάσεις (Bain 2005, Laillier 2011, Sapiro, 2007) Είναι αυτή που δίνει νόημα στις συμπεριφορές και λειτουργεί ως ένα είδος, εκ των υστέρων, αιτιολόγησης της επιλογής ενασχόλησης με ένα τέτοιο επάγγελμα (Laillier 2011).

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, συχνά οι επισφαλείς συνθήκες εργασίας και αμοιβές, οι βαθιές εμπειρίες ευελιξίας και ανασφάλειας, η απασχόληση σε άτυπα και συχνά άναρχα εργασιακά περιβάλλοντα, όχι μόνο καθίστανται αποδεκτά αλλά και δικαιολογούνται. Οι καλλιτέχνες επενδύουν ένα μεγάλο μέρος του εαυτού τους σε αυτό που κάνουν, υπομένοντας την ίδια στιγμή την επισφαλή απασχόληση και την ανασφάλεια (Hesmondhalgh, 2010). Θεωρώντας την εργασία τους «εργασία από αγάπη», είναι πιο πρόθυμοι να δεχθούν τους χαμηλούς μισθούς, την υποαπασχόληση, την ανεργία και τις αβέβαιες προοπτικές σταδιοδρομίας ως μέρος της επαγγελματικής τους ζωής (Butler & Stoyanova Russell 2018). Η McRobbie (2004) αντιλαμβάνεται αυτή τη συνθήκη ως έναν συνδυασμό «ευχαρίστησης-πόνου» (*pleasure-pain axis*). Ως εκ τούτου, το να ακολουθεί κάποιος το κάλεσμά του μπορεί να σημαίνει ταυτόχρονα απόλαυση αλλά και οδύνη (Umney & Kretsos 2015). Όπως επισημαίνουν οι Gill και Pratt (2008: 18): «Οι πολλές ώρες και η κυριάρχηση της ζωής από την εργασία μπορεί να υπαγορεύονται από τιμωρητικά χρονοδιαγράμματα και καταπιεστικές προθεσμίες, και μπορεί να βιωθούν ως έντονα εκμεταλλευτικά, αλλά μπορεί επίσης να είναι το αποτέλεσμα της παθιασμένης δέσμευσης, της δημιουργικότητας και της αυτοέκφρασης».

Με άλλα λόγια, όπως επισημαίνει και ο Ross (2008: 34), αυτή η προσηλωμένη και στενά συνδεδεμένη με συμβολικές ανταμοιβές εργασία ενέχει και ένα υψηλό κόστος υπό την έννοια των «θυσιών» που πρέπει να κάνει ο καλλιτέχνης (*heavy sacrificial cost*): «περισσότερες ώρες [εργασίας] κατά την επιδίωξη ενός ικανοποιητικού αποτελέσματος, εκπτώσεις τιμών σε αντάλλαγμα για την αισθητική αναγνώριση, αυτοεκμετάλλευση ως απάντηση στο δώρο της αυτονομίας, διαθεσιμότητα με αντάλλαγμα για την ευελιξία». Με άλλα λόγια, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την εργασία των καλλιτεχνών ενέχουν ταυτόχρονα υψηλά επίπεδα αυτοεκμετάλλευσης και αποδοχής ή/και δικαιολόγησης της εκμετάλλευσης (Hesmondhalgh & Baker 2010).

Στους κόσμους της τέχνης, είναι σύνηθες οι καλλιτέχνες να αμειβονται τελευταίοι με βάση μια διαδεδομένη αντίληψη ότι κάνουν «τέχνη για την τέχνη» ή ότι είναι «χομπίστες». Η μη αμειβόμενη εργασία γίνεται πολλές φορές αντιληπτή ως ένα μέσο που επιτρέπει στους καλλιτέχνες να αποκτήσουν το κοινωνικό κεφάλαιο που απαιτείται για την εξεύρεση απασχόλησης. Νοείται ως «εθελοντική» και θεωρείται κάτι το φυσιολογικό, η φυσική τάξη των πραγμάτων («έτσι όπως είναι τα πράγματα») (Siebert & Wilson 2013). Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, για έναν καλλιτέχνη, πολύ συχνά η «μη αμειβόμενη εθελοντική» εργασία νοείται το ίδιο επαγγελματική με μια αμειβόμενη εργασία, συνυπολογίζεται στην επαγγελματική εμπειρία του και από τον ίδιο θεωρείται επένδυση (Pilmis 2003). Ως εκ τούτου, η σχέση μεταξύ αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας είναι πολλές φορές «μπερδεμένη και αδιαφανής» (McRobbie 2011: 33). Δεδομένου ότι πολλά καλλιτεχνικά projects είναι απλήρωτα και γίνονται με την υπόσχεση ή την προσδοκία μιας αμειβόμενης απασχόλησης μετά από μια περίοδο μη αμειβόμενης εργασίας, αυτή η τελευταία θεωρείται μηχανισμός για την είσοδο στο επάγγελμα και ένα «διαπραγματευτικό όπλο» κατά τη διάρκεια της αναζήτησης μελλοντικής απασχόλησης. Κατά συνέπεια, αυτή η βαρύτητα της μη αμειβόμενης εργασίας και του μη αμειβόμενου χρόνου εργασίας αμφισβητεί επίσης τους καθιερωμένους κανόνες αξιολόγησης και ανταμοιβής του χρόνου εργασίας, καθώς και τα όρια μεταξύ εργασίας και απασχόλησης, δεδομένου ότι η απασχόληση (με τη στενή και τυπική έννοια του όρου) αντιπροσωπεύει μόνο ένα μέρος της εργασίας που τελείται στην πραγματικότητα (Lazzarato 2011) και η διάρκεια του αμειβόμενου και δηλωμένου εργάσιμου χρόνου δεν αποτελεί παρά μονάχα ένα δείγμα του πραγματικού χρόνου που αφιερώνεται σε μια εργασία (Coulangeon 1999).

Αυτή όμως η έκταση της μη αμειβόμενης εργασίας σε συνδυασμό με την εργασιακή επισφάλεια συνεπάγεται συνήθως και την αδυναμία ή δυσκολία βιοπορισμού από την καλλιτεχνική εργασία και μόνο. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, η πολυαπασχόληση και η ετεροαπασχόληση καθίστανται επιβεβλημένες (Lindström 2016). Πολλές φορές οι καλλιτέχνες κερδίζουν το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός τους μέσα από τη συμπληρωματική απασχόληση σε μια «πραγματική» δουλειά που τους παρέχει ένα κανονικό εισόδημα (Adler 2020). Οι Throsby και Zednik (2011) επισημαίνουν ότι οι καλλιτέχνες ενδέχεται να κατανέμουν τον χρόνο εργασίας τους μεταξύ θέσεων εργασίας που συνδέονται με τρεις, συχνά διακριτές αγορές εργασίας: αυτή που σχετίζεται με την κατεξοχήν δημιουργική εργασία: μια δεύτερη, που

περιλαμβάνει σχετιζόμενες με τις τέχνες εργασίες, όπου χρησιμοποιούνται καλλιτεχνικές και δημιουργικές δεξιότητες (λ.χ. στη διδασκαλία) και μια τρίτη, μη σχετιζόμενη με τις τέχνες αγορά εργασίας. Όπως επισημαίνει και η Adler (2020), στερεότυπα όπως το ηθοποιός-σερβιτόρος ή barista την ημέρα και ζωγράφος τη νύχτα αντανakλούν την πραγματικότητα. Αυτή η προσπάθεια διαχείρισης των αντιφάσεων ανάμεσα στην άσκηση μιας «ευγενούς δραστηριότητας» και τη συνεχιζόμενη εργασιακή και οικονομική ανασφάλεια συνιστά πηγή εντάσεων. Εντάσεις που προκαλούνται από τον καταναγκασμό που αισθάνονται οι καλλιτέχνες όταν είναι υποχρεωμένοι να κάνουν συμβιβασμούς και να ασκήσουν βιοποριστικές δραστηριότητες εις βάρος του καλλιτεχνικού τους καλέσματος (Καρακιουλάφη 2012).

Η επισφάλεια αυτή, όμως, δεν είναι ισομερώς κατανεμημένη. Συχνά η απουσία αποσαφηνισμένων και θεσμικά κατοχυρωμένων κανόνων παράγει με τη σειρά της μεγάλες ανισότητες σε επίπεδο αμοιβών και αναγνωρισιμότητας. Ενώ οι αμοιβές και οι ανταμοιβές μπορεί μερικές φορές να είναι υψηλές, πολλές φορές τείνουν να είναι χαμηλές, ακανόνιστες και άνισα κατανεμημένες. Ως εκ τούτου διαμορφώνονται, από τη μια, πολύ υψηλές αμοιβές για τους πλέον αναγνωρίσιμους (Rosen 1981) και, από την άλλη, αμοιβές που γενικώς φαίνονται να κυμαίνονται σε κατώτερα επίπεδα από εκείνες που αφορούν εργαζομένους με ανάλογο επίπεδο εκπαίδευσης σε άλλα επαγγέλματα – αυτό, σε συνδυασμό με ένα ασταθές εισόδημα λόγω ακριβώς της ασυνεχούς επαγγελματικής βιογραφίας (Menger 2006). Συνεπώς υπάρχουν έντονες κοινωνικές διαφορές στην κοινωνική κατανομή της επισφάλειας. Αυτό δεν σημαίνει απλώς ότι ορισμένοι καλλιτέχνες έχουν πιο σταθερή και καλύτερα αμειβόμενη εργασία από άλλους, αλλά και ότι η επισφάλεια τείνει να βιώνεται πιο έντονα από εκείνους τους καλλιτέχνες που έχουν έρθει από λιγότερο ευνοημένα κοινωνικά περιβάλλοντα ή/και στερούνται την οικονομική υποστήριξη των οικογενειακών, συγγενικών δικτύων και κοινωνικών τους δικτύων (Alacovska 2018, Eikhof & Warhurst 2013, Morgan & Wood 2014, Serafini & Banks 2020).

Η αγορά εργασίας των ηθοποιών

Η αγορά εργασίας των ηθοποιών στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από όλες εκείνες τις προαναφερόμενες ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν τις καλλιτεχνικές αγορές εργασίας γενικότερα. Πρόκειται για μια ανοικτή αγορά εργασίας, όπου από τυπική άποψη ο καθένας μπορεί να

έχει πρόσβαση (με άλλα λόγια, μπορεί να ασκήσει το επάγγελμα του ηθοποιού) χωρίς προϋποθέσεις. Αυτό είναι απόρροια της κατάργησης της άδειας ασκήσεως επαγγέλματος με νόμο το 1981 (νόμος 1158/1981), σε συνδυασμό με την απουσία σύνδεσης μεταξύ υποχρεωτικής θεατρικής παιδείας και δικαιώματος άσκησης του επαγγέλματος, που υπήρξε και βασικό αίτημα του Σωματείου Ελλήνων Ηθοποιών (ΣΕΗ) εκείνη την εποχή ως «αντάλλαγμα» για την κατάργηση της άδειας ασκήσεως επαγγέλματος. Το ΣΕΗ έχει γύρω στα 3.000- 3.500 τακτικά μέλη,² κάτι το οποίο δεν μας δίνει σε καμία περίπτωση στοιχεία σχετικά με τον συνολικό αριθμό των «επαγγελματιών» ηθοποιών στην Ελλάδα, που πρέπει να ανέρχονται γύρω στους 7.000-8.000. Αυτή η δυσκολία καταγραφής των επαγγελματιών ηθοποιών, που ανέκυψε σε βάθος χρόνου μετά την κατάργηση της άδειας ασκήσεως επαγγέλματος, συνδέεται με πολλούς παράγοντες όπως τις δυσκολίες οριοθέτησης μεταξύ επαγγελματιών και ερασιτεχνών, τη σημαντική ετεροαπασχόληση στον κλάδο, καθώς και τη δυσκολία αποσαφήνισης εάν το επάγγελμα του ηθοποιού συνιστά για κάποιον κύρια ή δευτερεύουσα επαγγελματική δραστηριότητα. Ταυτόχρονα, δεν πρέπει να αγνοηθεί η είσοδος προερχόμενων από άλλους επαγγελματικούς χώρους στην αγορά εργασίας των ηθοποιών ατόμων, που όμως ασκούν το επάγγελμα του ηθοποιού (οι λεγόμενοι «αλεξιπτωτιστές» όπως είθισται να τους αποκαλούν οι επαγγελματίες ηθοποιοί), αλλά και η ραγδαία αύ-

2. Το ΣΕΗ διακρίνει μεταξύ ενεργών/τακτικών και προστατευόμενων μελών. Με βάση το καταστατικό, προστατευόμενο μέλος του ΣΕΗ μπορεί να γίνει κάθε ηθοποιός από την πρώτη ημέρα εργασίας του σε όλους τους επαγγελματικούς χώρους, ενώ ένα προστατευόμενο μέλος, για να γίνει ενεργό, θα πρέπει να έχει πραγματοποιήσει 200 ημερομίσθια σε όλους τους χώρους δουλειάς των ηθοποιών μετά την εγγραφή του στα προστατευόμενα μέλη. Η πραγματοποίησή τους αποδεικνύεται με βάση ένσημα προερχόμενα από καθαρά καλλιτεχνική εργασία. Εντούτοις, η δυσκολία της πλειονότητας των ηθοποιών να συγκεντρώσουν τα απαραίτητα ένσημα οδήγησε δύο φορές το ΣΕΗ, κατά παρέκκλιση του Καταστατικού, να αλλάξει τις σχετικές προϋποθέσεις για την εγγραφή τακτικών μελών και να μειώσει σημαντικά τον αριθμό των απαιτούμενων για την εγγραφή ενσήμων. Η πρώτη φορά ήταν, εν μέσω οικονομικής κρίσης, τον Ιούλιο του 2015, όπου αποφασίστηκε η εγγραφή τακτικών μελών να γίνεται με 75 ημερομίσθια και πτυχίο από αναγνωρισμένη Δραματική Σχολή και με 200 ημερομίσθια στην περίπτωση απουσίας σχετικού πτυχίου. Η δεύτερη φορά ήταν τον Ιούλιο το 2020, εν μέσω πανδημίας, όπου το Δ.Σ., λαμβάνοντας υπόψη τις υπάρχουσες, δυσχερείς εργασιακές συνθήκες των ηθοποιών, πήρε την απόφαση να μειώσει περαιτέρω τον αριθμό των απαιτούμενων ενσήμων. Πλέον για την εγγραφή ως τακτικό μέλος απαιτείται: α) πτυχίο τριετούς φοίτησης υποκριτικής και 50 ημέρες εργασίας, β) πτυχίο διετούς φοίτησης ή πτυχίο ΑΕΙ θεατρικών σπουδών με κατεύθυνση υποκριτικής και 100 ημέρες εργασίας.

ξηση των αποφοίτων δραματικών σχολών και διαφόρων άλλων δομών θεατρικής εκπαίδευσης.

Ήδη πριν από το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, η αγορά εργασίας των ηθοποιών εμφάνιζε στοιχεία απορρυθμίσης καθώς και εργασιακής επισφάλειας και οικονομικής ανασφάλειας. Όπως είχε αναδειχθεί και σε προγενέστερη έρευνα, η ανισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης στην αγορά εργασίας των ηθοποιών είχε ως φυσιολογικό ακόλουθο την αύξηση των ποσοστών ανεργίας. Στο πρόβλημα της ανεργίας προστίθεντο η καταστρατήγηση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας (Σ.Σ.Ε.), η μη καταβολή των δεδουλευμένων ή η καταβολή αμοιβών κατώτερων από εκείνες που προέβλεπε η Σ.Σ.Ε. του κλάδου, η μη καταβολή ενσήμων, παραβιάσεις που σχετίζονται με το ωράριο και τις αργίες, η απουσία αξιοκρατίας στις ακροάσεις, κ.λπ. Οι πρακτικές αυτές συνδέονταν στενά με μια διάχυτη αντίληψη ότι ο ηθοποιός είναι «χομπίστας», ασχολείται με το «ψώνιο» του ή κάνει «τέχνη για την τέχνη». Αν και η καταστρατήγηση βασικών εργασιακών δικαιωμάτων γινόταν αντικείμενο κριτικής, οι ηθοποιοί φαίνεται να την αντιλαμβάνονταν ειδικά στα πρώτα χρόνια της καριέρας τους ως το «αναγκαίο» τίμημα όχι μόνο για την εύρεση εργασίας αλλά και για την εξασφάλιση μιας αναγνωρισιμότητας. Ταυτόχρονα, ακόμα και αν η ανεργία και η εργασιακή επισφάλεια ήταν από τα σοβαρότερα προβλήματα στον κλάδο, στην περίπτωση των καλλιτεχνών-ηθοποιών, και σε αντίθεση με άλλες κατηγορίες εργαζομένων, η ανεργία δεν είναι συνώνυμη της μη εργασίας και δεν θεωρείται μια «εξαιρετική» κατάσταση, όπως βεβαίως και η εργασιακή επισφάλεια, αλλά μάλλον ως μια «κανονικότητα» στο πλαίσιο της επαγγελματικής και εργασιακής τους βιογραφίας που συνδέεται στενά με τον «εποχικό» χαρακτήρα της εργασίας τους (Καρακιουλάφη 2012, 2013).

Εν μέσω οικονομικής κρίσης τα παραπάνω φαινόμενα εντάθηκαν, ενώ η κατάσταση επιδεινώθηκε μετά και την κατάρρευση της συλλογικής σύμβασης που αφορούσε τους ηθοποιούς στο ελεύθερο θέατρο. Η τελευταία Σ.Σ.Ε. που υπεγράφη στο ελεύθερο θέατρο μεταξύ του ΣΕΗ και της ΠΕΕΘ (Πανελλήνια Ένωση Ελεύθερου Θεάτρου) ήταν αυτή του 2011-2012,³ ενώ ήδη η κατάργηση της αρχής της επεκτασιμότητας με μνημονιακό νόμο το 2011⁴ είχε αφήσει ακάλυπτους τους εργαζό-

3. <https://www.omed.gr/sites/default/files/RythmiseisEtosKeimeno/%CE%A0%CE%9A-19-11.pdf>

4. Με το άρθρο 37 παρ. 6 του Ν. 4024/2011 επιβάλλεται αναστολή των διατάξεων σχετικά με την επέκταση εφαρμογής μιας Σ.Σ.Ε. καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής. Κατά την περίοδο αυτή προβλέπεται

μενους-ηθοποιούς σε θεατρικές επιχειρήσεις μη μέλη της ΠΕΕΘ. Έκτοτε ακολούθησαν ατελέσφορες διαπραγματεύσεις το χρονικό διάστημα 2014-2015, αποτυχημένες διεργασίες για την ανάληψη μεσολάβησης από τον Οργανισμό Μεσολάβησης και Διαιτησίας (ΟΜΕΔ) (2016) και, εντέλει, η αυτοδιάλυση της ΠΕΕΘ τον Μάρτιο του 2016⁵ με αποτέλεσμα να μην έχει το ΣΕΗ «συνομιλητές» για υπογραφή Σ.Σ.Ε. Ως εκ τούτου διαμορφώθηκε μια αγορά εργασίας δύο ταχυτήτων για τους ηθοποιούς. Από την μια, υπάρχει μια μικρή μερίδα ηθοποιών που απασχολείται στο Εθνικό Θέατρο, στο Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος και στο ΔΗΠΕΘΕ Πάτρας, και καλύπτεται από τις οικείες επιχειρησιακές Σ.Σ.Ε., και από την άλλη υπάρχει η πλειονότητα των ηθοποιών που απασχολούνται στο ελεύθερο θέατρο δεν καλύπτονται από κανενός είδους κλαδική Σ.Σ.Ε.

Η κατάρρευση της Σ.Σ.Ε. στο ελεύθερο θέατρο είχε, μεταξύ άλλων, ως συνέπεια την καθιέρωση των ιδιωτικών συμφωνικών, την απασχόληση με συμβάσεις έργου ή ημερήσιες συμβάσεις, με εργόσημα, ή στην καλύτερη περίπτωση με τρίμηνες συμβάσεις, τη γενίκευση της αδήλωτης και απλήρωτης εργασίας, τη συμπίεση των αμοιβών, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό έγιναν ωρομίσθιες (πληρωμή με την παράσταση), τις σχεδόν πλήρως απλήρωτες πρόβες, την αμοιβή με ποσοστά επί των εσόδων της παράστασης, κ.ο.κ. Τα παραπάνω, βεβαίως, σε συνδυασμό με την καλπάζουσα ανεργία στον κλάδο.

Εμπειρίες επισφαλούς εργασίας των ηθοποιών εν μέσω οικονομικής κρίσης

Μια από τις βασικές συνέπειες της απουσίας Σ.Σ.Ε. στο ελεύθερο θέατρο υπήρξε η σταδιακή υποχώρηση της έννοιας της μισθωτής απασχόλησης με μηνιαίο μισθό και η κυριάρχηση της ωρομίσθιας αμοιβής, κατά βάση μόνο για τις ώρες των παραστάσεων. Ταυτόχρονα σήμανε την κυριάρχηση ιδιωτικών συμφωνητικών και συμβάσεων, των οποίων οι όροι ήταν σε κάθε περίπτωση δυσμενέστεροι από αυτούς που όριζε Σ.Σ.Ε. (με εξαίρεση βεβαίως τα «μεγάλα ονόματα»). Τη νέα αυτή εργασιακή συνθήκη που διαμορφώθηκε τα χρόνια της κρίσης και μετά και

αποκλειστική εφαρμογή των κλαδικών και ομοιεπαγγελματικών Σ.Σ.Ε. μόνο στις ατομικές εργασιακές σχέσεις, τα μέρη των οποίων (εργοδότης και εργαζόμενος) είναι μέλη αντίστοιχων συνδικαλιστικών και εργοδοτικών οργανώσεων.

5. <http://potha1965.blogspot.com/2016/>

την κατάργηση της Σ.Σ.Ε. μας περιγράφει ένας άνδρας ηθοποιός, 64 ετών, με 36 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο:

Η έννοια του μισθωτού αποσχίστηκε από την έννοια ηθοποιός. Έπαψε να νοείται ο ηθοποιός ως μισθωτά απασχολούμενος και άρχισε να γίνεται ημερομίσθιος, ωρομίσθιος. Επινόησαν, δηλαδή, και την έννοια του ωρομίσθιου. Δηλαδή σε καλύπτουν ως εργαζόμενο και κατ' επέκταση ως ασφαλισμένο μόνο για την ώρα που είσαι πάνω στη σκηνή. Δηλαδή 2 ώρες την ημέρα όταν έχεις παράσταση. Για όλες τις άλλες ώρες εργασίας σου, την προετοιμασία κατά τη διάρκεια των προβών, δεν ισχύει καμία ασφάλιση και καμία αμοιβή. Ή η αμοιβή μπορεί να είναι μαύρη. Ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο το φαινόμενο της αδήλωτης εργασίας. [...] Παλιά, πριν την κρίση δεν νοείτο να παίζει κανείς μόνο δύο φορές τη βδομάδα. Δεν υπήρχαν δηλαδή τέτοιου είδους απασχολήσεις. Ακόμα και να υπήρχαν τέτοιου είδους απασχολήσεις, δηλαδή να έπαιζε ένας ηθοποιός 3-4 φορές την εβδομάδα, ας πούμε, η απασχόλησή του ήταν με μηνιαίο μισθό. Δεν νοείτο άλλους είδους απασχόληση του ηθοποιού, παρά μόνο πρόσληψη του ως μισθωτού. Μετά την κρίση άρχισαν να υπάρχουν τα Δευτερότριτα, τα Σαββατοκύριακα, [...] τα πρωινά, τα απογευματινά και τα λοιπά. Άρχισε δηλαδή ένας κατακερματισμός, ακόμα μεγαλύτερος της αγοράς. Ένας πληθωρισμός τεράστιος που αυτός έχει φυσικά και οικονομικό αντίκτυπο. [...] Μια ακόμα συνέπεια φρικτή της κατάργησης των Σ.Σ.Ε. ήταν ότι δεν υπογραφόντουσαν συμβόλαια. Άρα δύσκολα ή σπάνια υπογραφόντουσαν συμβόλαια ή υπογραφόντουσαν μόνο την τελευταία στιγμή, λίγο πριν την πρεμιέρα φέρνοντας τους ηθοποιούς προ τετελεσμένου γεγονότος. [...] Άρα δεν γινόντουσαν συμβάσεις, δεν γινόντουσαν συμβόλαια. Επίσης, αν διακοπτόταν η εργασία, το συμβόλαιο δεν είχε διάρκεια [...] Και όταν έκλεινε ένα θέατρο δεν μπορούσες να ζητήσεις αποζημίωση. Έκλεινε! Σε απέλυε και αυτό είναι.

Με ανάλογο τρόπο μας περιγράφει την κατάσταση και ένας ακόμα συνεντευξιαζόμενος, 45 ετών, με 25 περίπου χρόνια εργασιακής εμπειρίας, ο οποίος ταυτόχρονα αναδεικνύει και την παρεπόμενη δυσκολία συγκέντρωσης των απαραίτητων ενσήμων λόγω της καθιέρωσης των ωρομίσθιων.

Με τα μνημόνια [...] ήρθε και το ωρομίσθιο ένσημο. Δηλαδή, χάθηκε το κανονικό ημερομίσθιο και το πολύ βάζανε ωρομίσθιο, με τη λογική ότι «επειδή εμφανίζεσαι σε μια παράσταση 2 ώρες θα σου βάλω 2 ώρες ένσημο και όχι κανονικό βωρο ή δωρο» που είναι πιο ακριβό και που θα όφειλα γιατί «δεν κάνεις 8 ώρες εργασία» [...] Ήρθαν, λοιπόν, και τα ωρομίσθια όπου ουσιαστικά για να μετράει ένα κανονικό δωρο θα έπρεπε να κάνεις 2 ή 3 παραστάσεις. Πώς θα βγεις στον ΟΑΕΔ με τέτοια ένσημα;

Η νέα αυτή εργασιακή συνθήκη συνοδεύεται και από μια σημαντική συρρίκνωση των αμοιβών των εργαζομένων που σχετίζεται τόσο με τη μείωση του βασικού μισθού —όπου υπήρχε σύμβαση—, την πληρωμή με ποσοστά, τις απλήρωτες ή ανεπαρκώς πληρωμένες πρόβες ή την καταβολή ενός αντίτιμου στη λογική του «όλα μέσα», κ.ο.κ.

Τα νέα μισθολογικά δεδομένα που διαμορφώθηκαν μέσα στην κρίση μάς περιγράφουν οι παρακάτω συνεντευξιζόμενοι:

Έδιναν πολλές φορές μισθό χαμηλότερο από το βασικό [...] είχαν μειώσει παρά πολύ (την αμοιβή για) τις πρόβες, τις είχαν φέρει στον ένα μήνα μόνο, πλήρωναν έναν μήνα, ή και καθόλου. Πολλές φορές δεν πλήρωναν καθόλου πρόβες και έλεγαν ότι από τη στιγμή που θα ξεκινήσει η παράσταση να τρέχει, τότε θα συνυπολογιστούν στον μισθό σας και οι πρόβες. Ένα φλου πράγμα. Ή, ξέρω 'γω, υπήρχε η περιφρημη έκφραση «όλα μέσα». Έκαναν μια συμφωνία, δηλαδή, όπου δεν σου λέγαν «Τόσο είναι ο μισθός σου. Τόσες είναι οι ασφαλίσεις! Τόσα είναι τα δώρα! Τόσο είναι το επίδομα αδειάς», δηλαδή όλα αυτά που προέβλεπε η συλλογική σύμβαση. [...] Έλεγαν ένα ποσό το οποίο με την έκφραση «όλα μέσα» συμπεριλάμβανε όλες τις έξτρα παροχές αυτές. Φυσικά όλο αυτό ήταν εις βάρος των ηθοποιών. [...] Ωστόσο λόγω τεράστιας προσφοράς εργασίας, πάρα πολλοί ηθοποιοί έκαναν τα στραβά μάτια σε αυτό το πράγμα και υπόκειντο σε τέτοια μεταχείριση που ήταν εξευτελιστική κατά κάποιον τρόπο. Με την κατάργηση των συλλογικών συμβάσεων που έγινε στο τέλος του 2012 και την κατάργηση της υποχρεωτικότητας των συλλογικών συμβάσεων [...] αυτά όλα τα φαινόμενα όχι μόνο πήραν νόμιμη διάσταση αλλά εξελίχτηκαν επί τα χείρω. Δηλαδή επιδεινώθηκε η κατάσταση, μειώθηκαν τρομερά οι αμοιβές. Όταν δηλαδή προσλάμβαναν τα μεγάλα θέατρα ανθρώπους με μισθό γύρω στα 400-500 ευρώ ενώ το βασικό που προέβλεπε η προηγούμενη Σ.Σ.Ε. ήταν 1.100 κάτι [...] και τις πρόβες δεν τις πλήρωναν καθόλου ή τις πλήρωναν με 200-300 ευρώ το σύνολο των 2-3 μηνών. Όχι μόνο αυτό. Αυτό στην περίπτωση που προσελάμβαναν ηθοποιούς ως μισθωτούς γιατί αυτή είναι, υποτίθεται, η ιδιότητα του ηθοποιού (να είναι) μισθωτός.

Άνδρας, 64 ετών, με 36 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Μετά αφού σταμάτησε η Σ.Σ.Ε. είμαστε στο έλεος του κάθε παραγωγού τι δίνει. Απλήρωτες πρόβες, καταρχήν, και ό,τι του καπνίσει του καθενός να σου δώσει. [...] Θυμάμαι μια φορά ότι ήτανε να γίνει ένα παιδικό [...] και το ποσό που μας είχανε πει μπορεί να ήτανε και 300 ευρώ τον μήνα, κάτι τέλος πάντων ακραίο που δεν το δέχτηκε κανείς μας και εκεί δεν έγινε (η παράσταση). [...] Μετά έγινε μια παράσταση που πληρωνόμασταν ότι βγει από τα εισιτήρια. Μετά ήμουν σε μια παράσταση [...] όπου πληρωνόμασταν με τον μήνα αλλά οι πρόβες ήταν απλήρωτες με ένα μι-

σθό μαύρα [...] Μετά δούλεψα σε [...] μια μεγάλη παραγωγή που ήταν πάλι απλήρωτες πρόβες και κάναμε αμάν να πάρουμε 700 ευρώ και μας καθυστερούσαν και πάρα πολύ.

Γυναίκα, 35 ετών με 10 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Η πληρωμή με ποσοστά, ακόμα και εάν προϋπήρχε της οικονομικής κρίσης, φαίνεται να γενικεύεται εν μέσω αυτής. Εντούτοις, ενώ προγενέστερα τα ποσοστά ήταν συμπληρωματικά σε σχέση με τον βασικό μισθό, σε αρκετές περιπτώσεις υποκαθιστούν πλέον τον μισθό. Σε αυτό συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό η ανάπτυξη του θεάτρου των μικρών ομάδων (συχνά με τη μορφή ΑΜΚΕ) οι οποίες, λόγω του μικρού προϋπολογισμού που είχαν στη διάθεσή τους, κατέφευγαν στην πληρωμή με ποσοστά, χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια ότι δεν υπάρχουν και οι μεγάλες παραγωγές που καταφεύγουν σε τέτοιο είδους πρακτικές αμοιβής των ηθοποιών.

Τη νέα κατάσταση με τα ποσοστά και τη σύνδεση με τη ραγδαία αύξηση του θεάτρου των μικρών ομάδων μάς περιγράφουν οι ακόλουθοι συνεντευξιζόμενοι:

Και επίσης βγήκε και η έννοια των ποσοστών όπου πια οι ίδιοι οι ηθοποιοί αν θέλετε, κάνοντας συνήθως [...] αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες ώστε να μπορέσουν να αντεπεξέλθουν στην υποχρέωση του να είναι εργοδότες του εαυτού τους [...] άρχισαν να δουλεύουν με το σύστημα των ποσοστών. Δηλαδή τόσα εισιτήρια μπαίνουν, απ' τα καθαρά παίρνουν οι ηθοποιοί ένα ποσοστό. Το εφάρμοσαν και εργοδότες που δεν ήταν ΑΜΚΕ. Αυτό ήταν επίσης εξευτελιστικό.

Άνδρας, 64 ετών, με 36 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Το ποσοστό είναι το στάνταρ. Ειδικά στις παραστάσεις συνεταιρικών ομάδων, εννοώ ηθοποιών που οργανώνονται για να κάνουν μια παράσταση, μόνο το ποσοστό υπάρχει. Άνδρας, 33 ετών, με 7 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

(Αυτό με τα ποσοστά) Ισχύει. Είναι παντού-παντού. Είναι βασικά η βασική εργασιακή συνθήκη, στην πραγματικότητα, του πληθυσμού των ηθοποιών, των νέων ηθοποιών. Εγώ νομίζω ότι έχω συμμετάσχει με ποσοστά σε 3-4 δουλειές [...] γι' αυτό εξακολούθη και λέω ότι είμαι κάπως από τους τυχερούς. Είναι πολύ γενικευμένο.

Άνδρας, 34 ετών, με 8 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Τα ποσοστά βέβαια σε καμία περίπτωση δεν υποκαθιστούν επαρκώς έναν κανονικό μισθό, μιας και συνήθως αφορούν μικρά ποσά.

(Το ποσοστό) είναι ανάλογα με την παράσταση. Αν είναι μια πολύ low budget, σαν και αυτές που ανέφερα «λίγα λεφτά και ο καθένας ό,τι βγάλει», μπορεί να γίνουν 20 παραστάσεις και να βγουν 100 ευρώ. Από την άλλη, μπορεί να πηγαίνει πολύ καλά και να βγάλεις πάνω από ένα μηνιάτικο των 1.000, αν παίζεις κανονικά, τέσσερις φορές τη βδομάδα. Είναι ανάλογα το πού θα τύχεις, πόσα άτομα είναι στην παράσταση, τι χωρητικότητας είναι το θέατρο. Δηλαδή όλα αυτά σχετίζονται.

Άνδρας, 36 ετών, με 16 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Το μήνα 200-250. Οπότε με δύο δουλειές έφταναν τα 500-600 το μήνα. [...] Για να μπορέσει κανείς να ζήσει δηλαδή με ποσοστά θα πρέπει να είναι σε μια παράσταση με πάρα πολλούς θεατές, επιπέδου Μπάντμιντον, ως πούμε.

Άνδρας, 32 ετών, με 5 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Οικονομικά ήταν χαρτζιλίκι, της τάξεως των 150-200 Ευρώ. Μέχρι εκεί! Για όλο το διάστημα πρόβες, παραστάσεις, ένα τετράμηνο-πεντάμηνο. Άρα δεν μιλάμε για κάτι που σου εξασφαλίζει το μήνα. Και γι' αυτό συνήθως το κάνεις σε μια περίοδο που μπορεί να έχεις λεφτά, που μπορείς να έχεις άλλη μια δουλειά ταυτόχρονα, οπότε το κάνεις Δευτερότριτα. Οι λόγοι που το κάνεις μπορεί να είναι άλλοι, και όχι βιοποριστικοί σίγουρα.

Άνδρας, 34 ετών, με 8 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Σπάνια τύχαινε τα ποσοστά να είναι ικανά για να σε ζήσουν. Συνήθως ήτανε ένα έξτρα εισόδημα σε κάτι βασικό που μπορεί να είχες [...] ειδικά αν η παράσταση δεν είχε πάει καλά, το οποίο σήμαινε ότι μειωνόταν πάρα πολύ το δικό σου ποσοστό, μπορεί να μιλάμε από 250 ευρώ στο σύνολο των παραστάσεων και εάν ήσουν και τυχερός μπορεί και παραπάνω αν η παράσταση πήγαινε και πολύ καλά, έπαιρνε παράταση, είχες πάρα πολύ κόσμο, έδινες χαμηλό ενοίκιο στο θέατρο.[...] Εγώ αυτό το έχω ζήσει κυρίως σε μικρές παραγωγές, Σε όσες μεγάλες έχει τύχει να δουλέψω συνήθως ήταν με σύμβαση.

Γυναίκα, 37 ετών, με 10 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Εγώ έχω δουλέψει και με 10% έχω δουλέψει και με 2,5%. Εξαρτάται πάντα από τον αριθμό των ατόμων, από τα έξοδα της παραγωγής. [...] Έχει διαφορά το έχω ποσοστό σε μια δικιά μου δουλειά που την κάνω μαζί με ηθοποιούς-φίλους, από το ότι έχω ποσοστό σε μια δουλειά που την κάνω μόνο και μόνο για να ζήσω. Δηλαδή τώρα που το σκέφτομαι, τα ποσοστά αυτά και 2,5% να ήτανε, άμα ήτανε δουλειά που μου άρεσε δεν το κοίταγα. Προσπαθούσα να βρω λεφτά από άλλου προκειμένου να κάνω αυτό που μου αρέσει.

Άνδρας, 33 ετών, με 7 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Η οικονομική επισφάλεια εντείνεται ακόμα περισσότερο, μιας και συνήθως οι πρόβες είτε είναι απλήρωτες είτε δεν πληρώνονται στο σύνολό τους.

(Στην) επόμενη δουλειά [...] τα χρήματα ήταν πολύ λίγα. Μιλάμε δηλαδή για μια συνθήκη απλήρωτων προβών, με κάποια ας πούμε μικροποσά, τα οποία τα παίρναμε, είτε κατά τη διάρκεια των παραστάσεων είτε μετά το τέλος των παραστάσεων. Και κάπως έτσι κύλησε το πράγμα για τα επόμενα 5 χρόνια. Δηλαδή έπαιρνα μέρος σε παραστάσεις, όπου κατά βάση οι πρόβες είτε ήταν απλήρωτες, είτε πληρωνόμασταν ένα μέρος των προβών [...] Εάν υποθέσουμε ότι κατά μέσο όρο οι πρόβες κρατάνε 3 μήνες, πληρωνόμουν, ας πούμε, είτε τους 2 είτε τον 1 μήνα. Και το υπόλοιπο διάστημα δούλευα απλήρωτη.

Γυναίκα, 32 ετών, με 8 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

[Οι απλήρωτες πρόβες] Είναι πια ο κανόνας ακόμα και σε ιδρύματα που είναι μεγάλα. Σε μεγάλους φορείς προσπαθούν να αποφύγουν να πληρώνουν τις πρόβες ή δίνουν ένα πολύ μικρό ποσό, κυρίως μαύρα, για να αποφύγουν, να έχουν το ΙΚΑ, να πληρώνουν κανονικά τους ηθοποιούς.

Γυναίκα, 37 ετών, με 10 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Στις πρόβες βέβαια δεν κολλάνε όλοι. Είναι μετρημένα στα δάχτυλα του ενός χεριού τα θέατρα, οι παραγωγοί που καλύπτουν ασφαλιστικά πλήρως όλο το διάστημα των προβών.

Άνδρας, 33 ετών, με 7 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Ως «αντίδοτο» στην παραπάνω συνθήκη, αναδείχθηκαν κατά την περίοδο της κρίσης, οι μικρές «αυτοδιαχειριζόμενες» ομάδες, κυρίως με τη μορφή αστικών μη κερδοσκοπικών εταιριών (ΑΜΚΕ), που λάμβαναν μικρές επιχορηγήσεις από το ΥΠΠΟ. Εντούτοις, λόγω του μικρού προϋπολογισμού που είχαν στη διάθεσή τους και της συνακόλουθης αδυναμίας τους να πληρώσουν αξιοπρεπώς τους συντελεστές τους, συνέτειναν και αυτές με κάποιον τρόπο στο να αναπαράγεται το πρόβλημα της απλήρωτης ή ανεπαρκώς πληρωμένης εργασίας. Τη συγκεκριμένη αντίφαση μας περιγράφει ο πρόεδρος του ΣΕΗ, Σπύρος Μπιμπίλας:

Και εκεί έχει δημιουργηθεί ένα πολύ μεγάλο πρόβλημα γιατί οι ΑΜΚΕ είναι μικρές εργοδοτικές επιχειρήσεις που οι ίδιοι οι ηθοποιοί δημιούργησαν και οι ίδιοι οι ηθοποιοί εκμεταλλεύονται άλλους ηθοποιούς.

Σπύρος Μπιμπίλας, πρόεδρος Σωματίου Ελλήνων Ηθοποιών

Επομένως ο περισσότερος κόσμος, έτσι και εγώ, βρισκόμασταν σε ομάδες που κάπως γνωρίζομασταν και λέγαμε ωραία πάμε να ανεβάσουμε

αυτό το κείμενο. Ξεκινούσαμε πρόβες, οι πρόβες ήταν απλήρωτες, φυσικά δεν είχαμε ένσημα. Κατά τη διάρκεια των παραστάσεων ουσιαστικά μοιραζόμασταν ό,τι έμενε στο ταμείο αφού εξοφλούσαμε όλες μας τις υποχρεώσεις απέναντι στα ενοίκια, στο θέατρο, και τα λοιπά και όχι απαραίτητα με ασφάλιση. Πάλι δηλαδή το κομμάτι ασφάλιση ήταν πολύ στον αέρα ή στην καλύτερη περίπτωση ήταν κάποια λίγα ένσημα.

Γυναίκα, 46 ετών, με 15 χρόνια επαγγελματικής εμπειρίας στον κλάδο

Πιο μικρές ομάδες που ξεκίνησαν να κάνουν παραστάσεις επειδή δεν υπήρχε ακριβώς budget, ήτανε λίγα λεφτά και έτσι και αλλιώς για τα τρέχοντα μιας παράστασης, για να πει κάποιος «θα πληρώσω το σκηνικό, θα πληρώσω τα κουστούμια, θα δώσω σε έναν άνθρωπο να κάνει επικοινωνία». Υπάρχουν κάποια βασικά λεφτά που χρειάζονται για να ανέβει. Οπότε μετά επειδή δεν υπήρχαν άλλα λεφτά ήταν «παιδιά, πάμε και ό,τι βγάλουμε». Οπότε οριζόταν ένα ποσοστό για τον καθένα αλλά έτσι ήταν πολύ λίγα λεφτά.

Ανδρας, 36 ετών, με 16 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

[...] υπάρχει και μια αντίφαση περίεργη που δεν καταλαβαίνω πώς λύνεται. Όταν θες για παράδειγμα να κάνεις παραστάσεις, γιατί θέλεις κάτι να δοκιμάσεις, με ανθρώπους που είναι συνεργάτες σου, φίλοι σου από τη σχολή, που είστε στην ίδια ηλικία, δεν γίνεται να το δοκιμάσεις κάπως αλλιώς, υποχρεωτικά θα πας με ποσοστά. Και δύο παραστάσεις που έχω σκηνοθετήσει εγώ, εξαρχής στα παιδιά έλεγα ότι οικονομικά δεν υπάρχει τίποτα, θα αναλάβω εγώ την παραγωγή, ό,τι είναι σε επίπεδο υλικοτεχνικού, χώρου και τα λοιπά. Από εκεί και πέρα τα εισιτήρια είναι όλα δικά σας. Αλλά ενώ εντέλει τα παιδιά δουλεύανε πέντε μήνες συνολικά με τις παραστάσεις, πήρανε 170 ευρώ ο καθένας. Σε μια παράσταση που κάπως πήγε. Είναι πολύ γενικευμένος αυτός ο τρόπος εργασιακής πληρωμής.

Ανδρας, 34 ετών, με 8 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Τα παραπάνω συνεπάγονται αναπόφευκτα και τα υψηλά ποσοστά πολυαπασχόλησης και ετεροαπασχόλησης των ηθοποιών. Σε σχέση με αυτό, παρατηρούνται τα ακόλουθα: α) αρκετοί από τους συνεντευξιζόμενους έχουν συναφείς με τον χώρο του θεάτρου επαγγελματικές ιδιότητες, όπως αυτή του σκηνοθέτη ή του βοηθού σκηνοθέτη β) κάποιοι συμπληρώνουν το εισόδημά τους με δραστηριότητες κυρίως εκπαιδευτικού χαρακτήρα (θεατρικό παιχνίδι, σεμινάρια υποκριτικής, προετοιμασία υποψηφίων για τις εξετάσεις των δραματικών σχολών ή ακόμα και μαθητών για τις εξετάσεις των καλλιτεχνικών γυμνασίων, κ.ο.κ.) γ) υπάρχουν και εκείνοι που ασκούν βιοποριστικές (επισφα-

λείς κατά κανόνα) εργασίες που δεν έχουν καμία σχέση με το κατεξοχίην επάγγελμά τους· δ) και τέλος, ορισμένοι, αν και επαγγελματίες ηθοποιοί, εξακολουθούν να ασκούν ταυτόχρονα άλλα επαγγέλματα (λ.χ. δικηγόροι, γραφίστες). Στα παραπάνω έρχεται να προστεθεί και η πολυαπασχόληση στο πλαίσιο του θεάτρου και της τηλεόρασης, μιας και αρκετοί κάνουν ταυτόχρονα πολλά πράγματα (Δευτερότριτα, παιδικό θέατρο, βραδινές παραστάσεις, κ.ο.κ.), καθώς και πρόβες, που αν και στην πλειονότητα των περιπτώσεων είναι απλήρωτες, δεν παύουν ωστόσο να αποτελούν εργασία, ενισχύοντας με αυτό τον τρόπο τον φόρτο και την εντατικοποίηση της εργασίας. Αυτή η πολυαπασχόληση (είτε αμειβόμενη είτε μη αμειβόμενη) καθίσταται αναγκαία για πολλούς λόγους: καλλιτεχνικούς, προκειμένου να καλλιεργήσουν και να το δημιουργικό κομμάτι τους επαγγέλματός τους και να εκφραστούν· ορατότητας και παρουσίας στην αγορά εργασίας·⁶ βιοποριστικούς έτσι ώστε να μπορέσουν να εξασφαλίσουν ένα εισόδημα και αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης.

[...] για να μπορεί να ζήσει ένας ηθοποιός, θα πρέπει να κάνει κάτι άλλο. Ή θα πρέπει να δουλεύει σε 4-5 παραστάσεις ταυτοχρόνως ή θα πρέπει να έχει κάποια άλλη απασχόληση [...] Το θέμα είναι ότι το επάγγελμα του ηθοποιού πια έπαψε να θεωρείται βιοποριστικό επάγγελμα, στην ουσία. Όχι άπαντες! Εντάξει, εγώ μπορεί να είμαι από τους τυχερούς και να μπορούσα να επιβιώσω. Αλλά επίσης μπορούσα να επιβιώσω κάνοντας ταυτόχρονα τη δουλειά του μεταφραστή και τη δουλειά του σκηνοθέτη. Άρα τρεις δουλειές! Δεν ξέρω εάν ήμουνα μόνο ηθοποιός αν θα κατάφερα να επιβιώσω. Ωστόσο πιθανόν να είμαι ένας από τους τυχερούς.

Άνδρας, 64 ετών, με 36 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Και γενικά αυτό είναι μια αλήθεια όλων αυτών των χρόνων ότι είναι τεράστιος αγώνας, πάρα πολύ δύσκολο να μπορέσεις να ζήσεις από αυτή (τη δουλειά). Είναι σχεδόν αδύνατο να μπορέσεις να ζήσεις αποκλειστικά από το καλλιτεχνικό κομμάτι. Είναι απόλυτη αναγκαιότητα να κάνεις 3-4 πράγματα ταυτόχρονα, το οποίο επίσης έχει να κάνει με το καλλιτε-

6. Στις καλλιτεχνικές αγορές εργασίας υπάρχει ένας άτυπος κανόνας σύμφωνα με τον οποίο η μια δουλειά, συχνά, φέρνει την άλλη. Ως εκ τούτου, κάποιος ο οποίος εργάζεται και είναι ορατός έχει πολύ περισσότερες δυνατότητες να βρει δουλειά από τον άνεργο-άεργο. Όπως επισημαίνει ο Pilmis (2003: 494): «Η παρουσία στην αγορά δρασαν σήμα για τον εργοδότη και συμβάλλει τότε στο να θεθεί σε κίνηση ένα σπιράλ αυτοενίσχυσης, χάρη στο οποίο οι ενεργοί έχουν περισσότερες ευκαιρίες να είναι ενεργοί, ενώ οι μη ενεργοί έχουν όλο και λιγότερες ευκαιρίες». Υπάρχει συνεπώς μεταξύ των καλλιτεχνών μια αναγκαιότητα συνεχούς εγρήγορσης, προκειμένου να είναι ή να παραμένουν «μέσα στα πράγματα» (Menger 1997).

χνικό επίπεδο. [...] Να σου πω ότι κάνω αυτή τη στιγμή 3-4 διαφορετικά πράγματα. Δεν είναι μόνο η σειρά. Κάνω πρόβες για μια σκηνοθεσία που είναι να κάνω. [...] Δηλαδή η μέρα μου είναι γεμάτη από το πρωί μέχρι το βράδυ. [...] Γράφω αυτή τη στιγμή για ένα σενάριο, κάνω πρόβες για μια σκηνοθεσία, κάνω μαθήματα ιδιαίτερα σε πιτσιρίκια για τις σχολές τους [...]. Έχω στη Θεσσαλονίκη να κάνω μια μικρού μήκους ταινία [...] στη οποία πρέπει να κανονίζω να ανεβαίνω μόνο στα ρεπό μου από τη δουλειά για να μη λείψω άλλο από τη δουλειά. Ένα χάος ας πούμε.

Άνδρας, 43 ετών, με 11 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Απλώς μετά ξεκίνησε ένα πράγμα, που υπάρχει σίγουρα στις μέρες μας ακόμα, το οποίο, επειδή ήταν και μικρότερης διάρκειας οι παραστάσεις, άρχισες να κλείνεις τη μια δουλειά μετά την άλλη που σου ερχόντουσαν, από το φόβο ότι μετά μπορεί να μην είχες. [...] [δημιουργήθηκε] μια συνθήκη όπου αρχίσαμε όλοι να δουλεύουμε πάρα πολύ και να κάνουμε τρεις παραστάσεις τη χρονιά, και τέσσερις [...] για κάποιες περιόδους μπορεί να παίζαμε κάθε μέρα [...] ακριβώς για να μαζέψεις κάποια λεφτά σε περίπτωση που μετά δεν έχεις δουλειά.

Άνδρας, 36 ετών, με 16 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Εύκολα όχι (δεν έβρισκα δουλειά) αλλά κάπως πάντα είχα δουλειά [...] είχα και έναν σταθερό εργασιακό πυρήνα αλλά το κομμάτι της αμοιβής δεν ήτανε πάντα το ιδανικό. Ακάμα κι αν ήτανε κάποιες καλές δουλειές ήτανε πολύ λίγες φορές που λες «Ωραία, τώρα ζω κανονικά». [...] (συνήθως) Ήτανε 3 δουλειές, ας πούμε, τη μικρή σεζόν. Δηλαδή ένα τρίμηνο σίγουρα θα είχα μια παράσταση και δύο πρόβες που κάπου τρέχουν, μια σε τελικό στάδιο, μια σε αρχικό. Αλλά αυτό σημαίνει από 12-16 ώρες δουλειά τη μέρα, χωρίς ρεπό.

Γυναίκα, 37 ετών, με 10 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Για 3-4 χρόνια ήμουν εκπαιδευτής ενηλίκων μέσα όμως από το θεατρικό παιχνίδι. Δηλαδή διάφορες εταιρείες [...] μέσω μιας άλλης εταιρείας προσελάμβαναν ηθοποιούς για να συμμετέχουν σε σεμινάρια επιμόρφωσης των εργαζομένων τους. Κάνω ταυτόχρονα μαθήματα σε παιδιά που θέλουν να περάσουν σε δραματικές σχολές και σκηνοθετούσα σε μια δραματική ομάδα. Συν την υποκριτική. Εννοώ όλα αυτά για να βγει το μεροκάματο, να τα βγάλω πέρα.

Άνδρας, 33 ετών, με 7 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Και αυτό που συνέβη, το μοντέλο που ακολουθήσαμε σχεδόν όλοι της δικής μου της γενιάς [...] ήτανε ότι ουσιαστικά έπρεπε να κάνουμε περίπου δύο πρόβες τη μέρα για διαφορετικές παραγωγές και το βράδυ να έχουμε και παράσταση. Δηλαδή δουλεύαμε 8-9 ώρες περίπου για παρα-

γωγές που ακολουθούσαν και την ίδια ακριβώς στιγμή τα βράδια είχαμε είτε Δευτερότριτα παράσταση είτε Τετάρτη, Κυριακή. Και αυτό συνέβαινε επειδή ακριβώς έπρεπε να επιβιώνουμε. Και μπορούσες να επιβιώσεις μόνο κάνοντας 2-3 πράγματα παράλληλα. [...] Αυτή ήταν η συνθήκη από τότε που βγήκε η δική μου η φουρνιά και κατ' επέκταση η γενιά στο θέατρο. [...] Από τη στιγμή που σταμάτησε να ισχύει η Σ.Σ.Ε. στο ελεύθερο θέατρο, η κατάσταση ήταν και είναι αυτή που σου περιγράφω.

Γυναίκα, 32 ετών, με 8 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Οπότε το Μάρτιο του 2020, εγώ ήμουν ταξιθέτης και ταμίας στο [όνομα θεάτρου] σκηνοθετούσα μια παραγωγή, για την οποία είχα πάρει την επιχορήγηση που σου είχα πει, την οποία έχω μεταφράσει και έχω κάνει και την εκτέλεση της παραγωγής, έπαιζα στο [όνομα θεάτρου] Δευτερότριτα, Τετάρτη μεσημέρι έκανα μάθημα στο Γυμνάσιο της [τόπος], και παράλληλα προετοιμάζα μια εκτέλεση παραγωγής που θα αναλάμβανα τον Μάιο. [...] (όλα αυτά για να βγει μεσοσταθμικά ένας μισθός) της τάξεως των 600 ευρώ. Γιατί υπάρχουν χρονιές που μπορεί να είχα 400 τον ένα μήνα, και 2.000 τον άλλο.

Άνδρας, 33 ετών, με 9 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Σε κάποιες περιπτώσεις, βιοποριστικοί κυρίως λόγοι ώθησαν τους ηθοποιούς στην αναζήτηση δουλειάς που δεν είχε καμία σχέση με το θέατρο, κάτι που βιώνεται ως καταναγκασμός:

Υπήρχαν φορές που είχαν σχέση με το χώρο. Και υπήρχαν φορές που δεν είχαν καμία σχέση. Έπρεπε να κάνουμε κάτι τελείως άσχετο σε μια άλλη δουλειά με κανονικό δωρο. Αυτό ήταν πάρα πολύ κουραστικό. [...] Μπορεί να ήταν σέρβις σε μια καφετέρια, μπορεί να ήταν παιδικό, μπορεί να ήταν θεατρικό παιχνίδι άλλη φορά ή μπορεί να ήταν παύση 4 μηνών για να πας να δουλέψεις σεζόν και να μπορείς να γυρίσεις και να αφοσιωθείς μόνο σε αυτό. Έχουν υπάρξει πάρα πολλά μοντέλα δουλειάς μέχρι να μπορέσουμε να πούμε ότι κάνουμε μόνο αυτό.

Γυναίκα, 35 ετών, με 7 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Ήταν πάντα πολύ δύσκολα. Δεν υπήρξε μια περίοδος που να ήμουν άνετη οικονομικά, ακριβώς επειδή συντηρώ τον εαυτό μου κιόλας. Δεν είναι ότι λαμβάνω βοήθεια από γονείς ή κάτι τέτοιο. [...]. Οπότε, ενώ τα πρώτα 3-4 χρόνια είχα μπει στη λογική του να το κάνω αυτό, αργότερα άρχισε να με δυσαρεστεί βαθιά γιατί μέσα σε αυτή την κατάσταση έπρεπε να δίνεις τον καλύτερό σου εαυτό και μη λαμβάνεις τίποτα. Δηλαδή παίρναμε πολύ λίγα χρήματα. Κάποια στιγμή χρειάστηκε να δουλέψω ξανά για 2 μήνες ως σερβιτόρα και σταμάτησα. Δηλαδή, κατάλαβα ότι δεν μπορούσα πια να το κάνω. Σκέψου ότι αυτή τη δουλειά την έκανα από τα 19

μέχρι τα 24, που σπούδαζα. Παράλληλα δούλευα και ως σερβιτόρα για να μπορώ να τα βγάλω πέρα. Οπότε, αφού τελείωσα τη σχολή της υποκριτικής και άρχισα να δουλεύω, είπα ότι δεν θέλω να κάνω κάποια άλλη δουλειά. Θα προσπαθήσω στο θέατρο. Και αφού περάσανε τα χρόνια και χρειάστηκε να ξαναδουλέψω, τον Μάιο του '15 [...] για 2 μήνες σε ένα μαγαζί [...] εκεί διαπίστωσα ότι δεν μπορώ να το κάνω.

Γυναίκα, 32 ετών, με 8 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Δούλευα πολλά χρόνια σε ένα μπαρ, που είναι και το σύνθημα γιατί βολεύει σε σχέση με το πόσο δεσμεύεσαι [...] δούλευα πολλές μέρες. [...] Για 10 χρόνια επίσης έκανα παιδικά πάρτι. Όμως τώρα η αλήθεια είναι ότι δεν θέλω να κάνω καμία από αυτές τις δύο δουλειές. Δεν αντέχει πια το σώμα μου τη νύχτα να δουλεύει τόσο σκληρά, για το άλλο νομίζω ότι μεγάλωσα λίγο – πρέπει να είσαι πιο νέος για να κάνεις [παιδικά πάρτι].

Γυναίκα, 37 ετών, με 10 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Πρέπει να κάνεις πολλές δουλειές ή και άσχετες με το θέατρο δουλειές, πρέπει να κάνεις 2-3 δουλειές για να ζήσεις κάπως αξιοπρεπώς. [...] Εγώ ας πούμε παίζω τη μουσική μου, παίζω και σε ταβέρνες. Που έτσι κι αλλιώς το έκανα, ως μουσικός που είμαι, αλλά έχω και αυτή την εναλλακτική για να παίρνω κάποια μεροκάματα. Αλλά οι ηθοποιοί που δεν έχουν τη δυνατότητα αυτή, είναι πολύ πιο άγρια η μοίρα τους γιατί δεν παίρνουν καθόλου μεροκάματα. Η φύση του θεάτρου είναι τέτοια που δεν είναι παίρνω το όργανό μου, παίρνω τη λύρα μου, βγαίνω στην Ερμού, βάζω ένα καπέλο και αν με ακούσει κάποιος και του αρέσω, μου αφήνει 2 ή 5 ευρώ και παίρνω κάποιο εισόδημα. Ο ηθοποιός είναι ομαδική δουλειά.

Ανδρας, 45 ετών, με 25 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Η πολυαπασχόληση συνεπάγεται και μια πολυδιάσπαση, ενώ η εντατικοποίηση της εργασίας δεν είναι άνευ συνεπειών ως προς την ποιότητα και το δημιουργικό κομμάτι της δουλειάς τους.

Είναι εξουθενωτικό το ότι πρέπει να έχεις καλές δουλειές για να καλύψεις και το μετά σου ή το ότι καταλήγεις να κάνεις πολλά πράγματα για να πεις ότι έχεις λεφτά, το οποίο καταλήγει στο να δουλεύεις όλη μέρα και να είσαι πτώμα. Πέφτει η δημιουργικότητά σου, οι αντοχές σου. Μια ηθοποιός που συνεργαζόμουνα, η οποία τώρα είναι μεγάλη, είναι 60 κάτι χρονών, κάποια στιγμή γυρνάει και μου λέει: «Ρε X, εσάς η γενιά σας δουλεύει πάρα πολύ». Ναι! Αλλά ξέρεις τι; Δεν είναι μόνο από επιλογή, είναι και από ανάγκη. Αναγκάζομαστε να δουλεύουμε πολύ. Με μεγάλη μου χαρά, να έκανα μια παράσταση το χειμώνα και μια το καλοκαίρι και απλά να είχα παραστάσεις και να 'χα ζωή. Να 'χα μια καθημερινότητα που δεν θα είχα να πάω σε δύο πρόβες, ή να πάω πρόβα παράσταση ή

οτιδήποτε άλλο. Και να 'χα απλώς την παράστασή μου για τρεις μήνες σερί. Πολύ ωραία θα πέραγα.

Άνδρας, 36 ετών, με 16 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Είμαστε μια γενιά απόλυτα διασπασμένων ηθοποιών. Εγώ δεν υπάρχει δηλαδή περίπτωση να μη δουλεύω σε δύο έργα ταυτόχρονα. Εγώ επειδή σκηνοθετώ κιόλας, συνήθως κάτι σκηνοθετώ, ταυτόχρονα, παίζω σε κάτι άλλο. Αυτή η διάσπαση, όπου δεν υπάρχει αφοσίωση, δημιουργεί ένα πρόβλημα στην ποιότητα των έργων. Υπάρχει και άλλο ένα πρόβλημα: ότι έχει μειωθεί ο χρόνος προβών. Δηλαδή παλαιότερα μπορεί να κάναν 4 μήνες, 5 μήνες [...] και τώρα [...] το δίμηνο είναι μεγάλη πολυτέλεια. Στον ενάμιση μήνα συνήθως οι παραστάσεις πρέπει να ανέβουν ώστε να ξεκινήσει να ρέει το ταμείο και να ξεκινήσουν να πληρώνονται οι άνθρωποι που δουλεύουν. Δηλαδή και αυτός είναι ένας παράγοντάς που έχει ρίξει την ποιότητα της δουλειάς.[...] Η πρόβα παραμένει πεντάωρη αλλά καταλαβαίνεις ότι όταν έχεις δύο πεντάωρες πρόβες την ημέρα καταλαβαίνεις ότι το ένα επηρεάζει το άλλο.

Άνδρας, 33 ετών, με 7 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Ναι, είμαι ενεργός. Αλλά έχει μεγάλη σημασία υπό τι συνθήκες είμαι ενεργός και με τι κόστος. [...] Δεν έχω προσωπική ζωή. Δηλαδή το τίμημα είναι μεγάλο [...]. Και σε κάνει να σκέφτεσαι πολύ συχνά, δηλαδή αξίζει τον κόπο τώρα όλη αυτή η φάση. Γιατί στην Ελλάδα είναι και το εξής πρόβλημα. Βλέπεις καλλιτέχνες στο εξωτερικό [που] και αυτοί θυσιάζουνε, αλλά τουλάχιστον τους δίνεται η δυνατότητα να δημιουργήσουνε καλλιτεχνικά σε ένα επίπεδο. Εδώ δεν έχεις ούτε το ένα ούτε το άλλο. Δηλαδή σπάνια [το] έχεις.

Άνδρας, 43 ετών, με 11 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Πάντως, σε κάθε περίπτωση, αυτό που θεωρείται βασικό είναι η ύπαρξη μιας μορφής οικονομικής στήριξης, άμεσης ή έμμεσης, από το οικογενειακό περιβάλλον, η οποία αφενός τους επιτρέπει να επιλέγουν δουλειές (και όχι απλώς για βιοπορισμό) και αφετέρου λειτουργεί προστατευτικά έναντι των όποιων εργασιακών αντιξοοτήτων, απομακρύνοντάς τους από καταστάσεις έντονης εργασιακής και οικονομικής ανασφάλειας.

Και πριν [την κρίση] δεν ήταν συνθήκες καλύτερες. Πάλι δεν μπορούσες να επιβιώσεις κάνοντας μόνο μια δουλειά. Η τέχνη στην Ελλάδα είναι για τους πλούσιους. Όταν λέω πλούσιοι τι εννοώ; Εννοώ για τα παιδιά τα οποία έχουν μια πλάτη. Είναι ελάχιστοι αυτοί που χωρίς πλάτες μπορούν να τα καταφέρουνε. Εγώ [...] αυτήν τη δεκαετία ενδιάμεσα πούλησα και ένα σπίτι. Δηλαδή αν δεν είχα μια πλάτη οικονομική, δεν είμαι σί-

γουρος ότι [...] Και ξέρεις, είχα την τύχη να κάνω δουλειές έξω [...] για τις οποίες πληρώθηκα πάρα πολύ καλά και μου δώσανε ανάσες οικονομικές για αρκετό χρονικό διάστημα. Και επίσης δεν υπάρχει δουλειά στη οποία δεν έχω πληρωθεί. Είμαι από τους λίγους! Τυχερός, δηλαδή, και πάλι. Γιατί τα έχουμε άκουσε όλα: τα «έλα να παίξεις για ένα σάντουιτς». [...] Οπότε δεσ το και έτσι, ένας άνθρωπος σαν και εμένα ο οποίος 11 χρόνια δεν έχει σταματήσει να δουλεύει, έχει πληρωθεί σε όλες του τις δουλειές, και σχετικά καλά, δηλαδή δεν έχω παίξει για 15 ευρώ και τέτοια για μια παράσταση, έχω πάρει από 35 ευρώ και πάνω, και κάνοντας ταυτόχρονα και 2 και 3 δουλειές, δηλαδή να παίρνω 35 ευρώ το πρωί από το παιδικό, να παίρνω και 50 το βράδυ από το βραδινό, και δεν κατάφερα χωρίς πλάτη οικονομική, χωρίς να πουλήσω το σπίτι να ζήσω μόνο από αυτό. Συν τις ανάσες με τις ξένες παραγωγές που σου είπα.

Άνδρας, 43 ετών, με 11 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Σύμφωνα με το ΣΕΗ, πολλά από τα παραπάνω φαινόμενα παράγονται και αναπαράγονται λόγω των υψηλών ποσοστών ανεργίας στον κλάδο, μιας και σχεδόν σε μόνιμη βάση η προσφορά ξεπερνά τη ζήτηση στην αγορά εργασίας. Με δεδομένο ότι πρόκειται για ανοικτή αγορά εργασίας, χωρίς θεσμικά κατοχυρωμένα εμπόδια στην πρόσβαση, υπάρχει μια τεράστια δεξαμενή εργατικού δυναμικού. Η κατάσταση αυτή συνδέεται σε μεγάλο βαθμό, σύμφωνα με τους συνεντευξιζόμενους, με την αύξηση του αριθμού των δραματικών σχολών στην Ελλάδα, που κάθε χρόνο «παράγουν» μεγάλο αριθμό αποφοίτων. Αξίζει να επισημανθεί ότι οι συνεντευξιζόμενοι ερωτήθηκαν και σχετικά με τις δυνατότητες οριοθέτησης του επαγγέλματος. Σχεδόν στο σύνολό τους αναφέρθηκαν στην αναγκαιότητα να γίνουν πιο αυστηρά τα κριτήρια όσον αφορά το άνοιγμα και τη λειτουργία δραματικών σχολών και επεσήμαναν την ανάγκη ανωτατοποίησης της θεατρικής εκπαίδευσης, μέσω της δημιουργίας μιας Ακαδημίας Παραστατικών Τεχνών τετραετούς φοίτησης, με πτυχίο ισότιμο με αυτό των ΑΕΙ. Στην παρούσα φάση ένας ηθοποιός που αποφοιτά από μια δραματική σχολή (που είναι τριετούς φοίτησης) θεωρείται κατά βάση απόφοιτος Λυκείου. Ως προς την επαναφορά της άδειας ασκήσεως επαγγέλματος, δεν προκρίθηκε παρά μόναχα από 2-3 περιπτώσεις συνεντευξιζόμενων ως μέσο οριοθέτησης του επαγγέλματος, μιας και οι περισσότεροι την θεωρούν έναν θεσμό αναχρονιστικό. Την αρνητική αυτή σχέση μεταξύ μεγάλου αριθμού ηθοποιών, ανεργίας και δραματικών σχολών μάς σκιαγραφούν τόσο ο νυν πρόεδρος του ΣΕΗ όσο και άλλοι συνεντευξιζόμενοι:

Το άλλο πρόβλημα είναι η καλλιτεχνική εκπαίδευση. Όταν λοιπόν έχουν δημιουργηθεί τόσες δραματικές σχολές και εκ παραλλήλου διάφορες σε-

μινιαριακές σχολές οι οποίες δεν είναι αναγνωρισμένες από το κράτος παράγουν έναν αριθμό ηθοποιών, πολύ μεγάλο, κάθε χρόνο, πάνω από 600 [άτομα] που αυτό δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο το πρόβλημα. Δηλαδή γίνεται συνεχώς μια καινούρια στρατιά ανέργων ηθοποιών, οι οποίοι μπαίνουν μέσα στο σύστημα και δουλεύουν εκ περιτροπής. Γι' αυτό και βλέπουμε μέσα στα σίριαλ καμιά φορά να πρωταγωνιστούν και νέοι άνθρωποι και μετά να μην τους ξαναβλέπεις ποτέ. Γιατί γίνεται μια τέτοια ανακύκλωση επειδή υπάρχει πληθώρα, πάρα πολύ μεγάλη πληθώρα ηθοποιών, ειδικά στους νέους. Εμείς ζητάμε η καλλιτεχνική εκπαίδευση να πάει στο Πανεπιστήμιο. Εδώ και χρόνια το ζητάμε. Να γίνει πανεπιστημιακή η μόρφωση και καλύτερα να κλείνανε όλες οι δραματικές σχολές και να έμπαινε το θέατρο στο Πανεπιστήμιο. Βεβαίως δεν πρέπει να κλείσει η θεατρική εκπαίδευση αλλά πρέπει να μπουν αυστηρά κριτήρια, να μην μπορεί να κάνει όποιος θέλει μια καινούρια δραματική σχολή. Και όπως βλέπετε ανοίγουν και άλλες δραματικές σχολές. Η ιδιωτική τηλεόραση έχει βοηθήσει στο να θεωρηθεί ότι αυτό είναι ένα εύκολο επάγγελμα, ενώ δεν είναι εύκολο. Από τα reality βγαίνουν και άλλοι ακόμα άνθρωποι οι οποίοι δεν έχουν καμία εκπαίδευση και μπαίνουν μέσα στον χώρο φυτευτοί. Και έτσι γίνεται ένα πράγμα που δεν οδηγεί πουθενά.

Σπύρος Μπιμπίλας, πρόεδρος Σωματίου Ελλήνων Ηθοποιών

Δεν μπορεί να απορροφηθεί όλο αυτό το κομμάτι των ηθοποιών. Υπάρχει μια ολόκληρη βιομηχανία δραματικών σχολών που βγάζει κάθε χρόνο δεν ξέρω πόσους ηθοποιούς σε ένα εργασιακό περιβάλλον που είναι κατεστραμμένο και ως αποτέλεσμα το επάγγελμα να ευτελίζεται επί της ουσίας γιατί είναι αυτό που ο καθένας θα πάρει και ψίχουλο να παίξει σε μια παράσταση, ας πούμε. Να κάνει μια αρχή, να είναι ενεργός για το οτιδήποτε. Οπότε είναι ένα πρόβλημα για το εργασιακό. Ευτελίζει τους όρους εργασίας πάρα πολύ, τόση πληθώρα ηθοποιών.

Άνδρας, 34 ετών, με 8 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

[...] η σχέση μεταξύ προσφοράς και ζήτησης άρχισε να γίνεται δυσανάλογη. Άρχισε, λοιπόν, να γίνεται τεράστια η προσφορά των ηθοποιών γιατί έβγαιναν και βγαίνουν κάθε χρόνο γύρω στα 500-600 άτομα από τις σχολές, τα οποία φυσικά διεκδικούν ένα μερίδιο στην πίτα που λέγεται ελληνικό θέατρο, η οποία είναι συγκεκριμένη, είναι περιορισμένη η πίτα, με αποτέλεσμα να ανεβαίνει όλο και περισσότερο ο βαθμός ανεργίας των ηθοποιών, δηλαδή των ανθρώπων που είχαν τελειώσει μια σχολή άσχετα με το αν είχαν δουλέψει ή δεν είχαν δουλέψει και [...] πριν την έλευση της κρίσης, πριν δηλαδή από την κατάργηση των συλλογικών συμβάσεων, η ανεργία [...] των λεγόμενων ηθοποιών έφτασε το 90%. Όταν λέω λεγόμενων εννοώ ότι δεν είχαν επαγγελματική σχέση σταθερή, αλλά δήλωναν ηθοποιοί διότι είχαν κάποια στιγμή τελειώσει μια σχολή και είχαν

δικαιωματικά τον τίτλο του ηθοποιού. Και είχαν ίσως εργαστεί λίγο ή πολύ, δεν έχει σημασία.

Άνδρας, 64 ετών, με 36 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Η υπαρκτή ανεργία αλλά και ο φόβος της διαμορφώνουν «γόνιμο έδαφος» για την καταστρατήγηση βασικών εργασιακών δικαιωμάτων και εντείνουν ακόμα περισσότερο την εργασιακή ανασφάλεια.

Ωστόσο, όταν σκεφτείτε ότι οι σχολές βγάζουν κάθε χρόνο 600 άτομα, σημαίνει ότι πίσω από εμένα υπάρχει ένας στρατός ολόκληρος που περιμένει. Αυτό, λοιπόν, το στρατός ολόκληρος που περιμένει, αυτό που λένε «Φύγε εσύ! Ξέρεις πόσοι περιμένουν;» Άμα εγώ ζητήσω καλύτερες συνθήκες ή άμα πω «Θα μου πληρώνεις τις πρόβες, αλλιώς δεν έρχομαι στη δουλειά», θα μου πει ο εργοδότης «Και! Ξέρεις πόσοι περιμένουν από πίσω;» Διότι είναι τέτοια η πίεση και η προσφορά εργασίας, που [...] αν δεν πληρώσω αυτόν κανονικά, αξιοπρεπώς θα βρεθεί κάποιος άλλος από πίσω. Ουδείς αναντικατάστατος!

Άνδρας, 64 ετών, με 36 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Καταληκτικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι μέσα στην κρίση, η αδήλωτη εργασία, ελλιπώς αμειβόμενη εργασία και η καταστρατήγηση των εργασιακών δικαιωμάτων διευρύνθηκαν ακόμα περισσότερο, κατέστησαν «κανονικότητα». Η μεγάλη ανεργία στον κλάδο, σε συνδυασμό με την ανάγκη να μπορέσει κάποιος να μείνει «μέσα στα πράγματα», σήμαινε και αποδοχή και αναπαραγωγή τέτοιων συμπεριφορών.

Δηλαδή, άρχισαν πια οι ηθοποιοί, οι οποίοι έβγαιναν όλο και περισσότεροι, όλο και περισσότεροι, όλο και περισσότεροι [...] να θεωρούν ότι έτσι θα δουλεύουν. [...] Ειδικά για τους νέους ηθοποιούς, πολλές φορές έχω μιλήσει με νέους ηθοποιούς [...] και τους λέω «Μα! Πάτε στη δουλειά και δεν ασφαλίσετε! Δεν απαιτείτε! Θεωρείται φυσικό» (και μου λένε) «Μα! Έτσι είναι τα πράγματα» και ξέρουν ότι ούτε θα ασφάλιση θα υπάρχει ούτε πληρωμή προβών θα υπάρχει. Το θεωρούν φυσικό. Έφτασε η νέα γενιά να θεωρεί φυσικό πια ότι δεν θα πληρώνεται, ότι δεν θα ασφαλίζεται, δεν θα πληρώνεται τις πρόβες και ότι θα πληρώνεται με ποσοστά.

Άνδρας, 64 ετών, με 36 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Νομίζω, και αυτό και δεν αφορά μόνο εμένα, είπαμε αρκετά όχι σε εργασίες όπου φαινόταν ότι η συνθήκη επρόκειτο να είναι άθλια. Όμως ακριβώς επειδή είχαμε να κάνουμε με μια κατάσταση όπου από τη Σκύλλα είχαμε να πας στη Χάρυβδη, δεν μπορούσες να απορρίψεις τα πάντα. Έπρεπε κάποια στιγμή, δηλαδή, για να δουλέψεις να [...] να επιλέξεις το λιγότερο κακό.

Γυναίκα, 32 ετών, με 8 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Αλλά νομίζω ότι πάντα κάπως πήγαινε ότι επειδή είναι κάτι που θέλουμε πολύ να κάνουμε [...] είναι κάτι που σου το λένε και πριν από τη σχολή «δεν θα βγάλεις» και κάπως εσύ το συνηθίζεις. Ακούγοντάς το έχεις την αίσθηση ότι το λογικό θα είναι να μην έχω λεφτά και το ευχάριστο είναι όταν θα έχω λεφτά. [...] Οπότε ή εάν δε σου αρέσει θα πρέπει να αρνηθείς ή θα πρέπει να την κάνεις και να μη σου αρέσει και να μην είναι πολλά τα λεφτά αλλά δεν πειράζει, «θα βρούμε άλλον αν εσύ ζητάς πολλά». Οπότε υπάρχει πολύ ένα [...] ότι είσαι αναλώσιμος. Είναι σαν κάποια επαγγέλματα να έχουνε κανονικές συνθήκες και στο δικό μας, επειδή μας αρέσει πολύ, επειδή είναι τέχνη δεν θα έχεις και λεφτά κάποια περίοδο. Και καλά «είσαι καλλιτέχνης», «είσαι λίγο τρελός» και καλά δεν σε νοιάζουν εσένα αυτά.

Άνδρας, 36 ετών, με 16 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Επειδή μπήκαμε σε αυτήν τη διαδικασία των απλήρωτων προβών, το θεωρήσαμε και ως δεδομένο. Μπαίναμε σε αυτήν τη διαδικασία για να κάνουμε αυτήν τη δουλειά με κάποιο τρόπο, με το λίγο, με το τίποτα ώστε κάποια στιγμή να ζήσουμε και δεν πηγαίναμε στα σπίτια μας. Οπότε το θρέφουμε και εμείς. Δεν το έχουμε δημιουργήσει εμείς. Εμείς το βρήκαμε έτοιμο αυτό. Αλλά φταίμε από τη μια που το συντηρούμε, από την άλλη αν δεν το συντηρούσαμε, θα πηγαίναμε σπίτια μας. Ξεκάθαρα!

Γυναίκα, 35 ετών, με 7 χρόνια εργασιακής εμπειρίας στον κλάδο

Επίλογος

Η οικονομική κρίση φαίνεται πως λειτούργησε αρνητικά, ενισχύοντας την εργασιακή επισφάλεια και την οικονομική ανασφάλεια στον κλάδο των ηθοποιών. Συνδυαστικά, η κατάρρευση της Σ.Σ.Ε. στο ελεύθερο θέατρο οδήγησε σε περαιτέρω απορρύθμιση της αγοράς, μιας και σήμανε την κατάργηση του βασικού μισθού στον κλάδο, των πληρωμένων προβών και της ασφαλισμένης απασχόλησης, ενώ ενέτεινε τα φαινόμενα της αδήλωτης εργασίας, της πληρωμής με ποσοστά ή άλλων καθεστώτων αμοιβής. Με βάση μια διάχυτη αντίληψη ότι κάνουν «τέχνη για την τέχνη» ή ότι είναι «χομπίστες», συχνά οι ηθοποιοί είναι εκείνοι οι συντελεστές μιας παράστασης που αμείβονται τελευταίοι ή λιγότερο. Η παραπάνω συνθήκη δεν βελτιώθηκε στο πλαίσιο των πιο αυτοδιαχειριζόμενων εγχειρημάτων, μιας και το θέατρο των μικρών ομάδων και οι ΑΜΚΕ μπορεί μεν να έδωσαν μια διέξοδο καλλιτεχνική και εργασιακή για μια μεγάλη μερίδα ηθοποιών κατά την περίοδο της κρίσης, από την άλλη όμως αναπαρήγαγαν και μια στρεβλή εργασιακή συνθήκη. Και ενώ, από τη μια, στην πλειονότητά τους οι συνεντευξια-

ζόμενοι καταδικάζουν έντονα τα φαινόμενα εργοδοτικής αυθαιρεσίας και φαίνονται όλο και λιγότερο διατεθειμένοι να τα δεχτούν, από την άλλη διαβλέπουμε υψηλά επίπεδα αυτοεκμετάλλευσης και αποδοχής ή/και δικαιολόγησης της εκμετάλλευσης, όπως αναφέρουν οι Hesmondhalgh & Baker (2010), στο πλαίσιο πιο αυτοδιαχειριζόμενων θεατρικών εγχειρημάτων.

Στην περίπτωση της εργασίας των ηθοποιών, όπως και άλλων καλλιτεχνικών επαγγελμάτων, μπορεί κανείς να δει τον συνδυασμό «ευχαρίστησης-πόνου» που περιγράφει η McRobbie (2004), καθώς και το υψηλό κόστος της ενασχόλησης με μια στενά συνδεδεμένη με συμβολικές ανταμοιβές αλλά εξαιρετικά επισφαλή εργασία όπως περιγράφει ο Ross (2008). Κομμάτι αυτής της συνθήκης είναι και η πολυαπασχόληση και η ετεροαπασχόληση, που ναι μεν προϋπήρχαν ως συνθήκη και πριν από την κρίση, απλώς στο πλαίσιο της κατέστησαν ακόμα πιο επιτακτικές για να διασφαλιστεί μια αξιοπρεπής διαβίωση. Αυτές με τη σειρά τους σήμαναν μια πολυδιάσπαση και μια εντατικοποίηση, που οι ίδιοι οι ηθοποιοί αναφέρουν ότι έχει και έναν καλλιτεχνικό και ποιητικό αντίκτυπο.

Εν κατακλείδι, η συγγραφή της εν λόγω συμβολής συμπίπτει χρονικά με το δεύτερο lockdown για την αναχαίτιση της διασποράς της πανδημίας COVID-19, του οποίου τα μέτρα έπληξαν ιδιαίτερα τους εργαζομένους στον χώρο του θεάματος και ακροάματος. Το κλείσιμο των θεάτρων, ως κατεξοχήν χώρου εργασίας των ηθοποιών, επιδείνωσε τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα εργασιακής επισφάλειας και οικονομικής ευαλωτότητας των εν λόγω εργαζομένων (όπως βεβαίως και άλλων κλάδων του θεάματος-ακροάματος). Χωρίς να αποτελεί αντικείμενο της παρούσης συμβολής, αξίζει εντούτοις να σημειωθεί ότι στο σύνολό τους οι συνεντευξιζόμενοι συμμερίζονται την άποψη ότι η πανδημία COVID-19 και τα μέτρα για την αναχαίτισή της ανέδειξαν διαχρονικά εργασιακά προβλήματα και τη στρεβλή εργασιακή συνθήκη που υπήρχε στον κλάδο. Πολλοί ηθοποιοί που βρίσκονταν σε πρόβες (απλήρωτες και χωρίς κάποια σύμβαση) ή ηθοποιοί που δεν είχαν τον απαραίτητο αριθμό ενσήμων βρέθηκαν σε μια κατάσταση όπου όχι μόνο δεν είχαν δουλειά (λόγω του κλεισίματος των θεάτρων) αλλά ταυτόχρονα αδυνατούσαν και ακόμη αδυνατούν να λάβουν επιδόματα (όπως την αποζημίωση ειδικού σκοπού λόγω αναστολής της σύμβασης εργασίας και την τακτική επιδότηση ανεργίας).

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Adler, Laura (2020). Choosing bad jobs: The use of nonstandard work as a commitment device. *Work and Occupations* 0.0, σσ. 1-36.
- Alacovska, Ana (2018). Informal creative labour practices: A relational work perspective. *Human Relations*, 71(12), σσ. 1563-1589.
- Bain, Alison (2005). Constructing an artistic identity. *Work, employment and society*, 19(1), σσ. 25-46.
- Banks, Mark (2010). Autonomy guaranteed? Cultural work and the “art-commerce relation”. *Journal for Cultural Research*, 14(3), σσ. 251-269.
- Banks, Mark, and David Hesmondhalgh (2009). Looking for work in creative industries policy. *International journal of cultural policy*, 15(4), σσ. 415-430.
- Buscatto, Marie (2004). De la vocation artistique au travail musical: tensions, compromis et ambivalences chez les musiciens de jazz. *Sociologie de l'art*, 3, σσ. 35-56.
- Butler, Nick & Russell, Dimitrinka Stoyanova (2018). No funny business: Precarious work and emotional labour in stand-up comedy. *Human relations*, 71(12), σσ. 1666-1686.
- Coulangeon, Philippe (1999). Les mondes de l'art à l'épreuve du salariat: Le cas des musiciens de jazz français. *Revue française de sociologie* 40(4), σσ. 689-713.
- Eikhof, Doris Ruth, and Warhurst, Chris (2013). The promised land? Why social inequalities are systemic in the creative industries. *Employee relations* 35(5), σσ. 495-508.
- Freidson, Eliot (1986). Les professions artistiques comme défi à l'analyse sociologique. *Revue française de sociologie*, 27(3), σσ. 431-443.
- Gill, Rosalind, and Pratt, Andy (2008). In the social factory? Immaterial labour, precariousness and cultural work. *Theory, culture & society*, 25(7-8), σσ. 1-30.
- Hesmondhalgh, David (2010). User-generated content, free labour and the cultural industries. *Ephemera*, 10(3/4), σσ. 267-284.
- Hesmondhalgh, David, and Baker, Sarah (2010). 'A very complicated version of freedom': Conditions and experiences of creative labour in three cultural industries. *Poetics*, 38(1), σσ. 4-20.
- Jeffri, Joan, and Throsby, David (1994). Professionalism and the visual artist. *International Journal of Cultural Policy*, 1(1), σσ. 99-108.
- Laillier, Joël (2011). La dynamique de la vocation: les évolutions de la rationalisation de l'engagement au travail des danseurs de ballet. *Sociologie du travail*, 53(4), σσ. 493-514.
- Maurizio Lazzarato (2011). The misfortunes of the 'artistic critique' and of cultural employment of Creativity. Στο U. Wuggenig, G. Raunig, G. Ray (eds),

- Critique of creativity: Precarity, Subjectivity and Resistance in the 'Creative Industries'*. London: MayFlyBooks, σσ. 41-56.
- Lindström, Sofia (2016). Artists and multiple job holding: breadwinning work as mediating between bohemian and entrepreneurial identities and behavior. *Nordic Journal of Working Life Studies*, 6(3), σσ. 43-58.
- Lingo, Elizabeth L., and Tepper, Steven J. (2013). Looking back, looking forward: Arts-based careers and creative work. *Work and Occupations*, 40(4), σσ. 337-363.
- McRobbie, Angela (2004). Making a living in London's small-scale creative sector. Στο D. Power & A.J. Scott (eds), *Cultural Industries and the Production of Culture*. London: Routledge, σσ. 130-143.
- McRobbie, Angela (Spring 2011). Re-thinking creative economy as radical social enterprise. *Variant*, 41, σσ. 32-33.
- Menger, Pierre-Michel (1989). Rationalité et incertitude de la vie d'artiste. *L'Année sociologique*, 39, σσ. 111-151.
- Menger, Pierre-Michel (1991). Marché du travail artistique et socialisation du risque: le cas des arts du spectacle. *Revue française de sociologie*, 32(1), σσ. 61-74.
- Menger, Pierre-Michel (1997). *La profession de comédien*. Paris: La Documentation Française.
- Menger, Pierre-Michel (1999). Artistic labor markets and careers. *Annual review of sociology*, 25(1), σσ. 541-574.
- Menger, Pierre-Michel (2006). Artistic labor markets: Contingent work, excess supply and occupational risk management. Στο V.A. Ginsburgh, D. Throsby (eds.), *Handbook of the Economics of Art and Culture*. Amsterdam: Elsevier, σσ. 765-811.
- Morgan, George, and Wood, Julian (2014). Creative accommodations: The fractured transitions and precarious lives of young musicians. *Journal of Cultural Economy*, 7(1), σσ. 64-78.
- Paradeise, Catherine (1998). *Comédiens. Profession et marchés du travail*. Paris: PUF.
- Pilmis, Olivier (2003). Avec le temps... Le maintien sur le marché, indice de réussite professionnelle des comédiens. Στο A. Degenne et al. (eds), *Les données longitudinales dans l'analyse du marché du travail*. Céreq, Document n° 171, σσ. 91-501.
- Rosen, Sherwin (1981). The economics of superstars. *The American economic review*, 71(5), σσ. 845-858.
- Ross, Andrew (2008). The new geography of work: power to the precarious? *Theory, culture & society*, 25(7-8), σσ. 31-49.
- Sandoval, Marisol (2018). From passionate labour to compassionate work: cultural co-ops, do what you love and social change. *European journal of cultural studies*, 21(2), σσ. 113-129.
- Sapiro, Gisèle (2007). La vocation artistique entre don et don de soi. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 3, σσ. 4-11.

- Serafini, Paula, and Banks, Mark (2020). Living Precarious Lives? Time and Temporality in Visual Arts Careers. *Culture Unbound*, 12(2), σσ. 1-21.
- Siebert, Sabina, and Wilson, Fiona (2013). All work and no pay: consequences of unpaid work in the creative industries. *Work, employment and society*, 27(4), σσ. 711-721.
- Throsby, David, and Zednik, Anita (2011). Multiple job-holding and artistic careers: some empirical evidence. *Cultural trends*, 20(1), σσ. 9-24.
- Umney, Charles, and Kretsos, Lefteris (2015). “That’s the Experience” Passion, Work Precarity, and Life Transitions Among London Jazz Musicians. *Work and Occupations*, 42(3), σσ. 313-334.

Ελληνόγλωσση

- Δελβερούδη, Ελίζα Άννα, και Ποταμιάνος, Νίκος (2020). Εισαγωγή. Στο Ε.Α. Δελβερούδη και Ν. Ποταμιάνος (επιμ.), *Δουλεύοντας στον χώρο του θεάματος. Θέατρο και κινηματογράφος στην Ελλάδα, 19ος-20ός αιώνας*. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, σσ. 7-15.
- Καρακιουλάφη, Χριστίνα (2012). «Είναι και τέχνη και επάγγελμα»: προσλήψεις της καλλιτεχνικής εργασίας-το παράδειγμα των ηθοποιών στην Ελλάδα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 137-138, σσ. 113-140.
- Καρακιουλάφη, Χριστίνα (2013). Βίωμα της ανεργίας και αντίληψη της εργασίας: Η περίπτωση των καλλιτεχνικών επαγγελματιών. Στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Ανεργία και εργασιακή επισφάλεια: Όψεις ενός εμμένου κινδύνου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κουν, Κάρολος (1962). Να φτιάξουμε ηθοποιούς. *Θέατρο*, 3, σσ. 71-72.

Β. ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΕΣ,
ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΕΣ ΑΝΑΤΡΟΠΕΣ

Τροχιές, διαστάσεις και παράμετροι της επισφάλειας των νέων στην αγορά εργασίας, σε Ευρώπη και Ελλάδα

ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ* – ΜΑΡΙΑ ΔΡΑΚΑΚΗ**
ΣΟΦΙΑ ΣΑΡΙΔΑΚΗ***

Εισαγωγή

ΑΝΑΜΦΙΒΟΛΑ, η παρατεταμένη (δεκαετής) οικονομική ύφεση και τα αυστηρά δημοσιονομικά μέτρα που ελήφθησαν στο πλαίσιο των Μεσοπρόθεσμων Πλαισίων Δημοσιονομικής Στρατηγικής (Μνημόνια) στην Ελλάδα επέφεραν μια σειρά από δραματικές μεταβολές στα πεδία της οικονομίας και της απασχόλησης, απορρυθμίζοντας εντελώς την αγορά εργασίας, εκτοξεύοντας κατακόρυφα τα ποσοστά ανεργίας, και ιδίως της νεανικής ανεργίας και του μεγαλύτερου ηλικιακά εργατικού δυναμικού (55-64 ετών), έχοντας άμεση επίπτωση στον κοινωνικό ιστό της χώρας και κατά συνέπεια στον κοινωνικό μετασχηματισμό της (βλ. και Παπαδάκης 2018). Η Κρίση επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την κατάσταση των πραγμάτων στην αγορά εργασίας, προκαλώντας μια σειρά από μεταβολές και τροποποιήσεις σε σχέση με τις συνιστώσες του πεδίου της εργασίας και της εργασιακής συνθήκης, προκαλώντας μεταξύ άλλων και τη σταδιακή διεύρυνση της επισφαλούς εργασίας.

* Καθηγητής και Διευθυντής του Κέντρου Πολιτικής Έρευνας και Τεκμηρίωσης (ΚΕΠΕΤ), Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης. Αν. Διευθυντής του ΚΕΜΕ-Π.Κ., papadakn@uoc.gr

** Κοινωνιολόγος, Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης, Ερευνήτρια και Field Manager του Κέντρου Πολιτικής Έρευνας και Τεκμηρίωσης (ΚΕΠΕΤ), Διδάσκουσα Πανεπιστημίου Αιγαίου και Μέλος ΣΕΠ του ΕΑΠ, drakakim@gmail.com

*** Υποψήφια Διδάκτωρ Τμ. Πολιτικής Επιστήμης Π.Κ., Ερευνήτρια στο Κέντρο Πολιτικής Έρευνας και Τεκμηρίωσης (ΚΕΠΕΤ), sofsaridaki@gmail.com

Το προαναφερθέν δυσχερές κοινωνικοοικονομικό και εργασιακό πλαίσιο που διαμορφώθηκε σε εθνικό επίπεδο αλλά και στο μείζον πεδίο της απασχόλησης, δυστυχώς ως αναπόφευκτη επίπτωση της παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης και των μέτρων αυστηρής δημοσιονομικής πειθαρχίας που ελήφθησαν για την αντιμετώπισή της (βλ. αναλυτικά Papadakis *et al.* 2017a: 6-8, Papadakis *et al.* 2020, Featherstone 2011: 202, Matsaganis 2013: 3, OECD 2014: 1), θεωρούμε ότι επέφερε μια σταδιακή μεταβολή στον κοινωνικό ιστό της Ελλάδας (όπως και σε κάποιες άλλες χώρες, ιδίως του Ευρωπαϊκού Νότου), με τη νέα γενιά να «βρίσκεται στην αιχμή των μετασχηματισμών στην αγορά εργασίας, συμπεριλαμβανομένης της διεύρυνσης επισφαλών μορφών εργασίας» (βλ. Green 2017: 7), καθώς επίσης και τη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας και συνακόλουθα την αύξηση των ποσοστών της φτώχειας ευθέως συσχετισμένης με την κατακόρυφη αύξηση των ποσοστών ανεργίας του πληθυσμού (βλ. αναλυτικά Papadakis *et al.* 2020, Papadakis *et al.* 2017a: 6-11, Papadakis *et al.* 2017b: 10-11, Kotroyannos *et al.* 2015: 269, Matsaganis 2013: 10-12, Matsaganis 2011: 510).

Η προαναφερθείσα διαπίστωση αναμφίβολα συνδέεται με τη ραγδαία διεύρυνση του φαινομένου της επισφαλούς εργασίας και την αύξηση των επισφαλών μορφών εργασίας στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια των ετών της οικονομικής ύφεσης, στις οποίες εξ ανάγκης η νέα γενιά αρκετά συχνά στρέφεται, ως μοναδική εναλλακτική λύση, προκειμένου να ξεφύγει από ή να μην υποπέσει στην ανεργία (βλ. Παπαδάκης 2018, Παπαδάκης κ.ά. 2016).

Με άλλα λόγια, έχει δημιουργηθεί μια νέα συνθήκη στην αγορά εργασίας, στο πλαίσιο της οποίας κυριαρχούν πλέον (ειδικά ως προς τη νέα γενιά) μορφές εργασίας που χαρακτηρίζονται από επισφάλεια και ελαστικότητα όπως η μερική απασχόληση, η εκ περιτροπής απασχόληση, η αδήλωτη εργασία κ.λπ..

Θεωρητικές προκείμενες

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά την επισφάλεια ως όρο, εννοιολογικά σχετίζεται και συνδέεται με τους μετασχηματισμούς που λαμβάνουν χώρα στην αγορά εργασίας και στην παραγωγική διαδικασία (Σπυριδάκης 2018: 17). Γενικότερα, όμως, με τον όρο επισφαλής εργασία νοείται «η εργασία που είναι αβέβαιη, ασταθής και ανασφαλής και στην οποία οι εργαζόμενοι/ες φέρουν τους κινδύνους της εργασίας [...] και λαμβά-

νουν περιορισμένες κοινωνικές παροχές και νόμιμη προστασία» (Kalleberg & Vallas 2017: 1). Επιπροσθέτως, ένα αυξανόμενο ποσοστό του πληθυσμού, ιδίως νέων, ακόμη και αν εργάζονται «απασχολούνται όλο και περισσότερο σε θέσεις προσωρινής και χαμηλής ειδίκευσης [...]. Οι επιπτώσεις της επισφαλούς απασχόλησης είναι ιδιαίτερα αρνητικές και επίμονες στους νέους εργαζομένους, καθώς είναι πιθανές δύσκολες πρώιμες εμπειρίες μετάβασης στην εργασία να συσχετιστούν με την επιδείνωση των μακροπρόθεσμων πιθανοτήτων ζωής» (Lodovici & Semenza, 2012: 7).

Πιο συγκεκριμένα, το φαινόμενο της επισφαλούς απασχόλησης αλλά και η έντασή του σχετίζεται και συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με παραμέτρους, όπως η αναντιστοιχία δεξιοτήτων και αγοράς εργασίας (όπως στην περίπτωση της Ιταλίας), απορρυθμισμένες αγορές εργασίας (όπως στην περίπτωση της Ελλάδας) και τυχαίες μεταβάσεις, όπου «οι τροχιές απασχόλησης δεν φαίνεται να οδηγούν πουθενά και η αίσθηση της παγίδευσης είναι βαθιά ριζωμένη/παγιωμένη» (Lodovici & Semenza 2012: 13-14), όπως στην περίπτωση της Ισπανίας.

Οι επισφαλείς μορφές εργασίας δύνανται να κατηγοριοποιηθούν στη βάση δύο μείζονων κατηγοριών απασχόλησης σε σχέση με τις ρυθμίσεις σε επίπεδο συμβάσεων, οι οποίες με τη σειρά τους χαρακτηρίζονται από 4 βασικές επισφαλείς συνθήκες εργασίας (ILO, 2011: 7):

i. *Την περιορισμένη χρονική διάρκεια της σύμβασης*: σύμβαση ορισμένου χρόνου (fixed-term), βραχυπρόθεσμη, προσωρινή, εποχική, ημερήσια εργασία (day-labour) και προσωρινή εργασία (casual labour) (ILO 2011: 7).

ii. *Τη φύση της εργασιακής σχέσης*: συγκαλυμμένες (disguised) σχέσεις απασχόλησης, μη πραγματικές συμβάσεις αυτοαπασχόλησης (bogus self-employment), συμβάσεις υπεργολαβίας και αντιπροσωπείας (subcontracting and agency contracts) (ILO 2011: 7).

Κύρια χαρακτηριστικά των προαναφερθεισών επισφαλών μορφών εργασίας είναι (ILO 2011: 7):

- οι χαμηλοί μισθοί,
- η ελλιπής και ανεπαρκής προστασία από τη λήξη της εργασίας,
- η έλλειψη πρόσβασης σε κοινωνικές δομές αλλά και των προνομίων (οφέλη) που ως επί το πλείστον σχετίζονται με τη μόνιμη και πλήρη απασχόληση,
- η παντελής απουσία ή περιορισμένη πρόσβαση των εργαζομένων σε ό,τι αφορά την άσκηση των εργασιακών τους δικαιωμάτων.

Η κατάσταση των πραγμάτων σε σχέση με τις συνθήκες εύρεσης εργασίας αλλά και τις συνθήκες απασχόλησης δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο για τα άτομα με χαμηλό ή/και μεσαίο επίπεδο δεξιοτήτων και προσόντων, καθώς αυξάνεται ο κίνδυνος παραμονής τους στην ανεργία ή μετάβασής τους σε κατάσταση ανεργίας. Σύμφωνα με την Ετήσια Έκθεση του Μηχανισμού Διάγνωσης Αναγκών της Αγοράς Εργασίας για το 2018, είναι εμφανής «η συσχέτιση (της ανεργίας) με το μορφωτικό επίπεδο, καθώς η μεγάλη πλειοψηφία των ανέργων (69,9%) είναι χαμηλών και μεσαίων δεξιοτήτων» (ΕΙΕΑΔ 2018: 2). Ενώ αξίζει να επισημανθεί ότι με βάση τις (προ πανδημίας) προβλέψεις του CEDEFOP για τη χρονική περίοδο 2018-2030, σε σχέση με τους ρυθμούς ανάπτυξης του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα ανά επίπεδο προσόντων, προβλέπεται αύξηση κατά 1,2% του εργατικού δυναμικού με υψηλού επιπέδου προσόντα και μείωση κατά 2,4% και κατά 2,1% για εργατικό δυναμικό με μεσαίου και χαμηλού επιπέδου προσόντα και δεξιότητες αντιστοίχως (CEDEFOP 2019).

Όλα τα προαναφερθέντα, σε συνδυασμό με την έλλειψη εργασιακής εμπειρίας, η οποία συνιστά σημαντική ανάρσωση για τη νέα γενιά ως προς την εύρεση εργασίας (βλ. αναλυτικά Papadakis *et al.* 2017a: 23-25, Papadakis *et al.* 2018: 189-191, ΜΕΑΕΠΚ 2016: 64) καθώς και η αδυναμία του θεσμού της κατάρτισης στην Ελλάδα να λειτουργήσει έως τώρα ως ενεργητική πολιτική απασχόλησης, με το να ενισχύσει και να βελτιώσει τη μετάβαση των νέων στην αγορά εργασίας ή την επανένταξή τους σ' αυτή μέσω της απόκτησης των απαραίτητων δεξιοτήτων και ικανοτήτων που είναι αναγκαίες για την αγορά εργασίας (βλ. αναλυτικά Papadakis *et al.* 2017a: 25-26, Papadakis *et al.* 2018: 191-192), φαίνεται να παγιδεύουν τη νέα γενιά σε μια εξαιρετικά δυσχερή κατάσταση. Κι αυτό γιατί προκειμένου να επιβιώσουν και να αποκτήσουν εργασιακή εμπειρία καταφεύγουν σε επισφαλείς μορφές εργασίας, στις οποίες, σε πολλές περιπτώσεις, υπάρχει αναντιστοιχία προσόντων.

Η επισφαλής εργασία και οι αναδυόμενες προκλήσεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο

Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι με βάση τα πρόσφατα ευρήματα του Eurofound (2020a), καταγράφονται 8 βασικές προκλήσεις για την Ε.Ε. στο πεδίο της απασχόλησης, οι οποίες έχουν άμεση συσχέτιση με την ένταση της επισφαλούς εργασίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Eurofound 2020a: 2, Eurofound 2020b: 41). Συγκεκριμένα:

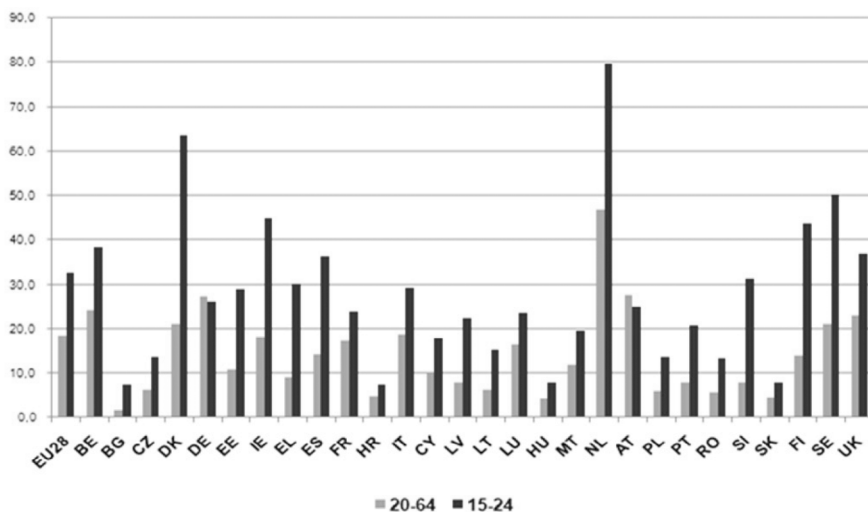
- Ευελιξία (flexibilisation)
- Εργασία μερικής απασχόλησης (part-time work)
- Προσωρινές συμβάσεις/συμβόλαια (temporary contracts)
- Αυτοαπασχόληση (self-employment)
- Πόλωση (polarisation): Κατά την περίοδο 2008-2018, παρατηρείται σε όλη την Ε.Ε. αυξανόμενη πόλωση, καθώς καταδεικνύεται αύξηση των ποσοστών απασχόλησης στις θέσεις εργασίας που είναι υψηλά αμειβόμενες (high-paid) αλλά και χαμηλά αμειβόμενες (low-paid)
- Αύξηση της ανασφάλειας (rising insecurity)
- Νέα επιχειρηματικά μοντέλα (new business models), π.χ. η τηλεργασία
- Πανδημία COVID-19, της οποίας ο αντίκτυπος μεσοπρόθεσμα θα είναι ιδιαιτέρως σημαντικός στην απασχόληση και θα οδηγήσει σε περαιτέρω μετασχηματισμούς στην αγορά εργασίας.

Η επισφαλής εργασία στην Ε.Ε. και στην Ελλάδα

Μερική απασχόληση στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Τα ποσοστά μερικής απασχόλησης στην ηλικιακή ομάδα 15-24 είναι μεγαλύτερα σε όλες σχεδόν τις χώρες και μάλιστα στις περισσότερες από αυτές με σημαντική διαφορά σε ποσοστιαίες μονάδες (Eurostat 2020g). Η διαφορά αυτή κυμαίνεται από 2,7 (στην Κροατία) μέχρι 42,7 ποσοστιαίες μονάδες (στη Δανία), με εξαίρεση μόνο την Αυστρία (-2,5 ποσοστιαίες μονάδες) και τη Γερμανία (-1 ποσοστιαία μονάδα) (Eurostat 2020g).

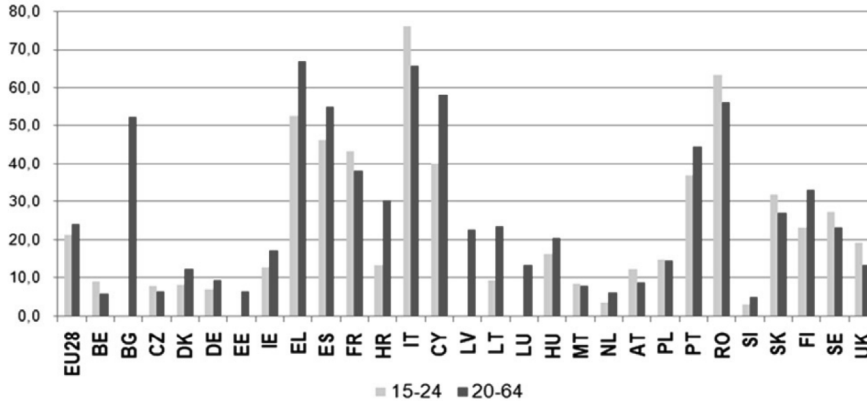
Γράφημα 1: Κράτη EU28, 2019. Ηλικιακές ομάδες 20-64 και 15-24. Μερική απασχόληση ανά ηλικιακή ομάδα (% συνολικής απασχόλησης)

Πηγές: Eurostat, online data codes [ifsi_pt_a] και [lfsa_eppga]

Όσον αφορά τη σύγκριση ανάμεσα στις ηλικιακές ομάδες 15-24 και 20-64 ως προς τα ποσοστά μη ηθελημένης μερικής απασχόλησης (Γράφημα 2), δεν παρατηρούνται οι πολύ μεγάλες διαφορές που εντοπίστηκαν κατά τη σύγκριση των συγκεκριμένων ομάδων ως προς τη μερική απασχόληση (Eurostat 2020g), όπως αυτή απεικονίζεται στο Γράφημα 1 (η οποία φτάνει μέχρι 42,7 ποσοστιαίες μονάδες). Σχετικά με τη μη ηθελημένη μερική απασχόληση το 2019, σε κάποιες χώρες ήταν υψηλότερα τα ποσοστά της ηλικιακής ομάδας 15-24 ενώ σε κάποιες άλλες της ηλικιακής ομάδες 20-64 με διαφορές που κυμαίνονταν από 0,1 μέχρι 18,5 ποσοστιαίες μονάδες (Eurostat 2020g).

Γράφημα 2: Κράτη EU28, 2019. Ηλικιακές ομάδες 15-24 και 20-64.
Μη ηθελημένη μερική απασχόληση ανά ηλικιακή ομάδα
(% συνολικής μερικής απασχόλησης)

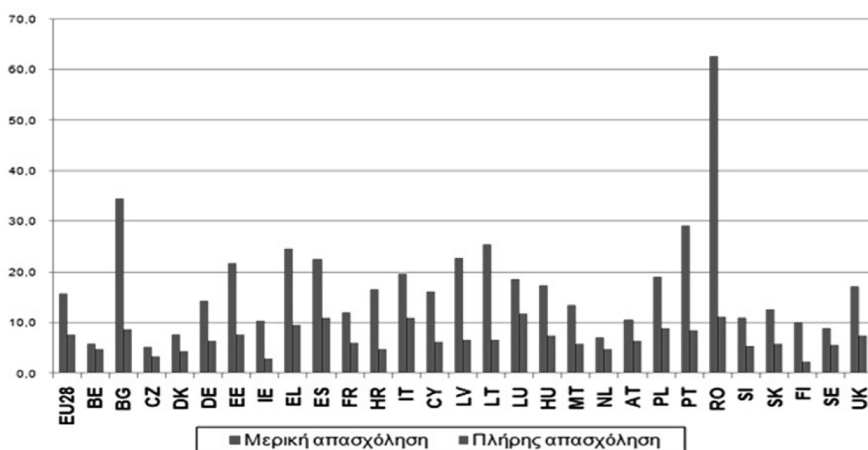

Πηγή: Eurostat, online data code [lfsa_eppgai]

Ο δείκτης «κίνδυνος φτώχειας στην εργασία» (*in-work poverty risk*) προστέθηκε το 2003 στην ομάδα δεικτών που χρησιμοποιεί η Ε.Ε. για την παρακολούθηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού (βλ. Eurostat 2020p). Η υιοθέτηση του δείκτη αυτού αποτελεί αναγνώριση του γεγονότος ότι, ενώ η απασχόληση φαίνεται να είναι η καλύτερη πρόληψη προκειμένου να αποφευχθεί ο κίνδυνος της φτώχειας, μπορεί να μην επαρκεί για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο.

Στα κράτη της EU28 κατά το έτος 2018 (όπως προκύπτει από το Γράφημα 3, βλ. και Eurostat 2020p) οι εργαζόμενοι με καθεστώς μερικής απασχόλησης διέτρεχαν διπλάσιο κίνδυνο φτώχειας συγκριτικά με τους εργαζομένους με καθεστώς πλήρους απασχόλησης. Σε όλα τα κράτη τα ποσοστά κινδύνου φτώχειας για τη μερική απασχόληση ήταν υψηλότερα από αυτά της πλήρους (βλ. Eurostat 2020c και Eurostat 2020p).

Γράφημα 3: Κράτη EU28, 2018. Εργαζόμενοι στα όρια της φτώχειας – Μερική απασχόληση vs Πλήρης απασχόληση

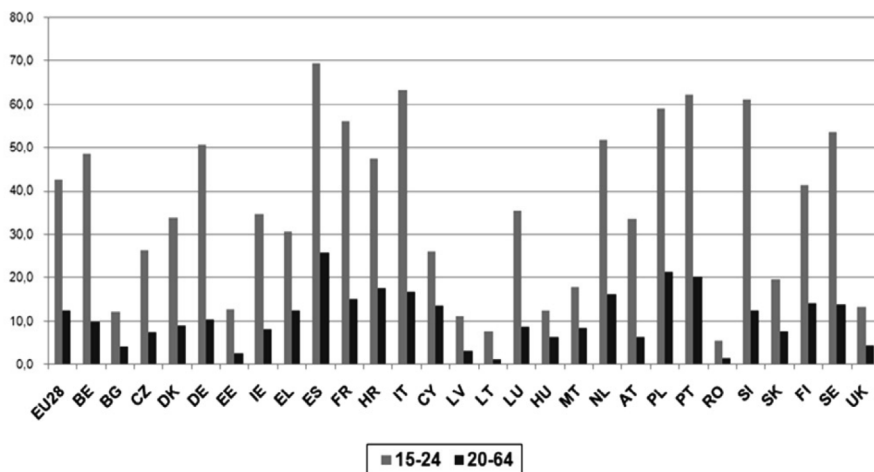

Πηγή: Eurostat, online data code [ilc_iw07]

Προσωρινή απασχόληση στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Όπως προκύπτει από το Γράφημα 4, στο σύνολο των χωρών της EU28 το ποσοστό των εργαζομένων σε προσωρινή απασχόληση το 2019 ήταν κατά πολύ ψηλότερο για τους ηλικιακά νεότερους (Eurostat 2020k, 2020g). Το ποσοστό προσωρινής απασχόλησης για την ηλικιακή ομάδα 15-24 ήταν παραπάνω από τριπλάσιο συγκρινόμενο με αυτό που αντιστοιχεί στην ηλικιακή ομάδα 20-64 (EU28: 42,6% ηλικιακή ομάδα 15-24 έναντι 12,6% ηλικιακή ομάδα 20-64- βλ. Eurostat 2020g).

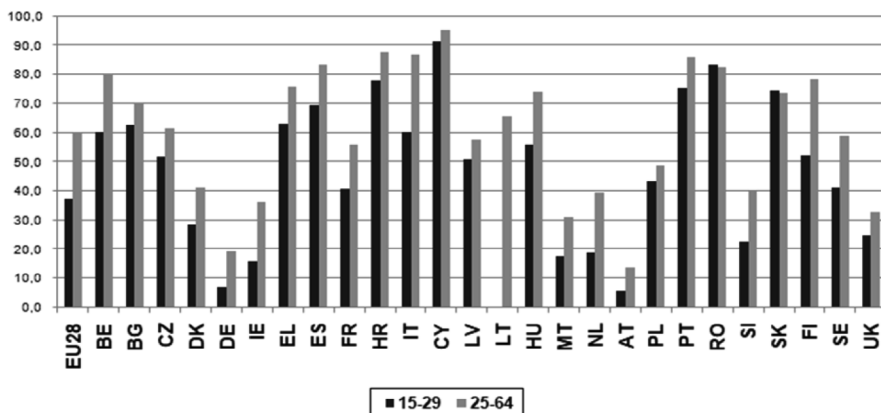
Γράφημα 4: Κράτη EU28, 2019. Ηλικιακές ομάδες 15-24 και 20-64. Προσωρινή απασχόληση ανά ηλικιακή ομάδα (% συνόλου εργαζομένων).

Πηγή: Eurostat, online data code [ifsi_pt_a]

Υπάρχει μια αρκετά μεγάλη διαφορά αναφορικά με τη μη ηθελημένη προσωρινή απασχόληση ανάμεσα στις ηλικιακές ομάδες 15-29 και 25-64 ετών (22,9 ποσοστιαίες μονάδες στους μέσους όρους των χωρών της EU28· βλ. Γράφημα 5 και Eurostat 2020g), στοιχείο που μπορεί ως έναν βαθμό να αποδοθεί στο γεγονός ότι αρκετοί νέοι, επειδή βρίσκονται σε φάση εκπαίδευσης ή κατάρτισης, ηθελημένα εργάζονται με καθεστώς προσωρινής απασχόλησης, χωρίς αυτό να μας επιτρέπει να παραγνωρίσουμε ότι είναι αρκετοί οι νέοι και νέες που οδηγούνται στην προσωρινή απασχόληση ελλείψει άλλης επιλογής.

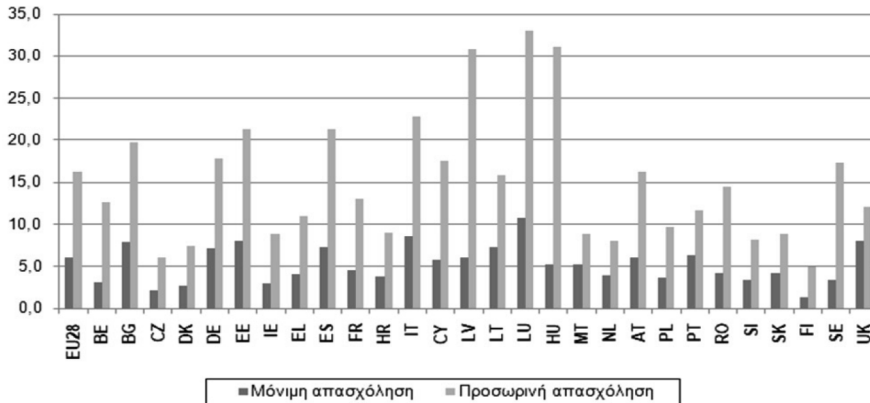
Γράφημα 5: Κράτη EU28, 2019. Ηλικιακές ομάδες 15-29 και 25-64.
Μη ηθελημένη προσωρινή απασχόληση ανά ηλικιακή ομάδα
(% προσωρινής απασχόλησης)

Πηγή: Eurostat, online data code [lfsa_etgar]

Κατά την τελευταία δεκαετία, οι εργαζόμενοι με καθεστώς προσωρινής απασχόλησης στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης διατρέχουν σχεδόν τριπλάσιο κίνδυνο να περιέλθουν σε κατάσταση φτώχειας από ό,τι οι εργαζόμενοι με καθεστώς μόνιμης απασχόλησης (% επί του αντίστοιχου συνόλου εργαζομένων, βλ. Eurostat 2020p και Eurostat 2020e). Όπως προκύπτει και από το Γράφημα 6, οι χώρες με τα υψηλότερα ποσοστά κινδύνου φτώχειας εργαζομένων σε προσωρινή απασχόληση ήταν το Λουξεμβούργο (33%), η Ουγγαρία (31,1%) και η Λετονία (30,9%) (βλ. και Eurostat 2020e).

Γράφημα 6: Κράτη EU28, 2018. Εργαζόμενοι στα όρια της φτώχειας - Προσωρινή απασχόληση vs Μόνιμη απασχόληση (% επί αντίστοιχου συνόλου εργαζομένων)

Πηγή: Eurostat, online data code [ilc_iw05]

Η επισφαλής εργασία στην Ελλάδα

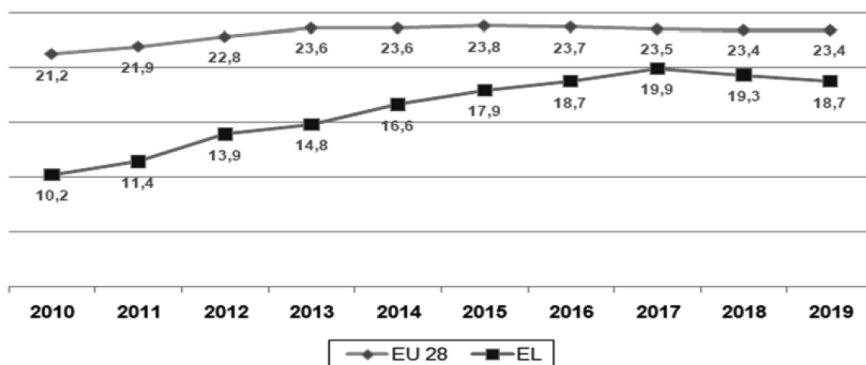
Εισαγωγικά

Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία της Eurostat (Eurostat lfsa_eftpt, lfsa_uagan, lfsa_igan και lfsi_long_a), το 2019 στην Ελλάδα οι νέοι ηλικίας 15-24 αποτελούσαν το 10,3% του συνολικού πληθυσμού (1.098.459 άτομα). Από αυτούς, περίπου 152 χιλιάδες ήταν εργαζόμενοι, 82 χιλιάδες άνεργοι και 806 χιλιάδες οικονομικά ανενεργοί (βλ. Eurostat 2020i, 2020j, 2020b, 2020n, 2020o). Στην ηλικιακή ομάδα 15-24 η Ελλάδα κατά τα τελευταία χρόνια (από το 2012 μέχρι και το 2019) ήταν το κράτος της Ε.Ε. με τον υψηλότερο δείκτη νεανικής ανεργίας σταθερά, με εξαίρεση το έτος 2013 όπου την ξεπέρασε ελάχιστα η Ισπανία (κατά λιγότερο από 1 ποσοστιαία μονάδα) (βλ. Eurostat 2020m). Ακόμα σοβαρότερη ήταν η κατάσταση όσον αφορά τη νεανική ανεργία στην ηλικιακή ομάδα 15-24, καθώς τα ποσοστά κατά το ίδιο χρονικό διάστημα ήταν πολύ μεγαλύτερα. Και σε αυτή την ηλικιακή ομάδα το υψηλότερο ποσοστό εντοπίζεται στο έτος 2013 (58,3%), σημείο μετά το οποίο ξεκινά επίσης μια σταδιακή μείωση η οποία καταλήγει το 2019 στο 35,2% του ενεργού πληθυσμού (με ποσοστά 33,5% για τους άνδρες και 37,1% για τις γυναίκες· βλ. Eurostat 2020m).

Μερική απασχόληση στην Ελλάδα

Κατά την τελευταία δεκαετία (2010-2019), τα ποσοστά μερικής απασχόλησης στην Ελλάδα για την ηλικιακή ομάδα 15-29, η οποία αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, έχουν παρουσιάσει σημαντική αύξηση. Όπως φαίνεται στο Γράφημα 7, τα ποσοστά της EU28 παρέμειναν σχετικά σταθερά κατά τα τελευταία χρόνια. Τα ποσοστά της μερικής απασχόλησης στην Ελλάδα, αν και χαμηλότερα από αυτά της EU28, παρουσίασαν σταδιακή άνοδο μέχρι το 2017 και μετά ελαφρά πτώση (Eurostat 2020h). Ωστόσο, το υψηλότερο ποσοστό σημειώθηκε το 2019, το οποίο ήταν μεγαλύτερο από αυτό του 2010 κατά 8,8 μονάδες (Eurostat 2020h).

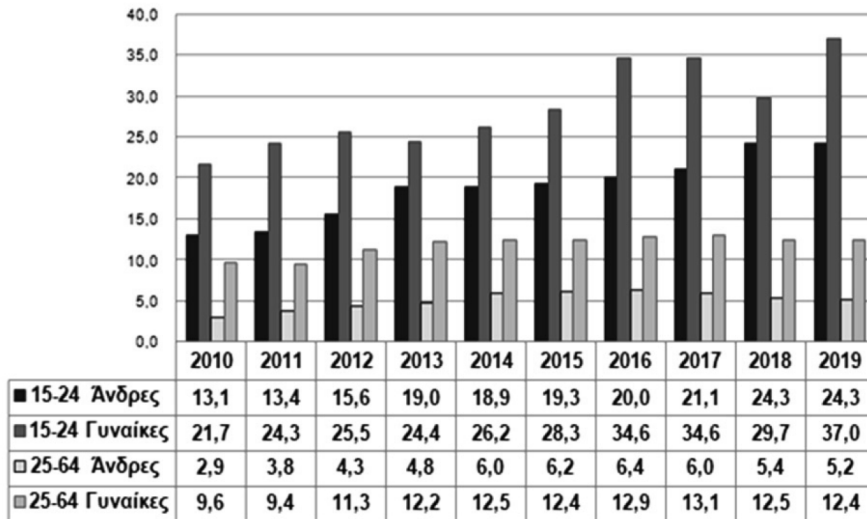
Γράφημα 7: Ελλάδα και EU28, 2010-2019. Ηλικιακή ομάδα 15-29. Μερική απασχόληση (% συνολικής απασχόλησης)

Πηγή: Eurostat, online [lfsa_eppga]

Όπως προκύπτει και από το Γράφημα 8, κατά το χρονικό διάστημα 2010-2019 στην Ελλάδα, τα ποσοστά των νέων, ανδρών και γυναικών, ηλικίας 15-24 που εργάζονται με καθεστώς μερικής απασχόλησης ήταν κατά πολύ μεγαλύτερα από τα αντίστοιχα αυτών που άνηκαν στην ηλικιακή ομάδα 25-64 (Eurostat 2020h). Κατά μέσον όρο, η διαφορά ανάμεσα στους άνδρες των ηλικιακών ομάδων 15-24 και 25-64 ήταν 13,8 ποσοστιαίες μονάδες, ενώ η διαφορά ανάμεσα στις γυναίκες 16,8 ποσοστιαίες μονάδες. Και στις δύο ηλικιακές ομάδες, τα υψηλότερα ποσοστά μερικής απασχόλησης εντοπίζονται σταθερά στις γυναίκες (Eurostat 2020h).

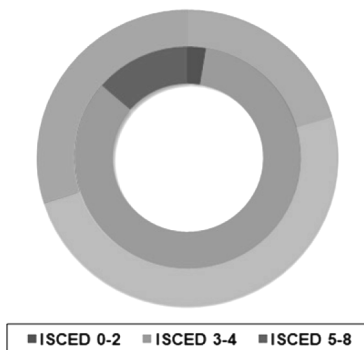
Γράφημα 8: Ελλάδα, 2010-2019. Ηλικιακές ομάδες 15-24 & 25-64.
Μερική απασχόληση ανά φύλο (% συνολικής απασχόλησης)

Πηγή: Eurostat, online data code [lfsa_eppga]

Στο Γράφημα 9 απεικονίζεται η κατανομή με βάση το μορφωτικό επίπεδο των ατόμων ηλικίας 15-24 (εσωτερικός κύκλος) καθώς και των ατόμων 25-64 (εξωτερικός κύκλος), τα οποία εργάστηκαν το 2019 με καθεστώς μερικής απασχόλησης στην Ελλάδα. Και στις δύο ηλικιακές ομάδες υπερισχύει το ποσοστό των ατόμων που είναι απόφοιτοι ανώτερης δευτεροβάθμιας και μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Eurostat 2020a). Πιο συγκεκριμένα, από τους εργαζομένους με καθεστώς μερικής απασχόλησης, πάνω από τα τέσσερα πέμπτα (83,7%) των νέων ηλικίας 15-24 και σχεδόν τα μισά άτομα ηλικίας 25-64 είχαν μορφωτικό επίπεδο που αντιστοιχεί στο ISCED 3-4. Και για τις δύο ηλικιακές ομάδες ακολουθεί το επίπεδο ISCED 5-8, με μεγάλο ποσοστό για την ηλικιακή ομάδα 25-64 (30%) και αρκετά μικρότερο για την ηλικιακή ομάδα 15-24 (13,7%) (Eurostat 2020a).

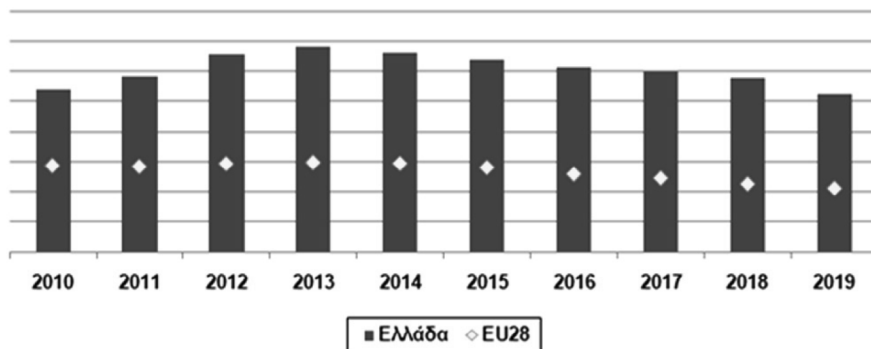
Γράφημα 9: Ελλάδα, 2019. Ηλικιακές ομάδες 15-24 & 25-64.
Μερική απασχόληση ανά εκπαιδευτικό επίπεδο
(% εργαζομένων μερικής απασχόλησης)

Πηγή: Eurostat, online data [edat_lfs_9907]

Κατά τη διάρκεια όλης της δεκαετίας 2010-2019, τα ποσοστά των ατόμων που εργάζονταν σε θέσεις μερικής απασχόλησης λόγω αδυναμίας εύρεσης πλήρους απασχόλησης στην Ελλάδα ήταν ιδιαίτερα υψηλά για τους νέους 15-24. Συγκεκριμένα, σε αυτό το διάστημα, για την ηλικιακή ομάδα 15-24 τα ποσοστά κυμάνθηκαν από 52,6% το 2019 μέχρι 68,4% το 2013 (Eurostat 2020f). Τα ποσοστά αυτά, σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα, ήταν περίπου διπλάσια αν συγκριθούν με τα αντίστοιχα της EU28: η παρατηρούμενη διαφορά για την ηλικιακή ομάδα 15-24 είναι από 25 μέχρι 38,7 ποσοστιαίες μονάδες (βλ. και Γράφημα 10 και Eurostat 2020f).

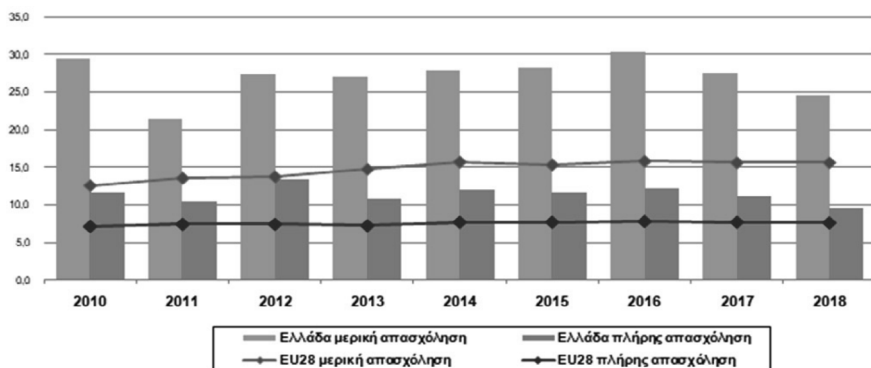
Γράφημα 10: Ελλάδα και EU28, 2010-2019. Ηλικιακή ομάδα 15-24.
Μη ηθελημένη μερική απασχόληση (% συνολικής μερικής απασχόλησης)

Πηγή: Eurostat, data code [lfsa_eppgai]

Όσον αφορά τόσο τη μερική όσο και την πλήρη απασχόληση, όπως προκύπτει και από το Γράφημα 11, η Ελλάδα εμφανίζει μεγαλύτερα ποσοστά κινδύνου φτώχειας από την EU28 (περίπου διπλάσια κατά μέσον όρο· βλ. Eurostat 2020d). Ωστόσο, ενώ στην πλήρη απασχόληση η απόκλιση αυτή έχει μειωθεί κατά τα τελευταία χρόνια, φτάνοντας το 2018 σε μια ποσοστιαία διαφορά 1,9 μονάδων, στη μερική απασχόληση δεν φαίνεται να συμβαίνει κάτι τέτοιο. Κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα στην Ελλάδα τα ποσοστά κινδύνου φτώχειας στη μερική απασχόληση, ξεκινώντας το 2010 από 29,4%, σημείωσαν αυξομειώσεις, έφτασαν στο υψηλότερο σημείο το 2016 (30,3%) και στη συνέχεια παρουσίασαν σταδιακή μείωση μέχρι το 24,6% του 2018 (βλ. Eurostat 2020d), το οποίο παραμένει ένα ανησυχητικά υψηλό ποσοστό.

Γράφημα 11: Ελλάδα και EU28, 2010-2018. Εργαζόμενοι στα όρια της φτώχειας - Μερική απασχόληση vs Πλήρης απασχόληση (%)

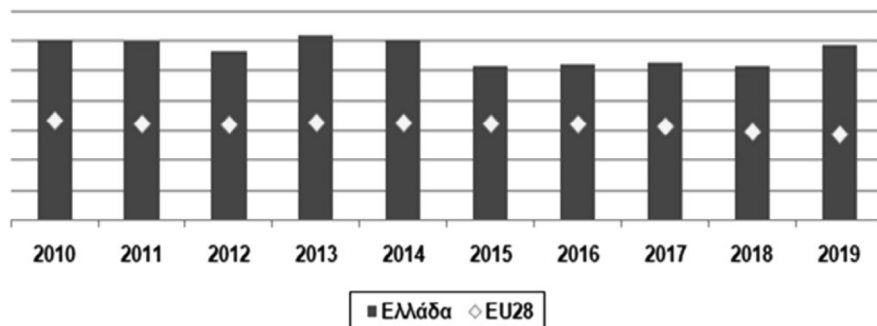

Πηγή: Eurostat, data code [ilc_iw07]

Προσωρινή απασχόληση στην Ελλάδα

Το 2019 (βλ. και Γράφημα 12), από το σύνολο των νέων ηλικίας 15-24 που εργάζονται με καθεστώς προσωρινής απασχόλησης, περισσότεροι από τους μισούς (58%) επέλεξαν κάτι τέτοιο επειδή δεν μπορούσαν να βρουν μια θέση πλήρους απασχόλησης (Eurostat 2020). Τα ποσοστά που σχετίζονται με τη μη ηθελημένη απασχόληση για την ηλικιακή ομάδα 15-24 είναι σταθερά πολύ υψηλότερα από αυτά της EU28 (ο μέσος όρος στο σύνολο των ετών 2010-2019 για την Ελλάδα ήταν 56,4% ενώ για την EU28 31,9%· βλ. Eurostat 2020).

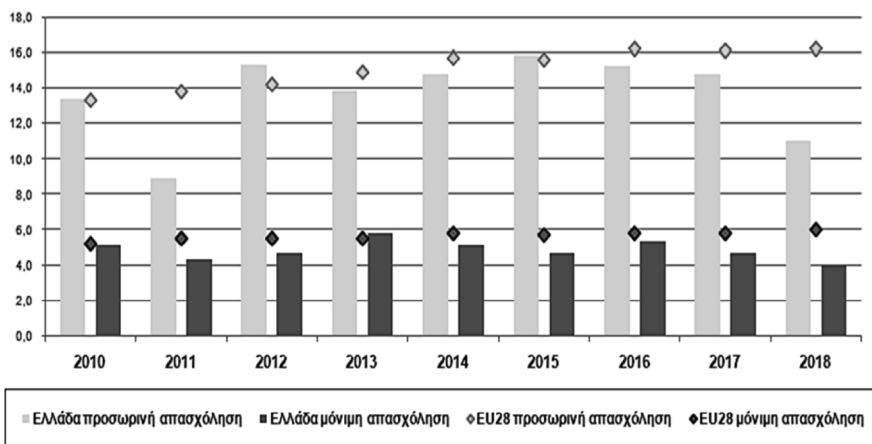
Γράφημα 12:

Πηγή: Eurostat, data code [lfsa_etgar]

Όπως προκύπτει και από το Γράφημα 13, στο σύνολο των ετών 2010-2018, στην Ελλάδα (όπως και στην Ε.Ε.), οι εργαζόμενοι με σύμβαση προσωρινής απασχόλησης διέτρεχαν σταθερά υπερδιπλάσιο κίνδυνο φτώχειας από τους εργαζομένους με σύμβαση μόνιμης απασχόλησης (κατά μέσο όρο 13,7% έναντι 4,9%· βλ. και European Commission-DG EMPL 2020 και Eurostat 2020e). Τα υψηλότερα ποσοστά και οι μεγαλύτερες ποσοστιαίες διαφορές κινδύνου φτώχειας ανάμεσα στην προσωρινή και τη μόνιμη απασχόληση εντοπίζονται κατά τα έτη 2015 (15,8% έναντι 4,7%) και 2012 (15,3% έναντι 4,7%) (Eurostat 2020e).

Γράφημα 13: Ελλάδα και EU28, 2010-2018. Εργαζόμενοι στα όρια της φτώχειας - Προσωρινή απασχόληση vs Μόνιμη απασχόληση (%)

Πηγή: Eurostat, data code [ilc_iw05]

Η έρευνα πεδίου – Πρωτογενής ποιοτική έρευνα για την επισφαλή εργασία στη νέα γενιά

Ταυτότητα της έρευνας

Στο πλαίσιο του υπό εξέλιξη Έργου «Επισφαλής Εργασία και Νέα Γενιά στην Ελλάδα σήμερα» (ΚΑ 10540), διεξήχθη πρωτογενής ποιοτική έρευνα σε νέους και νέες ηλικίας 18-29 ετών που είναι επισφαλώς εργαζόμενοι/ες στις Περιφέρειες Αττικής, Κεντρικής Μακεδονίας και Κρήτης.

Η επιλογή των συγκεκριμένων διοικητικών περιφερειών έγινε λόγω των σημαντικών διαφοροποιήσεων που υπάρχουν μεταξύ τους ως προς:

- τον αντίκτυπο της οικονομικής ύφεσης σε αυτές,
- τα ποσοστά ανεργίας και
- τα χαρακτηριστικά της τοπικής οικονομίας και αγοράς εργασίας.

Ως εργαλεία συλλογής δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν η ημιδομημένη συνέντευξη και η αφηγηματική συνέντευξη. Συνολικά διενεργήθηκαν 24 ημιδομημένες και 6 αφηγηματικές συνεντεύξεις (σύνολο 30 συνεντεύξεις): 10 συνεντεύξεις σε κάθε Περιφέρεια, ήτοι 8 ημιδομημένες και 2 αφηγηματικές συνεντεύξεις. Οι συνεντεύξεις διενεργήθηκαν τον Σεπτέμβριο-Οκτώβριο του 2020. Για την ανάλυση των ευρημάτων (η οποία

βρίσκεται υπό εξέλιξη) αξιολογείται η τριπλή κωδικοποίηση στο πλαίσιο της Θεμελιωμένης Θεωρίας (Grounded Theory· βλ. σχετικά Corbin & Strauss 1990, Strauss & Corbin 1998 και Τσιώλης 2014)

Τα πρώτα ερευνητικά ευρήματα για την Περιφέρεια Κρήτης

Τα δημογραφικά-κοινωνικά χαρακτηριστικά του δείγματος στην Περιφέρεια Κρήτης είναι τα ακόλουθα:

Φύλο: 7 γυναίκες και 3 άνδρες

Ηλικία: Οι περισσότεροι/ες ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα μεταξύ 26-28 ετών (1: 20, 1: 21, 1: 25, 3: 26, 1: 27, 2: 28, 1: 29)

Εκπαιδευτικό Επίπεδο	
• 3 απόφοιτοι/ες ΕΠΑΛ	• 1 απόφοιτος ΑΕΙ
• 1 σπουδαστής/στρια ιδιωτικού ΙΕΚ	• 2 απόφοιτοι/ες ΑΕΙ • (εν ενεργεία μεταπτυχιακοί/ες φοιτητές/τριες)
• 1 απόφοιτος/η δημοσίου ΙΕΚ	• 1 κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών
• 1 φοιτητής/τρια σε ΑΕΙ	

Οικογενειακή κατάσταση: 8 άγαμοι/ες, 1 έγγαμος/η με παιδί, 1 έγγαμος/η χωρίς παιδιά

Στην πλειονότητά τους οι συνεντευξιαζόμενοι/ες ζουν σε πόλη.

Οι κεντρικές Κατηγορίες - άξονες Κωδικοποίησης (όπως αυτές προέκυψαν από την ανάλυση των συνεντεύξεων) είναι ως εξής:

1. Είδη-μορφές επισφαλούς-ελαστικής εργασίας και χαρακτηριστικά αυτών.
2. Ευρύτερες τάσεις – φαινόμενα – μετασχηματισμοί στην αγορά εργασίας.
3. Αίτια επιλογής επισφαλούς εργασίας και συνθήκες εργασίας.
4. Επιπτώσεις της επισφαλούς απασχόλησης στη βιοτική τροχιά των νέων.
5. Οι επιπτώσεις της πανδημίας στην κατάσταση της απασχόλησης των νέων.

6. Βιογραφικοί σχεδιασμοί και στρατηγικές επιβίωσης των νέων.
7. Στάσεις – απόψεις – εμπειρίες των νέων για την εκπαίδευση και την κατάρτιση, τη σχέση αυτών με την αγορά εργασίας και για την εργατική νομοθεσία.
8. Ζητήματα δημόσιας εμπιστοσύνης και πολιτικής συμπεριφοράς.

Είδη-μορφές επισφαλούς-ελαστικής εργασίας και χαρακτηριστικά αυτών

Σε ό,τι αφορά την επισφαλή εργασία και τις μορφές επισφαλούς απασχόλησης, τα πρώτα ερευνητικά ευρήματα από την πρωτογενή ποιοτική έρευνα στην Περιφέρεια Κρήτης κατέδειξαν ότι στην πλειοψηφία τους οι νέοι/ες (του δείγματος μας) εργάζονται:

- α) με μερική απασχόληση, με σύμβαση συγκεκριμένης διάρκειας,
- β) σε εποχικές θέσεις εργασίας
- γ) με συμβάσεις ορισμένου χρόνου πλήρους ωραρίου.

Έντονη είναι η αδήλωτη εργασία (η οποία ενίοτε συνδυάζεται και με συμβάσεις), ενώ δεν λείπει και η αυτοαπασχόληση.

Ως προς τα χαρακτηριστικά τους, στις περισσότερες των περιπτώσεων, οι προαναφερθείσες μορφές απασχόλησης παρουσιάζουν ιδιαίτερες ή/και αρκετές παρατυπίες όπως:

- *Μη αμειβόμενη υπερωριακή απασχόληση:*
«Όχι, δεν υπάρχει αμοιβή. Δεν υπάρχει αμοιβή απ' αυτόν. Εγώ λαμβάνω τη συμφωνία, την οποία έχουμε προσυ, προσυπογράψει» (Γ.Ι.3, Αναστάσης, ερ. 23).
- *Αναντιστοιχία ανάμεσα στη συναφθείσα σύμβαση και στην πραγματική απασχόληση ως προς τις ώρες εργασίας (ή τις ημέρες εργασίας), τις απολαβές και τον αριθμό των ενσήμων.*
«Τη μέρα θα έλεγα δώδεκα... μπορεί να χτυπήσουμε και δεκατρείς. Δώδεκα με δεκατρείς θα έλεγα. Όι εντάξει, δεκατρείς νομίζω είναι υπερβολή. Δώδεκα, το σάνταρ» (Γ.Ι.2, Γεωργία, ερ. 22).
«Οι συνθήκες ήταν πολύ δύσκολες, πολλές οι ώρες, δεδουλευμένα ρεπό που δεν πληρωνόντουσαν ποτέ... Μέχρι που δεν άντεξα και έψαξα κάτι καλύτερο» (Γ.Ι.5, Μαρία Π.).
- *Συνδυασμός μερικής ή πλήρους και αδήλωτης απασχόλησης, με τρόπο ώστε να εξυπηρετούνται τα συμφέροντα των εργοδοτών*

(με την —συνήθως αναγκαστική— συναίνεση των εργαζομένων, λόγω ανάγκης ή σε κάποιες περιπτώσεις, επειδή κρίνουν ότι είναι πιο συμφέρουσα και για τους/τις ίδιους/ες).

«[χαμηλώνει τον τόνο της φωνής] Φανερά, επειδή ασφαλίζομαι για οχτάωρο αυτά που φαίνονται ότι παίρνω είναι γύρω στα τέσσερα ενενήντα πέντε (495), γύρω στα 5 κατοστάρια. Εεε. Και άλλα πέντε που μου δίνει στο χέρι. Δηλαδή μηνιαία παίρνω ένα χιλιάριο» (Γ.Ι.2, Γεωργία, ερ. 22).

«Λοιπόν, εε...ο μισθός πέρα από τα 550 που αναλογούν στο... δικό μου, τέλος πάντων, στο, στο μισθό μου, είχαμε κάνει συμφωνία να παίρνω 150 ευρώ παραπάνω, εε... μετρητά, άτυπα και μαύρα, εε... έτσι ώστε να έχω ένα εισόδημα 700 ευρώ κάθε μήνα, εε... το οποία με βόλευε και μένα γιατί ήταν έξτρα χρήματα αφορολόγητα και προφανώς βόλευε και τον εργοδότη μου» (Γ.Π.1, Μαρία).

«Ε: Δουλεύετε σύμφωνα με αυτά που ορίζονται στη σύμβαση;

Ανδρέας: Κάναμε οικονομική συμφωνία. [...] Εεε... 'Ότι λεφτά είχες συμφωνήσει στη σύμβαση έμπαιναν στην τράπεζα. Και μετά γινόντουσαν οι υπολογισμοί, τόσα ακόμα πρέπει να πάρεις και τα έπαιρνες στο χέρι» (Γ.Ι.8., Ανδρέας).

- *Συνδυασμός αμοιβής βάσει συναφθείσας σύμβασης και έτερων απολαβών, που εμπίπτουν σε άλλο είδος κατηγορίας απολαβών.*

«Παίρνω κάποια χρήματα τα οποία, δεν φαίνονται στη σύμβαση. Ωστόσο αποδεικνύονται λόγω των αναλυτικών περιοδικών δηλώσεων που στέλνονται στον ΕΦΚΑ. Άρα αποδεικνύεται...» (Γ.Ι.3, Αναστάσης, ερ. 22), «[...] πήρα και κάποια χρήματα παραπάνω για τις υπερωρίες που καθόμουν, εε... αλλά με την δικαιολογία ότι ήταν βενζίνες, δηλαδή έμπαιναν σαν βενζίνες, εξοδολόγιο βενζινών... στην τράπεζα και αυτά, αλλά ήτανε υπερωρίες, οι οποίες πληρωνόντουσαν με αυτούς τους τρόπους σε όλους τους συναδέλφους μου απ' ό,τι γνωρίζω» (Γ.Π.1, Μαρία).

- *Αλλαγές παραμέτρων του εργασιακού status λόγω της πανδημίας του COVID-19 και των μέτρων που τέθηκαν σε εφαρμογή στην αγορά εργασίας, όπως:*

«Το lockdown [αναφέρεται στο πρώτο lockdown] σίγουρα έχει επηρεάσει την εργασία μου. Μετά το lockdown έχει επηρεαστεί το ωράριο. Έχει μειωθεί κατά δύο ώρες... επειδή ανοίγουμε μία ώρα αργότερα το πρωί, γιατί δεν έχει πολύ κόσμος, και κλείνουμε πιο νωρίς το βράδυ» (Γ.Ι.6, Χάρης).

α) η ένταξη σε καθεστώς αναστολής εργασίας: «Ε: Τι είδους είναι η σύμβαση που έχετε;

Ανδρέας: Αυτή τη στιγμή βρίσκομαι σε αναστολή. Γενικότερα λόγω των συνθηκών, της κατάστασης φέτος, δηλωνόμασταν σαν ημιαπασχόληση αλλά δουλεύαμε δεκάωρα και δωδεκάωρα» (Γ.Ι.8, Ανδρέας).

«Εντάχθηκα σε καθεστώς αναστολής εργασίας [...] Μέχρι και σήμερα [...] φυσικά το εισόδημα μειώθηκε διότι η βασική επιχορήγηση προέρχεται από τον κρατικό προϋπολογισμό και η [...] η σύνδεσή μου με τη δουλειά γίνεται μέσω προσωρινών ανακλήσεων αναστολής. Τουλάχιστον μέχρι και σήμερα» (Γ.Ι.3, Αναστάσης, ερ. 35α).

β) η απόλυση κατά τη διάρκεια του lockdown και μετά την άρση των μέτρων της καραντίνας η επαναπρόσληψη: «Τότε με απέλυσαν και μετά που ξανανοίξαν με ξαναφωνάξαν να πάω στη δουλειά» (Γ.Ι.1, Κατερίνα, ερ. 35α).

γ) η μη ανανέωση της σύμβασης κατά τη διάρκεια του lockdown και μετά την άρση των μέτρων της καραντίνας και τελικά η επιστροφή στην ίδια εργασία με αδήλωτη απασχόληση:

«και επίσης η σύμβασή μου μπαίνοντας στην εταιρεία ήταν δίμηνη. Που σημαίνει ότι, εε... ανανεώθηκε εε... α... μία φορά, εε... και μέσα στην καραντίνα έληξε. Με αποτέλεσμα εγώ να χάσω τα χρήματα της αναστολής που... θα δικαιούμουν, εε... και αναγκάστηκα να μπω ταμείο. Εε... παρ' όλα αυτά στην εταιρεία πηγαίνω ακόμα και βοηθάω το λογιστήριο [...] εε... για την οποία δεν δηλώνομαι ας πούμε ότι δουλεύω. Δεν φαίνεται κάπου και... δηλαδή για το κράτος φαίνεται ότι είμαι στο ταμείο αυτή τη στιγμή» (Γ.Π.1., Μαρία).

δ) η μετάβαση σε καθεστώς ανεργίας για κάποιους μήνες:

«Ναι. Επηρεάστηκε αρκετά γιατί εκεί έμεινα άνεργη για δύο μήνες. Εκεί που ήταν να δουλεύω, δεν είχα ούτε αναστολή δηλαδή, επειδή είναι εποχιακό, όταν ξεκίνησε το lockdown δεν εργαζόμουν. Ήμουν άνεργη. Τον καιρό που θα ήταν να ξεκινήσω την εργασία μου, ξεκίνησε το lockdown, έμεινα άνεργη για δύο μήνες» (Γ.Ι.2., Γεωργία, ερ. 35α).

Ευρύτερες τάσεις – φαινόμενα – μετασχηματισμοί στην αγορά εργασίας

Αναφορικά με τις τάσεις και τους μετασχηματισμούς στην αγορά εργασίας, φαίνεται ότι έχει διαμορφωθεί ένα εργασιακό καθεστώς που χαρακτηρίζεται από μεγάλο βαθμό ευελιξίας και ελαστικότητας και ως προς τη μορφή συμβάσεων, και ως προς τις αμοιβές-χρηματικές απολαβές αλλά και ως προς το ωράριο εργασίας, ιδίως στον κλάδο του τουρισμού και της εστίασης.

1. Συγκεκριμένα, με βάση τα ερευνητικά ευρήματα της έρευνας πεδίου στην Κρήτη, φαίνεται ότι ακόμα και ο τύπος και οι όροι της σύμβασης αορίστου χρόνου¹ μετασχηματίζονται (σε αρκετές περιπτώσεις) σε έναν πιο ευέλικτο και προσωρινό, θεωρούμε, τύπο σύμβασης, πάλι αορίστου χρόνου, αλλά με χαρακτηριστικά μερικής απασχόλησης και αυξημένο τον βαθμό κινδύνου για απόλυση και συνακόλουθα τον βαθμό επισφάλειας.

«Ε.: Όχι για αυτήν... για την τρίμηνη. Τώρα μιλάμε για την προηγούμενη εμπειρία που είχες πριν από αυτήν που δουλεύεις τώρα, τη δουλειά.

Κατερίνα: Ναι, ναι κατάλαβα. Ναι, ήμουν τετράωρη, πεντάωρη εκεί.

Ε.: Α, και είχες αορίστου.

Κατερίνα: Ναι.

Ε.: Ωραία, και ποιος ήταν ο μηνιαίος μισθός σου τότε;

Κατερίνα: Εεε... Γύρω στα 380.»

Ε.: Για ποιον λόγο σταμάτησες να εργάζεσαι στην προηγούμενη θέση απασχόλησής σου;

Κατερίνα.: Με απέλυσαν.» (Γ.Ι.1., Κατερίνα, ερ. 12).

2. Η αυξητική τάση της «άτυπης» συμφωνίας-συναίνεσης μεταξύ εργοδότη/τριας και εργαζομένου/ης για καταβολή της νόμιμης —βάσει σύμβασης— αμοιβής και επιπλέον ενός αδήλωτου ποσού (στην οποία σύμβαση αναγράφονται συχνά λιγότερες ώρες εργασίας, χαμηλότερη αμοιβή και λιγότερων ωρών απασχόληση²).

1. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι παλαιότερα η σύμβαση αορίστου χρόνου συσχετιζόταν (κατά κανόνα) με ένα πιο πλήρες και σταθερό ωράριο, με προοπτικές μονιμοποίησης.

2. Κατά συνέπεια, λιγότερα ένησημα για τον/την εργαζόμενο/η αλλά και χαμηλότερο ποσό των ενσήμων που καλείται να καταβάλει ο/η εργοδότης.

Η προαναφερθείσα τάση φαίνεται να έχει ενταθεί αρκετά σε όλες τις μορφές επισφαλούς εργασίας, ιδίως στην εποχική εργασία, και να αποτελεί ουσιαστικά ένα «κοινό» μυστικό μεταξύ των εργοδοτών και των εργαζομένων, καθιστώντας, κατά τη γνώμη μας, την εν λόγω άτυπη συμφωνία-συναίνεση μία (παράνομη) «κανονικότητα» η οποία άτυπως νομιμοποιείται και διευρύνεται από τη σιωπή – (αναγκαστική) συναίνεση των ίδιων των εργαζομένων (ελλείπει άλλης επιλογής απασχόλησης), αλλά και τη μη διεκδίκηση των δεδουλευμένων τους και των εργασιακών τους δικαιωμάτων, λόγω βιοποριστικής ανάγκης και έλλειψης εναλλακτικών επιλογών εύρεσης εργασίας με πιο σταθερό χαρακτήρα.

Επιβεβαιώνεται, μ' αυτό τον τρόπο, η θεώρηση του ILO (2011) περί της διεύρυνσης των επισφαλών μορφών εργασίας λόγω της παράκαμψης από την πλευρά των εργοδοτών του ρυθμιστικού πλαισίου ή πολλές φορές την εύρεση κενών εντός των κανονισμών για τη διατήρηση ή την αύξηση της κερδοφορίας της επιχείρησής τους σε βάρος των υπαλλήλων τους (ILO, 2011):

- «[...] αλλά (δίνει έμφαση) ο υπάλληλος ας πούμε σε μία μικρή τοπική κοινωνία, όπως είναι εδώ, εάν δεν είναι ευχαριστημένος με την εργασία ή δηλώνεται [παίρνει και] μαύρα ή τον εκμεταλλεύονται... πολύ απλά εάν μιλήσει... θα μαθευτεί. Οπότε [γέλιο] η επόμενη επιχείρηση, που θα αναζητήσει δουλειά, δεν θα μπει στον κόπο να τον προσλάβει [μικρό γέλιο]. [...] «Οπότε αμαυρώνεσαι κατευθείαν γίνεσαι το μαύρο πρόσωπο, οπότε [δίνει έμφαση] δεν μιλάς. Ο Νόμος μπορεί να υπάρχει εκεί για να σε προστατέψει [δίνει έμφαση] ήδη. Απλά ο κόσμος δεν είναι ενήμερος, για τα δικαιώματά του. Και δεύτερον, δεν μιλάει. Λόγω του φόβου. [...]..ο εργοδότης μου με ασφαρίζει οχτάωρο [χαμηλώνει τον τόνο της φωνής] κανονικά, παίρνω αυτά που πρέπει, απ' το Νόμο. Κάνει ό,τι μπορεί. Εάν εμφανισθεί, ας πούμε, ότι... εάν με πιάσουν εμένα π.χ. υποτίθεται ότι το δικό μου ωράριο τελειώνει στις 10:00 [...] Ή ας πούμε π.χ. το βραδινό, είναι το βραδινό ωράριο είναι πιο... το βραδινό ένσημο μετά τις 10.00 είναι πιο ακριβό.» «Την Κυριακή λόγω και εκεί το ότι το ένσημο, η Κυριακή μετριάται ως διπλή μέρα, είναι λίγο πιο ακριβό. Βασικά νομίζω ότι όλη η τοπική κοινωνία εδώ, ότι όλη η τοπική κοινωνία την Κυριακή πλέκει πλεξούδες στα λιβάδια ξέρω, κυνηγάει πεταλούδες [χαμόγελο-μικρό γέλιο]. Δηλαδή δεν είμαι σίγουρη αν υπάρχει, αν φαίνεται εργαζόμενος που δουλεύει την Κυριακή [μικρό γέλιο]» (Γ.Ι.2. Γεωργία, ερ. 49).

- «[...] πάντως εγώ είχα κάνει αυτή τη συμφωνία με τα... μετρητά, και επίσης η σύμβασή μου μπαίνοντας στην εταιρεία ήτανε δίμηνη» (Γ.Π.1, Μαρία).

Αίτια επιλογής ή παραμονής σε επισφαλείς θέσεις εργασίας και συνθήκες εργασίας

Αναφορικά με τα αίτια επιλογής ή παραμονής σε θέσεις επισφαλούς εργασίας, στην πλειοψηφία τους οι συνεντευξιαζόμενοι/ες απάντησαν ότι οι κύριοι λόγοι ήταν:

1. Η *έλλειψη εναλλακτικών επιλογών*, δηλαδή η αδυναμία εύρεσης μόνιμης ή πλήρους απασχόλησης ή στο αντικείμενο των σπουδών τους, επιβεβαιώνοντας τόσο την αναντιστοιχία που υπάρχει μεταξύ εκπαιδευτικού συστήματος και αγοράς εργασίας όσο και την αδυναμία του συστήματος να συμβάλει στην ένταξη νέων σε πλήρεις και μόνιμες θέσεις απασχόλησης στην Ελλάδα (με δεδομένη και την απονευρωμένη και απορρυθμισμένη αγορά εργασίας): «Εντέλει κοιτώντας την κατάσταση η οποία επικρατεί, την όλη οικονομική κατάσταση, η οποία επικρατεί και με την ανεργία, η οποία προκύπτει σε πολλούς κλάδους, δεν κατάφερα, δεν θεωρούσα ότι θα κατάφερα εύκολα να βρω ανταπόκριση από τις σπουδές μου τις προπτυχιακές και εφόσον είχα ένα υπόβαθρο επαγγελματικό, θέλησα να το αξιοποιήσω και θεωρητικά [...]» (Γ.Ι.3., Αναστάσης, ερ. 25).

2. *Βιοποριστικοί λόγοι*: «Όποτε είχα λίγο ξεμείνει από χρήματα, εε... μέσα στην κατάσταση αυτή του κορωνοϊού κ.λπ., γιατί είχα κάνει και την επιλογή να ξεπληρώσω το αμάξι μου πριν γίνει όλο αυτό, οπότε τα χρήματα που είχα στην άκρη πήγαν στο αμάξι, δεν είχα κάποια ασφάλεια, κάποιο μαξιλαράκι πίσω, όποτε... είχανε, είχα λίγο ξεμείνει. [...] Εεε... λόγω χρημάτων το δέχτηκα. Είχα ανάγκη τα χρήματα, τα παραπάνω.» (Γ.Π.1, Μαρία).

«Προσπάθησα να μπω σε κάποιον παιδικό σταθμό να κάνω κάποια πρακτική. Τότε δεν έπαιρναν άτομα και έτσι το άφησα. Δεν μπορούσα και να μείνω χωρίς δουλειά, αναγκαστικά μπήκα σε άλλο κλάδο... Με στενοχωρεί που έρχομαι να εργαστώ για τέσσερις ώρες και να μην παίρνω αυτά που πρέπει να πάρω, και στο τέλος του μήνα απογοητεύομαι που παίρνω λίγα χρήματα» (Γ.Ι.5, Μαρία Π.)

3. Σε κάποιες περιπτώσεις, οι μορφές επισφαλούς εργασίας επιτρέπουν σε αυτούς/ές να συνεχίσουν ή να ολοκληρώσουν τις σπου-

δές τους: «[...] η οποία θα... εε... με βοηθήσει να τελειώσω, κατ' αρχάς, το μεταπτυχιακό μου» (Γ.Π.1, Μαρία).

4. *Ανάγκη ενίσχυσης του βιογραφικού τους* (αναφορικά με την εργασιακή εμπειρία τους) στην αρχή της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας και συνακόλουθα ενδυνάμωσης των μετέπειτα προοπτικών απασχόλησής τους): «[...] γιατί θέλω να μαζέψω εμπειρίες, θέλω να δουλέψω σε διάφορους τομείς, θέλω να δω τι μου αρέσει, εε... θέλω να κάνω το βιογραφικό μου πιο πλούσιο αν γίνεται, έτσι ώστε όταν θα είμαι έτοιμη να κατασταλάξω επαγγελματικά να είμαι ανταγωνιστική, εε... με το βιογραφικό που θα έχω και να μπορώ να βρω εύκολα, να, να, να επιλέξω στη δουλειά, που θα επιλέξω και εγώ» (Γ.Π.1., Μαρία).

5. Αντιμετωπίζουν την εργασία αυτή ως ένα μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στη φάση των σπουδών και την επαγγελματική τους αποκατάσταση, θεωρώντας ότι με αυτό τον τρόπο (και δεδομένης της «ευελιξίας» αυτών των μορφών απασχόλησης) έχουν τη δυνατότητα, χωρίς να είναι άνεργοι/ες, να κάνουν έναν καλύτερο σχεδιασμό των επόμενων επαγγελματικών τους κινήσεων (π.χ. αποταμίευση χρημάτων ή πιο στοχευμένη αναζήτηση μιας θέσης εργασίας που να σχετίζεται με τις σπουδές τους): «Επέλεξα την part-time απασχόληση αν και τα χρήματα που έπαιρνα ήταν πολύ λίγα, αλλά ήταν συνειδητό αυτό. Επίσης είχα ψάξει τι θα μπορούσα να κάνω στον ελεύθερό μου χρόνο και έκανα μια εξειδίκευση στη συμβουλευτική σταδιοδρομίας και με ενδιέφερε να ανοίξω και αυτήν την πόρτα την επαγγελματική, οπότε είχα τον χρόνο να κάνω και την πρακτική μου άσκηση, που κέρδισα και από εκεί πολλές γνώσεις και δεξιότητες» (Γ.Π.2, Νεφέλη).

«Για μένα η part-time δουλειά μειονεκτήματα δεν έχει. Έχει μόνο πλεονεκτήματα. Το πλεονέκτημα είναι ότι μπορώ να ασχοληθώ περισσότερο με τη ζωή μου... Ε: Αν κάποιος σας προσέφερε τώρα μια εργασία πλήρους απασχόλησης, θα την επιλέγατε; Χάρης: Το πιθανότερο είναι να μην δεχόμουν την πλήρη απασχόληση, διότι αυτό που κάνω αυτή τη στιγμή έχει μια σχέση με αυτό που σπουδάζω, οπότε θα ήθελα να το συνεχίσω... Και στο ωράριο όποια ευλυγισία θέλω είναι πιθανή» (Γ.Ι.6, Χάρης).

6. Η απασχόλησή τους σε θέσεις (έστω) επισφαλούς εργασίας σε μεγάλες εταιρείες τους/τις δίνει ένα αίσθημα ασφάλειας, στοιχείο που τους/τις κάνει διστακτικούς να τις εγκαταλείψουν για να αναζητήσουν μια άλλη θέση, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της υφιστάμενης οικονομικής κρίσης και της καθημαγμένης αγοράς εργασίας στην Ελλάδα.

Αντίκτυπος της επισφαλούς απασχόλησης στη ζωή και στη βιοτική τροχιά των νέων και ζητήματα δημόσιας εμπιστοσύνης

Αναφορικά με τον αντίκτυπο της επισφαλούς εργασίας στη βιοτική τροχιά των νέων, από τα ερευνητικά ευρήματα στην Περιφέρεια Κρήτης προέκυψε ότι:

1. Φαίνεται να υπάρχει *εξάρτηση σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό από τους γονείς τους* (αναγκαστική παραμονή στο πατρικό σπίτι, ανάγκη οικονομικής ενίσχυσης από τους γονείς, τακτική ή σε περιπτώσεις ανάγκης) προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους (ειδικά στις περιπτώσεις της εποχικής εργασίας):

«Όταν μπορούνε και άμα τους ζητήσω, ναι» (Γ.Ι.1., Κατερίνα, ερ. 24).

«Εεε... για... καθαρά βιοποριστικούς λόγους... Γιατί χωρίς δουλειά το χειμώνα δεν μπορώ να πληρώνω νοίκια» (Γ.Ι.2. Γεωργία ερ. 5).

«Οικονομικά, δεν με στηρίζουν. Ηθελημένα, ηθελημένα εγώ δεν θέλω να με στηρίζουν. Ωστόσο σίγουρα πολλές φορές με βοηθούν, φέροντάς μου τρόφιμα και διάφορα είδη σπιτιού, για το σπίτι. Διάφορες ανάγκες για το σπίτι» (Γ.Ι.3., Αναστάσης, ερ. 24).

2. Εντοπίζεται *γενικότερο διευρυμένο άγχος και περιορισμός των δραστηριοτήτων τους*, λόγω έλλειψης χρημάτων και ελεύθερου χρόνου, γεγονός που έχει συνέπειες στην κοινωνικοποίησή τους και στην προσωπική τους εξέλιξη:

«Με επηρεάζει αρκετά γιατί δεν έχω πολύ ελεύθερο,... έχω χρόνο αλλά δεν έχω πολύ χρόνο να κάνω άλλα πράγματα πέρα από αυτό. Δηλαδή θα δουλέψω, θα πάω να κοιμηθώ, θα [...]» (Γ.Ι.2., Γεωργία, ερ. 28).

«Εεεε... όταν είμαι στη δουλειά το πρωί, εεε... δεν βλέπω τόσες ώρες τον μικρό, εεε... να του κάνω μία απασχόληση, κάτι, να τον πάω βόλτα. Εεε... τα μειονεκτήματα είναι το βράδυ που... λίγο... χμ... πώς να το πω τώρα... [μεγάλη παύση]. Δεν ξέρω να το απαντήσω αυτό. [...] Οι βραδινές ώρες που... πάλι πρέπει να αφήσω κάπου τον μικρό. Αυτό» (Γ.Ι.3., Κατερίνα, ερ. 28).

Υπάρχουν εμφανώς ψυχολογικές συνέπειες: τα ερευνητικά υποκείμενα (επισφαλώς εργαζόμενοι νέοι/ες) έχουν άγχος, αισθάνονται

απογοήτευση και θυμό καθώς και ανασφάλεια και αβεβαιότητα-απαισιοδοξία για το μέλλον, τόσο σε προσωπικό όσο και σε επαγγελματικό επίπεδο, ιδίως λόγω και της πανδημίας του COVID-19, που ενέτεινε την εργασιακή τους επισφάλεια:

«Προς τα προσωπικά μου συναισθήματα για αυτή τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή είναι άγχος, είναι στρες, είναι ότι λόγω και κορωνοϊού και αν συνεχιστεί αυτό θα επιφέρει πολλές αλλαγές και στην προσωπική μου και στις θέσεις εργασίας» (Γ.Ι.2. Γεωργία, ερ. 51).

3. Είναι εμφανής η αδυναμία πραγματοποίησης:

α) επαγγελματικών στόχων (π.χ. μια δική τους επιχείρηση) λόγω έλλειψης χρημάτων και φόβου σε σχέση με τη γραφειοκρατία και το ασταθές σχετικό ρυθμιστικό πλαίσιο:

«Εεε, θα ήθελα να ανοίξω γιατί έχω τελειώσει ονυχοπλαστική-μακιγιάζ, αλλά έχω πάντα αυτό το φόβο στο... στα έξοδα, στις... υποχρεώσεις» (Κατερίνα, Γ.Ι.1. ερ. 40).

ή β) προσωπικών στόχων (δημιουργία οικογένειας), λόγω χαμηλών εσόδων από την εργασία τους.

4. Επίσης, συχνά θεωρούν ότι γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους/τις εργοδότες/τριες και συχνά νιώθουν αδικημένοι/ες λόγω έλλειψης αξιοκρατίας στην αγορά εργασίας, θεωρώντας, σε κάποιες περιπτώσεις, ότι υπάρχει ανισότητα ως προς την εύρεση εργασίας μεταξύ των νέων που έχουν προσόντα ανώτατου εκπαιδευτικού επιπέδου και των νέων με μεσαίο και χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο (job polarization):

«Ναι και σε... κάποιο επίπεδο που έχουν φτάσει, όποιος έχει φτάσει εκεί.[...] Να μην χρειάζεται π.χ. ένα διδακτορικό, ένα μεταπτυχιακό να κάνεις, για να ξέρεις ότι θα σε πάρουνε σίγουρα σε μία θέση» (Γ.Ι.1., Κατερίνα, ερ. 51).

5. Επιπρόσθετα, φαίνεται να υπάρχει έλλειψη εμπιστοσύνης στους θεσμούς και στο κράτος πρόνοιας και μια τάση δυσπιστίας και απαξίωσης των πολιτικών προσώπων και πολιτικού συστήματος, η οποία μπορεί να εκβάλει σε απονεύρωση της δημόσιας εμπιστοσύνης:

«Γιατί ξέρουμε πού ζούμε. Ε, 100 χιλιάρικά θα φάει ο ένας από δω, θα φάει ο άλλος καμιά πενήνταριά. Κάτι θα μείνει» (Γ.Ι.2., Γεωργία, ερ. 51).

«Με αυτές τις καταστάσεις που βλέπουμε και βιώνουμε τα τελευταία χρόνια, τι εμπιστοσύνη να έχεις; Δηλαδή όταν δεν υπάρχει κράτος

πρόνοιας... Ούτε το ταμείο ανεργίας επαρκεί. Γενικά το κράτος πιστεύω ότι δεν βοηθάει σε αυτόν τον τομέα. Ναι. Και δεν στηρίζει τον λαό του» (Γ.Ι.7, Άννα).

Τα προαναφερθέντα σε συνδυασμό με την έλλειψη, κατ' αυτούς/ές, σύνδεσης του εκπαιδευτικού συστήματος με την αγορά εργασίας και με την υφιστάμενη δυσμενή κατάσταση των πραγμάτων στην οικονομία και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα, τους/τις έχουν οδηγήσει να θεωρούν πλέον ως καθοριστικούς παράγοντες εύρεσης εργασίας:

α) τον «βαθμό απελπισίας» (δηλαδή την πλήρη απουσία εναλλακτικών και την ανάγκη επιβίωσης, που τους/τις οδηγεί να δέχονται κάθε εκδοχή επισφαλούς εργασίας χωρίς ουσιαστικά δικαιώματα επιλογής):

«Βαθμός απελπισίας, χμ [μικρό γέλιο], για αρχή.[...] Ναι [χαμόγελο-μικρό γέλιο]. Όταν είσαι άνεργος χρόνια ή έχεις πολύ καιρό να βρεις κάποια δουλειά, τα έξοδα τρέχουν [αύξηση της έντασης του γέλιου]... Κάνεις τα πάντα [μικρό γέλιο]. Δεν είσαι επιλεκτικός [μικρό γέλιο]. Θεωρώ [μικρό γέλιο].» (Γ.Ι.2., Γεωργία, ερ. 43).

β) και την εργασιακή εμπειρία, και δευτερευόντως τα πτυχία και τις ικανότητες, που σε συνδυασμό και με όλα τα προαναφερθέντα ευρήματα καταδεικνύουν ξεκάθαρα αφενός την αναγκαστική (και χωρίς άλλη εναλλακτική επιλογή λόγω βιοποριστικής ανάγκης) υπαγωγή τμήματος της νέας γενιάς σε ένα νέο είδος προκαριάτου (precariat) (βλ. και Standing 2014) με κύριες συνισταμένες την αβεβαιότητα, την ανασφάλεια και την κοινωνική ευαλωτότητα (βλ. και Σπυριδάκης 2018) αλλά και τη σταδιακή αποδυνάμωση του standard framework of biography (Alheit & Bergamini 1998: 122) της νέας γενιάς, μετατρέποντάς το σταδιακά σε precarious framework of biography.

Συμπερασματικές επισημάνσεις

Συμπερασματικά, βάσει όλων των προαναφερθέντων, καθίσταται εμφανές ότι ναι μεν έχουν ληφθεί μέτρα σε σχέση με την αντιμετώπιση-πάταξη της αδήλωτης εργασίας (η οποία αποτελεί και μία από τις πιο επισφαλείς μορφές εργασίας) σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο, αλλά και των υπόλοιπων τύπων επισφαλούς εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η πρωτοβουλία για τη δημιουργία του *Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων, της Ευρωπαϊκής Πλατφόρμας για την καταπολέμηση της αδήλωτης εργασίας* αλλά και των υπόλοιπων συναφών μέτρων που αφορούν το φαινόμενο της επισφαλούς εργα-

σίας, όπως επί παραδείγματι η έναρξη της καμπάνιας για την πάταξη της αδήλωτης εργασίας «EU4FairWork» τον Μάρτιο του 2020 (βλ. αναλυτικά European Commission/DG EMPL, 2020b: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1496&furtherNews=yes&langId=en&newsId=9568>), η ίδρυση της Ευρωπαϊκής Αρχής Εργασίας (European Labour Authority) στα τέλη Ιουλίου του 2019, η οποία αποτελεί μέρος της πρωτοβουλίας του Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων (βλ. αναλυτικά ELA 2020: <https://www.ela.europa.eu/>: European Parliament & Council of the European Union 2019: 21-56), το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο Πολιτικής για την Απασχόληση (European Employment Policy Observatory – EEPO) (European Commission/DG EMPL, 2020c: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1086&langId=en>) αλλά και οι προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση εν γένει (βλ. ενδεικτικά European Commission 2012: 2-27).

Ωστόσο, όπως διαφαίνεται σε αρκετά κράτη μέλη της Ε.Ε. (συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας), ο αντίκτυπος της διεύρυνσης των επισφαλών μορφών απασχόλησης αφενός στο πεδίο της αγοράς εργασίας και της οικονομίας και αφετέρου στους/στις ίδιους/ες τους/τις εργαζομένους/ες, ιδίως στους/στις νέους/νέες, παραμένει τεράστια πρόκληση και πρόβλημα τόσο για την ίδια την Ε.Ε. όσο και για τα κράτη μέλη με αμφίβολη, κατά τη γνώμη μας, επιτυχή επίλυση, ήτοι μείωση των μορφών και ποσοστών της επισφαλούς εργασίας. Τουλάχιστον για το βραχυπρόθεσμο και μεσοπρόθεσμο μέλλον.

Ο αντίκτυπος της Οικονομικής Κρίσης και συνακόλουθα της Ύφεσης και τα πολύ αυστηρά δημοσιονομικά μέτρα που ελήφθησαν για την αντιμετώπισή της σε ορισμένα κράτη μέλη, όπως στην Ελλάδα, καθώς και παγιωμένα προβλήματα και παθογένειες σε επίπεδο αγοράς εργασίας και κράτους πρόνοιας, που εξακολουθούν να παραμένουν ανεπίλυτα, φαίνεται ότι έχουν αφήσει το αποτύπωμά τους στο εσωτερικό αρκετών κρατών μελών της Ε.Ε.

Τα προαναφερθέντα, σε συνδυασμό με την υφιστάμενη υγειονομική κρίση λόγω της πανδημίας του COVID-19, οι συνέπειες της οποίας είναι ήδη ορατές στις αγορές εργασίας και στις οικονομίες των κρατών μελών, θεωρούμε ότι προμηνύουν μία τρίτη Κρίση στην Ευρώπη (βλ. και Δρακάκη 2018: 838), με τη διαχείρισή της από την πλευρά της Ε.Ε. να καθίσταται αβέβαιη, ιδίως για το εργατικό δυναμικό που απασχολείται σε επισφαλείς μορφές εργασίας (βλ. Papadakis, Drakaki, Saridakis, Dafermos 2020: 490-491).

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, όπως εύστοχα επισημαίνουν οι Kanelleas *et al.* (2020: 36): «Ταυτόχρονα όμως, οι εργαζόμενοι

στην Ελλάδα είναι ήδη εξαιρετικά ανασφαλείς για τις διαφαινόμενες συνέπειες της πολύμηνης (;) «παράλυσης» των τουριστικών ανταλλαγών στη μοναδική «βαριά βιομηχανία» της χώρας. [...] Πράγματι, το οικονομικό αποτύπωμα της πανδημίας αναμένεται να είναι ισχυρότερο στις λιγότερο ανεπτυγμένες και με χαμηλότερη κλαδική διαφοροποίηση περιφέρειες του Ευρωπαϊκού Νότου, όπως είναι οι ελληνικές. [...] Η εξάρτηση των περισσότερων ελληνικών περιφερειών από ένα εξαιρετικά περιορισμένο εύρος οικονομικών δραστηριοτήτων εκτιμάται ότι θα πολλαπλασιάσει τις δυσμενείς συνέπειες της εν εξελίξει ύφεσης (ΣΒΕ, 2020) [...] Το σκληρό αποτύπωμα της τρέχουσας πανδημίας εξελίσσεται ταχύτατα και φέρει τη δική του ιδιαίτερη διαλεκτική: δεν αφήνει καμία περιοχή ανεπηρέαστη αλλά, ταυτόχρονα, επηρεάζει με άνισο τρόπο τις διαφορετικές περιφέρειες. Ακόμη περισσότερο, αναμένεται να στιγματίσει άνισα τις αγορές εργασίας των περιφερειών αυτών, καθώς διαφορετικοί κλάδοι και τοπικές παραγωγικές ιδιαιτερότητες θα έχουν εξίσου διαφορετική ανταπόκριση στις τρέχουσες προκλήσεις. Οι εργαζόμενοι των κλάδων και περιφερειών αυτών πρέπει από τώρα να μεριμνήσουν αναπτύσσοντας τη δράση και τις πρωτοβουλίες τους.» (Kanelleas *et al.* 2020: 37).

Αξίζει να σημειωθεί ότι στις 9 Απριλίου 2020 το Eurofound ξεκίνησε μια διαδικτυακή έρευνα μεγάλης κλίμακας με τίτλο «Living, working and COVID-19», προκειμένου να εξεταστεί ο αντίκτυπος της πανδημίας στην ευημερία, στην εργασία και στην οικονομική κατάσταση των ανθρώπων που ζουν σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση.³ Στη συνέχεια παρουσιάζονται κάποια από τα δημοσιοποιημένα στοιχεία που αφορούν την Ελλάδα (ηλικιακές ομάδες 18-50+ και 18-34), σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με το αντικείμενο της παρούσας μελέτης και αναδεικνύουν τις ισχυρές και πολυεπίπεδες επιπτώσεις της πανδημίας στην αγορά εργασίας ήδη από την πρώτη φάση της: 4,7% των ατόμων (ηλικίας 18-50+) έχασαν τη δουλειά ή τις συμβάσεις τους μόλις (άνδρες 5,5% και γυναίκες 3,5%) και 41,8% προσωρινά (άνδρες

3. Μέχρι τις 30 Απριλίου έως ότου διήρκεσε η πρώτη φάση της έρευνας πεδίου, περισσότερα από 85.000 άτομα (διαφόρων ηλικιακών ομάδων από 18 ετών και πάνω) είχαν ήδη συμμετάσχει σε αυτήν. Κάποιες από τις ερωτήσεις βασίζονταν στις προηγούμενες έρευνες του Eurofound «European Quality of Life Survey» (EQLS) και «European Working Conditions Survey» (EWCS), ενώ άλλες ερωτήσεις ήταν νέες ή διαμορφώθηκαν με βάση άλλες πηγές, όπως τα στατιστικά δεδομένα της έρευνας EU-SILC της Eurostat. Τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας «Eurofound (2020c), *Living, working and COVID-19 dataset*, Dublin» είναι διαθέσιμα στο ακόλουθο link: <http://eurofound.link/covid19data>

44,7% και γυναίκες 38,3%). Τα αντίστοιχα ποσοστά για την ηλικιακή ομάδα 18-34: 4,1% έχασαν τη δουλειά ή τις συμβάσεις τους μόνιμα και 43,7% προσωρινά. 53,5% δήλωσαν ότι οι ώρες εργασίας τους μειώθηκαν πολύ (άνδρες 54,4% και γυναίκες 52%) και 12,8% ότι μειώθηκαν λίγο (άνδρες 12,7% και γυναίκες 12,9%). 14,7% θεωρούν το ενδεχόμενο να χάσουν τη δουλειά τους μέσα στους επόμενους 3 μήνες πολύ πιθανό (άνδρες 16,7% και γυναίκες 12,1%) και 8,9% αρκετά πιθανό (άνδρες 9% και γυναίκες 8,8%). 17% κατά το διάστημα αυτό ανησυχούσαν διαρκώς για τη δουλειά τους ακόμα και σε ώρες εκτός εργασίας (άνδρες 20% και γυναίκες 13,2%) και 25,2% πολύ συχνά (άνδρες 26,8% και γυναίκες 22,9%). 26% άρχισαν να εργάζονται από το σπίτι ως αποτέλεσμα της πανδημίας (άνδρες 18,3% και γυναίκες 36%· για όλα τα προαναφερθέντα βλ. Eurofound 2020c).

Αναντίλεκτα, το οικονομικό impact της πανδημίας ήδη είναι ιδιαίτερα ορατό και έχει ήδη οδηγήσει σε μεγάλη και πολυεπίπεδη ύφεση, τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα. Και όπως έχουμε ήδη επισημάνει, είναι πιθανό να οδηγήσει σε μεγαλύτερη επισφάλεια στην αγορά εργασίας όσο και να πλήξει περισσότερο τους/τις ήδη επισφαλώς εργαζομένους/ες (επί παραδείγματι τους εποχικά εργαζόμενους/ες στον χώρο του τουρισμού).⁴ Όλα τα προαναφερθέντα θέτουν μεταξύ άλλων ισχυρές προκλήσεις για το πλέγμα των δημόσιων πολιτικών (public policy complex).

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- CEDEFOP (2019). Skills Forecast. Available at: <http://www.cedefop.europa.eu/el/publications-and-resources/data-visualisations/skills-forecast>.
- Corbin, J. & Strauss, A. L. (1990). Grounded Theory Research: Procedures, Canons and Evaluative Criteria. *Zeitschrift für Soziologie*, 19(6), pp. 418-427. Available at: <http://zfs-online.ub.unibielefeld.de/index.php/zfs/article/viewFile/2741/2278>.
- ELA (2020). European Labour Authority-Role of the ELA. Available at: <https://www.ela.europa.eu/>.

4. Ήδη στην υπό εξέλιξη έρευνά μας εξετάζουμε (με επικαιροποίηση της δευτερογενούς ποσοτικής ανάλυσης, αλλά και με βάση την ανάλυση του συνόλου των ευρημάτων της ποιοτικής έρευνας και στις τρεις περιφέρειες) τις επιπτώσεις της πανδημίας στην αγορά εργασίας και ειδικότερα στις μορφές και τύπους της επισφαλούς εργασίας (με έμφαση στη νέα γενιά).

- Eurofound (2020a). *Labour market change: Trends and policy approaches towards flexibilisation*. Challenges and prospects in the EU series. Luxembourg: Publications Office of the European Union. doi:10.2806/70018 & https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef19034en.pdf.
- Eurofound (2020b). *Telework and ICT-based mobile work: Flexible working in the digital age*. New forms of employment series, Luxembourg: Publications Office of the European Union. doi:10.2806/337167 & https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef19032en.pdf.
- Eurofound (2020c). *Living, working and COVID-19 dataset*. Dublin: Eurofound. Available at: <http://eurofound.link/covid19data>
- European Commission (2012). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Towards a job-rich recovery. COM(2012) 173 final, Strasbourg, 18.04.2012. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52012DC0173&from=EN>
- European Commission (2017a). *Reflection Paper on the Social Dimension of Europe*. COM(2017) 206, 26/04/2017. European Commission.
- European Commission-DG EMPL (2020). *Joint Employment Report 2020*, As adopted by the EPSCO Council on 8 April 2020. European Commission – Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion. Available via Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=8270&furtherPubs=yes>. Accessed 1 September 2020.
- European Commission/DG EMPL (2020a). *Delivering on the European Pillar of Social Rights*. Available at: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1226&langId=en>.
- European Commission/DG EMPL (2020b). *EU4FairWork: Commission launches campaign to tackle undeclared work*. Available at: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1496&furtherNews=yes&langId=en&newsId=9568>.
- European Commission/DG EMPL (2020c). *European Employment Policy Observatory*. Available at: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1086&langId=en>
- European Parliament & Council of the European Union (2019). *Regulation (EU) 2019/1149 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 establishing a European Labour Authority, amending Regulations (EC) No 883/2004, (EU) No 492/2011, and (EU) 2016/589 and repealing Decision (EU) 2016/344 (Text with relevance for the EEA and for Switzerland)*. L 186, 11.07.2019. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32019R1149>.
- Eurostat (2020a). Employees by educational attainment level, sex, age and full-time/part-time employment (%) [edat_lfs_9907]. Eurostat. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=edat_lfs_9907&lang=en. Accessed 24 July 2020.

- Eurostat (2020b). Inactive population by sex, age and citizenship (1000) [lfsa_igan]. Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_igan&lang=en. Accessed 24 July 2020.
- Eurostat (2020c). In-work at-risk-of-poverty rate by age and sex - EU-SILC survey [ilc_iw01]. Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_iw01&lang=en. Accessed 24 July 2020.
- Eurostat (2020d). In-work at-risk-of-poverty rate by full-/part-time work - EU-SILC survey [ilc_iw07]. Eurostat. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_iw07&lang=en. Accessed 24 July 2020.
- Eurostat (2020e). In-work at-risk-of-poverty rate by type of contract - EU-SILC survey [ilc_iw05]. Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_iw05&lang=en. Accessed 24 July 2020.
- Eurostat (2020f). Main reason for part-time employment - Distributions by sex and age (%) [lfsa_epgar]. Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_epgar&lang=en. Accessed 24 July 2020.
- Eurostat (2020g). Part-time employment and temporary contracts - annual data [ifsi_pt_a]. Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ifsi_pt_a&lang=en. Accessed 24 July 2020.
- Eurostat (2020h). Part-time employment as percentage of the total employment, by sex and age (%) [lfsa_eppga]. Eurostat. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_eppga&lang=en. Accessed 24 July 2020.
- Eurostat (2020i). Population on 1 January by age and sex [demo_pjan]. Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_pjan&lang=en. Accessed 24 July 2020.
- Eurostat (2020j). Ratio of young people in the total population on 1 January by sex and age [yth_demo_020]. Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=yth_demo_020&lang=en. Accessed 24 July 2020.
- Eurostat (2020k). Temporary employees by sex, age and duration of the work contract (1000) [lfsa_etgadc]. Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_etgadc&lang=en. Accessed 24 July 2020.
- Eurostat (2020l). Temporary employees by sex, age and main reason [lfsa_etgar]. Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_etgar&lang=en. Accessed 25 July 2020.
- Eurostat (2020m). Unemployment by sex and age – annual data [une_rt_a]. Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=une_rt_a&lang=en. Accessed 24 July 2020.
- Eurostat (2020n). Youth employment by sex, age and educational attainment level [yth_empl_010]. Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=yth_empl_010&lang=en. Accessed 24 July 2020.
- Eurostat (2020o). Youth unemployment by sex, age and educational attainment level [yth_empl_090]. Eurostat. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=yth_empl_090&lang=en. Accessed 24 July 2020.

- Eurostat (2020p). 1 in 10 employed persons at risk of poverty in 2018. Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20200131-2>. Accessed 24 July 2020.
- Featherstone, K. (2011). The JCMS Annual Lecture: The Greek Sovereign Debt Crisis and EMU: A Failing State in a Skewed Regime. *Journal of Common Market Studies*, 49(2), pp. 193-217.
- Green, A. (2017). *The Crisis for Young People. Generational Inequalities in Education, Work, Housing and Welfare*. London: Palgrave Macmillan.
- ILO (2011). *From precarious work to decent work. Policies and regulations to combat precarious employment*. ILO: Geneva. Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_dialogue/@actrav/documents/meetingdocument/wcms_164286.pdf.
- ILO (2020). *ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Second edition*. 07/04/2020. International Labour Organization. Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_740877.pdf.
- Kalleberg, A. L., & Vallas, St. P. (2017). Probing Precarious Work: Theory, Research, and Politics. In A. L. Kalleberg, & St. P. Vallas (eds), *Precarious Work (Research in the Sociology of Work)*. (Volume 31) Emerald Publishing Limited, pp. 1-30.
- Kotroyannos, D., Lavdas K., Papadakis, N., Kyridis, A., Theodorikakos, P., Tzagkarakis, S.-I, Drakaki, M. (2015). An Individuality in Parenthesis? Social Vulnerability, Youth and the Welfare State in Crisis: On the Case of Neets, in Greece, within the European Context. *Studies in Social Sciences and Humanities*, 3(5), pp. 268-279. Available at: <https://ideas.repec.org/a/rss/jnljsh/v3i5p4.html>.
- Lodovici, M. S., & Semenza, R. (eds). (2012). *Precarious work and high-skilled youth in Europe*. (Vol. 937). Milan: FrancoAngeli.
- Matsaganis, M. (2011). The welfare state and the crisis: the case of Greece. *Journal of European Social Policy*, 21(5), pp. 501-512. Available at: <https://doi.org/10.1177/0958928711418858>.
- Matsaganis, M. (2013). *The Greek Crisis: Social Impact and Policy Responses*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- OECD (2014). *How does GREECE compare? September 2014. OECD Employment Outlook 2014*. Paris: OECD. Available at: <http://www.oecd.org/greece/EMO-GRC-EN.pdf>.
- Papadakis, N., and Drakaki, M., Papargyris, A., Dafermos, V., Basta, M., Theodorikakos, P., Pandis, P., Kyridis, A. (2017a). “Painted from life...” A Disengaged Youth? *Young People and NEETs in a devastated country*. LLAKES Research Paper 59. UK/London: UCL/Institute of Education/LLAKES, pp. 1-40. Available at: <http://www.llakes.ac.uk/research-papers>.
- Papadakis, N., Drakaki, M., Kyridis, A., Papargyris, A. (2017b). Between a frightening Present and a disjoined Future. Recession and social vulnerability

in the case of Greek Neets: Socio-demographics, facets of the Crisis' Impact and the revival of the intergenerational transmission of poverty. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 4(18), pp. 8-20. doi:10.14738/assrj.418.3688.

- Papadakis N., Drakaki M., Saridaki, S., Vafermos V. (2020), Into the Vicious Cycle of Precarity. Labour Market, Precarious Work, Social Vulnerability and Youth: The case of Greece within the EU context, in *Advances in Social Sciences Research Journal [ASSRJ]*, 7(12), Dec 2020, pp. 474-496. <https://doi.org/10.14738/assrj.712.9511>. Available at: <https://journals.scholarpublishing.org/index.php/ASSRJ/article/view/9511>
- Papadakis, N., Dafermos, V., Drakaki, M., Papargyris, A. (2018). Recession and Social Vulnerability among Youth: Socio-Demographics, Facets of the Crisis' Impact and the Revival of the Intergenerational Transmission of Poverty in Young People and NEETs in Today's Greece, in P. Calogianakis, N. Papadakis, A. Ifanti (eds), *Crisis in Education. Socio-Economic, Political & Cultural Challenges*. Cyprus/Nicosia: HM Studies & Publishing, pp. 176-195.
- Rubery, J., Grimshaw, D., Keizer, A., & Johnson, M. (2018). Challenges and contradictions in the 'normalising' of precarious work. *Work, Employment and Society*, 32(3), pp. 509-527.
- Standing, G. (2014). *The precariat: the new dangerous class*. London/UK, New York/N.Y.: Bloomsbury.
- Strauss, A. & Corbin, J. (1998). *Basics of Qualitative Research, Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks: Sage.

Ελληνόγλωσση

- Alheit, P. & Bergamini, St. (1998). Βιογραφική έρευνα και έρευνα ιστοριών ζωής, στο Σ. Παπαϊωάννου, P. Alheit & H. Salling Olesen (επιμ.), *Κοινωνικός μετασχηματισμός, εκπαίδευση και τοπική κοινωνία*. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Κοινωνιολογίας & Διεθνές Μεταπτυχιακό Θερινό Σχολείο, σσ. 121-130.
- Δρακάκη, Μ. (2018). *Η ευρωπαϊκή πολιτική για τη διά βίου μάθηση, την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση και την απασχολησιμότητα, στο πλέγμα των δημόσιων πολιτικών, στο πλαίσιο της Στρατηγικής «Ευρώπη 2020»*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Κρήτης, ND: 44993. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/44993> & <https://elocus.lib.uoc.gr/dlib/0/f/c/metadata-dlib-1543840148-683743-2341.tkl>.
- ΕΙΕΑΔ (2018). *Μηχανισμός διάγνωσης αναγκών της αγοράς εργασίας. Ετήσια Έκθεση 2018*. Αθήνα: Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού – Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. Διαθέσιμο στο: <http://lmds.eiead.gr/>.

- Kanelleas, A., Psarologos, D., Voulgaris, D., Gourzis, K., & Gialis, S. (2020). Το σκληρό άνισο περιφερειακό αποτύπωμα της πανδημίας: Μια αποτίμηση με βάση το «COVID-19_Regional_Labour» web GIS για τον Μεσογειακό Ευρωπαϊκό Νότο. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154, σσ. 29-39. <https://doi.org/10.12681/grsr.2322>
- Καρακιουλάφη, Χ., Σπυριδάκης, Μ., Γιαννακοπούλου, Ε., Καραλής, Δ., Σώρος, Γ. (2014). *Ανεργία και εργασιακή επισφάλεια. Διαστάσεις και επιπτώσεις σε καιρό κρίσης*. Μελέτη 31, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- ΜΕΑΕΠΚ (Μονάδα Ερευνών Γνώμης και Επιχειρηματικότητας Πανεπιστημίου Κρήτης - 2019). Π.2.2. *Επικαιροποίηση δεδομένων για την αγορά εργασίας στην Κρήτη 2018*. Ερευνητικό Έργο: Περιφερειακός Μηχανισμός Παρακολούθησης της Αγοράς Εργασίας στην Κρήτη (ΚΑ 4523). Ιανουάριος 2019, Ρέθυμνο: ΜΕΑΕΠΚ (αδημοσίευτο Παραδοτέο).
- Παπαδάκης, Ν. (2018). Το κοινωνικό κόστος της κρίσης, ανισότητες, ανεργία-επισφάλεια και ευρωσκεπτικισμός στην Ευρώπη σήμερα. Σημειώσεις για την κατάσταση των πραγμάτων και τις προκλήσεις για τη δημόσια πολιτική σε Ευρώπη και Ελλάδα. *Τετράδια Πολιτικής Επιστήμης*, 9. Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σσ. 5-24.
- Παπαδάκης, Ν., Παπαργύρης, Α., Δαφέρμος, Β., Δρακάκη, Μ., Πλυμάκης, Σ. (2016). Ζητήματα βιοτικής τροχιάς, στρατηγικές επιβίωσης, δημόσια εμπιστοσύνη και πολιτική συμπεριφορά των Neets στην Ελλάδα σήμερα. Στο Ν. Παπαδάκης, Α. Κυρίδης, Ν. Φωτόπουλος (επιμ.), *Νέα Γενιά και NEETs στην Ελλάδα της Κρίσης. Οι επείγουσες διαστάσεις του προβλήματος: Έρευνα και ολοκληρωμένη παρέμβαση*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σσ. 57-79.
- Σπυριδάκης, Μ. (2018). *Homo Precarius. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο
- Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.

Έρευνες της Eurostat από τις οποίες αντλήθηκαν στοιχεία

(<https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>)

Involuntary part-time employment as percentage of the total part-time employment, by sex and age (%) [lfsa_eppgai]:
https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_eppgai&lang=en

Labour market transitions – annual data [lfsi_long_a]:
https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsi_long_a&lang=en

Part-time employment and temporary contracts - annual data [lfsi_pt_a]:
https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsi_pt_a&lang=en

In-work at-risk-of-poverty rate by full-/part-time work - EU-SILC survey [ilc_iw07]:

http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_iw07&lang=en

In-work at-risk-of-poverty rate by type of contract - EU-SILC survey [ilc_iw05]:

https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_iw05&lang=en

Inactive population by sex, age and citizenship (1000) [lfsa_igan]:

https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_igan&lang=en

Part-time employment as percentage of the total employment, by sex and age (%) [lfsa_eppga]:

http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_eppga&lang=en

Temporary employees by sex, age and main reason [lfsa_etgar]:

https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_etgar&lang=en

Unemployment by sex, age and citizenship (1000) [lfsa_ugan]:

http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_ugan&lang=en

Employment by sex, age, professional status and full-time/part-time (1000) [lfsa_oftpt]:

https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_oftpt&lang=en

Employees by educational attainment level, sex, age and full-time/part-time employment (%) [edat_lfs_9907]:

http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=edat_lfs_9907&lang=en

«Η διαχείριση της επιχείρησης και το να είσαι
εργοδότης... Είναι απλά μια ψευδαίσθηση».

Νεοφιλελεύθερη ηγεμονία και εργασιακή
επισφάλεια σε μια «μικρή» επιχείρηση
των εργαζομένων χάλυβα στην Αργεντινή¹

JULIA SOUL*

Εισαγωγή

Η εφαρμογή νεοφιλελεύθερων πολιτικών στην Αργεντινή προκάλεσε βαθιά οικονομική κρίση που χαρακτηρίστηκε από πολλά περιστατικά λεηλασίας μεγάλων σούπερ μάρκετ κατά τη δεκαετία του 1980. Η παγίωσή τους βασίστηκε σε μια διαδικασία ιδιωτικοποίησης και θέσπισης κυβερνητικών μέτρων που οδήγησε στη μείωση των μισθών και των επιπέδων απασχόλησης και στην υποβάθμιση των εργασιακών δικαιωμάτων των εργαζομένων και των συνθηκών εργασίας τους. Μέχρι τη δεκαετία του 1990, η ιατρική περίθαλψη, η εκπαίδευση, το κρατικό συνταξιοδοτικό σύστημα, το νερό και μια σειρά αστικών υπηρεσιών πέρασαν στα χέρια του ιδιωτικού τομέα και υπόκεινταν πλέον στους κανόνες της αγοράς (Bonnet 2008). Οι συνέπειες της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας στην κοινωνική αναπαραγωγή έχουν γίνει αντιληπτές μέσα από μια διττή προοπτική. Από τη μια πλευρά, και υπό την οπτική των υπάλληλων κοινωνικών τάξεων, αυτή η διαδικασία ιδιωτικοποίησης είχε ως

* Ερευνήτρια, Labor Studies Center of the National Council of Scientific and Technological Research, Buenos Aires, juliasoul@hotmail.com

1. Το κείμενο έχει δημοσιευτεί αρχικά στο Manos Spyridakis (ed.) (2018). *Market versus Society. Anthropological Insights*. Switzerland: Palgrave-Macmillan. Στον παρόντα τόμο μεταφράζεται και αναδημοσιεύεται σε τροποποιημένη εκδοχή με την άδεια της συγγραφέα.

αποτέλεσμα τη στέρηση δικαιωμάτων και την αποστέρηση κοινών αγαθών. Το γεγονός αυτό μετέβαλε την κοινωνική μορφή πολλών μέσω διαβίωσης, τα οποία υποτάχθηκαν στους κανόνες της αγοράς. Έτσι, μετατράπηκαν σε εμπορεύματα, αναγκάζοντας τις κοινότητες να υπερασπιστούν τα δικαιώματά τους και τα κοινά τους αγαθά (Nash 2006). Από την άλλη πλευρά, μια βαθιά διαδικασία αναδιάρθρωσης τροποποίησε τον τρόπο διαμόρφωσης των σχέσεων παραγωγής, ανοίγοντας τον δρόμο έτσι σε ποικιλία μορφών υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο και στην ανάδυση εργασιακών συλλογικοτήτων που ήταν ενθουσιάζουσες σε διαφορετικές σχέσεις παραγωγής στην αγορά. Υπό την οπτική της ανθρώπινης διαβίωσης και των συνθηκών διαβίωσης, το αποτέλεσμα της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας συνοψίζεται σε μια γενική διαδικασία *πρεκαριατοποίησης*, η οποία όμως δεν αφορά μονάχα τις συνθήκες εργασίας, αλλά το σύνολο των μέσων διαβίωσης στα οποία θα μπορούσε να έχουν πρόσβαση η εργατική και η υπάλληλη τάξη.

Τα ευρήματα της ανθρωπολογικής έρευνας υπογραμμίζουν τις διασυνδέσεις μεταξύ της διαδικασίας εμπορευματοποίησης των διάφορων μορφών κινητικότητας του εργατικού δυναμικού και των σχέσεων της αγοράς ως βασικό πυρήνα της κοινωνικής αναπαραγωγής, μέσα από ένα ευρύ φάσμα συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών (Wolf 1982, Narotzky 1997). Η διαθεσιμότητα του εργατικού δυναμικού είναι αποτέλεσμα μιας συνεχούς διαδικασίας διαχωρισμού μεταξύ των εργαζομένων και των συνθηκών εργασίας τους. Η διαδικασία αυτή ενεργοποιεί με τη σειρά της μια συνεχή διαδικασία δημιουργίας και αφανισμού των εργατικών τάξεων (Carbonella & Kasmir 2014). Η εμπορευματοποίηση του εργατικού δυναμικού και η αναπαραγωγή και η διαθεσιμότητά του ως εμπορεύματος αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με τον Marx (1993), το «εμπόρευμα» ως κοινωνική μορφή βρίσκεται στην επιφάνεια μιας παραγωγικής διαδικασίας που εμφανίζεται «πίσω από τις πλάτες των ίδιων των υποκειμένων». Μια τέτοια διαδικασία περιλαμβάνει την αύξηση της πλεονάζουσας αξίας και την κυκλοφορία της, μέσω της εργασιακής εκμετάλλευσης. Καθώς η εργασία στις διάφορες εκφάνσεις της θεωρείται ο κυριότερος παράγοντας στον αγώνα της αποεμπορευματοποίησης (Silver 2003), η σχέση μεταξύ εμπορευματοποίησης και υπαγωγής της εργασίας αναδεικνύεται ως ο θεωρητικός σύνδεσμος στη δυναμική μεταξύ της αγοράς και των παραγωγικών σχέσεων κατά τη συγκρότηση της εργατικής τάξης.

Σε αυτό το κείμενο σκοπεύω να συζητήσω τη σχέση μεταξύ της εμπορευματοποίησης της εργασίας εντός της νεοφιλελεύθερης ηγεμο-

νίας και της δυναμικής αποδιοργάνωσης/αναδιοργάνωσης της εργατικής τάξης στην Αργεντινή, δίνοντας έμφαση στην εμπειρία της αυξανόμενης επισφάλειας και αβεβαιότητας ως βασική διάσταση της απογοήτευσης που προκύπτει από τη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία. Για τον λόγο αυτό αξιοποιώ μία μεσαιάς εμβέλειας εθνογραφική μελέτη μιας ομάδας εργαζομένων στον τομέα της χαλυβουργίας από το San Nicolás de los Arroyos, την πόλη όπου η SOMISA,² το πρώην κρατικό χαλυβουργείο της Αργεντινής, ιδιωτικοποιήθηκε το 1992. Η διαδικασία ιδιωτικοποίησης αποτελεί ιστορικό ορόσημο στην εμπειρία των εργαζομένων, καθώς έκτοτε οι εργασιακές και κοινοτικές σχέσεις μεταμορφώθηκαν σημαντικά.³ Οι νέοι ιδιοκτήτες εισήγαγαν μια διαδικασία αναδιάρθρωσης, η οποία έθετε διαρκείς διαφορές μεταξύ των εργαζομένων, δημιουργώντας έτσι τις βάσεις για ένα ευρύ φάσμα συμβολαϊακών σχέσεων. Μία από τις πιο ενδιαφέρουσες ρυθμίσεις που προέκυψαν από τον πολλαπλασιασμό των συμβολαϊακών εργασιών ήταν η δημιουργία των «μικροεπιχειρήσεων», μια πληθώρα μικρών εταιρειών που σχηματίστηκαν με βάση τα πρώην παραγωγικά τμήματα και τους εργαζομένους της εταιρείας.

Η ανάλυση θα επικεντρωθεί σε μια από τις «μικροεπιχειρήσεις», η οποία είναι η πρώτη που οι εργαζόμενοι της εξέλεξαν εκπρόσωπο συνδικάτου. Ο πολλαπλασιασμός της πληθώρας των μικρών επιχειρήσεων στον σύγχρονο καπιταλιστικό σχεδιασμό έχει ερευνηθεί και έχει αναδειχθεί ο ρόλος που διαδραματίζει στην προώθηση των υπεργολαβιών και των αλυσίδων εμπορευμάτων (Starosta 2010). Ο Spyridakis (2006) και ο Mollona (2009), μεταξύ άλλων, έχουν καταγράψει τον τρόπο με τον οποίο η επισφαλής εργασία, η υπεργολαβία και η εξάπλωση του κεφαλαίου συνδέονται με τις διαδικασίες αποβιομηχάνισης. Επιπλέον, μια ανθρωπολογική προσέγγιση για τους «μικροκαπιταλιστές» φωτίζει το «εγγενώς ασταθές» καθεστώς τους στην καπιταλιστική διαδικασία κοινωνικής αναπαραγωγής (Smart & Smart 2005: 4). Ειδικότερα, ενδιαφέρομαι για την αλληλεπίδραση μεταξύ της εμπορευματοποίησης και της εργασιακής αβεβαιότητας που χαρακτηρίζει τις «μικροεπιχειρήσεις» και τον ρόλο που διαδραματίζουν οι εργαζόμενοι σε αυτές στις ευρύτερες διαδικασίες αποδιοργάνωσης/αναδιοργάνωσης της εργατικής τάξης. Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς μου προέκυψε το ερώτημα για ποιο λόγο οι γιοι των μετόχων, οι μελλοντικοί

2. Ακρωνύμιο του Sociedad Mixta Siderúrgica Argentina.

3. Ο αντίκτυπος των διαδικασιών ιδιωτικοποίησης στις κοινότητες και στις κοινωνικές σχέσεις είναι ένα επαναλαμβανόμενο ερευνητικό θέμα. Για έναν απολογισμό για τη λατινοαμερικανική βιβλιογραφία βλ. Soul 2014.

«ιδιοκτήτες» της εταιρείας, που υποτίθεται ότι κλήθηκαν να τη διαχειριστούν, κατέληξαν να γίνουν ακτιβιστές των συνδικάτων; Το ερώτημα αυτό ακολουθήθηκε και από ένα ερώτημα ακόμη. Τι μας λέει αυτός ο ακτιβισμός για τη σύγχρονη διαμόρφωση της εργατικής τάξης; Καθώς οι πρώην εργαζόμενοι είναι ιδιοκτήτες των μικροεπιχειρήσεων, αυτές οι «μικροεπιχειρήσεις» συνεπάγονται τόσο τη νεοφιλελεύθερη υπόσχεση για εκδημοκρατισμό της ιδιοκτησίας όσο και την απογοήτευση της επισφαλούς εργασίας ως απόρροια των νεοφιλελεύθερων πολιτικών.

Η μεσαίας εμβέλειας εθνογραφική προσέγγιση επιτρέπει τον προσδιορισμό των μεταβαλλόμενων σχέσεων, προσδοκιών και αξιών, εντός των οποίων σφυρηλατείται μια νέα γενιά της εργατικής τάξης και κατ'επέκταση οι εμπειρίες αυτής της γενιάς. Εντοπίστηκαν δύο ιδιαίτερα σημαντικά γεγονότα που καθόρισαν τις εμπειρίες των εργαζομένων. Το πρώτο ήταν η δημιουργία και τα εγκαίνια του χαλυβουργείου κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960. Το δεύτερο γεγονός ήταν η οικονομική κρίση και οι μετασχηματισμοί στους οποίους υπήχθησαν οι εργαζόμενοι, ως συνέπεια της επικράτησης των νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Υποστηρίζω ότι κατά την αλληλεπίδραση μεταξύ, από τη μία πλευρά, της καθημερινής εμπειρίας υπαγωγής της εργασίας και της κυριαρχίας που βίωναν οι υπεργολαβικοί εργαζόμενοι και από την άλλη, της βελτίωσης των μισθών και των συνθηκών εργασίας που απέκτησαν οι άμεσοι εργαζόμενοι από τα συνδικάτα, οι νέοι εργάτες εγκατέλειψαν τις «επιχειρηματικές» προσδοκίες και υιοθέτησαν «προλεταριακές». Η καθημερινή εμπειρία της εργασιακής αβεβαιότητας και οι αποτυχημένες προσδοκίες για τον έλεγχο της εργατικής διαδικασίας βρίσκονταν στον πυρήνα της αναταραχής. Έτσι, μέσω της επανεκτίμησης της οργάνωσης των παραδόσεων και της ένταξής τους στο συνδικάτο, η «νέα» γενιά της εργατικής τάξης αποτέλεσε μέρος μιας άνιση και αργής διαδικασίας ταξικής αναδιοργάνωσης που περιλάμβανε τον αγώνα για βελτίωση των καθημερινών εργασιακών σχέσεων.

Οι SOMISEROS ως μισθωτοί εργάτες:

Θυσία και κοινωνική κινητικότητα

Πριν από την ιδιωτικοποίηση της SOMISA το 1992, προηγήθηκε μια επιταχυνόμενη διαδικασία εξορθολογισμού της. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν να χάσουν τη δουλειά τους 6.000 εργάτες. Για μερικά χρόνια, αυτή η «Πόλη του Χάλυβα» με τους 140.000 κατοίκους, η οποία

βρισκόταν στη βόρεια επαρχία του Buenos Aires, περιέπεσε σε έντονη κοινωνική κρίση και ήλθε αντιμέτωπη με βαθιές αλλαγές στις κοινοτικές σχέσεις. Σύμφωνα με τον Daniel, συντονιστή του Τμήματος Αστικής Ανάπτυξης, το 50% των εργαζομένων απασχολούνταν στο χαλυβουργείο, σε έναν από τους υπεργολάβους ή σε εργαστήρια προμηθευτών. Το 80% των εργαζομένων του χαλυβουργείου κατοικούσαν στο San Nicolás, ενώ το υπόλοιπο 20% κατοικούσε σε γειτονικές πόλεις. Οι μαζικές απολύσεις ήταν μια νέα και τραυματική εμπειρία για μια τοπική εργατική τάξη που είχε δομήσει την κοινωνική της εμπειρία μέσα από την εργασία της στη χαλυβουργία.

Στην Αργεντινή, η καπιταλιστική ανάπτυξη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καθοδηγήθηκε από την επέκταση του μεταποιητικού τομέα, υποστηριζόμενη από την παρέμβαση του κεντρικού κράτους, το οποίο διαμόρφωσε την παραγωγική δομή των στρατηγικών βιομηχανιών. Έτσι, το κτίριο της χαλυβουργίας, οι δρόμοι και οι αποβάθρες που συνδέονταν με αυτό προσέλκυσαν μια γενιά μεταναστών από τις αγροτικές περιοχές. Αυτό το εργατικό δυναμικό εκδιώχθηκε από εκεί εξαιτίας της επέκτασης της μηχανοποίησης της γεωργικής παραγωγής ή εξαιτίας της εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων από τις μεγάλες επιχειρήσεις, που οδήγησε με τη σειρά της στην εξάντληση των πόρων αυτών. Ο ρυθμός ανάπτυξης του πληθυσμού μέσα από τα στοιχεία τριών απογραφών που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο 1947-1980 κυμαινόταν από 3% έως 5%. Ο ρυθμός ανάπτυξης της προηγούμενης περιόδου δεν ξεπερνούσε το 1%.

Οι θέσεις εργασίας στη μεταποίηση βρίσκονταν στον πυρήνα των προσδοκιών των εργαζομένων στον αγροτικό τομέα από τη δεκαετία του 1940, όταν η ευημερία των μεταναστών εργαζομένων στα αστικά κέντρα συνέβαλε στη διαμόρφωση της κοινωνικής ύπαρξης της εργατικής τάξης. Η μαζική μετάβαση των μεροκαματιάρηδων εργαζομένων ή ημιαγροτών/ημιπρολετάρων σε πλήρεις μισθωτές εργασιακές σχέσεις πλαισιώθηκε και από ένα πρώιμο εργατικό κίνημα που πέτυχε την επίτευξη βασικών προστατευτικών κανονισμών —όπως αυτοί που αφορούσαν τη θέσπιση συνδικαλιστικών νόμων και τη θέσπιση προοδευτικών άμεσων και έμμεσων μισθολογικών κανονισμών— μέσα από τα εθνικά οργανωμένα συνδικάτα. Μέσω αυτής της θεσμικής δομής η υγειονομική περίθαλψη, τα συνταξιοδοτικά ταμεία, η εκπαίδευση, μέχρι ακόμη και ζητήματα ψυχαγωγίας, μεταξύ των άλλων παραγόντων αναπαραγωγής εργατικής τάξης, διαχωρίστηκαν από τους άμεσους κανόνες της αγοράς. Διαχειριζόμενα από το ίδιο κράτος ή από τα συνδικάτα, αυτά τα ζητήματα εισήλθαν στη διαδικασία αναπαραγωγής

με τη μορφή συλλογικών δικαιωμάτων ή δημόσιων υπηρεσιών, και όχι με τη μορφή εμπορευμάτων.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, οι προσδοκίες των οικογενειών της εργατικής τάξης στο San Nicolás δομήθηκαν γύρω από την πρόσβαση των ανδρών στην εργασία στο εργοστάσιο χάλυβα. Η ευρύτερη γειτονιά, τα οικογενειακά και εργασιακά δίκτυα μπορούσαν να υποστηρίξουν την πορεία των ατόμων για να γίνουν Somisero.⁴ Ένας Somisero θα έπρεπε να μπορούσε να μιλά με τους επόπτες του, τους εργοδηγούς, τα αφεντικά του, ακόμη και με τους εκπροσώπους και τους αντιπροσώπους των συνδικάτων προκειμένου να βρει δουλειά για τον γιο του, τον ανιψιό του ή τον γιο ενός φίλου ή συγγενή. Αυτό θα μπορούσε να πάρει περισσότερο ή λιγότερο χρόνο, αλλά ήταν σχεδόν βέβαιο ότι, μετά από κάποιο χρονικό διάστημα εργασίας για έναν υπεργολάβο, το αγόρι θα γινόταν επιτέλους ένας Somisero. Εάν κάποιος πατέρας καταγόταν από αγροτική περιοχή, ήταν κυρίως ανειδίκευτος εργάτης και υπέφερε από βαριές συνθήκες εργασίας, ο γιος του θα είχε τη δυνατότητα απόκτησης τεχνικών δεξιοτήτων σε μία από τις έξι τεχνικές σχολές στην πόλη, κάτι που θα μπορούσε να του επιτρέψει την πρόσβαση σε θέσεις εργασίας σε τμήματα συντήρησης ή σε θέσεις εργασίας για την επίβλεψη των εργατών (Soul 2014).

Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς⁵ μου, έγινε αντιληπτό ότι το να είναι κάποιος Somisero περιλάμβανε αντιφατικές έννοιες, οι οποίες εξέφραζαν τη διττή κατάσταση των εργαζομένων. Ήταν ταυτόχρονα πωλητές εργατικής δύναμης και άμεσοι παραγωγοί (Gramsci 1977: 99). Από τη μία πλευρά, ως πωλητής εργατικού δυναμικού, το να είναι κάποιος Somisero σήμαινε τη συμμετοχή σε μια συλλογικότητα εργαζομένων η οποία είχε πρόσβαση σε σχετικά καλύτερες συνθήκες αναπαραγωγής από άλλες ομάδες εργαζομένων, λόγω των υψηλότερων μισθών και λόγω μιας σειράς εταιρικών πολιτικών που συνδέονταν με την

4. SOMISERO ήταν μια κατηγορία αυτοπροσδιορισμού για τους εργαζόμενους της SOMISA. Επεκτεινόταν στις οικογένειές τους και στις γειτονιές τους και τους ξεχώριζε από τις συλλογικότητες άλλων εργαζομένων.

5. Πραγματοποίησα μακροχρόνια επιτόπια έρευνα στο San Nicolas, η οποία επικεντρώθηκε σε διάφορα ερευνητικά προβλήματα και αναζητήσεις. Το πρώτο στάδιο, μεταξύ 2000 και 2002, επικεντρώθηκε στην αναδιάρθρωση των εμπειριών των εργαζομένων. Η δεύτερη φάση, που διεξήχθη μεταξύ 2005 και 2008, αφορούσε ένα σύνολο δομικών συγκρούσεων που προέκυψαν σε διαφορετικά εργοστάσια της εταιρείας. Η τρίτη φάση, μεταξύ 2011 και 2013, επικεντρώθηκε στις εμπειρίες των νέων εργαζομένων και στις αλλαγές της πολιτικής των συνδικάτων. Από το 2014 διεξήχθη συμμετοχική παρατήρηση σε ετήσιες συναντήσεις διεθνών ενώσεων.

αναπαραγωγή των νοικοκυριών. Αυτές οι καλύτερες συνθήκες θεωρήθηκαν από τους Somiseros ένα είδος ανταμοιβής για τις χρόνιες θυσίες τους, καθώς εργάζονταν κάτω από σκληρές και άσχημες συνθήκες εργασίας, με παρατεταμένα ωράρια και καταπιεστικές σχέσεις εργασίας, προκειμένου να επιτευχθούν οι καλύτεροι μισθοί. Οι νοσηματοδοτήσεις αυτές συναντούν το επιχείρημα της Virginia Manzano (2002) σχετικά με την προσδοκία της ανερχόμενης κοινωνικής κινητικότητας ως το σημείο-κλειδί για την ανάπτυξη των πρακτικών, των συναισθημάτων, των αξιών και των προσδοκιών των οικογενειών της εργατικής τάξης στην Αργεντινή μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Έτσι, οι θυσίες και ο πόνος που υπέστησαν ως άμεσοι παραγωγοί θεωρήθηκαν απαραίτητα στοιχεία για την επίτευξη καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και για την ανοδική κοινωνική κινητικότητά τους. Η κοινωνική κινητικότητα χαρακτηριζόταν από τρία βασικά στοιχεία: α) να έχει κανείς (πυρηνική) οικογένεια, β) να μπορεί να προσφέρει ανώτερη εκπαίδευση στα παιδιά του και γ) να μπορεί να διατηρήσει το πρότυπο του άνδρα κουβαλητή.

Από την άλλη πλευρά, ως άμεσος παραγωγός, το να είσαι Somisero σήμαινε το να είναι κάποιος μέρος ενός «συλλογικού» εργάτη, φορέας στρατηγικών γνώσεων για την εργασιακή διαδικασία. Οι αναμνήσεις των εργαζομένων περιέγραφαν την καθημερινή εργασία ως ένα σύνολο σχέσεων που συνεπαγόταν την πειθαρχία και την ιεραρχία, αλλά ταυτόχρονα τη συνεργασία, τον διάλογο για τα προβλήματα και την επίλυσή τους και την ανάπτυξη της συλλογικής γνώσης. Η εργασιακή διαδικασία οργανώθηκε γύρω από άμεσες λειτουργίες σε μηχανικές συσκευές και υδραυλικά συστήματα που απαιτούσαν «αισθητηριακές» δεξιότητες, οπότε οι συζητήσεις και οι διαφορετικές απόψεις ήταν θέμα των καθημερινών εργασιακών σχέσεων. Όταν οι εργαζόμενοι μιλούσαν για τις καθημερινές τους δραστηριότητες, για τις απρόσωπες και γραφειοκρατικές σχέσεις που εκφράζονταν από την ιεραρχία και την πειθαρχία, από την τιμωρία, από τις εντολές και από αυστηρά μέτρα ελέγχου, έκανα συσχετίσεις με την εταιρική σχέση και τη συνεργασία που προέρχονταν από συγκεκριμένα καθήκοντα. Σε αυτή την περίοδο και εντός της παραγωγής χάλυβα, η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο αναπτύχθηκε μέσα από μια εργασιακή διαδικασία βασισμένη στο εξειδικευμένο και ημειδικευμένο εργατικό δυναμικό που κατείχε ένα σώμα γνώσης, το οποίο αναπτύχθηκε με την καθημερινή εργασία και ενσωματώθηκε στην εργασιακή διαδικασία. Μολονότι υπήρχε πληθώρα τμημάτων (σύμφωνα με τις δεξιότητες των εργαζομένων και τις ιεραρχικές δομές, τα τμήματα εργασίας, τις πολιτικές

στάσεις των εργαζομένων), οι περισσότεροι εργαζόμενοι απασχολούνταν από την ίδια εταιρεία και ένα σημαντικό μερίδιο των συνθηκών αναπαραγωγής τους διαχωρίστηκε εν μέρει από τους κανονισμούς της αγοράς. Αυτό το σύνολο κανονισμών θεωρήθηκε από τους εργαζόμενους το αποτέλεσμα των κοινωνικών στόχων που τέθηκαν από το χαλβουργείο, σε αντίθεση με τους στόχους κερδοφορίας που θα προσδιόριζαν την εταιρεία ύστερα από την ιδιωτικοποίησή της.

Εν συντομία, για τους πρώην εργάτες στον αγροτικό τομέα και τα παιδιά τους, η ίδρυση και η λειτουργία του χαλβουργείου διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στο χτίσιμο των δικών τους σπιτιών, στην ενίσχυση των εκπαιδευτικών τους ευκαιριών και στη συντήρηση των οικογενειών και του προτύπου του άνδρα κουβαλητή. Μέσα από τις δυσκολίες και τις θυσίες τους κατάφεραν να βελτιώσουν το βιοτικό επίπεδο των οικογενειών τους. Υπερήφανοι για αυτά τα επιτεύγματά τους, οι γηραιότεροι εργαζόμενοι εκλάμβαναν την κατάσταση αυτή ως ατομική και οικογενειακή επιτυχία, προϊόν των δικών τους θυσιών και δυσχερειών. Μια κοινή έκφραση που επικρατούσε για τα επιτεύγματά τους ήταν η εξής: «Κανείς δε μου έδωσε τίποτα». Αυτός ο ατομικισμός ήταν μέρος της κοινής λογικής και συνυπήρχε με την αλληλεγγύη και τη συλλογικότητα που αποτελούσε μέρος της εμπειρίας της εργατικής τάξης (Nash 1989).

Συνοπτικά, το βιοτικό επίπεδο και οι προσδοκίες που συνδέονταν με την ανερχόμενη κοινωνική κινητικότητα, προήλθαν από ένα σύνολο συνθηκών που διαμόρφωσαν την αναπαραγωγή των εργαζομένων και οι οποίες, όπως αναφέρθηκε παραπάνω περιλάμβαναν τις κρατικές πολιτικές και τις πολιτικές των συνδικάτων που ήταν αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας διαμάχης της εργατικής τάξης για την «εκτεταμένη αναπαραγωγή της» (Lebowitz 2003: 129). Η «εκτεταμένη αναπαραγωγή» συνεπάγεται ιστορικά, αποεμπορευματοποιημένες συνθήκες για την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης. Όμως, διατηρεί την εμπορευματοποίηση της εργασίας, καθώς έχει ως προϋπόθεση τις μισθολογικές σχέσεις. Αυτή η διαδικασία εξαπλώθηκε στην Αργεντινή μεταξύ 1930 και 1950, όταν μια μεγάλη μάζα πληθυσμού εντάχθηκε στην εργοστασιακή παραγωγή και στις μεταποιητικές βιομηχανίες. Σε αυτό το πλαίσιο, το εργατικό κίνημα πέτυχε την αποεμπορευματοποίηση των βασικών συνθηκών αναπαραγωγής. Η πρωταρχική κοινωνική εμπορευματοποίηση ήταν, φυσικά, η εμπορευματοποίηση της εργασίας, η οποία παρέμεινε η προϋπόθεση για την πρόσβαση σε αυτές τις αποεμπορευματοποιημένες συνθήκες αναπαραγωγής, μέσω της συμμετοχής στο συνδικάτο που συνδεόταν με τη μισθωτή εργασία (Lazar 2013) ή μέσω

κρατικών κοινωνικών πολιτικών που συνδέονταν με το συγκεκριμένο καθεστώς πρόνοιας της Αργεντινής.

Οι μέτοχοι: Ιδιωτικοποίηση και εμπορευματοποίηση ως ορόσημα της αποδιοργάνωσης της εργατικής τάξης

Οι συνθήκες αναπαραγωγής για τις οικογένειες της εργατικής τάξης άλλαξαν ριζικά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες. Σε αυτό, καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε η καταπίεση και ο αφανισμός των ακτιβιστών των συνδικάτων, των αντιπροσώπων, των ηγετών και των κοινωνικών και πολιτικών μαχητών. Η δικτατορική κυβέρνηση της Αργεντινής ανέλαβε την εξουσία το 1976. Με τη δράση της διέλυσε τους πυρήνες της κοινωνικής δύναμης της εργατικής τάξης όπως τα συνδικάτα και τις οργανώσεις των πολιτών, είτε αυτές αφορούσαν τη συνοικία είτε ολόκληρη κοινότητα. Έκτοτε, η νεοφιλελεύθερη ηγεμονία ξεδιπλώθηκε μέσω μιας ασταθούς αλληλεπίδρασης μεταξύ καταστολής και συναίνεσης. Παρά το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 υπήρξε μικρή πρόοδος των διαδικασιών αναδιάρθρωσης, οι κύριες εταιρικές και κυβερνητικές πολιτικές που αφορούσαν την εμπορευματοποίηση των πρώην μισθολογικών κοινωνικών συνιστωσών όσο και οι μετατοπίσεις στην υπαγωγή της εργασίας εφαρμόστηκαν κατά τη διάρκεια της πρώτης θητείας του Carlos Menem, μεταξύ 1989 και 1995. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η κυβέρνηση και οι εργοδότες προώθησαν ένα σύνολο πρακτικών και θεσμών με απώτερο σκοπό την ενίσχυση της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Δεν προτιμήθηκε η άμεση καταστολή. Αυτές οι πρακτικές και οι θεσμοί επέδρασαν αρνητικά στις συνθήκες διαβίωσης και στις συνθήκες εργασίας μέσα από ηγεμονικές διαδικασίες (Williams 1980) που περιλάμβαναν την αποδιοργάνωση της εργατικής τάξης.

Η διαδικασία ιδιωτικοποίησης της SOMISA αποτέλεσε ορόσημο στην εμπειρία των εργαζομένων, όπως ακριβώς και για την ευρύτερη κοινότητα, διότι περιλάμβανε βαθιές οπισθοδρομικές αλλαγές στην καθημερινή ζωή των εργαζομένων. Κατά τη διάρκεια της «κρίσης των ιδιωτικοποιήσεων», όπως ονομάζεται η περίοδος μεταξύ 1989 και 1992, οι συνθήκες εργασίας όσο και η παραγωγική δυναμική επιδεινώθηκαν σημαντικά. Όταν ψηφίστηκε ο νόμος περί ιδιωτικοποιήσεων το 1991, ορίστηκε ένας ελεγκτής και εφαρμόστηκε ένα αυστηρό σχέδιο εξορθολογισμού. Η βασική στρατηγική εξορθολογισμού ήταν ένα σχέδιο «εθελοντικής συνταξιοδότησης». Ο ελεγκτής ζήτησε από κάθε διευθυ-

ντή τμήματος να συντάξει μια λίστα εργαζομένων, τους οποίους έκρινε ότι έπρεπε να «αποσυρθούν» και να τους προσφερθεί αποζημίωση συνταξιοδότησης. Η πρώτη αντίδραση των χαλυβουργών ήταν να ζητήσουν τη συμβουλή των αντιπροσώπων και των εκπροσώπων των συνδικάτων, οι οποίοι τους είπαν να λάβουν μόνοι τους τις αποφάσεις τους. Όπως κατέγραψε ο Richardson (2010), στην περίπτωση της αυτοκινητοβιομηχανίας, τα προγράμματα «εθελοντικής συνταξιοδότησης» μετέτρεψαν τις προστατευμένες από το συνδικάτο θέσεις εργασίας σε ατομική, ιδιωτική ιδιοκτησία των εργαζομένων.

Έτσι, η αλληλεπίδραση μεταξύ των πρακτικών της διοίκησης και των πρακτικών των εκπροσώπων των συνδικάτων είχε ως αποτέλεσμα μια εξατομικευμένη δυναμική διαδικασία διαμέσου της οποίας η συνταξιοδότηση αποτέλεσε μια προσωπική-οικογενειακή απόφαση των εργαζομένων (Soul 2009). Σε αντίθεση με την έντονη αντίθεση που εξέφρασε το συνδικάτο στο σχέδιο ιδιωτικοποίησης το 1986, όταν οι εκπρόσωποι του ήλθαν αντιμέτωποι με την επικοινωνία μεταξύ των διευθυντικών στελεχών και των μεμονωμένων εργαζομένων, εκείνη ακριβώς τη στιγμή το συνδικάτο συμφώνησε για τον ιδιωτικό και εξατομικευμένο χαρακτήρα της απόφασης συνταξιοδότησης. Στην πραγματικότητα, αν και η αβεβαιότητα και η αγωνία για το μέλλον αποτελούσαν κοινά συναισθήματα μεταξύ των εργαζομένων, οι μνήμες των εργαζομένων στο χαλυβουργείο από την κρίση ιδιωτικοποίησης φανερώνουν τον ιδιωτικό χαρακτήρα της απόφασης συνταξιοδότησης (Soul 2014).

Αυτές οι καινοτόμες ατομικιστικές πρακτικές που σχετίζονταν με τις θέσεις εργασίας και τις απολύσεις βρισκόνταν σε σύμπλευση με τον κυρίαρχο διάλογο περί ιδιοκτησίας και ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Από τη μια, ο πρόεδρος Menem ανακοίνωσε επανειλημμένα τον στόχο του για τη «διάδοση της προσωπικής ιδιοκτησίας, προκειμένου να επιτευχθεί η μείωση των προλετάριων και η αύξηση των ιδιωτών ιδιοκτητών» (δική μου μετάφραση) μέσω της διάδοσης των χρηματοοικονομικών περιουσιακών στοιχείων.⁶ Το 1998, ο πρόεδρος Menem αναφέρθηκε στο Πρόγραμμα Ιδιοκτησίας Μετοχών από τους Εργαζομένους. Μέσα από το πρόγραμμα αυτό, οι εργαζόμενοι θα μπορούσαν να αγοράσουν το 10% ή το 20% των μετοχών της εταιρείας.⁷ Το ίδιο συνέβη και με τους εργάτες χάλυβα που απασχολούνταν στη SOMISA, οι οποίοι αγόρασαν το 20% των μετοχών της νέας εταιρείας, αποκτώντας έτσι

6. Menem, C. Εγκαινία ετήσιας συνεδρίασης του Χρηματιστηρίου (Ιούλιος 1989).

7. Página/12, 16 Μαΐου 1998. Διαθέσιμο στο <https://www.pagina12.com.ar/1998/98-05/98-05-16/rota3a.htm>

πρόσβαση στο διοικητικό συμβούλιο της εταιρείας. Όπως φάνηκε κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας, μολονότι οι περισσότεροι εργαζάτες χάλυβα δεν αισθάνονταν ως ιδιοκτήτες, ένα αυξανόμενο μερίδιο των οικογενειακών εισοδημάτων τους (συνήθως προοριζόταν για την αγορά αυτοκινήτων, οικιακών συσκευών ή ταξίδια και διακοπές) εξαρτιόταν από την κατάσταση των μετόχων τους.⁸ Η ιδιωτική ατομική πρωτοβουλία προωθήθηκε από νέους ιδιοκτήτες μέσω κοινωνικών πολιτικών, όπως για παράδειγμα οι «παροχές με κέρδη» ή τακτικές οργάνωσης της εργασίας, όπως αυτή του «εσωτερικού πελάτη-προμηθευτή». Επεκτείνοντας αυτές τις πρωτοβουλίες, οι μάνατζερ είχαν στόχο να μετατρέψουν τα εργασιακά δικαιώματα σε εμπορεύματα που υπάγονταν πια στα κέρδη και τη μετατροπή των σχέσεων συνεργασίας σε σχέσεις συναλλαγής στην αγορά. Αυτό περιλάμβανε την εμπορευματοποίηση ενός συνόλου εταιρικών κοινωνικών υπηρεσιών και τον καθορισμό οριζόντιων σχέσεων ελέγχου μεταξύ των συλλογικών σωμάτων των εργαζομένων. Οι υπηρεσίες μεταφοράς και μετακίνησης των εργαζομένων, το καθημερινό μεσημεριανό γεύμα, ακόμη και οι ιατρικές υπηρεσίες στον χώρο της εργασίας περιορίστηκαν, με στόχο τον εξορθολογισμό τους. Αυτός ο εξορθολογισμός δεν βασιζόταν στις πραγματικές ανάγκες των εργαζομένων αλλά στο κόστος διαχείρισής τους. Οι εκτεταμένες πολιτικές υπεργολαβίας αποτελούσαν μέρος αυτού του κινήματος εμπορευματοποίησης, διότι προέρχονταν από τη μετατροπή των πρώην στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας σε εμπορεύματα που πωλούνταν πια στην κύρια επιχείρηση.

Ως μια διαδικασία εμπορευματοποίησης, οι πολιτικές υπεργολαβίας υποτάσσουν μικρότερες και εξειδικευμένες ομάδες εργαζομένων στους άμεσους κανόνες της αγοράς, προκαλώντας μια διαδικασία διαφοροποίησης των μισθών, κατάταξης των θέσεων εργασίας και των συνθηκών εργασίας, όπως έχει ευρέως καταγραφεί για τη βιομηχανία χάλυβα (βλ. επίσης, Fevre 1987, Esponda 2012, Vargas & Perelman 2013, Soul 2013). Αυτό το ευρύ κίνημα εμπορευματοποίησης έκανε επίσης ασαφή τα όρια μεταξύ των εργασιακών σχέσεων και μορφών μη τυπικής μισθωτής υπαγωγής. Ο Mollona (2009) προσδιόρισε την αλυσίδα δεσμών μεταξύ της υπεργολαβίας και της παροχής φθηνού εργατικού

8. Το σωματείο δημιούργησε μια εταιρεία επενδύσεων για τη διαχείριση του προγράμματος ιδιοκτησίας μετόχων των εργαζομένων. Αυτή η εταιρεία όρισε το «εργαζόμενο μέλος» του διοικητικού συμβουλίου. Εκτός από το πρόγραμμα ιδιοκτησίας, η εταιρεία έθεσε και ένα ετήσιο μπόνους που συνδέθηκε με τα κέρδη. Ακόμη και οι εργολαβικοί εργαζόμενοι μπορούσαν να κερδίσουν αυτό το μπόνους.

δυναμικού στην περίπτωση της βιομηχανίας χάλυβα του Ηνωμένου Βασιλείου. Στην παρούσα έρευνα προσδιόρισα μια συγκεκριμένη κοινωνική μορφή για αυτή την παροχή φθηνού εργατικού δυναμικού στη χαλυβουργία της Αργεντινής, τις «μικροεπιχειρήσεις».

Οι «μικροεπιχειρήσεις» αποτελούν ένα ειδικό είδος υπεργολαβικών υπηρεσιών που ειδικεύονται σε τομείς όπως είναι η ταξινόμηση των πρώτων υλών, ο εφοδιασμός, η εσωτερική μεταφορά, η συντήρηση υλικών ανθεκτικών στη θερμότητα και οι υπηρεσίες ψύξης. Σύμφωνα με τους αξιωματούχους των συνδικάτων και τους πρώην εργαζομένους, περίπου είκοσι «μικροεπιχειρήσεις» δημιουργήθηκαν στα μέσα της δεκαετίας του 1990, με βάση τους παραγωγικούς τομείς και τις συλλογικότητες των εργαζομένων.⁹ Αν και πολλές από αυτές απασχολούσαν λιγότερους από 50 εργαζομένους, υπήρχαν και μερικές με περισσότερους από 100 εργαζομένους. Η δημιουργία τους προωθήθηκε από την ίδια την εταιρεία, η οποία πρότεινε σε συγκεκριμένες ομάδες εργαζομένων να λάβουν αποζημιώσεις λόγω γήρατος και να επενδύσουν το κεφάλαιό τους, ώστε να γίνουν μέτοχοι ανεξάρτητων εταιρειών. Εάν κρινόταν απαραίτητο, η εταιρεία θα μπορούσε να υποστηρίξει την αρχική επένδυση, χρηματοδοτώντας την αγορά ακριβών μηχανημάτων και εξοπλισμού. Με αυτό τον τρόπο, η κύρια εταιρεία αντικατέστησε τις εργασιακές με εμπορικές σχέσεις και οι πρώην μισθωτοί εργάτες έγιναν μέτοχοι.

Αυτή ήταν και η προέλευση της Tectel, μιας εταιρείας περιορισμένης ευθύνης που ιδρύθηκε από περισσότερους από είκοσι μετόχους, πρώην συνεργάτες του κλάδου των επικοινωνιών, οι οποίοι κλήθηκαν από τους διευθυντές τους να αποδεχθούν τις απολύσεις και να δημιουργήσουν τη δική τους εταιρεία. Μόλις ιδρύθηκε, η Tectel προσέλαβε περίπου δεκαπέντε υπαλλήλους, οι περισσότεροι εκ των οποίων ήταν γιοι των μετόχων. Τα καθήκοντα που εκτελούσαν οι μέτοχοι ήταν τα ίδια με εκείνα που εκτελούσαν ως μισθωτοί υπάλληλοι: η εγκατάσταση και συντήρηση των δικτύων επικοινωνίας και του εξοπλισμού πληροφορικής (τόσο για τους ίδιους τους χρήστες όσο και για τον χειρισμό

9. Η κατάσταση των πρώην Somiseros ήταν ανησυχητική: 3.000 εξ αυτών δεν κατάφεραν να έχουν πάλι πρόσβαση στην επίσημη αγορά εργασίας, άλλοι 1.000 εισήλθαν σε καθεστώς πρόωρης συνταξιοδότησης εξαιτίας των εργασιακών συνθηκών, και περισσότεροι από 1.000 δημιούργησαν οικογενειακές επιχειρήσεις (οι περισσότερες από αυτές ήταν σε τομείς λιανικής, οικιακής και προσωπικής εξυπηρέτησης). Στην πόλη, το 34% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού βρισκόταν σε κατάσταση ανεργίας και υποαπασχόλησης (Peñalva 2003, PLESAN – San Nicolás 1999).

του εξοπλισμού). Το 2011, εργαζόνταν στην Tectel 48 εργαζόμενοι, τόσο με συμβάσεις έργου όσο και με συμβάσεις-πλαίσια.¹⁰

Οι συμβάσεις-πλαίσια αποτελούσαν κλειδιά για τη συνέχεια της Tectel, λόγω της διάρκειάς τους. Ρύθμιζαν τον όγκο της εργασίας, τις συνθήκες και τις τιμές της ώρας εργασίας. Η συζήτηση για τις αξίες, που αφορούσε την ωριαία τιμή της εργασίας, καθοδηγούνταν από τον Lewis, τον μοναδικό μηχανικό της μικροεπιχείρησης ο οποίος ήταν ο πρώην διευθυντής του τμήματος. Οι μέτοχοι προσπάθησαν να αποφύγουν τη μείωση των τιμών εργασίας τους, αυξάνοντας είτε τις ώρες εργασίας τους είτε την τιμή ανά ώρα που χρεωνόταν στη σύμβαση. Ωστόσο, αυτό δεν ήταν πάντα εφικτό, ειδικά όταν ήθελαν να συνάψουν τις συμβάσεις. Σύμφωνα με τους μετόχους και τους εκπροσώπους των συνδικάτων, οι διευθυντές των χαλυβουργείων συνήθιζαν να παζαρεύουν το τελικό κόστος των συμβάσεων προτού τις υπογράψουν.

Η εργασιακή οργάνωση και η οργανωτική ιεραρχία αποτελούσαν συνέχεια των όσων επικρατούσαν στην προηγούμενη εταιρεία. Με αυτό τον τρόπο, ο Lewis έγινε ο πραγματικός διευθυντής της μικροεπιχείρησης. Όπως ένας από τους μετόχους μου ανέφερε σε μια συνομιλία μας:

[ο μηχανικός] είχε την ικανότητα και τις δεξιότητες που απαιτούνταν για τη διαχείριση της επιχείρησης. Είχε συνηθίσει να μιλάει σε διευθυντές και προϊσταμένους. Μπορείτε να φανταστείτε; Δεν μιλήσαμε ποτέ με τα αφεντικά της SOMISA. Ήταν τα κεφάλια και εμείς τα νύχια!

Όπως και πριν, οι διευθυντές των τμημάτων ήταν αυτοί που είχαν άμεση επαφή με τα πρόσωπα της εταιρείας. Σε αυτή την περίπτωση, ήταν εκείνοι που ήταν υπεύθυνοι για την προετοιμασία της σύμβασης η οποία προσφερόταν στην κύρια εταιρεία και για τη διαχείριση των μικροεπιχειρήσεων.

Επιπλέον, λόγω της μικρής κλίμακας της «μικροεπιχείρησης», το καθεστώς των μετόχων δεν τους απάλλασσε από τα άμεσα καθήκοντά τους, αν και συνήθως ασκούσαν εποπτικούς και ελεγκτικούς ρόλους, ειδικά σε συντονισμό με τους διευθυντές των χαλυβουργείων, καθώς οι μικροεπιχειρήσεις λειτουργούσαν με διαφορετικές συμβάσεις. Αυτό συνήθως προκαλούσε παρεξηγήσεις και αντιφατικές οδηγίες μεταξύ των

10. Υπάρχουν δύο είδη συμβάσεων: οι συμβάσεις-πλαίσια που υπογράφονται για περίοδο δύο ή πέντε ετών και ορίζουν τους όρους και τις προϋποθέσεις εργασίας και εισροών, Εκφράζονται σε ανθρωπόωρες, καθορίζοντας ταυτόχρονα την ωριαία αξία· οι συμβάσεις έργων στη βάση διαγωνισμών που συνήθως περιλαμβάνουν μεγαλύτερα χρηματικά ποσά και εξειδικευμένα καθήκοντα (βλ. επίσης Esponda 2012: 126).

εργαζομένων —γιων των μετόχων— και των πατεράδων τους και των κύριων διαχειριστών της εταιρείας.

Ενώ με το νέο καθεστώς του μέτοχου είχαν πιο ηγετικό ρόλο, οι πρώην Somiseros διατηρούσαν ταυτόχρονα τον στόχο εξεύρεσης εργασίας για τους γιους τους, οι οποίοι μπορεί να είχαν παρακολουθήσει και κάποια τεχνική σχολή. Σε αντίθεση με τους πρώην συναδέλφους τους, οι μέτοχοι μπορούσαν να προσφέρουν θέσεις στους γιους τους αλλά σε χειρότερες συνθήκες εργασίας. Η δημιουργία των μικροεπιχειρήσεων ενθάρκυνε σε ένα σύνολο πολύπλοκων σχέσεων τις προσδοκίες των πρώην Somiseros προς εύρεση εργασίας για τους γιους τους. Ως εργοδότες και εργαζόμενοι, κατείχαν δυνητικά αντιφατικές αγοραίες θέσεις, οι οποίες συμφιλιώνονταν αρχικά με τις προσδοκίες της ανάπτυξης της επιχείρησης και της παροχής μελλοντικών διευθυντικών θέσεων για τους γιους.

Η μικροεπιχείρηση αρχικά θεωρήθηκε από τους μετόχους και τους γιους των μετόχων ως ένα είδος «οικογενειακής κληρονομιάς», όπως και οι άμεσες θέσεις εργασίας που υπήρχαν στο παρελθόν. Η άμεση συνεργασία και οι σχέσεις διδασκαλίας-μαθητείας ενίσχυαν την υπόθεση αυτή. Όταν ο Cirilo (ένας από τους γιους των μετόχων) μου ανέφερε ότι μερικές μικροεπιχειρήσεις ανακλήθηκαν μετά την αποτυχία των επιχειρήσεων να εκτελέσουν το έργο που τους ανατέθηκε από τη σύμβαση, υπέθεσε ότι αυτό έγινε:

επειδή αυτό το εργοστάσιο είναι ένας κόσμος. Δεν μπορείς απλά να φτάσεις εδώ και να αρχίσεις να δουλεύεις... χρειάζεσαι κάποιον να σε καθοδηγεί, να σε διδάσκει. Αντ' αυτού περπατάμε σε αυτό το εργοστάσιο για είκοσι χρόνια με τον μπαμπά μου με τους παλιούς φίλους... οι οποίοι μου έμαθαν ό,τι ξέρω.

Αντίθετα, η ιδέα της «οικογενειακής κληρονομιάς» καθιστούσε τους γιους των μετόχων κύριους προμηθευτές εργασίας για την εταιρεία των πατεράδων τους. Στην πραγματικότητα, όμως, έως ότου οι γιοι των μετόχων θα μπορούσαν να γίνουν υπεύθυνοι της μικροεπιχείρησης, θα έπρεπε πρώτα να παραιτηθούν από τα αιτήματά τους ως πωλητών εργατικής δύναμης προς χάριν της συνέχειας των συμβάσεων. Ο ρόλος που διαδραμάτισαν οι μικροεπιχειρήσεις για την παροχή φθηνής, εξειδικευμένης και ανειδίκευτης εργασίας για το χαλυβουργείο ήταν ο κύριος περιορισμός για τη συνέχεια της μικροεπιχείρησης και, ως εκ τούτου, ένα σοβαρό εμπόδιο για την ανάπτυξη της «οικογενειακής κληρονομιάς».

Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1990, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές είχαν επιδεινώσει σοβαρά τις συνθήκες αναπαραγωγής της εργα-

τικής τάξης. Το πάγωμα των μισθών, τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, οι επισφαλείς θέσεις εργασίας και η εμπορευματοποίηση των περισσότερων κοινωνικών δικαιωμάτων ήταν το αποτέλεσμα της «καπιταλιστικής προόδου». Σε αυτό το πλαίσιο, η προώθηση από την κυβέρνηση ιδιωτικών πρωτοβουλιών και η ιδιοκτησία περιουσιακών στοιχείων ως φυσικό δικαίωμα, η εμπλοκή των στόχων των εργαζομένων με τους στόχους των επιχειρήσεων μέσω της ιδιοκτησίας μετοχών, η προώθηση της ορθολογικότητας της αγοράς μέσω των εταιρικών πολιτικών και η υποστήριξη από τα συνδικάτα ατομικιστικών πρακτικών διέυρυναν την αποδιοργάνωση της εργατικής τάξης. Έτσι, η εμπορευματοποίηση των σχέσεων συγγένειας που εμπλέκονταν σε οικογενειακές επιχειρήσεις οι οποίες ανήκαν σε πρώην Somiseros αποτέλεσε μέρος αυτής της αποδιοργάνωσης.

Ο 21ος αιώνας: Επαναξιολογώντας την εμπορευματοποίηση διαμέσου της αναδιοργάνωσης της εργατικής τάξης

Μέσω δύο φίλων συνάντησα δύο εργάτες της Tectel, οι οποίοι ήταν οι γιοι ενός χαλυβουργού και πρώην γείτονες σε μια γειτονιά Somiseros που βρισκόταν στα νότια της πόλης. Ενώ ο πατέρας των φίλων μου διατήρησε τη δουλειά του στο χαλυβουργείο και οι δύο του γιοι φοιτούσαν στο πανεπιστήμιο, οι δύο εργάτες, ο Cirilo και ο Jenaro, εργαζόνταν στη μικροεπιχείρηση των πατεράδων τους. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης που είχαμε, άκουσα για πρώτη φορά την έννοια των «υιών των μετόχων». Ήταν μια αυτοαναφορική έννοια που εξέφραζε την αστάθεια και την ασάφεια της θέσης τους στη μικροεπιχείρηση.

Ως «υιοί των μετόχων», αναμενόταν να αναλάβουν το έργο τους με υψηλή ευθύνη και πρωτοβουλία. Όσο καλύτερα εκτελούσαν τα καθήκοντα που προβλέπονταν στις συμβάσεις τόσο μεγαλύτερες θα ήταν οι δυνατότητες ανανέωσης και ανάπτυξης της μικροεπιχείρησης. Η επέκταση της Tectel ήταν κοινός στόχος των μετόχων και των γιων των μετόχων, καθώς οι τελευταίοι θα καλούνταν μελλοντικά να διευθύνουν την επιχείρηση. Ήταν γιοι των μετόχων και, την ίδια στιγμή, εργαζόμενοι. Όπως και οι πατεράδες τους, δεν απαλλάχτηκαν από τα άμεσα καθήκοντά τους ως μέλη οικογενειών που κατείχαν μετοχές. Αντιθέτως, το καθεστώς αυτό μετέφερε στο εργατικό τους δυναμικό τις ανάγκες μείωσης του κόστους που επιβαλλόταν από τις συμβάσεις, δεδομένου ότι οι μισθοί υπολογίζονταν στη βάση ανθρωποωρών. Επιπλέον, η εθνική συλλογική σύμβαση εργασίας των μεταλλουργών θέ-

σπιζε ειδικά επιδόματα για έκτακτες εργασίες, υπερωρίες, νυχτερινή απασχόληση και επικίνδυνες εργασίες, που δεν είχαν ενσωματωθεί στις εκτιμήσεις του κόστους εργασίας των συμβάσεων.

Ακόμη, στις συζητήσεις μας, αυτοί οι δύο εργάτες μού ανέφεραν ότι οι εργάσιμες ημέρες ξεκινούσαν στις 6 το πρωί και ολοκληρώνονταν μονάχα με την ολοκλήρωση του έργου που τους είχε ανατεθεί. Αυτό σήμαινε ότι παρέμεναν μερικές φορές για παραπάνω από δώδεκα ώρες στο εργοστάσιο ανεξάρτητα αν ήταν περίοδος διακοπών ή νύχτα. Επίσης, υποστήριξαν ότι πολλές φορές εκτέθηκαν σε υψηλές θερμοκρασίες ή αναγκάστηκαν να εισπνεύσουν επικίνδυνες ουσίες δίχως τα απαραίτητα προστατευτικά μέτρα. Οι γιοι των μετόχων αντιμετώπιζαν επίσης τον κατακερματισμό της οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας και έτσι βρίσκονταν σε καθημερινή επαφή με τους εργοδηγούς της Tectel αλλά και με τους επόπτες και τους διευθυντές της κύριας εταιρείας. Ο Cirilo και ο Jenaro διαμαρτυρήθηκαν έντονα για την αντιμετώπιση που είχαν, για την αποδιοργάνωση των καθηκόντων τους και για το γεγονός ότι «έπρεπε να τρέχουν από τη μια γραμμή παραγωγής στην άλλη, για να διορθώσουν προβλήματα άλλων εργαζομένων».

Για τους περισσότερους από τους γιους των μετόχων, αυτή ήταν η πρώτη τους δουλειά. Ήταν νέοι όταν ξεκίνησαν—όχι περισσότερο από 20 ετών— και ενθαρρύνονταν από αυτό που ο Jenaro μού αποκάλεσε «ψευδαίσθηση».

Είχαμε την ιδέα... ότι η εταιρεία θα συνέχιζε, και θα συνέχιζε υπό τις διαταγές μας. Για εμάς... Δεν ξέρω. Είχαμε αυτή την ψευδαίσθηση... κυρίως επειδή ήμασταν παιδιά των μετόχων... αλλά αυτό ήταν απλά μια ψευδαίσθηση.

Αυτή η ψευδαίσθηση των γιων των μετόχων προερχόταν από την οικογενειακή ιδιοκτησία. Η ψευδαίσθηση έγινε πιο θολή, καθώς άρχισαν να αμφισβητούν τους πατεράδες τους οι οποίοι δρούσαν ως επιστάτες. Στο πλαίσιο της αμφισβήτησης επικεντρώθηκαν στον μηχανικό ως υπεύθυνο για τους όρους των συμβάσεων. Ήταν αυτός που ήταν υπεύθυνος για τον κεντρικό σχεδιασμό και για την εκτίμηση του κόστους. Ο ρόλος που διαδραμάτιζε ο μηχανικός ήταν άλλος ένας λόγος για τις συχνές αντιπαραθέσεις μεταξύ των γιων των μετόχων και των πατεράδων τους. Οι νέοι θεωρούσαν τον μηχανικό υπεύθυνο για τους χαμηλούς μισθούς τους και για τις κακές συνθήκες εργασίας. Παρ' όλα αυτά, οι πατεράδες τους τους ζητούσαν να παραμείνουν ήρεμοι και υπομονετικοί διότι φοβούνταν τον αντίκτυπο που επρόκειτο να έχουν οι

μισθολογικές απαιτήσεις των γιων τους στο ύψος των προσφορών της μικροεπιχείρησης.

Εν τω μεταξύ, οι άμεσοι μισθοί και οι συνθήκες εργασίας των εργαζομένων βελτιώθηκαν από το 2003, όταν η έναρξη ενός οικονομικού κύκλου επέκτασης πυροδότησε την κινητοποίηση του εργατικού κινήματος. Ένα ευρύτερο κίνημα των συνδικαλισμένων μελών των εργαζομένων εξέφρασε την αναστάτωση και την απογοήτευσή του και προκάλεσε ένα σύνολο συγκρούσεων και αμφισβητήσεων αναφορικά με τις συνέπειες των διαδικασιών αναδιάρθρωσης όπως ήταν η μισθολογική ευελιξία, οι προσωρινές συμβάσεις εργασίας, οι εξωτερικές αναθέσεις, οι εταιρικές ιατρικές υπηρεσίες κ.ο.κ.¹¹ Μεταξύ των χαλυβουργών, ορισμένοι εκπρόσωποι προώθησαν τη διοργάνωση μιας Εθνικής Διάσκεψης Αντιπροσώπων Εργαζομένων στον Χάλυβα με τρεις στόχους: τη συζήτηση περί εθνικής μισθολογικής συμφωνίας για όλους τους εργαζομένους στη χαλυβουργία (συμπεριλαμβανομένων των εργαζομένων με υπεργολαβία), την παύση των επισφαλών συμβάσεων και των γραφείων εργασίας, και την παραμονή εντός της εθνικής σύμβασης των μεταλλουργών.

Αυτές οι «ευοίωνες» συνδικαλιστικές πολιτικές βάθυναν το χάσμα μεταξύ των εργαζομένων που περιλαμβάνονταν στους ετήσιους γύρους μισθολογικών διαπραγματεύσεων και εκείνων που απασχολούνταν στις μικροεπιχειρήσεις, των οποίων οι αποδοχές ορίζονταν μέσα από τις συμβάσεις τους. Ενώ οι εθνικές συμφωνίες ανεστάλησαν και οι μισθοί πάγωσαν, οι εισοδηματικές διαφορές παρέμεναν σταθερές αλλά ταυτόχρονα σημαντικές. Η κατάσταση αυτή άρχισε να αλλάζει από το 2004. Οι καθημερινές σχέσεις μεταξύ των γιων των μετόχων και των άμεσων εργαζομένων στην εταιρεία και στην κοινότητα εξαφάνισαν την ψευδαίσθηση περί της ιδιοκτησίας ως του μοναδικού δρόμου ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας. Στην πραγματικότητα, στον αγώνα για την «εκτεταμένη αναπαραγωγή» τους, οι γιοι των μετόχων διαμόρφωσαν τις προσδοκίες τους αναφερόμενοι στη δέσμη των αναγκών άμεσων εργαζομένων.

11. Το ορθόδοξο οικονομικό πρόγραμμα απέτυχε στο πλαίσιο της λαϊκής εξέγερσης τον Δεκέμβριο του 2001. Οι πολιτικές επανενεργοποίησης μεταξύ 2002 και 2003 συντέλεσαν ώστε οι μισθοί των εγγεγραμμένων εργαζομένων να χάσουν το 30% της αγοραστικής τους δύναμης. Το 2004 η κυβέρνηση ξεκίνησε την ετήσια διαδικασία για συλλογικές μισθολογικές διαπραγματεύσεις, που μέχρι τότε είχαν ανασταλεί. Έκτοτε, οι αυξήσεις των μισθών συζητούνταν ετησίως σε εθνικά κεντρικούς γύρους διαπραγματεύσεων.

Το 2004 ο Jenaro, ο Cirilo και οι περισσότεροι από τους συναδέλφους τους παντρεύτηκαν, έκαναν παιδιά και έτσι θα έπρεπε να μεριμνήσουν για τη διαβίωση των οικογενειών τους. Όταν τους γνώρισα, ο Cirilo είχε ήδη χωρίσει. Ήθελε να νοικιάσει ένα διαμέρισμα μόνος του, για να περνάει χρόνο εκεί με τις κόρες του. Όμως, επέστρεψε στο σπίτι των γονιών του και η μητέρα του φρόντιζε τις κόρες του όταν εκείνος δούλευε, επειδή δεν μπορούσε να αντέξει οικονομικά το κόστος ενός σχολείου διπλής βάρδιας. Ωστόσο, και το σχολείο διπλής βάρδιας για τα παιδιά και ένα διαμέρισμα μπορούσαν να τα αντέξουν οικονομικά οι άμεσοι εργάτες του χαλυβουργείου. Ο δε Jenaro δεν μπορούσε να αγοράσει σπίτι για την οικογένειά του, ενώ δεν του περνούσε καν η σκέψη να χτίσει ένα δικό του σπίτι. Και πάλι στην περίπτωση του Jenaro υπήρχε διαφοροποίηση με τους άμεσους εργαζομένους στην εταιρεία, οι οποίοι μπορούσαν να αγοράσουν σπίτια και να έχουν πρόσβαση σε πιστώσεις. Όπως για τους περισσότερους νέους της εργατικής τάξης, αυτά ήταν ζωτικά σημεία αναφοράς στις εμπειρίες του Cirilo και του Jenaro, καθώς οι προσδοκίες τους διαμορφώθηκαν διαμέσου της εμπειρίας τους ως παιδιών των εργατών χάλυβα. Ήλπιζαν ότι θα ήταν σε θέση να προσφέρουν στα παιδιά και στις συζύγους τους τα αγαθά και τις υπηρεσίες και τα καταναλωτικά πρότυπα των εργαζομένων στον τομέα του χάλυβα, τα οποία συνεπάγονταν την παροχή ιδιωτικής εκπαίδευσης στα παιδιά τους και την πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας. Η αποτυχία πραγματοποίησης αυτών των προσδοκιών τροφοδότησε μια εμπειρία επισφάλειας και υπονόμωσε τις ψευδαισθήσεις που είχαν ως «υιοί των μετόχων».

Οι συνθήκες διαβίωσης των γιων των μετόχων επιδεινώνονταν σε σύγκριση με αυτές των άμεσων εργαζομένων και των εργαζομένων με υπεργολαβία που καλύπτονταν από την εθνική σύμβαση. Σταδιακά μετατράπηκαν σε «ταραχοποιούς», σταματούσαν την εργασία τους όποτε θεωρούσαν ότι αυτή ήταν επικίνδυνη ή αρνούνταν να εργαστούν εάν τους έλειπαν τα απαραίτητα εργαλεία ή ο εξοπλισμός. Αυτές οι αυτοοργανωμένες διαμαρτυρίες επέστησαν την προσοχή των συνδικαλιστών που προσφέρθηκαν να δημοσιοποιήσουν τις αξιώσεις τους. Δεν ήταν μια εύκολη διαδικασία, καθώς πολλοί εκπρόσωποι ήταν φίλοι των μετόχων ή πρώην συνεργάτες. Στο μεταξύ οι Cirilo, Jenaro και Nick αναζήτησαν βοήθεια για να κατανοήσουν τον τρόπο υπολογισμού των μισθών τους. Ρώτησαν πρώην εργαζομένους της χαλυβουργίας για τα μπόνους που λάμβαναν, οργάνωσαν συναντήσεις με τους άλλους γιους των μετόχων και συνεργάστηκαν ακόμα και μυστικά με τους

άλλους εργάτες που βρίσκονταν σε καθεστώς επισφαλούς εργασίας για να πληροφορηθούν για τις αξιώσεις τους.

Τέλος, η επιτροπή του τοπικού συνδικάτου ενέκρινε την εκλογή των αντιπροσώπων στη μικροεπιχείρηση το 2009. Μετά από μερικές συζητήσεις, ο Jenaro εξελέγη εκπρόσωπος από τους συναδέλφους του. Από τότε, μιλάει εξ ονόματός τους στη σχετική διεύθυνση της εταιρείας για τις μικροεπιχειρήσεις. Προτάσσει τους ιδιαίτερους ισχυρισμούς τους, κυρίως για μισθολογικά ζητήματα και για τις συνθήκες εργασίας. Οι πρεσβύτεροι αντιπρόσωποι συνεργάζονται μαζί του, ιδίως κατά την παρουσίαση των καταγγελιών και των αιτημάτων των εργαζομένων και οι υπόλοιποι γιοι των μετόχων τον υποστηρίζουν στις συνεδριάσεις και στις συναντήσεις του με τη διοίκηση. Ταυτόχρονα, ο Jenaro συμμετέχει σε συνεδριάσεις και εκπαιδευτικά σεμινάρια των αντιπροσώπων που διοργανώνονται από το συνδικάτο, όπου συναντά εκπροσώπους και άλλων εργοστασίων και συζητά μαζί τους τις διαφορετικές καταστάσεις. Δεδομένου ότι έχουν τον δικό τους αντιπρόσωπο, οι γιοι μετόχων της Tectel πέτυχαν τη βελτίωση των μισθών τους, ιδίως την πληρωμή των υπερωριών τους και το επίδομα νυχτερινής εργασίας. Με τη σειρά τους, βελτίωσαν τις συνθήκες των χώρων ανάπαυσης και την ποιότητα των ενδυμάτων εργασίας (που προσφέρονται από την εταιρεία). Αυτό το κατάφεραν διαπραγματευόμενοι με τον άμεσο εργοδότη τους (δηλαδή την Tectel), και όχι με την κύρια εταιρεία. Ο Jenaro και ο Cirilo θεωρούσαν τον μηχανικό υπεύθυνο για τις συνθήκες εργασίας τους, όπως ακριβώς και οι εκπρόσωποι των συνδικάτων. Ο μηχανισμός που καθιερώθηκε από την κύρια εταιρεία για τον καθορισμό των όρων των συμβάσεων δεν αμφισβητήθηκε ρητά. Ωστόσο, από το 2007 και μετά, ύστερα από μια αξίωση που διατυπώθηκε από το τοπικό συνδικάτο, οι μάνατζερ των χαλυβουργείων συμφώνησαν να καταβάλουν στους εργαζομένους της Tectel την ετήσια αύξηση των μισθών, πέρα από τις ρήτρες των συμβάσεων.

Έτσι, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000, αυτή η μικρή ομάδα νέων εργαζομένων αρχικά κλήθηκαν να ενεργήσουν ως «μικροκαπιταλιστές» αξιοποιώντας τις παραδοσιακές πρακτικές οργάνωσης της εργατικής τάξης. Στην πραγματικότητα, αν και κανείς δεν το ανέφερε, οι γιοι των μετόχων ανέκτησαν τις πρακτικές που η γενιά των πατεράδων τους είχε εφαρμόσει πριν από είκοσι χρόνια, όταν ανοικοδόμησαν τον συνδικαλιστικό οργανισμό του χαλυβουργείου ύστερα από την πτώση της δικτατορίας. Το έπραξαν στο πλαίσιο μιας ευρύτερης διαδικασίας αναδιοργάνωσης της εργατικής τάξης στην Αργεντινή, η οποία

ξεκίνησε με την οργάνωση των ανέργων στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και συνεχίστηκε με τη διαδικασία αναζωογόνησης του συνδικάτου.¹²

Η προέλευση από την εργατική τάξη, στην οποία βασιζόνταν οι καθημερινές πρακτικές τους, και οι αποτυχημένες προσδοκίες τους ως απόρροια της οικογενειακής ιδιοκτησίας, δύο παράγοντες σε αλληλεπίδραση μεταξύ τους, συνέτειναν ώστε οι πρακτικές τους να μετατοπιστούν από την ατομικιστική λογική της προσδοκίας κερδών προς τη συλλογική λογική της βελτίωσης των συνθηκών εργασίας. Η εγγενής αστάθεια της μικροεπιχείρησης και ο ρόλος της στην παροχή φθηνής και επισφαλούς εργασίας κατέστησαν εμφανείς σε ένα πλαίσιο αυξανόμενης μαχητικότητας των συνδικάτων και ενεργοποίησης της εργατικής τάξης. Οι καθημερινές σχέσεις με τους αντιπροσώπους και τα μέλη των συνδικάτων, καθώς και το οικογενειακό τους υπόβαθρο, επέτρεψαν στους εργαζομένους της Tectel να αξιολογήσουν τον αντικειμενικό ρόλο τους στην αγορά ως πωλητών εργατικής δύναμης και να ανακτήσουν τις κλασικές πρακτικές διαμαρτυρίας των εργαζομένων.

Συμπεράσματα: Επισφάλεια και υπαγωγή στην αναδιοργάνωση της εργατικής τάξης

Η μεσαίου βεληνεκούς εθνογραφική προσέγγιση σε συγκεκριμένες ομάδες της εργατικής τάξης παρέχει περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με την ποικιλία των κοινωνικών μορφών που προσδιορίζονται από τις πρακτικές του κεφαλαίου και της εργασίας κατά τη διαδικασία συγκρότησης και ανασυγκρότησης της εργατικής τάξης. Εξερευνώντας το ευρύτερο πεδίο μιας κοινότητας χάλυβα, επικεντρώθηκα στη δημιουργία των «μικροεπιχειρήσεων» ως μια νέα εταιρική στρατηγική που συνεπάγεται, με τη σειρά της, την πρόοδο έναντι των θέσεων δύναμης της εργατικής τάξης (που εκφράστηκε ως αποτέλεσμα της επισφαλούς εργασίας και διαβίωσης) και ίχνη άνισων και δομικών διαδικασιών αναδιοργάνωσης της εργατικής τάξης. Οι πρακτικές αποδιοργάνωσης και αναδιοργάνωσης εκφράστηκαν καλύτερα από τις πρακτικές και τις προσδοκίες δύο γενεών της εργατικής τάξης. Στις μικροεπιχειρήσεις το χάσμα μεταξύ των γενεών συστοιχίζεται με το χάσμα της ιδιοκτησίας: οι μέτοχοι και οι γιοι των μετόχων.

12. Senen Gonzales & Haidar (2009)· Atzeni & Ghigliani (2008· 2007)· Etchemendy & Collier (2007).

Καθώς οι «μικροεπιχειρήσεις» προέρχονταν από μια ευρύτερη πρόοδο σε σχέση με τις θέσεις της εργατικής τάξης, η αστάθειά τους υπερέβαινε την εμπειρία των εργαζομένων στην Tectel. Κατά την παραγωγή της επισφάλειας που ήταν απόρροια της αλληλεπίδρασης μεταξύ της εμπορευματοποίησης και της υπαγωγής της εργασίας, η εμπειρία της εργατικής τάξης αναδιαμορφώθηκε διαμέσου μιας διαδικασίας αναδιοργάνωσης. Προσδιορίζω δύο ζητήματα μέσω των οποίων οι μέτοχοι των μικροεπιχειρήσεων και οι σχέσεις των εργαζομένων έρχονται σε σύγκρουση με την εμπειρία τους από την εργατική τάξη: η συνέχεια της υπαγωγής της εργασίας μέσω της επανεμπορευματοποίησης και ο μεταβαλλόμενος ρόλος της συνδικαλιστικής διαμεσολάβησης. Με βάση αυτές τις δύο δυναμικές, παρουσίασα μια ισορροπία μεταξύ της συνέχειας και της αλλαγής της ιστορικής εμπειρίας της εργατικής τάξης και αναδείχθηκε η διαμόρφωση των σύγχρονων πρακτικών των εργαζομένων.

Υπαγωγή της εργασίας: περιέγραφα τον τρόπο με τον οποίο αναπτύχθηκε το προηγούμενο κρατικό σχέδιο λειτουργίας του χαλυβουργείου, μέσα από την ένταξη ενός αυξανόμενου αριθμού μη μισθωτών εργατών στο εργοστασιακό σύστημα. Η διαδικασία αναδιάρθρωσης δημιούργησε ένα σύνολο μη μισθωτών και επισφαλών εργατών. Το μη μισθωτό καθεστώς των μετόχων της Tectel τούς έθεσε σε κατάσταση σύγκρουσης με τις εργασιακές τους πρακτικές. Η κύρια εταιρεία μετέτρεψε τις πρακτικές αυτές, οι οποίες προηγούμενα είχαν ενταχθεί στη γενική διαδικασία παραγωγής χάλυβα, σε μια υπηρεσία που έπρεπε να παρασχεθεί. Στη συνέχεια το προϊόν της εργασιακής διαδικασίας μετατράπηκε σε εμπόρευμα, του οποίου η κύρια ανταγωνιστική εισροή ήταν η τιμή της ίδιας της εργασίας, αφού οι υπόλοιπες παραγωγικές συνθήκες καθορίζονταν από την κύρια εταιρεία.

Οι όροι που καθορίζονταν από τις συμβάσεις εργασίας των άμεσων εργαζομένων επιδρούσαν στις εργασιακές συνθήκες των μετόχων και των γιων των μετόχων. Γνώριζαν επακριβώς την ποσότητα των εξειδικευμένων γνώσεων που κατείχαν, όπως ακριβώς γνώριζαν λεπτομερώς τις εγκαταστάσεις της βιομηχανίας. Αυτό ήταν το «διαπραγματευτικό χαρτί» τους με τους διαχειριστές των χαλυβουργείων. Σε αντίθεση με τους δεσμούς συνεργασίας που αναπτύσσονται στην καθημερινή εργασιακή διαδικασία, ο ρόλος των μετόχων ήταν να πείσουν τους γιους τους να πουλήσουν την εργατική τους δύναμη φθηνότερα, επομένως να επιδεινώσουν τις συνθήκες αναπαραγωγής τους. Συνεπώς, τα κοινά συμφέροντα που συνεπαγόταν η «οικογενειακή κληρονομιά»

υπονομεύτηκαν από τον αντιφατικό ρόλο που διαδραμάτιζαν οι μέτοχοι και οι γιοι των μετόχων στην αγορά εργασίας.

Συνδικαλιστική διαμεσολάβηση: αντιμετωπίζοντας την κύρια εταιρεία, το συνδικάτο τέθηκε μεσολαβητής των συμβάσεων της μικροεπιχειρήσης, ζητώντας την επανέναρξη των διαπραγματεύσεων σε περίπτωση που η εταιρεία αρνούνταν να ανανεώσει τη σύμβαση. Οι νέοι μέτοχοι χρειάζονταν τη συνδικαλιστική υποστήριξη ώστε να διατηρούν την τιμή της εργασίας τους. Αντιστρόφως, αντιμετωπίζοντας τους διευθυντές των μικροεπιχειρήσεων, το συνδικάτο ήλεγχε τις νέες εγκαταστάσεις προσανατολισμένες στα κέρδη, υποχρεώνοντάς τες να προσαρμόσουν το κόστος. Υπό την έννοια αυτή, οι επικεφαλής των συνδικάτων αποδοκίμασαν έντονα τις πρακτικές εκείνες που προκαλούσαν την αύξηση της τιμής της εργασίας, εξαιτίας αυτού που αποκαλούσαν «διατήρηση των παλαιών συνθηκών», όπως ήταν το άκαμπτο οκτάωρο εργασίας και τα μεγάλα διαλείμματα.

Η αναγνώριση του καθεστώτος των μισθωτών για τους γιους των μετόχων, με την εκλογή αντιπροσώπου, ενείχε μια αλλαγή στην πολιτική διαμεσολάβησης των συνδικάτων, που χωρίστηκε σε δύο επίπεδα: από τη μια πλευρά, διακινώντας τις καθημερινές τους αξιώσεις σχετικά με την πληρωμή μπόνους, τις προβλέψεις για την παροχή των απαραίτητων εργαλείων και του εξοπλισμού και το εργασιακό καθεστώς για τη διαχείριση των μικροεπιχειρήσεων· από την άλλη πλευρά, δημιουργώντας έναν μηχανισμό για την αύξηση των μισθών πέρα από τις συμβάσεις, που αποτέλεσε σιωπηρή αναγνώριση της μεγάλης μείωσης των τιμών της εργασίας. Εν ολίγοις, ως απόδειξη του μηχανισμού της φθηνής υπαγωγής της εργασίας που εμπλέκεται στην πολιτική των μικροεπιχειρήσεων, το συνδικάτο είχε ένα ρόλο να παίξει σε κάθε στάδιο της συζήτησης για την τιμή εργασίας. Αυτός ο ρόλος αποδεικνύει ότι οι συνδικαλιστικές πρακτικές είναι ενεργές δυνάμεις στη διαμόρφωση των διαδικασιών αναδιοργάνωσης των εργαζομένων.

Με την πρόοδο της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας επικράτησε μια περισσότερο ατομιστική πτυχή των πρακτικών των εργατών αναφορικά με τις έννοιες της προσωπικής θυσίας και του μόχθου για την κοινωνική πρόοδο της οικογένειας, η οποία με σειρά της περιπλέχθηκε με τις πρακτικές των επιχειρήσεων και την προώθηση από την κυβέρνηση κερδοσκοπικών πρακτικών, μέσα από ένα σύνολο παρεμβάσεων που αποσκοπούσαν στην εκτόπιση των συλλογικοτήτων των εργαζομένων. Αυτή η εμπλοκή, σε συνδυασμό με την εξάπλωση ετερογενών εργασιακών σχέσεων στο πλαίσιο της παραγωγικής αναδιάρθρωσης, ήταν οι βασικοί παράγοντες για την αποδιοργάνωση της εργατικής τάξης της Αργεντινής.

Η θεώρηση της «μικροεπιχείρησης» ως ενός είδους οικογενειακής κληρονομιάς —όχι μόνο εξαιτίας των κοινών καθηκόντων και δεξιοτήτων που μοιράζονταν οι πατεράδες και οι γιοι τους αλλά και εξαιτίας της κοινής προσδοκίας που είχε αναπτυχθεί, ότι μέσω των καθημερινών θυσιών και του μόχθου τους θα επιτύγχαναν την κοινωνική κινητικότητα που επιθυμούσαν— εξέφρασε τη στιγμή της αποδιοργάνωσης που περιλάμβανε την εμπορευματοποίηση των γονικών σχέσεων και την αποκρυστάλλωση της επισφάλειας ως διάστασης της καθημερινής ζωής.

Η υπονόμηση της προσδοκίας της «οικογενειακής κληρονομιάς» συνδέθηκε στενά με την επανενεργοποίηση του συνδικαλιστικού ακτιβισμού στους χώρους εργασίας, η οποία προωθήθηκε μέσα από τη διάμρφωση μιας σειράς διεκδικήσεων που εκκινούσαν από τις συνέπειες της διαδικασίας αναδιάρθρωσης επί της εργατικής τάξης. Σε γενικές γραμμές, καθώς τα επίπεδα απασχόλησης βελτιώνονταν, ο αγώνας της εργατικής τάξης προσανατολίστηκε προς τη βελτίωση των τιμών εργασίας και των εργασιακών συνθηκών. Έτσι, η αλληλεγγύη που αναπτύχθηκε μέσα από την καθημερινή εργασιακή διαδικασία της συνεργασίας (Atzeni 2010) αποτέλεσε το πρώτο βήμα για την ανασύσταση των παραδοσιακών δεσμών της εργατικής τάξης από τους γιους των μετόχων, οι οποίοι μετατράπηκαν σε συνδικαλιστές ακτιβιστές, ανακτώντας πρακτικές που αποτελούσαν μέρος μιας «ταξικής τους κληρονομιάς» (Soul 2015).

Μετάφραση: Γιώργος Δουργκούνας – Επιμέλεια: Μάνος Σπυριδάκης

Βιβλιογραφία

- Atzeni, M. (2010). *Workplace conflict, Mobilization and Solidarity in Argentina*. Palgrave Macmillan Basingstone.
- Atzeni, M. & Ghigliani, P. (2008). *Nature and limits of trade unions' mobilisations in contemporary Argentine*. Labor Again Publications. Available at www.iisg.nl/labouragain/.../atzeni-ghigliani.pdf
- Atzeni, M. & Ghigliani, P. (2007). The resilience of traditional trade union practices in the revitalisation of the Argentine labour initiative. In C. Phelan (ed.), *Trade Union Revitalisation: Trends and Prospects in 34 Nations*. Düsseldorf: Peter Lang, 1-13.
- Bonnet, A. (2008). *La hegemonía menemista. El neoconservadurismo en la Argentina 1989-2001*. Buenos Aires: Editorial Prometeo.
- Carbonella, A. & Kasmir, S. (2014). Toward a Global Anthropology of Labor. S. Kasmir & A. Carbonella (eds), *Blood and Fire: Toward a Global Anthropology of Labor*. New York: Berghahn, 1-29.

- Esponda, A. (2012). *Tercerización en la Industria. El caso de la formación de empresas de extrabajadores en la ex – Propulsora Siderúrgica (Siderar-Ensenada)*. PP-GAS-UNAM. Misiones (unpublished).
- Etchemendy, S. & Collier, R. (2007). Down but not out: Union resurgence and segmented neocorporatism in Argentina (2003-2007). *Politics and Society*, 3(35), 363-401.
- Fevre, S. (1987). Subcontracting in Steel Work. *Employment and Society*, 4, 509-527.
- Gramsci, A. (1977). *Sindicatos y Consejos (I and II) in Escritos*. Políticos Siglo XXI México.
- Government Document (1999). *Plan Estratégico San Nicolás (PLESAN)*. Available at www.sannicolas.gob.ar
- Lazar, S. (2013). Citizenship, political agency and technologies of the self in Argentinian trade unions. *Critique of Anthropology*, 33, 110-128.
- Lebowitz, M. (2003). *Beyond Capital. Marx's Political Economy of the Working Class*. Palgrave Macmillan (2nd edition).
- Manzano, V. (2002). Del ascenso social a la precarización. Un análisis sobre la producción de significados en torno al trabajo en el sector metalúrgico a fines de la década de 1990. *Cuadernos de Antropología Social*, 15, 71-90.
- Marx, K. (1993). *El Capital t I v II*. Siglo XXI Editores. México.
- Mollona, M. (2009). *Made in Sheffield. An Ethnography of Industrial Work and Politics*. New York: Berghahn Books.
- Narotzsky, S. (1997). *New Directions in Economic Anthropology*. London: Pluto Press.
- Nash, J. (2006). Visiones Mayas. El problema de la autonomía en la era de la globalización. *Editorial Antropofagia*. Buenos Aires.
- Nash, J. (1989). *From Tank Town to High Tech. The Clash of Community and Industrial Cycles*. New York: State University of New York Press.
- Richardson, P. (2010). Buying out the union: job as property and the UAW. In P. Durrenberger and K. Reichart (eds), *The Anthropology of Labour Unions, Colorado*. USA: University Press of Colorado, 79-103.
- Peñalva, S. (2003). *Desafiliación, precarización y desintegración social en la Argentina de los noventa. Un análisis regulacionista e institucional a propósito de las reestructuraciones de la intervención del Estado y de la relación salarial CONICET - Research Report* (unpublished).
- Gonzales, C. S. & Haidar, J. (2009). Los debates acerca de la revitalización sindical y su aplicación en el análisis sectorial en la Argentina. *Revista Latinoamericana de Estudios del Trabajo*, 22, 5-31.
- Silver, B. (2003). *Forces of Labor. Workers' Movements and Globalization Since 1870*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smart, A. & Smart, J. (eds) (2005). *Petty Capitalists and Globalization. Flexibility, Entrepreneurship and Economic Development*. New York: State University of New York Press.

- Soul, J. (2015a). A 40 años de Braverman. Reflexiones sobre el devenir de los procesos de trabajo y control en la Industria siderúrgica argentina. In M. Zangaro (ed), *Control del Trabajo Hoy: a 40 años de Trabajo y Capital Monopolista*. Quilmes University, 132-157.
- Soul, J. (2015b). New Times Are Still Coming, Old Times Are Still Leaving: Notes About Young People's Participation And Union Traditions In Contemporary Argentina. In A. Hodder & L. Krestos (eds), *Young Workers and Trade Unions. A Global View*. London: Palgrave Macmillan.
- Soul, J. (2014). *SOMISEROS: configuración y devenir de un grupo obrero desde una perspectiva antropológica*. Rosario Editorial Prohistoria.
- Soul, J. (2009). Procesos hegemónicos y cotidianeidad. Prácticas obreras en la privatización de la Sociedad Mixta Siderúrgica Argentina. *Cuadernos de Antropología Social*, 29.
- Spyridakis, E. (2006). The Political Economy of Labor Relations in the Context of Greek Shipbuilding: An Ethnographic Account. *History and Anthropology*, 2, 153-170. DOI: 10.1080/02757200600666604
- Starosta, G. (2010). The Outsourcing of Manufacturing and the Rise of Giant Global Contractors: A Marxian Approach to Some Recent Transformations of Global Value Chains. *New Political Economy* 15(4), 543-63.
- Vargas, P. & Perelman, L. (2013). Los propios y los de las compañías: efectos de la tercerización entre los trabajadores siderúrgicos. *Papeles de Trabajo*, 12, 84-101.
- Williams, R. (1977). *Marxism and Literature*. London: Oxford University Press.
- Wolf, E. (1982). *Europe and the People without History*. California: University of California.

«Ένας Δούρειος Ίππος ανάμεσά μας».
Το Εργοστάσιο Saturn και η αποδιοργάνωση
των εργαζομένων στην αυτοκινητοβιομηχανία
στις ΗΠΑ¹

SHARRYN KASMIR*

ΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ αυτοκινήτων Saturn² στο Spring Hill του Τενεσί ήταν σε αδράνεια κατά τη διάρκεια της αναδιοργάνωσης της πτώχευσης της GM το 2009.³ Η απόφαση για το προσωρινό κλείσιμο του εργοστασίου ήταν μέρος του πλάνου αναδιάρθρωσης που προκρίθηκε από την αμερικανική κυβέρνηση, αφού έβαλε δεκάδες δισεκατομμύρια δολάρια σε δάνεια και μετρητά και έγινε ο πλειοψηφών ενδιαφερόμενος μέτοχος της εταιρείας. Μέχρι τη στιγμή της πτώχευσης, λιγότεροι από 3.000 άνθρωποι εργάζονταν στις εγκαταστάσεις στο Spring Hill. Οι περισσό-

* Καθηγήτρια Ανθρωπολογίας, Hofstra University, Sharryn.Kasmir@hofstra.edu

1. Το κείμενο έχει δημοσιευτεί αρχικά στο Susana Narotzky & Victoria Goddard (eds) (2017). *Work and Livelihoods. History, Ethnography and Models in Times of Crisis*. London: Routledge. Στον παρόντα τόμο μεταφράζεται και αναδημοσιεύεται με την άδεια της συγγραφέα.

2. Η Saturn Corporation, επίσης γνωστή ως Saturn LLC, ήταν αμερικανική εταιρεία κατασκευής αυτοκινήτων, με σήμα κατατεθέν στις 7 Ιανουαρίου 1985, ως θυγατρική της General Motors. Η εταιρεία προωθήθηκε ως «διαφορετικό είδος εταιρείας αυτοκινήτων» και λειτούργησε κάπως ανεξάρτητα από τη μητρική για ένα χρονικό διάστημα, με το δικό της εργοστάσιο συναρμολόγησης στο Spring Hill, Tennessee, με μοναδικά μοντέλα και ένα ξεχωριστό δίκτυο λιανικής πώλησης. Επρόκειτο για μια προσπάθεια της GM να ανταγωνιστεί τις ιαπωνικές εισαγωγές μικρών αυτοκινήτων στις ΗΠΑ. Η εταιρεία διαλύθηκε το 2010. (Σ.τ.Ε.)

3. Η έρευνά μου υποστηρίχθηκε από το Robert Penn Warren Center for the Humanities του Πανεπιστημίου Vanderbilt, το National Endowment for the Humanities και το Πανεπιστήμιο Hofstra.

τεροι από τους 7.200 συνδικαλισμένους εργαζομένους που δούλευαν εκεί μόλις μια δεκαετία νωρίτερα είχαν λάβει πακέτα εξαγοράς ή είχαν μεταφερθεί σε άλλα εργοστάσια της GM κατά τα χρόνια που μεσολάβησαν, καθώς οι πωλήσεις της Saturn έπεφταν, το Spring Hill έχανε προσφορές για νέα προϊόντα και τις θέσεις εργασίας στο εργοστάσιο. Το 2011, η GM δημοσίευσε τελικά τα σχέδιά της για τη συναρμολόγηση ενός μοντέλου Chevrolet και την απασχόληση 1.800 ατόμων στο Spring Hill. Θα προσλάμβανε 400-500 άτομα αρχικά και τους υπόλοιπους αργότερα. Όμως η πλειονότητα εκείνων που είχαν μετακομίσει στο Τενεσί τη δεκαετία του 1980-90 για να εργαστούν στο Saturn είχε ήδη εγκαταλείψει την περιοχή. Για τον λόγο αυτό, η εγκατάσταση θα επαναλειτουργούσε με νέους υπαλλήλους της GM, με συμβόλαια νεοεισερχομένου στην απασχόληση. Προφανώς, η σύμβαση των United Automobile Workers (UAW) που υπογράφηκε στον απόηχο της πτώχευσης της GM επέτρεψε στους νεοπροσληφθέντες να πληρώνονται περίπου το ήμισυ του εισοδήματος των παλιότερων εργαζομένων (*New York Times*, 12 Ιουλίου & 11 Νοεμβρίου 2011· *The Tennessean*, 29 Δεκεμβρίου 2011).⁴ Έτσι, το Spring Hill θα προσέφερε ένα πακέτο αποζημίωσης στους συνδικαλισμένους εργάτες της αυτοκινητοβιομηχανίας αντίστοιχο με εκείνο που πληρώνεται στους μη συνδικαλισμένους εργάτες στα εργοστάσια της Nissan, της Honda και της Toyota σε κοντινές, νότιες περιοχές.

Το γεγονός ότι η GM κάνει τώρα προσλήψεις στο Τενεσί και αλλού στις ΗΠΑ δηλώνει το σημαντικό απόθεμα που εξασφάλισε μετά την κρατική διάσωση, η οποία βοήθησε να διανεμηθούν τα προνόμια της UAW και να απαξιωθεί το οργανωμένο σε συνδικάτα εργατικό δυναμικό. Παρά τις παραχωρήσεις στους εισαγωγικούς μισθούς στα πρόσφατα συμβόλαια, η UAW αντέδρασε στο διαδεδομένο μοντέλο δεύτερης κλάσης εργατικού δυναμικού,⁵ λόγω της ανισότητας μεταξύ των μελών και της εξασθένησης της συνδικαλιστικής δύναμης που θα επέφερε.⁶

4. Ενώσω αυτός ο τόμος ετοιμαζόταν για εκτύπωση το φθινόπωρο του 2015 [εννοεί τον τόμο όπου προδημοσιεύτηκε το κείμενο Σ.τ.Ε.], η GM ανακοίνωσε ένα νέο μοντέλο Cadillac και 1.100 νέες θέσεις εργασίας για το Spring Hill. Αυτό θα δημιουργήσει 2.900 θέσεις εργασίας το 2016. Οι αναφορές υποστηρίζουν ότι πρόκειται πιθανότατα για εισαγωγικές θέσεις εργασίας δεύτερης βαθμίδας, αν και το τοπικό συνδικάτο βρίσκεται ακόμη σε διαπραγματεύσεις για αυτό το ζήτημα (*The Detroit News*, 13 Οκτωβρίου 2015).

5. Ο όρος αναφέρεται σε πρόσφατα προσληφθέντες που κάνουν την ίδια δουλειά με τους πιο παλιούς αλλά αμείβονται με χαμηλότερο μισθό. Η σύμβαση προέβλεπε χαμηλότερη βαθμίδα ή κατηγορία εργαζομένων (Σ.τ.Ε.).

6. Υπήρχαν παλαιότερες περιπτώσεις προνομίων δεύτερης και τρίτης κλάσης σε μεμονωμένες εγκαταστάσεις, ενώ οι εθνικές συμβάσεις 2003 και 2007 με τις Ford, GM και Chrysler περιείχαν προσωρινά προνόμια δεύτερης κλάσης. Ωστόσο, η συμφωνία με-

Οι GM, Ford και Chrysler —οι «τρεις μεγάλοι» των ΗΠΑ— κέρδισαν αυτό το αντίδωρο υπό την απειλή πτώχευσης και της ισχυρής στήριξης του κράτους. Το έργο αυτό ξαναπαίχτηκε με τη διάσωση της Chrysler από την κυβέρνηση το 1979. Στη συνέχεια, η UAW ενέδωσε στις περικοπές των μισθών στην Chrysler και έθεσε σε λειτουργία στην GM την εκ των ενόντων διαδικασία απομείωσης των μισθών, των παροχών και των κανόνων εργασίας. Η συνδυασμένη δύναμη του κράτους και του κεφαλαίου κέρδισε ιστορικές οπισθοδρομήσεις εναντίον των Αμερικανών εργατών της αυτοκινητοβιομηχανίας τόσο το 1979 όσο και το 2009.

Εκ πρώτης όψεως, η υποβαθμισμένη τρέχουσα κατάσταση στο Spring Hill μοιάζει να είναι διαμετρικά αντίστροφη σε σχέση με εκείνη της προέλευσης της εγκατάστασης ως ένα μοντέλο εργοστασίου με έντονη φήμη. Το Saturn σχεδιάστηκε τη δεκαετία του 1980, όταν ιαπωνικές αυτοκινητοβιομηχανίες κέρδιζαν ένα αυξημένο ποσοστό στην αγορά των μικρών αυτοκινήτων και οι διαχειριστικές τους καινοτομίες επέφεραν εξοικονόμηση στο εργασιακό κόστος και ευελιξία, τις οποίες οι αμερικανικές επιχειρήσεις δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιήσουν. Το Saturn ήταν η απάντηση της GM στον ιαπωνικό ανταγωνισμό. Ήταν σχεδιασμένο να έχει την πιο αναπτυγμένη έννοια της ομάδας και προγράμματα συμμετοχής εργαζομένων στις ΗΠΑ, και η διαφήμισή της καθώς και η προσεκτικά φιλοτεχνημένη εικόνα του σήματός της έμοιαζε να καθιερώνουν τη δημιουργία μιας νέας εργατικής ελίτ, χρησιμοποιώντας τη συνεργασία και όχι τη σύγκρουση με τους εργάτες για την αναδιαμόρφωση του βιομηχανικού χώρου εργασίας και την ταυτότητα της κοινωνικής τάξης. Η UAW Local 1853 του Saturn συνεργάστηκε με τη διοίκηση σε αυτό το πρόγραμμα με σκοπό να κάνει τους εργαζομένους του Saturn καλύτερους από και διαφορετικούς από άλλους συνδικαλισμένους εργάτες στην αυτοκινητοβιομηχανία. Παρέκαμψε την εθνική σύμβαση της UAW και υιοθέτησε ένα τοπικό Μνημόνιο Συμφωνίας, το οποίο θέσπισε το πιο μακρόπνοο καθεστώς συνεργασίας εργασίας-διοίκησης στη βιομηχανία και χρησίμευσε ως η

τά τη διάσωση παγίωσε πιο συγκεκριμένα αυτή την πρακτική και διευκόλυne την ευρύτερη χρήση των μισθών εισόδου σε ολόκληρη τη βιομηχανία. Το φθινόπωρο του 2015, οι διαπραγματεύσεις για τις συμβάσεις καθυστέρησαν σε αυτό το ζήτημα και οι εντάσεις μεταξύ των μελών της UAW και της ηγεσίας ήταν η απόδειξη της ζημίας που προκλήθηκε από αυτά τα προνόμια. Τελικώς, η συμφωνημένη μισθοδοσία της UAW (όχι όμως με πλήρεις παροχές) θα εφαρμοστεί για οκτώ χρόνια. Μολονότι, το παρατεταμένο χρονικό πλαίσιο μπορεί να σημαίνει ότι οι μισθοί δεύτερης κλάσης θα πρέπει να διεκδικηθούν ξανά το 2019 και ενώ αυτή η παροχή αντισταθμίζεται από την αυξημένη ευχέρεια στην πρόσληψη προσωρινών εργαζομένων, αποτελεί μια σημαντική πρόοδο.

μόνη συμφωνία εργασίας. Οι εργάτες στην αυτοκινητοβιομηχανία που ήταν εγγεγραμμένοι στην UAW μετακόμισαν στο Τενεσί από το Μίσιγκαν, το Οχάιο, την Καλιφόρνια και άλλες Πολιτείες, όπου τα εργοστάσιά τους της GM πάλευαν να μην κλείσουν ή είχαν κλείσει. Μερικοί πίστεψαν ότι θα βρουν πιο ανταποδοτικές και ικανοποιητικές επαγγελματικές ζωές. Άλλοι ήλπιζαν ότι το Saturn θα αποδειχθεί η «εκατονταετής εταιρεία» που υποσχέθηκε η επιχείρηση και ότι η συμμετοχή του συνδικάτου στον προγραμματισμό, στη διαχείριση, στην προμήθεια και στην εξοικονόμηση κόστους θα παρείχε τη μακροπρόθεσμη ασφάλεια που τους είχε ξεφύγει από τα χέρια στα μέρη τα οποία άφησαν.

Εδώ υποστηρίζω ότι το Saturn, αντίθετα, συνέβαλε στη διάχυση της ανασφάλειας διευκολύνοντας την αποδιοργάνωση των εργατών στην αυτοκινητοβιομηχανία, ενός από τους πιο ισχυρούς κλάδους της εργατικής τάξης των ΗΠΑ. Σκιαγραφώ τον ρόλο που έπαιξε το Saturn σε αυτή τη διαδικασία χαρτογραφώντας τρεις στιγμές κατά τις οποίες διακριτές κλίμακες της ταύτισης, συμμαχίας και αγώνα της εργατικής τάξης —τοπική, εθνική και διεθνής— δημιουργήθηκαν και διαλύθηκαν. Παρακολουθώντας αυτές τις πολιτικές στιγμές, βλέπει κανείς τους εργάτες στην αυτοκινητοβιομηχανία και τα συνδικάτα τους άλλοτε να επεκτείνουν και άλλοτε να περιορίζουν το πολιτικό τους όραμα και φιλοδοξία, άλλοτε να είναι σε θέση σχετικής εξουσίας έναντι του κεφαλαίου, ενώ άλλες φορές να παίρνουν γραμμή άμυνας. Υπό τη θεώρηση αυτή, η υπόθεση Saturn δίνει μια εικόνα για την επί μακρόν διάλυση της Φορντιστικής εργατικής τάξης των ΗΠΑ.

Αναφέρομαι σε αυτά τα ζητήματα στο τέλος του κειμένου εμπλέκοντας τη μελέτη του David Harvey (2001) σχετικά με μια εκστρατεία για τη διάσωση θέσεων εργασίας στο εργοστάσιο αυτοκινήτων στο Cowley της Αγγλίας. Η περίπτωση του Cowley έχει σημαντικές ομοιότητες με το Saturn. Είναι αξιοσημείωτο ότι και οι δύο περιπτώσεις αποκαλύπτουν τα μειονεκτήματα της «μαχητικής ιδιαιτερότητας» αποκομμένης από τον «αφηρημένο οικουμενισμό» – δύο συζευγμένοι όροι που ο Raymond Williams (1989) συνέλαβε για να αποτυπώσει αυτό που θεωρούσε ως την κεντρική διαλεκτική της εργατικής τάξης: τη σχέση μεταξύ των άμεσων, ιδιαίτερων συναισθημάτων και της αφοσίωσης στο εργοστάσιο ή στην κοινότητα και των παγκόσμιων συναισθημάτων και της ευρύτερης γεωγραφίας της πάλης και της αλληλεγγύης που συγχροτείται μέσα από οργανωτικών συνδέσεις και δεσμούς (βλ. επίσης Narotzky 2011). Ο Harvey χρησιμοποίησε αυτό το πλαίσιο για να διατυπώσει τις ανησυχίες του για το Cowley και το γεγονός ότι αυτός ο αγώνας για να κρατηθεί ανοιχτό ένα εργοστάσιο και να σωθούν θέ-

σεις εργασίας σε έναν τόπο μπορεί να εμποδίσει έναν ευρύτερο, αντικαπιταλιστικό αγώνα. Ωστόσο, το να σταματήσει η ανάλυση σε αυτό το σημείο και να αντιμετωπίζονται οι εργατικοί αγώνες όπως εκείνοι στο Cowley ή στο Spring Hill ως αμυντικές ενέργειες με μικρή πολιτική δυνατότητα, όπως κάνει ο Harvey (2003), είναι λάθος. Εάν θέλει κανείς να αντιμετωπίσει πλήρως τις διεργασίες στην καρδιά της αποδιοργάνωσης της εργατικής τάξης, εξυπηρετείται καλύτερα από την πλεονεκτική θέση της ιστορικής εθνογραφίας που εστιάζει στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα οράματα των εργαζομένων περιορίστηκαν, τον τρόπο με τον οποίο η οργανωμένη εργασία διαλύθηκε σε συγκεκριμένα μέρη και τομείς, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο ευρύτερες συμμαχίες και φιλοδοξίες ηττήθηκαν κατά τη διάρκεια αυτών των γεγονότων. Ό,τι έπεται είναι μια (απαραίτητα) σύντομη περιγραφή του ρόλου του Saturn σε αυτές τις εξελίξεις στην αυτοκινητοβιομηχανία των ΗΠΑ.⁷

Τοπικισμός και διαφορά

Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για τα συμβόλαια το 1991, ο πρόεδρος της UAW Local 1853, Mike Bennett, ηγήθηκε μιας σύντομης δράσης για την εργασία όπου οι εργαζόμενοι του Saturn φορούσαν μαύρα και πορτοκαλί περιβραχιόνια και έκαναν «κράτει» επιτελεστικά, διαμαρτυρούμενοι για τα προβλήματα ποιότητας στο εργοστάσιο. Η επιτέλεση αυτή αποσκοπούσε στο να συμβολίσει την αφοσίωση των εργαζομένων στην εταιρεία και στο ιδιαίτερο συνεργατικό σύμφωνο εργατών-διοίκησης. Αποσκοπούσε επίσης στην καθυστέρηση της έναρξης του σχήματος πληρωμής «κινδύνου και ανταμοιβής» της Saturn, το οποίο συνέδεε το 20% των μισθών με στόχους παραγωγής και ποιότητας. Το ασυνήθιστο κόλπο χάρισε τα εύσημα στο συνδικάτο από τον εταιρικό πρόεδρο του Saturn, ο οποίος επιδοκίμασε τους εργαζομένους επειδή επανεστίασαν «τους πάντες στην αίσθηση της αναγκαιότητας να λυθούν τα προβλήματα σχετικά με την ποιότητα» (*Business Week*, 2 Δεκεμβρίου 1991: 117). Η εργασιακή δράση κατέστησε το συνδικάτο υπερασπιστή της εταιρείας με ενεργητικό τρόπο, σηματοδοτώντας ότι το 1853 ήταν «ένα διαφορετικό είδος συνδικάτου», ένα μήνυμα που συχνά διαλαλούσαν οι ηγέτες του και που απηχούσε έντονα το διαφημιστικό σύνθημα της Saturn, «ένα διαφορετικό είδος εταιρείας».

7. Για μια πληρέστερη συζήτηση, βλ. Kasmir 2012, 2014.

Ο Bennett επέδειξε την αφοσίωσή του στη διαφορετικότητα της Saturn κατά τη διάρκεια μιας απεργίας το 1992 σε ένα εργοστάσιο κατασκευής εξαρτημάτων στο Lordstown του Οχάιο, σχετικά με το σχέδιο της GM για εργολαβική ανάθεση σε εκτός συνδικάτου εγκατάσταση. Το Spring Hill και οκτώ άλλες μονάδες συναρμολόγησης τέθηκαν σε αναστολή λόγω έλλειψης εξαρτημάτων εξαιτίας της απεργίας και ο Bennett παραπονέθηκε στον Τύπο ότι η Διεθνής UAW πρέπει να επιτρέψει σε αυτούς τους εργαζομένους που φτιάχνουν τα εξαρτήματα της Saturn να περάσουν από τον φραγμό της πικετοφορίας. Κατά την άποψή του, η αλληλεγγύη της UAW ήταν λιγότερο σημαντική από την προστασία αυτού του ανορθόδοξου πειράματος στο Saturn και από τη διατήρηση αυτής της εγκατάστασης ανοιχτής. Ο Bennett δεν υποστήριξε την απεργία. Αντιθέτως, πίστευε ότι οι απεργοί του Lordstown θα έπρεπε να υποστηρίξουν τη Saturn. Επέμεινε ότι ο ρόλος του τοπικού συνδικάτου θα έπρεπε να ήταν να συνδράμει την εταιρεία να βρῖσκει τρόπους να είναι ανταγωνιστική, συμπεριλαμβανομένης της εξωτερικής εργολαβίας. «Δεν υποστηρίζω την τρέχουσα διαδικασία», είπε στη *Wall Street Journal*. «Δεν μπορούμε να συνεχίσουμε να αφαιρούμε τους μισθούς από τον ανταγωνισμό στη διεθνή οικονομία». Αν και δεν ήταν καθόλου απαραίτητο, διευκρίνισε: «Αυτή είναι η θέση μου, όχι η θέση της UAW», υπογραμμίζοντας την απόστασή του από τη Διεθνή και από αυτό που θεωρούσε ότι είναι η εχθρική της προσέγγιση στις σχέσεις εργατικού δυναμικού και διοίκησης (*Wall Street Journal*, 4 Σεπτεμβρίου 1992: A8). Τα δημόσια σχόλια του Bennett (Mann 1987) γίνονταν ολοένα και πιο σοβαροφανή καθώς η απεργία θεωρήθηκε ευρέως το «τεστ της σκληρότητας της GM» από τη UAW, όταν η εταιρεία παρουσίασε ένα τριετές σχέδιο για το κλείσιμο 21 εργοστασίων και την εξάλειψη 70.000 θέσεων εργασίας.

Πράγματι, η GM έκλεισε ένα εργοστάσιο στο Van Nuys της Καλιφόρνιας και απέλυσε 2.500 εργαζομένους την ίδια ημέρα που οι εργάτες του Lordstown κατέβηκαν σε απεργία (*Los Angeles Times* 28 Αυγούστου 1992, Parker & Slaughter 1997: 18, *Wall Street Journal* 4 Σεπτεμβρίου 1992: A8). Η αδιαφορία του Bennett για την αλληλεγγύη είναι εμφανής από τα δημόσια σχόλιά του, όπως και η πεποίθησή του ότι το 1853 ήταν διαφορετικό και ανώτερο από άλλες τοπικές UAW, όμως η θέση του είναι επίσης ένα μανιφέστο σχετικά με τη γεωγραφία της ταυτότητας της εργατικής τάξης, των συμμαχιών και των αγώνων. Σε αυτήν και άλλες περιπτώσεις, ο Bennett ισχυρίστηκε ότι «εάν τα συνδικάτα έχουν μέλλον [...] βρίσκονται “σε τοπικό επίπεδο” όπου μπορούν να βοηθήσουν τις εταιρείες να “διερευνήσουν ευκαιρίες για αντα-

γωνισμό”» (*Wall Street Journal* 4 Σεπτεμβρίου 1992: A8). Σθεναρά «υποστήριξε ότι τα συνδικάτα ακολουθούν τα συμφέροντά τους σε τοπικό επίπεδο» (έμφαση από Parker & Slaughter 1997: 218) παρά σε εθνικό ή διεθνές πεδίο. Πήρα συνέντευξη από τον Μπένετ κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς μου στο Saturn το 1998-99. Ήταν ένας αφοσιωμένος μεταρρυθμιστής που πίστευε στο σχήμα του Saturn. Μαζί με εκατοντάδες άλλους, φίλα προσκείμενους προς το συνδικάτο, που κατείχαν ηγετικές θέσεις στο εργοστάσιο και ήταν μέλη της Vision Team στις μαζώξεις του συνδικάτου, θεωρούσε ότι διαδραμάτιζε έναν ιστορικό, μεταμορφωτικό ρόλο στο εργατικό κίνημα των ΗΠΑ. Έγινε ο εθνικός εκπρόσωπος υπέρ της συνεργασίας εργασίας-διοίκησης, αρθρογραφώντας και πείθοντας άλλα συνδικάτα να θεσπίσουν μεταρρυθμίσεις όμοιες με εκείνες της Saturn. Για τον Bennett, η συνεργασία εργασίας-διοίκησης ήταν μια προσπάθεια σε τοπικό επίπεδο συνεργασίας με τη διοίκηση για τη διατήρηση της μισθολογικής συμφωνίας στις ΗΠΑ, δηλαδή ένα εργοστάσιο κάθε φορά. Όμως αυτό συνεπάγεται απαραίτητως την τοποθέτηση των τοπικών συνδικάτων σε έναν ανταγωνισμό μεταξύ τους εις τρόπον ώστε να διαβρώνεται ο έλεγχος του συνδικάτου επί της παραγωγής και να αποδυναμώνεται η ισχύς του UAW σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Αυτή η εξέλιξη είχε σημαντικές επενέργειες για την αποδιοργάνωση των εργατών της αυτοκινητοβιομηχανίας στη Βόρεια Αμερική.

Αλληλοφάγμα και η ήττα του διεθνισμού

Ο Φορντιστικός τοπικισμός εισήγαγε μια βασική διάσταση του μονοπωλιακού καπιταλιστικού ελέγχου στις ΗΠΑ ξεκινώντας από τη δεκαετία του 1920. Ενισχύθηκε τις επόμενες δεκαετίες από την ομοσπονδιακή νομοθεσία, που κωδικοποίησε αποκεντρωμένες συμφωνίες εργασίας και απαγόρευσε υποδεέστερα μποιϊκοτάζ, μαζικές διαδηλώσεις και δράσεις πολλαπλών εργοδοτών, επιβάλλοντας σημαντικούς περιορισμούς στη σφαίρα δράσης του εργατικού δυναμικού. Αυτό το μακροπρόθεσμο νομικό και πολιτισμικό πρόγραμμα του κεφαλαίου και του κράτους, «Αμερικανισμός και Φορντισμός» κατά τη διατύπωση του Γκράμσι, υπονόμωσε σημαντικά την ικανότητα των εργατικών συνδικάτων να συντονίζουν δράσεις διαχωρικά (Carbonella 2014). Ο τοπικισμός επεκτάθηκε πολύ και βαθύτερα στις ΗΠΑ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, καθώς το κεφάλαιο και το κράτος έθεσαν τμήματα του συνδικάτου σε ανταγωνισμό, όπως ακριβώς αντέταξαν τους

δήμους και τις Πολιτείες μεταξύ τους, ενόσω όλοι αγωνίζονταν για επενδύσεις σε μια εποχή όπου η απειλή της φυγής κεφαλαίων ήταν πάντα παρούσα και αληθινή. Η καταστροφική επίδραση της αποβιομηχανοποίησης σε πόλεις όπως η Youngstown στο Οχάιο ή το Flint στο Μίσιγκαν έγινε μέρος του εθνικού πολιτικού και λαϊκού λόγου και ένα κεντρικό σύμβολο για την αναδυόμενη κοινή λογική ότι ο ανταγωνισμός για επενδύσεις ήταν απαραίτητος και επείγων. Αυτές οι αντίθετες κινήσεις περιόρισαν τις κοσμοαντιλήψεις των εργαζομένων και πειθάρχησαν μια εργατική τάξη που είχε γίνει ανυπάκουη, σχετικά καλά οργανωμένη και ολοένα πιο ριζοσπαστική στα τέλη της δεκαετίας του 1960 έως τις αρχές της δεκαετίας του 1970 (Lembcke 1991).

Στην αυτοκινητοβιομηχανία, αυτή η αρτιγενής συνείδηση της εργατικής τάξης εκδηλώθηκε με το μπόλιασμα των νέων κοινωνικών κινημάτων με τις πολιτικές εξελίξεις στα εργοστάσια και τα συνδικάτα. Η σημαντική επιρροή στη συνείδηση και την υποκειμενικότητα των εργαζομένων από τα αντικοφορμιστικά κινήματα και τις διαμαρτυρίες ενάντια στον πόλεμο των ΗΠΑ στο Βιετνάμ ήταν εμφανής κατά τη διάρκεια της ταραχώδους απεργίας του 1973 στην GM στην πόλη Lordstown. Η περίφημη αυτή απεργία αφορούσε τον ρυθμό της εργασίας και την ποιότητα της επαγγελματικής ζωής, παρά τους μισθούς ή τις παροχές. Η διαμαρτυρία του εν πολλοίς νεαρού, ανδρικού εργατικού δυναμικού της Lordstown σήμαινε ότι αντιμετώπιζαν την αρρενωπότητα, τον ανθρωπισμό τους και την ταξική τους υποκειμενικότητα διαφορετικά από ό,τι οι πατεράδες τους, η εκδοχή της ανδρικής εργατικής τάξης που στηριζόταν στο πόσο παρήγαν και στο πόσο σκληροί ήταν στη δουλειά. Οι γιοι, από την άλλη πλευρά, απαιτούσαν περισσότερο σεβασμό και πιο ουσιαστική δουλειά από ό,τι μπορούσε να τους δώσει η συνήθης και εξαντλητική εργασία συναρμολόγησης (Rothschild 1973, Termal 1972: 256-265). Η τακτική της UAW να προβεί σε αιφνιδιαστικές, στοχευμένες ταραχώδεις απεργίες σε ολόκληρη τη βιομηχανία, όπως αυτή στη Lordstown, φανέρωσε κατά τον ίδιο τρόπο ένα μεταβαλλόμενο πολιτικό κλίμα και την αυξανόμενη προθυμία των εργαζομένων να είναι μαχητικοί. Οι ντόπιοι συνδικαλιστές αναδείκνυαν όλες τις αδικίες με σκοπό να προκαλέσουν απεργίες, ενώ οι εργαζόμενοι χρησιμοποίησαν αυτή τη μέθοδο για να αποσπάσουν βίαια ένα μέτρο ελέγχου του ρυθμού εργασίας και του χρόνου τους, φεύγοντας συχνά την Παρασκευή για τριήμερο διακοπών (Rubenstein 1992: 237-238). Για τη UAW, αυτή η διατοπική, εθνική στρατηγική σηματοδότησε έναν ευρύτερο αγώνα πέρα από την τοπική μισθολογική συμφωνία.

Τα κινήματα των Πολιτικών Δικαιωμάτων και της Μαύρης Δύναμης επηρέασαν επίσης την οργάνωση, τον ακτιβισμό και την ιεραρχία στην αυτοκινητοβιομηχανία. Αφροαμερικανοί εργάτες δημιούργησαν το Κίνημα της Επαναστατικής Ένωσης και τον Σύνδεσμο των Επαναστατών Μαύρων Εργατών, μαρξιστικές-λενινιστικές ομάδες που εγκαινίασαν μια οξεία κριτική του ρατσισμού στην αυτοκινητοβιομηχανία και τη UAW. Τα μέλη τους έθεσαν υποψηφιότητα στις εκλογές της Ένωσης, δημοσίευσαν ριζοσπαστικά ενημερωτικά δελτία που συνέδεαν την εκμετάλλευση στην αμερικανική αυτοκινητοβιομηχανία με εκείνη που βίωναν οι μαύροι και μελαμψοί εργαζόμενοι στον Τρίτο Κόσμο και οι εργαζόμενοι σε αγροκτήματα και υπηρεσίες στις ΗΠΑ, διαδήλωσαν την αλληλεγγύη τους προς τους Παλαιστίνιους-Αμερικανούς εργάτες της αυτοκινητοβιομηχανίας οι οποίοι διαμαρτύρονταν για την επένδυση της UAW σε ισραηλινά κρατικά ομόλογα, και με άλλους τρόπους εξέφρασαν σοσιαλιστικά και διεθνικά οράματα που χαρτογραφούσαν μια παγκόσμια γεωγραφία ταυτότητας και πάλης (Georgakas & Surkin 1998: 62-68, 132, Geschwender 1977: 92).

Αντιδρώντας σε αυτές τις εξελίξεις, η GM μετακίνησε την παραγωγή από τα κέντρα του ακτιβισμού και ξεκίνησε να κατασκευάζει εργοστάσια στον νότο των ΗΠΑ, όπου μια ισχυρή αντισυνδικαλιστική παράδοση και μια κληρονομιά ρατσισμού είχε από καιρό ανατρέψει την οργανωμένη εργασία. Απαντώντας σε αυτό, η UAW εστίασε την προσοχή και τους πόρους της στην οργάνωση στον νότο και ανέτρεψε με επιτυχία αυτή τη χωρική επίθεση, εντάσσοντας στο συνδικάτο όλα τα νέα εργοστάσια της GM μέχρι το 1979. Η GM στη συνέχεια στράφηκε, από τη «νότια στρατηγική» της, σε ένα οριστικά παγκόσμιο σχέδιο και επένδυσε στην τεχνολογία, πειραματίστηκε με νέες διαχειριστικο-εντρικές στρατηγικές και εναντίωσε τα τοπικά συνδικάτα το ένα προς το άλλο για να υπονομεύσει περαιτέρω την εργατική δύναμη.

Η στρατηγική πρόκλησης ανταγωνισμού μεταξύ των ντόπιων είλεκε την καταγωγή της από την πρόνοια της Εθνικής Νομοθεσίας για τις Εργασιακές Σχέσεις του 1935 για αποκεντρωμένες εργασιακές συμφωνίες: προωθήθηκε, ωστόσο, σημαντικά από την GM το 1982, όταν η εταιρεία απαίτησε από τη Διεθνή UAW να ανανεώσει τη σύμβασή της με σκοπό να διαπραγματευτεί τη μείωση των ωρομισθίων. Ένα τέτοιο δικαίωμα είχε εκχωρηθεί στην Chrysler κατά τη διάρκεια της πτωχευτικής της αναδιοργάνωσης και της κρατικής διάσωσης τρία χρόνια νωρίτερα. Η GM ήθελε τώρα να μειώσει το κόστος εργασίας της ώστε να ταιριάζει με εκείνο της Chrysler. Το συνδικάτο αρνήθηκε και η GM ανακοίνωσε αμέσως ότι θα έκλεινε τέσσερα εργοστάσια. Στους επόμε-

νους μήνες έκλεισε το Southgate στην Καλιφόρνια. Με αυτό τον σκληρό χειρισμό, η GM τελειοποίησε την τακτική απειλής με κλείσιμο των εργοστασίων, με σκοπό να κερδίζει ανταμοιβές σε εθνικό επίπεδο. Στη συνέχεια, η εταιρεία εφάρμοσε αυτή την πολιτική στα τοπικά συνδικάτα, απαιτώντας να υποβάλουν προσφορές προκειμένου να διασφαλίσουν νέες σειρές προϊόντων. Αυτές περιλάμβαναν ειδικά προνόμια για κάθε εργοστάσιο ώστε να κάνουν το τοπικό συνδικάτο ελκυστικό, για να κερδίζει επενδύσεις και να εξασφαλίζει την απασχόληση για τα μέλη του. Αυτή η πρακτική σύγκρουσης ντόπιων εναντίων ντόπιων είναι γνωστή ως *whipsawing*⁸ (Mann 1987).

Το *whipsawing* σύντομα δοκιμάστηκε στο Van Nuys της Καλιφόρνιας, όπου το συνδικάτο Local 645 οργανώθηκε για να σώσει το επαπειλούμενο με κλείσιμο εργοστάσιό του. Ο αγώνας ξεκίνησε μετά το κλείσιμο αρκετών εργοστασίων στην Καλιφόρνια, συμπεριλαμβανομένου του κοντινού Southgate. Κατά την εκπόνηση της στρατηγικής του αγώνα, η επιτροπή πολιτικής δράσης του Local 645 έθεσε το κρίσιμο ζήτημα: «Για ποιο λόγο, εκτός από το πιο στενό προσωπικό συμφέρον των 5.000 εργαζομένων του, το εργοστάσιο πρέπει να παραμείνει ανοιχτό;» (Mann 1987: 108). Οραματίστηκαν τον αγώνα τους ως μια πάλη για τον εργατικό και κοινοτικό έλεγχο επί του οικονομικού σχεδιασμού, οι δε διοργανωτές είδαν τους εαυτούς τους ως αντισυμβατικούς εντός της UAW, καταγράφοντας μια πιο μαχητική αντίδραση στα κλείσιμα των εργοστασίων από εκείνη της Διεθνούς, η οποία αντέδρασε προσφέροντας παραχωρήσεις και διευκολύνοντας τη μεταφορά των εργαζομένων από εργοστάσιο σε εργοστάσιο. Οι ηγέτες του Local 645 ήλπιζαν να χαράξουν μια διαφορετική πορεία που θα ακολουθούσαν και άλλα τοπικά συνδικάτα και ότι αυτό θα ωθούσε τη Διεθνή σε μια πιο ριζοσπαστική στάση. Η εκστρατεία μετακινήθηκε από το τοπικό στο γενικό, έκανε συμμαχίες στη βάση εθνοτικών, ρατσιστικών ζητημάτων και γεωγραφικού χώρου και έτρεφε φιλοδοξίες πέραν της διάσωσης θέσεων εργασίας. Με αυτούς τους τρόπους, ο αγώνας στο Van Nuys συνέδεσε παραγωγικά τη διαλεκτική σχέση της μαχητικής ιδιαιτερότητας με τον αφηρημένο οικουμενισμό.

Το Local 645 έστειλε εκπροσώπους στο συνέδριο της UAW του 1983, όπου έθεσαν τα ζητήματα της εργασιακής γεωγραφίας και της ταξικής ισχύος: «Γιατί η Διεθνής ένωσή σας δεν κάνει περισσότερα για να σταματήσει το κλείσιμο αυτών των εργοστασίων;» «Γιατί το τοπικό σας συνδικάτο δεν κάνει περισσότερα για να προκαλέσει και άλλα το-

8. «Αλληλοφάγωμα» (Σ.τ.Ε).

πικά συνδικάτα της UAW να αναπτύξουν μια εθνική στρατηγική κατά του κλεισίματος των εργοστασίων;» (Mann 1987: 155). Σε αυτή τη συγκυρία, η UAW θα μπορούσε να έχει επινοήσει μια πρόκληση για το παγκόσμιο κεφάλαιο και να έχει απαιτήσεις από το κράτος, η δε προσπάθεια προστασίας των θέσεων εργασίας θα μπορούσε να έχει μετακινηθεί σε διεθνές επίπεδο και σε μια ευρύτερη ταξική πολιτική. Αντιθέτως, η UAW απήχησε «το μόνιμο θέμα της μάχης ενάντια στις εισαγωγές και τις εκκλήσεις για προστατευτική νομοθεσία. Ενώ οι εκπρόσωποι πανηγύριζαν ζωηρά σε κάθε λεκτική επίθεση εναντίον της Ιαπωνίας, δεν προτάθηκε καμία στρατηγική αντιμετώπισης του ζητήματος της φυγής του κεφαλαίου ή του διαδεδομένου προβλήματος του *whipsawing* από τις τρεις μεγάλες αυτοκινητοβιομηχανίες» (Mann 1987: 156). Οι ακτιβιστές επανέφεραν την ατζέντα της συνεδρίασης της UAW του 1986, όπου προσχώρησαν στον πυρήνα των διαφωνούντων του Κινήματος Νέων Προσανατολισμών για να αγωνιστούν ενάντια στις εκχωρήσεις και να οικοδομήσουν μια πιο προοδευτική, διεθνή οργάνωση της εργατικής τάξης. Όμως, οι υποψήφιοι των Νέων Προσανατολισμών έχασαν τις εκλογές των συνδικάτων και επικράτησαν πιο συντηρητικοί υποψήφιοι. Οι δε ακτιβιστές του Van Nuys ηττήθηκαν όταν το εργοστάσιό τους έκλεισε τελικά το 1992.

Καθώς η θέση τους παραγκωνίζονταν, το *whipsawing* και ο έντονος τοπικισμός έγινε ένα συνηθισμένο, καθημερινό γεγονός των μικροπολιτικών της UAW. Ο διαδεδομένος και ατελείωτος ανταγωνισμός που δημιουργήθηκε περιόρισε τα πολιτικά οράματα των τοπικών συνδικάτων και των μελών τους και αντέταξε την ανασφάλεια έναντι της επένδυσης στον έναν τόπο, και στον άλλο την απασχόληση έναντι της (προσωρινής) εργασιακής ασφάλειας. Η ανταγωνιστική κατεύθυνση αποδυνάμωσε τη Διεθνή, μετατρέποντάς την σε αυτό που ένας ηγέτης των Νέων Προσανατολισμών προσδιόρισε ως «μια χαλαρή ομοσπονδία τοπικών συνδικάτων που ανταγωνίζονται μεταξύ τους» (αναφέρεται στο Mann 1987: 82). Τυχόν απώλεια προσφοράς για ένα προϊόν θα μπορούσε να σημαίνει ότι οι εργαζόμενοι απειλούνται με απόλυση ή με οριστικό κλείσιμο του εργοστασίου τους. Οι επιτυχημένες προσφορές απαιτούσαν από τα τοπικά συνδικάτα να εφαρμόζουν κύκλους ποιότητας, προγράμματα συμμετοχής των εργαζομένων και την ιδέα της ομάδας, ένα σύνολο πρακτικών που συνδέονται με τη συνεργασία εργασίας-διοίκησης· αυτό το καθεστώς διαχείρισης έγινε ο κανόνας της ημέρας. Το Κίνημα Νέων Προσανατολισμών και το αριστερό εργατικό περιοδικό *Labor Notes* θεώρησαν αυτές τις λεγόμενες συνεργατικές εργασιακές ρυθμίσεις ως μια εκλεπτυσμένα συγκαλυμμένη τακτική συ-

ντριβής των συνδικάτων. Υποστήριξαν ότι η ιδέα της ομάδας μετέτρεψε τους εργαζομένους σε μικροεπόπτες των προσπαθειών του καθένα και υφάρπαξε από το συνδικάτο τον έλεγχο επί των ταξινομήσεων εργασίας και των κανόνων παλαιότητας, δύο μακροχρόνιες πηγές της συνδικαλιστικής εξουσίας στο πλαίσιο της παραγωγής. Επιπλέον, τα προγράμματα συμμετοχής και ποιότητας διευκόλυναν την εισαγωγή της λιτής παραγωγής και επέφεραν επιτάχυνση σε ολόκληρη την αυτοκινητοβιομηχανία (βλ. Parker & Slaughter 1985, 1988, 1994). Η καναδική πτέρυγα της UAW αντιτάχθηκε σθεναρά στη συνεργασία εργατικού δυναμικού-διοίκησης αποχωρώντας από τη Διεθνή το 1985 εξαιτίας αυτού του ζητήματος, περιορίζοντας έτσι την εμβέλεια της ένωσης σε μια εποχή όπου οι διεθνείς συνδέσεις ήταν πιο σημαντικές από ποτέ.

Η Saturn ήταν ο σταθερός φορέας της συνεργασίας εργατικού δυναμικού και διοίκησης, και ως εκ τούτου άσκησε σημαντική πίεση στα υπόλοιπα συνδικάτα της UAW για να υιοθετήσουν ευέλικτους, συνεργατικούς κανόνες εργασίας. Τα «μέλη της ομάδας» της Saturn (όπως αποκαλούνταν οι εργαζόμενοι) εργάστηκαν κυκλοτερώς σε ομάδες των 10 έως 15, εξαλείφοντας έτσι την ιεραρχία των θέσεων εργασίας και την παλαιότητα και επιτρέποντάς τους να αντικαταστήσουν εκείνους τους συναδέλφους που αργούσαν ή απουσίαζαν. Οι ομάδες ήταν «αυτοκατευθυνόμενες», λειτουργούσαν ως μικρές επιχειρήσεις εντός του εργοστασίου, ήταν υπεύθυνες για τους δικούς τους προϋπολογισμούς, χρονοδιαγράμματα, ποιότητα και καταγραφές. Οι εργαζόμενοι αντάλλαξαν ωριαίους μισθούς για μια φόρμουλα που κρατούσε ένα μέρος της αποζημίωσης «για τον κίνδυνο» και πλήρωνε «τις αμοιβές» με βάση την κατάρτιση επί της εμβέλειας του εργοστασίου, την ποιότητα και τους στόχους παραγωγής, κάτι που οι σκεπτικιστές παρομοίασαν με μια μικρή μορφή καπιταλιστικής ανταπόδοσης στην επένδυση. Αντί να στηλιτεύουν την αδικία, οι σφάλλοντες εργαζόμενοι πήγαιναν σε συνεδρίες «καθοδήγησης και συμβουλευτικής», όπου τους ζητούνταν να δεσμεύονται για περισσότερο αυτορρυθμιζόμενες στάσεις και συμπεριφορές. Αυτές οι τεχνικές είχαν ως στόχο να προωθήσουν ένα επιχειρηματικό ήθος στους εργαζομένους της παραγωγής (Kasmir 2001) και να αξιοποιήσουν προς όφελος της εταιρείας τις προσδοκίες τους για περισσότερη ανταμοιβή και για λιγότερο μονότονη εργασία, που διεκδικήθηκε τη δεκαετία του 1970 στο Lordstown και σε ολόκληρη την αυτοκινητοβιομηχανία από εργαζόμενους οι οποίοι αμφισβήτησαν το νόημα και τον σκοπό της εργασίας τους.

Η εργασιακή συμφωνία της Saturn παρέκκλινε από την εθνική σύμβαση και με άλλους σημαντικούς τρόπους. Κυρίως, επέκτεινε την

ασφάλεια της εργασίας στο 80% του εργατικού δυναμικού «εκτός από καταστάσεις [...] απρόβλεπτων ή καταστροφικών γεγονότων ή σοβαρών οικονομικών συνθηκών» (Memorandum of Agreement 2000: 16). Σε αυτή την περίπτωση, οι εργαζόμενοι θα έμεναν χωρίς δικαιώματα μεταφερσιμότητας ή βοήθειας κατά της ανεργίας παρεχόμενης από την εθνική σύμβαση. Το 20% χωρίς ασφάλεια στην εργασία δεν είχε καθόλου προστασία, καθιστώντας τους πιο ευάλωτους από τους εργαζομένους που καλύπτονταν από την εθνική σύμβαση (Rubinstein & Kochan 2001: 16). Με όλους αυτούς τους τρόπους, η Saturn έδωσε στη διοίκηση έναν πολύ μεγαλύτερο βαθμό ευελιξίας από οποιοδήποτε άλλο τμήμα της GM, κάτι που η εταιρεία ήθελε να προωθήσει για όλο το εργατικό δυναμικό της.

Μέσα από αυτές τις συμβολαιακές αλλαγές, οι εταιρικοί διευθυντές, βασισμένοι στην ενεργό συμμετοχή της Vision Team των ηγετών του συνδικάτου, κατασκεύασαν μια πολιτισμική και ιδεολογική εκστρατεία που έλαβε χώρα στο εργοστάσιο και στη δημόσια σφαίρα. Η εκστρατεία αυτή είχε πολλά κοινά με τα Φορντιστικά εταιρικά προγράμματα της δεκαετίας του 1920, που είχαν στόχο να αναδιαμορφώσουν τις ταξικές σχέσεις. Οι εργαζόμενοι της Saturn ήταν τα αντικείμενα μιας στοχευμένης δημοσιοσχετίστηκης προσπάθειας που εκθειάζε τη διαφορά τους από άλλους εργαζομένους στην αυτοκινητοβιομηχανία, οι οποίοι άφησαν πίσω τον «παλιό κόσμο» των Detroit, Flint, Lordstown και άλλων παρακμασμένων βιομηχανικών πόλεων όπου, όπως το αφήγημα το έθετε, το «άγχθος» της σύγκρουσης εργατών-διοίκησης δημιούργησε μια φτωχή ηθική εργασίας και έθεσε σε κίνδυνο το μέλλον της αυτοκινητοβιομηχανίας στις ΗΠΑ (Kasmir 2001, 2014). Η συνδυασμένη επίδραση της εργασιακής συμφωνίας της Saturn και του πολιτιστικού/ιδεολογικού σχεδίου ήταν τόσο μεγάλη, που ο πρόεδρος ενός τοπικού συνδικάτου στο Μίσιγκαν θεώρησε ότι «η Saturn είχε γίνει ένας Δούρειος Ίππος ανάμεσά μας. Οπλισμένη με την απειλή του κλεισίματος των εργοστασίων, η εταιρεία παίζει τώρα βάζοντας το ένα συνδικάτο απέναντι στο άλλο για να δει ποιος θα εκπληρώσει ή θα ξεπεράσει τις ανταμοιβές της Saturn» (αναφέρεται στο Mann 1987: 82). Η Saturn σηματοδότησε έτσι ένα ορόσημο στην αποδιάρθρωση της εργατικής δύναμης στην αυτοκινητοβιομηχανία, μια διαδικασία που ξεκίνησε με τη φυγή του κεφαλαίου τη δεκαετία του 1970 και συνεχίστηκε τη δεκαετία του 1980 με τη συνεργασία εργασίας-διοίκησης, τη λιτή παραγωγή, το whipsawing και τον τοπικισμό. Οι εξελίξεις αυτές επέφεραν μια μικρή μετακίνηση από τη στενή χωρική κλίμακα της ταυτότητας και του αγώνα της εργατικής τάξης εν σχέσει με την έν-

θερμη δημόσια στήριξη του Mike Bennett υπέρ του τοπικισμού και της διαφοράς.

Η Σύμβαση της UAW και μια Εθνική Γεωγραφία Διαφωνίας

Δεδομένου του διχαστικού ρόλου που διαδραμάτισε το συνδικάτο 1853 εντός της UAW, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι όταν οι εργαζόμενοι της Saturn εξέφρασαν τελικά τη διαφωνία τους, η αντίθεσή τους προέκυψε ως άρνηση του ακραίου τοπικισμού του 1853 και της διαφοράς τους από το υπόλοιπο συνδικάτο. Η δυσαρέσκεια αυξήθηκε το 1998 εν μέσω αυξανόμενης ανασφάλειας στο εργοστάσιο. Οι πωλήσεις είχαν σταματήσει, τα bonus και οι υπερωρίες μειώθηκαν και δεν υπήρχε καμία ένδειξη για κάποιο πολύ απαραίτητο νέο προϊόν. Οι εργαζόμενοι της Saturn είχαν ήδη εκτοπιστεί και οι οικογένειές τους είχαν ξεριζωθεί (μερικές δύο ή τρεις φορές ήδη), αισθάνονταν ότι η Saturn δεν θα ήταν η εκατονταετής εταιρεία και ότι θα αντιμετώπιζαν για ακόμα μια φορά την απόλυση. Σε αυτό το πλαίσιο, οι αντιφρονούντες του συνδικάτου που είχαν έλθει σε επαφή με τους Νέους Προσανατολισμούς και το *Labor Notes* συγκρότησαν τους Concerned Brothers and Sisters και προσπαθούσαν επί ένα μήνα να επιστρέψουν τη Saturn στην εθνική σύμβαση. Επιχείρησαν να ανακτήσουν την ασφάλεια που προσφέρεται από τις πολιτικές προστασίας ενάντια στην απόλυση (εγγυημένη ροή εισοδήματος, επιδοτήσεις και εγγραφή σε λίστες εύρεσης εργασίας) και τα δικαιώματα μεταφοράς που παρέχονται από την εθνική σύμβαση της UAW, αλλά όχι από το μνημόνιο της συμφωνίας τους. Σκοπός τους ήταν παράλληλα να εκφράσουν την αλληλεγγύη τους προς τη Διεθνή.

Οι Concerned Brothers and Sisters πραγματοποιούσαν συναντήσεις, διένειμαν φυλλάδια, ενθάρρυναν τους εργαζομένους να στείλουν επιστολές και ηλεκτρονικά μηνύματα στη Διεθνή και έθεταν ζητήματα ταυτότητας και συμμαχίας. Ένα μέλος εξέφρασε την απογοήτευσή του για τον καταστροφικό αντίκτυπο του Local 1853: «Έχω κουραστεί ως μέλος να είμαι το Πείραμα που καταστρέφει τις βάσεις πάνω στις οποίες θεμελιώθηκε το Μεγάλο μας Συνδικάτο» (Benavides, 6 Φεβρουαρίου 1998). Ένας άλλος εργαζόμενος συναρμολόγησης ζήτησε από τη Διεθνή να έρθει στο Spring Hill και να επαναφέρει το συνδικάτο στην τάξη: «Σας παρακαλώ, αδελφοί και αδελφές της Διεθνούς, μη μας ξεχνάτε εδώ κάτω στο 1853, επειδή η τοπική μας ηγεσία έχει χάσει τον δρόμο» (Dalton, χ.χ.). Με αναστατωμένους εργαζομένους και

με πίεση από τη Διεθνή, οι Concerned Brothers and Sisters επέβαλαν τη διενέργεια δημοψηφίσματος για την επιστροφή στην εθνική σύμβαση. Αν και το δημοψήφισμα απέτυχε, οι ακτιβιστές έγιναν πιο τολμηροί μέσα από τους ισχυρότερους δεσμούς τους με τη Διεθνή και από την επιτυχία τους στην ενορχήστρωση της αντίθεσης.

Μήνες αργότερα, μια απεργία σε όλη την GM, που ξεκίνησε σε δύο εργοστάσια ανταλλακτικών στο Flint λόγω της εργολαβικής ανάθεσης σε εργοστάσια εκτός συνδικάτου, έδωσε στους Concerned Brothers and Sisters την ευκαιρία να αναλάβουν δράση. Με τη διακοπή της αλυσίδας εφοδιασμού και την εξάπλωση της ανησυχίας ότι η GM σκόπευε να διαχωρίσει το τμήμα ανταλλακτικών Delphi και να θέσει 53.000 εργαζομένους εκτός του συστήματος GM (φόβος που σύντομα έγινε πραγματικότητα), οι απεργίες εξαπλώθηκαν γρήγορα σε όλη την GM. Η συνδυασμένη δράση των τοπικών συνδικάτων απέκτησε την ξεχωριστή όψη μιας απεργίας αλληλεγγύης προς στήριξη των εργαζομένων της Delphi που αγωνίζονταν για τη θέση εργασίας τους: 186.000 εργαζόμενοι απολύθηκαν και 27 από 29 εργοστάσια συναρμολόγησης της Βόρειας Αμερικής και πολλές εγκαταστάσεις ανταλλακτικών έκλεισαν κατά τη μεγαλύτερη στάση εργασίας στην GM από τη δεκαετία του 1970 (βλ. Collins 1999). Ήταν μια συναρπαστική στιγμή, καθώς ο τοπικισμός ξεπεράστηκε γρήγορα και η UAW επέδειξε αντίσταση που επεκτάθηκε σε ολόκληρη την Αμερική και στον Καναδά. Ωστόσο, οι εργάτες της Saturn παρέμειναν στη δουλειά.

Αυτή η κατάσταση ήταν μια ενοχλητική υπενθύμιση της εμπρηστικής θέσης του Mike Bennett το 1992 κατά τη διάρκεια της απεργίας στο Lordstown. Έμοιαζε ωσάν οι εργαζόμενοι της Saturn να ήλθαν και πάλι σε αντιπαράθεση με τους συναδέλφους τους, καθώς το συνδικάτο τους συνεργάστηκε με τη διοίκηση για να βρει εναλλακτικούς προμηθευτές ανταλλακτικών. Οι *New York Times* ανέφεραν ότι οι ηγέτες του 1853 «παραγκώνισαν την αλληλεγγύη των συνδικάτων για τη συναρμολόγηση αυτοκινήτων χρησιμοποιώντας ανταλλακτικά από την Ιαπωνία και από τουλάχιστον μία αμερικανική εταιρεία εκτός του Συνδικάτου, αντί για ανταλλακτικά από τη Flint» (22 Ιουλίου 1998). Αυτό ήταν βαθύτατα επαίσχυντο για άνδρες και γυναίκες που προέρχονταν από πόλεις με συνδικάτα και από οικογένειες της UAW, και των οποίων οι αδελφοί, οι αδελφές και οι πρώην συνάδελφοι είχαν κατέβει σε απεργία. Η διαφορά τους είχε βαθύνει πάρα πολύ, και, όπως μου είπαν, ένιωθαν σαν «απεργοσπάστες». Οι Concerned Brothers and Sisters συνεργάστηκαν με τη Διεθνή για να αναγκάσουν την τοπική τους ηγεσία να πραγματοποιήσει ψηφοφορία εξουσιοδότησης για την απεργία. Ήταν

η πρώτη φορά που οι εργαζόμενοι της Saturn προσήθαν σε τέτοια ψηφοφορία και μια συναρπαστική και συγκινητική στιγμή όταν απέρριψαν τον τοπικισμό τους προς χάριν της αλληλεγγύης και της ευρύτερης συμμαχίας. Οι απεργίες διαρκούσαν ήδη ενάμιση μήνα όταν έγινε η ψηφοφορία και παρ' όλα αυτά η απόφαση της Saturn να συμπαραταχθεί μαζί τους ήταν βαρυσήμαντη.

Οι Concerned Brothers and Sisters συγκεντρώθηκαν ξανά το 1999 για να υποστηρίξουν τους Members for a Democratic Union (MDU), έναν πυρήνα διαφωνούντων που έθεσε υποψηφίους για τις εκλογές ενός παραρτήματος επί τη βάση εισαγωγής της Saturn πιο κοντά στην εθνική σύμβαση. Σε μια εκπληκτική ήττα, και οι δεκατρείς υπεύθυνοι από τη Vision Team, συμπεριλαμβανομένου του Mike Bennett, εκτοπίστηκαν από τους αντιπάλους τους. Μετά τις εκλογές, έγινε μια νέα συζήτηση για την επιστροφή στην εθνική σύμβαση, και το 2004, το 1853 ψήφισε με συντριπτική πλειοψηφία την κατάργηση του Μνημονίου Συμφωνίας. Αυτή η απόφαση σηματοδότησε την ενότητα του Local 1853 με τη Διεθνή και εισηγήθηκε μια διευρυμένη γεωγραφία της ταξικής ταυτότητας και του αγώνα. Όμως η Διεθνής ήταν πλέον πολύ εξασθενημένη: είχε υποφέρει δεκαετίες κεφαλαιουχικής αποδημίας, το whip-sawing και τον τοπικισμό, δεδομένα μερικά από τα οποία διευκολύνθηκαν από το ίδιο το 1853. Η αποδυναμωμένη Διεθνής δεν μπόρεσε να κάνει πολλά για την προστασία των θέσεων εργασίας στο Spring Hill, ή οπουδήποτε αλλού, και το εργοστάσιο απομειωνόταν σταθερά. Οι εργαζόμενοι συνταξιοδοτήθηκαν ή χρησιμοποίησαν τα δικαιώματα μεταβίβασης που ανέκτησαν στην εθνική σύμβαση ώστε να μετακινηθούν σε άλλα εργοστάσια της GM.

Το Spring Hill δεν παρήγε πλέον μοντέλα Saturn μέχρι το 2007. Η GM χρησιμοποίησε ένα μέρος του εργοστασίου για ένα μοντέλο Chevrolet και το υπόλοιπο έμεινε αχρησιμοποίητο. Κατά τη διάρκεια της χρεοκοπίας, η GM έπαυσε τελείως την επωνυμία Saturn και έθεσε σε αναμονή το Spring Hill ωσότου άνοιξε ξανά το 2012, με εργατικό δυναμικό δύο επιπέδων και νεοπροσληφθέντες με μισθό μισό από εκείνο των παλαιότερων εργαζομένων. Η παραγωγή ενός νέου μοντέλου Cadillac που θα ξεκινούσε το 2016 θα απασχολούσε τελικά ολόκληρη την εγκατάσταση, αλλά μόνο το ένα τρίτο του εργατικού δυναμικού. Αντί να υποστεί τις συνέπειες λόγω της αντιστροφής της μοίρας της από την αρχική της υπόσχεση, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η Saturn έκανε καλά τη δουλειά της. Ο σκοπός της δεν ήταν να κατανείμει προνόμια μέσω της διατήρησης των μέσων διαβίωσης και των καλύτερων συνθηκών εργασίας για τους εργαζομένους σε μια τοποθεσία, όπως υποδεί-

κνυε η πρακτική του μοντέλου της Saturn, αλλά να δημιουργήσει διαφορές μεταξύ των εργαζομένων και των παραρτημάτων της UAW, να ενθαρρύνει τον τοπικισμό και τον ανταγωνισμό και να προωθήσει περαιτέρω την αποδιοργάνωση ενός κάποτε ισχυρού τμήματος της Φορτικής εργατικής τάξης στις ΗΠΑ.

Η πολιτική και η αποδιοργάνωση των εργαζομένων στην αυτοκινητοβιομηχανία της Αμερικής

Ο Ντέιβιντ Χάρβεϊ δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις για προβληματισμό σχετικά με τη Saturn. Ο Χάρβεϊ ένωσε τις δυνάμεις του με τους ακτιβιστές στα τέλη της δεκαετίας του 1980 για να ακυρώσουν το κλείσιμο του εργοστασίου αυτοκινήτων της Rover Group στο Cowley και συνεπιμελήθηκε έναν τόμο (1993) με την Teresa Hayter για να περιγράψει την εκστρατεία. Μετά από χρόνια επανεξέτασε τις πολιτικές του διαφορές με την Hayter, η οποία είχε συνταχθεί με τους μαχόμενους εκπροσώπους του σωματίου που ηγούνταν του αγώνα (Harvey 2001). Ο Χάρβεϊ ανησυχούσε ότι η προσπάθεια διάσωσης θέσεων εργασίας στο Cowley ήταν οπισθοδρομική, καθώς επιχειρούσε να προστατεύσει τα προνόμια των εργαζομένων της Rover και να διατηρήσει τις κοινωνικές σχέσεις του κεφαλαίου, παρά να οραματιστεί έναν περισσότερο παγκόσμιο αγώνα για την ανθρώπινη βελτίωση. Ακόμη αναρωτήθηκε αν θα έπρεπε εν γένει να είχε υπερασπιστεί τις θέσεις εργασίας στον κλάδο του αυτοκινήτου, μιας και υπήρχε πλεονάζουσα παραγωγική ικανότητα στη βιομηχανία, το εργοστάσιο είχε γίνει διαβόητο για τη ρύπανση που προκαλούσε και η Rover έφτιαχνε πολυτελή αυτοκίνητα για τους πλούσιους. Η μακροσκελής λίστα των αμφιβολιών του δείχνει πόσο προσεκτικά στάθμισε την ευθύνη του για την εκστρατεία και για τον δημοσιευμένο τόμο.

Το πιο σημαντικό, ο Χάρβεϊ ήταν διχασμένος ανάμεσα στην υποστήριξή του στη μαχητική ιδιαιτερότητα που γεννήθηκε μέσα και γύρω από το εργοστάσιο και την ελπίδα του για ένα ευρύτερο σοσιαλιστικό κίνημα. Όπως το θεώρησε, η εκστρατεία ήταν μια απαραίτητη μάχη ενάντια στην εταιρεία, αλλά η διεξαγωγή αυτού του τοπικού αγώνα θα μπορούσε ταυτόχρονα να αποτρέψει μια ευρύτερη πάλη. Ο Χάρβεϊ ήθελε τα συμπεράσματα του βιβλίου να αντικατοπτρίζουν την περίπλοκη φύση του αγώνα. Ωστόσο, επικράτησε η συνεπιμελήτρια και δημοσίευσαν ένα πιο σχεταριστικό κεφάλαιο υπέρ των εκπροσώπων των εργαζομένων. Αφού διάβασε το *Second Generation* και άλλες

μυθοπλασίες του Raymond Williams, στα οποία οι χαρακτήρες βίωναν την αντίφαση μεταξύ της τοπικής τους αφοσίωσης και της σοσιαλιστικής φιλοδοξίας τους, ο Χάρβεϊ θεώρησε ότι θα έπρεπε να είχε καταλήξει σε ένα Μπρεχτικό συμπέρασμα ώστε να αποκαλύψει τα μειονεκτήματα της εκστρατείας αφήνοντας παράλληλα ανοιχτή την πιθανότητα να προκύψουν μελλοντικοί αγώνες από αυτό. Το στοχαστικό αυτό δοκίμιο από καιρό με απασχολούσε και με μπέρδευε, και η ανάλυσή μου για τη Saturn εξελίχθηκε έχοντας αυτό κατά νου. Οι εντάσεις που σημείωσε ο Χάρβεϊ για το Cowley ισχύουν και για τη Saturn. Σκεπτόμενη με ενδιαφέρον την κριτική του, διατηρώ ομοίως τις επιφυλάξεις μου για την αποδοχή της εκστρατείας των διαφωνούντων της Saturn, που επιδίωκαν να επιστρέψουν στην εθνική σύμβαση της UAW, ως πραγματική πρόοδο για την εργασία. Στην καλύτερη περίπτωση, ήταν μια μικρή νίκη που έδειξε ότι η επέκταση του πολιτικού ορίζοντα ήταν δυνατή. Ωστόσο, αν ο Χάρβεϊ φανταζόταν ένα επαναδιατυπωμένο, Μπρεχτικό συμπέρασμα για να ανακτήσει τις μελλοντικές πολιτικές δυνατότητες που θα μπορούσε να έχει αποκλείσει η αρχική του απαισιοδοξία, φροβάμαι ότι η ανάλυσή του διαστρέβλωσε το παρελθόν του Cowley.

Όταν ήλθε σε επαφή μαζί τους το 1988, και όπως αναλύουν μερικά από τα κεφάλαια των συνεπιμελητών, οι εργαζόμενοι του Cowley είχαν ήδη υποστεί παρατεταμένη ήττα. Εν συντομία και παράλληλα με τις εξελίξεις στην αμερικανική αυτοκινητοβιομηχανία, στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970 η απογοήτευση των εργαζομένων είχε ως αποτέλεσμα τις συχνές απουσίες, τις δολιοφθορές και τις συνεχείς απεργίες. Κατά κύριο λόγο, οι απεργίες δεν αφορούσαν τους υψηλότερους μισθούς αλλά τις συνθήκες εργασίας. Αυτή η εργατική αναταραχή, σε συνδυασμό με τη μαχητικότητα των εκπροσώπων των εργαζομένων, συνέπεσε με μια επιβράδυνση στην αγορά αυτοκινήτων και τη μείωση του ποσοστού κέρδους. Σύμφωνα με τον John Holloway (1987), ο ακτιβισμός των εργατών υπονόμειε τη δομή ελέγχου μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Το κεφάλαιο απειλούνταν και η British Leyland (BL), η τότε ιδιοκτήτης των εργασιών στο Cowley, επιδίωξε να αναβαθμίσει την τεχνολογία, ωστόσο, με μια συντονισμένη προσπάθεια πειθάρχησης των εργαζομένων. Η εταιρεία κήρυξε πτώχευση το 1975 και το σχέδιο αναδιάρθρωσης την εθνικοποίησε αποτελεσματικά. Στη συνέχεια, η BL διόρισε έναν σκληρό διευθυντή που απαίτησε το πλήρες ή μερικό κλείσιμο 13 εργοστασίων, την απώλεια 25.000 θέσεων εργασίας και την ήττα της δύναμης των εκπροσώπων του σωματείου. Η διοίκηση σκόπευε να απομακρύνει τους εκ-

προσώπους του σωματείου από τον ρόλο τους στη διαπραγματεύση μισθών, στα bonus και στον φόρτο εργασίας. Σημειώθηκε σημαντική αντίσταση σε αυτή την προσπάθεια, αλλά επικράτησε η διοίκηση. Το αποτέλεσμα ήταν βάνανσο. Ένας εργαζόμενος στο Cowley περιέγραψε τον αντίκτυπο,

Υπάρχει τώρα μια διαρκής επίθεση και όλες οι προστατευτικές συμφωνίες που θεμελιώθηκαν κατά τη δεκαετία του εξήντα έχουν πια χαθεί. Οι εργαζόμενοι μοιάζουν με ένα κοπάδι βοοειδών [...]. Οι εργαζόμενοι [...] που έχουν δουλέψει σε επικίνδυνες εργασίες για τριάντα ή σαράντα χρόνια, λαμβάνουν ειδοποίηση πέντε λεπτών για να δουλέψουν σε κανονικό πλάνο. Συχνά έχοντας ιατρικές παθήσεις. Συχνά δουλεύοντας μέσα σε μια τρύπα με άλλους πάνω από το κεφάλι τους που το καθιστά αδύνατον για αυτούς να εργαστούν. Και τους διευθύνουν αδίστακτα έπειτα από σαράντα χρόνια εργασίας μέσα στην εταιρεία. «Μπες μέσα σε εκείνη την τρύπα και κάνε τη δουλειά ή βρες άλλη εκτός εταιρείας». Και δεν είμαι καθόλου υπερβολικός· αυτό είναι που συμβαίνει κάθε μέρα. Κάθε μέρα μέσα σε εκείνα τα εργοστάσια. Και η διαφορά μεταξύ αυτής της κατάστασης και εκείνης που υπήρχε όταν τα συνδικάτα είχαν δύναμη πριν από μερικά χρόνια, είναι απολύτως διαφορετική, όσο η κιμωλία από το τυρί.

(αναφέρεται στο Holloway 1987: 150)

Η φάση της σιδερένιας γροθιάς της διοίκησης ήταν προσωρινή, στόχευε «να καταστρέψει τα εμπόδια στον διοικητικό έλεγχο» και να παραδώσει μια «ηχηρή ήττα για την εργασία. Αυτό που πρέπει να κάνει η διοίκηση τώρα είναι να χτίσει πάνω σε αυτή την ήττα και να μετατρέψει τον υποτακτικό εργαζόμενο σε έναν ενθουσιώδη εργαζόμενο, περήφανο για την εταιρεία του» (Holloway 1987: 151). Στη δεκαετία του 1980 οι εργαζόμενοι στο Cowley κλήθηκαν να είναι ενθουσιώδεις, επιχειρηματικοί και συνεργατικοί, όπως ήταν οι εργαζόμενοι στο Spring Hill.

Μέχρι τη στιγμή που ο Χάρβεϊ εντάχθηκε στον αγώνα τους, οι εργαζόμενοι στο Cowley είχαν επιζήσει από την πτώχευση, τα σχέδια ανάκαμψης, τους κύκλους εταιρικών συγχωνεύσεων και διαίρεσης, την εθνικοποίηση, την ιδιωτικοποίηση, την αυταρχική διοίκηση και, τέλος, ένα συνεταιριστικό διευθυντικό καθεστώς που τους χαρακτήρισε ως προνομιούχους. Αυτή η περίπλοκη αλυσίδα γεγονότων χαρακτηρίζεται από μικρές και μεγάλες ήττες αλλά και από μερικές νίκες και υποσχέσεις, όπου θα ήταν σίγουρα δύσκολο να περιηγηθεί κανείς. Θα μπορούσε επομένως να φανεί χρήσιμο να τεθούν οι ίδιες ιστορικές εθνογραφικές ερωτήσεις για το Cowley όπως και με τη Saturn. Πώς τα πολιτικά οράματα των εργαζομένων ήταν στενά σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μη δημιουργήσουν έναν αγώνα πέραν των προσπαθειών τους να σώσουν

τις ίδιες τους τις δουλειές; Πώς ηττήθηκαν οι ευρύτερες συμμαχίες και οι φιλοδοξίες κατά τη μακρά αυτή πορεία των γεγονότων;

Η αποδιοργάνωση είναι συχνά μια παρατεταμένη διαδικασία που έχει ως αποτέλεσμα τη διάλυση του αγώνα, τη διάρρηξη της συμμαχίας και τη μείωση των πεδίων ταύτισης. Οι ηγέτες του Local 1853 και εκείνοι σε άλλα τοπικά συνδικάτα στις ΗΠΑ που ασχολούνται με την υπερτοπική πολιτική, καθώς και οι επιβλαβείς συνέπειες της υποστήριξης τους στο *whipsawing* και στη συνεργασία εργασίας-διοίκησης, είναι ένα σημαντικό μέρος της ιστορίας της αποδυνάμωσης της UAW και της εργασίας στις ΗΠΑ ευρύτερα. Ωστόσο, τα συνδικαλισμένα μέλη και τα τοπικά συνδικάτα όπως Concerned Brothers and Sisters, Van Nuys Local 645 και New Directions επιδίωξαν επίσης την εθνική και τη διεθνή αλληλεγγύη. Πράγματι, οι επιτυχίες αυτού του είδους ευρύτερων αγώνων μεταξύ του 1960 και του 1970 πυροδότησαν τη ρεβανσιστική στρατηγική της GM με φυγή του κεφαλαίου, με κλείσιμο των εργοστασίων, *whipsawing* και ένα νέο διοικητικό καθεστώς. Η παραμέληση αυτής της ιστορίας σημαίνει ότι αδικεί κανείς τις προηγούμενες νίκες της εργατικής τάξης προσφέροντας αναλύσεις που κάνουν πολύ λίγα για να οραματιστεί ένα διαφορετικό μέλλον. Εάν αυτή η εθελουφλία σε σχέση με την οργανωμένη εργασία ανήκε αποκλειστικά στον Χάρβεϊ, το θέμα θα ήταν ακαδημαϊκό, αλλά είναι διαδεδομένη στους Δυτικούς μελετητές, ακόμη και τους Μαρξιστές, η τάση να υποτιμούν την εργασία υποστηρίζοντας αυτό που θεωρούν πιο ριζοσπαστικό κοινωνικό κίνημα (Collins 2012, Heroux & Palmer χ.χ., Kasmir 2009).

Απεναντίας, πρέπει να δίνει κανείς ιδιαίτερη προσοχή στις ζωές των υπό εκμετάλλευση ανθρώπων, ώστε να μπορεί να επαναδομεί εμπειρίες απώλειας, αλλά και οργάνωσης και δύναμης, ακόμα και όταν εκείνες οι επιτυχίες έχουν εξαλειφθεί από τον πολιτικό λόγο, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και την επίσημη ιστορία. Βλέπουμε αυτή την προσπάθεια σε ιστορικές εθνογραφίες που πολύ προσεκτικά εντοπίζουν τις διαδικασίες με τις οποίες το κεφάλαιο και το κράτος διέλυσαν την εργατική τάξη—μέσα από τη βία και τον φόβο, τη δημιουργία της διαφορετικότητας, την αποδιάρθρωση των δεσμών και των συμμαχιών διαχωρικά, την καταστροφή των ανθρώπων της εργατικής τάξης— και αξιολογούν τις πολλαπλές επιδράσεις αυτών των κινήσεων στον πολιτικό λόγο και στη συνείδηση καθώς και τους τρόπους που εμποδίστηκαν δυνατότητες και ισορροπίες (Narotzky & Smith 2006, Kasmir & Carbonella 2014, Striffler 2002). Αυτή η πληρέστερη προσέγγιση μας επιτρέπει να θέσουμε το «πολύ ριζικό ερώτημα του κατά πόσο μια άλλη ζωή ήταν κάποτε δυνατή και αν θα μπορούσε να είναι ξανά», περισσότερο

από μια κριτική των αμυντικών αγώνων τους οποίους έχουν υποστηρίξει οι εργαζόμενοι σε πολλά μέρη (Carbonella 2014: 110).

Μετάφραση: Εύη Ροσσολάτου – Επιμέλεια: Μάνος Σπυριδάκης

Βιβλιογραφία

- Benavides, R. (February 6, 1998). Letter to Richard Shoemaker. UAW. V.P.-GM Dept. (xerox). *Business Week*. (December 2, 1991). At Saturn, What Workers Want Is... Fewer Defects, pp. 117-118.
- Carbonella, A. (2014). Labor in Place/Capitalism in Space: The Making and Unmaking of a Local Working Class in Maine's 'Paper Plantation'. In S. Kasmir and A. Carbonella (eds), *Blood and Fire: Toward a Global Anthropology of Labor*. New York: Berghahn Books, pp. 77-122.
- Collins, J. (1999). Industrial Innovation and Control of the Working Day: The 1998 General Motors Strike. *Social Politics*, 6(1): 76-84.
- Collins, J. (2012). Theorizing Wisconsin's 2011 Protests: Community-Based Unionism Confronts Accumulation by Dispossession. *American Ethnologist*, 39(1): 6-20.
- Dalton, K. (n.d.). 'Get a Real Job Roland' (xerox). *The Detroit News*. (October 13, 2015). 'GM to begin taking applications to work at Spring Hill.' Available at <http://www.detroitnews.com/story/business/autos/general-motors/2015/10/13/gm-begin-taking-applications-work-spring-hill/73859852/> Accessed November 30, 2015.
- Georgakas, D., & Surkin, M. (1998). *Detroit: I Do Mind Dying. A Study in Urban Revolution*. Cambridge, MA: South End Press.
- Geschwender, J.A. (1977). *Class, Race and Worker Insurgency: The League of Revolutionary Black Workers*. London and New York: Cambridge University Press.
- Harvey, D. (2001). Militant Particularism and Global Ambition: The Conceptual Politics of Place, Space and Environment in the Work of Raymond Williams. In D. Harvey, *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. New York: Routledge, pp. 158-188.
- Harvey, D. (2003). *The New Imperialism*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Hayter, T., & Harvey, D. (eds) (1993). *The Factory and the City: The Story of the Cowley Automobile Workers in Oxford*. London: Mansell Publishing Ltd.
- Heroux, G., & Palmer, B.D. (n.d.). 'Cracking the Stone': The Long History of Capitalist Crisis and Toronto's Dispossessed (unpublished ms.).
- Holloway, J. (1987). The Red Rose of Nissan. *Capital & Class*, 11: 142-164.
- Kasmir, S. (2001). Corporation, Self, and Enterprise at the Saturn Automobile Plant. *Anthropology of Work Review*, 22(4): 8-12.
- Kasmir, S. (2009). Toward an Anthropology of Labor. *City and Society*, 2(1): 11-15.

- Kasmir, S. (2014). The Saturn Automobile Plant and the Long Dispossession of US Autoworkers. In S. Kasmir & A. Carbonella (eds), *Blood and Fire: Toward a Global Anthropology of Labor*. New York: Berghahn Books, pp. 203-249.
- Kasmir, S., & Carbonella, A. (eds) (2014). *Blood and Fire: Toward a Global Anthropology of Labor*. New York: Berghahn Books.
- Lembcke, J. (1991). Why 50 Years? Working Class Formations and Long Cycles. *Science and Society*, 55(4): 417-446.
- Los Angeles Times* (August 28, 1992). UAW Strike in Ohio Closes GM Saturn Plant.
- Mann, E. (1987). *Taking on General Motors: A Case Study of the UAW Campaign to Keep GM Van Nuys Open*. Los Angeles: Center for Labor Research and Education, Institute of Industrial Relations, University of California.
- Memorandum of Agreement (2000). Saturn Corporation and the UAW.
- Narotzky, S. (2011). Structures Without Soul and Immediate Struggles: Rethinking Militant Particularism in Contemporary Spain. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 18(2): 92-116.
- Narotzky, S., and Smith, G. (2006). *Immediate Struggles. People, Power and Place in Rural Spain*. University of California Press.
- New York Times* (July 22, 1998). Labor's Peace with G.M. Unraveling at Saturn. A1, D2.
- New York Times* (July 12, 2011). With Sonic, G.M. Stands Automaking on Its Head. Available at <http://www.nytimes.com/2011/07/13/business/with-chevrolet-sonic-gm-and-uaw-reinvent-automaking.html> Accessed February 1, 2011.
- New York Times* (November 11, 2011). Ex-Saturn Plant to Reopen, And G.M. to Add 700 Jobs. Available at http://www.nytimes.com/2011/11/22/business/saturn-plant-to-reopen-with-700-jobs.html?_r=0 Accessed November 30, 2015.
- Parker, M., & Slaughter, J. (1985). *Inside the Circle: A Union Guide to QWL*. Detroit: Labor Notes.
- Parker, M., & Slaughter, J. (1988). *Choosing Sides: Unions and the Team Concept*. Detroit: Labor Notes.
- Parker, M., & Slaughter, J. (1994). *Working Smart: A Union Guide to Participation Programs and Reengineering*. Detroit: Labor Notes.
- Parker, M., & Slaughter, J. (1997). Advancing Unionism on the New Terrain. In B. Nissen (ed.), *Unions and Workplace Reorganization*. Detroit: Wayne State University Press, pp. 208-227.
- Rothschild, E. (1973). *Paradise Lost: The Decline of the Auto-Industrial Age*. New York: Vintage.
- Rubenstein, J.M. (1992). *The Changing Auto Industry. A Geographical Analysis*. London and New York: Routledge.
- Rubinstein, S., & Kochan, T. (2001). *Learning from Saturn: A Look at the Boldest Experiment in Corporate Governance and Employee Relations*. Ithaca, NY: ILR, Cornell University Press.

- Striffler, S. (2002). *In the Shadows of State and Capital: The United Fruit Company, Popular Struggle, and Agrarian Restructuring in Ecuador, 1900-1995*. Durham: Duke University Press.
- The Tennessean* (December 29, 2011). Middle class hit hard by factories wages latest hires of autoworkers appreciate pay, even at half the previous amount. Available at <http://www.tennessean.com/article/20111229/BUSINESS03/312290032> Accessed January 3, 2012.
- Terkel, S. (1972). *Working: People Talk About What They Do All Day and How They Feel About What They Do*. New York: Ballantine Books.
- Wall Street Journal* (September 4, 1992). Labor's Days at GM, A8.
- Williams, R. (1989). *Resources of Hope: Culture, Democracy, Socialism*. London: Verso.

Υποκειμενοποιητική επισφάλεια και παραγωγή δίχως μισθό¹

ISABELL LOREY*

ΣΤΟΝ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟ, παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό, κεντρική σημασία δεν έχει μόνο η σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας αλλά και αυτή του χρόνου, της ευελιξίας και της μετρησιμότητας. Οι μισθοί μειώνονται, ενώ ο φόρτος εργασίας και οι ώρες εργασίας αυξάνονται.

Ο χρόνος εργασίας δεν καλύπτει πλέον μόνο τις εργασίες που πληρώνονται, αλλά τείνει να περιλαμβάνει όλο το κοινωνικό γίγνεσθαι.² Η εργασία καθίσταται υπέρμετρη και ταυτόχρονα απορρίπτεται ως κάτι που πρέπει να πληρωθεί, ειδικά όταν πρόκειται για δημιουργική και διανοητική εργασία. Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία της «διά βίου μάθησης» με την ενεργοποιητική της δύναμη έχει επεκτείνει τον χρόνο της εκπαίδευσης πέρα από το δίπλωμα του σχολείου και του πανεπιστημίου. Η υπόσχεση ότι μαθαίνει κανείς κάτι ενόσω δουλεύει, ότι αποκτά και άλλα προσόντα, νομιμοποιεί τη μη πληρωμή ή την εξαιρετικά χαμηλή πληρωμή της εργασίας και όχι μόνο εντός του οργανισμού για τον οποίο εκτελείται. Έχει γίνει φυσιολογικό για όσους θέλουν να αποκτήσουν και άλλα προσόντα, επίσης, να χρεώνονται όλο και περισσότερο

* Καθηγήτρια, Academy of Media Arts Cologne, lorey@khm.de

1. Το κείμενο έχει δημοσιευτεί αρχικά στο John Byrne (ed.) (2018), *The Constituent Museum – Constellations of Knowledge, Politics and Mediation. A Generator of Social Change*. Amsterdam: Valiz/L'Internationale pp. 184-191. Στον παρόντα τόμο μεταφράζεται και αναδημοσιεύεται με την άδεια της συγγραφέα.

2. Isabell Lorey (2015). *State of Insecurity: Government of the Precarious* (μετάφραση Aileen Derieg, πρόλογος Judith Butler). London and New York: Verso. Isabell Lorey & Klaus Neundlinger (2012). *Kognitiver Kapitalismus: Von der Ökonomie zur Ökonomik des Wissens: Einleitung*. In Isabell Lorey & Klaus Neundlinger (eds), *Kognitiver Kapitalismus*. Vienna and Berlin: Turia + Kant, 7-55.

οικονομικά. Ο συνδυασμός της γνώσης με τα χρέη χαρακτηρίζει τις κεντρικές πτυχές των σύγχρονων τρόπων παραγωγής.

Η γνώση, η επικοινωνία και η δημιουργικότητα στάθηκε δυνατό να γίνουν παραγωγικές μονάχα χάρη σε κάποιες θεμελιώδεις αλλαγές στους τρόπους παραγωγής, δηλαδή στον τρόπο δημιουργίας των εμπορευμάτων και των υπηρεσιών, στον τρόπο οργάνωσης της εργασίας και στον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται η συσσώρευση κεφαλαίου. Αυτός ο μετασχηματισμός μπορεί να παρατηρηθεί από τη δεκαετία του 1970. Με την κρίση του Φορντισμού, δραστηριότητες που δεν ήταν παραδοσιακά κατανοητές ως εργασία και ως εκ τούτου δεν θεωρούνταν εντός της λογικής του οικονομικού ορθολογισμού γίνονταν όλο και πιο σημαντικές για τη σύνθεση του εργατικού δυναμικού. Συγκεκριμένα, μορφές γνώσης και δραστηριότητας έχουν αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία, μολονότι προηγουμένως αφορούσαν τον πολιτιστικό τομέα και κυρίως τον αναπαραγωγικό ρόλο των γυναικών, όπως η συγνησιακή και η συναισθηματική εργασία.³ Πρόκειται για δραστηριότητες που απαιτούνται σήμερα κυρίως από τον τομέα των υπηρεσιών: δημιουργικές, συναισθηματικά φορτισμένες και επικοινωνιακές δραστηριότητες που εκτελούνται ευρέως σε επισφαλείς συνθήκες εργασίας, με άλλα λόγια μέσα από προσωρινές συμβάσεις μερικής απασχόλησης.

Από τη στιγμή που η εργασία γίνεται ολοένα και πιο επισφαλής, δημιουργείται η τάση το άτομο να μεταβάλλεται συνολικά σε εργατική δύναμη, συμπεριλαμβανομένου του σώματος και του πνεύματος. Η παραγωγικότητα αυτής της μορφής της εργασίας συνίσταται στη δημιουργία υποκειμενικότητας και κοινωνικών σχέσεων. Τα υποκείμενα και οι ικανότητές τους να αλληλεπιδρούν κοινωνικά γίνονται τόσο ο πόρος όσο και το προϊόν του νέου παραδείγματος της πολιτικής οικονομίας. Η υποκειμενικότητα και οι κοινωνικές σχέσεις γίνονται πολύτιμες μέσα και μέσω της επικοινωνίας.⁴ Η διασύνδεση με τους άλλους μετατρέπεται σε οικονομικά εκμεταλλεύσιμη σχέση ανταλλαγής. Έτσι, τόσο η στρατηγική έννοια των παραδοσιακά υλικών όσο και των μη

3. Precarias a la deriva (2014). Was ist dein Streik? Militante Streifzüge durch die Kreisläufe der Prekarität. μετάφραση Birgit Mennel, Vienna: Precarias a la deriva (April 2004). Adrift through the circuits of feminized precarious work, transversal: 'precariat', <http://eipcp.net/transversal/0704/precarias1/en>. Emma Dowling (February 2016) Love's Labour's Cost: The Political Economy of Intimacy, www.versobooks.com/blogs/2499-love-s-labour-s-cost-the-politiceconomy-of-intimacy.

4. Gerald Raunig (2016). *Dividuum: Machinic Capitalism and Molecular Revolution*, Vol. 1. (μετάφραση Aileen Derieg). Los Angeles: Semiotext(e).

χανικών μέσων παραγωγής και η κλασική λογική των επενδύσεων στον βιομηχανικό καπιταλισμό χάνουν τη σημασία τους. Μια σειρά παραγωγικών λειτουργιών τους μεταφέρεται στους ζωντανούς δρώντες, δηλαδή στα κοινωνικά σώματα του εργατικού δυναμικού.⁵ Στον γνωστικό και επικοινωνιακό καπιταλισμό, αυτά τα νέα μέσα παραγωγής μηχανών-σωμάτων αποτελούν τους κεντρικούς πυρήνες μιας συγκεκριμένης δυναμικής της σπανιότητας: όχι τόσο τα προϊόντα αλλά οι ασφαλείς συμβάσεις εργασίας είναι σε περιορισμένη προσφορά. Η δημιουργία επισφάλειας γίνεται η κινητήρια δύναμη της παραγωγικότητας.⁶ Οι επενδύσεις στοχεύουν λιγότερο στη δημιουργία θέσεων εργασίας και περισσότερο στην επέκταση της ψηφιοποίησης και της αύξησης της αξίας των μετοχών. Ολοένα και περισσότερο, η νέα παραγωγή που βασίζεται στις υπηρεσίες λαμβάνει χώρα χωρίς μισθό ή κοινωνική ασφάλιση. Οι δημιουργικές, επικοινωνιακές, και συγκινησιακές ικανότητες των εργαζομένων, οι οποίες τείνουν να διαμορφώνονται εκτός των ρυθμίσεων της τυπικής θέσης εργασίας, γίνονται αντικείμενο ιδιοποίησης από τις εταιρείες και τους οργανισμούς ως εργασία που συνήθως δεν αμείβεται.⁷

Μια άλλη σημαντική πτυχή αυτής της σπανιότητας είναι ο χρόνος. Διά της υπέρμετρης παράτασης του χρόνου εργασίας, ο δυνητικός πλούτος του μη αμειβόμενου χρόνου εργασίας εμφανίζεται ως έλλειμμα. Όταν η προσωπικότητα και οι κοινωνικές σχέσεις του ατόμου γίνονται κομμάτι της παραγωγής, καθίσταται όλο και πιο δύσκολο να διακοπεί η εργασία ως άρνησή της ή ως απεργία. Τα άτομα περιέρχονται σε μια δυναμική πειθαρχικού αυτοελέγχου, ο οποίος εξασφαλίζει όχι μόνο την παραγωγικότητα, αλλά και την υπακοή.

Καθώς η κοινωνικότητα γίνεται παραγωγική, δεν είναι εύκολο να κατανοήσουμε την καθημερινή κοινωνική δραστηριότητα ως εργασία που πρέπει να πληρώνεται. Τούτο συμβάλλει στη διαδεδομένη αντίληψη ότι ο μη παραγωγικός χρόνος δεν χρειάζεται να πληρώνεται. Ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι δεν θεωρούν εργασία την επικοινωνία και την ανταλλαγή γνώσεων. Η αυτοεπισφαλειοποίηση εξαπλώνεται σαν ιός.⁸

5. Christian Marazzi (2011). *The Violence of Finance Capitalism* (μετάφραση Kristina Lebedeva, Jason Francis Mc Gimsey). Los Angeles: Semiotext(e).

6. Isabell Lorey (2015). *Autonomy and Precarization*. In Nico Dockx and Pascal Gielen (eds), *Mobile Autonomy: Exercises in Artists' Self-Organisation* (μετάφραση Aileen Derieg). Amsterdam: Valiz, pp. 39-52.

7. Lorey, *State of Insecurity*, σσ. 73-90.

8. Isabell Lorey (November 2006). *Governmentality and Self-Precarization: On the Normalization of Culture Producers*. transversal: 'Machines and Subjectivation' (μετάφραση Dagmar Fink & Lisa Rosenblatt), <http://transversal.at/transversal/1106/lorey/en>

Διακυβέρνηση διά της επισφαλειοποίησης

Μέσα από την επέκταση αυτού του ολοένα και πιο άμισθου τρόπου παραγωγής που βασίζεται στην επικοινωνία, τη γνώση και τη συγκίνηση, έχει καθιερωθεί μια μορφή διακυβέρνησης στην Ευρώπη για πάνω από δύο δεκαετίες, η οποία δεν νομιμοποιείται διά της εγγύησης της κοινωνικής προστασίας και της ασφάλειας για την πλειονότητα των πολιτών, αλλά χαρακτηρίζεται μάλλον από τη δημιουργία επισφάλειας και την κοινωνική ανασφάλεια.

Στο βιβλίο μου *Κατάσταση ανασφάλειας* προβαίνω στη διάκριση μεταξύ τριών διαστάσεων της έννοιας του επισφαλούς υποκειμένου.⁹ Η πρώτη διάσταση, η επισφάλεια, υποδηλώνει την εξάρτηση κάθε μορφής διαβίωσης από τη φροντίδα και την αναπαραγωγή μέσω άλλων. Η διασύνδεση με άλλους ανθρώπους είναι κάτι που δεν μπορεί να παρλειφθεί. Τα ενσώματα υποκείμενα τελούν σε επισφάλεια και χρειάζονται περιβάλλοντα και θεσμούς που παρέχουν ασφάλεια και υποστήριξη. Η δεύτερη διάσταση αντιστοιχεί στην ιεραρχία αυτής της αναγκαιότητας. Αναφέρομαι σε ιστορικά συγκεκριμένες μορφές ανασφάλειας που προκαλούνται από πολιτικούς, οικονομικούς, νομικούς και κοινωνικούς παράγοντες – την *κατάσταση της επισφάλειας*. Αυτές οι μορφές ανασφάλειας βασίζονται στους τρόπους διακυβέρνησης, στις σχέσεις με τον εαυτό και στις κοινωνικές θέσεις που με τη σειρά τους διαμορφώνουν την τρίτη διάσταση της έννοιας του επισφαλούς υποκειμένου, την οποία, αντλώντας από τον Michel Foucault, ονομάζω, *κυβερνητική επισφαλειοποίηση*.

Η διακυβέρνηση μέσω της επισφαλειοποίησης σημαίνει ότι δεν είναι πλέον μόνο τα επισφαλή υποκείμενα που μπορεί να βρεθούν στο περιθώριο της κοινωνίας. Λόγω της εξατομικευμένης αναδιάρθρωσης του κράτους κοινωνικής πρόνοιας, της απορρύθμισης της αγοράς εργασίας και της επέκτασης των επισφαλών συνθηκών απασχόλησης, βρισκόμαστε σήμερα σε μια διαδικασία κανονικοποίησης της δημιουργίας επισφάλειας, η οποία επηρεάζει επίσης μεγαλύτερα τμήματα της μεσαίας τάξης. Σε αυτή τη διαδικασία κανονικοποίησης, η δημιουργία επισφάλειας έχει γίνει ένα πολιτικό και οικονομικό μέσο διακυβέρνησης. Ταυτόχρονα, τα υποκείμενα συνεχίζουν να περιθωριοποιούνται σε νομικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο και να βιώνουν τον αποκλεισμό μέσω δομικών ανισοτήτων, μέσω της επισφάλειας, πράγμα

9. Lorey, *State of Insecurity*, ό.π.

που σημαίνει ότι προστατεύονται λιγότερο από ό,τι άλλοι ή ότι στερούνται πλήρως προστασίας.¹⁰ Αυτό γίνεται εμφανές στα διάφορα δυτικά μοντέλα δημοκρατίας με τις ταυτόχρονες διαδικασίες εξάλειψης των οικονομικών και χρηματοπιστωτικών συνόρων από τη μια και τη δημιουργία συνόρων για την αποτροπή της μετανάστευσης σε παγκόσμιο επίπεδο από την άλλη. Το νομικό καθεστώς και η κινητικότητα ιεραρχικοποιούνται προκειμένου να διευκολυνθούν οι ακραίες μορφές εκμετάλλευσης. Μέσω της απορρύθμισης και της αναδιάρθρωσης των συστημάτων συλλογικής ασφάλειας, επιδιώκεται η εξατομικευμένη διαχείριση των κινδύνων σύμφωνα με την κοινωνική τοποθέτηση στην κλίμακα της επισφάλειας. Ωστόσο, αυτό διαμορφώνεται με πολύ διαφορετικούς τρόπους ανάλογα με το φύλο, την τάξη, τη «φυλή», την καταγωγή ή το νομικό καθεστώς.

Η κοινωνική ασφάλιση και, συνεπώς, η κοινωνική αναπαραγωγή απο-συλλογικοποιούνται ολοένα και περισσότερο, γίνονται και πάλι ιδιωτικές, αλλά αυτή τη φορά υπό την ατομική ευθύνη των υποκειμένων και την κεφαλαιοποίηση. Ως αποτέλεσμα, ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι μπορούν να καλύψουν τις συνταξιοδοτικές παροχές τους, την υγειονομική τους περίθαλψη και την εκπαίδευσή τους μονάχα δημιουργώντας χρέη. Ταυτόχρονα, η παραγωγικότητα του εαυτού και της κοινωνικότητας στις χαμηλές ή μη αμειβόμενες θέσεις οδηγεί άμεσα στη συσσώρευση χρεών. Η απο-συλλογικοποίηση και το ταίρι της, η εξατομίκευση του κινδύνου, η αυτοδιαχείριση και η προσωπική ευθύνη, καθώς και η κεφαλαιοποίηση της αναπαραγωγής, αποτελούν τα κεντρικά σημεία θεμελίωσης της επισφαλαιοποίησης στο νεοφιλελεύθερο καθεστώς για μια οικονομία με χαρακτηριστικά ενοχής και χρέους.

Ενοχή και χρέος

Οι επισφαλείς συνθήκες διαβίωσης και εργασίας και η ιδιωτικοποίηση της προστασίας έναντι της επισφάλειας είναι συνθήκες τόσο ενός ακμάζοντος χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού όσο και μιας οικονομίας χρέους ταυτόχρονα. Η οικονομία αυτή βασίζεται στην επέκταση της παραγωγικότητας που ενέχει λιγότερη εργασία με την παραδοσιακή έννοια συγκριτικά με την υποκειμενικοποίηση.¹¹ Είναι απαραίτητη μια

10. Judith Butler (2009). *Frames of War: When Is Life Grievable?* London and New York: Verso.

11. Maurizio Lazzarato (2012). *The Making of the Indebted Man: An Essay of the Neoliberal Condition*. Los Angeles: Semiotext(e).

υποκειμενική φιγούρα για να αξιώνει την ευθύνη, να αναλαμβάνει το χρέος και να εσωτερικεύει τους κινδύνους και ως ενοχή και ως χρέος: μια προσωπικότητα που είναι διπλά χρεωμένη και υπεύθυνη για τον εαυτό της. Η προσωπικότητα αυτή διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ενεργοποίηση και τη σταθεροποίηση της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης μέσω της επισφάλειας και της ανασφάλειας, διότι δεν υφίσταται πλέον εξωτερικά ως προς το χρέος. Όλοι είναι χρεωμένοι με τον έναν ή τον άλλο τρόπο: «Εάν δεν είναι ατομικό χρέος, είναι το δημόσιο χρέος που βαραίνει, κυριολεκτικά, τη ζωή κάθε ατόμου, καθώς κάθε άτομο πρέπει να αναλάβει ευθύνη για αυτό».¹² Όπως μας υπενθυμίζει ο Maurizio Lazzarato, οι Friedrich Nietzsche, Karl Marx, καθώς και οι Gilles Deleuze και Félix Guattari έχουν συνδέσει ξεκάθαρα την οικονομία των χρεών με την ηθική, δηλαδή, με συγκεκριμένους τρόπους υποκειμενικοποίησης. Στη χριστιανική γενεαλογία, ο υπόχρεος δεν μπορεί να διαχωριστεί από την επιβάρυνση του εαυτού του με ενοχές. Σύμφωνα με τον Νίτσε, η ανάληψη χρέους οδηγεί σε ενοχή λόγω της υπόσχεσης αποπληρωμής των πιστωτών. Το χρεωμένο άτομο πρέπει να συμπεριφέρεται συνεχώς με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι σε θέση να επιστρέψει όσα του καταβλήθηκαν για να μπορέσει να εξοφλήσει τα χρέη του.¹³ Στην οικονομία του χρέους, αυτή η χρηματοοικονομική ανταλλαγή συγκροτεί την υποκειμενικοποίηση. Η υποχρέωση αποπληρωμής του χρέους αντιστοιχεί σε εκείνη την πειθαρχημένη αυτοδιοίκηση που δεν διασφαλίζει μόνο την υποκειμενικοποίηση και την κοινωνική παραγωγικότητα, αλλά και τη συμμόρφωση. Το να τίθεται η συμπεριφορά κάποιου στην υπηρεσία αποπληρωμής του χρέους σημαίνει να τίθεται η ζωή και η κοινωνικότητα στην εξυπηρέτηση του χρέους και ο εαυτός να γίνεται ακόμα πιο διαχειρίσιμος.

Για να κατανοηθεί η κυβερνητική συμπλοκή του χρόνου, της επισφαλειοποίησης και του χρέους, είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη ότι επισφαλειοποίηση σημαίνει αντιμετώπιση του απρόβλεπτου με ενδεχομενικότητα, ενεργώντας δίχως να είναι δυνατό να προβλεφθεί τι θα φέρει το εγγύς ή το μακρινό μέλλον. Είναι ακριβώς αυτή η ικανότητα αντιμετώπισης του απρόβλεπτου που εκμεταλλεύεται η δανειακή σύμβαση, εμποδίζοντας τους δρώντες να ξεκινήσουν κάτι νέο ή να αρνηθούν να εργαστούν υπό τις δεδομένες συνθήκες. Η οικονομική υπόσχεση για την αποπληρωμή του χρέους πρέπει να συνεχιστεί, ακόμα κι αν απαιτεί κάτι σαφώς παράδοξο από το χρεωμένο άτομο: στην επισφαλειο-

12. Στο ίδιο, σ. 38

13. Στο ίδιο, σ. 30.

ποίηση πρέπει να προβλεφθεί κάτι απρόβλεπτο, δηλαδή, το μέλλον. «Η θέαση του μέλλοντος ως παρόντος και η προβλεψιμότητά του»,¹⁴ όπως το διατυπώνει ο Νίτσε, σημαίνει όχι μόνο τον έλεγχο του μέλλοντος στο παρόν, αλλά και μέσω της αυτοδιοίκησης τη μετατροπή της επισφαλαιοποίησης και του επισφαλούς υποκειμένου σε κάτι υπολογίσιμο ως προς το ανυπολόγιστο της ζωής και τη διατήρησή του υπό τον έλεγχο του – κι όμως αυτό γίνεται κυρίως για λογαριασμό του πισωτή.

Στην αυτοεπισφαλαιοποίηση, ωστόσο, αυτό το παράδοξο του υπολογισμού του ανυπολόγιστου αντιστρέφεται, η χρονικότητα του χρέους αναστρέφεται σε κάτι μη απτό: επενδύοντας τον εαυτό σε αυτό που υποτίθεται ότι είναι «δικό της» μέλλον, η διπλά χρεωμένη προσωπικότητα αποδέχεται συνειδητά τη δημιουργία επισφάλειας στο παρόν. Η φαντασία της διαμόρφωσης του μέλλοντος σημαίνει αποδοχή της δημιουργίας επισφάλειας στο παρόν. Για την ψευδαίσθηση ενός προβλέψιμου και καλύτερου επερχόμενου μέλλοντος, η αυτοεπισφαλαιοποίηση φαίνεται να είναι μια απαραίτητη επένδυση, κυρίως στις μεσαίες τάξεις της βορειοδυτικής Ευρώπης. Αυτό που εγκαταλείπεται σε αυτή την προβολή του μέλλοντος είναι η δράση του υποκειμένου που μπορεί να ξεκινήσει κάτι νέο στο παρόν.

Το ξεκίνημα του καινούριου, αναλαμβάνοντας δράση, όπως ήδη επεσήμανε ο Μαρξ, απαιτεί δυνάμεις που προκύπτουν από την κοινωνικότητα, από τη σχέση με τους άλλους, από την επισφάλεια: εμπιστοσύνη στον εαυτό, στους άλλους, και, συνεπώς, στον κόσμο.¹⁵ Και είναι ακριβώς αυτή η εμπιστοσύνη –αυτή η ηθική σχέση– που γίνεται εκμεταλλεύσιμη από την πίστωση και το χρέος.

Επεκτεινόμενοι θεσμοί

Καθώς εξαπλώνεται ο αριθμός των χρεωμένων ατόμων, οι δημόσιες δαπάνες για τους θεσμούς της τέχνης και της εκπαίδευσης μειώνονται όλο και περισσότερο, καθιστώντας τη χρηματοδότησή τους όλο και περισσότερο εξαρτώμενη από ιδιώτες δωρητές και ερανικές δραστηριότητες. Η σχέση ανταλλαγής που συνοδεύεται από αυτό εκδηλώνεται στη

14. Friedrich Nietzsche (2006). *On the Genealogy of Morality and Other Writings* (μετάφραση Carol Diethe). Cambridge: Cambridge University Press, σ. 36.

15. Lazzarato, *The Making of the Indebted Man*, σσ. 56-57. Ο Μαρξ το υποστηρίζει στη μελέτη του με τίτλο Comments on James Mill, βλ.: www.marxists.org/archive/marx/works/1844/james-mill/

«διαρρυθμισμό της δημιουργικότητας»¹⁶, το πλαίσιο εντός του οποίου αξιολογούνται όλοι οι τομείς του θεσμού: από τους αριθμούς συμμετοχής έως την κατάταξη στις δημοσιεύσεις και τα διαδικτυακά κλικ. Όταν η παραγωγικότητα αναπτύσσεται κυρίως μέσω της επικοινωνίας, της δημιουργικότητας και της διατήρησης των σχέσεων, αυτή η παραγωγικότητα πρέπει όχι μόνο να εκτίθεται συνεχώς αλλά επίσης να μπορεί να υπολογιστεί και να γίνεται μετρήσιμη. Με αυτό τον τρόπο, δημιουργείται ένα υποτιθέμενο ισοδύναμο έναντι του οποίου μπορεί να αξιολογηθεί η χρηματοδότηση και το οποίο πρέπει να είναι μόνιμα παραγόμενο και παραγωγικό. Τα υποκείμενα υποτάσσονται σε αυτό τον σκοπό, συμπεριλαμβανομένων των σχεσιακών ικανοτήτων τους. Σε αυτή τη λογική της ανταλλαγής, η παραγωγή του κοινωνικού επεκτείνει τη συγκεκριμένη θέση του θεσμού και, συνεπώς, τον τόπο εργασίας.

Δεν περιλαμβάνει μονάχα τις κοινωνικές σχέσεις με τους δωρητές, αλλά και με τους καλλιτέχνες, τους γείτονες και αυτές μεταξύ των μελών του προσωπικού. Αυτή η κεφαλαιοποίηση της κοινωνικότητας περιλαμβάνει επίσης τα αμέτρητα μέρη και δίκτυα που εκτείνονται πέρα από τον θεσμικό χώρο. Ο θεσμός εξαπλώνεται στις κοινωνικές ικανότητες αυτών που εργάζονται. Μελλοντικοί δωρητές, καλλιτέχνες και παρακολουθούντες θα μπορούσαν να βρεθούν οπουδήποτε. Σε συμφωνία με την κεφαλαιοποίηση της γνώσης, της συγκίνησης και της επικοινωνίας, καθώς και του ατόμου ως ολότητας και κοινωνικής σχέσης, τα άτομα δημιουργούν συνεχώς τον θεσμό: σε κάθε έκθεση, σε κάθε πάρτι, σε πολλές «ιδιωτικές», καθημερινές καταστάσεις, μέσω της ηλεκτρονικής επικοινωνίας από το σπίτι. Οι κοινωνικότητες ολόκληρου του προσωπικού γίνονται μέρος της θεσμοποίησης, ο θεσμός βιώνεται εις τρόπον ώστε να μπορεί να κεφαλαιοποιηθεί· κάθε υπάλληλος είναι, μαζί με όλες τις κοινωνικές του ικανότητες, υπεύθυνος για τη διαρκή διαδικασία θεσμοποίησης, η οποία δεν ξεφεύγει από τη λογική της αποπληρωμής του δανείου.¹⁷ Ο χρόνος εργασίας συμπίπτει με τον χρόνο ζωής· κάθε εργαζόμενος, μαζί με τις συγκινησιακές και τις επικοινωνιακές του ικανότητες, παραμένει μόνιμα χρεωμένος στους δωρητές. Τούτο συνοδεύεται από τη συνεχώς αυξανόμενη επιτάχυνση της παραγωγής, από τον υπολογισμό της κοινωνικότητας, βάσει κριτηρίων

16. Gerald Raunig (2013). *Factories of Knowledge: Industries of Creativity* (μετάφραση Aileen Derieg). Los Angeles: Semiotext(e), σ. 109.

17. Βλ. επίσης Isabell Lorey (2017). *Presentist Democracy: Destituent Breaks, In-stituent Practices, Constituent Process*. In Maria Hlavajova (ed.), *Institute for the Contemporary* (μετάφραση Aileen Derieg & Kelly Mulvaney). Cambridge, MA, and London: MIT Press.

αποδοτικότητας, την έλλειψη χρόνου για να κάνει κανείς κάτι διαφορετικό από την παραγωγή μετρήσιμων ποσών της αποπληρωμής του δανείου.

Ωστόσο, εάν το κεφάλαιο εκμεταλλευτεί τις κοινωνικές δραστηριότητες και άρα την ίδια τη ζωή, αυτό δεν σημαίνει ότι μετά η αντίσταση δεν είναι πλέον δυνατή, ότι δεν υπάρχει καμία άλλη ζώσα πρακτική, ότι δεν υπάρχει άλλος τρόπος περάσματος του χρόνου. Καθώς η οικονομία του χρέους και της χρηματιστικοποίησης εν γένει αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη πρόσβαση σε κοινωνικές δραστηριότητες μέσω της μέτρησης και της αξιολόγησης, καθίσταται απαραίτητο να παύσει ο συνακόλουθος κατακερματισμός του χρόνου. Χρειαζόμαστε χρόνο, μια περίοδο διακοπής, μια περίοδο κατά την οποία η γενική κινητοποίηση μπορεί να σταματήσει, ένα διάστημα που σταματά τον χρόνο του χρέους και της εκμετάλλευσης. Έναν χρόνο αδράνειας.¹⁸ Αυτό το διάλειμμα στον χρόνο θα πρέπει να είναι κάτι περισσότερο από την υποκειμενική άρνηση της εργασίας. Απαιτείται ένας άλλος τρόπος ζωής, αυτός που παίρνει πίσω τον κοινωνικό πλούτο ο οποίος συνήθως παράγεται. «Για να μετατρέψουμε το χρήμα σε διαθέσιμο χρόνο», όπως γράφει ο Lazzarato, «για να μετατρέψουμε τον πλούτο σε πιθανότητα, όπου δεν απαιτούνται αγώνες μόνο αλλά και νέες διαδικασίες υποκειμενικοποίησης».¹⁹ Μια κοινή έξοδος, μια κοινή άρνηση διακυβέρνησης με αυτό τον τρόπο και ταυτόχρονα υποκειμενικοποίησης ως κεφαλαιοποίηση, μια άρνηση εργαλειοποίησης των συγκινήσεων και των σχέσεων. Αυτό θα αποτελούσε, επίσης, μια έξοδο από όλες τις μορφές της ανδροκεντρικής οικονομίας.

Διατηρώντας την επισφάλεια και αποταυτίζοντας το χρέος

Στις εκτιμήσεις του σχετικά με το χρέος, το δώρο και την πίστωση, ο Jacques Derrida επισημαίνει ότι υπάρχουν φαινόμενα που απομακρύνονται από την ανταλλαγή, από τη δυναμική του πάρε και του δώσε, ως εκ τούτου και από την οικονομία του χρέους, τα οποία δεν μπορούν ούτε να γίνουν αντικείμενο ιδιοποίησης ούτε να εξοφληθούν ή να μεταφερθούν. «Το να δίνει κανείς χρόνο, μια ημέρα ή μια ζωή είναι σαν να μη δίνει τίποτα, τίποτε καθοριστικό, ακόμα κι αν δίνει την παροχή κάθε

18. Maurizio Lazzarato (2015). *Governing by Debt* (μετάφραση Joshua David Jordan). Los Angeles: Semiotext(e), σ. 246.

19. Στο ίδιο, σ. 251.

πιθανότητας παροχής». ²⁰ Άπειρα χρέη για τα οποία δεν είναι δυνατή η συγχώρεση. Η φροντίδα και η προστασία που καθιστούν δυνατή την επιβίωση/τη ζωή μπορεί να είναι σημαντικά δώρα που αναστέλλουν τον οικονομικό υπολογισμό του χρέους και απομακρύνονται από την οικονομία των χρεών, επιτρέποντας στο αδύνατο να λάβει χώρα. ²¹

Με παρόμοιο τρόπο, στη δεκαετία του 1970, η Hélène Cixous είχε ήδη εισηγηθεί την προβληματοποίηση του ανδροκεντρικού μοντέλου οικονομίας του δώρου και της ασυμμετρίας της σχέσης χρέους. Το να δώσεις ένα δώρο για το οποίο δεν αναμένεται κανένα αντάλλαγμα και το οποίο δεν μπορεί να επιστραφεί σημαίνει για τη Cixous «δημιουργία ενός δώρου εκκίνησης, αναχώρησης, απομάκρυνσης, φευγιού. Ένα τέτοιο δώρο χωρίς επιστροφή επιτρέπει “τομές”, “τμηματοποιήσεις”, χωρίσματα, διαχωρισμούς [...] από αυτό το οποίο παύουμε, από την επιστροφή στον εαυτό, από τις κερδοσκοπικές σχέσεις που διαφεντεύουν τη συνοχή, από την υποκειμενικότητα, από το άτομο». ²² Η διακοπή της ταυτότητας, της επαναφοράς, καθώς επίσης και της χρεωμένης αυτονομίας, γράφει η Cixous, επιτρέπει άλματα στον χρόνο: βάζει στη θέση της αυτοαναφορικότητας, της αναφοράς επί του εαυτού, την «αναχώρηση», την εκκίνηση χωρίς καταγωγή. Αυτό αντιστοιχεί στην ικανότητα να χάσει κανείς τον έλεγχο και να αφηθεί: να περιπλανηθεί, να διακινδυνεύσει το ανυπολόγιστο, το αδιόρατο, αυτό που δεν μπορεί να προβλεφθεί. Το δώρο που διαρρηγνύει την οικονομία του χρέους καθιστά δυνατή μια δυναμική επισφάλεια στο παρόν, χωρίς την υποθήκευση του μέλλοντος, αυτό που η πίστωση δεν επιτρέπει: να ξεκινήσει κανείς κάτι καινούριο.

Το να δίνει κανείς χωρίς να παίρνει, χωρίς πίστωση, χωρίς μέλλον, απαιτεί μια άλλη κατανόηση του παρόντος: πέρα από τη στιγμή που καθηλώνει γραμμικά το παρελθόν και το μέλλον, μια στιγμή η οποία έχει διανυθεί παροντικά, η οποία υφίσταται χωρίς διάρκεια, στον δρόμο προς μια διαδικασία, προς μια επέκταση, προς ένα διευρυμένο παρόν ως χρονικότητα του γίνεσθαι. Στην κανονικοποίηση της επισφαλείωσης γίνεται ακριβώς εμφανές, μέσα από την κρίση της οικονομίας του χρέους, ότι δεν υπάρχει μέλλον και ότι ταυτόχρονα εμφανί-

20. Jacques Derrida (1992). *The Madness of Economic Reason: A Gift without Present*. In *Given Time: I. Counterfeit Money*. Chicago: University of Chicago Press, σσ. 34-70, 54.

21. Jacques Derrida (1992). *The Time of the King*. In *Given Time: I. Counterfeit Money*. Chicago: University of Chicago Press, σσ. 1-33.

22. Hélène Cixous (1981). *Castration or Decapitation?* *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 7(1), σσ. 41-55, 53.

ζεται ένα νέο παρόν εντός του οποίου οι άνθρωποι νοιάζονται για το πώς επιθυμούν να ζήσουν τώρα.²³

Το να γίνει κανείς επισφαλής στο παρόν, χωρίς την υποθήκευση του μέλλοντος, δεν αποτελεί ατομικό εγχείρημα. Πρόκειται για μια διαδικασία που γίνεται μαζί με άλλους. Είναι μια κοινή ικανότητα απομάκρυνσης από το παρόν και εκκίνησης κάτι νέου. Αυτό συνεπάγεται μια κατανόηση του παρόντος που αποκαλώ «παροντικότητα».²⁴ Το να γίνει κανείς επισφαλής στο τώρα, να ανοίξει τα φτερά του σε μια στιγμή του χρόνου. Όπως το θέτει ο Μπένγιαμιν, να προετοιμαστεί κανείς για το άλμα στον ανοικτό ουρανό:²⁵ η παροντικότητα του να γίνεται κανείς επισφαλής. Προερχόμενος από μια επισφαλή κατάσταση, ο παροντικός δεν υποβαθμίζει ή υπερασπίζεται την κοινή επισφάλεια και το σύνδεσμο με τους άλλους που προκύπτει από αυτήν. Ο παροντιστής επισφαλής διατηρεί την επισφάλεια, πραγματώνοντάς τη στο διευρυμένο παρόν.

«Η πίστωση είναι ένα μέσο ιδιωτικοποίησης και τα χρέη ένα μέσο κοινωνικοποίησης», γράφουν οι Stefano Harney και Fred Moten. «Η δε πίστωση μπορεί να επεκταθεί μόνο μέσω του χρέους. Όμως το χρέος είναι κοινωνικό και η πίστωση είναι α-κοινωνική. Το χρέος είναι αμοιβαίο. Η πίστωση είναι μονόδρομη. Το χρέος, ωστόσο, κινείται προς κάθε κατεύθυνση, διασκορπίζεται, δραπετεύει, αναζητά καταφύγιο.²⁶ Αυτά τα κακά χρέη είναι διαρκώς διανεμόμενα χρέη, τα οποία για κοινωνικούς λόγους, για λόγους συνύπαρξης και όχι για οικονομικούς ή ηθικούς λόγους, δεν μπορούν να εξοφληθούν: «χρέος χωρίς πιστωτή, το μαύρο χρέος, το δίχως ταυτότητα χρέος», γράφουν οι Harney και Moten,²⁷ καθώς διαφεύγουν της ταυτότητας, δεν έχουν αναφορά, αυτονομία, βρίθουν συγκινήσεων. Η εφαρμογή των κακών χρεών αντιστοιχεί στην ικανότητα να επηρεάζεται κανείς από άλλους, ανθρώπους και

23. Valentina Desideri & Stefano Harney (2013). *Fate Work: A Conversation. ephemera: theory and politics in organization*, 13(1), σσ. 159-176, 168.

24. Ο παροντισμός αφορά τη χρονικότητα των επεκτεινόμενων επερχόμενων και κακών χρεών, των κοινωνικοτήτων που διατηρούν το παρελθόν και το αφηγούνται εκ νέου. Πρβλ. Isabell Lorey (2017). *Presentist Democracy. Reconceptualizing the Present*. In Quinn Latimer & Adam Szymczyk (eds), *documenta 14 Reader* (μετάφραση Aileen Dierig). Munich: Prestel, σσ. 169-202. Isabell Lorey (June 2014). *Presentist Democracy: Exodus and Tiger's Leap. transversal*, <http://transversal.at/blog/Presentist-Democracy>

25. Βλ. Benjamin, *On the Concept of History*, www.marxists.org/reference/archives/benjamin/1940/history.htm

26. Stefano Harney & Fred Moten (2013). *The Undercommons: Fugitive Planning and Black Study*. Wivenhoe, New York and Port Watson: Minor Compositions, σ. 61.

27. Στο ίδιο.

πράγματα: να είναι ανοικτός, ευάλωτος, επισφαλής.²⁸ Το να γίνεται κανείς επισφαλής ως η ικανότητα να μπορεί να επηρεάζεται.

Αυτά τα κακά χρέη δεν βασίζονται στην ιδέα του αυτόνομου, νομικά ικανού ατόμου και στον προκαθορισμό του μέλλοντος. Διαπερνούν τη λευκή, ανδρική λογική των χρεών και της ταυτότητας των οφειλετών, κινούνται καθώς επεκτείνουν τις διαφορές, διότι ο καθένας οφείλει κάτι άλλο.²⁹ Έχοντας κανείς τα κακά, κοινωνικά χρέη ως σημείο εκκίνησης οδηγείται σε ένα είδος συνέργειας χωρίς να ανήκει σε σύνορα, στην αξία της συνένωσης. Και τούτο, όχι για την αποστέρηση και την έλλειψη, για την εξάλειψη των οποίων τα χρέη συσσωρεύονται και τα πράγματα πρέπει να γίνουν καλύτερα στο μέλλον, αλλά μάλλον για την αφθονία του κοινωνικού πλούτου, για την υπέρβαση στο παρόν.

Για να κάνει κανείς κάτι διαφορετικό από το να εργάζεται, εκτός της επέκτασης της χρηματιστικοποίησης στην κοινωνικότητα, εκτός της απόσβεσης και της αποπληρωμής του χρέους ή της απαλλαγής κάποιου από το χρέος του, είναι απαραίτητο να υπερβεί το οικονομικό μέτρο της ισοδυναμίας, το πρότυπο υπολογισμού, μέτρησης, καταμέτρησης, κατάταξης και αξιολόγησης. Η (ακόμη μια φορά) συνειδητοποίηση του μη υπολογίσιμου της κοινωνικής οικονομίας της ύπαρξης είναι απαραίτητη προϋπόθεση για μια πληθωρική παροχή χωρίς την έγνοια της μετρησιμότητας. Το να γίνεται κανείς επισφαλής σημαίνει να είναι ανοικτός για έναν οργανισμό στο/για το παρόν που δεν υπακούει στη γραμμική σχέση με το μέλλον και για τον οποίο δεν είναι ακόμη γνωστό πού θα οδηγήει και τι θα φέρει, έναν οργανισμό του παρόντος για τον οποίο τώρα είναι απαραίτητο να αφιερωθεί ο χρόνος που του αναλογεί.

Μετάφραση: Παναγιώτης Καρλαγάνης – Επιμέλεια: Μάνος Σπυριδάκης

Βιβλιογραφία

- Christian Marazzi (2011). *The Violence of Finance Capitalism*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Emma Dowling (February 2016). Love's Labour's Cost: The Political Economy of Intimacy. www.versobooks.com/blogs/2499-love-s-labour-s-cost
- Friedrich Nietzsche (2006). *On the Genealogy of Morality and Other Writings*. Cambridge: Cambridge University Press.

28. Βλ. Isabell Lorey (2018). The Power of the Presentist-Performative: On Current Democracy Movements. In Ana Vujanovic and Livia Andrea Piazza (eds), *A Live Gathering: Performance and Politics* (μετάφραση Kelly Mulvaney). Ljubljana: Bunker.

29. Desideri & Harney, *Fate Work*, σ. 169.

- Gerald Raunig (2016). *Dividuum: Machinic Capitalism and Molecular Revolution. Vol. 1*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Gerald Raunig (2013). *Factories of Knowledge: Industries of Creativity*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Isabell Lorey & Klaus Neundlinger (2011). Kognitiver Kapitalismus: Von der Ökonomie zur Ökonomik des Wissens: Einleitung. In Isabell Lorey & Klaus Neundlinger (eds), *Kognitiver Kapitalismus*. Vienna and Berlin: Turia + Kant.
- Isabell Lorey (2015). Autonomy and Precarization. In Nico Dockx & Pascal Gielen (eds), *Mobile Autonomy: Exercises in Artists' Self-Organisation*. Amsterdam: Valiz,.
- Isabell Lorey (November 2006). Governmentality and Self-Precarization: On the Normalization of Culture Producers. *transversal: 'Machines and Subjectivation'*, <http://transversal.at/transversal/1106/lorey/en>
- Isabell Lorey (2017). Presentist Democracy. Reconceptualizing the Present. In Quinn Latimer and Adam Szymczyk (eds), *documenta 14 Reader*. Munich: Prestel.
- Isabell Lorey (2017). Presentist Democracy: Destituent Breaks, Institutent Practices, Constituent Process. In Maria Hlavajova (ed.), *Institute for the Contemporary*. Cambridge, MA, and London: MIT Press.
- Isabell Lorey (June 2014). Presentist Democracy: Exodus and Tiger's Leap. *transversal*, <http://transversal.at/blog/Presentist-Democracy>
- Isabell Lorey (2018). The Power of the Presentist-Performative: On Current Democracy Movements. In Ana Vujanovic & Livia Andrea Piazza (eds), *A Live Gathering: Performance and Politics*. Ljubljana: Bunker.
- Isabell Lorey (2015). *State of Insecurity: Government of the Precarious*. London and New York: Verso.
- Jacques Derrida (1992). *Given Time: I. Counterfeit Money*. Chicago: University of Chicago Press.
- Judith Butler (2009). *Frames of War: When Is Life Grievable?* London and New York: Verso.
- Maurizio Lazzarato (2015). *Governing by Debt*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Maurizio Lazzarato (2012). *The Making of the Indebted Man: An Essay of the Neoliberal Condition*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Precarias a la deriva (April 2004). Adrift through the circuits of feminized precarious work. *transversal: 'precariat'*, <http://eipcp.net/transversal/0704/precarias1/en>.
- Precarias a la deriva (2014). *Was ist dein Streik? Militante Streifzüge durch die Kreisläufe der Prekarität*. Vienna etc.: transversal texts.
- Stefano Harney & Fred Moten (2013). *The Undercommons: Fugitive Planning and Black Study*. Wivenhoe, New York and Port Watson: Minor Compositions.
- Valentina Desideri & Stefano Harney (2013). Fate Work: A Conversation. *ephemera: theory and politics in organization*, 13(1), 159-176, 168.
- Walter Benjamin. On the Concept of History. www.marxists.org/reference/archive/benjamin/1940/history.htm.

Εάν διαθέτεις ένα δυνατό συνδικάτο,
δεν χρειάζεσαι γραβάτα: Η εργασία στις ΗΠΑ
και η παγκόσμια αλληλεγγύη¹

PAUL DURRENBERGER*

Εισαγωγή

ΤΟ ΠΡΟΣΦΑΤΟ βιβλίο των Bill Fletcher Jr. και Fernando Gaspas, *Solidarity Divided*, δίνει έμφαση στην αντίθεση ανάμεσα στα σωματεία που χαρακτηρίζονται από αμυντική, προσωποποιημένη και ιεραρχική δομή από τη μια, των οποίων οι προσπάθειες να ωφελήσουν τα μέλη τους διασφαλίζουν τη συμμαχία τους με τις εταιρείες της Αμερικής —σωματεία που φοβούνται να αναπτύξουν εσωτερική ή εξωτερική αλληλεγγύη με άλλα σωματεία— και από την άλλη, τα σωματεία που είναι δημοκρατικά και ηθικά, ανταποκρίνονται γρήγορα και είναι σε θέση να προωθήσουν την αλληλεγγύη σε όλη την εργατική τάξη εν γένει. Τονίζουν το λανθάνον πρόβλημα της συνεργασίας μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, που έχει καλλιεργήσει το συνδικαλιστικό κίνημα. Όταν και εφόσον το εργατικό κίνημα των ΗΠΑ μπορεί το ίδιο να δει και να αξιώσει τα συμφέροντα της εργατικής τάξης, αντί απλώς να εκπροσωπεί τους εργαζομένους στις διαπραγματεύσεις των συμβάσεων, υπάρχει μικρή πιθανότητα τα σωματεία των ΗΠΑ να αναπτύξουν εσωτερική (πολύ λιγότερο δε παγκόσμια ή εθνική) αλληλεγγύη. Υπάρχουν, ωστόσο κάποιες εξαιρέσεις, συμπεριλαμβανομένου του International Longshore Workers

* Ομότιμος Καθηγητής Αθροπολογίας, Penn State and University of Iowa, epd2@psu.edu

1. Το κείμενο έχει δημοσιευτεί αρχικά στο *Dialectical Anthropology* (2009), 33: 129-141, doi:10.1007/s10624-009-9107-8. Στον παρόντα τόμο μεταφράζεται και αναδημοσιεύεται με την άδεια του συγγραφέα.

Association (ILWA). Σε αυτό το άρθρο, διερευνώ το πραγματικό παράδειγμα ενός τοπικού σωματείου των ΗΠΑ, το οποίο αναγκάστηκε να βρει αλληλέγγυους σε παγκόσμιο επίπεδο, εντόπισε άλλα τοπικά συνδικάτα που βίωναν παρόμοιες καταστάσεις με τα οποία και συμμάχησε. Προτείνω ότι αυτό το παράδειγμα μπορεί να προσφέρει μια κάποια ελπίδα για το μέλλον.

Λιμενεργάτες σε αναζήτηση αλληλεγγύης

Το 1995, οι λιμενεργάτες του Λίβερπουλ απολύθηκαν όταν στάθηκαν αλληλέγγυοι προς συναδέλφους του κλάδου τους, αρνούμενοι να διασπάσουν την πικετοφορία. Καθώς δεν υποστηρίχθηκαν από το δικό τους εθνικό σωματείο (το Transportation and General Workers' Union of Great Britain and Ireland ή TGWU) ή από τη διεθνή ομοσπονδία στην οποία ανήκαν (την International Transport Workers' Federation ή ITF, ένα απομεινάρι της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου), συνέχισαν να την αναζητούν ωστόσο βρήκαν άλλους λιμενεργάτες στην Ευρώπη, οι οποίοι βρίσκονταν κι αυτοί σε αναζήτηση εναλλακτικών σωματείων εν συγκρίσει με τα αναποτελεσματικά εθνικά και διεθνή δικά τους, μιας και αυτά αντιμετώπιζαν επίσης τον κίνδυνο της ιδιωτικοποίησης των λιμενικών υποδομών στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Κατά τη διάρκεια των επόμενων έξι ετών, οι φορτοεκφορτωτές του Λίβερπουλ και άλλοι Ευρωπαίοι συνάδελφοί τους πραγματοποίησαν μια σειρά από συναντήσεις με εκπροσώπους του δικού τους τοπικού σωματείου και οργάνωσαν το Διεθνές Συμβούλιο Λιμενεργατών, μια συμμαχία τοπικών φορτοεκφορτωτών που υπάχθηκαν «κάτω» από τους εθνικούς και διεθνείς οργανισμούς με σκοπό να δημιουργήσουν δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ των τοπικών σωματείων χωρίς μεσάζοντες υψηλότερου βαθμού.

Στις αρχές Ιανουαρίου του 2000, πέντε μέλη από το Τσάρλεστον, της Black International Longshoremen's Association Local 1422, συνελήφθησαν και κατηγορήθηκαν για κακουργήματα για τις διαμαρτυρίες εναντίον μιας δανέζικης ναυτιλιακής εταιρείας η οποία χρησιμοποίησε εργάτες που δεν ήταν μέλη του συνδικάτου. Η δράση τους στο λιμάνι ήταν μια απάντηση σε αυτό που πολλοί θεώρησαν προκλητικό, τη μάζα αστυνομικής δύναμης αποτελούμενη από περισσότερα από 600 άτομα για την αντιμετώπιση των διαμαρτυρομένων. Κατανοώντας ότι δεν θα μπορούσε να αντέξει μόνος τη μάχη, ο νεοεκλεγείς τοπικός

πρόεδρος, Ken Riley, άρχισε να αναζητά αλληλέγγυους. Το αμερικανικό κίνημα πολιτικών δικαιωμάτων, το εργατικό κίνημα των ΗΠΑ που εκπροσωπείται από το AFL/CIO, το διεθνές εργατικό κίνημα καθώς και η εθνική οργάνωση του δικού του συνδικάτου δεν θα τον υποστήριζαν. Οι φορτοεκφορτωτές μάλλον εξέφραζαν σε μεγάλο βαθμό την εργατική τάξη σε σχέση με το μικροαστικού προσανατολισμού κίνημα των πολιτικών δικαιωμάτων. Το AFL/CIO δεν θα τον υποστήριζε, εκτός εάν η δική του ένωση, η International Longshoremen's Association, ζητούσε να το κάνει. Επειδή ήταν επικεφαλής ενός κινήματος για τη μεταρρύθμιση του ILA, οι ηγέτες δεν θα ζητούσαν υποστήριξη για αυτόν τον επαναστάτη. Το διεθνές εργατικό κίνημα ήταν ένα λείψανο του Ψυχρού Πολέμου, δεσμευμένο από τη γραφειοκρατία και τη διεθνή πολιτική.

Από τη στιγμή που ο Ken Riley ήταν ενεργός σ' ένα κίνημα μεταρρύθμισης των ολοένα και περισσότερο διεφθαρμένων δομών και πρακτικών του ILA, αποτελούσε το ανάθεμα της δομής της δύναμης των αξιωματούχων του συνδικάτου σε εθνικό επίπεδο. Όταν ζήτησε την υποστήριξή τους, καθυστέρησαν να ανταποκριθούν. Το AFL/CIO επικαλέστηκε τη δέσμευσή του στο πρωτόκολλο και στους διαδικαστικούς κανόνες και πως δεν μπορούσε να ανταποκριθεί χωρίς την αιγίδα της εθνικής ένωσης όπου το τοπικό συνδικάτο ανήκε.

Τα γεγονότα του Ιανουαρίου 2000 στο Τσάρλεστον απασχόλησαν ελάχιστα τα ΜΜΕ στις ΗΠΑ. Το πρωί μετά τις συλλήψεις, οι φορτοεκφορτωτές στην Καλιφόρνια γνώριζαν ότι οι συνάδελφοί τους στη Νότια Καρολίνα που ήταν μέλη διαφορετικών διεθνών συνδικάτων χρειάζονταν υποστήριξη. Ο Lawrence Thibeaux, πρόεδρος του τοπικού συνδικάτου International Longshore and Warehouse Union (ILWU) στο Σαν Φρανσίσκο, κάλεσε τον Ken Riley για να προσφέρει την υποστήριξη του δικού του τοπικού σωματείου. Το ILWU έχει μια βαθιά παράδοση στην αυτονομία, τη δημοκρατία και την άμεση δράση, επηρεασμένο από την ιστορική σχέση του με τους Βιομηχανικούς Εργάτες του Κόσμου (Pilcher 1972). Η απάντηση στα προβλήματα του ILA 1422 ήταν σύμφωνη με την ιστορία του και την παράδοση της ανεξάρτητης δράσης του.

Μετά το τηλεφώνημα του Thibeaux στον Riley, μέλη του τοπικού συνδικάτου του Σαν Φρανσίσκο συναντήθηκαν και ενέκριναν μια δωρεά και τη χρηματοδότηση της επίσκεψης των Thibeaux και Jack Heyman στο Τσάρλεστον, όπου συνάντησαν τον Riley και άκουσαν λεπτομερώς την ιστορία. Ο Thibeaux κάλεσε τον αντιπρόεδρο του ILWU Jim Spinoso για να τον ενημερώσει ότι κάλεσε τον Riley να παρευρεθεί στην επόμενη συνέλευση ή συνέδριο των λιμενεργατών. Ο Spinoso είπε στον

Thibeaux ότι ο πρόεδρος του ILA ο Bowers ισχυρίστηκε πως οι εργάτες του Τσάρλεστον παρανόμησαν και ανέφερε πως δεν θα ήθελε το ILWU να αναμειχθεί στα εσωτερικά προβλήματα ενός άλλου συνδικάτου. Ο Thibeaux είπε ότι θα καλούσε ούτως ή άλλως τον Riley στη συνέλευση.

Στη συνέλευση, οι εργάτες έσπευσαν να εγκρίνουν ένα μεγάλο ποσό στήριξης στο τοπικό σωματείο του Τσάρλεστον, ύψους 35.000 δολαρίων, όταν ο David Arian, πρώην πρόεδρος του ILWU, είπε: «Γνωρίζουμε το ILA. Αυτό αφορά τους εργάτες. Εδώ συμβαίνει κάτι μέσα στην αυλή μας. Δεν μπορούμε να ανησυχούμε για το τι θα κάνει αυτό το διεθνές συνδικάτο» (Erem & Durrenberger 2008: 58). Η συνέλευση έπειτα ενέκρινε το ποσό των 50.000 δολαρίων και ο Riley προσκλήθηκε να παρευρεθεί σε μια συνάντηση στο τοπικό συνδικάτο του Los Angeles – Long Beach, του οποίου ο πρόεδρος υποσχέθηκε να συνταχθεί σύμφωνα με αυτά που αποφάσισε η συνέλευση. Το διεθνές ILWU ξεκαθάρισε τη θέση του προς τα μέλη του.

Εργατικά συνδικάτα σε καπιταλιστικές πολιτικές οικονομίες

Είχα ισχυριστεί ότι η κύρια λειτουργία των εργατικών συνδικάτων στις καπιταλιστικές κοινωνίες όπου η παραγωγή οργανώνεται από κρατικά στηριζόμενες αγορές συνίσταται στο να ενισχύουν την ασήμαντη δύναμη των ατόμων που δεν έχουν τίποτα να πουλήσουν σε αυτές τις αγορές εκτός από την εργασία τους. Με την ένωσή τους, αυτά τα άτομα μπορούν μέσα από τη δύναμη της συλλογικής τους δράσης να εκπροσωπήσουν τα συμφέροντά τους έναντι των ιδιοκτητών του κεφαλαίου. Έτσι, το μόντο των συνδικάτων είναι η αλληλεγγύη διότι η δύναμή τους εξαρτάται από την ενωμένη δράση όλων για τη στήριξη ενός ατόμου ή ενός μέρους ενός συνόλου. Το σλόγκαν «ο τραυματισμός του ενός είναι τραυματισμός όλων» χαρακτηρίζει τον κεντρικό ρόλο της αλληλεγγύης.

Αυτή η άποψη για τον ρόλο των συνδικάτων εκφράστηκε πιο επαρκώς και έγινε πιο ευρέως αποδεκτή σε καιρούς όπου ο φόβος για αντίποινα ήταν λιγότερος από ό,τι στα μέσα και τέλη του 20ού αιώνα και στις αρχές του 21ου αιώνα στις ΗΠΑ. Ο Eugene V. Debs είπε: «Οι βιομηχανικοί εργάτες οργανώνονται όχι για να συμβιβαστούν με αλλά για να παλέψουν την καπιταλιστική τάξη [...] Οι καπιταλιστές κατέχουν τα εργαλεία τα οποία δεν χρησιμοποιούν, και οι εργάτες χρησιμοποιούν τα εργαλεία, τα οποία όμως δεν κατέχουν» (αναφέρεται στο Kornbluh 1964: 1). Στη συνάντηση που διοργάνωσε το IWW στο Σικάγο το

1905, ο Bill Haywood ήταν απόλυτος δηλώνοντας τον στόχο του IWW να εγκαθιδρύσει έναν οργανισμό για να ανατρέψει παρά να διαπραγματευτεί με το καπιταλιστικό σύστημα και να αντικαταστήσει την καπιταλιστική τάξη με την εργατική τάξη και τον έλεγχο της πάνω στην πολιτική οικονομία.

Ποιος θα αμφισβητούσε σήμερα την προφητική γλώσσα του μανιφέστου που εκδόθηκε στη συνέλευση του 1905; Δήλωνε πως, όπως οι μηχανές αντικατέστησαν την ανθρώπινη δεξιότητα, η εργασία γενικεύτηκε, αποσπάστηκε από κάθε δεξιότητα και οι εργάτες γίνονταν ολοένα και πιο ομοιότυποι μεταξύ τους. Εν τω μεταξύ και οι καπιταλιστές γίνονταν ολοένα και πιο ομοιότυποι μεταξύ τους, ενώ οι διαχωρισμοί μεταξύ των δύο τάξεων γίνονταν πιο σταθεροί και πιο ανταγωνιστικοί. Ολόκληρες βιομηχανίες κατέρρευσαν καθώς όλο και πιο παραγωγικές μηχανές αντικαθιστούσαν τις λιγότερο παραγωγικές. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία μιας μεγάλης μάζας ανέργων και μη συνδικαλισμένων ανειδίκευτων εργατών χωρίς ελπίδα.

«Από τη στιγμή που ο εργάτης δεν αποφέρει τη μεγιστοποίηση των κερδών, πετιέται στον σωρό με τα παλιοσίδηρα για να λιμοκτονήσει μαζί με την παρωχημένη μηχανή» (στο ίδιο, σελ. 7). Στη σημερινή παγκόσμια αγορά ποιος θα αμφισβητούσε ότι «ο εργάτης, ολοκληρωτικά απομακρυσμένος από τη γη και τα εργαλεία, με τη δεξιότητα της τέχνης του να έχει γίνει άχρηστη, πνίγεται στην ομοιόμορφη μάζα των μισθωτών σκλάβων;» ή ότι σε όλες τις περιοχές «οι μισθοί του σταθερά να μειώνονται και οι ώρες εργασίας του να αυξάνονται και οι μονοπωλιακές τιμές γίνονται ολοένα και υψηλότερες;» (στο ίδιο). Ή ακόμα ότι οι διαχωρισμοί μεταξύ εργατών δεν αντιπροσωπεύουν διαφορές στη δεξιότητα ή στο συμφέρον, αλλά επιβάλλονται από τους κατόχους του κεφαλαίου για να στρέψουν τον έναν εργάτη εναντίον του άλλου και να αποδυναμώσουν την αντίστασή τους στην καπιταλιστική τάξη (στο ίδιο, βλ. επίσης Griffith 1987, 1993).

Πού βρίσκεται το συνδικαλιστικό κίνημα σήμερα μετά από 100 και πλέον χρόνια; Το καλοκαίρι του 2005 το αξιολογούμενο AFL/CIO διασπάστηκε στο διάδοχο AFL/CIO και στο κίνημα Change to Win – εδώ τελειώνει η αλληλεγγύη εκ μέρους της εργατικής τάξης. Αυτή η αναποτελεσματικότητα πηγάζει από τη συμμαχία των συνδικάτων με το κεφάλαιο, την οποία ανέπτυξε ο Gompers και οι διάδοχοί του στο εργατικό κίνημα. Αυτή η συμμαχία συγάλυψε και αρνήθηκε την ύπαρξη των τάξεων, την αναγκαιότητα του ταξικού αγώνα και ψαλίδισε την παράδοση της άμεσης δράσης (Fletcher & Gapasin 2008). Αυτή η συνεργασία μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου ενισχύθηκε από τον Ψυχρό Πόλεμο

στις ΗΠΑ, συνδέθηκε με την εχθρότητα προς τους αριστερούς και την έλλειψη προόδου στο εργατικό κίνημα στο οποίο ενστάλαξε «ένα κλίμα φόβου, το οποίο συμβάδιζε με τη Μακαρθική περίοδο» (στο ίδιο).

Το 2008 η οργάνωση νοσοκόμων στην Καλιφόρνια μεταμορφώθηκε σε πεδίο μάχης μεταξύ των ομοσπονδιών AFL/CIO και CTW, καθώς ορισμένοι στο συνδικάτο Service Employees International Union (SEIU) άρχισαν να αμφισβητούν τη σοφία της «από τα πάνω» οργάνωσης, όπου τα συνδικάτα ιεραρχούν τη συνεργασία με τη διοίκηση με αντάλλαγμα υποχωρήσεις από το συνδικάτο. Τα συνθήματα της ταξικής πάλης αντικαταστάθηκαν από μια πραγματικότητα που κάποιιοι ονόμασαν «ταξικό βόλεμα» (Durrenberger & Erem 2005).

Καθεστωτικές εξουσίες σε καθεστωτικά επιτελεία

Ο C. Wright Mills το έθεσε σωστά πριν από 50 χρόνια. Δειδε ότι «οι παραδοσιακοί συνδικαλιστές [...] αντιλαμβάνονται τα συμφέροντά τους ως άμεσα συνδεδεμένα με την επιτυχία των εταιρειών των ΗΠΑ» (Fletcher & Gapasin 2008: 38). Το 1951, ο C. Wright Mills παρατήρησε ότι στους υπαλλήλους γραφείου, μέλη και μη των συνδικάτων, δεν υπήρχε διαφορά σχετικά με την άποψη περί αλληλεγγύης προς τους συναδέλφους, περί ανταγωνιστικότητας ή ανταγωνισμού προς τη διοίκηση. Υπήρχε μικρή διαφορά στην εμφάνιση, υποστήριξε ο Mills, ανάμεσα σε έναν εργάτη της United Auto Worker και σε ένα μέλος συνδικάτου υπαλλήλων γραφείου. Ενδιαφέρονταν και οι δύο για τα συνδικάτα κατά κύριο λόγο ως μέσο επίτευξης του ατομικού τους στόχου, να αυξήσουν τις αποδοχές τους, παρά ως «ένα συλλογικό μέσο για συλλογική άνοδο» (Mills 1951: 309). Υπάρχουν λίγα εθνογραφικά δεδομένα που να υποδεικνύουν κάτι διαφορετικό από αυτό σήμερα. Σήμερα, ένα μέλος του UAW είναι πιο πιθανό να είναι δικηγόρος ή συγγραφέας (Durrenberger 2001). Επιπλέον, εθνογραφικά και ποσοτικά στοιχεία φανερώνουν ότι τα μέλη των συνδικάτων προσβλέπουν στην ασφάλεια των μισθών και σε προνόμια ως τους πιο σημαντικούς στόχους των οργανισμών τους (Durrenberger & Erem 2005).

Ο Mills υπήρξε επίσης προφητικός όταν υποστήριξε πως ήταν απίθανο να εμφανιστεί οποιαδήποτε νέα συνδικαλιστική ηγεσία από υπαλλήλους γραφείου, όπως έγινε τη δεκαετία του 1930 από τις τάξεις των εργατών, όταν μαχητικοί ηγέτες είχαν την ευκαιρία να αναφανούν μέσα από το εργατικό κίνημα εξαιτίας του μεγέθους και των πολυπλοκοτήτων των νομικών ρυθμίσεων στα συνδικάτα. Αντίθετα, υπο-

στήριξε: «Καθεστωτικές εξουσίες σε καθεστωτικά επιτελεία καθώς και εκείνοι που εξυπηρετούν θα διευθύνουν την οργάνωση και θα διαχειρίζονται ενδεχομένως τυχόν νέα συνδικάτα που θα σχηματίζονται» (Mills 1951: 316). Και έτσι έγινε.

Κάνοντας μια αποτίμηση για το μέλλον του εργατικού κινήματος στα μισά του 20ού αιώνα, ο Mills αναρωτήθηκε μήπως ενεργώντας ως μια οργανωμένη ομάδα πίεσης, ως ένα μέτωπο συμφερόντων, προστατεύοντας την οικονομική θέση των εργατών, τα συνδικάτα θα αναγκάζονταν να επιτηρούν τη λειτουργία της οικονομίας εν συνόλω.

Από τη σημερινή προνομιακή θέση, η πιθανότητα φαντάζει σχεδόν κωμική, έχουμε όμως το πλεονέκτημα του προηγούμενου μισού αιώνα, της εξέλιξης της αμερικανικής κυβερνητικής πολιτικής, όπως και της επιχειρηματικής και εργατικής πρακτικής, για να δώσουμε απαντήσεις. Εκείνο τον καιρό ο Mills έλεγε: «Χρησιμοποιούμε τον όρο αναγκάζονται γιατί η παρούσα εργατική ηγεσία δεν ενθαρρύνει την άποψη ότι οι ηγέτες των εργατών κατά γενικό κανόνα θα δράσουν εκ πεποιθήσεως, πολύ λιγότερο δε λόγω ενόρασης της ανάγκης» (στο ίδιο, σελ. 321). Αυτή η δήλωση ήταν ακριβής και προφητική. Ο Mills εισηγήθηκε πως οποιαδήποτε αλλαγή θα ήταν πιο δύσκολη στο μέλλον από ό,τι στο παρελθόν, λόγω των υφιστάμενων δομών που συνεπάγονταν την εμπλοκή της εργασίας με τις εταιρείες και με το κράτος διοίκησης.

Κατά τη θητεία του E. D. Roosevelt, θεωρήθηκε υποχρεωτικό η εργασία να οργανώσει ό,τι ήταν ανοργάνωτο. Ωστόσο, ο Mills ισχυρίστηκε ότι ο φόβος ότι η ευημερία μπορεί να αφαιρεθεί από την εργασία και ο φόβος ότι οι τροποποιήσεις του Taft-Hartley το 1947 στο νομοσχέδιο Wagner Act του 1935 θα χρησιμοποιούνταν εναντίον των συνδικάτων έθεσαν τις βάσεις για απραγία κατά τη διάρκεια της προεδρίας Truman. Ο Mills συμπέρανε ότι: «αν τεθεί σε κίνδυνο το μέλλον της αμερικανικής δημοκρατίας, δεν θα είναι εξαιτίας κάποιου εργατικού κινήματος, αλλά εξαιτίας της απουσίας του και της αντικατάστασής του από ένα νέο σύνολο κεκτημένων συμφερόντων. Εάν αυτά τα νέα συμφέροντα φαντάζουν ως συγκεκριμένοι κίνδυνοι για τη δημοκρατική κοινωνική δομή, θα είναι επειδή είναι τεράστια και κυρίως πολύ άτολμα. Στόχος τους θα μπορούσε κάλλιστα να είναι η ρύθμιση των επαναστατικών τάσεων ανάμεσα σε αυτές τις ομάδες και τα στρώματα που θα επανοργάνωναν την αμερικανική κοινωνία» (στο ίδιο, σελ. 323). Οι Fletcher & Gapasin (2008) καταγράφουν αυτή τη διαδικασία από τον καιρό του Mills. Από τότε, η πρωταρχική προσπάθεια των Εθνικών και Διεθνών Ομοσπονδιών των συνδικάτων ήταν να βάλουν τα δυνατά τους να συμπεριλάβουν τα επαναστατικά ρεύματα στο εσωτερικό τους

– ρεύματα όπως το Teamsters for a Democratic Union, The Longshore Workers' Coalition και το International Dockworkers Council. Εν συντομία: να υποσκάψουν παρά να προωθήσουν την αλληλεγγύη.

Ο Mills πραγματεύτηκε τους ηγέτες της εργασίας στο βιβλίο του το 1948, *The New Men of Power*, και επανήλθε στο έργο του *The Power Elite* το 1956.

Όπως έδειξαν οι Fletcher & Gapsin (2008), ο Mills είχε δίκιο. Οι τροποποιήσεις Taft-Hartley όρισαν τις συμφωνίες της συλλογικής διαπραγματεύσεως ως επιβλητά από τον νόμο συμβόλαια μεταξύ των συνδικάτων και της διοίκησης. Τα συνδικάτα ανέλαβαν την υποχρέωση ελέγχου εάν τα μέλη τους ακολουθούσαν πιστά το συμβόλαιο, κάτι το οποίο σήμαινε ότι οι εργαζόμενοι δεν θα απεργούσαν κατά τη διάρκειά του. Οι επιχειρήσεις της Αμερικής είχαν αγοράσει ειρήνη και τα συνδικάτα έγιναν γραφειοκρατίες για να επιλύουν παράπονα που προέκυπταν μεταξύ εργατών και διοίκησης. Από την οπτική γωνία των εργατών, τα συνδικάτα ήταν κάτι σαν ασφαλιστικές εταιρείες που τους προστάτευαν από αυθαίρετες πράξεις της διοίκησης.

Αυτές οι πολιτικές επαναπροσανατόλισαν τα συνδικάτα —από τη διαρκή οργάνωση των εργατών με σκοπό τη διατήρηση της δύναμής τους στους χώρους εργασίας τους και την ανάπτυξη του κινήματος σε εθνικό και διεθνές επίπεδο— στη διαπραγμάτευση και εφαρμογή των συμβάσεων και στη διαχείριση καταγγελιών. Τα συνδικάτα έγιναν κατ'επάγγελμα γραφειοκρατίες των οποίων οι ηγεσίες δύσκολα διαχωρίζονταν από τους ομολόγους τους στον κόσμο των επιχειρήσεων, δηλαδή τα αφεντικά της διοίκησης.

Ο Mills (1956) εισηγήθηκε ότι στη δεκαετία του 1930 για λίγο φάνηκε σαν η εργασία να αποκτούσε επαρκή δύναμη ώστε να είναι μια ανεξάρτητη εξουσία απέναντι στις εταιρείες και το κράτος. Ωστόσο, παρατήρησε ότι τα συνδικάτα έχασαν γρήγορα την ισχύ τους και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950 δεν είχαν συμμετοχή στις λήψεις αποφάσεων του κράτους. Επιτυχημένοι ηγέτες της εργασίας «έλαβαν θέσεις δίπλα σε εταιρικά στελέχη εντός και εκτός της κυβέρνησης και δίπλα σε πολιτικούς των δύο μεγάλων κομμάτων» (Mills 1956: 262). Το κύρος τους εξαρτιόταν από την πολιτική της κυβέρνησης (στο ίδιο, σελ. 263). Τα γνωρίσματα δύναμης και κύρους που συγκέντρωναν οι ηγέτες της εργασίας (υποδήματα Gucci, ιταλικά κοστούμια, μεγάλα αυτοκίνητα/σπίτια σε πλούσιες γειτονίες και υψηλή εκπαίδευση για τα παιδιά τους) δεν αποτελούν απόδειξη δύναμης αλλά παγίδες, γιατί εκβάλλουν στην ψευδαίσθηση και όχι στην πραγματικότητα της εξουσίας (στο ίδιο, σελ. 263).

Σε σχέση με αυτό κάποτε, κατά τη διάρκεια διαπραγματεύσεων, ρώτησα έναν εκπρόσωπο του συνδικάτου Teamsters Local 705 του Σικάγου, όταν προέδρευε ο Jerry Zero, εάν φορούσαν ποτέ γραβάτες κατά τη διάρκεια της διαδικασίας διαπραγμάτευσης. Εκείνος απάντησε πως εάν έχεις ένα δυνατό συνδικάτο, δεν χρειάζεσαι γραβάτες (Durrenberger 2003).

Μια ακόμη αλλαγή πολιτικής αναίρεσε ακόμα και την επίπλαστη δύναμη της εργασίας. Μετά τη διάλυση του συνδικάτου ελεγκτών εναέριας κυκλοφορίας από τον Reagan το 1981, υπήρξε μια οργανωμένη επίθεση στα συνδικάτα των ΗΠΑ. Αφού επαναπαύτηκαν όπως προέβλεψε ο Mills ότι θα κάνουν, τα συνδικάτα απέτυχαν να ανταποκριθούν αποτελεσματικά σε αυτή την επίθεση και τα συμφέροντα των εταιρειών έγιναν ακόμα πιο επιθετικά στα συνδικάτα (Brodkin & Strathman 2004). Μια βιομηχανία πολλών εκατομμυρίων συμβουλευτικής ενάντια στα σωματεία άνησε στις ΗΠΑ από το 1990. Ο Logan (2002, 2006) έδειξε πως δύο από τις τρεις προσπάθειες συνδικαλιστικής οργάνωσης θα αντιμετωπίσουν την αντίθεση αυτών των εταιρειών και τα συνδικάτα θα χρειαστεί να οργανώσουν μια επιτυχημένη απάντηση πέρα από τη συνεννόησή τους με τη διοίκηση στην από τα πάνω οργάνωσή τους.

Το Τσάρλεστον αναζητά αλληλεγγύη

Συνεπώς, δεν ήταν έκπληξη ότι, όταν ο Ken Riley αναζητούσε αλληλεγγύη μέσα στο εύρος της γνώσης του για το εργατικό κίνημα, δεν βρήκε τίποτε. Όποια αλληλεγγύη υπήρχε ήρθε από το ILWU Locals στην Καλιφόρνια, στο πλαίσιο της παράδοσης του IWW για άμεση δράση και προσφορά βοήθειας σε όποιον μπορεί να έχει πληγωθεί, με το σκεπτικό ότι η πληγή του ενός αποτελεί πληγή όλων.

Εμείς οι ανθρωπολόγοι συχνά προσέχουμε να διαχωρίζουμε το τι λένε οι άνθρωποι από αυτό που λένε ότι κάνουν και από αυτό που τελικά κάνουν. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι διαχωρίζουμε τι έκαναν οι άνθρωποι από αυτό που έλεγαν ότι θα κάνουν. Μια ματιά στην ιστοσελίδα του ILA δεν αντανακλά τις δράσεις της οργάνωσης αλλά ούτε και την αδράνειά της γι' αυτό το θέμα. Οι ισχυρισμοί της για τη μετά το Charleston 5 νίκη λόγω της εμπλοκής του στην εκστρατεία απέχουν πολύ από την εμπειρία που αναφέρουν όσοι συμμετείχαν από κοντά σε αυτήν.

Μπορούμε να παρατηρήσουμε τις διαφορές στη σημασία της αλληλεγγύης μεταξύ του ILA και του ILWU, μέσα από την απάντησή τους

στην έκκληση από το ILA 1422 το 2000. Ενώ το ILWU έδρασε μέσα σε μέρες, χρειάστηκε παραπάνω από ένας χρόνος για τον John Bowers να εγκρίνει τη στήριξη του ILA προς το δικό τους Local 1422. Ο Bowers ήθελε οποιεσδήποτε χρηματικές συνεισφορές να διοχετεύονται απευθείας σε εκείνον παρά στον Riley, επειδή φοβόταν ότι τα χρήματα θα χρησιμοποιούνταν για να στηρίξουν τον συνασπισμό της μεταρρύθμισης. Επιπροσθέτως, ο Bowers ήθελε να επιπλήξει τον Riley για την οποιαδήποτε εμπλοκή του με το ILWU (Erem & Durrenberger 2008: 113).

Ενώ η ανεξαρτησία των τοπικών παραρτημάτων του ILWU τους έδινε την ευκαιρία να απαντούν γρήγορα και η ανοιχτή και δημοκρατική του φύση βοήθησε να ακολουθηθεί το παράδειγμα και διεθνώς, ο προσωποκεντρικός και ιεραρχικός οργανισμός του ILA όχι μόνο τον παρέλυσε αλλά και κίνησε τον οργανισμό να ενεργήσει αντίθετα προς το συμφέρον των μελών του και τον έκανε απροσπέλαστο από την επιρροή τους.

Το μάθημα για την αλληλεγγύη είναι ότι ενώ τα δημοκρατικά και ανεξάρτητα παραρτήματα μπορούν να προχωρούν σε ευέλικτες και επίκαιρες ανταποκρίσεις, οι ιεραρχικοί και προσωποκεντρικοί οργανισμοί, όπως χαρακτηρίζονται τα περισσότερα εργατικά συνδικάτα των ΗΠΑ αλλά και τα διεθνή, δεν μπορούν.

Το Διεθνές Συνέδριο Εργασίας στη Νέα Υόρκη

Σε ποιο μέρος μπορεί καλύτερα να παρατηρήσει κανείς την αλληλεγγύη παρά σε ένα διεθνές συνέδριο αφιερωμένο στο συγκεκριμένο θέμα; Τον Φεβρουάριο του 2006, μια σειρά από συνδικάτα χρηματοδότησαν εκπροσώπους τους για να ταξιδέψουν στη Νέα Υόρκη και να παρευρεθούν σ' ένα συνέδριο με θέμα τη διεθνή εργασία, το οποίο οργάνωνε επί τρία χρόνια η Kate Bronfenbrenner από το Πανεπιστήμιο Cornell. Η Bronfenbrenner πρωτοπόρησε στην ανάπτυξη των εταιρικών και βιομηχανικών προφίλ που θα ήταν χρήσιμα για τα συνδικάτα. Τόσο το AFL/CIO όσο και ο συνασπισμός Change to Win στήριξαν το συνέδριο. Το ίδιο έκανε και η Διεθνής Συνομοσπονδία των Συνδικάτων του Ελεύθερου Εμπορίου που εκπροσωπεί διεθνείς συνασπισμούς συνδικάτων από μια ευρεία γκάμα βιομηχανιών όπως το ITF. Μακράν της αντίστασης στη διεθνή καπιταλιστική τάξη, αυτή η ομοσπονδία οργάνωθηκε για να πολεμήσει τον σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου για λογαριασμό των καπιταλιστικά ελεγχόμενων κυβερνήσεων. Δεν αποτέλεσε έκπληξη το γεγονός ότι δεν

στήριξαν τους ριζοσπάστες λιμενεργάτες του Λίβερπουλ το 1995 και άλλα. Ο John Bowers, πρόεδρος του ILA και σφοδρός αντίπαλος του Ken Riley και του μεταρρυθμιστικού Longshore Workers Coalition, ήταν ο ηγέτης του τμήματος λιμενεργατών του ITF.

Από το συνέδριο αναδείχθηκαν δυο σημαντικά θέματα: το πρώτο αφορούσε ένα μοντέλο βιομηχανίας και εταιρικών σπουδών που διαδόθηκε και συζητήθηκε σε συγκεκριμένες βιομηχανικές ομάδες και το δεύτερο αφορούσε διεθνείς καμπάνιες, κυρίως αντι-εταιρικές, που ξεπέρασαν τα σύνορα και είχαν κάποιον αντίκτυπο. Ενώ τα συνδικάτα στις ΗΠΑ εκτιμούν την παγκόσμια αλληλεγγύη στη συνδρομή των προσπαθειών τους, υπάρχει μικρό προηγούμενο αμοιβαιότητας, ειδικά προς τα συνδικάτα που θεωρήθηκαν ριζοσπαστικά. Έτσι, δεν είναι έντονη η προσπάθεια για αλληλεγγύη με αυτά τα συνδικάτα τα οποία είναι πιο πιθανό να προσφέρουν αλληλεγγύη σε άλλους, όπως το ILWU (Fletcher & Gapasin 2008: 137).

Ένα πρόσφατο παράδειγμα μιας τέτοιας καμπάνιας είναι τομποϊκοτάζ της Coca-Cola σε κάποια πανεπιστήμια και άλλες ομάδες (όπως το χαρακτηριστικά διστακτικό «εθελοντικό»μποϊκοτάζ των προϊόντων της Coca-Cola από την Αμερικανική Ένωση Ανθρωπολόγων), το οποίο αποσκοπούσε να προκαλέσει πίεση σε αυτή την εταιρεία για να περιορίσει την εργασιακή κακομεταχείριση στην Κολομβία. Το μοντέλο γι' αυτές και άλλες παρόμοιες καμπάνιες είναι η στρατηγική τουμποϊκοτάζ των United Farm Workers. Όμως, όπως παρατήρησαν ο Fletcher και ο Gapasin (2008: 132), οι εκπρόσωποι του Change to Win που μίλησαν στη συνέλευση δεν συζήτησαν τις πολιτικές και οικονομικές σχέσεις από τις οποίες προκύπτει η κατανόηση των αγώνων της εργατικής τάξης ενάντια στο κεφάλαιο.

Το ILWU ήταν από τους χορηγούς του συνεδρίου της Νέας Υόρκης και χρηματοδότησε μια έρευνα για τους Stevedoring Services of America (SSA), μια από τις μεγαλύτερες λιμενεργατικές εταιρείες στον κόσμο η οποία προσλαμβάνει εργάτες για να φορτώνουν και ξεφορτώνουν πλοία. Με την κατάρρευση του εργατικού κινήματος στις ΗΠΑ και τον πόλεμο εναντίον του από συμβούλους διάσπασης συνδικάτων, από τις εταιρείες και από την κυβερνητική πολιτική, οι «ετοιμοθάνατες» δομές των εθνικών και διεθνών εργατικών συνδικάτων άρχισαν εντέλει να σαλεύουν ως αντίδραση.

Παρόλο που υπήρχε διαγκωνισμός για την κατάσταση της εργασίας στην τελική φάση της μελέτης καθώς και κάποιες τυπικές νοσταλγικές μελέτες για την ιστορία της εργασίας και κάποιες χρήσιμες πληροφορίες για τον παγκόσμιο σκοπό ποικίλων εταιρειών και βιομη-

χανιών, δεν υπήρχαν παρά λίγες προτάσεις για δομικές αλλαγές. Πέρα από την ανάγκη για στήριξη, υπήρχαν λίγα πράγματα στη μελέτη που να δίνουν ελπίδα για το μέλλον της εργασίας στην παγκόσμια πολιτική οικονομία. Παρά την ωραιοποίηση της νομιμότητας από την εργασία και την ακαδημία ή μάλλον εξαιτίας αυτών, η ανάλυση ποτέ δεν πλησίασε την οξύνοια του IWW το 1905. Ο Fletcher και ο Gasasin (2008: 141) συμπέραναν ότι το CTW υιοθετεί την παράδοση του συνδικάτου του Gompers, το οποίο προσπαθεί να αποτελέσει μια ομάδα πίεσης στα παραδοσιακά κόμματα και στις πολιτικές των ΗΠΑ – συμπεριλαμβανομένων και των ιμπεριαλιστικών της πολέμων.

Η αλληλεγγύη στην πράξη

Όταν το ITF απέτυχε να ανταποκριθεί στους λιμενεργάτες του Λίβερπουλ, οι φορτοεκφορτωτές άρχισαν να οργανώνονται σε τοπικό επίπεδο μαζί με άλλους ανά την Ευρώπη και το 1999 ήταν έτοιμοι να ενσωματώσουν το International Dockworkers Council. Ένας απόδημος Αμερικανός στην Αγγλία, ο Graig Dropkin, εργάστηκε με τους λιμενεργάτες του Λίβερπουλ και ίδρυσε ένα γραφείο πληροφοριών για τη διακίνηση διεθνών ειδήσεων και πληροφοριών σχετικά με την εργασία στο <http://www.labor.net>. Ήλεγχε τις διαδρομές των πλοίων και τα δρομολόγια της δανέζικης εταιρείας που είχαν ξεκινήσει από τις αποβάθρες του Τσάρλεστον χρησιμοποιώντας εργάτες οι οποίοι δεν ήταν μέλη του συνδικάτου και βρήκε ότι ένα από τα πλοία τους που είχε φορτωθεί στο Τσάρλεστον προοριζόταν να αράξει στη Βαρκελώνη και τη Βαλένθια, που ήταν δυο λιμάνια-κλειδιά για το IDC.

Ο Jack Heyman, ακτιβιστής του ILWU στο Σαν Φρανσίσκο ο οποίος αλληλογραφούσε με τον Dropkin, έστειλε ηλεκτρονικά μηνύματα σε εκπροσώπους του IDC στην Ισπανία και τη Σουηδία, όπου πρότεινε ότι, εάν το IDC ήθελε να συνδεθεί με το ILWU, το IDC θα έπρεπε δείξει με ποιο τρόπο ήταν διαφορετικό από το ITF, αναλαμβάνοντας άμεση δράση εκ μέρους των εργατών του ILA στο Τσάρλεστον όταν τα πλοία θα έφταναν στη Βαλένθια και τη Βαρκελώνη. Αυτός πρότεινε ότι μια τέτοια άμεση δράση θα κέρδιζε την υποστήριξη του ILWU.

Το IDC, που παρέμενε συνασπισμένο, είχε την ίδια φιλοσοφία με τον Heyman και ήξερε πόσο πολύ η δυνατή και μαχητική στάση του ILWU θα συνέβαλε στην προσπάθεια εάν ενώνονταν. Ο Julian Garcia από τη Βαρκελώνη εξήγησε αργότερα: «Εάν είχαμε άλλη άποψη και δεν επιθυμούσαμε να βοηθήσουμε τους λιμενεργάτες του Τσάρλεστον,

αυτό θα σήμαινε ότι δεν κανονίζαμε άλλη συνάντηση για να συγκροτήσουμε τον οργανισμό» (Erem & Durrenberger 2008: 84).

Όταν κατέφτασε το πλοίο, δύο λιμενεργάτες από τη Βαρκελώνη παρέδωσαν στον εκπρόσωπο της ναυτιλιακής εταιρείας και στον καπετάνιο του πλοίου ένα γράμμα τονίζοντας πως, επειδή το πλοίο δεν φορτώθηκε με επαγγελματικό τρόπο, μπορεί να μην είναι ασφαλής η εκφόρτωσή του. Οι δυο λιμενεργάτες είπαν στον καπετάνιο πως αν η εταιρεία έστελνε στην Ισπανία άλλα πλοία μη επαγγελματικώς φορτωμένα, θα αρνούσαν να εργαστούν για αυτήν. Η πράξη αυτή καθυστέρησε τα πλοία και έκανε την εταιρεία να παρατηρήσει πως από τη στιγμή που οι Ισπανοί μέλη του συνδικάτου αρνούσαν να δουλέψουν με πλοία που φορτώθηκαν από εργάτες μη μέλη του συνδικάτου, δεν ήταν κάτι το νόμιμα ασφαλές. Επιπλέον, τα πλοία της εταιρείας θα συναντούσαν την ίδια αντίδραση και σε άλλα ευρωπαϊκά λιμάνια, εάν δεν συνέχιζαν να χρησιμοποιούν εργάτες του ILA για να φορτώσουν τα πλοία στο Τσάρλεστον.

Ο πράκτορας της εταιρείας την ενημέρωσε: «Σταμάτησαν τη λειτουργία του πλοίου για 20 λεπτά για να μας δείξουν τη δύναμή τους και ότι αυτή η προειδοποίηση είναι πραγματική και σημείωσαν πως είναι έτοιμοι να σταματήσουν κάθε σκάφος της Nordana [εταιρεία] σε οποιοδήποτε λιμάνι της Ευρώπης οποιαδήποτε στιγμή» (στο ίδιο, σ. 86).

Ο Riley δεν γνώριζε τίποτε ακόμη για την ανάπτυξη του IDC και εξεπλάγη όταν η ναυτιλιακή εταιρεία γρήγορα συμφώνησε να επιλύσει τις διαφορές με το συνδικάτο. Το IDC είχε δείξει ότι οι τοπικοί λιμενεργάτες ανταποκρίθηκαν μεταξύ τους άμεσα, πράγμα που ήταν πιο αποτελεσματικό από τις «ετοιμοθάνατες» εθνικές και διεθνείς ομοσπονδίες και οργανώσεις της εποχής του Ψυχρού Πολέμου (στο ίδιο, σ. 86). Έτσι, για τον λόγο αυτό, τον Ιούνιο του 2000 όταν το IDC υπέγραψε την ιδρυτική του συνθήκη στα Κανάρια Νησιά, ο Ken Riley και ο αντιπρόεδρος του IDC παρευρέθηκαν και συνάντησαν τους συναδέλφους τους εργάτες από 85 λιμάνια 13 χωρών, ενώ το ILWU βρισκόταν καθοδόν.

Σε αντίθεση βρίσκεται η ανταπόκριση του ITF. Μια ένορκη κατάθεση ενός στελέχους της ναυτιλιακής εταιρείας απέδειξε ότι λίγες μέρες μετά τα γεγονότα στους προβλήτες του Τσάρλεστον, ο πρόεδρος του ILA, ο Bowers, κάλεσε στο Λονδίνο τον εκπρόσωπο του ITF, που με τη σειρά του κάλεσε το στέλεχος της ναυτιλιακής εταιρείας στις 28 Ιανουαρίου, για να τον ενημερώσει ότι το ILA ζήτησε από το ITF να «ξεκινήσει εργατικές δράσεις ενάντια στη [...] Nordana στα λιμάνια της Ευρώπης που χρησιμοποιεί η εταιρεία». Ο Bowers δεν μίλησε ποτέ

στον Riley γι' αυτή την κλήση, ούτε υπήρξε κάποιος σημάδι ανταπόκρισης των Ευρωπαϊκών λιμενεργατών υπέρ αυτών του Τσάρλεστον. Η εταιρεία παρείχε επισήμως στο ITF τις γραπτές αιτιολογήσεις των πράξεών της (Erem & Durrenberger 2008: 64-65). Δεν υπήρξε πραγματική συνέπεια από αυτή την επικοινωνία.

Η επιστολή που έδωσε το International Dockworkers Council (IDC) στον πράκτορα της εταιρείας και στον καπετάνιο του πλοίου απαίτησε πολύ περισσότερη προσπάθεια από το τηλεφώνημα του Bowers. Έπρεπε να μεταφραστεί από τα ισπανικά στα αγγλικά και έπρεπε να παραδοθεί διά χειρός στον καπετάνιο του πλοίου, μια πράξη που καθυστέρησε την εκφόρτωση του πλοίου και επικοινωνήσε τη σημασία του θέματος στην εταιρεία. Αυτές οι δράσεις βοήθησαν να πειστεί η εταιρεία ότι το κόστος της μη διαπραγμάτευσης με το 1422 ήταν μεγαλύτερο από το κόστος της διαπραγμάτευσης μαζί τους.

Και πάλι, η διεθνής γραφειοκρατία ήταν αναποτελεσματική ενώ η πιο δημοκρατική οργάνωση των τοπικών συνδικάτων ήταν αποτελεσματική.

Παγκοσμιοποίηση και αλληλεγγύη

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, πολλές εταιρείες ήθελαν να μειώσουν τα κόστη τους, να μειώσουν τις τιμές των προϊόντων τους για να μείνουν ανταγωνιστικές. Μπορούσαν να αυξήσουν την παραγωγικότητα ή να μειώσουν τα κόστη τους μειώνοντας τα κόστη της εργασίας. Ένας τρόπος να μειωθούν τα κόστη της εργασίας ήταν να μεταφέρουν την παραγωγή σε φτηνές αγορές εργασίας του Τρίτου Κόσμου και να εκμεταλλευτούν κυρίως τη φτηνή γυναικεία εργασία. Μια βραχυπρόθεσμη εναλλακτική ήταν να επιτεθούν στην οργανωμένη εργασία (Gottschalk 2000, Durrenberger & Erem 2007).

Καθώς η τεχνολογία επεξεργασίας πληροφοριών ανέπτυξε παγκόσμια δίκτυα τηλεπικοινωνιών με ταχύτητα φωτός, οι εταιρείες μπορούσαν να διαχωρίσουν ποικίλες λειτουργίες προώθησης, διοίκησης και παραγωγής σε διαφορετικά μέρη του πλανήτη. Οι ίδιες διεργασίες οδήγησαν και στην ανάπτυξη των ναυσιπλοΐας των εμπορευματοκιβωτίων μέσω των οποίων ακατέργαστα υλικά ή επεξεργασμένα προϊόντα μεταφέρονται σε όλο τον κόσμο σε γιγάντια σκάφη ειδικά κατασκευασμένα για αυτό. Οι εξελίξεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την αναδιάρθρωση της εργασίας στα λιμάνια. Τα εμπορευματοκιβώτια και τα αντίστοιχα πλοία απαιτούσαν γρήγορες διαδικασίες στα λιμάνια, που

έπρεπε να είναι εφοδιασμένα με ειδικό εξοπλισμό για να χειρίζονται τα τεράστια εμπορευματοκιβώτια, να τα ταυτοποιούν, να τα αποθηκεύουν και να τα μεταφέρουν στους κατάλληλους προορισμούς (Levinson 2008, Nordstrom 2007). Αυτό, με τη σειρά του, προϋπέθεσε την αναδιοργάνωση των σχέσεων εργασίας στα λιμάνια (Erem & Durrenberger 2008).

Το παγκόσμιο σύστημα μεταφοράς με κοντέινερ είναι ο κεντρικός άξονας της παγκόσμιας οικονομίας. Μπορεί η πληροφορία να ταξιδεύει με την ταχύτητα του φωτός, όμως οι πρώτες ύλες και τα επεξεργασμένα προϊόντα ταξιδεύουν ακόμα με τα πλοία. Όσο η δουλειά της φορτοεκφόρτωσης αυτών των πλοίων παραμένει στα χέρια των οργανωμένων εργατών, τα συνδικάτα μπορούν να ασκούν πίεση επιβαρύνοντας τις εταιρείες όπως έκανε το IDC σε αλληλεγγύη προς το ILA 1422 το 2000.

Οι δυνατότητες για ένα κίνημα συνδικάτων που έχουν ως κεντρικό άξονα την δράση είναι πολλές (Fletcher & Gapasin 2008: 37). Ωστόσο, όπως υπέδειξε ο Jack Heyman του ILWU στην ηγεσία του IDC, η απευθείας δράση για υποστήριξη άλλων συνδικαλιστών, η παγκόσμια αλληλεγγύη, είναι το κλειδί. Ωστόσο, όπως έδειξε αναφορά του SSA στο Παγκόσμιο Συνέδριο Συνδικάτων, το παγκόσμιο κεφάλαιο απαντά σε αυτή τη δυνατότητα αναπτύσσοντας τεχνολογία που σταδιακά θα απομάκρυνε όλους τους εργάτες από τη διαδικασία. Έτσι, μένει να φανεί εάν η εργασία ή το κεφάλαιο θα είναι σε θέση να οργανώσει μια αποτελεσματική και διαρκή απάντηση.

Το 1995 όταν οι λιμενεργάτες του Λίβερπουλ απολύθηκαν, δεν μπορούσαν να βρουν τέτοια αλληλεγγύη στα εθνικά τους και διεθνή συνδικάτα. Η απάντησή τους ήταν να οργανωθούν με διαφορετικό τρόπο, να χρησιμοποιήσουν το internet και το e-mail για να οργανωθούν διεθνώς και να ξεκινήσουν τη δουλειά του IDC. Από τότε το IDC αποδείχθηκε αποτελεσματικό σε μια σειρά από δράσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Ο Ken Riley οραματίζεται επέκταση της αλληλεγγύης που βρήκε στο IDC, ορίζοντα πέρα από το λιμάνι, σε άλλους τομείς της βιομηχανίας της μεταφοράς—στους οδηγούς φορτηγών, στους πιλότους, στους ελεγκτές εναέριας κυκλοφορίας— σε όλους όσους εμπλέκονται στη μεταφορά. Αυτό θα αύξανε τη δύναμή τους σημαντικά. Ωστόσο, όλα εξαρτώνται από τη θεμελιώδη αρχή των εργατικών συνδικάτων, την εφαρμογή της αλληλεγγύης για το συλλογικό καλό (Erem & Durrenberger 2008).

Ο Riley γνωρίζει πως ένα τέτοιο κίνημα εξαρτάται από την αλλαγή της φύσης των σύγχρονων συνδικάτων όπως το δικό του, το ILA, να γίνουν πιο αποκριτικά και ενεργητικά αντί για αδρανή και αμυντικά.

Αυτό απαιτεί μια νέα (ή την αναγέννηση μιας παλιάς) νοοτροπία σχετικά με την εργασία και τα εργατικά συνδικάτα. Επιπρόσθετα, απαιτείται να μη χάσουν έδαφος οι λιμενεργάτες σε όλο τον κόσμο.

Ο Ken Riley είναι αισιόδοξος (Erem & Durrenberger 2008). Επιπλέον, καθώς ανέρχεται στην ηγεσία του ILA, η αισιοδοξία του μπορεί να αποφέρει καρπούς.

Συμπεράσματα

Η παγκόσμια αλληλεγγύη γεννήθηκε από τους τοπικούς λιμενεργάτες έπειτα από την ανεπαρκή ανταπόκριση των εθνικών και διεθνών οργανισμών του κλάδου τους, οι οποίοι έγιναν προμαχώνες του συντηρητισμού και της αντιδραστικής σκέψης και δράσης, παρά όργανα της εργατικής τάξης που διεκδικούν τα συμφέροντά τους ενάντια σε αυτά της καπιταλιστικής τάξης. Αυτή η απόγνωση οδήγησε κατά καιρούς σε αλληλεγγύη όπως αυτή του IDC, που παρέκαμψε τις εθνικές και διεθνείς δομές. Χρησιμοποίησε τα ίδια ηλεκτρονικά και τεχνολογικά δίκτυα επικοινωνίας που χρησιμοποιούν οι εταιρείες για να διαβιβάσουν τα μηνύματά τους σε όλο τον πλανήτη. Αν αυτές οι προσπάθειες διατηρήσουν τη δύναμη και τη χρησιμοποίησουν ως οργανωτική βάση, μπορεί να επεκταθούν. Ωστόσο, για να γίνει αυτό απαιτείται αλληλεγγύη και από άλλα συνδικάτα μεταφορών αλλά και άλλων κλάδων. Δεδομένων των πρόσφατων αποτυχιών του εργατικού κινήματος, τόσο στις ΗΠΑ όσο και διεθνώς, αυτό είναι αμφίβολο.

Παρ' όλα αυτά, υπάρχει χώρος για ελπίδα σε εγχειρήματα όπως αυτό του IDC, το αποτέλεσμα του παρατεταμένου αγώνα γύρω από το Charleston 5 και οι πιθανότητες για μεταρρύθμιση στο εσωτερικό συνδικάτων όπως το ILA και σε διεθνείς οργανισμούς όπως το ITF. Όπως η τωρινή ηγεσία αντικαταστάθηκε από μια νεότερη, πιο τολμηρή και μαχητική ηγεσία από τις ιεραρχίες των εργατών, η αλληλεγγύη μπορεί να εμφανιστεί ανάμεσα σε αυτούς που κατανοούν τα κοινά τους συμφέροντα και δρουν στη βάση αυτών ακολουθώντας το παράδειγμα του ILWU (Erem & Durrenberger 2008).

Οι υφιστάμενες δομές της εργασίας στις ΗΠΑ δεν μπορούν να ξεπεράσουν την ίδια τους την τάση για εσωτερική διαμάχη και συνεπώς είναι ανίκανες γι' αυτή τη μεταμόρφωση όπως είναι τώρα. Το κλειδί είναι η μεταμόρφωση αυτών των δομών. Εάν αυτό είναι εφικτό, θα φανεί.

Μπορούμε να ξεχωρίσουμε δυο είδη αλληλεγγύης, ανάλογα με τις οργανωσιακές συνέπειες. Τη μία μπορούμε να την αποκαλέσουμε θε-

τική, εάν οδηγεί τους οργανισμούς στην επίτευξη των στόχων τους. Την άλλη μπορούμε να την αποκαλούμε αρνητική, όταν δεν το κάνει αυτό. Ένα παράδειγμα αρνητικής αλληλεγγύης μπορεί να είναι η πρακτική των Άμις που αποφεύγουν παρεκκλίνοντες συν-θρησκευόμενους. Αυτό μπορεί να είναι ένα πολύ ισχυρό μέσο πειθαρχίας και ενίσχυσης της αλληλεγγύης μέσα σε μια ομάδα, όμως οδηγεί επίσης και σε σχίσματα εις τρόπον ώστε να υπάρχουν πολλές μικρές φατρίες, παρά ένα ενιαίο, συμπαγές κίνημα Άμις.

Το εργατικό κίνημα των ΗΠΑ, στο μέτρο που μπορεί να αποκαλείται κίνημα καθώς εναντιώθηκε σε μια υπό κατάρρευση γραφειοκρατία, επιδεικνύει παρόμοια τάση. Μπορεί κανείς να καταλάβει και να δείξει κατανόηση για τα απίστευτα οργανωσιακά καθήκοντα που αντιμετωπίζει η εργασία, όμως όταν η όποια κριτική φωνή αποφεύγεται και δεν ενσωματώνεται, φαίνεται πως δρα αμυντικά παρά δημιουργικά. Η αξιολόγηση του εργατικού κινήματος είναι εύκολη υπόθεση. Το να ασχολείται κανείς με αυτό μπορεί να αποδειχθεί δύσκολο, κυρίως διότι κάθε παρατήρηση ή κριτική μπορεί να οδηγεί σε υπεκφυγές από μια προσωποποιημένη και ιεραρχική ηγεσία. Ωστόσο, αυτού του τύπου η ανταπόκριση είναι ένας από τους λόγους που το εργατικό κίνημα είναι ένα αυτοματαιωτικό σύνολο ιεραρχικών και προσωποποιημένων γραφειοκρατιών παρά ένα προοδευτικό κίνημα.

Η οργανωσιακή αποστολή είναι τόσο απέραντη, που ξεπερνά τη φαντασία. Απαιτεί τη σύνδεση χαμηλόμισθων εργατών στη Σρι Λάνκα, στην Κίνα, την Λατινική Αμερική, την Ινδονησία και σε άλλες δουλικού τύπου εργασίες με υψηλόμισθους εργάτες όπως οι συνδικαλισμένοι φορτοεκφορτωτές του Πρώτου Κόσμου, σε μια ομάδα που κατανοεί και δρα με βάση κοινά συμφέροντα ως μια τάξη στην παγκόσμια οικονομία.

Εν συντομία, απαιτεί την αναγέννηση του οράματος των οργανισμών όπως το IWW και την αντικατάσταση των τωρινών διεφθαρμένων και χωρίς όραμα ηγεσιών με ανθρώπους που μοιράζονται ένα τέτοιο όραμα. Αυτού του είδους η αναγέννηση δεν θα γίνει μέσα από περισσότερα αυτοβαυκαλιζόμενα συνέδρια, τη νοσταλγία ημερών του παρελθόντος ή με την ενσωμάτωση καλύτερων βιομηχανικών σπουδών. Θα προκύψει μόνο από την αναγέννηση του πνεύματος που το IWW έδειξε το 1905.

Παρ' όλα αυτά, αν η μόνη ελπίδα είναι να αντικαταστήσει κακούς ενοικιαστές με καλούς μέσα στο ίδιο σπίτι, τότε δεν υπάρχει ελπίδα. Όσο τα συνδικάτα των ΗΠΑ και οι ομοσπονδίες τους συνεχίζουν να είναι σύμμαχοι παρά εχθροί του κεφαλαίου, υποστηρίζουν την εξωτερι-

κή πολιτική των ΗΠΑ και τις αυτοκρατορικές βλέψεις τους που τα καταστρέφουν στο σπίτι τους, όπως καταστρέφουν και τους συμμάχους τους σε όλο τον κόσμο· όσο υποστηρίζουν το δικομματικό διεφθαρμένο πολιτικό σύστημα των ΗΠΑ, δεν υπάρχει δυνατότητα να αλλάξουν σημαντικά οι λανθάνουσες δομές εξουσίας. Περισσότερο από την αντικατάσταση του διεφθαρμένου από τη διαφάνεια, το εργατικό κίνημα πρέπει να διεκδικήσει μια σχετική κατανόηση της πολιτικής οικονομίας και του ρόλου του ως ηγέτη της εργατικής τάξης και του γενικότερου σκοπού της κοινωνικής δικαιοσύνης στις ΗΠΑ και σε όλο τον πλανήτη (Fletcher & Gapasin 2008). Τότε, ίσως να υπάρξει ευκαιρία για τις ΗΠΑ να γίνουν ένας συνδετικός κρίκος για παγκόσμια αλληλεγγύη. Έως τότε, όχι.

Μετάφραση: Μελίνα Λάππα – Επιμέλεια: Μάνος Σπυριδάκης

Βιβλιογραφία

- Brodkin, Karen, & Strathmann, Cynthia (2004). The struggle for hearts and minds: Organization, ideology, and emotion. *Labor Studies Journal*, 29(3), 1-24.
- Durrenberger, E. Paul (2001). Explorations of class and consciousness in the U.S. *Journal of Anthropological Research*, 57(1), 41-60.
- Durrenberger, E. Paul (2003). Ethnography at home: Teamsters speak on war in Iraq. *Society for Applied Anthropology Newsletter*, 14(1): 3-4.
- Durrenberger, E. Paul, & Erem, Suzan (2005). *Class acts: An anthropology of service workers and their union*. Boulder: Paradigm Publishers.
- Durrenberger, E. Paul, & Erem, Suzan (2007). *Anthropology unbound: A field guide to the 21st century*. Boulder: Paradigm Publishers.
- Erem, Suzan, and Durrenberger, E. Paul (2008). *On the global waterfront: The fight to free the Charleston 5*. New York: Monthly Review Press.
- Fletcher, Bill Jr., and Gapasin, Fernando (2008). *Solidarity divided: The crisis in organized labor and a new path toward social justice*. Berkeley: University of California Press.
- Gottschalk, Marie (2000). *The shadow welfare state: Labor, business, and the politics of health care in the United States*. Ithaca: Cornell University Press.
- Griffith, David (1987). Nonmarket labor processes in advanced capitalist economy. *American Anthropologist*, 89(4), 838-852.
- Griffith, David (2003). *Joneses's minimal: Low-wage labor in the United States*. Albany: State University of New York Press.
- Kornbluh, Joyce L. (1964). *Rebel voices: An I.W.W. anthology*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

- Levinson, Marc (2008). *The box: How the shipping container made the world smaller and the world economy bigger*. Princeton: Princeton University Press.
- Logan, John (2002). Consultants, lawyers, and the “union free movement” in the US since the 1970s. *Industrial Relations Journal*, 22(3), 197-214.
- Logan, John (2006). The union avoidance industry in the United States. *British Journal of Industrial Relations*, 44(4), 651-675.
- Mills, C. Wright (1948). *The new men of power*. New York: Harcourt, Brace.
- Mills, C. Wright (1951). *White collar: The American middle classes*. New York: Oxford University Press.
- Mills, C. Wright (1956). *The power elite*. New York: Oxford University Press.
- Nordstrom, Carolyn (2007). *Global outlaws: Crime, money and power in the contemporary world*. Berkeley: University of California Press.
- Pilcher, Willie (1972). *The Portland longshoremen: A dispersed urban community*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Γ. ΑΖΗΤΗΤΟΙ ΒΙΟΙ, ΑΝΕΠΙΘΥΜΗΤΕΣ ΖΩΕΣ,
ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΣ ΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΕΣ

℘

Η ευαλωτότητα ως φαινόμενο της διαδρομής του βίου: η διαλεκτική της αυτενέργειας και της χρονικότητας

ΜΙΧΑΛΗΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ*

Εισαγωγή. Άτυπη εργασία, επισφάλεια και ευαλωτότητα

Η ΕΝΝΟΙΑ της άτυπης εργασίας περιγράφει τον τρόπο λειτουργίας των αγορών εργασίας του άστεως οι οποίες αναδύθηκαν από τη δεκαετία του 1980 και μετά. Η άτυπη εργασία προφανώς δεν αφορά την ανεργία αλλά εκείνο το είδος απασχόλησης που παράγει πλούτο και ανάπτυξη για όσους καρπώνονται τα οφέλη της και φτώχεια για αυτούς που την παράγουν (Han 2018). Ως ένα είδος μη ηθελημένης εξάρτησης, η άτυπη εργασία αποτελεί συνθήκη της καπιταλιστικής ανάπτυξης η οποία όμως παίρνει διαφορετικές μορφές από χώρα σε χώρα. Κοινός παρονομαστής είναι η ανυπαρξία νομικής προστασίας ή διασφάλισης των τυπικών εργασιακών δικαιωμάτων και το ότι η άτυπη εργασία αφορά περισσότερο τις γυναίκες και τους μετανάστες (Manila 2015: 20-22). Παρά αυτή την ποικιλομορφία, η γενίκευση της άτυπης εργασίας σε μεγάλα τμήματα του εργασιακού πληθυσμού συγκροτείται πάνω σε μια κοινή λίγο ή πολύ πρωτοπρόσωπη εμπειρία την οποία η έννοια της επισφάλειας καλείται να αποτυπώσει. Ως όρος επιχειρεί να συλλάβει τις ποικίλες δυνάμεις που διαμορφώνουν το πλαίσιο για το πέρασμα από τη Φορντική οικονομία στην επιβολή της ευέλικτης εργασίας ως κανόνα του εργάζεσθαι, άμεσα συνυφασμένη με την απόσυρση του κράτους. Έτσι, αντί για τη δυνατότητα ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας η οποία για πολλούς χαρακτήριζε τις εργατικές τάξεις την εποχή του

* ΕΔΙΠ, Τμήμα Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Πατρών, hristodoulou@upatras.gr

Φορντισμού, η επισφάλεια περιγράφει την απώλεια αυτής της δυνατότητας και τη γενίκευση της ανασφάλειας και την καθοδική κινητικότητα (Spyridakis & Christodoulou 2019). Με αυτή την έννοια, η επισφάλεια ως κοινωνιολογική κατηγορία είναι συνδεδεμένη με το βίωμα της απώλειας και του διακεκομμένου, δυο χαρακτηριστικά τα οποία την διακρίνουν από τις πιο παραδοσιακές και οικείες ομαδοποιήσεις του λούμπεν προλεταριάτου, της εργατικής τάξης και της άτυπης εργασίας.

Η θεσμοποίηση της εργασιακής ανασφάλειας και της ευέλικτης εργασίας, η κατοχή «διαπιστευτηρίων» ως αναγκαίου όρου για την είσοδο σε χειρωνακτικές εργασίες (credentialization), ο μετασχηματισμός της ηλικιακής σύνθεσης του εργατικού δυναμικού και η γήρανσή του είναι μόνο μερικοί από τους παράγοντες που δείχνουν ότι η ευαλωτότητα είναι μια κοινωνική κατάσταση συνυφασμένη με κοινωνικές σχέσεις οι οποίες επιδρούν στην ίδια τη φύση του σωματικού και ψυχολογικού ευ ζην των ανθρώπων. Τρεις είναι οι τρόποι διά των οποίων οι συνθήκες εργασίας επιδρούν καθοριστικά στην υγεία: πρώτον, το φυσικό περιβάλλον της εργασίας υπό την έννοια ότι υπάρχουν εργασιακά περιβάλλοντα όπου εγκυμονούνται κίνδυνοι από τη χρήση χημικών ουσιών ή είναι μεγάλη η πιθανότητα ατυχήματος και δεν παρέχονται μέτρα προστασίας. Δεύτερον, η απαιτητικότητα των εργασιακών καθηκόντων η οποία αφορά εργασιακά περιβάλλοντα με ψυχολογικές απαιτήσεις όπου ξεπερνούν τις δυνάμεις των εργαζομένων, με αποτέλεσμα να προκύπτουν υψηλά ποσοστά εργασιακού άγχους και καρδιακών προβλημάτων (Price 2015: 6). Τέλος, καθοριστική είναι η φύση του εργασιακού καθεστώτος και των εργασιακών συμβάσεων. Η πρόσφατη έρευνα του Σπυριδάκη (2018) αποτυπώνει και τις τρεις αυτές διαδικασίες που περιβάλλουν τις εργασιακές συνθήκες οι οποίες καθιστούν τα άτομα ευάλωτα και την ευαλωτότητα έναν δύσκολα διαχειρίσιμο βίοκοσμο.

Αυτή η νέα συνθήκη που χαρακτηρίζει τον νεοφιλελευθερισμό των ημερών μας έρχεται σε πλήρη αντίθεση και ακυρώνει μια κατά πολλούς οικονομολόγους ανθρωπολογική παραδοχή για τη φύση της κοινωνικής δράσης, συγκεκριμένα την ιδέα ότι η ορθολογικότητα του ανθρώπου δεν αντιστοιχεί παρά μόνο στην ικανότητά του να δρα με βάση τη μεγιστοποίηση του οφέλους του και την ελαχιστοποίηση του κόστους. Οτιδήποτε δεν αντιστοιχεί σε αυτή την ιδέα αντιμετωπίζεται ως ανορθολογικό ή/και συναισθηματικό. Το πρόβλημα όμως δεν είναι μόνο αυτό, το οποίο έχει σχολιαστεί επαρκώς στη βιβλιογραφία, αλλά το ότι η εξήγηση των οικονομικών φαινομένων ανάγεται σε μια τρόπον τινά οικονομική (ή ορθολογική αλλά ιδωμένη με την έννοια της μεγιστοποίησης

σης) δράση. Ειδικότερα, η αδυναμία αυτής της προσέγγισης είναι τριπλή, κατά τη γνώμη μου, για τους εξής λόγους. Πρώτον διότι καθιστά μια προ-κοινωνική κατάσταση (την ορθολογικότητα) ως επεξηγηματικό αίτιο ενός κοινωνικού φαινομένου, δεύτερον διότι εξαντλεί τα νοητικά φαινόμενα στην ιδέα της μεγιστοποίησης και τρίτον διότι είναι αναγωγιστική υπό την εννοια ότι ανάγει τις ιδιότητες ενός οικονομικού/κοινωνικού επιπέδου στις ιδιότητες του νοητικού επιπέδου.

Σε αντίθεση με αυτή τη θεώρηση του δρώντα, η παρούσα εργασία έχει στόχο να παρουσιάσει μια σύγχρονη κοινωνιολογική προσέγγιση της αυτενέργειας σε σχέση με το ζήτημα της ευαλωτότητας και της επισφάλειας, η οποία λαμβάνει υπόψη της τόσο τους περιορισμούς των πλαισίων όσο και τη δυνατότητα της δράσης να παράγει δημιουργικά ή μη προβλέψιμα αποτελέσματα. Γενιές κοινωνικών επιστημόνων έχουν κοινωνικοποιηθεί με το δίπολο αυτενέργεια/δομή, όπου ο πρώτος πόλος παραπέμπει σε μια βουλευσιαρχική θεώρηση του ατόμου και ο δεύτερος στην παντοδυναμία των δομών να προκαλούν τη δράση. Υποστηρικτές αμφοτέρων των πόλων κατηγορούν τον αντίθετο είτε για νετερμινισμό είτε για βολονταρισμό. Σημείο εκκίνησης της εργασίας μας είναι η θέση ότι οι κοινωνικές επιστήμες, αντί για τον φόβο μην κατηγορηθούν για ψυχολογισμό, θα πρέπει να ενεργοποιήσουν θεωρητικά βιώσιμα και ερευνητικά εφαρμόσιμα σκεπτικά που θα λαμβάνουν υπόψη τους τον δρώντα φορέα (ή αλλιώς, που θα θεωρητικοποιούν τις υποκειμενικές καταστάσεις) τα οποία θα μπορούν να εξηγούν περιπτώσεις όπου οι δρώντες, αν και βιώνουν οδυνηρές και εξαιρετικά περιοριστικές συνθήκες ζωής, μπορούν και προσαρμόζονται με δημιουργικό τρόπο σε απρόβλεπτες καταστάσεις (ή και δεν μπορούν). Πέρα όμως από την ανάγκη να μελετηθεί η δυνατότητα κοινωνικής διαφυγής από την αποστέρηση ή τη δημιουργική προσαρμογή σε αυτήν, η έννοια της αυτενέργειας που προτείνουμε δεν είναι α-χρονική, αλλά έχει ως θεωρητικό σημείο εκκίνησης ότι αυτή συνιστά ένα φαινόμενο των διαδρομών του βίου οι οποίες έχουν χρονική και πλαισιακή διάσταση. Ένα από τα βασικά επιχειρήματα του άρθρου είναι ότι η ευαλωτότητα είναι σχεσιακό και χρονικό φαινόμενο του οποίου η κατανόηση προϋποθέτει μια καλά επεξεργασμένη θεώρηση της αυτενέργειας, δίχως αυτό να παραπέμπει σε βολονταρισμό ή ψυχολογισμό. Στις δυο επόμενες ενότητες επιχειρούμε να παρουσιάσουμε αυτή τη διττή διάσταση της αυτενέργειας, δηλαδή τη διάσταση της χρονικότητας και του πλαισίου και την εξάρτησή της από τις ιδιαιτερότητες των διαδρομών του βίου. Συγκεκριμένα, στην επόμενη ενότητα παρουσιάζουμε αναλυτικά μια σύγχρονη προσέγγιση της αυτενέργειας η οποία βάζει στο επίκεντρο

την πρώτη διάσταση και στη μεθεπόμενη κάνουμε μια σύντομη αναφορά στις βασικές αρχές που διέπουν την κοινωνιολογία των διαδρομών του βίου.

Η χρονική και πλαίσιακή φύση της λήψης απόφασης

Οι Emirbayer & Mische (1998) έχουν γράψει ένα από τα πλέον γνωστά και πολυαναφερόμενα άρθρα για την αυτενέργεια, στο οποίο επιχειρούν να αναδείξουν τη χρονική και πλαίσιακή διάστασή της, αντλώντας κυρίως από την κοινωνική θεωρία του Πραγματισμού. Οι Emirbayer & Mische ορίζουν την αυτενέργεια ως μια χρονικά ενταγμένη διαδικασία κοινωνικής εμπλοκής σε μια κατάσταση, μια διαδικασία η οποία α) δεσμεύεται από το παρελθόν ως προς τις συνήθειές της, β) προσανατολίζεται στο μέλλον με το να επεξεργάζεται δια της φαντασίας εναλλακτικές επιλογές δράσης και γ) επεξεργάζεται στο παρόν λήψεις απόφασης λαμβάνοντας υπόψη συνήθειες και προσδοκίες. Η θέση τους είναι ότι διαφορετικές σχέσεις με τον χρόνο συνδέονται με διαφορετικές μορφές αυτενέργειας. Η ένταξη των ατόμων σε πλαίσια τα κάνει να αναπτύσσουν συγκεκριμένους προσανατολισμούς απέναντι στον χρόνο καθώς ο χρόνος περνά και καθώς τα άτομα περνούν από διάφορα πλαίσια. Να επισημάνουμε εδώ ότι οι Emirbayer & Mische επεξεργάζονται σε βάθος τις κοινωνικοθεωρητικές προτάσεις των Joas και Mead και υπογραμμίζουν τον κομβικό ρόλο που παίζει η συνήθεια, η φαντασία και η κρίση ως χρονικές καταστάσεις (παρελθόν, μέλλον, παρόν αντίστοιχα) στο να αναπαράγουν ή να μετασχηματίζουν τις καταστάσεις στις οποίες βρίσκονται τα άτομα καθώς επεξεργάζονται τα προβλήματα που αυτές τους θέτουν. Σε αυτές τις χρονικές καταστάσεις αντιστοιχούν τρεις διαφορετικοί προσανατολισμοί απέναντι στον χρόνο: η επαναληψιμότητα (iteration) που αφορά το παρελθόν, η προβολή στο μέλλον και η πρακτική αξιολόγηση που αφορά το παρόν. Η επαναληψιμότητα (iteration) προσεγγίζεται ως γνωστικό σχήμα διά του οποίου οργανώνεται το παρελθόν και η μνήμη μέσα από τρεις τρόπους: πρώτον, μέσω της επιλεκτικής προσοχής διά της οποίας οι βιογραφικές εμπειρίες ανασυγκροτούνται ως δομές γνώσης· δεύτερον, μέσω της ένταξης αυτών των δομών σε τύπους ή τυπολογίες διά των οποίων τα άτομα κατανοούν την «ομοιότητα» ή την «αναλογία» με παροντικά βιώματα και οργανώνουν την αναδρομικότητα του βιώματος· και τρίτον, μέσω της δυνατότητας που παρέχουν αυτοί οι τύποι στους δρώντες ώστε να επεξεργάζονται τις προβληματικές καταστάσεις. Δίχως

αυτή τη διαδικασία γνωστικής σχηματοποίησης, τα άτομα δεν θα μπορούσαν να κάνουν προβολές στο μέλλον ή να προσδοκούν. Η διάσταση της προβολής στο μέλλον σχετίζεται με την ικανότητα των δρώντων να επεξεργάζονται εναλλακτικούς τρόπους δράσης εφαρμόζοντας συγκεκριμένες υποθέσεις σε προβληματικές καταστάσεις. Με αυτό τον τρόπο οι δρώντες «βγαίνουν» από τους εαυτούς τους, αποστασιοποιούνται από το παρόν και το καθιστούν έναν τόπο επεξεργασίας υποθέσεων, μια διαδικασία που έχει ως αποτέλεσμα την πιθανότητα η δράση να είναι δημιουργική. Για άλλη μια φορά η συνθήκη αυτής της ικανότητας του δρώντα να επεξεργάζεται στη φαντασία του εναλλακτικά σενάρια εντοπίζεται στην προϋπαρξη των ποικίλων «Εμένα», τα οποία αποτελούν τις οπτικές στις οποίες προστρέχει το «Εγώ» για να κατανοήσει τον εαυτό του. Η εμπειρία που έχουμε των άλλων ανθρώπων (δηλ η διυποκειμενικότητα) είναι αυτή που εξασφαλίζει την πρωτοπρόσωπη προβολή στο μέλλον. Τούτη η ικανότητα προβολής στο μέλλον εξασφαλίζεται χάρη: α) στις αφηγήσεις που παράγουν οι άνθρωποι για να κατανοήσουν τον εαυτό τους και τον κόσμο γύρω τους, για να ενταχθούν σε ομάδες και να χαρτογραφήσουν το μέλλον και β) στον πειραματισμό με πιθανές λύσεις που οι δρώντες εφαρμόζουν, όπως όταν για παράδειγμα πειραματιζόμαστε με το παίξιμο ενός νέου κοινωνικού ρόλου που καλούμαστε να υιοθετήσουμε. Τέλος, η πρακτικο-αξιολογική διάσταση η οποία αφορά το παρόν εστιάζει στο πώς τα άτομα παίρνουν αποφάσεις στη βάση κρίσεων που κάνουν για τις καταστάσεις που ζουν. Τούτη τη διάσταση μπορούμε να την δούμε όπως ο Αριστοτέλης κατανοούσε τη φρόνηση, δηλ ως ορθολογική διαβούλευση που αφορά τη λήψη απόφασης στο εδώ και τώρα, και όχι ως αποτέλεσμα κάποιου είδους επαγωγικού ή παραγωγικού συλλογισμού. Παρ' όλα αυτά στο πλαίσιο του Πραγματισμού παίρνει μια ελαφρώς διαφορετική έννοια, η οποία περιέχει τρία πράγματα. Πρώτον, την προβληματοποίηση, δηλαδή το να καθιστά ο δρων προβληματική, αδιέξοδη ή αμφίθυμη την κατάσταση. Με απλά λόγια, το ζήτημα της λήψης απόφασης δεν μπορεί να τεθεί παρά μόνο υπό τον όρο ότι υπάρχει μια κατάσταση που το επιβάλλει, και αυτό προϋποθέτει την κρίση του δρώντα ότι η κατάσταση απαιτεί από το άτομο να πάρει αποφάσεις. Άρα, δεύτερον, ο δρων δεν μπορεί παρά να αναστοχαστεί κριτικά για αυτό που έχει μπροστά του και να προσαρμόσει τα γνωστικά του σχήματα σε αυτό, και σε αυτή τη διαδικασία εμπλέκονται όχι μόνο η νόηση αλλά και τα συναισθήματα ή οι αξίες. Τέλος, ο αρχικός αναστοχασμός οξύνεται έτι περαιτέρω και το άτομο διαβουλεύεται ώστε να προσαρμοστεί με επιτυχία στις απαιτήσεις της κατάστασης. Συνοπτικά,

οι Emirbayer & Mische προτείνουν να δούμε τη δράση ως χρονική υπό μια έννοια όχι φαινομενολογική αλλά πραγματιστικά, καθώς η χρονικότητα δεν αφορά τη συνειδηση αλλά την εμπλοκή της σε καταστάσεις μέσα στις οποίες οι δρώντες φέρνουν το παρελθόν και το μέλλον στο παρόν ώστε να επεξεργαστούν εναλλακτικές πορείες δράσης.

Αν και ξεκινά από εντελώς διαφορετικές κοινωνικοανθρωπολογικές παραδοχές, η θεωρία της δράσης του Elder-Vaas (2007) είναι ιδιαίτερα χρήσιμη και συναφής με αυτήν των Emirbayer & Mische ως προς την προιμοδότηση της πλαισιακότητας, διότι αντιμετωπίζει τη λήψη απόφασης ως μια σχεσιακά διαμορφωμένη διαδικασία. Στην προσπάθειά του να συμφιλιώσει δυο από τις πλέον γνωστές αλλά ανταγωνιστικές θεωρίες της δράσης στον χώρο της κοινωνιολογίας, αυτήν του Bourdieu ο οποίος προιμοδοτεί το habitus με αυτήν της Archer η οποία προιμοδοτεί την αναστοχαστικότητα, ο Elder-Vaas ξεκινά από μια βασική ιδέα του Κριτικού Ρεαλισμού: το ότι η ικανότητα του δρώντα να παίρνει αποφάσεις και να δίνει λόγους για τη δράση του είναι αναδυόμενη, δηλαδή προκύπτουσα από σχέσεις πιο απλού επιπέδου (π.χ. βιολογικού). Αυτό δεν το κάνει προφανώς για να αναγάγει την κοινωνική δράση σε βιολογικά αίτια, αλλά για να αναδείξει την αναδυτιστική φύση των νοητικών φαινομένων, όπως είναι για παράδειγμα οι λόγοι που δίνουμε για να πράττουμε, και για να υπογραμμίσει το αδιέξοδο της αντιμετώπισης του νου ως εξ ολοκλήρου και εξ υπαρχής κατασκευασμένου από τη γλώσσα. Για τον Elder-Vaas, οι λόγοι δεν είναι εκ των υστέρων εκλογικεύσεις των αποφάσεών μας, αλλά αποτελούν έκφραση του βιογραφικού αποθέματος γνώσης από το οποίο ο δρών αντλεί για να «εξηγήσει» τη δράση του και το οποίο έχει συνειδητές και ασυνειδητές όψεις. Οι συνειδητοί λόγοι είναι μόνο εν μέρει και έμμεσα τα αίτια της δράσης διότι α) προηγούνται της δράσης χρονικά και αυτό ενίοτε δημιουργεί αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ των δυο (λόγων και συμπεριφορών) και β) είναι πάντα ατελείς ως προς τις λεπτομέρειες της δράσης που θα αναληφθεί. Για παράδειγμα, το να πω ότι «μόλις τελειώσω αυτό που γράφω θα πάω για τρέξιμο» είναι αυτό που προκαλεί τη δράση «τρέξιμο» είναι λάθος, διότι δεν μας λέει τι είναι αυτό που κάνει έναν λόγο που τίθεται σε μια χρονική στιγμή να ενεργοποιείται σε μια επόμενη. Μπορεί για παράδειγμα, αντί για μια παράγραφο, να απορροφηθώ και να γράψω τέσσερις ή να πεινάσω και να φάω κάτι πριν πάω για τρέξιμο, με αποτέλεσμα τελικά να μην πάω. Επιπλέον, η δήλωση αυτή δεν λέει τίποτα για το πώς θα ενεργοποιήσω τη δράση «τρέξιμο», δηλαδή για το αν θα τρέξω σε γρήγορο ή αργό ρυθμό ή για το αν τρέξω προς τον βορρά ή τον νότο. Με άλλα λόγια, η δρά-

ση προϋποθέτει ένα βιολογικό σώμα πάνω στο οποίο εγγράφονται οι διαθέσεις και μας κάνουν να πράττουμε με έναν ημισυνειδητό τρόπο (όπως θα το ήθελε ο Bourdieu), αλλά δεν μπορεί να εξηγηθεί δίχως τις προβληματικές καταστάσεις που μας κάνουν να αναστοχαζόμαστε σε σχέση με τα εμπόδια και τις ευκαιρίες που μας θέτουν (όπως θα το έθετε η Archer). Τόσο η αναστοχαστικότητα όσο και το habitus εξαρτώνται από τις σχεσιακές ιδιότητες των πλαισίων όπου ζούμε και από την περίοδο ζωής στην οποία βρισκόμαστε.

Η εθνογραφία του Σπυριδάκη (2010) στη ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη του Περάματος δείχνει πολύ πειστικά αφενός την αδυναμία της θεωρίας ορθολογικής δράσης να εξηγήσει τις μη ηθελημένες συνέπειές της και αφετέρου τη σχεσιακή και χρονική διάσταση της λήψης απόφασης στις κοινωνικές πρακτικές περί στέγασης που υιοθετήθηκαν από ομάδες οικογενειών της περιοχής. Πιο ειδικά και όπως ο ίδιος αναφέρει, η κοινωνική πολιτική περί στέγασης στο Πέραμα είναι *ad hoc*, καθώς συγκεκριμένες κοινωνικές ανάγκες καθόρισαν τις νομιμοποιήσεις των αυθαιρέτων, τις επεκτάσεις του σχεδίου πόλης και τις αυξήσεις των συντελεστών δόμησης οι οποίες δεν υπαγορεύονταν από κανένα πολεοδομικό προγραμματισμό. Οι πρακτικές των δρώντων της περιοχής δεν μπορούν να εξηγηθούν από τον ορθολογισμό της μεγιστοποίησης του οφέλους, τον οποίο μάλλον αμφισβητούν, αλλά περισσότερο φανερώνουν ένα είδος συλλογικής αυτενέργειας διά της οποίας φαίνεται ότι δεν δέχονται παθητικά τις κρατικές πολιτικές για την κοινωνική τους ένταξη. Αντίθετα, μέσω μιας διαλεκτικά και δυναμικά εξελισσόμενης διάδρασης μεταξύ του κράτους και του τρόπου που οι δρώντες αντιλαμβάνονται την «αστικότητα» τους, καταφέρνουν να κάνουν το κράτος να συμμορφωθεί στις δικές τους νόρμες και μοντέλα κατοίκησης. Βεβαίως, αυτό έχει ως αποτέλεσμα μια μη ηθελημένη συνέπεια, τη δημιουργία ενός αποστερημένου αστικού χώρου με έντονη ανεργία, τη γεωγραφική καθήλωση του εργατικού δυναμικού και την ιδεολογική τους ενσωμάτωση διότι «όταν τα βάσανα ξεπερνιούνται, ο κοινωνικός χώρος διασπάται, οι διεκδικήσεις ελαχιστοποιούνται και οι τοπικές βιομηχανίες βρίσκουν ευχερές και φτηνό εργατικό δυναμικό» (Σπυριδάκης 2010: 115). Η κοινωνιολογία των διαδρομών του βίου που παρουσιάζουμε στην επόμενη ενότητα είναι μια πολύ χρήσιμη βοήθεια στην προσέγγιση της αυτενέργειας ως μια χρονικά και ιστορικά καθορισμένη διαδικασία.

Η σχεσιακή θεμελίωση των διαδρομών του βίου

Η κοινωνιολογία των διαδρομών του βίου (Life-course sociology) (Κ.τ. Δ.Β.), αν και όχι πρόσφατη εξέλιξη στις υποπεριοχές της κοινωνιολογίας καθώς έχει τις απαρχές της στη δεκαετία του 1950 στην αμερικανική κοινωνιολογία, τα τελευταία χρόνια αποτελεί ένα νέο επιστημολογικό παράδειγμα στο οποίο αναπτύσσεται ραγδαία μια «βιομηχανία» αρθρογραφιών από διαφορετικούς κλάδους (δημογραφία, επιδημιολογία, γεροντολογία) και διαφορετικές θεωρητικές παραδόσεις. Στην κοινωνιολογία, ένας από τους πρώτες θεμελιωτές της Κ.τ.Δ.Β. είναι ο Glen Elder, ο οποίος έχει μια πολυετή συστηματική ενασχόληση με αυτή την περιοχή και πολλαπλές συμβολές στις μεταβάσεις ζωής ποικίλων κοινωνικών ομάδων. Πολύ γενικά, ο όρος «διαδρομή του βίου» αναφέρεται αφενός στη διαπλοκή ηλικιακά εξαρτημένων κοινωνικών τροχιών όπως είναι η οικογένεια και η εργασία, οι οποίες είναι πλαίσιωμαμένες από συνθήκες που αλλάζουν, και αφετέρου σε μεταβάσεις ζωής που ξεκινούν από τη γέννηση και φθάνουν μέχρι και τον θάνατο (Elder 1995). Κάθε κοινωνική τροχιά μπορεί να ιδωθεί ως μια διαδοχή καταστάσεων που συνδέονται, όπως για παράδειγμα είναι οι εργασίες που αλλάζει κανείς στο πλαίσιο μιας εργασιακής διαδρομής. Κάθε αλλαγή σε μια τέτοια κατάσταση σηματοδοτεί και μια μετάβαση και με αυτή την έννοια οι μεταβάσεις είναι ενταγμένες σε τροχιές οι οποίες τις παρέχουν διακριτό νόημα και μορφή. Πλέον, η έμφαση της Κ.τ.Δ.Β. βρίσκεται στην ανάλυση της δυναμικής αυτών των πολλαπλών και ποικιλοτρόπως αλληλεξαρτώμενων μονοπατιών, στην αντιμετώπιση της διαδρομής του βίου με έναν ολιστικό τρόπο, λαμβάνοντας υπόψη τις συνέχειες αλλά και τις ρωγμές ή τις αλλαγές. Μια από τις πρώτες εστιάσεις της Κ.τ.Δ.Β. είναι η επίδραση των αποφάσεων που λαμβάνονται πρώιμα στη ζωή σε μεταγενέστερες μεταβάσεις όπως είναι η σύνταξη, και με αυτή την έννοια η επίδραση ασκείται τόσο από το άτομο στις διαδρομές του βίου του όσο και αντίστροφα από τις διαδρομές του βίου στο ίδιο το άτομο.

Ο Elder (1994) έχει αναπτύξει τέσσερις αρχές οι οποίες δομούν την οπτική της Κ.τ.Δ.Β.: 1) οι ανθρώπινες ζωές είναι ενταγμένες σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, συγκυρίες και εποχές, 2) η βιογραφική αυτενέργεια, 3) οι ζωές είναι μεταξύ τους συνδεδεμένες είτε διαγενεακά είτε μέσω κοινωνικών δικτύων και 4) ο κοινωνικός συγχρονισμός (timing).

Ας τα δούμε λίγο πιο αναλυτικά. Το 1) αναφέρεται στο ότι το γεγονός και μόνο ότι γεννιόμαστε σε συγκεκριμένες ιστορικές περιό-

δους σημαίνει ότι είμαστε εκτεθειμένοι σε συγκεκριμένους κοινωνικούς κόσμους. Οι επιδράσεις της ιστορικής συγκυρίας στις διαδρομές του βίου παίρνουν τη μορφή αυτού που ονομάζεται «φαινόμενο κοόρτης», στο οποίο η κοινωνική αλλαγή διαφοροποιεί τα μοτίβα διαδοχικών κοορτών, όπως για παράδειγμα οι νεότεροι και μεγαλύτεροι σε ηλικία άνθρωποι της «γενιάς του Πολυτεχνείου». Η χρονολογία γέννησης και η ένταξη σε μια κοόρτη δεν είναι παρά συμπυκνωμένα «σημάδια» που αφήνει η κοινωνική αλλαγή. Αυτό σημαίνει ότι χρειάζεται να μελετήσουμε αυτές τις αλλαγές και τις επιδράσεις τους στις κοόρτες ώστε να εντοπίσουμε συγκεκριμένους επεξηγηματικούς μηχανισμούς. Ποιος θα μπορούσε, για παράδειγμα, να αρνηθεί τις διαφορετικές επιδράσεις μεταξύ μιας κοόρτης που βίωσε τη μαζικοποίηση της εκπαίδευσης και μιας κοόρτης που βίωσε την εκπαίδευση στην πιο συντηρητική της εκδοχή; Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμίσουμε, και περνάμε στο 2), ότι οι κοινωνικές ομάδες δεν παραμένουν απαθείς αλλά κουβαλούν τις δικές τους στρατηγικές, σχέδια και αποφάσεις ζωής οι οποίες επηρεάζουν με τη σειρά τους τους θεσμούς. Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι θα απαντήσουν σε στρεσογόνες ή επισφαλείς καταστάσεις θα συμβάλει στον μετασχηματισμό αυτών των καταστάσεων. Η Κ.τ.Δ.Β. αναζητά τρόπους να αναδειχθεί η συμβολή της αυτενέργειας στον μετασχηματισμό των θεσμών ή, για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία της Archer, στη μορφοποίηση του κοινωνικού. Είναι αδύνατο να καταλάβουμε την κοινωνική αλλαγή αν δεν μελετήσουμε ενδελεχώς τις βιογραφικές λεπτομέρειες των επιλογών που κάνουν οι άνθρωποι στις ζωές τους. Ως προς το 3), η έμφαση είναι στο ότι καμία ζωή δεν είναι στο κενό, αλλά μάλλον είναι συνδεδεμένη με άλλες ζωές, με κοινωνικά δίκτυα και με σχέσεις. Ο τρόπος σκέψης μιας γενιάς επιδρά σφόδρα στις επιλογές ζωής της επόμενης, είτε θετικά είτε αρνητικά. Επιπλέον, αυτή η σύνδεση των ζωών αφορά το σύνολο της διαδρομής του βίου και όχι μόνο σε μια ηλικιακή φάση, π.χ. εφηβεία. Όταν ξεκινάμε νέες κοινωνικές σχέσεις, μπαίνουμε σε νέα κοινωνικά δίκτυα, τα οποία για ποικίλους κοινωνικούς λόγους επιδρούν (θετικά ή αρνητικά) στις επιλογές ζωής. Με άλλα λόγια, η μετάβαση του ενός (π.χ. μιας έφηβης ή έφηβου στην πρώιμη γονικότητα) επηρεάζει αυτούς με τους οποίους συνδεόμαστε (π.χ. τη μάνα του/της η οποία γίνεται πρώιμα γιαγιά). Άλλωστε από τη θεωρία των κοινωνικών δικτύων γνωρίζουμε ότι από μόνα τους τα κοινωνικά δίκτυα δεν μας πληροφορούν για κάτι, καθώς τα πολύ πυκνά δίκτυα μπορεί να περιορίζουν τις επιλογές μας, ενώ όπως είπε και ο Granovetter (1973) μάλλον τα «χαλαρά» κοινωνικά δίκτυα είναι επαρκής συνθήκη

για την εύρεση εργασίας παρά τα πυκνά. Βεβαίως, το να λέμε ότι οι ζωές είναι συνδεδεμένες δεν μας αποκαλύπτει με ποιο τρόπο είναι συνδεδεμένες, για πόσο καιρό, για ποιο σκοπό και με ποιες συνέπειες. Τέλος, το 4), το κοινωνικό timing αναφέρεται στο ότι η ηλικία έχει χρονολογική θεμελίωση, όχι βιολογική, αλλά με την έννοια ότι η χρονικότητα της ηλικίας δομείται κοινωνικά. Πιο ειδικά, κρίσιμος παράγοντας των διαδρομών του βίου είναι η στιγμή, η διάρκεια και η διαδοχή των ρόλων και οι προσδοκίες που συνδέονται με αυτούς. Π.χ. η πρωίμη ή η «καθυστερημένη» μετάβαση στη γονικότητα ή την εργασία εξαρτάται όχι μόνο από ατομικές αποφάσεις αλλά και από δημογραφικές μετατοπίσεις, και σε κάθε περίπτωση το πότε γίνεται η κάθε μετάβαση οροθετείται και από κάθετους (δηλαδή βιογραφικούς) και οριζόντιους παράγοντες (δηλαδή μορφές των σχέσεων). Αν προσεγγίσουμε το εν λόγω ζήτημα πιο ολιστικά, μπορούμε να παρατηρήσουμε τον κοινωνικό συγχρονισμό ή μη συγχρονισμό ολόκληρων ομάδων εξετάζοντας τις δομές της χρονικότητας που τις διέπει, όπως το «πρωίμο», το «κατάλληλο», το «αργό» ή το «καθυστερημένο» που στηρίζει τις επιλογές τους.

Οι έρευνες οι βασισμένες στις βιογραφικές μεθόδους είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικές ως προς την εξέταση της χρονικότητας των διαδρομών του βίου, καθώς αυτό που ανιχνεύεται είναι η χρονική δομή της αιτιακής λογικής που διέπει ένα φαινόμενο, ή αλλιώς, η διαδικασία διά της οποίας κάτι διαμορφώνεται (Tsiolis & Christodoulou 2021). Μελετώντας «βιογραφικές χρονικότητες» οι ερευνητές που υιοθετούν τη βιογραφική μέθοδο υπογραμμίζουν ότι η «εγγραφή» της εμπειρίας του ατόμου σε έναν βιογραφικό χρόνο είναι το κλειδί για τη μελέτη των μορφών της κοινωνικής ζωής σε κοινωνικούς χώρους. Υπάρχουν αφηγηματικές λογικές διά των οποίων το κάθε άτομο ζει την κάθε στιγμή στη ζωή του ως τη στιγμή μιας ιστορίας: ιστορία μιας στιγμής, ιστορία μιας ώρας, ιστορία μιας ημέρας, ιστορία μιας ζωής. Η βιογραφική εργασία (το ότι οι άνθρωποι παράγουν βιογραφίες για να νοηματοδοτήσουν τον βιογραφικό χρόνο) δεν είναι μόνο μια αναδρομική συγκρότηση του παρελθόντος, αλλά αφορά κυρίως το πώς το μέλλον εγγράφεται στο παρόν για να ληφθούν αποφάσεις, και με αυτή την έννοια μέσω της βιογραφίας ο ατομικός χωροχρόνος συναρθρώνεται με τον κοινωνικό χωροχρόνο (Χριστοδούλου 2019).

Το προτέρημα της Κ.τ.Δ.Β. είναι ότι αντιμετωπίζει τις πορείες ζωής των ανθρώπων όχι πλέον υπό το πρίσμα της παραδοσιακής προσέγγισης, όπου η μοναδική έμφαση ήταν στην ηλικιακή οργάνωση της εξέλιξης των φάσεων ζωής (life span development), αλλά η διαδρομή

του βίου συνιστά τη συνάντηση μεταξύ βιογραφίας και δομής ή μεταξὺ ατομικής και συλλογικής ιστορίας. Στο πλαίσιο αυτό οι μεταβάσεις και οι τροχιές τίθενται στο επίκεντρο, όπου οι μεταβάσεις αφορούν τις αλλαγές στο στάτους που είναι διακριτές και οριοθετημένες σε διάρκεια, ενώ οι τροχιές είναι μακροπρόθεσμα μοτίβα σταθερότητας και αλλαγής τα οποία συχνά περιέχουν πολλαπλές μεταβάσεις και τα οποία διαφοροποιούνται μεταξύ τους. Ο Mayer (2004) έχει εντοπίσει τρεις μηχανισμούς δόμησης των διαδρομών του βίου. Πρώτον, την εσωτερική διαφοροποίηση των κοινωνικών θεσμών σε υποπεδία μέσα στα οποία οργανώνεται η διαδοχοποίηση των σταδίων ζωής. Δεύτερον, οι πρότερες αποφάσεις στις ιστορίες ζωής επιφέρουν άλλοτε συνειδητά και άλλοτε μη συνειδητά αποτελέσματα στις ζωές τους σε μια επόμενη φάση (θυμηθείτε τα όσα αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα για τις «στρατηγικές στέγασης» των εργατικών τάξεων στον Πειραιά). Τρίτον, ας μην ξεχνάμε ότι αυτό το οποίο εξετάζουμε δεν είναι η «κοινωνία» από τη μια και το «άτομο» από την άλλη, αλλά αθροίσματα ανθρώπων που έχουν τη μορφή του πληθυσμού και τους οποίους μπορούμε να προσεγγίσουμε ως κοόρτες που αφορούν, για παράδειγμα, την ηλικία ή τις ομάδες που μπαίνουν για πρώτη φορά στην αγορά εργασίας σε μια συγκεκριμένη χρονολογία. Η διερεύνηση του πότε γίνεται η πρώτη είσοδος (στον γάμο ή στην εργασία) κατά τη διάρκεια ενός χρονικού διαστήματος, η εξέταση του πόσο επηρεάζουν οι προγενέστεροι πόροι που έχουν οι ομάδες στη διάθεσή τους και το μέγεθος μιας κοόρτης ή τα χαρακτηριστικά μιας προγενέστερης κοόρτης επιδρούν καθοριστικά στις ευκαιρίες που έχουν οι άνθρωποι στις συνθήκες όπου ζουν και οι οποίες είναι πέρα από τις δυνάμεις τους. Με αυτή την έννοια, οι διαδρομές του βίου δεν είναι ιστορίες ζωής αλλά δομημένες εκφράσεις της κοινωνικής δομής. Συνοψίζοντας, οι ατομικές διαδρομές του βίου εξαρτώνται από αυτές των συγγενών ή της κοινωνικής ομάδας του ατόμου· δεύτερον, αναπτύσσονται σε τομείς που αλληλεπικαλύπτονται (π.χ. εργασία και οικογένεια)· τρίτον, εξαρτώνται από προγενέστερες εμπειρίες του ατόμου (εδώ έχει νόημα η έννοια της ταυτοχρονίας του μη ταυτόχρονου, καθώς άτομα ίδιας ηλικιακής κοόρτης «κουβαλάνε» διαφορετικά παρελθόντα)· και τέταρτον, μέσα από τον τρόπο που οι άνθρωποι απαντούν σε συνθήκες και παίρνουν αποφάσεις αναπαράγονται αλλά και αλλάζουν οι δομές, είτε μέσα από αθροιστικές διαδικασίες δόμησης ενός πληθυσμού είτε μέσα από τη διαμόρφωση νεών θεσμικών μορφών.

Μεθοδολογία

Στη συνέχεια του κειμένου θα παρουσιάσουμε ένα μέρος των δεδομένων από έρευνα η οποία πραγματοποιήθηκε στην περιοχή του Περάματος και αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης κοινωνικής έρευνας χρηματοδοτούμενης από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΥΠΑΙΘ), η οποία είναι ενταγμένη στο Ερευνητικό Έργο του Προγράμματος με τίτλο «Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές-κύκλος Β».¹ Η έρευνα συνολικά υιοθέτησε έναν βασισμένο στις μικτές μεθόδους ερευνητικό σχεδιασμό ο οποίος περιλάμβανε συσχετιστική έρευνα επισκόπησης και πραγματοποίηση βιογραφικών συνεντεύξεων. Ο σκοπός της ήταν η διερεύνηση των τρόπων επίδρασης των εργασιακών τροχιών στις αποφάσεις ζωής των ανθρώπων της περιοχής οι οποίοι σε μεγάλο ποσοστό έχουν εργατική προέλευση και, άρα, η διερεύνηση των όρων της κοινωνικής τους παραγωγής και αναπαραγωγής. Το ειδικό ερευνητικό ερώτημα που θέσαμε για τις ανάγκες του παρόντος κείμενου ήταν η διερεύνηση των τρόπων διά των οποίων μια κοινωνική ιδιότητα που αφορά κοινωνικές σχέσεις (δηλαδή η εργασιακή επισφάλεια) αλληλεπιδρά με μια υποκειμενική κατάσταση που αφορά τη λήψη απόφασης (δηλαδή την ευαλωτότητα). Η υπόθεσή μας είναι ότι η εργασιακή επισφάλεια δεν σημαίνει αυτομάτως ότι καθιστά τα άτομα παθητικά και ευάλωτα στερώνοντας τους την ικανότητα να παίρνουν αποφάσεις ή να αναπτύσσουν τρόπους υπέρβασής της. Εδώ θα επιχειρήσουμε μια πρώτη χαρτογράφηση των βιογραφικών δεδομένων υιοθετώντας το θεωρητικό πλαίσιο που αναπτύξαμε στις προηγούμενες ενότητες, του οποίου οι έννοιες λειτούργησαν ως ευαισθητοποιούσες, δηλαδή ως εργαλεία ταξινόμησης και οργάνωσης του υλικού μας και όχι ως έτοιμη θεωρία που την επιβάλλουμε στα δεδομένα για να τα «εξηγήσουμε». Ειδικότερα, θα προσπαθήσουμε να δείξουμε τη συμβολή αυτού του πλαισίου στην κατανόηση και εξήγηση των διαδικασιών που σχετίζονται με την ευαλωτότητα. Αντλώντας από τις τέσσερις προαναφερθείσες αρχές της ΥΠΑΙΘ, συγκροτήσαμε δυο άξονες οργάνωσης των βιογραφικών διαδρομών του πληροφορητών κάθε ένας από τους οποίους δομείται σε μια κλίμακα διαβάθμισης του είδους «περισσότερο – λιγότερο».

1. Τα υπόλοιπα μέλη της ερευνητικής ομάδας είναι: Μάνος Σπυριδάκης (Καθηγητής Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Ακαδημαϊκός Σύμβουλος), Γιώργος Μπιθυμήτρης (Ερευνητής ΕΚΚΕ Γ βαθμίδας, Αναπληρωτής Ακαδημαϊκός Σύμβουλος) και Παναγιώτης Κουστένης (Δρ Πολιτικών Επιστημών, «Νέος Ερευνητής»).

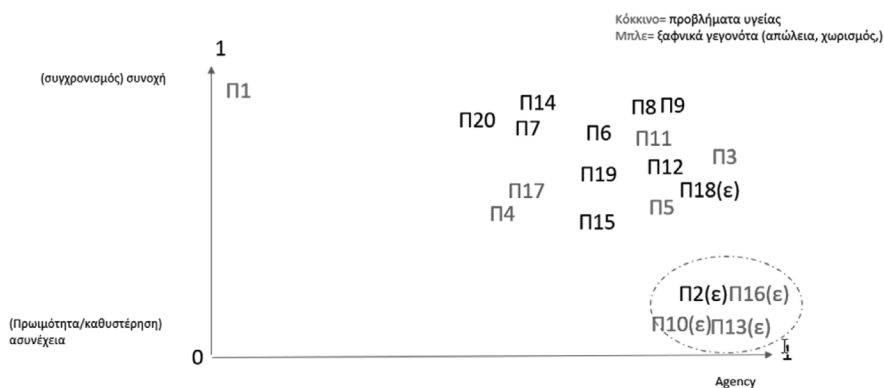
Συγκεκριμένα, ο πρώτος άξονας αφορά τη βιογραφική αυτενέργεια η οποία εστιάζει στην αποφασιστικότητα, στο κίνητρο και στη θέληση του ατόμου να επηρεάσει τις συνθήκες ζωής του, οι οποίες όμως ασκούν επίδραση και βάζουν όρια σε αυτή τη δυνατότητα. Επιπλέον όμως της αίσθησης της αυτενέργειας και των δομικών περιορισμών, είναι σημαντικό το πώς το ίδιο το άτομο τοποθετείται απέναντι σε αυτή τη σχέση. Από τη σχετική βιβλιογραφία, έχουμε επιλέξει δυο συγκεκριμένους προσδιορισμούς της αυτενέργειας: πρώτον, την αίσθηση της αυτοαποτελεσματικότητας (self-efficacy) η οποία αναφέρεται στις πεποιθήσεις του ατόμου για την ικανότητά του να οργανώνει και να εκτελεί πορείες δράσης διά των οποίων παράγονται συγκεκριμένα αποτελέσματα (Gecas 1989) και, δεύτερον, την ικανότητα επεξεργασίας και εφαρμογής σχεδίων ζωής (planful competence), ικανότητα από την οποία εξαρτάται η λήψη απόφασης. Με αυτή την έννοια, η αυτενέργεια διαφέρει τόσο μεταξύ των διαφορετικών περιόδων της ζωής ενός ατόμου όσο και μεταξύ διαφορετικών ατόμων που ανήκουν στην ίδια ομάδα. Συνεπώς, ο πρώτος άξονας αποτελεί ένα συνεχές όπου το «0» εκφράζει την ανυπαρξία αυτενέργειας με την έννοια που περιγράφουμε και το «1» δηλώνει την πλήρη παρουσία των χαρακτηριστικών της αυτενέργειας.

Να σημειώσουμε ότι η αυτενέργεια προσδιορίζεται σε σχέση με τη στάση που έχει το υποκείμενο απέναντι στα μελλούμενα. Ας το δούμε με ένα παράδειγμα. Αν κάποιος θεωρεί ότι το διαζύγιο είναι υπαρκτή πιθανότητα στη ζωή ενός ανθρώπου παρά την αβεβαιότητα μιας τέτοιας νοσηματοδότησης, τότε είναι πιθανό να αναλάβει προστατευτικές δράσεις (όπως το να εμπλακεί σε συμβουλευτική γάμου ή να υπογράψει συμφωνητικό γάμου) για να αποφύγει αυτό το ρίσκο. Μπορεί επίσης να θεωρεί ότι το διαζύγιο είναι απίθανο να του/της συμβεί, παρόλο που τα ποσοστά διαζυγίου είναι πολύ υψηλά. Εδώ το διαζύγιο συνιστά απλώς έναν κίνδυνο για το οποίο δεν κάνει κάτι συγκεκριμένο καθώς δεν περιλαμβάνεται στη σφαίρα της επιρροής του/της. Τέλος, μπορεί κάποιος να θεωρεί ότι το διαζύγιο είναι μια μη ελέγξιμη κατάσταση και ως προστατευτική δράση να είναι η αδράνεια, δηλαδή το να αποφεύγει τον γάμο.

Ο δεύτερος άξονας εστιάζει στις μεταβάσεις ζωής και αφορά το κατά πόσο οι μεταβάσεις ζωής οι σχετικές με την εκπαίδευση, την εργασία και την εκπαίδευση παρουσιάζουν συνοχή, σταθερότητα και συγχρονισμό ή όχι. Συνεπώς, στην περίπτωση αυτή ο άξονας της συνοχής των μεταβάσεων ζωής αποτελεί ένα συνεχές από το «0», όπου περιγράφονται μεταβάσεις ζωής με έντονα τα στοιχεία της ασυνέχειας, της αλληλοεπικάλυψης και του μη συγχρονισμού (δηλαδή μεταβάσεις

που γίνονται «πρώιμα» ή «καθυστερημένα» για συγκεκριμένους λόγους και δίχως αυτό να περιέχει αξιολογική κρίση για το αν είναι «καλό» ή «κακό» κάτι τέτοιο), μέχρι το «1» όπου παρατηρούνται μεταβάσεις ζωής που είναι σταθερές και με συνοχή. Ο λόγος της κατασκευής αξόνων από το 0 έως το 1 είναι διότι δεν μπορούμε να κατηγοριοποιήσουμε τις ζωές των ανθρώπων με ένα «ναι» ή με ένα «όχι», δηλαδή με κατηγορικό τρόπο, αλλά είναι πιο εύκολο να συμφωνήσουμε στο ότι κάποιες βιογραφικές συνεντεύξεις παρουσιάζουν περισσότερα στοιχεία από το «περισσότερο» ή το «λιγότερο» από τα κριτήρια που ορίσαμε παραπάνω ενώ κάποιες άλλες παρουσιάζουν τα αντίστοιχα κριτήρια σε λιγότερο βαθμό. Το παρακάτω σχήμα 1 απεικονίζει όλο το παραπάνω σκεπτικό ενώ το 0,5 δηλώνει ότι η βιογραφική συνέντευξη είναι στο μέσο του συνεχούς.

Σημειωτέον ότι στο σχήμα αυτό δεν περιγράφονται χαρακτηριστικές δομές αλλά βιογραφικές λογικές σχετικές με τύπους προσανατολισμού απέναντι στη βεβαιότητα/αβεβαιότητα, λογικές οι οποίες αν και έχουν ως βάση τους νοητικές καταστάσεις, εντούτοις δεν εξηγούνται από αυτές αλλά δομούνται σχεσιακά και βιογραφικά διότι είναι αναδυόμενα φαινόμενα. Ως εκ τούτου, μελετώντας βιογραφικές λογικές, στόχος είναι η ανάδειξη των αιτιακών διαδικασιών που συνδέουν συνθήκες με καταστάσεις και όχι η αναγωγή αυτών των διαδικασιών σε ψυχολογικά κίνητρα.

Σχήμα 1

Για τη συγκέντρωση των δεδομένων εφαρμόσαμε τη λογική της βιογραφικής αφηγηματικής συνέντευξης (ΒΑΣ) και για την ανάλυσή τους υιοθετήσαμε το σκεπτικό του Wengraf (2001). Μια κεντρική με-

θοδολογική ιδέα του τρόπου ανάλυσης κατά Wengraf είναι η αντιμετώπιση της κάθε συνέντευξης ολιστικά και όχι ο κατακερματισμός της σε θέματα όπως γίνεται στην κλασική θεματική ανάλυση. Απαιτητικό και κοπιώδες αλλά πιο αποτελεσματικό όταν εξετάζουμε ζητήματα ταυτότητας που δομούνται μέσα σε σχέσεις κατά τη διαδρομή του βίου. Η ανάλυση ποιοτικών δεδομένων που προτείνει ο Wengraf εντάσσεται στη Βιογραφική-Αφηγηματική ανάλυση που επεξεργάστηκαν οι Rosenthal & Fischer-Rosenthal (2004) και συστηματοποίησαν έτι περαιτέρω την παράδοση του Schutze (Τσιώλης 2006). Όμως θα πρέπει να τονίσουμε ότι η βιογραφική-αφηγηματική συνέντευξη μπορεί να εφαρμοστεί σε μια μεγάλη γκάμα ποιοτικών ερευνητικών σχεδιασμών οι οποίοι δεν έχουν στόχο αναγκαστικά την ενδελεχή και εντατική εξέταση του υλικού που παράγεται από μια συνέντευξη, αλλά μπορεί να εφαρμοστούν και για τον εντοπισμό αιτιακών διαδικασιών. Επιπλέον, ρωτώντας «ποια είναι η σχέση μεταξύ της ζωής όπως βιώθηκε και της ζωής όπως την αφηγούμαστε», ο συγκεκριμένος τρόπος ανάλυσης αποστασιοποιείται από κονστρουκτιβιστικές επιστημολογίες για τις οποίες τα πάντα εξαντλούνται στη ροή της αλληλεπίδρασης πληροφορητή και συνεντευξιαστή, όπου ο πρώτος απλώς κατασκευάζει προσωπεία για να διαχειριστεί την εικόνα του. Παρόλο που, προφανώς, η συνέντευξη δεν αποτελεί μια πιστή περιγραφή του έξω κόσμου, μέσω αυτής μαθαίνουμε πράγματα που αφορούν α) την υποκειμενικότητα, β) τη δομή της αφήγησης και γ) τα αντικειμενικά αναφερόμενα. Εξ ου και η διάκριση που προτείνεται ανάμεσα στην καταγραφή της χρονολογικής σειράς των εμπειριών της βιωμένης ζωής, η οποία ονομάζεται Χρονολογία Βιογραφικών Δεδομένων (X.B.Δ.), και στη ροή της κειμενικής δομής (P.K.Δ.) (αφήγηση, περιγραφή, επιχειρηματολογία) διά της οποίας το υποκείμενο μιλάει για διάφορα ζητήματα (topics). Από τη X.B.Δ. πραγματοποιούμε Ανάλυση Βιογραφικών Δεδομένων (A.B.Δ.) και από τη P.K.Δ. πραγματοποιούμε Ανάλυση Θεματικού Πεδίου. Η παρούσα ανάλυση θα εστιάσει στη σχέση της X.B.Δ. με τις μορφές του βιογραφικού χρόνου που αντιστοιχούν σε κάθε συνέντευξη. Συνολικά συγκεντρώσαμε 50 βιογραφικές συνεντεύξεις από την περιοχή του Περάματος, από τις οποίες προέκυψαν περίπου 800 σελίδες απομαγνητοφωνημένων κειμένων. Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζουμε τα βασικά ευρήματα από εξέταση των δεδομένων μας παρουσιάζοντας ενδεικτικά την ανάλυση από τρεις βιογραφικές αφηγήσεις.

Ερευνητικά ευρήματα

Παρατηρώντας προσεκτικά το Σχήμα 1 βλέπουμε ότι όλοι οι πληροφορητές (πλην ενός) παρουσιάζουν έντονα στοιχεία αυτενέργειας στις ζωές τους, άλλοι λιγότερο και άλλοι περισσότερο. Αυτό σημαίνει δυο πράγματα, πρώτον το προφανές, δηλαδή ότι είναι λίγο δύσκολο να βρούμε στην πραγματική ζωή ανθρώπους που είναι «πολιτισμικοί ηλίθιοι» οι οποίοι αναπαράγουν την κοινωνική τους προέλευση παθητικά. Σημειώστε ότι μιλάμε για ένα δείγμα από το οποίο οι εννιά στους δέκα έχουν εργατική προέλευση. Αυτό που φαίνεται να κάνει τη διαφορά, δεύτερον, δεν είναι η «δομή» ή «αυτενέργεια» *per se*, αλλά οι σχεσιακές και χρονικά καθορισμένες ιδιότητες των μορφών των σχέσεων οι οποίες καθιστούν τις διαδρομές του βίου λιγότερο ή περισσότερο συνεχείς ή ασυνεχείς. Άρα η αναλυτική έμφαση είναι στη διερεύνηση των διαδρομών του βίου ως ολότητας και όχι σε μια συγκεκριμένη χρονική φάση ή περίοδο ζωής, για τον απλό λόγο ότι κάποιος μπορεί σε μια φάση της ζωής του να αυτενεργεί λιγότερο και σε μια επόμενη να αυτενεργεί περισσότερο. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι διαδρομές του βίου οι οποίες έχουν έντονα στοιχεία ασυνέχειας και είτε απουσιάζει η αυτενέργεια είτε για λόγους που θα αναλύσουμε είναι μπλοκαρισμένη, τότε είναι πιο πιθανή η ευαλωτότητα. Εδώ χρειάζονται δυο κρίσιμες διευκρινίσεις. Πρώτον, η έλλειψη αυτενέργειας δεν παραπέμπει στην υιοθέτηση της λογικής ότι «φταίει το θύμα» ή ότι το κατηγορούμε για κάτι που του συμβαίνει και, δεύτερον, η ευαλωτότητα είναι κάτι που προκύπτει όταν συντρέχουν πολλαπλές αρνητικές καταστάσεις και όταν αυτές έχουν αθροιστικό χαρακτήρα κατά τη διάρκεια της διαδρομής του βίου. Ο Σπυριδάκης (2018), στην πρόσφατη έρευνά του με ανθρώπους οι οποίοι για διάφορους λόγους επισκέπτονταν τα Κοινωνικά Παντοπωλεία και Κοινωνικά Φαρμακεία κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, πολύ εύστοχα έχει ορίσει την ευαλωτότητα ως φαινόμενο πολλαπλής αποστέρησης, δηλαδή αποστέρησης κοινωνικών ή οικογενειακών δικτύων, πρόσβασης στην αγορά εργασίας και σε προνοιακές πολιτικές. Συμπληρώνοντας αυτή τη θέση, θα δούμε ότι η πολλαπλή αποστέρηση είναι εξαρτημένη από τα σχεσιακά χαρακτηριστικά των μορφών των σχέσεων από τις οποίες περνάει το άτομο κατά τη διαδρομή του βίου του και ότι τα υποκείμενα της έρευνάς μας μας εκπλήσσουν θετικά, καθώς εκεί που θα ανέμενε κανείς τον σχηματισμό μιας ευάλωτης υποκειμενικότητας παρατηρείται βιογραφική αυτενέργεια.

Στο Σχήμα 1 παρατηρούμε ότι οι περιπτώσεις πληροφορητών των οποίων οι διαδρομές του βίου παρουσιάζουν επισφάλεια και ευαλωτότητα είναι συγκεντρωμένες σε συγκεκριμένο σημείο το οποίο έχουμε βάλει σε κύκλο και επισημαίνει με το γράμμα (ε). Εκεί παρατηρούμε ένα μικρό μοτίβο (pattern) καθώς έχουμε τέσσερις πληροφορητές (Π2, Π10, Π13, Π16) των οποίων οι διαδρομές του βίου είναι ιδιαίτερα ασυνεχείς και αυτενεργούντα υποκείμενα και έναν πληροφορητή (Π18) του οποίου η διαδρομή είναι σχετικά συνεχής όμως παρουσιάζει έντονα στοιχεία αυτενέργειας. Με άλλα λόγια, η ευαλωτότητα είναι πιθανή σε «ακραίες» καταστάσεις (με τη στατιστική έννοια του όρου) δίχως όμως αυτό να οδηγεί αναγκαστικά σε παθητική αποδοχή των συνθηκών που την καθορίζουν. Ας δούμε αυτές τις περιπτώσεις πιο αναλυτικά εξετάζοντας τρεις περιπτώσεις ενδεικτικές του επιχειρήματος που θα αναπτύξουμε στη συνέχεια.

Τα τυχαία συμβάντα ως μετασχηματιστές της επισφάλειας

Ο Π2 είναι 65 ετών όταν λαμβάνει χώρα η συνέντευξη (γεννημένος το 1954) και ξεκινά την αφήγησή του ως εάν να είναι παρατηρητής της παιδικής του ηλικίας ο οποίος έχει ενδελεχή γνώση της συνοικίας όπου μεγάλωσε

Λοιπόν εγώ γεννήθηκα εδώ στην Καλλιόπολη του Πειραιά που ήταν μια συνοικία νεότευκτη, κυρίως προσφυγική αλλά και εσωτερικής προσφυγιάς, δηλαδή κι ο Πειραιάς γενικότερα είναι ένα μάλλον κράμα προσφύγων, κυρίως του '22. Αλλά ταυτόχρονα έχει και πάρα πολύ μεγάλη εσωτερική μετανάστευση λόγω του λιμανιού. Οπότε ας πούμε εγώ μεγάλωσα σε μια περιοχή που ήτανε μία μίξη προσφύγων, λιγότερων όμως γιατί οι περισσότεροι πρόσφυγες εδώ στον Πειραιά κινηθήκανε προς πλευρές, προς την αριστερή πλευρά της πόλης, δηλαδή Κοκκινιά, Νίκαια, Δραπετσώνα που εκεί είναι και κυρίως προσφυγικό. Στη δική μου περιοχή ήτανε κυρίως νησιώτες και μάλιστα Κυκλαδίτες. Γεννιέμαι και μεγαλώνω, το προλαβαίνω να το δω δηλαδή. Ήτανε μια κακόφημη συνοικία, ήτανε δύσκολη, είχε αλητεία, είχε χασίσια, είχε λιμάνι. Κλεφτρόνια, ξέρεις, όλο αυτό το πράγμα ας πούμε και φτωχούς και φτώχεια και δουλεύουνε περισσότερο, ζουν περισσότερο σε φιλοπροσφυγική κατάσταση, άνθρωποι που δουλεύουν στο λιμάνι, είναι [...] τέτοιο, αχθοφόροι και σε όλο αυτό το πράγμα.

Δίχως την παρέμβαση του ερευνητή, ο Π2 συνεχίζει την αφήγησή του κάνοντας αναφορά στον οικονομικό ξεπεσμό της προηγούμενης γε-

νιάς των παππούδων του. Ο πατέρας του πατέρα του ήταν καπνέμπορος, του οποίου η οικογένεια όμως λόγω οικονομικών δυσκολιών αναγκάζεται να μετακινηθεί προς Πειραιά, και γίνεται ιδιοκτήτης καϊκιού που μεταφέρει τρόφιμα από την Κρήτη, κάτι με το οποίο ασχολήθηκε ο πατέρας του και αργότερα το εξέλιξε σε ναυτιλιακή επιχείρηση. Για αυτό και παρουσιάζει την παιδική του ηλικία όχι ως εάν να μεγαλώνει σε «εργατική» οικογένεια και περιβάλλον αλλά μάλλον σε μια πιο ευκατάστατη με

ένα επίπεδο ζωής σχετικά καλό. Έχουμε υπηρέτρια στο σπίτι από τότε που με θυμάμαι, είναι κυρίως κορίτσια τα οποία εκείνα τα χρόνια ερχόντουσαν, αυτό την είχε φέρει ο πατέρας μου, και κάποια ορφανή από την Κρήτη. Μεγάλωνε τα παιδιά, ξέρεις, έκανε όλες τις, τις βαριές εργασίες. Και μεγάλωσα σε ένα σπίτι, σε ένα περιβάλλον που ήτανε αρκετά καλό. Ιδιωτικό σχολείο, τα πρώτα τότε που έχουνε φτιαχτεί, το δημοτικό εννοώ, δημοτικό. Το περιβάλλον είναι πολύ προστατευμένο και πολύ χαλαρό.

Στον παρακάτω Πίνακα 1 απεικονίζουμε την εργασιακή του διαδρομή σε συμπυκνωμένη μορφή ώστε να έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα των επιλογών και μεταβάσεων του σε σχέση με την ηλικία του και την ιστορική συγκυρία. Ο πληροφορητής επιθυμεί να προβάλει την αυτενέργειά του όταν συνειδητά και παρά την άρνηση του πατέρα του καταφέρνει να ταξιδέψει με εμπορικό πλοίο και αργότερα, στα 18, όταν μεταβαίνει στην Αγγλία για ναυτιλιακές σπουδές. Την περίοδο αυτή βιώνει μια πρώτη συνθήκη επισφάλειας λόγω του ότι η ναυτιλιακή εταιρεία του πατέρα του καταρρέει, δεν υπάρχουν χρήματα να βοηθήσουν τη συνέχιση των σπουδών του και

μετά αρχίζει η διάλυση κι έρχεται μια καταστροφή πολύ μεγάλη, ολική καταστροφή, ήτανε περίοδοι μεγάλης πείνας, δηλαδή περνάγαμε πολύ δύσκολα. Η Αγγλία ήτανε πανάκριβη για τα δικά μας τα δεδομένα όπως καταλαβαίνεις.

Τα τυχαία συμβάντα είναι ιδιαίτερα καθοριστικά στις ζωές των ανθρώπων υπό την έννοια ότι η μετά από αυτά διαδρομή του βίου αλλάζει τις ευκαιρίες ζωής του ατόμου. Στην περίπτωση του Π2 αυτό το τυχαίο συμβάν είναι η επαφή του με μια φίλη του, από της οποίας τη γνωριμία κατάφερε να μεταβεί στον τραπεζικό τομέα και ειδικότερα στα ναυτιλιακά δάνεια.

Έχω μια φίλη με την οποία κάνω παρέα, είναι δικηγόρος στη ναυτιλιακή και μου λέει στην American Express στην τράπεζα ζητάνε, ζητάει ο διευ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

1966	16 ετών μπαρκά- ρει σε καράβι όπου δούλευε ο πατέ- ρας του.	1973-1976 Πάει στην Αγγλία για σπουδές στα ναυτιλιακά και μένει να εργαστεί παράνομα λόγω έλλει- ψης εναλλα- κτικών.	1976-1978 Επιστρέ- φει λόγω κρίσης. Πάει φα- ντάρος.	1979 Αναζη- τά ερ- γασία μέσω του πα- τέρα αλλά δεν τα κατα- φέρει.	1980 Εργάζεται για λίγο στα καρά- βια, μετά πάει λογιστής σε μια άλλη ναυτιλιακή (1 χρόνο), όμως η εταιρεία έκανε εμπόριο όπλων.	1981 Φεύγει και πάει σε τράπεζα όπου ασχο- λείται με ναυτιλιακά δάνεια το 1981-1982, μετά λόγω ναυτιλια- κής κρίσης και για να μη μείνει άνεργος γί- νεται υπάλληλος τρά- πεζας και μπαίνει στον συνδικαλισμό.	1992 Αρχές της δε- καετίας 1990 ανοίγει μπιστρό με έναν φίλο και μια κα- φετέρια.	1996 Πουλάει το ένα μαγαζί και κρα- τά το άλλο 15 χρόνια.	2009 Η κρίση του 2009 τον οδη- γεί σε αδιέξο- δο και με πολ- λά χρέη.
------	--	--	---	---	--	--	---	--	---

θунτής ένα βοηθό για τα ναυτιλιακά, στα δάνεια τα ναυτιλιακά. Λέω είσαι θεός, κάνω μια συνέντευξη και με παίρνουνε. Και μπαίνω σε ένα χώρο πάρα πολύ ωραίο.

Είναι προφανές ότι η μετάβαση στην τράπεζα σηματοδοτούσε για τον πληροφορητή μας τη μετάβαση σε μια άλλη ζωή, εμφανώς καλύτερη από αυτήν που ζούσε. Μετά από έναν χρόνο, όμως, λόγω οικονομικών συγκυριών οι οποίες οδηγούν τμήματα του ναυτιλιακού κλάδου σε πτώχευση, ο πληροφορητής μας έρχεται αντιμέτωπος με το εργασιακό αδιέξοδο. Τη λύση την έδωσε ο διευθυντής του από την προηγούμενη εργασία του, ο οποίος του πρότεινε να γίνει υπάλληλος σε αμερικανική τράπεζα. Η μετάβαση αυτή φαίνεται ότι του εξασφάλισε μεγαλύτερη οικονομική άνεση κυρίως ή μάλλον, χάρη στον ισχυρό συνδικαλισμό της εποχής καθώς

από τον Σεπτέμβρη του '82 και μετά έχουμε υπερδιπλασιασμό, να μη σου πω σχεδόν τριπλασιασμό του μισθολογίου μας. Τρομακτικό. Δηλαδή εγώ έπαιρνα 20 χιλιάδες τον μήνα και πήρα 45. Μέσα σε μία νύχτα, έτσι;

Η αυτενέργεια από μόνη της δεν εξηγεί και πολλά αν δεν είναι ενταγμένη σε πλαίσια και καταστάσεις, μια από τις οποίες, όπως δείχνουμε εδώ, είναι η δομή των τυχαίων συμβάντων. Καθώς ρέει η αφήγηση του πληροφορητή μας, η έμφαση πλέον είναι στη μετάβασή του στον χώρο των επιχειρήσεων. Για άλλη μια φορά, η μετάβαση αυτή καθορίστηκε από μια τυχαία συνάντηση του πληροφορητή μας με κάποιον γνωστό του ο οποίος του πρότεινε να ξεκινήσουν μια επιχείρηση στον χώρο της εστίασης.

Και κάποια στιγμή έχω ένα φίλο ο οποίος μου λέει θες να με βοηθήσεις να βρω, κάτι ψάχνω να βρω —έκλεισε το μαγαζί αυτό στην Αίγινα— να βρω κάτι εδώ στον Πειραιά να φτιάξω ένα μαγαζί και τα λοιπά και πραγματικά εγώ έχω και μια άλλη λατρεία —έχω πολλά πράγματα— μ' αρέσουν πάρα πολύ οι βιομηχανικοί χώροι, οι παλιοί βιομηχανικοί χώροι. Όπου ασχολήθηκα κιόλας μία εποχή με το [...] εδώ με το δήμο του Πειραιά που είχα έναν κολλητό φίλο αντιδήμαρχο και κάναμε πολιτιστικές εκδηλώσεις σε τέτοιους χώρους, και μου λέει ρε συ θες να το κάνουμε μαζί το μαγαζί; Του λέω κάτσε να το μετρήσω, το μετρώω, λέω θα βρω αυτά τα λεφτά που, δεν είχα ποτέ μου, αλλά θα τα βρω.

Η μετάβαση αυτή ξεκινά το 1992, εποχή όπου είχε ήδη ξεκινήσει το «άνοιγμα» των τραπεζών στον επιχειρηματικό δανεισμό και μεγάλα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας αρχίζουν και έχουν πρόσβαση στη μαζική κατανάλωση. Αυτό έδωσε στον πληροφορητή μας το κίνητρο ώστε να δημιουργήσει και

ένα δεύτερο μαγαζί εδώ στο κέντρο και αυτό με συνεταίρο όμως επειδή ήταν και πολύ ακριβά τα πράγματα και ξαφνικά γίνομαι μεγαλοϊδιοκτήτης και φίρμα. Και κάνουμε και το δεύτερο και το δεύτερο επίσης απογειώνεται και γίνεται της π@@@%%. Καταλαβαίνεις έγινε δεύτερη απογείωση. Αυτά μέσα σε 2-3 χρόνια.

Δεδομένου ότι από το 1992 και μετά ο πληροφορητής μας είχε και τις δυο εργασίες (το πρωί στην τράπεζα και το βράδυ στις επιχειρήσεις), λόγω κούρασης το 1996 αποφάσισε να αναζητήσει τρόπους συνταξιοδότησης από την τράπεζα, όμως λόγω έλλειψης επαρκών χρόνων εργασίας το ποσό που πήρε ήταν εξαιρετικά μικρό και ένα μέρος αυτού παρακρατήθηκε από φόρους. Η σταδιακή αύξηση των ενοικίων σε συνδυασμό με την κρίση του 2008 οδήγησε τον Π1 σε συσσώρευση χρεών και οικονομικό αδιέξοδο με «τελευταίο χτύπημα βέβαια '15 και το lockdown των τραπεζών, αυτό ήταν το τελειωτικό χτύπημα, αλλά ήδη είμαστε σε κατήφορο σοβαρό». Από το 2008 οπότε έκλεισε οριστικά τις επιχειρήσεις του έως το 2015, ο πληροφορητής μας εργάζεται ως γραμματέας σε έναν πολιτιστικό σύλλογο ώστε να μπορέσει να συμπληρώσει κάποια ένσημα συνταξιοδότησης. Η ένταση της ευαλωτότητάς του αποτυπώνεται στον τρόπο που κλείνει την αφήγησή του όταν λέει

είμαι άνεργος και πεινάω, δεν έχω ούτε να φάω. Όταν σου λέω δεν έχω ούτε να φάω, ούτε να φάω. Και περιμένω και τη σύνταξή μου εδώ και ένα χρόνο και, τίποτα, είμαι σε κατάσταση όχι εκτάκτου ανάγκης, μέχρι το λαιμό. Ζω τυχαία, έχω ζήσει όλη μου τη ζωή καλά και είμαι τώρα σε πέντε χρόνια σε ένα καθεστώς πείνας. Είναι τρομακτική η αλλαγή, δεν μπορεί να το φανταστεί άνθρωπος, είναι σοκαριστική η πτώση ναί, δεν σε γνωρίζει κανένας. Πολλές καταστροφές δηλαδή στα καλά του καθουμένου. Είμαι λίγο βέβαια πρέπει να ομολογήσω, το σκέφτομαι κι εγώ δηλαδή πολλές φορές, είμαι και λίγο, παίρνω ρίσκα, μ' αρέσει, ίσως μ' αρέσει να ζω λίγο ριψοκίνδυνα ας πούμε, κατάλαβες;

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η έκταση του βιογραφικού χρόνου της ανόδου της ζωής του είναι αντιστρόφως ανάλογη του βιογραφικού χρόνου της πτώσης του, με την έννοια ότι τα όσα θετικά έζησε σε ένα διάστημα τριάντα ετών αντιστράφηκαν πολύ σύντομα και βίαια σε ένα διάστημα πέντε ετών. Ίσως αυτή η άνιση συμπύκνωση στα στρώματα του βιογραφικού χρόνου του πληροφορητή μας να εξηγεί την ένταση της αποδιοργάνωσης η οποία αποτυπώνεται στην ευάλωτη κατάσταση που βιώνει.

Η αυτενέργεια είναι κάτι που χαρακτηρίζει και τις επιλογές του πληροφορητή 13 ο οποίος (γεννημένος το 1968) επέλεξε να διαφορο-

ποηθεί από τις προσδοκίες του πατέρα του που ήταν μαθηματικός. Μεγαλωμένος σε ένα περιβάλλον στο οποίο υπήρχε οικονομική άνεση, ο πληροφορητής μας επηρεάστηκε από τον θάνατο του πατέρα του όταν ο ίδιος ήταν 14 ετών, καθώς μετά από αυτό το γεγονός δεν είχε να αντιμετωπίσει καμία αντίδραση στα σχέδια του να ασχοληθεί με το θέατρο και τη σκηνοθεσία. Ο θάνατος του πατέρα έφερε πολλά οικονομικά προβλήματα στην οικογένεια του πληροφορητή, ο οποίος αναγκάστηκε να εργαστεί για το χαρτζιλίκι του όντας ακόμα ήδη έφηβος.

επειδή οικονομικά ήμασταν πλέον πολύ χάλια από εκεί που ήμασταν πολύ καλά, εντάξει στα 17 μου 16-17 πήγα και δούλεψα για δεύτερη φορά πρώτη φορά στα 15 δούλεψε σε ένα φίλο εδώ πέρα που είχε, έκανε επισκευές σε πυξίδες και τέτοια έτσι για να παίρνω χαρτζιλίκι, εε, στα 17 ξεκίνησα πήγα με έναν θείο μου από το σόι του πατέρα μου στη Λευκάδα σε ένα ξενοδοχείο και πρωτοδούλεψα, εεε, ως σερβιτόρος, μετά γύρισα, δούλεψα εκεί τρία χρόνια σεζόν καλοκαιρινές, έτσι απέκτησα πολλές εμπειρίες σε όλα τα επίπεδα, πέρασα πολύ ωραία και σεζόν πολύ όμορφα, για την ηλικία να δουλεύεις σεζόν εκείνη την περίοδο είναι τέλεια. Το χειμώνα δουλεύω εδώ πέρα μπάρμαν ή σερβιτόρος, δούλεψα σε πολλά μαγαζιά και στα 22 αποφάσισα το εξοχικό του πατέρα μου στο νησί να το κάνω μαγαζί το οποίο το κράτησα για δέκα χρόνια,

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζουμε και για τον Πληροφορητή 13 τις χρονολογικές του μεταβάσεις ώστε να έχουμε μια απεικόνιση της δομής των αποφάσεών του.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

1983-1987 Εργάζε- ται ως σερβιτό- ρος από τα 17.	1988-1998 Κάνει το εξοχικό του επι- χείρηση.	2001 Πνίγεται η αδερ- φή του.	2002 Νοικιά- ζει το μαγαζί και επι- στρέφει Αθήνα / άνοιγμα εταιρείας catering.	2004 Γνωρίζει την τω- ρινή γυ- ναίκα του, 2006 θεατρική παρά- σταση.	2008 Κάνει το πρώτο παιδί και ξε- σπά η κρίση, το 2012 το δεύτερο παιδί.	Από το 2016 έχει μεισιτικό γραφείο.
---	--	--	--	--	---	--

Αν και η ανάγκη ήταν αυτή η οποία ώθησε τον πληροφορητή μας να μπει αρκετά νωρίς στον κόσμο της εργασίας, βλέπουμε ότι υπήρχε ένας οικονομικός πόρος (ένα ακίνητο) το οποίο χρησιμοποίησε προκειμένου να ξεφύγει από την αβεβαιότητα. Παρ' όλα αυτά όμως και

στην περίπτωση αυτή τα χρέη συσσωρεύονταν με τρόπο που δεν μπορούσε να διαχειριστεί ο πληροφορητής μας, με αποτέλεσμα τον φαύλο κύκλο του δανεισμού.

το πάλεψα από την αρχή έπαιρνα δάνεια, ξεχρέωνα, έδινα και στην οικογένεια, το χειμώνα δούλευα παράλληλα και εδώ εντάξει πέρασα αγώνιες, άγχη αλλά πέρασα και πάρα πολύ ωραία, δηλαδή μπορεί να υπήρχε αυτή η πίεση με το οικονομικό πώς θα βγάλω τα δάνεια που θα ξεπληρώσω, πώς θα τα επενδύω στο μαγαζί, πώς, στην ουσία δεν είδα ποτέ χρήματα από αυτό το μαγαζί

Ενώ ο προηγούμενος πληροφορητής μας παρουσίαζε μια βιογραφική αυτοκατανόηση του είδους «είμαι αυτός που είμαι γιατί μου έτυχαν πολλές αναποδιές», ο Πληροφορητής 13 μετατοπίζει συχνά την αφήγησή του ώστε να αυτοπροσδιοριστεί ως «ριψοκίνδυνος» και «ασυμβίβαστος». Εξ ου και οι μεγάλες αναφορές του στην απροθυμία του να παντρευτεί ή να «δεσμευτεί», στο ότι έκανε πολλά ταξίδια στην Ασία και στο ότι δοκίμασε και ναρκωτικά αλλά δεν «κόλλησε». Ο θάνατος της αδερφής του όμως είναι ένα ξαφνικό συμβάν που τον κάνει να αφήσει τη ζωή του επιχειρηματία και να επιστρέψει στην Αθήνα ώστε να υλοποιήσει την επιθυμία του να ασχοληθεί με τη σκηνοθεσία. Επιστρέφει στην Αθήνα το 2000 και για δυο χρόνια εργάζεται σε ένα λούνα παρκ και παράλληλα παρακολουθεί ένα θεατρικό εργαστήριο. Το 2002 ξεκινά μια νέα επιχείρηση διοργάνωσης πολιτιστικών δραστηριοτήτων από κοινού με μια γνωστή του που συνάντησε στο εργαστήριο. Παράλληλα με αυτό καταφέρνει και ανεβάζει μια θεατρική παράσταση το 2006 και την ίδια στιγμή μένει έγκυος η γυναίκα με την οποία είχε τότε σχέση. Παρ' όλα αυτά το αντιμετώπισε ως

ένα ρίσκο που ήρθε να ζεις με έναν άνθρωπο 6 μήνες. Εεεε, απλά δεν το ευχαριστηθήκαμε γιατί την ίδια περίοδο που γεννήθηκε το πρώτο μας παιδί ξεκίνησε η οικονομική κρίση, για εμάς περισσότερο, για τις δουλειές μας τουλάχιστον δυο χρόνια πριν φανεί και στους υπόλοιπους

Οικονομικοί πόροι όπως το ακίνητο που είχε νοικιάσει και κάποια χρήματα που έπαιρνε από τις παραστάσεις που ανέβαζε ήταν αυτοί που του επέτρεψαν να ανταποκριθεί στις επισφάλειες που δημιουργούσε η οικονομική κρίση του 2008. Όμως η κατάρρευση της διαφημιστικής εταιρείας οδήγησε στην αύξηση των χρεών και στη δημιουργία μιας ευάλωτης κατάστασης.

έκανα και το λάθος το επαγγελματικό να κρατήσω την εταιρεία την διαφημιστική και είχα και τα βιβλία για συναισθηματικούς λόγους, που αυ-

τά είναι λάθος δεν πάει το κλείνεις, που σημαίνει ότι χρεώθηκαν εφορίες για τόκους και είναι πράγματα που κυνηγάω σήμερα. Εκείνη την περίοδο έρχεται και το δεύτερο παιδί μας, εγώ πολύ χαρούμενος από την μια πολύ φοβισμένος από την άλλη

Μια τυχαία συνάντηση με έναν φίλο από τα χρόνια της εφηβείας φαίνεται να τον βγάζει από αυτό το αδιέξοδο, ο οποίος του προτείνει να μπει σε μια κτηματομεσιτική εταιρεία, πρόταση την οποία δέχεται παρόλο που δεν είναι κάτι που τον εκφράζει ή είχε σκεφτεί ποτέ ότι θα κάνει. Παρ' όλα αυτά είναι κάτι που του δημιουργεί ανασφάλεια λόγω του ότι μένει σε ενοίκιο, η γυναίκα του δεν έχει σταθερή εργασία, οι υποχρεώσεις των παιδιών όλο και αυξάνονται και τα χρέη από προηγούμενες επιλογές όλο και διογκώνονται, με αποτέλεσμα να του δημιουργείται αίσθημα αυτοκατηγορίας και αποτυχίας.

τώρα έχω και το άγχος αν θα παίρνω το ενοίκιο από δω και πέρα και πώς θα το παίρνω, και άλλο η δουλειά που κάνω μια κλαίει μια γελάει, δεν μπορεί τώρα τον ένα μήνα να βγάλεις κάποια καλά λεφτά και τον άλλον να μη βγάλεις τίποτα ή να βγάλεις τυπικά κάποια χρήματα. Οι υποχρεώσεις έχουν αυξηθεί πάρα πολύ, ομολογώ ότι είναι μία περίοδος στη ζωή μου που είναι ίσως από τις χειρότερες, για να μην πω η χειρότερη, ενώ έχω περάσει διάφορα· εε αυτό είναι κάτι που με αγχώνει πάρα πολύ γιατί είμαι αρκετά χρεωμένος, αύριο δηλαδή μεθαύριο χάνω τις ρυθμίσεις που έχω κάνει στην εφορία για τρίτη φορά, που σημαίνει ότι αρχίζει πάλι το κυνηγητό, ένα κυνηγητό που έχει κρατήσει περίπου 15 χρόνια τώρα αν βάλω και τις τράπεζες [...] η αποτυχία μου γενικά η επαγγελματική θα έλεγα περισσότερο, δηλαδή εκεί που βάζεις τον εαυτό σου κάτω, παραδέχεσαι τα λάθη σου, τα προβλήματά σου έχουν γίνει βουνό και έρχεσαι αντιμέτωπος με τον εαυτό σου, τις στιγμές το πρωί να σου πω που βλέπω τον εαυτό μου στο καθρέφτη εκεί συνειδητοποιώ πολλά λάθη, τα οποία δεν ξέρω αν έχω βρει τον τρόπο να τα διορθώσω άλλα δοκιμάζω χωρίς να έχω τις ίδιες δυνατότητες όμως· ε, και από εξωτερικούς παράγοντες και από εσωτερικούς, δεν έχω τη ίδια αντοχή. Στην ουσία δεν ξέρω αν άξιζε τον κόπο.

Η περίπτωση της Πληροφορήτριας 16 είναι παρόμοια ως προς το ότι αντιμετωπίζει συνθήκες ευαλωτότητας, όμως παρουσιάζει ένα είδος βιογραφικής αυτενέργειας το οποίο δεν παρατηρήσαμε στις δυο προηγούμενες περιπτώσεις. Είναι γεννημένη το 1970, από πατέρα εργάτη στο λιμάνι και μητέρα οικοκυρά, και ένα στοιχείο που παρατηρούμε στο ξεκίνημα της αφήγησής της είναι το αίσθημα ότι μεγάλωσε σε μια γειτονιά που έχει ανεπτυγμένο το στοιχείο της κοινότητας αλλά και

το αίσθημα ότι είναι «κακόφημη». Όμως για την ίδια όλα αυτά είναι στερεότυπα διότι «το Πέραμα είναι το καλύτερο μέρος της Αθήνας». Ας δούμε εν συντομία τις εργασιακές της μεταβάσεις στον Πίνακα 3.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

1988 Ξεκινά στο ΙΕΚ και μετά εργάζεται στα πλοία (19921996).	1996 Παντρεύεται και χωρίζει το 2009.	2004-2012 Δουλεύει ως τηλεφωνήτρια και παράλληλα κάνει επιμορφωτικά σεμινάρια στον ΟΑΕΔ.	2012 Εργάζεται σε εταιρεία δημοσκοπήσεων.	2017 Αποκτά πιστοποίηση στα τουριστικά επαγγέλματα.
---	--	---	--	--

Οι αφηγήσεις είναι συμπυκνωμένες ως προς το τι έκανε και πότε, καθώς δεν δίνει καθόλου πληροφορίες για τη σχέση της με το σχολείο, είναι ιδιαίτερα σύντομη για την εργασία της για πέντε χρόνια σε πλοίο στην τροφοδοσία και με ξαφνικό τρόπο κάνει αναφορά στο ότι παντρεύτηκε σε ηλικία 26 χρονών και χώρισε μετά από δεκατρία χρόνια έχοντας κάνει δυο παιδιά. Αντίθετα, η αφήγησή της αρχίζει να ρέει ακατάπαυστα όταν αρχίζει να μιλά για την εμπλοκή της με τη ρεφλεξολογία και για τα οφέλη που είχε στην ψυχολογία της. Δεν πρόκειται όμως για μια ψυχολογικού τύπου επιλογή αλλά για μια μη συνειδητή στρατηγική διαχείρισης της επισφάλειας. Πιο συγκεκριμένα, βλέπουμε ότι κάνει ιδιαίτερη μνεία στο ότι το 2011 ξεκινά τη ρεφλεξολογία και το 2013 αποκτά κάποιο δίπλωμα το οποίο αποσκοπεί να το αξιοποιήσει επαγγελματικά. Από το 2013 μέχρι το 2020 προσπαθεί να ανοίξει μια επιχείρηση σχετική με τη ρεφλεξολογία και ισχυρίζεται ότι πλέον το έχει καταφέρει. Όμως αν δούμε την εργασιακή της πορεία από το 1992 και μετά έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα. Ειδικότερα, βλέπουμε ότι μετά την εργασία στο πλοίο ασχολείται με την κατασκευή γυναικείων τσαντών με τη διαδικασία φασόν, καθώς είναι κάτι που έμαθε τη μάνα της η οποία ασχολείται με αυτό για χρόνια. Λόγω του ότι τα παιδιά της ήταν μικρά, επιλέγει να εργάζεται άτυπα ως λογίστρια σε κάποιες επιχειρήσεις αλλά για μικρά διαστήματα. Από το 2004 και μετά αρχίζει την εμπλοκή σε επιμορφωτικά σεμινάρια του ΟΑΕΔ και ξεκινά να εργάζεται ως τηλεφωνήτρια. Όμως το 2011 συμβαίνουν δυο κρίσιμα για την πορεία της ζωής της συμβάντα, ο χωρισμός της και η απόλυση από την εργασία της. Από το σημείο αυτό και

για τα επόμενα δυο χρόνια, η εργασιακή της ζωή κινείται μεταξύ επιδομάτων ανεργίας, επιμορφωτικών σεμιναρίων του ΟΑΕΔ και εξαμήνων συμβάσεων στον Δήμο Περάματος, μέχρι που καταφέρνει και αποκτά πιστοποίηση για εργασία στον κλάδο του τουρισμού. Παρουσιάζει όλη αυτή την εργασιακή διαδρομή ως «φόντο» σε σχέση με την εμπλοκή της με τη ρεφλεξολογία με την οποία ασχολείται ερασιτεχνικά από το 2009 μέχρι το 2011 που έμεινε άνεργη, ενώ μετά από το 2013 όπου έχει την πιστοποίηση ισχυρίζεται ότι δουλεύει επαγγελματικά με επισκέψεις κατ' οίκον. Αν και η αφηγηματική της προσοχή στη γαμήλια ζωή της οφείλεται σε παρότρυνση του ερευνητή, φαίνεται ότι ήταν για αυτήν μια τραυματική εμπειρία διότι

έχασα την προσωπικότητά μου και σε αυτό φταίω εγώ, δεν φταίει ο σύζυγος, έτσι, γιατί στην πραγματικότητα πάντα εμείς δίνουμε το δικαίωμα του άλλου, να μας φέρεται όπως είναι να μας φέρεται. Έχασα την πραγματική μου ταυτότητα, για αυτό και έφτασα τα 140 κιλά κάποια στιγμή μέσα στον γάμο μου, οπότε δεν μιλούσα, δεν εκφραζόμουν και κατάφερα κάποια στιγμή να φράξω, πάθαινα πάρα πολύ συχνά φαρυγγίτιδες, αυτά θεωρώ ότι είναι σημάδια που εγώ δεν τα δεν τα λάμβανα. Τότε το σώμα μου διαμαρτυρόταν για αυτό που βίωνα.

Η προθυμία της να συμμετέχει σε σεμινάρια και επιμορφώσεις φαίνεται ότι έδρασε ευεργετικά για την ίδια για άλλη μια φορά, καθώς η συμμετοχή της σε μια σχολή γονέων που οργάνωνε το δημοτικό στο οποίο πήγαινε ο γιος της την έκανε να αναθεωρήσει τα όσα βίωνε στον γάμο της.

Και άρχισα σιγά-σιγά να γνωρίζω εμένα και έφτασα στο σημείο και άρχισα πάλι να εκτιμώ εμένανε και έτσι έφυγα από τον γάμο γιατί θεώρησα ότι τα παιδιά μου παίρνουν λάθος μήνυμα, του τι είναι οικογένεια, οπότε αν θα μιμηθούν την οικογένεια που μεγαλώνουν το χάσανε το παιχνίδι και θέλω να είναι ευτυχισμένα. Δεν με ενδιέφερε δηλαδή πόσο θα δυσκολευτώ και αποφάσισα έτσι και έφυγα από το γάμο και έχοντας μία δουλειά όπου έπαιρνα τότε 600 ευρώ, μιλάμε για το 2009 τότε και που δεν μου εγγυόταν κανένας ότι θα έμενα εκεί, όπως και το '12 μας απέλυσαν

Με άλλα λόγια, βλέπουμε ότι η αυτενέργεια της πληροφορήτριας υποβοηθήθηκε από μια κοινωνική σχέση επιλέγοντας τη ρήξη, παρά το ότι μια τέτοια επιλογή θα την ενέτασσε στον κόσμο της επισφάλειας. Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτού του είδους η βιογραφική αυτενέργεια βοηθήθηκε και από δομές πρόνοιας όπως ο ΟΑΕΔ, καθώς δίχως τις παροχές του η πληροφορήτρια ίσως να μην είχε δράσει όπως έδρασε.

Οι θεσμοί που με βοήθησαν πάρα πολύ ήταν του ΟΑΕΔ, που είπα, ότι και το πρόγραμμα αυτό που άρχισα να λέω για τους ανέργους που ήταν τρεις πυλώνες, το ένα ήταν επαγγελματικός προσανατολισμός, το δεύτερο ήτανε βιογραφικό σημείωμα και συνέντευξη και το τρίτο ήτανε επιχειρηματικό σχέδιο, για όσους θέλουν να κάνουν επιχείρηση δική τους, τα οποία τα παρακολούθησα τα διαστήματα που ήμουν άνεργη και τα τρία. Εκμεταλλεύτηκα δηλαδή την ανεργία μου, την έκανα εποικοδομητική στο έπακρο όσο μπορούσα και προσπάθησα αυτό να περάσω και στα παιδιά μου, ότι δεν σημαίνει ότι δεν έχω δουλειά κάθομαι και κλαίω τη μοίρα μου ή μένω άπραγος. Τελείωσα το ΙΕΚ, πήγα στο ΔΙΕΚ, δηλαδή έκανα πράγματα που θεωρούσα ότι θα αποκτήσω εφόδια για να ξαναβγώ στην αγορά εργασίας, να γίνω ανταγωνιστική. Ο ΟΑΕΔ δηλαδή και με το πρόγραμμα αυτό το τρίπτυχο με στήριξε.

Κλείνοντας την αναλυτική μας αυτή εστίαση στη χρονολογία των βιογραφικών δεδομένων των διαδρομών του βίου των τριών πληροφορητών μας, παρατηρούμε τροπικότητες αυτενέργειας υπό την έννοια ότι κάποιες εξ αυτών έχουν έμφυλο χαρακτήρα (οι δυο πρώτες αφορούν αυτενέργεια σχετική με τον κόσμο της εργασίας ενώ η δεύτερη αυτενέργεια σχετική και με την εργασία και με την οικογένεια) και είναι διαφορετικά τα πλαίσια της χρονικής της εξέλιξης. Ας δούμε το ζήτημα αυτό πιο συστηματικά.

Συμπεράσματα – συζήτηση

Η αυτενέργεια των ατόμων του δείγματος δεν αφορά την ικανότητα σχεδιασμού ενός μέλλοντος το οποίο το φέρνουν στο παρόν για να το υλοποιήσουν σε έναν ύστερο χρόνο, αλλά αφορά το γεγονός ότι τα άτομα αυτά δεν έχουν μέλλον και άρα αυτενεργούν σε μια προσπάθεια να ξεφύγουν από την αβεβαιότητα του παρόντος. Με αυτή την έννοια η αυτενέργεια έχει περισσότερο χαρακτήρα ενστίκτου και λιγότερο χαρακτήρα σχεδιασμού. Αυτό θα πρέπει να υπογραμμιστεί διότι στη βιβλιογραφία η έννοια της αυτενέργειας που πριμοδοτείται (Hitlin & Elder 2007) παρουσιάζει ένα υποκείμενο που έχει την ικανότητα να σχεδιάζει μακροπρόθεσμα το μέλλον του, και βασικό χαρακτηριστικό της είναι το ότι αυτός ο σχεδιασμός είναι σκόπιμος και σταθερός για πολλά χρόνια, όχι μεσοπρόθεσμος και εστιασμένος στο παρόν. Με άλλα λόγια, η ικανότητα σχεδιασμού αντιμετωπίζεται ως ένα ατομικού επιπέδου χαρακτηριστικό που επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την αυτενέργεια δίχως όμως να ταυτίζεται με αυτήν.

Αντίθετα, αυτό που ανέδειξε η έρευνά μας είναι ότι η αυτενέργεια έχει πραξολογική θεμελίωση, υπό την έννοια ότι τα νοήματα που την συγκροτούν αναδύονται κατά τη διάρκεια των κοινωνικών καταστάσεων μέσα στις οποίες οι δρώντες αναπτύσσουν δράσεις και πρακτικές. Δεν θα πρέπει να βλέπει κανείς την αυτενέργεια ως κάποιου είδους κίνητρο το οποίο προϋπάρχει της δράσης ή ως εάν να έχει έναν προ-κοινωνικό χαρακτήρα ο οποίος ωθεί τον δρώντα σε συμπεριφορές. Με αυτή την έννοια η αυτενέργεια που δείχνουν τα υποκείμενα της έρευνάς μας δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ως τυφλή αποδοχή των δομικών περιορισμών που συνδέονται με τις ταξικές συνθήκες διαμόρφωσής τους. Επιπλέον, αυτή η ενστικτώδης αυτενέργεια δεν αφορά μόνο την εφηβική ηλικία και τη μετάβαση στην αγορά εργασίας, αλλά φαίνεται ότι είναι μια σταθερή στάση απέναντι σε προβληματικές καταστάσεις σε όλες τις φάσεις της διαδρομής του βίου τους. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι αυτή η ενστικτώδης αυτενέργεια, αντί να συνιστά ένα είδος μοιρολατρίας, αντίθετα, συνιστά ένα είδος οπτιμισμού στη βάση του οποίου το υποκείμενο προσπαθεί να διαχειριστεί την αβεβαιότητα του παρόντος. Η προθυμία ανάληψης ρίσκου, η οποία χαρακτηρίζει όχι μόνο τις περιπτώσεις που παρουσιάσαμε αλλά και τις υπόλοιπες με τις οποίες συνδέεται η κατάσταση της ευαλωτότητας, δηλώνει ακριβώς την προθυμία των υποκειμένων να παρέμβουν στις συνθήκες της αβεβαιότητας που χαρακτηρίζουν τη ζωή τους. Είναι δηλαδή ένας οπτιμισμός μεσαίου ή μικρού βεληνεκούς, ο οποίος σχετίζεται με την απόπειρα αφενός να μην επανέλθουν σε προγενέστερες συνθήκες αβεβαιότητας και αφετέρου να σταθεροποιηθούν σε ένα επίπεδο ζωής ικανό ώστε να τους προστατέψει από μελλοντικές απειλές.

Μία κρίσιμη παράμετρος που αναδείξαμε στην ανάλυσή μας είναι η δομή των τυχαίων συμβάντων με τα οποία σχετίζεται στενά η τροπικότητα της αυτενέργειας. Δεν ήταν τα σταθερά και από το παρελθόν διαμορφωμένα κοινωνικά δίκτυα τα οποία ευνόησαν την ενεργοποίηση αυτής της αυτενέργειας, αλλά μάλλον τυχαίες συναντήσεις με άτομα τα οποία επηρέασαν τις ριφοκίνδυνες αποφάσεις των υποκειμένων. Άρα θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι τόσο η παροντική φύση της αυτενέργειας όσο και η δομή των τυχαίων συμβάντων αποτελούν δύο κρίσιμους μηχανισμούς ή διαδικασίες οι οποίες καθιστούν πιο πιθανή την ευαλωτότητα σε μια ύστερη φάση της διαδρομής του βίου τους. Βεβαίως θα πρέπει να επισημάνουμε τον ρόλο που διαδραματίζουν στη χρονική θεμελίωση της αυτενέργειας οι κοινωνικές σχέσεις μέσα στις οποίες διαμορφώνεται. Ειδικότερα βλέπουμε ότι σχέσεις όπως η εμπλο-

κή σε συνδικαλιστικές πρακτικές ή η συμμετοχή σε προνοιακές δομές συνιστούν καταστάσεις μέσα στις οποίες η αυτενέργεια σχηματοποιείται. Με άλλα λόγια, δεν θα πρέπει να δει κανείς μια γραμμική σχέση μεταξύ ταξικής προέλευσης και χρονικών μορφών αυτενέργειας ή αλλιώς μεταξύ παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος. Αντίθετα, η αυτενέργεια προφανώς έχει αναφορές στο παρελθόν, όμως αυτό που την μορφοποιεί είναι το πώς το εκάστοτε παρόν, εκπεφρασμένο ως συνθήκες και καταστάσεις για δράση, ευνοεί τη δημιουργία ενός μέλλοντος ικανού να αποφευχθεί η επισφάλεια και το ενδεχόμενο της ευαλωτότητας. Άρα είναι πιο εύστοχο να μιλάμε για πλαίσια ευαλωτότητας με διαφορετικές μορφές χρονικότητας και όχι για ψυχολογικά χαρακτηριστικά που προδιαθέτουν σε ευαλωτότητα.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Elder, H. Glen Jr. (1994). Time, Human Agency, and Social Change: Perspectives on the Life Course. *Social Psychology Quarterly*, 57(1), 4-15.
- Elder, H. Glen Jr. (1995). The life course paradigm: Social change and individual development. In P. Moen, G. H. Elder Jr., & K. Luscher (eds) (1995), *Examining lives in context*. Washington, DC: American Psychological Association, 101-139.
- Elder-Vass, Dave (2007). Reconciling Archer and Bourdieu in an Emergentist Theory of Action. *Sociological Theory* 25(4), 325-45.
- Emirbayer, Mustafa & Mische, Anne (1998). What Is Agency? *The American Journal of Sociology*, 103(4), 962-1023.
- Gecas, Victor (1989). The social psychology of self-efficacy. *Annual Review of Sociology*, 15, 291-316.
- Granovetter, S. Mark (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 5(1), 1360-1380.
- Han, Clara (2018). Precarity, Precariousness, and Vulnerability. *Annual Review of Anthropology*, 47, 331-43.
- Hitlin, Steven & Elder, Glen H. Jr (2007). Agency: An empirical model of an abstract concept. In R. McMillan (ed.), *Constructing adulthood: Agency and subjectivity in adolescence and adulthood*. AmsterdamQ Elsevier.
- Mannila, Simo (2015). Informal Employment and Vulnerability in Less Developed Markets. In J. Vuori, R. Blonk, R. Price (eds), *Sustainable Working Lives. Managing Work Transitions and Health throughout the Life Course*, 17-34.
- Mayer, Ulrich Karl (2004). Whose Lives? How History, Societies, and Institutions Define and Shape Life Courses. *Research in Human Development*, 1, 3.

- Price, H. R. (2015). Changing Life Trajectories, Employment Challenges and Worker Health in Global Perspective. In J. Vuori, R. Blonk, R. Price (eds), *Sustainable Working Lives. Managing Work Transitions and Health throughout the Life Course*, 2-16.
- Rosenthal, Gabrielle & Fischer-Rosenthal, Wolfgang (2004). The Analysis of Narrative-biographical Interviews. In U. Flick, E. Kardorff & I. Steinke (eds), *A companion to qualitative research*, translated by B. Jenner. London: Sage.
- Spyridakis, Manos & Christodoulou, Michalis (2019). The life-course determinants of falling from grace: on the temporalities of precariousness. In M. Christodoulou & M. Spyridakis (eds), *Emotions, temporalities and working-class identities in the 21st century*. New York: Nova Publishers.
- Tsiolis, Giorgos & Christodoulou, Michalis (2021). *Social causation and biographical research. Philosophical, theoretical and methodological arguments*. London: Routledge.
- Wengraf, Tom (2001). *Qualitative research interviewing: Biographic, narrative and semi-structured methods*. London, England: SAGE.

Ελληνόγλωσση

- Σπυριδάκης, Μάνος (2018). *Homo precarious. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο.
- Σπυριδάκης, Μάνος (2010). *Εργασία και κοινωνική αναπαραγωγή στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία του Πειραιά* (μτφρ. Ελένη Οικονόμου). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τσιώλης, Γιώργος (2006). *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Χριστοδούλου, Μιχάλης (2019). *Κριτικός ρεαλισμός και βιογραφική μέθοδος στην ποιοτική έρευνα. Φιλοσοφικά ζητήματα και ερευνητικές εφαρμογές*. Πάτρα: Opportuna.

Αστεγία και ευαλωτότητα. Η περίπτωση της Κορίνθου

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΠΙΤΖΙΟΣ* – ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ**

Εισαγωγή

Η ΕΛΛΕΙΨΗ ΣΤΕΓΗΣ είναι μια μορφή ακραίας ευαλωτότητας, η οποία έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον πολλών διαφορετικών επιστημονικών ειδικοτήτων. Αποτελεί δε ένα δυναμικό, μεταβαλλόμενο και πολυδιάστατο κοινωνικό ζήτημα, που μετασχηματίζεται ανάλογα με τα διαφορετικά κάθε φορά κοινωνικοοικονομικά, ιστορικά, πολιτισμικά και θεωρητικά ιδεολογικά πλαίσια ευημερίας (Arapoglou 2002: 35). Οι θεωρητικοί που ασχολήθηκαν με το ζήτημα ανέπτυξαν διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις διευρύνοντας τον επιστημονικό διάλογο της εξέτασης του φαινομένου. Οι πρώτες θεωρητικές προσεγγίσεις, υπό την επιρροή της φιλελεύθερης και νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας έως τις αρχές της δεκαετίας του 1970, ερμήνευσαν την αστεγία ως φαινόμενο οικειοθελούς αποχώρησης από την κοινωνία, αποδίδοντας την κοινωνική κατάσταση των αστέγων σε ατομικά αίτια (Busch-Geertsema *et al.* 2010: 10-11). Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, με την ιδεολογική κυριαρχία του κοινωνικού κράτους, επικράτησαν οι δομικές προσεγγίσεις που ερμήνευσαν το φαινόμενο με κοινωνικούς και οικονομικούς όρους. Ο επιστημονικός διάλογος εμπλουτίστηκε προς τα τέλη της δεκαετίας του 1990, με μια ακόμη αναθεώρηση των υφιστάμενων ερμηνειών (Arapoglou 2002: 51) που επιχειρήσε να ενσωματώσει το δίπολο

* Κοινωνικός Λειτουργός, MSc, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου Τμ. Κοινωνικής Προστασίας Δ. Κορινθίων, tasosmpi78@gmail.com

** Κοινωνική Λειτουργός, MSc, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Αν. Προϊσταμένη Τμ. Κοινωνικής Προστασίας Δ. Κορινθίων, a.spiropoulou@1383.syzefxis.gov.gr

ατομικοί και δομικοί παράγοντες της αστεγίας σε μια ενιαία προσέγγιση, αυτή της «Νέας Ορθοδοξίας» (Dant & Deacon 1989, Pleace 2000). Η προσέγγιση συνδυάζει τα ατομικά με τα δομικά αίτια, υποστηρίζοντας ότι οι δομικοί παράγοντες δημιουργούν ευνοϊκές συνθήκες για την εμφάνιση αστέγων, δίνοντας παράλληλα έμφαση στο γεγονός ότι οι άνθρωποι που αντιμετωπίζουν προσωπικά προβλήματα είναι οι περισσότερο ευάλωτοι και εκτεθειμένοι σε αυτό τον κοινωνικό κίνδυνο (Fitzpatrick 2005: 4). Από το 1990 έως σήμερα έχει αναπτυχθεί έντονη κριτική στην προσέγγιση της «Νέας Ορθοδοξίας», επισημαίνοντας τη σημασία όλο και περισσότερων αιτιακών παραγόντων στην προσπάθεια καλύτερης κατανόησης του φαινομένου της αστεγίας, όπως είναι ο ρόλος των θεσμικών ή σχεσιακών παραγόντων (Morse 1992: 9-12), ο ρόλος των προβλημάτων στις διαπροσωπικές σχέσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος του ατόμου (Mallett 2005) ή και ο ρόλος της οικογένειας (Edgar 2009: 7). Παράλληλα στο πλαίσιο της άσκησης κριτικής προς τη «Νέα Ορθοδοξία» έχει επιχειρηθεί η προσέγγιση του φαινομένου από τον φεμινισμό, τον μεταμοντερνισμό, τον κριτικό ρεαλισμό κ.ά.

Από τις νεότερες θεωρητικές προσεγγίσεις, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια κατανόησης της αστεγίας υπό το πρίσμα μιας εθνογραφικής σκοπιάς όπως αυτή που παρουσιάζεται στη μελέτη του Somerville (2013). Ο Somerville (2013: 389) προσθέτει τη μελέτη της πορείας ζωής των αστέγων ως παράμετρο για την κατανόηση των αιτιών της αστεγίας, δίνοντας έμφαση στον ρόλο κρίσιμων γεγονότων στη ζωή του κάθε ατόμου, που σχετίζονται τελικά και με τον μοναδικό τρόπο που βιώνει την έλλειψη στέγης. Κατά τον Somerville (2013: 408-9), οι άστεγοι είναι κοινωνικά υποκείμενα με τις δικές τους προσωπικές ιστορίες, τα δικά τους βιώματα, έχοντας ζήσει στα δικά τους ιδιαίτερα περιβάλλοντα σε διαφορετικές και μοναδικές συνθήκες, οι οποίες βιώνονται μοναδικά. Στην περίπτωση ενός πολυσύνθετου φαινομένου, όπως αυτού της αστεγίας, η έρευνα μέσα από τις πορείες ζωής των αστέγων μπορεί να προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες και δεδομένα για γεγονότα που οδήγησαν στην έλλειψη στέγης αλλά και πληροφορίες για τον σχεδιασμό ενός αποτελεσματικότερου δρόμου για την πορεία εξόδου από αυτήν.

Τα τελευταία χρόνια, τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ευρώπη, πολλές έρευνες έχουν εστιάσει στις πορείες ζωής των αστέγων, με στόχο την ανάδειξη βιωμάτων που οδηγούν στην αστεγία και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Ταυτόχρονα οι ερευνητές επιχειρούν την αξιολόγηση των μοντέλων κοινοτικής φροντίδας, υπό το πρίσμα των επιπτώσεων στις πορείες ζωής των αστέγων και της αποτελεσματικότητάς τους, προ-

κειμένου αυτοί να οδηγηθούν σε ασφαλέστερες μορφές στέγασης και επανένταξης (Αράπογλου 2015, Somerville 2013). Στο επίπεδο των νεότερων προτάσεων πολιτικών στέγασης διεθνώς, έχει υιοθετηθεί ως αποτελεσματικότερη η καθιέρωση ολοκληρωμένων στρατηγικών που στηρίζονται σε τρεις πυλώνες: την πρόληψη, την άμεση επαναστέγαση-επανένταξη και την αναγνώριση των πολλαπλών κινδύνων που οδηγούν στην αστεγία. Η υιοθέτηση στις ΗΠΑ της προσέγγισης «Προτεραιότητα στη Στέγαση» («Housing First») και στην Ευρώπη του τροποποιημένου μοντέλου «Καθοδήγηση σε Στέγαση» («Housing-Led»), ιεραρχούν ως προτεραιότητα την κάλυψη της στεγαστικής ανάγκης, η οποία συνοδεύεται σε δεύτερο χρόνο από την ψυχοκοινωνική υποστήριξη που παρέχεται οίκαδε ή στην κοινότητα (Αράπογλου 2015). Στην Ελλάδα επιχειρήθηκε η πιλοτική εφαρμογή του προγράμματος «Στέγαση και Επανένταξη» το 2015 για δώδεκα μήνες, το οποίο είχε ως κύριο στόχο την άμεση παροχή υπηρεσιών στέγασης, με ταυτόχρονη παροχή υπηρεσιών κοινωνικής ένταξης και επανένταξης στην απασχόληση. Το πρόγραμμα ήταν μια βραχυπρόθεσμη παρέμβαση, πλήρως εξαρτημένη από τον διαθέσιμο προϋπολογισμό και όχι από την εκτίμηση των αναγκών, με σχεδιαστικά προβλήματα και οριζόντιο χαρακτήρα που έρχονται σε αντίθεση με την τάση εξατομίκευσης του «Housing-Led». Παρά τα όποια προβλήματα, όμως, το συγκεκριμένο πρόγραμμα αποτέλεσε μια πρώτη σημαντική προσπάθεια ολιστικής προσέγγισης του κοινωνικού προβλήματος της αστεγίας στην Ελλάδα. Στην παρούσα φάση επιχειρείται η συνέχιση του προγράμματος «Στέγαση και επανένταξη» με την πρόσφατη θεσμοθέτηση, τον Νοέμβριο του 2020, του προγράμματος «Στέγαση και Εργασία για τους αστέγους», το οποίο θα έχει διάρκεια κατ' ελάχιστον δυο έτη και θα περιλαμβάνει τρεις πυλώνες: πρώτον την επιδότηση ενοικίου, την κάλυψη δαπανών για οικοσκευή και λοιπές λειτουργικές ανάγκες του νοικοκυριού· δεύτερον, την παροχή υπηρεσιών ψυχοκοινωνικής στήριξης και διασύνδεσης με συμπληρωματικές κοινωνικές παροχές και υπηρεσίες· και τρίτον, τις υπηρεσίες ενεργοποίησης, κατάρτισης και προώθησης στην εργασία. Αναμένεται να αξιολογηθεί αν θα μπορέσει το νέο αυτό πρόγραμμα να ξεπεράσει τις αδυναμίες και τα προβλήματα της εφαρμογής του προγράμματος «Στέγαση και Επανένταξη», δίνοντας στην κοινότητα τη δυνατότητα εφαρμογής μιας πιο αποτελεσματικής ολιστικής παρέμβασης στο πρόβλημα της αστεγίας.

Πριν από την υιοθέτηση οποιουδήποτε προγράμματος, κρίνεται αναγκαία η καταγραφή των αστέγων τόσο σε εθνικό όσο και σε τοπικό επίπεδο, προκειμένου να διασφαλιστεί η απαιτούμενη εξατομίκευ-

ση των παρεχόμενων υπηρεσιών προς τους αστέγους της κάθε περιοχής και να αποφευχθούν αποκλεισμοί και οριζόντιες πολιτικές του παρελθόντος. Μια τέτοιου είδους καταγραφή θα πρέπει να εντάσσεται στην αναλυτική εμβέλεια της εθνογραφικής προσέγγισης, η οποία υιοθετείται από την παρούσα έρευνα. Υπό το πρίσμα της θεωρητικής προσέγγισης του Somerville επιχειρείται μια προσπάθεια κατανόησης της αστεγίας, εστιάζοντας όχι μόνο στην αναζήτηση των αιτιακών της παραγόντων, αλλά πρωτίστως στην ανάδειξη των μοναδικών βιωμάτων του κάθε συνομιλητή. Σε αυτή τη συνάφεια η παρούσα έρευνα, παρά τις αποδεκτές σε ευρωπαϊκό επίπεδο κατηγοριοποιήσεις των αστέγων, ακολουθεί περιορισμούς που έχουν τεθεί θεσμικά στην καταγραφή και την εννοιολογική προσέγγιση του όρου της αστεγίας στην Ελλάδα.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, κοινά αποδεκτή σήμερα θεωρείται η τυπολογία ETHOS της FEANTSA. Η τυπολογία αυτή στηρίζεται στην αποδοχή ότι η έννοια του «σπιτιού» ορίζεται από τρεις παραμέτρους, η έλλειψη των οποίων περιγράφει την έλλειψη στέγης. Οι παράμετροι αυτοί αφορούν τη φυσική, κοινωνική και νομική διάσταση του σπιτιού. Αναλυτικότερα, η εν λόγω τυπολογία κατατάσσει τους αστέγους σε τέσσερις κύριες κατηγορίες: α) άστεγοι στον δρόμο, β) έλλειψη κατοικίας, γ) επισφαλής στέγη και δ) ανεπαρκής ή ακατάλληλη στέγη – που με τη σειρά τους χωρίζονται σε 13 υποκατηγορίες σύμφωνα με επιμέρους λειτουργικούς ορισμούς, ώστε να μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την καταγραφή και τη χαρτογράφηση του προβλήματος, την εξέλιξη, παρακολούθηση και αξιολόγησή του.

ΑΣΤΕΓΟΙ ΣΤΟΝ ΔΡΟΜΟ	Λειτουργικός ορισμός	Συνθήκες διαβίωσης	Γενικοί προσδιορισμοί όρων κατοικίας εννοιολογική κατηγορία
	1. Άνθρωποι που ζουν στον δρόμο	1.1 Διαμονή σε δημόσιους χώρους ή εξωτερικούς χώρους	Διαμονή στον δρόμο ή σε δημόσιους χώρους, χωρίς το κατάλυμα να μπορεί να θεωρηθεί τύπος κατοικίας
	2. Διαμονή σε χώρους για επείγουσες περιπτώσεις	2.1 Διανυκτέρευση σε ξενώνες ύπνου	Άνθρωποι χωρίς σταθερό τόπο διαμονής, που χρησιμοποιούν για διανυκτέρευση υποβαθμισμένα καταλύματα

ΣΤΕΡΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ	3. Διαμονή σε ξενώνες για αστέγους	3.1 Διαμονή σε ξενώνα για αστέγους 3.2 Προσωρινή παραμονή σε ξενώνα για αστέγους 3.3 Υποστηριζόμενη διαμονή σε μεταβατικό στάδιο	Ο χρόνος παραμονής ορίζεται να είναι σύντομος*
	4. Φιλοξενία σε ξενώνες γυναικών	4.1 Διαμονή σε ξενώνες γυναικών	Σύντομη* φιλοξενία γυναικών που έχουν βιώσει ενδοοικογενειακή βία
	5. Διαμονή σε κέντρα για μετανάστες πρόσφυγες	5.1 Προσωρινή φιλοξενία σε κέντρα υποδοχής για αιτούντες άσυλο 5.2 Προσωρινή φιλοξενία για μετανάστες	Βραχυχρόνια φιλοξενία σε χώρους υποδοχής λόγω νομικής εκκρεμότητας
	6. Πρόσωπα που φεύγουν από Ιδρύματα	6.1 Εξιτήριο από σωφρονιστικά καταστήματα – Αποφυλακιστέοι 6.2 Εξιτήριο από Ψυχιατρεία και άλλα Νοσοκομεία ή αποφοίτηση από θεραπευτικά προγράμματα για χρήση ουσιών 6.3 Λήξη φιλοξενίας σε Ιδρύματα Παιδικής Προστασίας / στέγες ανηλίκων	Δεν υπάρχει άλλη κατοικία πριν από την αποφυλάκιση Παράταση της νοσηλείας λόγω της έλλειψης στέγης Δεν πιστοποιείται η ύπαρξη κατοικίας (με τη συμπλήρωση των 18 χρόνων)
	7. Πρόσωπα που λαμβάνουν μακροχρόνια υποστήριξη	7.1 Στεγαστική φροντίδα για ηλικιωμένους αστέγους 7.2 Υποστηριζόμενη διαμονή για πρώην αστέγους	Διαμονή μακράς διάρκειας* και παροχή φροντίδας για πρώην αστέγους
ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΠΟΥ ΖΟΥΝ ΣΕ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΣΤΕΓΑΣΗΣ	8. Άνθρωποι που ζουν σε επισφαλή κατοικία	8.1 Προσωρινή φιλοξενία σε συγγενείς ή φίλους (από ανάγκη) 8.2 Διαμονή σε καθεστώς παράνομης ή παράτυπης υπενοικίασης 8.3. Παράνομη καταπάτηση γης (για στεγαστικό σκοπό)	Προσωρινή διαμονή σε συμβατική κατοικία αλλά όχι σε κανονική και μόνιμη λόγω έλλειψης στέγης Διαμονή χωρίς νόμιμη ενοικίαση – παράνομη κατάληψη Καταπάτηση γης χωρίς νόμιμα δικαιώματα
	9. Άνθρωποι που ζουν υπό την απειλή έξωσης	9.1 Αναγκαστική έξωση με δικαστική εντολή από ενοικιαζόμενη κατοικία 9.2 Εντολή κατάσχεσης ιδιόκτητης κατοικίας	Όπου εντολές για έξωση είναι σε ισχύ Όπου υπάρχει δικαστική εντολή για κατάσχεση
	10. Πρόσωπα που ζουν υπό την απειλή βίας	10.1 Διαμονή στην οικογενειακή εστία με καταγεγραμμένα από την αστυνομία περιστατικά βίας	Όταν η αστυνομία λαμβάνει μέτρα για να εξασφαλίσει ασφαλή διαμονή σε θύματα ενδοοικογενειακής βίας

ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΠΟΥ ΔΙΑΒΙΟΥΝ ΣΕ ΑΝΕΠΑΡΚΗ – ΑΚΑΤΑΛΛΗΛΑ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΑ	11. Άνθρωποι που ζουν σε προσωρινά ή πρόχειρα καταλύματα	11.1 Τροχόσπιτα – Αυτοκίνητα 11.2 Μη συμβατικές κατασκευές 11.3 Προσωρινές κατασκευές	Δεν προορίζονται για μόνιμη διαμονή Αυτοσχέδιες κατασκευές, παραπήγματα ή παράγκες Ημιμόνιμες κατασκευές, λυόμενα ή containers
	12. Άνθρωποι που ζουν σε ακατάλληλα καταλύματα	12.1 Κατελημμένα κτίρια ακατάλληλα για κατοίκηση	Χώροι που θεωρούνται ακατάλληλοι για κατοίκηση σύμφωνα με την υπάρχουσα νομοθεσία
	13. Διαμονή υπερβολικά μεγάλου αριθμού ανθρώπων στον ίδιο χώρο	13.1 Υπέρβαση του ανώτατου επιτρεπτού ορίου συνωστισμού σε κατοικία	Υπέρβαση του ανώτατου επιτρεπτού εθνικού ορίου ανθρών ανά χρησιμοποιούμενο δωμάτιο ή επιφάνεια κατοικίας ανά άτομο
Σημείωση: Ως διαμονή σύντομης διάρκειας ορίζεται χρόνος λιγότερος του έτους. Ως διαμονή μακράς διάρκειας ορίζεται χρόνος πέραν του έτους. Αυτός ο ορισμός είναι συμβατός με τους ορισμούς των απογραφών, όπως συνιστώνται στην Έκθεση του 2006 της UNECE / EUROSTAT.			

(FEANTSA, 2006),

Στην Ελλάδα, θεσμικά η αστεγία ορίζεται στον Νόμο 4052/2012, όπου: «Ως άστεγοι λογίζονται όλα τα άτομα που διαμένουν νόμιμα στη χώρα, τα οποία στερούνται πρόσβασης ή έχουν επισφαλή πρόσβαση σε επαρκή ιδιόκτητη, ενοικιαζόμενη ή παραχωρημένη κατοικία που πληροί τις αναγκαίες τεχνικές προδιαγραφές και διαθέτει τις βασικές υπηρεσίες ύδρευσης και ηλεκτροδότησης. Στους αστέγους περιλαμβάνονται ιδίως αυτοί που διαβιούν στον δρόμο, σε ξενώνες, αυτοί που φιλοξενούνται από ανάγκη προσωρινά σε ιδρύματα ή άλλες κλειστές δομές, καθώς και αυτοί που διαβιούν σε ακατάλληλα καταλύματα». Ο ορισμός αυτός αποκλίνει σαφώς από την ευρύτητα της τυπολογίας ETHOS.

Από την άλλη, η καταγραφή και μελέτη του φαινομένου της αστεγίας αποτελεί πρόσφατο αντικείμενο ενασχόλησης σε θεσμικό και επιστημονικό επίπεδο στη χώρα μας. Η προσπάθεια μιας διευρυμένης θεσμικής καταγραφής των αστέγων ξεκίνησε να γίνεται έμμεσα, με τη θεσμοθέτηση του Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος (ΕΕΕ) το 2017, όπου στην ΚΥΑ εφαρμογής του ορίζεται ως αναγκαία για τη χορήγηση του επιδόματος η διαπίστωση της αστεγίας και η καταγραφή των αστέγων από τις κοινωνικές υπηρεσίες των Δήμων. Η ΚΥΑ αυτή έρχεται με τη σειρά της να περιορίσει ακόμα και τη χορήγηση οικονομικής ενίσχυ-

σης ατόμων που βρίσκονται σε οικονομική αδυναμία και σύμφωνα με το ETHOS λογίζονται ως άστεγοι. Στην κατηγορία των αποκλειόμενων από το ΕΕΕ συμπεριλαμβάνονται υποκείμενα που ζουν σε επισφαλή κατοικία (προσωρινή φιλοξενία σε συγγενείς ή φίλους από ανάγκη, οι διαμένοντες σε καθεστώς παράνομης ή παράτυπης ενοικίασης ή παραχώρησης). Επίσης, σύμφωνα με την ίδια ΚΥΑ δεν καταγράφονται ως άστεγοι άτομα που διαβιούν σε νοικοκυριά τα οποία ζουν υπό την απειλή έξωσης καθώς και τα νοικοκυριά στα οποία διαμένουν και συνωστίζονται άτομα πέραν του επιτρεπτού ανώτερου ορίου στην ίδια κατοικία (κατηγορίες 9 και 13 της τυπολογίας ETHOS). Οι κατηγορίες αυτές αποτελούν τους αθέατους αστέγους για τη χώρα μας.

Στην περίπτωση της Κορίνθου, από την ανάλυση των στοιχείων καταγραφής των αστέγων του Δήμου, ο οποίος είναι ένας μεσαίος μητροπολιτικός δήμος που σύμφωνα με την απογραφή του 2011 έχει 58.192 κατοίκους, παρά τους ερευνητικούς και γραφειοκρατικούς περιορισμούς μπορούμε να εντοπίσουμε σημαντικά στοιχεία που αφορούν την πορεία του φαινομένου από το 2017 έως σήμερα. Λαμβάνοντας υπόψη τα στατιστικά στοιχεία καταγραφής των αστέγων στον εν λόγω Δήμο, παρατηρείται μια αυξητική τάση, όπως παρουσιάζεται στον παρακάτω πίνακα.

	ΑΥΤΟ-ΚΙΝΗΤΟ	ΑΚΑΤΑΛΛΗΛΟ ΟΙΚΗΜΑ	ΔΡΟΜΟ	ΥΠΝΩΤΗΡΙΟ-ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟ	ΤΡΟΧΟΣΠΙΤΟ	ΣΥΝΟΛΟ
2017	1	9	2	1		13
2018	2	12	3		1	18
2019	6	28	4		1	39
2020	4	31	5	4	6	50

(Αρχεία Τμήματος Κοινωνικής Προστασίας Δήμου Κορινθίων, 2020)

Όπως διαφαίνεται, το 2017 είχαν καταγραφεί 13 άστεγοι, το 2018 οι καταγεγραμμένοι άστεγοι ήταν 18, το 2019 ο αριθμός ανήλθε σε 39 και το 2020 ο αριθμός τους αυξήθηκε σε 50. Μέσα σε τέσσερα χρόνια υπήρξε τετραπλασιασμός των αστέγων. Το ποσοστό των ανδρών φαίνεται να υπερτερεί σημαντικά των γυναικών, αφού οι άνδρες αποτελούν το 82% των αστέγων. Το μεγαλύτερο ποσοστό αστέγων, 32%, ανήκει στην ηλικιακή ομάδα 51-60 ετών. Ποσοστό 28% των αστέγων είναι ηλικίας 61-70

ετών, ηλικιακή ομάδα που αντιμετωπίζει ακόμη μεγαλύτερη δυσκολία στην πρόσβαση στην εργασία, με αποτέλεσμα να ενισχύονται οι παράγοντες που δυσχεραίνουν την έξοδο από την αστεγία. Ενδεικτικά επίσης, σημαντικό εύρημα από την ανάλυση των στατιστικών στοιχείων της καταγραφής αποτελεί το αυξημένο ποσοστό των αστέγων που διαβιούν σε ακατάλληλο οίκημα από το 2017 έως το 2020.

Αναφορικά με τον τρόπο παρέμβασης, η πολιτική ενίσχυσης και υποστήριξης της ευπαθούς ομάδας των αστέγων στον Δήμο από το 2020, στο πλαίσιο της κοινωνικής του πολιτικής, ελλείπει άλλων εξειδικευμένων δομών φιλοξενίας και των ιδιαίτερων συνθηκών που έχουν διαμορφωθεί από την πανδημία του covid-19, φαίνεται να έχει περιορίσει τον αριθμό των αστέγων που διαβιούσαν στον δρόμο, αφού κάποιοι εξ αυτών φιλοξενοούνται προσωρινά σε ξενοδοχείο της πόλης με σκοπό την προστασία τους από την απόλυτη εξαθλίωση με την κάλυψη των βασικών αναγκών στέγασης και διατροφής τους. Πρόκειται για ένα τοπικού χαρακτήρα δίκτυ προστασίας πολιτικής έκτακτης ανάγκης. Είναι, εντός αυτού του θεσμικού πλαισίου που η παρούσα εθνογραφική έρευνα διενεργείται με σκοπό να αναδείξει τη βιωματική διάσταση της αστεγίας των υποκειμένων με σκοπό να φωτίσει κάποιους από τους λόγους που τους ώθησαν σε αυτή τη συνθήκη.

Μεθοδολογία έρευνας

Η παρούσα έρευνα αφορά την προσπάθεια ανάδειξης της ευαλωτότητας λόγω αστεγίας ως κοινωνικής εμπειρίας. Η έμφαση αφορά το βίωμα της συνθήκης αυτής, διότι θεωρούμε ότι έτσι θα αναδειχθεί το πλαίσιο και η προοπτική των πρακτικών των υποκειμένων της, όπως και άλλες παρόμοιες μελέτες έχουν δείξει. Υπό την έννοια αυτή, ως κοινωνική εμπειρία στην παρούσα μελέτη λογίζεται η υποκειμενική έκφραση του τρόπου με τον οποίο η πραγματικότητα γίνεται συνειδητή και κατανοητή από τους συνομιλητές, οι οποίοι με τη σειρά τους επαναδρούν ενεργητικά σε αυτήν (Bruner 1986: 4). Συνεπακόλουθα, επιχειρούμε να διερευνήσουμε την ιστορία ζωής των συνομιλητών εστιάζοντας σε εκείνα τα σημεία που για τους ίδιους έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στο να οδηγηθούν στη στεγαστική αποστέρηση, καθώς και στο πώς οι υπάρχουσες εθνικές και τοπικές κοινωνικές παροχές συμβάλλουν, κατά την άποψή τους, στην επίτευξη ή μη της εξόδου τους από την αστεγία, την εκτίμηση από τους ίδιους των πολιτικών και του φορέα υλοποίησής τους και στο πώς τελικά οι ίδιοι βιώνουν το παρόν και ονειρεύονται το μέλλον.

Για την υλοποίηση της έρευνας χρησιμοποιήθηκε η ποιοτική μέθοδος με την παραγωγή δεδομένων μέσω της εφαρμογής του εργαλείου της ημιδομημένης συνέντευξης με ερωτήσεις ανοικτού τύπου (Mason 2002). Ο οδηγός συνέντευξης αποτελείται από τριάντα ερωτήσεις και βασίζεται σε πέντε βασικούς θεματικούς άξονες. Οι άξονες αυτοί αποσκοπούν στη διερεύνηση της ατομικής πορείας ζωής των συνομιλητών και των λόγων που οι ίδιοι πιστεύουν ότι τους οδήγησαν στην αστεγία, την αξιολόγηση της σχέσης τους με τις κοινωνικές υπηρεσίες και τους προβληματισμούς τους επί της γραφειοκρατικής διαδικασίας λήψης των εθνικών και τοπικών κοινωνικών παροχών (ΕΕΕ, Επίδομα Στέγασης και του προγράμματος προσωρινής στέγασης σε ξενοδοχείο του Δήμου Κορινθίων), καθώς και της επίδρασης αυτών τόσο στην ποιότητα ζωής τους όσο και στην αντιμετώπιση της αστεγίας τους. Ως τελικός θεματικός άξονας τέθηκε η βιωματική εμπειρία της συνθήκης της ευαλωτότητας σε επιμέρους πτυχές της ζωής των συνομιλητών, η προσωπική εκτίμηση της δυνατότητας εξόδου από αυτήν και οι μελλοντικοί στόχοι και προσδοκίες τους.

Λόγω της φύσης της έρευνας, το εννοιολογικό πλαίσιο της αστεγίας θεμελιώνεται στους περιορισμούς και τις διατυπώσεις του επίσημου κρατικού ταξινόμητικού μηχανισμού (ΚΥΑ του 2018 περί Καθορισμού των όρων και των προϋποθέσεων εφαρμογής του προγράμματος Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος). Πιο συγκεκριμένα, ως άστεγοι ορίζονται τα άτομα που διαβιούν στον δρόμο ή σε ακατάλληλα καταλύματα, υπό την προϋπόθεση ότι έχουν καταγραφεί από τις κοινωνικές υπηρεσίες των Δήμων ή των Κέντρων Κοινότητας ή κάνουν χρήση Υπνωτηρίων που λειτουργούν στους Δήμους και η διαπίστωση της έλλειψης στέγης έχει τεκμηριωθεί με τη διεξαγωγή κοινωνικής έρευνας.

Ο πληθυσμός της μελέτης βασίστηκε στην επιλογή 10 ατόμων από το μητρώο συνολικά 50 εγγεγραμμένων αστέγων του Τμήματος Κοινωνικής Προστασίας του Δήμου Κορινθίων και αποτελείται από οχτώ (8) άνδρες και δύο (2) γυναίκες· οι δε ηλικίες τους κυμαίνονται από 42 έως 72 ετών. Η διαδικασία παραγωγής των δεδομένων στηρίχθηκε σε ατομικές συνεντεύξεις διάρκειας κατά μέσο όρο σαράντα (40) λεπτών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν κατά το χρονικό διάστημα από 18/11/2020 έως 6/12/2020. Επίσης, για λόγους δεοντολογίας και τήρησης του απορρήτου των προσωπικών δεδομένων έχει τηρηθεί η ανωνυμία.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ένας σημαντικός ερευνητικός περιορισμός, ότι οι ερευνητές έχουν διττή ιδιότητα, αυτήν του συνεντευκτή και αυτήν του εκπροσώπου της κοινωνικής υπηρεσίας, που καλείται να κριθεί από τους ερωτώμενους μέσα από τα συγκεκριμένα

ερευνητικά ερωτήματα. Επομένως είναι πιθανό το δεδομένο αυτό να έχει επηρεάσει την έρευνα. Ωστόσο, καταβλήθηκε προσπάθεια αυτό το γεγονός να μετατραπεί σε πλεονέκτημα, λόγω του ήδη υπάρχοντος κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ των δύο μερών. Από την αρχή δε της συνέντευξης διευκρινιζόταν στους συνομιλητές ότι η διαδικασία είναι ανώνυμη και τα αποτελέσματά της θα χρησιμοποιηθούν για ερευνητικούς και μόνο σκοπούς.

Προφίλ πληθυσμού έρευνας

Ο Γιάννης, 42 ετών, είναι σε διάσταση με τη σύζυγό του εδώ και πάρα πολλά χρόνια και έχει έναν γιο. Φοίτησε έως την πρώτη τάξη του λυκείου. Εργαζόταν σαν ιδιωτικός υπάλληλος σε διάφορες επιχειρήσεις πριν μείνει άστεγος. Είναι άστεγος εδώ και τέσσερα χρόνια. Χαρακτηριστικά, ο ίδιος αναφέρει: «πλέον έχω χάσει την μπάλα πότε έμενα σε κανονικό σπίτι [παύση] θυμήθηκα [...] σε ένα κτήμα που είχε ένα καλύβι μέσα [...] σε κανονικό σπίτι πριν τέσσερα περίπου χρόνια, όταν χώρισα με τη γυναίκα μου». Αντιμετωπίζει προβλήματα υγείας (σακχαρώδη διαβήτη, κατάθλιψη, καρδιολογικά προβλήματα) και, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, σε νεαρή ηλικία έκανε περιστασιακή χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών. Αυτό το διάστημα διαμένει σε ξενοδοχείο της πόλης της Κορίνθου, κάνοντας χρήση του προγράμματος φιλοξενίας αστέγων.

Ο Νίκος, 52 ετών, είναι διαζευγμένος με ένα παιδί (26 ετών). Εργαζόταν σε διάφορες περιστασιακές δουλειές και είναι άστεγος εδώ και πέντε μήνες. Είναι απόφοιτος δημοτικού. Προβλήματα υγείας δεν μας ανέφερε. Παλαιότερα έκανε χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών (ναρκωτικά και αλκοόλ). Αυτό το διάστημα διαμένει σε ξενοδοχείο της πόλης της Κορίνθου, κάνοντας χρήση του προγράμματος φιλοξενίας αστέγων.

Ο Γιώργος, 58 ετών, είναι ανύπαντρος, διαμένει στο αυτοκίνητό του ως άστεγος εδώ και επτά χρόνια, είναι απόφοιτος δημοτικού και εργαζόταν ως βαφέας. Δεν αντιμετωπίζει προβλήματα υγείας.

Ο Πέτρος, 70 ετών, είναι χωρισμένος πατέρας τριών παιδιών. Φοίτησε έως την τετάρτη τάξη του δημοτικού. Είναι άστεγος εδώ και δεκατέσσερα χρόνια και την τελευταία φορά εργάστηκε ως οικοδόμος. Δεν αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα υγείας και κάνει χρήση του προγράμματος φιλοξενίας αστέγων του Δήμου Κορινθίων.

Ο Κώστας, 62 ετών, είναι χωρισμένος και πατέρας δύο παιδιών. Φοίτησε έως τη δεύτερη γυμνασίου. Διαμένει σε ακατάλληλο οίκημα χωρίς ρεύμα και παροχή νερού εδώ και τρία χρόνια και πριν μείνει άνεργος εργαζόταν ως προωθητής βιβλίων σε εκδοτικό οίκο.

Ο Δημήτρης, 70 ετών, είναι χωρισμένος, χωρίς να έχει αποκτήσει παιδιά. Από το 2008 είναι άστεγος, έκανε χρήση για έξι μήνες του προγράμματος φιλοξενίας αστέγων του Δήμου και τώρα διαμένει σε ένα δωμάτιο χωρίς ρεύμα. Ήταν φοιτητής ιατρικής, αλλά δεν αποφοίτησε ποτέ από την Ιατρική Αθηνών. Δεν αντιμετωπίζει προβλήματα υγείας. Κάνει περιστασιακές δουλειές.

Ο Ανδρέας, 72 ετών, είναι χωρισμένος, χωρίς όμως να έχει πάρει διαζύγιο, και πατέρας έξι παιδιών. Έχει φοιτήσει έως την έκτη τάξη του δημοτικού. Κάνει χρήση του προγράμματος φιλοξενίας αστέγων και έκανε περιστασιακές εργασίες στη ζωή του. Λαμβάνει προνοιακή σύνταξη λόγω ψυχιατρικών προβλημάτων και το ΕΕΕ. Είναι αλκοολικός. Σύμφωνα με τον ίδιο, πάντα διέμενε σε ακατάλληλα οικήματα: «σε σπίτι με ρεύμα δεν είχα ποτέ μου... Με τη γυναίκα μου έτσι μέναμε... πρώτη και τελευταία φορά που έμεινα σε σπίτι ήταν όταν δώδεκα χρονών ήρθα στην Κόρινθο και είπα της θείας μου ότι δεν περνάω καλά με τη μητριά μου και τότε με πήρε να μείνω μαζί της».

Η Μαρία, 55 ετών, είναι ανύπαντρη μητέρα ενός παιδιού και διαμένει σε ακατάλληλο οίκημα, χωρίς παροχή ρεύματος, μαζί με τη μητέρα της. Φοίτησε έως τη δεύτερα γυμνασίου. Εργαζόταν ως οικιακή βοηθός, αλλά λόγω προβλημάτων υγείας (παραμορφωτική αρθρίτιδα) είναι δύσκολο να συνεχίσει να εργάζεται. Λαμβάνει το ΕΕΕ από το 2017.

Ο Θανάσης, 58 ετών, είναι χωρισμένος και πατέρας δύο παιδιών. Έχει αποφοιτήσει από τεχνική σχολή με την ειδικότητα του ηλεκτρολόγου. Εργαζόταν ως ελεύθερος επαγγελματίας και εδώ και τρία χρόνια ζει σε τροχόσπιτο, στα όρια ημιορεινής κοινότητας του Δήμου Κορινθίων. Αντιμετωπίζει καρδιολογικά προβλήματα που δεν του επιτρέπουν να εργαστεί.

Η Σωτηρία, 66 ετών, είναι χήρα και μητέρα δύο παιδιών και διαμένει σε παραθαλάσσια κοινότητα του Δήμου Κορινθίων σε ακατάλληλο οίκημα. Είναι απόφοιτη δημοτικού. Εργαζόταν ως καθαρίστρια και λαμβάνει το ΕΕΕ από το 2018. Αντιμετωπίζει κινητικά προβλήματα.

Πορείες ζωής

Οι πορείες ζωής των συνεντευξιζόμενων είναι μοναδικές βιοματικές εμπειρίες που μπορούν να προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες και δεδομένα για τα γεγονότα που συντέλεσαν, μεταξύ άλλων, ως αιτιακοί παράγοντες της αστεγίας. Μέσα από την ανάλυση των συνεντεύξεων αναδεικνύονται συσχετίσεις και αποτυπώνονται κοινά αναφερόμενα αίτια, που κατά την προσωπική εκτίμηση των συνομιλητών οδή-

γησαν τον καθένα χωριστά στην αστεγία. Ως κύριο αίτιο από τους περισσότερους αστέγους αναφέρεται η μακροχρόνια ανεργία και η έλλειψη ικανού εισοδήματος για την ενοικίαση στέγης ή ακόμα και για τη συντήρηση της υπάρχουσας, μη κατάλληλης για στέγαση οικίας. Άλλο αίτιο της αστεγίας που αναδεικνύεται από την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας είναι η έλλειψη ιδιοκατοίκησης σε συνάρτηση με τη ρήξη ή απώλεια του οικογενειακού υποστηρικτικού περιβάλλοντος. Επιπλέον, ως σημαντικοί παράγοντες αναφέρονται από ορισμένους η ύπαρξη προβλημάτων υγείας, η χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών ή η εξάρτηση από τα τυχερά παιχνίδια. Τέλος, ως ένας επίσης σημαντικός παράγοντας για την έλλειψη στέγης αναφέρεται το προχωρημένο της ηλικίας που δυσχεραίνει ακόμη πιο πολύ τη δυνατότητα εύρεσης κατάλληλης εργασίας λόγω ηλικίας.

Η μακροχρόνια ανεργία και η έλλειψη ικανού εισοδήματος για την ενοικίαση στέγης ή ακόμα και για τη συντήρηση της υπάρχουσας, μη κατάλληλης για στέγαση οικίας αποτελούν κύρια χαρακτηριστικά της επισφάλειας των ευάλωτων πολιτών, η οποία ενισχύθηκε κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Από το φθινόπωρο του 2008, η διεθνής, η ευρωπαϊκή και η ελληνική οικονομία πλήττονται από μια νέων διαστάσεων οικονομική κρίση και ύφεση. Πράγματι, η σημερινή κρίση ξεκίνησε ως κρίση ενυπόθητων δανείων υψηλού κινδύνου (χρηματοπιστωτική), μετεξελίχθηκε διεθνώς σε κρίση της πραγματικής οικονομίας (οικονομική κρίση και ύφεση) και εξελίχθηκε σε κρίση απασχόλησης και εισοδήματος της μισθωτής εργασίας, με τη σημαντική αύξηση της ανεργίας και των επιπτώσεών της στο κοινωνικό κράτος διεθνώς, στην Ευρώπη και την Ελλάδα (Ρομπόλης 2013). Σε ένα τέτοιο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, στην Ελλάδα αυξήθηκαν σημαντικά τα ποσοστά μακροχρόνια ανέργων και νοικοκυριών που το συνολικό τους εισόδημα δεν επαρκεί για την ενοικίαση ή και συντήρηση κατάλληλης στέγης. Αυτό το δυσμενές περιβάλλον ήρθε να επιβαρύνει επιπλέον και η πανδημία του Covid-19, πλήττοντας ακόμη περισσότερο τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες.

Για τον Πέτρο, η οικονομική κρίση και η κρίση στην οικοδομή στην οποία δούλευε αποτέλεσαν την αρχή της μακροχρόνιας ανεργίας του.

«Έφτανα σε μια ηλικία, έφτανα... έφτανα και μετά δεν μπορούσες να βρεις δουλειά [...] Έχω λιώσει στην οικοδομή, έχω βγάλει αίμα... εδώ στην Κόρινθο δεν θα βρεις σπίτι κάτω από 250 ευρώ και προκαταβολή 500 πού να τα βρει ο καθένας σαν εμένα; Θα έβγανα μετά να πληρώσω και ενοίκιο και ρεύμα και νερό... δεν θέλει πολύ μυαλό να τα σκεφτείς αυτά... Λογικός είμαι... έτσι δεν είναι;» (Πέτρος, 70 ετών)

Η Μαρία, άνεργη, ζει μαζί με τη μητέρα της σε μια οικία την οποία αδυνατεί πια να συντηρήσει, σε σημείο που να μην είναι κατάλληλη για στέγαση.

«Θέλω να φτιάξω λίγο το σπίτι... εχθές έβαλα πάνω από την τουαλέτα ένα τεντόπανο... ένα κομμάτι έδεσα στο ταβάνι γιατί είχε πέσει κομμάτι... και στο δωμάτιο το άλλο να βάλω ένα πανί να μη μου πέσει στο κεφάλι, χτύπησα το κεφάλι... δεν έχω τη δυνατότητα να το μαζέψω να βάλω έναν μάστορα να μου το φτιάξει λίγο λίγο ή να βάλω γυφσοσανίδα όπως μου λένε, αλλά με τι λεφτά... πανιά έχω βάλει σε ένα δωμάτιο πανιά στο άλλο, πήρα τον σοβά αλλά πρέπει να έρθει ο μάστορας να το βάλει... με τι λεφτά;» (Μαρία, 55 ετών).

Ο Κώστας, επίσης ως θύμα της οικονομικής κρίσης, άνεργος, δεν μπορεί να αντεπεξέλθει στο κόστος βασικών επισκευαστικών αναγκών για να καταστεί η ιδιόκτητη οικία του κατοικήσιμη.

«Το πιο σημαντικό γεγονός που με οδήγησε στο να μην έχω ένα φυσιολογικό σπίτι... δούλευα στους Αγίους Θεοδώρους σε μια εταιρεία, μετά πήγα Σάμο για τρία χρόνια, δούλευα οικοδομή και όταν γύρισα βρήκα το σπίτι... σμπαραλία... μετά ήρθε και η κρίση, τελείωσα» (Κώστας, 62 ετών).

Το προχωρημένο της ηλικίας των αστέγων, κατά την άποψη κάποιων εκ των συνομιλητών, δυσχεραίνει τη δυνατότητα εύρεσης εργασίας.

«Και τώρα κακά τα φέματα είμαι 52 χρονών, δεν σε παίρνουν, δύσκολο να σε πάρουν, δεν σου δίνουν μια “chance”... μια ευκαιρία. Τώρα άνοιξε μια πλατφόρμα ο ΟΑΕΔ θα πάω και εκεί... μας έπιασε και ο κορονοϊός... πήγαν όλα πίσω» (Νίκος, 52 ετών).

Ο Πέτρος, όντας σήμερα ηλικιωμένος πια, θεωρεί σχεδόν αδύνατη την εύρεση εργασίας λόγω του προχωρημένου της ηλικίας του.

«Έφτανα σε μια ηλικία, έφτανα,... έφτανα και μετά δεν μπορούσες να βρεις δουλειά [...] πήγαινες για δουλειά και σου έλεγαν πόσο είσαι; τόσο; εμείς θέλουμε νέους ανθρώπους... εγώ μπορώ να δουλέψω... Αλλά δεν σε παίρνουν. Νομίζω είμαι σαφής» (Πέτρος, 70 ετών).

Και ο Κώστας, 62 ετών σήμερα, νιώθει αποκλεισμένος από την αγορά εργασίας λόγω ηλικίας.

«Μόλις τελείωσα τη δουλειά, τελείωσα... 62-63 χρονών ποιος σε παίρνει για δουλειά;» (Κώστας, 62 ετών).

Το νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο κράτους πρόνοιας που έχει υιοθετηθεί στην Ελλάδα (Ferrera 1996) παρέχει ελλειπείς υπηρεσίες προς την οικογένεια και ελλιπή στεγαστική πολιτική. Η έλλειψη ή η απουσία κοινωνικής πολιτικής υποκαθίσταται από ισχυρούς οικογενειακούς και φιλικούς δεσμούς που λειτουργούν ως «πρωταρχικό κοινωνικό δίκτυο ασφαλείας» (Ferrera 1996), καθώς η στεγαστική πολιτική στα χρόνια της κρίσης έπεται μιας ήδη αποτυχημένης πολιτικής με βάση τις αναδιανεμητικές ανάγκες. Η άλλη όψη αυτής της αποτυχίας, ωστόσο, είναι η πλήρης εμπορευματοποίηση της κατοικίας: από το 1950 ως το 1987, και από τις 3.000.000 νέες κατοικίες που ανεγέρθηκαν στο μεταξύ, μόνο οι 50.000 κατασκευάστηκαν από δημόσιους φορείς (Ζαμάνη & Γρηγοριάδης 2013).

Υπό την έννοια αυτή, η κοινωνική προστασία στην Ελλάδα και πιο συγκεκριμένα η στεγαστική πολιτική παρουσιάζει σημαντικά κενά τα οποία καλούνται να αναπληρώσουν η οικογένεια και τα συγγενικά δίκτυα τα οποία, όταν εκλείπουν ή διαταράσσεται σχέση τους με αυτά, αφήνουν πίσω τους ένα ανεκπλήρωτο κενό ως προς την εξασφάλιση της στέγης σε ήδη ευάλωτες ομάδες πληθυσμού, κάτι που αποτυπώνεται χαρακτηριστικά και μέσα από τις αφηγήσεις μέρους των συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα.

Η έλλειψη ιδιοκατοίκησης, σε συνάρτηση με τη ρήξη ή απώλεια του οικογενειακού υποστηρικτικού περιβάλλοντος, παρουσιάζεται μέσα από τις συνεντεύξεις ως μια από τις αιτίες οι οποίες συνέβαλαν στην αστεγία.

Για τον Νίκο, η απώλεια της γιαγιάς του σήμαινε ταυτόχρονα και την απώλεια στέγης, που τον οδήγησε σε ένα παγκάκι στις ανοιχτές αθλητικές εγκαταστάσεις της περιοχής του Αγίου Νικολάου στην Κόρινθο.

«Πέθανε η γιαγιά μου που έμεινα στο σπίτι της [...] και μετά με έδιωξαν από το σπίτι [...] αφού δεν έχεις πού να βάλεις το κεφάλι σου, στον δρόμο να μείνεις.» (Νίκος, 52 ετών).

Για τον Πέτρο, ο χωρισμός του ήταν η αφορμή για να μείνει άστεγος και έκτοτε να φιλοξενείται άτυπα σε νοσοκομεία της Αθήνας, σε διάφορες δομές φιλοξενίας αστέγων ή ακόμα και στον δρόμο.

«Έμεινα και σε στέγη αστέγων... μεγάλη φαγούρα και ιστορία... Έχω περάσει πολλά [...] Μόλις χώρισα με τη γυναίκα μου έμεινα άστεγος, έχω κοιμηθεί σε νοσοκομείο... 3-6 μήνες... έλεγαν ότι είμαι άρρωστος, μου είπε η νοσηλεύτρια θα μείνεις στον θάλαμο... θα σου κρεμάσουμε το χαρτί στο κρεβάτι ότι είσαι άρρωστος, θα σου μετράμε την πίεση, το ζά-

χαρο κάθε μέρα... Τρεις μήνες κάθισα στο “Αγία Όλγα”... μόλις με έβγαλαν από τον θάλαμο κοιμόμουν σε τρεις καρέκλες στον προθάλαμο... μετά στο υπόγειο του νοσοκομείου... με έβγαλαν και από εκεί... πού να πάω τώρα; Πήγα στο “Αμαλία Φλέμινγκ”... άλλους τρεις μήνες έμεινα εκεί... μια μέρα μια μαγείρισσα μου είπε: πήγαινε στον δήμαρχο, βοηθάει κόσμο. Πήγα... με πήγαν στην “Εστία”. Μόλις με έδιωξαν από εκεί στο εξάμηνο με πήγαν στο Μαρούσι. Παίρνω τον ηλεκτρικό και πήγα σε δομή αστέγων... έμεινα εκεί τέσσερις μήνες. Ματύρησα... από βρομιά, από κουνούπια, από χασικλήδες, από πρεζόνια, από μαχαιροβγάλτες, άσχημες φάρες. Μετά μας είπαν ότι υπάρχει και στην Κόρινθο δομή αστέγων... είπα του άλλου: πάμε; και ήρθαμε στην Κόρινθο στη δομή, και μόλις έκλεισε κι εδώ η δομή ξαναγύρισα σε άλλη δομή στον Πειραιά, δεν άντεξα όμως και ήρθα πάλι πίσω στην Κόρινθο, είπα καλύτερα στα παγκάκια... και μετά ήρθε ευχής έργον το ξενοδοχείο» (Πέτρος, 70 ετών).

Για τον Θανάση η ρήξη με τα αδέρφια του ήταν μια από τις αιτίες που τον οδήγησαν τελικά να μένει σε ένα τροχόσπιτο.

«Κοίταξε να δεις... το γεγονός ότι είμαι άστεγος είναι γιατί με ρίξαν τα αδέρφια μου... ενώ είχα οικόπεδο, δεν μου άφησαν δρόμο να περάσω, συν οι ατυχίες της ζωής... όταν αρρώστησα και μου είπαν οι γιατροί μη σκύψεις... μην κάνεις... εγώ τι να έκανα; Δεν ήμουν και νέος να ξεκινήσω από την αρχή» (Θανάσης, 58 ετών).

Για τη Σωτηρία, ο θάνατος του συζύγου της την οδήγησε στην απώλεια οικονομικών πόρων, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να συντηρήσει την αυθαίρετης κατασκευής κατοικία της που έχει εξωτερική τουαλέτα, δεν έχει θέρμανση, η στέγη βάζει νερά και, μετά από φωτιά, έχει γίνει πια εντελώς ακατάλληλη για κατοίκηση.

«αν ζούσε ο άνδρας μου, δεν θα ήμουν τώρα έτσι... το συντηρούσαμε το σπίτι... άσε που δεν είναι δικό μου... το ένα πέμπτο έχω... και από αυτό θέλουν να με βγάλουν έξω... να το πουλήσουν [τα παιδιά από τον πρώτο γάμο του συζύγου της]... Τον άνδρα μου αν μπορούσατε να μου τον γυρίζατε πίσω... αυτουνού έπιαναν τα χέρια του... Όλα τα έφτιαχνε...» (Σωτηρία, 72 ετών).

Η αστεγία, πέρα από το έλλειμμα πολιτικής, σε πολλές περιπτώσεις οφείλεται και σε ατομικά αίτια, προβλήματα υγείας, ψυχικά νοσήματα ή εξαρτήσεις, όπως χαρακτηριστικά προκύπτει από την ανάλυση των συνεντεύξεων στον πληθυσμό της έρευνας. Μέρος των συνομιλητών θεωρούν ότι, συνδυαστικά με άλλες αιτίες που τους οδήγησαν στην αστεγία, συνέβαλαν σημαντικά παράγοντες όπως προβλήματα υγείας,

η χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών ή η εξάρτησή τους από τυχερά παιχνίδια.

Ο Γιάννης, που βρέθηκε να μένει άστεγος στα εξωτερικά ιατρεία του Νοσοκομείου της Κορίνθου, αναφέρει τα προβλήματα ψυχικής υγείας ως καθοριστικό παράγοντα για την αστεγία του.

«Δεν μπορώ να προσδιορίσω τι έφταιξε και έφτασα εδώ... ο παράγοντας της υγείας μου έπαιξε σημαντικό ρόλο, δεν είναι ό,τι καλύτερο να κοιμάσαι το βράδυ με χάπια... μαζί με άλλες καταστάσεις που μου συνέβησαν και είναι προσωπικά και δεν θέλω να τα αναφέρω» (Γιάννης, 42 ετών).

Η Μαρία εργαζόταν ως καθαρίστρια ενώ ταυτόχρονα πουλούσε χειροποίητα πλεκτά, όμως ένα πρόβλημα υγείας στα χέρια της, μιας μορφής αρθρίτιδα, την έχει θέσει εκτός αγοράς εργασίας.

«Δεν μπορώ να δουλέψω με αυτά τα δάκτυλα. Πώς να αλλάξει η οικονομική μου κατάσταση, λαχεία δεν παίρνω, τζόκερ δεν γράφω... δεν ασχολούμαι με αυτά, πώς να αλλάξει, έχω μάθει στη φτώχεια, ποτέ δεν είχα πολλά πολλά...» (Μαρία, 55 ετών).

Ο Νίκος, μεταξύ άλλων, αναφέρει ως μια αιτία της αστεγίας του τη χρήση ουσιών.

«Έπινα... Το σταμάτησα γιατί έπαθα ζημιά... μετά έμπλεξα με τα ναρκωτικά, φυλακή έχω κάνει... για ναρκωτικά και γιατί εξαπάτησα το κράτος. Πλαστογραφία, για να πληρώσω τους γιατρούς έκανα πλαστογραφία... σοβαρό αδίκημα... έκλεψα το κράτος» (Νίκος, 52 ετών).

Ο Δημήτρης, εθισμένος στα τυχερά παιχνίδια, έφτασε να είναι άστεγος, διαμένοντας στον ακάλυπτο χώρο μιας πολυκατοικίας στο κέντρο της Κορίνθου, και αναγνωρίζει τον τζόγο ως κύρια αιτία της αστεγίας του.

«Έχω σπουδάσει Ιατρική, πήγα στην Ιταλία και ήρθα με μεταγραφή, αλλά τα παράτησα... Έλεγα ότι πήγαινα αλλά τα είχα παρατήσει. Μόλις πέθανε ο πατέρας μου τα φάγαμε [τα λεφτά]... η μάνα μου είχε το μικρόβιο, έπαιζε... μου το κόλλησε κι εμένα... δούλευα και ως γκρουπιέρης σε παράνομα... Έμεινα χωρίς σπίτι, πουληθήκαν όλα... Μετά ένας φίλος μου άνοιξε ταβέρνα στο Λουτράκι και πήγα εκεί να δουλέψω, έκανα τον μάγειρα και τον σερβιτόρο... Έμεινα σε ένα καμαράκι πίσω από την ταβέρνα, είχε και μια ξυλόσομπα για τον χειμώνα... δεν πλήρωνα νοίκι... Πήγαινα και πλήρωνα ενοίκιο στο Καζίνο. Ήρθα εδώ γιατί είχα γνωριμίες με δικηγόρους, συμβολαιογράφους, τους έκανα θελήματα... ήμουν και μορφωμένος, πήγαινα εφορία και τέτοια... Έμεινα στην ταράτσα σε μια πολυκατοικία για δέκα χρόνια.

Πιο σημαντικό γεγονός της ζωής μου θεωρώ όταν κέρδισα στον τζόγο... τι φέματα να πω; Είχα πάρει το 2009 στο καζίνο 10-12 χιλιάδες ευρώ. Ήρθε μια φίλη μου δικηγόρος και μου είπε ότι πουλάει μια γνωστή της ένα σπίτι πολύ φτηνά... έκανα τη βλακεία και δεν το πήρα... θα είχα ένα σπίτι τώρα...» (Δημήτρης, 70 ετών).

Κοινωνικές παροχές και αστεγία

Στο πλαίσιο της διερεύνησης του δεύτερου θεματικού άξονα επιχειρήθηκε να εξεταστεί το ως οι υπάρχουσες εθνικές και τοπικές κοινωνικές παροχές συμβάλλουν, κατά την άποψη των συνομιλητών, στην επίτευξη ή μη της εξόδου τους από την αστεγία. Πιο συγκεκριμένα, τα ερευνητικά ερωτήματα του δεύτερου άξονα επικεντρώθηκαν στην αποτίμηση των παρεχόμενων κοινωνικών προγραμμάτων του ΕΕΕ, του Επιδόματος Στέγασης και της εφαρμογής του τοπικού προγράμματος προσωρινής φιλοξενίας αστέγων που υλοποιεί ο Δήμος Κορινθίων, ως προς την αποτελεσματική μείωση της φτώχειας, την έξοδο από την αστεγία τους και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής τους.

Από το σύνολο των συνεντεύξεων προκύπτει ότι οι υπάρχουσες εθνικές κοινωνικές παροχές, δεν συμβάλλουν στην εξάλειψη της φτώχειας και την έξοδο από την αστεγία, αλλά αποτελούν ένα ελάχιστο δίκτυο προστασίας, προσωρινού χαρακτήρα, από την απόλυτη φτώχεια και την έσχατη λύση της διαβίωσης στον δρόμο.

Οι συνομιλητές αντιλαμβάνονται το ΕΕΕ κυρίως ως μέσο κάλυψης των βασικών καθημερινών αναγκών τους. Το Επίδομα Στέγασης φαίνεται ότι δεν είναι ικανό να καλύψει τις πραγματικές τους ανάγκες για στέγη, σύμφωνα με τις ισχύουσες τιμές της αγοράς ενοικίασης ακινήτων και των μηνιαίων πάγιων εξόδων ενός σπιτιού, και κανένας από τους συνομιλητές δεν έχει κάνει σχετική χρήση.

Η άσκηση κοινωνικής πολιτικής καταπολέμησης της φτώχειας, μέσα από την εφαρμογή των προγραμμάτων ΕΕΕ και Επιδόματος Στέγασης, φαίνεται να λειτουργεί σε ένα περιοριστικό δημοσιονομικό πλαίσιο το οποίο επαρκεί να καλύψει μόνο τις πολύ βασικές ανάγκες των συνομιλητών, μη συμπεριλαμβανόμενης της στέγασης.

Ο Νίκος λαμβάνει το ΕΕΕ και φιλοξενείται προσωρινά σε ξενοδοχείο μέσω του Δήμου Κορινθίων.

«Έχει βελτιωθεί η κατάσταση μου με το ΚΕΑ, έχω ένα χαρτζιλίκι... αυτό όμως είναι όλο... δεν αλλάζει ουσιαστικά κάτι. Αν μου έλεγαν να σχεδιάσω ένα πρόγραμμα για τους αστέγους, τι θα έκανα; Θα σήκωνα τα

χέρια, δεν ξέρω ... επειδή έχω ζήσει και στο εξωτερικό... θα έβρισκα σπίτι... εκεί δεν υπάρχει το έξω, όλοι έχουν σπίτι... τους πληρώνει το σπίτι, σου ψάχνει για δουλειά και όταν βρίσκεις δουλειά, σου λένε: κύριε, πήγαινε... δεν θέλει κάτι άλλο ο άστεγος, ένα σπίτι και ένα πιάτο φαγητό» (Νίκος, 52 ετών).

Ο Πέτρος λαμβάνει το ΕΕΕ και φιλοξενείται προσωρινά σε ξενοδοχείο μέσω του Δήμου Κορινθίων. Παρά το γεγονός ότι είναι υπερηλίκας, δεν δικαιούται τη σύνταξη υπερηλίκων, επειδή δεν έχει πάρει διαζύγιο, μολοντί ζει σε διάσταση πάρα πολλά χρόνια με τη σύζυγό του.

«Το φαγητό που μας δίνουν είναι μόνο για το μεσημέρι... το βράδυ δεν θες; Θες... τσιγάρα; Εγώ καπνίζω, θες 60 ευρώ για τσιγάρα... τα τελευταία παίρνω... Κι αυτά μου κάνουν κακό... τα υπόλοιπα για φαγητά... απορρυπαντικά για τα ρούχα. Το δωμάτιο θέλω να το καθαρίζω μόνος μου... δεν καλύπτουν άλλο τίποτα... το δεύτερο φαϊ είναι το βασικό έξοδο... Τι είναι 200 ευρώ; Δυο σουβλάκια την ημέρα, αυτό είναι... δεν μιλάω σωστά; Για την επιδότηση ενοικίου, τα 70 ευρώ; Θα σου πω: εδώ στην Κόρινθο δεν θα βρεις σπίτι κάτω από 250 ευρώ και προκαταβολή... 500 πού να τα βρει ο καθένας σαν εμένα; Θα έβγαινε μετά να πληρώσω και ενοίκιο και ρεύμα και νερό; Δεν θέλει πολύ μυαλό να τα σκεφτείς αυτά... Λογικός είμαι, έτσι δεν είναι; Αν μου βγει η υπερηλίκων... Αλλάζει το πράγμα. Είναι 360 καθαρά... μπορείς να νοικιάσεις έτσι σπίτι... Από το κράτος περιμένω, να πάω για δουλειά τώρα... ακόμη και να μπορώ εγώ, ποιος με παίρνει τώρα...» (Πέτρος, 70 ετών).

Ο Γιώργος λαμβάνει ΕΕΕ και διαμένει στο αυτοκίνητό του. Κατά την άποψή του, θα έπρεπε να υπάρχει από το κράτος η συνέχιση του προγράμματος Στέγαση και Επανεξέλιξη, που αποτελούσε μια ολοκληρωμένη λύση στο πρόβλημα της αστεγίας.

«Με το επίδομα ενοικίου δεν φτάνουν τα χρήματα... Με το στέγασης και επανεξέλιξης ήταν καλύτερα... τώρα με τα 200 ευρώ δεν φτάνουν για τίποτα...» (Γιώργος, 58 ετών).

Για τους διαμένοντες σε ακατάλληλα οικήματα, τα χρήματα του ΕΕΕ καλύπτουν ένα μέρος μόνο των βασικών αναγκών τους και σε καμία περίπτωση δεν επαρκούν για τη βελτίωση του καταλύματος στο οποίο διαβιούν, είτε αυτό είναι ακατάλληλο οίκημα είτε τροχόσπιτο.

Ο Κώστας λαμβάνει ΕΕΕ και διαβιεί σε ακατάλληλο οίκημα, μη ηλεκτροδοτούμενο.

«Το ΚΕΑ το λαμβάνω τρία χρόνια... αφού έχω εξασφαλίσει το φαϊ από τα ΚΑΠΗ. Το ΚΕΑ είναι για τα τσιγάρα και υπόλοιπα... έτσι χαλάω τα

λεφτά. Τουλάχιστον δεν ζητιανεύεις, κανονίζεις τη ζωή σου με αυτά τα δυο κατοστάρια... Αυτό το αχούρι που βρήκα δεν διορθώνεται πια... λείπουν τα πάντα από μέσα, δεν έχει ούτε παράθυρα... για να το φτιάξεις θες μια περιουσία. Δεν ελπίζω πια.» (Κώστας, 62 ετών).

Ο Δημήτρης λαμβάνει ΕΕΕ, φιλοξενήθηκε για αρκετό διάστημα στο ξενοδοχείο και πρόσφατα, με τη λήξη του προγράμματος φιλοξενίας, νοίκιασε ένα σπίτι χωρίς ρεύμα όπου μένει σήμερα.

«Αξιοποιούνται δυο κατοστάρια του ΚΕΑ; Λίγο έναν καφέ έξω, λίγο κρασί, καμιά φορά το φαγητό του ΚΑΠΗ δεν είναι καλό, αναγκάζομαι να πάω να πάρω από έξω... λίγο τζόγο... το βασικότερο είναι ότι δεν καλύπτει το σπίτι... έχω ψάξει και στο ιντερνέτ αλλά τίποτα... καλά είναι τα 70 ευρώ του επιδόματος στέγασης, αλλά δεν φτάνουν... Αν μου κάλυπταν όλο το ενοίκιο θα ήταν καλά. Για αυτό και το σπίτι που βρήκα είναι χωρίς ενοικιαστήριο και χωρίς ρεύμα, δεν μου το νοίκιαζε αλλιώς... Για να βάλω τη ΔΕΗ στο όνομά μου πρέπει να πληρώσω και το χρέος που έχει μαζευτεί στο όνομα του ιδιοκτήτη... πολλά λεφτά δεν γίνεται... μόνο η μεταβίβαση στο όνομά σου θέλει 200 και ευρώ... Έχω έναν φίλο, παίρνει 300 ευρώ επίδομα στεγαστικής συνδρομής υπερηλίκων, έχει πάρει σπιταρόνα με όλα τα κομφόρ...» (Δημήτρης, 70 ετών).

Χαρακτηριστικό είναι ότι τρεις από τους συνομιλητές αναφέρουν ως ακάλυπτη ανάγκη έξοδα που σχετίζονται με ιατρικές εξετάσεις και φαρμακευτική κάλυψη, παρά το γεγονός της κοινωνικής παροχής δωρεάν ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης στους ανασφάλιστους και οικονομικά αδύναμους πολίτες.

Ο Θανάσης που λαμβάνει το ΕΕΕ και διαμένει σε τροχόσπιτο αναφέρει:

«Τα χρήματα του ΚΕΑ δεν φτάνουν... Με τα λεφτά της κάρτας, ψωνίζω, βάζω βενζίνη άμα θέλω να πάω κάπου, αγοράζω μια φιάλη να μαγειρέψω, παίρνω φάρμακα, σε τέτοια πράγματα... Και τα μετρητά το ίδιο... δεν είναι μεγάλο το ποσό.

Εγώ σαν άρρωστος που είμαι και άστεγος θα ήθελα μια καλύτερη πρόνοια σε θέματα υγείας. Εγώ, και οι περισσότεροι πιστεύω που είναι άστεγοι, είμαι ανασφάλιστος, άρα να υπήρχε μια πρόνοια... εγώ πρέπει να κάνω δυο φορές τον χρόνο εξετάσεις και οι εξετάσεις είναι πανάκριβες, τα φάρμακα κουτσά στραβά τα βγάζουμε... εκεί να υπήρχε μια πρόληψη δηλαδή με όρο... ξέρεις ... πάρε 100-200 ευρώ τον χρόνο, όχι τον μήνα, τον χρόνο να πάνε σε ιατρικές εξετάσεις... πουθενά αλλού να μην πήγαιναν, μόνο εκεί ... εγώ θέλω να κάνω μια εξέταση, κάνει 200 ευρώ, θα πρέπει να πεινάσω για να πάω να την κάνω. Αυτό είναι το πιο βασικό

που μένει ακάλυπτο, γιατί ο άλλος, όταν είναι άστεγος, εκεί είναι το πρόβλημα, πώς θα αντιμετωπίσει το πρόβλημα υγείας» (Θανάσης, 58 ετών).

Η Μαρία, που λαμβάνει ΕΕΕ και διαβιεί σε ακατάλληλο οίκημα, υποστηρίζει:

«τα χρειάζομαι τα λεφτά... τα θέλω να ψωνίζω για το σπίτι, να πάω σε έναν γιατρό εγώ ή η μάνα μου, μια αξονική να κάνεις, έχει 50 ευρώ» (Μαρία, 55 ετών).

Η Σωτηρία λαμβάνει το ΕΕΕ και διαμένει σε μη κατάλληλο οίκημα.

«Δεν έχω λεφτά για να το φτιάξω... χρειάζονται εργάτες, υλικά... από τότε που κάηκε έτσι έμεινε... μόνη μου πώς να τα καταφέρω, δεν μπορώ καλά καλά να περπατήσω. Τώρα έχει καεί και ο θερμοσίφωνας, ούτε μπάνιο δεν μπορώ να κάνω... το ΚΕΑ πού να φτάσει; Τα 100 ευρώ της κάρτας δεν φτάνουν για το σούπερ μάρκετ του μήνα, με τα άλλα 100 πρέπει να πληρώσω φάρμακα, εξετάσεις... ίσα ίσα μου φτάνουν να φάω αυτά τα λεφτά» (Σωτηρία, 66 ετών).

Το τοπικό πρόγραμμα φιλοξενίας αστέγων του Δήμου Κορινθίων φαίνεται να λειτουργεί ως ένας επίσης σημαντικός παράγοντας βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης των χρηστών, που όμως λόγω του προσωρινού του χαρακτήρα δεν αποτελεί για τους ίδιους οριστική λύση, ικανή να τους οδηγήσει στην έξοδο από την αστεγία. Έτσι, εκφράζεται έντονα η ανησυχία τους για το μέλλον. Επιβεβαιώνεται λοιπόν ότι οι προτεινόμενες λύσεις αντιμετώπισης της αστεγίας δεν επιλύουν το πρόβλημα, αλλά δημιουργούν μετακινήσεις σε διαφορετικές μορφές στεγαστικής επισφάλειας.

Ο Ανδρέας, αναφερόμενος στο πρόγραμμα φιλοξενίας σε ξενοδοχείο μέσω του Δήμου Κορινθίων, χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Έχει βελτιωθεί πολύ η ζωή μου στο ξενοδοχείο. Όταν φύγω από εδώ, πάλι εδώ και εκεί θα μένω... για να νοικιάσεις σπίτι θέλει ρεύματα, από εδώ από εκεί θα φτάσεις το τριακοσάρι... πού να φτάσουν;» (Ανδρέας, 72 ετών).

Ο Νίκος, που φιλοξενείται επίσης προσωρινά σε ξενοδοχείο, μας είπε:

«Έχει βελτιωθεί η κατάστασή μου στο ξενοδοχείο... Δεν φοβάσαι μη σε σκοτώσουν, όπως όταν είσαι στον δρόμο. Εδώ θα κάνω ένα μπάνιο, θα κάτσω, θα βγω μια βόλτα έξω. Παιδιά, όταν τελειώσει το εδώ [το ξενοδοχείο], γιατί κακά τα ψέματα θα τελειώσει, δεν έχω πού να πάω... στον δρόμο πάλι θα είμαι» (Νίκος, 52 ετών).

Ο Πέτρος, σχετικά με το πρόγραμμα φιλοξενίας, επίσης αναφέρει:

«Είναι καλά στο ξενοδοχείο... πολύ καλά. Έχεις κάπου να κοιμηθείς... είναι και ήσυχα εδώ, όχι σαν τις στέγες αστέγων που είχε μέσα ... άσ' τα μην τα θυμάμαι. Αλλά μετά από εδώ... δεν ξέρω τι θα κάνω... εγώ δεν μπορώ σε γηροκομεία και τέτοια. Όχι πάλι σε στέγες... προτιμώ στον δρόμο όπως ήμουνα, μόνο αν μου βγει η υπερηλίκων, τότε αλλάζει το πράγμα» (Πέτρος, 70 ετών).

Η σύντομη διάρκεια του προγράμματος της διαμονής στο ξενοδοχείο, στην περίπτωση του Γιώργου, αποτελεί αποτρεπτικό παράγοντα ακόμα και για την προσωρινή του χρήση. Διαμένει στο αυτοκίνητό του και αρνείται την προσωρινή φιλοξενία, αφού θεωρεί ότι με τη λήξη του προγράμματος θα βρεθεί σε δυσμενέστερη κατάσταση από την υπάρχουσα.

«Δεν θέλω να πάω στο ξενοδοχείο για 6 μήνες... θέλω να βρεθεί κάτι μόνιμο... να πάω 6 μήνες και μετά; Θα έχω γλιτώσει 6 μήνες... και; τι γίνεται μετά; κατ' αρχήν θα πρέπει να δώσω αυτό το αυτοκίνητο που κοιμάμαι για παλιοσίδερα... θα μου το κλέψουν και μετά; Ενώ τώρα στραβά κουτσά κοιμάμαι μέσα... μετά θα πρέπει να διαλέξω να κοιμάμαι στο παγκάκι» (Γιώργος, 58 ετών).

Προγράμματα κοινωνικής προστασίας

Στον τρίτο θεματικό άξονα, η έρευνα επικεντρώθηκε στην εκτίμηση από τους ίδιους τους λήπτες των προγραμμάτων κοινωνικής προστασίας και του φορέα υλοποίησής τους. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρήθηκε η αξιολόγηση της σχέσης τους με την κοινωνική υπηρεσία του Δήμου και η ανάδειξη τυχόν προβληματισμών τους επί της γραφειοκρατικής διαδικασίας λήψης των εθνικών και των τοπικών παροχών.

Για κάποιους από τους συνομιλητές, το ΕΕΕ και η αστεγία τους δεν αποτέλεσαν την πρώτη τους επαφή με κοινωνική υπηρεσία. Για τον Ανδρέα και τη Σωτηρία η πρώτη επαφή με κοινωνική υπηρεσία ήταν αρκετά χρόνια πριν, όταν είχαν ζητήσει υποστήριξη για την προστασία των ανήλικων τότε παιδιών τους. Φαίνεται έτσι να έχουν μια οικειότητα, μια σχέση εμπιστοσύνης που ξεπερνά τα στενά όρια της επαγγελματικής σχέσης. Η κοινωνική υπηρεσία αποτελεί για αυτούς το μόνιμο στήριγμά τους σε όλη την πορεία της ζωής τους και θεωρούν αδύνατο να διεκπεραιωθεί από τους ίδιους η απαραίτητη γραφειοκρατική διαδικασία για τη λήψη παροχών, χωρίς τη βοήθεια της κοινωνικής υπηρεσίας.

Ο Ανδρέας και η Σωτηρία αναφέρουν χαρακτηριστικά:

«Με την κοινωνική υπηρεσία πρώτη φορά ήρθα πριν πολλά χρόνια... Όταν μου πήρε τα παιδιά η Πρόνοια, γιατί με είχε παρατήσει η γυναίκα μου και δεν μπορούσα να τα μεγαλώσω... ήταν παρατημένα... Χεσμένα... πήγα στον δήμαρχο ... “Δήμαρχέ μου σώσε με, δεν μπορώ να τα μεγαλώσω”... ήρθε η Πρόνοια και μου τα πήρε... Τα πήγαν σε ιδρύματα και σώθηκαν...» (Ανδρέας, 72 ετών).

«Η κοινωνική λειτουργός του Πειραιά με βοήθησε όταν έφυγα με τρία παιδιά στην αγκαλιά από την Ξάνθη... με χτυπούσε ο άντρας μου... με έβριζε και είχε και γκόμενες... κάποια στιγμή είπα θα τον παρατήσω θα φύγω. Η κ. Αναστασία στον Πειραιά με στήριξε, μου έδωσε το επίδομα απροστάτευτων τέκνων, με βοήθησε και να βρω δουλειά να στηριχτώ στα πόδια μου... ακόμα μιλάμε, είμαστε φίλες πια» (Σωτηρία, 66 ετών).

Η κοινωνική υπηρεσία του Δήμου συνεχίζει να αποτελεί γι' αυτούς σημείο αναφοράς έως και σήμερα.

«έρχομαι εδώ και σας λέω μια καλημέρα... γνωριζόμαστε χρόνια ... έρχομαι στα γραφεία όσα χρόνια παίρνω το επίδομα, εσείς έτσι κι αλλιώς μου φτιάχνετε όλα τα χαρτιά... εγώ δεν ξέρω απ' αυτά... δεν ξέρω να γράφω και να διαβάζω...» λέει ο Ανδρέας (72 ετών), ενώ για τη Σωτηρία (66 ετών), η Κατερίνα, υπάλληλος του Βοήθεια στο Σπίτι, είναι το στήριγμά της και αυτή στην οποία απευθύνεται όταν χρειάζεται βοήθεια: «το Κατερινάκι με στηρίζει, με βοηθάει στα πάντα, τσακωνόμαστε και καμία φορά αλλά αυτήν έχω να πάρω τηλέφωνο όταν χρειάζομαι κάτι... αλλά και αυτή παίρνει άδειες και τότε τι να κάνω; την παίρνω στο κινητό. Η Κατερίνα μου φτιάχνει και τα χαρτιά, συνέχεια τα ίδια και τα ίδια ζητάνε... πού να τα φτιάχνω εγώ συνέχεια, μεγάλη γυναίκα...»

Οι συνομιλητές που ήρθαν στην κοινωνική υπηρεσία για πρώτη φορά με αφορμή τη διαπίστωση της αστεγίας τους, για τη λήψη του ΕΕΕ, φαίνεται να αντιμετώπισαν με επιφυλακτικότητα την πρώτη τους επαφή με την υπηρεσία. Όσον αφορά την εκτίμηση της γραφειοκρατικής διαδικασίας για τη λήψη του ΕΕΕ, αξιολογούν ως δύσκολη κυρίως την πρώτη φορά που υπέβαλαν αίτηση.

Η γραφειοκρατική διαδικασία διαπίστωσης της αστεγίας και η συγκέντρωση όλων των απαιτούμενων δικαιολογητικών για την υποβολή αίτησης ΕΕΕ, όπως υποβολή φορολογικής δήλωσης, εγγραφής στον ΟΑΕΔ, ακόμη και η έκδοση ταυτότητας σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι διαδικασίες για τις οποίες οι άστεγοι υποστηρίζονται από την κοινωνική υπηρεσία του Δήμου. Παρ' όλα αυτά οι άστεγοι αντιμετωπίζουν πολλές φορές δυσκολίες συνεργασίας με τους αρμόδιους φορείς,

καθώς δεν υπάρχει αντίστοιχη ενημέρωση, ευαισθητοποίηση και εγκύκλιες οδηγίες από τα αρμόδια υπουργεία για ειδική μεταχείριση και υποστήριξη των αστέγων.

«Αν δεν τα έχεις τα χαρτιά του ΚΕΑ, είναι δύσκολο... την πρώτη φορά δυσκολεύτηκα... πήγα στην εφορία, πού μένεις, μου λένε; Στα “αστέρια” τους λέω. Άντε θα σ’ τα κάνουμε μου είπαν... και έτσι ξεκίνησα...» (Πέτρος, 70 ετών).

«Στην κοινωνική υπηρεσία πήγα με πίστη στο Θεό. Όταν ήρθα ένιωσα, να σας πω την αλήθεια... Ντροπιάστηκα... γιατί ποτέ μου είχα μείνει σε αυτή την κατάσταση, αλλά αναγκάστηκα, τι να κάνεις; Σαν διαδικασία δεν μου φαίνεται δύσκολο» (Γιάννης, 42 ετών).

«Στην κοινωνική υπηρεσία πρωτοήρθα για το ΚΕΑ. Εγώ δεν ήξερα τίποτα από αυτά, μια κοπέλα μου είπε είσαι άστεγος, δικαιούσαι αυτά και έτσι ήρθα... η συνεργασία μαζί σας ήταν πάρα πολύ καλή, είμαι ικανοποιημένος μαζί σας, καταρχήν σας βγάζω το καπέλο... όταν έχουμε ένα πρόβλημα, θα πρέπει να δούμε μόνο τα θετικά. Σε ανθρώπινο επίπεδο είμαι πολύ ευχαριστημένος, δεν πρέπει να δούμε ατομικά. Έχετε να κάνετε με τόσο κόσμο... όταν έρχεται η άλλη και πεινάνε τα παιδιά της, την χτυπάει ο άνδρας της, εγώ αναγκαστικά θα κάτσω πιο πίσω [...] είσαι ένα μικρό πρόβλημα αλλά τίποτε άλλο. Σας βγάζω το καπέλο με τόσο κόσμο... ξέρεις Τάσο, όταν έχεις φτάσει στην κορυφή και μετά μένεις άστεγος το μετά είναι πώς σε αντιμετωπίζουν... Αυτό είναι το πρόβλημα... και εγώ δεν έχω δει το παραμικρό ότι σε αντιμετωπίζουν με οίκτο ή [...] όχι σε αντιμετωπίζουν μια χαρά σαν άνθρωπος» (Θανάσης, 58 ετών).

Για τη Μαρία και τη Σωτηρία, η κατάθεση των ίδιων δικαιολογητικών κάθε έξι μήνες για την ανανέωση του ΕΕΕ είναι μια γραφειοκρατική διαδικασία που τη θεωρούν χωρίς νόημα και δυσκολεύει όχι μόνο τις ίδιες αλλά και τους υπαλλήλους.

«Κάθε εξάμηνο είναι δύσκολο να μαζεύω τα χαρτιά του ΚΕΑ... θέλει να πάω στον λογιστή, να πάω από εδώ, να πάω από εκεί, αλλά τι να κάνεις, έτσι είναι ο νόμος... τα χρειάζομαι τα λεφτά...» (Μαρία, 55 ετών).

«Κάθε εξάμηνο τα ίδια χαρτιά... Δεν καταλαβαίνω γιατί τα ζητάνε τα ίδια και τα ίδια, ευτυχώς μου τα φτιάχνει η Κατερίνα [υπάλληλος του Βοήθεια στο Σπίτι] γιατί εγώ θα τους διαολόστελνα να τα ζητάνε κάθε τρεις και λίγο...» (Σωτηρία, 66 ετών).

Κοινωνικότητα - Σχέδια και προοπτικές

Στον τελευταίο θεματικό άξονα επιχειρείται η διερεύνηση του πώς οι ίδιοι οι άστεγοι βιώνουν το παρόν και ονειρεύονται το μέλλον. Ρωτήθηκε, μεταξύ άλλων, αν εξακολουθούν να αισθάνονται ότι διατηρούν την ιδιότητά τους ως ενεργών πολιτών και αν νιώθουν κοινωνικά ενταγμένοι, εάν διατηρούν μια ικανοποιητική για τους ίδιους κοινωνικότητα. Τέλος, επιχειρήθηκε η αποτύπωση της προσωπικής τους εκτίμησης σχετικά με τη δυνατότητα εξόδου τους από την επισφάλεια.

Από την ανάλυση των παρακάτω αποσπασμάτων γίνεται αντιληπτό ότι οι περισσότεροι εκ των συνομιλητών έχουν απολέσει την αίσθηση της ιδιότητας του πολίτη και έχουν παραιτηθεί από την απαίτηση των δικαιωμάτων τους. Συναισθήματα κοινωνικής απομόνωσης και έλλειψης ελπίδας εκφράζει επίσης η πλειοψηφία των ερωτώμενων, η διατήρηση της κοινωνικότητάς τους φαίνεται να είναι μια κατάσταση απόλυτα συνυφασμένη και αναπόφευκτη με τη δυσμενή οικονομική κατάσταση την οποία βιώνουν και την αστεγία.

Ο Νίκος και ο Πέτρος ερμηνεύουν τη μειωμένη κοινωνικότητά τους ως αποτέλεσμα της έλλειψης του εισοδήματος, της ανεργίας και των άσχημων συνθηκών στέγασής τους – μιας έλλειψης που τους οδηγεί ακόμα και στην απόλυτη μοναξιά.

«Όταν έχεις [λεφτά] έχεις φίλους, όταν δεν έχεις, δεν έχεις ούτε φίλους... θα πάω να πιω εκεί στον “Μυλωνά” έναν καφέ, αλλά μέχρι εκεί. Είμαι απομονωμένος, τραβάω και μια ελαφριά μορφή κατάθλιψη, αλλά δεν παίρνω χάπια, το παλεύω μόνος μου [...] εεε, με την φυλακή που έκανα και όλα αυτά...» (Νίκος, 52 ετών).

«Δεν νιώθω ότι με έχει πετάξει η κοινωνία... νιώθω ότι είμαι μόνος μου... νιώθω μοναξιά... Η μοναξιά σκοτώνει... και το πιο μεγάλο θηρίο της ζούγκλας η μοναξιά το σκοτώνει... πώς σκέφτομαι τη ζωή μου από εδώ και πέρα; Πολύ δύσκολη... όταν έχεις μοναξιά [...] όταν είσαι στα τέσσερα ντουβάρια, κάποια στιγμή παθαίνεις κάτι... με ποιον να μιλήσεις, σε ποιον να φωνάξεις; Στο ντουβάρι; Όνειρο της ζωής μου είναι να έχω έναν άνθρωπο να μου μιλάει... να μου λέει πώς είσαι; Πώς είναι η υγεία σου; Να ανασαίνω, να παίρνω δύναμη. Ο άνθρωπος, σε όποια ηλικία και να είναι, όπως και να είναι, θέλει να έχει κάποιον στο πλευρό του...» (Πέτρος, 70 ετών).

Για τον Θανάση επίσης φαίνεται ότι η διάρρηξη των σχέσεών του με την κοινωνία είναι αποτέλεσμα της ανισότητας που οφείλεται στην

ακραιά υλική αποστέρηση. Αν και ζει σε χωριό, όπου οι φιλικές σχέσεις αναπτύσσονται και διατηρούνται πιο εύκολα σε σχέση με το αστικό περιβάλλον, μας επισημαίνει ότι η κοινωνική του ζωή είναι πάρα πολύ περιορισμένη κυρίως λόγω οικονομικών δυσκολιών.

«Κοινωνική ζωή δεν έχω... ειδικά εδώ στο χωριό οι φίλοι μου είναι δύο. Έχει επηρεάσει ότι είμαι άστεγος... ας μην κρυβόμαστε... έλα λέει ο άλλος να πάμε στην ταβέρνα. Πώς να πάω; Αν πάω και με κεράσει την μία φορά, θα πρέπει να κεράσω εγώ την επόμενη... Πώς να πάω; Εγώ δεν αισθάνομαι καλά... μην ξεχνάς επιπλέον ότι ο άστεγος έχει και άλλα προβλήματα, αν δεν έχεις μαγειρέψει, αν δεν έχεις πλύνει... δεν είναι οι συνθήκες που έχεις σπίτι σου που θα σου μείνουν ώρες. Ειδικά τώρα τον χειμώνα δεν μου μένει ώρα... Δεν έχω δει περίεργες αντιδράσεις αλλά το αποφεύγω να πάω στο καφενείο, γιατί αν δω κάτι θα στεναχωρηθώ περισσότερο... δεν μπορώ να πω, όμως, στο χωριό με αγκάλιασαν όλοι, αλλά να σου πω... θέλω να ησυχάσω... όταν η μοναξιά σου επιβάλλεται από κάποια στιγμή και μετά, δυο πράγματα θα κάνεις, ή θα συμβιβαστείς μαζί της ή θα τρελαθείς, εγώ προσπάθησα να συμβιβαστώ μαζί της... Θέλω να ενταχθώ πάλι στην κοινωνία όσο τίποτα άλλο. Οι καταστάσεις όμως είναι τέτοιες που δεν μπορείς τώρα με τίποτα [...] Βέβαια και θέλω να ενταχθώ αλλά είναι δύσκολο... είναι και ο κορονοϊός στη μέση, Εμένα ο κορονοϊός μου έκανε καλό, ξέρεις γιατί; Όταν ήρθα συνειδητοποίησα ότι στο μεγαλύτερο πρόβλημά μου ήταν τι θα κάνω αν μου τύχει κάτι, με βοήθησε πάρα πολύ η κουβέντα που μου είπε ότι υπάρχει το “Βοήθεια στο Σπίτι” και τελικά αποδείχθηκε ότι είτε μόνος είσαι είτε με παρέα στον κορονοϊό μόνος σου θα είσαι... και εκεί πήρα τα πάνω μου...» (Θανάσης, 58 ετών).

Ο Κώστας φαίνεται να εκφράζει ότι βιώνει μια ακόμα μεγαλύτερης έκτασης κοινωνική απομόνωση η οποία δεν αφήνει περιθώρια προσωπικής ελπίδας για επανένταξη. Οι κοινωνικές του συναναστροφές είναι πολύ περιορισμένες και η ένταξη στα κοινωνικά προγράμματα του Δήμου τού δίνουν τη δυνατότητα συμμετοχής στο άτυπο δίκτυο κοινωνικότητας με άτομα που αντιμετωπίζουν τα ίδια προβλήματα.

«Νιώθω ότι είμαι στην απέξω στην κοινωνία, αποκομμένος χωρίς δουλεία χωρίς κάτι... Οι μόνες επαφές που έχω είναι όταν πάω να πάρω το φαγητό στα ΚΑΠΗ. Κάθομαι μια ώρα εκεί και τα λέω με τα παιδιά» (Κώστας, 62 ετών).

Για τη Σωτηρία τα προβλήματα υγείας της δεν της επιτρέπουν να αναπτύξει μια ενεργή κοινωνική ζωή. Καθοριστικό ρόλο για την ίδια παίζει επίσης και το γειτονικό της περιβάλλον που δεν εκφράζει την αλληλεγγύη και υποστήριξη που θα προσδοκούσε.

«Εγώ τώρα πια είμαι δύσκολα, δεν μπορώ να περπατήσω καλά καλά... Έχω αυτό το σάκχαρο, την καρδιά μου... να αλλάξει η κατάσταση. Τώρα πια δεν περιμένω να αλλάξει κάτι, αν πάρω τη σύνταξη υπερηλίκων μπορεί τα πράγματα να είναι λίγο καλύτερα. Κοινωνικές σχέσεις... τι είναι αυτό; Δεν έχω επαφή με καμία εδώ... τις ακούω που με κουτσομπολεύουν... σε μια γειτόνισσα που ζήτησα μια φορά αυγά, γιατί δεν είχα τίποτα να φάω, δεν μου έδωσε κι ας είδα ότι το κοτέτσι ήταν γεμάτο...» (Σωτηρία, 66 ετών).

Εξαίρεση αποτελούν δυο εκ των συνομιλητών που διατηρούν την επιθυμητή για τους ίδιους κοινωνικότητα. Φαίνεται επίσης ταυτόχρονα να διατηρούν ζωντανή την αίσθηση της ιδιότητας του πολίτη προτείνουν δε, κατά τη συνέντευξή τους, πολιτικές και προγράμματα που η εφαρμογή τους θα μπορούσε να τους οδηγήσει στην έξοδο από την αστεγία.

Ο Γιώργος και ο Δημήτρης αναφέρουν:

«Έχω επαφές με φίλους, δεν έχω αποξενωθεί, είμαι κοινωνικός άνθρωπος, μιλάω με όλους... με την οικογένειά μου δεν έχω επαφές. Με το Επίδομα Ενοικίου δεν φτάνουν τα χρήματα... Με το Στέγασης και Επανεένταξης θα ήταν αλλιώς, αυτό θα έπρεπε να ξαναγίνει...» (Γιώργος, 58 ετών).

«Έχω πολλούς φίλους στο Λουτράκι και στην Αθήνα [...] δεν με έχει επηρεάσει ότι είμαι άστεγος [...] δεν νιώθω ότι είμαι αποκομμένος από την κοινωνία... και στην Αθήνα αν θέλω να πάω, έχω φίλους. Έχω έναν φίλο, παίρνει 300 ευρώ επίδομα στεγαστικής συνδρομής υπερηλίκων και έχει πάρει σπιταρόνα με όλα τα κομφόρ... Αυτό είναι πρόγραμμα...» (Δημήτρης, 70 ετών).

Σχετικά με την αποτύπωση της προσωπικής εκτίμησης των συνομιλητών για τη δυνατότητα εξόδου τους από την επισφάλεια, τα όνειρα και τους μελλοντικούς τους στόχους, οι συνομιλητές εκφράζουν διαφορετικές απόψεις – απόψεις που είναι αποτέλεσμα της ιδιαιτερότητας της προσωπικότητάς τους, των μοναδικών για τον καθένα βιωμάτων και της προοπτικής που πιστεύουν οι ίδιοι ότι μπορεί να τους προσφέρει το κράτος, μέσω κάποιων πιο ολοκληρωμένων κοινωνικών παροχών. Επιπλέον, ορισμένοι συνομιλητές φαίνεται να διατηρούν την αισιοδοξία τους ότι μπορούν να βγουν από την αστεγία και να επανενταχθούν στην κοινωνία μέσα από ένα καινούριο προσωπικό ξεκίνημα.

Μέσα από τις προσωπικές τους αφηγήσεις, η Μαρία και ο Νίκος φαίνεται να εκφράζουν αρνητικά συναισθήματα όπως η έλλειψη ελπίδας για το μέλλον, η απαισιοδοξία για βελτίωση των συνθηκών δια-

βίωσής τους. Χαρακτηριστικό είναι ότι δεν ονειρεύονται, αλλά συμβιβάζονται με την εκπλήρωση του ονείρου της εξασφάλισης της καθημερινής επιβίωσης.

«Ένα όνειρο για το μέλλον; Να έχω υγεία... όταν είσαι καλά πιστεύω ότι τα καταφέρνεις στα δύσκολα, έχω μάθει στα δύσκολα χρόνια τώρα, δεν είχα μεγάλα όνειρα ποτέ ... εντάξει όταν είσαι μικρός κάνεις όνειρα, αλλά όταν περνούν τα χρόνια βλέπεις ότι ονειροβατείς, είναι παραμύθια, δεν πραγματοποιούνται εύκολα, τουλάχιστον να καλοξημερωθώ... εγώ τουλάχιστον έτσι σκέφτομαι... Τι όνειρα άλλα να έχω; Να είμαστε καλά και όλα τα άλλα τα κουτσοκαταφέρνω» (Μαρία, 55 ετών).

«Σε ένα χρόνο πιστεύω η ζωή μου θα είναι η ίδια... χειρότερα μη σου πω, εσείς έχετε ένα εισόδημα, μια δουλειά... Εγώ τι; Να πάω να κλέψω σε αυτή την ηλικία; Σε φέρνει σε απόγνωση η φτώχεια... για αυτό τους ανθρώπους τους πιάνει κατάθλιψη... θέλω να κάθομαι μέσα... δεν πιστεύω ότι θα αλλάξει κάτι. Διαβάζω τη Βίβλο για να μην τρελαθώ... Η εργασία είναι το παν στον άνθρωπο, χωρίς εργασία δεν μπορείς να κάνεις τίποτα, σου δένει τα χέρια και σ' τα σηκώνει ψηλά ή θα αυτοκτονήσεις... ή... έχουν αυτοκτονήσει πάρα πολλά άτομα» (Νίκος, 52 ετών).

Η Σωτηρία και ο Δημήτρης, παρά την απαισιοδοξία που εκφράζουν για το μέλλον και την έλλειψη ελπίδας τους για βελτίωση της κατάστασης που βιώνουν, συνεχίζουν να ονειρεύονται. Εκφράζουν μικρά καθημερινά όνειρα, άμεσα συνυφασμένα με την ιδιαιτερότητα της προσωπικότητάς τους, επιβεβαιώνοντας τη θεωρητική άποψη ότι οι ίδιες εμπειρίες βιώνονται διαφορετικά από διαφορετικούς ανθρώπους.

«...αλλά μετά από ένα χρόνο τι να αλλάξει; Έχω όμως ένα όνειρο... να έμπαινα σε ένα τρένο, να έφτανα μέχρι τον Έβρο... να απολάμβανα το ταξίδι από το παράθυρο... αυτό... μόνο για το ταξίδι...» (Σωτηρία, 66 ετών).

«Σε ένα χρόνο ονειρεύομαι να είμαι καλύτερα να έχω μια άνεση...να περνάω καλύτερα, να μπορώ να παίξω λίγο παραπάνω τζόγο... να πας σε μια ταβέρνα δυο φορές την εβδομάδα... όλα αυτά είναι έξοδα» (Δημήτρης, 70 ετών).

Ο Γιώργος και ο Θανάσης, επίσης παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, δεν χάνουν την αισιοδοξία τους για το μέλλον και ονειρεύονται να ξαναπιάσουν τη ζωή, «να είναι καλύτερα», να έχουν «μια άνεση», να έχουν βρει μια δουλειά και διατηρούν την ελπίδα «που πεθαίνει τελευταία».

«Σε ένα χρόνο ονειρεύομαι να έχω μια κανονική ζωή, όπως όλοι οι άνθρωποι... Να έχω μια δουλειά, ένα σπίτι... να μην έχω το άγχος πού θα μείνω σήμερα, πού θα φάω, πού θα κάνω μπάνιο. Πιστεύω ότι θα συμβεί... η ελπίδα πεθαίνει τελευταία... Ξέρεις πόσοι έχουν πέσει εδώ στον Ισθμό; Πόσους έχουν βγάλει; Αν δεν είχα ελπίδα, θα είχα πάρει κι εγώ αυτό τον δρόμο.» (Γιώργος, 58 ετών).

«Πώς σκέφτομαι τη ζωή μου μετά από ένα χρόνο; Κοίταξε να σου πω, Τάσο, εγώ ειλικρινά όταν συμβήκανε όλα αυτά είχα σκοπό να αυτοκτονήσω... αλλά πήγα σε γιατρό, όλα καλά... πήρα βοήθεια... Πώς σκέφτομαι τη ζωή μου; Εγώ θα ορθοποδήσω, θα πιάσω τη ζωή από τον σβέρκο, απλά θέλω να είμαι έτοιμος και ψυχολογικά και για αυτό σου λέω αυτή η βοήθεια [το ΕΕΕ] είναι κάτι, και μπουσούλα να πάω, εγώ τη ζωή θα την ξαναπιάσω, θέλω να κάνω και πράγματα για το χωριό μου... Με την αρρώστια δεν μπορείς να κάνεις πολλά, αλλά θα την ξαναπιάσω τη ζωή... Δεν ξέρω πώς, αλλά θα την πιάσω... Εξάλλου εδώ έχω ώρες να σκέφτομαι...» (Θανάσης, 58 ετών).

Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι ο Δημήτρης είναι ο μοναδικός από τους ερωτώμενους που έχει ολοκληρωθεί το πρόγραμμα φιλοξενίας του σε ξενοδοχείο από τον Δήμο Κορινθίων. Πριν από τη χρήση του προγράμματος φιλοξενίας σε ξενοδοχείο, διέμενε σε έναν ακάλυπτο χώρο πολυκατοικίας. Μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος, αναζήτησε οικία προς ενοικίαση, αλλά λόγω των υψηλών ενοικίων δεν μπόρεσε να νοικιάσει ένα κατάλληλο οίκημα. Εντέλει, σε αναμονή της αύξησης του εισοδήματός του, από τα 200 ευρώ του ΕΕΕ σε 360 ευρώ του επιδόματος ανασφάλιστων υπερηλίκων, νοίκιασε ένα δωμάτιο χωρίς ηλεκτρικό ρεύμα και χωρίς νόμιμο συμβόλαιο. Συμπερασματικά, λοιπόν, δεν κατέστη τελικά δυνατόν να βγει από την αστεγία αλλά, από την κατηγορία του άστεγου που στερείται πρόσβαση σε στέγη, να μεταβεί στην κατηγορία εκείνων που κατοικούν σε ενοικιαζόμενη κατοικία που δεν πληροί τις βασικές υπηρεσίες ύδρευσης και ηλεκτροδότησης, μετακλώντας απλά σε μια διαφορετική μορφή στεγαστικής επισφάλειας.

Συμπεράσματα

Μέσα από συνεντεύξεις με καταγεγραμμένους άστεγους του Τμήματος Κοινωνικής Προστασίας του Δήμου Κορινθίων, επιχειρήθηκε να αναδειχθεί η τροχιά των βιωματικών εμπειριών των συνομιλητών. Αυτή αποτελεί σημαντικό παράγοντα αναζήτησης αιτιακών παραγόντων και απαραίτητο εργαλείο σχεδιασμού μιας ολοκληρωμένης και σύγχρονης πο-

λιτικής παρέμβασης, βασισμένης στην εξατομίκευση, η οποία αγνοείται συχνά κατά τη διαμόρφωση πολιτικών που στηρίζονται πρωτίτως σε οικονομικούς και στατιστικούς δείκτες. Στο πλαίσιο αυτό, η έρευνα πραγματεύτηκε την ιχνηλάτηση της πορείας ζωής των αστέγων, των αιτιών που οι ίδιοι θεωρούν ότι τους οδήγησαν στην αστεγία και την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των τοπικών και εθνικών παροχών. Επιπρόσθετα, αναζητήθηκε η προσωπική εκτίμηση των αστέγων για τη δυνατότητα εξόδου τους από την αστεγία, το πώς οι ίδιοι οι άστεγοι βιώνουν την ευαλωτότητά τους και τους προσωπικούς στόχους, προσδοκίες και όνειρα που έχουν για το μέλλον τους.

Οι αφηγήσεις των συνομιλητών της έρευνας φανερώνουν αρκετά παραστατικά πώς δομικοί, θεσμικοί και ατομικοί παράγοντες επέδρασαν, συνδυαστικά και με μοναδικό τρόπο για τον καθένα, στη διαμόρφωση των κατάλληλων συνθηκών για την ώθησή τους στην αστεγία. Η μακροχρόνια ανεργία και η έλλειψη ικανού εισοδήματος για την ενοίκιαση στέγης, η έλλειψη ιδιοκατοίκησης, ή η αδυναμία συντήρησης της υπάρχουσας μη κατάλληλης για στέγαση οικίας, η ρήξη με το υπάρχον ή η απώλεια του οικογενειακού υποστηρικτικού περιβάλλοντος, η ύπαρξη προβλημάτων υγείας, η χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών ή η εξάρτηση από τα τυχερά παιχνίδια καθώς και το προχωρημένο της ηλικίας, αναφέρονται μεμονωμένα ή συνδυαστικά ως αιτιακοί παράγοντες από τους συνομιλητές, σε συνάρτηση με τη σκληρή οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα που έχει διαμορφωθεί στην Ελλάδα της κρίσης.

Τις αναποτελεσματικές πολιτικές αντιμετώπισης των δομικών παραγόντων που οδηγούν στην αστεγία, όπως είναι η σχεδόν ανύπαρκτη στεγαστική πολιτική και η υπολειμματική πολιτική αντιμετώπισης της ανεργίας σε ένα περιβάλλον διευρυμένης οικονομικής κρίσης, έρχεται να συμπληρώσει η πολιτική αντιμετώπισης της φτώχειας, μέσα από το κοινωνικό πρόγραμμα του ΕΕΕ, το οποίο αποτελεί ένα βοήθημα που απλώς κάνει λίγο πιο εύκολη την, έτσι κι αλλιώς, δύσκολη ζωή στην επικράτεια της ευαλωτότητας (Σπυριδάκης 2018). Οι εθνικές πολιτικές στο σύνολό τους καθίστανται τουλάχιστον ανεπαρκείς και κατακερματισμένες. Αυτό αναδεικνύεται και από τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων, καθώς οι υπάρχουσες εθνικές κοινωνικές παροχές δεν συμβάλλουν στην εξάλειψη της φτώχειας και την έξοδο των συνομιλητών από την αστεγία, αλλά αποτελούν ένα ελάχιστο δίκτυο προστασίας, προσωρινού χαρακτήρα, από την απόλυτη φτώχεια και την έσχατη λύση της διαβίωσης στον δρόμο. Την ίδια στιγμή το πρόγραμμα του «Επιδόματος Στέγασης» φαίνεται ότι δεν είναι ικανό να καλύψει τις πραγ-

ματικές ανάγκες για στέγη, σύμφωνα με τις ισχύουσες τιμές της αγοράς ενοικίασης ακινήτων και των μηνιαίων πάγιων εξόδων ενός σπιτιού.

Εν σχέσει με τη διάσταση αποτίμησης του φορέα υλοποίησης της κοινωνικής προστασίας, της κοινωνικής υπηρεσίας του Δήμου, φαίνεται από τις απόψεις των συνομιλητών να μη γίνονται αντιληπτές ανεπάρκειες και θεσμικά προβλήματα. Περιορισμένος αριθμός των συνομιλητών μοιάζει να έχει εστιάσει στην ανεπάρκεια των κοινωνικών παροχών και να προτείνει εφαρμοσμένες λύσεις του παρελθόντος ή λύσεις που είχαν προσωρινό χαρακτήρα όπως το πρόγραμμα «Στέγαση και Επανάταξη» και το πρόγραμμα «Στέγασης Ανασφαλιστων Υπερηλίκων». Σε ένα τέτοιο περιβάλλον και βιώνοντας οι ίδιοι την κοινωνική απομόνωση και τον αποκλεισμό στην πιο ακραία τους έκφραση, η επαφή τους με την κοινωνική υπηρεσία ξεπερνά τα στενά όρια της θεσμικής σχέσης. Αποτελεί το καθημερινό τους στήριγμα και έχει αναπτυχθεί σχέση εμπιστοσύνης και υποστήριξης, αναλαμβάνοντας έτσι τον ρόλο του κύριου συνδετικού δεσμού των αστέγων με την υπόλοιπη κοινωνία.

Ο δεσμός αυτός με την κοινωνία έχει διαρραγεί για τους περισσότερους των συνομιλητών της έρευνας. Η ανυπαρξία ικανοποιητικής κοινωνικότητας και η απώλεια της ιδιότητας του πολίτη είναι βασικά χαρακτηριστικά των αποκλεισμένων «εκτός των τειχών» πολιτών. Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας γίνεται αντιληπτό ότι οι περισσότεροι εκ των συνομιλητών έχουν απολέσει την αίσθηση της ιδιότητας του πολίτη και έχουν παραιτηθεί από την απαίτηση των δικαιωμάτων τους. Συναισθήματα κοινωνικής απομόνωσης εκφράζει η πλειοψηφία των συνομιλητών. Εξαιρέση αποτελεί ένα μικρό ποσοστό συνομιλητών που διατηρεί σε ικανοποιητικό βαθμό για τους ίδιους την κοινωνικότητά του και την αίσθηση της ιδιότητας του πολίτη.

Διαφορετικές απόψεις, επίσης, εκφράζουν οι συνομιλητές σχετικά με την αποτύπωση της προσωπικής τους εκτίμησης για τη δυνατότητα εξόδου τους από την επισφάλεια, τα όνειρα και τους μελλοντικούς τους στόχους. Συναισθήματα, όπως η έλλειψη ελπίδας για το μέλλον, η απαισιοδοξία για βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους και ο συμβιβασμός της εκπλήρωσης ενός και μόνου ονείρου, αυτού της εξασφάλισης της καθημερινής επιβίωσης, εκφράζονται από αρκετούς συνομιλητές. Αντίθετα, συναισθήματα όπως μικρά καθημερινά όνειρα, αισιοδοξία για το μέλλον και ελπίδες για μια νέα αρχή εκφράζονται από άλλους. Απόψεις που είναι εκ διαμέτρου αντίθετες, αλλά είναι αποτέλεσμα της ιδιαιτερότητας του βιώματος κάθε συνομιλητή, των μοναδικών για αυτόν κοινωνικών βιωμάτων, ατομικών και οικογενειακών παραγόντων

που τον οδήγησαν στην αστεγία, τα οποία όμως λαμβάνουν χώρα με ένα ενιαίο για όλους δομικό και θεσμικό περιβάλλον.

Σε ένα τέτοιο δομικό και θεσμικό περιβάλλον, τα ιδιαίτερα βιώματα ζωής των αστέγων που έχουν περιέλθει σε αυτό το καθεστώς ακραίας ευαλωτότητας δίνουν την ευκαιρία να κατανοήσει κανείς την ανεπάρκεια, τον κατακερματισμό και την έλλειψη πρόληψης και εξατομίκευσης που χαρακτηρίζουν την κοινωνική πολιτική στη χώρα μας. Αναδεικνύονται η έλλειψη αποτελεσματικών πολιτικών με προτεραιότητα στη στέγαση των αστέγων, η περιθωριοποίηση και ο αποκλεισμός τους που συνθέτουν ένα ακόμα δυσμενέστερο κοινωνικό πλαίσιο το οποίο ανατροφοδοτεί την ήδη υπάρχουσα ευαλωτότητά τους.

Σε εθνικό επίπεδο διαμόρφωσης πολιτικών, η μελλοντική εφαρμογή του προγράμματος «Στέγαση και Εργασία για τους αστέγους» θα μπορούσε να αποτελέσει μια ελπίδα ανάπτυξης περισσότερο ολιστικών κοινωνικών παρεμβάσεων, καλύπτοντας το κενό της μετατόπισης των εθνικών αρμοδιοτήτων στην τοπική αυτοδιοίκηση χωρίς την παράλληλη χρηματοδότηση, εφόσον βέβαια έχει ενσωματώσει αλλαγές βασισμένες στις εντοπισμένες παραλείψεις και αστοχίες του προγράμματος «Στέγαση και Επανάταξη». Ταυτόχρονα, η επανέναρξη χορήγησης του επιδόματος «Στεγαστικής Συνδρομής σε Ανασφάλιστους Υπερήλικες» έρχεται να δώσει μια ελπίδα κάλυψης του κενού στεγαστικής πολιτικής για άτομα που έχουν περάσει το ηλικιακό όριο για εργασία. Η έκδοση των αναμενόμενων υπουργικών αποφάσεων θα οριοθετήσει τις νέες προοπτικές και στοχεύσεις των προγραμμάτων.

Παράλληλα, η τοπική αυτοδιοίκηση καλείται να διαδραματίσει έναν σημαντικότερο ρόλο με μια ολιστικότερη πια παρέμβαση για την αντιμετώπιση της αστεγίας. Μέχρι τώρα ασκούσε με πενιχρά μέσα και τεράστια προσπάθεια κυρίως προγράμματα «έκτακτης ανάγκης», αντιμετωπίζοντας πολύ συχνά το πρόβλημα της ώθησης των αστέγων σε φαινόμενα όπως αυτό της «περιστρεφόμενης πόρτας», που προκύπτουν από το πλέγμα αναποτελεσματικών και αποσπασματικών υπηρεσιών.

Στο πλαίσιο της υιοθέτησης καλών πρακτικών και τεχνογνωσίας από τη διεθνή κοινότητα, οι ΟΤΑ στην Ελλάδα καλούνται να εφαρμόσουν εθνικές και να χαράξουν τοπικές κοινωνικές πολιτικές για την έλλειψη στέγης, με μοντέλα όπως το «housing first» και το «social housing» (Αράπογλου 2015). Να διεκδικήσουν πόρους για την υιοθέτηση μέτρων πρόληψης της αστεγίας και προώθησης της κοινωνικής κατοικίας. Στην κατεύθυνση αυτή και ως την κοινωνική και πολιτική ωρίμανση που απαιτείται για την υλοποίηση τέτοιων δράσεων, κρίνε-

ται αναγκαία η εφαρμογή πολυδιάστατων παρεμβάσεων, οι οποίες θα αξιοποιούν στον μέγιστο βαθμό τούς ήδη υπάρχοντες κοινωνικούς και οικονομικούς πόρους που διαθέτει η κάθε κοινότητα, μέσα από προγραμματικές συμβάσεις όλων των κοινωνικών φορέων που θα μπορούσαν να συνεισφέρουν με οποιοδήποτε τρόπο στη μείωση του κινδύνου της αστεγιάς και στην αποτελεσματικότερη αντιμετώπισή της, μειώνοντας επικαλύψεις και πρακτικές που υιοθετούνται σε ένα πλέγμα υπηρεσιών «μηχανισμού εκκρεμότητας». Σε αυτό το πλαίσιο η θεσμοθετημένη συνεργασία δημόσιων και ιδιωτικών φορέων, ΜΚΟ, και άλλων τοπικών κοινωνικών φορέων μπορεί να διασφαλίσει ένα δίκτυο παροχής υπηρεσιών που θα αξιοποιεί στο μέγιστο τους τοπικούς κοινωνικούς και οικονομικούς πόρους, αποφεύγοντας αλληλοεπικαλύψεις.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Arapoglou, V. P. (2002). Social and Spatial Dimensions of Homelessness in Athens: Welfare Networks and Practices of Care Professionals, Unpublished Ph.D. Thesis, London School of Economics.
- Bruner, J.S. (1986). *Actual Minds, Possible Worlds*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bush-Geertsema, V. (2010), Defining and Measuring Homelessness. In V. Bush-Geertsema, W. Edgar, E. O' Sullivan, N. Pleace (2010), *Homelessness and Homeless Policies in Europe: Lessons from Research*, Brussels: FEANTSA.
- Dant, T. & Deacon, A. (1989). *Hostels to Homes? The Rehousing of Single Homeless People*. Aldershot: Avebury.
- Edgar, B. & Meert, H. (2005). *Fourth Review on Statistics on Homelessness in Europe. The ETHOS Definition of Homelessness*. Brussels: European Observatory on Homelessness, FEANTSA.
- Edgar, B. (2009). *European Review of Statistics on Homelessness*. Brussels: European Observatory on Homelessness, FEANTSA.
- Ferrera, M. (1996). The Southern Model of Welfare in Social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6(1), 17-37.
- Fitzpatrick S. (2005). Explaining Homelessness: A Critical Realist Perspective. *Housing, Theory and Society*, 22(1), 1-17.
- Mallett S. (2005). Young People, Drug Use and Family Conflict: Pathways into Homelessness. *Journal of Adolescence*, 28(2), 185-199.
- Mason J. (2002). *Qualitative Researching*. London: Sage.
- Morse, G.A. (1992). Causes of Homelessness. In M. Robertson & M. Greenblatt (eds), *Homelessness: A National Perspective*, New York: Springer.

- Neale, J. (1997). Homelessness and Theory Reconsidered. *Housing Studies*, 12(1), 47-61.
- Pleace, N. (2000). The New Consensus, the Old Consensus and the Provision of Services for People Sleeping Rough. *Housing Studies*, 15(4), 581-94.
- Pleace, N. & Quilgars, D. (2003). Led Rather than Leading? Research on Homelessness in Britain. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 13(2), 187-196.
- Pleace, N. (2010). *Homelessness and Homeless Policies in Europe: Lessons from Research*. Brussels: FEANTSA.
- Sahlin, I. (2005). The Staircase of Transition: Survival through Failure. Special Issue: Homelessness and Reintegration, *The European Journal of Social Science Research*.
- Somerville, P. (2013). Understanding Homelessness. *Housing, Theory and Society*, 30(4), 384-415.
- WWW.FEANTSA.ORG

Ελληνόγλωσση

- Αράπογλου, Β., Γκούνης, Κ., Σιάτιστα, Δ., Σουλελέ, Δ. (2015). Μελέτες 39: Κοινωνική Επισφάλεια και Έλλειψη Στέγης στην Αθήνα. Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Δημουλάς, Κ. (επιμ.) (2017). *Τελικό Παραδοτέο Έργου Αξιολόγηση του Προγράμματος «Στέγαση και Επανένταξη»*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Ζαμάνη, Α. & Γρηγοριάδης, Α. (2013). *Τυπολογία και χωρική κατανομή της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα. 1ο Συνέδριο Χωρικής Ανάλυσης: Πρακτικά*. Αθήνα.
- Κουραχάνης, Ν. (2015). Η κοινωνική πολιτική για τους άστεγους στην Ελλάδα. Ποιοτική και κριτική ανάλυση ενός ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού. Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Κουραχάνης Ν. (2016). Ποιοτική διερεύνηση των αιτιών απώλειας στέγης σε άστεγους παραγωγικής ηλικίας στην Αθήνα. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, ΙΖ(66). Ν. 4052/2012.
- Ρομπόλης Σ. (2013). Οικονομική Κρίση και Κοινωνικό Κράτος. 1ο ηλεκτρονικό τεύχος περιοδικού Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Πολιτικής.
- Σπυριδάκης, Μ. (2018). *Homo precarius, εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο.

Αθέατοι άστεγοι σε αστικό περιβάλλον στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης

ΜΑΡΙΑ ΖΗΣΗ*

Εισαγωγή

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ αναδύεται μια κοινωνική κατηγορία με χαρακτηριστικά την υψηλή ανεργία, την κοινωνική ανισότητα, τις διακρίσεις και τη γενικευμένη ανασφάλεια. Επίσης, δεν διαφαίνεται για αυτήν μια διέξοδος από τα αρνητικά δεδομένα της ζωής της. Αντί να υφίσταται ένα σχέδιο εξόδου από την κατάσταση της ευαλωτότητας, παραμένει ένα περιβάλλον δυσκολίας που σχηματίζεται μέσα από αποσπασματικές δράσεις, με μέτρα προσωρινής ανακούφισης που δεν συνιστούν μια πραγματική έξοδο προς μια νέα ζωή με όρους ευημερίας (Σπυριδάκης 2018: 11). Όπως αναφέρει ο Bauman, ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων σε παγκόσμιο επίπεδο έχει βρεθεί σε μια διαδικασία «οριακής διολίσθησης» χωρίς να είναι σε θέση να γνωρίζουν αν αυτή είναι προσωρινή ή μόνιμη κατάσταση (Bauman 2005b: 115). Ταυτόχρονα, τα ίδια άτομα πλήττονται σε πολλά επίπεδα, παγιδευμένα σε έναν φαύλο κύκλο από τον οποίο είναι δύσκολο να ξεφύγουν (Μπαλούρδος & Σπυροπούλου 2012: 161-183).

Την εμπειρία της ευαλωτότητας τη βιώνουν όσοι έχουν μεταβεί χωρίς τη θέλησή τους σε μια νέα, δυσμενέστερη συνθήκη για τη ζωή τους. Αυτή η πορεία διολίσθησης έχει χαρακτηριστικά αβεβαιότητας και ρευστότητας και αλληλεπιδρά δυναμικά με τους παράγοντες που την προκαλούν, όπως είναι η οικονομική κρίση, η ανεργία, οι μετασχηματισμοί στην παραγωγική διαδικασία, οι αλλαγές στις στρατηγικές

* Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, zisimary@gmail.com

διακυβέρνησης στην καπιταλιστική κοινωνία καθώς και ο περιορισμός της κοινωνικής προστασίας από ένα όλο και πιο ελλειμματικό κοινωνικό κράτος. Αποτέλεσμα είναι να δημιουργούνται νέες ευπαθείς κοινωνικές ομάδες που στερούνται, ενώ η αίσθηση που βιώνουν είναι η αποδοχή της υπάρχουσας μεταβολής ως κάτι το αναπόφευκτο (Σπυριδάκης 2018: 10-16).

Ο μηχανισμός δημιουργίας του πληθυσμού αυτού δεν είναι καινούριος. Τον αναφέρει ο Μαρξ στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, στην αναφορά του για την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση όπου περιγράφει τέσσερις κατηγορίες «περιττών εργαζομένων». Πρώτη είναι η «ρευστή» κατηγορία που την αποτελούν οι απολυμένοι εργάτες και οι μετανάστες οι οποίοι αναζητούν θέσεις εργασίας. Δεύτερη είναι η «λανθάνουσα» κατηγορία και αποτελείται από ένα μέρος του αγροτικού πληθυσμού, κυρίως τους εργάτες γης. Τρίτη είναι η «στάσιμη» κατηγορία και την αποτελούν οι εργαζόμενοι σε επισφαλείς θέσεις εργασίας, με μη σταθερή απασχόληση, με ελάχιστο μισθό για μεγάλο χρόνο εργασίας. Στην τέταρτη κατηγορία είναι όσοι είναι ικανοί για εργασία αλλά δεν μπορούν να βρουν, οι χήρες, οι ασθενείς και οι ανάπηροι. Σε αυτή την κατηγορία ο Μαρξ δεν εντάσσει το «λούμπεν προλεταριάτο» παρανόμους, εγκληματίες κ.ά. (Marx 1996: 654). Η αύξηση της επισφάλειας και οι επιπτώσεις της είναι δομικό στοιχείο του καπιταλιστικού συστήματος και αφορούν όλα τα στρώματα του εργαζόμενου πληθυσμού που υπάγονται στο κεφάλαιο και εργάζονται για αυτό. Ο Bauman, συνεχίζοντας στην ίδια λογική, αναφέρει ότι όσοι ανήκουν σε αυτή την κατηγορία θεωρούνται απορρίμματα της κοινωνίας, περιττοί, υπεράριθμοι, αυτοί που δεν μπόρεσαν να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και του εκσυγχρονισμού της κοινωνίας. Οι άνθρωποι αυτής της κατηγορίας θεωρείται ότι δεν προσθέτουν τίποτα θετικό και η απουσία τους θα συνέβαλλε στην καλύτερη λειτουργία της κοινωνίας. Δεν λαμβάνουν κρατική αρωγή διότι το κράτος έχει αλλάξει χαρακτήρα και αξιολογεί με οικονομικά κριτήρια τη βοήθεια, αντιμετωπίζοντάς τους όχι μόνο ως φτωχούς αλλά και ως ένοχους για την κατάσταση τους (Bauman 2005b: 113-115). Αυτή η αντίληψη όλο και συχνότερα συμβάλλει στον μονόδρομο αποκλεισμό χωρίς τη δυνατότητα επανάκαμψής τους. Το αμετάκλητο της κατάστασής τους έρχεται ως συνέπεια της αποσύνθεσης του κοινωνικού κράτους ως πλέγματος θεσμών κοινωνικής προστασίας. Τούτο έχει ως συνέπεια την απομείωση των ευκαιριών για λύτρωση, την εξανέμιση της ελπίδας και τον μαρασμό της θέλησης για αντίσταση (Bauman 2017: 121).

Ευαλωτότητα και επισφάλεια στη στέγαση

Στο αστικό περιβάλλον των σύγχρονων δυτικών πόλεων, ο αριθμός των αστέγων συνεχώς αυξάνεται. Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, η αστεγία έγινε ακόμα πιο ορατή με ολοένα και περισσότερους άστεγους να διαβιούν στον δρόμο. Ο εξαναγκασμός τους στη ζωή στον δρόμο ή στη μακροχρόνια διαμονή σε προσωρινά καταλύματα ή σε ξενώνες φιλοξενίας αποτελεί καταπάτηση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σήμερα, σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Οργανώσεων Αστέγων (European Federation of National Organisations Working with the Homeless, FEANTSA), στην Ε.Ε. υπάρχουν 700.000 άνθρωποι που ζουν στον δρόμο ή σε προσωρινά καταλύματα, έναντι 410.000 ατόμων πριν από μία δεκαετία, δηλαδή υπάρχει αύξηση 70% (FEANTSA 2019).

Από το τέλος του 20ού αιώνα και μέχρι σήμερα, η στεγαστική αποστέρηση είναι από τα πιο σύνθετα, οδυνηρά και με ανοδική τάση κοινωνικά ζητήματα. Τη βιώνει δε ένα τμήμα από τον συνολικό πληθυσμό αυτών που ζουν σε συνθήκες ευαλωτότητας. Η δε μετάβαση σε καθεστώς αστεγίας είναι συνδεδεμένη με παραμέτρους επισφάλειας, όπως: (α) δομικές – η οικονομική και η εργασιακή δυσχέρεια, μεταναστευτικές εισροές, η μείωση στη διαθεσιμότητα της αγοράς ακινήτων, (β) θεσμικές – η ανεπάρκεια και η έλλειψη συντονισμού υπηρεσιών κατάλληλων να ανταποκριθούν στα αιτήματα στέγασης, (γ) σχεσιακές – η απουσία του υποστηρικτικού περιβάλλοντος, (δ) ατομικές – η ευπάθεια στην υγεία, το φύλο, την ηλικία (Edgar 2009: 7).

Το σύνθετο ζήτημα της έλλειψης στέγης συσχετίζεται με τους δομικούς και θεσμικούς παράγοντες που είναι σημαντικοί για τη ζωή κάθε ανθρώπου και μπορούν να δημιουργούν ευκαιρίες ή να προκαλέσουν εμπόδια. Αυτό είναι εμφανές τα τελευταία τριάντα χρόνια, όπου η τάση για μαζική συσσώρευση πλούτου και πολιτικής εξουσίας μεταξύ των ελίτ διαμορφώνει τις όψεις στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες και στις μεγάλες πόλεις, δημιουργώντας θυλάκους «Alpha territory» (Burrows *et al.* 2016). Η μαζική συγκέντρωση πλούτου, σε αντιδιαστολή με τη μείωση ή την απουσία του εισοδήματος, την αύξηση της ανεργίας, την αδυναμία πρόσβασης σε κατοικία, τη συνεχιζόμενη μείωση των δαπανών πρόνοιας και των προγραμμάτων προστασίας της στέγης, είναι παράμετροι που συναντά κανείς σε κάθε διαδρομή αστεγίας και επηρεάζουν τη μορφή, την έκτασή της αλλά και την εμπειρία των ίδιων των αστέγων. Ταυτόχρονα με τους δομικούς και τους θεσμικούς, οι ατομι-

κοί και σχεσιακοί παράγοντες επικεντρώνονται σε εξατομικευμένα χαρακτηριστικά και βιώματα, έχουν κομβική επίδραση στην πορεία για την αστεγία. Η ηλικία, το φύλο, η παραμονή σε κλειστά ιδρύματα, οι εξαρτήσεις από ουσίες και η κακοποίηση, διαμορφώνουν ένα μοναδικό αφήγημα για τον κάθε άστεγο (Anderson & Tulloch 2000, Pleace 2016: 19-44, Gowan 2010: 2056-2057).

Τις δύο μεγάλες δέσμες παραγόντων, των δομικών/θεσμικών και ατομικών/σχεσιακών, έρχεται να συμπληρώσει και μια τρίτη δέση παραμέτρων που αναφέρεται στις διαδρομές ζωής των αστέγων (Clapham 2003: 123). Η Neale αναδεικνύει ως σημαντικές παραμέτρους αυτής της δέσμης τις βιωμένες εμπειρίες και τις πεποιθήσεις των υποκειμένων, που δεν είναι ποτέ ίδιες μεταξύ τους. Για να γίνουν κατανοητές, πρέπει να τοποθετηθούν στο συγκεκριμένο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο το οποίο επηρεάζει επιπροσθέτως και τη μορφή αλλά και την εμπειρία της έλλειψης στέγης. Η αναζήτηση και η αυστηρή και περιεκτική κατανόηση των εμπειριών των αστέγων είναι ένα σημαντικό σημείο εκκίνησης για την πραγματοποίηση ευεργετικών αλλαγών για τους ίδιους (Neale 1997a:59, Pleace *et al.* 2011: 143-162, Bretherton *et al.* 2016: 75-102).

Οι εμπειρίες αυτές, όταν μελετηθούν με χρονολογική σειρά, αναφέρονται ως διαδρομές όσων αντιμετωπίζουν στεγαστικό αποκλεισμό και μελετήθηκαν από τον Fitzpatrick το 1999 σε έρευνα που διενήργησε σε άστεγους νέους στη Γλασκώβη. Οι διαδρομές αστεγίας και οι βιωμένες εμπειρίες είναι ένα δυναμικό στοιχείο που έχει η πορεία των αστέγων. Είναι σημαντικό να αναζητηθεί η λεπτομέρεια για την προσέγγιση αυτής της πορείας, οι εμπειρίες, οι αλληλεπιδράσεις και οι συμπεριφορές των υποκειμένων. Οι στάσεις τους και οι αντιλήψεις τους είναι κομβικές για την κατανόηση της πορείας της διαδρομής προς την επισφάλεια της στέγασης αλλά και στην έξοδο από την αστεγία (Fitzpatrick 1999: 43-79). Πρέπει να ληφθούν υπόψη σημαντικά γεγονότα στην τροχιά της ζωής τους, όπως η ενηλικίωση, ο γάμος, το διαζύγιο, ο χωρισμός, ο θάνατος ή η απουσία προσώπων αναφοράς, η απασχόληση και η απώλεια της εργασίας ή εισοδήματος. Επιπλέον παράμετροι που επηρεάζουν τις επιλογές στέγασης σχετίζονται με την τοποθεσία, τον τύπο, την ποιότητα και τη διαθεσιμότητα της κατοικίας καθώς και το κόστος (ενοικίαση) της στέγασης (Pillinger 2007:10-11). Ο Pleace αναφέρει ότι οι ως άνω διαστάσεις δεν μπορούν να διερευνηθούν σωστά αν επικεντρωθεί κανείς μόνο στην προσπάθεια δημιουργίας κατηγοριοποιήσεων ή ορίζοντάς τες ως ένα σύνολο αλληλοσυνδεόμενων κοινωνικών ζητημάτων. Είναι σημαντικό να αφήσει κανείς πίσω τις

προκαταλήψεις, τις ιδέες και τις θεωρίες που ως τώρα υπάρχουν και να τοποθετήσει ξανά το ζήτημα της έλλειψης στέγης στο πρίσμα της διαφάνειας και της ουδετερότητας. Η πρόκληση, κατά τον Pleace, είναι να αναγνωριστούν πλήρως, να γίνουν σεβαστά και να κατανοηθούν τα υποκείμενα που βιώνουν την έλλειψη στέγης, καθώς και όσο το δυνατόν περισσότερο το περιβάλλον στο οποίο αυτή εμφανίζεται (Pleace 2016: 19-44).

Αποτελέσματα τέτοιων ερευνών ανέδειξαν νέες κατηγορίες ατόμων που αντιμετωπίζουν απώλεια ή επισφάλεια στη στέγαση και στη συνέχεια η FEANTSA (2005) τα κατέταξε, σύμφωνα με τη σχετική τυπολογία ETHOS, σε τέσσερις κατηγορίες ανάλογα με τις συνθήκες διαβίωσης και στέγασης. Στην πρώτη κατηγορία της τυπολογίας εντάσσονται οι «ορατοί άστεγοι», οι άνθρωποι, δηλαδή, που ζουν μόνιμα στον δρόμο. Στη δεύτερη κατηγορία, οι άνθρωποι που διαμένουν σε ξενώνες, δομές ή καταφύγια. Οι άστεγοι της κατηγορίας αυτής δεν είναι ορατοί στον δρόμο ή στο ύπαιθρο και παρακολουθούνται από κοινωνικές υπηρεσίες. Στην τρίτη κατηγορία εντάσσονται οι άνθρωποι που διαμένουν σε επισφαλείς κατοικίες, όπως η προσωρινή διαμονή σε συγγενείς ή φίλους, η διαμονή σε καθεστώς παράνομης ή παράτυπης υπενοικίασης, η διαμονή σε οικογενειακή εστία με καταγεγραμμένα από την αστυνομία περιστατικά βίας αλλά και η διαμονή υπό απειλή έξωσης με δικαστική απόφαση, και στην τέταρτη κατηγορία, οι άνθρωποι που διαμένουν σε ανεπαρκή ή ακατάλληλη στέγαση με τις εξής υποκατηγορίες: τη διαμονή σε προσωρινά ή περιστασιακά καταλύματα, σε τροχόσπιτα-αυτοκίνητα, σε συμβατικές και προσωρινές κατασκευές, τη διαμονή σε υπό κατάληψη ή ακατάλληλα για κατοίκηση κτήρια και τη διαμονή υπερβολικά μεγάλου αριθμού ανθρώπων στον ίδιο χώρο. Να σημειωθεί εδώ ότι στην Ελλάδα, το εθνικό μέγιστο επιτρεπόμενο όριο ανά άτομο/ανά περιοχή διαβίωσης ορίζεται στα 18 τ.μ./άτομο. Ο ορισμός της Eurostat για τον συνωστισμό θεωρεί ως κριτήριο τον αριθμό των διαθέσιμων δωματίων σε κάθε νοικοκυριό, έτσι ώστε να υπάρχει ένα δωμάτιο για κάθε νοικοκυριό, ένα δωμάτιο για κάθε ζευγάρι, ένα δωμάτιο για κάθε άτομο άνω των 18 ετών, ένα δωμάτιο για κάθε δύο άτομα του ίδιου φύλου μεταξύ 12 και 17 ετών ή ένα δωμάτιο για κάθε άτομο διαφορετικού φύλου μεταξύ 12 και 17 ετών και ένα δωμάτιο για κάθε δύο άτομα κάτω των 12 ετών. Με την κατηγοριοποίηση αυτή, αναδείχθηκε σε μετρήσιμη κατηγορία και ένα ακόμα σύνολο ανθρώπων, αυτό των αθέατων αστέγων. Δηλαδή, εκτός από τους ορατούς αστέγους που ζουν είτε έξω είτε σε ξενώνες, έγιναν ορατοί και όσοι βιώνουν επισφαλείς συνθήκες στέγασης. Άνθρωποι που ζουν συνωστι-

ζόμενοι, άνθρωποι που ζουν σε σύγχρονες φαβέλες, σε παραπήγματα χωρίς ηλεκτρικό ρεύμα ή παροχή νερού, σε τροχόσπιτα, σε υπό κατάληψη σπίτια που δεν τους ανήκουν. Η πλήρης χαρτογράφηση των ατόμων αυτής της κατηγορίας εκκρεμεί, καθώς τόσο τα ευρωπαϊκά όσο και τα ελληνικά δεδομένα που αναφέρονται σε αυτήν είναι αρκετά περιορισμένα και αφήνουν κενά στην κατανόηση και στην αντιμετώπιση του ζητήματος της επισφαλούς στέγασής τους.

Υπό το φως των ανωτέρω, για τη μελέτη του ζητήματος της αστεγίας είναι πλέον σημαντικό να μπει κανείς στη θέση του αστέγου και να μελετήσει τις διαδρομές στη ζωή του με τα χαρακτηριστικά τα οποία συνέβαλαν στην ευαλωτότητά του. Η παρούσα έρευνα επικεντρώνει σε αυτή την κατηγορία των αθέατων αστέγων αναδεικνύοντας μέσα από τη διαδρομή της ζωής τους, το βίωμα, τη στρατηγική επιβίωσης και τις προοπτικές για το μέλλον τους.

Η επισφάλεια της στέγης στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης, οι διαδικασίες διεύρυνσης των ανισοτήτων στον τομέα της στέγασης εκβάλλουν σε ανησυχητικά αποτελέσματα. Από τη μια πλευρά, οι αλλαγές στην οικονομική διάσταση των ακινήτων και από την άλλη πλευρά η φτωχοποίηση μεγάλου τμήματος του πληθυσμού υποβάθμισαν τις στεγαστικές συνθήκες των νοικοκυριών. Τα δυσμενή αποτελέσματα αυτού του δίπολου δημιούργησαν προβληματικές καταστάσεις, με εμφανή αποτελέσματα στο κάτω άκρο του κοινωνικού φάσματος, ιδιαίτερα στους στεγαστικά ευάλωτους πληθυσμούς (Μαλούτας 2019: 460-461). Αυτό φαίνεται από την αύξηση της επισφάλειας της στέγασης λόγω της αύξησης του ποσοστού του εισοδήματος που διατίθεται από ένα νοικοκυριό για στέγαση. Συγκεκριμένα, το 2019 σε μελέτη της Eurostat για το συνολικό εισόδημα των νοικοκυριών στην Ελλάδα, αναφέρεται ότι το κόστος της στεγαστικής επιβάρυνσης αυξήθηκε με δραματικούς ρυθμούς και, από 21,8% το 2009, έφτασε το 45,5% το 2015. Σε μελέτη της Eurostat το 2016 αναφέρεται ότι κατά το έτος 2015 το κόστος στέγασης (housing cost over burden) των φτωχών νοικοκυριών στην Ελλάδα αντιπροσωπεύει το 76% του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματός τους και το 89% των φτωχών νοικοκυριών δεν μπορούσε να πληρώσει τα δάνειά του.

Τα δεδομένα αυτά πρακτικά σημαίνουν ότι σχεδόν όλοι οι φτωχοί εμπίπτουν στην κατηγορία που στις ΗΠΑ ονομάζεται «χείριστη στεγαστική ανάγκη» (worse case housing need). Σε αυτή την κατηγορία

καταγράφονται οι ενοικιαστές που δεν λαμβάνουν καμία παροχή και το εισόδημά τους είναι κάτω από το 50% του μέσου εισοδήματος της περιοχής τους, ενώ πληρώνουν πάνω από το 50% του εισοδήματός τους για δαπάνες κατοικίας ή ζουν σε υποβαθμισμένες κατοικίες (Aragoglou & Gounis 2015: 61-63). Επίσης, στην επιβάρυνση κόστους κατοικίας, οι ενοικιαστές στέγης είναι οι πιο ευάλωτοι όσον αφορά την πρόσβαση σε αξιοπρεπή κατοικία (Σαπουνάκης & Κομνηνού 2019: 79-93). Επιπλέον, η οικονομική κρίση αναδεικνύει το ζήτημα της οικιακής κατανάλωσης ενέργειας, κυρίως λόγω των δυσκολιών και της αδυναμίας πολλών νοικοκυριών να καλύψουν τις ανάγκες τους. Η ενεργειακή φτώχεια στην Ελλάδα αναγνωρίζεται ως ένα κρίσιμο κοινωνικό φαινόμενο που επηρεάζει τις συνθήκες μιας μεγάλης μερίδας του πληθυσμού και δημιουργεί νέες ανισότητες και συνθήκες ευάλωτότητας στη στέγαση. Η θέρμανση των κατοικιών, οι απλήρωτοι λογαριασμοί και η διακοπή ηλεκτρισμού ή ύδρευσης λόγω χρεών είναι στο επίκεντρο των προβλημάτων των φτωχότερων νοικοκυριών. Αυτές οι συνθήκες ευάλωτότητας στη στέγαση δημιουργούν νέα αιτήματα σχετικά με την προστασία του δικαιώματος στην πρόσβαση σε αξιοπρεπή και ασφαλή κατοικία (Βαταβάλη & Χατζηκωσταντίνου 2019: 94-114). Όσον αφορά την υγεία των ατόμων που αντιμετωπίζουν στεγαστική επισφάλεια, οι Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος κ.ά., στα αποτελέσματα μελέτης που πραγματοποίησαν το 2017 σχετικά με τους δομικούς προσδιοριστές της ανισότητας της υγείας και τις παραμέτρους της μακροοικονομικής διαχείρισης της κρίσης που έχουν ισχυρότερη συνάφεια με τις ανισότητες στην υγεία και τη στεγαστική επισφάλεια, αποφαίνονται ότι η διαχείριση της κρίσης μέσω της μακροοικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής γενικεύει, αντί να προλαμβάνει ή να αμβλύνει, τη στεγαστική επισφάλεια και την επισφάλεια υγείας (Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος 2017: 20-49).

Στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας, τα αποτελέσματα των μελετών των Αράπογλου και Γκούνη για το 2014 σχετικά με τους αστέγους δείχνουν ότι η ορατή έλλειψη στέγης αυξήθηκε κατά 40%. Η μελέτη κατατάσσει όλους τους αστέγους σε τέσσερις μεγάλες ομάδες:

A. Άστεγοι στον δρόμο (roofless), που δεν έχουν κανενός είδους κατάλυμα και κοιμούνται στο ύπαιθρο. Το εύρος αυτής της κατηγορίας κυμάνθηκε μεταξύ 1.200 και 2.360 άτομα το 2014.

B. Στερούμενοι κατοικίας (houseless) που διαβιούν σε ξενώνες, προνοιακά ή σωφρονιστικά ιδρύματα ή άλλα προσωρινά καταλύματα. Κατέγραψαν 15.436 άτομα σε αυτή την κατηγορία, συμπεριλαμβανόμενων και πληθυσμό προσφύγων.

Γ. Όσοι διαβιούν σε επισφαλή κατοικία (living in insecure housing), που απειλούνται σοβαρά να απολέσουν τη στέγη για οικονομικούς, νομικούς ή κοινωνικούς λόγους, όπως π.χ. λόγω έξωσης ή ενδοοικογενειακής βίας. Στην κατηγορία αυτή υπολογίστηκαν 25.700 άτομα.

Δ. Όσοι διαβιούν σε ακατάλληλη κατοικία (living in inadequate housing), σε παράτυπους καταυλισμούς, καραβάνια, ερειπωμένα κτήρια ή σε συνθήκες συνωστισμού. Σε αυτή την κατηγορία το εύρος υπολογίστηκε από 93.000 έως 514.000 άτομα.

Υπάρχουν σημαντικές δυσκολίες στην καταγραφή όσων διαβιώνουν σε επισφαλή και ακατάλληλη κατοικία, λόγω των κενών που εντοπίζονται στον ορισμό των κριτηρίων τα οποία τους εντάσσουν σε αυτές τις κατηγορίες. Αυτή η δυσκολία σημειώνεται και από τη FEANTSA, και προτείνεται να γίνει διεύρυνση των κατηγοριών, προσθέτοντας κριτήρια που θα αναδείξουν κατηγορίες εκεί όπου η στεγαστική επισφάλεια συνδέεται με τη φτώχεια και την οικονομική αδυναμία των νοικοκυριών που δεν μπορούν να ανταποκριθούν στο κόστος της κατοικίας (FEANTSA 2019). Επιπλέον, στην Ελλάδα δεν γίνονται καταγραφές σε σημαντικά στοιχεία που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην αποτύπωση των πραγματικών διαστάσεων στην επισφαλή και ακατάλληλη κατοικία. Δεν υπάρχει συστηματική καταγραφή των εντολών εξώσεων σε ισχύ από τα μητρώα των δικαστηρίων, ούτε η καταγραφή των παράνομων καταλήψεων σε ιδιοκτησία τρίτου (Σαπουνάκης & Κομνηνού, 2019: 79-93). Τα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας που έχουν καταγραφεί από τα αστυνομικά τμήματα δεν αξιολογούνται ως προς τη συνθήκη της στέγασης. Επιπλέον, στα φορολογικά μητρώα δεν καταγράφονται άτομα που φιλοξενούνται σε ένα νοικοκυριό, διότι αυτός που προσφέρει τη φιλοξενία θα απολέσει οικονομικά βοηθήματα και ευεργετήματα. Επίσης, σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης, οι συνθήκες κατοικίας δεν καταγράφονται αναλυτικά στα μητρώα των οικονομικά αδυνάμων, όσων λαμβάνουν Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης ή εντάσσονται στις δομές καταπολέμησης της φτώχειας.

Αντίθετα, για την πρώτη και δεύτερη κατηγορία των αστέγων που διαβιούν στον δρόμο, το τοπίο είναι πιο ξεκάθαρο καθώς πρόσφατες καταγραφές αποτύπωσαν τους αριθμούς των αστέγων στον δρόμο. Σε πιλοτική καταγραφή, που πραγματοποιήθηκε από το Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης σε οχτώ πόλεις της Ελλάδας τον Μάιο του 2018, βρέθηκαν 1.645 άστεγοι που διαβιούσαν στον δρόμο, σε κοινωνικές δομές και υποστηριζόμενα διαμερίσματα (κατηγορία 1 και 2 ETHOS). Στην περιοχή του Δήμου Αθηναίων, σύμφωνα με αναφορά του Κέντρου Υποδοχής & Αλληλεγγύης Δήμου Αθηναίων (ΚΥΑΔΑ) κατά

τον Ιανουάριο του 2020, είχαν καταγραφεί 550 άστεγοι που διαβιούσαν στον δρόμο και 200-250 ήταν φιλοξενούμενοι σε δομές και υποστηριζόμενα διαμερίσματα (ΚΥΑΔΑ 2020).

Οι Δημουλάς κ.ά. το 2019 μελέτησαν τα χαρακτηριστικά των αστέγων του Δήμου Αθηναίων, όπως προέκυψαν από την πιλοτική καταγραφή του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης (2018) και επικεντρώθηκαν στους ορατούς αστέγους της κατηγορίας 1 και 2 κατά ΕΤΗΟΣ. Η μελέτη ανέδειξε δυο μεγάλες κατηγορίες αστέγων. Την πρώτη κατηγορία αποτελούν οι νεοάστεγοι, οι οποίοι βρέθηκαν στον δρόμο εξαιτίας της οικονομικής αδυναμίας που προκλήθηκε από την οικονομική κρίση. Οι άνθρωποι αυτοί απολάμβαναν αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης πριν από την κρίση και διέθεταν ικανοποιητικό μορφωτικό επίπεδο. Έγιναν άστεγοι λόγω δομικών παραγόντων, όπως είναι η ανεργία και οι δυσμενείς οικονομικές συνθήκες (Theodorikakou *et al.* 2013: 206-210). Τη δεύτερη κατηγορία αποτελούν οι άστεγοι θεωρούμενοι ως «αποκλίνοντες» που χαρακτηρίζονται από πολλαπλό στιγματισμό και μειονεξίες (χρήστες ναρκωτικών ουσιών, πρόσφυγες, μετανάστες, Ρομά, ΛΟΑΤΚΙ, ψυχικά ασθενείς, κ.λπ.). Σημαντικά ευρήματα αυτής της έρευνας αναφέρονται στις διαδρομές ζωής των αστέγων. Είναι αξιοσημείωτο ότι το 60,9% αυτών που πρώτη φορά έμειναν άστεγοι στον δρόμο διαβίωναν πριν σε ενοικιαζόμενο σπίτι και πολύ μικρότερο ποσοστό σε σπίτια συγγενών και φίλων. Μόνο το 20% των αστέγων κάνει χρήση των δωρεάν υπηρεσιών (συσσίτιο, κέντρο ημέρας). Στις διαδρομές της ζωής τους αναφέρονται αυξημένα προβλήματα ανασφάλειας και βιώνουν περιστατικά κλοπών, βίας και κακοποίησης. Συγκεκριμένα, οι μισοί από αυτούς (49%) δηλώνουν ότι έχουν υποστεί κλοπή (37,1%), σωματική βία (22%), εκβιασμό (5,9%) και σεξουαλική παρενόχληση (4,4%) (Δημουλάς κ.ά. 2019: 163-166).

Ως τραγική ειρωνεία, το Σύνταγμα των περισσότερων χωρών προστατεύει το δικαίωμα των πολιτών στη στέγαση. Στην Ελλάδα, «Η απόκτηση κατοικίας για αυτούς που την στερούνται ή που στεγάζονται ανεπαρκώς αποτελεί αντικείμενο ειδικής φροντίδας του κράτους» (Σύνταγμα της Ελλάδος, άρθρο 21, παρ. 4). Ο ΟΗΕ στο άρθρο 25, στην Οικουμενική Διακήρυξη για τα ανθρώπινα δικαιώματα, αναφέρεται στο δικαίωμα στη στέγαση, αλλά και η Ευρωπαϊκή Ένωση στην ανάγκη ανάπτυξης στρατηγικών για την προστασία στη στέγη (European Parliament 2012/2003 INI). Παρ' όλα αυτά εντοπίζεται η εξής αντίφαση: ενώ το δικαίωμα στη στέγαση προστατεύεται, εντούτοις ο αριθμός των αστέγων αυξάνεται συνεχώς και η πολυπλοκότητα του φαινομένου συνεχώς μεγαλώνει (πρόσφυγες, μετανάστες, απάτριδες).

Ερευνητική διαδικασία

Καθώς το ερευνητικό ζητούμενο είναι η ανάδειξη της εμπειρίας των υποκειμένων που έχουν βιώσει στεγαστική αποστέρηση, εστιάζω σε ανθρώπους που ζουν σε επισφαλείς συνθήκες κατοικίας, σε ακατάλληλα καταλύματα, φιλοξενούνται για χρονικά διαστήματα σε φίλους ή συγγενείς (κατηγορία 3 και 4 κατά ETHOS). Στην έρευνα συμμετείχαν άνθρωποι που ζούσαν σε αστική περιοχή της Αττικής και είχαν όλα τα νόμιμα δικαιώματα ως πολίτες, αλλά ταυτόχρονα βίωναν επισφάλεια στη στέγη. Στον πληθυσμό της έρευνας δεν συμπεριλήφθηκαν άτομα με προσφυγικό προφίλ της δεκαετίας 2010-20. Τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν, ώστε να επιτευχθεί ο σκοπός της έρευνας, διαμορφώθηκαν ως εξής:

1. Ποιο είναι το βίωμα των υποκειμένων;
2. Ποιες οι στρατηγικές επιβίωσής τους;
3. Ποιες οι προοπτικές και τα αισθήματά τους για το μέλλον;

Πραγματοποιήθηκε ποιοτική κοινωνική έρευνα και βασίστηκε στην αφηγηματική, βιωματική συνέντευξη. Αυτή η μέθοδος συλλογής δεδομένων επιλέχθηκε όχι μόνο γιατί θεωρήθηκε καταλληλότερη για τη συγκέντρωση βιωμάτων, πληροφοριών και στοιχείων της καθημερινότητας των ανθρώπων αυτών, αλλά και για να δοθεί φωνή σε αυτούς που συνήθως είναι αποκλεισμένοι από τον δημόσιο διάλογο, έτσι ώστε, όπως αναφέρουν οι Thompson και Miller, να τοποθετηθεί «η ιστορία από τα κάτω» (1978).

Για τον ορισμό του πληθυσμού της έρευνας επιλέχθηκε η στρατηγική της σκόπιμης δειγματοληψίας. Το βασικό χαρακτηριστικό για τη συμμετοχή κάθε ατόμου στον εν λόγω πληθυσμό της έρευνας είναι να βρίσκεται σε στεγαστική επισφάλεια με οποιοδήποτε τρόπο, κατά την τυπολογία ETHOS. Υιοθετώντας την οπτική του Bryman, έγινε προσπάθεια ο πληθυσμός της έρευνας να επιλεγεί με τη μεγαλύτερη δυνατή διαφοροποίηση, ώστε τα δεδομένα που παράγονται να είναι διαφοροποιημένα σε σχέση με τις πτυχές της στεγαστικής επισφάλειας (Bryman 2017: 463). Έτσι, επιλέχθηκε ο πληθυσμός για την έρευνα να καλύπτει χαρακτηριστικά ως προς το φύλο, την ηλικία, το εισόδημα, τα χρέη, την υγεία, το μορφωτικό επίπεδο και τις συνθήκες κατοικίας.

Η δειγματοληψία βασίστηκε στην αυτοδιάθεση και την προθυμία των συνομιλητών να συμβάλουν στην εκπόνηση της έρευνας. Η ερευνητική δραστηριότητα υλοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 11/09/19

έως 15/12/19. Πραγματοποιήθηκαν, κατά μέσο όρο, δύο συναντήσεις με κάθε συνομιλητή. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν κατόπιν προσυμφωνημένων συναντήσεων, πάντα στον χώρο «κατοικίας». Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να διαφυλάσσεται η ανοιχτή και ασφαλής επικοινωνία του ερευνητή με τον συνομιλητή. Επίσης, ελήφθη υπόψη και μια βασική δυσκολία της αφηγηματικής συνέντευξης, αυτή της βιογραφικά διορθωμένης πληροφορίας. Αυτό προκύπτει διότι οι συνομιλητές βιώνουν αντιξοότητες, αισθάνονται τα αρνητικά αποτελέσματα και μπορούν, στον βαθμό που είναι ειλικρινείς, να δώσουν για τον εαυτό τους τη δική τους διάσταση που εμπεριέχει πάντα μεγάλη υποκειμενικότητα (Τσιώλης 2006: 34). Ο πληθυσμός της έρευνας, αν και ποσοτικά ανεπαρκής ώστε να επιτρέψει γενικευμένα συμπεράσματα, αρκεί για να αναδείξει τα σημεία τομής στη ζωή των ανθρώπων τα οποία καθόρισαν το πέρασμα στην κοινωνική ευαλωτότητα και από εκεί στη στεγαστική επισφάλεια.

Παρουσίαση του πληθυσμού της έρευνας

Τον πληθυσμό της έρευνας των συνομιλητών αποτέλεσαν οκτώ (8) άτομα, εκ των οποίων τέσσερις (4) γυναίκες και τέσσερις (4) άνδρες διαφορετικών ηλικιών και κοινωνικών στρωμάτων. Τα δε αναφερόμενα ονόματα είναι ψευδώνυμα των συνομιλητών.

1. Ο Μανώλης είναι 45 ετών, παντρεμένος με τη Μαρία. Έχουν δύο κόρες 15 και 10 ετών. Τα τελευταία 8 χρόνια είναι άνεργοι. Το ενοίκιο του σπιτιού το πλήρωνε η μητέρα του Μανώλη, που όμως πριν από ένα χρόνο απεβίωσε. Είναι σε διαδικασία έξωσης από τον ιδιοκτήτη του σπιτιού.

2. Ο Πέτρος είναι 63 ετών, χήρος. Πάσχει από χρόνιες παθήσεις και έχει ποσοστό αναπηρίας 67%. Κατοικεί με τους δυο γιους του, 40 και 35 χρόνων. Ο ένας γιος είναι χρήστης ουσιών και ο άλλος είναι άτομο με νοητική υστέρηση. Τους έγινε έξωση λόγω οφειλών και δικαστικός κλητήρας έβγαλε τα υπάρχοντά τους στον δρόμο. Τους παραχωρήθηκε ένας υπόγειος χώρος, πρώην κατάστημα, όπου διαμένουν προσωρινά. Το ηλεκτρικό ρεύμα τούς το παραχωρεί γείτονας.

3. Η Φωτεινή είναι 57 ετών και κατοικεί μαζί με την κόρη της 25 ετών. Δεν εργάζονται τα τελευταία χρόνια. Είχε ενταχθεί στο πρόγραμμα «Στέγαση και Επανάταξη» το 2016 και είχε νοικιάσει ένα σπίτι, που, όμως, τώρα δεν μπορεί να το πληρώσει και είναι σε διαδικασία έξωσης.

4. Η Μαρίνα είναι 65 ετών, διαζευγμένη. Ζούσε με τη μητέρα της στα Τρίκαλα, σε νοικιασμένο σπίτι. Μετά τον θάνατο της μητέρας της, αναγκάστηκε να απασχοληθεί ως άτυπη οικογενειακή βοηθός στο σπίτι του πρώην συζύγου της, που είναι ηλικιωμένος, 88 ετών, και άρρωστος, για να μην είναι άστεγη στον δρόμο. Η συγκατοίκηση, δυστυχώς, είχε σοβαρά προβλήματα και η Μαρίνα είχε κάνει αίτηση για φιλοξενία σε κοινωνικό ξενώνα.

5. Η Γεωργία είναι 72 ετών, χήρα. Δεν λαμβάνει σύνταξη, γιατί έχει χρέη στον ΟΑΕΕ από κατάστημα που διατηρούσε παλαιότερα. Έχει μηδενικό εισόδημα. Τα τελευταία χρόνια φιλοξενείται από τις αδελφές της, που και εκείνες είναι άνεργες, χωρίς ιδιόκτητο σπίτι, και ζουν με το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης.

6. Η Αναστασία είναι 60 ετών, άγαμη, χωρίς συγγενικό περιβάλλον. Ήταν ανώτερη δημόσιος υπάλληλος. Μετά από μια καταδικαστική απόφαση, βρέθηκε φυλακισμένη για δύο χρόνια. Όταν αποφυλακίστηκε, είχαν πεθάνει και οι δύο γονείς της. Βρέθηκε χωρίς εισόδημα, χωρίς εργασία, χωρίς συγγενικό ή φιλικό περιβάλλον. Είχε ένα σπίτι, που όμως είχε εγκαταλειφθεί και ήταν χωρίς παροχή νερού, ηλεκτρικού και θέρμανσης.

7. Ο Ανδρέας είναι 45 ετών, άνεργος, με προβλήματα ψυχικής υγείας. Ήταν δικαιούχος επιδόματος αναπηρίας, το οποίο όμως διακόπηκε. Μετά τον θάνατο του πατέρα του, το σπίτι που κατοικούσαν το κληρονόμησε η αδελφή του και το πούλησε. Φιλοξενείται προσωρινά από φιλικό πρόσωπο μέχρι να βρει λύση για τη μόνιμη διαμονή του.

8. Ο Γιάννης είναι 61 ετών, διαζευγμένος. Έχει δύο παιδιά, αλλά δεν έχει καμία σχέση μαζί τους τα τελευταία χρόνια. Ήταν επιτυχημένος καλλιτέχνης, αλλά μετά το 2010 δεν έχει καθόλου εργασία. Η κατάσταση της υγείας του είναι άσχημη και του χορηγούνται πολλά φάρμακα. Δεν λαμβάνει κανένα κοινωνικό βοήθημα διότι έχει στην κατοχή του ένα ακριβό αυτοκίνητο, που από το 2011 έχει αποσύρει από την κυκλοφορία. Τα τέσσερα τελευταία χρόνια έχει αλλάξει τρία σπίτια, διότι δεν έχει χρήματα να πληρώσει το ενοίκιο και του κάνουν συνεχώς έξωση.

Το βίωμα και η εμπειρία της στεγαστικής επισφάλειας

Μελετώντας τα κοινά σημεία στις διαδρομές ζωής, όπως αναφέρονται στην έρευνα, εντοπίζει κανείς ότι οι συνομιλητές βρίσκονται σε σταδιακή μετάβαση που διαπερνά κάθε παράμετρο στη ζωή τους. Στα τέσσερα άτομα το εισόδημα είναι ελάχιστο και στα υπόλοιπα τέσσερα άτομα

μα είναι μηδενικό. Είναι όλοι άνεργοι, για διαφορετικούς λόγους ο καθένας, απουσιάζει κάθε ουσιαστική προστασία από το κοινωνικό κράτος και δεν τους δίνεται η ευκαιρία να έχουν επιλογές εξόδου προς μια ευνοϊκότερη συνθήκη ζωής και ευημερίας. Ο Ανδρέας βιώνει μεγάλη ανασφάλεια και αναφέρει: «Δεν ξέρω τι θα κάνω αύριο ή μεθαύριο, το μόνο που με απασχολεί είναι πού θα βρω χρήματα να πληρώσω το ρεύμα. Αύριο δεν θα έχω να φάω, αλλά δεν με νοιάζει καθόλου. Φοβάμαι μη μείνω στον δρόμο και κοιμηθώ στο παγκάκι». Ο Γιάννης, μουσικός, έχει στη ζωή του εργαστεί σε σπουδαίες καλλιτεχνικές παραγωγές και είχε μεγάλα εισοδήματα. Τώρα καταφέρνει να ζει χωρίς ούτε ένα ευρώ για πολλές ημέρες. Αναφέρει: «Ποτέ δεν είχα φανταστεί πως θα ζούσα χωρίς καθόλου χρήματα. Έχω αλλάξει τρία σπίτια και φοβάμαι ότι και από εδώ θα μου κάνουν έξωση γιατί δεν έχω πληρώσει τα ενοίκια δύο μήνες». Όλοι οι συνομιλητές βιώνουν τον φόβο της πιθανής επιδείνωσης της στεγαστικής επισφάλειας.

Η σωματική και ψυχική υγεία είναι συνθήκη που αφενός επιβαρύνει την ευαλωτότητα του αστέγου και αφετέρου η υγεία επιβαρύνεται από την ευαλωτότητα (Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος 2017: 20-49). Στην παρούσα έρευνα φαίνεται ότι η αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων είναι δυσκολότερη σε καθεστώς στεγαστικής επισφάλειας, καθώς δεν είναι εύκολο να ακολουθείται σωστά η θεραπευτική διαδικασία. Η κατάσταση της υγείας των συνομιλητών ήταν σημαντικά επιβαρυνμένη. Μόνο σε μια περίπτωση δεν υπήρχαν προβλήματα υγείας. Επιπλέον, υπάρχει δυσκολία στην προμήθεια των φαρμάκων, δυσκολία στη θέρμανση λόγω της ενεργειακής φτώχειας καθώς και δυσκολία στις μετακινήσεις όταν υπάρχουν κινητικές αναπηρίες. Όπως αναφέρει ο Πέτρος: «τα προηγούμενα χρόνια τα κατάφερα γιατί είχα οργανώσει έτσι τα πράγματα που λάμβανα βοήθεια από πολλούς, όλη μέρα έτρεχα για να βρω βοήθεια. Όταν όμως αρρώστησα, δεν μπορούσα να κάνω ότι πριν και οι δυσκολίες με πήραν από κάτω. Το πόδι μου το έχω ακρωτηριάσει δύο φορές, έχω ανάγκη από φάρμακα, ειδικό φαγητό γιατί έχω σάκχαρο και κάνω ινσουλίνη δύο φορές την ημέρα. Δεν έχω αυτοκίνητο, δεν μπορώ να μετακινηθώ μόνος εύκολα, όλα έχουν μπλοκάρει γύρω μου». Την ίδια στιγμή υπάρχουν έντονα συναισθήματα, μεγάλος ψυχικός πόνος, απογοήτευση και ο μεγάλος φόβος ότι μπορεί να μείνουν χωρίς στέγη. «Να μη βρεθώ στον δρόμο, μην κοιμηθώ σε παγκάκι, μη μείνω με μια βαλίτσα στο χέρι», είναι οι εκφράσεις που χρησιμοποιούν για να περιγράψουν τη μεγάλη αγωνία που διαπερνά κάθε διάσταση της ζωής τους. Η Αναστασία, από την άλλη, αναφέρει συνεχώς ότι δεν θα τα παρατήσει εύκολα: «Αφού δεν πέθα-

να στη φυλακή, δεν ήρθα για να πεθάνω στο σπίτι μου, όσο δύσκολα και αν είναι τα πράγματα».

Όλοι οι συνομιλητές, σε προηγούμενο χρόνο, είχαν την οικονομική δυνατότητα, οι ίδιοι ή οι οικογένειές τους, να διατηρούν κατοικία. Οι τέσσερις συνομιλητές είχαν ιδιόκτητο σπίτι που λόγω της οικονομικής κρίσης το πούλησαν ή το άφησαν σε άλλα συγγενικά πρόσωπα. Η στεγαστική επισφάλεια είναι για όλους δευτερογενής συνθήκη και έχει επέλθει μετά από δυσμενείς αλλαγές στη ζωή τους όπως η ανεργία, η απουσία υποστηρικτικού οικογενειακού περιβάλλοντος, ο θάνατος και η περίοδος εγκλεισμού σε σωφρονιστικό ίδρυμα. Η Γεωργία αναφέρει σχετικά: «Είχα ένα πολύ καλό σπίτι παλιά. Όταν πέθανε ο άντρας μου, το πούλησα για να ξεχρεώσω. Δεν είχα σκεφτεί ποτέ ότι θα μείνω στον δρόμο όταν θα γεράσω. Οι αδελφές μου είναι και αυτές άνεργες. Δεν μπορώ να τους ζητήσω ούτε ένα ευρώ και μόνο η μεγάλη αδελφή δέχτηκε να μείνω στο σπίτι της. Αν με διώξει και αυτή, θα μείνω στον δρόμο».

Το επίδομα στέγασης που είναι οικονομική παροχή για την κάλυψη μέρος του ενοικίου δεν το λαμβάνει κανένας από τους συνομιλητές γιατί δεν καλύπτονται τυπικά κριτήρια ένταξης. Τα μέτρα κοινωνικής προστασίας βασίζονται σε νέα κριτήρια επιλογής και ταυτόχρονα δημιουργούν νέους αποκλεισμούς ατόμων που έχουν πραγματική, ορατή ανάγκη. Η Αναστασία αναφέρει σχετικά: «η ζωή πάντα ξεπερνά τη φαντασία, έχω ένα σπίτι που δεν μου ανήκει γιατί δεν πληρώνω τις δόσεις του στεγαστικού δανείου πολλά χρόνια, καθώς και γιατί έχει γίνει δέσμευση λόγω χρεών από καταδικαστικές αποφάσεις. Δεν λάμβανα για πολύ καιρό το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης, γιατί μου παρουσιαζόταν μεγάλη ακίνητη περιουσία, εξαιτίας του σπιτιού που νομικά δεν μου ανήκει. Μετά από πολύ αγώνα στην εφορία, τώρα τελευταία κατάφερα να το λάβω». Ο Πέτρος μιλάει για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει στο πρόχειρο κατάλυμα όπου διαμένει με τα δύο παιδιά του και συνεχώς αναφέρει τη φράση: «Ούτε μια μέρα δεν μπορώ να μείνω εδώ». Δε μπορεί να λάβει επίδομα στέγασης, ούτε Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης: «Έχουν μείνει στη φορολογική μου δήλωση τρία αυτοκίνητα που τα έχω εγκαταλείψει πριν πολλά χρόνια, δεν έχω καταθέσει τις πινακίδες και μου δημιουργούν τώρα πρόβλημα». Η Γεωργία είναι 72 ετών και θα έπρεπε να λαμβάνει σύνταξη ανασφάλιστου ηλικιωμένου: «Όταν έμεινα χήρα, για δύο χρόνια είχα σύνταξη. Η κόρη μου με έπεισε να ανοίξουμε ένα μαγαζί με δώρα, έτσι διέκοψα τη σύνταξη και μπήκα στον ΟΑΕΕ. Το μαγαζί όμως δεν πήγε καλά και μου έμειναν πολλά χρέη παντού. Τώρα πληρώνω αυτό και θα το πληρώνω

μέχρι να πεθάνω. Η κόρη μου έφυγε στην Κύπρο και δεν έχω καμία επαφή δύο χρόνια τώρα. Δεν έχω ούτε ένα ευρώ δικό μου, δεν με θέλει κανένας γιατί είμαι μόνο βάρος».

Κατά τη χρονική περίοδο όπου πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις, κανένας από τους συνομιλητές δεν είχε εργασία. Σχεδόν όλοι, εκτός από τον Πέτρο, τη Μαρίνα και την Άννα, που η κατάσταση της υγείας και η ηλικία τους δεν τους το επέτρεπαν, οι υπόλοιποι είχαν προσδοκίες για εύρεση εργασίας. Ο Ανδρέας, που είναι νεότερος σε ηλικία, έχει προσδοκίες για την εύρεση εργασίας: «Κάθε μέρα ψάχνω για δουλειά: αν είχα βοήθεια να βρω δουλειά, θα μπορούσα να έχω και σπίτι. Η αλήθεια είναι ότι δεν μπορώ να κρατήσω εύκολα καμία εργασία. Συνήθως διαφωνώ με τον προϊστάμενο και φεύγω χωρίς αποζημίωση και ταμείο ανεργίας». Η Μαρίνα αναφέρει ότι δεν έχει καθόλου χρήματα: «Είναι αδύνατον να νοικιάσω σπίτι με 100 ευρώ τον μήνα που μου δίνει το στεγαστικό επίδομα, και αν το νοικιάσω, πώς θα πληρώσω εγγύηση στον ιδιοκτήτη; Πώς θα το επιπλώσω, θα πάρω ψυγείο και κουζίνα;»

Από το σύνολο των συνομιλητών, ένα άτομο διαθέτει ιδιόκτητο σπίτι και τρία άτομα φιλοξενούνται, ενώ οι υπόλοιποι τέσσερις έχουν περιέλθει στην κατάσταση που παραπάνω ονομάστηκε «χειρίστη στεγαστική ανάγκη» (worst-case housing need). Οι υπόλοιποι τέσσερις συνομιλητές είναι ενοικιαστές, οι οποίοι δεν λαμβάνουν καμία παροχή για το ενοίκιο. Το εισόδημά τους είναι κάτω από το 50% του μέσου εισοδήματος της περιοχής τους και πληρώνουν πάνω από το 50% του εισοδήματός τους για δαπάνες κατοικίας. Η ευαλωτότητα των ενοικιαστών που δεν μπορούν να πληρώσουν το κόστος του ενοικίου συνάδει με τα ευρήματα της έρευνας των Δημουλά και Καρλαγάνη το 2019, που αναφέρουν ότι το 38,3% των αστέγων στον δρόμο έμεναν σε νοικιασμένο σπίτι πριν γίνουν άστεγοι (Δημουλάς κ.ά. 2019: 163-166).

Στρατηγικές επιβίωσης

Τα υποκείμενα που βιώνουν τη στεγαστική επισφάλεια είναι αναγκασμένα, από τις σκληρές συνθήκες της ζωής τους, να καταστρώσουν κατάλληλες στρατηγικές επιβίωσης καθημερινά ώστε να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες τους. Με μεγάλη εφευρετικότητα αναζητούν προσωρινές λύσεις για να ανακουφιστούν.

Η Μαρίνα λέει σχετικά: «Πάω σε όλες τις εκκλησίες της περιοχής και ζητάω χρήματα από τους παπάδες. Όταν είμαι σε δύσκολη κατά-

σταση, πάω σε μακρινές περιοχές και ζητιανεύω». Ο Ανδρέας αναφέρει ότι δεν λαμβάνει φαγητό από το συσσίτιο του Δήμου: «Ντρέπομαι μη με δουν γιατί κάποτε ήμασταν καλή οικογένεια. Πάω όμως στη λαϊκή αγορά και με ελάχιστα πράγματα μαγειρεύω για μένα και τον φίλο μου. Έτσι, τον βοηθάω λίγο, για να μην του γίνομαι βάρος». Ο Πέτρος αναφέρει: «Το φαγητό που μου δίνει το συσσίτιο δεν μπορώ να το φάω για λόγους υγείας. Το ανταλλάσσω με κάποιον που δεν μπορεί να μαγειρέψει και αυτός μου δίνει λίγα χρήματα για να αγοράσω αυτό που έχω ανάγκη». Η Αναστασία αναφέρει: «Αναζητώ μαγαζιά που αγοράζουν μεταχειρισμένα ρούχα και αντικείμενα. Κάθε τόσο πουλάω κάτι που έχει κάποια αξία και παίρνω λίγα ευρώ». Όλοι οι συνομιλητές είναι ενεργοί και συνεχώς ψάχνουν τρόπους για να βελτιώσουν τις συνθήκες της ζωής τους.

Ο Σπυριδάκης, στα αποτελέσματα της έρευνας που πραγματοποίησε για τις συνθήκες ευαλωτότητας κατά την εποχή της οικονομικής κρίσης, αναφέρει ότι όσοι βιώνουν ευαλωτότητα στοχάζονται και λαμβάνουν αποφάσεις για την επιβίωσή τους με βάση της εμπειρίες που μέχρι τώρα είχαν στη ζωή τους. Χρησιμοποιούν όλη τους την ευφυΐα, τη λεπτομέρεια, την ταχύτητα ώστε να ανακαλύπτουν και να διατηρούν υποστηρικτικές δράσεις που τους επιτρέπουν να διατηρήσουν το βιοτικό τους επίπεδο (2018: 151-155). Στην παρούσα έρευνα είναι εμφανείς παρόμοιες πρακτικές των συνομιλητών. Η Αναστασία αναφέρει: «Το πρώτο βράδυ που βγήκα από τη φυλακή, δεν είχα κλειδιά να μπω στο σπίτι γιατί είχαν αλλάξει κλειδαριά και κοιμήθηκα στα σκαλοπάτια της σκάλας έξω από το σπίτι. Την επομένη, βρήκα ένα κλειδί και κατοίκησα στο σπίτι χωρίς ρεύμα, νερό, λιγοστό φαγητό για πολλές μέρες. Όταν έμαθα για τον “Ονήσιμο” [Σύλλογος Υποστηρίξις Αποφυλακισμένων] άρχισα να βρίσκω κάποιες λύσεις. Αυτοί μου δίνουν τρόφιμα μια φορά τον μήνα και, για να νιώθω ασφάλεια, μου δίνουν πολλές κονσέρβες για να τρώω όταν δεν έχω άλλα τρόφιμα. Η κοινωνική υπηρεσία του Δήμου με βοήθησε να ενταχτώ στο πρόγραμμα “Στέγαση και Επανένταξη” και έτσι επιδιορθώθηκαν κάποιες ζημιές του σπιτιού μου. Τώρα, είναι άλυτο το πρόβλημα των χρεών στις τράπεζες και στην εφορία και ανησυχώ μήπως μου βγάλουν το σπίτι στον πλειστηριασμό. Κατάφερα να πάρω μετά από πολύ αγώνα και το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης και με το συσσίτιο που μου δίνει ο Δήμος καταφέρνω να έχω τουλάχιστον το φαγητό μου. Ούτε λόγος να γίνεται για ρούχα, παπούτσια, είδη προσωπικής υγιεινής. Μου λείπουν πολλά κάθε μέρα». Στην έρευνα αναδεικνύεται ότι όλοι οι συνομιλητές λάμβαναν παροχές από τοπικές κοινωνικές δράσεις όπως το

κοινωνικό παντοπωλείο, συσσίτιο, φαρμακείο και ενδυματοπωλείο. Αυτές οι παροχές, όπως δηλώνουν οι ίδιοι, είναι πολύ βοηθητικές αλλά σε καμιά περίπτωση δεν καλύπτουν όλες τις ανάγκες τους. Δύο από τους συνομιλητές, η Φωτεινή και η Αναστασία, εντάχθηκαν σε μια εξειδικευμένη δράση μεταβατικής φιλοξενίας αστέγων στο πρόγραμμα «Στέγαση και Επανένταξη» και έτσι πλήρωναν το ενοίκιο του σπιτιού τους. Όταν το πρόγραμμα σταμάτησε να τις υποστηρίζει, βρέθηκαν για άλλη μια φορά με εντολή έξωσης από την κατοικία τους. Το πρόγραμμα «Στέγαση και Επανένταξη», κατά τα έτη 2015-2018, λειτούργησε ως ένα νέο, σύγχρονο και καινοτόμο εργαλείο που ήταν σχεδιασμένο για ευάλωτες ομάδες στόχου. Σε αυτές τις ομάδες στόχου συμπεριλαμβάνονταν και οι αθέατοι άστεγοι, άτομα που πλήττονται από την οικονομική κρίση (κατηγορίας 3 και 4 κατά ETHOS). Αυτή η παρέμβαση αντιμετώπισε θετικά τα ευάλωτα άτομα με ολιστική προσέγγιση, παρέχοντας άμεση στέγαση με ασφαλή και αξιοπρεπή διαβίωση, δίνοντας επιδότηση ενοικίου, αγορά οικοσκευής, κάλυψη βασικών αναγκών επιβίωσης και επισκευές της κατοικίας και κοινωνική φροντίδα για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Συμπληρωματικά, παρείχε ολοκληρωμένη παρέμβαση για την επιστροφή στον κοινωνικό ιστό μέσω της παροχής υπηρεσιών εργασιακής ένταξης με ψυχοκοινωνική ενδυνάμωση, με επαγγελματική επανατοποθέτηση, με στήριξη για εύρεση, διατήρηση και επιδότηση της εργασίας (Ζήση 2018).

Από την άλλη, οι οικογενειακές σχέσεις, όταν ήταν πιο στενές, λειτούργησαν ως σημαντικός παράγοντας υποστήριξης και βοήθειας. Στο μεσογειακό οικογενειοκεντρικό μοντέλο ευημερίας έχει βαρύνουσα σημασία η ανθεκτικότητα της οικογένειας, μιας και καλύπτει τα κενά που υπάρχουν στο σύστημα κοινωνικής προστασίας και φροντίδας. (Ferrera 1996: 17-37). Οι συγγενείς είναι η μόνη λύση πολλές φορές. Η Γεωργία αναφέρει σχετικά: «Οι μικρές μου αδελφές ούτε να με δουν δε θέλουν. Πιστεύουν ότι φταίω εγώ για ό,τι έχω πάθει στη ζωή μου. Έζησα την πιο πλούσια ζωή από όλες μας. Η μεγάλη μου αδελφή δεν με εγκατέλειψε ποτέ. Μένω στο σπίτι της και της είμαι βάρος. Είμαι άρρωστη με ψυχολογικά, δεν κοιμάμαι ποτέ τη νύχτα, μόνο λίγες ώρες την ημέρα. Με πονάει η μέση μου και δεν μπορώ να περπατήσω. Βήχω ασταμάτητα αλλά δεν κόβω το τσιγάρο και ας μην έχω λεφτά. Η αδελφή μου όμως τα αντέχει όλα». Τι γίνεται όμως αν το πρόσωπο υποστήριξης, ξαφνικά, σταματήσει να υπάρχει; Ο Μανώλης λέει: «Το ενοίκιο του σπιτιού το πλήρωνε η μητέρα μου, πολλά χρόνια, από τότε που πέθανε δεν ξέρω τι να κάνω. Παρακαλώ τον ιδιοκτήτη να με αφήσει αλλά αυτός δεν καταλαβαίνει».

Τη δύναμη του κοινωνικού δεσμού και τη συμμετοχή του ατόμου στην κοινωνία, την αξιολογεί η Παπαδοπούλου και την κατατάσσει ως έναν σημαντικό παράγοντα στη διαδικασία ενσωμάτωσης και στη μείωση των ανισοτήτων σε άτομα που βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό (2012: 25-30). Τα άτομα που συνθέτουν το κοινωνικό περιβάλλον στον αστικό χώρο, εργαζόμενοι σε κοντινά καταστήματα, γείτονες, άτομα που ανήκουν σε συλλογικότητες όπως η εκκλησία, κοινωνικές δομές και ανεξάρτητες ομάδες είναι οι σχετικοί αφανείς πρωταγωνιστές. Αναφέρεται από όλους τους συνομιλητές ότι δίνουν σημαντική υποστήριξη. Η Αναστασία τονίζει: «Υπάρχουν φίλοι που με βοηθούν, με αφήνουν να πάρω τηλέφωνο από το μαγαζί τους, τα γειτονικά μαγαζιά μου δίνουν συχνά τρόφιμα για να μαγειρέψω. Στο φαρμακείο μετράω κάθε μέρα την πίεσή μου και μου δίνουν τα φάρμακα. Στο σούπερ μάρκετ μού δίνουν χαρτί υγείας. Υπάρχουν τέσσερα-πέντε μαγαζιά που μου επιτρέπουν να χρησιμοποιώ την τουαλέτα τους γιατί δεν έχω στο σπίτι νερό [...] Μια ηλικιωμένη κυρία που με γνώριζε από παλιά, εμένα και την οικογένειά μου, με [βοηθά με] λίγα χρήματα κάθε εβδομάδα». Ο δε Ανδρέας σημειώνει: «Έχω τρεις καλούς φίλους από τη γειτονιά που γεννήθηκα, με έχουν βοηθήσει πολύ όπως και εγώ παλιά όταν μπορούσα. Κάθε ένα μήνα με φιλοξενεί και άλλος για να μη γίνομαι βάρος σε έναν μόνο».

Προκύπτει ότι οι συνομιλητές αντιλαμβάνονται την ικανότητα και τη δυνατότητα να διαχειριστούν τις δυσκολίες τους με τρόπο ευρηματικό και στηρίζονται στις δικές τους δυνάμεις καθώς και στις σχέσεις που έχουν δημιουργήσει. Δηλαδή, όπως έχει φανεί και σε άλλα παρόμοια πλαίσια, επιλέγουν να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες με ό,τι θεωρούν οικείο κοινωνικό δίκτυο, τους στενούς συγγενείς, τους φίλους και γενικότερα με γνωστούς τρόπους που είχαν αποδώσει σε προηγούμενη φάση της ζωής τους (Σπυριδάκης 2018: 251).

Προοπτικές και αισθήματα για το μέλλον

Τα δεδομένα της έρευνας φανερώνουν ότι οι συνομιλητές προσδοκούν σε βελτίωση της ζωής τους. Διαθέτουν αρκετή σκέψη και χρόνο και χαρακτηρίζουν ως μεγάλη νίκη την ανακάλυψη μιας πηγής, έστω και προσωρινής βοήθειας. Ο διάχυτος φόβος σε όλους τους συνομιλητές είναι να μη χειροτερέψουν οι συνθήκες της ζωής τους και η κατάσταση ξεφύγει από τον έλεγχό τους. Το κυρίαρχο ζητούμενο είναι να μη μείνουν χωρίς στέγη. Λειτουργούν με βάση αυτά που γνωρίζουν από την

προηγούμενη ζωή, τις εργασίες που είχαν κάνει, τους τρόπους και τις βοήθειες που είχαν χρησιμοποιήσει, θέλουν να τις ενεργοποιήσουν και πάλι για να καλύψουν τις ανάγκες τους (Σπυριδάκης 2018: 250-254). Όπως αναφέρει ο Μανώλης που είναι άνεργος τα τελευταία δέκα χρόνια: «Περιμένω δύο μήνες να με ειδοποιήσουν για μια δουλειά. Μπορώ να κάνω τα πάντα, σκουπιδιάρης, σε γραφείο τελετών, έχω ξαναδουλέψει και ξέρω. Η γυναίκα μου μπορεί να προσέχει ηλικιωμένους στο σπίτι».

Οι συνομιλητές που είναι σε νεότερη ηλικία έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να βρουν εργασία. Οι μεγαλύτεροι και όσοι έχουν προβλήματα υγείας αναζητούν τρόπους να λαμβάνουν κοινωνικά-οικονομικά βοηθήματα ή συντάξεις. Η πρόσβασή τους στην πληροφόρηση είναι αρκετά περιορισμένη, αφενός διότι δεν έχουν αποκτήσει τις δεξιότητες για να το κάνουν, αφετέρου δεν έχουν τις κατάλληλες υποδομές όπως ηλεκτρονικούς υπολογιστές και ελεύθερη πρόσβαση στο διαδίκτυο. Επισκέπτονται συχνά δομές κοινωνικής υποστήριξης αναζητώντας τη σχετική πληροφόρηση. Ο Πέτρος αναφέρει με απογοήτευση: «Είμαι 65 χρόνων και άρρωστος, ποιος θα με πάρει εμένα για δουλειά; Αν δε βγει το επίδομα γρήγορα, τέλειωσα!» Η Αναστασία νιώθει αρνητικά αισθήματα, θυμό και απογοήτευση για “όλους τους άλλους” που δεν κατανοούν τη δύσκολη κατάσταση που βιώνει: «Στο συσσίτιο έκανα μεγάλη φασαρία, δεν έχω ψυγείο στο σπίτι και δεν μπορούν να με βοηθήσουν με λίγα παγάκια. Τι μπορούν να καταλάβουν όσοι τα έχουν όλα;».

Τα αναπηρικά και κοινωνικά επιδόματα, ακόμα και αν αφορούν την ανανέωση τους, καθυστερούν έως και έξι μήνες. Η καθυστέρηση αυτή είναι καταστροφική για όσους είναι ήδη σε οριακή κατάσταση. Ο Πέτρος νιώθει αγανακτισμένος και λέει: «Έκανα τα πάντα στην ώρα τους, έχω πολλούς μήνες να πληρωθώ και χρωστάω παντού. Ποιος θα μου δώσει μια απάντηση;» Όλοι οι συνομιλητές πιστεύουν ότι τα κοινωνικά και αναπηρικά επιδόματα, που η διαχείρισή τους γίνεται από εθνικές ηλεκτρονικές πλατφόρμες, είναι συστήματα απρόσωπα και ακατανόητα. Ο χρόνος που χάνεται μέχρι να ολοκληρωθούν οι διαδικασίες είναι αδυσώπητος όταν υπάρχουν ανάγκες που απαιτούν άμεση κάλυψη. Ο Πέτρος αναφέρει: «Έχω ξοδέψει πολλές μέρες από γραφείο σε γραφείο να βρω άκρη. Και άκρη δε βρήκα». Το επίδομα στέγασης δεν μπορούσε να το λάβει κανένας από τους συνομιλητές. Το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης το λάμβαναν μόνο τρεις. Η ακραία ευαλωτότητα συνυπάρχει με την αδυναμία παρακολούθησης της νόμιμης κατοχής δικαιολογητικών και αποδεικτικών στοιχείων όπως, η φορολογική ενημερότητα, η έκδοση διαζυγίων, η τακτοποίηση κληρο-

νομιών και τραπεζικών εκκρεμοτήτων. Επίσης, η δυσκολία στη ολοκλήρωση των διαδικασιών μεγαλώνει όταν αυτές γίνονται μόνο από πληροφοριακά συστήματα.

Στην παρούσα έρευνα αναδεικνύεται και ένα άλλο κοινό στοιχείο. Όσοι έχουν διακόψει τις σχέσεις τους με το οικογενειακό ή φιλικό περιβάλλον ούτε μπορούν ούτε έχουν διάθεση να τις επανενεργοποιήσουν. Ο Μανώλης αναφέρει: «Τα ξαδέλφια μου, αν και έχουν πάρει όλη την περιουσία μου, είναι για μένα ξένοι και δεν θέλω να τους ξαναδώ ποτέ [...] Οι συγγενείς της μητέρας μου δεν μου δίνουν τίποτα μετά τον θάνατό της. Δεν θέλουν να με ξέρουν, γιατί γεννήθηκα εκτός γάμου και μεγάλωσα στο ορφανοτροφείο. Δεν τους έχω ζήσει από κοντά όταν ήμουν μικρός».

Αυτό που διαφαίνεται από τα ανωτέρω είναι ότι όλοι οι συνομιλητές τα τελευταία χρόνια έχουν βιώσει σημαντικές δυσκολίες σε πολλές διαστάσεις της ζωής τους. Δεν αναμένουν ότι αυτό θα αλλάξει, απεναντίας νιώθουν αβεβαιότητα η οποία δεν τους επιτρέπει να έχουν προσδοκίες για ένα θετικότερο μέλλον.

Συμπεράσματα

Η παρούσα έρευνα εστίασε σε υποκείμενα που διαμένουν σε επισφαλή και ακατάλληλη στέγη, βιώνουν πολλά και σύνθετα προβλήματα αλλά δεν είναι άστεγοι στον δρόμο. Δεν έχουν βιώσει την εμπειρία της ολικής απώλειας στέγης και τα αισθήματα των αστέγων που ζουν εκεί. Συγκεκριμένα, η έρευνα επιχείρησε να φωτίσει τη στεγαστική επισφάλεια από την πλευρά των υποκειμένων και να δει τη διάσταση της ευαλωτότητας μέσα από τις διαδρομές της ζωής τους. Αρχικά, μελετήθηκε η βιωμένη εμπειρία τους, που ήταν και ο πρώτος στόχος της έρευνας. Ως προς αυτό, φάνηκε η διάχυτη ανασφάλεια και η αβεβαιότητα που ήταν ο κοινός παρονομαστής στη ζωή τους. Αυτό που εκφράζουν οι συνομιλητές, ως παράπονο για τις δυσκολίες στη διαδρομή της ζωής τους, είναι ο φόβος για την απώλεια της αξιοπρέπειάς τους, τον περιορισμό της ελευθερίας, της ανεξαρτησίας και της αυτοδιάθεσής τους. Σε όλες τις περιπτώσεις, φαίνεται ότι η στεγαστική επισφάλεια και η ευαλωτότητα επηρεάζονται αμφίδρομα και αλληλεπιδρούν. Από τη μελέτη προκύπτει ότι οι βασικοί λόγοι για τη δύσκολη κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει ήταν δομικοί. Η οικονομική και η εργασιακή δυσχέρεια, η μείωση της διαθεσιμότητας στην ενοικίαση, η απώλεια κατοικίας λόγω χρεών σε ενοίκια, η αδυναμία κάλυψης των στεγαστικών

δανείων και η μείωση των παροχών κοινωνικής προστασίας ήταν τα κυριότερα αίτια. Τα προβλήματα αυτά επιδεινώθηκαν με την οικονομική κρίση και δημιούργησαν, εκτός από τους νεοάστεγους στον δρόμο, και τους αθέατους νεοάστεγους που μελετά η παρούσα έρευνα.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στα καταλύματα των συνομιλητών. Τα περισσότερα είχαν σημαντικές ελλείψεις που διαμόρφωναν ακατάλληλες συνθήκες στέγασης. Η οικονομική κατάσταση όλων των συνομιλητών ήταν κάτω από το όριο της ακραίας φτώχειας. Όλοι είχαν απλήρωτους λογαριασμούς του ηλεκτρικού ρεύματος. Οι έξι από αυτούς είχαν κάνει μόνοι τους επανασύνδεση του ρεύματος στο κατάλυμα, μετά από τη διακοπή ρεύματος από τον πάροχο. Οι υπόλοιποι δύο συνομιλητές είχαν ενταχθεί στη ρύθμιση μηνιαίων καταβολών, σε μια προσπάθεια πληρωμής των χρεών τους. Επίσης, αισθητή ήταν η απουσία ηλεκτρικών συσκευών, καθώς στις τρεις περιπτώσεις δεν υπήρχε ψυγείο και στις πέντε περιπτώσεις δεν υπήρχε πλυντήριο. Καθώς τα φτωχότερα νοικοκυριά αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην κάλυψη των ενεργειακών τους αναγκών, προστίθεται έτσι ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας στον κύκλο της ευαλωτότητας όπου έτσι και αλλιώς έχουν περιέλθει (Βαταβάλη & Χατζηκωσταντίνου 2019: 94-114). Αυτή η επίπτωση είναι εμφανής και στην παρούσα έρευνα, καθώς σε όλους τους συνομιλητές μειώθηκε αισθητά η δυνατότητα οικιακής κατανάλωσης ενέργειας κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, αυξάνοντας την ευαλωτότητά τους.

Τα καταλύματα δεν είχαν σταθερή τηλεφωνική σύνδεση, έστω για έκτακτη επικοινωνία, και οι τρεις από τους συνομιλητές δεν διέθεταν ούτε κινητό τηλέφωνο. Κανένας δεν είχε σταθερή σύνδεση διαδικτύου και απρόσκοπτη πρόσβαση στην πληροφόρηση. Όλοι αντιμετώπιζαν την εξοικονόμηση πόρων για την αποπληρωμή ενοικίων, δανείων και λογαριασμών ως πρώτη προτεραιότητα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργούνται επιπλέον ελλείψεις στη διατροφή, την ένδυση και την υγεία τους.

Εν σχέσει με τον δεύτερο στόχο της έρευνας, σχετικά με τις στρατηγικές επιβίωσης, φαίνεται ότι όλοι οι συνομιλητές έκαναν χρήση των κοινωνικών υπηρεσιών και λάμβαναν παροχές από δομές της κοινότητας όπως το κοινωνικό παντοπωλείο, το συσσίτιο, το φαρμακείο και το ενδυματοπωλείο. Το αποτέλεσμα αυτό έρχεται σε αντίθεση με την κατάσταση των αστέγων στον δρόμο, στην περιοχή του Δήμου Αθηναίων, όπου μόνο το 20-30% κάνουν χρήση των δωρεάν υποστηρικτικών δομών του Δήμου όπως το συσσίτιο, τα υπνωτήρια και το κέντρο ημέρας αστέγων (Δημουλάς κ.ά. 2019: 164).

Μέρος της στρατηγικής επιβίωσής τους είναι η προσωρινή φιλοξενία από συγγενείς και φίλους, που τους προφυλάσσει από την αστεγία στον δρόμο. Δυστυχώς, ο θεσμός της φιλοξενίας αντιμετωπίζεται αρνητικά από το κρατικό-νομικό, φορολογικό και προνοιακό σύστημα. Όποιος φιλοξενεί κάποιον έχει μόνο οικονομικά αρνητικές επιπτώσεις, όπως απώλεια από εκπτώσεις φόρου, απώλεια επιδοματικών πολιτικών ΚΕΑ, Κοινωνικό Μέρισμα και άλλα, με συνέπεια να περιορίζεται σημαντικά το υποστηρικτικό περιβάλλον.

Η περιοχή του τόπου κατοικίας για τους συνομιλητές ήταν συνειδητή επιλογή, καθώς κανένας τους δεν επιθυμούσε να μετακομίσει, ακόμα και αν σε άλλες περιοχές υπήρχαν φτηνότερα ενοίκια. Η επιλογή αυτή ήταν ένας τρόπος να διατηρήσουν υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις και να μη χάσουν αυτή τη σταθερή παράμετρο στη ζωή τους. Οι κοινωνικές τους σχέσεις είχαν δοκιμαστεί και είχαν αποδείξει ότι μπορούσαν να τους υποστηρίξουν. Είναι ένα κεκτημένο τους και δεν το αποχωρίζονται. Η τυχόν απομάκρυνσή τους αυξάνει τον βαθμό της αβεβαιότητάς τους. Το δεδομένο αυτό εντείνει την προοπτική για την ένταξη των συνομιλητών στις τοπικές κοινωνίες (αγορά εργασίας, τοπικά δίκτυα αλληλεγγύης, επιμόρφωση, κ.ά.) με τρόπο ώστε να αντιμετωπίζονται οι ίδιοι ως πόροι ανάπτυξης και κοινωνικής συνοχής και όχι ως βάρος (Μαλούτας 2019: 470).

Στον τρίτο στόχο της έρευνας, σχετικά με τις προοπτικές και τα αισθήματα για το μέλλον, στη μελέτη παρουσιάζεται η παγιωμένη αβεβαιότητα που βίωναν οι συνομιλητές για μεγάλο χρονικό διάστημα. Όλοι ήθελαν να αλλάξει η ζωή τους, ελπίζοντας και αναμένοντας την επανάκτηση της σιγουριάς και της εμπιστοσύνης που έχει χαθεί. Αναζητούν άτομα, θεσμούς και δράσεις που θα τα ενεργοποιήσουν προς όφελός τους. Ενώ νιώθουν ότι έχουν τα ίδια προβλήματα με άλλους, δεν ελπίζουν ότι με συλλογική δράση θα βγουν από το αδιέξοδο όπου έχουν περιέλθει, καθώς τα προβλήματά τους χρήζουν άμεσης, πλέον, παρέμβασης. Στοχεύουν σε εξατομικευμένες δράσεις διεξόδων προς ένα θετικότερο μέλλον.

Για την επίλυση των προβλημάτων τους δεν είναι διαθέσιμοι να δεσμεύσουν σημαντικές διαστάσεις της ζωής τους όπως η ελευθερία τους ή η ανεξαρτησία τους, ενώ ο αξιακός τους κώδικας δεν τους επιτρέπει να είναι άστεγοι στον δρόμο. Οι συνομιλητές κατανοούν ότι η πορεία της ζωής τους βρίσκεται σε μια διολίσθηση προς την οριακότητα και ωθούνται από την κατάσταση των ακατάλληλων στεγαστικών συνθηκών διαβίωσης, στη μετάβασή τους να βρεθούν άστεγοι στον δρόμο. Προσπαθούν συνεχώς να μη βρεθούν σε αυτή την ακόμα πιο μειο-

νεκτική θέση, ώστε να αφήσουν το σπίτι και τα υπάρχοντά τους. Η πιθανότητα να είναι άστεγοι στον δρόμο είναι για αυτούς ακραίο κακό. Γι' αυτό μάχονται καθημερινά, με όλες τους τις δυνάμεις να διατηρήσουν το υπάρχον πλαίσιο, παρόλο που κυριαρχείται από εκτεταμένη ανασφάλεια. Προγενέστερες μελέτες ως προς το θέμα της γενικότερης επισφάλειας επιβεβαιώνουν το ίδιο συμπέρασμα, καθώς προσδιορίζεται ότι τα υποκείμενα δεν αποτελούν μια ομοιογενή κοινωνική μάζα και έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό ότι στην πορεία προς την επισφάλεια και την οριακότητα δεν παραμένουν παθητικά στα βιώματά τους (Σπυριδάκης 2018: 250-251). Οι διαδρομές της ζωής των υποκειμένων που μελετήθηκαν σε αυτή την έρευνα περιείχαν ενεργητικές στρατηγικές επιβίωσης και ελπίδα για καλύτερο μέλλον. Οι συνομιλητές παρουσιάζονται ως μια διακριτή ομάδα και θα ήταν σημαντικό στο χρονικό διάστημα όπου είναι αθέατοι άστεγοι να γίνει ανατροπή των παραγόντων επισφάλειας της ζωής τους ώστε να μη χειροτερεύσουν οι συνθήκες στέγασης. Σε αυτό το πλαίσιο, για τη μελλοντική έρευνα είναι σημαντικό να μελετηθεί τόσο το βίωμα, η στρατηγική επιβίωσης και η προσδοκία για το μέλλον στους άστεγους στον δρόμο όσο και να προσδιοριστούν οι σύνθετοι παράμετροι που επηρεάζουν το στάδιο της μετάβασης από την επισφαλή στέγαση, στον δρόμο και το αντίστροφο.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Bauman, Zygmunt (2005β). *Σπαταλημένες ζωές, Οι απόβλητοι της νεοτερικότητας*. Αθήνα: Κατάρτι, 113-115.
- Bauman, Zygmunt (2017). *Ρευστοί Καιροί, Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 121-126.
- Bryman, A (2017). *Μέθοδοι κοινωνικής έρευνας*. Αθήνα: Gutenberg, 463.
- Marx, K. (1966) *Το Κεφάλαιο*, τόμος 1. Αθήνα: Σύγχρονοι Καιροί, 654.
- Βαταβάλη, Φ. & Χατζηκωσταντίνου Ε. (2019). Κατοικία και πρόσβαση στην ενέργεια: Νέα φαινόμενα και απαντήσεις – ένα μεταβαλλόμενο τοπίο. Στο Ν. Κουραχάνης (επιστημονική επιμέλεια), *Σειρά: Κοινωνική πολιτική και κοινωνικό κράτος, κατοικία και κοινωνία, προβλήματα, πολιτικές και κινήματα*. Αθήνα: Διόνικος, 98-114.
- Δημουλάς, Κ. & Καρλαγάνης, Π. (2019). Τα χαρακτηριστικά των αστέγων στην Αθήνα. Στο Ν. Κουραχάνης (επιστημονική επιμέλεια), *Σειρά: Κοινωνική πολιτική και κοινωνικό κράτος, κατοικία και κοινωνία, προβλήματα, πολιτικές και κινήματα*. Αθήνα: Διόνικος, 145-166.

- Ζήση, Μ. (2018). *Μελέτη και αξιολόγηση του προγράμματος «Στέγαση και Επανένταξη 2014-2017»*. Μελέτη Περίπτωσης: Η διαδημοτική συνεργασία των Δήμων Νέας Φιλαδέλφειας Χαλκηδόνας, Νέας Ιωνίας, Χαλανδρίου και Ηρακλείου Αττικής. Κόρινθος: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Μαλούτας, Θ. (2019). Η στέγαση ως κοινωνικό ζήτημα και η αντιμετώπιση της στην Ελλάδα πριν και μετά την κρίση. Στο Ν. Κουραχάνης (επιστημονική επιμέλεια), *Σειρά: Κοινωνική πολιτική και κοινωνικό κράτος, κατοικία και κοινωνία, προβλήματα, πολιτικές και κινήματα*. Αθήνα: Διώνικος, 449-472.
- Μπαλούρδος Δ. & Σπυροπούλου Ν. (2012). Πορτραίτα της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης. Στο Α. Μουρίκη, Δ. Μπαλούρδος, Ο. Παπαλιού, Ν. Σπυροπούλου, Ε. Φαγαδάκη, Ε. Φρονίμου (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2012 - Όψεις της κρίσης*. Αθήνα: ΕΚΚΕ, 161-183.
- Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, Δ., Σερέτης, Σ., Πουλημάς, Μ., & Μπένος, Α. (2017). Διαχείριση της κρίσης, κατοικία και υγεία: Γενίκευση και μέτρηση της στεγαστικής επισφάλειας και της επισφάλειας υγείας στην Ελλάδα. *Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα: ΕΕΚΠ, Τεύχος 8, 21-49.
- Παπαδοπούλου Δ. (2012). *Κοινωνιολογία του αποκλεισμού στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Τόπος, 25-30.
- Σαπουνάκης, Α. & Κομνηνού, Ε. (2019). Το ζήτημα των εξώσεων στην Ελλάδα. Στο Ν. Κουραχάνης (επιστημονική επιμέλεια), *Σειρά: Κοινωνική πολιτική και κοινωνικό κράτος, κατοικία και κοινωνία, προβλήματα, πολιτικές και κινήματα*. Αθήνα: Διώνικος, 77-93.
- Σπυριδάκης, Μ. (2018). *HOMO PRECARIUS – Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο, 251-255.
- Τσιώλης, Γιώργος (2006). *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Σειρά Επιστημονική Βιβλιοθήκη. Αθήνα: Κριτική, 33-34.

Ξενόγλωσση

- Anderson, I., & Tulloch, D. (2000). Pathways Through Homelessness: A Review of Research Evidence. *A summary series of recent research commissioned by Scottish Homes for the Homeless Task Force*, Edinburgh, No 121.
- Arapoglou, Vassilis, & Gounis, Kostas (2015). *Poverty and homelessness in Athens: governance and the rise of an emergency model of social crisis management*. London: Hellenic Observatory, European Institute.
- Bretherton, J., et al. (2016). Women's Homelessness and Welfare States. In Paula Mayock, & Joanne Bretherton (eds), *Women's Homelessness in Europe*. London: Palgrave Macmillan.
- Burrows, Roger, Webber, Richard & Atkinson, Rowland (2017). Welcome to 'Pikettyville'? Mapping London's alpha territories. *The Sociological Review*, 65(2), 184-201.

- Clapham, D. (2003). Pathways Approaches to Homelessness Research. *Journal of Community and Applied Social Psychology, Special Issue: Homelessness: Integrating International Perspectives*, 13(2), 119-127.
- Edgar, B. (2009). *European Review of Statistics on Homelessness*. Brussels: FEANTSA.
- Ferrera M (1996). The Southern Model of Welfare in Social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6(1), 17-37.
- Fitzpatrick, S. (1999). *Young Homeless People*. Basingstoke: Macmillan, 43-79.
- Foucault, Michel (1980). The Eye of Power. In *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, trans. and ed. by Colin Gordon et al., 146-165.
- Gowan, T. (2010). *Hobos, Hustlers, and Backsliders: Homeless in San Francisco*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Neale, J. (1997). Homelessness and Theory Reconsidered. *Housing Studies*, 12(1), 47-61.
- Pillinger, J. (2007). Homeless Pathways: Developing Effective Strategies to Address pathways Into, Through and Out of Homelessness. *Focus Ireland*, 10-11.
- Pleace, N. (2011). Immigration and Homelessness. In E. O'Sullivan, V. Busch-Geertsema, D. Quilgars and N. Pleace (eds), *Homelessness Research in Europe*. Brussels: FEANTSA, 143-163.
- Pleace, N. (2016). Researching homelessness in Europe: Theoretical perspectives. *European Journal of Homelessness*, 10(3), 19-44.
- Theodorikakou A. et. al. (2013). Neo – homelessness and the Greek Crisis. *European Journal of homelessness*, 7(2), 206-210.
- Thompson, B., & Miller, A.H. (1978). Dissonance theory and education students' attitudes toward teachers. *The Journal of Experimental Education*, 47(1), 55-59.

Ιστοτόπιοι και πηγές

- ΓΓΠ – ΥΕΚΑΠ – Γενική Γραμματεία Πρόνοιας / Γενική Διεύθυνση Πρόνοιας, Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας, «Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Αντιμετώπιση του Προβλήματος της Έλλειψης Στέγης», Τμήμα Προστασίας Ευάλωτων Ομάδων, Διεύθυνση Κοινωνικής Αντίληψης και Αλληλεγγύης, Αθήνα, 2013.
- ΚΥΑΔΑ - Κέντρο Υποδοχής & Αλληλεγγύης Δήμου Αθηναίων, «Αποτελέσματα έρευνας streetwork που στο πλαίσιο του έργου καταπολέμηση της φτώχειας και της κοινωνικής περιθωριοποίησης», Αθήνα, 2016.
- ΚΥΑΔΑ - Κέντρο Υποδοχής & Αλληλεγγύης Δήμου Αθηναίων, «Αποτελέσματα μιας έρευνας οδικής εργασίας στο πλαίσιο του έργου κατά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού», Αθήνα, 2020.

Ξενόγλωσσοι ιστότοποι και πηγές

ETHOS - European typology of homelessness and exclusion from home. http://www.feantsa.org/download/el__6311838887283173706.pdf [accessed February 9, 2018].

EUROSTAT 2016, Q2016 – European conference on Quality in Official Statistics, Madrid, Spain, 30 May-03 June, 2016.

EUROSTAT 2019, Consumer price levels in the European Union, 2018.

FEANTSA 2005, ETHOS Typology on Homelessness and Housing Exclusion, FEANTSA, Brussels, 2005.

FEANTSA 2019, Third Overview of Housing Exclusion in Europe, FEANTSA, Brussels, 2019.

Σπαταλημένοι χρόνοι: αφηγήσεις ζωής επισφαλών εργαζομένων για τον «ελεύθερο χρόνο»¹

ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΑΪΜΑΚΗΣ* – ΑΝΤΩΝΗΣ ΔΡΑΚΩΝΑΚΗΣ**

*Και αν με φοβίζει κάτι είναι ο χρόνος σίγουρα
Δεν είν' το πρόβλημα το αύριο μα το σήμερα
Σαν σφαίρα τρέχει ο χρόνος και χάνεις το χρόνο σου²*

Εισαγωγή

ΣΤΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ της ύστερης νεωτερικότητας η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και η κυριαρχία των ευέλικτων μορφών εργασίας έχουν συμβάλει στην ανάδυση ενός σώματος επισφαλών εργαζομένων που βιώνουν ακανόνιστες χρονικότητες και μια καθημερινότητα που συνοφαινείται από την αδράνεια ενός σπαταλημένου ελεύθερου χρόνου, αφιερωμένου στην αναζήτηση εργασίας και την εργασιακή συνθήκη της επι-

* Καθηγητής Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Διευθυντής του Εργαστηρίου Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας του Π.Κ., zaimakis@uoc.gr

** Υποψήφιος Διδάκτορας Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, antodrakon@yahoo.com

1. Χρησιμοποιούμε στον τίτλο τον όρο «ελεύθερο χρόνο» εντός εισαγωγικών για να επισημάνουμε τον σχετικό και ιστορικά καθορισμένο χαρακτήρα της έννοιας και να αποφύγουμε τις ουσιοκρατικές προσεγγίσεις. Όπως φαίνεται από την ανάλυσή μας, στις σύγχρονες κοινωνίες ο ελεύθερος χρόνος επηρεάζεται και συχνά καθορίζεται από τις αναγκαιότητες της κοινωνικής αναπαραγωγής και τους κυρίαρχους λόγους (discourses) και δεν είναι προϊόν ελεύθερης επιλογής. Η συνθήκη αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στους κοινωνικούς κόσμους της επισφάλειας. Για πρακτικούς λόγους στο υπόλοιπο κείμενο ο όρος ελεύθερος χρησιμοποιείται χωρίς εισαγωγικά.

2. Απόσπασμα του hip-hop τραγουδιού των Στίχοιμα «Ταχύτητα» που επικεντρώνεται στην ταχύτητα και την εναλλαγή των παραστάσεων του χρόνου στη σύγχρονη κοινωνία.

σφάλειας. Σε αυτή τη συνθήκη οριακότητας όπου ο χρόνος σχετικοποιείται και αποικιοποιείται από τις ανάγκες της φιλελεύθερης παραγωγής, οι εργαζόμενοι αδυνατούν να οργανώσουν και να προγραμματίσουν τα σχέδια ζωής τους, να οραματιστούν και να συγκροτήσουν έναν χρόνο ελευθερίας και δημιουργικότητας που διαχρονικά αποτελούσε ένα χειραφετητικό πρόταγμα της νεωτερικότητας.

Επίκεντρο αυτής της εργασίας είναι η επίδραση της συνθήκης της επισφαλούς εργασίας στην κουλτούρα της καθημερινότητας, στους τρόπους ζωής και στον ορίζοντα των μελλοντικών προσδοκιών των επισφαλών εργαζομένων. Το κείμενο αξιοποιεί αφηγήσεις εργαζομένων σε επισφαλείς συνθήκες απασχόλησης στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και στο Ηράκλειο και επιχειρεί να κατανοήσει τη σημασία της πρόσληψης του χρόνου στις σταδιοδρομίες και στα σχέδια ζωής τους. Στην ανάλυση εξετάζουμε τον χρόνο όχι ως μια αντικειμενική χρονολογική ύπαρξη αλλά ως μια κοινωνική κατηγορία που βασίζεται σε αναπαραστάσεις, στάσεις και στρατηγικές που συνδέονται με τη διαχείριση και προβολή παροντικών και μελλοντικών θεάσεων του κοινωνικού κόσμου. Μέσα στις συνθήκες της εργασιακής επισφάλειας, οι παραστάσεις του ελεύθερου χρόνου των συμμετεχόντων αναδεικνύουν αμφισημίες, εντάσεις και διαμαρτυρίες και μαρτυρούν τους τρόπους με τους οποίους το σύγχρονο ευέλικτο προλεταριάτο κατανοεί την εμπειρία ενός κοινωνικού χρόνου επισφάλειας, στον οποίο τα όρια ανάμεσα στον εργασιακό και τον ελεύθερο χρόνο συσκοτίζονται και οι χρόνοι των ανθρώπων λειτουργούν ως το απείκασμα των κυρίαρχων σχέσεων αναπαραγωγής.

Το κείμενο περιλαμβάνει τέσσερις ενότητες. Η πρώτη βασίζεται στην επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας. Διερευνά, μέσα από μια κριτική κοινωνιολογική προσέγγιση, ζητήματα εννοιολόγησης του ελεύθερου χρόνου και της «ελευθερίας» των επιλογών των υποκειμένων στον νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό και, στη συνέχεια, επικεντρώνεται στις μεταβολές των νοηματοδοτήσεων των κοινωνικών χρόνων των εργαζομένων σε καθεστώτα εργασιακής επισφάλειας. Στις επόμενες τρεις ενότητες παρουσιάζεται το μεθοδολογικό πλαίσιο της εργασίας και αξιοποιούνται αφηγήσεις ζωής εργαζομένων σε συνθήκες ευέλικτης εργασίας, για να αναδειχθούν ιδιαίτερες εμπειρίες ευαλωτότητας, οριακότητας και «αποσυγχρονισμού» του ελεύθερου χρόνου και να κατανοηθούν οι τρόποι με τους οποίους οι αφηγητές ερμηνεύουν τη διαδικασία αλλοτρίωσης του ελεύθερου χρόνου μέσω της αποικιοποίησης του από τις ανάγκες της παραγωγής και της απασχολησιμότητας. Το κείμενο ολοκληρώνεται με συμπερασματικές παρατηρήσεις και αναστοχαστικά σχόλια που προσπαθούν να θέσουν ευρύτερους θεω-

ρητικούς και πολιτικούς προβληματισμούς για τον ελεύθερο χρόνο των εργαζομένων.

Ελεύθερος χρόνος, ελευθερία και κοινωνική επισφάλεια

Από μια κοινωνιολογική οπτική, ο χρόνος είναι μια κοινωνική συγκρότηση που βασίζεται στην ικανότητα του ατόμου να νοηματοδοτεί και να ερμηνεύει το παρελθόν ή το παρόν από τη σκοπιά του παρόντος. Ο χρόνος, υποστηρίζει ο Giddens, δεν καθορίζεται σε σχέση με ένα προκαθορισμένο σενάριο, αλλά κατασκευάζεται αναστοχαστικά.³ Τα άτομα κατασκευάζουν το μέλλον τους αφού εξετάσουν το πιθανό κόστος και τα οφέλη που προκύπτουν από τις επιλογές και τις αποφάσεις τους, και οι βιογραφικές τροχιές τους συνεχώς ανα-δημιουργούνται και επιλέγονται από τη σκοπιά του παρόντος. Το πρόταγμα της αυτοπραγμάτωσης στη νεωτερική κοινωνία περνάει μέσα από τον έλεγχο του χρόνου που δεν υποτάσσεται στις διευθετήσεις και στους καταναγκασμούς της οργανωμένης κοινωνίας.⁴

Ο Bourdieu, από τη δική του σκοπιά, βλέπει το μέλλον ως μια κοινωνική και συμβολική κατηγορία που προβάλλεται από το άτομο υιοθετώντας μια λογική πιθανοτήτων που εξετάζει τις υποκειμενικές προσδοκίες σε σχέση με τις αντικειμενικές πιθανότητες να πραγματοποιηθούν. Οι μεμονωμένες τροχιές ζωής των υποκειμένων εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το κοινωνικό παρελθόν τους, δηλαδή από τη θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία και συνακόλουθα τους διαθέσιμους πόρους στην πορεία της βιογραφικής τους διαδρομής στον κοινωνικό χώρο. Με άλλα λόγια, ο χρόνος είναι ένα κοινωνικά καθορισμένο σύμπαν με την έννοια ότι η γνωστική και αναπαραστατική σχέση των ατόμων με τον χρόνο εξαρτάται από ένα ευρύτερο πλαίσιο δυνατοτήτων και φραγμών που έχουν οικονομικό και κοινωνικό-πολιτισμικό υπόβαθρο.⁵

Η έννοια του ελεύθερου χρόνου έχει προκαλέσει σημαντική συζήτηση και κριτική, κυρίως σε σχέση με το ζήτημα της ελευθερίας και της επιλογής των δραστηριοτήτωνσχόλης. Στη διεθνή βιβλιογραφία ο ελεύθερος χρόνος συναντάται με δύο παρεμφερείς αλλά όχι ταυτόσημους όρους. Στην πρώτη περίπτωση (free time) παραπέμπει στον δια-

3. Renato Miguel Carmo, Frederico Cantante, Alves Nuno de Almelda (2014). Time projections: Youth and precarious employment. *Time & Society*, 23(3), 339.

4. Antony Giddens (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Oxford: Polity, 77, 125.

5. Renato Miguel Carmo, Frederico Cantante, Alves Nuno de Almelda, Time projections: Youth and precarious employment, ό.π., 339-40.

θέσιμο χρόνο των πολιτών, σε μια σχόλη των ανθρώπων απελευθερωμένη από συμβατικές δεσμεύσεις και υποχρεώσεις άλλων τομέων της κοινωνικής ζωής όπως είναι η εργασία, η εκπαίδευση, η θρησκεία και η οικογένεια. Ο δεύτερος όρος (leisure) αφορά σκόπιμες δραστηριότητες σχόλης ευχάριστες, διασκεδαστικές, αναζωογονητικές και απολαυστικές, που γίνονται με τη θέληση του υποκειμένου κατά τη διάρκεια του διαθέσιμου χρόνου, αξιοποιώντας διαθέσιμες δεξιότητες και πηγές που επιτρέπουν την έκφραση ικανοποίησης.⁶ Μπορεί ένα απόθεμα διαθέσιμου χρόνου απαλλαγμένου από πρακτικές αναγκαιότητες⁷ να αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου, αλλά δεν αρκεί για την ανάπτυξη θετικών νοηματοδοτήσεων του χρόνου και ευχάριστων εμπειριών σχόλης. Ο διαθέσιμος χρόνος μπορεί να συνδέεται με συναισθήματα πλήξης, με παθητικές και αδιάφορες δραστηριότητες και να βιώνεται ως ένα ξόδεμα του χρόνου.

Ο ελεύθερος χρόνος σε ουσιοκρατικές και λειτουργικές προσεγγίσεις τείνει να συνδέεται με έναν χώρο που μεγιστοποιεί την ελευθερία του ατόμου και το φάσμα των επιλογών του παρέχοντας ευκαιρίες απόδρασης από τη ρουτίνα της εργασίας και των κοινωνικών υποχρεώσεων. Σε αυτή τη βάση, ο ελεύθερος χρόνος προβάλλεται ως μια αξία καθαυτή συνδεδεμένη με ελεύθερες επιλογές, θετικές προσδοκίες, νοηματοδοτήσεις και αναμνήσεις δραστηριοτήτων, εν ολίγοις μια σημαντική πύλη δυνατοτήτων ελευθερίας.⁸ Ακόμη και διακεκριμένοι μελετητές του ελεύθερου χρόνου, που αναγνωρίζουν τον σχετικό χαρακτήρα της ελευθερίας στις δραστηριότητες σχόλης, εξακολουθούν να βλέπουν στον ελεύθερο χρόνο ένα δυνητικό «βασίλειο των ελεύθερων επιλογών και δράσεων» που ορίζονται κατά βάση από την ατομική συνείδηση⁹ αφού δίνει ευκαιρίες διαφυγής από τους συμβιβασμούς, τους καταναγκασμούς και τη ρουτίνα της καθημερινής ζωής.¹⁰

6. Robert Stebbin (2007). *Serious Leisure. A perspective of our time*. New Brunswick and New York: Transaction Publishers.

7. Neil Carr (2017). Re-thinking the relation between leisure and freedom. *Annals of Leisure Research*, 20(2), 147. John Kelly (1983). *Leisure in Your Life: An Exploration*. Philadelphia: Saunders College, 7.

8. Gerald Fain (1991). Moral leisure. In G. Fain (ed.), *Leisure and Ethics: reflexive of the philosophy of the leisure*. Reston, VA: American Alliance for Health Physical Education, Recreation and Dance, 7-31. Alexander Sager (2013). Philosophy of leisure. In T. Blackshaw (ed.), *Routledge Handbook of Leisure Studies*. London: Routledge, 5-14.

9. Chris Rojek (2010). *The labour of leisure*. London: Sage.

10. Gerald Fain (1991). Moral leisure. In G. Fain (ed.), *Leisure and Ethics: reflexive of the philosophy of the leisure*. Reston, VA: American Alliance for Health Physical Education, Recreation and Dance, 7.

Οι ουσιοκρατικές προσεγγίσεις που έχουν εδραιωθεί σε μια ιδέα της ελευθερίας ως συστατικού στοιχείου του ελεύθερου χρόνου τείνουν να υποτιμούν πως η ελευθερία είναι κατά βάση μια κοινωνική σχέση, που δεν μπορεί να ιδωθεί ανεξάρτητα από το πλέγμα των σχέσεων εξουσίας οι οποίες υπάρχουν σε έναν κοινωνικό σχηματισμό. Η επιρροή αυτών των σχέσεων στις επιλογές των ατόμων είναι σημαντική, αφού η εξουσία μπορεί να διαποτίζει τις σκέψεις των ατόμων και να είναι ελκυστική και επιθυμητή στα άτομα που εσωτερικεύουν τις κυρίαρχες νόρμες. Ο κοινωνικός χρόνος των δραστηριοτήτωνσχόλης και αναψυχής είναι προϊόν της νεωτερικότητας και σχηματίζεται μέσα στη διαδικασία της ιστορικής αλλαγής, κάτι που σημαίνει πως δεν μπορεί να υπάρξει μια αχρονική και ανιστορική προσέγγιση του ελεύθερου χρόνου.¹¹

Στη σύγχρονη κοινωνία οι θεωρίες τηςσχόλης τείνουν να επανεξετάσουν παλιές βεβαιότητες και γενικεύσεις. Οι αυθαίρετες υποθέσεις που απέδιδαν σημαντική αξία στην εργασία και υποβάθμιζαν τησχόλη ως κάτι ασήμαντο και πολύ προσωπικό έχουν πλέον υποχωρήσει. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και σε μεταγενέστερες, ρομαντικοποιημένες προσεγγίσεις που περνάνε στην αντίπερα όχθη, θεωρώντας την εργασία το βασίλειο της αλλοτρίωσης και του καταναγκασμού και τις δραστηριότητες τηςσχόλης το πεδίο στο οποίο συγκροτούνται οι προσδοκίες του πολίτη για ελευθερία και απόλαυση.¹² Οι επιλογές των υποκειμένων στη διάρκεια του διαθέσιμου χρόνου λαμβάνουν χώρα σε ένα περιβάλλον σύνθετων οικονομικών και πολιτισμικών περιορισμών.¹³ Για παράδειγμα, οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να διαβάσουν βιβλία και να καλλιεργούν το πνεύμα τους, αλλά δεν έχουν όλοι τις ίδιες (οικονομικές) δυνατότητες να αγοράζουν βιβλία και το απαιτούμενο πολιτισμικό κεφάλαιο για να κατανοήσουν το περιεχόμενο ενός βιβλίου. Στις σύγχρονες κοινωνίες οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, σε σημαντικό βαθμό, έχουν αποικιοποιηθεί από πληθώρα εμπορευματοποιημένων δραστηριοτήτωνσχόλης που στοχεύουν σε μια κοινωνικά συγκροτημένη και αποδεκτή ευχαρίστηση. Σε αυτή τη βάση η ιδέα της ελεύθερης επιλογής και της αυτόνομης δράσης του υποκειμένου είναι μια χίμαιρα, αφού αγνοεί ή υποβαθμίζει τη σημασία των κοινωνικών καταναγκασμών και των επιρροών της κοινωνίας στις συμπεριφορές και τα κίνητρα των ατόμων.¹⁴ Οι άνθρωποι διαμορφώνουν τις επιλο-

11. Chris Rojek, *The labour of leisure*, ό.π.

12. David Harris (2011). *Ελεύθερος χρόνος: θεωρία και πράξη* (μτφρ. Μ. Λαλιώτης). Αθήνα: Πλέθρον, 260.

13. John Wilson (2019 [1988]). *Politics and leisure*. London: Routledge.

γές τους μέσα σε ιστορικά καθορισμένες κοινωνικές συνθήκες οι οποίες περιλαμβάνουν κανόνες και ρυθμίσεις που επηρεάζουν όλες τις όψεις της κοινωνικής ζωής, συμπεριλαμβανομένων και των δραστηριοτήτωνσχόλης.

Στις συνθήκες του καπιταλισμού της ύστερης νεωτερικότητας ο ελεύθερος χρόνος λειτουργεί όχι μόνο ως χώρος αναζωογόνησης του εργατικού δυναμικού μέσα από ψυχαγωγικές πρακτικές αλλά και ως μια δυναμική αγορά κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών. Σύμφωνα με τον Neil Carr, ο ελεύθερος χρόνος είναι μια κοινωνική εμπειρία που συγκροτείται σε ένα περιβάλλον καταναλωτισμού στο οποίο, συχνά, η ελευθερία είναι μια αίσθηση συνδεδεμένη με την εκπλήρωση κοινωνικά αποδεκτών επιθυμιών που καταλήγουν σε μια ψευδαίσθηση ευχαρίστησης και απόλαυσης.¹⁵ Ο χώρος της ψυχαγωγίας και της αναψυχής παρέχει τεράστιες δυνατότητες για τη συγκρότηση ποικίλων ταυτοτήτων και η οικονομία της αγοράς βρίσκει τρόπους για να προσαρμόζεται στις κοινωνικές αλλαγές και στους σχηματισμούς ταυτότητας που διαμορφώνονται στον ελεύθερο χρόνο. Οι υποκειμενικότητες λειτουργούν ως ευέλικτοι φορείς επιλογών και ο ελεύθερος χρόνος εργαλειοποιείται και προσανατολίζεται σε πρακτικές εφαρμογές και κοινωνικές συμπεριφορές προσανατολισμένες στο εφήμερο, το κοινωνικά αποδεκτό, αυτό που συγκινεί και προσφέρει άμεση απόλαυση και ικανοποίηση. Η διαδικασία συγκρότησης ταυτοτήτων συνοδεύεται από νέα στυλ και μόδες, τα οποία η πολιτισμική βιομηχανία του ελεύθερου χρόνου καταφέρνει να ελέγξει, φέρνοντας νέα κέρδη που ενισχύουν με τη σειρά τους την οικονομική ανάπτυξη και τον καταναλωτισμό. Η τάση αυτή δείχνει πως ο ισχυρισμός ότι ο ελεύθερος χρόνος είναι ένας καταλύτης για την κοινωνική αλλαγή¹⁶ είναι ένας μύθος, αφού οι αλλαγές που συνδέονται με εμπειρίες, συμπεριφορές και επιθυμίες των ανθρώπων στη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου παραμένουν στην επιφάνεια της κοινωνικής πραγματικότητας και αφήνουν ανέγγιχτες τις βασικές δομές κυριαρχίας.¹⁷

Οι παραστάσεις του ελεύθερου χρόνου τείνουν να μεταβληθούν στις συνθήκες του ευέλικτου καπιταλισμού, στις οποίες η επισφαλής

14. Neil Carr, Re-thinking the relation between leisure and freedom, ό.π.· Tony Blackshaw (2010). *Leisure: key ideas*. London and New York: Routledge· Rosemary Deem (1999). How do we get out of the ghetto? Strategies for the research on gender and leisure for the twenty-first century. *Leisure Studies*, 18, 161-177.

15. Neil Carr, Re-thinking the relation between leisure and freedom. ό.π., 142-3, 148.

16. Chris Rojek, *The labour of leisure*, ό.π., 20.

17. Neil Carr, Re-thinking the relation between leisure and freedom, ό.π., 143.

εργασία έχει γίνει βασικό στοιχείο των παραγωγικών σχέσεων. Η νεοφιλελεύθερη απορρύθμιση της αγοράς εργασίας έχει συνοδευτεί από την ενίσχυση της βραχυχρόνιας, μερικής και ανασφαλούς εργασίας που δεν εγγυάται καμμιά σταθερότητα του χρόνου απασχόλησης, χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητα, περιορισμένες κοινωνικές παροχές και δικαιώματα, χαμηλό εισόδημα, απουσία σταθερής εργασιακής ταυτότητας και συλλογικής έκφρασης.¹⁸ Η επισφάλεια είναι μια ιδιαίτερη κοινωνική συνθήκη που επεκτείνεται σε όλη την κοινωνία. Επηρεάζει ένα μορφωμένο εργατικό δυναμικό στον τομέα των υπηρεσιών, αλλά τα μεγαλύτερα θύματά της είναι οι νέοι και οι λιγότερο μορφωμένοι εργαζόμενοι που βιώνουν τη συνθήκη της οριακότητας των επισφαλών σχέσεων εργασίας,¹⁹ μια κατάσταση στην οποία το υποκείμενο δεν είναι ούτε απόλυτα μέσα στον κόσμο της εργασίας αλλά ούτε και έξω από αυτόν, έχοντας περιορισμένο έλεγχο του κοινωνικού του χρόνου και της τροχιάς της μελλοντικής του ζωής.²⁰

Οι ζωές των νέων ανθρώπων παγιδούνται σε εργασιακές συνθήκες στις οποίες επικρατεί η περιορισμένη ειδίκευση και η εναλλαγή της επισφαλούς εργασίας με μεγάλες περιόδους ανεργίας που περιορίζουν τους ορίζοντες των επιλογών των τρόπων ζωής.²¹ Από την άλλη, οι ευέλικτες μορφές εργασίας έχουν επιτρέψει την είσοδο στην αγορά εργασίας νέων φοιτητών οι οποίοι συνδυάζουν μερική απασχόληση με τις σπουδές τους και χρησιμοποιούν την περιστασιακή εργασία ως ένα μέσο για να διεκδικήσουν μελλοντικά πιο ασφαλείς συνθήκες εργασίας ή και ως μέσο απόδρασης από τις πιέσεις της ακαδημαϊκής ζωής.²² Οι ζωές αυτών των νέων αλλάζουν και η διαχείριση του χρόνου τους τεί-

18. Για την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και τις κοινωνικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της ευέλικτης εργασίας στις συνθήκες του νεοφιλελευθερισμού, βλ. ενδεικτικά Leah Vosko (2010). *Managing the Margins. Gender, Citizenship and the International Regulation of Precarious Employment*. Oxford: Oxford University Press· Guy Standing (2011). *The precariat. The new dangerous class*. New York & London: Bloomsbury Academic· Guy Standing (2014). *A Precariat charter: from denizens to citizens*. London: Bloomsbury.

19. Andy Furlong (2015). Unemployment, Insecurity and Poor Work: Young Adults in the New Economy. In Johanan Wyn & Helen Cahill (eds), *Handbook of Youth and Youth Adulthood*. Singapore: Springer, 531-542.

20. Guy Standing, *The precariat. The new dangerous class*, ό.π.

21. Tracy Shildrick, Robert MacDonald, Colin Webster & Kayleigh Garthwaite (2012). *Power and Insecurity: Life in Low-Pay, No Pay Britain*. Bristol: Policy Press· Guy Standing, *A Precariat charter: from denizens to citizens*, ό.π.

22. Andy Furlong & Fred Cartmel (2007). *Young People and Social Change*. London: Open University Press.

νει να λάβει έναν πιο υποκειμενικό χαρακτήρα, απομακρυσμένο από τη συλλογική φοιτητική ζωή.

Οι συνθήκες της επισφάλειας έχουν υπονομεύσει τις δυνατότητες ελέγχου και ορθολογικής χρήσης του χρόνου από τους εργαζομένους αλλά και την παραδοσιακή διάκριση εργασιακού και μη εργασιακού χρόνου. Σύμφωνα με τους Hardt και Negri, ο ευέλικτος καπιταλισμός δεν απαιτεί από τους πολίτες να εργάζονται όλο τον χρόνο σε καθορισμένα χρονικά πλαίσια, αλλά τους προτείνει να βρίσκονται σε μια κατάσταση συνεχούς διαθεσιμότητας, να είναι ευέλικτοι, να κινούνται ανάμεσα σε διαφορετικά εργασιακά περιβάλλοντα και να προσαρμόζουν ευκαιριακά την εργασιακή τους ταυτότητα. Σε αυτή την ιδιαίτερη κοινωνική κατάσταση, ο τρόπος θέασης του χρόνου μεταβάλλεται ριζικά.²³

Στο περιβάλλον του ευέλικτου καπιταλισμού οι κοινωνικοί χρόνοι των εργαζομένων προσαρμόζονται στις ρυθμίσεις των συνθηκών της ευέλικτης απασχόλησης και σε ηγεμονικούς λόγους που βλέπουν την απασχολησιμότητα ως μια δυναμική πηγή κύρους και επιτυχίας για το φιλελεύθερο άτομο.²⁴ Ενώ πριν από έναν αιώνα, όπως έχει δείξει ο Veblen, η επένδυση στις δραστηριότητεςσχόλης και η απαλλαγή από τον παραγωγικό μόχθο αποτελούσε ένδειξη κοινωνικού κύρους και διάκρισης, τουλάχιστον για τα μέλη των ανώτερων τάξεων που είχαν αυτή τη δυνατότητα,²⁵ σήμερα κυριαρχεί μια άλλη αντίληψη που αποδίδει αξία σε αυτούς που εργάζονται εντατικά και αποδοτικά για πολλές, συχνά ακανόνιστες ώρες και είναι παραγωγικά και ευπροσάρμοστα υποκείμενα σε μια αγορά εργασίας.

Οι εργασιακές εντάσεις έχουν επαναδιαμορφώσει τις εμπειρίες και τις κατανοήσεις των νέων ανθρώπων για τις δραστηριότητεςσχόλης. Οι νέοι φοβούνται έναν μη παραγωγικό χρόνο και εσωτερικεύουν τον φόβο του «άδειου» χρόνου προσπαθώντας να γεμίζουν τα χρονοδιαγράμματά τους με μια πολλαπλότητα σκόπιμων και οργανωμένων δραστηριοτήτων που τους επιτρέπουν να είναι ενεργητικοί και παραγωγικοί στη σφαίρα της οικονομίας. Η πίεση για εργασία περιορίζει τη διάθεση για δημιουργική δραστηριότητα και αναδεικνύει νέες μορφές υποκειμενικότητας και αβεβαιότητας. Τα άτομα που ζουν σε συνθήκες εργασιακής επισφάλειας με ακαθόριστα ρευστά ωράρια βιώνουν

23. Michael Hard & Antonio Negri (2009). *Commonwealth*. Cambridge MA: Harvard University Press, 146.

24. Judy Wacjman (2015). *Press for time. The acceleration of life in digital capitalism*. London: The University of Chicago Press.

25. Thorston Veblen (1982). *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης* (μτφρ. Γιώργος Νταλιάνης). Αθήνα: Κάλβος.

την εμπειρία ενός επισφαλούς ελεύθερου χρόνου (precarious leisure) που συσκοτίζει τα σύνορα της εργασίας και τηςσχόλης και εμποδίζει τους νέους να οργανώσουν και να ελέγξουν τον κοινωνικούς τους χρόνους.²⁶ Η αδυναμία να συντονίσουν και να μοιραστούν τον χρόνο τους με σημαντικούς άλλους έχει αρνητικές επιπτώσεις στις κοινωνικές τους σχέσεις και στην ποιότητα της καθημερινής τους ζωής.

Η πίεση για την αναζήτηση εργασίας σε ένα περιβάλλον επισφάλειας οδηγεί τους νέους όλο και περισσότερο να προσανατολίζονται σε σχέδια ζωής τους στη λογική της καριέρας, επιδιώκοντας τη συσσώρευση εκπαιδευτικών και επαγγελματικών προσόντων, την ανάπτυξη μεταβιβάσιμων δεξιοτήτων, τη συμμετοχή σε προγράμματα διά βίου μάθησης και στην αέναη αναζήτηση εργασίας. Επιπλέον, η αβεβαιότητα προεικονίζει τον χρονικό ορίζοντα στον οποίο το άτομο μπορεί να δράσει. Η έλλειψη ελέγχου του χρόνου οδηγεί σε αυτό που ο Standing έχει ονομάσει precaritimized mind: ο νους που έχει αποικιοποιηθεί από τη λογική της επισφάλειας και χαρακτηρίζεται από μια διαρκή αίσθηση πως έχεις τόσο πολλά να κάνεις σχεδόν σε κάθε στιγμή της ζωής σου, με έγνοιες που περιορίζονται στη διαχείριση του παρόντος και το βίωμα μιας κατάστασης εξουθένωσης, στρες, ματαιώσης, ακόμης και ανικανότητας για συνεκτική δράση.²⁷

Στο περιβάλλον του ευέλικτου καπιταλισμού, τα σύνορα εργασίας και ελεύθερου χρόνου γίνονται πιο ρευστά, καθώς μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων τηςσχόλης συνδέεται με την κατανάλωση πολιτισμικών προϊόντων και υπηρεσιών (τουριστική αναψυχή, οργανωμένα ταξίδια, εικονικήσχόλη, e-games κ.λπ.) και ο πληθυσμικός καταναγκασμός της ορθολογικής εργασίας εισβάλλει και στις λιγοστές στιγμές αποδράσεων του ελεύθερου χρόνου που μας έχει απομείνει.²⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο κυβερνοχώρος που επιτρέπει τη γρήγορη και εύκολη χρήση και κατανάλωση υπηρεσιών, συνθέτοντας μια υβριδική μορφή εικονικής κοινωνικότητας που γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης διαφημιστικών εταιριών. Οι δραστηριότητεςσχόλης καθορίζονται σε σημαντικό βαθμό από τις κυρίαρχες οικονομικές και πολιτισμικές λογικές, οι ευκαιρίες για τη διαμόρφωση ενός απελευθερωτικού χρόνου ανεξάρτητου από τις εργασιακές ρουτίνες περιορίζονται.²⁹

26. Susan Batchelor (2020). Precarious leisure: re-imagining youth, transitions and temporality. *Journal of Youth Studies*, 23(1), 105.

27. Guy Standing, *A Precariat Charter: From Denizens to Citizens*, ό.π., 23.

28. David Harris, *Ελεύθερος χρόνος: θεωρία και πράξη*, ό.π., 260, 265.

29. Susan Batchelor, Precarious leisure: re-imagining youth, transitions and temporality, ό.π., 105-6.

Οι επιρροές των επισφαλών συνθηκών εργασίας στις δομές της αίσθησης του χρόνου των καθημερινών ζώων των ανθρώπων και στον κατακερματισμό του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος αναδεικνύονται σε έρευνα που διεξήχθη στη Γλασκόβη και διερευνούσε τις προτιμήσεις δραστηριοτήτωνσχόλης νέων που εργάζονται σε συνθήκες ευέλικτης εργασίας. Τα ευρήματα της έρευνας έδειξαν τρεις διακριτές τάσεις. Η πρώτη είναι προσανατολισμένη στο παρελθόν και πειραματίζεται με πηγές παραδοσιακών μορφών αναψυχής και διασκέδασης, όπως το ποδόσφαιρο γειτονιάς, στις οποίες αναζητείται μια συλλογική ταυτότητα. Η δεύτερη εστιάζεται στο παρόν και επιδιώκει την πρόσκαιρη διαφυγή και χαλάρωση από τις εργασιακές πιέσεις μέσα από πρακτικές έντονης διασκέδασης. Η τρίτη τάση δείχνει στάσεις προσανατολισμένες στο μέλλον, όπου οι δραστηριότητεςσχόλης προσεγγίζονται περισσότερο σκόπιμα, ως ένα μέσο για να εξασφαλιστεί μια μελλοντική ευημερία.³⁰ Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι τρεις αυτές καταστάσεις μπορούν να συνυφάνονται και να συνυπάρχουν σε διαφορετικό βαθμό. Ο διαθέσιμος χρόνος συχνά αντιμετωπίζεται ως ένα κουραστικό ξόδεμα σε συνεχή ραντεβού σε γραφεία αναζήτησης. Ιδιαίτερα για τους φοιτητές, μια πληθυσμιακή κατηγορία που έχει εισέλθει στον αστερισμό των ευέλικτων εργασιακών σχέσεων, οι δυσκολίες είναι αυξημένες αφού υπάρχει έλλειψη διαθέσιμου χρόνου λόγω των φοιτητικών υποχρεώσεων, των αυξημένων μετακινήσεων στον χώρο εργασίας και στο πανεπιστήμιο, και τα όρια μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου γίνονται ρευστά. Στις επόμενες ενότητες του κειμένου θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε ζητήματα πρόσληψης και νοηματοδότησης του χρόνου των επισφαλών εργαζομένων, αξιοποιώντας το πραγματολογικό υλικό της παρούσας έρευνας.

Μεθοδολογικές επισημάνσεις για την έρευνα πεδίου

Σήμερα, σχεδόν μια δεκαετία από την έναρξη της τελευταίας οικονομικής κρίσης και μεσούντων των μέτρων που νομοθετούνται με αφορμή την πανδημία του Covid-19, τα στοιχεία του Ινστιτούτου Εργασίας της Γ.Σ.Ε.Ε. μας δίνουν την εικόνα μιας επισφαλούς εγχώριας αγοράς εργασίας όπου έχουν ανατραπεί θεμελιώδη εργασιακά δικαιώματα και έχει επιβληθεί de facto κατάργηση του οκταώρου και ρευστοποίηση του χρόνου έναρξης και λήξης της εργασίας, σε βάρος της αμοιβής του

30. Στο ίδιο, 93-108.

εργαζομένου και σε όφελος της κερδοφορίας των επιχειρήσεων. Χαρακτηριστικό είναι ότι από το 2014 μέχρι σήμερα στην Ελλάδα, η επισφαλής απασχόληση κυριαρχεί στις νέες συμβάσεις εργασίας, με τις συμβάσεις μερικής και εκ περιτροπής απασχόλησης να κυμαίνονται μεταξύ 50,5% και 55,5%.³¹

Λαμβάνοντας υπόψη μια ευρέως διαδεδομένη θέση στην εγχώρια και διεθνή βιβλιογραφία, που υποστηρίζει πως η ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας υποβιβάζει την ποιότητα της εργασίας και της ζωής των εργαζομένων,³² η παρούσα έρευνα επικεντρώθηκε στο βίωμα του χρόνου από εργαζομένους που ζουν σε καθεστώς εργασιακής επισφάλειας. Η μεθοδολογική στρατηγική που ακολουθήσαμε ήταν η βιογραφική προσέγγιση, προσανατολισμένη στη λογική της θεμελιωμένης θεωρίας (grounded theory). Σε αυτή την κατεύθυνση αξιοποιήσαμε το μοντέλο των αφηγηματικών βιογραφικών συνεντεύξεων με τη μορφή των αφηγήσεων ζωής για τη συλλογή του πρωτογενούς υλικού της έρευνας.³³ Η επιλογή του δείγματός μας έγινε με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας. Ξεκινήσαμε με ορισμένα πρόσωπα κλειδιά που γνωρίζαμε και αποτελούσαν χαρακτηριστικά παραδείγματα εργαζομένων σε συνθήκες επισφάλειας. Μέσω αυτών των προσώπων ήρθαμε σε επικοινωνία με άλλους συμμετέχοντες. Ακολούθησε επιτόπια παρατήρη-

31. INE-ΓΣΕΕ, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια έκθεση 2020, 77-78, 69.

32. Ενδεικτικά: Armano Emiliana, Bove Arianna & Murgia Annalisa (eds) (2017). *Mapping Precariousness, Labour Insecurity and Uncertain Livelihoods Subjectivities and Resistance*. London & New York: Routledge· Adrián Valencia Sotelo (2015). *The Future of Work. Super-exploitation and Social Precariousness in the 21st Century*. Leiden & Boston: Brill· Andrew Ross (2009). *Nice work if you can get it. Life and labor in precarious times*. New York & London: NY University Press· Silvia Contarini & Luca Marsi (2014). *Précarité: pour une critique de la société de la précarité*. Paris: PU Paris Ouest· Χριστίνα Καρακιουλάφη, Μάνος Σπυριδάκης, Ελένη Γιαννακοπούλου, Δημήτρης Κάραλης και Γιώργος Σώρος (2014). *Ανεργία και εργασιακή επισφάλεια. Διαστάσεις και επιπτώσεις σε καιρό κρίσης*. Αθήνα: INE-ΓΣΕΕ· Γιάννης Κουζής (2008). *Ευελξία και ασφάλεια (flexicurity): Μία κριτική προσέγγιση. Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 3(1), 67-77.

33. Για τη βιογραφική προσέγγιση και τη σχέση της με τη θεμελιωμένη θεωρία βλ. ενδεικτικά, Barney Glaser (1978). *Theoretical Sensitivity: Advances in the Methodology of Grounded Theory*. Mill Valley: Sociology Press· Γιώργος Τσιώλης (2006). *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική. Για ζητήματα της βιογραφικής προσέγγισης στις μελέτες της επισφάλειας βλ. Adam Mrozowicki & Vera Trappmann (2020). *Precarity as a Biographical Problem? Young Workers Living with Precarity in Germany and Poland*. *Work, Employment and Society*, 1-18. Διαθέσιμο στο: doi.org/10.1177/0950017020936898.ps://doorg/10.1177/0950017020936898

ση και άτυπες συζητήσεις σε στέκια συνάντησης κυρίως νέων ανθρωπών που εργάζονται σε συνθήκες επισφάλειας.

Στη διάρκεια αυτών των συναντήσεων μπορέσαμε να κατανοήσουμε βασικά ζητήματα που τους απασχολούσαν και να επιλέξουμε ορισμένα πρόσωπα που θεωρήσαμε ότι αποτελούσαν παραδειγματικές περιπτώσεις αφηγητών. Βασικό εργαλείο συλλογής ποιοτικών δεδομένων ήταν η συνέντευξη αφηγηματικού χαρακτήρα που επέτρεπε στον αφηγητή να εκφράσει με τον δικό του τρόπο και χωρίς αυστηρό πλαίσιο το βίωμα του χρόνου σε συνθήκες εργασιακής επισφάλειας. Όλες οι συναντήσεις και οι συνεντεύξεις έγιναν στο διάστημα μεταξύ Νοεμβρίου του 2019 και Μαρτίου του 2020 στις περιοχές στις οποίες κατοικούσαν οι συμμετέχοντες. Για δεοντολογικούς λόγους στην εργασία έχουν χρησιμοποιηθεί ψευδώνυμα για τους αφηγητές.

Για τις ανάγκες της έρευνας αξιοποιήθηκε υλικό από δέκα συνεντεύξεις με εργαζομένους και εργαζομένες σε ευέλικτες μορφές εργασίας στους κλάδους του θεάματος, των ψηφιακών τεχνών, της έρευνας, της ένδυσης, της φροντίδας, της εστίασης και του εμπορίου. Οι συνομιλητές και συνομιλήτριές μας (πέντε άνδρες και πέντε γυναίκες) ζουν και δουλεύουν σε τρεις μεγάλες πόλεις της Ελλάδας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Ηράκλειο) και ανήκουν στο ηλικιακό φάσμα μεταξύ 28 και 42 ετών. Πρόκειται για επισφαλείς εργαζομένους που κοιτούν το μέλλον με αβεβαιότητα, δουλεύοντας σε καθεστώς ανασφάλιστης ή μερικώς ανασφάλιστης εργασίας, με χαμηλές αποδοχές, παράλληλα εργασιακά project και απορρυθμισμένα ωράρια με αυξομειούμενες ώρες εργασίας και απλήρωτες υπερωρίες. Στη συνέχεια του κειμένου μας θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε τις διαδικασίες πρόσληψης, σημασιοδότησης και κατανόησης του χρόνου σε συνθήκες ευαλωτότητας και τους βασικούς παράγοντες αλλοτρίωσης του ελεύθερου χρόνου των εργαζομένων στο ευέλικτο εργασιακό περιβάλλον.

«Το όριο, αυτό μου λείπει πολύ»: εργάσιμος και ελεύθερος χρόνος στο τραπέζι του Προκρούστη

Όπως σημειώνει ο Μαξ, ο εργάτης καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του δεν είναι για το Κεφάλαιο τίποτε άλλο εκτός από εργασιακή δύναμη, συνεπώς όλος ο διαθέσιμος χρόνος του είναι φύσει και δικαίως εργάσιμος χρόνος. Βάσει αυτής της θέσης, η ρύθμισή του εργάσιμου χρόνου εμφανίζεται ως αγώνας για την οριοθέτησή του εργαζομένου και κατ'

επέκταση για τη διευθέτηση του διαθέσιμου χρόνου του.³⁴ Σημαντικοί στοχαστές όπως ο Μαρξ, ο Τόμσον και ο Τρόντι έχουν επισημάνει πως μέσα στην ιστορία ο αγώνας αυτός αποτελεί έναν αγώνα πολιτικό.³⁵ Το βασικό λοιπόν μέσο υποβάθμισης του διαθέσιμου χρόνου σήμερα παραμένει το πολιτικό προνόμιο των εργοδοτών —παραχωρημένο νομοθετικά από το κράτος— να προσαρμόζουν τον χρόνο της εργασίας στις ανάγκες τους, με σκοπό τη μεγαλύτερη δυνατή μείωση του εργατικού κόστους. Στις συνθήκες απορρύθμισης της εργασίας η ολοένα και μεγαλύτερη ενίσχυση της ευελιξίας των εργασιακών σχέσεων λειτουργεί εις βάρος της αυτονομίας των εργαζομένων στο πεδίο της εργασίας και της κοινωνικής αναπαραγωγής. Όσο λιγότερο αυτόνομοι καθίστανται οι εργαζόμενοι, δηλαδή όσο μικρότερο έλεγχο ασκούν πάνω στον χρόνο και στις απολαβές της εργασίας τους, τόσο περισσότερο συσκοτίζονται τα όρια μεταξύ εργάσιμου και διαθέσιμου χρόνου, με αποτέλεσμα να εξαναγκάζονται σε μια συνθήκη διαρκούς διαθέσιμότητας για εργασία.

Αυτή η συνθήκη εμφανίζεται συχνά στον τριτογενή τομέα. Όπως επισημαίνουν οι Batchelor, Fraser, Whittaker και Li, ένας από τους κλάδους στον οποίο οι εργαζόμενοι βλέπουν συχνότερα τη διάκριση ανάμεσα στον εργάσιμο και μη εργάσιμο χρόνο να συσκοτίζεται είναι ο κλάδος της «δημιουργικής βιομηχανίας» (creative industry) που περιλαμβάνει επαγγέλματα στον χώρο των τεχνών, της διαφήμισης, της μόδας, του θεάματος κ.ο.κ.³⁶ Η εργασία στον εν λόγω κλάδο πολύ συχνά συνοδεύεται από μια αίσθηση αυτοπραγμάτωσης, χαράς και δημιουργικότητας, αυτό που ο Ivan Illich ονομάζει *conviviality*. Ωστόσο, σε συνθήκες εργασιακής επισφάλειας, αυτή η δυνατότητα υπονομεύεται από τη φενάκη μιας οικονομικά υποτιμημένης εργασίας, που χαρακτηρίζεται από άμεση (μη αμειβόμενες ώρες) και έμμεση (ανασφάλιση) απλήρωτη εργασία.³⁷

«Στον τομέα της μόδας ήξερα ότι θα είσαι κακοπληρωμένος. Το υπέμενα όμως ως πρακτική για να εξελιχτώ. Ακόμα και τώρα που δουλεύω μόνη μου εξακολουθώ να είμαι κακοπληρωμένη. [...] Ήταν πολύ ωραία

34. Karl Marx (2016 [1867]). *Το Κεφάλαιο* (Τόμος Πρώτος). Αθήνα: ΚΨΜ, 235, 206.

35. Βλ. ενδεικτικά, Eduard Paul Thompson (2018 [1963]). *Η συγκρότηση της αγριμής εργατικής τάξης*. Αθήνα: ΠΙΟΠ· Mario Tronti (2019 [1966]). *Workers and capital*. London & New York: Verso

36. Susan Batchelor (2020). Precarious leisure: re-imagining youth, transitions and temporality. *Journal of Youth Studies*, 23(1), 105.

37. Ivan Illich (1989). *Ευτραπέλια* (μτφρ. Τομανάς Βασιλῆς). Αθήνα: Κατσανός.

δουλειά, πολύ δημιουργική, με πολλές ώρες αλλά διαφορετικά μετράνε οι ώρες εκεί». (Συνέντευξη Νο 2, Αλίκη)

«Υπάρχει δημιουργικότητα σε αυτή τη δουλειά. Ντάξει τι να κάνουμε, θέατρο είναι, ωραίο είναι. [...] Όταν φτιάξαμε την ομάδα και ανεβάσαμε τις πρώτες παραστάσεις, τα λεφτά τα βάζαμε από την τσέπη μας. Απλά ελπίζαμε στα εισιτήρια για να μην μπούμε μέσα. Δεν μπορώ να τις βάλω στη σφαίρα της εργασίας αυτές τις πρώτες δουλειές γιατί δεν βγάζαμε ποτέ λεφτά». (Συνέντευξη Νο 4, Καλλιόπη)

«Η δουλειά σε διαφημιστικά και ταινίες μ' αρέσει. Έχει να κάνει με τέχνη, με τεχνικές, με μαστοριλίκι και γνώσεις γύρω απ' αυτό. Οπότε αυτά και μόνο τα στοιχεία με καλύπτουν για να νιώθω ότι αυτή είναι η δουλειά που θέλω να κάνω. [...] Κι απ' την άλλη, πόσο θα 'σαι σερβιτόρος; Ενώ τεχνικός μπορείς να 'σαι μέχρι να βγεις στη σύνταξη. Καλά, εγώ συγκεκριμένα δεν νομίζω να βγω. Εφόσον πήρα το πρώτο μου ένσημο στα 28, φαντάσου πόσο μακριά είμαι απ' αυτό». (Συνέντευξη Νο 1, Σταύρος)

Όπως έχει υποστηρίξει ο Μάνος Σπυριδάκης, η συνθήκη της οριακότητας είναι ένα βασικό στοιχείο στις βιογραφικές τροχιές των εργαζομένων σε συνθήκες επισφάλειας, που απειλεί όχι μόνο την υλική τους επιβίωση αλλά και την ταυτότητα και ολόκληρη τη ζωή τους.³⁸ Η οριακότητα εμφανίζεται και στο πλαίσιο της διαχείρισης του χρόνου των εργαζομένων και πολλές φορές οδηγεί σε συναισθήματα αμφισημίας και σύγχυσης. Ένα παράδειγμα εργαζομένης σε κατάσταση διαρκούς διαθεσιμότητας όπου το όριο μεταξύ εργάσιμου και μη εργάσιμου χρόνου συσκοτίζεται είναι η «Καλλιόπη», η οποία εργάζεται στον κλάδο του θεάματος με συμβάσεις ορισμένου χρόνου που ανανεώνονται διαρκώς και μερικώς ανασφάλιστη. Στην τωρινή της δουλειά σε μια θεατρική σκηνή της Αθήνας, το εργασιακό ωράριο επεκτείνεται με μια απλή κλήση στο κινητό.

«Αν είχα σταθερό ωράριο, θα ήταν πάρα πολύ ανακουφιστικό. Γιατί θα μπορούσα να έχω έστω και αυτό το τυπικό όριο που μπαίνει, δηλαδή ότι και να ήθελα δεν μπορώ τώρα να δουλέψω γιατί έχει κλείσει το γραφείο. Ξέρεις, θα χαλάρωνα. Σ' αυτή τη δουλειά όπου όλο προκύπτουν πράγματα που πρέπει να συμβούν τώρα, αυτό μου λείπει πάρα πολύ. Το όριο. Το ότι μετά από κάποια ώρα δεν παίρνουμε τηλεφωνα, το ότι όλοι σέβονται ότι τώρα δεν δουλεύουμε. Υπάρχουν φορές που ενώ κανονικά

38. Μάνος Σπυριδάκης, *Homo Precarious: Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*, ό.π., 12. Για το ζήτημα των εργαζομένων σε συνθήκες οριακότητας βλ. Manos Spyridakis (2013). *The Liminal Worker: An Ethnography of Work, Unemployment and Precariousness in Contemporary Greece*. Ashgate: Farnham.

δεν δουλεύω το απόγευμα, με καλούν να πάω. Αυτό γίνεται μέσω τηλεφώνου. Με παίρνουν τηλέφωνο και μου λένε έλα απο 'δω να σου πω... Γι' αυτές τις ώρες εννοείται ότι δεν πληρώνεσαι». (Συνέντευξη Νο 4, Καλλιόπη)

Στον πυρήνα της αδυναμίας προγραμματισμού της ζωής της «Καλλιόπης» βρίσκεται το γεγονός ότι οι πρόσθετες ώρες εργασίας δεν γνωστοποιούνται εκ των προτέρων (και δεν αμείβονται). Ο ασταθής εργασιακός χρόνος είναι ο βασικός λόγος για το ψυχολογικό της αδιέξοδο. Στην αντίπερα όχθη, ένα σταθερό ωράριο σαφώς ορισμένο (και αμειβόμενο) εμφανίζεται πιο διαχειρίσιμο, ακόμα κι όταν συνεπάγεται παραπάνω ώρες εργασίας για κάποιο διάστημα.

«Θα ήθελα ένα ορισμένο ωράριο. Ακόμα και η φύση της δουλειάς που σου έλεγα ότι έχει όλα αυτά τα έκτακτα ωράρια, όταν μπορούν όλα αυτά και να πληρώνονται και να ορίζονται με βάρδιες και οργανωμένα, ακόμα κι αν πέθαινες στη δουλειά, αυτό το πράγμα είναι πολύ ορισμένο, δεν "χαώνεσαι". Στην προηγούμενη μου δουλειά σε ένα κρατικό φεστιβάλ έβγαινε πρόγραμμα εβδομαδιαίο, ήξερες τι παραγωγές έπρεπε να κάνεις και ήξερες τι έρχεται. Δηλαδή ναι, μπορεί για ένα δίμηνο εγώ να έκανα δύο βάρδιες τη μέρα, τις οποίες τις πληρωνόμουν όμως και ήξερα ότι είναι αυτές. Το έχω δει να γίνεται. Είναι πολύ σημαντικό να ξέρεις ότι αυτό ορίζεται. Δεν μπορεί να ρίχνουμε στη φύση του θεάτρου ότι είμαστε χειμαδιό και ότι θα δουλεύουμε όποτε να 'ναι». (Συνέντευξη Νο 4, Καλλιόπη)

Παρόμοια εικόνα μας δίνει για τη ζωή του ο «Σταύρος», άλλος ένας εργαζόμενος στον κλάδο του θεάματος σε κατάσταση διαρκούς διαθεσιμότητας, ο οποίος σε αντίθεση με την «Καλλιόπη» δεν εργάζεται σε καθημερινή βάση. Ο «Σταύρος» δουλεύει ως μισθωτός στην τεχνική υποστήριξη κινηματογραφικών παραγωγών. Εργάζεται περιστασιακά με ολιγοήμερες ή ολιγόμηνες συμβάσεις έργου, σε ένα καθεστώς έκτακτης εργασίας που διαρθρώνεται πάνω σε διάσπαρτες νησίδες εργασιακού χρόνου γνωστές ως projects. Παρότι χαρούμενος με το αντικείμενο της δουλειάς, η αστάθεια σε μακροπρόθεσμο επίπεδο (μηνιαίο, ετήσιο) επισκιάζει την ικανοποίησή του. Τα σκαμπανεβάσματα στις περιόδους εργασίας τον εμποδίζουν να οργανώσει τον διαθέσιμο χρόνο του και τον αναγκάζουν να είναι πάντα σε αναμονή για εργασία. Οι μέρες όπου δεν δουλεύει δεσμεύονται, ακριβώς γιατί δεν μπορεί να τις χαρτογραφήσει. Ως αποτέλεσμα, ο ανοργάνωτος χρόνος βιώνεται ως χαμένος.

«Εγώ μπορεί σε μια βδομάδα να δουλέψω και 70 και 80 ώρες συνεχόμενα. Μπορεί όμως να κάθομαι κι έναν μήνα. Αυτό δημιουργεί μια μεγάλη ανισορροπία, κάποτε δεν έχεις καθόλου χρόνο για τον εαυτό σου, κάποτε έχεις πάρα πολύ και δεν ξέρεις τι να τον κάνεις. Και δεν είναι ακριβώς ελεύθερος, περιμένεις να δουλέψεις, είσαι και λίγο stand by που λένε. [...] Ο ελεύθερος χρόνος μου πάει χαμένος. Το πρόβλημα που έχω είναι ότι ούτε κι αυτός είναι σίγουρος, είναι όπως κάτσει. Μπορεί να σχεδιάζω πολλά πράγματα να κάνω και να μην έχω τον χρόνο εκείνη την μέρα γιατί προέκυψε μια δουλειά. Σίγουρα αν έβρισκα κάποια ανάλογη δουλειά με τα ίδια χαρακτηριστικά, δηλαδή την ίδια δουλειά με πιο στάνταρ ωράρια, έτσι θα ήταν και πιο στάνταρ ο ελεύθερός μου χρόνος». (Συνέντευξη Νο 1, Σταύρος)

Όπως αναφέρει ο «Σταύρος», ο σταθερός, ορισμένος εργάσιμος χρόνος παρέχει και σταθερό, ορισμένο διαθέσιμο χρόνο. Αντίθετα, ο ανοργάνωτος χρόνος της εργασίας αποδιοργανώνει και τον διαθέσιμο χρόνο της καθημερινότητας. Σε συνθήκες επισφαλούς απασχόλησης ο ρευστός εργάσιμος χρόνος εγκλωβίζει τη ζωή σε μια γενική κατάσταση «απροβλεψιμότητας» (unpredictability).³⁹ Ο ελεύθερος χρόνος δανείζεται το απρόβλεπτο του εργάσιμου χρόνου και εμφανίζεται ως είδωλο φτιαγμένο καθ' εικόνα και ομοίωσή του. Το άτομο κάνει ό,τι τυχαίνει, όχι ό,τι προγραμματίζει. Αξιοποιεί τον χρόνο του όπως προλαβαίνει, όχι όπως επιλέγει, γι' αυτό και νιώθει ότι τον σπαταλάει. Όπως αναφέρει ο Toti, «η διασκέδαση – σπατάλη» δεν αποτελεί αξιοποίηση του χρόνου, αλλά «φθορά, ακύρωση, ουδετεροποίηση του χρόνου, δεν είναι άλλο από τη στάση της συνείδησης, δηλαδή τον θάνατο»⁴⁰.

«Αν απολαμβάνω κάτι είναι ό,τι τύχει, δεν είναι ό,τι θέλω ακριβώς. Είναι ό,τι προλαβαίνω να κάνω. Και πολλές φορές δεν το κάνω. Και πολλές φορές ο χρόνος σπαταλιέται στο να βγαίνω και να πίνω». (Συνέντευξη Νο 1, Σταύρος)

Όπως και στην περίπτωση του «Σταύρου» έτσι και στη ζωή της «Αλίκης», άλλης μιας εργαζόμενης στον κλάδο της «δημιουργικής βιομηχανίας» και συγκεκριμένα στον χώρο της μόδας, ο ελεύθερος χρόνος αποτελεί γκριζα ζώνη. Η διασκέδαση απογυμνώνεται από το ουσιαστικό της περιεχόμενο. Δεν επιτελείται ως επιλογή αλλά ως μηχανιστική διαχείριση ενός χρόνου που το άτομο δεν αναγνωρίζει ως διαθέσιμο.

39. Aileen O'Carroll (2015). *Working Time, knowledge work and post-industrial society*. New York: Palgrave Macmillan, 1-22.

40. Gianni Toti (2009). *Ο ελεύθερος χρόνος*. Αθήνα: Κουκκίδα, 263.

«Αυτή η γραμμή που λες δεν υπήρχε. Δεν ήταν τόσο διακριτό για μένα. Δεν ξέρω αν είναι θέμα χαρακτήρα. Δεν έχω νιώσει ποτέ ότι σταματάει η δουλειά. Τη δουλειά την κουβαλούσα και μετά τη δουλειά παρόλο που ήμουν υπάλληλος και θα μπορούσα, κλείνοντας την πόρτα του γραφείου, να πω ότι το αφήνω πίσω μου. Δεν μπορούσα να τα διαχωρίσω, ακόμα και τώρα δεν μπορώ να τα διαχωρίσω, ότι τώρα κάθομαι και δουλεύω και τώρα διασκεδάζω. Αλήθεια διασκεδάζω ποτέ;» (Συνέντευξη Νο 2, Αλίκη)

Η αδυναμία ελέγχου του χρόνου γίνεται ακόμα πιο ορατή στην προσπάθεια των εργαζομένων να αξιοποιήσουν τον χρόνο τους σε κοινωνικές δραστηριότητες που απαιτούν τον συντονισμό με άλλους ανθρώπους. Η συμμετοχή σε μαθήματα, αθλήματα, μουσικά σχήματα ή απλά η προσπάθεια μιας παρέας να βρει κοινές διαθέσιμες ώρες για να βρεθεί από κοντά, καρποφορεί σπάνια ιδιαίτερα για τους εργαζομένους στις μητροπόλεις. Αυτή η αδυναμία συγχρονισμού των διαφορετικών ατομικών διαθεσιμοτήτων ανάμεσα στις μέρες της εβδομάδας και τις ώρες της μέρας αποτελεί επιτομή του φαινομένου του «χρονικού αποσυγχρονισμού» (temporal desychronisation) μεταξύ των επισφαλών εργαζομένων.⁴¹ Σε μια ευέλικτη για τους εργοδότες αγορά εργασίας, διαρθρωμένη πάνω σε εξατομικευμένους όρους (ατομικές συμβάσεις κ.ο.κ.), ο χρόνος του φαγητού, της ξεκούρασης, της δημιουργίας και της κοινωνικότητας καθορίζεται σχεδόν απόλυτα από τον εκάστοτε εργοδότη, με συχνές αλλαγές ανάλογα με τις ανάγκες κερδοφορίας της επιχείρησης. Η έλλειψη ελέγχου πάνω στον χρόνο της απασχόλησης στερεί από τους εργαζομένους έναν ρυθμισμένο κοινό χρόνο τον οποίο μπορούν να μοιραστούν. Έτσι, η εξατομίκευση της εργασίας οδηγεί στην εξατομίκευση της ίδιας της ζωής.

«Ειδικά όταν μιλάμε για πράγματα που έχουν να κάνουν με άλλους πχ. να πηγαίνω σ' ένα σεμινάριο ζωγραφικής που είναι δύο φορές την εβδομάδα Τρίτη και Πέμπτη. Και να ξέρω ότι Δευτέρα, Τετάρτη και Παρασκευή κάνω κάτι άλλο. Όταν κάνω μια δουλειά σαν αυτή που κάνω, που δεν ξέρω από πριν ποιες μέρες δουλεύω και ποιες κάθομαι, αυτά δεν μπορώ να τα οργανώσω. Δεν είναι κάτι που παίρνεις τηλέφωνο και το κάνεις τώρα». (Συνέντευξη Νο 1, Σταύρος)

«Προσπαθήσαμε να βρούμε ώρες να παίζουμε μαζί μουσική που μας λείπει πολύ, δεν βρήκαμε. Λέγαμε να αρχίσουμε να πηγαίνουμε εκδρομές τα Σαββατοκύριακα. Δεν πήγαμε ούτε μια. Άμα ο ένας δουλεύει τη μία, ο άλλος την άλλη, μαζί με τις έκτακτες δουλειές και τις δουλειές που

41. Susan Batchelor, Precarious leisure: re-imagining youth, transitions and temporality, ό.π., 98.

έχουν μείνει πίσω και πρέπει να γίνουν το Σαββατοκύριακο πώς να καταφέρουμε να βρεθούμε;». (Συνέντευξη Νο 10, Μάκης)

Το ζήτημα του ελέγχου του κοινωνικού χρόνου είναι έντονο και στους εργαζόμενους στο ακαδημαϊκό πεδίο που, σύμφωνα με τον Peter Ulrich, βιώνουν την εμπειρία της ευέλικτης εργασίας σε συνθήκες έντονων ιεραρχικών δομών και εξαρτήσεων.⁴² Εντούτοις, όπως μας περιγράφει η «Κάτια», εργαζόμενη στον χώρο της έρευνας, ο έλεγχος του χρόνου δεν συνεπάγεται απαραίτητα ένα σταθερό ωράριο αν αυτό ορίζεται μονομερώς χωρίς τη συναίνεση του εργαζομένου. Ο επιθυμητός εργάσιμος χρόνος δεν μπορεί να αξιολογηθεί αποκομμένος από τις απολαβές και τη σχέση εξουσίας με τον εργοδότη. Δουλεύοντας με συμβάσεις-υποτροφίες από ευρωπαϊκά προγράμματα, με χαμηλές μηνιαίες απολαβές και συνεχή ανασφάλεια για το αν η σύμβασή της θα ανανεωθεί, η «Κάτια» βλέπει ότι ο εργάσιμος χρόνος καθορίζεται μονομερώς από τις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις του προγράμματος υπό τις προταγές του επιβλέποντος καθηγητή, χωρίς να αξιολογείται η σχέση χρόνου και αποτελεσματικότητας. Σε αυτή την περίπτωση, το τυπικό οκτάωρο δεν είναι επιθυμητό. Όπως δηλώνει η ίδια, θα προτιμούσε να δουλεύει με ένα ευέλικτο ωράριο προσαρμοσμένο στον αναγκαίο χρόνο των πειραμάτων της.

«Βρέξει-χιονίσει εγώ πρέπει να κάθομαι τουλάχιστον 8 ώρες στο πανεπιστήμιο. Γιατί να συμβαίνει αυτό; Υπάρχουν μέρες που κάποιες δουλειές στο πρόγραμμα απαιτούν να δουλεύουμε στο εργαστήριο ακόμα και 12 ώρες συνεχόμενα. Όταν όμως άλλες μέρες η δουλειά μπορεί να βγει σε μία ώρα, αντί να μας αφήσουν να φύγουμε να πάμε στίβια μας, μας αναγκάζουν να μείνουμε στο πανεπιστήμιο για να εξαντλήσουμε το ωράριο ενώ δεν υπάρχει δουλειά. Δεν υπολογίζουν τον επιπλέον χρόνο που έχουμε βάλει στη δουλειά τις άλλες μέρες. Στην έρευνα δεν υπάρχουν “υπερωρίες”... Και όλα αυτά για 700 ευρώ. Και να φοβάμαι να τους πω όχι γιατί παίζει να μη μου ανανεώσουν τη σύμβαση. Για τα χρήματα που παίρνω, εγώ θα ήθελα να μην υπάρχει ωράριο, να μπορώ να φεύγω πιο νωρίς τις μέρες που τελειώνω νωρίτερα το πείραμα». (Συνέντευξη Νο 7, Κάτια)

Όπως παρατηρούμε από τις αφηγήσεις των συνομιλητών μας, η διαρκής διαθεσιμότητα για εργασία προκύπτει όχι μόνο ως συνέπεια του

42. Peter Ulrich (2019). In itself but not yet for itself- organizing the new academic precariat. In Walter Baier, Eric Canepa & Haris Colemis (eds) (2019). *The Radical Left in Europe: Rediscovery Hope*. London: Merlin Press, 155.

ρευστού χρόνου απασχόλησης αλλά και της επισφάλειας που δημιουργούν οι χαμηλές αποδοχές και ο φόβος της ανεργίας. Όπως έχει επισημανθεί στη σχετική βιβλιογραφία, η επισφάλεια που γεννιέται από τη σύγχρονη, ευέλικτη αγορά εργασίας επιβάλλει ένα νέο καθεστώς χρόνου στο οποίο οι εργαζόμενοι αναγκάζονται να είναι διαρκώς διαθέσιμοι για εργασία, με την υποαμειβόμενη εργασία και τη δαμόκλειο σπάθη της ανεργίας να τους πιέζουν να θυσιάζουν τη μέρα τους στην αναζήτηση παράλληλων ευκαιριών βιοπορισμού και στη συνεχή κατάρτιση στο κυνήγι της απασχολησιμότητας.⁴³ Αξιοσημείωτο είναι ότι πολλές φορές οι ώρες που αφιερώνουν σε αυτά δεν εκλαμβάνονται από τους ίδιους ως εργασία και αυτό αποτελεί άλλο ένα παράδειγμα για το πώς συσκοτίζονται τα όρια μεταξύ εργασίας και ζωής:

«Κάποια στιγμή βρήκα δουλειά σε μια βιοτεχνία που δούλευα ένα χρόνο και παράλληλα βρήκα τη δεύτερη δουλειά σε ένα άλλο μαγαζί για να συμπληρώω τα χρήματα που δεν έπαιρνα από την πρώτη. Εκείνη την περίοδο δούλευα και με τη ραπτομηχανή στο σπίτι και έφτιαχνα πράγματα εξασκώντας το ράφιμό μου ή διάφορα που θα μπορούσα να πουλήσω για έξτρα. Απλά ήταν στο σπίτι, δεν το έβλεπα σαν δουλειά». (Συνέντευξη Νο 2, Αλίκη)

Επιπλέον, η διαρκής διαθεσιμότητα προκύπτει και λόγω της αδυναμίας των νέων εργαζομένων να βρουν απασχόληση στο αντικείμενο των σπουδών τους. Αναγκασμένοι να εργάζονται σε δουλειές με χαμηλές αποδοχές που δεν τους προσφέρουν ικανοποίηση, οι πτυχιούχοι επισφαλείς ξοδεύουν μεγάλο μέρος του διαθέσιμου χρόνου τους σε σπαταλημένη δραστηριότητα σε εργασία —που δεν αμειβεται— στο σπίτι και σε —συχνά απλήρωτη— πρακτική άσκηση σε κάποιον εργοδότη. Η «Έλλη» με σπουδές στη γραφιστική και η «Νεφέλη» με σπουδές στη διαιτολογία αδυνατούν να βρουν μόνιμη απασχόληση στο αντικείμενό τους. Προκειμένου να το πετύχουν, υποβάλλονται εθελούσια σε έναν αγώνα δρόμου για να αναβαθμίσουν το βιογραφικό τους και να παραμείνουν απασχολήσιμες. Η «Νεφέλη» εργάζεται περιστασιακά σε γραφείο ενώ η «Έλλη» αφιερώνει τον διαθέσιμο χρόνο της σε πολύωρη, εντατικοποιημένη εργασία στο σπίτι.

«Θα ήθελα να ασχοληθώ με αυτό που σπούδασα, τη διαιτολογία. Έχω αρχίσει τώρα να πηγαίνω σε έναν διαιτολόγο να μάθω τη δουλειά χωρίς

43. Michael Hardt & Antonio Negri, *Commonwealth*, ό.π., 146· Ekaterina Chertkovskaya, Peter Watt, Stefan Tramer & Sverre Spoelstra (2013). Giving notice to employability. *Ephemera Journal*, 13(4), 701-716.

να πληρώνομαι εννοείται. Και ξεενερώνω επειδή δουλεύω σέρβις και δεν έχω χρόνο ούτε εκεί να είμαι, να μάθω τη δουλειά που σπούδασα». (Συνέντευξη Νο 3, Νεφέλη)

«Στις δουλειές που έκανα, όταν δούλευα π.χ. ως babysitter, με έτρωγε πώς θα βρω τρόπους να ασχοληθώ με το γραφιστικό, μ' αυτό που σπούδασα, μ' αυτό που μ' αρέσει. Καθόμουναι λοιπόν σπίτι και έφτιαχνα πράγματα με τις ώρες. Ξόδευα ατελείωτες ώρες σε πράγματα που δεν έπρεπε να αποτελούν προτεραιότητα εκείνο το διάστημα. Μας πιάνει κάτι και θέλουμε συνέχεια να κάνουμε πράγματα... και το ένα και το άλλο και το παράλλο. Πολλές φορές έβλεπα ότι έκανα πράγματα μόνο και μόνο για να με κρατάνε σε μία εγρήγορση. Αν ήμουναι σε ένα γραφιστικό γραφείο, θα ήταν διαφορετικά». (Συνέντευξη Νο 6, Έλλη)

Στις δύο παραπάνω περιπτώσεις φαίνεται ότι η αδυναμία κάποιου να εργαστεί στο αντικείμενο των σπουδών του αποτελεί έναν ακόμα παράγοντα που μετατρέπει τον διαθέσιμο χρόνο σε γκριζα ζώνη, γιατί εντείνει ακόμα περισσότερο το κινήρι της απασχολησιμότητας και την πίεση για παραγωγικότητα και αναβάθμιση των επαγγελματικών ικανοτήτων ακόμα και κατά τις ώρες του διαθέσιμου χρόνου. Η αίσθηση της «Έλλης» ότι «έχει μόνιμα κάτι να κάνει» αποτελεί στην ουσία αντανάκλαση της ενοχής ότι «πρέπει να έχει κάτι να κάνει» για να θεωρείται παραγωγική και να μπορεί κάποια στιγμή να βρει μια επιθυμητή θέση εργασίας. Αυτό το άγχος μιας αφηρημένης παραγωγικότητας υπό τις προσταγές της απασχολησιμότητας κατατρώνει τον διαθέσιμο χρόνο των εργαζομένων.

*«Γυρνάω από τη δουλειά και “καίγομαι” στο Ίντερνετ»:
οι σπαταλημένοι χρόνοι στον δρόμο και στο σπίτι*

Από τις αφηγήσεις των υποκειμένων της έρευνας, παρατηρούμε πως η εργασιακή αβεβαιότητα υπονομεύει την ίδια την ικανότητα του ατόμου να απολαύσει τον ελεύθερο χρόνο του. Αυτό συμβαίνει γιατί το μυαλό του επισφαλούς εργαζομένου περιστρέφεται γύρω από τα άγχη του βιοπορισμού και της παραγωγικότητας καθόλη τη διάρκεια της μέρας. Καταβεβλημένος από την επισφάλεια, ο αγχωμένος και θλιμμένος εργαζόμενος μπαίνει σε μια αδιέξοδη διαδικασία αυτοενοχοποίησης που κάνει τις ελεύθερες ώρες του να μοιάζουν με χρόνο σπαταλημένο σε μια αδικαιολόγητη οκνηρία. Με το μυαλό του παραδομένο στο άγχος της απασχολησιμότητας, αδυνατεί να απολαύσει τις ώρες χα-

λάρωσης και κοινωνικότητας, με αποτέλεσμα ο χρόνος να απογυμνώνεται από το πραγματικό του περιεχόμενο και να αλλοτριώνεται. Ο ελεύθερος χρόνος του αποικιοποιείται από τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και τις συνακόλουθες βιοπολιτικές της παραγωγικότητας και της ευελιξίας.

«Όταν παράτησα τη βιοτεχνία, δούλευα και στο μαγαζί και στο ατελιέ που μόλις είχα ανοίξει και τα έκανα κι αυτά παράλληλα για ένα χρόνο. Τότε δεν έβρισκα νόημα στο να πάω να πιω ένα καφέ γιατί έπινα τον καφέ και σκεφτόμουν ότι αυτήν την ώρα θα μπορούσα να είμαι στο ατελιέ και να ράβω. [...] Ακόμα κι όταν πήγα σε ψυχολόγο ένιωθα το ίδιο. Δηλαδή ήμουν στην ψυχολόγο και έλεγα ναι αλλά θα μπορούσες να είσαι στο ατελιέ και να δουλεύεις». (Συνέντευξη Νο 2, Αλίχη)

«Πολλές φορές νιώθω ότι οι ώρες που αφιερώνω στον υπολογιστή ή στο άραγμα με τους φίλους μου στο σπίτι, μου τρώει τον χρόνο. Αυτό που με πειράζει σ' αυτά είναι ότι δεν βιώνω το παρόν σε κάτι, δεν μπαίνω μέσα στη ροή εκείνου που κάνω. Αισθάνομαι ενοχές, π.χ. είμαι με τους φίλους μου και λέω "θα έπρεπε να έκανα κάτι άλλο"». (Συνέντευξη Νο 6, Έλλη)

Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις ο διαθέσιμος χρόνος ενός εργαζόμενου ξοδεύεται στις ανάγκες πνευματικής διαφυγής από την κούραση και το άγχος της εργασίας. Οι ώρες που αφιερώνονται ασυναίσθητα σε άσκοπες περιηγήσεις στο διαδίκτυο αποτελούν μια κακής ποιότητας δραστηριότητα και σπατάλη χρόνου που οδηγεί συχνά σε ψυχική κατάπτωση. Το εν λόγω φαινόμενο αφορά κυρίως τους νέους επισφαλείς εργαζόμενους και μοιάζει να μοιράζεται, όπως επισημαίνεται, κοινά χαρακτηριστικά με την εξάρτηση από ουσίες.⁴⁴ Εξαντλημένος από την εργασία, ο εργαζόμενος έχει την ανάγκη να «ξεκουράσει» το μυαλό του μέσω της κατανάλωσης υποβαθμισμένων ψηφιακών πολιτιστικών προϊόντων που απαιτούν ελάχιστη πνευματική εγρήγορση. Οι αυξημένες απαιτήσεις για προσήλωση και η κόπωση κατά τις ώρες της εργασίας εξαντλούν συχνά τη ζήτηση για δημιουργικό και ποιοτικό ελεύθερο χρόνο όταν η δουλειά τελειώνει. Έτσι, παρότι η ανάγκη αφιέρωσης του χρόνου σε αναβαθμισμένες δημιουργικές δραστηριότητες όπως το διάβασμα ή η συλλογική δράση υπάρχει, η ανάγκη αυτή συχνά αναστέλλεται με αποτέλεσμα ο επισφαλής εργαζόμενος να αναλώνεται σε δραστηριότητες που δεν τον ευχαριστούν πραγματικά. Στο τέλος της βδομάδας, αναλογιζόμενος τα απογεύματα που έχει ξοδέψει ανούσια στο διαδίκτυο, αξιολογεί εκ των υστέρων τον χρόνο του ως χαμένο, γεγονός που εντείνει την ψυχολογική του κατάπτωση.

44. Guy Standing, *The precariat. The new dangerous class*, ό.π., 127.

«Γυρνάω από τη δουλειά και κάθομαι και “καίγομαι” στο ίντερνετ. Λιώνω με απίστευτες “trashίλες” στο youtube. Απίστευτες “thrashίλες” όμως... Εκείνη την ώρα θέλω απλά να μη σκέφτομαι και ξοδεύω τις ώρες μου σε ό,τι βλακεία βρεθεί μπροστά μου. Θέλω να βγω να πάω να βρω τους άλλους σε έναν αυτοδιαχειριζόμενο χώρο που έχουμε και λέω δεν αντέχω. Θέλω να πιάσω ένα βιβλίο και λέω βαριέμαι. Αυτό με κάνει σκατά ψυχολογικά. Δηλαδή δεν μπορώ να ελέγξω τον χρόνο μου. Και φαντάσου ότι η δουλειά μου στο πανεπιστήμιο μου αρέσει αλλά η πίεση με κάνει ζόμπι, ρε φίλε». (Συνέντευξη No 7, Κάτια)

Ο ελεύθερος χρόνος των επισφαλών εργαζομένων φαίνεται να υποβαθμίζεται ποιοτικά και στην υπηρεσία της ανάπαυσης. Η σωματική και ψυχική κατάπτωση που προκαλείται από την εργασιακή αλλοτρίωση και την πολύωρη εργασία μετατρέπουν τον διαθέσιμο χρόνο σε χρόνο αποκατάστασης από τις κακουχίες της δουλειάς ή σε «ιδιωτικό εργάσιμο χρόνο» δεσμευμένο στην κάλυψη οικιακών αναγκών «που αφαιρείται από τον ελεύθερο χρόνο».⁴⁵ Οι ελάχιστες διαθέσιμες ώρες της μέρας και τα Σαββατοκύριακα είναι καταδικασμένα να αφιερωθούν στην ξεκούραση ή σε δουλειές του σπιτιού. Κατά συνέπεια, ο διαθέσιμος χρόνος χάνει τη ζωντάνια και τη δημιουργικότητά του και μπαίνει στην υπηρεσία της επιβίωσης.

«Δεν είχα ελεύθερο χρόνο. Πρακτικά είχα. Δηλαδή είχα τα Σαββατοκύριακα μου, δεν δούλευα τα Σαββατοκύριακα, μπορούσα να κάνω πράγματα αλλά ήμουν μόνιμα κουρασμένη. Ήταν στο μυαλό η κούραση. Δεν έκανα τίποτα, ήμουν σπίτι-δουλειά, δουλειά-σπίτι. Το ότι δεν έκανα τίποτα τα Σαββατοκύριακα το απέδιδα στα λεφτά τότε. Δεν ήταν όμως αυτό. Ήταν η ψυχική κούραση». (Συνέντευξη No 2, Αλίχη)

«Δουλεύεις 52 ώρες την εβδομάδα και έχεις ένα Σαββατοκύριακο, άντε να πας μια βολτίτσα, αλλά αυτό το Σαββατοκύριακο πρέπει να πλύνεις τα ρούχα σου, να συντονιστείς πάλι, να φτιάξεις τα φαγητά σου και να φροντίσεις να μην ξοδεύεις και λεφτά». (Συνέντευξη No 1, Σταύρος)

Η απαλλοτρίωση του διαθέσιμου χρόνου από την εργασία και η μετατροπή του σε χρόνο αποκατάστασης γίνεται ακόμα πιο έντονη εξαιτίας των αντικοινωνικών ωραρίων (unsocial hours),⁴⁶ όπου οι εργαζό-

45. Toti Gianni, *Ο ελεύθερος χρόνος*, ό.π. σ. 186.

46. Anna Arlinghaus, Friedhelm Nachreiner (2016). Unusual and Unsocial? Effects of Shift Work and Other Unusual Working Times on Social Participation. In Irena Iskra-Golec, Janet Barnes-Farrell, Philip Bohle (eds) (2016). *Social and Family Issues in Shift Work and Non Standard Working Hours*. Cham: Springer, 39-57.

μενοι στον χώρο της εστίασης έρχονται αντιμέτωποι με την υπερένταση και το διαρκές στρες που επηρεάζει όλες τις σωματικές και ψυχικές τους λειτουργίες, ακόμη και τον ύπνο:

«Από το μαγαζί θα γυρίσω το βράδυ 1:00-1:30 η ώρα, θ' αργήσει να με πάρει ο ύπνος συνήθως μετά την υπερένταση, θα κοιμηθώ κατά τις 3:00-4:00 και μετά πάλι το ίδιο. Μου φαίνεται χαμένος χρόνος ο χρόνος της υπερέντασης. Δηλαδή είμαι κουρασμένη, θέλω να κοιμηθώ στις 2:00 για να ξυπνήσω μια νορμάλ ώρα το πρωί και να κάνω πέντε πράγματα, ξέρεις να πεις ότι συμμαζεύω το σπίτι κ.λπ. και εντέλει ξενερώνω που με παίρνει ο ύπνος 4:00 η ώρα και σηκώνομαι στις 12:00 ενώ θα ήθελα να ξυπνήσω στις 9:00 ας πούμε». (Συνέντευξη Νο 3, Νεφέλη)

Παράλληλα με την κούραση, η ποιοτική υποβάθμιση του ελεύθερου χρόνου οξύνεται και μέσω των ωρών που ξοδεύονται στη μετακίνηση από και προς την εργασία, ιδιαίτερα στη μητρόπολη της Αθήνας. Όταν ο χώρος εργασίας βρίσκεται μακριά από το σπίτι, οι ώρες της μετακίνησης βιώνονται ως σπαταλημένος χρόνος. Μάλιστα, η μετακίνηση δεν δεσμεύει μόνο τις ώρες που σπαταλιούνται στο λεωφορείο και στο μετρό αλλά και ώρες από τον λιγοστό διαθέσιμο χρόνο της μέρας. Έτσι, αν η δουλειά ξεκινάει νωρίς το πρωί, κλέβει χρόνο και από το προηγούμενο βράδυ για να τον θυσιάσει στον βωμό του πρωινού ξυπνήματος και να τον μετατρέψει και πάλι σε χρόνο «αποκατάστασης».

«Όταν δούλευα στο Περιστέρι έπρεπε να λάβω υπόψη μου ότι θα ξυπνήσω 6:00 η ώρα το πρωί για να φύγω κατά τις 7:00 με τα μέσα μεταφοράς και να είμαι στις 8:00 στη δουλειά. Αυτό σημαίνει ότι θα έπρεπε να κοιμηθώ από τις 11:00 το βράδυ. Σχόλαγα 16:00, ήμουν σπίτι στις 17:00, βάλε μια-δυο ώρες να ξεκουραστώ, πήγαινε 18:00-19:00 οπότε είχα 4 ώρες ελεύθερο χρόνο μέχρι τις 11:00 που έπρεπε να ξανακοιμηθώ για να έχω δυνάμεις». (Συνέντευξη Νο 5, Γιάννης)

Το παράδειγμα του «Γιάννη» είναι διαφωτιστικό για τον όγκο του μη εργάσιμου χρόνου που καταλήγει να αφιερώνεται στη δουλειά εξαιτίας της κούρασης και των μετακινήσεων. Αν κάποιος λοιπόν θέλει δύο ώρες κάθε μέρα για τη μετακίνηση από και προς τον χώρο εργασίας και άλλες δύο ώρες για ανάπαυση μετά τη δουλειά, θυσιάζει για τις ανάγκες της εργασίας αρκετές επιπλέον ώρες, πέρα από αυτές που δεσμεύονται από το ωράριο και τον καθημερινό ύπνο. Σε καθεστώς πενθήμερης εργασίας, αυτό σημαίνει ότι θα χρειαστεί να θυσιάσει σχεδόν μια ολόκληρη μέρα την βδομάδα στη μετακίνηση και την αποκατάσταση των σωματικών και πνευματικών του δυνάμεων.

Εξετάζοντας τις παραπάνω περιπτώσεις βλέπουμε ότι ο κενός από εργασία χρόνος δεν είναι απαραίτητα διαθέσιμος χρόνος. Γιατί μπορεί ταυτόχρονα να είναι χρόνος κενός από πνευματική διαύγεια, δημιουργικότητα και αυτοπραγμάτωση. Αν είναι χρόνος ξεκούρασης, αποτελεί χρόνο δεσμευμένο από την αναγκαιότητα. Το άτομο δεν έχει άλλη επιλογή από το να αποκαταστήσει τις δυνάμεις του για να είναι και πάλι διαθέσιμο για εργασία. Όπως σημειώνουν οι Goodin, Rice, Parpo και Eriksson, η αναγκαιότητα αποτελεί ένα από τα σημαντικά αντώνυμα της αυτονομίας.⁴⁷ Αυτόνομο έλεγχο μπορούμε να έχουμε μόνο για εκείνο το τμήμα του χρόνου που δεν αφιερώνεται στην κάλυψη των αναγκών της επιβίωσης· ήτοι, για τον χρόνο που περισσεύει αφού αφαιρέσουμε εκείνον που αφιερώνεται στην εξασφάλιση εισοδήματος, στις δουλειές του σπιτιού και στις βιολογικές ανάγκες όπως η τροφή και ο ύπνος.

«Όταν ζητάω ελεύθερο χρόνο, δεν μου φαίνεται ότι ζητάω κάποια πολυτέλεια. Τώρα το ότι ξεκλέβω κι ότι καταφέρνω να στριμώξω τα πράγματα για να έχω μια μέρα κενή δεν είναι ελεύθερος χρόνος. Τι σημαίνει για μένα ελεύθερος χρόνος; Όχι το να μην έχω κάτι να κάνω. Αλλά να είναι ποιοτικό αυτό που μπορώ να κάνω. Μπορεί να το ονομάσω “να οργανώσω μια εκδρομή”, “να δω ένα σινεμά” ή “να πάω να κολυμπήσω”, ξέρω ‘γω τι σκατά. Αλλά όλα αυτά, ακόμα κι αν καταφέρω να τα κάνω, και να τα κάνω με την ψυχή στο στόμα, δεν είναι ελεύθερα. [...] Για μένα ο χρόνος θα ήθελα να είναι ποιοτικός. Ποιοτικός χρόνος δεν είναι να κοιμηθώ και να ξεκουράσω το σώμα μου, αυτό είναι αναγκαστικό. Επίσης, δεν μου αρέσει ούτε που ο ελεύθερος χρόνος που έχεις ξαφνικά σε κάνει να λες “πρέπει να κάνω χόμπι, να κάνω πράγματα για μένα”». (Συνέντευξη Νο 4, Καλλιόπη)

Όπως σημειώνει η «Καλλιόπη» στο τέλος του παραπάνω αποσπάσματος, το στοιχείο της αναγκαιότητας μπορεί να βρεθεί και στις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου. Ακόμα και τα «χόμπι» παίρνουν σε κάποιες περιπτώσεις τη μορφή μιας αυθυποβαλλόμενης εξαναγκασμένης δραστηριότητας που προσπαθεί μάταια να ξαναδώσει ζωή στον χρόνο που έχει απονεκρώσει η δουλειά. Η αίσθηση ότι η εργασία μάς στερεί πολύτιμο χρόνο ωθεί κάποιους να επιβάλλουν στον εαυτό τους να ασχοληθεί με κάτι που έστω και τυπικά λογίζεται ως «δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου», ώστε να έχουν την ψευδαίσθηση ότι αναπληρώνουν σε ποιότητα τον χαμένο χρόνο της δουλειάς. Εντούτοις,

47. Robert M. Goodin, Mahmud Rice, Antti Parpo & Lina Eriksson (2008). *Discretionary time, a new measure of freedom*. New York: Cambridge University Press, 34-36.

αντίθετα προς τις καταναλωτικές προσταγές των εξατομικευμένων υπηρεσιών της βιομηχανίας του ελεύθερου χρόνου, υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι επισφαλείς εργαζόμενοι σηκώνουν το κεφάλι προς τον ουρανό και διεκδικούν έναν χρόνο διαθέσιμο στη συλλογική οργάνωση και την πολιτική δράση.

«Θα ήθελα να βρω χρόνο να πάω σε μια εργατική συνέλευση που έχει φτιαχτεί τα τελευταία χρόνια εδώ. Θέλω να μιλήσω με ανθρώπους που με καταλαβαίνουν, που έχουν τις ίδιες ανάγκες, τα ίδια ψυχολογικά, που εξοργίζονται με τις συνθήκες εργασίας. Θέλω να διαβάσω για τον ταξικό αγώνα, να καταλάβω περισσότερα και φυσικά να προσφέρω. Να μοιραστώ τις εμπειρίες μου, να μιλήσω για τα αφεντικά και τη διαστροφή τους». (Συνέντευξη Νο 8, Ελένη)

«Τι θα ήθελα να κάνω με αυτόν τον χρόνο; Θα ήθελα να οργανωθώ πολιτικά. Να έχω χρόνο για τα κοινά, να έχω διάθεση, ενέργεια και μυαλό να κάνω κάτι που να αλλάζει τα πράγματα γύρω μου». (Συνέντευξη Νο 4, Καλλιόπη)

Τέτοιες αφηγήσεις ζωής φέρνουν στο φως όχι μόνο ενδιαφέρουσες εμπειρίες ευαλωτότητας αλλά και σχολιασμούς της κοινωνικής πραγματικότητας που ενίοτε μεταφέρουν κραυγές αντίστασης, ρητής και άρρητης, απέναντι στις νέες πολιτικές τεχνολογίες που επιδιώκουν την πειθάρχηση και την προσαρμογή τους στις κυρίαρχες αντιλήψεις και πρακτικές. Ο Standing υποστηρίζει ότι λόγω έλλειψης διαθέσιμου χρόνου οι νέοι επισφαλείς εργαζόμενοι είναι αποκομμένοι από την πολιτική ζωή, με την όποια εμπλοκή τους να περιορίζεται σε μια αποσπασματική συμμετοχή σε πολιτικά θεάματα. Μολονότι αυτή η θέση έχει έναν γενικευτικό και αφηρημένο χαρακτήρα, είναι ορθός ο ισχυρισμός του ότι η έλλειψη ποιοτικού ανθρώπινου χρόνου, δηλαδή ενός χρόνου στον οποίο το άτομο δεν είναι αφηρημένο, νευρικό και εξαντλημένο από τη δουλειά και την αβεβαιότητά της, αποτρέπει το άτομο από το να αφιερώσει χρόνο στην πολιτική συμμετοχή την οποία ο ίδιος χαρακτηρίζει «την πιο ανθρώπινη δραστηριότητα».⁴⁸

Στην αντίπερα όχθη του χρόνου που βρίσκεται στην υπηρεσία της αναγκαιότητας, ο πραγματικά ελεύθερος χρόνος είναι ένας ποιοτικός χρόνος που καθορίζεται από την επιλογή· ένας χρόνος ζωντανός και δημιουργικός που δεν επιβάλλεται από την αναγκαιότητα, όπως ο χρόνος που αφιερώνεται στο διάβασμα, στον αναστοχασμό, στην καλλιτεχνική δημιουργία, στη συλλογική δράση και στην πολιτική οργάνωση.

48. Guy Standing, *The precariat. The new dangerous class*, ό.π., 128-129.

νωση. Στις σύγχρονες κοινωνίες όπου η εργασία παραμένει διαχωρισμένη από τη ζωή, ο χρόνος αυτός αποτελεί έναν χρόνο εξεγερμένο που διεκδικεί μια χρονικότητα αυτόνομη και κοινή με τους γύρω του· ήτοι έναν κοινωνικό χρόνο συνδεδεμένο με τις ανθρώπινες ανάγκες πέρα από την εργασία και τις προσταγές ενός οικονομικού ορθολογισμού που απαιτεί να είμαστε παραγωγικοί, και να προσαρμόζουμε διαρκώς τις υποκειμενικότητες και τις χρονικότητές μας στις πολιτικές συσσωρευσης κεφαλαίου και στη λογική της κερδοφορίας.⁴⁹

Συμπεράσματα - συζήτηση

Η παρούσα έρευνα προσπάθησε να διερευνήσει το βίωμα του ελεύθερου χρόνου των εργαζομένων σε επισφαλείς μορφές απασχόλησης στη σύγχρονη εγχώρια αγορά εργασίας. Τα ευρήματά της δείχνουν πως η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων συσκοτίζει και ρευστοποιεί περαιτέρω τα όρια μεταξύ εργάσιμου και διαθέσιμου χρόνου, με αποτέλεσμα οι εργαζόμενοι να χάνουν την ικανότητα ελέγχου του χρόνου και τη δυνατότητα του βραχυπρόθεσμου και μακροπρόθεσμου προγραμματισμού. Η καθημερινότητα των επισφαλών εργαζομένων γίνεται απρόβλεπτη, τα σχέδια ζωής τους απορρυθμίζονται και ο ελεύθερος χρόνος τους αλλοτριώνεται. Στα ρευστά πλέον σύνορα μεταξύ ζωής και εργασίας, η επισφάλεια μετατρέπει τον διαθέσιμο χρόνο σε μια «γκρίζα ζώνη» που αρχίζει να καταλαμβάνεται από τις δυνάμεις της εργασίας.

Το κυνήγι της απασχολησιμότητας εμποτίζει τον ελεύθερο χρόνο με τα άγχη του βιοπορισμού, ενώ οι οικιακές και βιολογικές ανάγκες δεσμεύουν επιπλέον τμήμα του μη εργάσιμου χρόνου. Σε συνθήκες επισφάλειας η αποικιοποίηση του ανθρώπινου χρόνου από την εργασία εντείνεται⁵⁰ και το μόνο που μένει είναι ένας ανελεύθερος χρόνος που υπηρετεί τις ανάγκες της αγοράς. Χωρίς ασφάλεια στους υλικούς όρους της κοινωνικής αναπαραγωγής, οι εργαζόμενοι βιώνουν τον χρόνο ως μια συνθήκη ανελευθερίας και οδηγούνται στην ψυχολογική κατάπτωση. Αν ο χρόνος είναι η ίδια η ουσία της ελευθερίας γιατί μέσα από αυτόν αναπτύσσουμε την ικανότητά μας για κριτική σκέψη και ουσιαστική δράση,⁵¹ η στέρηση του ελεύθερου χρόνου σημαίνει στέρηση της

49. Nichole Marie Shippen (2014). *Decolonizing time. work, leisure and freedom*. New York: Palgrave Macmillan, 2.

50. David Frayne (2015). *The Refusal of Work. The Theory and Practice of Resistance to Work*. London: Zed Books, 67-94· Nichole Marie Shippen, *Decolonizing Time. Work, Leisure and Freedom*, ό.π., 2.

51. Στο ίδιο, 3.

ελευθερίας να ερμηνεύουμε τον κόσμο και να κινούμαστε εντός του όπως επιθυμούμε.

Εδραιώνοντας νομοθετικά την ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων, ο σύγχρονος καπιταλισμός επιβάλλει μια κανονικότητα επισφάλειας που καθιστά κάθε χώρο (βλ. σπίτι) έναν δυνητικό εργασιακό χώρο και κάθε στιγμή (βλ. δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου) έναν δυνητικό εργάσιμο χρόνο. Δημιουργεί δηλαδή έναν χωροχρόνο ο οποίος μπορεί να τεθεί ανά πάσα στιγμή στην υπηρεσία του βιοπορισμού είτε υλικά (απλήρωτος εργάσιμος χρόνος εκτός εργασίας) είτε συμβολικά (σκέψη παραδομένη στο άγχος της παραγωγικότητας). Γι' αυτό και όπως υποστηρίζεται, σήμερα οι «ώρες που περνάει κάποιος στη δουλειά» δεν ταυτίζονται με τις «ώρες τις οποίες κάποιος δουλεύει». ⁵²

Από την εποχή του Μαρξ μέχρι σήμερα, δεν είναι σαφές πότε τελειώνει ο χρόνος που πουλά ο εργάτης και πότε αρχίζει ο χρόνος που του ανήκει. ⁵³ Αν όμως στην εποχή του η (δυτική) εργατική τάξη έπρεπε να παλέψει (και) για τη νομοθετική ρύθμιση του εργάσιμου χρόνου, σήμερα αναγκάζεται να παλέψει (και) ενάντια στη νομοθετική του απορρύθμιση. Αυτό που μας λείπει το βίωμα του χρόνου από την πλευρά του σύγχρονου επισφαλούς προλεταριάτου είναι ότι η απορρύθμιση της εργασιακής σχέσης δεν σημαίνει μείωση του αμειβόμενου εργάσιμου χρόνου με ισόποση αύξηση του διαθέσιμου χρόνου. Αντίθετα, σημαίνει ρευστοποίηση του εργάσιμου χρόνου και διάχυσή του εντός της σφαίρας του διαθέσιμου χρόνου του ατόμου. Αποτέλεσμα της εν λόγω διαδικασίας απορρύθμισης είναι η υποβάθμιση της ίδιας της ικανότητας του εργαζόμενου να αναγνωρίζει το πρόσημο του χρόνου και να τον βιώνει με το πραγματικό του περιεχόμενο.

Η μελέτη του βιώματος του χρόνου σε συνθήκες εργασιακής επισφάλειας μας επιτρέπει να αναστοχαστούμε για ένα μείζον πολιτικό διακύβευμα που αφορά τη διεκδίκηση και τον έλεγχο ενός ποιοτικού κοινωνικού χρόνου των εργαζομένων· διεκδίκηση που αναπόφευκτα περνά μέσα από την αμφισβήτηση της ευελιξίας της εργασίας και των νέων τεχνολογιών συσσώρευσης κεφαλαίου που αυτή επιβάλλει. Αιτήματα από την πλευρά των επισφαλώς εργαζομένων που διεκδικούν έναν κοινωνικό χρόνο αφιερωμένο στην κοινωνική χειραφέτηση, την ενδυνάμωση, την εσωτερική αναζήτηση και την αυτομόρφωση μας θυμίζουν τη σημασία ενός χρόνου προοπτικής, στον οποίο το ταξίδι αυτογνωσίας

52. Guy Standing, *The precariat. The new dangerous class*, ό.π., 130.

53. Karl Marx, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., 272.

συνδέεται με την κριτική συνειδητοποίηση του ατόμου· με όρους του Πάολο Φρέιρε, την επίγνωση της κοινωνικοπολιτισμικής πραγματικότητας που μας περιβάλλει όσο και της ικανότητάς μας να μεταμορφώνουμε τον κοινωνικό κόσμο και να αξιοποιούμε την «πολιτισμική δράση» για την αφύπνιση και την «κατάκτηση της ελευθερίας».⁵⁴

Τέτοιες πρακτικές φαίνεται να αναπτύσσονται μέσα από τα δίκτυα ενός δημιουργικού «πρεκαριάτου» που οργανώνεται συλλογικά και προσπαθεί να μετασχηματίσει τη δυστοπία της εργασιακής ανασφάλειας σε μια πράξη κοινωνικής διαμαρτυρίας, μερικές φορές χρησιμοποιώντας ευφάνταστες πρακτικές αντίστασης όπως είναι το πολιτικό γκραφίτι,⁵⁵ ο πειραματισμός συλλογικότητας επισφαλώς εργαζομένων στο πεδίο της τέχνης⁵⁶ και ο δημιουργικός ακτιβισμός του κινήματος EuroMayDays.⁵⁷ Σε αυτές τις συλλογικότητες τα άτομα μαθαίνουν να σκέφτονται έξω από τις λογικές της καπιταλιστικής βιοεξουσίας, να αξιοποιούν δημιουργικά τον κοινωνικό τους χρόνο και να αναζητούν νέες μορφές ανθρώπινης συνύπαρξης στις οποίες ο άνθρωπος δεν αντιμετωπίζεται ως μια επιθυμητική και καταναλωτική μηχανή υποταγμένη στις παραγωγικές δυνάμεις αλλά ως ενεργό υποκείμενο που διεκδικεί την αυτοδιάθεση και την αυτονομία.⁵⁸ Σε κάθε περίπτωση ο αγώνας ενάντια στην επισφάλεια είναι μια μάχη για τον έλεγχο του ανθρώπινου χρόνου, που επαναφέρει το πρόταγμα για λιγότερη δουλειά και περισσότερο ελεύθερο χρόνο το οποίο θα κριθεί σε νέα πεδία κοινωνικής διαμάχης.

54. Πάολο Φρέιρε (1977). *Πολιτιστική δράση για την κατάκτηση της ελευθερίας* (μτφρ. Σ. Τσάμης). Αθήνα: Καστανιώτης, 61-3. Πρ. βλ. Γιάννης Ζαϊμάκης, *Κοινωνική εργασία και τοπικές κοινωνίες*, ό.π., 1: 157.

55. Yiannis Zaimakis (2016). Youth precariat worlds and protest graffiti in the dystopia of the Greek economic crisis: a cross-disciplinary perspective. *Punctum International Journal of Semiotics*, 2(2), 66-84.

56. Alison Bain & Heather McLean (2013). The artistic precariat. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 6, 93-111· Greig de Peuter (2014). Beyond the Model Worker: Surveying a Creative Precariat. *Culture Unbound*, 6, 263-284.

57. A. Foti (2017). The precariat for itself: EuroMayDay and precarious workers' movements. In Emiliana Armano, Arianna Bove & Annalisa Murgia (eds) (2017). *Mapping Precariousness, Labour Insecurity and Uncertain Livelihoods Subjectivities and Resistance*. London & New York: Routledge, 149-156.

58. Γιάννης Ζαϊμάκης (2015). Η ελαστικοποίηση της εργασίας και το νέο «πρεκαριάτο» στις συνθήκες του ευέλικτου καπιταλισμού. *Ο Κόσμος της Εργασίας*, 2, 39.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Arlinghaus, Anna, & Nachreiner, Friedhelm (2016). Unusual and Unsocial? Effects of Shift Work and Other Unusual Working Times on Social Participation. In Iskra-Golec, Irena, Barnes-Farrell, Janet & Bohle, Philip (eds), *Social and Family Issues in Shift Work and Non Standard Working Hours*. Cham: Springer, 39-57.
- Armano, Emiliana, Bove, Arianna & Murgia, Annalisa (eds) (2017). *Mapping Precariousness, Labour Insecurity and Uncertain Livelihoods Subjectivities and Resistance*. London & New York: Routledge.
- Bain, Alison & McLean, Heather (2013). The artistic precariat. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 6, 93-111.
- Batchelor, Susan, Fraser, Alistair, Whittaker, Lisa & Li, Leona (2020). Precarious leisure: re-imagining youth, transitions and temporality. *Journal of Youth Studies*, 23(1), 93-108.
- Blackshaw, Tony (2010). *Leisure: Key Ideas*. London and New York: Routledge.
- Carmo, Renato Miguel, Cantante, Frederico, & Alves, Nuno de Almelda (2014). Time projections: Youth and precarious employment. *Time & Society*, 23(3), 337-357.
- Carr, Neil (2017). Re-thinking the relation between leisure and freedom. *Annals of Leisure Research*, 20(2), 137-151.
- Chertkovskaya, Ekaterina, Watt, Peter, Tramer, Stefan & Spoelstra, Sverre (2013). Giving notice to employability. *Ephemera Journal*, 13(4), 701-716.
- Contarini, Silvia & Marsi, Luca (2014). *Précariat: Pour une Critique de la Société de la Précarité*. Paris: PU Paris Ouest.
- de Peuter, Greig (2014). Beyond the Model Worker: Surveying a Creative Precariat. *Culture Unbound*, 6, 263-284.
- Deem, Rosemary (1999). How do we get out of the ghetto? Strategies for the research on gender and leisure for the twenty-first century. *Leisure Studies*, 18, 161-177.
- Fain, Gerald (1991). Moral leisure. In F. Gerald (ed.), *Leisure and Ethics: reflexive of the philosophy of the leisure*. Reston, VA: American Alliance for Health Physical Education, Recreation and Dance, 7-30.
- Foti, A. (2017). The precariat for itself: EuroMayDay and precarious workers' movements. In Emiliana Armano, Arianna Bove & Annalisa Murgia (eds), *Mapping Precariousness, Labour Insecurity and Uncertain Livelihoods Subjectivities and Resistance*. London & New York: Routledge, 149-156.
- Frayne, David (2015). *The Refusal of Work. The Theory and Practice of Resistance to Work*. London: Zed Books.

- Furlong, Andy & Cartmel, Fred (2007). *Young People and Social Change*. London: Open University Press.
- Furlong, Andy (2015). Unemployment, Insecurity and Poor Work: Young Adults in the New Economy. In Johanan Wyn & Helen Cahill (eds), *Handbook of Youth and Youth Adulthood*. Singapore: Springer, 531-542.
- Giddens, Antony (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Oxford: Polity.
- Glaser, Barney (1978). *Theoretical Sensitivity: Advances in the Methodology of Grounded Theory*. Mill Valley: Sociology Press.
- Goodin, Robert, Rice, Mahmud, Parpo, Antti & Eriksson, Lina (2008). *Discretionary time, a new measure of freedom*. New York: Cambridge University Press.
- Hardt, Mario & Negri, Antonio (2009). *Commonwealth*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Harris, David (2011 [2005]). *Ελεύθερος χρόνος: θεωρία και πράξη* (μτφρ. Μ. Λαλιώτης). Αθήνα: Πλέθρον.
- Illich, Ivan (1989). *Ευτραπέλια* (μτφρ. Τομανάς Βασίλης). Αθήνα: Κατσανός.
- Marx, Karl (2016 [1867]). *Το κεφάλαιο. Τόμος πρώτος*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Mrozowicki, Adam & Trappmann, Vera (2020). Precarity as a Biographical Problem? Young Workers Living with Precarity in Germany and Poland. *Work, Employment and Society*, 1-18. doi.org/10.1177/0950017020936898.
- O'Carroll, Aileen (2015). *Working Time, knowledge work and post-industrial society*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rojek, Chris (2010). *The Labour of Leisure*. London: Sage.
- Ross, Andrew (2009). *Nice Work if you can get it. Life and Labor in Precarious Times*. New York & London: NY University Press.
- Sager, A. (2013). Philosophy of leisure. In Tony Blackshaw (ed.), *Routledge Handbook of Leisure Studies*. London: Routledge, 5-14.
- Shippen, Nichole Marie (2014). *Decolonizing time. Work, Leisure and Freedom*. New York: Palgrave Macmillan.
- Schildrick, Tracy, MacDonald, Robert, Webster, Colin & Garthwaite, Kayleigh (2012). *Power and Insecurity: Life in Low-Pay, No Pay Britain*. Bristol: Policy Press.
- Spyridakis, Manos (2013). *The Liminal Worker: An Ethnography of Work, Unemployment and Precariousness in Contemporary Greece*. Ashgate: Farnham.
- Standing, Guy (2014). *The precariat. The new dangerous class*. New York & London: Bloomsbury Academic.
- Standing, Guy (2014). *A Precariat Charter: from Denizens to Citizens*. London: Bloomsbury.
- Stebbin, Robert (2007). *Serious Leisure. A Perspective of our Time*. New Brunswick & New York: Transaction Publishers.
- Thompson, Eduard Paul (2018 [1963]). *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*. Αθήνα: ΠΙΟΠ.

- Toti, Gianni (2009). *Ο ελεύθερος χρόνος*. Αθήνα: Κουκκίδα.
- Tronti, Mario (2019 [1966]). *Workers and capital*. London & New York: Verso.
- Ullrich, Peter (2019). In Itself but not yet for Itself- Organizing the New Academic Precariat. In Walter Baier, Eric Canepa & Haris Colemis (eds), *The Radical Left in Europe: Rediscovery Hope*. London: Merlin Press, 155-168.
- Valencia, Sotelo Adrián (2015). *The Future of Work. Super-exploitation and Social Precariousness in the 21st Century*. Leiden & Boston: Brill.
- Veblen, Thorston (1982). *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης* (μτφρ. Νταλιάνης Γιώργος). Αθήνα: Κάλβος.
- Vosko, Leah (2010). *Managing the Margins. Gender, Citizenship and the International Regulation of Precarious Employment*. Oxford: Oxford University Press.
- Wacjman, Judy (2015). *Press for Time. The Acceleration of Life in Digital Capitalism*. London: The University of Chicago Press.
- Wilson, John (2019 [1988]). *Politics and leisure*. London: Routledge.
- Zaimakis, Yiannis (2016). Youth Precariat Worlds and Protest Graffiti in the Dystopia of the Greek Economic Crisis: a Cross-Disciplinary Perspective. *Punctum International Journal of Semiotics*, 2(2). 66-84.

Ελληνόγλωσση

- Ζαϊμάκης, Γιάννης (2011 [2002]). *Κοινοτική εργασία και τοπικές κοινωνίες: Ενδυνάμωση, συλλογική δράση και πολυπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Ζαϊμάκης, Γιάννης (2015). Η ελαστικοποίηση της εργασίας και το νέο 'πρεκαριατό' στις συνθήκες του ευέλικτου καπιταλισμού. *Ο Κόσμος της Εργασίας* 2, 27-42.
- Καρακιουλάφη, Χριστίνα, Σπυριδάκης, Μάνος, Γιαννακοπούλου, Ελένη, Καραλής, Δημήτρης & Σώρος, Γιώργος (2014). *Ανεργία και εργασιακή επισφάλεια. Διαστάσεις και επιπτώσεις σε καιρό κρίσης*. ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Κουζής, Γιάννης (2008). Ευελιξία και ασφάλεια (flexicurity): Μία κριτική προσέγγιση. *Κοινωνική συνοχή και ανάπτυξη*, 3(1), 67-77.
- Σπυριδάκης, Μάνος (2018). *Homo precarious. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο.
- Τσιώλης, Γιώργος (2006). *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.

Δ. ΟΙΚΕΙΟΙ ΑΛΛΟΙ, ΕΤΕΡΟΙ ΗΜΕΙΣ
ΚΑΙ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΣ ΕΠΙΤΕΛΕΣΤΙΚΟΤΗΤΕΣ

℘

Εργασιακές πολιτικές, περιβαλλοντικές πρακτικές και επισφάλεια στους ψαράδες του Β. Αιγαίου. Η περίπτωση της λιμνοθάλασσας Βιστωνίδας και Πόρτο Λάγος

ΑΡΗΣ ΤΣΑΝΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ* – ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ**

*Του κυνηγού και του ψαρά το πιάτο,
εννιά φορές είν' αδειανό, και μια φορά γεμάτο.
(Δ.Σ. Λουκάτος, Κεφαλονίτικα γνωμικά, 1952, σ. 146)*

Η ΑΛΙΕΙΑ αποτέλεσε μια από τις βασικές και τις αρχαιότερες τροφo-συλλεκτικές δραστηριότητες του ανθρώπου, μαζί με τη συλλογή καρπών και το κυνήγι, με τα οποία εξασφάλιζε την τροφή του.¹ Παρόλο που η Ελλάδα βρέχεται σχεδόν στο σύνολό της από θάλασσα, με μεγάλη ακτογραμμή και δεκάδες κατοικημένα νησιά όπου η αλιεία αποτελεί την κύρια ή συμπληρωματική δραστηριότητα και το φάρι αποτελεί βασικό στοιχείο της διατροφής, η οργάνωση και ο πολιτισμός των αλιευτικών κοινωνιών του ελλαδικού χώρου (παράκτιων ή νησιωτικών)

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης, aris@phl.uoc.gr

** Ερευνήτρια, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, mahioiko@academyofathens.gr

1. Για τη σημασία και τις πρακτικές (εργαλεία, τεχνικές) της συλλεκτικής οικονομίας στην προϊστορική περίοδο βλ. το κλασικό έργο του André Leroi-Gourhan (2000). *Το έργο και η ομιλία του ανθρώπου*, τόμ. Α' *Τεχνική και γλώσσα*, τόμ. Β' *Η μνήμη και οι αριθμοί* (μτφρ. Αγγ. Ελεφάντη). Αθήνα: ΜΙΕΤ. Επίσης Jean-Jacques Cleyet-Merle (1984). *Techniques d'acquisition: cueillette, chasse, pêche*. Paris: Guides Ethnologiques 2, Editions de la Réunion des Musées Nationaux. Μια σύγχρονη ανθρωπολογική προσέγγιση για τις κυνηγετικές-συλλεκτικές κοινωνίες βλ. τον τόμο *Κοινωνίες μοιράσματος* (ανθολόγηση κειμένων-επιμέλεια-μετάφραση Θαν. Κουραβέλος). Αθήνα: Πολιτειακές εκδόσεις, 2009.

δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής έρευνας, με ελάχιστες εξαιρέσεις.²

Η εξίσωση της αλιείας (ή «ψαρικής» όπως ευρύτερα αποκαλείται) με την άλλη βασική δραστηριότητα της συλλεκτικής οικονομίας, το κυνήγι, που αναδεικνύει η παραπάνω γνωστή παροιμία, με σαφήνεια δείχνει στη διαλεκτική σχέση ανθρώπου-φύσης αντιλήψεις περί δραστηριοτήτων που σκοπό έχουν την εξασφάλιση δύο αγαθών υψηλής διατροφικής αξίας, το κρέας και το ψάρι. Η εξάρτηση της παραπάνω σχέσης από τον παράγοντα τύχη, που νοείται ως ένας απρόβλεπτος και ασταθής παράγοντας, μορφοποιεί μια ιεραρχία η οποία, καθώς υποβαθμίζει τις τεχνικές δεξιότητες, δημιουργεί μια κατάσταση επισφάλειας στην εξασφάλιση αγαθών επιβίωσης, προτρέποντας ταυτόχρονα για πρόνοια προσπορισμού από άλλες πηγές, εξαρτώμενες σε μεγαλύτερο βαθμό από την ανθρώπινη παρέμβαση, συγκεκριμένα την καλλιέργεια της γης και την εκτροφή ζώων. Η Isabell Lorey (2015: 2) προσδιορίζει την επισφάλεια (precariousness)³ ως μια έννοια σχεσιακή, αποδίδοντάς της οντολογικές αλλά και κοινωνικές διαστάσεις. Συγκεκριμένα, καταρχάς η επισφάλεια για τον άνθρωπο (αλλά και για όλα τα όντα) σημαίνει κίνδυνο για την υλική του ύπαρξη, δηλαδή την επιβίωσή του. Σύμφωνα με την ίδια, για τον άνθρωπο η επισφάλεια αυτή δεν προκύπτει τόσο από την επίγνωση της θνητότητας και της βεβαιότητας του θανάτου, «αλλά επειδή ακριβώς είμαστε όντα αλληλοεξαρτώμενα το ένα από το άλλο με κοινωνικούς, θεσμικούς και περιβαλλοντικούς όρους» (Σπυριδάκης 2018: 24). «Επισφάλεια», κατά τη Lorey (2015), «είναι να ζεις με το απρόβλεπτο και το ενδεχόμενο».

2. Κωνσταντίνα Μπάδα (2004). *Ο κόσμος της εργασίας. Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογίου (18ος-20ός αι)*. Αθήνα: Πλέθρον· Δημ. Δημητρόπουλος-Ευδ. Ολυμπίτου (επιμ.) (2010). Ψαρεύοντας στις ελληνικές θάλασσες. Από τις μαρτυρίες του παρελθόντος στη σύγχρονη πραγματικότητα. *Τετράδια Εργασίας*, 33, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών-ΕΙΕ, και Εισαγωγή στο ίδιο, 9-10· Κωνσταντίνα Μπάδα (2010). Συντελεστές, τρόποι και μέσα επιβίωσης της «παραδοσιακής» αλιευτικής δραστηριότητας στο Μεσολόγγι-Αιτωλικό: Ο τόπος, η οικογένεια, ο λαϊκός πολιτισμός. *Τετράδια Εργασίας*, 33, 155-181· Ελευθέριος Αλεξάκης (2004). Μορφές αλιείας στη Νοτιοανατολική Λακωνία (Βάτικα). *Τετράδια Εργασίας*, 27, 183-221. Για την αλιεία στις λίμνες Κάρλας και Αγουλινίτσας βλ. Ελένη Κοβάνη (2002). *Λιμνών αποξηράνσεις: μελέτη αιφροδίας και πολιτιστικής ιστορίας*. Αθήνα: ΕΚΚΕ, 73-77 και 175-198.

3. Το ζήτημα της επισφάλειας (precariousness) στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών και σημαντικών κοινωνιολογικών και ανθρωπολογικών μελετών. Για μια γενική θεώρηση των προσεγγίσεων αλλά και την ανάλυση και ερμηνεία εθνογραφικών παραδειγμάτων από τον ελληνικό χώρο βλ. Μάνος Σπυριδάκης (2018). *Homo precarious – Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο.

Στο παρόν άρθρο, υιοθετώντας αυτόν τον προσδιορισμό της επισφάλειας που αδρά αναφέραμε, θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε αφενός τους παράγοντες που επιφέρουν επισφάλεια στην αλιευτική δραστηριότητα στις λιμνοθάλασσες και αφετέρου τις ανθρώπινες πρακτικές που υιοθετούνται για την αντιμετώπισή της, και τη συνακόλουθη συνάρτησή τους με μορφές θεσμικής οργάνωσης και τις πολιτικές διαχείρισής τους. Πρόκειται για ένα ζήτημα που εντάσσεται στη διαλεκτική σχέση ανθρώπου και ενός υδάτινου οικοσυστήματος, το οποίο προσδιορίζεται ως λιμνοθάλασσα.

Συγκριτικά με τους δύο άλλους τομείς της πρωτογενούς παραγωγής, τη γεωργία και την κτηνοτροφία, οι μεταβολές στον τρόπο προσπορισμού αγαθών στη λιμνοθαλάσσια αλιεία συγκριτικά με τη θαλάσσια (παράκτια, μέση και ανοικτή) είναι πολύ λιγότερες. Αφορά τη βραδύτητα των αλλαγών που απορρέει από την παραπάνω ιεραρχική σχέση ανθρώπου και υδάτινου οικοσυστήματος, οι οποίες, σε επίπεδο κοινωνικών πρακτικών, διαμορφώνουν στρατηγικές «προσαρμογής» (adaptation) στην τοπική οικολογία (πρβλ. Μπάδα 2004: 30) και, σε επίπεδο σχέσης ανθρώπου-φύσης, τη δυνατότητα ενός συστήματος—στην προκειμένη περίπτωση του φυσικού— να απορροφά πιέσεις που δέχεται από εσωτερικούς ή εξωτερικούς παράγοντες (agencies). Πρόκειται λοιπόν για ό,τι έχει προσδιοριστεί ως ανθεκτικότητα (resilience) ενός συστήματος (Bollig 2014). Σύμφωνα με τον ορισμό του Bollig (2014) ως «οικολογικά-κοινωνικά» συστήματα, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ως τέτοια μπορούν να θεωρηθούν τα εξής: α) τα χερσαία, τα οποία σχετίζονται με δύο βασικές παραγωγικές δραστηριότητες, τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Αυτά παρέχουν διευρυμένα περιθώρια, τα οποία είναι πιο δεκτικά σε εξωτερικές παρεμβάσεις. Οι δομικές αντιστάσεις του φυσικού περιβάλλοντος όπως περιβαλλοντικές αντιξοότητες, τροφοϊκανότητα της γης, ασθένειες φυτών και ζώων κ.λπ., αντιμετωπίζονται με τη χρήση της τεχνολογίας για πρακτικές όπως η δημιουργία τεχνητού περιβάλλοντος (θερμοκήπια για τις καλλιέργειες, χώροι προστασίας και διατροφής για τα ζώα κ.λπ.), εντατικοποίηση της παραγωγής, τεχνολογικός εκσυγχρονισμός, αλλαγές στις ποικιλίες φυτών και των ζώων κ.λπ. β) τα θαλάσσια, τα οποία σχετίζονται με την παραγωγική δραστηριότητα της αλίευσης. Σε αυτά οι δομικές αντιστάσεις του φυσικού περιβάλλοντος είναι ισχυρότερες.

Αυτό οφείλεται, εν πολλοίς, στο γεγονός ότι η βιολογική συμπεριφορά των ψαριών όπως περίοδοι αναπαραγωγής, μετακινήσεις κ.λπ. δεν αλλάζουν σε μικρές χρονικές περιόδους, και συνεπώς η φύση θέτει αρκετούς περιορισμούς και οριοθετήσεις στις δυνατότητες της αν-

θρώπινης παρέμβασης (Mylona 2021, για αλιευτικές επιβιώσεις από την αρχαιότητα βλ. Mylona 2008).⁴

Σε αυτή τη σχέση ανθρώπου-φύσης ως τροφού, ανθρώπινες παρεμβάσεις μπορεί, βραχυπρόθεσμα, να καθιστούν αποδοτικότερα τα συστήματα, χερσαία ή θαλάσσια. Μακροπρόθεσμα, υπάρχει το ενδεχόμενο των επιπτώσεων των παρεμβάσεων αυτών στα δομικά στοιχεία της ανθεκτικότητάς τους και συνεπώς στα όρια και στις δυνατότητές τους ως πηγών ανθρώπινης διατροφής. Αυτό διαπιστώνεται στις τεχνικές και στα εργαλεία του ψαρέματος, όπου οι επινοήσεις νέων είναι ελάχιστες και οι κύριες αλλαγές εντοπίζονται στα υλικά κατασκευής τους και στα τεχνολογικά μέσα για αλίευση μεγαλύτερων ποσοτήτων. Αυτά στηρίζουν και μια επιχειρηματολογία προσδιορισμού της ψαρικής ως του τρόπου παραγωγής με τα τελευταία εμμένοντα στοιχεία μιας «πρωτόγονης» οικονομίας τροφосуλλέκτη και κυνηγού.⁵

Η λιμνοθάλασσα της Βιστωνίδας εξετάζεται ως μελέτη περίπτωσης για τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας.⁶ Θεωρούμε τη «λιμνοθάλασσα» έναν τόπο παροχής τροφής, ο οποίος έχει διαμορφωθεί μεταξύ θαλάσσιων και παράκτιων παραγωγικών δραστηριοτήτων και συνεπώς δέχεται επιδράσεις και από τα δύο οικοσυστήματα, τα οποία θέτουν όρους και όρια οδηγώντας στην υιοθέτηση εργασιακών πρακτικών ως προς τη διαχείριση φυσικών πόρων, απαιτούν αντίστοιχες γνώσεις και ορίζουν στρατηγικές. Τελικά, στη λιμνοθάλασσα πραγματώνεται αφενός ένας ολόκληρος «κόσμος της εργασίας», όπως πολύ ωραία και διαφωτιστικά έχει αναλύσει η Μπάδα (2004) για την περίπτωση της λιμνοθάλασσας του Μεσολογίου, με συγκεκριμένο περιεχόμενο και χαρακτηριστικά, και αφετέρου μορφοποιεί συγκεκριμένες εργασιακές σχέσεις και ταυτότητες.

4. Ας σημειωθεί ότι στη γεωργία και την κτηνοτροφία, οι περιορισμοί του φυσικού περιβάλλοντος και οι αντιξοότητες αντιμετωπίζονται με αλλαγές στις στρατηγικές και πρακτικές όπως η εντατικοποίηση της παραγωγής, ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός, η βελτίωση των φυτών και των ζώων, οι αλλαγές στη διατροφή κ.ά. τομείς στους οποίους επενδύονται σημαντικά επιχειρηματικά κεφάλαια.

5. Για την επανεξέταση και αποδόμηση στερεοτύπων (π.χ έλλειψη τροφίμων, ανεπάρκεια χρόνου, κ.λπ.) για τις κυνηγετικές-συλλεκτικές κοινωνίες μέσα από την ερμηνεία πρωτογενούς εθνογραφικού υλικού σε σημαντικές μελέτες ανθρωπολόγων (Sahlins, Ingold, Lee κ.ά.), βλ. τον τόμο *Κοινωνίες μοιράσματος* (ανθολόγηση κειμένων-επιμέλεια-μετάφραση Θαν. Κουραβέλος), ό.π.

6. Διευκρινίζεται ότι στην περίπτωση της λίμνης Βιστωνίδας χρησιμοποιείται διασταλτικά ο όρος «λιμνοθάλασσα» (lagoon), καθώς η λίμνη επικοινωνεί με τη θάλασσα και δεν πρόκειται για λίμνη με τη στενή έννοια του όρου. Χαρακτηρίζεται δε ως «ανοικτή λιμνοθάλασσα» (open lagoon).

Από τις απαρχές της ίδρυσης του ελληνικού κράτους η «μοίρα της αλιείας» (Τσακάρης 1956: 123) αποτελούσε μέλημα, ως πηγή διατροφής του πληθυσμού. Η έλευση των Μικρασιατών προσφύγων από το 1922 και μετά εμπλούτισε την παράκτια αλιεία με τεχνικές και εργαλεία, καθώς διέθεταν την τεχνογνωσία, προερχόμενοι από παράκτιες περιοχές της Μικρασίας και του Εύξεινου Πόντου. Ταυτόχρονα τέθηκαν τα πρώτα προβλήματα μείωσης των αποθεμάτων λόγω υπεραλίευσης στη σύγχρονη εποχή (Τσακάρης 1956). Στη δεκαετία του 1930 το ενδιαφέρον για την αλιεία ως πηγή διατροφής του πληθυσμού εντείνεται και κορυφώνεται εν όψει του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτελούν τα «ιχθυοτρόφα ύδατα της χώρας» (λιμνοθάλασσες) καθώς αποδίδουν το ένα τρίτο της συνολικής αλιευτικής παραγωγής της χώρας (Τσακάρης 1956: 130). Συνεπώς «η βελτίωση της παραγωγής αποτελεί εθνική ανάγκη και όλα αι δυνατά προσπάθειαι έδει να καταβληθούν εκ μέρους της αρμοδίας Υπηρεσίας» (Τσακάρης 1956: 125). Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το 1944, ο νόμος 1168 ενίσχυσε τη συνεταιριστική οργάνωση της αλιείας μέσω της δυνατότητας εκμίσθωσης «των ιχθυοτρόφων υδάτων της χώρας (λίμνας και ιχθυοτροφεία) εις τους αλιεργάτας, οργανωμένους εις αλιευτικούς συνεταιρισμούς, υπό την εγγύησιν της Αγροτικής Τραπέζης» (Τσακάρης 1956: 156)». Επίσης η συνεταιριστική οργάνωση στηρίχτηκε στη λογική ότι θα προωθούσε και θα διασφάλιζε διεκδικήσεις των αλιέων στη διακίνηση της παραγωγής τους στην αγορά, δηλαδή στις συναλλαγές τους με τους ιχθυεμπόρους, ιχθυοπώλες και επιχειρηματίες της αλιείας (Τσακάρης 1956: 113). Φυσικά, πρόκειται για μέτρα που είχαν ως κίνητρο και την προστασία των συμφερόντων του Δημοσίου, το οποίο θα αποκόμιζε ποσοστά από την αλιευτική παραγωγή.

Σε αυτά τα πλαίσια συντάχθηκε το ιδρυτικό Καταστατικό του Συνεταιρισμού αλιέων Βιστωνίδας με την υπ. αριθμ. 20077/17-7-1945 απόφαση του υφυπουργού Οικονομικών. Στην τελευταία του μορφή το 2017, έχει καταλήξει έπειτα από εννέα τροποποιήσεις.⁷ Σε αντίθεση με την οργάνωση της αλιείας στις λιμνοθάλασσες,⁷ οι αλιείς, παράκτιοι και της μέσης αλιείας (μηχανότρατες και γρι-γρι), μετά το 1986 ήταν οργανωμένοι σε συνεταιρισμούς οι οποίοι καταργήθηκαν στη συνέχεια και σήμερα είναι οργανωμένοι σε «συλλόγους αλιέων». Η επαγγελματική-συνδικαλιστική αυτή οργάνωση είναι εντελώς διαφορετική από αυτήν

7. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η διαχείριση στις λιμνοθάλασσες της Βόρειας Ελλάδας είναι συνεργατική, ενώ στη θάλασσα ανταγωνιστική. Το Μεσολόγγι είναι από τις λίγες λιμνοθάλασσες όπου υπάρχει ακόμη ανταγωνισμός η οποία, εξαιτίας της γεωλογικής διαμόρφωσής της, είναι open lagoon (ανοικτή λιμνοθάλασσα).

του συνεταιρισμού των αλιέων της λιμνοθάλασσας, τόσο στη λογική οργάνωσης της εργασίας όσο και στις δυνατότητες για αντιμετώπιση προβλημάτων και εργασιακών διεκδικήσεων.

Το εθνογραφικό υλικό που θα αναλύσουμε στη συνέχεια προέρχεται από επιτόπια έρευνα που διεξήχθη τον Ιούλιο του 2019 στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος PERICLES (HORIZON 2020).⁸

Η λιμνοθάλασσα Βιστωνίδα

Η λιμνοθάλασσα συνιστά μια σημαντική πηγή τροφής η οποία διαφοροποιείται τόσο από τις στεριανές (γεωργία, κτηνοτροφία) όσο και από την ανοιχτή θάλασσα. Βρίσκεται σε μια θέση μεταξύ στεριάς και θάλασσας και το οικοσύστημα αυτό επισήμως ονομάζεται «μεταβατικά ύδατα» (transitional waters). Εξαιτίας αυτής της θέσης επηρεάζεται τόσο από το θαλάσσιο όσο και από το χερσαίο περιβάλλον. Σε αυτήν εισέρχεται ένα οργανικό/βιοτικό «προϊόν» που παρέχει η μάνα θάλασσα, αλλά η πορεία ζωής του στη λιμνοθάλασσα έχει σημαντικές εξαρτήσεις από τη στεριά (π.χ. η τροφή του με ύλη που φέρουν τα ποτάμια αλλά και η θάλασσα, η προσέλευση πουλιών για τη διατροφή τους και η δημιουργία υδροτόπων κ.λπ.) και συνεπώς από παρεμβάσεις που κάνει ο άνθρωπος καθόσον το χερσαίο περιβάλλον τού δίνει περισσότερα περιθώρια και δυνατότητες από το θαλάσσιο. Άλλωστε «οι λιμνοθάλασσες είναι δυναμικά και μεταβαλλόμενα (ημερήσια και εποχιακά) περιβάλλοντα, τα οποία απαιτούν μεγάλη δαπάνη ενέργειας από τα ψάρια, για να αντεπεξέλθουν στις αντίξοες συνθήκες που επικρατούν, με αποτέλεσμα λίγα είδη να μπορούν να επιβιώσουν σ' αυτές» (Μπάδα 2004: 30).

8. Η έρευνα είναι διεπιστημονική (αρχαιολογική, ιστορική, εθνογραφική, ιχθυολογική), έχει ξεκινήσει τον Μάιο του 2018 και εντάσσεται στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος Horizon 2020 με το ακρωνύμιο PERICLES (PrEseRving and sustainably governing Cultural heritage and Landscapes in European coastal and maritime regions) – Διατήρηση και βιώσιμη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και των τοπίων των ευρωπαϊκών παράκτιων και θαλάσσιων περιοχών. Στο Πρόγραμμα συμμετέχουν 10 πανεπιστημιακά ιδρύματα από 7 ευρωπαϊκές χώρες (Δανία ως Leader, Αγγλία, Γαλλία, Εσθονία, Ιταλία, Πορτογαλία και Ελλάδα). Στην Ελλάδα φορείς υλοποίησης του προγράμματος είναι το Ινστιτούτο Αλιευτικής Έρευνας (ΙΝΑΛΕ), του Ελληνικού Γεωργικού Οργανισμού ΕΛΓΟ-Δήμητρα, σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Κρήτης και επιστημονικό υπεύθυνο τον Μάνο Κουτράκη.

Φωτ. 1. Μερική άποψη της Βιστωνίδας, 2019

Στη Βιστωνίδα, στα σύνορα των νομών Ξάνθης και Ροδόπης, διαμορφώνεται ένα «λιμνοθαλάσσιο σύστημα» (Θεολογίδης 2008) όπου μια λωρίδα γης αμμώδους σύνθεσης χωρίζει λιμναία νερά από τη θάλασσα (Βιστωνικός κόλπος) ενώ επικοινωνεί με αυτήν μέσω καναλιών. Η επιφάνειά της είναι περίπου 40.000 τετρ. χιλμ. (2005),⁹ το βάθος της κυμαίνεται από 2,5 έως 5 μέτρα, ενώ μαζί με τη λιμνοθάλασσα του Πόρτο Λάγος καλύπτουν έκταση 65.000 τετρ. χιλ. και είναι η δεύτερη σε μέγεθος λιμνοθάλασσα στην Ελλάδα.¹⁰ Στο βόρειο τμήμα της δέχεται το γλυκό νερό τριών ποταμών (Κόσυνθος, Κομφάτος και Τραύος) που την εμπλουτίζουν με οργανική ύλη, ενώ στο νότιο τμήμα της, στη φυσική επικοινωνία της με τη θάλασσα, διαμορφώνεται η λιμνοθάλασσα του Πόρτο Λάγος.¹¹ Αποτέλεσμα είναι το βόρειο τμήμα της να έχει γλυ-

9. Χριστόδουλος Θεολογίδης (2008). *Περιβαλλοντικά προβλήματα των κεφαλοειδών (Pisces: Mugilidae) στο λιμνοθαλάσσιο σύστημα του Βιστωνικού Κόλπου*, μεταπτυχιακή εργασία. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 12-18.

10. Βλ. Koutrakis *et al.* 2005 και Koutrakis *et al.* 2007.

11. «Οι λίμνες, οι όγκοι αυτοί στάσιμου ή ελαφρά κινούμενου νερού που πληρούν μια ενδοηπειρωτική λεκάνη, ορίζονται γεωλογικά ως υδάτινα σώματα με εφήμερο χαρακτήρα... Η σύνολη πολυδαίδαλη ποτάμια ροή, όταν πλησιάζει λιμναία μορφή, κομί-

κό νερό λόγω των ποταμών, ενώ το νότιο έχει αλμυρό ή υφάλμυρο ανάλογα με τις μετακινήσεις (παλίρροια και άμπωτη) της θάλασσας.

Η περιοχή της Βιστωνίδας αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους υγροτόπους (wetlands) με ορνιθολογικό και ενάλιο πλούτο και ιδιαίτερα πλούσια βιοποικιλότητα. Έχει συμπεριληφθεί στον κατάλογο του δικτύου Natura 2000 και υπάγεται στο «Εθνικό Πάρκο Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης». Η ιχθυοπανίδα αποτελείται από 35 είδη ψαριών τα οποία ανήκουν σε 22 οικογένειες και διακρίνονται σε κατηγορίες: μόνιμα εγκαταστημένα είδη (μαρμαρογωβίος, ζαμπαρόλα, κουνουπόψαρο), μεταναστευτικά είδη τα οποία μεταβαίνουν για αναζήτηση τροφής και για αναπαραγωγή (κέφαλοι, τσιπούρες, λαβράκια), σποραδικοί επισκέπτες για διατροφή ή καταφύγιο (σαρδέλα, γόπα κ.λπ.) κ.ά.¹² Τα τελευταία χρόνια έχει εισβάλει στη λιμνοθάλασσα (και γενικότερα στο Β. Αιγαίο) και πολλαπλασιάζεται ραγδαία ένα ξενικό είδος, το μπλε καβούρι.¹³

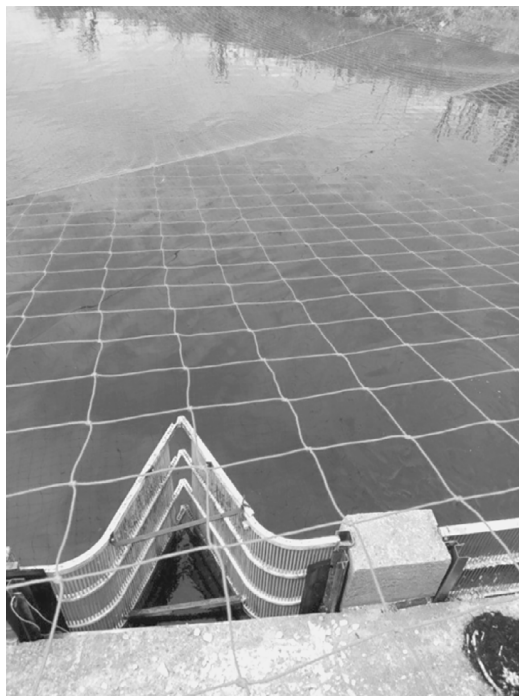
Ο τρόπος παραγωγής έχει πολλά στοιχεία και χαρακτηρίζεται —και από τους επίσημους θεσμικούς φορείς— ως «εκτατική καλλιέργεια», αφού τα ψάρια ζουν και τρέφονται στο φυσικό τους περιβάλλον ακόμα και αν γίνονται εκτεταμένες τεχνολογικές επεμβάσεις όπως τοποθέτηση τσιμεντένιων στύλων με πλέγματα που επιτρέπουν τη διέλευση υπομέγεθων ψαριών, δρομίδες σε σχήμα V που οδηγούν τα ψάρια σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις, ανοίγματα τάφρων κ.λπ. Τα μη ακόμα εμπορεύσιμα, λόγω μεγέθους, ψάρια οδηγούνται σε ειδικά διαμορφωμένες λεκάνες διαχείρισης, τα λεγόμενα «χειμαδιά». Εδώ προστατεύονται από τυχόν απότομες αλλαγές στη θερμοκρασία και από τον παγετό. Σε περίπτωση πτώσης θερμοκρασίας, αυτή αυξάνεται τεχνητά με την παροχή θαλασσινού νερού που έχει σταθερή θερμοκρασία ή σε περίπτωση μείωσης του οξυγόνου, το νερό εμπλουτίζεται μη-

ζει πάντα προς αυτήν τις ιδιότητες της υπεροχής των γλυκεών υδάτων, των νεανικότερων απ' αυτήν σταδίων, και ό,τι αυτά παρασύρουν στο διάβα τους». Ελένη Κοβάνη, 2002, 13-14. Ο παραπάνω ορισμός της λίμνης εξηγεί τις αλλαγές στην έκτασή της και την αέναη τροφοδοσία της με φρέσκο νερό από τα ποτάμια και τους χειμάρρους, καθιστώντας τις λίμνες εύφορο περιβάλλον για την ανάπτυξη τοπικής πανίδας και χλωρίδας.

12. Περισσότερα για την ιχθυοπανίδα βλ. Koutrakis *et al.* 2005.

13. Το μπλε καβούρι, ως νέο είδος που έχει εισβάλει στο ελληνικά ύδατα, δεν έχει ενταχθεί ως έδεσμα στις τοπικές διατροφικές συνήθειες, αλλά και ευρύτερα του ελληνικού χώρου. Η ζήτηση είναι πολύ χαμηλή, άρα και η τιμή του. Προσπάθειες που έχουν γίνει να διοχετευτεί στις αγορές του εξωτερικού με σχετική διατροφική κουλτούρα (Κίνα, Ιαπωνία κ.λπ.) δεν τελεσφόρησαν λόγω ανεπάρκειας γνώσεων στη διαδικασία συσκευασίας και μεταφοράς του, καθώς επιβάλλεται να φτάσει ζωντανό στον προορισμό του.

χανικά. Για την προστασία των ψαριών από τα ιχθυοφάγα πτηνά, το πλήθος των οποίων είναι τεράστιο λόγω του υδροτόπου, τα «χειμαδιά» καλύπτονται με δίχτυα. Τέλος, τα «χειμαδιά» αξιοποιούνται και ως φυσικοί «χώροι αποθήκευσης» των ψαριών, όταν η ζήτηση στην αγορά είναι περιορισμένη και συνεπώς υπάρχει ο κίνδυνος να πέσει πολύ χαμηλά η τιμή τους (Θεολογίδης 2008, Κουτράκης 1994, 2000).

Φωτ. 2. Νταλιάνι με δίχτυα προστασίας, 2019

Η αλίευση γίνεται με παγίδες, τα λεγόμενα διβάρια ή νταλιάνια,¹⁴ η λογική της κατασκευής των οποίων δεν έχει αλλάξει εδώ και αιώνες, απλά διαφέρουν τα υλικά τους: αντί για καλάμι και ξύλο σήμερα χρησιμοποιείται το μέταλλο, το μπετόν και το πλαστικό. Εν ολίγοις, πρόκειται για μια τεχνική αλιείας με χαμηλό κόστος επενδυτικών κεφα-

14. Η λέξη «νταλιάνι» είναι τούρκικης προέλευσης (dalyan), σημαίνει είδος δικτύου και φαρέματος και χρησιμοποιείται κυρίως στον βορειοελλαδικό χώρο. Η λέξη «διβάρι ή βιβάρι» προέρχεται από τη λατινική λέξη *nivarium* και είναι ευρύτερα διαδεδομένη στον ελλαδικό χώρο. Και οι δύο όροι χρησιμοποιούνται για αναφορά σε περιφραγμένο χώρο για εκτροφή και αλίευση ψαριών. Στην αρχαιότητα και στο Βυζάντιο χρησιμοποιείται η λέξη *θυννείον*, βλ. Μυλωνά, Μουστάκας & Κουτράκης 2007.

λαίων και συντήρησης των υποδομών, όμως με απόδοση υψηλή (400 τόννους /έτος περίπου για το 2005) και πολύ φιλική προς το περιβάλλον (Θεολογίδης 2008, Κουτράκης 1994, 2000, Μπάδα 2004). Επίσης, το σύνολο των εργασιών δεν απαιτεί ιδιαίτερες τεχνικές δεξιότητες ή γνώσεις. Ο άνθρωπος παρεμβαίνει αξιοποιώντας ένα απόθεμα εμπειρικής γνώσης που παραδίδεται ως πολιτισμική παρακαταθήκη από τους παλιότερους στους νεότερους και αφορά τις κινήσεις των ψαριών, τις καιρικές συνθήκες, την παλιρροϊκή κίνηση της θάλασσας, τις καιρικές μεταβολές κατά εποχή, τη χρήση των εργαλείων και των τεχνικών κ.ά. Όπως ισχυρίζονται και οι ίδιοι οι αλιείς:

«Για την τεχνογνωσία του ψαρέματος και του κόσμου των ψαριών της λιμνοθάλασσας δεν απαιτείται πολύς κόπος. Ένας νέος σε ένα χρόνο τη μαθαίνει από τους παλαιότερους. Γνωρίζουν και τις έκτακτες περιπτώσεις π.χ. όταν είναι χελοβραδιά ή όπως είναι οι μέρες που περιμένουμε τα ψάρια. Γιατί οι μέρες που περιμένουμε τα ψάρια είναι μεγάλο γεγονός. Να δεις 150 τόνους ψάρια να έρχονται από τη λίμνη, από τη γέφυρα που περάσατε την πέτρινη, όλο αυτό το κανάλι που είναι πίσω από την Παντάνασσα και τον Άγιο Νικόλαο μέχρι εδώ μπροστά. Είναι χρονιές που πέφτεις πάνω στα ψάρια, δεν πέφτεις μέσα στο νερό.»

Το ζήτημα της φέρουσας ικανότητας (carrying capacity) των φυσικών πόρων τους οποίους εκμεταλλεύεται μια κοινωνία σε σχέση με την πληθυσμιακή αύξηση και την τεχνολογική ανάπτυξη έχει απασχολήσει τις σύγχρονες ανθρωπολογικές έρευνες. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Narotzky (2007: 35-37): «ανάμεσα στους πληθυσμούς, στους πόρους και στον χώρο υπάρχει μια σχέση που διαμεσολαβείται από την τεχνολογία. Η έννοια της φέρουσας ικανότητας επιχειρεί να μελετήσει τη σχέση αυτή και να αναδείξει τους παράγοντες που έχουν ιδιαίτερη σημασία σε μια δεδομένη κοινωνία».

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μπορεί η οργάνωση της αλιείας στη λιμνοθάλασσα να είναι, ως παραγωγική δραστηριότητα, πολύ φιλική προς το περιβάλλον συνολικά, το οποίο φαίνεται να έχουν επίγνωση και οι ίδιοι οι αλιείς: «εμείς κρατάμε και το περιβάλλον. Δηλαδή αυτή τη στιγμή διαχειριζόμαστε μια λιμνοθάλασσα που έχει να κάνει με το περιβάλλον, είναι τα πουλιά και πολλά άλλα...», όμως η ανθρώπινη επέμβαση της δημιουργίας των χειμαδιών και των έργων για τη δρομολόγηση μεγάλων κοπαδιών ψαριών σε αυτά διαμόρφωσε ιδανικούς χώρους αποθεμάτων τροφής για τα ιχθυοφάγα πτηνά, κυρίως τους κορμοράνους, μια κατάσταση που απαιτούσε επιπλέον ανθρώπινες επεμβάσεις, με τελική συνέπεια την αύξηση του κόστους.

«Το 1996 βάλουμε για πρώτη φορά το δίχτυ πάνω από τα χειμαδιά. Είναι το πιο κατάλληλο για τα πουλιά γιατί είναι πράσινο και όχι μαύρο ώστε να πηγαίνουν πάνω τα πουλιά και να σκοτώνονται. Όταν έχεις 100 τόνους φάρια μέσα και είναι τα πάντα παγωμένα γύρω, προσφέρεις ένα πιάτο φαγητό στα πουλιά. [...] Εδώ μιλάμε για εκατομμύρια πουλιά. Λέω στους πολιτικά υπεύθυνους να κάνουν κάτι γι' αυτό και για εμάς γιατί ήδη έχουμε πάθει καταστροφή, μας σκίσατε εσείς τα δίχτυα τα οποία πληρώσαμε [...] Και δεν αποζημιωθήκαμε ούτε για τα δίχτυα τα οποία οι κρατικοί υπάλληλοι έδωσαν εντολή να καταστραφούν» επισημαίνουν οι αλιείς του συνεταιρισμού σε μια δική τους εκδοχή για τη μόνιμη τοποθέτηση δικτύων, γεγονός το οποίο έρχεται σε αντίθεση με τις υποδείξεις των ειδικών για περιοδική χρήση των δικτύων.

Η επικοινωνία της λίμνης με τη θάλασσα έχει επιδράσεις στη διακύμανση της αλατότητας του νερού, οι οποίες μπορεί να οδηγήσουν ακόμα και στον μαζικό θάνατο πληθυσμών ψαριών λόγω μη δυνατότητας προσρμογής, ενώ οι συνέπειες του προβλήματος της υπεραλίευσης στην παράκτια και μέση αλιεία ζημιώνουν και την αλιεία στη λιμνοθάλασσα:

«Εμείς είμαστε λιμνοθαλασσίτες, όλοι οι άλλοι συν τους ερασιτέχνες ξεσπάνε στη λιμνοθάλασσα. Στο πέλαγος είναι οι τράτες και τα γρι-γρι στα βαθιά, έρχονται οι παράκτιοι και γαζώνουν το Θρακικό πέλαγος, έρχονται και οι ερασιτέχνες και χτυπάνε. Πώς θα περάσει το ψάρι από τα ανοιχτά και να έρθει στη λιμνοθάλασσα; Όλοι αυτοί κάνουν ζημιά σε εμάς, που έχουμε ιδιαιτερότητες ως λιμνοθαλασσίτες ενώ η νομοθεσία είναι κοινή. Ποιος είναι ο επαγγελματίας ψαράς; Αυτός που απλά έχει βγάλει μια άδεια; Τι γνώση έχει να διαχειριστεί τα αποθέματα; [...] Εγώ ως λιμνοθαλασσίτης είμαι ο τελευταίος που δέχομαι τις συνέπειες της υπεραλίευσης και γι' αυτό πρέπει να είμαι ο πρώτος που θα φωνάζω.»

Η παραπάνω άποψη θέτει το ζήτημα του «εσωτερικού» ανταγωνισμού των αλιέων. Ωστόσο, όπως προέκυψε από την επιτόπια έρευνα, μέλη οικογενειών οι οποίοι εργάζονται στη λιμνοθάλασσα ασκούν ως συμπληρωματικές δραστηριότητες την παράκτια αλιεία και εμπορευματοποιούν οι ίδιοι το προϊόν τους, τη γεωργία, ακόμα και την αναζήτηση εργασίας στον λεγόμενο τριτογενή τομέα της παραγωγής (τουρισμός, εστίαση, υπηρεσίες σε φορείς του Δημοσίου).

Φωτ. 3. Καθαρίζοντας αμμοσωλήνες για δόλωμα στην παράκτια αλιεία, Πόρτο Λάγος, 2019

Όμως και από τη χερσαία πλευρά, όπως διαπιστώνεται από τις προαναφερθείσες τεχνικές επέμβασης στους χώρους διαχείρισης, το λιμνοθαλάσσιο οικοσύστημα δέχεται πιέσεις όταν αλλαγές που συμβαίνουν στο χερσαίο τοπίο λόγω φυσικών φαινομένων μπορούν να επιφέρουν: α) την κατάρρευση αναχωμάτων στους χώρους διαχείρισης, με συνέπεια να διαφεύγουν όλα τα αλιεύματα στο πέλαγος, β) φερτή ύλη να περιορίσει —ακόμα και να κλείσει— τα στόμια επικοινωνίας («μπούκες») με τη λιμνοθάλασσα, εγκλωβίζοντας σε κλειστούς χώρους μεγάλο αριθμό ψαριών, γ) μερική ή ολική κατάρρευση χώρων διαχείρισης. Ο στόχος της αποτροπής της καταστροφής της παραγωγής οδηγεί σε χωματοργικά και κατασκευαστικά έργα πρόνοιας ή αποκατάστασης των ζημιών.

Επίσης, περιβαλλοντικοί (απότομη μείωση ή αύξηση της θερμοκρασίας, μείωση του οξυγόνου, έκρηξη φυτοπλαγκτόν κ.λπ.) ή ανθρωπίνι (μόλυνση περιβάλλοντος, φυτοφάρμακα κ.λπ.) μπορούν να επιφέρουν τη μαζική καταστροφή του υδάτινου πληθυσμού, ιδιαίτερα αν συντρέξουν σε περιόδους αυξημένης επικινδυνότητας. Κυριολεκτικά, μπορεί να συμβεί ακόμα και «γενοκτονία», όπως τον Ιανουάριο του

2017 όταν πάγωσαν οι τάφροι διαχείμασης, με συνέπεια να καταστραφεί, λόγω έλλειψης οξυγόνου, σημαντική ποσότητα γόνου τσιπούρας, ενός ευπώλητου ψαριού σύμφωνα με τα λεγόμενα του προέδρου του συνεταιρισμού:

«Τσιπούρα έχουμε να βγάλουμε 4 χρόνια. Χάσαμε τον γόνο μας. Όταν χάνεις 10 τόνους γόνο, το 2017, χαθήκανε οι μπαμπάδες και μαμάδες για τα επόμενα χρόνια. Άρα εγώ θα πρέπει να ξαναβάλω γόνο από τη θάλασσα, αφού είναι τέτοιος, ξανά να περιμένεις να μπει ο γόνος μέσα, να τον κρατήσεις και αν δεν ξανακάνει παγωνιά... Η μπούκα καταστράφηκε μπροστά, αυτό συνεπάγεται ότι καταστράφηκε το χειμαδιό που ξεχειμώναζαν. Περνούσαν τον χειμώνα τους και μετά τα αφήναμε ελεύθερα πάλι στη λίμνη να βοσκήσουν, να μεγαλώσουν. Η αποθήκη που είχαμε των ζωντανών ψαριών δεν δουλεύει πια.»

Ένα άλλο ζήτημα είναι ότι, σε αντίθεση με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, όπου σε περίπτωση καταστροφής λόγω θεομηνίας, ασθένειας κ.λπ. ο ιδιοκτήτης αποζημιώνεται από το κράτος για την απώλεια που έχει υποστεί η περιουσία του, στην αλιεία, καθόσον τα ψάρια όσο βρίσκονται στο υδάτινο περιβάλλον τους, δεν θεωρούνται ιδιοκτησία κανενός, παρά μόνο ως εν δυνάμει αλιεύματα, άρα και εμπορεύσιμο προϊόν επομένως, όταν συμβεί μαζική καταστροφή, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν εξατομικευμένες ζημιές και να δοθούν αποζημιώσεις. Από την άλλη, εφόσον πρόκειται για μια κατάσταση καταστροφής η οποία δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί με ποσοτικά ή ιδιοκτησιακά κριτήρια δίνει περιθώρια για ατομικές ή συλλογικές απαιτήσεις και διεκδικήσεις.

Η οργάνωση της εργασίας

Το ιδιοκτησιακό καθεστώς της Βιστωνίδας και η διαμάχη μεταξύ της Ι.Μ. Βατοπαιδίου και του Ελληνικού Δημοσίου προσδιορίστηκε ως «σχάνδαλο» που διήρκεσε 17 έτη. Το ένδικο αντικείμενο μεταξύ της Ι.Μ. Βατοπαιδίου και του ελληνικού Δημοσίου αφορά την κτήση «του μετοχίου του Περιθεωρίου, το οποίο περιλαμβάνει τη λίμνη, τα ιχθυοτροφεία και τις παραλίμνιες εκτάσεις», όπως αυτά παραχωρήθηκαν για εκμετάλλευση και φορολογική απαλλαγή στην Ι.Μ. Βατοπαιδίου με χρυσόβουλα και σιγγίλια (αρχικά τον 10ο και 11ο αι. μ.Χ. και μετέπειτα τον 14ο αι. μ.Χ) των Βυζαντινών αυτοκρατόρων και ηγεμόνων. Μοναχοί της Μονής Βατοπαιδίου στη δεκαετία 2000, βασισμένοι σε αυτά τα χρυσόβουλα και σιγγίλια, επεδίωξαν να μεταβιβάσουν την ιδιο-

κτησία της Βιστωνίδας και της παραλίμνιας περιοχής στο Ελληνικό Δημόσιο με αντάλλαγμα δημόσιες ιδιοκτησίες-φιλέτα σε όλη την επικράτεια. Το ελληνικό Δημόσιο αμφισβήτησε την ιδιοκτησία της Ι.Μ. Βατοπαιδίου επί της λίμνης Βιστωνίδας, θεωρώντας αυτή ιδιοκτησία του Δημοσίου. Η διαμάχη απέκτησε νομικές, πολιτικές και ποινικές διαστάσεις. Τελικά, το Α΄ Τμήμα του Ανώτατου Δικαστηρίου (απόφαση 781/2020) απέρριψε τελεσίδικα την αίτηση της Μονής Βατοπαιδίου που διεκδικούσε τη λίμνη Βιστωνίδα και τις παρόχθιες εκτάσεις στους νομούς Ξάνθης και Ροδόπης. Σύμφωνα με τη δικαστική απόφαση η έκταση αποδόθηκε στη δικαιοδοσία της Κτηματικής Εταιρείας του Δημοσίου (ΚΕΔ), οπότε και οι συμφωνίες ανταλλαγών με ακίνητα φιλέτα του Ελληνικού Δημοσίου για τη μεταβίβαση του δικαιώματος ιδιοκτησίας της λίμνης και της παράκτιας περιοχής —η «πέτρα του σκανδάλου» όπως την αποκάλεσαν— ακυρώθηκαν. Η διαμάχη Μονής Βατοπαιδίου και Ελληνικού Δημοσίου για το ιδιοκτησιακό καθεστώς της Βιστωνίδας, οι ιστορικές της βάσεις και η διαχείρισή της αποτέλεσαν κύριο θέμα στον Τύπο, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αλλά και αντικείμενο επιστημονικής έρευνας (Γεωργαντζής 2008, Ανδρούδης & Κυρανούδης 2019).

Μισθωτής της λίμνης Βιστωνίδας από το 1947 είναι ο «Αλιευτικός Συνεταιρισμός Βιστωνίδας και Βιστωνικού κόλπου “Άγιος Νικόλαος” ΣΥΝ.Π.Ε.». Η ονομασία του προέρχεται από το ομώνυμο εκκλησάκι που βρίσκεται σε νησίδα της λίμνης. Το μίσθωμα ανέρχεται σε 10% της ετήσιας παραγωγής, ενώ ο Συνεταιρισμός είναι υποχρεωμένος να καταβάλλει επιπλέον 5% για πιθανά ιχθυοβελτιωτικά έργα. Δημοπράτης είναι το Ελληνικό Δημόσιο με κριτήρια που ευνοούν τους συνεταιρισμούς, ενώ σε δευτερεύουσα θέση είναι οι οικονομικές προσφορές τρίτων. Συγκεκριμένα, αν οι ενδιαφερόμενοι ενοικιαστές είναι συνεταιρισμός και ιδιωτική/ές επιχείρηση/σεις, επιλέγεται ο συνεταιρισμός. Οι οικονομικές προσφορές λαμβάνονται ως κριτήριο μόνο όταν οι ενδιαφερόμενοι ενοικιαστές είναι δύο συνεταιρισμοί ή μόνο ιδιωτικές επιχειρήσεις. Εκτός από την κρατική πολιτική εύνοιας προς τους αλιείς και τους συνεταιρισμούς αλιέων, και από τα κάτω υπάρχουν στρατηγικές αποκλεισμού συνεταιρισμών από άλλες περιοχές ή ιδιωτών, όπως διαπιστώνεται και από τους ισχυρισμούς του προέδρου αλιέων. Πρόκειται για στρατηγικές οι οποίες αντλούν επιχειρήματα από τη διαμάχη Δημοσίου και Ι.Μ. Βατοπαιδίου για το ιδιοκτησιακό καθεστώς της Βιστωνίδας:

«Τη σύμβασή μας [ενν. ο Αλιευτικός Συνεταιρισμός «Άγιος Νικόλαος»] με το Όρος την υπογράψαμε πριν από 10 χρόνια και διαρκεί 99 χρόνια.

Το εκκλησάκι ανήκει στο Όρος, στη Μονή Βατοπαιδίου. Όλη η περιοχή ανήκει στη Μονή Βατοπαιδίου [...]. Αν πάει σε δημοπρασία και χάσει ο συνεταιρισμός, εμείς έχουμε από τους παπάδες κατοχυρωμένη τη νησί-δα (οπότε έχουμε τα κτίριά μας) για 99 χρόνια, δωρεάν.»

Φωτ. 4. Το κτήριο του συνεταιρισμού και εργασιακοί χώροι στη Βιστωνίδα, 2019

Εν ολίγοις, προκύπτει μια ρητορική που αντλεί από αβεβαιότητες και ασάφειες του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της Βιστωνίδας, ως τόπου στον οποίο αφενός τόσο το χερσαίο όσο και θαλάσσιο περιβάλλον είναι εξίσου αναγκαία στην παραγωγή, αφετέρου πρόκειται για δύο οικοσυστήματα με εντελώς διαφορετικό νομικό καθεστώς χρήσης και αξιοποίησής τους. Οι υδάτινοι πόροι είναι δημόσιο αγαθό, ενώ οι χερσαίοι έχουν ιδιοκτήτες. Στο παραπάνω απόσπασμα λόγου, η εδραίωση δικαιωμάτων στον χερσαίο χώρο συνιστά το κύριο επιχείρημα για τις δυνατότητες εκμετάλλευσης της λιμνοθαλάσσιας παραγωγής. Η οργάνωση της εργασίας απαιτεί έναν συντονισμό και μια συλλογικότητα μεταξύ χερσαίων δραστηριοτήτων (εγκαταστάσεις για την τυποποίηση των αλιευμάτων, την αποθήκευση του εξοπλισμού και τη συντήρηση των εργαλείων, εξεύρεση αγορών κ.λπ.) και θαλάσσιων (βάρ-

διες, εντατική εργασία στις περιόδους πληθώρας αλιευμάτων, συντήρηση ψαριών σε ελεγχόμενους λιμνοθαλάσσιους τόπους, στα λεγόμενα «χειμαδιά», σε αναμονή ανοίγματος αγορών κ.λπ). Στην περίπτωση της Βιστωνίδας, ένα άλλο σχετικό ζήτημα που προκύπτει είναι ότι οι κτηριακές εγκαταστάσεις ήταν αυθαίρετες κατασκευές και πρόσφατα νομιμοποιήθηκαν, με συνέπεια να μην υπάρχει η δυνατότητα ένταξής τους σε ευρωπαϊκά προγράμματα, μέσω των οποίων θα εξασφαλιζόνταν πόροι για την ανακαίνιση και τον εκσυγχρονισμό τους ή για τη μεταποίηση των αλιευμάτων. Γι' αυτό οι αρχικές κτηριακές εγκαταστάσεις είναι εγκαταλειμμένες και ερειπωμένες, σχεδόν σε κατάσταση κατάρρευσης.

Φωτ. 5. Συσκευαστήριο αλιευμάτων Βιστωνίδας, 2018

Η τελευταία σύμβαση που έχει υπογραφεί μεταξύ του «Αλιευτικού Συνεταιρισμού Βιστωνίδας και Βιστωνικού κόλπου “Ο Άγιος Νικόλαος” ΣΥΝ.Π.Ε.» και Ελληνικού Δημοσίου, έχει δεκαετή διάρκεια και ο ενοικιαστής, εκτός από το δικαίωμα της αλίευσης, χρησιμοποιεί και τις κτηριακές εγκαταστάσεις που βρίσκονται γύρω από τη λίμνη για εργασίες επιλογής, συσκευασίας και αποθήκευσης των ψαριών. Σε αυτές στεγάζονται και τα γραφεία του Συνεταιρισμού. Το ποσό του ενοικίου δεν είναι συγκεκριμένο αλλά κυμαίνεται με κριτήριο συγκεκριμένη πο-

σόστωση επί του τζίρου από την πώληση των αλιευμάτων προσδιορίζοντας το ελάχιστο όριο. Είναι λογικό, λόγω της αβεβαιότητας και των διακυμάνσεων της αλιευτικής παραγωγής, όπως την αποδίδει και η παροιμία που επιλέξαμε ως motto στην παρούσα μελέτη. Μια επιπλέον αβεβαιότητα προέρχεται και από τη διακύμανση της τιμής των αλιευμάτων καθώς αυτή διαμορφώνεται μέσω της διαδικασίας της δημοπρασίας στις ιχθυόσκαλες. Να σημειωθεί ότι και στη μέση αλιεία το προσωπικό των σκαφών αυτών αμείβεται με ανάλογο τρόπο, δηλαδή με ποσόστωση επί της παραγωγής, αφού αφαιρεθούν έξοδα καυσίμων και ζημιών του σκάφους. Να σημειωθεί ότι σήμερα το σύνολο των πληρωμάτων σκαφών μέσης αλιείας είναι αλλαδαποί, στη συντριπτική τους πλειοψηφία Αιγύπτιοι. Στην περίπτωση της λιμνοθάλασσιας αλιείας η οικονομική διαχείριση είναι στην ίδια λογική, η διαφορά είναι ότι η συλλογικότητα της εργασίας δεν είναι το σκάφος αλλά ο Συνεταιρισμός. Φθορές, καταστροφές ή επισκευές στις αλιευτικές υποδομές επιβαρύνουν τον Συνεταιρισμό στο σύνολό του. Αυτές, αν είναι πολλές, μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο διεκδικήσεων με στόχο τη διαπραγμάτευση στην ποσόστωση του ενοικίου, αφού ο Συνεταιρισμός εμφανίζεται ως ο ενοικιαστής του τόπου.

Η οργάνωση της εργασίας στον «κόσμο της λιμνοθάλασσας» (Μπάδα 2004) διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από την αλιεία στην ανοιχτή θάλασσα.¹⁵ Εντελώς σχηματικά μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ενώ στην αλιεία ανοιχτής θάλασσας ο «τόπος», ο οποίος αποτελεί το σημείο αναφοράς για την οργάνωση της εργασίας, είναι το καΐκι, στη λιμνοθάλασσα ο «τόπος» είναι το συνολικό «λιμνοθαλάσσιο σύστημα», κυρίως σε ό, τι σχετίζεται με τις ιχθυοσυλληπτικές εγκαταστάσεις, τα λεγόμενα «χειμαδιά». Αυτό σημαίνει ότι απαιτείται μια διευρυμένη συλλογική οργάνωση της εργασίας, στην οποία συμμετέχουν με κατανομή αρμοδιοτήτων και βάρδιες όλα τα μέλη του Συνεταιρισμού. Στην περίπτωση της Βιστωνίδας ο αριθμός τους δεν ξεπερνά τα 40-50 άτομα. Όπως διαπιστώνεται από τις αφηγήσεις, δεν απαιτούνται εξειδικευμένες εργασιακές δεξιότητες, εκτός από σωματικές αντοχές. Η συνεργασία με ειδικούς (ιχθυολόγους, περιβαλλοντολόγους κ.λπ.) είναι αναγκαία και ενδείνεται σε περίπτωση μαζικής καταστροφής των αλιευτικών αποθεμάτων, ώστε να εντοπιστούν τα αίτια της και να αποφευχθεί μια μελλοντική καταστροφή. Η έναρξη του αλιευτικού έτους είναι

15. Για μια συνοπτική προσέγγιση για την οργάνωση της εργασίας, την οικολογική, κοινωνική και πολιτισμική διάσταση των λιμνοθαλασσών της Βόρειας Ελλάδας βλ. και Koutrakis 2011.

την 1 Μαρτίου και η λήξη στις 28 Φεβρουαρίου. Είναι αναγκαίο να ληφθεί υπόψη ότι η εργασία στα νταλιάνια δεν περιορίζεται μόνο στις τεχνικές του ψαρέματος αλλά και σε συμπληρωματικές εργασίες, οι οποίες είναι αναγκαίες για τη λειτουργικότητα των εγκαταστάσεων (επισκευές, βαψίματα, νέες κατασκευές, βελτιώσεις). Όπως επισημαίνεται πολύ καθαρά στον λόγο των πληροφορητών, η διαχείριση των αλιευμάτων στηρίζεται μέχρι σήμερα σε εμπειρικές γνώσεις που συγχροτούνται και εμπλουτίζονται από παρατηρήσεις στις κινήσεις των ψαριών («πάντα αντίθετα στο ρεύμα») και των νερών («μπασιά και ρήχη»), στις καιρικές αλλαγές, στην πορεία του φεγγαριού που επηρεάζει την κίνηση των νερών και τη ζωή στη λιμνοθάλασσα. Πρόκειται για τη συγκρότηση πρακτικών τεχνογνωσίας οι οποίες οδηγούν τόσο σε τεχνικές λύσεις όσο και στην επινοήση διαχειριστικών και προληπτικών μέτρων:

«Κι εκεί τα διαχειρίζεσαι [ενν. τα ψάρια] πού θα πάνε, ανοίγοντας και κλείνοντας πόρτες. Εκεί χρειάζονται περισσότερα χέρια γιατί υπάρχουν πολλές και διαφορετικές εργασίες (όχι μόνο το ψάρεμα). Μπορεί η δουλειά μας να φαίνεται ξεκούραστη αλλά δεν είναι καθόλου ξεκούραστη. Να είσαι πάνω στις πόρτες και να ανοίγεις ή να σταματάς νερά. Εδώ δουλεύουμε με τα νερά, μπορεί να είναι κατώτερη ψαριά να είναι 5 μέτρα από εσένα και να είναι εκεί δεν έρχονται κοντά στα φράγματα...

Τα ψάρια πάνε πάντα αντίθετα στο ρεύμα (εκτός από τα χέλια που ακολουθούν το ρεύμα). Δηλαδή “μπασιά” (έτσι το λέμε) είναι όταν το νερό της θάλασσας μπαίνει προς τη λίμνη, τότε έρχονται τα ψάρια. “Ρήχη” είναι όταν τα νερά της λίμνης, είτε λόγω βροχής είτε λόγω καιρού, βγαίνουν προς τη θάλασσα. Οπότε ο χειρισμός των πορτών εξαρτάται από τις διακυμάνσεις του καιρού (βροχή, άνεμος κ.λπ.), αν είναι το φεγγάρι γεμάτο ή μισό. Την τεχνογνωσία αυτή την γνωρίζουμε εμπειρικά. Το τελευταίο που έμαθα πριν από ένα-δυο χρόνια είναι ότι σε κάθε τέταρτο του φεγγαριού σταματάνε τα νερά, δεν κάνουν ούτε μπασιά ούτε ρήχη. Και το παρατηρήσαμε γιατί φορούσαν ψάρια μέσα, ήταν σταματημένο το οξυγόνο και δεν έκανε ούτε μπασιά ούτε ρήχη. Για να το αποτρέψεις αυτό, δεν μπορείς να κάνεις τίποτα. Απλά το ξέραμε και δεν περνούσαμε ψάρια εκείνη την εποχή. Βέβαια έχουμε οξυγονωτές, συνήθως όταν πέσει μεγάλη παραγωγή και έχουμε πολλά ψάρια σε ένα σημείο για να τα βοηθήσουμε μέχρι να τα βγάλουμε.»

Οι αρχές οργάνωσης της εργασίας, η παροχή δικαιωμάτων αλιείας στη Βιστωνίδα, καθώς και η κατανομή των κερδών προσδιορίζονται με πολύ μεγάλη ακρίβεια στο Καταστατικό του Αλιευτικού Συνεταιρισμού «Βιστωνίδας και Βιστωνικού κόλπου». Ο προσδιορισμός του τύπου

στην επωνυμία του Συνεταιρισμού σημαίνει και την κατοχύρωση δικαιωμάτων αλιείας των μελών του σε συγκεκριμένη περιοχή, ενώ η υπαγωγή του σε Σύνδεσμο Συνεταιρισμών Λιμνοθαλασσών (έδρα του είναι το Μεσολόγγι) δηλώνει τις διαφοροποιήσεις και συνεπώς τις ιδιαιτερότητες της λιμνοθαλάσσιας αλιείας.

Η λογική που διέπει το καταστατικό είναι εξισωτική (egalitarian), με την έννοια της ανυπαρξίας θεσμοποιημένων ή παγιωμένων (πολιτικά, οικονομικά κ.λπ.) σχέσεων ιεράρχησης και εκμετάλλευσης, καθώς κάθε ατομική πράξη προσδιορίζεται ηθικά από την υπόλοιπη ομάδα, η οποία την ελέγχει διαρκώς «ως κοινή γνώμη» και σε περίπτωση απόκλισης επιβάλλει τις ανάλογες μορφές κυρώσεων (Davies 1977: 110-125, Boehm 1993). Στο Καταστατικό αυτά δηλώνονται (άρθρο 3) ως ο πρώτος σκοπός της συνεταιριστικής οργάνωσης και μπορούν να θεωρηθούν και ως οι βασικές αρχές οργάνωσης των εργασιακών σχέσεων: «Ο Αλιευτικός Συνεταιρισμός αποσκοπεί με την ισότιμη εργασία και την αμοιβαία βοήθεια των συνεταιίρων στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη των μελών του μέσα σε μια κοινή επιχείρηση». Στην ίδια λογική, όταν προσδιορίζεται η προσωπική εργασία αναγράφει (άρθρο 11) ότι αυτή «δεν θεωρείται ότι παρέχεται στα πλαίσια σχέσης εξαρτημένης εργασίας». Βέβαια αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν πρόσωπα με ρόλο και ευθύνη στη οργάνωση των εργασιών. Όπως στο καΐκι όπου ο καπετάνιος έχει αυτή τη θέση, στη λιμνοθαλάσσια αλιεία υπάρχει επίσης ο «καπετάνιος», ο οποίος είναι υπεύθυνος σε κάθε βάρδια και «κάνει κουμάντο,» όχι σε σκάφος αλλά στο σύνολο των εργασιών που αφορούν την αλιευτική διαχείριση στο λιμναίο οικοσύστημα:

«Υπάρχει έλεγχος του διοικητικού επιτελείου του συνεταιρισμού ώστε να υπάρχει δημοκρατική κατανομή των εργατωρών. Κάθε βάρδια έχει έναν διοικητικό και έναν καπετάνιο, που κάνει κουμάντο στη βάρδια. Κάνει κατανομές στα φυλάκια, επιβλέπει τι ώρα θα βγουν τα ψάρια και πού θα πάνε, για να πάει να δουλέψει ο κόσμος. Αυτά τα κάνει ο καπετάνιος, όταν δει ότι κάποιος δεν δουλεύει μπορεί να τον τιμωρήσει. Έχει διάφορες τιμωρίες, από χρηματικά πρόστιμα μέχρι διαγραφή. Πάντα υπάρχουν και ο άρρωστος και ο τεμπέλης και ο αδιάφορος. Οπότε υπάρχουν οι τιμωρίες ώστε κάποιος να μην πληρώνονται εργαζόμενοι λιγότερο και κάποιος να δουλεύουν περισσότερο από τους άλλους. Από την πείρα μου, βλέπω ότι αν κάποιος δεν ανταποκρίνεται επαρκώς σε μια δουλειά, αν είναι σωστός ο καπετάνιος ή ο διοικητικός, μπορεί να τον εκμεταλλευτεί σε άλλο πόστο. Π.χ. αν κάποιος ξέρει να βάφει, μπορεί να εξαργυρώσει τη μη ενεργή συμμετοχή του στο ψάρεμα βάζοντας τις εγκαταστάσεις. Αντίστοιχα αν κάποιος ξέρει να χτίζει. Αν ο διοικητικός και ο

καπετάνιος γνωρίζει τον κόσμο, τι δουλειά κάνει ο καθέννας συμπληρωματικά με το φάρμακο, μπορεί να τον αξιοποιήσει ανάλογα. Τον καπετάνιο τον ορίζει η διοίκηση, το καταστατικό λέει ο παλαιότερος και πιο έμπειρος. Βέβαια το φιλότιμο παίζει μεγάλο ρόλο στη συνεργασία.»

Η εξισωτική λογική της συνεταιριστικής οργάνωσης αποτυπώνεται και στη δημιουργία συγκεκριμένων ασφαλιστικών δικλίδων που ενδεχομένως θα παγίωναν ή θα νομιμοποιούσαν σχέσεις εργασιακής ιεράρχησης ή εκμετάλλευσης. Οι κυριότερες από αυτές τις δικλίδες συνοπτικά είναι: α) η μεταφορά της τελικής ευθύνης των αποφάσεων για σοβαρά ζητήματα στη Γενική Συνέλευση των μελών και όχι στο πενταμελές Διοικητικό Συμβούλιο. Η Γενική Συνέλευση ορίζεται ρητά (άρθρο 24) ως «το ανώτατο όργανο του Συνεταιρισμού», β) η καταβολή ίσου χρηματικού ποσού συνεταιριστικού μερίσματος σε όλα τα μέλη, γ) αυστηρός έλεγχος και προσδιορισμός συγκεκριμένων προϋποθέσεων τόσο για τη δυνατότητα εκλογής στο ΔΣ όσο και για την ιδιότητα του μέλους ώστε να μη δημιουργούνται ανταγωνισμοί μεταξύ αντικρουόμενων συμφερόντων τα οποία να προκύπτουν από παράγοντες όπως σχέσεις συγγένειας, συμμετοχή σε ομοειδή ή παρεμφερή οργάνωση εργασίας κ.λπ. Ως προς αυτό, αξίζει να επισημανθεί ότι το ζήτημα ποιος μπορεί να (ή να μην) είναι μέλος του Συνεταιρισμού ή να διαγραφεί αποτέλεσε το επίκεντρο της πιο σημαντικής τροποποίησης του αρχικού καταστατικού (1945), η οποία έγινε το 2005. Αφορούσε τα άρθρα 6, 7, 8, 10, 21 και 27, τα οποία αναφέρονται στις προϋποθέσεις της αποδοχής ή/και διαγραφής συνταίρων, στα καθήκοντα και στις υποχρεώσεις τους, ενώ οι υπόλοιπες τροποποιήσεις προσδιορίζονται ως «αναπροσαρμοσείς» του αρχικού καταστατικού στις νέες νομοθεσίες. Με δεδομένο ότι στην Ελλάδα το επάγγελμα του αλιέα γενικότερα δεν μπορεί να κατοχυρωθεί με πιστοποίηση (πτυχία κ.λπ.), ούτε απαιτεί εξειδικευμένες γνώσεις ή δεξιότητες, η ανάγκη εξειδίκευσης των όρων ένταξης του μέλους στον Συνεταιρισμό —μια διαδικασία που δεν απαιτεί υψηλά χρηματικά κεφάλαια— λειτουργεί ως αντίβαρο σε στρατηγικές δημιουργίας κεφαλαιοκρατικών σχέσεων που θα είχαν ως επακόλουθα τη δημιουργία ιεραρχημένων σχέσεων εργασίας και τον μετασχηματισμό της αλιείας στη λιμνοθάλασσα σε μια καπιταλιστικού τύπου επιχείρηση.

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα, το οποίο προκύπτει από τη φύση της εργασίας στη λιμνοθάλασσα, είναι η ποσοτική κατανομή της εργασίας μεταξύ των συνταίρων και συνεπώς ο διαμοιρασμός του κέρδους. Όπως έχει αναφερθεί, η φύση της εργασίας χαρακτηρίζεται από αχραίες δια-

κυμάνσεις στους ρυθμούς της, οι οποίες κυμαίνονται από περιόδους με χαμηλή ή καθόλου εργασία στην αλιεία (τότε γίνονται έργα συντήρησης εγκαταστάσεων, επιδιορθώσεις εργαλείων όπως και η ενασχόληση με άλλες παραγωγικές δραστηριότητες) έως εικοσιτετράωρη εντατική εργασία (τρεις βάρδιες) σε περιόδους μετακίνησης των αλιευμάτων, οπότε γίνεται και η σύλληψή τους:

«Σε τρία γκρουπ είναι χωρισμένη η εργασία. Μπορεί να είναι και έξι, δηλαδή τα τρία γκρουπ ξανασπάνε στη μέση. Για τη μοιρασία. Πες π.χ. ότι αυτό το μήνα οικονομικά είμαστε εντάξει και πέφτουν κάποια επιπλέον φάρια και τα πουλάς 20.000. Βλέπεις πώς είναι τα πράγματα και λες: μπορώ να πληρώσω 10.000 και πληρώνεις από 200 ευρώ τον κάθε συνεταιίρο. Τα παίρνουν και μένουν κάποια χρήματα στο κοινό ταμείο. Τον άλλο μήνα δεν κάνεις τίποτα, επομένως δεν πληρώνεις. Υπάρχει η εποχή της αθερίνας στα μέσα Σεπτεμβρίου που έχουν πέσει η αθερίνα, και τα κεφάλια και ο Λαγός [εννοεί τη μικρή λιμνοθάλασσα δίπλα στη Βιστωνίδα] έχει φάρια. Και έχεις μια τεράστια παραγωγή. Πχ. από τα 300.000 που είναι ο ετήσιος τζίρος οι 250.000 βγαίνουν σε 1,5 μήνα. Εκείνη την περίοδο έχεις χρήματα, δίνεις προκαταβολές στους συνεταιίρους και στο τέλος κάνεις μια εκκαθάριση όπου κρατάς χρήματα για τους νεκρούς μήνες. Γιατί η παραγωγή τελειώνει Δεκέμβριο και έχεις τους επόμενους 5-6 μήνες που δεν έχει τίποτα έσοδα από την παραγωγή. Αυτούς τους μήνες ρυθμίζεις έξοδα, πληρωμές υπαλλήλων κ.λπ. Αυτή τη στιγμή είμαστε 3 [εννοεί συνεταιίροι], εγώ όταν μπήκα ήμασταν 86. Η δουλειά έβγαινε τότε πολύ πιο άνετα γιατί είμαστε πολύς κόσμος. Σήμερα, αναγκαστικά πρέπει να δουλέψεις πολύ πλέον. Δεν γίνονται 300-400.000 τζίρος με δουλειά στην πλάκα. Κάποιοι πρέπει να δουλέψουν πάρα πολύ. Και όχι μόνο αυτοί που φαρεύουν αλλά και αυτοί που έχουν ευθύνες όταν έρχονται τα φάρια, κάποιοι πρέπει να τα περάσουν. Είναι πολύ υπεύθυνες θέσεις. Δουλειά έχει για να προσελκυσθούν νέα μέλη.»

Κατά τις περιόδους υψηλών ρυθμών εργασίας και συνακόλουθα της αύξησης των αναγκών σε εργατικά χέρια, η τακτική που ακολουθεί ο Συνεταιρισμός δεν είναι η, έστω παροδική, εγγραφή νέων μελών, η οποία θα δημιουργούσε τόσο λογισμικά ζητήματα στην κατανομή των μεριδίων όσο και δικαιώματα ή υποχρεώσεις που απορρέουν από την ιδιότητα του συνεταιριστικού μέλους. Ο Συνεταιρισμός μετατρέπεται σε εργοδότη, προσλαμβάνοντας εποχικούς μισθωτούς αλιεργάτες. Αυτοί μπορεί να είναι μέλη του συνεταιρισμού, όμως με σχέση εξαρτημένης εργασίας, παρέχοντάς τους τη δυνατότητα, μέσω υπερεργασίας, να αυξήσουν το προσωπικό τους εισόδημα, ή εξωτερικοί εργάτες που επιθυμούν να αποκτήσουν ένα εισόδημα συμπληρωματικό στην κύρια (ή μη υπάρχουσα τη συγκεκριμένη περίοδο) απασχόλησή τους.

Επίσης, όπως διαπιστώνεται και από το εθνογραφικό υλικό, η επισφάλεια της αλιευτικής δραστηριότητας αντιμετωπίζεται μέσω προκαταβολών, δανείων κ.λπ. από τα αποθεματικά του κεφαλαία. Σε αρκετά άρθρα του Καταστατικού του Συνεταιρισμού υπάρχει ιδιαίτερη μέριμνα για τη χρήση των αποθεματικών κεφαλαίων του για παροχή οικονομικής βοήθειας στα μέλη που έχουν ανάγκη.

Συμπερασματικά

Η διερεύνηση των εργασιακών σχέσεων στην αλιεία φέρνει αναπόφευκτα στο προσκήνιο το αφετηριακό ζήτημα της σχέσης ανθρώπου και περιβάλλοντος, πρωταρχικό ακόμα και σήμερα στη μετα-νεωτερική κοινωνία και επικαθοριστικό στις σύγχρονες μορφές εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων. Αποτελώντας ένα πεδίο έρευνας για ανανοσηματοδοτήσεις και επαναξιολογήσεις, η σχέση αυτή θέτει ερωτήματα για τη σχέση μεταξύ φύσης και πολιτισμού στις μετα-νεωτερικές κοινωνίες. Ο Βρετανός ανθρωπολόγος Tim Ingold (2000), ο οποίος μελέτησε σύγχρονες κυνηγετικές και συλλεκτικές κοινωνίες, εισηγήθηκε για την ερμηνεία τους το τριμερές σχήμα «διαβίωση (livelihood), κατοίκηση (dwelling), δεξιότητες (skill)» ως έναν τρόπο προσέγγισης και αντίληψης του περιβάλλοντος μέσα από την «ενσύνειδη δράση» (agency) των υποκειμένων.

Η αλιεία στις λιμνοθάλασσες μπορεί να αποτελέσει ένα παράδειγμα μελέτης περίπτωσης στο πώς σύγχρονες κοινωνίες με εξειδικευμένες γνώσεις και σύγχρονο τεχνολογικό εξοπλισμό προσπορίζονται αγαθά, εν προκειμένω αλιεύματα, σε μια σχέση υψηλής εξάρτησης από «οικολογικούς» παράγοντες σε ένα πλαίσιο περιορισμών και ορίων που θέτει η φύση: βιοτικοί και αβιοτικοί παράγοντες, κλιματική αλλαγή, αλλαγές στη θερμοκρασία, εδαφικές προσχώσεις κ.ά. Η αλιεία στη λιμνοθάλασσα αποτελεί μια μελέτη περίπτωσης επινόησης στρατηγικών, τεχνικών και πρακτικών προκειμένου ο άνθρωπος να αναμετρηθεί με περιορισμούς και αντιξοότητες που θέτουν δύο φυσικά περιβάλλοντα, συγκεκριμένα το υδάτινο και το χερσαίο. Τεχνικές, μορφές συλλογικής οργάνωσης και αξιοποίησης γνώσεων (εμπειρικών και βιωματικών) επιστρατεύονται για αυτό.

Από όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω διαπιστώνουμε ότι οι τεχνολογικές επεμβάσεις και η εργασία στις λιμνοθάλασσες την καθιστούν εξαρτώμενη από αλληλεπιδράσεις του υδάτινου και χερσαίου οικοσυστήματος οι οποίες επικαθορίζουν και το τελικό αποτέλεσμα. Πρόκει-

ται για τη διαμόρφωση μιας κατάστασης προσπορισμού αγαθών από φυσικούς πόρους, όπου αφενός ανθρώπινες επεμβάσεις—υποδομές, εργαλεία, τεχνικές, στρατηγικές— μπορούν να αυξήσουν την παραγωγική δυναμικότητα, αφετέρου σε περίπτωση καταστροφής λόγω φυσικών φαινομένων ή ανθρώπινων έργων στη στεριά, η καταστροφή μπορεί να είναι μαζική και ραγδαία.

Η αβεβαιότητα και επισφάλεια αυτή για τους αλιείς της λιμνοθάλασσας αντισταθμίζεται με πρακτικές όπως η συμπληρωματική αναζήτηση εργασίας (παράκτια αλιεία, επιπρόσθετη εργασία στις περιόδους ύπαρξης μεγάλων αποθεμάτων στη λιμνοθάλασσα, μισθωτή εργασία σε επιχειρήσεις εστίασης, στον τουρισμό κ.λπ.). Θεσμικά, υπάρχει η πρόνοια για μια βραχυπρόθεσμη αντιμετώπιση του προβλήματος με την παροχή δανείων από τα αποθέματα του Συνεταιρισμού.

Τελικά, ο «κόσμος της λιμνοθάλασσας» χαρακτηρίζεται από ευαλωτότητα (vulnerability) ως συνέπεια της μεταίχμιακής κατάστασης στην οποία βρίσκεται. Αφενός φυσικοί περιορισμοί (ικανότητα των φυσικών πόρων, κλιματικές αλλαγές κ.ά.) θέτουν όρια και αφετέρου ο άνθρωπος εγκαλείται να αντεπεξέλθει σε αυτά με πρακτικές οι οποίες είναι κοινωνικά και ιστορικά προσδιορισμένες. Στην προνεωτερική κοινωνία οι πρακτικές προσανατολίζονταν στην αναζήτηση επιπρόσθετης ή συμπληρωματικής εργασίας στον πρωτογενή τομέα της παραγωγής (γεωργία, κτηνοτροφία), στη νεότερη κοινωνία η αναζήτηση εργασίας εξαρτάται από τις ανάγκες μιας ευρύτερης αγοράς που αφορά τον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα της παραγωγής. Προκύπτουν έτσι δύο ερωτήματα: α) η νοηματοδότηση της αλιείας στη λιμνοθάλασσα ως επιπρόσθετης εργασίας, ως συμπληρωματικής του εισοδήματος, σε μια διαδικασία αναζήτησης απασχόλησης, με δεδομένο ότι πρόκειται για μια εργασία που δεν απαιτεί ιδιαίτερες δεξιότητες ή γνώσεις, β) η εμπλοκή της αλιείας στη λιμνοθάλασσα σε έναν ανταγωνισμό με κριτήρια καταναλωτικών προτιμήσεων και πρακτικών προσδιοριστικών του ύψους της «αξίας» χρήσης του προϊόντος, ως νωπών αλιευμάτων που απευθύνονται σε συγκεκριμένες αγορές με το ενδεχόμενο επέκτασης της αλιευτικής δραστηριότητας και στον δευτερογενή τομέα της μεταποίησης. Εδώ ελλοχεύει ο κίνδυνος του μετασχηματισμού μιας συλλογικής οργάνωσης της παραγωγής με «παραδοσιακά» χαρακτηριστικά σε εργασιακές σχέσεις κεφαλαιοκρατικού τύπου.

Η συνεταιριστική οργάνωση της αλιείας στη λιμνοθάλασσα ως πρακτικής για τη διαχείριση όψεων του ευάλωτου και του ανασφαλούς μιας βασικής παραγωγικής δραστηριότητας θα μπορούσε να αξιοποιηθεί, και στη μετανεωτερική κοινωνία, ως ιστορικά διαμορφωμένη

μορφή οργάνωσης ενός τρόπου προσπορισμού αγαθών με στόχο την αντιμετώπιση προβλημάτων της σχέσης ανθρώπου και της θάλασσας ως φυσικού πόρου.

Έτσι, αν η ευαλωτότητα αποτελεί ένα δομικό στοιχείο της αλιευτικής δραστηριότητας και της εξάρτησής της από φυσικούς/οικολογικούς παράγοντες, την οποία, όπως είδαμε, με διάφορες πρακτικές και στρατηγικές (δάνεια, δυνατότητες επιπρόσθετης εργασίας, αποζημιώσεις κ.λπ.) επιχειρεί να αντιμετωπίσει η συνεταιριστική οργάνωση της εργασίας στη λιμνοθάλασσα, στο ενδεχόμενο μιας επιχειρηματικής κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της αλιευτικής παραγωγής προστίθεται ακόμη εντονότερα ο παράγοντας της επισφάλειας.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Boehm, Christopher (1993). Egalitarian behavior and reverse dominance hierarchy. *Current Anthropology*, 34(3), 227-254.
- Bollig, Michael (2014). Resilience. Analytical Tool, Bridging Concept or Development Goal? Anthropological perspectives on the Use of a Border Object. *Zeitschrift für Ethnologie*, 139(2), 253-279.
- Cleyet-Merle, Jean-Jacques (1984). *Techniques d'acquisition: cueillette, chasse, pêche*. Paris: Guides Ethnologiques 2, Editions de la Réunion des Musées Nationaux.
- Davis, John (1977). *People of the Mediterranean. An essay in comparative social anthropology*. London-Boston: Routledge & Kenan Paul.
- Koutrakis, E. T., Tsikliras, A. C. & Sinis, A. I. (2005). Temporal variability of the ichthyofauna in a Northern Aegean coastal lagoon (Greece). Influence of environmental factors. *Hydrobiologia*, 543, 245-257.
- Koutrakis, E. T., Conides, A., Parpoura, A. C., Van Ham, E. H., Katselis G. & Koutsikopoulos, C. (2007b). Lagoon Fisheries' Resources in Hellas. Chapter 6, in *State of Hellenic Fisheries*, ed. C. Papaconstantinou, A. Zenetos, V. Vassilopoulou and G. Tserpes. Athens: Hellenic Centre for Marine Research, 223-234.
- Koutrakis, M. (2011). Fisheries in the lagoons of northern Greece: cultural aspects and indicators of biological integrity. In Thymio Papayiannis & David Prichard (eds), *Culture and wetlands in the Mediterranean: an evolving story*. Athens: Medina, 161-171.
- Lorey, Isabell (2015). *State of Insecurity. Government of the precarious*. London-New York: Verso.

- Mylona, D. (2008). Eating Fish in Greece from 500 BC to AD 700. A story of impoverished fishermen of lavish fish banquets? *BAR International Series* 1754, Oxford: Archaeopress.
- Mylona, D. (2021). Catching tuna in the Aegean: biological background of tuna fisheries and the archaeological implications. *Anthropozoologica* 56(2), 23-37.
- Nadel-Klein, Jane (2003). *Fishing for Heritage. Modernity and Loss Along the Scottish Coast*. Oxford-New York: Berg.

Ελληνόγλωσσον

- Αλεξάκης, Ελευθέριος (2004). Μορφές αλιείας στη Νοτιοανατολική Λακωνία (Βάτικα). *Τετράδια εργασίας* 27, 183-221.
- Ανδρούδης, Πασχάλης & Κυρανούδης, Παναγιώτης (2019). *Μονή Βατοπεδίου και λίμνη Βιστωνίδα κατά τη Βυζαντινή και Οθωμανική περίοδο*. Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης.
- Γεωργαντζής, Πέτρος (2008). Βιστωνίδα και Βατοπέδι. Ιστορική Διερεύνηση του Θέματος.
- Δημητρόπουλος, Δημ. & Ολυπίτου, Ευδ. (επιμ.) (2010). *Ψαρεύοντας στις ελληνικές θάλασσες. Από τις μαρτυρίες του παρελθόντος στη σύγχρονη πραγματικότητα*. *Τετράδια Εργασίας* τ. 33, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών-ΕΙΕ.
- Θεολογίδης, Χριστόδουλος (2008). *Περιβαλλοντικά προβλήματα των κεφαλοειδών (Pisces: Mugilidae) στο Λιμνοθαλάσσιο σύστημα του Βιστωνικού Κόλπου*, μεταπτυχιακή εργασία. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Ingold, Tin (2000). *Η αντίληψη του περιβάλλοντος. Δοκίμια για τη διαβίωση, την κατοίκηση και τις δεξιότητες* (μτφρ. Αγγελική Βρεττού). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κοβάνη, Ελένη (συνεργασία Καλλιस्थένη Αβδελίδη) (2002). *Λιμνών αποξηράνσεις: μελέτη αιφφορίας και πολιτιστικής ιστορίας*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Κουτράκης, Μάνος (1994). *Βιολογία και δυναμική των πληθυσμών των κεφαλών (Pisces Mugilidae) στη λίμνη Βιστωνίδα και τη λιμνοθάλασσα του Πόρτο-Λάγος*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κουτράκης, Μάνος (2000). *Αλιευτική διαχείριση των λιμνοθαλασσών της Βόρειας Ελλάδας, προτάσεις και προβλήματα*. ΕΘΙΑΓΕ ΙΝΑΛΕ.
- Leroi-Gourhan, André (2000). *Το έργο και η ομιλία του ανθρώπου*, τόμ. Α' Τεχνική και γλώσσα, τόμ. Β' Η μνήμη και οι αριθμοί (μτφρ. Αγγ. Ελεφάντη). Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Μπάδα, Κωνσταντίνα (2004). *Ο κόσμος της εργασίας. Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18ος-20ός αι.)*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Μπάδα, Κωνσταντίνα (2010). Συντελεστές, τρόποι και μέσα επιβίωσης της «παραδοσιακής» αλιευτικής δραστηριότητας στο Μεσολόγγι-Αιτωλικό: Ο τόπος, η οικογένεια, ο λαϊκός πολιτισμός. *Τετράδια Εργασίας*, 33, 155-181.

- Μυλωνά, Δ., Κ. Μουστάκας & Μ. Κουτράκης (2007). Αλιευτικές παραδόσεις και νεωτερισμοί σε εσωτερικά και παράκτια νερά της Β. Ελλάδας. Στο *Πρακτικά του 13ου Συνεδρίου Ελλήνων Ιχθυολόγων*, Μυτιλήνη 27-30 Σεπτεμβρίου 2007, 5-9.
- Narotzky, Susana (2007). *Οικονομική Ανθρωπολογία. Νέοι προσανατολισμοί* (μτφρ. Αθηνά Σίμογλου). Αθήνα: Σαββάλας.
- Σπυριδάκης, Μάνος (2018). *Homo Precarius. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο.
- Τσακάκης, Σπύρος (1956). *Η αλιεία εν Ελλάδι και εις τας προηγμένας χώρας*. Αθήνα: Γραφικαί Τέχναι «Διαλησμάς».
- Τσαντηρόπουλος, Άρης & Οικονόμου, Ανδρομάχη (2019). Θάλασσα και πολιτιστική κληρονομιά. Πρακτικές και μετασχηματισμοί της αλιευτικής παράδοσης στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Ανακοίνωση στην Επιστημονική Διημερίδα με τίτλο «Άλλοτε η θάλασσα», 7-8 Νοεμβρίου 2019, Αθήνα: διοργάνωση ΜΝΗΜΩΝ ΕΜΝΕ, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Τμ. Ιστορίας-Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ.

Περιθωριοποίηση και κίνδυνος: Νησιώτες, πρόσφυγες και μετανάστες στη Λέσβο

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΑΡΑΚΑΣΙΔΟΥ*

*σχεδόν δε τι και μητρόπολις
η Λέσβος υπάρχει των αιολικών πόλεων.
(Στράβων: 132.2.1)*

Εισαγωγή

ΚΑΤΑ τη διάρκεια της νύχτας της 9ης Ιανουαρίου 2021, τρία άτομα έχασαν τη ζωή τους στη μονάδα εντατικής θεραπείας του Βοστανείου νοσοκομείου της Μυτιλήνης, εξαιτίας επιπλοκών της Covid-19. Το γεγονός αυτό σόκαρε το νησί, ιδιαίτερα διότι δύο από τα θύματα ήταν μεσήλικες. Συνολικά, 34 άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους στο νησί από την αρχή της πανδημίας, «το δε νέο έτος (2021), δεν ξεκίνησε με τις καλύτερες προϋποθέσεις για το νησί της Λέσβου καθώς τις πρώτες εννέα μέρες, πέντε άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους».¹ Τρεις ημέρες αργότερα, στις 12 Ιανουαρίου, η Λέσβος διατάχθηκε να τεθεί σε αυστηρό εγκλεισμό.² Συνολικά αναφέρθηκαν 515 κρούσματα, αλλά αυτό που ανησύχησε περισσότερο τις αρχές δημόσιας υγείας ήταν ότι 103 από τα κρούσματα διαγνώστηκαν στις αρχές του Ιανουαρίου.³

Τα στοιχεία, ωστόσο, των ΜΜΕ αναφορικά με τους αριθμούς της πανδημίας δεν παρέχουν καμία ανάλυση σχετικά με την επίπτωση και

* Καθηγήτρια, Τμήμα Ανθρωπολογίας, Department of Anthropology, Wellesley College, akarakas@wellesley.edu

1. <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/ygeia/3-nekroi-apo-koronoio-sti-mytilini-mesa-se-liges-ores>

2. <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/ygeia/fek-gia-skliro-lockdown-sti-lesbo-ti-problepei>

3. <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/ygeia/synagermos-sti-lesbo-23-nea-kroysmata-panelladika-866-kroysmata>

Φωτ. 1. Το παλιό Καρά Τεπέ

Πηγή: <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/astynomiko-reportaz/exihniasi-klopis-sto-kyt-toy-kara-tepe>

τη θνησιμότητα στο τοπικό/νησιωτικό και στο προσφυγικό/μεταναστευτικό πλαίσιο. Η πανδημία της άνοιξης του 2020 βρήκε περίπου 20.000 πρόσφυγες και μετανάστες αιτούντες άσυλο εγκλωβισμένους στη Λέσβο ως αποτέλεσμα του «Ευρωπαϊκού Καθεστώτος Ασύλου» που μετέτρεψε τη Λέσβο σε ένα νησί «φυλακή» (Bousiou 2020). Δεδομένων των άθλιων συνθηκών διαβίωσης, εκφράστηκαν φόβοι ότι οι δομές φιλοξενίας θα μετατραπούν σε έναν τόπο υπερμετάδοσης του ιού. Ενώ οι ελληνικοί και διεθνείς οργανισμοί προσπάθησαν να εκπαιδεύσουν και να συγκρατήσουν τους κατοίκους του καταυλισμού της Μόριας, οι νησιώτες άρχισαν να τους θεωρούν ως πιο άμεσο κίνδυνο. Δεν θα μάθουμε ποτέ αν οι αλλοδαποί ήταν αυτοί που πραγματικά διέσπειραν τον ιό ή οι Έλληνες ιερείς που αρνήθηκαν να κλείσουν τις εκκλησίες και «εξεγέρθηκαν» στους κανόνες εγκλεισμού.⁴ Γνωρίζουμε όμως ότι η πανδημία έφερε στην επιφάνεια όλες τις αντιφάσεις που η άφιξη των ξένων επέφερε στη ζωή του νησιού τα τελευταία πέντε χρόνια.

Η πλειονότητα των 20.000 προσφύγων/μεταναστών διαμένουν στον καταυλισμό της Μόριας, σε συνθήκες διαβίωσης που χαρακτηρίζονται από τον τοπικό Τύπο ως κτηνώδεις.⁵ Μια πυρκαγιά κατέστρεψε τον

4. <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/koinonia/antartiko-apo-toys-papades-tha-anoixoy-n-kanonika-oi-ekklisies-ta>

5. <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/arthra-gnomes/i-moria-einai-ktinodia>

καταυλισμό στις 9 Σεπτεμβρίου του 2020, αφήνοντας χιλιάδες από αυτούς άστεγους και τους νησιώτες άφωνους και φοβισμένους.⁶ Σύμφωνα με ειδησεογραφικές πηγές, οι ίδιοι οι πρόσφυγες/μετανάστες ήταν αυτοί που προκάλεσαν την πυρκαγιά, όταν ορισμένοι από αυτούς βρέθηκαν την προηγούμενη ημέρα θετικοί στον ιό και τους ζητήθηκε να παραμείνουν σε καραντίνα.⁷ Τα 35 άτομα που διαγνώστηκαν θετικά στον ιό ξέφυγαν από τις αρχές δημόσιας υγείας, με αποτέλεσμα να ζητηθεί από τους κατοίκους του νησιού να παραμείνουν στα σπίτια τους μέχρι αυτοί να εντοπιστούν. Ο τοπικός Τύπος αναφέρθηκε στο «Χάος της Μυτιλήνης», καθώς μετανάστες και πρόσφυγες συγκρούστηκαν αργότερα με τις αστυνομικές δυνάμεις, εκφράζοντας τη δυσαρέσκειά τους για τον εγκλωβισμό τους στη Λέσβο.⁸ Παρά την ανθρωπιστική βοήθεια για την κατασκευή νέων κατοικιών για τους ξένους, τόσο από ελληνικές όσο και από διεθνείς υπηρεσίες, η προσφυγική/μεταναστευτική κρίση που ξεκίνησε για τη Λέσβο το 2015 δεν έχει τελειώσει, θέτοντας τους κατοίκους του νησιού σε ένα καθεστώς οριακότητας όπου οι «γυμνές» και «ιερές» ζωές τους —δανειζόμενα τα λόγια του Agamben (1995)— θεωρούνται ότι βρίσκονται σε κίνδυνο.

Φαίνεται ότι πράγματι ζούμε σε μια «κατάσταση εξαιρέσης» (Agamben 2005), βιώνοντας μια αδιανόητη ιστορική μετάβαση η οποία, όπως είναι επόμενο, αμφισβητεί τις ηθικότητες (moralities) και αυξάνει τις ανησυχίες τους. Ο Homi Babha (1990) συζητά πώς ο ανθρωπιστικός λόγος πρέπει να αντέξει σε στιγμές όπου η ιστορία φαίνεται να βρίσκεται σε κενό. Από το δραματικό καλοκαίρι του 2015, η ανθρωπιστική ανταπόκριση στην προσφυγική κρίση, γενικά αλλά και στο νησί της Λέσβου ειδικότερα, ήταν αυθόρμητη αλλά και υπερβολικά «δυσοίωνη». Ζούμε σε έναν κόσμο που φαίνεται να αρνείται να εγγυηθεί στους πρόσφυγες τις ελευθερίες και τα δικαιώματα που απολαμβάνουν και θεωρούν δεδομένα οι άνθρωποι στη Δύση. Στο όνομα της ανθρωπότητας, χιλιάδες προσωπικότητες και άνθρωποι επιχειρήσαν να βοηθήσουν και να υποστηρίξουν τους πρόσφυγες-μετανάστες στην επίπονη εμπειρία τους. Άνθρωποι με διαφορετικό υπόβαθρο φάνηκε ότι έγιναν ειδικοί για τη Λέσβο: διασημότητες, αναρχικοί, θρησκευτικοί ηγέτες, διεθνείς οργανώσεις, ανθρωπιστικές οργανώσεις, κοινωνιολόγοι, ανθρωπολόγοι

6. <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/astynomiko-reportaz/nyhtakolasis-stis-floges-kyt-tis-morias-ekkenothike>

7. <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/ygeia/35-ta-kroysmata-koronoioy-sti-moria>

8. <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/astynomiko-reportaz/haosti-mytilini>

και πολλοί εθελοντές από κάθε γωνιά του δυτικού κόσμου. Ωστόσο, ήταν οι κάτοικοι της Λέσβου που βρέθηκαν πρόσωπο με πρόσωπο με τους πρόσφυγες/μετανάστες και έτσι δοκιμάστηκε με αμετάκλητο τρόπο η ανθρωπινότητά τους. Αυτό είναι το πεδίο στο οποίο επιδιώκω να εισχωρήσω με την παρούσα μελέτη, μια επικράτεια όπου οι δυτικές και οι τοπικές αντιφάσεις συναγωνίζονται για την εξουσία κατά την κατασκευή των ανθρωπιστικών λόγων και των ανταποκρίσεων στην προσφυγική κρίση.

Το καλοκαίρι του 2015 διενήργησα συμμετοχική παρατήρηση στο ερημωμένο χωριό Κλειώ, στο οποίο διαμένουν περίπου 400 και κυρίως ηλικιωμένοι κάτοικοι. Το άρθρο θα ξεκινήσει με την αφήγηση των συναντήσεων με χωρικούς και πρόσφυγες/μετανάστες και θα πραγματευτεί τις τρεις τοπικές ηθικές απαντήσεις που αναδύθηκαν: τον καπιταλισμό της προσφυγιάς, τον προσφυγικό συναισθηματισμό και τη σιωπηρή αδιαφορία. Στη συνέχεια το ενδιαφέρον θα στραφεί στην αντίδραση της Δύσης στην κρίση, καθώς κινητοποίησε τις ανθρωπιστικές της οργανώσεις που εισήλθαν στο νησί για την υποβοήθηση των προσφύγων στη διαδικασία αναζήτησης ασύλου. Οι κάτοικοι του χωριού Κλειώ βίωσαν την είσοδο ακόμη περισσότερων ξένων στο χωριό τους, καθώς διάφορες ΜΚΟ έγιναν μέρος των καθημερινών συναντήσεών τους. Το συμβούλιο του χωριού αρνήθηκε να παράσχει χώρο μόνιμης εγκατάστασης στους πρόσφυγες, αλλά επέτρεψε στις ΜΚΟ να χρησιμοποιήσουν προσωρινά χώρους για την υποστήριξη και πρώτες βοήθειες για τους πρόσφυγες/μετανάστες. Ο φόβος και το αίσθημα κινδύνου ήταν ο κυριότεροι λόγοι για αυτή την απόφαση, καθώς ο ερχομός των άπορων προσφύγων και μεταναστών αποτέλεσε για αυτούς μια απειλή ενάντια στο αίσθημα ασφάλειας που παρείχε το ελληνικό κράτος, δίνοντας ταυτόχρονα στους νησιώτες μια γεύση του νέου παγκόσμιου, ανασφαλούς και επικίνδυνου κόσμου. Τα τελευταία εκατό χρόνια, οι νησιώτες συμμετέχουν, αν και συνοριακά περιθωριοποιημένοι, στην ελληνική εθνική ομοιογενή κοινότητα, διατηρώντας ωστόσο το γλωσσικό τους ιδίωμα και τα νησιωτικά έθιμά τους. Η ενσωμάτωση στο ελληνικό έθνος-κράτος το 1914 έδωσε τέλος στην οθωμανική αιολική κοινωνικοοικονομική και πολιτιστική περίοδο, ενώ επικράτησε η συμβολική απόσταση από τις τουρκικές ακτές και το αίσθημα φόβου και ανασφάλειας εξαιτίας της γειτνίασης με την Τουρκία. Αυτή η αίσθηση κινδύνου συνδυάζεται τώρα με την έλευση χιλιάδων προσφύγων/μεταναστών που λογίζονται ως απειλή μετάλλαξης σε πολυπολιτισμική την κοινωνία τους. Ο κίνδυνος γενικότερα και ειδικότερα στο πεδίο της ιατρικής (Lock 1998) μεταφράζεται εύκολα σε «ρίσκο», αλλά ο κίνδυ-

νος που γίνεται αντιληπτός από τους κατοίκους του νησιού δεν μπορεί να εκφραστεί με αριθμητικούς υπολογισμούς ρίσκου. Είναι απλά εκεί.

Το άρθρο αυτό φιλοδοξεί επίσης να συνεισφέρει στην αναδυόμενη επιστημονική βιβλιογραφία για την προσφυγική κρίση. Αρκετοί συνάδελφοι παρακολούθησαν ή/και ανέλυσαν την κρίση. Ανθρωπολόγοι στο Τμήμα Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου ίδρυσαν ένα παρατηρητήριο το οποίο κινητοποίησε ντόπιους, Έλληνες και μελετητές από το εξωτερικό να ασχοληθούν με την εν λόγω κρίση. Πρόκειται για μια εντυπωσιακή αναδυόμενη βιβλιογραφία, με τον Ευθύμιο Παπαταξιάρχη (2016^α, 2016^β), με μακρά ερευνητική και εκπαιδευτική εμπειρία στο νησί της Λέσβου, να είναι ο πρώτος που εισήγαγε την ανθρωπολογική κοινότητα στη μαρτυρία του για αυτή την κρίση. Ακολουθεί με συστηματική παρουσίαση των μεταβαλλόμενων γραφειοκρατικών κανόνων η Κατερίνα Ροζάκου (2017). Η Sara Green (2019) προσφέρει μια συζήτηση για το πώς η πόλη του Μολύβου έχει βιώσει τον όγκο της άφιξης των σκαφών και ενώ βοήθησε τους πρόσφυγες/μετανάστες, όπως και οι άνθρωποι στο χωριό Κλειώ, εξέφρασε επίσης θυμό και καχυποψία.

Άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες χρησιμοποίησαν τα θεωρητικά εργαλεία του κλάδου τους για να ερμηνεύσουν τα γεγονότα. Για παράδειγμα, οι Miller και Schoutis (2017) προσπαθούν να ερμηνεύσουν τον τρόπο με τον οποίο η χρήση δημόσιων χώρων έχει δημιουργήσει μια μορφή δυστοπίας που απειλεί την Ελληνοτοπία του παρελθόντος. Η Alexandra Bousiou (2020) αφηγήθηκε αριστοτεχνικά τη σταδιακή μεταμόρφωση της Λέσβου σε ένα «νησί-φυλακή». Η Anja Franck (2018) εξέτασε την προσφυγική κρίση της Λέσβου ως «καταστροφικό καπιταλισμό», ενώ η Andrea Cederquist (2019) μελέτησε την ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών για την υποστήριξη των προσφύγων/μεταναστών. Τα συμπεράσματά της θέτουν τον τόνο και της παρούσας προσέγγισής μου: Ότι συνέβη στη Λέσβο μπορεί να ειπωθεί με μια δραματική αφήγηση. Άνθρωποι έφυγαν σε πρωτοφανείς αριθμούς, άνθρωποι πέθαναν, άνθρωποι άντεξαν στην πρόκληση και βρήκαν δύναμη και καλοσύνη. Αλλά άνθρωποι επίσης απέτυχαν, ήταν μοχθηροί, ρατσιστές και βίαιοι. Αυτά είναι ακριβώς τα συστατικά μιας δραματικής ιστορίας για τα διεθνή μέσα ενημέρωσης, τα οποία βρίσκονται σε συνεχή πόλεμο για την ενημέρωση των αναγνωστών, των θεατών και των «υποστηρικτών» τους. Αυτή είναι επίσης μια ιστορία για ορισμένους από τους οργανισμούς που χρησιμοποίησαν την κατάσταση αυτή με σκοπό να αντλήσουν χρήματα – ένα δίκοπο μαχαίρι (Cederquist 2019: 520).

Συναντήσεις

Η Λέσβος είναι ένα από τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου και, καθώς οι ανατολικές και βόρειες ακτές της απέχουν λιγότερο από δέκα χιλιόμετρα από την Τουρκία, εκτιμάται ότι το 45% των προσφύγων/μεταναστών που διέβησαν στην Ελλάδα το 2015 πέρασαν πρώτα από τη Λέσβο στο ταξίδι τους προς τη δυτική Ευρώπη (Kaspereh 2016). Προέρχονται από χώρες της Ασίας, της Αφρικής και της Μέσης Ανατολής, όπως είναι η Συρία, το Ιράκ, το Αφγανιστάν, η Σομαλία, το Μπαγκλαντές και το Μαρόκο. Η πρώτη συνάντησή μου με το νησί ήταν πριν από δέκα χρόνια, όταν το ερημωμένο και ανεμοδαρμένο χωριό Κλειώ έμοιαζε, τρόπος του λέγειν, να βρίσκεται στην άκρη του κόσμου. Οι Οθωμανοί χρησιμοποίησαν το όνομα *Kliu* για τον μικρό οικισμό που κατοικούσαν ανάμεικτα χριστιανοί και μουσουλμάνοι. *Kliu*, επίσης, ονομάζουν μέχρι σήμερα οι κάτοικοι του νησιού τα γερά πετρόκτιστα σπίτια με θέα στο Αιγαίο και στις τουρκικές ακτές.⁹ Παρά την εγγύτητα του νησιού με τις ακτές της Τουρκίας και το γεγονός ότι ορισμένοι ηλικιωμένοι χωρικοί μιλούν ακόμη κάποια τουρκικά, οι περισσότεροι από αυτούς δεν έχουν πάει ποτέ στην Τουρκία. Υπάρχουν και κάποιοι που ταξίδεψαν εκεί, αλλά το κρατούν ως επτασφράγιστο μυστικό ακόμη και από την οικογένειά τους, από αίσθημα ντροπής. Αυτή η «αποστασιοποίηση» και η ανωμαλία του διπτύχου γείτονας/εχθρός γοήτευσε την ανθρωπολογική περιέργειά μου και με έκανε να επιστρέφω ευλαβικά κάθε καλοκαίρι στο νησί.

Για τουλάχιστον δέκα χρόνια επίσης, το χωριό Κλειώ είναι μάρτυρας της άφιξης «παράτυπων μεταναστών», οι οποίοι διέσχισαν το χωριό και τους γύρω δρόμους στην πορεία τους προς την πόλη της Μυτιλήνης, όπου καταγράφονταν από τις αστυνομικές αρχές. Συναντήσαμε μια τέτοια ομάδα νεαρών ανδρών που περπατούσαν κατά μήκος του δρόμου μια ζεστή νύχτα του Αυγούστου το 2014. Ήταν δεκαπέντε αγόρια από το Αφγανιστάν, τα οποία προσπαθούσαν να βρουν τον δρόμο προς την Μυτιλήνη μια σκοτεινή, αφέγγαρη νύχτα. Οι κάτοικοι του χωριού Κλειώ έλεγαν χαρακτηριστικά: «βγένειν, βγένειν, συνέχεια βγένειν». Οι κάτοικοι του χωριού δεν είχαν καμία πραγματική επαφή

9. Εκτός από την ομορφιά του χωριού, αυτό που μου τράβηξε την προσοχή ήταν μια μπερδεμένη «συμβολική γεωγραφία» με την οποία εξακολουθούσα να αναμετρώμαι όταν αντίκριζα την τουρκική ακτή: σε αντίθεση με την ελληνική (και ευρωπαϊκή) συμβολική γεωγραφία που έχει την Τουρκία στην Ανατολή, σε αυτό το μέρος της Λέσβου η Τουρκία βρισκόταν στον Βορρά.

με τη συνοριακή ροή και, μολονότι τους αντιλαμβάνονταν ως μια περαστική απειλή, δεν έδειχναν σημάδια ρατσιστικής ή μη ανθρωπιστικής συμπεριφοράς. Απλώς τους άφηναν να περνούν από το χωριό, δεν μπορούσαν να κάνουν και τίποτε άλλο. Το καλοκαίρι του 2015, όμως, ήταν πολύ διαφορετικό.

Φτάσαμε στη Λέσβο στα μέσα Ιουνίου, όταν το νησί δεν βρισκόταν σε πλήρη τουριστική περίοδο. Οι περισσότεροι τουρίστες και ομογενείς καταφθάνουν για διακοπές τον Ιούλιο και τον Αύγουστο. «Συνωστίζονται στο λιμάνι», «βρίσκονται παντού στο νησί», «θα καταλάβουν την Ελλάδα» ήταν ορισμένες από τις προειδοποιήσεις που λάβαμε από μέλη της οικογένειας και φίλους πριν επιβιβαστούμε στο σκάφος. Κατά την άφιξή μας στο λιμάνι δεν παρατηρήσαμε τα «επικίνδυνα» πλήθη που μας αναφέρθηκαν, αλλά είδαμε ομάδες διαφορετικών ανθρώπων να περπατούν κατά μήκος του κεντρικού δρόμου του νησιού κάτω από τον ήλιο αργά το απόγευμα. Πιθανότατα, μόλις είχαν καταφθάσει σε μια από τις βόρειες ακτές του νησιού και περπατούσαν προς την πόλη. Εμείς λαχταρούσαμε την απομόνωση και τις ξεκούραστες ημέρες στο γραφικό χωριό Κλειώ, ενώ αυτοί αναζητούσαν την ασφάλεια στα εδάφη της Ευρώπης, μακριά από τον πόλεμο, τη βία, την ανεργία και τη φτώχεια.

Η πρώτη μας συνάντηση με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες δεν ήταν τόσο δραματική όσο τα ελληνικά ΜΜΕ παρουσίαζαν, ενώ όλα φαίνονταν φυσιολογικά στην καθημερινή ζωή του χωριού Κλειώ. Η παλιά μου φίλη, η κυρία Ουρανία, καθόταν στο σκαλάκι της πόρτας της σε ένα στενό λιθόστρωτο δρομάκι. Ήταν 87 ετών και με χαιρέτησε με ένα λυπημένο πρόσωπο, λέγοντάς μου ότι πέρασε ένας χρόνος από την τελευταία φορά που με είδε, και δεν βρήκε από τότε καμία αγάπη και κανένα σύζυγο. Αντί αυτού, μου ανέφερε τις λιγοστές κλοπές που πραγματοποιήθηκαν πρόσφατα στο χωριό: δύο καταστήματα και μερικά σπίτια διαρρήχθηκαν, υπαινισσόμενη ότι οι πρόσφυγες/μετανάστες ήταν υπεύθυνοι για αυτό. Η γειτόνισσά μου η Κατινούλα συνέχιζε να ταΐζει τα κοτόπουλά της κάθε πρωί καθώς ο ήλιος ανέτελλε πάνω από το Αιγαίο. Η Ρένα συνέχιζε να κρύβει στην αυλή μου την αλατιέρα από τον καρδιοπαθή σύζυγό της. Η κυρία Μαρία ασβέστωνε τον τοίχο του σπιτιού της, ενώ η κυρία Φροσούλα επισκεπτόταν τα σπίτια του χωριού, ανταλλάσσοντας δεξιотεχνικά πληροφορίες και κουτσομπολιά. «Βγάζειν, βγάζειν, συνέχεια βγάζειν» μου είπε η κυρία Φροσούλα και υπαινίχθηκε με τη γλωσσική της επιλογή ότι είναι η θάλασσα που φέρνει τους πρόσφυγες στην ακτή. «Τους δίνουμε νερό, φαγητό και ρούχα. Ό,τι είχαμε να τους δώσουμε το δώσαμε ήδη. Αλλά συνεχι-

ζουν να έρχονται». Η φίλη μου η Βασιλεία έχασε τον γιο της από καρκίνο του παγκρέατος πριν από μερικά χρόνια και δεν μπορούσε να συγκρατήσει τη θλίψη της, «τους βλέπω και κλαίω» μου ανέφερε.

Ενώ η ζωή φαινόταν φυσιολογική για τους φίλους μου στο χωριό, κάτι θεμελιώδες είχε αλλάξει. Οι κάτοικοι του χωριού Κλειώ ζούσαν μέσα σε μια ιστορική μετάβαση που διαπερνούσε το κατώφλι μεταξύ της οικειότητας και της μονιμότητας του παρελθόντος και του μελλοντικού αμετάκλητου, της ασάφειας και του κινδύνου. Ήταν μάρτυρες ενός νέου ρεύματος στην παγκόσμια ιστορία και η άφιξη των σκαφών έγινε μέρος της καθημερινής τους ζωής. Μερικές φορές ξυπνούσα στη μέση της νύχτας ακούγοντας τις μακρινές φωνές μιας ομάδας προσφύγων να σκαρφαλώνουν στον δρόμο ή έβλεπα τους φακούς τους να αστράφτουν στο σκοτάδι. Αυτοί ήταν διαφορετικοί ήχοι από τα γνωστά μακρινά κοπάδια προβάτων και αιγών που περιπλανιούνταν στους γύρω λόφους σε αναζήτηση τροφής. Καθώς το χωριό μας κοιτάζει προς τις τουρκικές ακτές, εξοικειωθήκαμε με τις μικρές, μαύρες, κινούμενες κουκκίδες στη θάλασσα που μετατρέπονταν σε βάρκες καθώς πλησίαζαν στις ελληνικές ακτές.

Προσφυγικός καπιταλισμός

Ο Κώστας ερχόταν τακτικά κατά τη διάρκεια της ημέρας στο σημείο επιφυλακής του χωριού, γνωστό ως «Βίγλα». Με τα κιάλια του κοίταζε, έφαχνε και προετοιμαζόταν κάθε φορά που εντόπιζε μια βάρκα. Εντυπωσιάστηκα από τον «ανθρωπισμό» του, αλλά λίγα γνώριζα για τον «αλτρουισμό» του. Ο Κώστας συμμετείχε σε μια προσοδοφόρα επιχείρηση του προσφυγικού καπιταλισμού. Έκλεβε τις μηχανές των σκαφών μετά την επιτυχή προσέγγιση τους στην ακτή. Έφαχνε επίσης για κουπιά αλουμινίου, τα οποία συγκέντρωνε στην αυλή του σπιτιού του, περιμένοντας τον κατάλληλο χρόνο για να καταφέρει να τα πουλήσει νόμιμα. «Τι μπορώ να κάνω;» μου λέει. «Η σύνταξή μου δεν είναι αρκετή και πρέπει να βοηθήσω τα παιδιά μου που δεν μπορούν να τα βγάλουν πέρα». Οι μηχανές των βαρκών αποτελούσαν ένα σημαντικό κέρδος, ειδικά αν αυτές ήταν ιαπωνικής κατασκευής.

Ο Γιάννης ήταν ένας νεαρός αγρότης τριάντα ετών, ο οποίος οδηγούσε το φορτηγάκι του γύρω από το χωριό και τους γύρω ελαιώνες και βοσκότοπους. Μια μέρα τον είδα να μεταφέρει πρόσφυγες από την ακτή στο χωριό και ήμουν ευτυχής για τον «ανθρωπισμό» του και την περιφρόνησή του προς τον ελληνικό νόμο, ο οποίος τιμωρούσε με

φυλάκιση και τσουχερά πρόστιμα όσους παρείχαν υπηρεσίες μεταφοράς στους πρόσφυγες. Ωστόσο, δεν γνώριζα πολλά πράγματα. Ο Γιάννης αντλούσε τη βενζίνη από τα σκάφη και μπορούσε έτσι να πηγαίνει τη μητέρα του, Ρένα, βόλτα με το αυτοκίνητο σε μέρη του νησιού που δεν είχε επισκεφθεί ποτέ πριν. Ένας «προσφυγικός καπιταλισμός» αναπτύχθηκε σταδιακά στους κατοίκους του χωριού και του νησιού, οι οποίοι από τη μια διευκόλυναν τις βάρκες με τους πρόσφυγες και τους επιβάτες να αποβιβαστούν και να βρουν τον δρόμο τους προς το λιμάνι, και από την άλλη τούς πουλούσαν νερό της βρύσης σε πλαστικά μπουκάλια.

Ο Τούρκος μυθιστοριογράφος Hakan Günday το 2013 στο μυθιστόρημά του *Daha* (*Κι άλλο*), περιγράφει ζωηρά το αδίστακτο λαθρεμπόριο ανθρώπων στα ελληνικά νησιά μέσω της Τουρκίας, αλλά ταυτόχρονα αποτυπώνει έντονα τις αγωνίες του κόσμου, τις ακραίες ζωές που αναδύονταν και το τι σήμαινε να είσαι άνθρωπος στο πλαίσιο αυτής της γενικευμένης αγωνίας. «Η θάλασσα θα μολυνθεί από τα σκάφη και τη βενζίνη. Πρέπει να κρατήσουμε τη θάλασσά μας καθαρή», είπε ένας από τους κατοίκους του χωριού Κλειώ στο ντοκιμαντέρ «Πέρα από τη Θάλασσα», το οποίο γυρίστηκε κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 2015. Στεκόταν δίπλα σε έναν φάρο, κυμάτιζε μια σημαία στα εισερχόμενα σκάφη και στη συνέχεια βοηθούσε τους επιβάτες να αποβιβαστούν με ασφάλεια. Υπάρχει μια συναρπαστική σκηνή στην ταινία, που δείχνει ορισμένους κατοίκους του χωριού Κλειώ να «διαμελίζουν» μια βάρκα που μόλις είχε φτάσει. Μια πράξη που θυμίζει την κοινή σφαγή ενός ζώου και τον διαμοιρασμό του στη συνέχεια. «Πώς μπορούν να κάνουν κάτι τέτοιο;» λέει μια άλλη γυναίκα στην ταινία. «Οι άνθρωποι πνίγονται, και αυτοί οι άνδρες κλέβουν τις βάρκες!!!» Κλαίει όταν αφηγείται τις συναντήσεις της με τους διασυνοριακούς ανθρώπους δίνοντάς τους φαγητό, νερό, πάνες, ρούχα και φάρμακα. «Μέχρι τότε θα δείχνω ανθρωπιά;»

Προσφυγικός συναισθηματισμός και κοινές αναμνήσεις

Ένα ερμηνευτικό άγχος με διαπέρασε καθώς προσπαθούσα να καταλάβω τα γεγονότα που εκτυλίσσονταν. Ένωσα επίσης μια ιστορική ευθύνη να βοηθήσω και βρήκα την ηθική και φυσική ενέργεια για την παροχή εθελοντικής εργασίας. Δείχνοντάς μου την παλάμη της και με τα πέντε δάκτυλα, η Χαρίκλεια μού είπε: «Να βλάκα! Σιγά μην τους βοηθήσω. Εμένα ποιος θα με βοηθήσει;» Ήταν ανώφελο να προσπαθή-

σω να της εξηγήσω τον ανθρωπιστικό λόγο που μας προτρέπει να διαφυλάττουμε τα ανθρώπινα δικαιώματα και την ελεύθερη κυκλοφορία όλων των ανθρώπων.

Αλλά ούτε και η δική μου πίστη ήταν τόσο σαφής, δεδομένου ότι δεν είχα καμία ψευδαίσθηση ότι με την προσφορά νερού και τροφίμων από το παράθυρο του αυτοκινήτου μου έδινα μόνο μια προσωρινή ανακούφιση στους διψασμένους ανθρώπους. Ο καθαρισμός του στρατοπέδου προκάλεσε μόνο προσωρινή ανακούφιση από τις μολυσμένες και ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης. Από την άλλη, σωματοποιήσεις και συναισθήματα φάνηκε να αναδύονται φυσικά και έπιασα τον εαυτό μου πολλές φορές να κλαίει για το ανθρώπινο δράμα που ξετυλιγόταν μπροστά στα μάτια μου. Οι άνθρωποι κλαίνε σε διάφορες τελετουργίες, σε κηδείες και γάμους, από τη θλίψη και τη χαρά και η άφιξη των προσφύγων, όπως ακριβώς ένα τελετουργικό δράμα, κινητοποίησε τις αισθήσεις μου, έφερε στην επιφάνεια οικογενειακές και οικείες αναμνήσεις και συναισθήματα.

Ο Steven Feld (1982) μελέτησε τη μορφή και την επιτέλεση του κλάματος των ιθαγενών Kaluli της Νέας Γουινέας και το αντιλήφθηκε ως σωματοποίηση βαθιά ριζωμένων συναισθημάτων. Στο τροπικό δάσος ο ήχος και το συναίσθημα, το κλάμα και το τραγούδι αποτελούν εκφραστικές μορφές που αντικατοπτρίζουν μυθικές αρχές. Το κλάμα των Kaluli ενέχει μια μελωδία από μια σειρά συχνοτήτων, ένα κείμενο ειδών που συνδέονται με τοπικούς μύθους και την κοινωνική ποιητική. Το κλάμα μας για τους πρόσφυγες δεν ήταν συντονισμένο. Δεν ενείχε τη μελωδία μιας σειράς συχνοτήτων. Ήταν ένα παράφωνο και εξατομικευμένο κλάμα που έμοιαζε περισσότερο στην ανάλυση του Van Gennep (1960) για το κλάμα στα νησιά Andaman, ως δείκτη διακοπής των κοινωνικών σχέσεων και απάντησης στην απώλεια. Οι πρόσφυγες αποτελούν μέρος ενός αισθητικού συστήματος, όπου κυριαρχεί η απώλεια και η εγκατάλειψη. Αυτά είναι τα βαθιά συναισθήματα που έφεραν δάκρυα στα μάτια πολλών ανθρώπων κατά τους ζεστούς καλοκαιρινούς μήνες του 2015. Η αισθητική των προσφύγων φόρτιζε τα συναισθήματα με έναν μοναδικό ρεαλισμό. Επρόκειτο για έμφυλα συναισθήματα. Όμως, η αίσθηση του κινδύνου και η έλλειψη ασφάλειας είναι κοινά σε όλο το φάσμα των φύλων.

Πολλοί κάτοικοι της Λέσβου και άλλοι Έλληνες έχουν προσφυγικές ρίζες και θεωρούν τους εαυτούς τους πρόσφυγες. Αυτοί εκφράζονται συνήθως με πολύ πιο συμπονετικό τρόπο. «Τους βλέπω και κλαίω. Θυμάμαι τους γονείς μου που με έφεραν βρέφος στο Γενί Λιμάνι και ζούσαμε σε μια καλύβα για πολλά χρόνια» λέει η κυρία Μαρία. Τα δά-

κρυα μαζεύτηκαν στα άκρα των ματιών της, καθώς μοιραζόταν μαζί μου την προσωπική της ιστορία.

Σύμφωνα με τον Emile Kolodny (2004), 47.382 πρόσφυγες έφθασαν από τα παράλια της Μικράς Ασίας στην Ελλάδα, ενώ στις απογραφές του Απριλίου του 1923 και του 1928 το 22,3% του πληθυσμού της Ελλάδας προσδιόριζε τον εαυτό του ως πρόσφυγα. Η Renee Hirschon (2003) μελέτησε εκτενώς τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας που εγκαταστάθηκαν στην Κοκκινιά (Αθήνα) και ανέφερε ότι η Λέσβος αποτέλεσε μια «παράδοξη περίπτωση»: το νησί της Λέσβου δεν αντιμετώπισε προσφυγικό ζήτημα και το προσφυγικό στοιχείο δεν ξεχώρισε κατά τη ζωή στο νησί. Το γεγονός αυτό διέφερε από την εμπειρία των προσφύγων που μετανάστευσαν στη Μακεδονία ή σε ελληνικές αστικές περιοχές. Η Hirschon σημειώνει ότι αυτό ήταν αποτέλεσμα του υψηλού βαθμού αφομοίωσης, την οποία απέδιδε στη γεωγραφική και πολιτισμική εγγύτητα της Λέσβου με τις ακτές της Μικράς Ασίας. Για τους πρόσφυγες του 1922, η μετεγκατάσταση δεν σήμαινε αντιπαράθεση με ένα άγνωστο περιβάλλον, καθώς οι άνθρωποι μοιράζονταν το ίδιο κλίμα, κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά. Η μετεγκατάσταση ανάμεσα στα στενά, συμπέρανε, δεν συνεπαγόταν τη ριζική αναστάτωση της κοινωνικής γεωμετρίας.

Ορισμένες οικογένειες στο χωριό Κλειώ έχουν προσφυγικές ρίζες και αναφέρονται σε αυτή την κληρονομιά αόριστα και όχι με τρόπο που να τους διαφοροποιεί από τους ντόπιους. Παρά τις προφορικές μαρτυρίες ότι οι πρόσφυγες δεν αντιμετωπίστηκαν καλά στην αρχή, τελικά αναμίχθηκαν με τον τοπικό πληθυσμό. Κανείς στο χωριό Κλειώ δεν ισχυρίστηκε ότι διαθέτει διαφορετική ταυτότητα από την ελληνική. Μοιράζονταν την ίδια εθνική συνείδηση με τους υπόλοιπους Έλληνες και το όνομα του χωριού τους μαρτυρούσε αυτόν τον πολιτισμικό δεσμό. Κλειώ ήταν το όνομα της αρχαίας ελληνικής μούσας που δόξαζε την ιστορία. Το όνομα Kliu μπορεί να γίνει αντιληπτό ως ια τοπική αιολική εκδοχή διαλέκτου του Κλειώ.

Γεωλογικά, η Λέσβος ήταν τμήμα της ηπειρωτικής χώρας της Μικράς Ασίας, που αποκολλήθηκε εξαιτίας της ηφαιστειακής και σεισμολογικής δραστηριότητας. Η ανθρώπινη μετανάστευση και οι κοινωνικοοικονομικές ανταλλαγές με τη Μικρά Ασία συνεχίζονται εδώ και πολύ καιρό. Πριν από το τέλος της τελευταίας εποχής των παγετώνων (ύστεροι Παλαιολιθικοί/Μεσολιθικοί χρόνοι), το νησί ενώθηκε με την ηπειρωτική χώρα της Ανατολίας. Η ανθρώπινη κατοίκηση ξεκίνησε την Παλαιολιθική εποχή και οι άνθρωποι μετέβησαν από τα νεολιθικά σπήλαια στην Εποχή του Χαλκού που βασίστηκε στη γεωργία και την κτη-

νοτροφία, παρόμοια με την Τροία (Vasileiadou & Zouros 2012). Λέσβος ήταν το όνομα ενός Πελασγού άνδρα που ήρθε από τη Θεσσαλία και εγκαταστάθηκε στο νησί τον 11ο αιώνα π.Χ.

Υστερα από την ελληνιστική, ρωμαϊκή και βυζαντινή διακυβέρνηση, η Λέσβος κατέληξε φέουδο των Γενουατών το 1354. Ο Francesco I. Gattilusio και η οικογένειά του κυβέρνησαν το νησί για έναν αιώνα μέχρι να κατακτηθεί από τους Τούρκους το 1462. Η οθωμανική κατοχή είχε ως αποτέλεσμα έναν νέο ξένο ζυγό και την οικονομική στασιμότητα. Ορισμένοι κάτοικοι του νησιού ασπάστηκαν το ισλάμ. Όμως, τα δύο θρησκευτικά στοιχεία συνυπήρξαν ειρηνικά. Το νησί ανήκε στο βιλαέτι των Νησιών του Αρχιπελάγους και ήταν ένα σαντζάκι από μόνο του, με τρεις διοικητικές διαιρέσεις: τη Μυτιλήνη, την Καλλονή και τον Μόλυβο. Το ελαιόλαδο και το σιτάρι ήταν οι παραδοσιακές καλλιέργειες του νησιού, αλλά οι ιστορικοί της οικονομίας αναφέρουν ότι η αύξηση της παραγωγής ελαιολάδου ξεκίνησε μόλις τον 18ο αιώνα και έγινε μονοκαλλιέργεια τον 19ο αιώνα (Σιφναίου 1996). Οι μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον ίδιο αιώνα έφεραν την ανάπτυξη της οικονομίας του νησιού και η ευημερία του στηρίχθηκε στην παραγωγή και την εξαγωγή σαπουνιού και ελαιόλαδου. Ταυτόχρονα, έγιναν συχνότερες οι συνδέσεις του νησιού με τις άλλες κατά μήκος των στενών.

Η Hirschon προτρέπει σε προσεκτικότερη εξέταση της διάμεσης θέσης της Λέσβου στα νησιά του Αρχιπελάγους και στην ηπειρωτική Μικρά Ασία. Η Κυδωνία (Ayvalik), για παράδειγμα, ιδρύθηκε από Λέσβιους τον 16ο και τον 17ο αιώνα. Πολλές ελληνικές οικογένειες έχουν επώνυμα που δείχνουν τη λεσβιακή τους κληρονομιά. Μοιράστηκαν επίσης το ίδιο γλωσσικό ιδίωμα της ανατολικής Μυτιλήνης με την Κυδωνία και τα Μοσχονήσια της Μικράς Ασίας. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι Λέσβιοι εγκαταστάθηκαν στις παράκτιες περιοχές της Μικράς Ασίας, για εποχικές, ημιμόνιμες και μόνιμες γεωργικές και εμπορικές δραστηριότητες. Η Λέσβος βρισκόταν σε μια γεωγραφική θέση-κλειδί για τις θαλάσσιες επικοινωνίες και μεταφορές με την Κωνσταντινούπολη. Οι οικονομικές δραστηριότητες και το εμπόριο συνέδεσαν το νησί με το Αϊβαλί, τη Σμύρνη, τη Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη, τη Μαύρη Θάλασσα και τη Ρωσία. Ξένοι έμποροι και τραπεζίτες εγκαταστάθηκαν στο νησί και αυτή η ζωντανή πόλη περιγραφόταν από έναν Οθωμανό κυβερνήτη ως τμήμα της Ευρώπης (Σιφναίου 1996). Σε αυτό το ευρωπαϊκό φόντο, ο ελληνικός στόλος, στις 8 Νοεμβρίου 2012, με κυβερνήτη του «Αβέρωφ» τον ναύαρχο Κουντουριώτη, έφτασε στο νησί και διαπραγματεύτηκε την απελευθέρωσή του. Τελικά, το νησί της Λέσβου ενσωματώθηκε πλήρως στην Ελλάδα το 1914.

Η Mandamadiotou (2013) μελέτησε την ελληνική ορθόδοξη κοινότητα της Μυτιλήνης την περίοδο 1876-1912. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίστηκε ως ιδιαίτερα ευημερούσα για το νησί της Λέσβου και υποστηρίχθηκε ότι μόνο ύστερα από το 1913 το ελληνικό στοιχείο της πόλης έδειξε σαφή προσανατολισμό προς το ελληνικό κράτος και την επιθυμία για ένωση μαζί του. Μολονότι ο πλούτος και η καλή φήμη τους συνδέθηκε με ελληνοκεντρικές ερμηνείες της ελληνικής ιστορίας, στην πραγματικότητα και ύστερα από μια προσεκτική εξέταση του τοπικού Τύπου αυτή η κοινότητα ταυτίστηκε πράγματι με το ελληνικό γένος αλλά και με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μια ιδιόμορφη έντυπη δημοσιογραφία αναπτύχθηκε, από την οποία απουσίαζε ο τυπικός εθνικισμός που χαρακτήριζε τα εθνικά κινήματα χειραφέτησης. Με άλλα λόγια, οι Έλληνες της Μυτιλήνης ήταν απρόθυμοι να χωριστούν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αφού ανήκαν στη γεωπολιτική σφαίρα επιρροής της. Ταυτόχρονα, δεν είχαν καμία πολιτική και οικονομική σύνδεση με το ελληνικό κράτος.

Παρά την αρχική απροθυμία της να ενταχθεί στην ελληνική εθνική κοινότητα, η Λέσβος συνέβαλε σημαντικά στον ελληνικό εθνικό πολιτισμό με μια σειρά σημαντικών ποιητών, συγγραφέων και ζωγράφων. Αλλά, από το 1914, παρά ή και λόγω της εγγύτητάς της με την Τουρκία, η «κοινωνική γεωμετρία» του νησιού στράφηκε προς την Ελλάδα. Η Λέσβος θεωρήθηκε «αληθινή πριγκίπισσα στο γαλάζιο του Αιγαίου» με μια οικονομία και μια ιστορία χαρακτηριστική της Μπρωντελικής Μεσογείου. Το νησί φημίζεται για τους ελαιώνες του. Περίπου έντεκα εκατομμύρια ελαιόδεντρα καλύπτουν την έκτασή του (Κίζος & Κουρουκλής, 2005). Είναι επίσης διάσημο για τα μοναστήρια του (Ταξιάρχης και Άγιος Ραφαήλ) και προσελκύει χιλιάδες Έλληνες (και όλο και περισσότερους Τούρκους) επισκέπτες για θρησκευτικό προσκύνημα.

Σιωπηρή αδιαφορία και φόβος

Με δεδομένη την αφοσίωση των κατοίκων της Λέσβου στο ελληνικό κράτος, ήταν έκπληξη το γεγονός ότι, με εξαίρεση την ακτοφυλακή και την τοπική αστυνομία, το ελληνικό κράτος φάνηκε να απουσιάζει το καλοκαίρι του 2015. Στην αρχή, ο δήμαρχος της Μυτιλήνης ήταν ο κύριος υπεύθυνος για τη λήψη των σχετικών αποφάσεων. Οι διακινητές μεταναστών άρχισαν να στέλνουν το φορτίο τους μέσω των ελληνικών νησιών το 2002 (Balibar 2015). Με το που πατούσαν το πόδι τους στη Λέσβο, εμφανίζονταν στο αστυνομικό τμήμα και κρατούνταν σε κελιά

φυλακής (Alberti 2010). Όταν ο χώρος εγκατάστασης των μεταναστών έγινε πρόβλημα, οι αρχές τούς συγκεντρώσαν σε μια έρημη φυλακή. Στη συνέχεια, τους μετέφεραν σε ένα κλειστό εργοστάσιο ξυλείας όπου οι συνθήκες διαβίωσης παρομοιάστηκαν με κόλαση (το κολαστήριο της Παγανής).¹⁰ Το χωριό «Όλοι Μαζί» ήταν το πρώτο δίκτυο εθελοντών στο οποίο κάτοικοι του νησιού από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις συνεργάστηκαν για την υποστήριξη των μεταναστών (Trumbeta 2015). Την ίδια στιγμή, τα διεθνή ΜΜΕ ξεκίνησαν να αναφέρονται στα επεισόδια και στις απάνθρωπες συνθήκες των στρατοπέδων «κράτησης». Αναφέρθηκαν επίσης σε συγκρούσεις, οι οποίες ανέδειξαν την αυξανόμενη οργή των κατοίκων του νησιού, που κατακλύστηκαν από διπλή εισροή παραθεριστών και παράτυπων μεταναστών. Σε αυτό το «ευρωπαϊκό σκηνικό» ή «στον πιο αδύναμο κρίκο του Φρουρίου Ευρώπη» ή στη χώρα με τη «μεγάλη ανοιχτή πόρτα», περίπου 150.000 «παράνομοι» έφτασαν το 2009 κυρίως από το Ιράκ, το Αφγανιστάν και την Αφρική (Smith 2010).

Τα γεγονότα αυτά δεν φάνηκαν να επηρεάζουν τους κατοίκους του χωριού Κλειώ, ήταν σαν να συνέβαιναν κάπου αλλού. «Τους βλέπω και δεν με νοιάζει όσο δεν εμπλεκόμαστε εμείς σε αυτό» μου είπε ένας φίλος. Σιγά σιγά, όμως, άρχισαν να κατασκευάζουν τις δικές τους ηθικές αρχές για τους πρόσφυγες, για το καλό και το κακό, το αγνό και το επικίνδυνο. Ταυτόχρονα, άρχισαν να διερωτώνται για την ανθρωπινότητα των προσφύγων και, μολονότι όλοι όσοι έφταναν ήταν άνθρωποι, τους ταξινομούσαν σύμφωνα με τη δική τους ηθική κοσμοθεωρία. Οι χριστιανοί, οι γυναίκες, οι ηλικιωμένοι και τα άτομα με ειδικές ανάγκες είχαν καλύτερη αντιμετώπιση. Ήταν επίσης, ιδιαίτερα συμπνευτικοί προς τους Σύρους, δείχνοντας συμπόνια για το δράμα τους, καθώς έρχονταν με τις οικογένειές τους. Για τα θύματα πολέμου από το Ιράκ και το Αφγανιστάν είχαν επίσης συμπάθεια, αν και φάνηκε ότι ο βαθμός της συμπάθειάς τους δεν ήταν τόσο μεγάλος, εξαιτίας της απόστασης που χώριζε τη Λέσβο από τον τόπο προέλευσης αυτών των ανθρώπων. «Αυτοί δεν είναι πρόσφυγες, είναι παράνομοι μετανάστες» μου είπε μια γειτόνισσα που μόλις είχε δει μια ομάδα διασυνοριακών ανθρώπων. Αν και είχα παρατηρήσει νωρίτερα τα δάκρυα στα μάτια της όταν είχε συναντήσει οικογένειες και γυναικόπαιδα, εκείνη τη στιγμή ο τόνος της φωνής της αποκάλυπτε ότι αυτό που είχε δει δεν ήταν κάτι ικανό να την κάνει να δακρύσει. Ένας άλλος άνδρας ανέφερε στο ντοκιμαντέρ «Πέρα από τη Θάλασσα», με μια σιγουριά που εξέφραζε

10. TVX, 27 Δεκεμβρίου 2012.

συναισθήματα φόβου: «Ιρακινοί και σκατά. Πρόκειται για Ταλιμπάν.¹¹ Μία μέρα θα έχουμε πόλεμο. Δεν ξέρω πότε... αλλά θα συμβεί».

Οι κάτοικοι του χωριού Κλειώ βρέθηκαν στο σταυροδρόμι αυτής της ιστορικής στιγμής: μερικοί ευημερούσαν, κάποιοι έκλαιγαν και κάποιοι άλλοι κάθονταν σιωπηλοί περιμένοντας να περάσει αυτή η κρίση. Όμως η καχυποψία, ο φόβος και το άγχος τούς κατέκλυζε όλους. «Θα καταλάβουν τα σπίτια μας» είπε ο Δημητράκης, ένας ανήσυχος νεαρός άνδρας ο οποίος μόλις είχε αρραβωνιαστεί και εργαζόταν στη ταβέρνα της οικογένειάς του. Ο Δημητράκης έλεγε: «ο αριθμός των προσφύγων θα αυξηθεί τόσο πολύ, που στο τέλος οι πρόσφυγες θα είναι περισσότεροι από τους ντόπιους. Τα θαλάσσια σύνορα εδώ είναι διάτρητα και η ασφάλεια κινδυνεύει». Οι φίλοι μου στο νησί ένιωθαν καλύτερα βλέποντας την ακτοφυλακή και τα ελικόπτερα. Ήταν αδύνατο για αυτούς να αντιληφθούν έναν νέο διεθνή κόσμο δίχως εθνικά σύνορα. Όταν έφτασαν στο νησί μέλη ανθρωπιστικών οργανώσεων, έφεραν μαζί τους μια νέα αισθητική που ενέτεινε το άγχος και τον φόβο των κατοίκων.

Η αισθητική των ανθρωπιστών και των διασημοτήτων

Λίγο μετά την άφιξή μας στο νησί το καλοκαίρι του 2015, στις επισκέψεις μας στο σούπερ μάρκετ και στο μανάβικο προσθέσαμε επιπλέον προϊόντα στη λίστα αγορών μας. Κρύο νερό και σνακ. Συσκευάσαμε τρία μικρά μπουκάλια νερό σε μια πλαστική σακούλα και τα δώσαμε από το παράθυρο του αυτοκινήτου μας, στους εξαντλημένους ανθρώπους που βλέπαμε να ανεβαίνουν τον απότομο δρόμο από την ακτή προς το χωριό. Τρέξαμε να τους χαιρετήσουμε με κρύο νερό και σνακ. Μερικοί μιλούσαν αγγλικά και μας διηγήθηκαν την ιστορία του πολέμου, μας είπαν για τους νεκρούς συγγενείς τους και τα κατεστραμμένα σπίτια τους. Οι περισσότεροι πήραν το νερό και το φαγητό με ένα χαμόγελο, αναφέροντας το όνομα του Αλλάχ που θα επιστρέψει αυτή τη βοήθεια. Μερικοί ήταν απρόθυμοι να δεχτούν φαγητό ή νερό από μια γυναίκα χωρίς μαντίλα, αλλά τα παιδιά που ήταν διψασμένα και πεινασμένα δέχτηκαν με ανυπομονησία την προσφορά μας. Οι ΜΚΟ ήταν εκεί, αλλά όχι στην πραγματικότητα, κάπως αόρατες στην αρχή. Μάθαμε για την ομάδα Starfish που λειτούργησε στην πόλη του Μόλυ-

11. <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/astynomiko-reportaz/syllip-si-mahiti-toy-isis-stin-ellada-pateras-4-paidion>

βου υπό την αιγίδα της Δανικής Επιτροπής Προσφύγων. Μέσω αυτών θα μπορούσαμε να ζητήσουμε ένα λεωφορείο να έρθει και να παραλάβει πρόσφυγες που συναντούσαμε και να τους μεταφέρουμε στην πόλη. Στην αρχή, τα λεωφορεία ήταν λιγοστά και μόνο γυναίκες και παιδιά μεταφέρθηκαν. Τελικά, οι τοπικές αρχές άρχισαν να παρέχουν λεωφορεία, καθώς δεν επιτρέπεται στους πρόσφυγες να χρησιμοποιούν νησιωτικές δημόσιες συγκοινωνίες. Τα φορτωμένα λεωφορεία με οδηγό που φορούσαν μάσκα έγιναν σύνθηρες θέαμα προς το τέλος του καλοκαιριού.

Περισσότεροι εθελοντές εμφανίστηκαν κατά το τέλος του καλοκαιριού και η ΜΚΟ «No Borders» ήθελε να μετατρέψει το χωριό Κλειώ και τον χώρο αναφυχής Τσαμάκια (Πεύκα) σε πρώτη στάση βοήθειας. Ανεπίσημα και για λίγο χρόνο οι πρόσφυγες ξεκουράζονταν και κοιμόνταν σε ένα άλσος στην είσοδο του χωριού, που ήταν γεμάτο κάθε λογής σκουπίδια. Πλαστικές φιάλες νερού, πλαστικές σακούλες και άλλα απορρίμματα κάλυπταν όλο το τοπίο. «Πώς μπορούν να ζουν ανάμεσα σε τόσο πολλά σκουπίδια;» αναρωτήθηκαν οι κάτοικοι του χωριού. Τα Τσαμάκια, από την άλλη πλευρά, φαίνονταν πιο οργανωμένα, με τουαλέτες και δίχως σκουπίδια.

Η ταβέρνα που βρισκόταν στα Τσαμάκια έκανε καλές «δουλειές», αλλά σύντομα οι άνθρωποί της παραπονέθηκαν για την καθαριότητα και τον όχλο και μια μέρα οι πρόσφυγες «έφυγαν» από εκεί. Το εγκαταλειμμένο σχολείο του χωριού θεωρήθηκε ιδανικό μέρος για να τους στεγάσει, αλλά το συμβούλιο του χωριού αρνήθηκε σθεναρά. Το δε χωριό διέθετε φούρνο για την παρασκευή ψωμιού για τις ανάγκες του χωριού και συντόνιζε τη ροή των γυναικών που όλο το πρωί επισκέπτονταν το κατάστημα για το καθημερινό τους ψωμί. Ωστόσο, οι πεινασμένοι πρόσφυγες αγόραζαν το ψωμί. Η επιχείρηση πήγαινε καλά. Ο παντοπώλης χαιρόταν επίσης με τους πρόσφυγες που έμπαιναν στο κατάστημά του: «Τι μπορώ να κάνω για σένα, φίλε μου;» Η επιχείρηση πήγαινε καλά και για αυτόν.

Σε αυτή την τροχιά έκαναν την εμφάνισή τους οι ΜΚΟ, προσπαθώντας να γεφυρώσουν τους δύο αυτούς λόγους και να βρουν τρόπους να καθορίσουν τι σημαίνουν ανθρώπινα δικαιώματα σε έναν νεοφιλελεύθερο κόσμο. Την ίδια στιγμή, μεμονωμένοι εθελοντές αφηφούσαν τις κρατικές πολιτικές και τους κανονισμούς και παρείχαν εργασία αρωγής και προμήθειες. Εθελοντές από όλο τον δυτικό κόσμο, καθώς και ΜΚΟ και διεθνείς οργανισμοί αρωγής, όλοι αυτοί έχουν μπει στον «κενό χώρο διαγραφής και εξόντωσης: αγνοουμένων, κατεστραμμένων πραγμάτων, κρυφών ιστοριών, χαμένων αρχείων, απαλλοτριωμένων εδαφών, δολοφονημένων μειονοτήτων (Bhabha 1990).

Ανθρωπολόγοι που μελέτησαν ΜΚΟ σε διάφορες περιοχές του κόσμου υποστήριξαν ότι βρίσκονται εντός των τοπικών και διεθνών συνασπισμών εξουσίας και είναι ενσωματωμένοι στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο της κοινωνίας των πολιτών (Fassin 2012, Kamat 2004, Grewal & Bernal 2014). Οι James Ferguson και Akil Gupta (2002) υποστήριξαν ότι οι ΜΚΟ, οι ακτιβιστές, και οι διεθνείς οργανισμοί εισέρχονται σε ζώνες που είχαν ξεχαστεί και εγκαταλειφθεί από το κράτος. Το αποκαλούν «ανθρωπιστική διακυβέρνηση» ή «αναδυόμενο σύστημα διακρατικής κυβερνησιμότητας». Μας προτρέπουν μάλιστα να αντιλαμβανόμαστε τη κρατική και τη μη κρατική κυβερνησιμότητα μέσα σε ένα κοινό πλαίσιο. Οι ΜΚΟ είναι «οργανώσεις που έχουν αναδυθεί τα τελευταία χρόνια, αλλά δεν αποτελούν πρόκληση για την από τα κάτω πίεση επί του κράτους, καθώς λειτουργούν οριζόντια ως ομότιμα όργανα προς τους κρατικούς μηχανισμούς – μερικές φορές ως αντίπαλοι, μερικές φορές ως υπηρέτες, μερικές φορές ως φύλακες, μερικές φορές και παρασιτικά. Σε κάθε περίπτωση, όμως, λειτουργούν στο ίδιο επίπεδο και στον ίδιο παγκόσμιο χώρο» (Ferguson & Gupta 2002).

Όταν η ανθρωπότητα απειλείται, οι ΜΚΟ μιλούν ή ενεργούν εξ ονόματος της «ανθρωπότητας», αλλά ανθρωπολόγοι όπως οι Feldman, Ticktin και Ticktin, στον συλλογικό τόμο που επιμελούνται με τίτλο *In the name of humanity* (2010), μας προειδοποιούν ότι η ανθρωπότητα είναι επίσης μια απειλή. Οι ακτιβιστές γνωρίζουν ότι το αξίωμα να μιλάς εξ ονόματος της ανθρωπότητας είναι μια ισχυρή θέση. Έτσι, όμως, αναδύεται μια κακοφωνία ανταγωνιστικών φωνών, δεδομένου ότι η ανθρωπότητα πάνω από όλα είναι ένα κενό σημααινόμενο. Ο Talal Asad (2015) συμφωνεί ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα μετατρέπουν και ρυθμίζουν τους ανθρώπους, καθιστώντας τους πιο ελεύθερους και ταυτόχρονα πιο κυβερνήσιμους. Επομένως, οι ΜΚΟ είναι εφαρμοστές της ανθρωπότητας που προσδιορίζουν και έχουν αξιώσεις εξ ονόματος διαφορετικών κατηγοριών αποκλεισμένων ανθρώπων, εμφανίζοντας τον σκοπό τους ως ανθρωπισμό. Αλλά το ιερό αντικείμενο της φροντίδας τους (ο πρόσφυγας-μετανάστης) είναι επίσης η πηγή του άγχους των νησιωτών, καθώς κατέχει μια διφορούμενη θέση στη νέα παγκόσμια τάξη πραγμάτων.

Από την άλλη πλευρά, η Aihwa Ong (2006) προτρέπει να σκεφτόμαστε πως η ανθρωπότητα συνδέεται με συναισθήματα όχι μόνο συμπάθειας και συμπόνιας αλλά και συναισθήματα φόβου και ανασφάλειας. «Αγαπάμε τους πρόσφυγες, αλλά μας τρομάζουν επίσης», λέει ένας άνδρας στο ντοκιμαντέρ «Πέρα από τη Θάλασσα». Οι ανθρωπιστικές οργανώσεις εργάστηκαν στο χωριό και μετέτρεψαν ένα εγκα-

ταλειμμένο τυροκομείο στην είσοδο του χωριού σε κέντρο υποδοχής προσφύγων και μεταναστών. Οι περισσότεροι κάτοικοι του χωριού κράτησαν τα συναισθήματά τους μυστικά και συνέχισαν τις καθημερινές τους δραστηριότητες. Τα συναισθήματά τους παρέμειναν επίσης μυστικά όταν διασημότητες επισκέφθηκαν τη Μόρια. Η δε νέα αισθητική των διασημοτήτων τούς άφησε αδιάφορους.

Καθ' όλη τη διάρκεια, των αργών, καυτών ημερών του καλοκαιριού του 2015, οι ελληνικές αρχές και η διεθνής προσοχή φάνηκαν διστακτικές και δεν ενεπλάκησαν. Μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2015, η Λέσβος είχε αποκτήσει διεθνή φήμη. Σύμφωνα με το TVXS, στις 23 Αυγούστου 2015, 9.500 πρόσφυγες βρίσκονταν στη Λέσβο, ενώ 1.500 κατέφθαναν καθημερινά. Τους επόμενους μήνες διασημότητες, πολιτικοί ηγέτες, αστέρες του Χόλιγουντ, αρχηγοί κυβερνήσεων, αριστοκράτες και ο Πάπας επισκέφθηκαν τον καταυλισμό στη Μόρια. Η Χουλιαράκη (2012) κατέκρινε αυτή τη «θεατρικότητα του ανθρωπισμού» που αναδείκνυαν τα διεθνή ΜΜΕ, αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στις φρικτές συνθήκες διαβίωσης, αλλά ταυτόχρονα δεν έδιναν καμία λύση. Όλοι φάνηκαν πρόθυμοι να προσφέρουν ένα χέρι βοήθειας. Ο Πάπας έφυγε με μερικές οικογένειες Σύρων προσφύγων για να τους φιλοξενήσει στο Βατικανό. Η σταρ του Χόλιγουντ Angelina Jolie υποσχέθηκε ότι θα επιστρέψει για διακοπές με την οικογένειά της, υπόσχεση που ποτέ δεν κράτησε.

Ιστορίες για το πώς οι κάτοικοι της Λέσβου έσωσαν ηρωικά ναυαγούς, άρρωστα παιδιά, έγκυες γυναίκες έγιναν γνωστές στις χώρες της Δύσης. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ήταν γεμάτα με αφηγήσεις ατομικού ηρωισμού μπροστά στην κρατική απάθεια. Ένας ιερέας από την Καλλονή και μια ηλικιωμένη κυρία από τη Συκαμιά έγιναν πραγματικά ήρωες των μέσων ενημέρωσης. Όμως, ο ιερέας πέθανε και η ηλικιωμένη κυρία εξαφανίστηκε από το ραντάρ των ΜΜΕ τόσο γρήγορα όσο είχε εμφανιστεί. Κάποια στιγμή, η συζήτηση επικεντρώθηκε επίσης στο ότι οι κάτοικοι της Λέσβου άξιζαν το Βραβείο Νόμπελ Ειρήνης, ένα βραβείο που δεν έλαβαν ποτέ.

Η μετάβαση του νησιού σε αυτή τη μεταμοντέρνα εποχή των διασημοτήτων ήταν πολύ ξένη προς τους νησιώτες. Πριν από το 2010, το νησί τράβηξε την προσοχή των διεθνών ΜΜΕ μόνο και μόνο επειδή γινόταν σιγά σιγά μέρος όπου συγκεντρώνονταν λεσβίες από διάφορα μέρη του κόσμου για να επιτελέσουν την κουλτούρα τους δίχως φόβο. Όμως, τα γεγονότα του 2015 δεν ήταν για τα δικαιώματα των ομοφυνοφίλων, αλλά ένα reality show για το ανθρωπιστικό προσώπιο της Δύσης. Οι επισκέψεις των διασημοτήτων δεν άγγιξαν ουσιαστικά τις

ζωές των κατοίκων του χωριού Κλειώ. «Γιατί μας έφεραν τον Πάπα; Τι ήθελαν με τον Πάπα;» παραπονέθηκε η Φροσούλα. Πολλοί Έλληνες ορθόδοξοι κληρικοί αντέδρασαν επίσης στην επίσκεψη του Πάπα στα ελληνικά ορθόδοξα εδάφη, καχύποπτοι για τις προθέσεις και τα στρατηγικά του σχέδια. Την ίδια καχυποψία μπορούσαμε να διακρίνουμε και στο βλέμμα μιας γυναίκας από τη Συρία όταν συνάντησε τον Πάπα.¹²

Εγκατάλειψη και τραύμα

Τον Μάρτιο του 2016, τέθηκε σε ισχύ μια συμφωνία μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) και της Τουρκίας, μειώνοντας σημαντικά τον αριθμό των προσφύγων και των μεταναστών. Οι νησιώτες και οι κάτοικοι του χωριού Κλειώ ήλπιζαν ότι οι ζωές τους θα επέστρεφαν στους «φυσιολογικούς» ρυθμούς. Μέχρι τον Ιανουάριο του 2016, οι τοπικές αρχές της Λέσβου ανέφεραν ότι πάνω από 80 ΜΚΟ λειτουργούσαν σε όλο το νησί, με τη βοήθεια αρκετών χιλιάδων εθελοντών (Franck 2018: 199). Όμως, οι βάρκες σταμάτησαν να έρχονται και το καλοκαίρι του 2016 τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά. Έμαθα επίσης από τις ειδήσεις ότι οι ΜΚΟ, η ελληνική κυβέρνηση και η FRONTEX ήταν εκεί και η κατάσταση ήταν «υπό έλεγχο». Τηλεφώνησα στη φίλη μου τη Φροσούλα για να ρωτήσω αν τα πράγματα ήταν ασφαλή και ήσυχα. Δεν ήταν στο σπίτι εκείνο το βράδυ, αλλά ο σύζυγός της, ο Νίκος, απάντησε στο τηλέφωνο και με επαναδιαβεβαίωσε ότι η ζωή ήταν ξανά «φυσιολογική», ο τουρισμός θα άνθιζε και ότι όλα ήταν προπαγάνδα των Μέσων. «Καμία επίδραση» έλεγε ο Νίκος. Πήρα το πλοίο από την Καβάλα και, όταν έφτασα στο νησί, πράγματι το τοπίο στο λιμάνι ήταν τελείως διαφορετικό. Δεν υπήρχαν στοιβαγμένα σώματα προσφύγων, πρόσφυγες να κάθονται στη σκιά, άλλοι να περπατούν, άλλοι να τρώ-

12. Στην πραγματικότητα ήταν αρκετά διασκεδαστικό να ανακαλύπτει κανείς, ενώ μελετά την ιστορία του νησιού, ότι δεν είναι η πρώτη φορά που ο Πάπας ενεπλάκη σε θέματα της Λέσβου. Λίγα χρόνια πριν το νησί καταληφθεί από τους Τούρκους το 1462, οι ευγενείς της Λέσβου επιδίωξαν τη βοήθεια της Δύσης και ειδικά της Εκκλησίας των Γενοβέζων. Το 1456 ο πάπας Κάλλιστος Γ' οργάνωσε μια μικρή ναυτική «σταυροφορία» που εκστράτευσε στην περιοχή. Οι Γενουάτες υποψιάζονταν ότι οι Ενετοί ήταν πίσω από την πρωτοβουλία του Πάπα. Οι ναυτικές δυνάμεις είχαν κάποιες επιτυχίες, αλλά ο Πάπας πέθανε τον επόμενο χρόνο και η τύχη του νησιού ήταν προορισμένη. Και πάλι, όμως, η καχυποψία, ο φόβος και οι εσωτερικές συγκρούσεις επέτρεψαν στους ανέμους της ιστορίας να κινηθούν προς κατευθύνσεις που άλλαξαν τη ζωή του νησιού. Υποψίες για εμπλοκή της Δύσης και φόβος από τα ανατολικά.

νε, κάποιοι να φωνάζουν και κάποιοι να κοιμούνται. Οδηγώντας προς τα βόρεια, δεν συνάντησα πρόσφυγες. Ο δρόμος ήταν καθαρός και η απουσία σκουπιδιών ήταν μια ευχάριστη έκπληξη. Είδα την οδική πινακίδα που έδειχνε προς τη Μόρια, αλλά το «hotspot» ήταν εκτός του ορατού μου πεδίου.

Η Μόρια (γνωστή ως Κεραμιδόγατος και Μαντουμανταδόρος) ήταν απλώς ένα «συνηθισμένο» χωριό, γνωστό για το επιβλητικό ρωμαϊκό υδραγωγείο της. Σε ένα τουριστικό φυλλάδιο διακοπών στη Λέσβο, η Μόρια περιγραφόταν ως ένα παραδοσιακό χωριό (με γραφικά σπίτια) και ένα αρχαίο λατομείο που παρήγε μάρμαρο για την κατασκευή των διάφορων αρχαίων στηλών και αγαλμάτων που βρέθηκαν στο νησί. Δεν προσέλκυε πολλούς τουρίστες, μόνο περαστικοί σταματούσαν για καφέ ή ένα ποτό.

Αν και έξω από τον δρόμο μου, έστριψα αριστερά και οδήγησα μέσα από το hotspot της Μόρια. Η Sara Powell (2016) ανέφερε ότι οι καλύβες που στέγαζαν τους πρόσφυγες κατασκευάζονταν από το ΙΚΕΑ και προορίζονταν να στεγάσουν πέντε άτομα. Ωστόσο, βρήκε 20-25 στριμωγμένα σε αυτούς τους μικρούς χώρους. Ο καταυλισμός χτίστηκε πάνω σε παλιά στρατιωτική φυλακή και διοικείται από την Ελληνική Αστυνομία και την Ύπατη Αρμοστεία των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες. Ύπήρχαν περίπου έξω, που πουλούσαν τρόφιμα και άλλα αγαθά για τις βασικές τους ανάγκες, αλλά το στρατόπεδο ήταν περιφραγμένο με υψηλό συρματόπλεγμα. «Καλώς ήρθατε στη φυλακή» έγραφε η δημοσιογράφος της *Guardian* Helena Smith (2017). Το στρατόπεδο ήταν χτισμένο σε μια απότομη πλαγιά, και όταν έβρεχε καλύπτονταν με λάσπη, κάνοντας δύσκολο το περπάτημα. Είχε περίπου 60 μονάδες στέγασης προσφύγων.

Αυτή ήταν μια εντελώς διαφορετική περιγραφή από αυτήν που έδωσε ο Karl Krumbacher (1856-1909), ο διάσημος Γερμανός μελετητής του Βυζαντίου, ο οποίος επισκέφθηκε τη Λέσβο και τη Μόρια το 1884 και πέρασε λίγες ημέρες εκεί (Krumbacher 1994). Εντυπωσιάστηκε από την αυστηρότητα και την αυτοπεποίθηση των αγροτών που συνάντησε και περιέγραψε τον πετρόχτιστο τριώροφο που πύργο όπου φιλοξενήθηκε. Το χωριό της Μόριας είχε ελληνικό σχολείο, και παρόλο που οι αγρότες ήταν πολύ φιλικοί προς την εκπαίδευση, τα παιδιά βοηθούσαν στη συγκομιδή στους ελαιώνες και για αυτό η παρακολούθηση ήταν γλίσχρα. Ο Krumbacher επισκέφθηκε επίσης την πλέον ηλικιωμένη γυναίκα του χωριού που είχε ζήσει αρκετά στον 18ο αιώνα και του έδωσε λαογραφικές πληροφορίες. Επισκέφθηκε επίσης το ρωμαϊκό υδραγωγείο. Αυτή ήταν η πρώτη περιγραφή που έχουμε για το

χωριό που έπρεπε πλέον να ζήσει δίπλα με χιλιάδες εκτοπισμένους στο διαβόητο hotspot.

Μετά από μια όμορφη βόλτα στον έρημο και καθαρό δρόμο, έφτασα στο χωριό Κλειώ. Τα χρώματα του ανατέλλοντος ήλιου μού θύμισαν για άλλη μια φορά την ομορφιά αυτού του νησιού. Το χωριό δεν έχει ξυπνήσει ακόμα, αλλά καθώς έφτασα στο σπίτι, η Φροσούλα ήρθε με ένα πιάτο φρεσκοψημένες τυρόπιτες και αφηγήθηκε τα γεγονότα της χρονιάς. Άρχισε να κλαίει όταν διηγήθηκε την υγεία του συζύγου της Νίκου, καθώς είχε πρόσφατα διαγνωστεί με τη νόσο του Πάρκινσον. Ο ίδιος ο άνθρωπος που με παρηγόρησε ότι τίποτα δεν άλλαξε στη ζωή του νησιού στην πραγματικότητα έπασχε από νευρολογική ασθένεια. Η γειτόνισσά μου, η Ρένα, ήταν η επόμενη που με επισκέφθηκε και άρχισε να κλαίει, αφηγούμενη την περιπέτεια υγείας του γιου της, ο οποίος διαγνώστηκε με μια κληρονομική πάθηση της καρδιάς για την οποία αρνούνταν να λάβει θεραπεία. Η Ρένα ήταν αδύνατη και εξαντλημένη, προφανώς εξαντλημένη από τις ανησυχίες της. Τα καλά νέα ήταν ότι ο γαμπρός της είχε βρει δουλειά και τώρα εργαζόταν ως νυχτοφύλακας για μία «Μι.Κι.Ο.». Αυτή ήταν η πρώτη φορά που άκουσα την έκφραση αυτή, με την οποία η Ρένα απέδιδε τα αρχικά ΜΚΟ. Είχαν χτίσει ένα στρατόπεδο για ασυνόδευτα έφηβα αγόρια, ακριβώς στα περίχωρα της πόλης του Μανταμάδου, και βρήκε δουλειά εκεί.

Σύντομα έκανα την πρώτη μου έξοδο στα καταστήματα του χωριού. Ο φούρνος είχε τώρα μια μεγάλη επιγραφή στα αγγλικά, «Αρτοποιείο». Το παντοπωλείο ήταν πλήρως εφοδιασμένο, με νέα και πιο φανταχτερά αντικείμενα. Έβλεπα μια ταμπέλα στα αγγλικά έξω από ένα άδειο σπίτι: «Προς ενοικίαση». Το κατάστημα λαχανικών είχε τώρα μεγαλύτερη ποικιλία φρούτων και λαχανικών. Ο καλλιεργητής λαχανικών, ο μανάβης, ήταν ένας μεγαλύτερος σε ηλικία άνθρωπος που νοιαζόταν περισσότερο για τις γάτες και τα γατάκια του, παρά για το κέρδος. Όταν τον ρώτησα αν η γάτα του είχε γατάκια, είπε ναι, αλλά τα γατάκια έφυγαν. «Το Μι.Κι.Ο. τα πήγε στην Ευρώπη». Οι Μι.Κι.Ο. ήταν μέρος πια της ζωής του χωριού.

Έφαχνα στα στενά σοκάκια την κυρία Ουρανία, όντας πρόθυμη να με αγκαλιάσει αυτή η γλυκιά, δίχως δόντια φίλη και περιέργη να μάθω αν η αγάπη είχε έρθει στη ζωή της. Δεν άργησα να πληροφορηθώ ότι είχε υποστεί εγκεφαλικό επεισόδιο και ήταν κληνήρης. Ακούγοντας τις τρεις περιπέτειες για την υγεία των τριών φιλικών μου προσώπων, θορυβήθηκα. Αλλά δεν ήταν οι μόνοι. Ο γείτονάς μας, ο Γιώργος, ένας άνεργος, άγαμος μεσήλικας που ζούσε ακόμα με τη μητέρα του, είχε υποστεί επίσης εγκεφαλικό επεισόδιο. Η κυρία Μαρία περ-

πατούσε με ένα μπαστούνι φτιαγμένο από κλαδί δέντρου, υποφέροντας από σοβαρούς πόνους στην πλάτη. Η Κατινούλα δεν τάζε πια τα κοτόπουλά της και δεν τα έβγαζε συχνά έξω από το σπίτι. Οι γείτονες αναρωτιόνταν εάν είχε κάποιο πρόβλημα υγείας που το έκρυβε.

Όταν ο Κώστας εμφανίστηκε τελικά στη Βίγλα, δεν είχε κιάλια μαζί του. Έκανε απλά μια ήσυχη βόλτα στο σημείο που χρησιμοποιούσε ανυπόμονα ως ραντάρ το προηγούμενο καλοκαίρι. Φαινόταν καλά, αλλά δεν αισθανόταν καλά, μου είπε. Είχε πάθει και αυτός εγκεφαλικό. Μεταφέρθηκε εσπευσμένα στο νοσοκομείο και τον έσωσαν, αφαιρώντας ένα αιμάτωμα που είχε αποκτήσει λίγους μήνες νωρίτερα. Καθώς προσπαθούσε να αφαιρέσει μια μηχανή από μια βάρκα προσφύγων, η μηχανή έπεσε στο κεφάλι του, προκαλώντας το αιμάτωμα που προκάλεσε τελικά το εγκεφαλικό επεισόδιο. Ήμουν περίεργη να μάθω αν ο πληθυσμός της Λέσβου είχε υψηλότερη συχνότητα εγκεφαλικών επεισοδίων από τα άλλα μέρη της Ελλάδας. Μια ομάδα γιατρών και επιδημιολόγων από το Πανεπιστήμιο Αθηνών έχει πράγματι μετρήσει τη συχνότητα εμφάνισης των εγκεφαλικών επεισοδίων στη Λέσβο από το πρώτο καταγεγραμμένο επεισόδιο και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τοποθετούνταν στις χαμηλότερες θέσεις με βάση πρόσφατα ευρωπαϊκά μητρώα (Strangalis *et al.* 2012). Η γενική αδιαθεσία του πληθυσμού του χωριού για το 2016 δεν μπορούσε να εξηγηθεί με κανέναν άλλο τρόπο, παρά ως μεταφορά των κοινωνικών «κακουχιών» και του τραύματος που μαστιζε το νησί.

Ο φίλος μου ο Δημητράκης έπιασε επίσης δουλειά σε μια ΜΚΟ. Όταν τον ρώτησα το όνομα αυτής οργάνωσης, ανασηκώθηκε δείχνοντας απορημένος και απάντησε με φυσικότητα: στη «Μι.Κι.Ο». Στη συνέχεια πρόσθεσε στα αγγλικά την ονομασία MSF – Medecins Sans Frontier (Γιατροί Χωρίς Σύνορα). Ήταν η ΜΚΟ που οργάνωσε το κέντρο υποδοχής εφήβων στην άκρη της πόλης, το οποίο έκλεισε στο τέλος του καλοκαιριού. Ο ξυλουργός της περιοχής μου είπε ότι δεν ασχολούνταν πλέον με την ξυλουργική, αφού τώρα κέρδιζε 120 ευρώ την ημέρα εργαζόμενος για μια Μι.Κι.Ο. Ένας νεαρός άνδρας από το Μπαγκλαντές ζούσε στο χωριό. Ήταν ένας από τους «αόρατους» ανθρώπους. Για τον βιοπορισμό του έκανε διάφορες δουλειές από εδώ και από εκεί, ταΐζοντας τα ζώα και ποτίζοντας τα κτήματα. Έτσι, εξασφάλιζε ένα δωμάτιο για τη διαμονή του. Υπήρχαν και άλλοι πρόσφυγες. Επίσης αόρατοι. «Τους νοικιάζω ένα παλιό σπίτι», μου είπε ένας άλλος χωρικός, «με χαμηλό ενοίκιο, τι άλλο μπορώ να κάνω; Αλλά είναι τόσο διαφορετικοί από εμάς».

Σπάνια ακούγαμε ότι κατέφτανε κάποια βάρκα στο νησί. Τα νέα για την αναταραχή και το στρατιωτικό πραξικόπημα στην Τουρκία ήταν πιο ανησυχητικά. Οι εθελοντές βρίσκονταν ακόμη στο νησί και ασχολούνταν κυρίως με τον καθαρισμό των παραλιών του νησιού. Σιγά σιγά, όμως, αναχωρούσαν. Ο διεθνής Τύπος, με τη σειρά του, εγκατέλειπε το νησί. Η τελευταία αναφορά της Λέσβου στην εφημερίδα *Guardian* ήταν τον Απρίλιο του 2016 και αναφερόταν σε μια γυναίκα που δήλωσε ότι «οι ΜΚΟ φεύγουν και οι τουρίστες δεν έρχονται. Είμαστε μόνοι, χωρίς τίποτα».

Τα εστιατόρια ήταν άδεια, τα ξενοδοχεία έμοιαζαν με πόλεις-φαντάσματα, τα παραθυρόφυλλά τους ήταν κλειστά και οι αυλές τους έρημες. Οι παραλίες ήταν καθαρές, παρθένες και όμορφες, και τα σωσίβια ήταν όλα θαμμένα σε ένα νεκροταφείο (Tyrikos-Ergas 2017). Η Λέσβος έχει χαρακτηριστεί ως το «φρικτό νησί των προσφύγων». «Όλοι οι εθελοντές σε αυτό το νησί έχουν την πολυτέλεια να γεμίζουν τις βαλίτσες και να φεύγουν όποτε το θέλουν. Εμείς δεν έχουμε αυτή τη δυνατότητα» είπε μια γυναίκα στον δημοσιογράφο της *Guardian*. Με άλλα λόγια, οι άνθρωποι στη Λέσβο αφέθηκαν πλέον μόνοι τους να «καταρρεύσουν» στη δική τους αναζήτηση για επιβίωση.

Τα επόμενα καλοκαίρια ήταν παρόμοια, με τον τουρισμό να υποφέρει, και μόνο η επιστροφή κάποιων Αθηναίων τον Αύγουστο έφερε κάποια ζωή στο χωριό και στο νησί γενικότερα. «Τριάντα άνθρωποι πέθαναν σε έναν χρόνο» μου είπε ο ταχυδρόμος το 2018, και γεννήθηκε μόλις μόνο ένα μωρό. Πολλοί από τους φίλους μου πέθαναν επίσης και η γειτονιά θρήνησε την απώλεια της κυρίας Ουρανίας, της κυρίας Μαρίας και του γιου και του συζύγου της Ρένας. Καθώς τα σπίτια μας είναι συνδεδεμένα, μπορούσα να ακούσω τη Ρένα να κλαίει τη νύχτα. Επισκεπτόταν το νεκροταφείο καθημερινά, άναβε τις λάμπες λαδιού και κρατούσε καθαρό και λαμπερό τον οικιακό της χώρο. «Τι πρόκειται να συμβεί;» με ρώτησε κατά τη διάρκεια μιας τηλεφωνικής μας συνομιλίας, τον Φεβρουάριο του 2020.

Φόβος και αντίσταση

Στις 12 Φεβρουαρίου 2020, λίγο πριν από το ξέσπασμα της πανδημίας, οι χωρικοί ένωσαν τις δυνάμεις τους με τους κατοίκους του Μανταμάδου, που προσπάθησαν να εμποδίσουν την κατασκευή ενός κέντρου υποδοχής προσφύγων ακριβώς έξω από την πόλη τους, σε μια περιοχή 6.500 στρεμμάτων γνωστή ως Καραάβα. Η γειτνίαση του μελλοντικού

κέντρου υποδοχής με τη μεγάλη ελληνική στρατιωτική βάση και το μοναστήρι του Ταξιάρχη εξαγρίωσε τους κατοίκους, που ήρθαν σε σύγκρουση με την αστυνομία. Ειδικές αστυνομικές δυνάμεις (MAT) στάλθηκαν από την Αθήνα, επιδεινώνοντας όμως την κατάσταση.¹³ Συνολικά 43 αστυνομικοί και 10 πολίτες τραυματίστηκαν κατά τη διάρκεια των διαμαρτυριών.¹⁴ Η κάλυψη των ειδήσεων για τα γεγονότα ήταν πράγματι δραματική, καθώς βλέπαμε ιερείς να αντιμετωπίζουν τις ειδικές δυνάμεις που είχε στείλει η κυβέρνηση, ενώ τα MAT έκαναν χρήση δακρυγόνων.¹⁵ «Ούτε ο Παπαδόπουλος δεν χρησιμοποίησε αυτές τις τακτικές» μου είπε ένας φίλος, αναφερόμενος στην απουσία δημοκρατίας στη λήψη τόσο σημαντικών αποφάσεων που επηρέαζαν την τοπική ζωή. «Πρόκειται να χτίσουν τζαμιά και θα ξεκινήσουν να παντρεύονται τους γιους και τις κόρες μας» είπε ένας άλλος φίλος. Ο κύριος σκοπός όλων αυτών των συμβάντων, στο μυαλό πολλών χωρικών, ήταν μια συνωμοσία με στόχο τη μεταλλαγή της πολιτισμικής σύνθεσης του νησιού. Νωρίτερα τον Φεβρουάριο, τα MAT συγκρούστηκαν με πρόσφυγες και μετανάστες που διαμαρτυρήθηκαν έντονα για τις συνθήκες διαβίωσής τους και τον εγκλωβισμό τους στο νησί.¹⁶ Ενώ τα διεθνή ΜΜΕ μιλούσαν για έναν «πόλεμο» που ξεκίνησε η Ελλάδα εναντίον των μεταναστών, μπορούμε να αντιληφθούμε πώς οι αστυνομικές δυνάμεις δεν δίστασαν να χρησιμοποιούν τις ίδιες τακτικές εναντίον των ντόπιων και των ξένων.

Η πόλη της Μυτιλήνης είναι πλέον ένας πολυπολιτισμικός χώρος, απεμπολώντας την πολιτισμική ομοιογένεια του παρελθόντος. Ευρωπαίοι και Αμερικανοί εθελοντές, φοιτητές και ΜΚΟ κατέκλυζαν τα παραθαλάσσια καφέ και τα εστιατόρια της πόλης. Σπίτια και διαμερίσματα, καθώς και υπόγεια και αποθήκες είχαν ενοικιαστεί σε μετανάστες και πρόσφυγες. Ωστόσο, παρά την οικονομική άνθηση, οι νησιώτες διατηρούσαν μια διακριτική απόσταση από τους αλλοδαπούς, είτε πρόκειται για μετανάστες είτε για πρόσφυγες ή για ΜΚΟ.

Το ήσυχο καλοκαίρι του 2016 προσέφερε μόνο πρόσκαιρη ανακούφιση, καθώς τα σκάφη άρχισαν να έρχονται ξανά από τον επόμενο

13. <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/astynomiko-reportaz/irthe-stratos-katohis-sti-lesbo-i-hoynta-ton-mitsotaki>

14. <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/astynomiko-reportaz/apologismos-sti-lesbo-43-traymaties-astynomikoi-kai-10>

15. <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/astynomiko-reportaz/adistakoi-stin-karaba-rihnoyn-dakrygona-ex-epafis-se>

16. <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/astynomiko-reportaz/mytilini-apantisan-me-bia-kata-ton-prosfygon>

χρόνο. Υπήρξε μια σειρά τακτικών που υιοθετήθηκαν από την Ελλάδα και την Ε.Ε., προσπαθώντας να ελέγξουν τη ροή των κατά κύριο λόγο οικονομικών μεταναστών, μιας και ο πόλεμος στη Συρία είχε φθάσει στο τέλος του. Οι Σύριοι, όπως είδαμε παραπάνω, είχαν ειδική μεταχείριση από τους νησιώτες και τις ελληνικές αρχές και στεγάστηκαν ακόμη και χωριστά στο κέντρο Καρά Τεπέ (βλ. Φωτογραφία 1), το οποίο διοικούσε ο Δήμος Μυτιλήνης. Η Μόρια, όμως, παρέμεινε ένας χώρος όπου οι περιοδικές εκρήξεις βίας ήταν ο κανόνας. Επιπλέον, και δεδομένου του αυξανόμενου αριθμού μεταναστών, ο χώρος επεκτάθηκε στεγάζοντας μετανάστες που καταλάμβαναν γειτονικούς ελαιώνες. Οι κάτοικοι της Μόριας διαμαρτύρονταν διαρκώς για την εξαφάνιση των κοτόπουλων και των κασικιών τους και συνολικά η αίσθηση ασφάλειας που είχαν οι νησιώτες πριν από το 2015 είχε πλέον μετατραπεί σε ένα αβέβαιο μέλλον, γεμάτο κίνδυνο και άγχος. Μετά την καταστροφή της Μόριας το 2020, όλοι οι πρόσφυγες/μετανάστες μεταφέρθηκαν στο Καρά Τεπέ (βλ. Φωτογραφία 2).

Συμπεράσματα ή «Τι δεν κατανοούν οι κανονικοί άνδρες για τους κατοίκους της Λέσβου»

Οι πρόσφυγες και οι μετανάστες που συναντήσαμε σε αυτό το κείμενο είναι οι πρωταγωνιστές ενός ταξιδιού που ξεκινά με τις αναταραχές της παγκοσμιοποίησης, είτε μιλάμε για φτώχεια είτε για τον πόλεμο είτε για τη βία και τον εκτοπισμό. Είναι σαφές ότι η υποκειμενικότητα της προσωπικότητάς τους και της ταυτότητάς τους, ως πολιτών, χάθηκε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Ελλείψει ταυτότητας, παραμένουν μόνο σώματα: σώματα που πρέπει να τραφούν, να διατηρηθούν ζεστά και σε καλή υγεία. Αυτά τα εν κινήσει σώματα είναι, ωστόσο, ανοιχτά σε ανθρωπιστικές «μεταφράσεις» και παρεμβάσεις. Οι Δυτικοί ανθρωπιστές έφτασαν για να προσφέρουν φροντίδα άμεσης βοήθειας και αφιερώθηκαν ολόψυχα στις σωματικές τους ανάγκες. Διακινδύνευαν τη ζωή τους για να σώσουν συντρίμια, άφησαν τις ασφαλείς δουλειές τους πίσω, έχασαν τις ανέσεις τους και ταξίδεψαν στη Λέσβο.

Τα εν κινήσει σώματα των προσφύγων πρέπει να παρηγορηθούν αλλά ταυτόχρονα να γίνουν διαχειρίσιμα, καθώς η πολιτική του σωματός τους απειλεί εξ ορισμού την ηθικότητα της Δύσης και τα διδακτικά ιδανικά της ατομικότητας και της εθνικότητας. Οι πρόσφυγες μπορεί να είναι ιερά αντικείμενα για τους σύγχρονους ανθρωπιστές, που έχουν πάθος με τα «ιερά πράγματα». Ωστόσο, ο Taussig (2012) μας υπενθυ-

μίζει ότι το ιερό συνυπάρχει πάντα με τα αντίθετά του, με τη βεβήλωση και την παραποίηση. Τα κράτη, οι κυβερνήσεις και η αστυνομία εξακολουθούν να αποτελούν την πειθαρχική αρχή που αποφασίζει για την τύχη αυτών των εκτοπισμένων ανθρώπων. Ο Homi Bhabha (1990) θεωρεί τους πρόσφυγες σώματα που έχουν παγιδευτεί σε μια αδυσώπητη αγωνία μεταξύ βίας και ασφάλειας, επιτήρησης και προστασίας. Μπορούμε να προσθέσουμε ότι οι πρόσφυγες καταδικάζονται σε μια μορφή αγριότητας και ότι αναδύεται μια νέα πολιτική για το σώμα: Μια συλλογή σωμάτων σε κίνηση, μια συλλογή μεταμοντέρνων νομάδων που ζητούν προστασία και βρίσκουν επιτήρηση. Μπορούμε να θεωρήσουμε τους ανθρωπιστές επίσης σώματα σε κίνηση που παγιδεύονται στην ίδια αδυσώπητη αγωνία. Το γεγονός αυτό το μαρτυρά και η ήσυχη αποχώρησή τους από το νησί της Λέσβου.

Οι άνθρωποι στη Λέσβο έχουν μείνει μόνοι τους και καλούνται να βρουν τρόπους για να φιλοξενήσουν τους πρόσφυγες και τους μετανάστες που βρίσκονται στο νησί τους. Η καθημερινή τους ύπαρξη δεν έχει παραβιαστεί, ούτε έχει εκμηδενιστεί, όπως έχει γίνει με αυτήν των προσφύγων. Όμως, τα άτομα που γνωρίσατε σε αυτή τη μελέτη βίωσαν αυτό το νέο ρεύμα της ιστορίας με τρόπο που μόνο η πολιτισμική ιστορία του νησιού και οι δεσμοί του με το ελληνικό κράτος μπορούν να εξηγήσουν. Αν και απέχουν πολύ από τα ελληνικά κέντρα εξουσίας για πάνω από έναν αιώνα, η αντίληψή τους για το ποιος είναι γείτονας και ποιος είναι εχθρός ακολουθεί τις ίδιες γραμμές με εκείνη των περισσότερων Ελλήνων. Οι Τούρκοι είναι εχθροί, αλλά για τους κατοίκους της Λέσβου είναι επίσης γείτονες. Ο Homi Bhabha (1990) υποστηρίζει ότι μια γειτονιά συνεπάγεται μια σχεσιακή ταυτότητα, μια ηθική δικαιοδοσία, και η εικόνα του γείτονα υποτίθεται ότι είναι απαλλαγμένη από την παράνοια που δημιουργεί ο εχθρός. Στην περίπτωση της σχέσης Λέσβου-Τουρκίας, τόσο ο εχθρός όσο και ο γείτονας συνυπάρχουν σε μία μόνο κατηγορία. Όταν οι μετανάστες άρχισαν να φθάνουν πριν από δέκα χρόνια, αυτοί οι διασυνοριακοί άνθρωποι αποτελούσαν ένα «δημόσιο μυστικό», κάτι που ήταν γνωστό αλλά δεν μπορούσε να διατυπωθεί ευρύτερα. Προέρχονταν από εχθρικό έδαφος, φέρνοντας μαζί τους τη δυνατότητα του κινδύνου και της ρύπανσης. Όταν κατέφθασαν κατά χιλιάδες πέρυσι, η δυνατότητα του κινδύνου έγινε ακόμη εντονότερη. Δανειζόμενη έναν όρο από τον Taussig (2012), μια κοσμική χειρουργική επέμβαση έλαβε χώρα τόσο στο τοπίο όσο και στον κοινωνικό ιστό, καταστρέφοντας την αισθητική αρμονία των ελαιώνων. Είναι φανερό ότι οι νησιώτες έδειξαν συμπόνια και βοήθησαν τους νεοεισερχόμενους με οποιονδήποτε τρόπο μπορούσαν ή τουλάχιστον αυτό

έπραξαν οι περισσότεροι. Με εξαίρεση τους υποστηρικτές της Χρυσής Αυγής, πολλοί άνθρωποι δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ρατσιστές ή ξενόφοβοι. Όμως, η αισθητική της ζωής τους άλλαξε ριζικά και τώρα βρίσκονται, για άλλη μια φορά, στο σταυροδρόμι της ιστορικής αλλαγής. «Αν η θάλασσα γίνει ξανά μαύρη, θα ξέρουμε ότι δεν προέρχεται από τις κακές καιρικές συνθήκες» μου είπε ο Δημητράκης, αποκαλύπτοντας τους βαθύτατους φόβους του ότι το νησί δεν είναι πια ασφαλές, ότι η «γυμνή ζωή» του δεν προστατεύεται. Το όμορφο γαλάζιο του Αιγαίου εξαφανίζεται και δίνει τη θέση του στο σκοτάδι της απειλής βίας και της αναστάτωσης. «Η Μεσόγειος θα γεμίσει πτώματα» λέει ένας άνδρας στο ντοκιμαντέρ «Πέρα από τη θάλασσα», ενώ ένας άλλος προσθέτει ότι η Λέσβος θα γίνει Μπαγκλαντές. Η εθνική παγκόσμια τάξη βρίσκεται σε κίνδυνο και οι άνθρωποι αισθάνονται το άγχος μιας μελλοντικής πολυπολιτισμικής κοινωνίας. «Θα αρχίσουν να παντρεύονται τα παιδιά μας και μετά τι θα συμβεί;»

Μετάφραση: Γιώργος Δουργκούνας – Επιμέλεια: Μάνος Σπυριδάκης

Φωτ. 2. Το νέο Καρά Τεπέ.

Πηγή: <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/astynomiko-reportaz/apisteyto-barka-me-prosfyges-eftase-mesa-sto-kyt-toy>

Βιβλιογραφία

- Agamben, G. (2005). *State of Exception*. Chicago: Chicago University Press.
- Agamben, G. (1995). *Homo Sacer: Sovereign power and bare life*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Alberti, G. (2010). Across the borders of Lesbos: The gendering of migrants' detention in the Aegean. *Feminist Review*, 94, 138-147.
- Asad, T. (2015). Reflections on violence, law, and humanitarianism. *Critical Inquiry*, 41(2), 390-427.
- Babha, H. (1990). *Nations and Narration*. London and New York: Routledge.
- Balibar, E. (2015). Borderland Europe and the challenge of migration. *Open Democracy*. 8 September.
- Bindell, J. (2008). G2: Sun, sea and Sappho: Should only those born on the Greek island of Lesbos be allowed to be called Lesbian? *The Guardian*, May 8, 6.
- Bousiou, A. (2020). From Humanitarian Crisis Management to Prison Island: Implementing the European Asylum Regime at the Border Island of Lesbos 2015-2017. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 22(3), 431-447.
- Cederquist, A. (2019). Civil society between void and action – the case of refugee support on Lesbos. *Local Environment*, 24(6), 509-524. <https://doi.org/10.1080/13549839.2019.1588867>
- Chouliaraki, L. (2012). The Theatricality of Humanitarianism: A Critique of Celebrity Advocacy. *Communication and Critical/Cultural Studies*, 9(1), 1-21.
- Fassin, D. (2012). *Humanitarian Reason: A moral history of the present times*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Feld, S. (2012 [1982]). *Sound and sentiment: Birds, weeping, poetics, and song in Kaluli expression*. Durham and London: Duke University Press.
- Feldman, I. Ticktin, M & Ticktin, A. (eds) (2010). *In the Name of Humanity: The Government of threat and care*. Durham, NC: Duke University Press.
- Ferguson, J. & Akhil, G. (2002). Transnational governmentality. *American Ethnologist*, 29(4), 981-1002.
- Franck, A. K. (2018). The Lesbos Refugee Crisis as Disaster Capitalism. *Peace Review*, 30(2), 199-205.
- Green, S. (2019). Entangled Borders. *Archivio Antropologico Mediterraneo*, 22(21), 1-14.
- Grewal, I. & Bernal, V. (eds) (2014). *Theorizing NGO's: States, feminism and neo-liberalism*. Durham, NC: Duke University Press.
- Gunday, H. (2013). *MORE*. New York: Arcade Publishing.
- Hirschon, R. (ed.) (2003). *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*. Bergham Books, New York and Oxford: Oxford University Press.

- Kamat, S. (2004). The privatization of public interest: Theorizing NGO discourse in a neo-liberal era. *Review of International Political Economy*, 11(1), 155-176.
- Kaspereh, B. (2016). Routes, Corridors, and Spaces of Exception: Governing migration and Europe. Zone Books. <http://nearfuturesonline.org/routes-corridors-and-spaces-of-exception-governing-migration-and-europe/>
- Kizos, T. & Couroucli, M. (2005). Economy, demographic changes and morphological transformation of Agricultural landscape of Lesvos, Greece. *Human Ecology Review*, 12(2), 183-192.
- Kolodny, E. (2004). Turcs, Grecs et refugies dans l'île de Lesbos au XXe siècle. *Mediterranee*, 103(3), 65-74.
- Krumbacher, K. (1994 [1886]). *Ελληνικό Ταξίδι (Griechische Reise: Blätteraus dem Tagebucheiner Reise in Griechenland und in der Türkei)*. Αθήνα: Κάτοπτρο.
- Lock, M. (1998). Breast cancer: Reading the omens. *Anthropology Today*, 14(4), 7-16.
- Mandamadiotou, M. (2013). *The Greek Orthodox Community in Mytilene: Between the Ottoman Empire and the Greek State, 1876-1912*. Bern, Switzerland: Peter Land AG.
- Miller, D. S. & Chtouris, S. (2017). Postcards from the Edge of Europe: Immigrant Landscapes and the Creation of Greektopia, Heterotopia, and Atopia in Lesvos, Greece. *Space and Culture*, 20(3), 359-368.
- Ong, A. (2006). *Neoliberalism as Exception: Mutations in Citizenship and Sovereignty*. Durham, NC: Duke University Press.
- Papataxiarchis, E. (2016a). Being 'there': At the frontline of the 'European refugee crisis'. *Anthropology Today*, 32(2), 5-9.
- Papataxiarchis, E. (2016b). Being 'there': At the frontline of the 'European refugee crisis'. *Anthropology Today*, 32(3), 1-7.
- Powell, S. (2016). Eyewitness to the refugee crisis in Lesvos. *The Washington report on Middle East Affairs*, 35(2) (March/April), 30-32.
- Rozakou, K. (2017). Non-recording the "European Refugee Crisis" in Greece: Navigating through Irregular Bureaucracy. *Focal - Journal of Global and Historical Anthropology*, 77, 36-49.
- Smith, H. (2017). Welcome to prison: Winter hits one of Greece's worst refugee camps. *The Guardian*. 22 December <https://www.theguardian.com/world/2017/dec/22/this-isnt-europe-life-greece-worst-refugee-camps>
- Smith, H. (2010). Greece 'shamed' by migrant internment centers. *The Guardian*. October 10.
- Stranjalis, G., Kalamatianos, T., Gatzonis, S., Loufardaki, M. & Tzavara, C. (2012). The Incidence of the First-Ever Stroke in a Mediterranean Island Population: The Isle of Lesvos Stroke Study. *Neuroepidemiology*, 43(3-4), 206-212.
- Taussig, M. (2012). *Beauty and the Beast*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ticktin, M. (2011). *Casualties of Care: immigration and the politics of humanitarianism in France*. Berkeley, CA: University of California Press.

- Trubeta, S. (2015). "Rights' in the grey area: Undocumented border crossers on Lesvos. *Race & Class*, 56(4), 56-72.
- Tsilimpounidi, M. & Carastathis, A. (2017). The 'refugee crisis' from Athens to Lesvos and Back: A dialogical account. *Slovensky Narodopis; Bratislava*, 65(4), 404-419.
- Tyrikos-Ergas, G. (2017). Orange Life Jackets: Materiality and Narration in Lesvos, One Year after the Eruption of the "Refugee Crisis". *Journal of Contemporary Archaeology*, 3(2), 227-232.
- Van Gennep, A. (1960). *Rites of passage*. Chicago: University of Chicago Press.
- Vasileiadou K. & Zouros, N. (2012). Early Miocene micromammals from the Lesvos Petrified Forest (Greece): Preliminary results. *Paleobiodiversity and paleoenvironments*, 92(2), 249-264.

Φιλμογραφία

Across the Sea, 2019, The Cinemakhia Collective, Les Batelieres Production.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω μερικούς ανθρώπους που βοήθησαν στη διαδικασία έρευνας και γραφής για την προσφυγική κρίση. Πρώτα, τους φίλους μου στο χωριό Κλειώ, που έγιναν ακούσια μέρος αυτής της έρευνας. Την κόρη μου, Καλλιόπη, που είδε μαζί μου την άφιξη των προσφύγων και έλαβε μέρος σε πολλές παρατηρήσεις και συνομιλίες που συμπεριλήφθηκαν στο κείμενο. Τον Παναγιώτη Ροϊλό που με παρότρυνε να γράψω αυτό το άρθρο και που, χωρίς τη φιλία και την πνευματική του καθοδήγηση, θα ήταν μια διαφορετική εμπειρία. Το Wellesley College αξίζει επίσης πολλές ευχαριστίες, που μου παρείχε τα απαραίτητα κεφάλαια για τη διεξαγωγή της έρευνας.

Επισφαλείς ταυτότητες σε επισφαλείς καιρούς:
Διαστάσεις διαχείρισης της ιδιότητας του πολίτη
των μεταναστών δεύτερης γενιάς
από την Αλβανία

ΕΛΕΝΗ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ*

Εισαγωγή

Η ΜΕΛΕΤΗ του βαθμού ένταξης ή αποκλεισμού των μεταναστών δεύτερης γενιάς είναι κομβικής σημασίας στη συζήτηση περί κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης. Και αυτό, διότι οι διαδικασίες ένταξής τους οφείλουν να είναι συνεχείς και συστηματικές προκειμένου να λειτουργούν ως μια ισχυρή κοινωνικοποιητική δύναμη. Αυτό που ουσιαστικά εξετάζεται στην περίπτωση των μεταναστών και των παιδιών τους, δηλαδή, δεν είναι άλλο από την ανασύσταση της σχέσης του ατόμου με την κοινωνία υποδοχής και τους όρους συμμετοχής του σε αυτήν (Παπαδοπούλου 2007), ενώ στον αντίποδα της ένταξης, το ενδεχόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού βαραίνει πρωτίστως τους μηχανισμούς του κράτους.

Ωστόσο, οι μηχανισμοί διαμόρφωσης κοινωνικής συνοχής υπακούουν σε περίπλοκους, σύνθετους και συχνά αντιφατικούς κανόνες. Στην ελληνική πραγματικότητα, οι διαδικασίες κοινωνικής ένταξης των παιδιών των μεταναστών —αλλά και γενικότερα ζητήματα μετανάστευσης— δίχασαν και εξακολουθούν να διχάζουν. Καθώς η μετανάστευση ως φαινόμενο εκπέμπει το κοινωνικό και ιδεολογικό της στίγμα, την ίδια στιγμή συμβάλλει στη διαμόρφωση των συνθηκών για έναν ισχυρό, πρό-

* Διδάκτωρ Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, el_giannakopoulou@hotmail.com

σθετο παράγοντα πληθυσμιακής διαίρεσης σε «Εμείς και Άλλους» (πέρα από τους ήδη υφιστάμενους δομικούς και θεσμικούς παράγοντες) και ως εκ τούτου ερμηνείας και προσέγγισης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας (Παπαδοπούλου 2007).

Στην παραπάνω συνάρτηση θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας το συνολικότερο πλαίσιο της κοινωνικής αναπαραγωγής των νεαρών μεταναστών μέσα στο συγκείμενο της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης. Κατά τους Kilkey *et al.* (2008), αυτή καθεαυτή η σχέση κοινωνικής αναπαραγωγής και μετανάστευσης ενέχει αντιφατικό χαρακτήρα, καθώς από τη μια η μετατόπιση ενός ατόμου σε μια άλλη κοινωνία συνδέεται με την προσπάθεια για ένα καλύτερο μέλλον και είναι, ως εκ τούτου, απόπειρα επανακαθορισμού των όρων κοινωνικής του αναπαραγωγής. Από την άλλη, ο μετανάστης και η οικογένειά του αντιμετωπίζουν εμπόδια που σχετίζονται με τις προοπτικές της ανέλιξής του και της ίδιας της κοινωνικής τους αναπαραγωγής, εφόσον κριτήρια όπως η εθνικότητα, η υπηκοότητα, η τάξη, η εκπαίδευση, το φύλο και η ηλικία αποτελούν κύριους άξονες ταξινόμησης (Koffman, Kraler, Kohliand & Schmoll 2011).

Οι τρέχουσες οικονομικές συνθήκες οδηγούν την πρώτη γενιά μεταναστών αθέλητα, από ένα συγκείμενο σχετικής ασφάλειας, σε ένα καθεστώς διαρκούς επισφάλειας και ευαλωτότητας, ταξινομώντας τους σε ένα νέο, αναδυόμενο προκαριάτο. Στο πλαίσιο αυτής της άνιση διαπάλης με την υφιστάμενη κρίση που βιώνεται σε επίπεδο όχι μόνο οικονομικό αλλά κοινωνικό και πολιτικό, ως ένα συμπεριέχον δημοσιονομικής λιτότητας, κοινωνικής ανισότητας και ανασφάλειας, η δεύτερη γενιά επιδιώκει να χαράξει τη δική της πορεία αντιστεκόμενη σε παλιούς και νέους δομικούς περιορισμούς. Με αφετηρία την κοινωνικοποιητική εμπειρία ένταξης των γονιών τους στην κοινωνία υποδοχής και συνακόλουθα την τεχνογνωσία ζωής τους, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς από την Αλβανία καταστρώνουν σχέδια ζωής επιδιώκοντας, ενάντια στις πολλαπλές αντιξοότητες, να αναλάβουν το ρίσκο μιας διαφοροποιημένης πορείας πρόσβασης σε πόρους και μέσα κοινωνικής αναπαραγωγής που μπορούν να τους διασώσουν από την επιβολή της νέας ετερότητας και των ετεροποιητικών μηχανισμών της, ετερότητας που ενδεχομένως να τους καταστήσει περιττούς, αχρείαστους και δυσλειτουργικούς. Και πράγματι, σε αυτό το συμπεριέχον οι μετανάστες δεύτερης γενιάς επιδιώκουν να υπερβούν τους νέους, επιβαλλόμενους μετεωρισμούς ανάμεσα σε όρια και περιθώρια, να αποκτήσουν πρόσβαση, ορατότητα, αναγνώριση, συμμετοχή στον δημόσιο χώρο απέναντι στον ενδεχόμενο αποκλεισμό, στην περιθωριοποίηση και την υπα-

γωγή τους σε μια κατηγορία προβληματικών και δυσλειτουργικών «Άλλων», συνθλιβόμενοι συχνά από τις συμπληγάδες των ηγεμονικών ετεροποιητικών μηχανισμών που ορίζουν την παραπάνω ταξινομική συνθήκη.

Στη συνάρτηση αυτή, κεντρική είναι η έννοια της ταυτότητας. Ο αυτοκαθορισμός του ατόμου περιλαμβάνει ένα παλίνδρομο «εσωτερικής και εξωτερικής διαλεκτικής» (Jenkins 2007: 89) και ο εαυτός, επί τη βάση αυτή, δεν είναι κάτι δεδομένο, αλλά όπως υποστηρίζει ο Giddens (1991) προϋποθέτει διαρκή αναστοχασμό. Η ταυτότητα λοιπόν νοείται ως μια επιλεκτική αφήγηση που συντίθεται τόσο από φαντασιακά όσο και από πραγματικά στοιχεία, δημιουργώντας το υπαρξιακό πλαίσιο που προσφέρει συνοχή και συνέχεια αλλά και τα μέσα τιθάσευσης ενός σκληρά μεταβαλλόμενου κόσμου. Το άτομο επιλέγει την προσωπική του αφήγηση, μεταπλάθοντάς την με στοιχεία που εισβάλλουν επιτακτικά από τον κόσμο των Άλλων.

Υπό το φως της άνω θεώρησης, στο παρόν άρθρο εξετάζεται μια ιδιαίτερη πτυχή της ταυτότητας του μετανάστη δεύτερης γενιάς, η εθνική ταυτότητα και ειδικότερα η έκφρασή της με την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη και το αίσθημα του εθνικού ανήκειν. Και αυτό διότι, η συγκεκριμένη ταυτοτική διάσταση αποτελεί αιτία κοινωνικών συγκρούσεων, καθώς λειτουργεί ως βασικός παράγοντας καταμερισμού των ατόμων στην κοινωνική ιεραρχία. Σε μεγάλο βαθμό λειτουργεί ως κριτήριο κατάταξης δίπλα στο φύλο, στην τάξη, στο επίπεδο εκπαίδευσης και στο εισόδημα, εκβάλλοντας σε μια εθνοστρωμάτωση όπου οι κοινωνικές σχέσεις εθνικοποιούνται υπό τον φόβο του επιμερισμού των προνομίων με τον «Άλλον», με αποτέλεσμα τον στιγματισμό των μειονοτήτων ως μη κανονικών και την περιθωριακή τοποθέτησή τους στις παρυφές της κοινωνίας (Βεντούρα 1994).

Με αφετηρία την παραπάνω διαδικασία διαμόρφωσης ταυτότητας στο συγκείμενο της οριακότητας και της ευαλωτότητας, το παρόν άρθρο επιχειρεί να διερευνήσει πώς μια συγκεκριμένη ομάδα πληθυσμού, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς από την Αλβανία, προσεγγίζουν, ερμηνεύουν και νοηματοδοτούν το ζήτημα απόκτησης της ιδιότητας του πολίτη σε συνθήκες αυξημένης επισφάλειας καθώς μεταβαίνουν από το σχολείο στην αγορά εργασίας. Επί τη βάση των ευρημάτων της έρευνας πεδίου, επιχειρείται να απαντηθεί αν η απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη διαμεσολαβεί για τα υποκείμενα την πρόσβαση σε «κανονικές» ταυτότητες και, ως εκ τούτου, πληρέστερη συμμετοχή τους στο «Εμείς». Στον αντίποδα εξετάζεται κατά πόσο η απουσία της ιδιότητας του πολίτη λειτουργεί ετεροποιητικά, κατατάσσοντάς τους στην

κατηγορία των «Άλλων» και δημιουργώντας εντέλει ομάδες «πολιτών δεύτερης κατηγορίας».

Στο πρώτο μέρος θα προσεγγίσω τη διαδικασία κατασκευής ατομικής ταυτότητας και τη λειτουργία των θεσμών στη διαδικασία κατασκευής ταυτότητας, καθώς η ιδιότητα του πολίτη νοείται ως μια ιδιότητα παγιωμένη και αναγνωρισμένη. Στην ίδια θεωρητική συζήτηση θα εξεταστούν οι έννοιες της ευαλωτότητας και της οριακότητας. Στη συνέχεια, θα παρουσιαστεί η έρευνα στην οποία στηρίχθηκε το παρόν άρθρο. Στο τρίτο μέρος θα αναλυθούν τα ευρήματα της έρευνας πεδίου και, τέλος, θα παρουσιαστούν τα ερευνητικά συμπεράσματα.

Ατομικές ταυτότητες

Όπως σημειώνει ο Craib (1998), η ατομική ταυτότητα δεν εξυπακούεται ως μια άκριτη πρωτοκαθεδρία του εαυτού. Αντίθετα, η παρουσία των Άλλων εντοπίζεται στον ίδιο τον πυρήνα της ατομικότητας, καθώς αυτή γίνεται αντιληπτή μέσω μιας διυποκειμενικής θεώρησης ενός κόσμου που αποτελείται κατά κύριο λόγο από Άλλους. Η μεμονωμένη ατομικότητα συνειδητοποιείται κυρίως ως προς τους Άλλους, καθώς αυτοί αποτελούν το απαραίτητο πλαίσιο για να γνωρίσουμε τον εαυτό μας σε μια πορεία που είναι στην ουσία της αλληλοδιαδραστική.

Οι απόγονοι των μεταναστών στην έρευνά μου κατασκευάζουν την ατομική τους ταυτότητα επιλέγοντας και απωθώντας στοιχεία της προσωπικής τους ιστορίας, συμπλέκοντάς τα με στοιχεία που αφομοιώνουν και επεξεργάζονται από τον εξωτερικό κόσμο, δημιουργώντας τη δική τους προσωπική ταυτότητα, τη δική τους «αναδρομική αυτοβιογραφία». Η ατομικότητά τους αποτελεί το οντολογικό καταφύγιο που αποδίδει μια αίσθηση συνολικού νοήματος για τον κόσμο και λειτουργεί ως εφαλτήριο για τη δράση τους και τα σχέδια ζωής τους.

Αναμφισβήτητα σε αυτή τη διαδικασία, η δύναμη και η εξουσία αναδεικνύονται καθοριστικοί παράγοντες καθώς, είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα, το κυρίαρχο ερώτημα είναι «τινος ορισμός βαρύνει περισσότερο» (Jenkins 2007: 90). Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι Άλλοι επιβεβαιώνουν, απορρίπτουν, τροποποιούν και εντέλει καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την ατομική ταυτότητα. Και αν μη τι άλλο, οι ταυτότητες υπάρχουν, αποκτώνται, διεκδικούνται, κυρίως μέσα από σχέσεις δύναμης και εξουσίας, καθώς αυτό που διακυβεύεται τελικά είναι η κατάταξη ατόμων και πληθυσμών ώστε οι ταυτότητες να καθίστανται πολιτικά σχεδιάσματα (Jenkins 2007). Διαμέσου υλικών και συμβολικών αναπαρα-

στάσεων, η δύναμη καθίσταται «δύναμη επί» και η εξουσία «θεσμική ισχύς» αντίστοιχα (Δημητρίου 2017), σε μια συνεχή πορεία δόμησης και αποδόμησης της προσωπικής ταυτότητας. Όντως, η αναγνώριση από τους Άλλους κρίνεται καθοριστική αν αποδεχθούμε τον περιεκτικό ορισμό του Charles Taylor (1994) ότι η ταυτότητα του ατόμου είναι η πραγμάτωση του εαυτού του μέσα από το πρίσμα των διυποκειμενικών του σχέσεων.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η ατομικότητα είναι σύνθετη και πολυεπίπεδη έννοια που αντλεί διαρκώς από «ένα εύρος Άλλων, ένα εύρος καταστάσεων, ένα εύρος πηγών». Σε αυτή τη διαδικασία, το άτομο εξοπλίζεται με τα απαραίτητα μέσα για να ανταποκριθεί στις κατηγοριοποιήσεις που προσφέρουν ή συχνά επιβάλλουν οι Άλλοι. Ο Jenkins, στον συλλογισμό του, χρησιμοποιεί την έννοια της «ενιαίας ατομικότητας» προκειμένου να αποδώσει την αναστοχαστική προσέγγιση για την προσωπική ταυτότητα: το συνεχές πέρασμα από το πώς το άτομο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και πώς τον αντιλαμβάνονται οι Άλλοι και εντέλει, την καταλυτική σημασία των Άλλων σε μια διαδικασία εντοπισμού ομοιότητας και διαφοράς, που αναλόγως καθορίζει τη δράση. Και αυτή ακριβώς την αλληλεπίδραση μεταξύ ομοιότητας και διαφοράς αποτυπώνει η λογική που διέπει κάθε καθορισμό ταυτότητας, είτε ατομικής είτε συλλογικής.

Οι πρωταγωνιστές της έρευνας, οι νεαροί από την Αλβανία, υφίστανται τις επενέργειες της κρίσης περισσότερο από άλλες κοινωνικές ομάδες, καθώς «στις ταξικά προσδιορισμένες επιρροές της οικογένειας, έρχονται να προστεθούν διαμεσολαβημένες οι επιρροές της κουλτούρας της χώρας υποδοχής, οι οποίες και αυτές έχουν πάνω τους τη σφραγίδα του περιβάλλοντος της κοινωνικής τάξης στην οποία εντάσσεται η μεταναστευτική οικογένεια, που είναι στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων τα κατώτερα στρώματα της εργατικής τάξης ή ακόμα και τα λούμπεν στρώματα της μεγαλούπολης ή του αγροτικού χώρου» (Θεριανός 2009: 114). συνακόλουθα, αποτελούν δυνητικούς υποψήφιους μετάπτωσης σε ένα διαφορετικό καθεστώς ύπαρξης (Σπυριδάκης 2018). Σε αυτό το πλαίσιο, επικεντρώνουν το ενδιαφέρον και την προσπάθειά τους κυρίως στην ατομικότητά τους, επιχειρώντας να «επαναφεύρουν» τον εαυτό τους, να τον αναπροσαρμόσουν στα νέα δεδομένα, να αντισταθούν στην «επιβαλλόμενη τρωτότητα». Η τρωτότητα αυτή απορρέει εν μέρει από «την κοινωνική προσκόλληση σε άλλους», καθώς «την ίδια στιγμή που τα στοιχεία της ανθρώπινης οντολογίας μας μας ωθούν να δενόμαστε με τους άλλους, την ίδια στιγμή εκτιθέμεθα και απειλούμαστε μέσω αυτού του δε-

σμού, εμπλεκόμενοι και μετατοπιζόμενοι αμετάκλητα σε ζωές που δεν είναι δικές μας» (Butler σε Σπυριδάκη 2018: 18). Στη βάση αυτού του συλλογισμού εντοπίζεται ένα καίριο ζήτημα ταυτότητας, ατομικής αλλά και συλλογικής: Ο απόλυτος έλεγχος ως ηγεμονική συνθήκη συγκροτεί «έναν μηχανισμό κανονικών και μη υποκειμένων, όπου η ισχύουσα πολιτική και πολιτισμική δικαιοδοσία παραγωγής κανονικότητας και κανονικοποίησης, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό το ποιος είναι τρωτός και ευάλωτος» (Σπυριδάκης 2018: 20) και κατ' επέκταση, ποια ταυτότητα εμπίπτει στην κανονικότητα και ποια στην ευάλωτότητα. Οι νεαροί πληροφορητές της έρευνας στην οποία στηρίζεται το άρθρο συγκροτούν τις ταυτότητές τους μέσα σε διαδικασίες αποκλεισμού και αντιθέσεων, επανεγγράφουν και αναπλαισιώνουν τις υποκειμενικότητές τους ώστε να ανατρέψουν την επιβεβλημένη τρωτότητα.

Η ατομικότητα αυτή θα μπορούσε να εξεταστεί ως μια έκφραση της εμπρόθετης δράσης (agency) των υποκειμένων. Αν και κατά γενική ομολογία, η εμπρόθετη δράση αποτελεί έναν νεφελώδη όρο, επανατοποθετούμενη σε μια βάση χρονικότητας αποκτά συγκεκριμένο νόημα (Emirbayer & Mische 1998). Τα δρώντα υποκείμενα βιώνουν ταυτόχρονα το παρελθόν, το μέλλον και το παρόν μέσω της εμπειρίας με τρόπο άλλοτε αναστοχαστικό και άλλοτε φαντασιακό. Σε αυτό το πλαίσιο χρονικότητας, έχουν ως αναφορά παρελθοντικά μοτίβα, προβάλλουν υποθετικές μελλοντικές διαδρομές ή προσαρμόζουν τη δράση τους αξιολογώντας την κρισιμότητα του παρόντος. Η ατομικότητα μετουσιώνεται ως εμπρόθετη δράση του ατόμου που ανακαλεί την εμπειρία του παρελθόντος, αξιολογεί τους δομικούς περιορισμούς του παρόντος και σχεδιάζει τις τροχιές του μέλλοντος. Προσεγγίζοντας την εμπρόθετη ατομικότητα σε μια βάση χρονικότητας, αναδύεται μια δυναμική κατανόηση της ικανότητας των δρώντων να διαχειριστούν τους περιορισμούς και τα εμπόδια της δομής. Υπό την έννοια αυτή, η εμπρόθετη δράση εμπεριέχει την έννοια της ανασυγκρότησης, τη δυνατότητα μετασχηματισμού του εαυτού και τελικά της ίδιας της ατομικότητας προκειμένου τα υποκείμενα που εξετάζουμε, αποτελώντας μια απόπειρα υπέρβασης των δυσθεώρητων εμποδίων που προστίθεται στους ήδη υπάρχοντες δομικούς περιορισμούς.

Θεσμοί

Η συζήτηση περί ατομικής ταυτότητας οφείλει να συμπεριλάβει τη διαπραγμάτευση της έννοιας των θεσμών, και αυτό διότι η ιδιότητα του πολίτη αποτελεί κατεξοχήν έκφραση παγιωμένης και αναγνωρισμένης ταυτότητας. Οι θεσμοί αποτελούν διυποκειμενικά πρότυπα συμπεριφοράς εντός συγκεκριμένων πλαισίων που έχουν παγιωθεί σε βάθος χρόνου. Ο Jenkins υποστηρίζει ότι οι θεσμοί μπορεί να γίνουν κατανοητοί ως «ιδεότυποι», γιατί διαμεσολαβούν την αντίληψή μας για τα πρότυπα και τις κανονικότητες της καθημερινότητας, προκαλώντας συνέπειες και λειτουργώντας κανονιστικά (Jenkins 2007). Όπως και οι ταυτότητες, προβάλλουν μέσα από τη δράση και τη διαμορφώνουν, δημιουργώντας πρότυπα της δράσης αυτής. Καθίστανται, λοιπόν, αναπόσπαστο μέρος του κόσμου των ανθρώπων, καθώς τα άτομα λαμβάνουν αποφάσεις και κατευθύνουν τις πράξεις τους σύμφωνα με τα θεσμικά πρότυπα. Και αυτό, διότι οι θεσμοί περιφρουρούν την καθημερινότητά μας, δημιουργώντας προβλεψιμότητα μέσω της έξης. Η συνήθεια λοιπόν, μέσω της διυποκειμενικής αποδοχής, αποτελεί το υπόβαθρο της θεσμικής παγίωσης.

Ωστόσο, συνεχίζει ο Jenkins για να γίνουν αποδεκτοί, ιδιαίτερα σε μια διαγενεακή προοπτική, οι θεσμοί χρειάζονται νομιμοποίηση η οποία επιτυγχάνεται και αναπαράγεται μέσα από τα λεγόμενα «σύμπαντα συμβόλων». Τα σύμπαντα συμβόλων τα οποία εισήγαγαν οι Berger και Luckman (1966), θα μπορούσαν να νοηθούν ως «σφαίρες νοήματος», ως μια ενοποιητική δύναμη των θεσμών που λειτουργεί σαν ομπρέλα προκειμένου να συμπεριλάβει την ποικιλομορφία της καθημερινότητας. Η ατομική και η συλλογική συνοχή, η συνέχεια και η σταθερότητα της ταυτότητας αλλά και του ίδιου του κόσμου των ανθρώπων εκπορεύονται μέσα από τα συμβολικά σύμπαντα των θεσμών. Και αυτό που εντέλει αποκτά τη μεγαλύτερη σημασία είναι η θέση που κατέχουν οι θεσμοί στα ενσώματα άτομα, στις συλλογικότητες και στον γεωγραφικό χώρο. Η ίδια η διαδικασία της κοινωνικής αλληλόδρασης αφορά αυτή τη διυποκειμενική επικοινωνία, τη δυνατότητα «αντικειμενικοποίησης» του υποκειμενικού τρόπου σκέψης και του νοήματος που εκπέμπουν τα άτομα, αλλά και της ανάδειξης μιας κοινής σημασιολογικής διάστασης μέσα από διαφορετικούς τρόπους έκφρασης. Η δυνατότητα ενεργοποίησης μιας αντιληπτικής ικανότητας καθίσταται εφικτή μέσα από «τυποποιημένα σχήματα» που επιτρέπουν την πρόσβαση στην κοινωνική πραγματικότητα, η οποία περι-

βάλλεται από τις δικές της νοηματικές δομές καθώς και από προσδιορισμούς συμβόλων.

Κατά τους Berger και Luckman, μέσω της κοινωνικοποίησης επιτυγχάνεται η είσοδος στην αντικειμενική πραγματικότητα, καθώς και η αναγνώριση και η αποδοχή κοινών δομών και νοηματικών περιεχομένων. Διαμέσου της παραπάνω αντικειμενικοποίησης, δηλαδή της θεσμοποίησης και της νομιμοποίησης, η κοινωνία προάγει ένα «συμβολικό όλον», διατηρώντας τα χαρακτηριστικά της αντικειμενικής πραγματικότητας (Ναγόπουλος 2015). Η αντικειμενικοποίηση από τη μεριά του υποκειμένου συνιστά τη δυνατότητα του ανθρώπου να αναπαριστά τον κόσμο στον οποίο ο ίδιος συμμετέχει και αναπτύσσει διυποκειμενική δραστηριότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα σύμπαντα συμβόλων είναι η ενοποιητική δύναμη, ο «εξωτερικός θόλος» που συγκρατεί την εσωτερική συνέχεια, η πηγή της ατομικής και συλλογικής συνοχής και σταθερότητας (Θεοδωρίδης 2001).

Στον πυρήνα των θεσμών κατοικοεδρεύει η έννοια της ομοιότητας, επαληθεύοντας την άρρηκτη σχέση θεσμών και ταυτότητας, εφόσον η ομοιότητα —όπως επίσης και η διαφορά— είναι πυρηνικό στοιχείο της ταυτότητας. Η «αρετή της ομοιότητας», ή και της ομοιομορφίας θα προσέθετα, είναι τόσο έκδηλη διότι οτιδήποτε όμοιο είναι τόσο καλά εδραιωμένο σε κάθε κουλτούρα ώστε η ομοιότητα να λειτουργεί ως αυταπόδεικτη αξία. Το οξύμωρο είναι ότι η συγκρότηση της ομοιότητας, αν και καταλυτική πράξη διανοητικής δραστηριότητας, παραμένει απαρατήρητη. Και σε αυτό το σημείο εμφιλοχωρεί το ζήτημα του σχηματισμού των κατηγοριών και κατ' επέκταση των κοινωνικών τάξεων βάσει της ομοιότητας.

Για τον Quine (1965), η σύσταση μίας τάξης/κατηγορίας εμπεριέχει την πόλωση και τον αποκλεισμό, αφού εσωκλείει και αποκλείει ταυτόχρονα. Δανειζόμενος αναλογίες από τον φυσικό κόσμο, καταλήγει ότι, για να συγκροτηθούν οι θεσμοί, τα άτομα κατασκευάζουν τον δικό τους φυσικό, κοινωνικό κόσμο επιλέγοντας συμμάχους και εχθρούς και ως εκ τούτου ελέγχοντας τρόπον τινά τη σύνθεση του κοινωνικού κόσμου. Εν συντομία, μέσω των θεσμών, συγκροτούν μια πολύπλοκη μηχανή που σκέφτεται και λαμβάνει αποφάσεις για τους ίδιους. Και για τον λόγο αυτό, οι θεσμοί βασίζονται στην ομοιότητα ώστε ακόμα και ανόμοια πράγματα εντέλει να κατηγοριοποιούνται και να επιφορτίζονται με ηθικό και πολιτικό περιεχόμενο. Την ίδια στιγμή, οι θεσμοί παράγουν «ταμπέλες» για τα υποκείμενα, επιχειρώντας με αυτό τον τρόπο να σταθεροποιήσουν τη ρευστότητα της κοινωνικής ζωής αλλά και να τη διαμορφώσουν. Ο Hacking (1985) περιέγραψε αυτή τη

διαδικασία ως «κατασκευή του υποκειμένου», δηλαδή την κοινωνική ταξινόμηση/κατηγοριοποίηση του ατόμου με βάση κοινωνικές ταμπέλες και μέσω πολλών οδών, διασφαλίζοντας, ότι τα άτομα εντέλει θα επαληθεύσουν τις «ταμπέλες» που τους υπαγορεύτηκαν.

Κατ' ουσίαν, οι θεσμοί διαμεσολαβούν την ταυτότητα, νομιμοποιώντας θετικά την ομοιότητα και αρνητικά τη διαφορά. Στην παραπάνω δυναμική διαδικασία, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς, στο μέτρο της αυτονομίας που μπορούν να διαθέτουν και προσκρούοντας συνέχεια σε θεσμικούς περιορισμούς, πολλώ δε μάλλον σε μια γκρίζα ζώνη ως προς την πολιτειακή τους ταυτότητα, επιχειρούν μέσω πολλαπλών οδών να διαμορφώσουν την ατομικότητά τους βάσει της ομοιότητας, επιδιώκοντας να αποκτήσουν την ιδιότητα του πολίτη και συνακόλουθα την ομοιότητα με τους Άλλους και τις οικειοποιήσεις που απορρέουν από αυτήν.

Ευαλωτότητα και οριακά σημεία

Όπως επισημαίνει ο Σπυριδάκης (2018), οι σύγχρονες πολιτικές απασχόλησης ενισχύουν ένα είδος νεοδαρβινικού ατομικιστικού οικονομικού πλαισίου δράσης, προκειμένου οι πολίτες να αντιμετωπίσουν το μείζον ζήτημα της κοινωνικής τους αναπαραγωγής στη βάση μιας λογικής όπου ο «ικανότερος θα επιβιώσει». Στο πλαίσιο αυτό, η συμπεριφορά, το οικογενειακό ή εθνικό υπόβαθρο και η πρόσδεση του ατόμου σε αυτό, όπως βεβαίως και οι προσωπικές προσδοκίες, αποτελούν εξατομικευμένους παράγοντες που προσδιορίζουν αποφασιστικά το αποτέλεσμα. Οι νέοι μετανάστες, ευρισκόμενοι ανάμεσα στις συμπληγάδες των απρόσωπων δυνάμεων της οικονομίας, επιχειρούν να βελτιώσουν τη δυσχερή τους θέση στην πορεία της κοινωνικής τους αναπαραγωγής, επιστρατεύοντας ατομικά σχέδια που διαμεσολαβούν τις μεταβάσεις τους και περιφρουρούν την υλική τους διαβίωση και την κοινωνική τους ύπαρξη.

Σε αυτή τη συνθήκη της ευαλωτότητας, θα πρέπει να εξετάσουμε τη σχέση της με τη μετανάστευση εν γένει, στο πλαίσιο της παραδοχής ότι αποτελεί «μία απaráκαμπτη επικράτεια στοχασμού και διερώτησης επί τη βάσει της αυξανόμενης παρουσίας της» (Σπυριδάκης 2018: 19). Η ίδια η ευαλωτότητα αποτελεί συστατικό στοιχείο της μεταναστευτικής εμπειρίας και καθορίζει τη ζωή και τις αποφάσεις των υποκειμένων, όπως επίσης αποτελεί και ένα σημείο καμπής για τους νεαρούς μετανάστες που καλούνται να διαχειριστούν τη ζωή τους. Το

βίωμα της ευαλωτότητας δεν είναι ένα συμπτωματικό αλλά ένα ενδημικό στοιχείο του καπιταλιστικού μηχανισμού, μεταβάλλοντας ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού σε μια ευέλικτη, ανυπεράσπιστη και συνεχώς ανανεώσιμη δεξαμενή εργατικού δυναμικού καθώς οι σύγχρονοι εργαζόμενοι δεν διαθέτουν τη δυνατότητα της σταθερής απασχόλησης του παρελθόντος (Lewis, Dwyer, Hodgkinson & Waite 2014). Οι αυξανόμενοι δείκτες ανεργίας, σε συνάρτηση με την ανομοιογένεια του εργατικού δυναμικού με βάση την ηλικία, την εθνικότητα και το φύλο, συνθέτουν ένα εκτενώς αποσταθεροποιημένο εργασιακό τοπίο, φέρνοντας με ένταση στο προσκήνιο διαχρονικά ζητήματα όσον αφορά την άνιση διανομή του πλούτου και της εξουσίας. Η ανισότητα αντανακλάται αντίστοιχα και στην κατανομή της επισφάλειας. Όπως υποστηρίζει η Butler (2015), η ευαλωτότητα της μετανεωτερικότητας οξύνεται ακόμα περισσότερο σε περιβάλλον αυξημένης επισφάλειας, μιας επισφάλειας που κατανέμεται άνισα ώστε κάποια σώματα να καθίστανται περισσότερο τρωτά από άλλα και ως εκ τούτου η άνιση κατανομή εκβάλλει στη δημιουργία «υπερεπισφαλών» ζώνων, όπως είναι αυτές των μεταναστών και των παιδιών τους (Lewiset al 2015).

Η συστηματική φιλελευθεροποίηση της οικονομίας σε παγκόσμια κλίμακα έχει ως αποτέλεσμα, κατά την Butler (2015), τη θεμελίωση μιας ατομικιστικής ηθικής που προτάσσει πάνω απ' όλα την οικονομική αυτάρκεια του υποκειμένου σε συνθήκες, όμως, που την ίδια στιγμή υπονομεύουν αυτή την προοπτική, αποδίδοντας σε συγκεκριμένους πληθυσμούς αναλωσιμότητα και θεμελιώνοντας μια εξατομικευμένη αίσθηση αγωνίας που οξύνεται από την απίσχναση της κοινωνικής αλληλεξάρτησης. Για πολλούς ερευνητές, οι προσεγγίσεις της επισφάλειας υπερβαίνουν τον εργασιακό τομέα, παρεμβαίνοντας καθοριστικά στη ζωή των υποκειμένων (Nielson & Rosiiter 2005, Barbier *et al.* 2002). Και αυτό γιατί η εργασιακή επισφάλεια αναδεικνύει μια γενικότερη οντολογική ανασφάλεια και αβεβαιότητα, καθιστώντας διάτρητους όλους τους τομείς της ζωής. Αποτελεί, με άλλα λόγια, ένα σταθερό χαρακτηριστικό, παρόν σε όλες τις μικροδιαστάσεις της καθημερινότητας (Ettlinger 2007).

Υπό αυτή την προοπτική, οι μεταβάσεις που όφειλαν να ακολουθήσουν ένα κανονιστικό σχήμα τίθενται υπό νέα διαπραγμάτευση, καθώς οι ασφαλείς σταθερές του παρελθόντος δεν αποδίδουν πλέον. Οι μετανάστες δεύτερης γενιάς της ελληνικής κρίσης κλήθηκαν βίαια να αποδεσμευτούν από το σχετικά «ασφαλές» και σταθερό παρελθόν, το οποίο σταδιακά και κοπιωδώς διαμόρφωσαν οι γονείς τους, προκειμένου να διαχειριστούν ένα ασαφές, ευέλικτο και επισφαλές μέλλον.

Αυτή η αυξημένη ευαλωτότητα που βιώνει σήμερα η μεταναστευτική οικογένεια καθίσταται αυτή καθεαυτή ένα σημείο καμπής, καθώς διακόπτει βίαια την κανονική και προβλεπόμενη ροή των γεγονότων και επιλογών, διαμορφώνοντας νέες συνθήκες λήψης αποφάσεων τόσο για τους μετανάστες πρώτης όσο και δεύτερης γενιάς. Συνεπώς, η επισφάλεια υπονομεύει την προσχεδιασμένη, κανονιστική μετάβαση και βιώνεται από τα υποκείμενα ως σημείο καμπής (turning point).

Τα σημεία καμπής συνδέουν τη βιωμένη εμπειρία των μεταναστών με τις υποκειμενικές αποφάσεις της ζωής τους. Από τη στιγμή που οι προδιαγεγραμμένες, κανονιστικές μεταβάσεις διακόπτονται βίαια λόγω απρόσμενων καταστάσεων, όπως η οξεία δημοσιονομική κρίση, οι στόχοι και τα σχέδια ζωής των νεαρών μεταναστών επανακαθορίζονται υπό το βάρος των νέων δομικών διακινδυνεύσεων, συνιστώντας οριακά σημεία για τις ζωές των υποκειμένων. Αξίζει να σημειωθεί ο αφηγηματικός χαρακτήρας που αποδίδει ο Abbot (2001) στα σημεία καμπής καθώς και η έννοια της εκ των υστέρων συνειδητοποίησής τους που επιβάλλει η παραπάνω αφηγηματικότητα. Σε μια τέτοια θεώρηση, κεντρικό ρόλο διαδραματίζει η χρονικότητα, καθώς το σημείο καμπής προσδιορίζει και προσδιορίζεται από το παρελθόν, το μέλλον και το παρόν του υποκειμένου. Ακριβώς όπως στις αφηγήσεις, τα σημεία καμπής επιτρέπουν στα άτομα να βάλουν σε τάξη και να «συμφιλιωθούν με τη χρονική συνθήκη της ύπαρξής τους και τη χαοτική, άμορφη εμπειρία τους» (Nünning 2012: 39). Από την άλλη, η Negroni (2005) συνδέει τα σημεία καμπής με έναν ταυτοτικό επανακαθορισμό του εαυτού, που πυροδοτεί αντίστοιχα και μια νέα δράση: τα υποκείμενα σταδιακά αποδεσμεύονται από το πρότερο habitus με την έννοια που ορίζεται από τον Bourdieu (1990) —δηλαδή ως το σύνολο των προδιαθέσεων βάσει των οποίων τα άτομα αντιδρούν και συμπεριφέρονται στις κοινωνικές περιστάσεις— και σταδιακά αποστασιοποιούνται από το κοινωνικό κεφάλαιο της οικογένειας. Το άτομο επαναξιολογεί τους στόχους του την ίδια στιγμή που οι παραδεδεγμένες γραμμικότητες καταρρέουν. Η ρήξη αυτή κυριαρχεί ως δύναμη ανασυγκρότησης του εαυτού, ώστε όταν το σημείο καμπής ολοκληρωθεί ως διαδικασία, το άτομο να μπορεί να λαμβάνει αποφάσεις σχετικά με το μέλλον.

Στην ίδια λογική των turning points εντάσσεται το πέρασμα από το σχολείο στην ενηλικίωση, καθώς οι νεαροί μετανάστες διεκδικούν από την Πολιτεία την ιδιότητα του πολίτη και κατ' επέκταση τη συμμετοχή τους στην ίδια ταυτότητα με τους γηγενείς συνομηλίκους τους.

Περιγραφή και ανάλυση των μεθοδολογικών παραμέτρων

Το ανθρωπολογικό πεδίο, κατά τον Σπυριδάκη (2006), είναι ένας χώρος διαμέσου του οποίου υφίσταται η κοινωνική δράση: αποτελεί δε ένα μέσο για την ανάδειξη της ποικιλίας των κοινωνικών πρακτικών. Αυτό συμβαίνει γιατί η κοινωνική δράση καθορίζεται και από διαδικασίες οι οποίες δεν εντοπίζονται αποκλειστικά στο πεδίο που ερευνάται κάθε φορά αλλά και σε άλλους χώρους πέρα από αυτό. Επί της παρούσης, το ερευνητικό πεδίο, ο χώρος του σχολείου, δεν προσεγγίζεται ως μια περίκλειστη, κατακερματισμένη και αυτάρκης έννοια εντός της οποίας εξαντλείται η δράση των υποκειμένων. Αντίθετα, λειτουργεί ως ένας τόπος όπου «το διακύβευμα της ταυτότητας, της πολλαπλότητας και των απορреουσών σχέσεων, βρίσκονται σε μια συνεχή διαδικασία επανεγγραφής» (Σπυριδάκης 2006: 179). Επί τη βάση αυτή, το ερευνητικό πεδίο απεγκλωβίζεται από μια τελεολογική θέασή του ως αυτοσκοπού και αποκτά μια ουσιαστική, σύγχρονη ανθρωπολογική διάσταση, ιδωμένο ως μια ανοιχτή επικράτεια συνύπαρξης πολλαπλών τροχιών δράσης, αλληλεξαρτήσεων και κινητικότητων, πραγματικών και συμβολικών. Εντέλει, το πεδίο νοείται ως ένας τόπος ετερόκλητων δράσεων και ταυτόχρονα μέρος «ενός ευρύτερου χώρου που τελεί σε ένα διαρκές γίγνεσθαι» (ό.π.). Και πραγματικά, ο χώρος του σχολείου λειτουργεί ως ένας τόπος συνάντησης και συνύπαρξης πολιτισμικών ετεροτήτων και ταυτόχρονα ως τμήμα μιας συνεχώς μεταβαλλόμενης κοινωνικής πραγματικότητας. Όπως σημειώνει η Τσακίρη (2009), το σχολείο αποτελεί έναν κοινωνικοχωρικό σχηματισμό, έναν βιωμένο χώρο στον οποίο εντάσσεται το φαντασιακό στοιχείο όπου επισυμβαίνουν «οι συνάψεις του υλικού, του κοινωνικού και του υποκειμενικού κόσμου» (2009: 398-9), χώρος τον οποίο διερευνούμε υπό την οπτική των συνάψεων των υποκειμένων μας.

Σύμφωνα με την παραπάνω θεώρηση και με δεδομένο ότι το πεδίο αποτελεί αναντικατάστατη πηγή άντλησης πολύτιμων πληροφοριών και εθνογραφικής πρακτικής, επιχειρώ να απαντήσω στα ερευνητικά μου ερωτήματα στηριζόμενη στη βάση μιας ευρύτερης και συστηματικής έρευνας που διεξήχθη στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής γύρω από την ταυτότητα, το πολιτισμικό κεφάλαιο και την κοινωνική αναπαραγωγή των μεταναστών δεύτερης γενιάς από την Αλβανία που φοιτούν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Για την απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων προκρίθηκε η ποιοτική έρευνα και ειδικότερα τα μεθοδολογικά εργαλεία της συμμε-

τοχικής παρατήρησης και της εθνογραφικής συνέντευξης. Η ποιοτική έρευνα στις μεταναστευτικές σπουδές δίνει στον ερευνητή τη δυνατότητα εμβάθυνσης, καθώς μπορεί να εντυπώσει στα ερωτήματα, εκβάλλοντας σε χρήσιμο υλικό και συμπεράσματα. Θέτει στο επίκεντρο την έννοια του νοήματος, της εμπειρίας, της διάδρασης, της κατανόησης και της ερμηνείας (Τσιώλης 2014), δίνοντας παράλληλα χώρο για έναν γόνιμο θεωρητικό αναστοχασμό. Επαναπροσδιορίζει τις υπάρχουσες κατηγορίες, παράγοντας νέες υποθέσεις αλλά και θεωρητικά παραδείγματα. Ερευνά στο σύνολό της την περίπλοκη δυναμική της μετανάστευσης. Κυρίως, όμως, φέρνει στο προσκήνιο τόσο τη φωνή των μεταναστών ως κοινωνικών υποκειμένων όσο και των ευρύτερων μεταναστευτικών ομάδων και ειδικότερα αυτών που σε ακραίες συνθήκες αυξημένης ευαλωτότητας, όπως είναι η περίπτωση της ελληνικής κρίσης, εντοπίζονται στις παρυφές της κοινωνίας με περιορισμένη δυνατότητα εκπροσώπησης, ουσιαστικής συμμετοχής και ενεργού πολιτεότητας.

Συνοπτικά, η κύρια ερευνητική πηγή άντλησης πληροφοριών ήταν οι ημιδομημένες συνεντεύξεις και σε μικρότερο βαθμό η συμμετοχική παρατήρηση. Ιδιαίτερα οι συνεντεύξεις κρίθηκαν πολύτιμες καθώς ανέδειξαν τον πλούτο των εμπειριών, των προσεγγίσεων και των αναπαραστάσεων των πληροφορητών (Ιωσηφίδης & Σπυριδάκης 2006). Συνολικά στο πλαίσιο της ευρύτερης έρευνας διεξήχθησαν σαράντα ημιδομημένες συνεντεύξεις με μαθητές αλβανικής καταγωγής, οι οποίοι φοιτούσαν σε Γενικό Λύκειο συνοικίας που βρίσκεται δυτικά της πρωτεύουσας και της οποίας ο βιομηχανικός και ημιαστικός χαρακτήρας αποτέλεσε πόλο έλξης και οδήγησε στην εκεί συγκέντρωση πολλών μεταναστών τις προηγούμενες δεκαετίες.

Οι μαθητές που έλαβαν μέρος στις συνεντεύξεις ήταν μεταξύ δεκαέξι και δεκαοκτώ ετών, προερχόμενοι από όλες τις τάξεις του Γενικού Λυκείου, ενώ η αναλογία αγοριών και κοριτσιών ήταν σχεδόν ισόποση, με μια μικρή υπεροχή των κοριτσιών που αναλογούσε στα γενικότερα δημογραφικά δεδομένα του σχολείου. Οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες είχαν γεννηθεί στην Αλβανία και είχαν μετοικήσει στην Ελλάδα σε βρεφική ή νηπιακή ηλικία. Στην πλειοψηφία τους οι ερωτηθέντες είχαν συνεχόμενη φοίτηση αποκλειστικά σε ελληνικά σχολεία, ενώ σε γενικές γραμμές οι μαθητικές επιδόσεις του δείγματος ποικίλλαν, με την πλειοψηφία να αξιολογούνται με βάση τη βαθμολογική κλίμακα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος από μέτριοι έως καλοί, με ελάχιστους άριστους.

Στο πλαίσιο του σχεδιασμού, προηγήθηκε η σύνταξη ενός πιλοτικού οδηγού συνέντευξης που εμπλουτιζόταν και διαφοροποιούνταν κα-

τά τη διάρκεια της έρευνας σε σχέση με τις αφηγήσεις των πληροφορορητών και τη συνεχή επεξεργασία του ποιοτικού υλικού. Η ανάλυση και ερμηνεία των αφηγήσεων των μαθητών με άξονα το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας και της ιδιότητας του πολίτη, που τίθεται συγκεκριμένα στο παρόν άρθρο, οδήγησε στα ευρήματα που παρουσιάζονται στην επόμενη ενότητα.

Εθνικό ανήκειν και ιδιότητα του πολίτη

Εξ όσων προκύπτουν από τις συνεντεύξεις, η διατήρηση και η καλλιέργεια της αλβανικής εθνικής ταυτότητας δεν απασχολεί τους εφήβους του δείγματός μας. Παρά τις διαφορετικές απαντήσεις, κανείς από τους πληροφορητές δεν θέτει ως κύριο σημείο αυτοαναφορικότητας την ισχυρή αλβανική ταυτότητα. Αντίθετα, η μελέτη των απαντήσεων τους συνηγορεί σε μια αδύναμη δράση ως προς τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό, ενώ η αποστασιοποίηση από την αρχική εθνική ταυτότητα είναι κυρίαρχη.

Αρκετοί από τους εφήβους του δείγματος διατηρούν σε συμβολικό επίπεδο τον δεσμό τους με την αλβανική τους ταυτότητα, βιωμένη περισσότερο ως χρέος απέναντι στην οικογένειά τους και όχι στις πραγματικές της διαστάσεις. Παρά το γεγονός ότι οι έφηβοι αυτοί έχουν συστηματική επαφή με την αλβανική γλώσσα και κουλτούρα, έχουν υιοθετήσει πλήρως τις αντιλήψεις και τον τρόπο ζωής της κοινωνίας υποδοχής. Σε αυτό το πλαίσιο, οι περισσότεροι σπεύδουν να διευκρινίσουν ότι η αλβανικότητά τους έγκειται αποκλειστικά στην καταγωγή των γονέων τους, καθώς οι ίδιοι ενηλικιώνονται και συμβαδίζουν με τους θεσμούς μιας άλλης χώρας. Σε σχετική ερώτηση, η Ιωάννα (16) απαντά:

«Προσωπικά νιώθω Ελληνίδα... Εγώ... Εδώ έχω γεννηθεί, έχω μεγαλώσει. Δε νιώθω Αλβανίδα με την έννοια ότι είμαι Αλβανίδα. Νιώθω ότι έχω αλβανική καταγωγή, αυτό δεν μπορώ να το παραλείψω, λόγω της καταγωγής των γονιών μου και της ιστορίας τους. Είναι στοιχείο και της δικής μου ιστορίας αλλά δεν έχει και τόση σημασία...»

Παρά το γεγονός ότι δηλώνει Αλβανίδα, η απάντηση της Έρμη (15) είναι στην ουσία παρόμοια με αυτή της Ιωάννας, καθώς η αλβανικότητα αποτελεί στοιχείο της συλλογικής οικογενειακής διαδρομής

«Εντάξει, αν με ρωτήσουν από πού είμαι, θα πω είμαι από την Αλβανία, αλλά μόνο και μόνο για τους γονείς μου θα το πω. Εγώ εδώ μεγάλωσα

και πήγα σχολείο, μόνο οι γονείς μου είναι από εκεί, όχι για κάποιο άλλο λόγο, ούτε και αισθάνομαι Αλβανίδα».

Η Βενίσσα (17), στην ίδια κατεύθυνση, αποδέχεται την αλβανική της καταγωγή λόγω οικογένειας, ωστόσο αμφιβάλλει για την ουσία της σχέσης της με την αλβανικότητα εφόσον ακολουθεί πλήρως τον ελληνικό τρόπο ζωής, επαληθεύοντας τη συζήτηση περί ομοιότητας:

«Αλβανίδα είμαι από τους γονείς μου αλλά σε όλα ακολουθώ τα δικά σας γιατί έχω ζήσει εδώ, άρα τι Αλβανίδα είμαι δεν ξέρω... Ο τρόπος ζωής, η συμπεριφορά όλα είναι όπως εδώ...»

Αν και δηλώνει Αλβανίδα, η Βενίσσα υπογραμμίζει ότι ο τρόπος ζωής της είναι ουσιαστικά ο ελληνικός, θέτοντας το ζήτημα της διάκρισης μεταξύ ονομαστικής και πραγματικής ταυτότητας. Όπως παρατηρεί ο Jenkins (2007), μια ταξινόμηση από μόνη της δεν αρκεί για την «ανάληψη» μιας ταυτότητας, καθώς υπάρχει πάντα η περίπτωση το ονομαστικό και το πραγματικό να μη συμφωνούν. Ο καθορισμός μιας ταυτότητας δεν είναι απλά και μόνο ζήτημα ονόματος ή ταξινόμησης, αλλά έγκειται στο διαφορετικό νόημα που έχει η ταυτότητα αυτή στη ζωή του υποκειμένου. Συνεπώς, η βιωματική πραγματικότητα (virtuality) μπορεί να αντιτίθεται σε κατ' όνομα ή εξ ορισμού ταυτότητες. Η Βενίσσα, λοιπόν, αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως Αλβανίδα με την ονομαστική διάσταση αλλά στην καθημερινότητά της έχει επιλέξει άλλο τρόπο ζωής. Οι επιπτώσεις της ονομαστικής ταυτότητας δεν επηρεάζουν, προς το παρόν τουλάχιστον, την καθημερινότητά της. Αντίθετα, ακολουθεί το πρότυπο μιας άλλης ονομαστικής ταυτότητας. Σε κάθε περίπτωση, τόσο το ονομαστικό όσο και το πραγματικό έχουν τη δική τους ουσία, καθώς δεν βιώνονται ξεχωριστά στην καθημερινότητα αλλά υφίστανται ως εκφάνσεις της ίδιας διαδικασίας. Οι παραπάνω καθορισμοί μέσα από την αμοιβαία διάδραση αναδεικνύονται ως κομβικά σημεία της βιογραφίας του υποκειμένου, ενώ ας μη μας διαφεύγει ότι σε αυτό το πλαίσιο η απόδοση της ιδιότητας του πολίτη συμβάλλει στη σύγκλιση της ονομαστικής και πραγματικής ταυτότητας.

Σε ορισμένες περιπτώσεις οι συνομιλητές μας απορρίπτουν συνειδητά την αλβανική ταυτότητα με στόχο την πλήρη ένταξη στην ελληνική κοινωνία και το αίσθημα του ανήκειν στη χώρα υποδοχής. Ο Στράτος (15) αναφέρει:

«Κατάγομαι από την Αλβανία και ζω στην Ελλάδα. Τι να πω, ασφαλώς και είμαι Έλληνας γιατί εδώ έχω μεγαλώσει και έχω μάθει τη γλώσσα

και τον κόσμο. Οι γονείς μου το καταλαβαίνουν, δε θέλουν να ξεχάσω τη γλώσσα και την καταγωγή και το σέβομαι αυτό».

Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Αντώνης (15) καταθέτει:

«Ένα μέρος της καταγωγής μου είναι από την Αλβανία... Αυτό. Καλό θα είναι να μην ξεχνάω την καταγωγή αυτή... αλλά δε μιλάω ούτε αλβανικά ούτε έχω πάει ποτέ στην Αλβανία. Θεωρώ τον εαυτό μου Έλληνα όπως ακριβώς είναι όλοι οι άλλοι. Καμία διαφορά».

Από την άλλη, ο Κωνσταντίνος (17), που θεωρεί ότι έχει πέσει θύμα ρατσιστικής συμπεριφοράς, δηλώνει ότι η ελληνική ταυτότητα αυτή είναι μια ταυτότητα που κατέκτησε μετά από κόπο και εμπόδια:

«Πλέον θεωρώ ότι η Ελλάδα μου ανήκει. Έστω ένα κομμάτι της. Αυτό που είμαι το έχω πετύχει με κόπο. Και δεν το δίνω σε κανένα. Στο σχολείο δεν έχω περάσει καλά. Από άποψη ρατσισμού. Και όχι μόνο στα πρώτα χρόνια. Τότε ήταν καλύτερα. Παιδιά από τον Πόντο, τη Ρωσία, την Αλβανία. Ήμασταν όλοι μαζί. Πλέον αντί να ωριμάζουμε γινόμαστε πιο οπισθοδρομικοί. Αν με ρωτούσατε, η απάντησή μου θα ήταν ότι θεωρώ τον εαυτό μου Έλληνα. Σε μεγάλο βαθμό. Θεωρώ τον εαυτό μου Αλβανό μόνο και μόνο επειδή έχουμε μερικούς συγγενείς σε αυτή τη χώρα. Δεν τη ζω αυτή τη χώρα. Έχω ενσωματωθεί εδώ πέρα πλέον. Δεν αισθάνομαι κάτι άλλο και αυτό έχει σημασία. Όχι όπως η γνωστή τραγουδίστρια που δε λέει ότι είναι από την Αλβανία. Για το στίγμα... αν με καταλαβαίνετε... Και όμως η θεία της είναι μια παλιά τραγουδίστρια της Αλβανίας. Εμείς το ξέρουμε αυτό».

Παρά τις δυσκολίες, ο Κωνσταντίνος, με ένα ξεκάθαρο αίσθημα εθνικού ανήκειν, φαίνεται να έχει ενστερνιστεί πλήρως την ελληνική του ταυτότητα την οποία «κατέκτησε» αντιμετωπίζοντας δυσκολίες. Ο Κωνσταντίνος διεκδικεί καθημερινά την ελληνικότητά του μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο συναναστροφών του, δηλαδή στο σχολείο και στον χώρο εργασίας του. Παρά τη συνειδητή αυτή μετατόπιση, σε άλλο σημείο της συνέντευξής του υποβαθμίζει τη σημασία της εθνικής καταγωγής:

«Πιστεύω και από εδώ να ήμουν, με Έλληνες γονείς δε θα είχα κάποια διαφορά, ούτε θα σκεφτόμουν διαφορετικά. Επειδή κάποιος είναι ξένος, δεν έχει και κάποια ιδιαιτερότητα πιστεύω. Αποδεχόμαστε τον άλλον έτσι όπως είναι, τον δεχόμαστε και τον αγαπάμε. Αυτά δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία. Πλέον Έλληνες και Αλβανοί έχουμε γίνει ένα. Δε βλέπω και μεγάλη διαφορά».

Το παραπάνω μοτίβο της υποβάθμισης της ταυτότητας εμφανίζεται αρκετά συχνά στα λεγόμενα των μαθητών. Μάλιστα, ορισμένοι από τους πληροφορητές μας αποστασιοποιούνται τελείως από το συγκεκριμένο ζήτημα, το οποίο φαίνεται να τους προκαλεί αμηχανία. Σύμφωνα με τους Lamont και Mollnar (2002), η αποφυγή του εθνικού αυτοπροσδιορισμού αποτελεί στρατηγική απόκρυψης των ορίων ειδικά όταν υφίσταται η απειλή του στιγματισμού. Στις περιπτώσεις αυτές διαπιστώνεται η προσκόλληση σε ηθικές αξίες όπως η ανοχή, ο σεβασμός, η καλοσύνη ή ακόμα και η μετατόπιση της προτεραιότητας σε άλλες ταυτότητες όπως αυτήν του εφήβου. Σε σχετική ερώτηση η Άνα (17) απαντάει:

«Τι αισθάνομαι, αισθάνομαι άνθρωπος αυτής της γης. Δεν έχει σημασία από πού κατάγομαι. Δεν μου αρέσει να ορίζω τον εαυτό μου. Οι γονείς μου είναι από την Αλβανία, αλλά δε φταίω εγώ και δεν έχει και σημασία, για μένα τουλάχιστον μετράνε άλλα πράγματα πιο πολύ... Να είσαι καλός άνθρωπος π.χ. και να σέβεσαι τον άλλον και να μην κρίνεις χωρίς να ξέρεις τι χαρακτήρας είναι.»

Η αποστασιοποίηση από θέματα εθνικής ταυτότητας συνοδεύεται συχνά από υιοθέτηση πανεθνικών ταυτοτήτων, στην περίπτωσή μας κοσμοπολιτικών, που διαμεσολαβούν τα σχέδια των εφήβων να ζήσουν μελλοντικά σε κάποια μεγάλη ευρωπαϊκή πρωτεύουσα (Vathi 2015).

Το σχολείο ως επίσημος θεσμός και κύριο πεδίο κοινωνικοποίησης επιδρά σημαντικά στον καθορισμό του περιεχομένου της εθνικής ταυτότητας για τα παιδιά των μεταναστών. Ήδη από τα πρώτα χρόνια του σχολείου, η πλειοψηφία των παιδιών των Αλβανών έρχεται αντιμέτωπη με το αρνητικό πρόσημο της κατηγορίας του μετανάστη. Η διαδικασία της εθνικής κατηγοριοποίησης βιώνεται αρνητικά αρχικά σε μικροεπίπεδο, ειδικά για τα παιδιά που φτάνουν στην Ελλάδα σε μεγαλύτερη ηλικία. Η Έρμη, που ήρθε στην Ελλάδα στη ηλικία των οκτώ, καταθέτει:

«Ήρθα στην Ελλάδα όταν ήμουν Β' Δημοτικού, δεν ήταν εύκολο. Πήγα σχολείο στα μέσα της χρονιάς. Δεν μιλούσα καθόλου ελληνικά και ένιωθα χαμένη. Τα υπόλοιπα παιδιά με βλέπανε κάπως. Έμαθα ελληνικά τέλεια σε ένα καλοκαίρι για να μπορέσω να τα βγάλω πέρα. Κάποιοι μπορεί να κοροϊδεύουν ένα παιδί επειδή έχει ένα ελάττωμα και πατάνε πάνω στο ότι είναι μετανάστης. Πέρσι στην Α' Λυκείου είχαμε δύο κορίτσια Αλβανίδες και κάναμε παρέα με αυτές. Αυτές, ας πούμε, τις θεωρούσανε σπαστικές κι έτσι. Και τα παιδιά στην τάξη δεν τις συμπαθούσανε και πολύ. Εγώ τις έκανα παρέα και με είχανε κι εμένα σε απόσταση οι

υπόλοιποι. Τώρα αυτές πήγανε ΕΠΑΛ κι έχω έρθει πιο κοντά με τα παιδιά και μου λένε: δε σε κάναμε παρέα γιατί νομίζαμε ότι ήσουν ίδια με αυτές. Ήτανε όντως σπαστικές αλλά ήταν όμως και αλβανάκια κι έτσι... Ήτανε πάτημα αυτό, η καταγωγή, το βρήκανε σαν βρισιά στο τέλος...»

Για τους περισσότερους πληροφορητές μας, το να είσαι «αλβανάκι» σε ελληνικό σχολείο περιλαμβάνει την ενσάρκωση του Άλλου, τη μη αποδοχή, την περιθωριοποίηση από την κυρίαρχη ομάδα των συμμαθητών, εκβάλλοντας τελικά, όπως υποστηρίζει η Vathi (2012), σε μια ευρύτερη πολιτικοποίηση της αλβανικής ταυτότητας. Στο παραπάνω συμβάλλει το γενικότερο αρνητικό αφήγημα για τους Αλβανούς όπως έχει παγιωθεί στον δημόσιο λόγο (King & Mai 2002). Σε αυτό το πλαίσιο, οι περισσότεροι συνομιλητές μας επιλέγουν την αποστασιοποίηση από την αλβανική καταγωγή τους και την απόκρυψη των ορίων. Σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν ενθηκεύσει στον λόγο τους την απόλυτη αντίθεση σε ό,τι σχετίζεται με τη χώρα προέλευσής τους, όπως η Άντζελα (16):

«Όταν λέω ότι είμαι Αλβανίδα κομπλάρω, δε θέλω δε θέλω να έχω καμία σχέση με αυτούς. Δεν είμαι ρατσίστρια, τους σιχαίνομαι όμως γιατί τους έχω ζήσει από κοντά και έχω δει απερίγραπτα πράγματα. Με απωθούν τόσο πολύ. Η ιδεολογία τους, η νοοτροπία τους, ο τρόπος σκέψης. Εμένα ούτως η άλλως με ενδιαφέρει, μόνο ο χαρακτήρας των ανθρώπων δε με νοιάζει από πού είναι. Αλλά αυτούς δεν τους θέλω καθόλου».

Η Άντζελα αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση πλήρους μετατόπισης ταυτότητας. Αν και απορρίπτει την αλβανικότητά της, δυσκολεύεται να ταξινομήσει τον εαυτό της εθνικά. Δέχεται σχεδόν με πικρία την αλβανική της καταγωγή, ενώ την ίδια στιγμή επιχειρεί να υποβαθμίσει το ζήτημα της εθνικής καταγωγής ως τακτική απόκρυψης των ορίων.

Παρά τη συνειδητή ή μη αμηχανία, οι περισσότεροι συνομιλητές μας παίρνουν μέρος σε εκδηλώσεις εθνικού περιεχομένου όπως σχολικές γιορτές και παρελάσεις. Ο Λάμπρος (17) αναφέρει:

«Ναι πάντα έπαιρνα μέρος σε γιορτές όπως η 28η Οκτωβρίου και στην παρέλαση πήγαινα. Χωρίς να έχω κανένα πρόβλημα. Με ρωτάνε μερικές φορές αισθάνομαι σε γιορτές και παρελάσεις. Την Ελλάδα τη θεωρώ δεύτερη πατρίδα μου, δε θα έκανα ποτέ κάτι για να βλάψω την Ελλάδα γιατί αυτή με έχει μεγαλώσει και μου έχει προσφέρει τόσα. Πάω στις γιορτές για να την τιμήσω γιατί είμαστε και Έλληνες σε ένα βαθμό.»

Ο Λάμπρος επιλέγει να συμμετέχει ενεργά στις σχολικές εκδηλώσεις εθνικού περιεχομένου καθώς θεωρεί την Ελλάδα εν μέρει πατρίδα του. Ομοίως, πολλοί από τους συμμαθητές του που μας μίλησαν τοποθετούν την έννοια του εθνικού ανήκειν στο κέντρο της ατομικής τους πραγματικότητας. Το γεγονός ότι συμμετέχουν συνειδητά στο πολιτισμικό κεφάλαιο της χώρας και διεκδικούν τη θέση τους στην ελληνική κοινωνία διαμεσολαβεί τη συμμετοχή τους στο εθνικό ανήκειν της χώρας υποδοχής. Σε αυτό το πλαίσιο, οι περισσότεροι διεκδικούν μια έστω διαφοροποιημένη ελληνική ταυτότητα, βιωμένη και κεκτημένη σε επίπεδο καθημερινότητας. Ωστόσο, συχνά, το εθνικό ανήκειν προσκρούει στη στέρηση της ιδιότητας του πολίτη, καθώς η πλήρης συμμετοχή στην εθνική ταυτότητα διαμεσολαβείται από την ανάλογη θεσμική αναγνώριση. Και αυτό, όπως υποστηρίζει ο Θεοδωρίδης (2001: 61): «διότι ένα από τα κρίσιμα χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας συνίσταται στο ότι αποτελεί μια πρωτίστως πολιτική ταυτότητα, που όμως είναι μπολιασμένη με το σχεδόν μεταφυσικό συναίσθημα και νόημα του έθνους». Σε αυτή τη συνάρτηση, η εθνική ταυτότητα δεν βιώνεται απλώς και μόνο ως μια ιστορική γραμμική ανέλιξη μιας «πολιτισμικής» εθνοτικής ταυτότητας αλλά πολύ περισσότερο, η προσωπική ταυτότητα, η εθνική ταυτότητα και η ιδιότητα τον πολίτη μετασχηματίζονται σε μια «εθνοτική ταυτότητα, που ανασύρεται από το πολιτισμικό πεδίο και αναπλάθεται νεωτερικά, καθώς αναμειγνύεται με το κράτος» (Θεοδωρίδης 2001: 61).

Έτσι, η εθνική ταυτότητα προσέφερε και προσφέρει ένα είδος «συναισθηματικής γέφυρας» μεταξύ ατόμου, κοινωνίας και κράτους καθώς το άτομο νιώθει να συνδέεται οργανικά με την κοινωνία-έθνος και με το κράτος ως έθνος-κράτος. Υπό αυτή τη θεώρηση, το έθνος λειτουργεί ως διαρκές συμπλήρωμα του κράτους, προσφέροντας στο άτομο το συναίσθημα της αλληλεγγύης, του «ανήκειν» σε έναν κοινό προορισμό, αλλά και το συναίσθημα της συμμετοχής στην κρατική κυριαρχία.

Επί τη βάση αυτή, τα ζητήματα του εθνικού ανήκειν διαπλέκονται με θεσμικά ζητήματα στη χώρα υποδοχής. Εκκρεμότητες στην επίσημη αναγνώριση ταυτότητας επανέρχονται συνέχεια στις αφηγήσεις των μαθητών, καταδεικνύοντας ότι η θεσμική επικύρωση της ταυτότητάς τους, πέρα από πρακτικές προεκτάσεις, ενέχει έντονο συμβολισμό για τους πληροφορητές μας. Όπως επισημαίνουν οι Φίγγου και Σουρβίνου (2017), οι αναπαραστάσεις της ιδιότητας του πολίτη διέπονται από πολυσημία και αντινομίες στον κοινό νο, διαπίστωση που ισχύει τόσο για τα παιδιά των μεταναστών όσο και για την κοινωνία υποδοχής.

Η παραπάνω πολυσημία μάς κατευθύνει προς τη μελέτη της ιδιότητας του πολίτη εντός του συγκεκριμένου ιστορικού και εθνικού πλαισίου στο οποίο αναφέρεται. Η σχετική βιβλιογραφία αποφαίνεται ότι η ιδιότητα του πολίτη αλλάζει από ένα εθνικό πλαίσιο σε άλλο, αντλώντας τα βασικά χαρακτηριστικά της από την εθνική ταυτότητα (Sindic 2011). Υπό αυτή την έννοια, οι βασικές ιδεολογικές συνιστώσες της εθνικής ταυτότητας αποτυπώνονται στις πολιτικές χορήγησης της ιδιότητας του πολίτη. Στην παραπάνω συνάφεια, το δίκαιο του αίματος (*ius sanguinis*) σχετίζεται με τον εθνοτικό εθνικισμό και δυνάμει με τα εθνικά στερεότυπα, ενώ το δίκαιο του εδάφους (*iussoli*) με τον πολιτειακό εθνικισμό, όπως τον έθεσε ο Brubaker (1992) και την έννοια της πολυπολιτισμικότητας και της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η χορήγηση της ιδιότητας του πολίτη εγγυάται την ισότιμη ένταξη ή ότι τα στοιχεία του εθνοτικού και πολιτειακού εθνικισμού δεν μπορούν να συνυπάρχουν).

Η ιδιότητα του πολίτη κάθε σύγχρονου κράτους είναι εγγενώς περιληπτική. Αναφέρεται στον μόνιμα εγκατεστημένο πληθυσμό ενός κράτους, αποκλείοντας τους ξένους, δηλαδή τα άτομα που ανήκουν σε άλλα κράτη. Το παραπάνω, ασφαλώς, δεν σημαίνει ότι η έννοια της ιδιότητας του πολίτη εξισώνεται απλά και μόνο με το γεγονός της μόνιμης εγκατάστασης. Αντίθετα, αποτελεί σταθερό χαρακτηριστικό που προσδιορίζει το υποκείμενο και δεν αποκτάται ή χάνεται απλά και μόνο βάσει της εγκατάστασης ακόμα και στην περίπτωση της παρατεταμένης παρουσίας ή απουσίας του υποκειμένου. Και αυτό διότι το κράτος δεν είναι απλά και μόνο μια εδαφική οντότητα αλλά μια ευρύτερη οργάνωση πολιτών. Επί τη βάση αυτή, η ιδιότητα του πολίτη δεν εμπερικλείει ενδογενώς αλλά, την ίδια στιγμή, αποκλείει εξωγενώς, όπως υπογραμμίζει ο Brubaker (1992), καθώς θέτει μια σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε πολίτες και ξένους. Το κράτος εξυπηρετεί και προωθεί αποκλειστικά τα συμφέροντα της συγκεκριμένης, οριοθετημένης και νομιμοποιημένης υπηκοότητας.

Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια της ιδιότητας του πολίτη αντικατοπτρίζει τη σχέση του ατόμου με το κράτος και τους θεσμούς, σχέση στην οποία συμμετέχουν και οι δύο εμπλεκόμενοι με δικαιώματα και υποχρεώσεις (Haywood 1994). Η ιδιότητα του πολίτη δηλαδή ξεπερνά τη στενή νομική ερμηνεία, λειτουργώντας με όρους ταυτότητας (De la Paz & Turner 2004). Το παραπάνω μας επιτρέπει να προβούμε σε μια διάκριση μεταξύ αντικειμενικής και υποκειμενικής διάστασης, δηλαδή μεταξύ της θεσμικής αντιμετώπισης του ατόμου ως πολίτη μέλους μιας πολιτειακής μονάδας αλλά και της συνείδησης του ατόμου ότι

ανήκει σε μια πολιτειακή μονάδα και τη συναισθηματική επένδυση της γνώσης αυτής. Συνεπώς, η υποκειμενική και αντικειμενική διάσταση της πολιτειότητας μπορεί να εκληφθεί ως συγκεκριμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις από τη μια και αίσθηση του ανήκειν και εθνικής αφοσίωσης από την άλλη.

Αντλώντας από τα παραπάνω, θέτουμε ως αφετηρία το γεγονός ότι η ιδιότητα του πολίτη και η πολιτειότητα στη χώρα μας οργανώνονται στη βάση του δικαίου του αίματος. Ακρογωνιαίο λίθο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας αποτελεί η ομοιογένεια του έθνους, η οποία στοιχειοθετείται από την κοινή γλώσσα, τη θρησκεία, την εθνική συνείδηση, την καταγωγή. Μάλιστα, η εθνική συνείδηση και η κοινή καταγωγή συμπυκνώνονται στην έννοια του γένους, παράγοντας έναν διυισμό μεταξύ «ομογενών» και «αλλογενών» που λειτουργεί ταξινομικά στο συλλογικό ασυνείδητο, χαράσσοντας τα όρια μεταξύ του «εμείς» και οι «άλλοι». Η παραπάνω ηγεμονική αναπαράσταση της ομοιογένειας που διαμεσολαβείται από την ταξινομική κατηγορία του κοινού γένους έχει λειτουργήσει καθοριστικά στη διαμόρφωση της μεταναστευτικής πολιτικής στη χώρα μας τις τελευταίες δεκαετίες (Χριστόπουλος 2012).

Εντός αυτής της συλλογιστικής θα πρέπει να προσεγγίσουμε τη σχέση ταυτότητας και κοινωνικής αναγνώρισης των υποκειμένων (social recognition). Η έννοια της κοινωνικής αναγνώρισης δεν περιορίζεται μόνο σε μικροεπίπεδο καθημερινότητας των μεταναστών και των παιδιών τους, αλλά επεκτείνεται στην αναγνώριση από τους επίσημους θεσμικούς παράγοντες που διαχειρίζονται την έννοια της «ετερότητας» (Andreouli & Howarth 2012). Επιπλέον, η συμπερίληψη της μελέτης της ιδιότητας του πολίτη στα παιδιά των μεταναστών αποτρέπει από το ενδεχόμενο αποπολιτικοποίησης της ταυτότητάς τους.

Το ζητούμενο της ιδιότητας του πολίτη αποτυπώνεται σε αρκετές από τις συνεντεύξεις των μαθητών, συχνά με την αίσθηση της αδικίας σε βάρος τους και της ταλαιπωρίας λόγω της δαιδαλώδους γραφειοκρατίας. Σε αυτό το πλαίσιο ο Κωνσταντίνος αναφέρει:

«Εγώ έχω ελληνική υπηκοότητα, για μένα τα πράγματα είναι πιο απλά σε σχέση με άλλα παιδιά. Και ο πατέρας μου πήρε και η μητέρα μου και η αδερφή μου, είμαστε πλέον Έλληνες και επίσημα. Βέβαια ταλαιπωρηθήκαμε πάρα πολύ, δεν μας το δώσανε απλόχερα. Με τόσα χρόνια φοίτηση και διαμονή στην Ελλάδα θα έπρεπε να είχαμε πάρει πιο εύκολα την ταυτότητα. Η γραφειοκρατία που επικρατεί στην Ελλάδα είναι απίστευτα εξαντλητική. Ακόμα και στην Αλβανία ξεμπερδεύεις πιο εύκολα. Τα λεφτά μόνο που έχουμε πληρώσει σε παράβολα... Το αποτέλεσμα όμως μετράει...»

Το «αποτέλεσμα» στο οποίο αναφέρεται ο Κωνσταντίνος, δηλαδή η κτήση της ελληνικής υπηκοότητας, του δίνει αίσθηση αυτοπεποίθησης και μεγαλύτερη συνειδητότητα της ταυτότητάς του σε σχέση με τους συμμαθητές του. Υπό αυτή την έννοια, η θεσμική επικύρωση της ελληνικής ταυτότητας παραπέμπει στην ψυχολογική εγγύτητα με τα άλλα μέλη της κοινότητας (αισθάνομαι όπως οι άλλοι), στη χωροχρονική γειτνίαση (ζω μαζί με τους άλλους) και στην πολιτική συμμετοχή (συναποφασίζω με τους άλλους) (Φίγγου & Σουρβίνου 2017). Έτσι, η υπαγωγή στην ίδια πολιτειακή κοινότητα με την έξω-ομάδα διαμεσολαβεί ως έναν βαθμό την υποκειμενική ταύτιση του υποκειμένου, καθώς τα όρια που τίθενται από τη γενεαλογική καταγωγή καθίστανται και επισήμως διαπερατά.

Στην περίπτωση του Λάμπρου, η θεσμική απόδοση της πολιτειότητας συνιστά την τελευταία «εκκρεμότητα» προκειμένου να υπερβεί το όριο και να ταυτιστεί και επίσημα πλέον με την έξω ομάδα, γεγονός που θα του δώσει μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση στο να χαράξει τις στρατηγικές ζωής του:

«Είμαι Έλληνας αφού κάνω ό,τι κάνουν οι Έλληνες, ζω μαζί τους και βασικά δε διαφέρω πουθενά παρά μόνο στο ότι δεν μπορώ να ψηφίσω και να πάω στρατό. Θα ήθελα να πάω όμως και να υπηρετήσω την Ελλάδα, όχι μόνο σαν θητεία αλλά και μόνιμα γιατί είναι πατρίδα μου. Θα ήθελα και αστυνομικός να πάω αλλά δεν μπορείς αν δεν έχεις υπηκοότητα και ιθαγένεια».

Η έλλειψη της ιδιότητας του πολίτη δυσχεραίνει τα μελλοντικά σχέδια του Λάμπρου και επαναφέρει την παράμετρο των ορίων ως διαμορφωτικό παράγοντα της ζωής του. Αν και προσπαθεί εν μέρει να υποβαθμίσει το ζήτημα της θεσμικής αναγνώρισης, χαρακτηρίζοντάς το ως τυπική εκκρεμότητα, η απάντησή του υποδηλώνει μια ανολοκλήρωτη αίσθηση: η έλλειψη πολιτογράφησης του λειτουργεί ταξινομικά σε συναισθηματικό αλλά και σε πρακτικό επίπεδο, υπενθυμίζοντάς του τη δυσκολία υπέρβασης της γενεαλογικής του σχέσης με τη χώρα καταγωγής.

Σε αυτό το πλαίσιο, γίνεται αντιληπτό ότι η απόδοση της ιδιότητας του πολίτη έχει πρακτικές αλλά και συναισθηματικές προεκτάσεις για τους νεαρούς συνομιλητές μας. Η εθνική συνείδηση αναδύεται μεν σαν προσωπικό βίωμα και συναίσθημα, ωστόσο αντικειμενικοποιείται ως γραφειοκρατική κατασκευή που λειτουργεί καταλυτικά στη ζωή και τις νοηματοδοτήσεις των παιδιών των μεταναστών αλλά και στη συνολική τους προσπάθεια να υπερβούν τους δομικούς περιο-

ρισμούς και να ξεφύγουν από την παγίδευσή τους ως «πολιτών δεύτερης κατηγορίας».

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία διερευνήσαμε τον ρόλο του εθνικού ανήκειν και της ιδιότητας του πολίτη στις νοηματοδοτήσεις αλλά και στην καθημερινότητα των Αλβανών μεταναστών δεύτερης γενιάς, με στόχο όχι μόνο να εμβαθύνουμε στις αναπαραστάσεις και στο βίωμα της εθνικής ταυτότητας αλλά και για να ερμηνεύσουμε τη σημασία της ενεργού πολιτειότητας εν καιρώ κρίσης.

Για τη δεύτερη γενιά, η διατήρηση και η καλλιέργεια της αλβανικής εθνικής ταυτότητας δεν αποτελεί προτεραιότητα. Παρά τις διαφορετικές τάσεις, κανείς από τους πληροφορητές δεν θέτει ως σημείο αναφοράς μια ισχυρή αλβανική ταυτότητα. Η μελέτη των απαντήσεων τους συνηγορεί σε μια μη ισχυρή ταύτιση ως προς τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό, ενώ η αποστασιοποίηση από την αρχική εθνική ταυτότητα ποικίλλει στους τρόπους έκφρασης.

Αρκετοί από τους εφήβους του δείγματός μας διατηρούν σε συμβολικό επίπεδο τον δεσμό τους με την αλβανική τους ταυτότητα – βιωμένη, ωστόσο, κυρίως ως χρέος απέναντι στην οικογένεια και όχι στις πραγματικές της διαστάσεις. Το αίσθημα του οικογενειακού ανήκειν χρωματίζει τις έννοιες του χώρου και του χρόνου, προσφέροντας ένα δίχτυ προστασίας από την επισφάλεια της μετανάστευσης όταν το εθνικό ανήκειν βρίσκεται υπό αμφισβήτηση. Σε ορισμένες περιπτώσεις διαπιστώνεται καθολική μετατόπιση ταυτότητας, καθώς οι συνομιλητές μας απορρίπτουν συνειδητά τη γενεαλογική τους σύνδεση με την αλβανικότητα. Είναι εύλογο, η εξωτερική ταξινόμησή τους ως «άλλων» και η λειτουργία των αρνητικών στερεοτύπων να υπαγορεύει την παραπάνω μετατόπιση ή έστω τη σχετική αποστασιοποίησή τους.

Στην ίδια κατεύθυνση αρκετά συχνά εμφανίζεται το μοτίβο της υποβάθμισης της εθνικής καταγωγής από τα ίδια τα ερευνώμενα υποκείμενα, καθώς αποτελεί ένα άλυτο ζήτημα τόσο αυτοπροσδιορισμού όσο και ετεροπροσδιορισμού. Η αποφυγή του εθνικού αυτοπροσδιορισμού, όπως είδαμε, συνιστά στρατηγική απόκρυψης των ορίων, ειδικά όταν υφίσταται η απειλή του στιγματισμού. Πιθανότατα, η εξωτερική, ετεροπροσδιοριστική τους ταξινόμηση ως «άλλων» να επιτάσσει τη σχετική αποστασιοποίησή τους από ζητήματα εθνικής ταυτότητας ή την εφαρμογή στρατηγικών απόκρυψης των ορίων. Όπως επισημαί-

νει ο Banks (2005), η εθνοτική ταυτότητα, είτε επιβάλλεται είτε αποτελεί αντικείμενο διεκδίκησης από τη μειονοτική ομάδα, σχετίζεται περισσότερο με την εξοικείωσή τους με τις ομάδες συμβόλων που προέχουν για την πλειοψηφία, παρά για τις εγγενείς διαφορές της μειοψηφίας.

Η απόδοση της ιδιότητας του πολίτη καταλαμβάνει σημαντικό χώρο στις αφηγήσεις των πληροφορητών. Η θεσμική επικύρωση της ταυτότητας της δεύτερης γενιάς αναδύεται ως απαραίτητος διάυλος για την πλήρη και ισότιμη συμμετοχή στην ελληνική κοινωνία, την ουσιαστική ένταξη αλλά και την υπέρβαση των ταυτοτικών ορίων. Ωστόσο, οι συνθήκες επισφάλειας μιας γενικευμένης κρίσης εντείνουν την αίσθηση ενός μετωρισμού ανάμεσα σε όρια, καθιστώντας τους δυνητικούς υποψήφιους έκπτωσης από τη μέχρι τώρα κατάστασή τους σε μια περιθωριακή ζωή που αντίκειται στα μελλοντικά σχέδια και στρατηγικές. Η επισφάλεια υπογραμμίζει ακόμα περισσότερο την έλλειψη θεσμικής αναγνώρισης μέσω της απόκτησης της ιδιότητας του πολίτη, έλλειψη που λειτουργεί ως κύριος ετεροποιητικός μηχανισμός, ως μηχανισμός αποστέρησης οικειοποιήσεων που σε θεσμικό και συμβολικό επίπεδο θα διαμεσολαβούσαν τη συστηματικότερη ένταξή τους στην κατηγορία του «εμείς». Η αποστέρηση αυτή, που εντείνεται από την επισφάλεια, διαμεσολαβεί «το βίωμα της οριακότητας και της τρωτότητας και των επενεργειών τους μέσα σε οριοθετημένα πλέγματα λόγου και εξουσίας» (Σπυριδάκης 2018: 20).

Βάσει των παραπάνω, δεν θα έπρεπε να λανθάνει από την ερευνητική αντίληψη ότι η συν-θεώρηση της ταυτότητας και της εθνικότητας είναι μια ιστορία διαρκών μεταβολών και συνεχούς ανταγωνισμού. Η έννοια της ικανοποιητικής εκπλήρωσης μιας ταυτότητας στην οποία εντάσσεται και η διεκδίκηση της ιδιότητας του πολίτη ποικίλλει εξίσου με κριτήρια χρονικά και τοπικά. Οι ονομαστικές «εθνοτικές ταξινομήσεις» και το πραγματικό βίωμα αλληλοσυμπληρώνονται. Υπό ποικίλες περιστάσεις ορισμένοι συνδυασμοί κατηγοριοποίησης και αξιακού προσανατολισμού αποκτούν χαρακτήρα αυτοεκπλήρωσης. Άλλοι θα τείνουν να διαψευστούν εμπειρικά, ενώ άλλοι αδυνατούν να ολοκληρωθούν κατά την αλληλόδραση. Με άλλα λόγια, τα υποκείμενα θα δρομολογήσουν τη δράση τους προκειμένου να εκπληρώσουν συγκεκριμένες πτυχές της εθνοτικής ταυτότητας, μία εκ των οποίων είναι και η επίσημη αναγνώρισή τους με την απόδοση της ιδιότητας του πολίτη.

Η μεταβολή της ταυτότητας, λοιπόν, πολλές φορές υπηρετεί τη διατήρηση της αλληλόδρασης με την έξω ομάδα, διαμεσολαβώντας τη συμμετοχή σε μια νέα ταυτότητα. Η παραπάνω διαπίστωση είναι έκ-

δηλη στο δείγμα μας: η δεύτερη γενιά μεταναστών από την Αλβανία μεταβάλλει την ταυτότητά της σταθερά, προκειμένου να συμμετέχει σε μια άλλη ταυτότητα που συνδέεται με διαφορετικές προοπτικές ζωής. Η εθνικότητα καθίσταται ένας δρόμος με δύο κατευθύνσεις που περιλαμβάνει «αυτούς» αλλά και «εμάς», υπερθεματίζοντας τον ρόλο των σημαίνοντων άλλων στην εκτίμηση της ταυτότητας με κάθε τρόπο, καθώς ο εσωτερικός και εξωτερικός καθορισμός είναι αλληλένδετοι (Jenkins 2007).

Σε κάθε περίπτωση, η ανάλυση των νοηματοδοτήσεων, αντιλήψεων και στάσεων των μεταναστών δεύτερης γενιάς αποτελεί κλειδί προκειμένου να καταλάβουμε και να αναστοχαστούμε σχετικά με το πώς τοποθετούνται στην κοινωνία διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες, ειδικά σε περιόδους εντεινόμενης επισφάλειας. Και αυτό, διότι οι μεταναστευτικές πολιτικές που σχεδιάζονται και υλοποιούνται οφείλουν να εκκινούν από μια ακριβή και ολοκληρωμένη κατανόηση της συμπεριφοράς και λειτουργίας των ίδιων των υποκειμένων.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Andreouli, Eleni & Howarth, Caroline (2013). National Identity, Citizenship and Immigration: Putting Identity in Context. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 43(3), 361-382.
- Banks, Markus (2005). *Εθνοτισμός. Ανθρωπολογικές Κατασκευές*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Barbier, Jean Claude, Brygo, Angelina & Viguier Frederic (2002). *Defining and Assessing Precarious Employment in Europe: A Review of Main Studies and Surveys - A Tentative Approach to Precarious Employment in France*. Preliminary report WP1.1, ESOPE fifth framework project. Noisy le Grand: CEE.
- Berger, Peter & Luckman, Thomas (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Harmondsworth: Allen Lane Penguin Books.
- Bourdieu, Pierre (1990). *The logic of practice*. Stanford: Stanford University Press.
- Brubaker, Roger W. (1992). *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Harvard University Press.
- Butler, Judith (2015). *Notes Towards a Performative Theory of Assembly*. Cambridge, MA, London, UK: Harvard University Press.
- Craib, Ian (1998). *Experiencing Identity*. London: Sage.
- Emirbayer, Mustafa & Mische, Ann (1998). What is Agency? *The American Journal of Sociology*, 103(4), 962-1023.

- Ettlinger, Nancy (2007). Precarity Unbound. *Alternatives*, 32(3), 319-340.
- Giddens, Anthony (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.
- Hacking, Ian (1985). Making Up People. In T.L. Heller, M. Sosna & D.E. Wellbery (Eds), *Reconstructing Individualism*. Stanford: Stanford University Press.
- Haywood, Andrew (1994). *Political ideas and Concepts*. Macmillan.
- Jenkins, Richard (2007). *Κοινωνική ταυτότητα*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Kilkey, Majella, Merla, Laura & Baldassar, Lauretta (2018). The social reproductive worlds of migrants. *Journal of Family Studies*, 24(1), 1-4.
- King, Russell & Mai, Nicola (2002). Of myths and mirrors: Interpretations of Albanian migration to Italy. *Studi Emigrazione*, 39, 161-199.
- Kraler, Albert, Kofman, Eleonore, Kohli, Martin & Schmoll, Camille (2011). Issues and Debates on Family-Related Migration and the Migrant Family: A European perspective. In A. Kraler, E. Kofman, M. Kohli & C. Schmoll (eds), *Gender, Generation and the Family in International Migration*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 13-54.
- Lamont, Michelle & Molar, Virag (2002). The Study of Boundaries in Social Sciences. *Annual Review of Sociology*, 28(1), 167-195.
- Lewis, Hannah, Dwyer, Peter, Hodkinson, Stuart, & Waite, Louise (2015). Hyper-precarious lives: Migrants, work and forced labour in the Global North. *Progress in Human Geography*, 39(5), 580-600.
- Negrone, Catherine (2005). La conversion professionnelle volontaire: une expérience de conversion de soi. *Carrrierologie*, 10(2), 331-48.
- Neilson, Brett & Rossiter, Ned (2008). Precarity as a Political Concept, or Fordism as Exception. *Theory, Culture & Society*, 25(7-8), 51-72.
- Nunning, Ansgar (2012). "The Benefit of Hindsight": Features and Functions of Turning Points as a Narratological Concept and as ways of Self-Making. In A. Nunning & M. Sicks (eds), *Turning Points Concepts and Narrative of Change in Literature and other media*. Berlin: de Gruyter, 31-58.
- Paz, Gabriel & Turner, Bryan (2004). *Citizenship, Identity and Social Inequality*. IFE.
- Quine, W. V. (1969). *Ontological Relativity and Other Essays*. NY: Columbia University Press.
- Sindic, Dennis (2011). Psychological Citizenship and National Identity. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 21(3), 202-214.
- Taylor, Charles (1994). *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vathi, Zana (2015). *Migrating ad settling in a mobile world: Albanian migrants and their children in Europe*. Springer.
- Vathi, Zana (2011). The children of Albanian Immigrants in Europe. Ethnic Identity, Transnational Ties, and Pathways of Integration. PhD Diss, University of Sussex.

Ελληνόγλωσση

- Βεντούρα, Λίνα (1994). *Μετανάστευση και έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Μνήμων.
- Δημητρίου, Σωτήρης (2017). *Κοινωνική εξέλιξη και σχέσεις δύναμης: Η μεθοδολογία των επιστημών του ανθρώπου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Θεριανός, Κώστας (2009). Δεύτερη γενιά Ρουμάνων μεταναστών στην Ελλάδα: μεταξύ σχολείου και εργασίας. *Ελληνική Κοινωνία*, 8-9, 111-180.
- Θεοδωρίδης, Πέτρος (2001). Προσωπική ταυτότητα, εθνική ταυτότητα και ιδιότητα του πολίτη. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 5-6, 55-82.
- Ιωσηφίδης, Θεόδωρος & Σπυριδάκης, Μάνος (2006). *Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων*. Αθήνα: Κριτική.
- Ναγόπουλος, Νικολαός (2015). *Γνώση, μέθοδος και κοινωνική πράξη. Από τη Γνωσιοθεωρία στην Κοινωνιολογία της Γνώσης*. ΣΕΑΒ.
- Παπαδοπούλου, Δέσποινα (2007). *Πρώτη έκθεση αξιολόγησης για την Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση. Αξιολόγηση της Μεταναστευτικής Πολιτικής*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ.
- Σπυριδάκης, Μάνος (2006). Οι κοινωνικές και οικονομικές όψεις της απασχόλησης στη Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη Περάματος Πειραιά: αποτελέσματα έρευνας πεδίου. Στο Θ. Ιωσηφίδης & Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων*. Αθήνα: Κριτική, 75-108.
- Σουρβίνου, Μαρτίνα & Φίγγου, Ευαγγελία (2017). Κοινωνικές κατασκευές της ιδεολογίας: Ομάδες εστίασης νέων συζητούν για τις πολιτικές «κρίσεις» του ελληνικού κράτους. 11ο Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνικής Ψυχολογίας. Αλεξανδρούπολη.
- Σπυριδάκης, Μάνος (2018). *Homio Precarius. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο.
- Τσακίρη, Δέσποινα (2009). Οι κοινωνικές φαντασιακές σημασίες των χωρικών πρακτικών στην εκπαίδευση: Η περίπτωση της διαμόρφωσης του σχολικού χάρτη φοίτησης των μαθητών. Στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου: κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, τ. 14. Αθήνα: Νήσος, 397-426.
- Χριστόπουλος, Δημήτριος (2012). *Ποιος είναι Έλληνας πολίτης: Το καθεστώς της ιθαγένειας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως τις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Οικειοποιήσεις του ανοίκειου: Στρατηγικές εύρεσης εργασίας των προσφύγων στη Βόρεια Ελλάδα

ΓΕΩΡΓΙΑ ΣΑΡΙΚΟΥΔΗ*

Εισαγωγή

ΑΠΟ ΤΟ 2014, εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι από την Ασία και την Αφρική διέσχισαν τα σύνορα της Ελλάδας στην προσπάθειά τους να φτάσουν στην Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη. Όσοι έφτασαν με ασφάλεια εγκαταστάθηκαν σε προσωρινές δομές φιλοξενίας σε ολόκληρη τη χώρα. Το κλείσιμο της «βαλκανικής οδού» τον Μάρτιο του 2015 άλλαξε τα δεδομένα και τα σχέδιά τους για εγκατάσταση στην Κεντρική Ευρώπη. Υπό τις νέες συνθήκες, αρκετές χιλιάδες άνθρωποι βρίσκονται εγκλωβισμένοι σε διάφορες δομές υποδοχής και φιλοξενίας για μεγάλο χρονικό διάστημα, περιμένοντας την εξέταση των αιτήσεών τους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αβεβαιότητας και προσωρινότητας οι αιτούντες άσυλο, για να επιβιώσουν, ακολουθούν στρατηγικές όπως η ανάπτυξη υποστηρικτικών σχέσεων με μέλη κάποιων ΜΚΟ και με δίκτυα παλαιότερων προσφύγων.

Το υλικό συλλέχθηκε από επιτόπια έρευνα στη Θεσσαλονίκη, στο Κιλκίς και στην Κατερίνη από τον Οκτώβριο του 2018 έως τον Απρίλιο του 2019, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Από το καράβι στο διαμέρισμα»¹ και στη συνέχεια σε follow up συναντήσεις της γρά-

* Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, gsarikoudi@yahoo.gr

1. Το πρόγραμμα ανήκει στο πλαίσιο υποστήριξης ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση». Επιβλέπων του προγράμματος ήταν ο επί-

φουσας κατά το διάστημα Σεπτέμβριος 2019 - Μάρτιος 2020 με πληροφορητές που διέμεναν στη Θεσσαλονίκη. Στόχος του προγράμματος ήταν να μελετηθούν οι δυναμικές συγκρότησης του κοινωνικού περιγυρου αυτών των ατόμων, η αλληλεπίδραση και οι συγκρούσεις που συντελούνται ανάμεσα στα μέλη των οικογενειών και με τον κοινωνικό τους περίγυρο, η οργάνωση του χωροχρόνου της καθημερινότητας τους και η συγκρότηση της αίσθησης του «σπιτιού» στο νέο περιβάλλον. Πραγματοποιήσαμε ως ομάδα έντεκα ημιδομημένες συνεντεύξεις, κυρίως με ενήλικες, αλλά το εύρος των ατόμων που συναντούσαμε και μιλούσαμε τακτικά αποτελούνταν από τριάντα ένα άτομα (ηλικίας δεκαοκτώ έως πενήντα τριών) που προέρχονταν κυρίως από τη Συρία, το Αφγανιστάν, το Ιράν και το Ιράκ. Η επικοινωνία γινόταν στα αγγλικά ή τα αραβικά με τη βοήθεια ενός μεταφραστή, ενώ κάποιες φορές και στα ελληνικά, καθώς κάποιοι από τους συνομιλητές βρίσκονταν σχεδόν δυο χρόνια στην Ελλάδα και είχαν μάθει καλά την ελληνική γλώσσα. Οι επαφές με ορισμένους από τους αρχικούς συνομιλητές συνεχίστηκαν και μετά το τέλος του προγράμματος, κάτι που επέτρεψε την παρατήρηση της εργασιακής τους εξέλιξης και της καθημερινότητάς τους.

Οι συνομιλητές μας είχαν διαφορετικό μορφωτικό επίπεδο, οικονομικό και πολιτισμικό υπόβαθρο. Όσον αφορά το καθεστώς διαμονής τους, κάποιοι έχουν ζητήσει άσυλο στην Ελλάδα ενώ άλλοι την επανέ-

κουρος καθηγήτης Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Γιώργος Αγγελόπουλος. Τα μέλη της ερευνητικής ομάδας ήταν, εκτός της γράφουσας, οι Χρήστος Τσαρουχίδης, Τριανταφυλλιά Καβαζίδου, Γκόλφω Τσέργα, υποψήφιοι/ες διδάκτορες/ισσες Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Α.Π.Θ. Το αντικείμενο της έρευνας ήταν η μελέτη προσφύγων που έφτασαν από το 2016 στην Ελλάδα και έχουν εγκατασταθεί εντός του αστικού ιστού. Οι λόγοι που επιλέξαμε αυτές τις τρεις πόλεις ήταν οι εξής: και οι τρεις βρίσκονται κοντά στα σύνορα με τη Βόρεια Μακεδονία και αποτελούν τόπους-κλειδιά για την (παράνομη) μετακίνηση των προσφύγων· σε αυτές εφαρμόζονται ποικίλες μορφές δομών φιλοξενίας (camp, διαμερίσματα, ξενοδοχεία) και εμπλέκονται διάφοροι φορείς με πολλαπλά μοντέλα ενσωμάτωσης (διεθνείς οργανισμοί, Μ.Κ.Ο., θρησκευτικές οργανώσεις). Τους μήνες της έρευνας στο Κιλκίς, φιλοξενούνταν σε διαμερίσματα που εκμισθώνει μια Μ.Κ.Ο. (OMNES) 450 άτομα, στην Κατερίνη είχαν εγκατασταθεί 180 άτομα υπό τη φροντίδα της Ευαγγελικής Εκκλησίας και στη Θεσσαλονίκη 850 άτομα είχαν βρει στέγη μέσω διαφόρων οργανώσεων. Σχεδόν όλα αυτά τα άτομα φιλοξενούνταν σε διαμερίσματα που υπάγονταν στο πρόγραμμα ESTIA, το οποίο δημιουργήθηκε για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και της κοινωνικής ένταξης των προσφύγων και χρηματοδοτείται από ευρωπαϊκούς πόρους. Για μια αναλυτική παρουσίαση του ζητήματος στέγασης των προσφύγων βλ. Nikos Kourachanis (2018). From Camps to Social Integration? Social housing interventions for asylum seekers in Greece. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 221-234.

νωση με μέλη της οικογένειάς τους που ζουν σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (συνήθως Γερμανία). Αυτή η ποικιλομορφία είχε ενδιαφέρον, καθώς μας έδωσε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε πώς οι άνθρωποι που αντιμετωπίζονται κυρίως στον δημόσιο λόγο (από οργανώσεις και μέσα μαζικής ενημέρωσης) ως ομοιογενή ομάδα (συνήθως περιγράφεται ως «πρόσφυγες») έχουν τις δικές τους διαφορετικές αντιλήψεις και σκέψεις για την τρέχουσα κατάσταση και τα μελλοντικά τους σχέδια. Οι περισσότερες συνεντεύξεις και οι ανεπίσημες συζητήσεις πραγματοποιήθηκαν στα σπίτια των προσφύγων, ενώ παράλληλα ακολουθούσαμε κάποιους από αυτούς στις επαφές τους με κοινωνικές υπηρεσίες, σε χώρους φυγαγωγίας και σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες (μαθήματα γλωσσών, επισκέψεις σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους κ.λπ.).

Σε χώρες διέλευσης όπως η Ελλάδα, οι μελέτες για τους πρόσφυγες και τους μετανάστες επικεντρώνονται σε γραφειοκρατικά θέματα που αφορούν τη διαδικασία ασύλου και τη μεταναστευτική πολιτική του κράτους υποδοχής (Cabot 2014, Ξυπολυτάς 2019), την πρόσβασή τους στην οικονομία και την εκπαίδευση (Παπαταξιάρχης 2017, Daskalaki & Leivatiti 2018, Nagy 2018, Mogli, Kalberini & Stergiou 2020), τη στάση και τις ενέργειες των ανθρωπιστικών οργανώσεων απέναντι στους νεοεισελθόντες (Papataxiarchis 2016, Rozakou 2018, Chtouris & De Mond 2017), τις προοπτικές κοινωνικής τους ένταξης (Κουραχάνης 2019) καθώς και τις ενέργειες για αυτοοργανωμένες δομές στέγασης (Tsavdaroglou, Giannopoulou, Lafazani, Pistikos & Petropoulou 2018). Ειδικότερα στην περίπτωση της Ελλάδας οι πιο πρόσφατες μελέτες, όπως αυτή του Κουραχάνη (2019), αναλύουν πώς οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές έχουν οδηγήσει τους πρόσφυγες σε κοινωνικό αποκλεισμό και σε μια εξάρτηση από τις «υπολειμματικές πολιτικές στέγης». Ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίζεται το κράτος τις αυξημένες προσφυγικές ροές με τις στεγαστικές πρακτικές έκτακτης ανάγκης (hotspot, καταυλισμούς), τις υποστελεχωμένες κοινωνικές δομές, την περιορισμένη πρόσβαση σε υπηρεσίες ασύλου και την απομόνωση σε απομακρυσμένες περιοχές του αστικού ιστού καταδεικνύουν τη διάθεση καταστολής της Ευρωπαϊκής Ένωσης απέναντι στους πρόσφυγες. Το ζήτημα της στέγασης είναι κεντρικό και στο κείμενο των Tsavdaroglou, Giannopoulou *et al.* (2018). Οι συγγραφείς περιγράφουν πώς οι πρόσφυγες διεκδικούν το δικαίωμα στην πόλη και διαμορφώνουν αυτοοργανωμένους συλλογικούς χώρους στέγασης ως αποτέλεσμα της ανεπαρκούς κρατικής κοινωνικής πολιτικής τους. Το δικό μας κείμενο ακολουθεί τις παραπάνω εργασίες και έχει ως στόχο να παρουσιάσει

ποιες στρατηγικές ακολουθούν οι πρόσφυγες στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν την προσωρινότητα και να δημιουργήσουν μια αίσθηση οικειότητας στην πόλη της Θεσσαλονίκης.

Επισφάλεια και η αναζήτηση εργασίας

Η επισφάλεια εμφανίστηκε ως κεντρική έννοια στον ακαδημαϊκό λόγο στις αρχές του 21ου αιώνα. Αρχικά ο όρος επισφάλεια χρησιμοποιήθηκε για να απεικονίσει μια κατάσταση εργασίας χωρίς προβλεψιμότητα (με την εμφάνιση ευέλικτων μορφών εργασίας) ή ασφάλεια στον μετα-Φορντικό καπιταλισμό (Σπυριδάκης 2018: 17). Ωστόσο, η επισφάλεια έχει επεκταθεί από τον χώρο της εργασίας και αφορά μια πληθώρα καταστάσεων αβεβαιότητας και κοινωνικής ανασφάλειας. Μια μορφή ανασφάλειας οδηγεί σε μια άλλη, δημιουργώντας πολλαπλές αβεβαιότητες που υπονομεύουν την ύπαρξη και τη διαβίωση των ανθρώπων. Στην ανθρωπολογία τόσο η Αθανασίου (2007) όσο και ο Σπυριδάκης (2018) προβληματοποιούν την έννοια της επισφάλειας και της ευαλωτότητας: για την Αθανασίου η επισφάλεια σχετίζεται με τις έμφυλες σχέσεις και βιοπολιτικές που προβληματοποιούν οριακές ζωές, ενώ ο Σπυριδάκης εξετάζει πώς η επισφάλεια αποκτά κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά, όπως αυτά διαμορφώνονται στην Ελλάδα «της κρίσης». Αυτό έχει συνέπειες στον τρόπο που διαμορφώνεται η κοινωνική αναπαραγωγή των υποκειμένων τα οποία εντάσσονται σε επισφαλείς συνθήκες εργασίας και άρα ζωής (Standing 2011 όπως παρατίθεται στο Σπυριδάκης 2018: 42). Όμως, δεν βιώνουν την επισφάλεια όλοι με τον ίδιο τρόπο. Ανάλογα με τον βαθμό πρόσβασης στην κοινωνική προστασία που έχει ένα άτομο, διαμορφώνονται διαφορετικά είδη επισφάλειας και ευαλωτότητας. Οι πρόσφυγες αποτελούν τα πρώτα επισφαλή υποκείμενα. Η δική τους επισφάλεια ξεκινά από το γεγονός πως στις χώρες υποδοχής βιώνουν μια έντονη αίσθηση αποστέρησης (κοινωνικής προστασίας, δικαιωμάτων και ιθαγένειας) και αναγκάζονται να ζουν για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα σε ένα ασαφές και διαφορεούμενο καθεστώς ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Βρίσκονται καθηλωμένοι σε προσωρινές δομές φιλοξενίας χωρίς να γνωρίζουν πότε και αν θα μπορέσουν να μετακινηθούν στον επιθυμητό προορισμό τους. Η επισφάλεια εδώ χρησιμοποιείται για να καλύψει ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών τρωτών σημείων που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες: από τις επισφαλείς συνθήκες διαμονής και εργασίας έως την αποξένωση και την αποσύνδεση από την αίσθηση της κοινωνικής κοινότητας (Khosravi 2017).

Οι Ilcan, Rygiel και Baban (2018) προτείνουν τρεις μορφές επισφάλειας όσον αφορά τους πρόσφυγες: την επισφάλεια της κοινωνικής θέσης, την επισφάλεια του χώρου και την επισφάλεια της κίνησης. Όσον αφορά τους πρόσφυγες που εξετάζουμε, εντοπίζεται η επισφάλεια της κοινωνικής θέσης λόγω της παρατεταμένης παραμονής σε ένα ασαφές και διφορούμενο καθεστώς δικαιωμάτων, όπως και η επισφάλεια στη μετακίνηση, καθώς οι περισσότεροι επιθυμούν να μετακινηθούν σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά βρίσκονται καθηλωμένοι σε προσωρινές δομές φιλοξενίας για πολύ καιρό. Η φυγή από τις χώρες καταγωγής τους χωρίς κάποιο βέβαιο και οικείο προορισμό και με μόνο γνώμονα την αναζήτηση ασφάλειας ενέχει αβεβαιότητα και ρίσκο και συχνά βάζει τους πρόσφυγες σε μια ενδιάμεση κατάσταση, μεταξύ του τόπου τους και της χώρας υποδοχής τους. Αυτό το πλαίσιο προμηνύει το σκηνικό της επισφάλειας και των δομικών ανισοτήτων που αντιμετωπίζουν καθώς και τους τρόπους με τους οποίους διαπραγματεύονται και εμπλέκονται στην κατασκευή της νέας τους καθημερινότητας. Όπως ισχυρίζονται οι Ilcan, Rygiel και Baban (2018), η κατάσταση της επισφάλειας δεν είναι σταθερή και υπόκειται σε συνεχείς αλλαγές λόγω των πολιτικών και των πρακτικών που παράγουν και διέπουν την επισφάλεια.

Μέσα όμως σε αυτή την παρατεταμένη αναμονή και ακινησία, κάποιοι βρίσκουν την ευκαιρία να επαναξιολογήσουν την κατάσταση και τα σχέδιά τους για το μέλλον. Όταν αντιλαμβάνονται ότι οι προσδοκίες τους για μετεγκατάσταση μετατίθενται σε ένα μεταγενέστερο χρονικό σημείο ή ματαιώνονται, προσπαθούν να βρουν τρόπους για να βγουν από την «αδρανοποίησή» τους και να αποκτήσουν μια αίσθηση «κανονικότητας». Έχει ενδιαφέρον, λοιπόν, να μελετήσουμε τις στρατηγικές που ακολουθούν τα υποκείμενα στην προσπάθειά τους να μειώσουν την αβεβαιότητα και τις αρνητικές επιδράσεις της επισφάλειας. Οι άνθρωποι χωρίς κάποια εξουσία ή δύναμη, όπως οι πρόσφυγες, πρέπει να σχεδιάσουν τρόπους με τους οποίους μπορούν να κινηθούν στο νέο ανοίκειο περιβάλλον και να μειώσουν το αίσθημα της αβεβαιότητας. Ο De Certeau (1984) διακρίνει τις στρατηγικές των ισχυρών και τις τακτικές των ανίσχυρων ατόμων για να αποκαλύψει τις δυναμικές της εξουσίας και των συνασπισμών που προκύπτουν σε περιπτώσεις όπως οι προσπάθειες των προσφύγων να ενσωματωθούν στις κοινωνίες υποδοχής.

Η πρόσβαση στην αγορά εργασίας είναι πρωταρχικός στόχος των προσφύγων για να γίνει κάποιος αυτόνομος, ανεξάρτητος, να βελτιώσει την καθημερινότητά του και έτσι να μπορέσει να ενταχθεί στη χώ-

ρα υποδοχής, εφόσον το επιθυμεί (Culcaci 2019). Η αναζήτηση εργασίας, όμως, δεν είναι εύκολη υπόθεση. Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν είναι πολλαπλά. Το ζήτημα της έλλειψη γνώσης της ελληνικής γλώσσας είναι ένα από τα βασικά. Οι περισσότεροι από τους πληροφορητές μας ενδιαφέρονταν να εγγραφούν σε μαθήματα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας προκειμένου να αυξήσουν τις πιθανότητές τους στην αγορά εργασίας. Ωστόσο, αυτή δεν είναι μια εύκολη διαδικασία, καθώς το ελληνικό κράτος δεν προσφέρει προς το παρόν οργανωμένα προγράμματα εκμάθησης ελληνικών για ενήλικες πρόσφυγες. Αν και μαθήματα ελληνικών και άλλων ξένων γλωσσών προσφέρονται από αρκετές ΜΚΟ, παρατηρούνται αρκετές δυσκολίες όπως η συχνότητα παρακολούθησης μαθημάτων, η αδυναμία επικοινωνίας μεταξύ δασκάλου και μαθητών, η συχνή αλλαγή των συχνά εθελοντών δασκάλων, με αποτέλεσμα τα υψηλά ποσοστά εγκατάλειψης της προσπάθειας εκμάθησης ελληνικών. Όπως εξηγεί η Μάριαμ, 35χρονη μητέρα από τη Δαμασκό που ήρθε στην Ελλάδα πριν από δύο χρόνια και μαθαίνει ελληνικά στο γραφείο μιας ΜΚΟ: «Ξεκινήσαμε 20 άτομα και σήμερα είμαστε μόνο 5». Η Μάριαμ υποστηρίζει ότι κατά τη διάρκεια αυτών των μαθημάτων ο δάσκαλος τους διδάσκει μόνο κανόνες γραμματικής, χωρίς να τους ενθαρρύνει να εξασκηθούν στην ομιλία ή στο γράψιμο. «Ξόδευα εκεί σχεδόν 3 ώρες κάθε μέρα χωρίς νόημα. Αυτό που χρειαζόμαστε είναι να μάθουμε πώς να αντιμετωπίζουμε πραγματικά ζητήματα και όχι μόνο θεωρητικά». Σύμφωνα με τη Μάριαμ, η κατάλληλη εκπαίδευση για αυτήν δεν είναι μόνο οι γραμματικοί κανόνες και το συντακτικό, αλλά ένα πρόγραμμα σπουδών που να εμπλέκει τις εμπειρίες και τα βιώματά τους και να καλύπτει τις καθημερινές τους ανάγκες σε λεξιλόγιο. Αν και διαφωνεί με τον τρόπο διδασκαλίας, συνεχίζει να παρακολουθεί τα μαθήματα γιατί πιστεύει πως η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας θα της δώσει πρόσβαση στην αγορά εργασίας. «Σίγουρα η Ευρώπη δεν θα μας βοηθά για πάντα. Κάποια στιγμή θα μας πει πως πρέπει να τα καταφέρουμε μόνοι μας. Και για να τα καταφέρω πρέπει να μάθω τη γλώσσα είτε μου αρέσει αυτός ο τρόπος είτε όχι».

Το πρόβλημα επιτείνεται με τα άτομα που όχι μόνο δεν μαθαίνουν ελληνικά, αλλά είναι αναλφάβητοι, όπως ο Καρίν, 42 ετών, που εργαζόταν σε μανάβικο στην επαρχία Τακχάρ. Δεν ξέρει να γράφει και να διαβάζει περσικά και δυσκολεύεται πολύ να παρακολουθήσει τα μαθήματα ελληνικών. Πολλές φορές χρησιμοποιεί τον μεγαλύτερο γιο του, τον δεκάχρονο Άχμεντ, ως μεταφραστή στις καθημερινές του συναλλαγές στο κέντρο της πόλης ή όταν πρέπει να επικοινωνήσει με τις ελληνικές αρχές. Παρόλο που και το παιδί δυσκολεύεται στην ομιλία της

ελληνικής γλώσσας, ο Καρίν αισθάνεται πιο ασφαλής όταν είναι μαζί του ο γιος του. Αυτή η αντιστροφή ρόλων, κατά την οποία οι γονείς εξαρτώνται από τα παιδιά τους στην καθημερινή επικοινωνία ή/και τη διαμεσολάβηση με ντόπιους και τις κρατικές υπηρεσίες, αυξάνει το αίσθημα αποδυνάμωσης του ρόλου τους και το άγχος για τη θετική εξέλιξη της αίτησης ασύλου και την εργασιακή τους ένταξη στο νέο περιβάλλον. Ειδικότερα στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου δεν υπάρχει κρατική μέριμνα αναφορικά με την κατάρτιση των ανειδίκευτων προσφύγων και την ανάπτυξη δεξιοτήτων, αρκετοί είναι εκείνοι που αισθάνονται περιθωριοποιημένοι, καθηλωμένοι σε έναν «μη τόπο» (Augé 1995) και χωρίς προοπτική.

Επιπλέον, ακόμα και άνθρωποι που έχουν σπουδάσει, μιλάνε ξένες γλώσσες και μαθαίνουν ελληνικά δεν γνωρίζουν πώς να ψάξουν ή να κάνουν αίτηση για μια δουλειά. Παρόλο που ξέρουν να χειρίζονται ένα σύγχρονο κινητό τηλέφωνο (smartphone), δυσκολεύονται να χρησιμοποιήσουν έναν υπολογιστή. Ούτε είναι εξοικειωμένοι με τη σύνταξη ενός βιογραφικού,² όπως τους παροτρύνουν τα μέλη των ΜΚΟ, αφού θεωρείται απαραίτητο για την υποβολή μιας αίτησης εργασίας. «Ένα καλό βιογραφικό είναι εγγύηση» μας είχε πει κάποιος σε μια Μ.Κ.Ο. όταν ήμουν ακόμα στη Σόφτεξ. Πώς γίνεται ένα χαρτί να μπορεί να τα εξηγήει καλύτερα από εμένα; Οδηγός ταξί ήμουν στο Χαλέπι, με αυτό το χαρτί πώς μπορώ να ζητήσω μια άλλη, μια οποιαδήποτε δουλειά;» Είναι γεγονός πως οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες συνήθιζαν να βρίσκουν δουλειά στις χώρες καταγωγής τους ενεργοποιώντας συγγενικά ή/και φιλικά δίκτυα ή απασχολούνταν από το κράτος. Η προετοιμασία, λοιπόν, ενός βιογραφικού σημειώματος (ως μια «δυτική πρακτική» του νεοφιλελεύθερου πολιτικοοικονομικού μοντέλου) και η αναζήτηση στο διαδίκτυο θέσεων εργασίας είναι κάτι νέο, μια διαφορετική εργασιακή κουλτούρα την οποία καλούνται να ακολουθήσουν εφόσον επιθυμούν να εργαστούν εδώ, διαδικασία η οποία επιτείνει την ανασφάλεια και τον φόβο που νιώθουν πως δεν θα καταφέρουν να βρουν μια δουλειά και να επιβιώσουν στο νέο περιβάλλον.

Ακόμη και όταν κάποιος βρει την πολυπόθητη εργασία, αυτό δεν σημαίνει πως σταματάει το άγχος της επισφαλούς συνθήκης που βιώνουν. Εντονότερο είναι το αίσθημα της επισφάλειας που βιώνουν όσοι και όσες εργάζονται με ευέλικτες μορφές εργασίας (χαμηλότερα ημερομίσθια από το κανονικό, χωρίς ασφάλεια και ιατροφαρμακευτική

2. Για μια κριτική της παραγωγής των βιογραφικών βλ. Ελένη Παπαγαρουφάλη (2013), Βιομηχανία βιογραφικών: η κατασκευή του εαυτού ως δραστήριου και ευέλικτου πολίτη. *Σύγχρονα Θέματα*, 122-123.

περίθαλψη) σε επιχειρήσεις της πόλης. Ο Ομάρ, 27 χρονών, από το Αφγανιστάν, που ήρθε στην Ελλάδα τον Ιούνιο του 2016 με τη γυναίκα του και τα τρία τους παιδιά, εδώ και ένα χρόνο έχει πάρει άσυλο και εργάζεται τους τελευταίους οκτώ μήνες σε ένα πρόγραμμα του Δήμου με ημιαπασχόληση, από το οποίο αμείβεται με 400 ευρώ μηνιαίως τη στιγμή που το ενοίκιο του σπιτιού τους είναι 250 ευρώ. Καθώς έχει σταματήσει η κατά κεφαλήν επιδότηση από την Ύπατη Αρμοστεία, ο Ομάρ φοβάται πως δεν θα μπορεί να ανταποκριθεί στα έξοδα και τις ανάγκες του σπιτιού του σε λίγο καιρό που θα τελειώσει το πρόγραμμα στο οποίο εργάζεται.

Οι επισφαλείς εργασιακές συνθήκες επιτείνουν το αίσθημα συνεχούς αβεβαιότητας και οριακότητας που βιώνουν τα υποκείμενα από τη στιγμή που εγκατέλειψαν τη χώρα τους και ξεκίνησαν ένα ταξίδι χωρίς συγκεκριμένη πορεία και προορισμό. Ο χρόνος μέσα στο προσφυγικό πλαίσιο, ειδικά σε παρατεταμένες περιόδους «αναμονής», είναι σημαντικός στη διαμόρφωση μιας καθημερινής ρουτίνας, καθιερώνοντας μια κανονικότητα στην οικογενειακή ζωή και την ατομική ευημερία (Bandak & Janeja 2018, Sarikoudi & Apostolidou 2020). Σύμφωνα με τους Lee and Kofman (2012), οι πρόσφυγες μπορεί να αποτελούν υποκείμενα προς εκμετάλλευση στην αγορά εργασίας, αλλά αυτό είναι και ένα πλαίσιο εργασιακής ένταξης για μια ομάδα ανθρώπων που επιχειρεί να κερδίσει τα προς το ζην σε μια δύσκολη αγορά εργασίας. Με άλλα λόγια, τα υποκείμενα αυτά προσπαθούν μέσα στις επισφαλείς κοινωνικές και εργασιακές συνθήκες να «τα βγάλουν πέρα» ακολουθώντας ορισμένες τακτικές και επικεντρώνονται στο άμεσο συγγενικό ή φιλικό περιβάλλον τους και στα κοινωνικά τους δίκτυα.

Σχέσεις με Μ.Κ.Ο. για τη δημιουργία νέου κοινωνικού κεφαλαίου

Αρκετοί από τους συνομιλητές μας έχουν βρει εργασία μέσω των γνωριμιών τους και του δικτύου που δημιούργησαν με μέλη ορισμένων Μ.Κ.Ο. Συνήθως στρέφονται στις οργανώσεις αυτές ζητώντας εργασία (ακόμη και εθελοντική) γιατί είναι ο τόπος στον οποίο έχουν συνηθίσει να απευθύνονται όταν θέλουν κάτι. Για τους περισσότερους οι Μ.Κ.Ο. δεν αντιπροσωπεύουν απλώς μια οργάνωση, αλλά το ίδιο το κράτος, επειδή με αυτές είναι οι περισσότερες συναλλαγές τους. Στην πραγματικότητα, το ίδιο το κράτος έχει παραχωρήσει ευθύνες και αρμοδιότητες στις οργανώσεις, κρατώντας το ίδιο τον ρόλο του συντονι-

στή. Αυτή η «αποκεντροποίηση», βέβαια, δεν γίνεται αντιληπτή από τους πρόσφυγες. Για αυτούς οι Μ.Κ.Ο. και οι εργαζόμενοι/εθελοντές με τους οποίους έρχονται σε επαφή εκπροσωπούν τις επίσημες αρχές (Cabot 2014: 96). Αυτοί είναι που τους ενημερώνουν για τα εργασιακά τους δικαιώματα στη χώρα, για τις διαδικασίες έκδοσης αριθμού φορολογικού μητρώου, βιβλιαρίων τράπεζας και πολλές φορές πηγαίνουν μαζί τους στις δημόσιες υπηρεσίες. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο πολλές φορές οι πρόσφυγες έχουν προσδοκίες από τις Μ.Κ.Ο. και όταν οι τελευταίες δεν μπορούν να τις εκπληρώσουν, εξαιτίας περιορισμένων πόρων και δυνατοτήτων, οι πρόσφυγες δεν μπορούν να το καταλάβουν και πιστεύουν ότι η οργάνωση τους «εξαπατά». Η πλειονότητα αυτών, παρόλο που στρέφεται στις Μ.Κ.Ο., φαίνεται σκεπτική, ακόμη και καχύποπτη προς αυτές, καθώς τις θεωρούν θεσμικούς μηχανισμούς που θέλουν να επωφεληθούν από το προσφυγικό ζήτημα αντί να προσφέρουν βοήθεια (Cabot 2014: 97).

Αρκετοί είναι εκείνοι, όμως, που πιστεύουν πως η εργασία σε μια Μ.Κ.Ο. θα συμβάλει στην καλύτερη επαφή με τους εργαζόμενους εκεί (κοινωνικούς λειτουργούς και δικηγόρους) και ενδεχομένως στη γρηγορότερη εξέταση ή σε μια θετική έκβαση της αίτησης ασύλου τους. Συζητώντας με την Amena, 34 ετών από το Ιράν, για την εθελοντική εργασία της σε μια Μ.Κ.Ο., μας είπε πως η ίδια δεν το αντιμετώπιζει ως εργασία αλλά ως έναν τρόπο να αποκτήσει πρόσβαση σε υπηρεσίες και να γνωρίσει άτομα που θα τη βοηθήσουν. «Είμαι κάθε μέρα στα γραφεία της Μ.Κ.Ο., βλέπω πώς λειτουργεί η όλη κατάσταση. Δε με πειράζει που δεν πληρώνομαι, βοηθάω όποιον μπορώ να βοηθήσω και ταυτόχρονα γνώρισα και κάποια άτομα, όπως την κοινωνική λειτουργό και τη δικηγόρο της οργάνωσης. Νομίζω πως αν αποκτήσεις μια μεγαλύτερη επαφή, αν εξοικειωθείς μαζί τους και αυτοί μ' εσένα, βλέπουν την υπόθεσή σου αλλιώς». Παρομοίως ο Halil και η γυναίκα του, ένα ζευγάρι Κούρδων από το Ιράκ, προσφέρουν εθελοντικά τις υπηρεσίες τους σε μια Μ.Κ.Ο. Η γυναίκα πλένει και σιδερώνει μεταχειρισμένα ρούχα που θα της φέρει η οργάνωση και ο άνδρας της μαζεύει από τα σκουπίδια διάφορα αντικείμενα, όπως παιχνίδια και ρούχα, που η Μ.Κ.Ο., αφού τα καθαρίσει και τα επιδιορθώσει, τα δίνει σε άλλες οικογένειες. Αν και οι ίδιοι δηλώνουν πως το κάνουν γιατί θεωρούν υποχρέωσή τους να βοηθήσουν άλλους πρόσφυγες που βρίσκονται σε χειρότερη κατάσταση από αυτούς, ο γείτονάς του Χασίμ υποστηρίζει πως ο Χαλίλ και η οικογένειά του έχουν ευνοϊκότερη μεταχείριση από την οργάνωση εξαιτίας της «εθελοντικής προσφοράς τους». Η θέση εργασίας σε μια οργάνωση δίνει στα άτομα εξουσία

έναντι άλλων αιτούντων, γεγονός που ανασηματοδοτεί τις σχέσεις και τις ιεραρχίες μέσα στις κοινότητες και αυξάνει τον ανταγωνισμό μεταξύ τους (Voutira & Harrell-Bond 1995).

Επιπλέον, ο εθελοντισμός και η αλληλεπίδραση με μια οργάνωση αποτελεί ένα βήμα για την εργασιακή ένταξή τους (Ροζάκου 2018). Ο Αμπάς, 31 χρονών, και η γυναίκα του, 30 χρονών, καθηγητές αγγλικής γλώσσας από τη Συρία, παρείχαν για έξι μήνες εθελοντικά μαθήματα αγγλικής γλώσσας σε πρόσφυγες σε δυο Μ.Κ.Ο. Στη συνέχεια η εθελοντική εργασία μετατράπηκε σε έμμισθη και για τους δύο. Αυτή η εξέλιξη στάθηκε η αφορμή για να δεχθούν τα «πειράγματα» άλλων Σύρων για την ευμείνεια με την οποία τους αντιμετωπίζουν οι οργανώσεις συγκριτικά με άλλες οικογένειες. Εντούτοις, αρκετές φορές ομοεθνείς τους επισκέπτονται τον Αμπάς και του ζητάνε να τους εξηγήσει ένα έγγραφο ή να μεσολαβήσουν στις οργανώσεις για να διευθετήσουν ένα ζήτημά τους. Τον εμπιστεύονται και πιστεύουν ότι παίζει σημαντικό ρόλο στην οργάνωση και μπορεί να τους κάνει μια χάρη. Έτσι, για τον Αμπάς η διδασκαλία είναι ένας τρόπος να γίνει κανείς ορατός στη σφαίρα της οργάνωσης και, στη συνέχεια, να αποκτήσει ορατότητα και μέσα στην κοινότητα των Σύρων ή ακόμη και των Ελλήνων, μια θέση που του δίνει αυτοπεποίθηση, αναγνώριση και ένα αίσθημα δύναμης. Αυτή η δύναμη συνδέεται στενά με τις υποκειμενικές αντιλήψεις των προσφύγων σχετικά με την επιτυχή εγκατάστασή τους στο νέο περιβάλλον τους και την επακόλουθη ικανοποίησή τους ως προς το επίπεδο της ζωής τους. Όπως υποστηρίζει ο ίδιος, πολύ νωρίς συνειδητοποίησε μαζί με τη γυναίκα του πως οι κρατικές παροχές δεν μπορούν να τους προσφέρουν όσα θα επιθυμούσαν και ειδικότερα δεν τους εξασφάλιζαν κάποια εργασία, γι' αυτό αποφάσισαν να αναλάβουν οι ίδιοι δράση κινητοποιώντας και αξιοποιώντας τις κοινωνικές επαφές που είχαν διαθέσιμες τη δεδομένη στιγμή.

Κοινωνικά δίκτυα μεταξυ προσφύγων

Αρκετά από τα άτομα με τα οποία συζητήσαμε, όταν ξεκίνησαν το ταξίδι τους προς την Ευρώπη, είχαν ήδη ένα κοινωνικό δίκτυο συγγενών και φίλων σε κάποια χώρα της Ευρώπης. Αυτό το δίκτυο σήμαινε για τους πρόσφυγες ασφάλεια και αυτοπεποίθηση. Τους παρείχε ένα κοινωνικό κεφάλαιο (οικονομική υποστήριξη, πρόσβαση σε πληροφορίες και έναν καθορισμένο προορισμό). Το κλείσιμο όμως των συνόρων και ο αναγκαστικός περιορισμός τους στον ελλαδικό χώρο, στο μέσο της

διαδρομής τους, κατέστησε αυτό το κοινωνικό κεφάλαιο αναποτελεσματικό. Τώρα πρέπει να δημιουργήσουν νέες σχέσεις που να μπορούν να τους βοηθήσουν στο νέο κοινωνικό τους περιβάλλον (Garip & Asad 2015, Khosravi 2010: 50).

Αν και αρκετοί δηλώνουν πως δεν είναι εύκολο να εμπιστευτεί κάποιον, ακόμα και άτομα από την ίδια χώρα καταγωγής, ούτε να συνάψεις φιλίες και σχέσεις, φαίνεται ότι εμπιστεύονται όποιον πιστεύουν ότι μπορεί να βοηθήσει. Η Zahra, 42 ετών από τη Συρία, η οποία προσπάθησε πέντε φορές να διασχίσει τα ελληνοτουρκικά σύνορα με τα πόδια με τα δύο ανήλικα παιδιά της, όταν τελικά τα κατάφερε βρέθηκε στη δυτική είσοδο της Θεσσαλονίκης όπου τους εγκατέλειψαν οι διακινητές χωρίς περαιτέρω οδηγίες και κατευθύνσεις. Τις πρώτες μέρες έμειναν σε ένα ξενοδοχείο, αλλά καθώς τα χρήματα εξαντλήθηκαν, βρήκαν καταφύγιο για έναν μήνα περίπου σε εγκαταλειμμένα βαγόνια πίσω από τον σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης. Η ίδια χαρακτήρισε την περιοχή «επικίνδυνη» και την απόφασή της να μείνουν εκεί «κίνηση απελπισίας». «Φοβόμουν πολύ να κυκλοφορήσω εκεί, όλοι μου φαινόταν επικίνδυνοι. Σκέφτηκα πως δεν μπορεί να συνεχιστεί αυτή η κατάσταση, κάτι πρέπει να κάνω». Η τρωτότητα της κατάστασής της —γυναίκα μόνη με την ευθύνη ανήλικων παιδιών και χωρίς να γνωρίζει τη γλώσσα— την έκανε, όπως λέει, να απευθυνθεί σε κάποιους «καλούς Κούρδους» που συνάντησε στον σταθμό. Αυτοί την πήγαν σε μια Μ.Κ.Ο. που είχε βοηθήσει και εκείνους, για να την εξυπηρετήσουν. Το γεγονός πως δεν μιλούσε καμία γλώσσα, εκτός από αραβικά και κουρδικά, ήταν καταλυτικό στοιχείο για να τους εμπιστευτεί και να τους ακολουθήσει. Σε ερώτησή μου αν διατήρησε επαφές με αυτούς τους ανθρώπους, η απάντησή της ήταν αρνητική. «Βλεπόμασταν κάποιες φορές στα γραφεία και σε εκδηλώσεις της Μ.Κ.Ο. αλλά δεν είχαμε παραπάνω επαφές».

Παρομοίως και ο Akram, Αφγανός 24 ετών, που ζει μόνος του εδώ και δυο χρόνια στη Θεσσαλονίκη, βρίσκει τη μια δουλειά μετά την άλλη στηριζόμενος σε ένα δίκτυο γνωριμιών που έκανε το διάστημα αυτό. «Όσο μας είχαν στα Διαβατά γνώρισα έναν άντρα, επίσης Αφγανό, που δούλευε για έναν φαρά, μάζευε δολώματα και όταν ο φαράς έφαχνε περισσότερα άτομα για αυτή τη δουλειά, ο γνωστός μου πρότεινε εμένα. Έκανα αυτή τη δουλειά για ένα χρόνο». Με τον ίδιο τρόπο βρήκε και την επόμενη δουλειά. «Στην προηγούμενη γειτονιά που έμεινα, συναντούσα συχνά έναν άντρα που τον είχα ακούσει να μιλάει φαρσί. Μια μέρα του έπιασα την κουβέντα και μιλούσαμε. Είχε έρθει εδώ πριν από 10 χρόνια, γιατί σπούδαζε γιατρός. Δούλευε σε ένα βενζινά-

δικο και τώρα που σταμάτησε πρότεινε να πάω στη θέση του. Σε αυτόν οφείλω και τη δουλειά και το σπίτι που μένω». Οι περισσότερες δουλειές που βρήκε ο Akram και οι φίλοι του ανήκουν στις άτυπες μορφές οικονομικής δραστηριότητας. Η σχέση ευέλικτης ή άτυπης εργασίας και μετανάστευσης έχει απασχολήσει αρκετούς μελετητές (Γκιάλης & Herod 2015: 40), οι οποίοι αναδεικνύουν πως το δίπολο της παράνομης εισόδου προσφύγων σε μια χώρα και της κωλυσιεργίας στην εξέταση των υποθέσεών τους συμβάλλει στη συχνή εμπλοκή τους σε παράνομες/ανασφάλιστες εργασίες. Ασφαλώς μεγάλο μερίδιο ευθύνης έχουν και οι εργοδότες και οι επιχειρήσεις που προσπαθούν να εκμεταλλευτούν την ανάγκη των προσφύγων για εργασία. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Hart (1973, όπως παρατίθεται στο Σπυριδάκης 2018: 44), αυτές οι άτυπες μορφές εργασίας δεν οδηγούν αποκλειστικά σε περιθωριοποίηση των μεταναστών, αλλά κάποιες φορές λειτουργούν και ως κομμάτι μιας γενικότερης στρατηγικής επιβίωσής τους, καθώς αυξάνουν τα εισοδήματά τους και συχνά οδηγούν σε μια σχετική ευημερία (Khosravi 2010: 50). Το ελληνικό κράτος, αναγνωρίζοντας την αδυναμία της κοινωνικής και προνοιακής πολιτικής του, ανέχεται ή και ενθαρρύνει την εμπλοκή των προσφύγων σε ευέλικτες και άτυπες οικονομικές δραστηριότητες ως τρόπο επίλυσης ενδεχόμενων κοινωνικών συγκρούσεων.

Η περίπτωση του Akram και πολλές παρόμοιες είναι ενδεικτικές των σχέσεων που δημιουργούν οι πρόσφυγες σε αυτή την κατάσταση. Το νέο δίκτυο που χτίζουν καθορίζει πολλές από τις αποφάσεις που λαμβάνουν (Ροζάκου 2018: 25). Η κοινή χρήση της ίδιας μητρικής γλώσσας είναι ένα κρίσιμο στοιχείο για να δείξει κάποιος εμπιστοσύνη στο πλαίσιο αβέβαιων καταστάσεων. Τις περισσότερες φορές, δημιουργεί οικειότητα και συνδέει τους ανθρώπους εύκολα. Το νέο, ξένο και ενδεχομένως εχθρικό περιβάλλον τούς προκάλεσε συναισθήματα ανασφάλειας και φόβου, που οι πρόσφυγες προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν δημιουργώντας νέες σχέσεις για να μοιραστούν όχι μόνο τις αναμνήσεις και τις εμπειρίες τους, αλλά και σημαντικές πληροφορίες, που αποτελούν το νέο τους κοινωνικό κεφάλαιο. Βέβαια, σε πολλές περιπτώσεις αυτοί οι δεσμοί χαλαρώνουν τόσο εύκολα όσο εύκολα δημιουργήθηκαν· όταν δίνεται η βοήθεια ή μόλις μεταφερθεί ένας πρόσφυγας σε άλλη δομή φιλοξενίας ή χώρα, οι επαφές σταδιακά μειώνονται μέχρι να σταματήσουν τελείως.

Επίλογος

Τα τελευταία χρόνια άνθρωποι από τη Μέση Ανατολή και την Αφρική που έφτασαν στην Ελλάδα έχουν παγιδευτεί στα ελληνικά εδάφη σε μια «ενδιάμεση» κατάσταση· δεν βρίσκονται στην πατρίδα τους αλλά ούτε στον τόπο που θα ήθελαν ιδανικά να καταλήξουν. Σε αυτόν τον νέο και άγνωστο χώρο, χωρίς χαρτιά, χρήματα, δίκτυα, έπρεπε να επαναπροσδιορίσουν τον στόχο τους και την τακτική τους για να δημιουργήσουν νέα μονοπάτια και να αποφασίσουν νέες στρατηγικές για την επιβίωσή τους. Η εργασία είναι βασικό στοιχείο της προσπάθειάς τους να ενσωματωθούν στο νέο περιβάλλον. Όπως είδαμε, το να είναι κάποιος εθελοντής ή να δουλεύει σε μια Μ.Κ.Ο. του προσφέρει πρόσβαση σε παροχές (υλικές ή κοινωνικές) και του επιτρέπει να διαμορφώσει σταδιακά μια καθημερινή ρουτίνα που θα τον βοηθήσει να μεταμορφώσει την αβεβαιότητα και την επισφάλεια σε ένα πιο σταθερό περιβάλλον. Ταυτόχρονα, οι πρόσφυγες διαμορφώνουν νέες κοινωνικές σχέσεις (και ταυτόχρονα συγκροτούνται μέσα από αυτές) και ένα νέο κοινωνικό κεφάλαιο που μπορεί να βελτιώσει τη ζωή τους στην Ελλάδα. Μέσα από την παρουσίαση ορισμένων περιπτώσεων παρουσιάσαμε πόσο η ευαλωτότητα της κατάστασης των προσφύγων αποδεικνύεται και αφορμή διαπραγματεύσεων και στρατηγικών επιβίωσης. Γίνεται αντιληπτό δηλαδή πως η προσφυγικότητα είναι μια ενεργή, υπό συνεχή διαπραγματεύση διαδικασία που βγάζει τους πρόσφυγες από τη στερεοτυπική απεικόνισή τους ως θύματα μιας κατάστασης.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αθανασίου, Αθηνά (2007). *Ζωή στο όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Γκιάλις, Στέλιος, & Herod, Andrew (2015). *Γεωγραφία της εργασίας: Εργατική δράση, ευέλικτη απασχόληση και χωρικές ανισότητες*. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Κουραχάνης, Νίκος (2019). *Πολιτική στέγασης των προσφύγων. Προς την κοινωνική ενσωμάτωση ή την προνοιακή εξάρτηση*; Αθήνα: Τόπος.
- Ξυπολυτάς, Νίκος (2019). *Πρόσφυγες στη Μόρια: Οι συνέπειες μιας αποτρεπτικής μεταναστευτικής πολιτικής*. Αθήνα: Διόνικος.

- Παπαγαρουφάλη, Ελένη (2013). Βιομηχανία βιογραφικών: η κατασκευή του εαυτού ως δραστήριου και ευέλικτου πολίτη. *Σύγχρονα Θέματα*, 122-123.
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος (2017). Ασκήσεις συμβίωσης στην «ανθρωπιστική πόλη»: Άτυπες εκπαιδευτικές πρακτικές και διακυβέρνηση του «προσφυγικού» μετά το 2016. *Σύγχρονα Θέματα*, 137, 74-89.
- Ροζάκου, Κατερίνα (2018). Από «Αγάπη» και «Αλληλεγγύη». *Εθελοντική εργασία με πρόσφυγες στην Αθήνα του πρώιμου 21ου αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σπυριδάκης, Μάνος (2018). *Homo Precarius. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο.

Ξενόγλωσση

- Augé, Marc (1995). *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London, New York: Verso Books.
- Bandak, Andreas & Janeja, Manpreet Kaur (2018). Introduction: Worth the Wait. In A. Bandak & M. K. Janeja (eds), *Ethnographies of Waiting: Doubt, Hope and Uncertainty*. London: Bloomsbury Academic, 1-39.
- Cabot, Heath (2014). *On the Doorstep of Europe: Asylum and Citizenship in Greece*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Chtouris, Sotiris & DeMond, S. Miller (2017). Refugee Flows and Volunteers in the Current Humanitarian Crisis in Greece. *Journal of Applied Security Research*, 12, 61-77.
- Culcaci, Karen (2019). 'We are women and men now': Intimate spaces and coping labour for Syrian women refugees in Jordan". *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1-16.
- Daskalaki, Ivi & Leivaditi, Nadina (2018). Education and 'Hospitality' in Liminal Locations for Unaccompanied Refugee Youths in Lesbos. *Migration and Society*, 1, 51-65.
- De Certeau, Michel (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Garip, Filiz. & Asad, Asad L. (2015). Migrant Networks. In R.A. Scott & S.M. Kosslyn (eds), *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*, 1-13.
- Ilcan, Suzan, Rygiel, Kim & Baban, Feyzi (2018). The Ambiguous Architecture of Precarity: Temporary Protection, Everyday Living and Migrant Journeys of Syrian Refugees. *International Journal of Migration and Border Studies*, 4(1/2), 51-70.
- Khosravi, Shahram (2010). *Illegal Traveller. An Auto-Ethnography of Borders*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Khosravi, Sharham (2017). *Precarious Lives. Waiting and Hope in Iran*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Kourachanis, Nikos (2018). From Camps to Social Integration? Social housing interventions for asylum seekers in Greece. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 221-234.
- Lee Ching, Kwan & Kofman, Yelizavetta (2012). The Politics of Precarity: Views Beyond the United States. *Work and Occupations*, 39, 388-408.
- Mogli, Marina, Kalbeni, Sotiria, & Stergiou, Lida (2020). ‘The Teacher Is Not a Magician’: Teacher Training in Greece Reception Facilities for Refugee Education. *International e-Journal of Educational Studies*, 4, 42-55.
- Nagy, Zsófia (2018). From Camps to Schools: The Participation of Refugee Children in Greek Public Education. *Journal of Modern Greek Studies*, 36, 373-99.
- Papataxiarchis, Evthymios (2016). Being ‘There: At the front line of the ‘European refugee crisis’. *Anthropology Today*, 32, 5-9.
- Rozakou, Katerina (2018). Solidarians in the Land of Xenios Zeus: Migrant Deportability and the Radicalisation of Solidarity. In D. Dalakoglou & G. Age-lopoulos (eds), *Critical Times in Greece: Anthropological Engagements with the Crisis*. London: Routledge, 188-201.
- Sarikoudi, Georgia & Apostolidou, Anna (2020). Parenting and education: the example of refugee parents in Greece. *Canada’s Journal of Refugees*, 36, 40-49.
- Tsavdaroglou, Charalampos, Giannopoulou, Chrisa, Lafazani, Olga, Pistikos, Ilias & Petropoulou, Christy (2018). De(con)structing the refugees’ right to the city: State-run camps versus commoning practices in Athens, Thessaloniki and Mytilene. In *στο III. International Interdisciplinary Conference on Refugee and Forced Immigration Studies – Conference Proceedings*. Özgür Öztürk DAKAM YAYINLARI, 5-20.
- Voutira, Eftihia & Harrell-Bond, Barbara E. (1995). In Search of the locus of Trust: The Social World of the refugee camp. In Daniel V. & Knudsen J. Chr. (eds), *Mis-trusting Refugee Narratives*. Berkeley: Berkeley University Press, 207-224.

Η επισφάλεια στην επιτελεστική σκηνή.
Η ανατροπή του τελετουργικού
της παρέλασης κατά την εθνική επέτειο
της 28ης Οκτωβρίου (2011)¹

ΜΑΡΙΑ ΒΕΛΙΩΤΗ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ*

Η Ελλάδα της κρίσης και το κρίσιμο 2011
Οι παρελάσεις ως πεδίο κοινωνικής επισφάλειας

Η ΑΝΟΙΞΗ ΤΟΥ 2010 προαναγγέλλει στους Έλληνες τη μακρά, οκταετή τουλάχιστον, περίοδο οικονομικής ύφεσης και κοινωνικής ανασφάλειας. Η Ελλάδα προσφεύγει στον μηχανισμό στήριξης του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας.² Η χώρα εισέρχεται σε μνημονιακό καθεστώς που συνεπάγεται τη λήψη μέτρων λιτότητας: μείωση μισθών, αύξηση φόρων,

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, mvel@uop.gr

1. Μια πρώτη προσέγγιση του θέματος πραγματοποιήθηκε στην παρουσίαση με τίτλο «Πολιτικές τελετές και ανυπακοή. Η επέτειος της εθνικής εορτής της 28ης Οκτωβρίου 2011» κατά την επιστημονική συνάντηση με θέμα *28η Οκτωβρίου 1940-2011: Βίωση, κατασκευή και ανατροπή μιας επετείου που διοργάνωσε η ομάδα του περιοδικού Κριτική Διεπιστημονικότητα* (Αθήνα 21/6/2012). Ακολούθησε η ανακοίνωση «Rites politico-nationaux et désobéissance collective; Ou la fête nationale du 28 Octobre en Grèce de la crise socio-économique» στο 12ο Διεθνές Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Κοινωνικών Ανθρωπολόγων (European Association of Social Anthropologists-EASA), με θέμα *Uncertainty and disquiet*, Πανεπιστήμιο Nanterre-Paris (10-13/7/2012).

2. Νόμος 3845, ΦΕΚ Α' 65/6.5.2010 «Μέτρα για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας από τα κράτη-μέλη της ζώνης του ευρώ και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο».

αύξηση του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης, ιδιωτικοποιήσεις. Παράλληλα ενισχύονται οι μηχανισμοί καταστολής.

Το 2011 η κατάσταση επιδεινώνεται και ταλανίζει όχι μόνο τα κατώτερα αλλά και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα.³ Η ζωή δοκιμάζεται σκληρά από την οικονομική ύφεση και την ανεργία.⁴ Η διαφθορά και τα οικονομικά σκάνδαλα προκαλούν την κοινή γνώμη. Η δυσαρέσκεια μετατρέπεται σε αγανάκτηση και θυμό, καθώς φαίνεται να βασιλεύει η κοινωνική αδικία λόγω της ατιμωρησίας όσων ενεπλάκησαν σε οικονομικά σκάνδαλα.

Μέσα σ' αυτή τη δίνη και ήδη από τα πρώτα χρόνια, παράγεται ένας μεγάλος αριθμός μελετών οι οποίες δεν περιορίζονται στο να είναι αυστηρά οικονομικού περιεχομένου.⁵ Ο ανθρωπολογικός λόγος ασχολήθηκε αρκετά νωρίς με τη μελέτη του αντικτύπου της οικονομικής ύφεσης στην ελληνική κοινωνία αλλά και την ανάλυση του ίδιου του φαινομένου.⁶ Στο μεταξύ, οι συνεχείς και κλιμακούμενες πιέσεις στα

3. Νόμος 3985, ΦΕΚ Α' 151/1-7-2011 «Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012-2015». Επίσης, βλ. παρακάτω υποσημείωση 35, Άγγελος Κότιος, Γεώργιος Γαλανός, Σπυρίδων Ρουκανάς (2012). Η ελληνική κρίση και η κρίση του συστήματος διακυβέρνησης της ευρωζώνης. *Σειρά Ερευνητικών Εργασιών*, 18(1), 12.

4. Ενδεικτικά, σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία, τον Οκτώβριο του 2011 η ανεργία εκτοξεύτηκε στο μεγαλύτερο μέχρι τότε ποσοστό, δηλαδή 19,1%. Τον Οκτώβριο του 2008 ήταν 7,4%, τον Οκτώβριο του 2009 10,1% και τον ίδιο μήνα το 2010 14%. Μετά τον Οκτώβριο του 2011 ακολούθησε ανοδική πορεία, φθάνοντας ως και το 28,7% τον Νοέμβριο του 2013. Στις αρχές του 2019 άγγιξε τα ποσοστά του 2011 και έκτοτε βαίνει ελαφρώς μειούμενη. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία: <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJ002/-> [τελευταία πρόσβαση 5.3.2021].

5. Βλ. για παράδειγμα τη βιβλιογραφία αναφορικά με τις επιπτώσεις της λιτότητας στους τομείς της υγείας, της εγκληματικότητας και της γεωργίας στο Dimitris Tziouvas (2017). Introduction, στο Dimitris Tziouvas (ed.), *Greece in Crisis: The Cultural Politics of Austerity*. London and New York: I.B. Tauris & Co. Ltd., 2-3. Ενδεικτικά, επίσης, σχετικά με τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στον πολιτισμό γενικά, έναν τομέα που ενώ αρχικά δεν είχε ερευνηθεί επαρκώς στη συνέχεια αποτέλεσε επίσης πεδίο αναζητήσεων, βλ. στο ίδιο.

6. Βλ. Daniel Martyn Knight (2011). *Crisis and Prosperity: Status, Accountability and Time in Central Greece*. Durham theses, Durham University. Διαθέσιμο στο: <http://etheses.dur.ac.uk/896/> [τελευταία πρόσβαση 10.1.2021]. Η μελέτη αναφέρεται στο πώς ο τοπικός πληθυσμός σε μια περιοχή της ελληνικής περιφέρειας διαχειρίζεται τις περιόδους ευμάρειας και κυρίως κοινωνικοοικονομικής κρίσης, όπως η αναφερόμενη. Η κατανόηση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και οι αντιδράσεις σε τοπικό επίπεδο αναλύονται σε σχέση με την ιστορία, το κοινωνικό επίπεδο και τις κοινωνικές αντιλήψεις. Επίσης, βλ. Konstantinos Kalantzis (2012). Crete as warriorhood: Visual explorations of social imaginaries in 'crisis'. *Anthropology Today*, 28(3), 7-11, όπου εξετάζονται οπτικές απεικονίσεις της οικονομικής κρίσης από την κρητική κοινωνία. Περισσότερα

μεσαία και κατώτερα στρώματα είχαν ως αποτέλεσμα να πυροδοτηθούν ποικίλες αντιδράσεις. Οι μαζικότερες και με μεγαλύτερη χρονική διάρκεια κινητοποιήσεις —από τον Μάιο έως και τον Νοέμβριο του 2011— πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα, στην Πλατεία Συντάγματος, μπροστά ακριβώς από το ελληνικό κοινοβούλιο. Το κίνημα αυτό, στο οποίο συμμετείχαν πολίτες όλων των ηλικιών ανεξάρτητα από πολιτικά κόμματα, επεκτάθηκε σε πολλές ελληνικές πόλεις υιοθετώντας το όνομα του ισπανικού κοινωνικού κινήματος των *Αγανακτισμένων*, αν και ο όρος *Κίνημα των Πλατειών* που επικράτησε επίσης θεωρήθηκε ότι εκφράζει περισσότερο το περιεχόμενο των συγκεκριμένων κινητοποιήσεων.⁷ Η περίπτωση της Πλατείας Συντάγματος προσήλκυσε αμέσως την προσοχή⁸ και κέντρισε το ανθρωπολογικό ενδιαφέρον.⁹

για την ελληνική κρίση και τον οπτικό πολιτισμό και ειδικότερα για τις μορφές απεικόνισης της κρίσης, βλ. Special Issue. Uncertain Visions: Crisis, Ambiguity, and Visual Culture in Greece (2016). *Visual Anthropology Review*, 32(1), διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/var.12074> [τελευταία πρόσβαση 10.1.2021]. Για μια πολύπλευρη και σε βάθος ανάλυση της οικονομικής κρίσης, βλ. Αθηνά Αθανασίου (2012). *Η κρίση ως κατάσταση “έκτακτης ανάγκης”*: Κριτικές και αντιστάσεις. Αθήνα: Σαββάλας. Διάφορες μελέτες σχετικά με τους προβληματισμούς και τις ποικίλες προσεγγίσεις της ελληνικής κρίσης (γεωγραφικές, αναπαραστατικές, οικονομικές, κ.ά.) αναφέρονται στο Konstantinos Kalantzis (2015). “Fak Germani”: Materialities of Nationhood and Transgression in the Greek Crisis. *Comparative Studies in Society and History*, 57(4), 1041-1042. Επίσης, Μάνος Σπυριδάκης (2018). *Homo Precarius. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο.

7. Μαρία Παπαπαύλου (2015). *Η εμπειρία της Πλατείας Συντάγματος. Μουσική, συναισθήματα και νέα κοινωνικά κινήματα*. Αθήνα: Οι εκδόσεις των συναδέλφων, 16.

8. Χρήστος Γιοβανόπουλος και Δημήτρης Μητρόπουλος (επιμ.) (2011). *Δημοκρατία Under Construction: Από τους δρόμους στις πλατείες. Εμπειρίες, αναλύσεις, ντοκουμέντα*. Αθήνα: Α/συνέχεια. Καθώς και Κώστας Δουζίνας (2011). *Αντίσταση και φιλοσοφία στην κρίση. Πολιτική, ηθική και Στάση Σύνταγμα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Επίσης, Marilena Simiti (2014). Rage and Protest: The case of the Greek Indignant movement. *GreeSE- Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, 82, 1-36.

9. Ο Καλαντζής, στη μελέτη του που αναφέρθηκε πιο πάνω —Konstantinos Kalantzis (2012). Crete as warriorhood: Visual explorations of social imaginaries in ‘crisis’. *Anthropology Today*, 28(3), 7-11—, κάνει εκτενή λόγο για τη συμμετοχή των Κρητών στις κινητοποιήσεις της Πλατείας Συντάγματος. Μια διαφορετική και αρκετά επίμαχη οπτική —όπως προκύπτει από τη συζήτηση που ακολούθησε— προβάλλεται στη μελέτη του Dimitrios Theodossopoulos (2013). Infuriated with the Infuriated?: Blaming Tactics and Discontent about the Greek Financial Crisis. *Current Anthropology*, 54(2), 200-221, όπου οι συνομιλητές του ερευνητή αποδοκιμάζουν τους συμμετέχοντες στις κινητοποιήσεις της Πλατείας Συντάγματος. Ιδιαίτερη είναι η συμβολή του Μαρία Παπαπαύλου (2015). *Η εμπειρία της Πλατείας Συντάγματος. Μουσική, συναισθήματα και νέα κοινωνικά κινήματα*. Αθήνα: Οι εκδόσεις των συναδέλφων, το οποίο κυκλοφόρησε λίγα χρόνια αργότερα. Η συγγραφέας, με βάση συστηματική επιτόπια έρευνα, ανέλυσε

Ενώ, όμως, οι κινητοποιήσεις της Πλατείας Συντάγματος απασχόλησαν την έρευνα, άλλες ανάλογες δράσεις που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της κρίσης λόγω της επιδεινούμενης κοινωνικοοικονομικής κατάστασης έμειναν στο περιθώριό της. Το παρόν κείμενο εστιάζει στην αποτύπωση της κοινωνικής επισφάλειας στην επιτελεστική σκηνή στο πλαίσιο των εθνικών επετείων αναλύοντας τις ποικίλες αντιδράσεις κατά τις παρελάσεις της 28ης Οκτωβρίου 2011 και ιδιαιτέρως κατά την παρέλαση στη Θεσσαλονίκη. Εδώ το τελετουργικό της παρέλασης ανατράπηκε πλήρως μέσω της ματαιώσης της στρατιωτικής παρέλασης, της αποχώρησης του Προέδρου της Δημοκρατίας, των εκπροσώπων της πολιτικής ηγεσίας και των λοιπών επισήμων από αυτήν, αλλά και μέσω της συνέχισης της παρέλασης με τη συμμετοχή των πολιτικών τμημάτων και των θεατών που κατέκλυσαν το οδόστρωμα.

Το τελετουργικό αποτελεί το ισχυρό σημείο γύρω από το οποίο οργανώνονται οι κάθε είδους εορτές.¹⁰ Η κανονικότητα, δηλαδή η ανελιπής επανάληψη σε μια καθορισμένη χρονική στιγμή και το, εν πολλοίς, τυποποιημένο περιεχόμενο συνιστούν δύο από τα βασικότερα χαρακτηριστικά των τελετουργιών —ακόμα και αυτών που δεν έχουν θρησκευτικό αλλά κοσμικό χαρακτήρα— και έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα για την κοινότητα που τις επιτελεί. Επομένως, τι μπορεί να σημαίνει η ρήξη της κανονικότητας του τελετουργικού, η αλλαγή ή και ακόμα η ακύρωση μέρους του περιεχομένου του, πόσο μάλλον όταν πραγματώνεται στο πλαίσιο μιας εθνικής επετείου; Ποιο είναι το μήνυμα που εκπέμπεται εντέλει από μια τέτοιου είδους ανατροπή του τελετουργικού;

Αυτά είναι τα πρώτα και βασικά ερωτήματα στα οποία επιχειρεί να απαντήσει η παρούσα μελέτη. Η ανατροπή του τελετουργικού της παρέλασης στις 28 Οκτωβρίου 2011 συνδέεται με τον συμβολισμό της εθνικής εορτής ως επετείου του «ΟΧΙ», μιας επετείου που χαρακτηρίζεται από πνεύμα αντίστασης και ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα συλλογικής ανυπακοής και διαμαρτυρίας μέσω του νοήματος που η επέ-

διεξοδικά το κίνημα της Πλατείας Συντάγματος έχοντας ως ερμηνευτικό εργαλείο τη μουσική. Πρόσφατα, σχετική μελέτη της συγγραφέα του παρόντος κειμένου, εστίασε στην καλλιτεχνική ακτιβιστική συμμετοχή του γαλλικού θιάσου του Θεάτρου του Ήλιου στο κίνημα της Πλατείας Συντάγματος σε μια κίνηση συμπαράστασης προς τον δοκιμαζόμενο ελληνικό λαό: Maria Velioti-Georgopoulos (2020). Emotions in Performative Resistance. The Justice of the Théâtre du Soleil in crisis-ridden Greece. *Ethnologia Balkanica*, 23.

10. Pierre Smith (1991). Rite. In Pierre Bonte & Michel Izard (eds), *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*. Paris: PUF, 630.

σότητες πληροφοριών που είναι όλο και περισσότερο δικτυωμένες μεταξύ τους όχι μόνο δεν παραβλέπονται μπροστά στον φόβο ενός συνεχώς διογκούμενου «ψηφιακού χάσματος»,¹³ αλλά χρησιμοποιούνται πλέον και κατά τη συλλογή των δεδομένων της έρευνας, συμβάλλοντας στη δημιουργία του ιδιαίτερου μεθοδολογικού πεδίου της «ψηφιακής εθνογραφίας».¹⁴

Την 28η Οκτωβρίου του 2011 παρακολούθησα ως τηλεθεατής —αλλά με ένα επιπλέον ενδιαφέρον λόγω της ερευνητικής ενασχόλησής μου για τις δημόσιες τελετές— τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στις παρελάσεις για τον εορτασμό της επετείου. Η αναπάντεχη έκβαση της παρέλασης στη Θεσσαλονίκη εκτυλίχθηκε εμπρός στα μάτια των τηλεθεατών —και στα δικά μου— που την παρακολουθούσαν σε ζωντανή μετάδοση από την ιδιωτική και δημόσια τηλεόραση, διαδικασία που μας κατέστησε με έναν πρωτόγνωρο τρόπο «εν μέρει» συμμετέχοντες. Τα όσα συνέβησαν κατά την τέλεση των παρελάσεων ανά τη χώρα αναμεταδόθηκαν στα δελτία ειδήσεων και διοχετεύτηκαν, όπως και τα γεγονότα στη Θεσσαλονίκη, από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Ένα τμήμα του υλικού αυτού παρέμεινε προσβάσιμο και αποτέλεσε, μαζί με την οπτικοακουστική καταγραφή της αρχικής τηλεοπτικής προβολής της παρέλασης στη Θεσσαλονίκη και τις προσωπικές σημειώσεις, μέρος των δεδομένων της έρευνας. Παρ' όλα τα προβλήματα που το υλικό αυτό εμπεριέχει και τους ενδοιασμούς που εγείρο-

CE%BD%20CE%BA%CF%85%CE%B2%CE%B5%CF%81%CE%BD%CE%BF%CF%87%CF%8E%CF%81%CE%BF.pdf [τελευταία πρόσβαση 10.1.2021].

13. Heather A. Horst & Daniel Miller (2012). *The Digital and the Human: A Prospectus for Digital Anthropology*. In Heather A. Horst & Daniel Miller (eds), *Digital anthropology*. London-New York: Berg, 17.

14. Βλ. Πηνελόπη Παπαηλία & Πέτρος Πετρίδης (2015). *Ψηφιακή Εθνογραφία 1*, Σύνδεσμος ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: http://repfiles.kallipos.gr/html_books/15369/ [τελευταία πρόσβαση 10.1.2021]. Ειδικότερα, βλ. σ. 12: «θεωρούμε ότι ταυτόχρονα δεν μπορούμε —τουλάχιστον αν θέλουμε η επιστήμη μας να συνεχίσει να αποτελεί ζωτικό χώρο ενδιαφέροντος— να αγνοήσουμε την πρωτοφανή έκρηξη λόγου που παρατηρείται στα ψηφιακά περιβάλλοντα, καθώς και τα θεωρητικά επείγοντα ζητήματα που τίθενται σχετικά με τη συγκρότηση της υποκειμενικότητας, των κοινωνικών σχέσεων, των ταυτοτήτων και του πολιτικού λόγου». Σχετικά με τους προβληματισμούς αναφορικά με τη χρήση του διαδικτύου ως περιβάλλοντος εθνογραφικής έρευνας σε συνδυασμό με μια κριτική και αναστοχαστική προσέγγισή του, βλ. Αθηνά Αθανασίου (2004). *Εθνογραφία στο διαδίκτυο ή το διαδίκτυο ως εθνογραφία: Δυνητική πραγματικότητα και πολιτισμική κριτική. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 115, 49-79. Ενδιαφέρον επίσης θέμα αποτελεί η μελέτη της «ψηφιακής επιτέλεσης», βλ. Βασιλική Λαλιώτη (2018). *Ψηφιακή επιτέλεση και μεταανθρωπιστική ανθρωπολογία. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 150, 37-76.

νται ως προς την αντιμετώπισή του, κρίθηκε πως η ύπαρξή του δεν μπορούσε να παραβλεφθεί.

Τα σχετικά δημοσιεύματα στον Τύπο χρησιμοποιήθηκαν δευτερευόντως. Στις κυριότερες πηγές συγκαταλέγονται οι συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν με άτομα τα οποία είχαν συμμετάσχει στην παρέλαση της 28ης Οκτωβρίου 2011 στη Θεσσαλονίκη ή συνδέονταν με κάποιον τρόπο με αυτήν. Η σημασία της ανατροπής του τελετουργικού της παρέλασης αυτής τόσο σε τοπικό όσο και σε πανελλήνιο/εθνικό επίπεδο υπήρξε καθοριστικός παράγοντας, ώστε η έρευνα να επικεντρωθεί στο γεγονός αυτό. Η μεγαλύτερη δυσκολία ήταν ο εντοπισμός ατόμων που ήταν αυτόπτες μάρτυρες ή δρώντα πρόσωπα των γεγονότων που διαδραματίστηκαν στη Θεσσαλονίκη, μιας και δεν υπήρχε κανένας συνδετικός κρίκος ανάμεσά μας. Η αναζήτησή τους στάθηκε αρκετά χρονοβόρα. Επιπλέον, λόγω της πανδημίας Covid-19 η όλη διαδικασία της διαπροσωπικής επικοινωνίας καθυστέρησε, ενώ αντί για τις εκ του σύνεγγυς συναντήσεις επιλέχθηκαν ως λύση ανάγκης οι διαδικτυακές οπτικοακουστικές συνεντεύξεις.¹⁵ Αν και τίποτα δεν μπορεί να αντικαταστήσει τη ζώσα διαπροσωπική επαφή από την οποία σίγουρα χάθηκαν πολλά —από την ανταλλαγή των νευμάτων ως το σωματικό άγγιγμα του συνομιλητή— η διαδικτυακή συνέντευξη, εκτός από λύση ανάγκης, λειτούργησε λυτρωτικά σε μια περίοδο εγκλεισμού και απομόνωσης, ενάντια στην κοινωνική αποστασιοποίηση έστω και για λίγο, έστω και υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες. Ίσως αυτός να ήταν ένας από τους κύριους λόγους που αναπάντεχα γρήγορα οι διαδικτυακές συνεντεύξεις εξελίχθηκαν σε ουσιαστικές συνομιλίες και δημιουργήθηκαν αμοιβαίες σχέσεις εμπιστοσύνης με κοινή επωδὸ την επιθυμία για επανάληψη των συναντήσεων εκ του σύνεγγυς. Με άλλα λόγια, η διαδικτυακή συνομιλία λειτούργησε στην περίπτωση αυτή προκειμένου να επιτευχθεί «η δυνατότητα επέκτασης του συνυπάρχοντος στο απομακρυσμένο, διατηρώντας έτσι σχέσεις που είναι συναισθηματικά κοντά αλλά γεωγραφικά απομακρυσμένες, καθώς και η

15. Ιδιαίτερα επιβοηθητικές υπήρξαν οι «Συμβουλές για τη διεξαγωγή εξ αποστάσεως συνεντεύξεων στη διάρκεια της πανδημίας Covid-19» που καταρτίστηκαν από ομάδα της Βρετανικής Βιβλιοθήκης και αναρτήθηκαν από την αγγλική Εταιρεία Προφορικής Ιστορίας (Oral History Society) στο: <https://www.ohs.org.uk/advice/covid-19/> [τελευταία πρόσβαση: 14.1.2021]. Το παραπάνω κείμενο έχει μεταφραστεί κατά το μεγαλύτερο και ουσιαστικότερο μέρος του στα ελληνικά από την Ένωση Προφορικής Ιστορίας. Αντίστοιχος οδηγός έχει εκπονηθεί από την αμερικανική Ένωση Προφορικής Ιστορίας (Oral History Association), βλ. <https://www.oralhistory.org/remote-interviewing-resources/#recording-platforms> [τελευταία πρόσβαση 14.1.2021].

δυνατότητα εισβολής ιδιωτικών προσωπικών ανταλλαγών σε χώρους που αυτό απαγορεύονταν για διαφορετικούς κανονιστικούς λόγους».¹⁶ Στην πράξη λειτούργησε ως προσπάθεια αντικατάστασης μιας εκ του σύνεγγυς συνομιλίας και από τα δύο εμπλεκόμενα μέρη. Μέσα από αυτές τις συνθήκες δημιουργήθηκε μια δευτερογενής προφορικότητα, δηλαδή «μια πιο συνειδητή και εσκεμμένη προφορικότητα, η οποία στηρίζεται μονίμως στη χρήση της γραφής και της τυπογραφίας που είναι απαραίτητες στην κατασκευή, τη λειτουργία αλλά και τη χρήση των μηχανημάτων».¹⁷

Ως αποτέλεσμα σχηματίστηκε μια ψηφιακή εθνογραφία, την οποία ωστόσο δεν θεωρώ ανάλογη της κλασικής εθνογραφίας που προκύπτει από την επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση. Ούτε όμως θεωρώ ότι αποτελεί, όπως αναφέρει ο Boellstroff, απλά μια μέθοδο εξαγωγής δεδομένων, καθώς διαφοροποιείται αισθητά από αυτές τις μεθόδους που κατά τον συγγραφέα στηρίζονται «στη διεξαγωγή συνεντεύξεων μεμονωμένα σε συνδυασμό, το πολύ, με την ανάλυση ιστολογίων (blogs)».¹⁸

Εθνικές εορτές, εθνικές επέτειοι και παρελάσεις υπό το πρίσμα της τελετουργίας

Οι εθνικές εορτές συμπορεύονται με τη γένεση του εθνικού κράτους Ο Ροβεσπιέρος, σε ένα κείμενό του στις 7/5/1794, προσδιορίζει τον σκοπό και το περιεχόμενό τους: «Πρόκειται [...] για ένα είδος θεσμού που πρέπει να αντιμετωπιστεί ως ουσιαστικό μέρος της εθνικής εκπαίδευσης: μιλώ για τις εθνικές εορτές. Μιλάμε πάντα με ενθουσιασμό για τις εθνικές εορτές στην Ελλάδα.¹⁹ [...] Η Ελλάδα ήταν εκεί· βλέπαμε ένα θέαμα μεγαλύτερο από τους αγώνες, [που] ήταν οι ίδιοι οι θεατές [...] Πόσο εύκολο θα ήταν στον γαλλικό λαό να δώσει στις συναθροίσεις του ένα αντικείμενο πιο διευρυμένο και έναν μεγαλειώδη χαρακτήρα!²⁰ Ένα σύστημα εθνικών εορτών θα ήταν βέβαια συγχρόνως ο

16. Stefana Broadbent (2023). Approaches to personal communication. In Heather A. Horst & Daniel Miller (eds), *Digital anthropology*. London-New York: Berg, 131.

17. Walter Ong (1997). *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 194.

18. Tom Boellstroff (2012). Rethinking Digital Anthropology., In Heather A. Horst & Daniel Miller (eds), *Digital anthropology*. London-New York: Berg, 54. Γενικά, σχετικά με το καίριο αυτό ζήτημα βλ. στο ίδιο, 39-40 και αναλυτικότερα 53-55.

19. Εννοεί την αρχαία Ελλάδα.

20. Η σχέση ανάμεσα στην πολιτική εορτή και στο θέαμα —υπό την έννοια ότι χρειάζεται να «επινοηθούν σκηνοθεσίες, πομπές, παρελάσεις ικανές ώστε να ανυψω-

πιο γλυκός δεσμός αδελφότητας και το πιο δυνατό μέσον ανανέωσης. “Να έχετε τις πιο γενικευμένες και πιο λαμπρές γιορτές για ολόκληρη τη Δημοκρατία· να έχετε ιδιαίτερες γιορτές για κάθε τόπο, οι οποίες θα είναι μέρες αργίας και οι οποίες αντικαθιστούν ό,τι οι περιστάσεις κατέστρεψαν. Είθε όλες να τείνουν στο να αφυπνίσουν γενικώς [σε όλους] αισθήματα που συνιστούν τη γοητεία και το στολίδι της ανθρωπίνης ζωής, τον ενθουσιασμό της πατρίδας, τον σεβασμό των νόμων”». ²¹

Καθώς οι εθνικές εορτές συμπυκνώνουν την ύπαρξη του έθνους-κράτους με την ανάμνηση ενός ζωτικής σημασίας γεγονότος, πάγια μέριμνα της κρατικής αρχής είναι να τις επαναλαμβάνει ετησίως αναλαμβάνοντας και τη διοργάνωση του τελετουργικού ²² που αποτελεί το ισχυρό σημείο γύρω από το οποίο δομούνται οι εορτές. Ειδικότερα για τις μνημονικές τελετουργίες σημειώνεται ότι: «Η ανακλημένη γνώση του παρελθόντος μεταδίδεται και υποστηρίζεται από (περισσότερο ή λιγότερο τελετουργικές) αναπαραστάσεις. Οι μνημονικές τελετές, ως περιοδικά επαναλαμβανόμενες αναπαραστάσεις του παρελθόντος (π.χ. κάθε 25η Μαρτίου), αποτελούν τη ραχοκοκαλιά των συλλογικών μνημών. Βασικό τους χαρακτηριστικό είναι η επιτελεστικότητα, η οποία δεν είναι νοητή χωρίς το στοιχείο του έθους (habit). Δημιουργούνται πράγματι μέσα από την κυκλική παραγωγή και μαζική κατανάλωση τελετουργικών αναπαραστάσεων του παρελθόντος κοινότοπες μνήμες, που παραπέμπουν στην έννοια της μνήμης από συνήθεια (habit memory), την οποία εισήγαγε στη μελέτη της μνήμης ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα ο φιλόσοφος Henri Bergson. Με τον όρο αυτόν ο Bergson ήθελε να διακρίνει τη μνήμη που συνίσταται στην απόκτηση μιας αυτόματης συμπεριφοράς μέσω της επανάληψης και που έχει μια σωματική διάσταση (habit memory), από την αληθινή ή “καθαρή” μνήμη, που είναι η ασυνείδητη επιβίωση των προσωπικών μνημών»». ²³

θεί το συναισθηματικό φορτίο— τίθεται ήδη από την εποχή της [Γαλλικής] Επανάστασης παραμένοντας ωστόσο πάντα επίκαιρη, βλ. Martine Segalen (1998). *Rites et rituels contemporains*. Paris: Nathan, 74.

21. Albert Soboul (1997). Préambule. In Jean Ehrard & Paul Viallaneix (eds), *Actes du Colloque Les Fêtes de la Révolution*. Paris: Société des études robespierristes, 4.

22. Σύμφωνα με τον Bourdieu η τελετουργία επικυρώνει, νομιμοποιεί αυτό που εγκαθιδρύεται, αλλά δεν μπορεί να είναι αυτοδιοικούμενη. Χρειάζεται μια ανώτερη αρχή, π.χ. η Εκκλησία, το κράτος ή ακόμα και ένας ισχυρός εκπρόσωπος του λαού μέσω του οποίου η τελετουργία εγκαθιδρύεται, νομιμοποιεί και νομιμοποιείται, βλ. Pierre Bourdieu (1982). *Les rites comme actes d'institution*. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 43, 58-63.

23. Χριστίνα Κουλούρη (2027). Το αμόνι της ιστορικής μνήμης: Συγκρότηση και σύγκρουση. Στο Νίκος Παπαδημητρίου & Άρης Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Το παρελ-*

Η Mary Douglas, στοχεύοντας στη διευκρίνιση των ιδεών γύρω από τις κοσμικές τελετουργίες,²⁴ σημειώνει ότι «η τελετουργία εστιάζει την προσοχή μας μέσω της πλαισίωσης [...] Αναζωογονεί τη μνήμη και συνδέει το παρόν με το σχετικό παρελθόν. Έτσι, βοηθάει την αντίληψη. Ή μάλλον αλλάζει την αντίληψη, αλλάζοντας τις αρχές επιλογής. Δεν αρκεί να πούμε, λοιπόν, ότι η τελετουργία μας βοηθάει να βιώνουμε πιο ζωντανά αυτό που θα βιώναμε ούτως ή άλλως. Δεν είναι απλώς σαν την εικονογράφηση που συνοδεύει τις οδηγίες για το άνοιγμα μιας κονσέρβας ή μιας συσκευασίας. Εάν αποτελούσε απλώς ένα δραματοποιημένο είδος χάρτη ή διαγράμματος για πράγματα που μας είναι ήδη γνωστά, τότε θα ακολουθούσε την εμπειρία. Ωστόσο, η τελετουργία δεν παίζει αυτόν τον δευτερεύοντα ρόλο· αντίθετα, προηγείται και διαμορφώνει την εμπειρία. Επιτρέπει τη γνώση πραγμάτων που διαφορετικά δεν θα γίνονταν γνωστά. Δεν εξωτερικεύει απλώς την εμπειρία, δεν την φέρνει απλώς στο φως, αλλά εκφράζοντάς την, την μετατρέπει».²⁵

Μέσω της επετειακής εορτής, το εορταζόμενο γεγονός δεν υπενθυμίζεται απλώς· ξαναζωντανεύει με το να επανα-παρουσιάζεται, ενδέχεται και να επανα-παριστάνεται με αποτέλεσμα να ανατροφοδοτείται συνεχώς η συλλογική μνήμη· η εορτή γίνεται πλέον αναμνηστική και κατά συνέπεια το εορταζόμενο γεγονός εδραιώνεται.²⁶ Το κοινό χαρακτηριστικό των επετειακών αναμνηστικών εορτασμών «είναι ότι όχι μόνον απλά υπαινίσσονται τη συνέχεια με το παρελθόν αλλά εμφανώς απαιτούν μια τέτοιου είδους συνέχεια».²⁷ Οι εθνικές επέτειοι, ειδικότερα, αποσκοπούν στη συνέχεια, στην «ανανέωση» του ίδιου του έθνους, το οποίο μέσα από αυτές παρουσιάζεται ισχυρό, συμπαγές και ομοιογενές.

θόν στο παρόν. *Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Καστανιώτης, 55-56.

24. Mary Douglas (2006). *Καθαρότητα και κίνδυνος. Μια ανάλυση των εννοιών της μαρρότητας και του ταμπού*. Αθήνα: Πολύτροπον, 129.

25. Στο ίδιο, 131.

26. Paul Connerton (1989). *How societies remember*. Cambridge-New York-Melbourne: Cambridge University Press, 43.

27. Στο ίδιο, 45. Η μελέτη της Λαλιώτη —Vassiliki Lalioti (2002). Social Memory and Ethnic Identity: Ancient Greek Drama Performances as Commemorative Ceremonies. *History and Anthropology*, 13(2), 113-137— παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα οπτική, σύμφωνα με την οποία οι σύγχρονες παραστάσεις αρχαίου δράματος στην Ελλάδα εξετάζονται ως αναμνηστικές τελετές που παράγουν, αναπαράγουν και μεταλαμπαδεύουν την κοινωνική μνήμη, ενώ λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους συνδέονται με την εθνική ταυτότητα.

Οι παρελάσεις ως αναπόσπαστο τμήμα του εορτασμού των εθνικών επετείων υπηρετούν αυτό τον σκοπό, καθώς συσπειρώνουν μέσω του τελετουργικού έναν αριθμό παιδιών και νέων, κυρίως, που προέρχονται από διάφορες ομάδες: μαθητές, στρατιώτες, μέλη συλλόγων κ.ά. Λόγω ακριβώς αυτών των συμμετοχών οι παρελάσεις είναι ιδιαίτερα λαοφιλείς. Ωστόσο, η στρατιωτική και μαθητική παρέλαση, όπως και η παρέλαση τμημάτων πολιτών, αποτελεί μια νεωτερική μορφή πομπής που διαμορφώθηκε στη χώρα μας ακολουθώντας τα χνάρια της υπόλοιπης Ευρώπης προς το τέλος του 19ο αιώνα, σταθεροποιήθηκε κατά τον Μεσοπόλεμο και θεσμοθετήθηκε στη δεκαετία του 1930.²⁸

Η παρέλαση της 28ης Οκτωβρίου 2011 στη Θεσσαλονίκη ως κοινωνικό δράμα

«Κάτι σαν «δράμα» αναδυόταν ξαφνικά, σχεδόν ξεσπούσε, μέσα από την κατά τα άλλα αρυτίδωτη επιφάνεια της κοινωνικής ζωής».²⁹ Η επιφάνεια της κοινωνικής ζωής στην Ελλάδα φαινόταν όντως αρυτίδωτη στη δεκαετία του 2000. Η οικονομική ευμάρεια φαινομενικά συνέπλεε με την εθνική υπερηφάνεια που φαινόταν να τονώνεται ιδιαίτερα το 2004, με την επιστροφή της διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων στη χώρα που τους γέννησε και την κατάκτηση του ευρωπαϊκού πρωταθλήματος ποδοσφαίρου την ίδια χρονιά. Ωστόσο, η κατάσταση, όπως ήδη αναφέρθηκε, άλλαξε άρδην προς το τέλος της δεκαετίας και χειροτέρευσε αισθητά το 2011, προκαλώντας σειρά έκρυθμων καταστάσεων και διαμαρτυριών. Ανάμεσα σε άλλες μορφές διαμαρτυρίας που ξέσπασαν τότε με αντικείμενο την τρέχουσα οικονομική κρίση και τα μέτρα λιτότητας, οι παρελάσεις στο πλαίσιο των εθνικών επετείων αποτέλεσαν πρόσφορο πεδίο κριτικής και έντονων αποδοκιμασιών προς την πολιτική ηγεσία κατά το 2010, το 2011 αλλά και αργότερα. Την περίοδο αυτή, οι παρελάσεις πέρα από επετειακές εκδηλώσεις ιστορικής μνήμης έλαβαν μορφή διαμαρτυρίας και διεκδίκησης, διαφέροντας αισθητά από ανάλογες διαμαρτυρίες προηγούμενων ετών, οι οποίες πρωτίστως αντιτίθεντο στην τέλεση των παρελάσεων και ιδιαίτερα στη συμμετοχή των μαθητών σε αυτές.

28. Χριστίνα Κουλούρη (2020). *Φουστανέλες και χλαμύδες, Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 463 και αναλυτικότερα 464-475.

29. Victor Turner (2015). *Από την τελετουργία στο θέατρο. Η ανθρώπινη βαρύτητα του παιχνιδιού*. Αθήνα: Ηριδανός, 22.

Την 28 Οκτωβρίου του 2011 οι αντιδράσεις επεκτάθηκαν σε όλες σχεδόν τις πόλεις της Ελλάδας και υπήρξαν ιδιαίτερα δυναμικές, λαμβάνοντας τη μορφή *κοινωνικών δραμάτων* υπό την έννοια ότι μετατράπηκαν σε κοινωνικές καταστάσεις με έντονο συγκρουσιακό χαρακτήρα³⁰ που εκδηλώθηκαν μέσα από ποικίλους ρητούς (λεκτικούς) και άρρητους (μη λεκτικούς) τρόπους.³¹

Οι ρητές εκφορές με πομπούς τους παρευρισκόμενους θεατές/συντελεστές και κύριους αποδέκτες την πολιτική ηγεσία εντάσσονταν σε σημειωτικά συστήματα που απωθεί ο κυρίαρχος λόγος, όπως οι έντονες αποδοκιμασίες (γιουχαΐσματα) και οι βαρείς λεκτικοί χαρακτηρισμοί. Αντίστοιχο περιεχόμενο και αντίστοιχη ένταση είχαν τα συνθήματα που ήταν γραμμένα στα πανό των παρευρισκόμενων οι οποίοι διαμαρτύρονταν και καυτηρίαζαν τη μνημονιακή πολιτική. Σε πολλά από αυτά ήταν σαφής ο παραλληλισμός της σύγχρονης κατάστασης με εκείνη της ναζιστικής Κατοχής (1941-44), λόγω του πρωταγωνιστικού ρόλου της Γερμανίας στη δημιουργία των μνημονίων. Οι λεκτικές διαμαρτυρίες συνεκφέρονταν με έντονες σωματικές κινήσεις: η εκφώνηση των συνθημάτων συνοδευόταν από χειρονομίες —με πιο συχνές ανάμεσά τους τις «μούντζες»— σημάδι βαθιάς περιφρόνησης, απόρριψης ως και κατάρας προς αυτούς στους οποίους απευθύνονταν, εν προκειμένω στην πολιτική ηγεσία: η εκφωνούμενη απαίτηση εκ μέρους του κοινού να αποχωρήσουν οι πολιτικοί εκπρόσωποι συνεκφραζόταν με την πεισματική παραμονή του κοινού στον χώρο της παρέλασης κ.ά. Οι παρελαύνοντες επέλεξαν άρρητους (μη λεκτικούς) τρόπους διαμαρτυρίας. Ανάμεσά τους ο πιο διαδεδομένος υπήρξε η στροφή του κεφαλιού εκ μέρους των μαθητών αντί προς τα δεξιά για να χαιρετίσουν τους επισήμους, ως είθισται, προς την αντίθετη κατεύθυνση —κάποτε υπό τα παρωθητικά συνθήματα των παρακολουθούντων— ως ένδειξη περιφρόνησης αλλά και αποστροφής. Ιδιαίτερη αίσθηση προκάλεσαν οι πάμπολλες ελληνικές σημαίες που υψώθηκαν σε όλες τις παρελάσεις από τη μεριά του πλήθους.

Στη Θεσσαλονίκη η ανατροπή του τελετουργικού της παρέλασης υπήρξε ένα πρωτόγνωρο γεγονός, το οποίο έλαβε μεγάλες διαστάσεις, καθώς στην πόλη αυτή η παρέλαση της 28ης Οκτωβρίου αποτελεί την

30. Στο ίδιο. Στο πλαίσιο αυτό ολόκληρη η ελληνική κρίση θα μπορούσε να ιδωθεί ως ένα *κοινωνικό δράμα* μεγάλης διάρκειας.

31. Για μια επισκόπηση των κυριότερων γεγονότων ανά την Ελλάδα, βλ. «Ματαιώσεις και επεισόδια στις παρελάσεις σε όλη τη χώρα», εφημ. *Το Βήμα* (28.10.2011). Διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/2011/10/28/society/mataiwseis-kai-episodesia-stis-parelaseis-se-oli-ti-xwra/> [τελευταία πρόσβαση 10.1.2021].

κεντρική εκδήλωση του εθνικού εορτασμού πανελληνίως. Είναι η εθνική εορτή της συμπρωτεύουσας κατ' αναλογία προς την 25η Μαρτίου που είναι η εθνική εορτή της πρωτεύουσας. Επιπλέον, όπως και κατά την εθνική εορτή της 25ης Μαρτίου, έτσι και στην παρούσα περίπτωση επιδιώκεται ο συγχρονισμός, η ταύτιση του ιερού με τον ιστορικό χρόνο. Η Θεσσαλονίκη γιορτάζει τον προστάτη της άγιο Δημήτριο στις 26 Οκτωβρίου. Την ημέρα αυτή γιορτάζεται και η απελευθέρωσή της, καθώς στις 26 και 27 Οκτωβρίου 1912 τα ελληνικά στρατεύματα εισήλθαν στην πόλη. Από τούδε και στο εξής η Μακεδονία ενσωματώνεται στο ελληνικό κράτος. Με την επέτειο του «ΟΧΙ», που υπενθυμίζει την άρνηση στη φασιστική επιβουλή για την κατάργηση της εθνικής ανεξαρτησίας, κορυφώνεται στην πόλη ο τριήμερος εθnikοθησκευτικός εορτασμός,³² ο οποίος σφραγίζεται από την παρουσία του Προέδρου της Δημοκρατίας και εκπροσώπων της πολιτικής και θρησκευτικής ηγεσίας, καθώς και από την αθρόα συμμετοχή πλήθους πολιτών στην παρέλαση.

Στο κοινωνικό δράμα που παίχτηκε στη Θεσσαλονίκη στις 28 Οκτωβρίου 2011 «ως μια αυθόρμητη μονάδα κοινωνικής διεργασίας και ένα γεγονός στην εμπειρία του καθενός»,³³ το ρήγμα —υπό την έννοια της «πολιτικής πράξης που αποσκοπεί στο να αμφισβητήσει την υπάρχουσα δομή εξουσίας»³⁴ ανάμεσα στους πολίτες που υπέφεραν από την οικονομική κρίση και τα μέτρα λιτότητας και της πολιτικής εξουσίας— υπήρχε από καιρό, όπως και σε όλη την Ελλάδα. Ήταν πλέον θέμα συγκεκριμένων γεγονότων που η τέλεσή τους θα πυροδοτούσε την τεταμένη κατάσταση και θα επέσπευδε το ξέσπασμα της κρίσης που ελλόχευε. Τα γεγονότα που πυροδότησαν την κρίση ήταν πολύ νωπά, καθώς μόλις στις 27 Οκτωβρίου η Σύνοδος Κορυφής της Ευρωπαϊκής Ένωσης είχε αποφασίσει πρόσθετα σκληρά μέτρα,³⁵ από τα οποία ιδιαι-

32. Αν και εδώ γίνεται λόγος για εορτές και τελετές κοσμικού χαρακτήρα, συχνά το ιερό και το κοσμικό εμπλέκονται, είτε με την επικύρωση του κοσμικού από το ιερό —όπως στην παρούσα περίπτωση— και τούμπαλιν είτε με την περιένδυση του κοσμικού με τα «άμφια» του ιερού, υπό την έννοια ότι έχοντας σκοπό να προκαλέσει συγκίνηση, η κοσμική τελετή χρησιμοποιεί μέσα και οδούς γνώριμα και αποτελεσματικά από τις θρησκευτικές τελετές.

33. Victor Turner (2015). *Από την τελετουργία στο θέατρο. Η ανθρώπινη βαρύτητα του παιχνιδιού*. Αθήνα: Ηριδανός, Αθήνα, 142.

34. Στο ίδιο, 24.

35. Συγκεκριμένα, η Σύνοδος Κορυφής της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποφάσισε το «κούρεμα» κατά 50% του ελληνικού χρέους που συνοδεύεται από τη χορήγηση νέου δανείου ύψους 130 δισ. ευρώ προς την Ελλάδα, η οποία τέθηκε υπό καθεστώς μόνιμης εποπτείας με σκοπό τη συνεχή παρακολούθηση της εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων.

τερο αντίκτυπο στον ελληνικό λαό είχαν το «κούρεμα» του ελληνικού χρέους και το καθεστώς μόνιμης εποπτείας της χώρας, ενώ διάχυτη ήταν η πεποίθηση ότι τα χειρότερα έπονται.

Στη Θεσσαλονίκη η κρίση ξέσπασε κατά την παρέλαση καθώς ο κόσμος απαίτησε να διαδηλώσει στους πολιτικούς εκπροσώπους την έντονη δυσαρέσκεια και αντίδρασή του ακριβώς για όσα προαναφέρθηκαν. «Από την αρχή [της συγκέντρωσης] υπήρχε η ταραχή του κόσμου, ήταν μια ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα [...] λες και κάτι περίμενε. Μπορεί να περίμενε το πέταγμα μιας πεταλούδας» (Γ.Τ.).³⁶ Οι μαζικές αντιδράσεις πυροδοτήθηκαν όταν, με τους πρώτους ήχους της μπάντας για να αρχίσει η παρέλαση, μια ομάδα δεκαπέντε περίπου πολιτικοποιημένων ατόμων που βρίσκονταν απέναντι και σχετικά κοντά στην εξέδρα των επισήμων κατέβηκαν κάθετα στο οδόστρωμα αναπτύσσοντας ένα πανό και φωνάζοντας αντιμνημονιακά και αντικυβερνητικά συνθήματα: «Είπαμε να διαμαρτυρηθούμε. Αλλά δεν το είπαμε, κοιταχτήκαμε.. κοιταχτήκαμε, κοιταχτήκαμε... Αυτό συμβαίνει σπανιότατα» (Γ.Τ.). Αμέσως κατέβηκαν στο οδόστρωμα διάφορες συλλογικότητες: *Αγανακτισμένοι*, μέλη σωματείων (εκπαιδευτικοί, υγειονομικοί, ταξιτζήδες κ.ά.), πολιτικές ομάδες, οι πολιτικοποιημένοι οπαδοί της θεσσαλονικιώτικης ποδοσφαιρικής ομάδας *Ηρακλής*, οι οποίοι διαμαρτύρονταν για τον υποβιβασμό της ομάδας τους, αλλά και κόσμος που είχε κατέβει μεμονωμένα για να παρακολουθήσει την παρέλαση.

«Κατέβηκα στην παρέλαση ως πρόσωπο [...] Ζήσαμε τη μαγική στιγμή όπου το αυθόρμητο κίνημα συναντά το υπόγειο συνειδητό του κινήματος. Ήταν κάτι το μαγικό [...] κατεβήκαμε 5 άνθρωποι αυθόρμητα [...] στον δρόμο αναπτύσσοντας το πανό και βλέπουμε ότι πίσω μας παρατάσσεται χιλιάδες κόσμου. Δεν το έχω ξαναζήσει αυτό το πράγμα και πολύ φοβάμαι —αν και το εύχομαι— ότι δεν θα το ξαναζήσω. Πίσω μας αναπτύχθηκε ένα λαϊκό ποτάμι» (Α.Σ.). Το πλήθος από τις δύο πλευρές του δρόμου μέσα σε λίγα δευτερόλεπτα ενώθηκε κα-

Παράλληλα αποφασίστηκε η ανακεφαλαιοποίηση των ελληνικών τραπεζών με ποσό ύψους 30 δις. ευρώ και η μείωση της αξίας των ελληνικών ομολόγων κατά 50% με συνέπεια την αντίστοιχη μείωση των αποθεματικών των Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου (ασφαλιστικά ταμεία, νοσοκομεία, πανεπιστήμια κ.ά.), καθώς τα αποθεματικά τους είχαν μετατραπεί σε ελληνικά ομόλογα. Βλ. Άγγελος Κότιος, Γεώργιος Γαλανός, Σπυρίδων Ρουκανάς (2012). «Η ελληνική κρίση και η κρίση του συστήματος διακυβέρνησης της Ευρωζώνης. Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 18(1), 12.

36. Τα κεφαλαία γράμματα στις παρενθέσεις αντιστοιχούν στα αρχικά του ονοματεπώνυμου των συνομιλητών, οι οποίοι προσφέρθηκαν να μου παραχωρήσουν συνέντευξη. Η συμβολή τους στην παρούσα μελέτη υπήρξε καθοριστική. Τους απευθύνω θερμές ευχαριστίες για όσα μοιράστηκαν μαζί μου.

τακλύζοντας το οδόστρωμα και φωνάζοντας συνθήματα. Έχοντας σαφή σκοπό να πορευτεί προς την εξέδρα των επισήμων ως «πρωταγωνιστής της παρέλασης» (Η.Σ.), προσέβλεπε όχι μόνο σε όσα συνέβαιναν, όσα χάνονταν αλλά και σε όσα διεκδικούνταν να αποτραπούν.

Η αστυνομία, σε μια προσπάθεια επανορθωτικής κίνησης με σκοπό να αποσοβήσει την κρίση, να φέρει τα πράγματα σε μια κατάσταση αρμονίας,³⁷ προσπάθησε να πείσει τους πρωτεργάτες να αποχωρήσουν —κίνηση που δεν απέδωσε— και έκλεισε τον δρόμο τοποθετώντας κάθετα δύο μεγάλα οχήματα (κλούβες). Οι διαδηλωτές αλλά και όσοι αναμένονταν να παρελάσουν εγκλωβίστηκαν. Η «μικρή λαϊκή εξέγερση» ξέσπασε αυθόρμητα, δεν κατευθυνόταν από κανέναν και κάθε προσπάθεια αποτροπής από την αστυνομία ή χειραγώγησης από τα κόμματα απέτυχε. Εξάλλου, δεν είχε υπάρξει καμία συντονισμένη προετοιμασία της κινητοποίησης, κανένα μαζικό κάλεσμα, όπως συνέβη σε άλλες περιπτώσεις εκείνη την περίοδο, για παράδειγμα με τις συγκεντρώσεις στο Σύνταγμα το 2011 ή με το κίνημα των Αγανακτισμένων της Ισπανίας με τη χρήση μέσων κοινωνικής δικτύωσης,

Υπό την πίεση του κόσμου που παρέμενε στον δρόμο οι επίσημοι αποχώρησαν, η παρέλαση των στρατιωτικών τμημάτων ματαιώθηκε και τα αστυνομικά οχήματα αποσύρθηκαν. Το πλήθος κινήθηκε απρόσκοπτα με τη μορφή διαδήλωσης προς την εξέδρα των επισήμων —όπου είχαν πάρει θέση κάποιοι από τους διαδηλωτές— και πέρασε από μπροστά της. Τα πολιτικά τμήματα (μαθητές, ΑΜΕΑ, εθνοτοπικοί και πολιτιστικοί σύλλογοι, παλαιόμαχοι, ομογενείς, πυροσβέστες, διασώστες, Ερυθρός Σταυρός) παρέλασαν κανονικά. Αυτή η ιδιόμορφη παρέλαση/διαδήλωση, στην οποία υπολογίζεται ότι συμμετείχαν περί τα 15.000-20.000 άτομα, διήρκεσε δύο ώρες, όσο περίπου θα ήταν και η διάρκεια της «επίσημης» παρέλασης χωρίς να σημειωθεί «καμία βιοπραγία εναντίον κανενός ατόμου ή πράγματος» (Α.Σ.).

Η δομημένη μορφή της τελετουργικής διαδικασίας είχε πλέον ολοκληρωτικά αρθεί. Όμως στον βαθμό ακριβώς που αίρεται και ρευστοποιείται, μπορεί να αλλάξει και να αναδομείται με αποτέλεσμα να δημιουργείται ως αντι-δομή ένα καινούριο μόρφωμα, εν προκειμένω μια αντι-παρέλαση που έστειλε το δικό της μήνυμα μέσα από ένα αντι-τελετουργικό όπου κυριαρχούσε το πνεύμα της *communitas*: η μέθεξη, η αλληλεγγύη, η συνταύτιση, η μετοχή, η κοινωνία.³⁸

37. Victor Turner (2015). *Από την τελετουργία στο θέατρο. Η ανθρώπινη βαρύτητα του παιχνιδιού*. Αθήνα: Ηριδανός, 159.

38. Στο ίδιο, 93-100. Βλ. επίσης Φώτης Τερζάκης (2015). Εισαγωγικά του μεταφραστή. Στο Victor Turner, *Από την τελετουργία στο θέατρο. Η ανθρώπινη βαρύτητα*

«Ο κόσμος [...] με τα πανό μας, με τα συνθήματά μας,³⁹ μ' ένα φουλάρι που φορούσε ο καθένας και μπορούσε να το κάνει μια πρωτότυπη σημαία [...] ξεχύθηκε στην κυριολεξία προς την εξέδρα [...] ανέβηκε [...] στην εξέδρα και [...] πέρασε στο δρόμο ζητωκραυγάζοντας, χαμογελώντας, αγκαλιάζοντας... Αυτοί που βρίσκονταν από την άλλη πλευρά της εξέδρας που δεν ήξεραν τι ακριβώς γίνεται —δεν υπήρχε οπτική επαφή γιατί μας είχάν κλείσει οι κλούβες— όταν άνοιξαν οι κλούβες και είδαν το τι γινόταν από τη δική μας την πλευρά και τον κόσμο που άρχισε να προχωρά, κατέβηκαν από όλες τις πλευρές του δρόμου, ενώθηκε όλος αυτός ο κόσμος, από την απέναντι πλευρά αγκαλιάζανε εμάς που ερχόμαστε από την άλλη πλευρά. Ήταν ένα λαϊκό πανηγύρι, ήταν μια πραγματική “παρέλαση του λαού”, όπως λίγες ώρες βγήκε και είπε ο Μ. Γλέζος.⁴⁰ Από κει πήραμε τον όρο» (Η.Σ.).

«Πάντως, οι στιγμές εκείνες, οι δυο-τρεις ώρες, ήταν κάτι συγκλονιστικό. Δυο-τρεις φορές στη ζωή μου [...] ένιωσα αυτήν την τεράστια ικανοποίηση. Ένα γλέντι ψυχής και μυαλού ήτανε· [...] γλέντι γιατί χορεύαμε τραγουδούσαμε [γλέντι] απελευθέρωσης [...] Νομίζαμε [...] ότι θα γίνει μεγάλη ανατροπή. Είχε καταλυθεί κάθε άλλη εξουσία, κεντρική ή τοπική. Κυριολεκτικά. Εγώ αυτό ένιωσα: ότι είχαμε

του παιχνιδιού. Αθήνα: Ηριδανός, 13. Σύμφωνα με μια περαιτέρω ερμηνεία του όρου που εισήγαγε ο Turner, *Communitas* σημαίνει «αίσθημα κοινοτισμού», όπου το άτομο ευρισκόμενο σε μια ιδιόμορφη κατάσταση μέθεξης και έκτασης προχωρά σε υπέρβαση της κυρίαρχης κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας. Γι' αυτό απαραίτητος όρος [...] είναι η απόσπαση από την καθημερινή πραγματικότητα [ώστε] να επιτευχθεί η μετάσταση του εαυτού [...] [Έτσι] Το εγώ βυθίζεται στην “*Communitas*” όπου διακατέχεται από τη μαγική ένωση με ολόκληρο τον κόσμο [...] και επιχειρεί τη μετάβαση σε ένα όραμα, τη μετάβαση σε έναν διαφορετικό κόσμο που κάνει το άτομο ικανό για ηρωικές πράξεις». Βλ. Σωτήρης Δημητρίου (2017). *Κοινωνική εξέλιξη και σχέσεις δύναμης. Η μεθοδολογία των επιστήμων του ανθρώπου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 103-104 και 243-244.

39. Το σύνθημα που κυριάρχησε ήταν το «Ψωμί, παιδεία, ελευθερία / η χούντα δεν τελείωσε το '73». Άλλα ηχηρά συνθήματα παρέπεμπαν στην επετειακή εορτή «Αέρα, αέρα, να φύγει η χολέρα» και «Όχι στη νέα Κατοχή» και βεβαίως στην κρατούσα κατάσταση: «Ε, ε, ε /ω, ω, ω/ πάρτε το μνημόνιο και φύγετε από 'δω».

40. Σε αντιδιαστολή με τον επίσημο λόγο που καταδίκασε τα γεγονότα, ο Μανώλης Γλέζος διατύπωσε δημόσια ότι στη Θεσσαλονίκη η παρέλαση των πολιτικών φορέων εμπρός στον ίδιο τον λαό και όχι στους εκπροσώπους της κρατικής εξουσίας που υπό τη λαϊκή πίεση αναγκάστηκαν να αποσυρθούν, αποκατέστησε το πραγματικό νόημα της επετείου του «ΟΧΙ». Συνέδεσε, επίσης, την άρνηση του λαού στην προσπάθεια κατάλυσης της ελευθερίας του στο παρελθόν με την άρνησή του στο παρόν να μεταβληθεί η χώρα μας σε προτεκτοράτο, λόγω των μνημονίων και του καθεστώτος εποπτείας. https://www.youtube.com/watch?v=0Jjvq38j84o&ab_channel=epilogelgr [τελευταία πρόσβαση 5.3.2021].

στα χέρια μας την πόλη και εκείνο το μεγάλο κομμάτι της πόλης, εμείς σαν λαός και επιβάλαμε τη βούλησή μας... Υπήρχε ένας αχός, μια πλημμυρίδα φωνών, ζητωκραυγών, χειροκροτημάτων, χορού, γλεντιού που δεν μπορείς να το προσδιορίσεις με λόγια... Τα συναισθήματα όλων μας ήταν πρωτόγνωρα, συγκλονιστικά. Ήταν ένα πανηγύρι, πανηγύρι δημοκρατίας, πανηγύρι ελευθερίας, πανηγύρι ανατροπής, ότι όχι δεν μπορούμε να το δεχτούμε αυτό το πράγμα, δεν μπορούμε να μπούμε μέσα σ' αυτή τη μέγγενη, σε ένα σκοτεινό λαβύρινθο που δεν θα βγούμε ποτέ. [...] Αλλά εκείνη την ώρα όταν το κάναμε, είχαμε την εντύπωση ότι μπήκαμε σε ένα κατώφλι, ανεβήκαμε τα πρώτα σκαλοπάτια να ανατρέψουμε το κακό που θα έρθει μεταγενέστερα πέρα από αυτό που τότε υφιστάμεθα.» (Γ.Τ.)

Η μεταιχμιακή κατάσταση, έτσι όπως περιγράφεται στο σημείο αυτό προοιωνίζει μια μορφή κοινωνικής αλλαγής, η οποία βραχυπρόθεσμα πραγματώθηκε με την αλλαγή της κυβέρνησης και θεωρήθηκε λαϊκή νίκη. Πάντως, η τελική πράξη του κοινωνικού δράματος της παρέλασης της 28ης Οκτωβρίου 2011 κατέληξε σε σχίσμα, το οποίο έμοιαζε να έχει την τάση να διευρυνθεί και να διαχυθεί στο ευρύτερο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων που ανήκαν τα συγκρουόμενα μέρη.⁴¹ Στις επόμενες εθνικές επετείους οι παρελάσεις που συχνά μετασχηματίζονταν σε διαδηλώσεις διαμαρτυρίας, περιφρουρήθηκαν σθεναρά από την κρατική εξουσία μέχρι του σημείου απαγόρευσης συμμετοχής κοινού,⁴² ώστε να μη διαρραγεί το καθιερωμένο τελετουργικό τυπικό, χωρίς ωστόσο αυτό να είναι πάντα εφικτό.

Εθνικές επέτειοι, εξεγέρσεις και σύμβολα

«Όλες οι μεγάλες εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα συνδέονται με την έναρξη και όχι με το αποτέλεσμα ενός αγώνα, με την ικανότητα δηλαδή του [ελληνικού] έθνους να εξεγείρεται απέναντι στη σκλαβιά (25η

41. Η μετά τα γεγονότα και όχι επ' αυτοφώρω προσαγωγή σε δίκη δεκαεπτά ατόμων, με το κατηγορητήριο ότι παρεμπόδισαν τη διεξαγωγή της παρέλασης, βάθυνε ακόμα περισσότερο το χάσμα, καθώς ένας υπολογίσιμος αριθμός 1.000-1.500 ατόμων δήλωσαν επώνυμα ότι ως συμμετέχοντες στην παρέλαση θα έπρεπε και αυτοί να προσαχθούν ως κατηγορούμενοι για το ίδιο αδίκημα <https://imounkegoekei.wordpress.com/> [τελευταία πρόσβαση 5.3.2021]. Ωστόσο, η υπόθεση δεν εκδικάστηκε ποτέ και κάποια χρόνια αργότερα (2016) τέθηκε στο αρχείο.

42. Παναγιώτης Στάθης (8.4.2012). Εθνικές επέτειοι και γεγονότα διαμαρτυρίας: ένα καινοφανές πρόβλημα;, εφημ. *Αυγή*. *Ενθέματα*, <https://enthemata.wordpress.com/2012/04/08/stathis-2/> [τελευταία πρόσβαση 5.3.2021].

Μαρτίου) ή τον φασισμό (28η Οκτωβρίου)». ⁴³ Έτσι, πολύ νωρίς οι εθνικές επέτειοι συνοδεύτηκαν από διαδηλώσεις και διαμαρτυρίες, καθώς το αρχικό μήνυμά τους για εξέγερση κατά καιρούς λάμβανε επίκαιρο περιεχόμενο και συνδεόταν με τα τρέχοντα κοινωνικά, οικονομικά ή πολιτικά αιτήματα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορούν να ερμηνευτούν οι πολλές και ποικίλες αντιδράσεις και πράξεις διαμαρτυρίας κατά τον εορτασμό της εθνικής εορτής της 25ης Μαρτίου τον 19ο αιώνα, ⁴⁴ αλλά και πολύ αργότερα, την περίοδο της Κατοχής. ⁴⁵ Με συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις γιορτάζονται και οι πρώτες επέτειοι της 28ης Οκτωβρίου ήδη από το 1941 και καθόλη τη διάρκεια της Κατοχής. ⁴⁶

43. Αναφέρεται από τη Χριστίνα Κουλούρη στο «Διευρυνώντας γιατί γιορτάζουμε την 28η Οκτωβρίου», Παραλληλογράφος, 28 Οκτωβρίου 2011. <https://parallhlografos.wordpress.com/2011/10/28/%CE%B4%CE%B9%CE%B5%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CF%8E%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%AF-%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%81%CF%84%CE%AC%CE%B6%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B7%CE%BD-28%CE%B7/> [τελευταία πρόσβαση 5.3.2021].

44. Χριστίνα Κουλούρη (2012). Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικοί επέτειοι στην Ελλάδα το 19ο αι. Στο Δέσποινα Παπαδημητρίου & Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στο Γιάννη Γιαννουλόπουλο*. Αθήνα: Ασίγη, 206. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται οι συνωμοτικές συνεντεύξεις αντιοθωνικών συλλόγων στην Αθήνα και στο Ναύπλιο κατά την εθνική εορτή της 25 Μαρτίου 1860, βλ. Ανώνυμος (1862). *Τα συμβάντα της Ναυπλιακής Επαναστάσεως [...] υφ' ενός Ναυπλιέως*. Αθήνα: εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, 4-6 και Μιχαήλ Λαμπρινίδου, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, Ναύπλιο 1975*³, 336.

45. Χάγκεν Φλάισερ (2000). Κατοχή και Αντίσταση 1941-1944. Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΣΤ', 27. Επίσης, βλ. Τάσος Κωστόπουλος (25.03.2017). Εκδοχές του «νέου 1821». *Εφημερίδα των Συντακτών*, https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/104498_ekdohes-toy-neoy-1821 [τελευταία πρόσβαση 5.3.2021], καθώς και «Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης, Ντοκιμαντέρ Επεισόδιο 007 “Φουντώνουν οι αγώνες στις πόλεις, 1943”», στο *Αρχείο EPT* (1985), <https://archive.ert.gr/8122/> [τελευταία πρόσβαση 5.3.2021].

46. «Βασικό, κατά τη γνώμη μου, στοιχείο είναι ότι η 28η Οκτωβρίου άρχισε να γιορτάζεται πριν ακόμη τελειώσει ο πόλεμος. Ο πρώτος εορτασμός πραγματοποιήθηκε στις 28 Οκτωβρίου του 1941 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στο Κεντρικό Κτίριο και στον προαύλιο χώρο. Οι φοιτητές έβγαζαν λόγους, ενώ λόγω πατριωτικό έβγαλε και ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, που αρνήθηκε να κάνει μάθημα εκείνη τη μέρα και απολύθηκε από το Πανεπιστήμιο. Την επόμενη χρονιά [1942] πραγματοποιήθηκε εορτασμός στην Πλατεία Συντάγματος από τις οργανώσεις ΠΕΑΝ και ΕΠΟΝ. Οι διαδηλωτές φοβήθηκαν την αντίδραση των Ιταλών, οι οποίοι εντέλει απέφυγαν να συγκρουστούν. Την ίδια μέρα έγιναν διαδηλώσεις και σε άλλες πόλεις. Στον Πειραιά μικρές μικρές ομάδες συγκεντρώνονταν, όπου κάποιοι ανέβαιναν σε μια καρέκλα, μιλούσαν δύο-τρία λεπτά και μετά διαλύονταν για τον φόβο των караμπινιέρων.

Για το 1943 οι πληροφορίες είναι λίγες. Ο Ηλίας Βενέζης αναφέρει μόνο —ήταν υπάλληλος στην Εθνική Τράπεζα— ότι έγινε εορτασμός στο κτίριο της Εθνικής στην

«Η 28η Οκτωβρίου 1941, πρώτη επέτειος κήρυξης του ελληνο-ιταλικού πολέμου, συνέπεσε με το ιδιαίτερα συναισθηματικά φορτισμένο κλίμα του πρώτου χρόνου της σκλαβιάς και καθιερώθηκε σχεδόν αυτόματα ως μνημονικός τόπος, συμβολικά ισότιμος με την 25η Μαρτίου».⁴⁷

Η επέτειος της 28ης Οκτωβρίου διαφέρει σε αρκετά σημεία από την επέτειο της 25ης Μαρτίου που είναι εν πολλοίς επινοημένη, δεδομένου ότι η έναρξη της Επανάστασης προηγήθηκε της ημερομηνίας αυτής και ότι το γεγονός της ύψωσης του λάβαρου της Ανεξαρτησίας στην Αγία Λαύρα αποτελεί έναν «θελκτικό μύθο».⁴⁸ Η επέτειος της 28ης Οκτωβρίου βασίζεται σε ένα ιστορικό γεγονός που συντελέστηκε την ημέρα όπου γιορτάζεται η εθνική επέτειος. Το «OXI» κατά της εισόδου των ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων στη χώρα λειτούργησε ως σύμβολο αντίστασης ενάντια στον κατοπινό κατακτητή. Πρόκειται, δηλαδή για τον εορτασμό ενός ιστορικού γεγονότος που μετασηματίζεται σε εθνική επέτειο από τα κάτω, σε αντίθεση με τον εορτασμό της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου που εξαρχής θεσπίζεται εκ των άνω.⁴⁹ Έτσι, όταν το 1944 πραγματοποιείται ο πρώτος επίσημος

Πλατεία Κοτζιά, το οποίο όμως περικυκλώθηκε από τους Γερμανούς που είχαν πλέον αναλάβει την αστυνόμευση. Οι τελευταίοι υποχρέωσαν τους συμμετέχοντες στην εκδήλωση να μείνουν με τα χέρια ψηλά μέχρι το βράδυ, ενώ έστειλαν είκοσι περίπου από αυτούς σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Δεν γύρισαν όλοι πίσω. Το 1944 πραγματοποιήθηκε ο πρώτος επίσημος εορτασμός με παρέλαση παρόντος του πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου», βλ. Αντώνης Λιάκος (28 Οκτωβρίου 2011). Διερευνώντας γιατί γιορτάζουμε την 28η Οκτωβρίου. *Παραλληλογράφος*. <https://parallhlografos.wordpress.com/2011/10/28/%CE%B4%CE%B9%CE%B5%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CF%8E%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%AF-%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%81%CF%84%CE%AC%CE%B6%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B7%CE%BD-28%CE%B7/> [τελευταία πρόσβαση 5.3.2021]). Αναλυτικότερα για τις κινητοποιήσεις των νέων για την επέτειο της 28 Οκτωβρίου το 1941 και 1942 στην Αθήνα και τον Πειραιά, βλ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ (2009). *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*. Αθήνα: Εστία, 300-301. Επίσης, βλ. Οντέτ Βαρών (2012). Η στράτευση της νεολαίας στις αντιστασιακές οργανώσεις: συνέχειες και ασυνέχειες. Στο *Ιστορικές προσεγγίσεις για την ελληνική νεολαία στον 20ό αι.* Διημερίδα ΑΣΚΙ-EMIAN, 24-25 Φεβρουαρίου 2012. Ανακτήθηκε από <http://www.emian.gr/2013/04/ontetbaror/> [τελευταία πρόσβαση 5.3.2021].

47. Ιάσοντας Χανδρινός (2015). *Εθνική Αντίσταση: Ιστορικές, Πολιτικές και Θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα*. Στο *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Τόμος αφιερωμένος στον Χάγκεν Φλάισερ*. Αθήνα: Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Αλεξάνδρεια, 191.

48. Αλέξης Πολίτης (2000). *Το Μυθολογικό κενό. Δοκίμια και σχόλια για την ιστορία, τη φιλολογία, την ανθρωπολογία και άλλα*. Αθήνα: Πόλις, 11-12.

49. Ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου σε ετήσια βάση, η μετατροπή του δηλαδή σε επέτειο, καθιερώνεται από τον Όθωνα «εις το διηνεκές» με το υπ' αριθμόν 980 Βασι-

εορτασμός με παρέλαση παρόντος του πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου, «η Πολιτεία επικύρωσε έναν εορτασμό που είχε καθιερωθεί από τα κάτω και είχε πραγματοποιηθεί ήδη ανεπίσημα τα προηγούμενα χρόνια». ⁵⁰ Από δω και πέρα, ο επίσημος εορτασμός της επετείου αναλαμβάνεται από την Πολιτεία, η οποία επιμελείται και το τυπικό της τελετής της παρέλασης, επιδεικνύοντας μέσω αυτής την κάθε μορφή ισχύος της.

Στις παρελάσεις/διαδηλώσεις της 28 Οκτωβρίου 2011 πολλά επιμέρους στοιχεία –αλλά και η παρέλαση αυτή καθ’ αυτή– έφεραν ένα σημαντικό συμβολικό φορτίο. Σε μια προσπάθεια ανάλυσης και κατανόησής τους τα τελετουργικά σύμβολα αντιμετωπίζονται στην προκειμένη περίπτωση ως “γεγονότα” και όχι ως πράγματα, υπό την έννοια ότι συμπλέκονται ουσιωδώς με κοινωνικές διεργασίες και εξετάζονται σε χρονική αντιστοιχία με τα γεγονότα. Θεωρούνται επίσης ότι συνδέονται με τις βλέψεις, τους σκοπούς, τα συμφέροντα και τα ατομικά ή συλλογικά ιδεώδη. Για τους λόγους αυτούς αποκτούν δυναμική οντότητα. Ως κοινωνικά και πολιτισμικά δυναμικά συστήματα εκπέμπουν και συλλέγουν νόημα μέσα στον χρόνο. ⁵¹ Ως «άγρια σύμβολα [les symbols salvages] [...] έχουν τον χαρακτήρα δυναμικών συστημάτων, που κερδίζουν και χάνουν νοήματα [...] καθώς “ταξιδεύουν μέσω” μίας και μόνο τελετής ή ενός έργου τέχνης, για να μιλήσουμε για αιώνες επιτέλεσης, και αποσκοπούν στο να προκαλούν μεταβολές στην ψυχική κατάσταση και στη συμπεριφορά εκείνων οι οποίοι εκτίθενται σε αυτά ή αναγκάζονται να τα χρησιμοποιούν για την επικοινωνία τους με άλλα ανθρωπίνα όντα». ⁵²

Μέσα στο πλαίσιο αυτό το «ΟΧΙ» ως κύριο σύμβολο των επετείων της 28ης Οκτωβρίου κυριάρχησε στις εκδηλώσεις του 2011 σε πανό,

λικό Διάταγμα που εκδόθηκε στις 15 Μαρτίου 1838, σύμφωνα με εγκύκλιο που αποστέλλεται στις 17 Μαρτίου «προς τας διοικητικές αρχάς του κράτους», βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους-ΓΑΚ Αργολίδας, ΔΗΜ. 1.1.1838 Φ.19 52α. Επίσης, βλ. Χριστίνα Κουλούρη (2012). Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικοί επέτειοι στην Ελλάδα το 19ο αι. Στο Δέσποινα Παπαδημητρίου και Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στο Γιάννη Γιαννουλόπουλο*. Αθήνα: Ασίνη, 198.

50. Αναφέρεται από τον Αντώνη Λιάκο στο «Διερευνώντας γιατί γιορτάζουμε την 28η Οκτωβρίου», *Παράλληλογράφος*, 28 Οκτωβρίου, 2011, <https://parallhlografos.wordpress.com/2011/10/28/%CE%B4%CE%B9%CE%B5%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CF%8E%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%AF-%CE%B3%CE%BD%CF%BF%81%CF%84%CE%AC%CE%B6%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B7%CE%BD-28%CE%B7/> [τελευταία πρόσβαση 5.3.2021].

51. Victor Turner (2015). *Από την τελετουργία στο θέατρο. Η ανθρωπινή βαρύτητα του παιχνιδιού*. Αθήνα: Ηριδανός, 47-48.

52. Στο ίδιο, 48-49.

πλακάτ και αναφωνούμενα συνθήματα σε ποικίλους και εφευρετικούς συνδυασμούς αλλά ως προς το σημαινόμενο μετασχηματίστηκε. Συνδέθηκε με τα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά τεκταινόμενα και έλαβε διάφορες αποχρώσεις. Μια μερίδα του κόσμου εξέφραζε μέσω του «OXI» τα αντιφασιστικά και αντιναζιστικά της συναισθήματα. Οι περισσότεροι, ενθουμούμενοι τους αγώνες του ελληνικού λαού κατά του φασισμού, συνέδεαν τη σύγχρονη εποχή με το παρελθόν. Γι' αυτούς το «OXI» ανεδύθη σε σύμβολο κατά της οικονομικής κρίσης και της μνημονιακής πολιτικής με τη Γερμανία να έχει τον ηγετικό ρόλο, εξ ου και το σύνθημα «OXI στο Δ' Ράιχ». Εκείνη την περίοδο, εξάλλου, ήταν έκδηλη και ευρέως διαδεδομένη στην ελληνική κοινωνία για τους παραπάνω λόγους η δυσαρέσκεια για τη Γερμανία και συνειρμικά για τον λαό της.⁵³ Στην παρέλαση της 28ης Οκτωβρίου 2011 στη Θεσσαλονίκη, το κομβικότερο χωρικό σημείο λειτούργησε καταλυτικά προς την κατεύθυνση αυτή: «Όπως κοιτούσες την εξέδρα [των επισήμων] έβλεπες από πίσω... το γερμανικό προξενείο. Και άκου τώρα εικόνα: όπως τελείωνε η εξέδρα, στο πάνω μέρος... [έβλεπες] να κυματίζει η γερμανική σημαία, να κυματίζει πάνω από τους επίσημους! Γιατί όλοι πλέον ξέραμε ότι ποιος ήταν πίσω από αυτήν την ιστορία... Παραλογισμός τελείως και να γιορτάζεις το OXI!»⁵⁴ (Γ.Τ.). Για κάποιους άλλους, ωστόσο, το «OXI» ξεπερνούσε τη σύνδεση της επιβαλλόμενης μνημονιακής πολιτικής με συγκεκριμένα κράτη και σήμαινε την άρνηση σε ένα παγκοσμιοποιημένο και διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα με ορατές ήδη στην ελληνική κοινωνία τις συνέπειες εφαρμογής του.

Το συμβολικό μήνυμα που εξέμπεμπαν οι πάμπολλες ελληνικές σημαίες οι οποίες κυριάρχησαν στις παρελάσεις κινήθηκε στο ίδιο πλαίσιο, καθώς συχνά έφεραν και την επιγραφή «δεν πωλείται». Η σημαία απεκδυόμενη τον εθνικιστικό χαρακτήρα της, στον οποίο είχε κατά πολύ συντελέσει η εγκόλπωσή της από την αναδυόμενη ακροδεξιά παράταξη της Χρυσής Αυγής, μέσα στο παρόν συγκείμενο επαναπρο-

53. Βλ. ως παράδειγμα όσα αναφέρονται στο Konstantinos Kalantzis (2015). "Fak Germani": Materialities of Nationhood and Transgression in the Greek Crisis. *Comparative Studies in Society and History*, 57(4), 1037-1069 και Konstantinos Kalantzis (2016). Proxy Brigands and Tourists: Visualizing the Greek-German Front in the Debt Crisis. *Visual Anthropology Review*, 32, 24-37. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1111/var.12090> [τελευταία πρόσβαση 5.3.2021].

54. Στην περίοδο της οικονομικής κρίσης, στοιχεία από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τη σύγχρονη πολιτική σκηνή χρησιμοποιήθηκαν για να ταξινομήσουν και να μεταφράσουν τη καθημερινή εμπειρία, βλ. Konstantinos Kalantzis (2015). "Fak Germani": Materialities of Nationhood and Transgression in the Greek Crisis. *Comparative Studies in Society and History*, 57(4), 1037-1069.

διορίστηκε ως σύμβολο αντίστασης, εθνικής ενότητας και εθνικής κυριαρχίας.⁵⁵

Αντί επιλόγου: «Η παρέλαση του λαού»

Σύμφωνα με τον Turner, κάθε τύπος πολιτισμικής επιτέλεσης (τελετουργικό, ιεροτελεστία, καρναβάλι, θέατρο, ποίηση) είναι εξήγηση και ερμηνεία της ίδιας της ζωής. Μέσα από την επιτελεστική διαδικασία, το συγκαλυμμένο και απρόσιτο κατά την καθημερινότητα έρχεται στην επιφάνεια. Το βίωμα πιέζει για έκφραση μέσω της επιτέλεσης η οποία το ολοκληρώνει: «Η ετυμολογία της “επιτέλεσης” (“performance”) μπορεί να μας δώσει ένα χρήσιμο κλειδί, διότι δεν έχει να κάνει τίποτα με τη “μορφή” (“form”) αλλά προέρχεται από το παλαιογαλλικό *parfournir*, “ολοκληρώνω” ή “φέρω διεξοδικά εις πέρας”. Μια επιτέλεση, λοιπόν, είναι το κατάλληλο τέλος ενός βιώματος».⁵⁶

Υπό αυτή την έννοια, οι διαμαρτυρίες κατά τις παρελάσεις την περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα ολοκλήρωναν ως επιτελέσεις το συγχρονικό βίωμα της κοινωνίας, την αυξανόμενη λόγω της μνημονιακής πολιτικής οικονομική-κοινωνική επισφάλεια, την οποία όμως ένα μεγάλο ποσοστό εξέλαβε, επιπλέον, και ως εθνική επισφάλεια. Η κατάσταση αυτή θεωρήθηκε αποτέλεσμα εξωτερικής επέμβασης και συγκεκριμένα επιβολής εθνικών ή υπερεθνικών συμφερόντων με τη συνέργεια της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας, γεγονός που στη συλλογική συνείδηση εξισώθηκε με απειλή κατά της εθνικής κυριαρχίας.

Το ότι η ελληνική κοινωνία επέλεξε να διαμαρτυρηθεί έντονα ανατρέποντας το τελετουργικό των παρελάσεων της 28ης Οκτωβρίου συν-

55. Αντίστοιχες είναι οι παρατηρήσεις της Μ. Παπαπαύλου για το «εθνικοπατριωτικό» τοπίο που παρουσιαζόταν στις συγκεντρώσεις της Πλατείας Συντάγματος την άνοιξη και το καλοκαίρι του 2011, π.χ. λόγω του εθνικού ύμνου και των ελληνικών σημαιών. «Το τοπίο όμως αυτό απομακρυνόταν ιδεολογικά από εθνικιστικές ιδεολογίες και “επέστρεφε” κατά κάποιον τρόπο τη ρητορική περί εθνικής ανεξαρτησίας μέσα στο σύγχρονο πλαίσιο της εξωτερικής εποπτείας οικονομικού/πολιτικού χαρακτήρα της Τρόικας και του ΔΝΤ. Αυτό το πρόταγμα είδαμε να ενεργοποιείται θεαματικά και με αφορμή τον εορτασμό της 28ης Οκτωβρίου 2011, όταν το “ΟΧΙ” επανερμηνεύεται στο νέο πολιτικοοικονομικό πλαίσιο λόγω του ηγετικού ρόλου της Γερμανίας στις ευρωπαϊκές εξελίξεις», Μαρία Παπαπαύλου (2015). *Η εμπειρία της Πλατείας Συντάγματος. Μουσική, συναισθήματα και νέα κοινωνικά κινήματα*. Αθήνα: Οι εκδόσεις των συναδέλφων, 119.

56. Victor Turner (2015). *Από την τελετουργία στο θέατρο. Η ανθρώπινη βαρύτητα του παιχνιδιού*. Αθήνα: Ηριδανός, 31-32.

δέεται άμεσα με τη συλλογική νοηματοδότηση της συγκεκριμένης εθνικής εορτής ως επετείου του «ΟΧΙ», ως επετείου εξέγερσης, αγώνα, προάσπισης της εθνικής ανεξαρτησίας και κυριαρχίας μέσω της πολιτισμικής μνήμης, έννοιας που εισήγαγε ο J. Assmann.⁵⁷ Η πολιτισμική μνήμη είναι σε θέση να ανακαλέσει γεγονότα από την ιστορία μιας κοινωνικής ομάδας ανατρέχοντας στο παρελθόν ακόμα και το μακρινό, σε αντιδιαστολή με την επικοινωνιακή μνήμη, η οποία συνδέεται με την προσωπική εμπειρία και της οποίας η εμβέλεια στο βάθος του χρόνου είναι περιορισμένη. Η πολιτισμική μνήμη αποσυνδέεται από το ανθρώπινο σώμα, εξωτερικεύεται, αντικειμενοποιείται και ενσωματώνεται σε πολιτιστικούς θεσμούς, όπως σε τελετές, γιορτές, κείμενα, αρχεία, σε όλες δηλαδή τις συμβολικές μορφές που είναι σταθερές και μπορούν να μεταφέρονται από τη μία κατάσταση στην άλλη και να μεταδίδονται από τη μια γενιά στην άλλη. Προκειμένου, όμως, να ενεργοποιηθεί απαιτείται η κοινότητα να συνευρεθεί, π.χ. με την ευκαιρία μιας γιορτής.

Συνοψίζοντας, το βίωμα, η εμπειρία της μνημονιακής επισφάλειας, εκδηλώθηκε ως επιτέλεση ανατροπής, λόγω της νοηματοδότησης που έλαβε η επέτειος της 28η Οκτωβρίου το 2011. Η νοηματοδότηση αυτή συγκροτήθηκε μέσω της πολιτισμικής μνήμης με αποτέλεσμα η επέτειος του ΟΧΙ το 2011 να επιστρέψει εκεί απ' όπου είχε ξεκινήσει: στη λαϊκή βάση της.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Assmann, Jan (2008). Communicative and Cultural Memory. In Astrid Erll and Nunning Ansgar (eds), *A Companion to Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, De Gruyter, Berlin and New York 109-118.
- Boellstroff, Tom (2012). Rethinking. Digital Anthropology. In Heather A. Horst & Daniel Miller (eds), *Digital anthropology*. London-New York: Berg, 39-61.
- Bourdieu, Pierre (1982). Les rites comme actes d'institution. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 43, 58-63.

57. Jan Assmann (2008). Communicative and Cultural Memory. In Astrid Erll & Ansgar Nunning (eds), *A Companion to Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin and New York: De Gruyter, 109-118.

- Broadbent, Stefana (2012). Approaches to personal communication In Heather A. Horst & Daniel Miller (eds), *Digital anthropology*. London-New York: Berg, 127-145.
- Burke, Peter (2005). Performing History: The Importance of Occasions. *Rethinking History*, 9(1), 35-52.
- Connerton, Paul (1989). *How societies remember*. Cambridge-New York-Melbourne: Cambridge University Press.
- Douglas, Mary (2006). *Καθαρότητα και κίνδυνος. Μια ανάλυση των εννοιών της μιαιρότητας και του ταμπού*. Αθήνα: Πολύτροπον.
- Ginsburg, Faye (2012). Disability in the Digital Age. In Heather A. Horst & Daniel Miller (eds), *Digital anthropology*. London-New York: Berg, 101-126.
- Horst, Heather A. & Miller, Daniel (eds) (2012). *Digital anthropology Digital anthropology*. London-New York: Berg.
- Horst, Heather A. & Miller Daniel (2012). The Digital and the Human: A Prospectus for Digital Anthropology. In Heather A. Horst & Daniel Miller (eds), *Digital anthropology*. London-New York: Berg, 3-35.
- Kalantzis, Konstantinos (2012). Crete as warriorhood: Visual explorations of social imaginaries in ‘crisis’. *Anthropology Today*, 28(3), 7-11.
- Kalantzis, Konstantinos (2015). “Fak Germani”: Materialities of Nationhood and Transgression in the Greek Crisis. *Comparative Studies in Society and History*, 57(4), 1037-1069.
- Kalantzis, Konstantinos (2016). Proxy Brigands and Tourists: Visualizing the Greek-German Front in the Debt Crisis. *Visual Anthropology Review*, 32, 24-37. <https://doi.org/10.1111/var.12090>
- Knight, Daniel Martyn (2011). *Crisis and Prosperity: Status, Accountability and Time in Central Greece*, Durham theses. Durham University. <http://etheses.dur.ac.uk/896/>
- Lalioti, Vassiliki (2002). Social Memory and Ethnic Identity: Ancient Greek Drama Performances as Commemorative Ceremonies. *History and Anthropology*, 13(2), 113-137.
- Segalen, Martine (1998). *Rites et rituels contemporains*. Paris: Nathan.
- Simiti, Marilena (2014). Rage and Protest: The case of the Greek Indignant movement. *GreeSE- Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, 82, 1-36.
- Smith, Pierre (1991). Rite. In Pierre Bonte & Michel Izard (eds), *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*. Paris: PUF, 630-633.
- Soboul, Albert (1977). Préambule. In Jean Ehrard & Paul Viallaneix (eds), *Actes du Colloque Les Fêtes de la Révolution*. Paris: Société des études robespieristes.
- Special Issue (2016). Uncertain Visions: Crisis, Ambiguity, and Visual Culture in Greece. *Visual Anthropology Review*. 32(1). <https://doi.org/10.1111/var.12074>
- Theodossopoulos, Dimitrios (2013). Infuriated with the Infuriated?: Blaming Tactics and Discontent about the Greek Financial Crisis. *Current Anthropology*, 54(2), 200-221.

- Tziovas, Dimitris (ed.) (2017). *Greece in Crisis: The Cultural Politics of Austerity*. London and New York: I.B. Tauris & Co. Ltd.
- Tziovas, Dimitris (2017). Introduction. In Dimitris Tziovas (ed.), *Greece in Crisis: The Cultural Politics of Austerity*. London and New York: I.B. Tauris & Co. Ltd., 1-15.
- Velioti-Georgopoulos, Maria (2020). Emotions in Performative Resistance. The Justice of the Théâtre du Soleil in crisis-ridden Greece. *Ethnologia Balkanica*, 23.

Ελληνόγλωσση

- Αθανασίου, Αθηνά (2004). Εθνογραφία στο διαδίκτυο ή το διαδίκτυο ως εθνογραφία: Δυνητική πραγματικότητα και πολιτισμική κριτική. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 115, 49-79.
- Αθανασίου, Αθηνά (2012). *Η κρίση ως κατάσταση “έκτακτης ανάγκης”*: Κριτικές και αντιστάσεις. Αθήνα: Σαββάλας.
- Ανώνυμος (1862). *Τα συμβάντα της Ναυπλιακής Επανάστασεως [...] υφ’ ενός Ναυπλιέως*. Αθήνα: εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου.
- Βαρών-Βασάρα, Οντέτ (2009²). *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*. Αθήνα: Εστία.
- Βαρών, Οντέτ (2012). Η στράτευση της νεολαίας στις αντιστασιακές οργανώσεις: συνέχειες και ασυνέχειες. Στο *Ιστορικές προσεγγίσεις για την ελληνική νεολαία στον 20ό αι.* Δημερίδα ΑΣΚΙ-ΕΜΙΑΝ, 24-25 Φεβρουαρίου 2012.
- Γιοβανόπουλος, Χρήστος & Μητρόπουλος, Δημήτρης (επιμ.) (2011). *Δημοκρατία Under Construction: Από τους δρόμους στις πλατείες. Εμπειρίες, αναλύσεις, ντοκουμέντα*. Αθήνα: Α/συνέχεια.
- Δημητρίου, Σωτήρης (2017). *Κοινωνική εξέλιξη και σχέσεις δύναμης. Η μεθοδολογία των επιστήμων του ανθρώπου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- «Διερευνώντας γιατί γιορτάζουμε την 28η Οκτωβρίου», *Παραλληλογράφος*, 28 Οκτωβρίου, 2011. <https://parallhlografos.wordpress.com/2011/10/28/%CE%B4%CE%B9%CE%B5%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CF%8E%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%AF-%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%81%CF%84%CE%AC%CE%B6%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B7%CE%BD-28%CE%B7/>
- Δουζίνας, Κώστας (2011). *Αντίσταση και φιλοσοφία στην κρίση. Πολιτική, ηθική και Στάση Σύνταγμα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κότιος, Άγγελος, Γαλανός, Γεώργιος & Ρουκανάς, Σπυρίδων (2012). Η ελληνική κρίση και η κρίση του συστήματος διακυβέρνησης της Ευρωζώνης. *Σειρά Ερευνητικών Εργασιών*, 18(1), 1-26.
- Κουλούρη, Χριστίνα (2012). Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικοί επέτειοι στην Ελλάδα το 19^ο αι. Στο *Δέσποινα Παπαδημητρίου & Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στο Γιάννη Γιαννουλόπουλο*. Αθήνα: Ασίγη, 181-210.

- Κουλούρη, Χριστίνα (2017). Το αμόνι της ιστορικής μνήμης: Συγκρότηση και σύγκρουση. Στο Νίκος Παπαδημητρίου & Άρης Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Καστανιώτης, 45-63.
- Κουλούρη, Χριστίνα (2020). *Φουστανέλες και χλαμύδες, Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κωστόπουλος, Τάσος (2017). Εκδοχές του «νέου 1821». *Εφημερίδα των Συντακτών* (25.03.2017). https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/104498_ekdohes-toy-neoy-1821
- Λαλιώτη, Βασιλική (2018). Ψηφιακή επιτέλεση και μεταανθρωπιστική ανθρωπολογία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 150, 37-76.
- Λαμπруνίδου, Μιχαήλ (1975³). *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*. Ναύπλιο.
- «Ματαιώσεις και επεισόδια στις παρελάσεις σε όλη τη χώρα», εφημ. *Το Βήμα* (28.10.2011). <https://www.tovima.gr/2011/10/28/society/mataiwseis-kai-episodesia-stis-parelaseis-se-oli-ti-xwra/>
- Ong, Walter (1997). *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Παπαγεωργίου, Βασιλική (2019). Κατασκευάζοντας τόπο στον Κυβερνοχώρο: κόσμοι των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης, όψεις της Ψηφιακής Ανθρωπολογίας και εθνογραφικής έρευνας. *Εθνολογίαonline*, 9(1), 37-61. https://www.societyforethnology.gr/images/volume9/9_1_3_%CE%A0%CE%B1%CF%80%CE%B1%CE%B3%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%BF%CF%85_%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B5%CF%85%CE%AC%CE%B6%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82%20%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%BF%20%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD%20%CE%BA%CF%85%CE%B2%CE%B5%CF%81%CE%BD%CE%BF%CF%87%CF%8E%CF%81%CE%BF.pdf
- Παπαηλία, Πηνελόπη & Πετρίδης, Πέτρος (2015). *Ψηφιακή Εθνογραφία 1*. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. http://repfiles.kallipos.gr/html_books/15369/
- Παπαπαύλου, Μαρία (2015). *Η εμπειρία της Πλατείας Συντάγματος. Μουσική, συναισθήματα και νέα κοινωνικά κινήματα*. Αθήνα: Οι εκδόσεις των συναδέλφων.
- Πολίτης, Αλέξης (2000). *Το μυθολογικό κενό. Δοκίμια και σχόλια για την ιστορία, τη φιλολογία, την ανθρωπολογία και άλλα*. Αθήνα: Πόλις.
- Σπυριδάκης, Μάνος (2018). *Homo Precarius. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο.
- Στάθης, Παναγιώτης (2012). Εθνικές επέτειοι και γεγονότα διαμαρτυρίας: ένα καινοφανές πρόβλημα; εφημ. *Αυγή. Ενθέματα* (8.4.2012). <https://enthemata.wordpress.com/2012/04/08/stathis-2/>
- Τερζάκης, Φώτης (2015). Εισαγωγικά του μεταφραστή. Στο Victor Turner, *Από την τελετουργία στο θέατρο. Η ανθρώπινη βαρύτητα του παιχνιδιού*. Αθήνα: Ηριδανός, 7-17.

- Turner, Victor (2013). *Από την τελετουργία στο θέατρο. Η ανθρώπινη βαρύτητα του παιχνιδιού*. Αθήνα: Ηριδανός.
- Φλάισερ, Χάγκεν (2000). Κατοχή και Αντίσταση 1941-1944. Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ΄. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 8-57.
- Χανδρινός, Ιάσοντας (2015). Εθνική Αντίσταση: Ιστορικές, Πολιτικές και Θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα. Στο *Η μακρά σκιά της Δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Τόμος αφιερωμένος στον Χάγκεν Φλάισερ*. Αθήνα: Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Αλεξάνδρεια, 189-211.
- «Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης», (1985). Ντοκιμαντέρ, επεισόδιο 007 «Φουντώνουν οι αγώνες στις πόλεις. 1943». Στο *Αρχείο EPT*, <https://archive.ert.gr/8122/>

Διαδικτυακές πηγές

- <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJ002/>
- <https://www.ohs.org.uk/advice/covid-19/>
- <https://www.oralhistory.org/remote-interviewing-resources/#recording-platforms>
- https://www.youtube.com/watch?v=0Jjvq38j84o&ab_channel=epilogelgr
- <https://imounkegoekei.wordpress.com/>

Αρχειακές πηγές

- Γενικά Αρχεία του Κράτους – ΓΑΚ Αργολίδας, ΔΗΜ. 1.1 1838 Φ.19 52α

Ε. ΕΜΦΥΛΕΣ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΕΣ,
ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΣ ΓΟΝΕΪΚΟΤΗΤΕΣ
ΚΑΙ ΣΩΜΑΤΑ ΠΟΥ ΒΑΛΛΟΝΤΑΙ

Οριακοί βίοι και μετεωρισμοί:
φύλα υπό διεκδίκηση, έμφυλα υποκείμενα
υπό διαπραγμάτευση

ΠΑΡΘΕΝΟΠΗ ΚΕΛΤΣΙΔΟΥ*

«ΤΙ ΝΑ ΚΑΝΕΙ και αυτή η καημένη;» αυτή ήταν η μελαγχολική απάντηση της Σουζάν, όταν την ρώτησα τι κάνει η Μπακιγιέ. Την Μπακιγιέ την γνώρισα στη Λυγαριά, στο σπίτι της φίλης μου της Καντριγιέ. Ήταν ντυμένη με σαγιά και ντουλμπέν, όπως όλα τα κορίτσια του χωριού. Ήταν πολύ ψηλή και αμίλητη. Καθόταν σε μια άκρη, λίγο γυρτή, και απλώς απαντούσε στις ερωτήσεις που της κάναμε. Η ίδια δεν ξεκινούσε καμία συζήτηση. Συνήθως ακουμπούσε το κεφάλι στα χέρια της τα οποία στήριζε πάνω στα γόνατά της. Όρθωνε την πλάτη της μόνο όταν έπινε καφέ.¹ Έτσι γερμένο όπως είχε το κεφάλι της, μας κοιτούσε παράξενα, με ένα διαπεραστικό βλέμμα που στο βάθος έμοιαζε ηδυπαθές, λάγνο και διερευνητικό.

Επισφάλεια και στην επιτόπια έρευνα

Η παρούσα εργασία βασίζεται σε επιτόπια έρευνα που διεξάγεται από το 1994 έως σήμερα σε ένα ορεινό χωριό της Ξάνθης. Κατ' αρχάς να διευκρινίσω πως για λόγους δεοντολογίας της επιτόπιας έρευνας στους κοινωνικούς ανθρωπολόγους, ιδίως σε εκείνους που διεξήγαγαν μικρο-

* Υποψήφια Διδάκτωρ ΤΙΕ, Δ.Π.Θ., tsiarasdinou@gmail.com

1. Για τη στάση του σώματος και τον τρόπο που εγγράφονται σε αυτό τα συναισθήματα, βλ. Βασιλική Κράββα (2020). Ιστορίες επισφαλών βίων, γεωγραφίες στέρησης: Οι προνοιακές δομές του δήμου Θεσσαλονίκης και η χαρτογράφηση της πόλης των οικειών-«άλλων». Πρακτικά Συνεδρίου της Ε.Π.Ι., υπό έκδοση, 2.

κοινωνική έρευνα, θα χρησιμοποιήσω ψευδώνυμα για τα χωριά και για τα κοινωνικά υποκείμενα που αναφέρονται σε αυτήν. Για τον λόγο αυτό, το χωριό στο οποίο διεξάγεται η έρευνα θα το ονομάσω Λυγαριά.

Να διευκρινίσω επίσης ότι ήταν πολύ δύσκολο να προσεγγίσω την Μπακιγιέ με τον τρόπο που προσέγγιζα τις άλλες πληροφόρητριές μου στο χωριό, αν και πάντα δείχνει να χαίρεται που με βλέπει. Ως εκ τούτου, οι πληροφορίες μου δεν προέρχονται από την ίδια αλλά από πληροφόρητριες που σχετίζονται, κάνουν παρέα και μεγάλωσαν μαζί με την Μπακιγιέ. Η προσέγγισή μου δηλαδή είναι *etic*, καθώς δεν επεχείρησα να την ρωτήσω για τα συναισθήματα, τις επιθυμίες ή για τις σκέψεις της σχετικά με την ενδεχομενικότητα και τον επισφαλή ρόλο που χαρακτηρίζει τον έμφυλο εαυτό της. Η διαπραγματέυση της ερευνητικής μου προσπάθειας και η ερμηνεία μου βασίζονται στην παρατήρηση της συμπεριφοράς της Μπακιγιέ και των άλλων γυναικών στις συγκεντρώσεις μας. Επίσης βασίζεται και στη συλλογή πληροφοριών και σκέψεων άλλων γυναικών. Πουθενά στην παρούσα εργασία δεν μιλάει η Μπακιγιέ για τον εαυτό της. Η αλήθεια είναι ότι η Μπακιγιέ δεν μιλάει πολύ.

Ασφαλώς, παρατηρώντας τη συμπεριφορά και τις αντιδράσεις της, μπορώ απλώς και μόνο να συμπεράνω τα συναισθήματά της και να μιλήσω γι' αυτά, με βάση τα συμπεράσματά μου. Δεδομένης μάλιστα της συζήτησης τα τελευταία χρόνια για τα συναισθήματα των κοινωνικών υποκειμένων, την αξία τους στην κατανόηση της οργάνωσης της ζωής και των κοινωνιών τους (Geertz 1973, Lutz & White 1986, Athanasiou, Hantzaroula & Yannakopoulos 2008, Davidson, Bondi & Smith 2007) θεωρώ πως μια τέτοιου είδους προσέγγιση θα μπορούσε να επιχειρηθεί σε μια επόμενη ερευνητική εργασία, με την προϋπόθεση πάντοτε ότι θα τολμήσω να ανοίξω συζήτηση με την Μπακιγιέ και αυτή θα θελήσει να μου μιλήσει.

Άρα ό,τι ακολουθεί είναι ένα είδος «μετάφρασης» της έμφυλης επιτελεστικότητας της Μπακιγιέ καθώς και μια μορφή ετεροπροσδιορισμού. Σίγουρα πάντως δεν θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για αυτοπροσδιορισμό. Βέβαια, ξεπερνώντας το μονοπώλιο των λέξεων και της λεκτικής πολιτισμικής ερμηνείας, οι έμφυλοι μετωρισμοί της θα μπορούσαν να αναγνωστούν μέσα από το βλέμμα της, τις στάσεις του σώματός της, τις χειρονομίες της. Η Μπακιγιέ είναι ψηλή και εύρωστη, φοβάται όμως τον πατέρα της, ντρέπεται όταν μιλάει στις γυναικείες παρέες στις οποίες αποκλειστικά συμμετέχει και δεν κυκλοφορεί μόνη της τη νύχτα, χωρίς τη συνοδεία μιας παντρεμένης γυναίκας. Μιλάει λίγο στις παρέες, σε αντίθεση με τις Λυγαριώτισσες, οι οποίες μιλούν

πολύ. Είναι εσωστρεφής, ενώ όλες οι γυναίκες με τις οποίες συναναστρέφεται είναι εντυπωσιακά εξωστρεφείς και πολύ εύκολα συζητούν τις προσωπικές τους υποθέσεις.

Κατασκευάζοντας το φύλο, ενδεχομένως και επισφαλώς...

Οι άνδρες και οι γυναίκες συνυπάρχουν σε κάθε κοινωνία και αλληλοσυμπληρώνονται μέσα από τη διαφορετικότητά τους, χωρίς κατ' ανάγκη κάτι τέτοιο να προϋποθέτει ανισότητα και ιεραρχική σχέση μεταξύ ανδρών και γυναικών.²

Από τη δεκαετία του 1970 και με βάση τη συνομιλία φεμινιστικών κριτικών και ανθρωπολογίας, αναπτύχθηκαν θεωρίες σχετικά με τη διαφορά ανδρών και γυναικών σε σχέση με διάφορες ικανότητες ή επιδεξιότητες που χαρακτηρίζουν το κάθε κοινωνικό φύλο (Maccoby & Jacklyn 1975). Η ανθρωπολογική έρευνα αξιοποίησε εξηγητικά μοντέλα τα οποία βασίστηκαν στις λειτουργίες και στους ρόλους των γυναικών, συσχέτισε τη γυναικεία υποτέλεια με την αντίθεση «φύση vs πολιτισμός», συνέδεσε τους άνδρες με την ανώτερη κοινωνική σφαίρα και τις γυναίκες με την κατώτερη (Rosaldo 1974, Ortner 1974, Rubin 1975). Ακολούθως, ανθρωπολογικές μελέτες αμφισβήτησαν ότι οι γυναίκες αποτελούν οικουμενική κοινωνική κατηγορία και θεώρησαν αδιέξοδη την έρευνα σχετικά με την ανθρωπολογία των γυναικών (Rosaldo 1994). Ως εκ τούτου, η έρευνα προσανατολίστηκε στην ανθρωπολογία του φύλου.

Στη συνέχεια, τη δεκαετία του 1980 διεξήχθη μια συζήτηση σχετικά με τις αναλυτικές κατηγορίες «άνδρας» και «γυναίκα», σύμφωνα με την οποία οι βιολογικές διαφορές δεν αναδεικνύουν ούτε καθορίζουν κοινωνικά τις κατηγορίες αυτές, ενώ ποικίλλουν οι διαφορές τους ανάλογα με τον κάθε πολιτισμό. Οι άνδρες και οι γυναίκες είναι προϊόντα συγκεκριμένης κοινωνικής οργάνωσης και των σχέσεων που διαμορφώνονται σε αυτές. Εάν αλλάξει η κοινωνική οργάνωση, τότε αλλάζουν και οι κατηγορίες «άνδρας» και «γυναίκα» (Brown & Jordanova 1982). Τη δεκαετία του 1990, όμως, στο πλαίσιο της αναθεώρησης αυτών των δεδομένων, εξετάστηκαν τα πορίσματα παλαιότερων ερευνών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αποδειχθεί ελάχιστη έως ανύπαρκτη η διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών.

2. Η Ernestine Friedl (1962). *Vasilika: A Village in Modern Greece*. New York: Holt, Rinehart and Winston υποστηρίζει την αναλογική σχέση μεταξύ της διαφοροποίησης των φύλων και της ανδρικής κυριαρχίας.

Όλη αυτή η θεωρητική συζήτηση έδειξε πως η βιολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών δεν είναι υπεύθυνη για την υποτέλεια των δευτέρων και την κυριαρχία των πρώτων, αλλά αυτού του είδους οι συμπεριφορές οργανώνονται και αναπαράγονται με βάση τις πολιτιστικές επιλογές της κάθε κοινωνίας. Ο διαχωρισμός όμως του σώματος από τον πολιτισμό και η διαφορά των φύλων δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ανισότητα ή δεν προϋποθέτει διάκριση εις βάρος του ενός. Έτσι κρίθηκε αναγκαίο να εξετάζεται και να αποτελεί αντικείμενο της εθνογραφικής έρευνας και μελέτης το κοινωνικό φύλο (gender) και όχι το βιολογικό (sex).³ Το κοινωνικό φύλο αποτελεί το αποτέλεσμα κοινωνικών διεργασιών, διαχωρισμού ρόλων, κατασκευής προσωπικοτήτων, ενώ το βιολογικό φύλο είναι ο οδηγός διάκρισης γενετικών διαφορών. Ως εκ τούτων το κοινωνικό φύλο αποτέλεσε την οδό διερεύνησης και διάγνωσης της πραγματικής θέσης των ανδρών και των γυναικών μέσα στην κάθε κοινότητα. Αυτές οι διεργασίες οδήγησαν τη θεωρητική σκέψη από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία του φύλου.⁴

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία αναπτύσσεται μια συζήτηση σχετικά με το βιολογικό φύλο και παρατηρείται μια μεγάλη ερευνητική προσπάθεια να αποδειχθεί ότι δεν υπάρχουν βιολογικές διαφορές μεταξύ των φύλων και ότι τα έμφυλα σώματα αποτελούν αποτέλεσμα αυστηρής ή ηπιότερης κοινωνικής πειθαρχίας.⁵ Επίσης τη δεκαετία του 1990 διεξήχθη μια συζήτηση σχετικά αφενός με τον έμφυλο διμορφισμό στην συμπεριφορά (Connell 2006: 104-105) και αφετέρου με τον ορισμό του φύλου και τις παραλλαγές του, τις έμφυλες δηλαδή καταστάσεις στις οποίες είναι δυνατόν να βρίσκονται κοινωνικά υποκειμένα, και οι οποίες διακρίνονται σε έναν υπερβολικά μεγάλο αριθμό.⁶

3. Σύμφωνα με τον R.W. Connell (2006). *Το κοινωνικό φύλο*. Αθήνα: Επίκεντρο, 50: «κοινωνικό φύλο σημαίνει την πολιτισμική διαφορά των γυναικών από τους άνδρες, βασισμένη στον βιολογικό διαχωρισμό μεταξύ αρσενικού και θηλυκού».

4. Βλ. Τζούντιθ Μ. Μπένετ (1997). *Φεμινισμός και ιστορία*. Στο Έφη Αβδελά & Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 373-410 και ειδικά 402, για το πώς η μελέτη του φύλου στην ιστορία μπορεί να προσφέρει περισσότερο αν συνδεθεί με τον φεμινισμό.

5. Με αφορμή την εφαρμογή μαθημάτων ή προγραμμάτων φυσικής αγωγής στο εκπαιδευτικό σύστημα και σε γυμναστήρια αντίστοιχα, ερευνητές αναδεικνύουν το ζήτημα της σωματικής πειθαρχίας και της παραγωγής έμφυλων σωμάτων. Βλ. σχετικά Alan Klein (1993). *Little Big Men: Bodybuilding Subculture and Gender Construction*. Albany, NY: State University of New York Press και David Kirk (1993). *The Body, Schooling and Culture*. Geelong, Vic.: Deakin University Press.

6. Η Judith Lorber (1994). *Paradoxes of Gender*. New Haven: Yale University Press, ορίζει τον αριθμό των φύλων ανάλογα με τα κοινωνικά συμφοραζόμενα, από ένα έως πέντε και τις έμφυλες καταστάσεις έως εννιακόσιες.

Σε ό,τι αφορά το φύλο, αλήθεια όμως είναι πως η «ανακάλυψή» του είχε επιτευχθεί πολύ νωρίτερα, έστω και υπαινικτικά ή με αναφορές στην ταξινομική λειτουργία του μέσα σε μια κοινότητα (Mead 1935: 318-319) και στη συνέχεια, με τη θεωρία για τη διαφοροποίηση των ρόλων μέσα στην οικογένεια. Αυτή η διαφοροποίηση έχει ως βάση το φύλο, σε σχέση κυρίως με τον καταμερισμό της εργασίας. Ο πατέρας της οικογένειας επωμίζεται τον ρόλο που οδηγεί στην εξασφάλιση των οικονομικών πόρων, ενώ η μητέρα έχει ως ρόλο της την κάλυψη των οικιακών εργασιών (Parsons & Bales 1955, Parsons 1955). Σε κάθε περίπτωση, όμως, η αναφορά στο φύλο δεν πρέπει να περιορίζεται στον καταμερισμό της εργασίας και σε έμφυλους διαχωρισμούς του τόπου, αλλά οφείλει να περιλαμβάνει σχέσεις, ενδεχόμενα, πρακτικές και όρια υπό το πρίσμα πάντοτε συγκεκριμένων ιστορικών στιγμών ή συμβάντων και συγκεκριμένων κοινωνικών διεργασιών ή διαδικασιών.

Κάτω από την ίδια οπτική διερευνήθηκε επίσης η σχέση μεταξύ ανδρών και γυναικών και η αλληλόδρασή τους σε όλες τις κανονιστικές και θεσμικές διαδικασίες και κοινωνικές πρακτικές.⁷ Επιπλέον, το κοινωνικό φύλο υπάρχει και εντοπίζεται μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσουν τα κοινωνικά υποκείμενα και οι κοινότητες μεταξύ τους, ενώ θεωρείται και κοινωνική δομή, εφόσον «μοντέλα που έχουν διάρκεια στον χρόνο ή εκτείνονται σε πολλούς τομείς των κοινωνικών σχέσεων ονομάζονται στην κοινωνική θεωρία δομές» (Connell 2006: 52).

Έτσι, η θεωρητική συζήτηση σχετικά με τα φύλα πέρασε στο θέμα της διχοτομίας του χώρου, δημόσιο vs ιδιωτικό, το οποίο παραπέμπει στη διχοτομία πολιτισμός vs φύση και αντιστοιχεί με τη διχοτομία άνδρας vs γυναίκα (Ortner 1974). Η θεωρία αυτή, αν και δέχθηκε κριτική (Δημητρίου 2001:12), στην περίπτωση της Λυγαριάς εφαρμόζεται τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη διχοτομία του χώρου, καθώς οι γυναίκες εντοπίζουν τη δράση τους και τη διαπραγματεύση του έμφυλου εαυτού, ατομικού και συλλογικού, στο μέσα, στον ιδιωτικό χώρο, ακόμη και όταν έχουν φυσική παρουσία στον δημόσιο.

Ομοίως, οι άνδρες δρουν και διαπραγματεύονται την ατομική και συλλογική τους ενδεχομενικότητα στον δημόσιο χώρο. Συνεπώς στη

7. Βλ. Κέλι Τζόουν (1997). Η κοινωνική σχέση των φύλων. Μεθοδολογικές επιπτώσεις της ιστορίας των γυναικών. Στο Έφη Αβδελά & Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 121-147 και ειδικά 133, για τη θεμελιώδη σημασία του φύλου στην «ανάλυση του κοινωνικού συστήματος».

Λυγαριά ο διαχωρισμός αυτός υπάρχει ως κυρίαρχη πρακτική και δεν αποτελεί για έναν ερευνητή αναπαραγωγή κάποιου θεωρητικού μοντέλου. Όμως όσο διαχωρισμένοι και αν είναι οι ρόλοι σε μια κοινότητα, όπως για παράδειγμα η περίπτωση των κατοίκων της εν λόγω κοινότητας, δεν είναι δυνατόν να παραγνωριστεί η πραγματικότητα που δείχνει ότι: «οι σχέσεις των φύλων υπάρχουν μέσα στις διττές διαστάσεις των αντιλήψεων και των κοινωνικών σχέσεων που [...] συγχωνεύονται σε “συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές”» (Cowan 1998: 15). Η συμπληρωματικότητα των ρόλων και κατ' επέκταση των φύλων βαρύνει και τους άνδρες και τις γυναίκες εξίσου με την ανάγκη διερεύνησης της δράσης τους και των αποτελεσμάτων της. Αυτό συμβαίνει και σε κοινωνίες με πολύ έντονα διαχωρισμένους τους ρόλους στον χώρο και στον χρόνο, όπως για παράδειγμα είναι η κοινότητα της Λυγαριάς.

Σε καμία περίπτωση η συμπληρωματικότητα αναγκαστικά προϋποθέτει έλλειψη ιεραρχίας ή ανισότητας (εάν ίσχυε κάτι τέτοιο, και η περίπτωση των ελληνικών κοινωνιών θα έπρεπε να άρει ως ένα βαθμό την εφαρμογή της) αλλά σημαίνει τη δυνατότητα κάλυψης των κενών που ο κάθε έμφυλος ρόλος μοιραία ενέχει λόγω της συνύπαρξης σε μια κοινότητα. Πάντως αποτελεί γεγονός ότι η σύγχρονη έρευνα ή τουλάχιστον ένα σημαντικό κομμάτι της θεωρεί πως η διατήρηση των έμφυλων κατηγοριών σε πολλές κοινωνίες αναπαράγει την ανισότητα μεταξύ των ανδρών και των γυναικών σε ό,τι αφορά το εισόδημα, την πολιτική εξουσία, τον πλούτο, τον σεβασμό, την πεποιθήση στη μιαιρότητα των γυναικών (Connell 2006: 44-45).

Η έρευνα αναφορικά με έμφυλα υποκείμενα και συμπεριφορές οδήγησε σε νέες αναθεωρήσεις, καθώς οι έμφυλοι ρόλοι θεωρήθηκε ότι υπολείπονται του φύλου, επειδή εμπεριέχονται σε αυτό (Herzfeld 1986) ενώ η ανθρωπολογία εξέτασε την εφαρμογή της χρήσης του φύλου σε άλλες κοινωνικές κατηγορίες, αντιστρέφοντας δηλαδή τα πράγματα (Dubisch 1986). Το φύλο αξιοποιήθηκε ως αναλυτική κατηγορία που αφορούσε και συμπεριλάμβανε περισσότερο τις γυναίκες παρά τους άνδρες. Οι άνδρες απλώς περιλαμβάνονταν στο φύλο, ως αντιθετική έννοια προς τις γυναίκες (Αστρινάκη 2011). Μόνο στις αρχές της δεκαετίας του 1980 πραγματοποιήθηκαν μελέτες για τον ανδρισμό. Σε κάθε περίπτωση πάντως οι ανθρωπολόγοι, εξετάζοντας το φύλο, λόγω ίσως και αδυναμίας αποκοπής από το εν λόγω θεωρητικό παρελθόν τους, έτειναν σε μια εθνογραφική διερεύνηση των γυναικών με αντιστάθμισμα σαφώς λιγότερες μελέτες των ανδρών.

Μετά και τη θεωρία της συμπληρωματικότητας των ρόλων, διατυπώθηκαν οι θεωρίες της κατασκευής, κονστρουκτιβισμός,⁸ και της ταυτότητας. Τα φύλα πλέον αλλά και η σεξουαλική ταυτότητα και οι σεξουαλικές προτιμήσεις αποτελούν κοινωνικές κατασκευές και συγκροτούνται με βάση τις κανονιστικές ρυθμίσεις της κάθε κοινότητας. Μέσα από τους ίδιους ερευνητικούς δρόμους και με το ίδιο θεωρητικό υπόβαθρο αναπτύχθηκε και η ανθρωπολογία της ομοφυλοφιλίας (Parker 2009, Altman 1996, Jackson 1997).

Όμως καθώς οι κοινωνίες αποτελούνται από άνδρες και γυναίκες με σαφείς τις αλληλεπιδράσεις ομόφυλων και ετερόφυλων στην ποιητική του ανδρισμού και της γυναικότητας, τότε γίνεται φανερό πως η εθνογραφική διερεύνηση δίνει τα καλύτερα δυνατά συμπεράσματά της όταν ασχολείται με το φύλο όχι απλώς περιγραφικά αλλά διερευνώντας τη θέση των δρώντων κοινωνικών υποκειμένων απέναντι σε κανονιστικές ρυθμίσεις που ορίζουν τα ίδια τα υποκείμενα και απέναντι στις πρακτικές που υιοθετούνται από αυτά, με στόχο την επικύρωση ή την προσπάθεια ανατροπής των δομών, των θεσμών και των ρόλων που χαρακτηρίζουν την κοινότητα.

Κατασκευή, επισφάλεια και ενδεχομενικότητα στη Λυγαριά

Στην ανά χείρας εργασία, η κατασκευή του φύλου καταδεικνύει την αλληλόδραση στην εκμάθηση των ρόλων των αγοριών και των κοριτσιών, την αλληλόδραση στη διαφορετική κανονιστική πρακτική που φαίνεται να διέπει την κατασκευή αυτή σε σχέση με το κάθε φύλο αλλά που στην πράξη λειτουργεί παρελκυστικά, και τέλος, την αλληλόδραση στην υιοθέτηση των ρόλων ώστε να μην κινδυνεύσει ο συλλογικός Εαυτός της κοινότητας. Όλη αυτή η στρατηγική έχει ως απώτερο σκοπό τη συντήρηση της δήλωσης του συλλογικού Εαυτού, για τον οποίο πάντοτε οι εντόπιοι ενδιαφέρονται να περιφρουρείται και να μην αλλοιώνεται, τουλάχιστον μέσα στα όρια όχι απλώς του χωριού αλλά μιας ευρύτερης περιοχής. Εκεί ακριβώς όπου θεωρείται αναγκαίο

8. Σύμφωνα με τη θεωρία του κονστρουκτιβισμού, η κατασκευή της ταυτότητας η οποία στηρίζεται σε σύμβολα δεν προϋποθέτει μια επινόηση εκ του μηδενός, αλλά αποτελεί το αποτέλεσμα μιας διεργασίας που στηρίζεται σε ήδη υπάρχοντα πολιτισμικά δεδομένα. Εργαλείο όλης αυτής της δράσης αποτελούν τα σύμβολα που λειτουργούν ως δημιουργοί και αγωγοί πολιτισμικών νοημάτων, καθώς η συμβολική δράση έχει τη δυνατότητα να αναπαριστά ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό νόημα. Βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (1997). *Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας*, 197-216.

να γίνεται, με σκοπό τη διατράνωση και την πολιτική διαχείριση της συλλογικότητας.

Οργανωτές αυτής της κοινωνικής κατασκευής είναι πολλές κοινωνικές δυνάμεις μέσα στην κοινότητα, οι οποίες εκφράζουν την κυρίαρχη ιδεολογία στον επιμέρους χώρο δράσης τους και ο λόγος τους, ακόμη και εάν είναι ιδιωτικός, μετασχηματίζεται σε απόλυτα πολιτικό λόγο. Αυτή η κυρίαρχη ιδεολογία με κανονιστικό τρόπο συγκροτεί κοινωνικά τα υποκείμενα, εννοιολογεί την ετερότητα και εννοιολογεί και καθορίζει τα όρια της συμβολικής τάξης μέσα στην κοινότητα. Στη Λυγαριά η διαφορετικότητα αναπαράγεται μέσα από στρατηγικές και κανονιστικές ρυθμίσεις που επινοεί η ίδια η κοινότητα και αφορούν τη διάκριση του χώρου, την επιμονή στην υπό τις μουσουλμανικές οδηγίες ένδυση των γυναικών, την ταυτόχρονη ανοχή σχετικά με την ένδυση των ανδρών και τέλος, τις πολλές καθημερινές πρακτικές που αφορούν τη δράση ανδρών και γυναικών.

Η πρώτη κοινωνική συνιστώσα στη Λυγαριά, που επιδιώκει με τον λόγο της να καταρτίσει έναν συλλογικό Εαυτό, να τον διαμορφώσει και να τον συντηρήσει, είναι οι θρησκευτικοί λειτουργοί, άνδρες και γυναίκες, χοτζάδες και χοτζίνες,⁹ που ζουν στο χωριό ή απλώς το επισκέπτονται.¹⁰ Από την ερμηνεία του Ιερού Κοράνιου που επιχειρούν και τα κηρύγματά τους κυρίως κατά τον ιερό μήνα του Ραμαζανιού, διαφαίνεται η πεποίθησή τους στην υιοθέτηση και στον διαχωρισμό των ρόλων. Η πρακτική αυτή θεωρείται ως η ικανή και αναγκαία συνθήκη για τη διατήρηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων και την απαρέγκλιτη θρησκευτική συμπεριφορά (Dubisch 1992, Herzfeld 1986).

9. Στον μουσουλμανισμό είναι δυνατόν στις γυναίκες να γίνονται χαβούζ (δάσκαλοι), με τον ίδιο τρόπο που γίνονται οι άνδρες. Οι γυναίκες χότζες όμως δεν μπορούν να καθοδηγήσουν την προσευχή, όχι μόνο των ανδρών μέσα στο τζαμί αλλά ούτε και των γυναικών στο σπίτι, κατά τη διάρκεια του Ραμαζανιού. Μπορούν όμως να διδάξουν το Ιερό Κοράνιο σε γυναίκες και να προεξάρχουν ενός μεβλούτ, μνημοσύνου που τελούν στις επτά μέρες μετά την κηδεία.

10. Υπάρχουν αρκετοί χοτζάδες, και από όλες τις ηλικίες, οι οποίοι μένουν στο χωριό. Άλλοι κατάγονται από τη Λυγαριά, μένουν στην Ξάνθη ή στην Κομοτηνή και επισκέπτονται το χωριό και τις οικογένειές τους αρκετά συχνά. Στην Κομοτηνή κατοικούν χοτζίνες που κατάγονται από τη Λυγαριά και έχουν κάνει θεολογικές σπουδές σε φημισμένα αραβικά πανεπιστήμια. Αυτές, όταν επισκέπτονται το χωριό, οργανώνουν συγκεντρώσεις γυναικών και καθορίζουν τους κανόνες της συμπεριφοράς τους σύμφωνα με το Ιερό Κοράνιο. Επιπλέον, κατά τον μήνα του Ραμαζανιού έρχονται από την Τουρκία, μετά από πρόσκληση του ελληνικού κράτους, άνδρες και γυναίκες που κάνουν κήρυγμα στα τζαμιά ενόψει του Μπαϊραμιού.

Μια δεύτερη συνισταμένη αποτελούν οι πιο ηλικιωμένοι κάτοικοι της Λυγαριάς, άνδρες και γυναίκες, οι οποίοι υποστηρίζουν την εκμάθηση και υιοθέτηση ρόλων από τα νεότερα κοινωνικά υποκείμενα και κυρίως από τις γυναίκες. Εμμένουν στην πρακτική αυτή διότι κατά τη γνώμη τους αποτελεί στρατηγική συγκρότησης της ετερότητάς τους, που κυρίως την εντοπίζουν στη διαφορετική θρησκεία. Επιβάλλουν με αυτό τον τρόπο επίσης, πρακτικές πειθαρχίας που κυρίως αφορούν την ένδυση και την κόμμωση περισσότερο πάνω σε σώματα των γυναικών, τα οποία όμως τις περισσότερες φορές είναι υπάκουα, πειθήνια, όχι μόνο λόγω της αδυναμίας τους να αντιδράσουν σε τέτοιου είδους πρακτικές αλλά και λόγω μιας ενεργούς διάθεσής τους να συμφωνήσουν. Αυτή η διάθεση εξαρτάται από την πρόθεσή τους να συγκροτήσουν τον συλλογικό τους Εαυτό. Λιγότερο αυστηρή είναι η επιβολή κανόνων πάνω στα ανδρικά σώματα, με εξαίρεση την επιτέλεση του *σουνέτ*, της ανδρικής περιτομής. Παρά την ανοχή που γενικά επιδεικνύεται στη διαχείριση και τη διάθεση των ανδρικών σωμάτων, αναπτύσσεται μια ρητορική που παρωθεί και τους άνδρες στην υιοθέτηση κανόνων ένδυσης, τουλάχιστον μέσα στα όρια της κοινότητας. Η ρητορική αυτή περισσότερο αναπτύσσεται και αφορά τους νεότερους άνδρες της κοινότητας.

Η τρίτη, πιο σημαντική συνιστώσα όμως, η οποία αποτελεί τον κύριο φορέα αυτής της δράσης, είναι οι μητέρες των μικρών και μεγαλύτερων παιδιών. Αναπαράγοντας τους τρόπους διαπαιδαγώγησης των αγοριών και των κοριτσιών τους, άσχετα από οποιουσδήποτε μετασχηματισμούς παρατηρούνται στην κοινότητα, επιθυμούν και πετυχαίνουν να διασφαλίσουν από τη μια την τάξη και την καθαριότητα στη ζωή των παιδιών τους, όπως ακριβώς κάνουν και στο σπίτι τους (Dubisch 1986: 197-201), ενώ από την άλλη, αναπαράγουν μηνύες και συναισθήματα μέσα από υλικότητες όπως είναι το φαγητό και η συγκέντρωση γύρω από το οικογενειακό τραπέζι, με σκοπό την άσκηση επιρροής και έμφυλης διαπραγματεύσεως. Η Κράββα (2020: 110-111) αναφέρεται στον πρωταρχικό ρόλο της μητέρας μέσα από τη διατροφή, σε σχέση με την έκφραση των συναισθημάτων, τις στρατηγικές της έμφυλης διαπραγματεύσεως εντός της οικογένειας, τις σχέσεις εξουσίας και την επιλεκτική μνήμη. Ως εκ τούτου, αυτή η πρακτική κατασκευάζει ρόλους, ανδρικούς και γυναικείους και δημιουργεί έμφυλους Εαυτούς τους οποίους αντιπαραθέτει στους έμφυλους Άλλους.

Στη Λυγαριά η εμπειρία του φύλου αποτελεί μια από τις πρώτες κοινωνικές κατασκευές στη ζωή των αγοριών και των κοριτσιών και έχει ως αποτέλεσμα της τη διατήρηση των δομών της κοινότητας και τη λειτουργία τους μέσα από ρυθμίσεις και κανονιστικές πρακτικές. Όλες

οι κοινωνίες είναι λίγο έως πολύ έμφυλες. Η Gatens (1983) αναφέρεται σαφώς στη μη ύπαρξη άφυλης κοινωνίας, ενώ έχει αποδειχθεί από ένα πλήθος ανθρωπολόγων και λαογράφων πως οι έμφυλοι ρόλοι διδάσκονται στα κοινωνικά υποκείμενα. Με την υιοθέτηση των ρόλων οργανώνονται οι δομές που χαρακτηρίζουν μια κοινότητα, βάσει των οποίων αυτή λειτουργεί.

Οι κοινωνικοί και οι έμφυλοι ρόλοι διδάσκονται από πολύ νωρίς στη Λυγαριά. Υπάρχουν πάρα πολλές απαγορεύσεις και διδαχές για τις γυναίκες από την παιδική ακόμη ηλικία, που συνθέτουν έναν κώδικα συμπεριφοράς πολύ αυστηρό και απολύτως συγκεκριμένο, βασισμένο πάνω σε παραδοσιακές κοινωνικές αξίες οι οποίες είναι, πέρα από τη θρησκεία, και η συμμετοχή σε έθιμα, η γαμηλιότητα, η ιεραρχία της ηλικίας και η μητρότητα, στην οποία μάλιστα εγγράφεται η συγκρότηση της γυναικότητας. Η ιδιαίτερη σημασία που αποδίδεται στη μητρότητα κατέστη ξεκάθαρη από τις πρώτες μέρες της εγκατάστασής μου στη Λυγαριά. Ένα απόγευμα, πίνοντας καφέ και συζητώντας με τις πληροφορήτριές μου, μου εξήγησαν την αξία της μητρότητας, λέγοντας πως «ο παράδεισος περνάει ανάμεσα από τα πόδια της μητέρας». Στην πραγματικότητα το απόφθεγμα αυτό που αποτελεί στίχο του Χαντίθ, αποδεικνύει την αξία και την αξιοποίηση του γυναικείου σώματος σε πρακτικές επιβίωσης της κοινότητας, όπως είναι η γέννηση παιδιών ή πολλών παιδιών.

Επιπλέον, επειδή το φύλο εντοπίζεται ως κοινωνική κατασκευή στη Λυγαριά, όχι μόνο λόγω κάποιων εθιμικών κανόνων αλλά και λόγω αυστηρότατων θρησκευτικών εντολών και παρεμβάσεων, διαχωρίζει τους κοινωνικούς και θρησκευτικούς ρόλους των ανδρών και των γυναικών, ιεραρχώντας τους σε μια πολύ αυστηρή κοινωνική κλίμακα με απολύτως έμφυλα κριτήρια.

Ως εκ τούτων, όταν η Μπακιγιέ ήταν μικρή, τα κορίτσια που δεν είχαν ακόμη εμφανή τα χαρακτηριστικά του φύλου τους είχαν τη δυνατότητα μετακίνησης και παρουσίας σε οποιοδήποτε ανδροκρατούμενο χώρο, είτε δημόσιο είτε ιδιωτικό. Είχαν δηλαδή τη δυνατότητα να βρίσκονται στο καφενείο με τους παππούδες τους, στον κύριο χώρο του τζαμιού και όχι στον γυναικωνίτη, ή σε εθιμικές τελετές όπως η γαμήλια σύμβαση στο σπίτι του γαμβρού, που γίνεται παρουσία όλων των ανδρών του χωριού και ενώπιον του ιμάμη. Παρ' όλα αυτά, τα νεαρά κορίτσια ήταν αναγκασμένα να υπακούουν σε ορισμένους περιοριστικούς κανόνες που καταδεικνύουν την προσπάθεια κατασκευής και υιοθέτησης γυναικείων ρόλων.

Η μαντίλα για την κάλυψη των μαλλιών και όλου του κεφαλιού επιβάλλεται στα κορίτσια μετά τα εννέα τους χρόνια. Αυτό όμως δεν λαμβανόταν υπόψη από τις μητέρες τους όταν αυτά επρόκειτο να φοιτήσουν στο δημοτικό, οπότε και από τις πρώτες τάξεις φορούσαν τις μαντίλες το πρωί όταν ξεκινούσαν για το σχολείο. Όταν ρώτησα μια πληροφορήτριά μου γιατί έβαζε στο κορίτσι της μαντίλα, μου απάντησε «ε... εκεί είναι μες τ' αγόρια» χωρίς να δώσει άλλες εξηγήσεις.

Είναι φανερό πως με τον τρόπο αυτό διδάσκεται και συντηρείται ο διαχωρισμός των ρόλων σε σχέση με τον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο δράσης, ο οποίος διαχωρισμός ασφαλώς εντοπίζεται στην αντίστιξη άνδρες = δημόσιο vs γυναίκες = ιδιωτικό (Friedl 1962, Dubisch 1992, Παπαταξιάρχης 1992, Μπεοπούλου 1992). Τα κορίτσια φορούν και πρέπει να φορούν μαντίλα στο σχολείο, γιατί εκεί συναντιούνται με αγόρια και πρέπει να διδαχθούν τον έμφυλο ρόλο τους, ακόμη και αν δεν διαπράττουν αμαρτία, ούτε αυτά ούτε οι γονείς τους, αν δεν την φορούν.

Γεγονός πάντως είναι πως τα παιδιά διαισθάνονταν μια ανακολουθία, μια αταξία σ' έναν τόσο τακτικό κόσμο, αυτόν των γυναικών, με την παρουσία μιας γυναίκας χωρίς ντουλμπέν και φερετζέ. Εξάλλου, για τη μουσουλμανική κοινωνία της Λυγαριάς η μαντίλα αποτελεί ένα σημαντικό θρησκευτικό εξωτερικό εργαλείο στην κατασκευή και συντήρηση του γυναικείου έμφυλου Εαυτού. Ύπακούοντας στις εντολές του Ιερού Κορανίου, οι Λυγαριώτισσες τη φορούν συνεχώς, θεωρώντας την ένα αναπόσπαστο μέρος του εαυτού τους, της προσωπικότητάς τους, ενώ δικαιολογούν την επιλογή αυτή ως διευκόλυνση στη μετακίνηση μέσα και έξω από το σπίτι και ως άνεση κάθε στιγμή στην περίπτωση ξαφνικής εμφάνισης ξένου άνδρα.

Λίγο αργότερα, γύρω στα δεκαπέντε με δεκαέξι τους χρόνια, τα κορίτσια υιοθετούν τον φερετζέ σαν εξωτερικό στοιχείο της ενδυμασίας τους, όπως ακριβώς κάνουν οι γυναίκες, με σκοπό την κάλυψη των βιολογικών φαινοτύπων του σώματός τους που πλέον χαρακτηρίζουν τα κορίτσια, καταργώντας τα ως άφυλα όντα¹¹ και εντοπίζοντάς τα μέσα στην κοινωνία με την έμφυλη ενδεχομενικότητά τους και κατά συνέπεια την έμφυλη, κατά απαίτηση της κοινότητας, συμπεριφορά τους. Έχοντας αυτό σαν κριτήριο, πολλές φορές οι μητέρες κατασκευάζουν

11. Η συζήτηση σχετικά με την άφυλη κατάσταση του σώματος παραπέμπει στην Judith Butler (1987). *Variations on sex and Gender: Beauvoir, Witting and Foucault*. In S. Benhabid & D. Cornell (eds), *Feminism as Critique: Essays on the Politics of Gender in Late-Capitalist Societies*. Cambridge: Polity Press, σε ό,τι αφορά την πολιτισμική κατασκευή του και στη Moira Gatens, 1983, ό.π., σε ό,τι αφορά τη μη ύπαρξη άφυλης κοινωνίας.

τη γυναικεία συμπεριφορά των θυγατέρων τους από τα δεκατρία με δεκατέσσερα χρόνια τους.

Η θεωρία της επισφάλειας και η επισφάλεια στην πράξη

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, οι σπουδές του φύλου έχουν υποστεί αναθεωρήσεις και επαναπροσδιορισμούς. Από τη δεκαετία του 1980, οπότε και η συζήτηση υποστήριζε και αφορούσε τους έμφυλους ρόλους (Campbell 1964, Friedl 1962, duBoulay 1974), έως σήμερα που αφορά την ενδεχομενικότητα (Μακρυνιώτη 2004), την επιτελεστικότητα (Μπάτλερ 2008) και την επισφάλεια (Αθανασίου 2011), η φεμινιστική ανθρωπολογία ακολούθησε μια ερευνητική διαδρομή που περιλαμβάνει την επίτευξη, το έμφυλο πεδίο και την εκμάθηση του έμφυλου ρόλου ως μέρους του κοινωνικού ρόλου, τον οποίο το κάθε κοινωνικό υποκείμενο διδάσκεται και υιοθετεί. Όμως σε πάρα πολλές περιπτώσεις δεν μπορεί να υπάρξει μέσα στις καθημερινές πρακτικές ένα μοναδικό πρότυπο και σχεδόν όλα τα κοινωνικά υποκείμενα παρουσιάζουν αποκλίσεις από τα στερεότυπα και τα καθορισμένα από την κυρίαρχη ιδεολογία ή την παράδοση, πρότυπα και νόρμες. Συνεπώς οι κανονιστικές ρυθμίσεις που καθορίζουν τον έμφυλο ρόλο και επιτηρούν την απαρέγκλιτη υιοθέτησή του, ως ένα βαθμό κανονίζουν τη ζωή και τη συμπεριφορά των κοινωνικών υποκειμένων (Butler 1990).

Πέρα από αυτό, όμως, δεν μπορεί να μη ληφθεί ως εξηγητικός παράγοντας το *habitus*, το γεγονός δηλαδή πως κάθε κοινωνία, παραδοσιακή ή αστική, κληρονομεί, αναπαράγει ή καθορίζει κανόνες συμπεριφοράς που καθοδηγούν τα κοινωνικά υποκείμενα σε μια ενσώματη, έμφυλη προδιάθεση, η οποία χαρακτηρίζεται από μιμητισμό και συμμόρφωση (Bourdieu 2006). Ο σύγχρονος βέβαια ανθρωπολογικός προσανατολισμός υποστηρίζει την επιτελεστική έκφραση της ηγεμονικής αντίληψης των κοινωνιών για το φύλο και την έμφυλη συμπεριφορά (Αθανασίου 2011) και προσπαθεί να αποσυσχετίσει τη σεξουαλική διαφορά από την αντίθεση των δύο κοινωνικών κατηγοριών: άνδρας vs γυναίκα.

Η επιτελεστικότητα αποτελεί μια διαδικασία η οποία επιβάλλει στη ζωή των κοινωνικών υποκειμένων, χωρίς αυτά να το αντιλαμβάνονται πλήρως, τις αποφάσεις μιας κυρίαρχης ιδεολογίας. Η επιβολή αυτή έχει πολιτικό χαρακτήρα, αφού καθορίζει τον Εαυτό και κανονίζει το κατά πόσο η κάθε μια ζωή αξίζει ή όχι. Ως εκ τούτου, η ζωή που δεν αξίζει να την ζει κάποιος είναι μια επισφαλής ζωή, η οποία δεν είναι

συμβατή με όσα καθορίζονται από τον ηγεμονικό λόγο σε ένα κράτος ή σε μια κοινότητα και είναι ζωή στην οποία δεν επιτρέπεται καμιά αυτενέργεια. Τα κοινωνικά υποκείμενα που θα ήθελαν να ζήσουν μια ζωή διαφορετική δεν έχουν τη δυνατότητα να δράσουν ώστε να την καθιερώσουν, αν θέλουν να ζουν μια ζωή αναγνωρισμένη από την κοινότητά τους και όχι μια ζωή χωρίς ζωή (Μπάτλερ 2011).

Η κυρίαρχη αντίληψη αναπαράγει έναν ηγεμονικό λόγο ο οποίος, ενώ κάνει λόγο για ανθρώπινα δικαιώματα, τα καταπατά, ενώ αρθρώνει λόγο ενάντια στη βία, την ασκεί και αποσιωπά την πραγματικότητα ή την αλήθεια με σκοπό να διατηρεί τον έλεγχο. Με όλες αυτές τις στρατηγικές παράγει και αναπαράγει την επισφάλεια, ίσως όχι κυρίως για να εκμηδενίσει ή έστω να αποδυναμώσει τις ζωές που επιθυμούν να θέτουν οι ίδιες τους όρους της ύπαρξής τους, όπως υποστηρίζει η Μπάτλερ (2011: 20-21) αλλά ίσως αποδυναμώνοντας ή έστω κατακερματίζοντας ανθρώπινες ζωές, χωρίς να υπάρχει τόση προθετικότητα και τόση συνειδητότητα.

Πέρα από αυτό, όμως, υπάρχουν και περιπτώσεις επισφαλών ζωών οι οποίες δεν χρειάζεται να εκμηδενιστούν απλώς, αλλά επιπλέον η κυρίαρχη ιδεολογία επιδιώκει να τις αξιοποιήσει προς την κατεύθυνση της ικανοποίησης των αφηγημάτων και των στόχων της, γιατί οι επισφαλείς ζωές μπορούν να «αξιοποιηθούν» προς αυτή την κατεύθυνση όταν υπάρχει «ανάγκη». Επισφαλής μπορεί να είναι και η ζωή ενός κοινωνικού υποκειμένου που εφαρμόζει το αφήγημα ή μπορεί και να έχει πεποιθήση σε αυτό, κανονίζει τη συμπεριφορά του Άλλου και επιβάλλει πολιτικές, γιατί δεν έχει περιθώρια επιλογής και κυριαρχείται και το ίδιο από τις επισφαλείς συνθήκες της ζωής και της κοινωνίας του.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, η επισφάλεια είναι παρούσα ιδίως στις συμπεριφορές των κοινωνικών υποκειμένων εκείνων που ο έμφυλος Εαυτός τους δεν βιώνεται ως τέτοιος και δεν ταυτίζεται με τον σεξουαλικό τους Εαυτό. Όταν ο άνδρας ή η γυναίκα δεν υπακούει στις έμφυλες νόρμες της κοινότητάς του και ο τρόπος που εμφανίζεται στον δημόσιο χώρο δεν είναι ο κανονικός, αυτός δηλαδή που ρυθμίζεται από κανόνες, τότε η παρουσία του αποτελεί αντικείμενο πολιτικής διαχείρισης και δεν αναγνωρίζεται ως ένα πρόσωπο της κοινότητας. Αν επιμείνει στον Εαυτό του, δεν αποτελεί υποκείμενο της κοινότητας και επισύρει πάνω του εξουσιαστικές συμπεριφορές και συμπεριφορές βίας (Μπάτλερ 2011: 61). Συνεπώς ο ηγεμονικός λόγος ορίζει κανόνες των οποίων η τήρηση συνδέεται με την έμφυλη επιτελεστικότητα έτσι όπως την έχει ορίσει και οδηγήει στην επισφάλεια όσα κοινωνικά υποκείμενα

θέλουν να ζήσουν μια άλλη ζωή και να «εμμείνουν στο Είναι» τους (Μπάτλερ 2011: 63-65).

Στην περίπτωση που μελετάμε, η συμμόρφωση φαίνεται πως πραγματοποιείται όχι από ένα συνειδητοποιημένο ως προς την επιλογή του άτομο αλλά μέσα από επισφαλείς επιλογές και επιβολές ενός κυρίαρχου ηγεμονικού λόγου. Η ταύτιση με ένα φύλο ετεροκαθοριζόμενο και πιθανό, το οποίο παράγει την αντίθεση ανάμεσα στην έμφυλη και στη σεξουαλική συμπεριφορά, αναπαράγει στην υπό έρευνα περίπτωση την επισφάλεια, την πιθανότητα και την αποδόμηση του ίδιου του φύλου. Επιπλέον, δημιουργεί και τοποθετεί ταυτόχρονα ένα σώμα και μια ζωή στο όριο.¹² Το σώμα βρίσκεται ανάμεσα στο ανδρικό και στο γυναικείο και η ζωή καθορίζεται ως «ανδρική» και «γυναικεία» αντίστοιχα. Η Μπακιγιέ σύμφωνα με τον έμφυλό της Εαυτό συμπεριφέρεται ως γυναίκα, ενώ σύμφωνα με τον σεξουαλικό της Εαυτό συμπεριφέρεται ως άνδρας. Ως «γυναίκα» και ως «άνδρας», σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία της κοινότητάς της και σύμφωνα με αυτό που ο ηγεμονικός λόγος της κοινότητάς της θεωρεί ανδρισμό και γυναικότητα, ασφαλώς.

Η Μπακιγιέ ζει μια ζωή σε ένα σώμα που υφίσταται τη συμπερίληψη και τον αποκλεισμό ταυτόχρονα. Συμπεριλαμβάνεται στην κατηγορία των γυναικών και αποκλείεται από την κατηγορία των ανδρών, γιατί δεν αποτελεί ένα κοινωνικό υποκείμενο αλλά ένα κοινωνικό αντικείμενο, του οποίου η ενσωμάτωση και η αποσωμάτωση αποφασίζονται από την εξουσία της μητέρας. Η εξουσία αυτή είναι υπερκείμενη, αμείλικτη, απόλυτη και άκρως πολιτική.¹³ Είναι υπερκείμενη, γιατί δεν επιτρέπει τον αυτοκαθορισμό, την αυτοδιάθεση και πιθανόν την ενδεχομενικότητα και την παλινδρόμηση από την μια πλευρά του ορίου του σώματός στην άλλη. Είναι αμείλικτη, γιατί κατασκευάζει έμφυλες κατηγορίες και συλλογικούς και ατομικούς Εαυτούς, τους οποίους στη συνέχεια συμπεριλαμβάνει σε κάθε κοινωνική κατηγορία ή αποκλείει από αυτές.

Η συμπεριφορά, τα συναισθήματα και η επιτελεστικότητα του σώματος της Μπακιγιέ επιβεβαιώνουν πως η εξουσία που η μητέρα τής ασκεί και ο πατέρας ακολουθεί είναι απόλυτη, γιατί η Μπακιγιέ

12. Το όριο του βιολογικού σώματος παραπέμπουν σε επισφαλή σύνορα του κοινωνικού σώματος. Βλ. σχετικά Αθηνά Αθανασίου (2007). *Ζωή στο όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*. Αθήνα: Εκκρεμές, 115-118.

13. Βλ. Αθηνά Αθανασίου (2007), ό.π., 14-15, όπου αναφέρεται στον περιληπτικό αποκλεισμό ή στη συμπερίληψη διά του αποκλεισμού, μιλώντας για τη γυμνή ζωή και τον Giorgio Agamben.

φαίνεται πως ταυτίζεται με τον έμφυλο ρόλο που της δίδαξαν και είναι ενταγμένη στον συλλογικό Εαυτό που της επέβαλαν. Τελικά η εξουσία αυτή είναι πολιτική, γιατί με τη διαχείριση της ζωής της Μπακιγιέ επιβεβαιώνονται πρακτικές και στρατηγικές της κοινότητας που καθορίζουν τη συμπεριφορά όλων των κοινωνικών υποκειμένων.

Η Μπακιγιέ και η ιστορία της ζωής της

Η μάθηση ως μορφή κοινωνικής μίμησης και η συμμόρφωση με κοινωνικές νόρμες και κανόνες, σύμφωνα με τον Bourdieu, βρίσκουν εφαρμογή στο χαρακτηριστικό παράδειγμα εκμάθησης του κοινωνικού και ειδικότερα του έμφυλου ρόλου, της κατασκευής του έμφυλου Εαυτού, της Μπακιγιέ από την Ξάνθη. Η περίπτωση που αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας εργασίας αφορά τη γέννηση ενός μωρού με ακαθόριστο ή μάλλον διπλό φύλο, το οποίο ως παιδί και ως ενήλικας έχει υιοθετήσει τον γυναικείο ρόλο. Όπως διηγείται μια πληροφορήτριά μου, «η Μπακιγιέ όταν γεννήθηκε είχε και τα δύο γεννητικά όργανα». Η μητέρα αποφάσισε να «κάνει το παιδί κορίτσι», χωρίς να γνωρίζει ο πατέρας το θέμα που υπήρχε με το φύλο του παιδιού του. Στην παιδική της ηλικία η Μπακιγιέ πιεζόταν από τα κορίτσια και δελεαζόταν με χρήματα ή καραμέλες, για να τους δείξει τα ανδρικά γεννητικά της όργανα. Λίγα χρόνια αργότερα, στην εφηβεία, ένα βράδυ που έκαναν ποπρέλκα σ' ένα δωμάτιο, επιτέθηκε στα κορίτσια με φανερή ερωτική διάθεση και χρειάστηκε η επέμβαση ενός αγοριού, αδελφού του ενός κοριτσιού, για να τα σώσει από την Μπακιγιέ, που είχε «ανδρική δύναμη». Ποπρέλκα είναι το νυχτέρι και τον χειμώνα αποτελεί πολύ συχνή κοινωνική συναναστροφή για τις Λυγαριώτισσες, οι οποίες είναι μόνες στο σπίτι, καθώς οι άνδρες λείπουν στο καφενείο.

Ο πατέρας της τυχαία πληροφορήθηκε πως το παιδί του είχε αυτό το χαρακτηριστικό. Όταν ήταν δώδεκα χρονών, η Μπακιγιέ είχε ένα αυτοκινητικό δυστύχημα στο Δίστομο όπου ζούσαν τότε και έπρεπε να εγχειριστεί. Οι γιατροί που τη χειρουργήσαν κάλεσαν τον πατέρα και τον ενημέρωσαν σχετικά. Του είπαν ότι χρειαζόταν νέα εγχείρηση για να αφαιρεθεί το γυναικείο όργανο το οποίο «είχε ατονίσει». Ο πατέρας της Μπακιγιέ υποσχέθηκε πως θα κάνει την εγχείρηση μόλις το παιδί του ανάρρωνε και αφού εξασφάλιζε τα χρήματα για την επέμβαση, τα οποία μετά από λίγο καιρό απέκτησε αλλά δεν τα διέθεσε προς χάριν του παιδιού του. Τα ξόδεψε ο ίδιος αποκλειστικά για τον εαυτό του.

Συνεπώς ο πατέρας απεμπόλησε δύο φορές τη δυνατότητα που είχε να συμμετάσχει στην υπόθεση του παιδιού του. Ως εκ τούτου, η μητέρα επίσης δύο φορές επεμβαίνει και οριοθετεί αυτή τον έμφυλο Εαυτό του παιδιού της, επιδιώκοντας να διασφαλίσει τη ζωή του και να το προστατέψει από την επισφάλεια του φύλου του και την επισφάλεια της κοινωνικής δομής και των συμβόλων της, μέσα από τη διαδικασία του αποκλεισμού του πατέρα.

Η συμπεριφορά της μητέρας της Μπακιγιέ μπορεί να παραπέμπει στην ψυχαναλυτική θεωρία της διάκλεισης, ή του αποκλεισμού, σύμφωνα με την οποία έχει διακλειστεί η πατρική λειτουργία και ο πατέρας αποκλείεται από την οικογενειακή δομή ενώ απομένουν σε αυτήν η μητέρα και το παιδί (Maleval 2000). Επιπλέον, όμως, ο αποκλεισμός αυτός του πατέρα θυμίζει τον τρόπο λειτουργίας της μητρογραμμικής οικογένειας στα νησιά Τρομπριάν που μελέτησε ο Malinowski (1993). Εκεί ο πατέρας δεν έχει ούτε ασκεί επιρροή στα παιδιά του, γιατί αυτό αποτελεί ένα προνόμιο, μια εξουσία που έχει η οικογένεια της μητέρας, μέσω του αδελφού της.

Η πληροφορήτριά μου και άλλες γυναίκες από τη Λυγαριά πιστεύουν για την Μπακιγιέ πως είναι άνδρας αλλά την κάνουν παρέα γιατί «έμαθε να είναι γυναίκα και δεν μπορεί να κάνει διαφορετικά». Ως εκ τούτου, συμμετέχει στην κοινή προσευχή των γυναικών κατά το Ραμαζάνι, στα γεύματα των γυναικών στις θρησκευτικές τελετές και στους γάμους. Δεν διασχίζει την πλατεία του χωριού γιατί ντρέπεται τους άνδρες, ντύνεται με σαγιά και μαντίλα και φοβάται τον πατέρα όπως και οι αδελφές της. Μια φορά που σχίστηκε η παντόφλα της, δεν πήγαινε στο σπίτι από τον φόβο του ξύλου. Χρειάστηκε η ενθάρρυνση μιας γειτόνισσάς της και η επιμονή της πως δεν είναι δικό της το λάθος, για να αποφασίσει να γυρίσει στο σπίτι της. Όλοι στο χωριό απευθύνονται σ' αυτήν και, το σημαντικότερο, μιλούν γι' αυτήν σε γένοσ θηλυκό.

Τα διλήμματα και η επισφάλεια του φύλου

Για να παρακολουθήσουμε την ιστορία της Μπακιγιέ, πρέπει να δούμε τα διλήμματα στα οποία περιέρχονται τα κοινωνικά υποκείμενα από τη μια και την επισφάλεια που αυτά προκαλούν, σε ό,τι αφορά το σώμα και τη διαχείρισή του, από την άλλη. Διλήμματα που σχετίζονται με τον χρόνο, τον τόπο, τα habitus, τα συναισθήματα, το φύλο, την αντίληψη περί σεξουαλικότητας, την ιεραρχία. Σε ό,τι αφορά την Μπακι-

γιέ, πρόκειται για μια ξεκάθαρη κατασκευή του φύλου ανεξάρτητα από βιολογικούς προσδιορισμούς.¹⁴ Το διακύβευμα όμως στην παρούσα περίπτωση είναι ποιος ή ποια, για ποιους λόγους και με ποιο σκοπό συγκροτεί και διαχειρίζεται τα έμφυλα όρια και περιθώρια.

Η σεξουαλικότητα στην ελληνική κοινωνία είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη θεμελίωση και διατήρηση των πρακτικών, των κανονιστικών ρυθμίσεων και των στρατηγικών της κοινότητας, με σκοπό την επιβίωσή της, και αφορά την αναπαραγωγή, την ιεραρχία και τις εξουσιαστικές σχέσεις μέσα σε αυτήν ως μέρος της πολιτικής διαχείρισης της πραγματικότητας (Γκασούκα 2001: 151). Συνεπώς, καθώς η σεξουαλικότητα καθορίζεται με βάση τα βιολογικά χαρακτηριστικά του κάθε κοινωνικού υποκειμένου, ταυτίζεται με την ετεροφυλοφιλία και οποιαδήποτε άλλη συμπεριφορά θεωρείται παρεκκλίνουσα (Γιαννακόπουλος 2001: 171).

Ο χρόνος στον οποίο γεννήθηκε ένα παιδί και αποφασίστηκε το φύλο του, το οποίο βρισκόταν σε εκκρεμότητα με προφανή την ενδεχομενικότητα στον καθορισμό του, ήταν η δεκαετία του 1960. Η ανάπτυξή του ολοκληρώθηκε τη δεκαετία του 1970, οπότε βρέθηκε στην εφηβεία, περίοδο στη ζωή του ανθρώπου, κατά την οποία σημειώνεται η υιοθέτηση ενός ενδεχόμενου έμφυλου ρόλου. Η οικογένεια αυτό το χρονικό διάστημα βρισκόταν σε μια πόλη κοντά στην Αθήνα, αποκομμένη έως ένα σημείο από τον τόπο καταγωγής της. Ταυτόχρονα, όπως μου αφηγούνταν οι πληροφορητές μου που έμεναν στην ίδια πόλη κατά το ίδιο χρονικό διάστημα και κατάγονταν από το ίδιο και άλλα γειτονικά χωριά, δέχονταν επιρροές και υιοθετούσαν τρόπους συμπεριφοράς, από τον κοινωνικό τους περίγυρο, ο οποίος δεν είχε τα χαρακτηριστικά της δικής τους κοινότητας. Δεν ήταν αγροτικός, ανήκε στην εργατική τάξη και βρισκόταν πολύ κοντά στην πρωτεύουσα, δεχόμενος από αυτήν αστική κουλτούρα. Την εποχή εκείνη στην Ελλάδα, η σεξουαλική συμπεριφορά προσδιόριζε το φύλο και όχι τη σεξουαλικότητα του ατόμου, δομώντας την ιεραρχία μεταξύ άνδρα και γυναίκας ως ενεργητικού και παθητικού προσώπου αντιστοίχως.¹⁵

14. Βλ. Βασιλική Κράββα (2020), όπ.π., 146, όπου η συγγραφέας αναφέρει: «Το ανθρώπινο σώμα δεν νοείται απλά ως φυσικό σώμα με βιολογική υπόσταση, αλλά ως τύπος ενσωμάτωσης κοινωνικών και πολιτισμικών παραμέτρων. Άρα το σώμα είναι φυσικό και συνάμα κοινωνικό: η φυσική συμπεριφορά, η διατροφή, η καθαριότητα, η ανάπαυση, η κίνηση, το σεξ κτλ. είναι προϊόντα μάθησης και το σώμα μια εικόνα της κοινωνίας».

15. Βλ. Κώστας Γιαννακόπουλος, όπ.π., 171-172, για την ελληνική εκδοχή της gay κουλτούρας στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1970.

Στη Λυγαριά, οι άνδρες και οι γυναίκες εμπλέκονται σε ζητήματα φύλου,¹⁶ γόητρου,¹⁷ τιμής (Herzfeld 1998), οικονομικών σχέσεων¹⁸ και ελέγχου εξουσίας στον οικιακό χώρο.¹⁹ Οι μεγαλύτερες, κυρίως, γυναίκες, ως ρυθμίστριες της κανονικής συμπεριφοράς, ασκούν έλεγχο στη συμπεριφορά των νεότερων, η οποία πρέπει να είναι σύμφωνη με τους κανόνες και τις πρακτικές της κοινότητας (Davis 1997: 37). Οι γυναίκες, επίσης, είναι αυτές στις οποίες επαφίεται μια σειρά δράσεων που αναπαράγουν πολιτισμικά τις κοινωνίες. Οι δράσεις αυτές έρχονται, σε πολλές περιπτώσεις, σε αντίθεση με τους ρόλους των γυναικών²⁰, έτσι όπως αυτοί καθορίζονται από την κυρίαρχη ιδεολογία της

16. Η Φωτεινή Τσιμπιρίδου (2006). «Η γυναίκα στο Ισλάμ»: Μια κριτική ανθρωπολογική προσέγγιση. Στο Φωτεινή Τσιμπιρίδου (επιμ.), *Μουσουλμάνες της Ανατολής: Αναπαράστασεις, πολιτισμικές σημασίες και πολιτικές*. Αθήνα: Κριτική, 33-99 και 76-77, αναφέρεται στις έμφυλες σχέσεις που αναπτύσσονται στις πομακικές κοινότητες, υποστηρίζοντας πως η γυναικεία υπαγωγή στους άνδρες δεν υφίσταται και πως οι γυναικείοι ρόλοι διαθέτουν εξουσία.

17. Το γόητρο των γυναικών στους Πομάκους εξαρτάται από την αγνότητα, την παραγωγική και αναπαραγωγική ικανότητά τους και ανταναλλάται και επιβεβαιώνει και το ανδρικό γόητρο. Βλ. σχετικά, Αντιγόνη Δημάση & Παρθενόπη Κελτσίδου (2010-2017). Ο γάμος, οι μετασχηματισμοί και οι παραδοσιακές δομές σε ένα πομακικό χωριό. *Περί Θράκης*, Επιστημονική περιοδική έκδοση: Πακεθρά, 249-262. Ενώ για το αντίστροφο, την επιβεβαίωση δηλαδή του γυναικείου γόητρου μέσα από το ανδρικό, βλέπε Δήμητρα Γκέφου Μαδιανού (2006). «Στο πρόσωπο του άνδρα μου εμένα βλέπουν»: Το «δημόσιο» και το «ιδιωτικό» ως τόποι κατασκευής της έμφυλης ταυτότητας. Στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος»*. Ενοσιολογήσεις ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο. Αθήνα: Gutenberg, 111-182 και 148-154.

18. Η Σίβυλλα Δημητρίου-Κοτσώνη (2006). Καταναλωτικές πρακτικές και συλλογικές ταυτότητες. Στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος»*. Ενοσιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και στην Κύπρο. Αθήνα: Gutenberg, 305-342 και ειδικά 306-307, αναπαράγοντας αυτό που η Κοινωνική Ανθρωπολογία ορίζει για την οικονομία, αναφέρεται σ' αυτήν ως «διαπλοκή κοινωνικών και πολιτισμικών παραμέτρων», η οποία καθορίζεται από κοινωνικές σχέσεις βασισμένες σε πολιτισμικές κατηγοριοποιήσεις.

19. Οι Miki Suzuki Him & Ayşe Gündüz Hoşgör (2011). Reproductive practices: Kurdish women responding to patriarchy. *Women's Studies International Forum*, 34, 335-344, πραγματεύονται τη στάση των Κούρδων γυναικών απέναντι στις πατριαρχικές δομές της κοινότητάς τους και την προσπάθεια που καταβάλλουν για τον έλεγχο της αναπαραγωγικής διαδικασίας μέσα στην οικογένεια αλλά και άλλων οικιακών ζητημάτων.

20. Η J. DuBoulay (1986). Women – Images of Their Nature and Destiny in Rural Greece. In Jill Dubisch (ed.), *Gender & Power in Rural Greece*, Princeton: Princeton University Press, 139-168 και ειδικά 144-145, θεωρεί χαρακτηριστικό της γυναικότητας, την ύπαρξη σ' αυτήν δύο στοιχείων που ίσως ενέχουν κάποια αντίθεση της δομής και της δράσης, οι οποίες όμως πιθανόν να συνυπάρχουν με εναλλακτικό τρόπο.

κάθε κοινότητας. Επιπλέον, όταν οι άνδρες δεν συγκροτούν τον έμφυλο τους Εαυτό, σύμφωνα με τους κανόνες της κοινότητας, όταν υπονομεύουν το ανδρικό γόητρό τους, τότε η κοινότητα επιτρέπει στις γυναίκες να επέμβουν με όποιον τρόπο επιθυμούν.

Σε πολλές περιπτώσεις οι γυναίκες οδηγούνται σε συμπεριφορές βίας γιατί ανατρέπονται οι κανόνες και οι πρακτικές της κοινότητας. Για να διαφυλαχθούν αυτές οι δομές και η κανονικότητα, η κοινότητα επιτρέπει στις γυναίκες να υπερβούν τα χαρακτηριστικά του φύλου τους, με αποτέλεσμα να ανατραπούν κανόνες συμπεριφοράς (Κελτσίδου 2016: 104-106).

Ποιος έχει τη δύναμη και ποιος ασκεί τη βία

Στη Λυγαριά οι άνδρες είναι ανώτεροι ιεραρχικά, διαθέτουν εξουσία και την ασκούν, αρθρώνουν ηγεμονικό λόγο και έχουν κυρίαρχη θέση στην κοινότητα, με κυριαρχούμενες τις γυναίκες. Όταν όμως διαταράσσεται η κανονικότητα, όπως στην περίπτωση κατά την οποία ο ανδρισμός δεν συγκροτείται ή οι άνδρες δεν επιβεβαιώνουν για κάποιον λόγο το ανδρικό γόητρό τους και η κατασκευή του ανδρισμού δεν πραγματοποιείται με βάση το αξιακό σύστημα της κοινότητας, τότε οι κανόνες και οι ρόλοι ανατρέπονται. Υπονομεύονται οι δομές, ο έμφυλος Εαυτός των ανδρών και η κανονικότητα στην οικογένεια. Κατά συνέπεια διαταράσσεται η τάξη, αντιστρέφονται οι ρόλοι, η δύναμη παύει να αποτελεί στοιχείο του ανδρισμού· η γυναικεία δύναμη, η οποία υπάρχει ως δευτερεύον στοιχείο της γυναικότητας, αναδύεται με σκοπό να υποκαταστήσει και να αποκαταστήσει την μη κανονική συμπεριφορά των ανδρών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι γυναίκες να ασκούν βία στους άνδρες ή να οργανώνουν πρακτικές βίας και να καθοδηγούν σ' αυτές. Οι πρακτικές αυτές μπορεί να έχουν τη μορφή σωματικής βίας που φτάνει μέχρι τον φόνο, την εξαπάτηση ή την οικονομική εκμετάλλευση. Η βία που σ' αυτή την περίπτωση είναι έμφυλη προέρχεται από γυναίκες και κατευθύνεται σε άνδρες, οι οποίοι με τη συμπεριφορά τους ή με τα σωματοποιημένα χαρακτηριστικά τους έρχονται σε αντίθεση με το κανονικό (Κελτσίδου 2016). Συνεπώς, για ένα άτομο το οποίο βρίσκεται σε ένα καθεστώς εκκρεμότητας ή έμφυλης ενδεχομενικότητας, και δεδομένης της άποψης στην Ανθρωπολογία πως το «κοινωνικό φύλο είναι εγγενώς πολιτικό» (Connell 2006: 46), τότε η κατασκευή του ανδρισμού φαίνεται πιο ελέγξιμη και πιο αβέβαιη από την κατασκευή της γυναικότητας.

Είναι σημαντικό να προσέξει κανείς, σ' αυτή την περίπτωση καταφανούς υιοθέτησης γυναικείου ρόλου από ένα άτομο, από ποιον έχει αποφασιστεί και έχει διδαχθεί ο ρόλος αυτός. Την απόφαση, όπως έχει ήδη ειπωθεί, έχει πάρει η μητέρα, η οποία μόνη της, χωρίς καμιά ενημέρωση του πατέρα, έχει επιλέξει τον γυναικείο ρόλο. Ο πατέρας λίγα χρόνια αργότερα, έγκαιρα ακόμη, δεν έχει τη θέληση να επέμβει, αν και θα μπορούσε ή αδιαφορεί γιατί προφανώς δεν αισθάνεται ότι έχει την ευθύνη. Να αναφέρω ότι το ίδιο συνέβη και σε δύο παιδιά, συνομήλικα με την Μπακιγιέ, στον Αχνό, ένα διπλανό χωριό, τα οποία όμως, υποβλήθηκαν κατά την παιδική τους ηλικία σε ιατρική επέμβαση, διατηρώντας την ανδρική εκδοχή του Εαυτού, παντρεύτηκαν γυναίκες από το χωριό τους και ως έγγαμοι πλέον χαίρουν απόλυτης κοινωνικής αποδοχής. Στη Λυγαριά και στον Αχνό, ο γάμος αποτελεί σημαντική στρατηγική στην κατασκευή του φύλου και στην επιβεβαίωση του ανδρικού και του γυναικείου γοήτρου. Τα άτομα αυτά έγιναν αποδεκτά στον έμφυλο ρόλο τους, μέσα από τον γάμο αλλά και μέσα από αυτόν επιβεβαιώθηκε η ανδρική εμπειρία τους (Παπαταξιάρχης 1992: 61). Σημασία έχει το γεγονός πως η επιβεβαίωση αυτή ήρθε από την πλευρά των γυναικών τους, οι οποίες στον τομέα αυτόν ελέγχουν χωρίς να ελέγχονται. Συνεπώς για τους λόγους αυτούς η επιλογή του φύλου της Μπακιγιέ έγινε αποκλειστικά από τη μητέρα, γιατί και αυτή όπως και οι άλλες γυναίκες ελέγχουν την κοινωνική ευταξία, την κανονικότητα στην έμφυλη συμπεριφορά, τη σεξουαλική συμπεριφορά των ανδρών και γενικά την αδιατάρακτη υπαγωγή των κοινωνικών υποκειμένων στις κανονιστικές ρυθμίσεις της κοινότητας. Η πρακτική αυτή επιτελεί δομοποιητικό ρόλο μέσα στην κοινότητα και αποτελεί στρατηγική της.

Επιπλέον, μπορεί να υποθέσει κάποιος πως η επιλογή του συγκεκριμένου φύλου έγινε διότι ο ζωντικός χώρος και ο χώρος δράσης του είναι περιορισμένος, ιδιωτικός και κλειστός, με αποτέλεσμα την εύκολη κάλυψη ατελειών στην επιτέλεση του γυναικείου ρόλου. Οι γυναίκες, καθώς είναι περιορισμένες μέσα στον οικιακό χώρο αλλά και ενδυματολογικά από τον φερετζέ και το ντουλμπέν, ενώ η δράση τους είναι αυστηρά οριοθετημένη, ώστε να μιλούμε για έναν ιδιωτικό χώρο δράσης και έξω από τον χώρο του σπιτιού, καλύπτουν τα χαρακτηριστικά του φύλου τους με τρόπο που το συγκεκριμένο παιδί μιας γυναίκας θα μπορεί να είναι και να αισθάνεται προστατευμένο. Στον δημόσιο χώρο, ο οποίος είναι ο χώρος δράσης των ανδρών, η έμφυλη συμπεριφορά ελέγχεται και επιβεβαιώνεται εάν υπόκειται στις έμφυλες νόρμες που ο κυρίαρχος λόγος καθορίζει (Μπάτλερ 2011: 61).

Όμως θεωρώ πως ο λόγος αυτός μόνο προσθετικά λειτουργεί στην πραγματική αιτία της απόφασης της μητέρας, που είναι η βεβαιότητα της πραγματικής άφωνης δύναμης (Friedl 1962, Friedl 1986) των γυναικών μέσα στην κοινωνία τους. Οι άνδρες είναι υπερβολικά ευάλωτοι σε σεξουαλικά υπονοούμενα που αφορούν τον ανδρισμό τους και δεν έχουν τη δύναμη να τα αντιπαρέλθουν, ενώ υπακούουν σε έναν κώδικα τιμής που τον επιβεβαιώνει. Αντίθετα, οι γυναίκες δεν είναι υποχρεωμένες να αποδείξουν και τους απαγορεύεται, με έναν αυστηρότατο αντίστοιχο κώδικα τιμής, να επιδείξουν τη σεξουαλικότητά τους. Αυτή ακριβώς η διαφορά τοποθετεί τις γυναίκες σε πλεονεκτικότερη θέση έναντι των ανδρών και οργανώνει έναν κώδικα τιμής και ντροπής υπό τον έλεγχο των γυναικών, δίνοντάς τους μάλιστα τη δύναμη του αμείλικτου ελέγχου και της επιβεβαίωσης της σεξουαλικότητάς τους, άρα και της επιβεβαίωσης του ανδρικού γοήτρου, έστω και άφωνα (Bourdieu 1977).

Θέλοντας να προστατέψει το παιδί της και να μην το υποβάλει σε συνεχή έλεγχο, το έθεσε σ' έναν έμφυλο ρόλο που θα του έδινε τα εφόδια να τον υιοθετήσει σωστά ή όσο το δυνατόν πληρέστερα. Από την άλλη πλευρά ο πατέρας, για τους ίδιους ίσως λόγους, έχοντας επίγνωση της δύναμης των γυναικών, δεν επεδίωξε την αλλαγή των πραγμάτων. Πιθανότερο όμως είναι η αιτία να βρίσκεται στην αναγνωρισμένη δύναμη των γυναικών να επιβάλλουν τον ρόλο τους, τη γυναικότητά τους και τον έμφυλο Εαυτό τους. Έτσι θεώρησε μάταιη την προσπάθεια αλλαγής των πραγμάτων, του γενετικού δηλαδή ρόλου του παιδιού, γιατί αυτό θα τον έφερνε σε σύγκρουση κατά πρώτον με τη μητέρα του παιδιού αλλά και στη συνέχεια με αυτό που γνώριζε κατά βάθος, ότι είναι πιο συμφέρον για το παιδί του να υιοθετήσει τον γυναικείο ρόλο. Σε κάθε άλλη περίπτωση, θα το εξέθετε στον συνεχή και για μακρύ χρονικό διάστημα έλεγχο της κοινότητας και στην απαίτηση να αποδεικνύει έμπρακτα πως ορθά έχει υιοθετήσει τον ανδρικό ρόλο. Θα όφειλε συνεχώς να επιβεβαιώνει πως η συγκεκριμένη έμφυλη επιλογή είναι επιτυχής και ταυτόσημη με τη σεξουαλική του συμπεριφορά.

Βεβαίως με τη συγκεκριμένη, τελική επιλογή των γονιών, η αδυναμία σύναψης γάμου έχει καταστήσει το άτομο περιθωριακό μέλος της κοινότητας. Το πιθανότερο όμως είναι πως βάρυνε η σκέψη πως ο έλεγχος της παράβασης της γαμηλιότητας των Λυγαριωτών θα αντιμετωπιστεί ευκολότερα από ό,τι, στην άλλη περίπτωση, ο έλεγχος και η αδυναμία επιβεβαίωσης του ανδρικού γοήτρου.

Η τελική οπτική

Συμπερασματικά, η επιλογή του φύλου ενός κοινωνικού υποκειμένου έγινε από ένα άλλο κοινωνικό υποκείμενο που είχε τη δύναμη να την επιβάλει, την αποφάσισε με σκοπό την προστασία του πρώτου και την ένταξή του σε μια περισσότερο «κανονική συμπεριφορά». Μέσα από τη δομημένη αντίθεση μεταξύ των ανδρών και των γυναικών επιχειρείται η υπέρβαση προφανών χαρακτηριστικών του βιολογικού φύλου και η υιοθέτηση του κοινωνικού φύλου που θα εξασφαλίσει την κανονικότητα στην έμφυλη συμπεριφορά, θα αποτρέψει μη κανονικές συμπεριφορές και θα αντιμετωπίσει τις πρακτικές ελέγχου της κοινωνικής ευταξίας. Τελικά, τα κοινωνικά υποκείμενα, που διαθέτουν εξουσία και την ασκούν, που αρθρώνουν ηγεμονικό λόγο και έχουν κυρίαρχη θέση στην κοινότητα, αδυνατούν να επέμβουν και κυριαρχούνται από τα κυριαρχούμενα.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Altman, Dennis (1996). Rupture or continuity? the internationalization of gay identities. In *Social Text*, 48, 77-94.
- Athanasiou, Athena, Hantzaroula, Pothiti & Yannakopoulos, Kostas (2008). Towards a New Epistemology: The Affective Turn. *Ιστορεΐν*, 8, 5-16.
- Bourdieu, Pierre (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre (2006). *Η αίσθηση της πρακτικής*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Brown, Penelope, & Jordanova, L. J. (1982). Oppressive dichotomies: the nature/culture debate. In the Cambridge Women's Studies Group (ed.), *Women in Society*. London: Virago, 224-241.
- Butler, Judith (1987). Variations on sex and Gender: Beauvoir, Witting and Foucault. In S. Benhabid & D. Cornell (Eds), *Feminism as Critique: Essays on the Politics of Gender in Late-Capitalist Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Butler, Judith (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Campbell, J.K. (1964). *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*. Oxford: Oxford University Press.
- Davidson, Joyce, Bondi, Liz & Smith, Mick (2007). *Emotional Geographies*. Ashgate Publishing Limited.

- Davis Yuval, Nira (1997). *Gender and Nation*. London: SAGA Publication Ltd.
- Du Boulay, Juliet (1974). *Portrait of a Greek mountain village*. Oxford: Clarendon Press.
- DuBoulay, J. (1986). Women—Images of Their Nature and Destiny in Rural Greece. In Jill Dubisch (ed.), *Gender & Power in Rural Greece*. Princeton: Princeton University Press, 139-168.
- Dubisch, Jill (1986). Introduction. In Jill Dubisch (ed.), *Gender & Power in Rural Greece*. Princeton: Princeton University Press, 3-41.
- Dubisch, Jill (1986a). Culture Enters through the Kitchen: Women, Food, and Social Boundaries of Modern Greece. In Jill Dubisch (ed.), *Gender & Power in Rural Greece*. Princeton: Princeton University Press, 195-214.
- Fischer, H. Agneta (ed.) (2000). *Gender and emotion: social psychological perspectives*. Cambridge University Press.
- Friedl, Ernestine (1962). *Vasilika: A Village in Modern Greece*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Friedl, Ernestine (1986). The Position of women: Appearance and Reality. In Jill Dubisch (ed.), *Gender & Power in Rural Greece*, 42-52. Princeton: Princeton University Press.
- Gatens, Moira (1983). A Critique of the Sex/Gender Distinction. In Judith Allen & Paul Patton (eds), *Beyond Marxism? Interventions After Marx*. Intervention, 142-161.
- Geertz, Clifford (1973). *The Interpretation of Cultures*. London: Fontana Press.
- Herzfeld, Michael (1986). Within and Without: The Category of “female” in the Ethnography of Modern Greece. In Jill Dubisch (ed.), *Gender & Power in Rural Greece*. Princeton: Princeton University Press, 215-233.
- Him, Suzuki Miki, & Hoşgör Gündüz, Ayşe (2011). Reproductive practices: Kurdish women responding to patriarchy. *Women’s Studies International Forum*, 34, 335-344.
- Jackson, Peter (1997). Kathoey < Gay < Man: The Historical Emergence of Gay Male Identity in Thailand. In Lenore Manderson & Margaret Jolly (eds), *Sites of Desire, Economies of Pleasure: Sexualities in Asia and the Pacific*. Chicago: University of Chicago Press.
- Klein, Alan (1993). *Little Big Men: Bodybuilding Subculture and Gender Construction*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Kirk, David (1993). *The Body, Schooling and Culture*. Geelong, Vic.: Deakin University Press.
- Lorber, Judith (1994). *Paradoxes of Gender*. New Haven: Yale University Press.
- Lutz, Catherine & White, M. Geoffrey (1986). The Anthropology of Emotions. *Annual Review of Anthropology*, 15, 405-436.
- Maccoby, Eleanor E. & Jacklyn, Carol Nagy (1975). *The Psychology of Sex Differences*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Maleval, Jean-Claude (2000). *La forclusion du Nom-du-Père*. Paris: Seuil.
- Mead, Margaret (1935). *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. New York: W. Morrow and Co.

- Ortner, S. B. (1974). Is Female to Male as Nature is to Culture. In M. Z. Rosaldo & L. Lamphere (eds), *Woman, Culture and Society*. Stanford: Stanford University Press, 67-87.
- Parker, Richard (2009). *Bodies, Pleasures, and Passions: Sexual Culture in Contemporary Brazil*. Vanderbilt University Press.
- Parsons, T. (1955). *Eléments pour une sociologie de l' action*. Paris: Plon.
- Parsons, T. & Bales, R. (1955). *Family, Socialization and Interaction Process*. Glencoe: The Free Press.
- Rosaldo, M.Z. (1974). Woman, Culture and Society: A Theoretical Overview. In M.Z. Rosaldo & L. Lamphere (eds), *Woman, Culture and Society*. Stanford: Stanford University Press, 17-42.
- Rubin, Gayle (1975). The Traffic in Women: Notes on the Political Economy of Sex. In R. Rapp Reiter (ed.), *Toward an Anthropology of Women*. New York: Monthly Review Press, 157-210.

Ελληνόγλωσση

- Αθανασίου, Αθηνά (2007). *Ζωή στο όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Αθανασίου, Αθηνά (επιμ.) (2011). *Επιτελεστικότητα και επισφάλεια. Η Τζούντιθ Μπάτλερ στην Αθήνα*. Αθήνα: Νήσος.
- Αθανασίου, Αθηνά (2011). Το φύλο και η σεξουαλικότητα στους λόγους και τις πρακτικές της βιο-επιστήμης: Επιστημολογίες και τεχνολογίες του έμφυλου σώματος. Στο Βενετία Καντσά, Βασιλική Μουτάφη, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 227-34.
- Αστρινάκη, Ράνια (2011). Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του φύλου: Μια επισκόπηση. Στο Βενετία Καντσά, Βασιλική Μουτάφη, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 17-127.
- Γιαννακόπουλος, Κώστας (2001). Ανδρική ταυτότητα, σώμα και ομόφυλες σχέσεις. Μια προσέγγιση του φύλου και της σεξουαλικότητας. Στο Σωτήρης Δημητρίου (επιμ.), *Ανθρωπολογία των φύλων*. Αθήνα: Σαββάλας, 162-174.
- Γκασούκα, Μαρία (2001). Εξουσία, ιερότητα και βία: Όψεις της σεξουαλικότητας. Στο Σωτήρης Δημητρίου (επιμ.), *Ανθρωπολογία των φύλων*. Αθήνα: Σαββάλας, 149-160.
- Γκέφου Μαδιανού, Δήμητρα (2006). «Στο πρόσωπο του άνδρα μου εμένα βλέπουν»: Το «δημόσιο» και το «ιδιωτικό» ως τόποι κατασκευής της έμφυλης ταυτότητας. Στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Εαυτός και Άλλος». Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*. Αθήνα: Gutenberg, 111-182.
- Connell, R. W. (2006). Το κοινωνικό φύλο. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Cowan, Jane (1998). *Η πολιτική του σώματος. Χορός και κοινωνικότητα στη βόρεια Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Δημάση, Αντιγόνη & Κελτσιδου, Παρθενόπη (2010-2017). Ο γάμος, οι μετασχηματισμοί και οι παραδοσιακές δομές σε ένα πομακικό χωριό. *Περί Θράκης*, Επιστημονική περιοδική έκδοση: ΠΑΚΕΘΡΑ, 249-262.
- Δημητρίου, Σωτήρης (2001). Εισαγωγή. Στο Σωτήρης Δημητρίου (επιμ.), *Ανθρωπολογία των φύλων*. Αθήνα: Σαββάλας, 7-18.
- Δημητρίου-Κοτσώνη, Σίβυλλα (2006). Καταναλωτικές πρακτικές και συλλογικές ταυτότητες. Στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος»*. *Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και στην Κύπρο*. Αθήνα: Gutenberg, 305-342.
- Dubisch, Jill (1992). Κοινωνικό φύλο, συγγένεια και θρησκεία: Αναπλάθοντας την ανθρωπολογία της Ελλάδας. Στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*. *Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης, 99-126
- Herzfeld, Michael (1998). *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη. Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κέλι, Τζόουν (1997). Η κοινωνική σχέση των φύλων. Μεθοδολογικές επιπτώσεις της ιστορίας των γυναικών. Στο Έφη Αβδελά & Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 121-147.
- Κελτσιδου, Παρθενόπη (2016). *Η έμφυλη διάσταση της βίας: ιστορίες βίας και ταυτότητων στους Πομάκους της Ξάνθης (πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα)*. Μεταπτυχιακή διατριβή.
- Κράββα, Βασιλική (2020). *Καταναλώνοντας τον πολιτισμό: Διαδρομές κατανάλωσης, ιστορίες τροφής και στέρησης*. Αθήνα: Πατάκης.
- Κράββα, Βασιλική (2021). *Ιστορίες επισφαλών βίων, γεωγραφίες στέρησης: Οι προνοιακές δομές του δήμου Θεσσαλονίκης και η χαρτογράφηση της πόλης των οικείων-«άλλων»*. Πρακτικά Συνεδρίου, υπό έκδοση.
- Μακρυνιώτη, Δήμητρα (επιμ.) (2004). *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Νήσος.
- Μαλινόφσκι, Μπρονισλάβ (1993). *Σεξουαλικότητα και καταπίεση στην πρωτόγονη κοινωνία*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μπένετ, Τζούντιθ Μ. (1997). Φεμινισμός και ιστορία. Στο Έφη Αβδελά & Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 373-410.
- Μπάτλερ, Τζούντιθ (2008). *Σώματα με σημασία. Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Μπεοπούλου, Ιωάννα (1992). Όταν οι άνδρες ταξιδεύουν: Χώροι συνάντησης και διαχωρισμού των δύο φύλων. Στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*. *Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης, 193-207.
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος (1992). Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης Ελλάδας. Στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*. *Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης, 11-98.

- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος (1992α). Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό. Στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης, 209-250.
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος (1997). Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας. *Τοπικά β*, 197-216.
- Τσιμπιρίδου, Φωτεινή (2006). «Η γυναίκα στο Ισλάμ»: Μια κριτική ανθρωπολογική προσέγγιση. Στο Φωτεινή Τσιμπιρίδου (επιμ.), *«Μουσουλμάνες της Ανατολής»: Αναπαραστάσεις, πολιτισμικές σημασίες και πολιτικές*. Αθήνα: Κριτική, 33-99.

Διωκόμενη γονεϊκότητα. Θεσμική αμφισβήτηση του πατρικού ρόλου μετά τη διάζευξη στο ελληνικό παράδειγμα

ΜΑΝΟΣ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ* – ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΚΟΥΒΕΡΗΣ**

Εισαγωγή

«Ο ΑΝΗΡ είναι ή κεφαλή τής οικογένειας και αποφασίζει περί παντός ό,τι αφορά τον συζυγικόν βίον». Το παραπάνω απόσπασμα δεν ανήκει σε κάποιο θρησκευτικό εδάφιο, αλλά αποτελεί εμβληματική διάταξη (άρθρο 1387) του Ελληνικού Οικογενειακού Δικαίου η οποία και ήταν σε ισχύ μέχρι το 1983. Η εν λόγω νομοθετική αφήγηση συμπληρώνεται από τη ρύθμιση προίκας διά της οποίας προσδιοριζόταν προγραμματικό συμφωνητικό, καθώς η γυναίκα όφειλε να παρέχει στον άνδρα παρουσία «προς ανακούφισιν των βαρών του γάμου». Ωστόσο, ο πλέον γλαφυρός/κακοποιητικός όρος που χρησιμοποίησε ο νομοθέτης του παρελθόντος κατά της γυναικείας/μητρικής υπόστασης ήταν αυτός της «πατρικής εξουσίας», η οποία και δεχόταν αδιαπραγμάτευτα την αποκλειστική/συντριπτική γονεϊκή κυριαρχία του άνδρα: Ο εκάστοτε πατέρας αναγνωριζόταν ως ο μόνος κατάλληλος και δικαιπρακτικά αρμόδιος για τη διαπαιδαγώγηση και ανατροφή των τέκνων, καθώς ουδεμία απόφαση μπορούσε να ληφθεί άνευ της συναίνεσής του, ενώ ο ίδιος δεν έδινε κανένα λογαριασμό για τις καθημερινές γονεϊκές πράξεις και παραλείψεις του. Χαρακτηριστικό δείγμα της παρελθούσας νομολογίας αποτελεί η υπ' αριθμ. 79/1982 απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου

* Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, maspyridakis@gmail.com

** Δρ Ανθρωπολογίας, Κέντρο Κοινωνικής Πρόνοιας Κεντρικής Μακεδονίας, panagiotisgkouveris@gmail.com

Λειβαδιάς η οποία περιλαμβάνει αυτολεξεί τον παρακάτω ισχυρισμό: «Η επιμέλεια του προσώπου του ανηλίκου τέκνου ανήκει εις τον πατέρα ως παρεπόμενον της πατρικής εξουσίας, η οποία, μη υιοθετηθέντος εισέτι παρ' ημίν του συστήματος της λεγομένης γονικής εξουσίας, επιφυλάσσεται εις μόνον τον πατέρα, οφείλοντα απλώς ως εκ της συγκληρώσεως του συζυγικού βίου να καθιστά την μητέρα κοινωνόν των απόψεων του και να ζητή την γνώμην αυτής προ πάσης αποφάσεως αφορώσης εις το κοινόν τέκνον».

Ο κυρίαρχος δικαιοκός λόγος έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1980 “υποκλινόταν στον άνδρα αφέντη” και εγκλώβιζε τη γυναίκα διάδικο σε μια βέβαιη και διαρκή γονεϊκή/συζυγική επισφάλεια. Ωστόσο, η ίδια η κοινωνία είχε πλέον διαφορετική άποψη: η νεαρή σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση (ΠΑΣΟΚ), εκφράζοντας το κοινωνικό αίτημα για σαρωτικές αλλαγές υπέρ της ισότητας των φύλων, επιχείρησε την υπέρβαση εκσυγχρονίζοντας το οικογενειακό δίκαιο με τον Νόμο 1329/1983. Ριζοσπαστικές αλλαγές προμηνύουν και εδραιώνουν έδαφος ισότητας στις σχέσεις μεταξύ συζύγων και ενώπιον του γονεϊκού τους ρόλου. Ενδεικτικά:

- Καταργείται ο θεσμός της προίκας.
- Καταργείται η ποινικοποίηση της μοιχείας και η ακόλουθη αυτόφωρη διαδικασία.
- Παύουν να θεωρούνται νόθα τα τέκνα που γεννήθηκαν εντός πολιτικών γάμων.
- Αναγνωρίζεται δικαίωμα ελεύθερης επιλογής επωνύμου.
- Το όριο πλήρους δικαιοπρακτικής ικανότητας (ενηλικίωσης) μειώνεται από τα 21 στα 18 έτη.
- Καταργείται η «πατρική εξουσία», ενώ πλέον ο άνδρας και η γυναίκα αναγνωρίζονται ως ισότιμοι φορείς της «γονικής μέριμνας».

Ο νέος αστικός κώδικας καθιστά το ανήλικο τέκνο ελεύθερο από την αποκλειστική παιδαγωγική ή αντιπαιδαγωγική εξουσία του πατέρα (*patria potestas*) και το αναγνωρίζει ως φορέα δικαιωμάτων για τη διασφάλιση των οποίων είναι υπόχρεοι και υπόλογοι αμφότεροι οι γονείς. Την ανωτέρω συλλογιστική θεραπεύει η έννοια της *γονικής μέριμνας* —έναντι της πατρικής εξουσίας— η οποία λειτουργεί ως καθήκον και δικαίωμα τόσο του πατέρα όσο και της μητέρας (Κουτσούκου 2009: 130). Είναι πλέον προφανής η πρόθεση του νομοθέτη να θεμελιώσει τη συνταγματική αρχή της ισότητας των φύλων διά της ενεργού συμμε-

τοχής των γονέων στην ανατροφή, την προστασία και την καθοδήγηση του τέκνου τους. Ειδικότερα στο άρθρο 1511 ορίζεται: «Κάθε απόφαση δικαστηρίου πρέπει να αποβλέπει στο συμφέρον του τέκνου, να σέβεται την ισότητα μεταξύ των γονέων και να μην κάνει διακρίσεις εξαιτίας του φύλου».

Ωστόσο σήμερα, και ενώ πλέον ο κώδικας συμπληρώνει την τέταρτη δεκαετία νομολογιακού βίου, υφίσταται μια συντονισμένη, επίμονη και μακρόχρονη διαμαρτυρία από ομάδες γονέων (κυρίως πατεράδων) που ισχυρίζονται ότι εν τοις πράγμασι απειλείται/εξαφανίζεται ο ρόλος της ανδρικής γονεϊκότητας (πατρότητα) μετά τη διάσταση ή το διαζύγιο.¹ Στην παρούσα προσπάθεια θα επιχειρήσουμε μια κριτική προσέγγιση της σημερινής γονεϊκής «ευθραυστότητας» έτσι όπως βιώνεται διά των πράξεων ή παραλείψεων του κυρίαρχου δικαιοτικού λόγου ενώπιον της ενδοοικογενειακής σύγκρουσης.

Η επιμέλεια στη μητέρα

«Θέλουν ισότητα, έτσι; Τι σημαίνει ισότητα; Σημαίνει στα δύο. Σημαίνει χωρίζουμε και έχουμε το παιδί λίγο εγώ, λίγο εσύ. Σημαίνει μια εβδομάδα εγώ, μια εσύ. Ή τέλος πάντων ένα μήνα εγώ ένα μήνα εσύ. Εγώ τώρα που σου μιλάω βλέπω το παιδί μου μία μέρα κάθε δυο εβδομάδες. Πρόσεξε τι λέω. Λέω βλέπω. Το παιδί μεγαλώνει με τη μάνα του και βλέπει τον πατέρα του. Ένα Σάββατο κάθε δυο εβδομάδες. Ξέρεις τι μου είχε πει η δικαστίνα; Μου λέει: “Και γιατί, κύριε, θέλετε συνεπιμέλεια; Έχει κάνα πρόβλημα η μάνα και θέλετε συνεπιμέλεια; Εγώ μια χαρά τη βλέπω”. Κατάλαβες; Δηλαδή για να βλέπω εγώ το

1. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους πλέον ενεργούς γονεϊκούς συλλόγους/ομάδες γύρω από τη διεκδίκηση της κοινής γονεϊκής ανατροφής: ΣΥΓΓΑΠΑ (Σύλλογος για την Ανδρική και Πατρική Αξιοπρέπεια), διατηρεί την έδρα του στη Θεσσαλονίκη και συγκροτήθηκε ήδη από το 2004· ΓΟΝΙΣ (φορέας κοινωνικής φροντίδας για τη Γονεϊκή Ισότητα), ιδρύθηκε το 2006 διατηρώντας τις κύριες δράσεις του στην Αθήνα· Ελληνικό Συμβούλιο Κοινής Ανατροφής (γνωστό και ως σύλλογος Συνεπιμέλεια), ιδρύθηκε το 2016 και αποτελεί το ελληνικό τμήμα του διεθνούς επιστημονικού κινήματος International Council of Shared Parenting· Ενεργοί Μπαμπάδες για τα Δικαιώματα του Παιδιού, ο πλέον πρόσφατος σύλλογος (Απρίλιος του 2020), ξεκίνησε ως κίνημα στα ψηφιακά μέσα κοινωνικής δικτύωσης με αίτημα την άμεση αλλαγή του οικογενειακού δικαίου και τη νομοθετική θεμελίωση της κοινής ανατροφής, πλέον έχει συγχροτηθεί ως αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία. Αφορμή για το παρόν άρθρο υπήρξε η συμμετοχική παρατήρηση στον ΣΥΓΓΑΠΑ στο πλαίσιο εθνογραφικής μελέτης κατά τα έτη 2013-2014 (βλ. Σπυριδάκης & Γκούβερης, 2012, 2018, 2019).

παιδί μου παραπάνω πρέπει να έχει πρόβλημα η μάνα. Αυτό ούτε συνεπιμέλεια είναι ούτε ισότητα. Αυτό είναι γάμησέ τα. Να εύχεσαι δηλαδή να είναι η μάνα προβληματική για να βλέπεις το παιδί σου» (Γιάννης, 47 ετών, εκπαιδευτικός, πατέρας πεντάχρονης κόρης).

Στο παραπάνω παράδειγμα ο Γιάννης (συνομιλητής) εκφράζει μια έντονη διαμαρτυρία η οποία εκκινεί από μια λογιστική διαχείριση της ισότητας. Ισχυρίζεται πως η ισότητα θα έπρεπε να λογίζεται ως ισοκατανομή. Ιδίως στην περίπτωση της ανατροφής ενός τέκνου διαζευγμένων γονέων, ορθολογική φαίνεται η αθροιστικά ισότιμη χρονική παρουσία του παιδιού ενώπιον του κάθε γονέα. Ωστόσο, το αίτημά του συνεχίζει ως ένα αίτημα αδυναμίας/παρεμπόδισης ανατροφής, καθώς προβάλλει τον εαυτό του ως έναν κατ' ανάγκη επισκέπτη του παιδιού και όχι ως εμπλεκόμενο και καθοριστικό πρόσωπο αναφοράς στην καθημερινότητα της κόρης του: («βλέπω το παιδί» έναντι του «μεγαλώνω το παιδί»). Το αίτημα για χρονική ισότητα καταλήγει ως αίτημα προσβασιμότητας στο δικαίωμα ανατροφής/δεσμού προς το παιδί. Το παράδειγμα του Γιάννη δεν αποτελεί την εξαίρεση.

Στο ελληνικό δίκαιο, έπειτα από τη γονεϊκή διάσταση/διαζύγιο, ο δικαστής καλείται να αποφασίσει για τη μέριμνα και την επιμέλεια του/των ανηλίκου/ων. Η γονική μέριμνα αποτελεί καθήκον και δικαίωμα των γονέων και δεν αφαιρείται παρά μόνο αν διαπιστωθεί κακή άσκηση του γονεϊκού λειτουργήματος (π.χ. κακοποίηση, έκθεση, παραμέληση). Ο ορισμός της μέριμνας περιλαμβάνει την επιμέλεια του ανηλίκου, τη διοίκηση της περιουσίας και την εκπροσώπησή του σε κάθε δικαιοπραξία/δίκη που αφορά το ίδιο ή την περιουσία του. Ειδικότερα η επιμέλεια ενός παιδιού περιλαμβάνει την ανατροφή, την επίβλεψη, τη μόρφωση, την εκπαίδευση καθώς και τον προσδιορισμό του τόπου διαμονής. Σε περίπτωση διαζυγίου/διάστασης στην Ελλάδα έχει επικρατήσει καθολικά το μοντέλο της μονογονεϊκής επιμέλειας. Η γονική μέριμνα εξακολουθεί να ασκείται από κοινού (και από τους δύο γονείς), ενώ η επιμέλεια ανατίθεται αποκλειστικά στον έναν γονέα. Αποτελεί πλέον νομολογιακό ελληνικό έθιμο η απόδοση της επιμέλειας αποκλειστικά στο πρόσωπο της μητέρας, ενώ ο πατέρας αρκείται στο «πτωχό δικαίωμα» της οριζόμενης επικοινωνίας. Έδαφος τεκμηρίωσης των δικαστικών αποφάσεων βρίσκεται στο προβεβλημένο δόγμα της μητρικής βιοκοινωνικής υπεροχής το οποίο χρησιμοποιείται ιδίως για παιδιά νηπιακής ηλικίας (Παπαρηγόπουλος 2017) (Απόφαση 39155/2009 ΜοΠρΘεσ): «έχουν ανάγκη της μητρικής στοργής και ιδιαίτερων προτιμήσεων».

Σχετική έρευνα του Πανεπιστημίου Πειραιά (Παραβάντης 2014) ήλεγξε στατιστικά το σύνολο των ειδικότερων αποφάσεων του Πρωτοδικείου Αθηνών (Διαδικασία Διατροφών) για το έτος 2007. Από τις 810 περιπτώσεις η επιμέλεια αποδόθηκε στη μητέρα στις 746 των περιπτώσεων, ενώ στον πατέρα μόλις σε 58. Στις λιγοστές περιπτώσεις όπου ο πατέρας απέσπασε την επιμέλεια παρατηρήθηκαν ακραίες συνθήκες προφανούς μητρικής ακαταλληλότητας (π.χ. εγκατάλειψη ανηλίκων ή/και χρήση ουσιών).

«Εντάξει, έχω τη μέριμνα, ε και; Δηλαδή τι να την κάνω; Άμα δεν μπορώ να καληνυχτίσω το παιδί μου; Άμα δεν μπορώ να φάω μαζί του το μεσημέρι, τι σκατά να την κάνω τη μέριμνα; Στην Ελλάδα είναι όλα ή τίποτα. Έχεις την επιμέλεια... έχεις το παιδί, το σκρίνιο και διατροφή. Δεν έχεις την επιμέλεια, δεν έχεις τίποτα. Έχεις μουνί, πήρες την επιμέλεια, έτσι πάει. Γεννάς; πήρες την επιμέλεια, έτσι πάει. Να σ' το εξηγήσω δηλαδή. Η μέριμνα είναι αν το παιδί σου έχει χρήματα ή περιουσία ή του έχει αφήσει κάνα οικόπεδο ο παππούς του, ή τίποτα τέτοιο. Αυτά δεν έχουν σημασία. Παιδί είναι, είναι δυνατόν να έχει περιουσία; Σημασία έχει η επιμέλεια» (Νίκος, στρατιωτικός, 43 ετών, πατέρας ενήλικου πλέον γιου).

Στην παραπάνω αφήγηση ο Νίκος απαξιώνει την έννοια της μέριμνας καθώς δεν του προσφέρει το καθημερινό βίωμα της γονεϊκότητας. Η παράλληλη λειτουργία της μέριμνας και της επιμέλειας προσδίδει μια φαινομενική προοπτική ισότητας στην ενδοοικογενειακή νομολογία (αμφότεροι οι γονείς διατηρούν τη μέριμνα), επιβάλλοντας ωστόσο μια εν τω βάθει ανισότητα καθώς στερεί ολοκληρωτικά τον έναν γονέα από την καθημερινότητα του παιδιού. Παρακάτω θα αναζητήσουμε περαιτέρω εκφάνσεις του φαινομένου της αποκλειστικής επιμέλειας έτσι όπως αποτυπώνονται σε τεκμήρια δημόσιου/τεχνοκρατικού κυρίαρχου λόγου.

Πλασματικός μονογονεϊσμός

Έως τώρα, επιχειρήσαμε μια αδρή προσέγγιση στις δυσχέρειες τις οποίες προκάλεσαν οι όροι/έννοιες της πατρικής εξουσίας, μέριμνας και επιμέλειας. Εξίσου φορτισμένος/συγκρουσιακός φαίνεται να είναι και ο όρος της «μονογονεϊκής οικογένειας», τόσο στην καθημερινή όσο και στη δικαστική του χρήση.

«Φαντάσου δηλαδή, πάει το παιδί μου στον παιδίατρο ή κάπου ρε παιδί μου, πάει ας πούμε με τη μάνα του στην τράπεζα και ακούει να λένε: α!

είστε μονογονεϊκή οικογένεια. Δηλαδή φαντάσου τώρα να είσαι παιδί, να ζουν οι γονείς σου και να σου λένε ντε και καλά ότι είσαι παιδί μονογονεϊκής οικογένειας. Κύριοι, πέθανα; Δεν πέθανα. Ζω! Τότε πώς είναι το παιδί μου μονογονεϊκής; Ξέρεις, εμένα είναι μαχαιριά στην καρδιά αυτό. Το ακούω και, ρε παιδί μου, μου έρχεται να πέσω κάτω. Το ξέρεις ότι στην εφορία φαίνεται σαν να μην έχω παιδί; Δηλαδή τίποτα. Άτεκνος. Λες και το παιδί έγινε με τον κρίνο. Όλα αυτά στο τέλος σου τη δίνουν και θες να βγεις να τα σπάσεις όλα. Λίγο το ένα, λίγο το άλλο...» (Γιάννης, επαγγελματίας οπλίτης, πατέρας δύο αγοριών 5 και 8 ετών, ασκεί μόνο τη μέριμνα).

«Εντάξει, εγώ είμαι αλλιώς. Εγώ ευτυχώς, ενδιαφέρεται ο πατέρας, δίνει διατροφή. Ενδιαφέρεται. Τα έχουμε βρει, τα έχουμε κανονίσει. Εντάξει, μαλώνουμε καμιά φορά, θα διαφωνήσουμε και εντάξει δικίο έχεις, από αυτή την άποψη δεν είναι σωστό να είμαι μονογονεάς. Δηλαδή δεν είμαι. Ο Σπύρος [γιος] έχει και μπαμπά και μαμά, εντάξει, σύμφωνοι. Βέβαια, ξέρεις, αυτό δε συμβαίνει πάντα. Δηλαδή τις πιο πολλές φορές δεν συμβαίνει. Είναι η μάνα με το παιδί και ο πατέρας είναι αλλού, ρε παιδί μου, κάνει τη ζωή του, δεν ενδιαφέρεται. Τότε, δεν είναι δικαίο δηλαδή; Τότε είναι. Τότε η μάνα είναι αυτή, ρε παιδί μου, μονογονεάς. [...] Γιατί ξέρεις ποιο είναι το δύσκολο; Το δύσκολο είναι να έρχεται Σάββατο, να είναι η μέρα που θα έρθει να πάρει το παιδί ο μπαμπάς και αυτός να μην έρχεται. Και το παιδί τότε, ξέρεις, όλα αυτά τα καταπίνει. Και τότε, τότε ρε παιδί μου είσαι μόνη, αυτό είσαι. Και μπαμπάς και μαμά και όλα εσύ. Και τότε πρέπει να το λες και να το φωνάζεις, να βγάζεις το άχτι σου. Σου λέω, εγώ όλα καλά, ευτυχώς δηλαδή και χαίρομαι. Όμως έχω φίλες που... άφαντος ο κύριος» (Χριστίνα, νοσηλεύτρια, 37 ετών, μητέρα έφηβης κόρης, ασκεί την αποκλειστική επιμέλεια).

Ο ακριβής και καθολικός ορισμός της μονογονεϊκότητας καταλήγει σε αδιέξοδο. Σαφώς αναφέρεται σε οικογένειες όπου ένας από τους δύο γονείς δεν βρίσκεται πλέον εν ζωή, ωστόσο η Χριστίνα (συνομιλήτρια) τον χρησιμοποιεί και σε περιπτώσεις όπου ο γονεάς είναι απών (ταυτίζει την απύσχα γονεϊκότητα με τη μη γονεϊκότητα/αφάνεια). Από την άλλη, ο Γιάννης ισχυρίζεται ότι γίνεται κατάχρηση του όρου από τις διαζευγμένες μητέρες, καθώς προβάλλονται ως μονογονείς όταν κατέχουν την —αυτονόητη— αποκλειστική επιμέλεια.

Η σύγκρουση γύρω από τη μονογονεϊκότητα είναι εξαιρετικά φορτισμένη και στα μέσα των ψηφιακών κοινωνικών δικτύων: γονεϊκές ομάδες διαζευγμένων προβάλλουν με τρόπο δυναμικό/επιθετικό το βίωμα είτε της μοναχικής ανατροφής είτε της γονικής αποξένωσης. Ενδεικτικά παραθέτω δημοφιλείς ψηφιακές αναρτήσεις/banner:

Υπέρ της μονογονεϊκότητας μετά το διαζύγιο:

- Μονογονέας είναι αυτός που μπορεί να τους αντικαταστήσει όλους, αλλά αυτόν δεν μπορεί να τον αντικαταστήσει κανείς!
- Μονογονέας σημαίνει να κάνεις τον πάτο θεμέλια και να χτίζεις ξανά τη ζωή σου.
- Μονογονέας είναι εκείνος που τρέχει χωρίς πόδια, αντέχει χωρίς κίνητρο και κλαίει με χαμόγελο για χάρη των παιδιών του!

Κατά της μονογονεϊκότητας (και της εργαλειακής της χρήσης) μετά το διαζύγιο.

Πώς να γίνεις μια “μονογονέας” σε 10 βήματα: 1. Μένεις έγκυος 2. Χωρίζεις με τον πατέρα. 3. Κριτικάρεις τη γονεϊκότητά του. 4. Ζητάς διατροφή. 5. Τον υποβαθμίζεις στο παιδί. 6. Κάνεις καταγγελίες σε βάρος του στην αστυνομία. 7. Παριστάνεις το «θύμα» στους δικαστές. 8. Παρεμποδίζεις την επικοινωνία του με το παιδί. 9. Λες ψέματα στο παιδί σχετικά με την επικοινωνία με τον μπαμπά του. 10. Περιμένεις να κουρασθεί και να σταματήσει να ενδιαφέρεται. BONUS: Λες στους εκάστοτε ερωμένους σου ότι το παιδί σου έρχεται πάντα πρώτο.

Εξίσου ομιχλώδης είναι και η στάση της νομοθεσίας ενώπιον ενός σαφή ορισμού της μονογονεϊκότητας. Διαφορετικές δημόσιες υπηρεσίες δέχονται διαφορετικές κατηγορίες μητέρων ως μονογονεϊκές ρυθμίζοντας ανάλογα την επιδοματική πολιτική τους. Σε σχετική διευκρίνιση του Υπουργείου Μεταρρύθμισης, με αφορμή το άρθρο 7 του Κώδικα Φορολογίας Εισοδήματος αναφέρεται: «Προστάτης μονογονεϊκής οικογένειας θεωρείται αυτός που ασκεί εν τοις πράγμασι και κατ' αποκλειστικότητα τη γονική μέριμνα ενός ή περισσότερων ανήλικων τέκνων, αποκλειστικά στις ακόλουθες περιπτώσεις: χηρεία, ελεύθερη συμβίωση χωρίς σύμφωνο συμβίωσης, τέκνο γεννημένο εκτός γάμου, υιοθεσία τέκνου από ένα μόνο γονέα».

Ωστόσο στον νόμο 3838/2010 (περί προσλήψεων στον ιδιωτικό τομέα) διαπιστώνουμε μια πιο διασταλτική ερμηνεία της έννοιας: «Γονέας μονογονεϊκής οικογένειας νοείται ο γονέας εκείνος ο οποίος, κατά την ημερομηνία υποβολής της αίτησης πρόσληψης, ασκεί εν τοις πράγμασι και κατ' αποκλειστικότητα ή μετά από σχετική ανάθεση τη γονική μέριμνα ενός ή περισσότερων ανήλικων τέκνων. Το δικαίωμα αυτό ασκείται από τον γονέα και μετά την ενηλικίωση των τέκνων και μέχρι τη συμπλήρωση του 25ου έτους της ηλικίας τους».

Το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους, επιχειρώντας να αποσαφηνίσει το θολό τοπίο, εξέδωσε πρόσφατη γνωμοδότηση η οποία ταυτίζει τη μονογονεϊκότητα με την αποκλειστική επιμέλεια, υποβαθμίζοντας την παρουσία του γονέα που ασκεί μόνο τη μέριμνα (ΝΣΚ 205/2019): «Ορθότερο επομένως είναι να γίνει δεκτό, ότι το ως άνω ευεργέτημα των οκτώ εργασίμων ημερών το χρόνο χορηγείται στον μονογονέα, ο οποίος κατοικεί μαζί με το ανήλικο τέκνο του και του έχει ανατεθεί με δικαστική απόφαση αποκλειστικά η επιμέλεια του ανήλικου, ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι ασκεί την γονική μέριμνα μαζί με τον άλλο γονέα. [...] Και είναι μεν αληθές, ότι και ο γονέας από τον οποίο έχει αφαιρεθεί το δικαίωμα της επιμέλειας του ανήλικου, αλλά όχι και η γονική μέριμνα, έχει δικαίωμα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων για σημαντικά θέματα της ζωής του παιδιού (ονοματοδοσία, επιλογή θρησκείας, συναίνεση στις ιατρικές επεμβάσεις, βλ. αναλυτικά για τη διάκριση γονικής μέριμνας και επιμέλειας ΑΠ 1321/1992 και 215/1998 από “ΝΟΜΟΣ”), στερείται όμως (κατά κανόνα) της δυνατότητας άμεσης και καθημερινής επίβλεψης και παρακολούθησης της υγείας του ανήλικου, εφόσον δεν συγκατοικεί μαζί του, σε αντίθεση με τον ασχούντα την επιμέλεια γονέα, ο οποίος ορθό είναι να έχει δικαίωμα λήψεως διπλάσιου αριθμού εργασίμων ημερών αδειάς για την περίπτωση ασθένειας του τέκνου (οκτώ αντί για τέσσερις)».

Έως το 2015 οι δημόσιοι υπάλληλοι δικαιούνταν επίδομα οικογενειακής παροχής μόνο αν είχαν τελέσει γάμο και εάν είχαν την αποκλειστική επιμέλεια των τέκνων τους. Ειδικότερα στον Νόμο 2470/1997 (ΦΕΚ 40/Α/21-3-1997) αναφέρεται (άρθρο 12): «Για οικογένεια έγγαμων υπαλλήλων, χωρίς ή με ανήλικα τέκνα χορηγείται μηνιαία παροχή ύψους δώδεκα χιλιάδων δραχμών [...] Για οικογένεια με ανήλικα τέκνα η ανωτέρω παροχή προσαυξάνεται κατά έξι χιλιάδες δραχμές για καθένα από τα δύο πρώτα τέκνα [...] Σε περίπτωση και προκειμένου περί συζύγων που τελούν σε διάζευξη ή διάσταση η οικογενειακή παροχή καταβάλλεται στον υπάλληλο που του έχει ανατεθεί νόμιμα η επιμέλεια των τέκνων και συγκατοικεί με αυτά».

Η παραπάνω διάταξη ουσιαστικά ωθεί ζευγάρια δημοσίων υπαλλήλων σε αναγκαστική έγγαμη αναγνώριση της σχέσης τους, καθώς άνευ πιστοποιητικού γάμου δεν είναι δυνατή η σχετική μισθολογική προσαύξηση. Ωστόσο, το πλέον εντυπωσιακό/ανορθολογικό είναι η λογιστική στάση του δημοσίου ενώπιον του εκάστοτε τέκνου: Εάν και εφόσον οι γονείς του είναι έγγαμοι, λαμβάνουν αμφότεροι το σχετικό επίδομα τέκνου· ωστόσο εάν είναι διαζευγμένοι, λαμβάνει μόνο ο ένας εκ των δύο (επιμελών) το εν λόγω επίδομα! Εν τοις πράγμασι, το παι-

δί του οποίου οι γονείς έχουν χωρίσει τιμωρείται με την αποστέρηση του σχετικού επιδόματος από τον έναν γονέα, ενώ το κράτος εξοικονομεί καταχρηστικά το σχετικό ποσό. Πρόκειται για μια οικονομοτεχνική προβολή πλασματικής μονογονεϊκότητας.

Η αναφερόμενη τακτική ανατράπηκε το 2015 όταν και τέθηκαν σε ισχύ οι νέες μισθολογικές διατάξεις δημοσίων υπαλλήλων (Νόμος 4354, ΦΕΚ Α176/2015). Σε σχετική εγκύκλιο του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους δεν γίνεται καμία συσχέτιση οικογενειακής παροχής με την αναγνώριση της έγγαμης σχέσης, ως επίσης δεν γίνεται καμία συσχέτιση της γονεϊκότητας με την έννοια της επιμέλειας (Αρ. Πρωτ. 2/2015/ΔΕΠ): «Για υπάλληλο με τέκνα ανήλικα η παροχή ορίζεται σε πενήντα ευρώ για ένα τέκνο, εβδομήντα ευρώ συνολικά για δύο τέκνα [...] Η εν λόγω παροχή χορηγείται ανεξαρτήτως του εάν οι γονείς τελούν σε διάσταση, διάζευξη ή χηρεία».

Εξίσου ανορθολογική παραμένει η στάση του ΑΣΕΠ (Ανώτατο Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού), καθώς σε γονέα που δεν διατηρεί την επιμέλεια των τέκνων του δεν αναγνωρίζει σχετική προσαύξηση μοριοδότησης. Στις 8.5.2020 κατατέθηκε σχετική ερώτηση στη Βουλή από κυβερνητικό βουλευτή, στην οποία σημειώνεται η οξύτητα του προβλήματος όταν πρόκειται για ανορθολογική ακύρωση της πολυτεχνικής ιδιότητας πατεράδων:

«Με την ανωτέρω Ερώτηση, ο Βουλευτής ζητά να πληροφορηθεί πώς θα αρθεί η ανισότητα στη μεταχείριση του αναφερθέντος διαζευγμένου γονέα με τρία (ή περισσότερα) τέκνα, ο οποίος, σε περίπτωση που δεν διαθέτει την επιμέλεια των τέκνων του, έχει απ' τη μια υποχρέωση καταβολής της ανάλογης διατροφής, όμως από την άλλη για τον ίδιο λόγο δεν πληροί την προϋπόθεση ώστε να θεωρείται τρίτεκνος (ή πολύτεκνος) αναφορικά με την αξιολόγηση/μοριοδότηση του, ως υποψηφίου για διορισμό σε θέση εργασίας του Δημοσίου». Ας σημειωθεί ότι μέχρι σήμερα δεν έχει αποκατασταθεί ο ανορθολογισμός της μοριοδότησης, καθιστώντας τον εκάστοτε διαζευγμένο πατέρα δέσμιο οικονομικής επισφάλειας (είναι υποχρεωμένος να καταβάλλει διατροφή, αλλά στερείται δικαιωμάτων πρόσβασης στην εργασία, μοριοδότηση).

Ο Σπύρος εργάζεται ως αναπληρωτής εκπαιδευτικός τα τελευταία έτη. Κάθε χρόνο, προκειμένου να καταλάβει μια θέση εργασίας για το επόμενο σχολικό έτος, συμπληρώνει σχετική ψηφιακή αίτηση στον ΟΠΣΥΔ (Ολοκληρωμένο Πληροφοριακό Σύστημα Διαχείρισης Εκπαιδευτικού Προσωπικού). Παρότι είναι πατέρας ανήλικου τέκνου, δεν μπορεί να λάβει τα σχετικά μόρια, καθώς την αποκλειστική επιμέλεια

ασκεί η εν διαστάσει σύζυγός του: «Να σου πω, μην το βλέπεις μόνο σα μόρια. Είναι κι αυτό, εντάξει. Δηλαδή μπορεί αν μου υπολόγιζαν τα μόρια του Ιάσωνα [γιος], αντί για Νάξο να δούλευα Πειραιά και να μπορούσα να τον βλέπω και παραπάνω. Είναι κι αυτό, εντάξει. Συμφωνώ. Όμως το πιο δύσκολο για μένα είναι όταν πάω συμπληρώνω το τετραγωνάκι [στην αίτηση] και εκεί που λέει τέκνα βάζω μηδέν. Κατάλαβες; Δηλαδή ενώ είμαι πατέρας, βάζω μηδέν στο τετραγωνάκι. Κατάλαβες; Είναι, ρε συ, αυτή η στιγμή που ντρέπεσαι. Τι σημαίνει μηδέν; Γιατί μηδέν;» (Σπύρος, αναπληρωτής εκπαιδευτικός, 36 ετών).

Η μάχη της μονογονεϊκότητας εκκινεί από μια ενδοοικογενειακή διαλεκτική, φορτισμένη συναισθηματικά και καταλήγει ως ένα ποσοτικό εργαλείο τεχνοκρατικής/δικαστικής ερμηνείας διά του οποίου δίνονται ή αποκλείονται επιδόματα, άδειες, μόρια ΑΣΕΠ, φορολογικές απαλλαγές κ.ά. Διαφορετικός είναι ο λειτουργικός ορισμός που δέχεται μια δημόσια υπηρεσία, ένα δικαστήριο, ένας πατέρας ή μια μητέρα. Ωστόσο, κοινός ακροατής/αποδέκτης των παραπάνω είναι ο ίδιος ο ανήλικος (τέκνο) στον οποίο δημιουργείται με κάθε ευκαιρία ένας επισφαλής ορισμός της οικογενειακής του ταυτότητας. Ας αναλογιστούμε σε πόσο επώδυνη θέση βρίσκεται μια διαζευγμένη μητέρα όταν προσπαθεί να πείσει έναν δημόσιο υπάλληλο ότι είναι μονογονέας και δικαιούται ειδικότερων ευεργετημάτων. Από την άλλη, ας αναλογιστούμε την εξίσου δυσχερή θέση στην οποία δύναται να βρεθεί ένας χωρισμένος πατέρας όταν επιχειρεί να πείσει έναν σχολικό διευθυντή ότι έχει δικαίωμα γνώσης της βαθμολογικής προόδου του παιδιού του παρότι δεν ασκεί την επιμέλεια. Η χρήση και εδραίωση φράσεων και εννοιών πόλωσης όπως η αποκλειστική επιμέλεια και η μονογονεϊκότητα επισύρει καθημερινές δυσχέρειες, συγκρούσεις και στιγματισμούς των εμπλεκόμενων.

Επιμέλεια και covid-19

Στις 11.3.2020 εκδόθηκε πράξη νομοθετικού περιεχομένου σχετικά με κατεπείγοντα μέτρα αντιμετώπισης των συνεπειών της πανδημίας covid-19. Μεταξύ άλλων στην π.ν.π. ορίζεται άδεια ειδικού σκοπού για μισθωτούς εργαζόμενους γονείς —έναν εκ των δύο— εφόσον το παιδί τους είναι έως 15 ετών, καθώς είχε παύσει η λειτουργία όλων των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (νηπιαγωγεία, δημοτικά σχολεία κ.λπ.). Ωστόσο, στο ίδιο δημόσιο έγγραφο διαπιστώνουμε μια διαφορετική ερμηνεία/αντιμετώπιση της επιμέλειας/μέριμνας ανάλογα με τον χώρο εργασίας. Ειδικότερα, για τους ιδιωτικούς υπαλλήλους ορίζεται: Σε

περίπτωση διαζυγίου ή διάστασης γονέων, την άδεια ειδικού σκοπού λαμβάνει ο γονέας ο οποίος έχει την επιμέλεια του παιδιού ή τη γονική μέριμνα, εκτός και αν μεταξύ τους συμφωνήσουν διαφορετικά, σύμφωνα με κοινή τους υπεύθυνη δήλωση (άρθρο 4, παρ. ε). Αντίθετως για τους δημοσίους υπάλληλους ορίζεται: Την ειδική άδεια δικαιούται ο/η γονέας που ασκεί αποκλειστικά την επιμέλεια των τέκνων (άρθρο 5 παρ δ).

Διαπιστώνουμε ότι στην πρώτη περίπτωση (ιδιωτικός τομέας) ευνοείται μια συνεννόηση/συναίνεση μεταξύ των χωρισμένων γονέων και αποφεύγεται ο διαχωρισμός επιμέλειας-μέριμνας. Ωστόσο στη δεύτερη περίπτωση (δημόσιος τομέας) γίνεται χρήση της εθιμικής τακτικής κατά την οποία τα γονεϊκά δικαιώματα απολαμβάνει μονάχα αυτός που έχει την αποκλειστική επιμέλεια. Σημειώνουμε ξανά ότι πρόκειται για δύο εκ διαμέτρου αντίθετες προσεγγίσεις στο ίδιο έγγραφο!

«Κοίτα να δεις, να σ' το εξηγήσω. Η πρώην γυναίκα μου είναι νοσοκόμα, στο νοσοκομείο, δημόσιος υπάλληλος, όμως δεν μπορούσε να πάρει τη γονική [ειδική άδεια] γιατί κόπηκαν όλες οι άδειες στους υγειονομικούς, επειδή ήταν ο κορονοϊός και καλά. Εγώ, και γω δημόσιος υπάλληλος είμαι στις φυλακές, στη μισθοτροφοδοσία. Εγώ μπορούσα να πάρω την άδεια, αλλά δεν είχα την επιμέλεια. Λέω στον διευθυντή μου το και το, άσε να πάρω εγώ την άδεια αφού η μάνα δεν μπορεί. Άσε που η πρώην γυναίκα μου δεν είχε πρόβλημα. Όμως ο διευθυντής μου λέει δεν το ρισκάρω, δεν μπορώ, φοβόταν μη γίνει κάνας έλεγχος... τελικά το παιδί το είχαμε μόνο στο σπίτι, ούτε σχολείο ούτε τίποτα. Ευτυχώς το παιδί είναι μεγάλο, είναι πια στα δεκατέσσερα, κοπέλα ολόκληρη, αλλά φαντάζεσαι να ήταν ακόμα νήπια; Δηλαδή αυτοί που τα βγάζουν αυτά τα γράφουν στο πόδι, κοτσάρουν και μια επιμέλεια και άντε κόψε το λαιμό σου μετά. Εγώ σε ρωτάω, αν χτυπούσε, αν πάθαινε κάτι το παιδί όταν εμείς λείπαμε στην κωλοδουλειά τι θα γινόταν; Ποιος θα είχε την ευθύνη;» (Νίκος, διαζευγμένος πατέρας έφηβης κόρης, δημόσιος υπάλληλος).

Στο παραπάνω παράδειγμα ο Νίκος περιγράφει το προσωπικό του βίωμα για το οποίο φαίνεται να μην έχει προβλεφθεί θεσμική μέριμνα: Ο πατέρας είναι δημόσιος υπάλληλος άνευ επιμέλειας, ενώ η —ασκούσα την επιμέλεια— μητέρα δεν δύναται να λάβει άδεια ειδικού σκοπού λόγω υγειονομικής ειδικότητας (νοσηλεύτρια). Ο υπηρεσιακός διευθυντής του πατέρα διατηρεί μια «ευθυνόφοβη» στάση, ακολουθώντας κατά γράμμα την εγκύκλιο αδειών (μη επιμέλεια ισούται με μη δικαίωμα άδειας) και τελικά το παιδί παραμένει έκθετο και καλείται να διαχειριστεί μόνο την επιμέλειά του όσο οι γονείς του εργάζονται. Ας ανα-

λογιστούμε μάλιστα ότι τη συγκεκριμένη περίοδο (lockdown) δεν υπήρχε η δυνατότητα απασχόλησης ενός τρίτου ανθρώπου (π.χ. οικιακή βοηθός), καθώς ήταν απαγορευμένες οι μετακινήσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ οι γονείς φαίνεται να συναινούν σε μια συνεργασία (άσε που η πρώην γυναίκα μου δεν είχε πρόβλημα...), τούτη δεν καθίσταται εφικτή λόγω τεχνοκρατικών δυσκολιών. Πρόκειται για μια καταχρηστική παρέμβαση του κράτους στον ιδιωτικό βίο μιας οικογένειας με αποτέλεσμα τη θυματοποίηση της ανήλικης.

Στις 23.3.2020 τέθηκε σε ισχύ καθολική απαγόρευση κυκλοφορίας (lockdown) σε όλη την επικράτεια, προκειμένου να ελεγχθεί το ξέσπασμα της πανδημίας. Κατ' εξαίρεση μετακίνηση των πολιτών επιτράπηκε αυστηρά και μόνο για ειδικότερους λόγους (π.χ. ιατρική επίσκεψη). Χαρακτηριστική και ανακουφιστική ήταν η σχετική πρόβλεψη επικοινωνίας γονέα-τέκνου σε περίπτωση διαζυγίου/διάστασης. Ειδικότερα, το σχετικό έντυπο κατ' εξαίρεση μετακίνησης πολιτών προβλέπει ως επιλογή επιτρεπτής μετακίνησης την κάτωθι: Μετάβαση σε τελετή (π.χ. κηδεία, γάμος, βάφτιση) υπό τους όρους που προβλέπει ο νόμος ή μετάβαση διαζευγμένων γονέων ή γονέων που τελούν σε διάσταση που είναι αναγκαία για τη διασφάλιση της επικοινωνίας γονέων και τέκνων, σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις.

«Το είχαμε καταλάβει ότι θα κλείσουν όλα, ήδη από τα μέσα του Μάρτη. Εγώ να σου πω, τα είχα βάψει μαύρα. Λέω, πάει η επικοινωνία. Αφού αγκάλιασα και χαιρέτησα το παιδί να φανταστείς. Λέω τώρα θα το ξαναδώ μετά τον κορονοϊό [lockdown]. Του πήρα και ένα τάμπλετ, ένα της πλάκας, να το βλέπω τουλάχιστον με κάνα skype. Έπαθα την πλάκα μου όταν είδα ότι η επικοινωνία θα ισχύει κανονικά. Σου λέω, ρε συ, δάκρυσα. Πρώτη φορά μας υπολόγιζαν [εννοεί τους πατεράδες]. Έβγαινα έξω, ψυχή δεν υπήρχε, όμως εγώ πήγαινα και έπαιρνα την κόρη μου. Ένιωθα περήφανος, ρε συ. Έλεγα είμαι μπαμπάς και γέμιζε το στόμα μου. Ήθελα να με σταματήσει κάνας αστυνόμος [για έλεγχο] και να του δείξω την απόφαση και να του πω πάω να πάρω το παιδί μου. Δε με σταμάτησαν. Άμα σε έβλεπαν με παιδί ξέραν ότι είναι επικοινωνία, δε σε σταματούσαν. Μιλάμε, χαρά. Και για τη μικρή καλό ήταν. Ξέσκαγε, έβγαινε» (Στέφανος, 34 ετών, άνεργος, διαζευγμένος πατέρας εννιάχρονης κόρης).

Η αφήγηση του Στέφανου γίνεται με ενθουσιασμό, καθώς το γεγονός της επικοινωνίας κατά τη διάρκεια της καραντίνας αποτελούσε μια απροσδόκητη αναγνώριση της γονεϊκής του ιδιότητας. Ωστόσο, η περίπτωση του Στέφανου δεν αποτέλεσε τη νόρμα κατά την περίοδο του covid-19.

Από το 2013 μέχρι σήμερα η Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Αττικής—έπειτα από σχετικό αίτημα του συλλόγου ΓΟΝΙΣ— αποκαλύπτει τον ετήσιο ακριβή αριθμό καταγγελιών που λαμβάνει για παραβιάσεις δικαστικών αποφάσεων επικοινωνίας γονέα-τέκνου. Το πρώτο πεντάμηνο του 2020 (περίοδο καραντίνας) σημειώθηκε ρεκόρ καταγεγραμμένων κλήσεων για παραβιάσεις επικοινωνίας, φτάνοντας τον αριθμό των 2.420² στην περιοχή της Αττικής (Πλιάκος 2020).

«Εντάξει, εμένα με τρέλανε. Δε μου έδινε [η μητέρα] το παιδί για να μην το κολλήσω. Το αντιλαμβάνεσαι; Γιατί να θέλω να κολλήσω το παιδί μου; Πήγα έκανα δυο φορές το test [κορονοϊού] και της έδωσα τα αποτελέσματα. Με δικά μου χρήματα έτσι... δυο φορές! Πάλι τίποτα. Δεν το έδινε, σου λέω. Στο τέλος πήγα στην αστυνομία, αλλά μη φανταστείς... και η αστυνομία την περίοδο της καραντίνας δεν έβγαίνει. Την πήραν τηλέφωνο και αυτή λίγο φοβήθηκε. Τελικά ξεκίνησε να μου το δίνει το παιδί αλλά μ' έβαζε να υπογράψω μια υπεύθυνη δήλωση ότι και καλά ούτε εγώ ούτε οι γονείς μου [παππούδες] έχουν κορονοϊό. Δηλαδή τώρα καταλαβαίνεις... κάθε φορά που έπαιρνα το παιδί έδινα και μια δήλωση. Δηλαδή γιατί να κάνω εγώ δήλωση και όχι αυτή; Μόνο ο μπαμπάς μπορεί να κολλήσει το παιδί; Κατάλαβες; Ξεφτίλα ρε συ. Κατάλαβες; Βρήκαν ευκαιρία τώρα με την πανούκλα και δε μας δίνουν τα παιδιά ρε συ» (Λευτέρης, 42 ετών, ιδιωτικός υπάλληλος, διατηρεί τη μέριμνα της δίχρονης κόρης του).

Ο Λευτέρης ισχυρίζεται ότι για να αποκτήσει πρόσβαση στην επικοινωνία με το παιδί του είναι αναγκασμένος να επιβάλλει και να του επιβληθούν απροσδόκητες υγειονομικές και αστυνομικές παρεμβάσεις. Η επικοινωνία καθίσταται «Γολγοθάς» και διυλίζεται τεχνοκρατικά/γραφειοκρατικά (εκδίδει υπεύθυνη δήλωση για την παραλαβή της ανήλικης). Από την άλλη, η μητέρα ενδέχεται πράγματι να ανησυχεί για την υγεία της κόρης της, καθώς αυτή βρίσκεται ακόμα στη βρεφική περίοδο της ζωής της (σχεδόν δύο ετών). Ο ίδιος ο Λευτέρης ισχυρίζεται ότι τα αληθινά μητρικά κίνητρα επιδιώκουν τη γονική του αποξένωση.

«Λοιπόν εγώ Καβάλα,³ έτσι; Το παιδί Θάσο [τόπος μητρικής διαμονής]. Μαζί της δεν έχω πρόβλημα. Πάω κάθε δυο βδομάδες και το παίρνω, ερχόμαστε Καβάλα, όλα οκ. Κι αν αργήσει το πλοίο και αν

2. Το 2013, όταν και έγινε από τη ΓΑΔΑ η πρώτη καταμέτρηση κλήσεων σχετικά με τις παραβιάσεις επικοινωνίας, ο αριθμός ήταν 2.400 για όλο το έτος (12 μήνες), ενώ την περίοδο της καραντίνας ήταν 2.420 για περίοδο μόλις πέντε μηνών.

3. Τα αναφερόμενα μέρη (Λιμάνι-νησί) έχουν αλλάξει ώστε να μην είναι δυνατή η ταυτοποίηση, όπως και εν γένει τα ονόματα των συνομιλητών.

έχει θάλασσα, πάλι όλα οκ, δε μου δημιουργεί θέμα. Έχουμε μια άλφα συνεννόηση. Να σου πω, εγώ πιστεύω ότι αν ο μεγαλώσει λίγο ο Νίκος [γιος], θα έρχεται και μόνος του με το βαπόρι, θα τον αφήνει. Έτσι λέω τώρα. Όμως ρε συ στην καραντίνα εντάξει, εκεί έφαγα ήττα. Δηλαδή πάω να μπω στο πλοίο και μου λένε δε γίνεται γιατί δεν είστε μόνιμος κάτοικος του νησιού. Μα πάω να πάρω το παιδί μου! Τίποτα. Πήγα και στο λιμεναρχείο μου λέει ο chief εκεί [λιμενάρχης]: σε καταλαβαίνω αλλά δεν μπορώ να κάνω τίποτα, έχω χαρτί. Ακούς; Έκανα να δω δυο μήνες το παιδί και βάλε. Ακούς;» (Αστέρης, ιδιωτικός υπάλληλος, ο γιος του είναι 9 ετών, διατηρεί τη γονική μέριμνα).

Στις 11 Απριλίου 2020 εκδόθηκε ΦΕΚ (Κ.Υ.Α. Δ1α/ΓΠ. οικ. 24407/2020) το οποίο απαγόρευε τη θαλάσσια μετακίνηση καθολικά, πλην των μόνιμων κατοίκων των νησιών. Ο Αστέρης, παρότι έχει εξασφαλίσει συνεννόηση/συναίνεση με την εν διαστάσει σύζυγό του, δεν καταφέρνει να ασκήσει το δικαίωμα επικοινωνίας με το παιδί του καθώς δεν μπορεί να μετακινηθεί στον τόπο κατοικίας του παιδιού του (νησί). Ο εν λόγω περιορισμός, μάλιστα, του αποστερεί την εκ του σύνεγγυς επικοινωνία για μακρό χρονικό διάστημα, επιβάλλοντας εν τοις πράγμασι συνθήκες ψυχικής/συναισθηματικής κακοποίησης τόσο στον ίδιο όσο και στο παιδί του. Η αιφνίδια και ριζική ανατροπή της παιδικής καθημερινότητας (εγκλεισμός, απώλεια σχολικής καθημερινότητας, απώλεια πατρικής επικοινωνίας) επιβαρύνει και τη μητρική ανατροφή του παιδιού. Ο Αστέρης συμπληρώνει:

«Μη νομίζεις, το παιδί ζουρλάθηκε μέσ' στο σπίτι, όλη μέρα υπολογιστή. Με πήρε η μάνα του μια μέρα, μου λέει κάνε κάτι, βρες τρόπο, έλα πάρ' τον μια βδομάδα έστω. Ήθελε ν' ανασάνει κι αυτή. Πώς να πάω; Κολυμπώντας; Βέβαια άμα ξαναγίνει καραντίνα, έχουμε συνεννοηθεί. Μου 'πε θα μου δώσει εμένα το παιδί, όσο κρατήσει. Ένα-δυο μήνες, όσο κρατήσει, θα κάτσει Καβάλα μαζί μου. Τα 'χουμε συνεννοηθεί».

Στις 30 Μαρτίου 2020 ο υπουργός Δικαιοσύνης της ελληνικής κυβέρνησης εξέδωσε απόφαση σύστασης Ειδικής Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής για την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου (Αρ. Πρωτ.: 15479οικ./Φ.342). Άμεσα κινητοποιείται έντονη συσπείρωση διαζευγμένων γονέων (κυρίως πατεράδων) η οποία αποτυπώνεται στη συγκρότηση μιας δυναμικής ψηφιακής ομάδας κοινωνικών δικτύων (ενεργοί μπαμπάδες). Τόσο σε εθνικό όσο και σε τοπικό επίπεδο τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αφιερώνουν χρόνο στο φαινόμενο της πατρικής γονεϊκής αποξένωσης⁴ κατά την περίοδο της Πασχαλιάτικης

4. Γονεϊκή αποξένωση: Φαινόμενο/διαταραχή κατά την οποία ο ανήλικος, έπειτα από οξυμένη αντιδικία των διαζευγμένων γονέων του, υιοθετεί αναίτια απορριπτική/

καραντίνας. Ενδεικτικά παραθέτουμε τίτλους της επικαιρότητας/ειδησεογραφίας:

- Άρνηση επικοινωνίας με τα παιδιά τους: Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν διαζευγμένοι πατεράδες (cnn news 29.4.2020).
- Χιλιάδες παιδιά αποξενώνονται αυτή τη στιγμή από τον γονέα που δεν έχει την επιμέλεια (Στο κόκκινο, 16.4.2020).
- «Ενεργοί μπαμπάδες»: Συνεπιμέλεια και εναλλασσόμενη κατοικία – Επιστολή στον πρωθυπουργό (skai.gr 16.4.2020).
- Παγκόσμια Ημέρα Γονικής Αποξένωσης: έκκληση από την «Συνεπιμέλεια» σε Πρόεδρο της Δημοκρατίας και Μητσοτάκη (Ant1 news, 25.4.2020).
- «Ενεργοί Μπαμπάδες» προς Ιερόνυμο: Ζητούν στήριξη για συνεπιμέλεια τέκνων (dikastiko.gr 25/4/2020).

Την ίδια περίοδο (Απρίλιος-Ιούλιος του 2020) και ενόσω διαρκούν οι εργασίες της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής οικογενειακού δικαίου, ο ίδιος ο υπουργός Δικαιοσύνης καταφεύγει σε τακτικές και ρητές δημόσιες δηλώσεις υπέρ της θέσμισης κοινής γονεϊκής ανατροφής (συνεπιμέλειας) έπειτα από διαζύγιο ή διάσταση. Χαρακτηριστική είναι η ομιλία του από το βήμα της Βουλής στις 19.6.2020:

«Θέλουμε να αντιμετωπίσουμε προβλήματα όπως η εργαλειοποίηση των παιδιών, κατά τη διένεξη των γονέων, που αποφασίζουν να μην συνεχίσουν την κοινή ζωή τους. Αρχές φθινοπώρου θα είμαστε έτοιμοι να νομοθετήσουμε με γνώμονα το συμφέρον των παιδιών. Όλες οι επιστημονικές αναλύσεις διεθνώς, δείχνουν ότι τα παιδιά που μεγαλώνουν με τη φυσική παρουσία και των δύο γονέων, καταφέρνουν να επιβιώνουν καλύτερα, να προσαρμόζονται καλύτερα στις συνθήκες και τις δυσκολίες της ζωής, να καταφέρνουν περισσότερα πράγματα. Χρέος της πολιτείας είναι να νομοθετήσει σε αυτή την κατεύθυνση» (Υπουργός Δικαιοσύνης, Βουλή, 19.6.2020).

Ωστόσο, η διαφαινόμενη νομοθετική ανατροπή της μονογονεϊκής επιμέλειας πυροδότησε ένα άνευ προηγουμένου κύμα μετοικήσεων (μετακομίσεων) διαζευγμένων μητέρων με τα παιδιά τους. Ο σύλλο-

ταπεινωτική συμπεριφορά προς τον έναν, εξιδανικεύοντας παράλληλα τον έτερο γονέα. Ταξινομείται σε ήπια, μέτρια ή σοβαρή αποξένωση ανάλογα με τον βαθμό εναντίωσης του παιδιού στον γονέα που απορρίπτει (Gardner 1991:14). Στην Ελλάδα τον ρόλο του αποξενωμένου γονέα καταλαμβάνει ο πατέρας, καθώς η μητέρα αποτελεί σταθερό πρόσωπο στην καθημερινότητα του παιδιού (δεν είναι δυνατό να αποξενωθεί εφόσον διαμένει με το παιδί).

γος ΣΥΝΕΠΙΜΕΛΕΙΑ σε σχετική ανακοίνωσή του στις 30.7.2020 επισημαίνει: «Μπροστά στο ενδεχόμενο να νομοθετηθεί η συνεπιμέλεια, πολλοί γονείς με αποκλειστική επιμέλεια πήραν εσπευσμένα το παιδί και πήγαν σε άλλο τόπο. Σήμερα μπορούν να το κάνουν μόνοι ενώ μετά τη συνεπιμέλεια θα έπρεπε να συμφωνεί και ο άλλος γονιός» (<https://www.synepimelia.gr/?p=5062>).

Προκειμένου να ανακοπεί η καταχρηστική μετοίκηση/απομάκρυνση των ανηλίκων, το Υπουργείο Δικαιοσύνης καταθέτει και ψηφίζεται επείγουσα τροπολογία διά της οποίας ουσιαστικά αφαιρεί το δικαίωμα προσδιορισμού τόπου κατοικίας ενός παιδιού από τον γονέα που ασκεί την αποκλειστική επιμέλεια· πλέον απαιτείται η συναίνεση και των δύο γονέων. Το σχετικό άρθρο αναγράφει (ΦΕΚ Α 148/31.7.2020, άρθρο 1519 ΚΠολΔ): «Μεταβολή του τόπου διαμονής του τέκνου, που επιδρά ουσιωδώς στο δικαίωμα επικοινωνίας του γονέα με τον οποίο δεν διαμένει το τέκνο, απαιτεί προηγούμενη συμφωνία των γονέων ή προηγούμενη οριστική δικαστική απόφαση μετά από αίτημα οποιουδήποτε από τους γονείς. Το δικαστήριο μπορεί να διατάξει κάθε πρόσφορο μέσο».

«Ξέρεις τι φοβάμαι; Φοβάμαι πως αυτό ήταν. Αντί να μας δώσουν συνεπιμέλεια, μας έδωσαν απλώς αυτό, το να μην μπορούν να πάρουν το παιδί μακριά σε άλλη πόλη. Κάτι είναι κι αυτό, δε λέω. Ειδικά εγώ ξέρεις, τα έχω περάσει. Αναγκάστηκα να φύγω από Σπάρτη να έρθω εδώ πάνω μόνο και μόνο για να είμαι κοντά στο παιδί. Αυτά κομμένα τώρα. Το παιδί θα μένει σ' ένα μέρος μέχρι να μεγαλώσει. Θα ξέρει ότι λίγο παρακάτω μένει ο μπαμπάς του. Αυτό είναι σημαντικό, δε λέω. Όμως εγώ θέλω συνεπιμέλεια, τίποτα λιγότερο» (Πέτρος, 39 ετών, εκπαιδευτικός, πατέρας έφηβου γιου, διατηρεί τη γονική μέριμνα).

«Ούτε να το σκέφτεσαι. Σιγά μην ισχύσει [εννοεί η τροπολογία]. Δηλαδή αν εγώ διοριστώ σε νησί, τι θα κάνω; Θα περιμένω να συμφωνήσει ο πρώην για να φύγω; Όλα αυτά ξέρεις τι είναι; Όλα αυτά είναι παραπάνω δικαστήρια και παραπάνω λεφτά στους δικηγόρους. Θα δεις, θα βρουν οι δικηγόροι ένα παραθυράκι και πάλι θα μπορούμε να φεύγουμε. Αφού σου λέω, κάθε χρόνο διορίζομαι αλλού. Δηλαδή πώς; Αυτά δεν γίνονται. Ξέρεις τι... Αν θέλουν να μένουμε σε έναν τόπο, να δίνουν και διατροφή, ρε συ. Δηλαδή πώς αλλιώς; Εγώ πώς θα ζήσω; Πρέπει να πάω να δουλέψω. Πρέπει να φύγω. Ξέρεις πόσα δικαστήρια πρέπει να κάνεις για να πάρεις ένα μήνα διατροφής; Αλλιώς δε γίνεται» (Κική, 40 ετών, αναπληρώτρια εκπαιδευτικός, διατηρεί την αποκλειστική επιμέλεια δύο έφηβων θυγατέρων).

Στο ελληνικό δίκαιο, χρέος του νομοθέτη είναι να προασπίσει το «συμφέρον του παιδιού» (Άρθρο 1511 ΑΚ). Ωστόσο, το συμφέρον του κάθε παιδιού δεν ταυτίζεται πάντα με το συμφέρον του εκάστοτε γονέα και τούτο δημιουργεί διλήμματα που είτε εκκινούν είτε καταλήγουν στην αίθουσα του δικαστηρίου. Το ξέσπασμα της πανδημίας αποτέλεσε ένα κλονιστικό γεγονός τόσο για τη δημοσιοποίηση του φαινομένου της γονεϊκής αποξένωσης όσο και την παρεπόμενη πολιτική πίεση υπέρ μιας αποτελεσματικότερης ενδοοικογενειακής νομοθεσίας. Αναμφίβολα, όσο λιγότερες είναι οι επισκέψεις των γονέων (και του παιδιού) στη δικαστική αίθουσα τόσο σοφότερος είναι ένας νόμος ή ακόμα και μια εγκύκλιος. Στην αναφερόμενη τροπολογία περιορισμού μετοίκησης ο νόμος προβλέπει και ευνοεί τη «συμφωνία των γονέων». Η ώθηση των γονέων σε δημοκρατικό διάλογο και εφικτές συναινέσεις/συμφωνίες βρίσκει πραγματικό έδαφος όταν δεν συντηρούνται συνθήκες αντιδικίας Δαυίδ-Γολιάθ (ισχυρή μητέρα με αποκλειστική επιμέλεια – ασθενής πατέρας με επικοινωνία).

Αβάστακτη γονεϊκότητα

Το δόγμα της μονογονεϊκής επιμέλειας στο ελληνικό παράδειγμα κατέληξε σε μια συμβολική αναστροφή ιστορικών όρων. Από την παλαιά «πατρική εξουσία», πλέον διαμορφώθηκε μια εδραιωμένη εικόνα «μητρικής εξουσίας» σε έδαφος γονεϊκής διάζευξης. Ωστόσο, σε αυτό το δίπολο άνισων σχέσεων οι «ηττημένοι» δεν είναι μόνο ο πατέρας ή/και το παιδί. Η εκάστοτε διαζευγμένη μητέρα καθίσταται δέσμια μιας ασταμάτητης και ανυπόφορης γονεϊκότητας η οποία ταυτίζεται με την εικοσιτετράωρη, αποκλειστική και μοναχική ανταπόκριση ενός επιβεβλημένου μονογονεϊσμού. Ενδεχόμενη επιλογή της μητέρας να «παραδώσει» συναινετικά την επιμέλεια στον πατέρα την στιγματίζει ως «κακή»/παραβατική μητέρα. Ωστόσο, ουδείς θα κακολογήσει έναν πατέρα επειδή δεν έχει την επιμέλεια του παιδιού του.

Ο Γιάννης —έπειτα από συνενόηση με την πρώην σύζυγό του— μεγάλωνε την πεντάχρονη κόρη τους για δύο χρόνια (η μητέρα ήταν στο εξωτερικό για μεταπτυχιακές σπουδές). Σημειώνει σχετικά: «Είχαμε μετακομίσει με την Αφροδίτη [κόρη] και μας ρωτούσαν οι γείτονες πού είναι η μάνα του παιδιού. Ρωτούσαν και το παιδί. Του λέγαν πώς σε άφησε η μαμά και κάτι τέτοια. Στο τέλος η μικρή έλεγε ότι η μαμά πέθανε. Είχε βρει αυτό τον τρόπο και ξεμπέρδευε. Τους φαινόταν παράξενο μπαμπάς να έχει την κόρη».

Από την άλλη, η άσκηση του γονεϊκού λειτουργήματος για τον πατέρα μετά το διαζύγιο ταυτίζεται αποκλειστικά με την παροχή οικονομικής στήριξης. Εάν ένας πατέρας επιλέξει να μην ασκήσει το δικαίωμα επικοινωνίας του με το παιδί, μπορεί να μην το ασκήσει δίχως καμιά συνέπεια. Πρακτικά, ένα πατέρας μπορεί να αρνηθεί την επικοινωνία με το παιδί του για ολόκληρα έτη και να μην υπάρξει καμία θεσμική επίπτωση. Ωστόσο, αρκεί μια ημέρα καθυστέρησης της οριζόμενης διατροφής και δύναται να ενεργοποιηθεί η αυτόφωρη σύλληψή του.

Διαμορφώνεται ανάγλυφα ένα διαφοροποιημένο χρέος των διαζευγμένων γονέων προς το παιδί. Από τη μια μεριά ο πατέρας είναι υπόχρεος οικονομικών ευθυνών οι οποίες καθορίζουν την εικόνα του ως σύννομου και συνεπή γονέα ενώπιον του θεσμικού κράτους (συμβολικά: *βάζει τη διατροφή, είναι καλός πατέρας, είναι καλός πολίτης*). Από την άλλη, η μητέρα καλείται να ξεπληρώσει ένα υπέρογκο συναισθηματικό χρέος προς το παιδί ωθούμενη σε μια «αφιερωμένη» μητρότητα (συμβολικά: *είναι δίπλα στο παιδί της, πάντα, διαρκώς, είναι καλή μητέρα*). Οφείλει ως χωρισμένη μάνα να είναι σε θέση ανά πάσα στιγμή να ανταποκριθεί σε μια αιφνίδια αποστασιοποίηση του πατέρα και να αναπληρώσει άμεσα το συναισθηματικό κενό προς το παιδί (συμβολικά: *είναι και μάνα και πατέρας*). Παραφράζοντας τη συλλογιστική του Maurizio Lazzarato (2014: 94-104) περί χρεωμένου ανθρώπου, διαπιστώνουμε ότι βρισκόμαστε ενώπιον ενός φαινομένου/κατασκευής *υπόχρεης γονεϊκότητας* η οποία είναι ελεγκτέα ανά πάσα στιγμή από αστικούς μηχανισμούς δικαίου. Η δέσμευση αυτή περιβάλλει και περιορίζει την προοπτική/μέλλον του κάθε γονέα ο οποίος καλείται να ασκεί «δουλικά» τα γονεϊκά καθήκοντα που του ανατέθηκαν, έως ότου το παιδί ενηλικιωθεί (σπουδάσει, παντρευτεί κ.λπ.). Πρόκειται για μια καταχρηστική παρέμβαση του κράτους στην ιδιωτική ζωή, αλλά και τα δικαιώματα του εκάστοτε ανηλίκου και των εκάστοτε γονέων.

Η ανατροπή του παραπάνω γονεϊκού εγκλωβισμού μπορεί να γίνει μονάχα μέσα από τη ριζική ανατροπή των εξουσιαστικών σχέσεων που επιβάλλονται μεταξύ των γονέων (ισχυρή μητέρα-ασθενής πατέρας). Ο θεσμός της συνεπιμέλειας ήδη έχει εισαχθεί στο δίκαιο των περισσότερων κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ενδεικτικά παραθέτουμε: Γαλλία, Αγγλία, Ιρλανδία, Ιταλία, Βέλγιο, Ισπανία, Σουηδία, Ελβετία, Γερμανία, Φινλανδία (Μάγκος 2018: 490). Η Ελλάδα αποτελεί ουραγό στην εφαρμογή και θέσμιση κανόνων δικαίου που θα εξασφαλίσει ενεργή παρουσία των δύο γονέων στην καθημερινότητα του παιδιού. Πλέον, από το 1984 μέχρι σήμερα, ήδη έχει παρέλθει μια γενιά παι-

διών χωρισμένων γονέων τα οποία δεν κατάφεραν να απολαύσουν μια ισόνομη γονεϊκότητα.

«Κάθε φορά που οι γονείς μου είχαν δικαστήριο, η μάνα μου δεν έλεγε τίποτα. Όμως το καταλάβαινα γιατί μας έπαιρνε ψητό κοτόπουλο. Δε μαγείρευε. Έχω φάει τόσα ψητά κοτόπουλα στη ζωή μου... αμέτρητα. Ξέρεις, αν η κόρη μου μεγαλώσει, παντρευτεί και χωρίσει —δε σου λέω ότι το εύχομαι— αλλά αν... εγώ θα πάω μάρτυρας εναντίον της. Δε θ' αφήσω να πάρει μόνη την επιμέλεια των παιδιών της. Όμως δε θέλω να πω άλλα. Δε θέλω να τα θυμάμαι» (Αντώνης, 34 ετών, πληροφορικός, οι γονείς του χώρισαν όταν πήγαινε στο δημοτικό σχολείο).

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Gardner, R. A. (1991). Legal and psychotherapeutic approaches to the three types of Parental Alienation Syndrome families. *Court Review of American Judges Association*, 28(1), 14-21.

Ελληνόγλωσση

Γκούβερης, Π. (2019). *Ιατρικές κοινωνικές και νομικές διαστάσεις του μηχανισμού κατασκευής υγειονομικής κακοποίησης ανήλικων στην ελληνική πραγματικότητα. Το παράδειγμα του (συνδρόμου) Munchausen by proxy (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής).*

Κουτσούκου, Η. (2009). *Η νομική προστασία του παιδιού στην Ελλάδα: οι κοινωνικές, ποινικές και συνταγματικές διαστάσεις της (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής).*

Lazzarato, M. (2014). *Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Μάγκος, Ε. (2018). Μη εφαρμογή της κοινής ανατροφής (στην Ελλάδα): Μια συστηματική επισκόπηση. *Εφαρμογές Αστικού Δικαίου & Πολιτικής Δικονομίας*, Τεύχος 5/2018: 489-503.

Παπαρηγόπουλος, Ι. (2017). Μία άλλη προσέγγιση της νομικής επιστήμης. Αγόρευση στον Άρειο Πάγο, Φεβρουάριος, <http://polis24.gr/αγόρευση-δικηγόρου-στον-άρειο-πάγο-μι/>

Παραβάντης, Ι. (2014). Ποσοστά επιμέλειας παιδιών στο διαζύγιο: Αποφάσεις Πρωτοδικείου Αθηνών 2007, εισήγηση στο συνέδριο «Η επιμέλεια των

παιδιών στη διάσταση και το διαζύγιο», Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, 30 Ιουνίου 2014, Αθήνα.

- Πλιάκος, Κ. (2020). Ρεκόρ παραβιάσεων αποφάσεων επικοινωνίας διαζευγμένων γονέων-παιδιών, https://www.gonis.gr/gonis/goals-webpage_264/Rekor-paraviaseon-arofaseon-epikoinonias-diazeygmenon-goneon-paidion_661 (τελευταία πρόσβαση 11 Αυγούστου 2020).
- Σπυριδάκης, Μ. & Γκούβερης, Π. (2012). Munchausen by proxy: Η διαλεκτική πρόκληση της υγειονομικής κακοποίησης ανηλίκων. Στο Μ. Σπυριδάκης & Χ. Οικονόμου (επιμ.) *Ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της υγείας*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 411-442.
- Σπυριδάκης, Μ. & Γκούβερης, Π. (2018). Πληκτρολογώντας ψέματα: Η ψηφιακή υγειονομική υπόκριση στο παράδειγμα του Munchausen by Proxy. Στο Μ. Σπυριδάκης, Η. Κουτσούκου & Α. Μαρινοπούλου (επιμ.), *Κοινωνία του κυβερνοχώρου*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 171-188.

Καθημερινές «γυναικείες» ενασχολήσεις
στο σπίτι – δυναμικές απαντήσεις στην κρίση:
Όταν η τέχνη του πλεξίματος μετατρέπεται
σε επάγγελμα. Η περίπτωση των πλεκτριών
στο κέντρο της Αθήνας

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΖΑΣ*

Εισαγωγικά

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΜΕΛΕΤΗ εστιάζει σε μια εργασία στην οποία δεν έχει δοθεί η απαραίτητη προσοχή από τους κοινωνικούς επιστήμονες στην Ελλάδα, αφενός διότι αρκετά συχνά δεν εκλαμβάνεται ως εργασία από αρκετούς με βάση τα «τυπικά» κριτήρια που συχνά χρησιμοποιούμε και αφετέρου διότι οι μελετητές της εργασίας στην Ελλάδα σε μεγάλο βαθμό προσπέρασαν αυτούς τους ανθρώπους που χαρακτηρίζονται από μια πολλαπλή «αορατότητα», όπως την θέτει ο Bauman¹: είναι μη ορατοί, με την έννοια ότι είναι μη υπολογίσιμοι ως εργαζόμενοι από τις επίσημες μετρήσεις αλλά και από τους κοινωνικούς επιστήμονες δεν έχουν μελετηθεί, όπως θα άξιζε να ερευνηθούν η ζωή και οι δραστηριότητές τους.

Όμως, όπως έχει επισημάνει ο Eriksen,² συχνά σε ζητήματα που θεωρούνται ήσσονος σημασίας αποκαλύπτονται σημαντικές κοινωνικές

* Επίκουρος Καθηγητής Λαογραφίας, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ, gkouzas@phil.uoa.gr

1. Z. Bauman (2005). *Σπαταλημένες ζωές. Οι απόβλητοι της νεοτερικότητας* (μτφρ. Μ. Καρασαρίνης). Αθήνα: Κατάρτι, 12-27.

2. T. Eriksen (2007). *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα* (μτφρ. Αθ. Κατσίκερος, επιμ. Ι. Μάνος). Αθήνα: Κριτική, 27-28.

παράμετροι που αγνοούμε και προσπερνάμε ως ασήμαντες, οι οποίες εντούτοις έχουν τη δική τους σημασία. Μια ανάλογη περίπτωση αποτελούν οι πλέκτριες στο κέντρο της Αθήνας. Πρόκειται για μια περιπτωσιολογική μελέτη γυναικών που ζουν από το πλέξιμο ειδών ένδυσης και τα πωλούν στο κέντρο της Αθήνας και ειδικότερα στην οδό Αθηνάς και την οδό Σοφοκλέους, στις εξόδους της Κεντρικής Αγοράς της Αθήνας. Στη μελέτη αυτή δεν επιδιώκω μια συνολική παρουσίαση της ζωής των γυναικών αυτών, αλλά θα επικεντρωθώ περισσότερο στην πολύσημη έννοια τη εργασιακής ευαλωτότητας. Τη συνθήκη αυτή θα προσπαθήσω να την ερμηνεύσω, μέσα από το εθνογραφικό υλικό, με βάση τους παράγοντες που παραμορφωτικά διαμορφώνουν «μη κανονικότητες», όπως είναι η «γυναικεία» εργασία στον δρόμο, η τέχνη του πλεξίματος που μετατρέπεται σε εργασία και το οικιακό σύμπαν που καθίσταται, επίσης, χώρος εργασίας και προπαρασκευής του προς πώληση υλικού. Στη συνέχεια θα επικεντρωθώ σε δύο βασικά σημεία: πρώτον, στην οριακότητα της ζωής αυτών των γυναικών που υφίστανται τις επιπτώσεις των πολλαπλών ορίων και δεύτερον, στην κοινωνική και εργασιακή ευαλωτότητα και την επισφάλεια που βιώνουν καθημερινά, εργαζόμενες στους δρόμους της σύγχρονης πόλης

Πλέξιμο: όταν μια οικιακή ενασχόληση γίνεται επάγγελμα. Ιστορικο-ανθρωπολογικές προσεγγίσεις

Το πλέξιμο αποτέλεσε για δεκαετίες μια ενασχόληση αποκλειστικά «γυναικεία», που λάμβανε χώρα μέσα σε οικιακά πλαίσια και συνδέθηκε κυρίως με τις έννοιες τηςσχόλης και του ελεύθερου χρόνου. Πρόκειται για τετριμμένη επιστημονική οπτική που αφενός συνέδεε μείζονες και ελάσσονες τέχνες, όπως το πλέξιμο, με το γυναικείο φύλο και με την οικιακή σφαίρα και αφετέρου αγνοούσε εντελώς την οικονομική διάσταση αυτών των τεχνών περιορίζοντας την εμβέλειά τους και την κοινωνική τους σημασία μόνο σε ό,τι αποκαλούμε τεχνουργήματα (artifacts) στο πλαίσιο μελέτης της λαϊκής τέχνης σε κάθε χώρα, όπως επισημαίνει σε ένα πολύ πρόσφατα δημοσιευμένο άρθρο της η Lydia Arantes.³

3. L. Arantes (2020). Unraveling Knitting. Form Creation, Relationality and the Temporality of Materials. *Journal of American Folklore*, 133, 193-204. Ταυτόχρονα, η Arantes διαπιστώνει ότι για αυτές τις δραστηριότητες, μέχρι και τη δεκαετία του 1950 από τη σκοπιά της ανθρωπολογίας υπήρξε μια μάλλον αδιάφορη στάση, ενώ από την πλευρά της ευρωπαϊκής εθνολογίας υπήρξε ενδιαφέρον για ζητήματα τεχνικών και για τη μου-

Σύμφωνα με τον Tim Ingold,⁴ η μεγάλη «ανατροπή» στην επιστημονική ανάλυση της κοινωνικής και οικονομικής δυναμικής του πλεξίματος γίνεται στα μέσα της δεκαετίας του 1980 προς δύο κατευθύνσεις, που εντέλει συνέκλιναν ουσιαστικά. Η πρώτη κατεύθυνση είναι εκείνη της κοινωνικής ιστορίας, με μελέτες που εστίασαν στην παραγωγική διαδικασία μάλλινων και άλλων υφαντών, είτε σε εργοστάσια και βιομηχανίες είτε σε οικιακά πλαίσια, και έδωσαν έμφαση στη βιωμένη εμπειρία της εργασίας από την πλευρά των γυναικών και πιο συγκεκριμένα σε χώρες με βιομηχανική ανάπτυξη, όπως είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και η Αγγλία.⁵

Η δεύτερη κατεύθυνση είναι εκείνη των μελετών της κοινωνικής ανθρωπολογίας που, στην ουσία μέσα από ιστορικο-ανθρωπολογικές αναλύσεις, αφενός προσέγγισαν την κοινωνική βιογραφία των πλεκτών δημιουργημάτων και πώς συνδέονται με τις ιστορίες των ανθρώπων και αφετέρου έδωσαν έμφαση στη διαδικασία του πλεξίματος, με ποιες κοινωνικές διαδικασίες συνδυάζεται (ενδυνάμωση σχέσεων μεταξύ των κατοίκων της γειτονιάς, επικοινωνιακές διαδικασίες και καθημερινή συζήτηση, δημιουργική χρήση του ελεύθερου χρόνου κ.ά.). Κατ' αυτό τον τρόπο, τα προϊόντα αυτά των χεριών έπαψαν να μελετώνται απλά ως αποδείξεις της συνέχειας των νεότερων γενιών με παλιότερες και άρχισαν να προσεγγίζονται από τους επιστήμονες στην ολότητά τους,

σειακή σημασία, υπό την έννοια της διατήρησης και διάδοσης μιας πολιτισμικής κληρονομιάς αιώνων. Βλ. σχετικά L. Arantes, ό.π., 193.

4. T. Ingold (2007). *Lines. A Brief History*. London: Routledge, 11-12.

5. Για παράδειγμα η Sheila McGregor (1983). *Traditional Knitting*. London: Batsford εστιάζει αποκλειστικά στην Αγγλία και μελετά τη διαχρονική παρουσία του πλεξίματος ως μιας τέχνης που όμως, πέρα από τον απαραίτητο ρουχισμό, εξασφάλιζε και ένα χαμηλό εισόδημα σε πολλούς Άγγλους που ζούσαν κάτω από τα όρια της φτώχειας. Μια ανάλογη οπτική έχει και ο Richard Rutt (1987). *A History of Hand Knitting*. London: B. T. Batsford Ltd ασχολείται με μια διεθνή πορεία του πλεξίματος από τους Άραβες της Μεσαιωνικής περιόδου στην Αφρική και τη Μέση Ανατολή μέχρι τις σύγχρονες χρήσεις (πρακτικές και διαφημιστικές) της διαδικασίας της πλέξης στο σύγχρονο Λονδίνο. Σημαντική είναι η συνεισφορά της Ann Macdonald (1988). *No Idle Hands: The Social History of American Knitting*. New York: Ballantine Books, που διερεύνησε το πέρασμα από την ανδρική ενασχόληση με το πλέξιμο στην αποκλειστικά γυναικεία, μέσα από την ανάλυση των ιδιαίτερων κοινωνικο-ιστορικών συνθηκών της Βιομηχανικής Επανάστασης στην Ευρώπη, που έδωσαν ώθηση στους άνδρες να ασχοληθούν με εργασίες στα εργοστάσια. Η Shirley Scott (1990). *Canada Knits: Craft and Comfort in a Northern Land*. Toronto: McGraw-Hill Ryerson, στη μελέτη της εστιάζει στην ιστορική διαδρομή των τεχνικών πλεξίματος στον Καναδά, με ποιους τρόπους ήρθαν μέσω των μεταναστευτικών κυμάτων από την Ευρώπη εκεί, ενώ επικεντρώνεται στο πώς δημιουργήθηκαν στον Καναδά καινούριες τεχνοτροπίες γύρω από την ύφανση και την πλέξη.

στο πλαίσιο μελέτης του υλικού πολιτισμού όχι μόνο ως έκφρασης μιας δεδομένης υλικότητας αλλά και ως φωνήεντων αντικειμένων, που φανέρωναν όψεις της ατομικής ή συλλογικής εμπειρίας.

Σύντομα, μπορούμε να προβούμε σε έναν διττό—όσο και κατά βάση συμβατικό— διαχωρισμό των ανθρωπολογικών μελετών για το πλέξιμο: στις ιστορικο-ανθρωπολογικές μελέτες, σημαίνουσα θέση οι εργασίες του Tim Ingold *Lines. A Brief History*⁶ και *Redrawing Anthropology: Materials, Movements, Lines*.⁷ Οι μελέτες αυτές βρίσκονται στο μεταίχμιο της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της εθνοαρχαιολογίας. Ο γνωστός κοινωνικός ανθρωπολόγος, διερευνώντας τη σημασία των «γραμμών» για όλους τους πολιτισμούς, περνά σταδιακά και ειδικότερα στη σημασία των ινών διαπολιτισμικά, μέσα από την ανάλυση παραδειγμάτων από την Αμερική, την Αφρική και την Πολυνησία. Ο Ingold ιδιαίτερα εστιάζει στα αντικείμενα που προέρχονται από την πλέξη των ινών (ρούχα, καλάθια, άλλα αγαθά) παρουσιάζοντας αυτή τη διαδικασία ως φυσική και τελεολογική κατάληξη μιας ανθρώπινης δραστηριότητας που προέρχεται από την ανάγκη για δημιουργία και επιβίωση και μετουσιώνεται σε τέχνη. Παρομοιάζοντας τους τεχνίτες με τους περπατητές που βαδίζουν σε ένα «μονοπάτι της τέχνης»,⁸ ο Ingold αναβιβάζει τις τεχνικές της πλέξης από το επίπεδο της τεχνικής στο επίπεδο της τέχνης (κατεξοχήν της λαϊκής τέχνης των ομάδων που μελέτησε) και με τους όρους μιας φιλοσοφικής ανθρωπολογίας αναλύει την ποιητική της λαϊκής δημιουργίας μέσα από το πλέξιμο ινών πολυπρισματικά, επισημαίνοντας την οικονομική, κοινωνική (υπογραμμίζοντας τη σημασία της επικοινωνίας όσων μετέχουν στη διαδικασία), αισθητική και συμβολική διάσταση του πλεξίματος στον άξονα της διαχρονίας.⁹ Ο Ingold, σε μια σύντομη αποτίμηση, μας έδωσε το πλαίσιο τόσο το ιστορικό-ανθρωπολογικό όσο και το φιλοσοφικό-αισθητικό για να θραύσουμε τις ουσιοκρατικές και εν πολλοίς παρωχημένες αντιλήψεις για αυτή την ενασχόληση. Όμως υπάρχουν και μελέτες κοινωνικής και οικονομικής ανθρωπολογίας που ενέκυψαν στην ανάλυση του πλεξίματος ως μιας εργασιακής διαδικασίας.

6. T. Ingold (2007). *Lines. A Brief History*. London: Routledge

7. T. Ingold (ed.) (2011). *Redrawing Anthropology: Materials, Movements, Lines*. Ashgate: Farnham.

8. T. Ingold (2013). *Making: Anthropology, Archaeology, Art and Architecture*. London: Routledge, 17-18.

9. T. Ingold, *ό.π.*, 17-31. Ο Ingold καταλήγει, επομένως, πως καταλαβαίνουμε ότι δεν πρόκειται «για μια τόσο απλή διαδικασία όσο νομίζουμε και συχνά λανθασμένα την συνδέουμε μόνο με τις ώρες τηςσχόλης των ηλικιωμένων γυναικών».

Αυτή η δεύτερη κατηγορία μελετών είναι εκείνες που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως «εθνογραφικές», δηλαδή ανθρωπολογικές έρευνες αλλά και κοινωνιολογικές (που εντάσσονται περισσότερο στον τομέα της μικροκοινωνιολογίας). Οι έρευνες αυτές στηρίζονται κατά βάση στην επιτόπια εθνογραφική έρευνα και, πέρα από τις παραδοσιακές τεχνικές που μεταβιβάζονται διαγενεακά, επικεντρώνονται είτε στη συμβολική σημασία και στον κοινωνικό αντίκτυπο της διαδικασίας του πλεξίματος είτε στη θεώρηση και ανάλυση όλης αυτής της απασχόλησης ως μιας εργασιακής διαδικασίας, ως μέσου επιβίωσης για ομάδες ανθρώπων μέσα σε συνθήκες κοινωνικής και οικονομικής κρίσης. Το βιβλίο *A Shetland Knitter's Notebook. Knitting Patterns and Stories*¹⁰ της Mary Smith αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μελέτης της διαδικασίας του πλεξίματος ως συστηματικής εργασίας στα νησιά Σέτλαντ στη Βόρεια Σκωτία. Έχοντας ως βασικό της μεθοδολογικό εργαλείο τις αφηγήσεις ζωής των κατοίκων των νησιών, η Smith από τη μια πλευρά αναδεικνύει μια τοπική ιστορία επιτυχίας που έγινε παγκόσμια με το πλεκτό πουλόβερ Fair Isle, ενώ από την άλλη υπογραμμίζει τη σημασία της συστηματικής εργασιακής οργάνωσης των πλεκτριών σε συνεταιρισμούς και με ποιους τρόπους, σε συνεργασία με εμπόρους, δημιούργησαν ένα επιτυχημένο εμπορικό προϊόν σε μια περιοχή με ελάχιστους φυσικούς πόρους.

Ανάλογες εθνογραφικές προσεγγίσεις γύρω από την εργασιακή διάσταση του πλεξίματος αλλά και τις εμπορικές προοπτικές του μπορούμε να εντοπίσουμε καθ' όλη τη δεκαετία του 1990 και 2000. Για παράδειγμα, η Wendy Keele, με την έρευνά της *Poems of Color: Knitting in the Bohus Tradition*,¹¹ εστιάζει στην Bohus Sticking, έναν αποκλειστικά γυναικείο συνεταιρισμό στη Σουηδία ο οποίος δημιουργήθηκε από γυναίκες που έπλεκαν στη σουηδική περιφέρεια και γνώρισε μεγάλη άνθιση μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1970, οπότε και έκλεισε λόγω των γενικότερων αλλαγών στις τάσεις της μόδας. Η Keele αναδεικνύει την εργασία του πλεξίματος ως μηχανισμό χειραφέτησης και ανεξαρτησίας των γυναικών στην επαρχία της Σουηδίας ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου και μεταπολεμικά, τονίζοντας ότι αυτή η γυναικεία τέχνη που την ασκούσαν αποκλειστικά σε οικιακά πλαίσια τελικά αποτέλεσε το εφαλτήριο τόσο για την έξοδο των γυναικών προς την αγορά εργασίας όσο και για την οικονομική αιμοδότηση μιας ολό-

10. M. Smith (1991). *A Shetland Knitter's Notebook*. Lerwick: The Shetland Times Ltd.

11. W. Keele (1995). *Poems of Color: Knitting in the Bohus Tradition*. Colorado: Interweave Press Inc.

κληρης περιοχής με τη συστηματοποίηση της παραγωγής. Στην ίδια κατεύθυνση και η Madeleine Leonard, η οποία με το έργο *Women's Paid and Unpaid Handwork in a Belfast Estate*¹² πραγματοποίησε την πρώτη μελέτη για το πλέξιμο ως εργασία και ως μέσο για να κερδίσουν τα αναγκαία για τη διαβίωσή τους αρκετές οικογένειες στο Μπέλφαστ της Ιρλανδίας. Είναι μάλιστα ενδεικτικό ότι από τις περιπτώσεις οικογενειών που ερευνήσε, σε ένα ποσοστό 35-40% κέρδιζαν ένα βασικό εισόδημα από το πλέξιμο διαφόρων ειδών πρώτης ανάγκης.

Αυτές οι πρώτες έρευνες έδωσαν το έναυσμα για τρεις ειδικότερες κατηγορίες μελετών γύρω από την κοινωνική δυναμική αυτής της συχνά θεωρούμενης ως «απλής» ατομικής ενασχόλησης. Σταδιακά έχουμε ειδικότερες μελέτες για:

α) Το πλέξιμο ως εντατική εργασία στο πλαίσιο μιας «βιομηχανοποιημένης οικιακής εργασίας» (industrial homework). Πιο συγκεκριμένα η βιομηχανοποιημένη οικιακή εργασία, σύμφωνα με τους Allen & Wolkowitz,¹³ είναι εργασία που ασκείται στο σπίτι και πληρώνεται με το κομμάτι, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως ο εργαζόμενος καταβάλλει μικρότερο κόπο από τον εργαζόμενο εκτός σπιτιού. Αρκετές ανθρωπολογικές εργασίες εστίασαν σε αυτή την οπτική και υποστήριξαν εν πολλοίς τη μαρξιστική οπτική του «εφεδρικού στρατού».¹⁴ Οι παραπάνω μελέτες υποστηρίζουν ότι, αν και το πλέξιμο είναι μια εργασία σε οικιακά πλαίσια, εργασία «συμπληρωματική» του κύριου εισοδήματος, εντούτοις η πραγματικότητα είναι πολύ διαφορετική, αφού και οι πλέκτριες γυναίκες αποτελούν πλεονάζον εργατικό δυναμικό που δεν μπορεί να απορροφηθεί από την αγορά εργασίας και στην ουσία ζει κάτω από τα όρια ενός κοινωνικά ανεκτού εισοδήματος. Είναι ένα τμήμα εργαζομένων που αδυνατεί να καλύψει ουσιαστικές ανάγκες του και γι' αυτό μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο εκμετάλλευσης του καπιταλιστικού συστήματος. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μελέτες ανθρωπολογικές όσο και ιστορικο-ανθρωπολογικές τελικά κατάφεραν να αποδώσουν την εργασία του πλεξίματος στις πραγματικές της διαστάσεις και όχι «ωραιοποιημένη».

12. M. Leonard, *Women's Paid and Unpaid Handwork in a Belfast Estate*. *Journal of Gender Studies*, 3(2), 187-195.

13. S. Allen & C. Wolkowitz (1987). *Homeworking. Myths and Realities*. London: Macmillan, 21-22.

14. L. Stalker (2000). *Wool and Needles in My Casket: Knitting as Habit among Rural Newfoundland Women*. Department of Sociology, Memorial University of Newfoundland, Newfoundland. G. Ruland (2010). *Stitching Together: An Exploration of Women's Sociality through an Urban Knitting Group*. Georgia: Georgia State University.

β) Μελέτες που αναλύουν το πλέξιμο ως μια «άτυπη» ή «ευέλικτη» εργασία». Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μέχρι σήμερα αρκετές έρευνες εστίασαν στη σύνδεση του πλεξίματος με τις έννοιες της «άτυπης» ή «ευέλικτης» εργασίας, επηρεασμένες από ανάλογες έρευνες για την εργασία κατά τη μετα-Φορντική περίοδο, από τη δεκαετία του 1970 και εξής, οπότε και υπήρξε μεγάλη σε εργασιακό και παραγωγικό επίπεδο, ευρεία επικράτηση των ευέλικτων πρακτικών. Παρόλο που συχνά χρησιμοποιούνται ως όροι ταυτόσημοι, σωστά ο Σπυριδάκης¹⁵ υπογραμμίζει πως, αν και όροι ρευστοί και δύσκολα ταξινομήσιμοι, είναι ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένοι και ως εκ τούτου διαφορετικοί. Η ευέλικτη εργασία εκφράζει «βαθμό προσαρμοστικότητας» των εργαζομένων στις απαιτήσεις του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής, ενώ η άτυπη εργασία εννοιολογείται ως το «μη τυπικό» που διαφοροποιείται από το τυπικό, το επίσημο ή το ευρέως αποδεκτό ως ορθολογικό. Το πλέξιμο ως εργασία συνδέθηκε με τη «μη τυπική» εργασία, καθώς δεν ήταν μια μορφή εξαρτημένης εργασίας με σταθερό μισθό σε μηνιαία βάση, δεν παρείχε ασφαλιστική και υγειονομική περίθαλψη αλλά ούτε φυσικά την ασκούσαν σε ένα εργασιακό περιβάλλον γραφείου.

γ) Μελέτες που αναλύουν τη θεώρηση του πλεξίματος ως μιας αποκλειστικά «γυναικείας» εργασίας και τον φεμινιστικό ακτιβισμό. Ο φεμινισμός ως κίνημα συνδέθηκε την απελευθέρωση της γυναίκας από την πατριαρχική καταπίεση και την εργασιακή εκμετάλλευση. Ειδικότερα, ο φεμινιστικός ακτιβισμός διεκδίκησε —μεταξύ πολλών άλλων— και δικαίωμα ίσων ευκαιριών στην αγορά εργασίας. Ως κίνημα του μεταμοντερνισμού, αμφισβήτησε τις «παραδοσιακές» αξίες στις οποίες στηρίζεται ο κόσμος καθώς και τις «παραδοσιακές» μορφές οικονομίας και κατανάλωσης. Όπως επισημαίνουν οι Heywood και Drake,¹⁶ το πλέξιμο και τα παράγωγα δημιουργήματά του αποτέλεσαν μια διπλή πρόκληση για τις φεμινιστικές προσεγγίσεις: από τη μια πλευρά να διασπάσουν τη μονομερή σύνδεση του πλεξίματος με το γυναικείο φύλο και τον οικιακό χώρο, μια σύνδεση που αναπαρήγαγε περιοριστικές οπτικές αιώνων, τοποθετώντας τη γυναίκα αποκλειστικά στην οικιακή σφαίρα. Από την άλλη πλευρά στόχευαν να αναδείξουν το

15. Μ. Σπυριδάκης (2018). *Homo Precarius. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο, 43.

16. L. Heywood & J. Drake (2004). 'It's All about the Benjamins': Economic Determinant of Third-Wave Feminism in the United States". In Stacy Gillis, Gillian Howie, & Rebecca Munford (eds), *Third-Wave Feminism: A Critical Exploration*. New York: Palgrave Macmillan, 13-23.

πλέξιμο όχι απλά ως μια ενασχόληση κατά τη διάρκεια της σχολής, αλλά ως μια δημιουργική διαδικασία που μπορεί να πραγματοποιηθεί και από τα δύο φύλα.¹⁷

Μεθοδολογικές προσεγγίσεις

Αν και έχω διεξαγάγει αρκετές εθνογραφικές έρευνες στο κέντρο της Αθήνας είτε στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής μου είτε σε ερευνητικά προγράμματα μεταδιδακτορικά, κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης έρευνας «αναγκάστηκα» πολλές φορές να έρθω αντιμέτωπος με όσα έχω διαβάσει αλλά και με τον ίδιο μου τον εαυτό ως εθνογράφο.¹⁸ Όπως σωστά το θέτει ο Βασίλης Δαλκαβούκης,¹⁹ λόγω της ιδιαίτερης φύσης της κάθε έρευνας και ο ίδιος ο ερευνητής αναπροσαρμόζει όσα έχει διαβάσει αλλά και όσα έχει διδαχθεί από την ερευνητική του πείρα. Κάθε ερευνητική απόπειρα είναι μοναδική και τελικά ο ερευνητής οφείλει εκείνος να προσαρμόζεται στα δεδομένα και στη ζωή των κοινωνιών και όχι να προσπαθεί να τα εντάξει ή να τα ερμηνεύσει μέσα από προκατασκευασμένα θεωρητικά σχήματα.²⁰

Προσπάθησα να άρω τις παραπάνω περιοριστικές οπτικές όχι απλά για να «συλλέξω υλικό», που αποτελεί μια πτυχή της εθνογραφικής διαδικασίας, αλλά κυρίως για να γνωρίσω και στη συνέχεια να διεισδύσω στις ζωές αυτών των γυναικών, να μπορέσω να δω μέσα από τα δικά τους μάτια: πώς αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα και να κατανοήσω ποια προβλήματα αντιμετωπίζουν. Περισσότερο προσπάθησα να τις γνωρίσω ως συνομιλήτριες, όπως το θέτει το ζήτη-

17. Το πλέξιμο δεν περιορίζεται αποκλειστικά σε είδη ένδυσης, αλλά τα δημιουργήματα από τη διαδικασία του πλεξίματος έχουν χρησιμοποιηθεί συμβολικά ως αντικείμενα αντίστασης σε διαδηλώσεις ή ως αντικείμενα που ενισχύουν πράξεις πολιτικού ακτιβισμού. Πρβλ. Β. Κράββα (2019). *Καταναλώνοντας τον πολιτισμό. Διαδρομές κατανάλωσης, ιστορίες διατροφής και στέρησης*. Αθήνα: Πατάκης, 211-216.

18. Κ. Hastrup (2011). *Ιθαγενής Ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους*; Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις*. Αθήνα: Πατάκης, 337-364, μτφρ. Ρ. Ασρινάκη.

19. Β. Δαλκαβούκης (2015). *Γράφοντας ανάμεσα. Εθνογραφικές δοκιμές με αφορμή το Ζαγόρι*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 21-26.

20. Πιστεύω ότι σωστά συμπυκνώνει το νόημα όλων των παραπάνω η Λυδάκη επισημαίνοντας πως «εθνογραφία μαθαίνει κανείς επί τόπου. Όσες οδηγίες και αν δώσει κάποιος τα πράγματα στην πράξη είναι διαφορετικά». βλ. σχετικά Άννα Λυδάκη (2016). *Αναζητώντας το χαμένο παράδειγμα. Επιτόπια έρευνα, κατανόηση, ερμηνεία*. Αθήνα: Παπαζήσης, 135.

μα της συνομιλίας ερευνητή και κοινωνικών υποκειμένων η Joy Henry²¹, παρά ως πληροφορήτριες, από τις οποίες θα λάμβανα απλά και μόνο «πληροφορίες». Αυτή την οπτική θεώρησα ενδεδειγμένη τόσο για λόγους επιστημονικούς όσο και δεοντολογίας της επιστήμης: αφενός διότι μόνο κατ' αυτό τον τρόπο θα μπορούσα να προσεγγίσω τις συνθήκες επισφάλειας που βιώνουν οι γυναίκες αυτές, όχι μέσα από μια εξωτερική, εξωγενή παρατήρηση αλλά διαμέσου μιας ουσιαστικότερης (θα προσέθετα και πραγματικά ανθρώπινης) επαφής και αφετέρου επειδή θεωρώ επιστημονικά και ηθικά ορθό να αντιμετωπίζω τους ανθρώπους ως δυναμικά και δρώντα υποκείμενα που έχουν να καταθέσουν τις δικές τους απόψεις και όχι ως εθνογραφικά «αντικείμενα» που θα απαντήσουν σε δικά μου ερωτήματα για να ολοκληρώσω την έρευνα. Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων υπήρξε απαραίτητη μια πολυμεθοδική προσέγγιση²² (mixed method research) με συνδυασμό διαφόρων μεθοδολογικών εργαλείων: συμμετοχική παρατήρηση, χρήση ημιδομημένων ερωτήσεων που συχνά οδηγούσαν σε εκτεταμένες αφηγήσεις των ερωτώμενων και σε αφηγήσεις ζωής.²³

Μετά από αυτό το πλησίασμα ήταν απαραίτητη και η κινητική «συμβίωση» μαζί τους, που κατέστη εφικτή μέσα από την πολυτοπική εθνογραφία²⁴ (multi-sited ethnography). Η μετακίνηση μαζί τους στον δρόμο και στα σπίτια τους και η συνομιλία ακόμα και με άτομο από το οικογενειακό περιβάλλον τους με βοήθησε να κατανοήσω την καθημερινότητα αυτών των γυναικών αλλά και τη μεταιχμιακότητα στην οποία ζουν, τη δική τους κανονικότητα που είναι για πολλούς από εμάς ως εξωτερικούς παρατηρητές στην ουσία μια «μη κανονικότητα».

21. J. Henry (2011). *Οι κόσμοι που μοιραζόμαστε. Εισαγωγή στην πολιτισμική και κοινωνική ανθρωπολογία* (μτφρ. Χρ. Μεντζαλίρα). Αθήνα: Κριτική, 37.

22. L. Holy (2003¹⁰). Theory, Methodology and the Research Process. In R. F. Ellen (ed.), *Ethnographic Research. A guide to general conduct*. London-San Diego: Academic Press, 17-19.

23. Συνολικά μπόρεσα να συνομιλήσω με οκτώ γυναίκες, ηλικίας 45 έως 77 ετών, Ελληνίδες αλλά και μετανάστριες από τη Βουλγαρία, την Ουκρανία, την Αλβανία και τη Μολδαβία.

24. G. Marcus (1995). Ethnography in/of the World System: The Emergence of multi-sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24, 95-117. Τα μετά την κριτική της εθνογραφίας. Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 67-108.

Από την εργασιακή «μη κανονικότητα» στην πολλαπλή ευαλωτότητα

Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, στο Collège de France ο Michel Foucault,²⁵ στο πλαίσιο της διδασκαλίας του για την ιστορία των συστημάτων σκέψης, ενέκυψε στο ζήτημα της «μη κανονικότητας» όπως την θεωρεί η κοινωνία και κυρίως όπως την εκλαμβάνουν οι δυτικές κοινωνίες. Ο Foucault, μολονότι κάνει εκτενή αναφορά σε μια τυπολογία «μη κανονικών», εστιάζει —και αυτή είναι η μεγάλη θεωρητική συνεισφορά του— στην άλλη πλευρά, εκείνη της κοινωνίας, κατά έναν τρόπο διττό: εξετάζει τη θεσμοποίηση ορισμένων μη ορθών κοινωνικών πρακτικών όσο και τη θεσμική πεποίθηση των κοινωνιών για τους κοινωνικούς ρόλους των ανθρώπων. Είναι αυτή η συνθήκη που εύστοχα η Sandra Wallman²⁶ ανέλυσε ως τη «διατήρηση του συστήματος» στις καπιταλιστικές δυτικού τύπου οικονομίες, του εργασιακού συστήματος με τη διαχείριση πόρων και την απόδοση αξίας σε αυτούς, όπου η εργασία ταυτίζεται με τις εξαρτημένες σχέσεις μισθωτής εργασίας και είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις έννοιες των ικανοποιητικών οικονομικών απολαβών, της επαγγελματικής σταδιοδρομίας και της κοινωνικής ανέλιξης.²⁷ Εντούτοις, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, υπάρχουν εργασίες οι οποίες, αν και είναι απαξιωμένες κοινωνικά, σε προσωπικό επίπεδο, για εκείνους που τις ασκούν «αποτελούν λόγο υπερηφάνειας και κοινωνικής αναγνώρισης», όπως σημειώνει η Wallman.²⁸

Όμως, ας εξετάσουμε πιο συγκεκριμένα τις «μη κανονικότητες» του πεδίου της εργασίας των πλεκτριών που όμως αποτελούν πραγματικότητα στη ζωή τους. Η ευαλωτότητα²⁹ αλλά και η τρωτότητα είναι δύο έννοιες καταληκτικές μιας διαδρομής από την εργασιακή επισφάλεια που βιώνουν οι πλέκτριες και η οποία εννοιολογεί όλη την κοινωνική τους διαδρομή. Η διαδρομή αυτή ξεκινά από το γεγονός πως η

25. M. Foucault (2011). *Οι μη κανονικοί. Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας, 1974-1975* (μτφρ. Σ. Σιαμανδούρας). Αθήνα: Εστία.

26. S. Wallman (1979). Introduction. In S. Wallman (ed.), *Social Anthropology of Work*. London – New York: A.S.A. Monograph, Academic Press, 1-24.

27. S. Narotzky (2007). *Οικονομική ανθρωπολογία. Νέοι προσανατολισμοί* (μτφρ. Αθηνά Σίμογλου – επιμ. Μ. Σπυριδάκης). Αθήνα: Σαββάλας, 64-65.

28. S. Wallman, Introduction, ό.π., 9-10

29. Για τις έννοιες αυτές βλ. Μ. Σπυριδάκης, *Homo Precarius. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*, ό.π., 17-53.

εργασία αυτή εντάσσεται στην κατηγορία της «άτυπης εργασίας». Όπως επισημάνθηκε και παραπάνω κατά την ανάλυση της εργασίας της Leonard³⁰ για την εργασία των πλεκτριών στο Μπέλφαστ της Ιρλανδίας, το πλέξιμο στο σπίτι και η μετέπειτα πώληση προϊόντων στον δρόμο είναι άτυπες εργασίες.

Η άτυπη εργασία³¹ δυστυχώς σε μεγάλο βαθμό δεν έτυχε μιας ουσιαστικής μελέτης από πλευράς των ερευνητών, λόγω μιας διϋστικής προσέγγισης που είναι εν πολλοίς συμψηφιστική και απόλυτη. Από τη μια πλευρά η άτυπη εργασία εκλαμβάνεται ως μια χαρακτηριστική μορφή εργασίας της μετα-Φορντικής περιόδου που έρχεται σε αντίθεση με την «τυπική» μορφή εργασίας που κατεξοχήν κυριάρχησε στον δυτικό κόσμο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο· επιπλέον, συχνά ταυτίζεται και παρουσιάζεται ως μια αρνητική για την οικονομία και την κοινωνία πραγματικότητα, η οποία δεν έχει σχέση με την τυπική οικονομία αλλά κυρίως με την παραοικονομία. Όμως η πραγματικότητα είναι διαφορετική. Όπως σωστά επισημαίνουν οι Williams και Windebank,³² το ζήτημα της άτυπης εργασίας δεν είναι μονοσήμαντο ούτε απλά οικονομικό. Πρόκειται για μια ιστορικά και γεωγραφικά προσδιορισμένη έννοια και κάθε περίπτωση που μελετάμε πρέπει να αναλύεται ξεχωριστά. Η μετανάστευση των ανθρώπων, τα ιστορικά γεγονότα (πολεμικές συρράξεις, πολιτική ανωμαλία) σε κάθε χώρα και σε κάθε εποχή (π.χ. παγκόσμιες οικονομικές κρίσεις, επισιτιστικές κρίσεις κ.ά.), καθώς και οι ειδικότερες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες σε κάθε κράτος μπορούν να εξηγήσουν το πώς και με βάση ποια χαρακτηριστικά δομείται η άτυπη εργασία. Στις περιπτώσεις των πληροφορητριών η μετανάστευση και η συνεπαγόμενη περιθωριοποίηση από το πλαίσιο της τυπικής εργασίας και οικονομίας ήταν οι βασικοί παράγοντες που τις ώθησαν να προσπαθήσουν μόνες τους να επιβιώσουν, στηριζόμενες αποκλειστικά στις δικές τους δυνάμεις και τις γνώσεις που είχαν, όπως ήταν το πλέξιμο. Αναφέρω ένα σχετικό απόσπασμα από τη Σνεζίνα, 77 ετών, σήμερα.

30. M. Leonard, *Women's Paid and Unpaid Handwork in a Belfast Estate*, ό.π., 187-195.

31. Είναι πάντως γεγονός πώς δεν είναι εύκολο να ορίσουμε την άτυπη εργασία, αφενός λόγω της ρευστής φύσης και των σχετικών και όχι απόλυτων χαρακτηριστικών της, όπως έχει για παράδειγμα η εξαρτημένη εργασία, και αφετέρου λόγω του ότι πλευρές της αγγίζουν πτυχές της ευέλικτης εργασίας, της ασταθούς και μεταβαλλόμενης εργασίας καθώς και της μη συστηματικά αμειβόμενης απασχόλησης, χωρίς όμως να ταυτίζονται με τις παραπάνω μορφές εργασίας.

32. C. Williams & J. Windebank (1998). *Informal Employment in Advanced Economies, Implications for Work and Welfare*. London: Routledge, 17-21.

«Δεν το έμαθα εδώ, από τη γιαγιά της μάνας μου και τη μάνα μου. Πάντα βγάζαν λίγα λεφτά και με τη σύνταξη του παππού και του πατέρα ζούσανε, εγώ σύνταξη δεν έχω αλλά πουλάω αυτά και ζω. Είναι ο μόνος τρόπος για να ζήσω και λέω ευχαριστώ, που μπορώ και το κάνω».

Ταυτόχρονα, μέσα από τον λόγο των γυναικών αυτών διαφαίνονται τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν καθημερινά στην εργασία τους καθώς και πώς τα ζητήματα που ανακύπτουν από τη δουλειά τους τους αντανακλούν στην καθημερινή κοινωνική ζωή τους. Τέτοια προβλήματα είναι η εργασία στο σπίτι χωρίς ωράριο, το μη σταθερό εισόδημα, η αδυναμία κάλυψης βασικών αναγκών, η ανυπαρξία επαρκούς ασφαλιστικής και υγειονομικής κάλυψης, η αστάθεια και οι διαρκείς μετακινήσεις για την πώληση των προϊόντων, η περιστασιακή και όχι μόνιμη απασχόληση, η πολυαπασχόληση με ωράρια εξοντωτικά και ασταθή. Όλες οι παραπάνω προβληματικές όψεις συνιστούν την εργασιακή καθημερινότητα των γυναικών που ζουν από το πλέξιμο και τα εργόχειρά τους. Η Πέπα, Βουλγάρα και εκείνη, όπως και η προηγούμενη πληροφορήτρια, στη συνέντευξή της επεσήμανε σχετικά με τις δυσκολίες αυτές:

«Είναι δύσκολο, το βλέπει ο κόσμος εύκολο και νομίζει ότι τα έχω φέρει από την Κίνα, όχι, όχι! Όλα είναι από εμένα, κάθε ρούχο μου παίρνει μέρες και μια εβδομάδα να το φτιάξω και όταν το παίρνει ο άλλος για 7 ή 10 ευρώ και σου λέει, εγώ το κινέζικο το παίρνω με 1 ευρώ, δεν καταλαβαίνει ότι έχω κάνει ώρες, τόσες ώρες να τα φτιάξω. Και τα χέρια μου πονάνε και τα μάτια μου. Πιο παλιά μπορούσα και έκανα και άλλη δουλειά μαζί, μετά το σταμάτησα».

Εντούτοις, πρέπει να επισημάνω ότι αυτά τα ζητήματα δεν αφορούν μόνο τις πλέκτριες αλλά όλους όσους ασχολούνται με επαγγέλματα που εντάσσονται στην άτυπη εργασία και «ανεπίσημες» οικονομικές λειτουργίες, όπως είναι η εργασία σε οικιακά πλαίσια. Σε αυτό το σημείο πιστεύω βρίσκει εφαρμογή η άποψη του Hart³³ που υποστήριξε ότι η άτυπη εργασία συνδέεται άρρηκτα με την παραγωγή μικρής κλίμακας κυρίως στο πλαίσιο της οικιακής παραγωγής και με την έννοια του «ανεπίσημου», όχι όμως του περιθωριακού φαινομένου, αλλά κατά κύριο λόγο του περιφερειακού εργασιακού και οικονομικού φαινομένου, που είναι μεν υπαρκτό αλλά δεν έχει σημαίνοντα ρόλο στην οικονομική ζωή.

33. K. Hart (1973). Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, 11, 61-89.

Αυτή η πολλαπλή «μη κανονικότητα» που βιώνουν τα κοινωνικά υποκείμενα δημιουργεί, συντηρεί και διαρκώς αναδημιουργεί την ευάλωτη θέση τους στην κοινωνία και την τρωτή θέση τους στην αγορά εργασίας. Όπως σημειώθηκε και προηγούμενα, ευάλωτότητα και τρωτότητα είναι έννοιες-κλειδιά που συνδέονται με την αδύναμη εργασιακή τους θέση. Είναι η καταληκτική διαδρομή αυτών των γυναικών, λόγω της επισφαλούς εργασιακής τους σχέσης. Πριν αναλύσουμε αυτή την «κατάληξη», είναι πιστεύω απαραίτητο να ξεκαθαρίσουμε —σε πολύ σύντομα πλαίσια— αυτές τις δύο, ρευστές και πολλαπλά ερμηνεύσιμες και προσεγγίσιμες έννοιες.

Η ευάλωτότητα είναι μια έννοια κοινωνικά και ιστορικά προσδιορισμένη που θα μπορούσαμε να την ορίσουμε, σύμφωνα με τον Σπυριδάκη ως «μορφή ζωής μιας κοινωνικής κατηγορίας, η εμφάνιση της οποίας δεν αποτελεί καινοφανές ιστορικό γεγονός [...] η εν λόγω εμπειρία λαμβάνει χώρα σε ένα συμπεριέχον υψηλής ανεργίας, δημοσιονομικής λιτότητας, κοινωνικής ανισότητας και ανασφάλειας, εντός του οποίου τα υποκείμενα δεν έχουν τη δυνατότητα σαφούς σχεδιασμού του μέλλοντός τους, στερούνται επιλογών για την αντιμετώπιση της δυσχερούς συνθήκης της ύπαρξής τους και αναγκάζονται να δεχθούν μη σταθερά καθεστώτα απασχόλησης, θέτοντας ακούσια σε κίνδυνο τη διαδικασία της κοινωνικής τους αναπαραγωγής, εξωθούμενα σε προγράμματα περισσότερο απορρόφησης της δυσαρέσκειας παρά αποτελεσματικής εξόδου από την παγίδα στην οποία έχουν πιαστεί».³⁴

Όμως υπάρχουν και δύο άλλες παράμετροι. Η ευάλωτότητα ως δυναμική έννοια δεν είναι μόνο μια κατάσταση έξωθεν επιβαλλόμενη, αλλά ενθικεύει σκέψεις και συναισθήματα των δρώντων ατόμων ως η διυποκειμενική έκφραση τρόπου με τον οποίο η πραγματικότητα καθίσταται αντιληπτή από τα υποκείμενα τα οποία ενεργητικά συνδιαμορφώνουν αυτή την πραγματικότητα. Επιπλέον, αν και οι συνθήκες ζωής και εργασίας κατά τη μετα-Φορντική περίοδο είναι εξαιρετικά δυσμενείς για τους εργαζόμενους και ειδικά για τους μετανάστες εργαζόμενους, δεν είναι μια συνθήκη αναλλοίωτη και αμετάβλητη την οποία τα δρώντα άτομα δεν μπορούν να υπερκεράσουν. Αντίθετα, εθνογραφικές μελέτες δείχνουν πως όσο δύσκολες και αν είναι οι συνθήκες που βιώνουν, οι δρώντες προσπαθούν να ξεφύγουν από αυτόν τον κύκλο εγκλωβισμού τους στη συνθήκη της ευάλωτότητας.³⁵ Μια ανάλογη οπτική για το μέλλον τους μέσα σε συνθήκες ευάλωτότητας συνά-

34. Μ. Σπυριδάκης, *Homo Precarius. Εμπειρίες ευάλωτότητας στην κρίση*, ό.π., 11.

35. Στο ίδιο, 44-51.

ντησα και στις πλέκτριες. Η εμπιστοσύνη στις ικανότητές τους και βέβαια η πείρα τους τόσο στην πλέξη όσο και στην πώληση των προϊόντων τους αρκετά συχνά αποτυπώθηκε στη συνομιλία μαζί τους:

«Δεν είναι το όνειρό μου [γέλια] αλλά με αυτό ζω και με το επίδομα, τα βολεύω. Αν το ξεκίναγα τώρα, εντάξει, θα ήταν περίεργο, αλλά σε άλλους η ζωή τα φέρνει αλλιώς, θέλει υπομονή. Άλλοι στενοχωριούνται για τη βίλα που δεν μπορούν να πάρουν, εμένα με νοιάζει να μπορώ να ζω εγώ και η Τάνια [η κόρη της] και αυτό που κάνω έχω μάθει και σε κείνη να το σέβεται, από αυτό ζούμε και με όσα μπορούμε και έχουμε, προχωράμε» (Ηρώ, 47 ετών).

Παρεμφερής, αλλά όχι ταυτόσημη έννοια είναι η τρωτότητα. Και αυτή είναι μια έννοια που συνδέεται με τη διαδρομή ζωής και εργασίας των γυναικών αυτών και όχι μόνο. Ακριβέστερα είναι μια συνθήκη απόλυτα αλληλοδιαπλεκόμενη με τις συνθήκες μετανάστευσης όσο και εγκατάστασής τους στην Ελλάδα. Αν και η έννοια της τρωτότητας φαίνεται σε πολλούς ως αμφίσημη ή νεφελώδης, κάθε άλλο πάρα είναι. Ο Σπυριδάκης συμπυκνωτικά την ορίζει ως: «έννοια που αφορά σε μια κοινωνική και ενσώματη κατάσταση που συνδέεται με την κοινωνική προσκόλληση σε άλλους. Η ίδια η συνθήκη της προσκόλλησης συνεπάγεται την απώλειά της, καθώς τα υποκείμενα είναι εκτεθειμένα στους άλλους και απειλούνται ακριβώς εξαιτίας αυτής της έκθεσης»³⁶.

Είναι σημαντικό να εξετάσουμε και μια άλλη παράμετρο: πως η τρωτότητα μπορεί να ιδωθεί ως η απάντηση στο ερώτημα «πώς περνάμε από τη θεωρία της επιτελεστικότητας του κοινωνικού φύλο σε μια συνολική σκέψη και στοχασμό για μια πολλαπλά ευάλωτη ζωή», όπως το θέτει η Butler στο βιβλίο της *Σημειώσεις για μια επιτελεστική θεωρία της συνάθροισης*.³⁷ Σε αυτό το θεμελιώδες έργο για την έννοια της τρωτότητας, η Butler, μετά την «Ευάλωτη ζωή»,³⁸ υποστηρίζει ότι με βάση τις κατακτήσεις της θεωρίας του κοινωνικού φύλου ως μιας κοινωνικής κατασκευής που τα δρώντα κοινωνικά υποκείμενα επιτελούν, είναι εφικτή και μια σύλληψη της επιτελεστικότητας στο πεδίο του πολιτικού, όπου τα δυναμικά υποκείμενα δρουν ενάντια

36. Μ. Σπυριδάκης, *Homo Precarius. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*, ό.π., 18.

37. J. Butler (2018). *Σημειώσεις για μια επιτελεστική θεωρία της συνάθροισης* (μφτρ. Μ. Λαλιώτης). Αθήνα: Angelus Novus, 40.

38. Βλ. σχετικά J. Butler (2009). *Ευάλωτη ζωή. Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας* (μφτρ. Μ. Λαλιώτης). Αθήνα: Νήσος 9. Πρόκειται για ένα έργο που συνέβαλε και στη διάδοση και εδραίωση της έννοιας της ευαλωτότητας και στο ελληνικό επιστημονικό λεξιλόγιο.

στο καθεστώς επισφάλειας που οι σύγχρονες οικονομικές πολιτικές τους επιβάλλουν και ταυτόχρονα αντιδρούν και διεκδικούν έναν κοινό «χώρο», μια συνθήκη τρωτότητας που έχει διττό και διφυή χαρακτήρα: από τη μια πλευρά αρνητικό, υπό την έννοια της βιωμένης εμπειρίας της επισφάλειας που επιβάλλεται μέσα από νεοφιλελεύθερες οικονομικές επιλογές και από την άλλη πλευρά υπάρχει και η θετική διάσταση, εκείνη της έκθεσης και της αλληλεξάρτησης, μια μη ταυτοτική εκδοχή υποκειμενικότητας, που δομείται στο πλαίσιο μιας προσπάθειας χειραφέτησης των ατόμων που βιώνουν την επισφάλεια. Η Butler αναλύει περιπτώσεις από όλο τον κόσμο στο πεδίο του πολιτικού, από απεργίες και συγκεντρώσεις, όπου οι άνθρωποι διεκδικούν σεβασμό, αξιοπρέπεια και βασικά ανθρώπινα δικαιώματα. Στο πλαίσιο της διϊστικής-διπολικής σύλληψης τρωτότητα-επισφάλεια, η γνωστή φιλόσοφος εντάσσει και τη διεκδίκηση δικαιωμάτων στο πλαίσιο του «ιδιωτικού», υπό την έννοια της ανθρώπινης δράσης που εκδηλώνεται μεν δημόσια, χωρίς να χαρακτηρίζεται όμως από μαζική συμμετοχή.

Στην παρούσα εργασία, όσον αφορά τις πλέκτριες, θα επικεντρωθούμε τόσο στην αρνητική όσο και στη θετική εννοιολόγηση της τρωτότητας. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο επίπεδα τρωτότητας, άμεσα συνδεδεμένα, τη θεσμική τρωτότητα και την ανθρώπινη-κοινωνική τρωτότητα. Ως θεσμική τρωτότητα μπορούμε να ορίσουμε την αδυναμία του επίσημου κρατικού μηχανισμού να ανταποκριθεί με επάρκεια στις ανάγκες των πολιτών ιδιαίτερα μέσα στα χρόνια της κρίσης, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα την τρωτότητα του συστήματος υγείας, του συστήματος ασφάλισης και την αδυναμία παροχής κοινωνικών υπηρεσιών σε ένα ικανοποιητικό επίπεδο. Η θεσμική αυτή τρωτότητα οδήγησε σε μια ανακατανομή της κοινωνικής τρωτότητας προς το χειρότερο, καθώς διευρύνθηκε ο αριθμός των ατόμων που ανήκουν στα πιο ευάλωτα κοινωνικά στρώματα. Σε μια τέτοια δυσμενή συνθήκη, όμως, μπορούν να εντοπιστούν τόσο η προσαρμοστικότητα, που θα μπορούσαμε να την ορίσουμε ως την «απάντηση» των δρώντων στις ιστορικές συγκυρίες, ως μια μορφή τεχνογνωσίας της επιβίωσης σε συνθήκες κρίσης, όσο και κατά την Butler, μια μορφή αντίστασης —με τη δική τους οπτική— σε όσα τους επιβάλλονται.

«Με έχει ρωτήσει πολύς κόσμος εδώ και πιο κάτω πού πάω: “σ’ αρέσει αυτό που κάνεις”; Λέω ότι το κάνω για ζήσω, αλλιώς δεν γίνεται. Τώρα σε αυτό με ρωτάς και εσύ, αν ήμουνα πάλι νέα όχι δεν θα το κανα. Τα νέα κορίτσια τώρα δεν ράβουνε. Δεν είναι, [ότι] δεν ήξερα να κάνω άλλα πράγματα. Έχω φυλάξει γιαγιάδες και σπίτια έχω κάνει, κάθε μέρα 10 και 12 ώρες δουλειά. Ο κόσμος είναι σκληρός. Να πηγαίνω σπίτι μου να

κλαίω για ώρες. Τώρα βγάζω λίγα λεφτά από αυτό αλλά είμαι πιο καλά, δεν έχω τη στενοχώρια που είχα και μπορώ να ζω πιο καλά. Και εδώ φωνάζουνε να μη κάθομαι στο δρόμο και χαλάω μόστρα αγοράς, αλλά δεν με νοιάζει, μόνη μου [να δουλεύω] είμαι καλά από παλιά» (Πέπα από τη Βουλγαρία).

Μετايχμιακότητες που συγκροτούν την οριακότητα

Είναι γεγονός ότι οι πλέκτριες είναι δρώντα και δυναμικά κοινωνικά υποκείμενα που αγωνίζονται για την επιβίωσή τους. Αυτή τους η προσπάθεια δεν μπορεί να εξεταστεί ξέχωρα από τη μετايχμιακότητα, που κατά κυριολεξία χαρακτηρίζει συνολικά τη ζωή τους, προσωπική, κοινωνική και εργασιακή. Είναι γυναίκες που ζουν «ανάμεσα»: εργάζονται τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο χώρο, ασκούν μια «γυναικεία» εργασία σε μεγάλο βαθμό μέσα σε ένα ανδροκρατούμενο εν πολλοίς εργασιακό περιβάλλον, όπως είναι οι είσοδοι και οι έξοδοι της κεντρικής αγοράς της Αθήνας, είναι εργαζόμενες αλλά σύζυγοι ή και ο μοναδικός γονέας σε δύο περιπτώσεις που συνάντησα. Ταυτόχρονα, βιώνουν το «ανάμεσα» και όσον αφορά τη θέση τους στην κοινωνία, αφού ενώ διαμένουν τριάντα χρόνια στην Ελλάδα, αρκετά συχνά χαρακτηρίζονται ως ξένες ή, ενώ είναι Πόντιες που ήρθαν από την πρώην Σοβιετική Ένωση, βιώνουν εξίσου τους ετεροποιητικούς μηχανισμούς κοινωνικού αποκλεισμού και τις διακρίσεις.

Χωρίς να θέλω να μπω σε ατελεύτητες θεωρητικές συζητήσεις, επισημαίνω απλώς ότι η έννοια του «ανάμεσα» οπωσδήποτε προέρχεται από την έννοια της οριακότητας³⁹ (liminality) στις τελετουργίες διάβασης και τον μετεωρισμό ανάμεσα στο πριν και το μετά, στο παλιό και το νέο: τα κοινωνικά υποκείμενα βιώνουν μια μεθοριακή φάση, εγκαταλείποντας την παλαιά συνθήκη ζωής, εισέρχονται σε μια νέα χωροχρονική συνθήκη, κατά την οποία, όταν ολοκληρωθεί η διάβαση, το υποκείμενο θα έχει συγκροτήσει μια καινούρια ταυτότητα, μέσα στον νέο κοινωνικό ρόλο που θα έχει αποκτήσει. Είναι μια φάση διάσχισης, που όμως εμπεριέχει πολλαπλά και την έννοια της ρευστότητας. Οι άνθρωποι στις διάφορες φάσεις της ζωής τους μετεωρίζονται.⁴⁰

39. V. Turner (1967). *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 97-98.

40. Ο κοινωνικός μετεωρισμός, όπως επισημαίνει ο Σταυρίδης, η ύπαρξη μεταξύ των δύο καταστάσεων και στη συνέχεια το πέρασμα του κατωφλιού (limen) προς την καινούρια φάση είναι εκ των πραγμάτων μια κατάσταση ρευστή από την άποψη των

ανάμεσα στην προηγούμενη και τη νέα ταυτότητα, χωρίς κοινωνική θέση και χωρίς ρόλο μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα.

Με το ζήτημα αυτής της ιδιαίτερης, πολλαπλής όσο και συχνά δυσσεμνήευτης, λόγω αντικειμενικών δυσκολιών οριακότητας, έχει ασχοληθεί συστηματικά ο Δαλκαβούκης⁴¹, ο οποίος υπογραμμίζει πως, αν και το «ανάμεσα», το «betwixt and between», όπως εύστοχα και επιτατικά με το διπλό επίρρημα απέδωσε ο Turner⁴² τη φάση της διάσχισης, φαίνεται ως ένα ενδεδειγμένο αναλυτικό εργαλείο για την επιστημονική προσέγγιση των διαβάσεων, εντούτοις οι οριακότητες που αναφέρονται στα κοινωνικά φαινόμενα είναι εξαιρετικά δύσκολο να προσεγγιστούν. Αυτό συμβαίνει αφενός γιατί η ίδια η κοινωνική δομή έχει την τάση να απορρίπτει ό,τι βρίσκεται εκτός κανονικότητας και η ενδιάμεση, μεθοριακή κατάσταση ταξινομείται συμβατικά εκτός του «κανονικού», όπως π.χ. τα οριακά υποκείμενα, όπως είναι οι πρόσφυγες, οι μετανάστες, οι άστεγοι κ.λπ. Αφετέρου και για τον εθνογράφο ερευνητή, η προσέγγιση οριακών υπάρξεων αποτελεί μια πρόκληση και παράλληλα μια δυσκολότερη εθνογραφική έρευνα μέσα σε συνθήκες ρευστές και συχνά μη αναμενόμενες.

Μια γόνιμη σύζευξη και αξιοποίηση των θεωριών της οριακότητας του Turner με τη σύγχρονη, δυσμενή πραγματικότητα επιχείρησε ο Σπυριδάκης σε δύο μελέτες του: *The Liminal Worker. An Ethnography of Work, Unemployment and Precariousness in Contemporary Greece*⁴³ το 2013 και *Homo precarious. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*⁴⁴ το 2018. Στα έργα του αυτά εξετάζει την αρνητική μεν αλλά υπαρκτή «τελετουργία μετάβασης» προς την καθοδική κινητικότητα, το πέρασμα από την «κανονικότητα» με τα ποικίλα – συχνά ψευδεπίγραφα – πλεονεκτήματά της σε μια «μη κανονικότητα», που συνοδεύεται από την πολυεπίπεδη περιθωριοποίηση των υποκειμένων (κοινωνική, εργασιακή, οικονομική κ.λπ.). Εύστοχα, ο ίδιος παρατηρεί για τη χρήση της έννοιας της οριακότητας ως αναλυτικού εργαλείου πως «όσο και αν φαίνεται παράδοξη, η εφαρμογή της παραπάνω ιδέας στο ζήτημα της

κοινωνικών λειτουργιών. Αναλυτικά για τις θεωρίες του μετεωρισμού, βλ. Στ. Σταυρίδης (2010). *Οι μετέωροι χώροι της ετερότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 28-47.

41. Β. Δαλκαβούκης, *Γράφοντας ανάμεσα. Εθνογραφικές δοκιμές με αφορμή το Ζαγόρι*, ό.π., 15-16.

42. V. Turner, *Between and Betwixt. The Liminal Period in Rites de Passage, The Forest of Symbols: Aspects of Ndembo Ritual*, ό.π., 46-55.

43. M. Spyridakis (2013). *The Liminal Worker. An Ethnography of Work, Unemployment and Precariousness in Contemporary Greece*. Ashgate: Farnham.

44. M. Σπυριδάκης, *Homo precarious. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*, ό.π.

επισφάλειας, ενέχει μια ρεαλιστική και συμβολική δυναμική, η οποία μπορεί να αποτελέσει μια εποικοδομητική οπτική στην προσπάθεια περιγραφής και πληρέστερης κατανόησης της μετάβασης των υποκειμένων από μιας σχετικώς αμετάβλητη προ-οριακή φάση σταθερής ύπαρξης προς μια άλλη, μετα-οριακή, διαφορετική κατάσταση». Παράλληλα, η οπτική του Σπυριδάκη, χωρίς όμως να αναφέρεται σε αυτό τον τομέα της πλέξης, συμφωνεί με την προσέγγιση της Arantes⁴⁵ για το πλέξιμο ως μια αμφίδρομη διάβαση, μια διαδρομή μετάβασης από την οικιακή στη δημόσια σφαίρα, από την οικογενειακή τέχνη που μεταβιβάζεται διαγενεακά στη χειραφέτηση και την επιβίωση μέσα από την τέχνη αυτή. Παράλληλα, η Arantes⁴⁶ εξετάζει και την αντίστροφη επίδραση που ήρθε από έξω προς τα μέσα για το πλέξιμο και το οποίο στην ουσία τυποποίησε, από μια μορφή τέχνης σε μια τυποποιημένη βιοτεχνική παραγωγή. Σε ένα ανάλογο πλαίσιο με τις προαναφερθείσες μελέτες, θα κινηθώ και εγώ σε αυτό το δεύτερο τμήμα της μελέτης προσπαθώντας να προσεγγίσω την «οριακότητα» σε μια σύγχρονη εργασιακή συνθήκη, όχι όμως αποκομμένη από την οικογενειακή και την κοινωνική ζωή των γυναικών αυτών.

α) *Μετεωρισμός μεταξύ δύο κόσμων: η δημόσια παρουσία του ιδιωτικού*

Οι πλέκτριες είναι εργαζόμενες που βρίσκονται στο μεταίχμιο δύο κόσμων, του ιδιωτικού και του δημόσιου. Εργάζονται στο σπίτι τους δημιουργώντας τα προϊόντα που θα πουλήσουν, όμως ταυτόχρονα εργάζονται και στον δρόμο πλέκοντας και παράλληλα πουλώντας τα προϊόντα αυτά που δημιουργούν. Αυτός ο δυϊσμός γίνεται αντιληπτός από τον καθέναν στον δρόμο, από τους περαστικούς και πιθανούς αγοραστές των εργόχειρων όσο και από ανθρώπους με τους οποίους έρχονται σε αντιπαράθεση, όπως είναι οι έμποροι της οδού Αθηνάς, εξαιτίας της κατάληψης του δημόσιου χώρου από εκείνες. Είχα καταγράψει μια παρατήρηση ενός εμπόρου στην είσοδο της αγοράς το 2018: «Μα, τι θέλουν εδώ; Εδώ περνάνε πράγματα, εμπορεύματα, είναι αγορά, δεν είναι για να πλέκουμε πουλόβερ, αυτά να πάνε σπίτι τους να τα κάνουνε».

Όσο και αν αυτή η παρατήρηση είναι σκληρή και απάνθρωπη, συμυκνώνει και σχιαγραφεί τη συνθήκη του μετεωρισμού μεταξύ δύο

45. L. Arantes, *Unraveling Knitting. Form Creation, Relationality and the Temporality of Materials*, ό.π., 196-197.

46. Στο ίδιο, 195-196.

κόσμων που βιώνουν αυτές οι γυναίκες. Ο μετεωρισμός⁴⁷ ως συνθήκη αντανακλά τη μεταίχμιακότητα της δράσης των πληροφορητριών αλλά και συνολικά της ζωής τους: ζουν και εργάζονται σε ένα πλαίσιο ασαφές, ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο. Όμως και οι ίδιοι οι χώροι που εργάζονται (είσοδοι/έξοδοι της αγοράς) ως υλικότητες είναι μετέωροι χώροι που συνδέονται με μεταβάσεις από περιβάλλοντα οικειότητας σε περιβάλλοντα ετερότητας. Πρόκειται για χώρους όπου περισσότερο «συμβαίνουν» γεγονότα, παρά υπάρχουν ως δομημένα κτίσματα.⁴⁸ Η είσοδος δεν είναι μόνον ένα κτίσμα, είναι κυρίως χώρος, το «θέατρο των συναντήσεων» όπου και εκτυλίσσονται ανταλλαγές εμπειριών, ενεργοποιούνται μνήμες και ανταλλάσσονται σκέψεις μεταξύ των ανθρώπων. Η ώσμωση αυτή φέρνει σε επαφή διαφορετικές εμπειρίες, μνήμες και αισθήσεις ανθρώπων από διαφορετικούς πολιτισμούς μέσα στις σύγχρονες πόλεις.

«Πάντα σκέφτομαι, αν κάνω καλά που φτιάχνω [πλέκω] εδώ. Πιο παλιά ντρεπόμουν, ο δρόμος δεν είναι για να πλέκεις, δεν είναι όπως στο σπίτι. Τώρα δεν ντρέπομαι, όχι δεν έχω τέτοιο πρόβλημα, να σου πω... Τώρα περισσότερο φοβάμαι και ίσως πιο πολύ από παλιά, φοβάμαι γιατί ξέρω ότι τους ενοχλεί που πουλάω εδώ καλτσάκια, αλλά από μέσα μου πάντα λέω: “Τάνια, δεν πρέπει να ’σαι εδώ”. Γιατί ξέρω ότι ενοχλώ και θα με διώξουν. Μένω όμως γιατί είναι πέρασμα, έχει κόσμο».

Στο πλαίσιο της συνεχούς διάδρασης δημόσιου και ιδιωτικού χώρου στη ζωή αυτών των γυναικών, σε ένα δεύτερο επίπεδο υφίσταται το ζήτημα της ιδιοποίησης του δημόσιου χώρου και της οικειοποίησης του. Κατά τον Lefebvre: «η ανταλλακτική αξία, η γενίκευση του εμπορεύματος μέσω της εκβιομηχάνισης τείνουν να καταστρέφουν, υποτάσσοντάς την, την πόλη και την πραγματικότητά της».⁴⁹ Μπορούμε όμως στην περίπτωση των γυναικών που ερευνήσαμε να μιλήσουμε για μια «υποταγή» της πόλης στα συμφέροντά τους; Εδώ το ιδιωτικό καθυποτάσσει το δημόσιο; Δεν πιστεύω ότι μπορούμε να μιλήσουμε για καθυπόταξη ούτε για εκμετάλλευση, αλλά μάλλον για μια διάβαση. Η μικρή γωνία που καταλαμβάνουν στην είσοδο της αγοράς δεν είναι κατάληψη χώρου αλλά ατομική παρουσία σε έναν δημόσιο χώρο, ενώ δεν έχει τα χαρακτηριστικά εκμετάλλευσης του δημόσιου χώρου

47. Στ. Σταυρίδης, *Οι μετέωροι χώροι της ετερότητας*, ό.π., 42-44.

48. Στ. Σταυρίδης (2002). *Από την πόλη οθόνη στην πόλη σκηνή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 285-295.

49. Η. Lefebvre (1977). *Δικαίωμα στην πόλη – Χώρος και πολιτική* (μτφρ. Πάνος Τουρνικιώτης & Κλωντ Λωράν). Αθήνα: Παπαζήσης, 17.

που έχουν άλλες ατομικές επιχειρηματικές ενέργειες (π.χ. κατάληψη μεγάλης έκτασης για εκτεταμένο χρονικό διάστημα με στόχο την εντατική εκμετάλλευση). Όπως σημειώθηκε, είναι μια διάβαση και σε πρακτικό επίπεδο όσο και σε συμβολικό, που συνδέεται με την κατωφλιακότητα.⁵⁰ Σε πρακτικό επίπεδο χαρακτηρίζεται από την υλικότητα, την υλική διάταξη του ανθρώπου που πουλά τα προϊόντα (στην περίπτωση των πλεκτριών η υλικότητα αντιπροσωπεύεται με ένα χαρτόκουτο ή ένα καφάσι πλαστικό που χρησιμεύει ως πάγκος) και παράλληλα, σε συμβολικό επίπεδο, είναι και μια διάβαση αλληγορική, μια έννοια με συμβολική δυναμική αλλά και με κοινωνική σημασία στο μεταίχμιο δύο κόσμων, του ιδιωτικού (του σπιτιού όπου κατά βάση δημιουργούνται αυτά τα χειροτεχνήματα) και του δημοσίου (της αγοράς και του δρόμου όπου πωλούνται). Η εργασία τους, επομένως είναι το πέρασμα από το ιδιωτικό στο δημόσιο, που θα προσφέρει στις πλέκτριες μια πολλαπλή ενσωμάτωση τόσο στον κόσμο της αγοράς όσο και στην ελληνική κοινωνία. Όλες οι πληροφορήτριες δήλωσαν πως επιθυμούν την πλήρη ένταξή τους στην οικονομική αλλά και κοινωνική ζωής της αγοράς. Δεν επιθυμούν να αποτελούν μια ετερότητα μέσα στην εμπορική δραστηριότητα. Βιώνουν την οριακότητα και σε αυτό το επίπεδο, αισθάνονται την καχυποψία με αφορμή την παρουσία τους στον δημόσιο χώρο. Αυτό αποτυπώνεται και στα λόγια της Ιουλίας από τη Μολδαβία: «Μας βλέπουνε με μισό μάτι, μα και εμείς δουλειά κάνουμε δεν κλέβουμε. Είκοσι πέντε χρόνια είμαι εδώ, με ξέρουν όλοι αλλά ακόμα με κάνουνε κάποιον να νιώθω ξένη. Δεν θέλω να φύγω από εδώ, εδώ είναι το σπίτι μου».

β) Από το οικιακό σύμπαν στη δημόσια σφαίρα: «γυναικεία» εργασία σε «ανδρικά» σύμπαντα

Μια άλλη διαφορετική οριακότητα, πολυπαραγοντική, όπως θα μπορούσαμε να την χαρακτηρίσουμε, συναρτάται με τη διάβαση, το πέρασμα από το οικιακό σύμπαν στη δημόσια σφαίρα. Εν μέρει έθιξα το ζήτημα παραπάνω, μιλώντας για τον μετεωρισμό. Στο τμήμα αυτό θα ασχοληθώ με τον οριοθετικό τριγωνισμό⁵¹ της διαφορετικότητας που δομεί ουσιαστικά το σύμπαν των πλεκτριών στην οδό Αθηνάς. Από την

50. Για την έννοια της κατωφλιακότητας και γενικότερα για την «ανθρωπολογία του κατωφλίου», βλ. Στ. Σταυρίδης, *Από την πόλη οθόνη στην πόλη σκηνή*, ό.π., 285-290.

51. Μ. Πετρονώτη (2000). Εισαγωγικά. Στο Μ. Πετρονώτη (επιμ.), *Όρια και περιθώρια: Εντάξεις και αποκλεισμοί*. Αθήνα: ΕΚΚΕ, 16-19.

επιτόπια έρευνα διαπίστωσα ότι τρία βασικά «χαρακτηριστικά» τους δημιουργούν το όριο ανάμεσα σε εκείνες και τον κόσμο της αγοράς: η εργασία τους (πλέξιμο), το φύλο τους και το γεγονός πως η εργασία τους είναι άτυπη, δεν εντάσσεται στην τυπική εμπορική δραστηριότητα της περιοχής της αγοράς αλλά είναι μια εργασία χωρίς άδεια και χωρίς ασφάλιση, που εντάσσεται περισσότερο στο πλέγμα της παραοικονομίας. Και τα τρία παραπάνω χαρακτηριστικά δημιουργούν τα όρια μεταξύ των γυναικών πλεκτριών και του κόσμου της αγοράς.⁵²

Στο σημείο αυτό μπορούμε να δούμε τα δεδομένα κάπως πιο συγκεκριμένα. Οι πλέκτριες εργάζονται ασκώντας μια τέχνη το πλέξιμο και μάλιστα σε δημόσιο χώρο. Από την έρευνα διαπίστωσα ότι αυτή η εργασία, για τις γυναίκες αυτές, είναι πέρα από μέσο βιοπορισμού και πηγή υπερηφάνειας και χειραφέτησης, αφού μέσα από αυτή την εργασία επιβιώνουν εκείνες αλλά και τα μέλη των οικογενειών τους. Εντούτοις, για πολλούς «άλλους» και «άλλες», πληροφορητές αλλά και πληροφορορήτριες το πλέξιμο είναι μια «γυναικεία» ενασχόληση εντός των οικιακών ορίων η οποία δεν μπορεί να θεωρηθεί εργασία.

Εκείνο που έχει σημασία να επισημάνουμε είναι πως διαρκώς αναπαράγεται για την εργασία αυτή, για το πλέξιμο και άλλες χειροτεχνικές εργασίες που ασκούνται στο σπίτι, η αντίληψη πως δεν αποτελούν εργασίες. Είναι μια στερεοτυπική αντίληψη που δομεί όρια μεταξύ των πλεκτριών και των υπόλοιπων εργαζομένων της αγοράς και αυτόματα τις κατατάσσει στις «μη εργαζόμενες» που πιθανόν και «να ζητιανεύουν»⁵³ και επομένως τις περιθωριοποιεί. Εδώ μπορούμε να συναντήσουμε δυο αλληλοσυμπληρούμενες απόψεις που κατατείνουν στο ίδιο συμπέρασμα: την άποψη του Watson,⁵⁴ που θεωρεί πως στις χώρες του δυτικού κόσμου υπάρχει δογματοποίηση της έννοιας της εξαρτημένης εργασίας, με αποτέλεσμα συχνά άλλες μορφές εργασίας να υποτιμώνται και να παραθεωρούνται, και την καταληκτική

52. Αυτόν τον πολλαπλά «αόρατο τριγωνισμό» δεν τον κατανόησα εξ αρχής παρά μόνο μέσα από παρατήρηση και από τις συνομιλίες με της πληροφορήτριες. Για παράδειγμα δεν μπορούσα να σκεφτώ ότι ακόμα υπάρχουν άνθρωποι που οργανώνουν διπολικά και οριακά την πραγματικότητα μεταξύ «ανδρικής» και «γυναικείας» εργασίας, και όμως διαπίστωσα ότι στην περίπτωση της κεντρικής αγοράς ισχύει σε αρκετές περιπτώσεις.

53. Αρχικά συχνά, άτυπες εργασίες ταυτίζονται λανθασμένα με την επαιτεία, βλ. σχετικά Γ. Κούζας (2017). *Η επαιτεία στην πόλη. Μορφές οργάνωσης-στρατηγικές επιβίωσης-ταυτότητες*. Αθήνα: Παπαζήσης, 804-807.

54. T. Watson (2005). *Κοινωνιολογία, εργασία και βιομηχανία* (μτφρ. Μ. Καστανάρα, επιμ.: Ι. Ψημμένος). Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 32-34.

παρατήρηση της Leonard,⁵⁵ πως στις διάφορες προσεγγίσεις του πλεξίματος ως εργασίας—ατυχώς— αναπαράγονται στερεοτυπικές σκέψεις και δομές αιώνων, χαρακτηρίζοντας αυτή την εργασία ως αποκλειστικά «γυναικεία», ως μη εργασία ή υποαπασχόληση και ως διαδικασία που εκτυλίσσεται αποκλειστικά στο σπίτι.

Η στρεβλωτική αυτή ταξινόμηση που δημιουργεί τις οριοθετικές πρακτικές σχετίζεται και με ορισμένες έμφυλες διαστάσεις που τονίζονται περισσότερο από τους «άλλους», τους επαγγελματίες της κεντρικής αγοράς. Δεν θέλω να αναφερθώ αποκλειστικά σε «ανδρικές» απόψεις και «ανδρικά» σύμπαντα, αφού όπως σωστά υπογραμμίζει η Αθανασίου,⁵⁶ η ανθρώπινη εμπειρία δεν συγκροτείται κατά τρόπο ενιαίο και ομοιογενή. Ορθότερο είναι να μιλήσουμε για την παραγωγή και διαρκή αναπαραγωγή των έξεων σε «ανδρικά» περιβάλλοντα, με την ευαισθησία που εξέτασε το θέμα ο Bourdieu.⁵⁷ Η κεντρική αγορά της Αθήνας σε μεγάλο βαθμό είναι ένας χώρος όπου εργάζονται άνδρες, με συγκεκριμένο, κατά φύλο καταμερισμό των εργασιακών δραστηριοτήτων μέσω του οποίου παράγεται, συντηρείται και διαρκώς αναδημιουργείται και το συμβολικό κεφάλαιο που καθιστά τους άνδρες κυρίαρχους στο μονοπώλιο των δραστηριοτήτων. Για τη διατήρηση αυτής της κυριαρχίας (αρχικά εργασιακής και έπειτα και χωρικής στην αγορά) πρέπει να διαπλαστεί ένα σύστημα στρατηγικών αναπαραγωγής που θα δηλώνει τη θέση του «ισχυρού» στην αγορά και θα περιορίζει τον «ανίσχυρο» παράγοντα, όπως είναι οι πλέκτριες και άλλοι πλανόδιοι έμποροι της αγοράς, που όμως δρουν εκτός «κανονιστικών πλαισίων»: δεν έχουν άδεια άσκησης επαγγέλματος και πωλούν προϊόντα εκτός των δεδομένων ορίων της αγοράς.

Δημιουργούν, επομένως, όρια μη περατά, συχνά με προσχηματικές δικαιολογίες πως «εδώ δεν είναι χώρος για να πλέκουνε», «εδώ ξεφορτώνουμε όλο το εικοσιτετράωρο, δεν είναι για να κάνουν βελονάκι οι γιαγιάδες». Πέρα από προσβλητικά, τα παραπάνω σχόλια θεσμοποιούν και ένα δίπολο: εμείς (οι άνδρες και όσους εμπιστευόμαστε) vs γυναίκες (με ασχολίες στον οικιακό χώρο). Στις εισόδους/εξόδους της αγοράς αποδίδονται χαρακτηριστικά κατωφλιακότητας προς έναν κόσμο «ανδρικό» σε αντίθεση με τον οικιακό μικρόκοσμο στον

55. M. Leonard, *Women's Paid and Unpaid Handwork in a Belfast Estate*, ό.π., 187-195.

56. Αθ. Αθανασίου (2007). *Ζωή στο όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*. Αθήνα: Εκκρεμές, 192.

57. P. Bourdieu (2002). *Η ανδρική κυριαρχία* (μτφρ. Έφη Γιαννοπούλου). Αθήνα: Πατάκης, 99-102.

οποίο λανθασμένα πιστεύουν πως εντάσσεται η γυναικεία εργασία όπως είναι το πλέξιμο. Είναι πάντως εντυπωσιακό για τον εθνογράφο ερευνητή να διαπιστώνει πόσο πολύ ομοιάζουν κάποια επεισόδια θεσμοθέτησης της οριακότητας στην σκηνή των κοινωνικών συναντήσεων των δρώντων υποκειμένων στην οδό Αθηνάς με το κλασικό κείμενο του Bourdieu «Το σπίτι των Καβυλίων ή ο αντεστραμμένος κοσμος»,⁵⁸ που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά πριν 50 χρόνια και στο οποίο αναλύεται με ποιους τρόπους στην Αλγερία το σύμπαν του άνδρα είναι στραμμένο προς τα έξω ενώ αντίθετα ως ιδανικός χώρος για την εργασία των γυναικών θεωρείται η οικιακή σφαίρα. Προς αυτό το συμπέρασμα καταλήγουν και αρκετές πληροφορήτριες:

«Δεν με θέλουν εδώ γιατί λένε πως δεν έχω χαρτιά. Δεν κάνω κακό πουθενά και δεν έχω κάνει κακό σε κανέναν. Εγώ πιστεύω ότι είναι πιέσεις από εμπόρους στην Αθηνάς που πουλάνε παρόμοια πράγματα με εμάς εδώ... Δεν έχω κάποιον να με βοηθήσει, με βλέπουν μια γυναίκα μόνη. Τόσα χρόνια παλεύω μόνη μου, δεν έχω ούτε άντρα ούτε “γνωστό” στην αγορά» (Μαρία, 59 ετών).

Επομένως ερχόμαστε και στο τρίτο σκέλος του οριοθετικού τριγωνισμού, την άτυπη εργασία, που ενώ στην ουσία βρίσκεται σε μια συμπληρωματική σχέση με την τυπική οικονομία και εργασία (για παράδειγμα, παρατήρησα ότι αρκετά συχνά πλανόδιοι έμποροι εργάζονταν περιστασιακά σε εμπόρους της αγοράς), από αρκετούς εμπόρους της αγοράς αλλά και της περιοχής παρουσιάζεται ως μια παραοικονομική δραστηριότητα που βρίσκεται στο περιθώριο της οικονομικής ζωής. Κατ' αυτό τον τρόπο ουσιαστικά οριοθετείται από τους εμπόρους ως μια ετερότητα, ως μια απορρυθμιστική διαφορετικότητα στο σύστημα της αγοράς. Δεν ήταν λίγες οι φορές κατά τη διάρκεια της έρευνας που όχι μόνο οι πλέκτριες αλλά και άλλοι πλανόδιοι έμποροι διώχονταν από τις εισόδους της κεντρικής αγοράς, όχι από τη δημοτική αστυνομία αλλά από άλλους εμπόρους εκεί, με βασική δικαιολογία την «παρανομία» και «παρατυπία» τους. Ανάλογες βέβαια διπολικές οργανώσεις των εμπόρων σε «νόμιμους» και «παράνομους» μπορούμε να εντοπίσουμε σε εθνογραφικές έρευνες στην Ελλάδα, όπως για παράδειγμα στην κλασική εθνογραφία της Hirschon για τη Νίκαια,⁵⁹ όπου και γίνεται αναλυτικά λόγος για τη λαϊκή αγορά και τους άτυπους

58. P. Bourdieu (1992). *The Logic of Practice*, Cambridge: Polity Press, 271-283.

59. R. Hirschon (2004). *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά* (μτφρ. Κ. Κουρεμένος). Αθήνα: ΜΙΕΤ, 187-188.

εμπόρους της αγοράς που δεν είχαν άδειες και πωλούσαν τα προϊόντα τους στα άκρα της λαϊκής αγοράς. Ευρέως γνωστές είναι και οι μελέτες του Bestor για την αγορά Tsukizi⁶⁰ στο Τόκιο, όπου οι έμποροι που δεν ανήκουν στην «ελίτ» της αγοράς τίθενται στο περιθώριο. Τόσο στις ελληνικές περιπτώσεις όσο και στις διεθνείς μελέτες, ανάλογες οριοθετικές πρακτικές εδράζονται στη βάση των κοινών συμφερόντων, κυρίως των οικονομικών συμφερόντων των εμπόρων και των πωλητών. Οι πλέκτριες πολλές φορές εξωθούνται μακριά από τις εισόδους/εξόδους της αγοράς όχι επειδή ασκούν μια παράτυπη εργασία, αλλά ακριβώς επειδή συνιστούν μια «απειλή» για εμπόρους της οδού Αθηνάς, με τους οποίους πωλούν παρεμφερή προϊόντα σε πολύ πιο χαμηλές τιμές.

γ) Το καθεστώς της «διαφορετικότητας» που συνέχει την οριακότητα

Ολοκληρώνοντας αυτή τη σύντομη αναφορά στις ποικίλες μεταιχμιακές καταστάσεις που βιώνουν οι πλέκτριες και που ορίζουν την ενδιαμέση οριακή θέση τους, θεώρησα σωστό, από σεβασμό προς τις πληροφορορήτριες και κατ' ουσία συνομιλήτριες, να αναφέρω τις απόψεις τους για τη θέση τους στην ελληνική κοινωνία, τη «διαφορετικότητά» τους και πώς βιώνουν το ζήτημα της μετανάστευσης σε μια άλλη χώρα.

Όπως επισημάνθηκε και παραπάνω από τις πληροφορορήτριες, τρεις είναι Ελληνίδες, που ήρθαν από την πρώην Σοβιετική Ένωση μετά το 1992, και από τις υπόλοιπες πληροφοροήτριες: δύο από τη Βουλγαρία, μία από την Ουκρανία, μία από την Αλβανία και μία από τη Μολδαβία. Όλες εργάστηκαν και εργάζονται στο πλαίσιο της άτυπης εργασίας, ενώ δεν κατάφεραν, παρόλο που προσπάθησαν, να εργαστούν σε κάποια θέση μισθωτής εργασίας. Η σύμπτωση αυτή δεν είναι τυχαία και δηλώνει πως το γεγονός ότι είναι μετανάστριες τις ώθησε προς την άτυπη και επισφαλή εργασία. Αρκετές πληροφοροήτριες απάντησαν: «προσπάθησα αλλά δεν μπόρεσα κάτι άλλο να κάνω» ή «δεν είχα κάποιον να με βοηθήσει» ή «η δουλειά αυτή ήταν η μόνη λύση». Πρόκειται για τη δύσκολη ένταξη των μεταναστών στο σύστημα εργασίας στη χώρα υποδοχής. Οπωσδήποτε αυτό δεν είναι ένα φαινόμενο που εντοπίζεται αποκλειστικά στην Ελλάδα. Όπως επισημαίνει η Hoyman⁶¹ οι γυναίκες και οι μετανάστριες είναι οι ομάδες εκείνες που παρουν-

60. T. Bestor (2001). Supply-Side Sushi: Commodity, Market and the Global City. *American Anthropologist*, 103, 76-95. T. Bestor (2003). *Tsukizi: The Fish Market at the Center of the World*. California: University of California Press.

61. M. Hoyman (1987). Female participation in the Informal Economy. In S. Ferman (ed.), *The Informal Economy*. Beverly Hills: Sage, 98-103.

σιάζουν μεγαλύτερη αντιπροσώπευση στον χώρο της άτυπης εργασίας διαχρονικά στις χώρες του δυτικού κόσμου. Η Hoyman αποδίδει το γεγονός αυτό κατά πρώτο στο ότι οι μετανάστριες, όπως και οι μετανάστες, επιθυμούν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας και να αποκτήσουν ένα καλύτερο επίπεδο ζωής και κατά δεύτερο επειδή οι οικοκυρικές δραστηριότητες, όπως π.χ. το πλέξιμο, συχνά επεκτείνονται σε άτυπες μεν αλλά ουσιαστικά παραγωγικές δραστηριότητες.

Μια βασική διάσταση της μεταιχμιακής θέσης των μεταναστριών μάς δίνει η Parrenas.⁶² Μελετώντας τη γυναικεία μετανάστευση από την Ασία, κυρίως από τις Φιλιππίνες, για εργασία σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης προβαίνει σε μια εύστοχη παρατήρηση που διευρύνει σημασιολογικά και επεξηγεί ουσιαστικά τη μεταιχμιακότητα που βιώνουν αυτές οι γυναίκες. Η Parrenas υπογραμμίζει το γεγονός της υπερφόρτωσης των γυναικών με καθήκοντα αλλά και με προσδοκίες από το οικογενειακό περιβάλλον αλλά και το κοινωνικό. Η μητρική φροντίδα, η έμφυλη φροντίδα του νοικοκυριού, με την «απουσία» των ανδρών να είναι συχνή και λόγω πατριαρχικών αντιλήψεων και κατεστημένων νοοτροπιών, η φροντίδα των ηλικιωμένων, όλα τα παραπάνω συνιστούν ένα πλαίσιο πολλαπλασιασμού του εργασιακού και κυρίως του συναισθηματικού φορτίου το οποίο φέρουν οι γυναίκες που μεταναστεύουν με τις οικογένειές τους σε άλλες χώρες. Ανάλογες μαρτυρίες που επισημαίνουν το «ανάμεσα», στο οποίο βρίσκονται, συγκέντρωσα από όλες σχεδόν τις πληροφορήτριες.

«Στη ζωή ήμουνα άτυχη, ο άντρας μου πέθανε νωρίς, μεγάλωσα τα παιδιά μου μόνη σε μια ξένη χώρα, με δύο δουλειές και τώρα ακόμα δουλεύω 10 ώρες και πιο πολύ, αν έχει καιρό, την μέρα, δεν πειράζει, δεν πειράζει ...» (Ρενάτα, 65 ετών).

«Δεν μπορείς να καταλάβεις, όχι κανέναν, να είσαι ξένη σε μια άλλη χώρα, αυτό δεν το καταλαβαίνει κανένας. Πέρασα καλά εδώ με δυσκολίες, έχω κάνει 100 δουλειές και πιο πολύ ακόμα. Έχω δουλέψει και οικοδομή να κουβαλάω τούβλα. Γυναίκα ήμουνα και με βλέπανε και δεν το πιστεύανε και καθαρίστρια έχω κάνει πολλά χρόνια και τώρα ακόμα, όταν μου πούνε πάω. Δεν ξέρω κάτι άλλο να κάνω, μόνο ό, τι κάνω με τα χέρια μου» (Όλγα, 55 ετών).

Σε ένα δεύτερο επίπεδο οι γυναίκες αυτές βιώνουν τη μεταιχμιακή θέση μεταξύ διαφόρων αποκλεισμών, λόγω του ότι είναι μετανάστριες

62. R. Parrenas (2001). *Servants of Globalisation. Women, Migration and Domestic Work*. Stanford: Stanford University Press.

και εργάζονται χωρίς σταθερό εισόδημα και χωρίς ασφάλιση. Η δυσμενής αυτή κατάσταση επιφέρει μια διττή αδυναμία πρόσβασης σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες και μια διαρκή αναδόμηση της περιθωριακής τους θέσης που διαρκώς χειροτερεύει. Τα τελευταία χρόνια έλαβαν το επίδομα αλληλεγγύης (περίπου 150 ευρώ μετρητά και 150 ευρώ για ψώνια ανά νοικοκυριό). Από τις συζητήσεις μαζί τους διαπίστωσα ότι υφίστανται έναν πολλαπλό εγκλωβισμό: δεν βρίσκουν κάποια άλλη εργασία παρότι αναζητούν —τουλάχιστον οι νεότερες ηλικιακά—, ενώ άλλες δεν αναζητούν κάποια άλλη εργασία και, όντας απογοητευμένες, επιβιώνουν αποκλειστικά από τα προϊόντα που φτιάχνουν. Σε ερωτήσεις μου για το επίδομα που λαμβάνουν, δηλώνουν ευχαριστημένες εν μέρει, αξιολογώντας εντούτοις το ποσό αυτό ως ελάχιστο. Ταυτόχρονα, όμως, δεν επιθυμούν να παρουσιάσουν επίσημα ένα άλλο εισόδημα, π.χ. από μισθωτή εργασία, φοβούμενες ότι δεν θα εμπίπτουν πλέον στους δικαιούχους και δεν θα μπορούν να το λάβουν. Ενδεικτικά αναφέρω τη μαρτυρία της Ελένης, 60 ετών σήμερα:

«Είμαι στην Ελλάδα 30 χρόνια, και το σκέφτομαι και γελάω τώρα, που όταν ήρθαμε από το Βατούμ με τα παιδιά μου, εδώ με έλεγαν ή Ρωσίδα ή Αλβανίδα. Δούλεψα σε σπίτια να προσέχω παππούδες και πάντοτε έκανα και κάποιες μικρές δουλειές, όπως να φτιάχνω κοσμήματα και κασκόλ και τώρα από αυτά ζω [...] μαζί με το επίδομα. Πάνε πέρασαν τα χρόνια, και ένσημα δεν έχω, να πάρω τουλάχιστον την κατώτερη [σύνταξη εννοεί]».

Σε αυτό το σημείο καταλήγουμε πως οι γυναίκες μετανάστριες βιώνουν, επομένως, πολλαπλές μεταιχμιακές καταστάσεις, αποκλεισμούς αλλά και αδιέξοδα. Όμως υπάρχει και μια άλλη παράμετρος που την επισημαίνουν οι Ψημμένος και Σκαμνάκης:⁶³ πως αυτές οι καταστάσεις που βιώνουν οι μετανάστριες δεν χαρακτηρίζονται από τυχαιότητα. Εντέλει αυτό το πλεονάζον μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό λειτουργεί ως «μοχλός εξυπηρέτησης» δεδομένων αναγκών των κρατών. Έχει διαρκώς τον ρόλο του πιθανού «αποθέματος» ως μέσο ενδυνάμωσης του εργατικού δυναμικού των βιομηχανιών ή ως μέσο εξυπηρέτησης αναγκών στην οικιακή εργασία, αλλά ταυτόχρονα, όταν δεν «χρησιμεύει», συντηρείται σε μια περιφερειακή έως περιθωριακή θέση μέσα στην κοινωνία.

63. Ι. Ψημμένος & Χρ. Σκαμνάκης (2008). *Οικιακή εργασία των μεταναστριών και κοινωνική προστασία. Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*. Αθήνα: Παπαζήσης, 47-48.

Συμπεράσματα και προεκτάσεις

Καταλήγοντας, πιστεύω πως μέσα από τη σύντομη αυτή έρευνα αναδείχτηκαν κάποια βασικά συμπεράσματα που μπορούν να προσφέρουν προβληματισμό και για το μέλλον. Πρώτον, πως υπάρχουν εργασίες ακόμα και μέσα στην πόλη που ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού τις ταξινομεί ως «μη εργασίες» —ακόμα και ως χόμπι, όπως π.χ. το πλέξιμο— και οι οποίες εντούτοις αποτελούν μόνιμη πηγή εισοδήματος για ορισμένους ανθρώπους.

Στο ερώτημα, εάν τα κοινωνικά υποκείμενα ωθήθηκαν σε αυτή την εργασία από επιλογή ή από ανάγκη, η απάντηση είναι καταφατική για το δεύτερο σκέλος. Η ανάγκη για κάλυψη βασικών αναγκών ήταν που ώθησε αυτές τις γυναίκες να ασχοληθούν με την πλέξη και στην ουσία να αναγάγουν σε επάγγελμα μια τέχνη με τις ποικίλες τεχνικές της. Ουσιαστικός, επίσης, παράγοντας υπήρξε το γεγονός πως δεν μπορούσαν να απορροφηθούν από την αγορά εργασίας, οπότε το πλέξιμο και η πώληση χειροποίητων προϊόντων ήταν για εκείνες η μόνη διέξοδος.

Οι πλέκτριες βιώνουν την επισφάλεια καθημερινά. Παράλληλα όμως δεν υποχωρούν και δεν δειλιάζουν μπροστά σε αρνητικές συγκυρίες. Μέσα από την επαφή μαζί τους κατανόησα πως είναι άτομα που ζουν στο «ανάμεσα»: μεταξύ κανονικότητας και επισφάλειας. Ασκούν μια εργασία χωρίς άδεια άσκησης επαγγέλματος, και φοβούνται μήπως συλληφθούν, αλλά ταυτόχρονα δεν υποχωρούν και συνεχίζουν, γνωρίζοντας ότι είναι η μόνη διέξοδος για να επιβιώσουν. Δεν έχουν ασφάλιση και σταθερό εισόδημα, αλλά την ίδια στιγμή αγωνίζονται για το μέλλον, το δικό τους και των παιδιών τους, συχνά με μια αισιόδοξη οπτική. Ενώ πωλούν τα εργόχειρα και τα πλεκτά που δημιουργούν και γνωρίζουν αποδοχή από το αγοραστικό κοινό, την ίδια στιγμή βιώνουν τον ρατσισμό και τις διακρίσεις επειδή είναι γυναίκες και μετανάστριες.

Αναδεικνύονται επομένως μια σειρά ζητήματα που διαρκώς ανατροφοδοτούν την ευαλωτότητα αυτών των υποκειμένων. Ευαλωτότητα εργασιακή, οικονομική, κοινωνική, ασφαλιστική. Όμως μέσα από την εθνογραφία αναδεικνύεται, σε ένα ποσοστό, και πως όσο και αν σε εμάς τους «εξωτερικούς» παρατηρητές, οι πλέκτριες φαίνονται ως παθητικά υποκείμενα που μοιρολατρικά έχουν αποδεχθεί την περιφερειακή θέση τους στην κοινωνία, η πραγματικότητα είναι διαφορετική. Οι γυναίκες αυτές με τον δικό τους τρόπο αγωνίζονται και είναι δρώντα και δυναμικά υποκείμενα που διεκδικούν τη θέση τους μέσα στην κοινω-

νία. Επιπρόσθετα, πέρα από τον οικονομικό παράγοντα, και σε ένα αξιακό και συμβολικό επίπεδο, η εργασία τους αποτελεί πηγή υπερηφάνειας και απόδειξη ότι επιβιώνουν μέσα σε εξαιρετικά δυσχερείς συνθήκες.

Τέλος, μέσα από την αξιοποίηση της διεθνούς βιβλιογραφίας, και με συγκριτικές αναφορές μπόρεσε, σε έναν βαθμό, να αναδειχθεί ότι το πλέξιμο ως εργασία δεν είναι ένα φαινόμενο που επιχωριάζει στην Ελλάδα, ούτε βέβαια είναι ένα απότοκο της οικονομικής κρίσης αποκλειστικά. Ανάλογες οικονομικές αξιοποιήσεις των «έργων των χεριών» υπήρχαν και σε άλλες χώρες στην Ευρώπη και την Αμερική και μάλιστα και σε εποχές οικονομικής ανάπτυξης. Οι χειροτεχνικές ενασχολήσεις επομένως δεν είναι απλά μια ευχάριστη ενασχόληση για την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, αλλά για πολλούς ανθρώπους σε διάφορα μέρη του κόσμου αποτελούν εργασίες μέσα από τις οποίες επιβιώνουν και αναπαράγονται κοινωνικά.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσσον

- Αθανασίου, Αθ. (2007). *Ζωή στο όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Bauman, Z. (2005). *Σπαταλημένες ζωές. Οι απόβλητοι της νεοτερικότητας* (μτφρ. Μ. Καρασαρίνης). Αθήνα: Κατάρτι.
- Bourdieu, P. (2005). *Η ανδρική κυριαρχία* (μτφρ. Έφη Γιαννοπούλου). Αθήνα: Πατάκης.
- Butler, J. (2018). *Σημειώσεις για μια επιτελεστική θεωρία της συνάθροισης* (μτφρ. Μ. Λαλιώτης). Αθήνα: Angelus Novus.
- Butler, J. (2009). *Ευάλωτη ζωή. Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας* (μτφρ. Μ. Λαλιώτης). Αθήνα: Νήσος.
- Δαλκαβούκης, Β. (2005). *Γράφοντας ανάμεσα. Εθνογραφικές δοκιμές με αφορμή το Ζαγόρι*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Eriksen, T. (2007). *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα* (μτφρ. Αθ. Κατσίκερος, επιμ. Ι. Μάνος). Αθήνα: Κριτική.
- Foucault, M. (2011). *Οι μη κανονικοί. Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας, 1974-1975* (μτφρ. Σ. Σιαμανδούρας). Αθήνα: Εστία.
- Henry, J. (2011). *Οι κόσμοι που μοιραζόμαστε. Εισαγωγή στην πολιτισμική και κοινωνική ανθρωπολογία* (μτφρ. Χρ. Μεντζαλίρα). Αθήνα: Κριτική.
- Hirschon, R. (2005). *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά* (μτφρ. Κ. Κουρεμένος). Αθήνα: ΜΙΕΤ.

- Κούζας, Γ. (2005). *Η επαιτεία στην πόλη. Μορφές οργάνωσης-στρατηγικές επιβίωσης-ταυτότητες*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κράββα, Β. (2019). *Καταναλώνοντας τον πολιτισμό. Διαδρομές κατανάλωσης, ιστορίες διατροφής και στέρησης*. Αθήνα: Πατάκης.
- Lefebvre, H. (1977). *Δικαίωμα στην πόλη – Χώρος και πολιτική* (μτφρ. Πάνος Τουρνικιώτης & Κλωντ Λωράν). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λυδάκη, Άννα (2005). *Αναζητώντας το χαμένο παράδειγμα. Επιτόπια έρευνα, κατανόηση, ερμηνεία*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Marcus, G. (1999). Τα μετά την κριτική της εθνογραφίας. Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 67-108.
- Narotzky, S. (2007). *Οικονομική ανθρωπολογία. Νέοι προσανατολισμοί* (μτφρ. Αθηνά Σίμογλου, επιμ. Μ. Σπυριδάκης). Αθήνα: Σαββάλας.
- Πετρονότη, Μ. (2000). Εισαγωγικά. Στο Μ. Πετρονότη (επιμ.), *Όρια και περιθώρια: Εντάξεις και αποκλεισμοί*. Αθήνα: ΕΚΚΕ, 16-19.
- Σταυρίδης, Στ. (2002). *Από την πόλη οθόνη στην πόλη σκηνή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σταυρίδης, Στ. (2010). *Οι μετέωροι χώροι της ετερότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ι. Ψημμένος & Χρ. Σκαμνάκης (2008). *Οικιακή εργασία των μεταναστριών και κοινωνική προστασία. Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Watson, T. (2005). *Κοινωνιολογία, εργασία και βιομηχανία* (μτφρ.: Μ. Καστανάρα, επιμ.: Ι. Ψημμένος). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ξενόγλωσση

- Allen, S. & C. Wolkowitz (1987). *Homeworking. Myths and Realities*. London: Macmillan.
- Arantes, L. (2020). Unraveling Knitting. Form Creation, Relationality and the Temporality of Materials. *Journal of American Folklore*, 133, 193-204.
- Bourdieu, P. (1990a [1980]). *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press,.
- Bestor, T. (2001). Supply-Side Sushi: Commodity, Market and the Global City. *American Anthropologist*, 103, σσ. 76-95.
- Bestor, T. (2003). *Tsukizi: The Fish Market at the Center of the World*. California: University of California Press.
- Hart, K. (1973). Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, 11, 61-89.
- Heywood, L. & J. Drake (2004). 'It's All about the Benjamins': Economic Determinant of Third-Wave Feminism in the United States. In Stacy Gillis, Gillian Howie, & Rebecca Munford (eds.), *Third-Wave Feminism: A Critical Exploration*. New York: Palgrave Macmillan, 13-23.

- Holy, L. (2003¹⁰). "Theory, Methodology and the Research Process. In R. F. Ellen (ed.), *Ethnographic Research. A guide to general conduct*. London-San Diego: Academic Press, 17-19.
- Hoyman., M. (1987). Female participation in the Informal Economy. In S. Fer- man (ed.), *The Informal Economy*. Beverly Hills: Sage, 98-103.
- Ingold, T. (2007). *Lines. A Brief History*. London: Routledge.
- Ingold, T. (ed.) (2001). *Redrawing Anthropology: Materials, Movements, Lines*. Ash- gate: Farnham.
- Ingold, T. (2013). *Making: Anthropology, Archaeology, Art and Architecture*. Lon- don: Routledge.
- Keele, W. (1995). *Poems of Color: Knitting in the Bohus Tradition*. Colorado: Inter- weave Press Inc.
- Leonard, M. (1994). Women's Paid and Unpaid Handwork in a Belfast Estate. *Journal of Gender Studies* (3:2), 187-195.
- MacDonald, A. (1988). *No Idle Hands: The Social History of American Knitting*. New York: Ballantine Books.
- MacGregor, S. (1983). *Traditional Knitting*. London: Batsford.
- Marcus, G. (1995). Ethnography in/of the World System: The Emergence of multi-sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24, 95-117.
- Parrenas, R. (2001). *Servants of Globalisation. Women, Migration and Domestic Work*. Stanford: Stanford University Press.
- Ruland, G. (2010). *Stitching Together: An Exploration of Women's Sociality through an Urban Knitting Group*. Georgia: Georgia State University.
- Rutt, R. (1987). *A History of Hand Knitting*. London: B. T. Batsford Ltd.
- Scott, S. (1990). *Canada Knits: Craft and Comfort in a Northern Lan*. Toronto: Mc- Graw-Hill Ryerson.
- Smith, M. (1991). *A Shetland Knitter's Notebook*. Lerwick: The Shetland Times Ltd.,
- Stalker, L. (2000). *Wool and Needles in My Casket: Knitting as Habit among Rural Newfoundland Women*. Newfoundland: Department of Sociology, Memorial University of Newfoundland.
- Spyridakis, M. (2013). *The Liminal Worker. An Ethnography of Work, Unemploy- ment and Precariousness in Contemporary Greece*. Farnham: Ashgate.
- Turner, V. (1967). *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual* Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Wallman, S. (1979). Introduction. In S. Wallman (ed.), *Social Anthropology of Work*, London – New York: A.S.A. Monograph, Academic Press, 1-24.
- Williams, C. & J. Windebank (1998). *Informal Employment in Advanced Econo- mies, Implications for Work and Welfare*. London: Routledge.

Ευάλωτες ζωές, επισφαλείς υλικότητες: σώματα και σκουπίδια την εποχή της πανδημίας

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΡΑΒΒΑ*

Ο ΦΑΚΟΣ του ιού μεγεθύνει τα γνωρίσματα των αντιφάσεων και των ορίων μας. Είναι μια αρχή του πραγματικού που χτυπάει την πόρτα των αρχών της ηδονής. Τη συνοδεύει ο θάνατος. Αυτός ο θάνατος που είχαμε εξαγάγει με τους πολέμους, τους λιμούς και τις καταστροφές, αυτός ο θάνατος που νομίζαμε ότι τον κουβαλάνε μόνο κάποιοι άλλοι ιοί και οι καρκίνοι (που και αυτοί με τη σειρά τους διασπείρονται σαν ιοί), να τος που μας παραμονεύει στη γωνία. Για δεξ! Είμαστε μεν ανθρωπίνοι, δίποδα χωρίς φτερά προικισμένα με γλώσσα, αλλά στα σίγουρα δεν είμαστε ούτε υπερανθρώπινοι ούτε δια-ανθρώπινοι [transhumains]. Είμαστε υπερβολικά ανθρωπίνοι; Ή μήπως πρέπει να καταλάβουμε ότι ποτέ δεν μπορούμε να είμαστε υπερβολικά ανθρωπίνοι; Και ότι αυτό ακριβώς είναι το στοιχείο που απείρως μας ξεπερνά;

Ζαν-Λυκ Νανσύ, Ένας υπερβολικά ανθρωπίνος ιός

Εισαγωγικά

Το άρθρο αποτελεί μια συρραφή, ένα bricolage θα έλεγε ο Levi-Strauss, μια αποτύπωση διαφορετικών και επάλληλων επισφαλειών που βάλλουν τον σύγχρονο άνθρωπο και απορρυθμίζουν τον ατομικό και συλλογικό εαυτό, αλλά και την ίδια τη λειτουργία της κοινωνίας. Η συζήτηση αφορά κυρίως τις υλικότητες, ζήτημα που απασχολεί πολλαπλά τις τελευταίες δεκαετίες τόσο τους κόλπους της ανθρωπολογίας, αλλά

* Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Παν/μιο Θράκης, vkranva@he.duth.gr

και ευρύτερα τα επιστημολογικά κατώφλια των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Στην παρούσα μελέτη αρχικά επιχειρείται μια χαρτογράφηση των θεωριών εκείνων που έθεσαν επί τάπητος το θέμα της διακινδύνευσης, του ρίσκου, της βιοασφάλειας και των καταστροφών. Η πρόσφατη επιδημιολογική κρίση αναλύεται ως ένα παράδειγμα επάλληλων επισφαλειών, τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Μια εκτενής ημερολογιακή καταγραφή της συγγραφέα κατά τη διάρκεια του δίμηνου εγκλεισμού τον Μάρτιο-Απρίλιο του 2020 αποτελεί μια προσπάθεια σκιαγράφησης των δυστοπιών και των ανυπέμβλητων ρωγμών που επέφερε η γενικευμένη και παρατεταμένη κατάσταση εκτροπής και ευαλωτότητας. Ο ευάλωτος ζώος είναι πλέον, ως ένα βαθμό, μέρος της καθημερινότητάς μας, μια κανονικότητα που χαρακτηρίζεται από υλικότητες εκτός τόπου, σώματα που δεν αγγίζονται, απόσταση σωματική που οδηγεί σε κοινωνική αποστασιοποίηση και ενδεχομένως σε μια ιδιάζουσα κοινωνική δυσανεξία. Η επαφή ορίζεται με άλλα λόγια ως η πεμπτούσια της διακινδύνευσης, του ρίσκου και με τον τρόπο αυτό κανονικονικοποιείται η μη κανονικότητα, καθίσταται «ενδεδειγμένη» επαφή η κοινωνική απόσταση και η μη επαφή. Οι παρίες της νέας εποχής, οι παράπλευρες απώλειες της μετα-νεωτερικότητας, οι άστεγοι, περιθωριοποιούνται ακόμη περισσότερο σε αυτή τη συνθήκη εξαίρεσης που τελικά γίνεται κανόνας. Τα σώματά τους καθίστανται ακόμη πιο ευάλωτα, επισφαλή, «μιαρά», ανέγγιχτα, ενώ η αστεγία ως συνθήκη σύμφωνα με την επίσημη ρητορική του κράτους πρέπει να «προστατευτεί» που όμως αυτό σε πρακτικό επίπεδο μεταφράζεται σε επιπρόσθετο εγκλεισμό, περιχαρακώσεις και τελικά οδηγεί σε περιθωριοποίηση και στιγματισμό. Την εποχή της πανδημίας με τον φωτογραφικό μου φακό προσπάθησα να απαθανάτισω και άλλες υλικότητες εκτός τόπου: τα απορριμμένα και πεταμένα αντικείμενα σε κάδους σκουπιδιών. Η ανθρωπολογία έχει να μας πει πολλά για αυτές τις υλικότητες εκτός τόπου, για τα αντικείμενα που οι άνθρωποι εν καιρώ κρίσης επιλέγουν να απορρίψουν και εντέλει να σβήσουν από το παρόν τους. Μια αποτίμηση αυτής της απόρριψης εν καιρώ κρίσης θα αποτελέσει αφορμή προβληματισμών αναφορικά με τις νέες δυνητικές χρονικότητες που αναδύονται στον παρόντα ά-χρονο χρόνο.

*Ανθρωπολογία και βιοασφάλεια:
διακινδύνευση και καταστροφές
(bio-security, anthropology of risk and hazards)*

Στην ανθρωπολογία και γενικότερα στις κοινωνικές επιστήμες ήδη από τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες —αρκετά νωρίς κατά γενική ομολογία— διαφαινόταν πως το μέλλον της ανθρωπότητας και κατά συνέπεια των κοινωνικών ασυμμετριών έπαιρνε ολοένα και πιο επικίνδυνες διαστάσεις. Επρόκειτο για μια γενικευμένη κατάσταση όξυνσης των αντιθέσεων που ναι μεν παρουσίασε επιστημολογικές προσκλήσεις την ίδια στιγμή όμως καθιστούσε το παρόν κατακερματισμένο και το μέλλον εξαιρετικά αβέβαιο. Μέσα στη γενικότερη προσπάθεια να προβληματοποιηθούν και να ελεγχθούν οι εξηγήσεις, η έννοια της παγκοσμιοποίησης φάνηκε να παρέχει τον απαιτούμενο θεωρητικό καμβά για να καταφέρουν κοινωνικοί επιστήμονες και στοχαστές να διατυπώσουν εξηγητικά μοντέλα σχετικά με τις ιδιαιτερότητες και την πολυπλοκότητα της μετανεωτερικής κατάστασης. Έτσι, ο Antony Giddens έκανε λόγο για τον κόσμο των ραγδαίων αλλαγών, έναν κόσμο μετανεωτερικό που οδηγούσε σε μια αποσύνθεση και ίσως επανεκκίνηση θεσμών όπως η δημοκρατία και η οικογένεια, αλλά ταυτόχρονα και για μια κοινωνία του ρίσκου. Για τον ίδιο «ζούμε σε έναν κόσμο όπου οι κίνδυνοι που δημιουργήσαμε εμείς οι ίδιοι είναι το ίδιο ή περισσότερο απειλητικοί από αυτούς που προέρχονται απ' έξω» (2001: 74) και τελικά η μετανεωτερική συνθήκη συνοδεύεται από την απώλεια της οντολογικής ασφάλειας, το υπαρξιακό άγχος και τους κλυδωνισμούς του ατομικού και συλλογικού εαυτού (1997).

Προφητικά σχεδόν ο Ulrich Beck, Γερμανός κοινωνιολόγος, ήδη από τη δεκαετία του 1980 έκανε λόγο για κοινωνία του ρίσκου, της διακινδύνευσης. Για την ακρίβεια μια κοινωνία συνεχών και επάλληλων διακινδυνεύσεων που καθιστούν τη ζωή επισφαλής, απρόβλεπτη και εκτός ελέγχου. Η κοινωνία της διακινδύνευσης είναι μια κοινωνία συνεχών καταστροφών, επάλληλων αποτυχιών και ανασφαλειών. Καμιά σχέση βέβαια με παλαιότερες διακινδυνεύσεις, ιστορικές, γιατί η ίδια η εκβιομηχάνιση και ο εκσυγχρονισμός έχουν θαρρείς αυτοανααιρεθεί, βαθαίνοντας ολοένα τις παγκόσμιες αντιθέσεις και καθιστώντας τη ζωή δύσκολη, δύσβατη και ένα σχέδιο εξαιρετικά επισφαλές. Οι θαλασσοπόροι λοιπόν την περίοδο της αποικιοκρατίας σίγουρα αναλάμβαναν ένα ρίσκο, αλλά αυτές ήταν «προσωπικές διακινδυνεύσεις, όχι παγκόσμιοι

κίνδυνοι όπως αυτοί που αφορούν ολόκληρη την ανθρωπότητα. Σε εκείνη την πρώιμη περίοδο η λέξη διακινδύνευση είχε έναν τόνο θάρρους και περιπέτειας, και όχι ένα τόνο απειλής και καταστροφής όλης της ζωής πάνω στον πλανήτη» (Beck 2015: 46-47). Στην ίδια γραμμή οι Faas και Barrios (2015) προτείνουν μια εφαρμοσμένη ανθρωπολογία που θέτει στο κέντρο της τις έννοιες του ρίσκου, των κινδύνων και των καταστροφών. Η μετανεωτερική συνθήκη αντιμετωπίζεται ως επισφαλής περιβαλλοντικά, ενώ την ίδια στιγμή ο άνθρωπος εκτίθεται σε ολοένα και μεγαλύτερους βιοκινδύνους εξαιτίας της περιβαλλοντικής αποσταθεροποίησης.

Ο Πωλωνοεβραίος κοινωνιολόγος Zygmunt Bauman περιέγραψε τη σύγχρονη συνθήκη ως μια εποχή αβεβαιότητας και μάλιστα έκανε λόγο για ρευστούς καιρούς που διαποτίζονται από ρευστούς φόβους. Με τις έννοιες αυτές επιχείρησε να σκιαγραφήσει τη σύγχρονη συνθήκη ως μια επάλληλη κατάσταση απροσδιόριστων φόβων και κινδύνων τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Το παρόν μοιάζει αδυσώπητο, ενώ το μέλλον αβέβαιο και μάλλον φοβικό. Οι ευάλωτες ζωές περιέρχονται σε ολοένα διογκούμενη ευαλωτότητα και με τα λόγια αυτά αναφέρεται στους απόβλητους της νεωτερικότητας, φτωχούς, πρόσφυγες, άστεγους, τα απορρίμματα της οικονομικής ανάπτυξης και της παγκοσμιοποίησης. Ζούμε πλέον σε ένα καθεστώς τρωτότητας, επισφαλείς βίους και τελικά ο πολιτισμός μας είναι ο πολιτισμός των απορριμμάτων, της αποβολής, της εξαθλίωσης (Bauman, 2005, 2007, 2017).

Οι έννοιες της βιοτρομοκρατίας και της βιοασφάλειας όπως διατυπώθηκαν από τους Collier, Lakoff και Rabinow (2004) αποτελούν αφορμές αναστοχασμού και κριτικής σχετικά με τους διάφορους λόγους ειδικών για τη διαχείριση κρίσεων. Ποιοι είναι αυτοί οι ειδικοί, ποια τα όρια των λόγων τους, πώς εμπλέκονται και συνομιλούν οι διάφοροι επιστημονικοί κλάδοι; Όλα αυτά συνθέτουν έναν πολύπλοκο καμβά διαχείρισης κρίσιμων καταστάσεων. Η πρόσφατη επιδημιολογική «βόμβα», όπως αποκαλείται, αντιμετωπίζεται από διάφορους ειδικούς και επιστήμονες. Ωστόσο, υπάρχει μια ιεράρχηση και μια αξιολόγηση των επιστημονικών λόγων: οι λοιμωξιολόγοι και οι πνευμονολόγοι, δηλαδή ο κυρίαρχος ιατρικός λόγος, μοιάζει να υπερτερεί των άλλων και να παρουσιάζεται ως ο μοναδικός επίσημος λόγος που διαμορφώνει τελικά κρατικές πολιτικές. Οι άλλοι λόγοι, αυτοί των ψυχολόγων, των αναπτυξιολόγων, των κοινωνιολόγων που τονίζουν με πόση περισκεψη και ανοικτότητα θα πρέπει να αντιμετωπιστεί η επιδημιολογική κρίση, κυρίως στις μικρότερες ηλικίες των παιδιών δηλαδή που πηγαίνουν στο σχολείο, μοιάζουν λόγοι περιθωριακοί, αδύναμοι

και ως ένα βαθμό γραφικοί και επικίνδυνοι. Ο «ακραιφνός» ιατρικός λόγος καθίσταται λόγος ηγεμονικός, αδιαπραγμάτευτος.

Η όλη συζήτηση γύρω από τη βιοασφάλεια, το ρίσκο και τη διακινδύνευση αλλά τους τρόπους διαχείρισής τους εμπλέκει ένα άλλο κομβικό ζήτημα, αυτό της βιοπολιτικής. Ο έλεγχος επί της ζωής και του θανάτου αλλά και η διαχείριση και πειθάρχηση των σωμάτων είναι θεματικές στις με τις οποίες ήδη από τη δεκαετία του 1970, μέσω των Φουκωϊκών αναζητήσεων, οι κοινωνικές επιστήμες επιχειρούσαν μια θεωρητική κατάδυση που θα οδηγούσε σε κατανόηση της μετανεωτερικής κοινωνίας. Οι Αθανασίου και Τσιμουρής (2013), επιχειρώντας μια χαρτογράφηση της βιοπολιτικής των συνόρων και αναλύοντας ανθρωπιστικές κρίσεις και καταστάσεις «εκτάκτου ανάγκης», διατείνονται ότι υπάρχουν διακριτά και ταυτόχρονα αλληλένδετα πεδία διαχείρισης του βίου και συγκεκριμένα της εργασίας,¹ της ιθαγένειας, της ιδιότητας του πολίτη, της εθνικής και παγκόσμιας ασφάλειας όπου επιστρατεύεται η στρατηγική του φόβου, εγκαθιδρύεται μια αίσθηση γενικευμένης επισφάλειας και παραλύει η δημοκρατία.² Δημιουργούνται δηλαδή τυπολογίες πλεοναζόντων σωμάτων, ιδεώδεις «άλλοι», ιδεώδη θύματα, σώματα που αποκλείονται και εκτοπίζονται. Και ο βίος γίνεται αβίωτος, δηλαδή ένας βίος που δεν αξίζει να βιωθεί. Το διακύβευμα δηλαδή είναι να οριοθετήσουμε εκ νέου τόσο το πολιτικό, όσο και το

1. Σύμφωνα με την τρέχουσα ορολογία οι εργαζόμενοι ορίζονται ως «πρεκαριάτο», ενώ ο Μαρκ έιχε προσδιορίσει την τάξη αυτή ως εφεδρικό στρατό εργασίας, η δε ύπαρξή τους είναι το μέσο παραγωγής και αναπαραγωγής του υφιστάμενου οικονομικο-κοινωνικού status quo. Η έννοια του homo precarius αναφέρεται στην ανάδειξη της κοινωνικής εμπειρίας και της ποιότητας ζωής των υποκειμένων που καθίσταται ολοένα και πιο επισφαλής και αβέβαιη: «Η εν λόγω εμπειρία λαμβάνει χώρα σε ένα συμπεριέχον υψηλής ανεργίας, δημοσιονομικής λιτότητας, κοινωνικής ανισότητας και ανασφάλειας, εντός του οποίου τα υποκείμενα, ως επί το πλείστον, δεν έχουν τη δυνατότητα σαφούς σχεδιασμού του μέλλοντός τους, στερούνται επιλογών για την αντιμετώπιση της δυσχερούς συνθήκης της ύπαρξής τους και αναγκάζονται να αποδεχθούν μη σταθερά καθεστώτα απασχόλησης, θέτοντας ακούσια σε κίνδυνο τη διαδικασία της κοινωνικής τους αναπαραγωγής, εξωθούμενα σε προγράμματα περισσότερο απορρόφησης της δυσαρέσκειας τους παρά αποτελεσματικής εξόδου από την παγίδα στην οποία έχουν πιαστεί» (Σπυριδάκης, 2018: 11).

2. Πολλοί στοχαστές, ανάμεσά τους ο Ιταλοεβραϊός φιλόσοφος Giorgio Agamben, έχουν κάνει λόγο για κατάλυση των ελευθεριών του πολίτη, δηλαδή της κίνησης, της δημόσιας συνάθροισης, της έκφρασης, της ανταλλαγής ιδεών και κατά συνέπεια για την παράλυση της δημοκρατίας και τη διασάλευση των δημοκρατικών αξιών. Για μια κριτική των Αγκαμπενικών στοχασμών σχετικά με την «επινόηση» της πανδημίας και τις βολές στη δημοκρατική τάξη πραγμάτων βλέπε το άρθρο του Βαγγέλη Μπιστιώρη (2020) στα *Σύγχρονα Θέματα*.

ανθρώπινο μέσα από τον αναστοχασμό πάνω στις αβίωτες οριακότητες³ που καθημερινά καλούμαστε να βιώσουμε. Ακολουθεί ένα εκτενές απόσπασμα του εθνογραφικού μου ημερολογίου τον καιρό του εγκλεισμού (Μάρτιος-Απρίλιος του 2020). Όπως γράφει η Michelle Myniyikwa (2020), μια ανθρωπολόγος έχει πλήρη συναίσθηση της απόλυτης αδυναμίας να πάρει αποστάσεις και να θεωρητικοποιήσει αυτή τη συνθήκη που μας ξεπερνά όλους μας και ταυτόχρονα είναι κάτι πρωτόγνωρο και σχεδόν μεταφυσικό. Η ανθρωπολογία όμως αυτό ακριβώς επιχειρεί: να δώσει νόημα και σχήμα σε αυτά τα ακατανόητα και ίσως ανείπωτα που βιώνουμε, να τα κατανοήσει, να τα προβληματοποιήσει, να τους δώσει φωνή.

Το ξέσπασμα του κοροναϊού και οι λογής κορόνες: ημερολογιακές καταχωρήσεις εγκλεισμού

Όταν αποφασίσαμε με τον Μάνο Σπυριδάκη να προχωρήσουμε στην έκδοση αυτού του τόμου για την επισφάλεια, οι αγελάδες ήταν ακόμη παχιές: επιστημονική αισιοδοξία, επιστημονικός ναρκισσισμός, συνειδητοποίηση ότι η έννοια της επισφάλειας ήταν ένα πεδίο δόξης λαμπρό και ένα τοπίο αχαρτογράφητο για τα ελληνικά πανεπιστημιακά δεδομένα, τουλάχιστον για τα χωράφια της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Επιθυμούσαμε διακαώς στις πολλές διαδικτυακές και τηλεφωνικές συνομιλίες μας —ξέρουμε πια καλά τι σημαίνει αυτό— να καλυφθεί το θέμα της επισφάλειας από όλες τις πλευρές ώστε να αναδειχθεί μέσω του συλλογικού τόμου το πολυσχιδές, πολυεπίπεδο αλλά και εξαιρετικά επίκαιρο του εγχειρήματος. Και βέβαια στο μυαλό μας ήταν πάντα το βασικό διακύβευμα της κοινωνικής ανθρωπολογίας που διά στόματος Malinowski είναι η μελέτη του εθνογραφικού παρόντος. Και πράγματι η εργασιακή επισφάλεια, η ανεστιότητα, η έμφυλη οριακότητα και πολλές άλλες εκδοχές της έννοιας συμφωνούσαμε με πάθος και ενθουσιασμό ότι αφορούν κυρίως το σήμερα, τις κοινωνίες της αφθονίας, του καταναλωτισμού, της κρίσης (ηθικής και οικονομικής), την Ευρώπη του νεο-

3. Η Αθηνά Αθανασίου (2007) προβληματοποιεί τα οριακά συμβάντα και τις οριακές εκφορές που αφορούν πολλαπλές πολιτικές της σύγχρονης ζωής με έμφαση στις έμφυλες βιοπολιτικές και τον έλεγχο του έμφυλου σώματος. Οι ηθικοπολιτικές σχέσεις που συγκροτούνται και προβάλλονται συνθέτουν μια κανονικότητα, συχνά πλασματικά σταθερή και ομοιογενή που κανονικοποιεί τις εκάστοτε συνθήκες, προσδίδοντάς τους ηθικοπλαστικό περιεχόμενο και έτσι επιβάλλει «ενδεδειγμένες», αποδεκτές συμπεριφορές και πειθαρχίες.

φιλελεύθερου προτάγματος του ατομικισμού και του «μεγάλου ασθενή». Μετά το 2000 και τις τυμπανοκρουσίες για την καινούρια χιλιετία, «μεγάλος ασθενής» αποδείχθηκε περίτρανα πως είναι το κράτος, η κρατική μηχανή και οι προνοιακές δομές. Νοσηρή, όπως φάνηκε, ήταν και η βεβαιότητα και υπεροψία του μετανεωτερικού ανθρώπου ότι είναι άτρωτος ή εν πάση περιπτώσει μέσω της επιστήμης και της τεχνολογίας θωρακισμένος από κάθε πιθανό κίνδυνο και κάθε «εισβολή» στην ασφάλεια και την ευημερία του. Έχοντας διεξαγάγει για πολλούς μήνες επιτόπια έρευνα που αφορούσε τις προνοιακές δομές του δήμου Θεσσαλονίκης (20150 και στη συνέχεια στο δημοτικό υπνωτήριο αστέγων της πόλης, από την άνοιξη του 2018), θεωρούσα τη διερεύνηση της επισφάλειας κομβική, αλλά για κάποιο λόγο ίσως υποσυνείδητα πίστευα πως με χώριζε, μας χώριζε από αυτήν μια λεπτή γραμμή. Με τη γενικότερη συνθήκη ασφάλειας που παρέχει μια μόνιμη δουλειά στο πανεπιστήμιο, μια σχετικά ήρεμη οικογενειακή ζωή, μια ελεγχόμενη κοινωνικότητα και μια χωρίς πολλές αναταράξεις καθημερινότητα, θεωρούσα πως η έννοια της επισφάλειας βιώνεται μόνο από τους «άλλους», τους άστεγους, τους άνεργους, τους περιθωριακούς, τους κάθε λογής «παρίες».

Πρέπει να σημειώσω ότι το μεγαλύτερο μέρος αυτού του άρθρου γράφτηκε στα μέσα με τέλη Μαρτίου του 2020 και συνεπώς το να ξαναδιαβάζεται σήμερα αποτελεί σίγουρα ένα σημείο εκκίνησης μιας διαδικασίας αυτοκριτικής και αναστοχασμού, αλλά κυρίως προβληματισμού αναφορικά με τη βεβαιότητα πάνω στην οποία βαδίζαμε και προγραμματίζαμε πως θα αποτυπώσουμε, θα χαρτογραφήσουμε την επισφάλεια. Αυτά βέβαια πριν οι αγελάδες νοσήσουν, πριν καταστούν τρεφά, ταμπού θα έλεγε η Mary Douglas, ακάθαρτες, μιαρές και «βρώμικες», «ύλη εκτός τόπου». Και τι γίνεται όταν ο άνθρωπος γίνεται ύλη εκτός τόπου, πηγή μόλυνσης, επικίνδυνος για την υγεία και τη ζωή των αγαπημένων του ανθρώπων, των φίλων και των συνεργατών του; Τι γίνεται όταν εν αγνοία του μέσα σε μια στιγμή καθίσταται ντάλιτ, ανέργιχτος, βδελυρός και επικίνδυνος για τους γύρω του; Οι υπέρμαχοι της Παλαιάς Διαθήκης θα έλεγαν ότι τότε οι αγελάδες γίνονται ισχνές, τότε ενσκήπτουν οι πληγές του φαραώ, αν όχι όλες μαζεμένες τουλάχιστον μια που κάνει και για τις επτά μαζί.

Και ενσκήπτει ένας ιός, ο επονομαζόμενος Covid-19, στην πόλη Γιουχάν της Κίνας. Ιδιαίτερα επιθετικός και μεταδοτικός, θερίζει τον πληθυσμό της κινεζικής αυτής πόλης και επεκτείνεται σε ολόκληρη την Κίνα. Το πρόβλημα ξεκίνησε ήδη από τις αρχές Ιανουαρίου του 2020, ενώ τον Φεβρουάριο συνεχίστηκε ακάθεκτη η επιθετική πορεία του μετα-

δοτικού ιού: ασθενείς με χρόνια νοσήματα, ηλικιωμένοι, αλλά και νεότερα άτομα —σε μικρότερο βέβαια ποσοστό— νόσησαν, διασωληνώθηκαν, κατέληξαν. Οι απόηχοι στην Ελλάδα έφτασαν μέσα από τα κανάλια, την τηλεόραση και τη δημοσιογραφία του φόβου, του πανικού, της καταστροφολογίας. Την ίδια στιγμή οι Έλληνες αισθάνονταν άτροτοι ως έθνος και η ελληνικότητά τους φάνταζε αναλλοίωτη ουσία στον χρόνο. Και ο κάθε πολιτικός τσαρλατάνος πουλούσε αγιασμένες κηραλοιφές που προστάτευαν από κορονοϊούς και άλλα συναφή δαιμόνια. Όλα αυτά, ο ιός, ο θάνατος, τα πτώματα ήταν μακριά ακόμη και στα τέλη Φεβρουαρίου, δεν μας αφορούσαν, δεν μας άγγιζαν. Παράλληλα η προσοχή της Ελλάδας ήταν στραμμένη στις συνοριακές τουρκικές προκλήσεις στον Έβρο και στην κρίση του μεταναστευτικού ζητήματος. Βροχή οι πέτρες, γκρεμίζονταν και ορθώνονταν τείχη, Frontex, οργισμένοι μετανάστες που φώναζαν «Ο Αλλάχ είναι μεγάλος» και ξεγυμνωμένα και πεινασμένα γυναικόπαιδα εγκλωβισμένα στο μεταξύ εδώ και εκεί, στο κατώφλι, στο ενδιάμεσο. Και οι φοιτητές στο Πανεπιστήμιό μου που κατάγονταν από χωριά του Έβρου να μου λένε: «Κυρία, εκεί έχουμε πόλεμο εμείς, οι γονείς μου ζούνε σε εμπόλεμη ζώνη. Εμείς εδώ στην Κομοτηνή κάνουμε μαθήματα και αυτοί εκεί πολεμάνε». Αναμφίβολα ζούσαμε σε μια εποχή μη κανονικότητας σε πείσμα εφησυχασμών και ευφυολογημάτων, σε μια εποχή των άκρων κατά Hobsbawm, σε μια εποχή βίαιων μετεωρισμών και κατωφλιών που έμοιαζαν με κινούμενη άμμο. Και κάπως έτσι νιώθαμε καθημερινά πως η νέα χιλιετία μάς υπόσχεται διαδοχικές και επάλληλες κρίσεις καθώς και ορατές και επάλληλες επισφάλειες τουλάχιστον σε επίπεδο διακρατικό και διεθνικό. Η νέα χιλιετία όμως φάνταζε ως η εποχή όχι μόνο της ορατής αλλά και της αόρατης και πανταχού παρούσας επισφάλειας τόσο σε συλλογικό όσο και σε ατομικό επίπεδο.

Στα τέλη Φεβρουαρίου φάνηκε ότι οι αγελάδες είχαν γίνει επικίνδυνα ισχνές. Μόλις που κρατιόνταν στα πόδια τους για να μη σωριαστούν, να μην καταρρεύσουν. Στις αρχές Μαρτίου η γειτονική Ιταλία μετρούσε ήδη χιλιάδες θύματα που στα μέσα του μήνα οδήγησαν τη χώρα σε ένα πρωτόγνωρο λουκέτο, μια εθνική καραντίνα όπου τα πάντα ήταν κλειστά. Η κυκλοφορία απαγορεύτηκε, ενώ το εθνικό σύστημα υγείας είχε σχεδόν καταρρεύσει, μην μπορώντας να ανταποκριθεί στα επιθετικά αυξανόμενα κρούσματα και στον δραματικά αυξανόμενο ρυθμό κρουσμάτων που έπρεπε να νοσηλευτούν στις μονάδες εντατικής θεραπείας, οι οποίες φυσικά δεν επαρκούσαν. Σύμφωνα με τους λοιμωξιολόγους, ο κορονοϊός δεν προξενούσε μόνο ανεπανόρθωτες βλάβες στο αναπνευστικό σύστημα των ασθενών αλλά οδηγούσε

σε μια κατάσταση συλλογικής ασφυξίας ολόκληρη την Ευρώπη, ολόκληρο τον κόσμο. Ο ιός γρήγορα προκάλεσε σε πανδημία και βρήκε τα ευρωπαϊκά αναπτυγμένα κράτη απροετοίμαστα, ανέτοιμα, αιφνιδιαζοντας τα εθνικά συστήματα υγείας που κλήθηκαν, είναι αλήθεια, να αντιμετωπίσουν μια πρωτόγνωρα ανεξέλεγκτη κατάσταση. Πολλοί τότε έκαναν λόγο για τη σταδιακή υποβάθμιση της δημόσιας υγείας και την ιδιωτικοποίηση των κλινικών, δύο παράγοντες υπεύθυνους για την αδυναμία των εθνικών συστημάτων υγείας να ανταποκριθούν έγκαιρα και αποτελεσματικά στα νέα δεδομένα.

Η Ελλάδα από τα μέσα Μαρτίου βρέθηκε σε κατάσταση ασφυξίας με κλειστά σχολεία, κλειστά πανεπιστήμια, κλειστούς χώρους εστίασης, απαγόρευση συναθροίσεων και συνωστισμού, έλεγχο στην είσοδο στα καταστήματα τροφίμων, πανικό, μυρωδιά θανάτου και αποσύνθεσης. Ελάχιστες βόλτες με τα παιδιά μου σε απομακρυσμένες παραλίες έτσι για να ξεσκάμε και λιγάκι, βόλτες ενοχικές, βαριές, που όταν πια μετά από καμιά ώρα επιστρέψαμε στο σπίτι με άφησαν κουρασμένη, καταπτοημένη, ανικανοποίητη και με ένα αίσθημα ενοχικό σαν να είχα διαπράξει στα κρυφά ένα μεγάλο κακό εναντίον της ανθρωπότητας... Και να φανταστεί κανείς ότι στα καρναβάλια η γειτόνισσά μου είχε ντυθεί corona virus (έτσι απλά με μια κορόνα στο κεφάλι και μια ταμπέλα στο στήθος) και όλες οι φίλες γελάσαμε πολύ με τη σχετική φωτό που ανάρτησε στο viber. Γρήγορα όμως το γέλιο πάγωσε στα χείλη μας. Οι θάνατοι άρχισαν να πολλαπλασιάζονται επικίνδυνα ενώ τα κρούσματα αυξάνονταν με ταχύτατους ρυθμούς. Εν τω μέσω του δράματος, η Εκκλησία της Ελλάδας αμφίθυμη: ανεύθυνοι ιερείς που προέτρεπαν τον κόσμο να μεταλάβει και να τους φιλήσει το χέρι και να συνωστιστεί στους ναούς, έτσι γιατί το απαιτεί το Ορθόδοξο Χριστιανικό Πάσχα. Και οι πιστοί, μην τυχόν και χάσουν τη θεσούλα τους στη Δευτέρα Παρουσία, ασκούσαν με ευλαβική προσήλωση τα θρησκευτικά τους καθήκοντα ανήμποροι να προβληματιστούν έστω για τις συνέπειες των πράξεών τους. Και το δίκτυο της επισφάλειας μας κύκλων ολούθε και μαζί και ο εγκλεισμός στα σπίτια που επέτεινε το αίσθημα φόβου, επισφάλειας και πανικού. Και η άνοιξη έκανε ακαταμάχητο τον ήλιο και τις βόλτες στην παραλία της Θεσσαλονίκης, ακόμη και με ορατό τον κίνδυνο της μετάδοσης του θανατηφόρου ιού. Και πώς να αντισταθείς στον ήλιο και τη ζωή και πώς να αρνηθείς αυτή την τελευταία χάρη στον μελλοθάνατο;

Στις 22 Μαρτίου η κυβέρνηση της χώρας αποφάσισε την πλήρη απαγόρευση της κυκλοφορίας σε όλη τη χώρα: αυτή μπορούσε να γίνει μόνο για πολύ συγκεκριμένους λόγους (μετάβαση στη δουλειά, στον

γιατρό ή το φαρμακείο, την τράπεζα, για προμήθεια τροφίμων) και μάλιστα με ειδικά έντυπα τύπου Α ή Β ή με αποστολή SMS αναγράφοντας τον κωδικό της εξόδου, ονοματεπώνυμο και διεύθυνση. Η σωματική άσκηση σε ανοιχτό χώρο καθώς και η βόλτα με κατοικίδιο, και αυτά με περιορισμούς. Γενικά απαγορεύτηκαν κάθε είδους άσκοπες συναντήσεις και συναθροίσεις. Η καταγραφή των κινήσεων των πολιτών ήταν πια ένα γεγονός που το επέβαλε μια αόρατη απειλή, ένα παγκόσμιο Κακό, μια επιθετική πανδημία που απειλούσε να τινάξει στον αέρα όχι μόνο τα εθνικά συστήματα υγείας αλλά και το ίδιο τον πολιτειακό πολιτισμό, τις ατομικές ελευθερίες, τουλάχιστον όπως τα αντιλαμβάνονταν και τα σέβονταν τα δημοκρατικά κράτη. Τα μέτρα ανακοινώθηκαν δραματικά την Κυριακή το απόγευμα και από το πρωί η εθνική καραντίνα ήταν γεγονός. Τα παιδιά μου στο σπίτι, μαζί και οι ηλικιωμένοι γονείς μου, και εγώ να προσπαθώ να οργανώσω τη σκέψη μου, το διάβασμά μου, τις τηλεδιαλέξεις στο πανεπιστήμιο. Τηλεδιαλέξεις και με φίλους, διαδικτυακές συνεντεύξεις, παγωμένες εικόνες, παγωμένα χαμόγελα. Και οι τηλεοράσεις των γονιών μου να ουρλιάζουν και να προβάλλουν ακατάπαυτα πλάνα από τις δραματικές ώρες που περνούσε η γειτονική Ιταλία, κυρίως η περιοχή της Λομβαρδίας με τους νεκρούς να είναι χιλιάδες και καμιόνια να στοιβάζουν τους νεκρούς για να τους μεταφέρουν. Νεκροί που δεν χωρούσαν, περίσσευαν, δεν μπορούσαν να θαφτούν με τις προβλεπόμενες διαδικασίες. Και μπροστά στα μάτια μου να περνούν αλλοτινές εφιαλτικές εικόνες από τα κάρα με τους νεκρούς στην Κατοχή και τα κρεματόρια στο Άουσβιτς που δούλευαν πυρετωδώς για να μετατρέψουν σε στάχτη τούς Εβραίους... Η κατάσταση ίδια σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη, που αποδείχθηκε για άλλη μια φορά μια παρέα κακομαθημένων παιδιών που το καθένα έκανε το δικό του: ενώ οι περισσότερες χώρες όπως η Ιταλία, η Ελλάδα, η Ισπανία, η Γαλλία, η Σουηδία εφάρμοζαν περισσότερο ή λιγότερο αυστηρές πολιτικές περιορισμού της εξάπλωσης του ιού, η Βρετανία του Brexit, της μουμιοποιημένης Ελισάβετ και της συντηρητικής πολιτικής του Μπόρις Τζόνσον προτιμούσε την «ανοσία της αγέλης», μια λογική ευγονισμού και φυσικής επιλογής, σύμφωνα με την οποία θα έπρεπε να νοσήσει το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού—άρα και να πεθάνει—για να αποκτήσουν—όσοι επιζήσουν—αντισώματα. Τι να πει κανείς όταν γίνεται πειραματόζωο χωρίς τη συγκατάθεσή του και όταν το κράτος αποφασίζει για το ποιοι θα ζήσουν και ποιοι, και πόσοι θα πεθάνουν. Οι ανθρωπολόγοι θα έκαναν λόγο για βίαιες βιοπολιτικές και όχι αβάσιμα. Σε λίγο καιρό όμως οι θάνατοι στη Βρετανία εκτινάχθηκαν σε τέτοιο βαθμό, που έκαναν τον Τζόνσον

και το κλιμάκιό του να αναθεωρήσουν τις υγειονομικές επιλογές τους και να αναπροσαρμόσουν τις πολιτικές τους. Στο fb κυκλοφόρησε δε το εξής: «η Βρετανία ακολουθούσε όχι την ανοσία της αγέλης αλλά την ανοησία της αγέλης». Και είναι ειρωνικό ότι ούτε ο τότε πρωθυπουργός ούτε ο πρίγκιπας Κάρολος μπόρεσαν τελικά να ξεφύγουν από τη μοίρα της αγέλης, νοσώντας και οι ίδιοι.

Και ο εγκλεισμός βαρύς, αδυσώπητος, να με βάζει, να μας βάζει όλους σε μια συνθήκη παρατεταμένης επισφάλειας όπου η επισφαλής καθημερινότητα γινόταν μια κατάσταση εξαίρεσης που έμοιαζε πια με κανόνα. Και μάθαμε να ζούμε με αυτή. Να κοιμόμαστε κουρασμένοι από την απραξία και να ξυπνάμε χαράματα με την ίδια κούραση και αδιαφορία αναλογιζόμενοι την απραξία που θα ακολουθήσει. Και κάθε απόγευμα να ακούμε το διάγγελμα του «εθνικού» λοιμωξιολόγου Σωτήρη Τσιόδρα που στις στιγμές απόγνωσης και πανικού φάνταζε ως ο εθνικός μας «σωτήρας», ο μοντέρνος Κολοκοτρώνης, και της αρχής πολιτικής προστασίας για την αύξηση των χρουσμάτων πανελλήνια, την αύξηση των θανάτων και την επιβολή νέων περιοριστικών μέτρων. Μα τι έμενε να μας περιορίσουν ακόμη; Τη σκέψη, την αναπνοή, το βλέμμα; Και πώς να περάσει η ώρα; Ταινίες, διάβασμα, λίγο γράψιμο, κουβέντες με τα παιδιά, λίγα σκόρπια, ανεργάτιστα πράγματα. Κατακερματισμένη καθημερινότητα, ασύνδετες λύσεις, κομμάτια ενός παζλ που μοιάζει σαν να μην πρόκειται να ολοκληρωθεί ποτέ, γιατί πάντα η αρχική εικόνα έμοιαζε ίδια με την ίδια στιγμή ήταν τόσο μα τόσο διαφορετική.

Το fb, θυμάμαι, υπήρξε για καιρό ένας διαδικτυακός τόπος σχολίων καυστικών και γενικότερης διακωμώδησης της όλης κατάστασης και ταυτόχρονα ένας τόπος απεγνωσμένης εικονικής δράσης, έτσι για να μην ξεχνάμε ότι υπάρχουν ακόμη συλλογικότητες έστω και virtual, την εποχή της απόλυτης και αδιαπραγμάτευτης ατομικότητας. Ο έρωτας «στα χρόνια της χολέρας», όπως προφητικά είχε τιτλοφορήσει το μυθιστόρημά του ο Γκαμπριέλ Γκαρσία Μάρκες, γινόταν μια εφιαλτική πραγματικότητα, μια νέα τάξη πραγμάτων που καλούνταν να αντιμετωπίσουν οι απανταχού ερωτευμένοι. Απόσταση, φυσική και σωματική, βίαιος χωρισμός ψυχών και σωμάτων, επαφές μόνο μέσα από virtual, δυνητικούς τόπους, skype, viber, messenger, όποια εφαρμογή τέλος πάντων είχε κατεβάσει ο καθένας στον υπολογιστή του. Και το σώμα να γίνεται έτερο, ξένο, «δυνητικό» και την ίδια στιγμή το cyber-sex να καθίσταται η μοναδική διέξοδος, η μόνη ερωτική συνεύρεση και όχι επιλογή ή εναλλακτική εκτόνωση, όπως ήταν πριν από το ξέσπασμα του covid-19. Αλλά και ο θάνατος ήταν πια δυνητικός, αποοικειοποιημέ-

νος, ξένος: η τηλεόραση και τα social media μας βομβάρδισαν με σκηνές απόκοσμες από κάποιο επεισόδιο του Star Wars και γινόμασταν κοινωνοί των τελευταίων στιγμών ασθενών που αποχαιρετούσαν τους συγγενείς και τους αγαπημένους τους από τους θαλάμους νοσοκομείων μέσα από βιντεοκλήση για να μην έρθουν σε επαφή μαζί τους και τους μολύνουν. Η μετανεωτερική από-αισθητικοποίηση και η «συλλογική αναισθησία» γινόταν πια μια νέα πραγματικότητα. Με χιούμορ αντιμετωπίστηκε στο fb η πρώτη κηδεία που έγινε μέσω skype για τον ίδιο ακριβώς λόγο, δηλαδή την αποφυγή συγχρωτισμού και διασποράς του ιού. Άλλοι καιροί άλλα ήθη, έπρεπε να μάθουμε καινούριους τρόπους να αγαπάμε, να ερωτευόμαστε, να πεθαίνουμε. Ο Covid-19 είχε διεισδύσει για τα καλά στις θεμελιακές κοινωνικές σταθερές της ανθρώπινης ζωής, με τρόπο βίαιο και απότομο, καθιστώντας το μέλλον ιδιαίτερα επισφαλές, αβέβαιο, φοβικό.

Η ημερολογιακή καταγραφή αποτέλεσε για μένα έναν τρόπο ξορκίσω το Κακό,⁴ να διασκεδάσω τους φόβους μου, να αντιμετωπίσω την ανασφάλεια και την αβεβαιότητα της όλης κατάστασης, αλλά κυρίως να σταθώ κριτικά εν τω μέσω μιας απόλυτης κρίσης. Με τον δικό μου τρόπο επιχείρησα να αποτυπώσω τον κίνδυνο⁵ και την απειλή σε μια συνθήκη μη κανονικότητας, άχρονου χρόνου και άτοπου τόπου όπου τα πάντα λιμνάζουν σε μια αναστολή σε μια νεκρική και ασάλευτη παύση και οι πόλεις μοιάζουν να παγώνουν στον χρόνο, σαν το κάστρο της ωραίας κοιμωμένης που μπήκε στο χρονοντούλαπο περιμένοντας το έναυσμα για να ξεκινήσει και πάλι να ζει. Όπως εύστοχα έχει διατυπωθεί (Leontidou 2020), πρόκειται για μια πολεοδομική δυστοπία⁶ και τελικά μια «απώλεια της ίδιας της πόλης».

4. Για την πραγμάτευση της έννοιας του Κακού ως λησμονιάς βλέπε Βασιλική Κράββα (2010) και ως θανάτου, μη νόησης και ανηθικότητας βλέπε Zygmunt Bauman (2007).

5. Η εποχή της πανδημίας φαντάζει ως μια γενικευμένη κατάσταση κινδύνου, ή μάλλον πολλαπλών ορατών και αόρατων κινδύνων και απειλών. Ο μεγαλύτερος ίσως κίνδυνος είναι η διατάραξη της χρονικότητας, τουλάχιστον όπως την ξέραμε μέχρι πρόσφατα, ακριβώς γιατί πρέπει να μιλήσουμε για το παρόν από απόσταση. Ο χρόνος, αλλά και ο τόπος, είναι σε αναστολή ενώ την ίδια στιγμή καλούμαστε να ζήσουμε τη ζωή μας αποσπασματικά, μέσα από σπαράγματα και ασυνέχειες (Κακόλα, Κουζέλης & Κωσταντάς 2020).

6. Η πολεοδομική δυστοπία συνίσταται στο γεγονός ότι η πόλεις πια είναι άδειες από πολίτες, το ίδιο και οι δημόσιοι χώροι, οι δρόμοι, τα πεζοδρόμια. Έχουμε λοιπόν μια έρημη πόλη, την απώλεια της ίδιας της πόλης. Ειρωνεία είναι βέβαια ότι η μοντέρνα πολεοδομία γεννήθηκε ως αντίδοτο στην εξάπλωση των επιδημιών (Leontidou 2020).

«Άλλες» πανδημίες και Covid-19: κοινωνική αποστασιοποίηση (social distancing) και μετανεωτερική αποξένωση

Σύμφωνα με τον Yuval Noah Harari (2017), οι μεγαλύτεροι πονοκέφαλοι της ανθρωπότητας υπήρξαν οι λιμοί αλλά κυρίως οι επιδημίες και τα λοιμώδη νοσήματα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, τα σύγχρονα αστικά κέντρα με τις συνεχείς ανθρώπινες ροές και μετακινήσεις εντός τους, υπήρξαν τα ιδανικότερα εκτροφεία παθογόνων οργανισμών. Ο Μαύρος Θάνατος, μια επιδημία που ξεκίνησε κάπου στην Ασία τη δεκαετία του 1330 από το βακτήριο *Yersinia pestis* πιθανότατα από το σάιμπημα φύλλων, γρήγορα εξαπλώθηκε στην Ευρώπη, τη Βόρεια Αφρική και στην αμερικανική ήπειρο σκοτώνοντας εκατομμύρια ανθρώπους, πάνω από το ένα τέταρτο του πληθυσμού της Ευρασίας. Ακολούθησαν και άλλες καταστροφικές λοιμώδεις νόσοι, όπως ο ιός της ευλογιάς τον 16ο αιώνα που κυριολεκτικά θέρισε τους πληθυσμούς των Μάγια και τους Αζτέκους και μεταφέρθηκε από τους Ισπανούς κωνισταδόρους στους αυτόχθονες της Νότιας Αμερικής. Ο Τζέιμς Κουκ και το πλήρωμά του αφάνισαν τον πληθυσμό της Χαβάης τον 18ο αιώνα φέρνοντας γρίπη, φυματίωση και σύφιλη αλλά και τυφοειδή πυρετό και ευλογιά. Η ισπανική γρίπη στις αρχές του 20ού αιώνα κατάφερε μέσα σε λίγα χρόνια να αφανίσει περισσότερους ανθρώπους από τα 40 εκατομμύρια που σκοτώθηκαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο από το 1914-1918. Τα «επιδημιολογικά τσουνάμι» συνεχίζουν να διαταράσσουν τις κανονικότητές μας και μοιάζουν να μην έχουν τέλος. Εδώ βέβαια μπορούμε να αναφερθούμε στην πρόσφατη Νόσο των τρελών αγελάδων, στο HIV και στο SARS, H1N1.

Οι συνεχείς επισφάλειες σε βιολογικό αλλά και κοινωνικό επίπεδο δεν έχουν τέλος και αυτό βεβαιώνει η πρόσφατη υγειονομική κρίση με τον COVID-19, υπεύθυνη για τον θάνατο εκατομμυρίων ανθρώπων παγκοσμίως και την ίδια στιγμή την απόλυτη κοινωνική και οικονομική δυστοπία που βιώνεται σε όλο τον πλανήτη ακόμη και στα λεγόμενα αναπτυγμένα κράτη της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης και τη Βόρεια Αμερική. Οι επισφάλειες απανωτές, οι κρίσεις συνεχείς, οι ρωγμές του κοινωνικού ιστού και της ανθρώπινης επαφής ανυπέρβλητες και ολόκληρη η ανθρωπότητα μοιάζει εγκλωβισμένη σε ένα δαιμονικό δίχτυ επάλληλων επισφαλειών που μοιάζουν να μην έχουν τέλος. Ο κόσμος που θα προκύψει με το τέλος της πανδημίας θα είναι κατά πάσα πιθανότητα «ένας επικίνδυνος κόσμος»⁷ όπου θα τίθενται υπό έλεγχο και

7. Ο τίτλος ηλεκτρονικού άρθρου του Ισραηλινού ιστορικού Yuval Noe Harari (2020), βλέπε βιβλιογραφία του παρόντος άρθρου.

μέτρηση η κίνηση, η ανθρώπινη εγγύτητα και επαφή, η ίδια η ζωή (Harari 2020).⁸ Η πανδημία, όπως σχολιάζει ο Paul Stoller (2020), μπορεί να αλλάξει ριζικά τον τρόπο που ζούμε. Ο ίδιος κατά τη διάρκεια της έρευνάς του βίωσε την επιδημία χολέρας στη χώρα του Νίγηρα, η οποία προξένησε αναστάτωση σε όλα τα επίπεδα του βίου, ατομικού και συλλογικού. Μήπως όμως η απομόνωση και η σύγχυση οδηγήσουν σε αναστοχασμό και κοινωνικές επανεκκινήσεις;

Ο David Napier (2020) αναλύει την έννοια της τρωτότητας και ευαλωτότητας (vulnerability) που καλούμαστε να βιώσουμε όλοι. Οι γνωστές τρωτότητες και ευαλωτότητες απέχουν πολύ από τη συνειδητοποίηση της νέας αυτής, πρωτόγνωρης κατάστασης. Μια κατάσταση γενικευμένης κρίσης που οξύνει τις υπάρχουσες ανισότητες δημιουργώντας νέες ευάλωτες ομάδες. Αυτό που καλούμαστε να δούμε και εντέλει να κατανοήσουμε είναι το γεγονός ότι το κομβικό πρόβλημα και η αντιμετώπιση των πανδημιών δεν είναι αποκλειστικά ιατρική υπόθεση. Αφορά κυρίως την κοινωνικότητά μας και τα όρια του συλλογικού μας εαυτού και εκεί σίγουρα τα φάρμακα δεν θεραπεύουν από μόνα τους. Η επιδημιολογική κρίση που καλούμαστε κατανοήσουμε και να αντιμετωπίσουμε αποτελεί σίγουρα έναν αόρατο εχθρό και δημιουργεί υφέρποντες ρατσισμούς, κατασκευάζει «άλλους», επικίνδυνους, μαρπούς, εν δυνάμει μολυσματικούς, θέτοντας εν αμφιβόλω τα όρια ανάμεσα στην αλληλεγγύη και την επιτήρηση μέσα πάντα σε ένα κύμα φόβου και συνεχούς άγχους. Η κοινωνική απαστασιοποίηση επιβάλλεται ως η κατεξοχήν αντιμετώπιση των πιθανών «εχθρών», των φίλων, συγγενών και συνεργατών μας. Τελικά, όσο περισσότερο αόρατος είναι ο εχθρός τόσο περισσότερο τον αισθάνεσαι στα σώματα αυτών που είναι γύρω και δίπλα σου (Pellegrino 2020).

Σώματα εκτός τόπου: άστεγοι τον καιρό της πανδημίας

Η Laurie Penny (2020), σε άρθρο της για την πανδημία και τον πανικό που προκλήθηκε αλλά και τις πολιτικές επί του σώματος, υπογραμμίζει πως τα λοιμώδη νοσήματα δεν επιτίθενται μόνο σε αδυναμίες του ανθρώπινου σώματος, αλλά την ίδια στιγμή εκμεταλλεύονται αδυναμίες της ανθρώπινης κοινωνίας. Τελικά, το να σταματήσουμε την εξά-

8. Ο Harari (2015) κάνει λόγο για τη «γυάλινη οροφή της ευτυχίας» κατά τον 21ο αιώνα, μια ευτυχία άπιαστη τόσο εξαιτίας του ανικανοποίητου των ανθρώπων όσο και του αυξανόμενου ελέγχου επί της ζωής π.χ. με τη βιομέτρηση και την ηλεκτρονική καταγραφή/ καταμέτρηση όλων των κινήσεων και των επιθυμιών.

πλωση του ιού δεν μπορεί να ειπωθεί μόνο ως μια νίκη απέναντι στη φύση αλλά ως μια μάχη απέναντι στον πολιτισμό, στα τρωτά του σημαία και αποτελεί ως ένα βαθμό μια γενναία προσπάθεια πολιτισμικής και κοινωνικής επανεκκίνησης. Πολιτισμός, κοινωνίες και σώματα σε εκκρεμότητα, εγκλωβισμένα σε ένα δίχτυ επισφαλειών. Και κάποια σώματα είναι ακόμη πιο εγκλωβισμένα στην παρούσα δυστοπική συνθήκη, κάποιες ζωές είναι ακόμη πιο ανάξιες να βιωθούν.

Η πολύμηνη έρευνά μου το 2015 στις προνοιακές δομές του δήμου Θεσσαλονίκης και το 2018 στο υπνωτήριο αστέγων της πόλης έστρεψε το εθνογραφικό μου ενδιαφέρον και τα ερευνητικά μου ερωτήματα από την τροφή και την κατανάλωση σε ζητήματα μη κατανάλωσης.⁹ Με άλλα λόγια, με απασχολεί ερευνητικά όχι μόνο ποιοι τρώνε αλλά και ποιοι δεν τρώνε, όχι από επιλογή, αλλά γιατί θεωρούνται ελλειμματικοί καταναλωτές και «παρίες» άνθρωποι που περισσεύουν και δεν χωρούν σε μια αδυσώπητα γρήγορη και σαρωτικά καταναλωτική κοινωνία. Αυτοί που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας, οι εξαθλιωμένοι, οι άστεγοι καθίστανται τελικά ανήμποροι όχι μόνο να παράγουν αλλά και να καταναλώσουν. Με άλλα λόγια, η ζωή αλλά και τα σώματά τους γίνονται εξαρτημένα από τη βοήθεια «άλλων» είτε πρόκειται για κρατική μέριμνα (πρόνοια) είτε για φιλανθρωπία συλλογική (εκκλησιαστικές οργανώσεις) ή ατομική.

Στις 17 Απριλίου 2020 μεσούσης της πανδημίας, μπόρεσα να συνομιλήσω διαδικτυακά με εργαζόμενη, ειδική πάνω σε ζητήματα ψυχολογικής υποστήριξης, στη δομή του υπνωτηρίου αστέγων Θεσσαλονίκης. Ακολουθούν αποσπάσματα από τη συνέντευξη που μου παραχώρησε σχετικά με τους αστέγους και την αντιμετώπιση της αστεγίας εν καιρώ πανδημίας. Η ούτως ή άλλως επισφαλής κατάστασή τους μέσα από τα λόγια της φαίνεται να καθίσταται ακόμη πιο δύσκολη την περίοδο αυτή: οι ελλειμματικοί καταναλωτές, οι παράπλευρες απώλειες του νεωτερικού προτάγματος μοιάζουν να εγκλωβίζονται σε μια επισφαλής κατάσταση ευθραυστότητας και συνεχούς αβεβαιότητας. Τα σώματά τους μέσα στην πανδημία περιθωριοποιούνται, καθίστανται επισφαλής και οι οριακές ζωές τους ακόμη πιο εύθραυστες και ευάλωτες. Η περιθωριοποίηση και ο κοινωνικός ρατσισμός που βίωσαν τόσο αυτοί όσο και οι εργαζόμενοι στις προνοιακές δομές είναι έκδηλη:

«Η τάση ήταν αυτή. Να κλείσει η δομή λόγω του κοροναϊού. Να δημιουργηθεί μεγαλύτερο πρόβλημα ώστε το σύστημα να καταρρεύσει, ώστε να αναγκαστούν να το κλείσουνε για να μην κολλήσουμε. Φοβερό, φοβερό

9. Για ζητήματα κατανάλωσης, πολιτισμικών ορίων, μη κατανάλωσης και στέρησης βλέπε Βασιλική Κράββα (2020).

πράγμα αυτό. Φυσικά και ήταν πολύ κοντόφθαλμο όλο αυτό γιατί δε θα κλείναμε ποτέ, κάποιες δομές σαν τις δικές μας δεν είναι δυνατόν να κλείσουν. Εγώ περίμενα ότι θα ακούγαμε και στις κυβερνητικές ανακοινώσεις πράγματα για αυτό. Δεν μπορεί να αφήσουν τους άστεγους έτσι, αυτοί που έχουν κάνει άρση της κυκλοφορίας. Αλλά η τάση ήταν αυτή: να μη συνεργαστούμε σε κανένα επίπεδο. Να σου πω βέβαια όπως ο δήμος δε φάνηκε κατώτερος των περιστάσεων. Σίγουρα το πρόβλημα της αστεγίας αποδείχτηκε για πρώτη φορά κάτι σοβαρό λόγω της κρίσης δημόσιας υγείας, αλλά ο δήμος δε φάνηκε κατώτερος των περιστάσεων. Γρήγορα δηλαδή προσαρμοζόταν με μια βδομάδα περίπου καθυστέρηση. Κοίταξε, στην αρχή δεν πάρηκε κανένα μέτρο... Οκ, δεν ακουμπούσαν καθόλου τις δομές αυτές. Ξέρεις στην αρχή και ο κυβερνητικός προσανατολισμός ήταν προς το άτομο. Τα άτομα να προσέχουν, να μη βγάνουν, άρχισαν τα μαγαζιά. Στην αρχή λοιπόν τίποτα αλλά μέσα σε δυό τρεις μέρες ξεκίνησαν τα πράγματα. Από τότε που ανακοινώθηκε την Κυριακή μέσα στα μέσα Μάρτη ότι από Τετάρτη κλείνουν τα καταστήματα από κει ξεκίνησε να χει μεγάλη διατάραξη. Οπότε μέσα σε μια δυό μέρες μπήκαμε να δουλεύουμε με λίγο μειωμένο ωράριο, δοκιμάζαν διάφορες συνθήκες με μειωμένα ωράρια, ο κόσμος, οι άστεγοι δηλαδή φεύγανε στις εννέα και μπαίνανε στις 19.00. Μετά γρήγορα το αλλάζανε και είπαν ότι 50% των βαρδιών. Μετά όμως ξέρεις είναι λίγο περίεργο γιατί αυτό σήμαινε ότι κάποιος θα έβγαζε βάρδια μόνος του. Το οποίο είναι πάρα πολύ δύσκολο. Δηλαδή μόνος σου με 75 άτομα; Και εγώ βέβαια είχα και αυτή την επίθεση από άστεγο και το κάταγμα στη σπονδυλική μου στήλη το καλοκαίρι. Λέω λοιπόν συγγνώμη εγώ μόνη μου χωρίς αγόρι δε βγάζω βάρδια! Τέλος πάντων κάπως μας βοήθησαν και οι ειδικοί θεραπευτές που έχουμε από τον Οκανά. Ας πούμε ο Γιώργος, που είναι αγόρι και ψηλό και γεροδεμένο, ερχόταν τα απογεύματα. Αλλά γρήγορα μετά ο δήμος αποφάσισε αποσυμφόρηση της δομής. Άρχισαν να λένε και για τους άστεγους από την τηλεόραση και λοιπά. Έκλεισε ξενοδοχείο, το Ευρώπα, ένα χαμηλής ποιότητας στο κέντρο, οπότε τους μισούς κατευθείαν τους πήγε εκεί. Μόνοι τους χωρίς επίβλεψη. Με το που ξεκίνησε η απαγόρευση της κυκλοφορίας αυτοί θα μπορούσαν να μείνουν όλη μέρα εκεί. Και σίτιση βέβαια, το φαγητό που θα έτρωγαν σε μας το πήγαν εκεί. Στην αρχή βέβαια αυτό οργανωτικά είχε κάποια θέματα. Τους άλλους μισούς τους κρατήσαμε εμείς στο υπνωτήριο και ανοίξαμε όλη μέρα. Και τώρα είμαστε όλη μέρα ανοικτά. Οι άνθρωποι φεύγουν με δική τους ευθύνη. Δηλαδή μας λένε: πάω σούπερ μάρκετ, πάω φαρμακείο. Είναι πολύ δύσκολο για αυτούς. Αν είναι για σένα μια φορά δύσκολο για αυτούς είναι 25 φορές. Να πρέπει να μείνουν μέσα ενώ έχουν μάθει να είναι έξω. Ευτυχώς τότε ο καιρός ήταν άσχημος, έβρεχε, βγήκαν σε μια άδεια Θεσσαλονίκη και δεν μπορούσαν να κάτσουν ούτε σε καφέ. Είχαν μαζευτεί όλοι απέξω και περίμεναν να ανοίξουν τα μαγαζιά... Σου λέω τις πρώτες μέρες ήταν πολύ άσχημα για αυτούς. Να φύγουν από δω να

πάνε πού; Κάποιοι ήταν πολύ ανήσυχοι: τι γίνεται, για όλον τον κόσμο παίρνουν μέτρα, τι γίνεται, για μας τίποτα! Και είναι πολύ φυσικό. Τι γίνεται με τους άστεγους; Τους άφησαν τελευταίους να πάρουν μέτρα και φυσικά θα είναι η τελευταία ομάδα που θα άρουν τα μέτρα από αυτούς. Δηλαδή νομίζω ότι για πολύ καιρό ακόμη εμείς θα είμαστε υπό περιορισμό. Εγώ πάντως το θεωρούσα και λίγο λογικό όλο αυτό που έγινε γιατί το κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα είναι πάρα πολύ πολύπλοκο. Πού να σκεφτούν τώρα αυτοί κυβερνητικά, είχαν να σκεφτούν τόσα πράγματα, τόσες δομές, υπάρχουν συσσίτια. Τώρα πια φυσικά μας φέρνουν το φαγητό με catering από το συσσίτιο απευθείας, δεν το παίρνουν όπως το παίρνανε και τα συσσίτια ανοίγουν πια μόνο 2 φορές την εβδομάδα και δίνουν σακούλες, καταλαβαίνεις τι λέω, δεν πλησιάζεις να φας εκεί, παίρνεις τη σακούλα σου φεύγεις. Ο κόσμος βέβαια μέχρι να προσαρμοστεί σε όλες αυτές τις αλλαγές ταλαιπωρήθηκε, τώρα όλα καλά. Τώρα πια και αυτοί προσαρμόστηκαν. Βέβαια τους φαίνεται πολύ μέσα, πολύ μέσα! Κάποιοι βγαίνανε στην αρχή δεν το χαμπάριαζαν, φάγανε καναδυό πρόστιμα κάποιιοι. Καλά να πάθουν! Ειδικά κάποιοι Πακιστανοί που δεν μπορούσαν καθόλου να προσαρμοστούν σε αυτό. Τρεις την ώρα βολτάριζαν. Και για μας είναι πάρα πολύ δύσκολο γιατί και εμείς είμαστε καραντίνα. Τρόπον τινά και εμείς κινδυνεύουμε. Αυτό που κάνω στο σπίτι μου βγαίνω μόνο για σούπερ μάρκετ και αυτό και πάω στη δουλειά. Ραντεβού δεν κάνω με άλλους ανθρώπους, κάνω μόνο σκάιπ, όλη την άλλη δουλειά την έχω οργανωμένη. Δεν μπορείς τώρα εσύ να μου βολτάρεις και να συναντάς άλλους 5 Πακιστανούς και να κάνετε βόλτες. Δύο τρεις τους γράφανε γιατί ενώ είχαν χαρτί να πάνε σούπερ μάρκετ (χαζομάρες) ήταν 3-4 μαζί. Θα τους τα σβήσουνε επειδή είναι άστεγοι αλλά ήταν καλό γιατί λίγο ταρακουνήθηκαν».

Σε σχόλιό μου ότι αν δεν φοβόμουν για την υγεία των ηλικιωμένων γονιών μου, θα πήγαινα στο υπνωτήριο ως εθελόντρια, η εργαζόμενη στη δομή επανέλαβε πόσο έντονα βίωσε αυτή την περίοδο τόσο τον κοινωνική και εργασιακή περιθωριοποίηση:

«Αχ ξέρεις πόσο θα χρειαζόσουν! Κανείς δεν πατάει! Καλά εννοείται πως δεν έχει πατήσει κανένας από τον Δήμο. Κανονικά, κανένας. Εμείς θα βγούμε τελευταίοι από όλο αυτό. Πάντως να σου πω το ευχάριστο ότι έχουμε μάσκες και γάντι. Υπήρχαν κάποιες στιγμές δύσκολες, χωρίς υλικό για να δουλέψουμε. Υπάρχουν βέβαια ακόμη δομές που δεν τα έχουν όλα αυτά. Πάμε με μειωμένο ωράριο. Οι καθαρίστριες που πρώτες φρόντισαν να φύγουν και να εγκαταλείψουν φυσικά, με πολύ άσχημο τρόπο. Πήραν όλες μαζί άδεια ειδικού σκοπού και δεν επανήλθαν βέβαια τώρα μας έχουν στείλει άλλους καθαριστές από τα σχολεία που στην αρχή δε θέλανε να έλθουνε “γιατί, πού θα πάμε στο υπνωτήριο;;;”. Τώρα όμως έρχονται, καθαρίζουν. Από καθαριότητα είμαστε εντάξει. Υλικά έχουμε,

περάσαμε κάποιες δύσκολες στιγμές, γιατί αρρώστησαν. Ευτυχώς δεν αρρώσταιναν πολλοί άνθρωποι, όταν ήσουν εσύ είχαμε πιο πολλούς αρρωστούς, από ιώσεις και λαιμά. Αλλά υπήρχαν 2-3 φορές που αγχωθήκαμε πολύ... Πυρετούς, καλέσαμε τον ΕΟΔΥ, καλέσαμε το ΕΚΑΒ, κάνανε τεστ, νοσηλεύτηκαν, ευτυχώς δεν είχαμε κρούσματα, να χτυπήσω ξύλο δεν έχουμε κρούσματα, θα ήταν τότε πάρα πολύ δύσκολα. Αλλά τώρα εγώ που ήμουν βάρδια τα χρειάστηκα, πήγαινε πάρε το θερμοόμετρο, δώσε το θερμοόμετρο, κάνε αυτό πάνε εκείνο. Δεν ήταν τόσα τα περιστατικά αλλά όταν τύχαινε στη βάρδιά σου έλεγες από μέσα σου: "τώρα Θεέ μου ελπίζω να μην είναι Covid-19". Πέρανα χλωρίνη εκεί που κάθισε... Ευτυχώς κάποιοι ωφελοόμενοι βοηθάνε πολύ στις δουλειές, κάποιοι άλλοι όχι. Υπήρχαν και στιγμές που ήταν πολύ δύσκολες. Δόξα τω Θεώ όμως, δεν είχαμε κάτι. Ξέρεις έχει ανοίξει και άλλη δομή τώρα. Ο Δήμος σε συνεργασία με τον ΟΚΑΝΑ έχει ανοίξει και μια δομή στην Έκθεση. Ένα υπνωτήριο για τον Covid. Κάνουνε προσπάθειες. Δεν κάνουν φυσικά εισαγωγές, όπως τώρα καμιά δομή δεν κάνει εισαγωγές, ούτε εμείς. Υπάρχουν βέβαια αιτήματα, σιγά σιγά τα βλέπουμε. Παίρνουμε κανέναν παραπάνω εδώ, έχουν νοικιάσει παραπάνω δωμάτια στο ξενοδοχείο, βάζουν κανέναν άνθρωπο. Γενικώς γίνεται μια προσπάθεια η οποία είναι καλή, ανταποκρίθηκε ο δήμος. Δεν άργησε πάρα πολύ. Καλά δεν τον έπαιρνε κιόλας...»

Η συζήτηση στράφηκε στη διαμορφούμενη κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα. Η υγειονομική κρίση έφερε στην επιφάνεια το ζήτημα της αστεγίας, ένα ζήτημα περιθωριακό που κλήθηκαν οι κρατικές πολιτικές να το αντιμετωπίσουν. Πρόκειται σαφώς για ένα ζήτημα που ήρθε για να μείνει και έχει ακόμη να απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό τις προνοιακές πολιτικές και ταυτόχρονα να επηρεάσει τον προνοιακό χάρτη:

«Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα είναι δυσκίνητη και νομίζω ότι πρέπει και πρέπει με αφορμή όλο αυτό να γίνουν λίγο πιο ευκίνητα τα πράγματα. Αλλά ξέρεις κάτι έχω την αίσθηση ότι και κάποιοι που δουλεύουν μέσα σε αυτό τους βολεύει να είναι δυσκίνητη, θα ήταν πιο δύσκολα για αυτούς. Δηλαδή υπάρχουν πώς να σου πω οφέλη με το να παραμείνει δυσκίνητη για πολλούς! Επομένως θα γίνει ξανά δυσκίνητη μόλις γυρίσουμε σε μια κανονικότητα. Αυτό που ζήσαμε έβαλε την αστεγία ως πρώτο ζήτημα. Φαντάσου ότι ο δήμος Αθηναίων άνοιξε τσατ πατ υπνωτήριο, κέντρο ημέρας και ξενώνα. Ήταν στον προγραμματισμό αλλά φαντάσου έγιναν και τα εγκαίνια πριν 4-5 μέρες. Που δεν είχε ο δήμος Αθηναίων. Είχαν οι Γιατροί του Κόσμου αλλά τώρα έχει ο δήμος 400 θέσεων! Πάρα πολύ μεγάλο! Εγώ πιστεύω ότι θα ανοίξει και δεύτερο υπνωτήριο στη Θεσσαλονίκη. Η αστεγία ήταν ένα πρόβλημα παγκόσμιο σύγχρονο αλλά με όλο αυτό που έγινε θα μας απασχολήσει αρκετά. Νομίζω ότι η αστεγία θα μας απασχολήσει πολύ στο μέλλον...»

Υλικότητες εκτός τόπου: σκουπίδια την εποχή της πανδημίας

Η Mary Douglas (2006 [1966]) είχε μιλήσει για «ύλη εκτός τόπου» και για πράγματα (έμφυχα και άφυχα) τα οποία θεωρήθηκαν από διάφορα πολιτισμικά συστήματα ως αποκλίνοντα ακριβώς γιατί δεν ταίριαζαν σε υπάρχουσες ταξινομήσεις. Σύμφωνα με την ίδια, η ύλη εκτός τόπου συνιστά ανωμαλία, επικίνδυνη ουσία, αλλά και «βρωμιά». Με βάση τη θεωρία της αποφυσικοποιήθηκε η έννοια της βρωμιάς και ταυτόχρονα ενδύθηκε με συμβολική εννοιολόγηση. Το ζήτημα της υλικότητας (Tim Ingold, 2007, *Materials Against Materiality, Archaeological Dialogues*) βέβαια παραμένει ανοιχτό και ενδεχομενικό, καθώς η υλικότητα καθορίζεται από τις σχέσεις που αναπτύσσουν οι άνθρωποι με αυτή. Με άλλα λόγια, όλα ανεξαιρέτως τα πράγματα είναι ενεργά, γιατί δημιουργούν τις δικές τους χρονικότητες και ιστορίες. Η απόρριψη συνιστά μια διαδικασία απουσίας της παρουσίας (Tim Enderson, 2005, *Waste Matter, Journal of material culture*) και κατά μία έννοια τα απορρίμματα δεν εξαφανίζονται ποτέ εντελώς γιατί παραμένουν ως απουσίες και χωρικές «σιωπές».

Σίγουρα τι τελικά επιλέγουμε να κρατήσουμε και τι να πετάξουμε έχει τη σημασία του αλλά και τη χωροχρονική του διάσταση. Με αυτό θέλω να πω πως τα απορρίμματα έχουν την ιστορικότητά τους: διαφορετικά πράγματα θεωρούνται περιττά, προς απόρριψη δηλαδή σε διαφορετικές εποχές. Οι υλικότητες μεταβάλλονται, μαζί και η χρηστικότητα και εντέλει η επιλογή απόρριψής τους. Το δίμηνο Μαρτίου-Απριλίου του 2020, δηλαδή τους μήνες της πρώτης φάσης του εγκλεισμού, βιώσαμε ένα καθολικό lockdown. Μέσα από επικοινωνία με φίλους και γνωστούς αντιλήφθηκα ότι οι άνθρωποι έψαχναν τρόπους για να οργανώσουν τη μέρα τους, να τιθασεύσουν και να γεμίσουν τον άπλετο χρόνο τους, μια και οι περισσότεροι κλήθηκαν να δουλέψουν από το σπίτι, ή σταμάτησαν να δουλεύουν και σίγουρα περιορίστηκαν στο ελάχιστο οι μετακινήσεις. Οι εκκαθαρίσεις σπιτιών ήταν, από ό,τι φάνηκε, ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος για να καταπολεμηθεί η απραξία και ταυτόχρονα είχε μια συμβολική διάσταση: αυτή της ψυχικής εκκαθάρισης και επανεκκίνησης. Καθαρό σπίτι, απαλλαγμένο από παλιά, περιττά πράγματα ήταν ίσως ένα γιατρικό και μια θεραπεία για όλη αυτή την ανώμαλη, «βρώμικη» κατάσταση που κληθήκαμε να βιώσουμε, μια ασπίδα προστασίας απέναντι σε αυτή τη λοιμώδη μεταδοτική νόσο που μόνο με καθαρότητα (σπιτιού, σώματος και ζωής) θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί.

Η τηλεργασία με καθήλωσε στο σπίτι, ο υπολογιστής έγινε η δίωδος επαφής μου με τον έξω κόσμο, το υπνοδωμάτιο-γραφείο μου έγινε ο γυάλινος πύργος όπου μπορούσαν να παρελάσουν εικονικά χιλιάδες άνθρωποι και την ίδια στιγμή να κρατήσω μακριά το αδιάκριτο βλέμμα τους, κουρνιαάζοντας στο καταφύγιο, τη σπηλιά μου. Ένα δωμάτιο επανομηματοδοτημένο, ένας τόπος ασφαλής ανάμεσα στο μέσα και στο έξω, μια ιδιωτικότητα ασπίδα απέναντι στην αδιακρισία του δημοσίου και ένας μαγικός κόσμος βιβλίων, ιδεών και καταγραφών που με δυνάμωνε και με βοηθούσε να δίνω φωνή στα ανείπωτα. Η πρώτη περίοδος του εγκλεισμού συνοδεύτηκε από ημερολογιακές αποτυπώσεις, ατέλειωτους περιπάτους και μια διαρκή προσπάθεια αποτύπωσης των δρόμων, της γειτονιάς και των υλικότητων της. Το βλέμμα μου, βλέμμα εκπαιδευμένο εθνογραφικά, έτοιμο να ανασύρει εθνογραφικά ζητούμενα, και γιατί όχι να τα εφεύρει και να τα κατασκευάσει ως τέτοια. Στους περιπάτους λοιπόν γεννήθηκε η ανάγκη χωρικής αποτύπωσης της πανδημικής κατάστασης και του εγκλεισμού, που γρήγορα μετατράπηκε σε προσπάθεια αποτύπωσης και χαρτογράφησης των απορριμμένων υλικότητων: οι κάδοι σκουπιδιών, ειδικά τους πρώτους μήνες ήταν ασφυκτικά γεμάτοι. Οι άνθρωποι έμοιαζε να είχαν εμπλακεί σε έναν χορό απόρριψης σε μια φρενίτιδα εκκαθάρισης του σπιτιού και της ζωής τους. Άπλετος χρόνος; Ναι προφανώς, αλλά όλη αυτή η μαζικότητα και η συνεχής απόρριψη πιθανόν φανέρωνε σε συμβολικό επίπεδο και τη γενικευμένη διάθεση για ένα σπίτι νέο, καθαρό, απαλλαγμένο από περιττά πράγματα. Και το καθαρό σπίτι σίγουρα ήταν ένας τρόπος να ξερκιστεί το κακό, η μόλυνση, η «βρωμιά», και την ίδια στιγμή σε πραγματικό επίπεδο ένα καθαρό σπίτι ισοδυναμούσε με ένα υγιές περιβάλλον απαλλαγμένο από μικρόβια.

Μέσα από φωτογραφικό υλικό λοιπόν, που συγκεντρώθηκε εν καιρώ πανδημίας και αφορά τους κάδους απορριμμάτων, επιχείρησα να προβληματοποιήσω τι συνιστά τελικά υλικότητα προς απόρριψη και καταστροφή. Πολλά παιδικά παιχνίδια και έπιπλα, ρούχα και παπούτσια, χριστουγεννιάτικα στολίδια, ακόμη και κάδρα και φωτογραφίες (πχ. φωτογραφίες γάμου) που πετάχτηκαν στους κάδους, και από την άλλη πολλά κουτιά από νέες smart τηλεοράσεις, αποκαλύπτουν την επιθυμία των ατόμων να «ξεφορτωθούν» την εποχή του κορονοϊού ό,τι θεωρούσαν μη χρήσιμο, παλιό, φθαρμένο με άλλα λόγια, ύλη εκτός τόπου και ταυτόχρονα την ανάγκη για πρόσδεσή τους στο καινούριο, το εκσυγχρονισμένο, τις επιταγές του παρόντος και γιατί όχι του μέλλοντος. Οι κάδοι απορριμμάτων εν καιρώ εγκλεισμού φανέρωναν ως έναν βαθμό την ανάγκη των ανθρώπων να αποδεσμευτούν από ένα κομμάτι

τι του παρελθόντος τους, να το πετάξουν, να απαλλαγούν από αυτό. Η εθνογραφική αυτή αποτύπωση των σκουπιδιών εν καιρώ πανδημίας θα μπορούσε να αποτελέσει σημείο εκκίνησης και αφορμή προβληματισμού για μια χαρτογράφηση των απορριμμένων υλικότητων και τελικά μια γεωγραφία των απορριμμάτων που βρίσκεται σε συνεχή διάλογο με την ιστορική συγκυρία. Έχει πραγματικά ενδιαφέρον τόσο ιστορικά όσο και ανθρωπολογικά το ζήτημα της απόρριψης και των σκουπιδιών. Σε διαφορετικές περιόδους και σε διαφορετικούς πολιτισμούς η έννοια της απόρριψης αντιμετωπίστηκε διαφορετικά. Κατά συνέπεια τα σκουπίδια είναι μια σχεσιακότητα που αξίζει να προσδιοριστεί ιστορικά, πολιτισμικά, αλλά και ταξικά. Τα σκουπίδια κάποιων είναι πιθανόν θησαυρός για κάποιους άλλους και στο σημείο αυτό μπορούμε να σκεφτούμε όλους αυτούς που ζούνε από τα σκουπίδια των «άλλων», για παράδειγμα στις παραγκουπόλεις της Ινδίας, όπου οικογένειες ολόκληρες ζουν από την καύση των πεταμένων υπολογιστών της Δύσης ή τους freegans που συλλέγουν και τρώνε τα απορριμμένα, ληγμένα τρόφιμα που βρίσκουν στους κάδους μεγάλων σούπερ μάρκετ, ή τους ρακοσυλλέκτες¹⁰ που ψάχνουν, συλλέγουν, πουλούν και συχνά ανακυκλώνουν αυτά σίδερα και άλλα αντικείμενα που βρίσκουν πεταμένα. Η έννοια βέβαια της ανακύκλωσης καθώς και η έννοια της επαναχρησιμοποίησης παρουσιάζουν ξεχωριστό ανθρωπολογικό ενδιαφέρον και σίγουρα θα μας απασχολήσουν αρκετά στο μέλλον.

Και τελειωμό δεν έχει...

Στο άρθρο επιχειρήθηκε μια προσπάθεια ιχνηλάτησης και χαρτογράφησης ορισμένων επισφαλειών που γεννήθηκαν κατά τη διάρκεια της σύγχρονης επιδημιολογικής κρίσης και μια αναστοχαστική διαδρομή κάποιων νεωτερικών διακινδυνεύσεων που καθιστούν τις ζωές μας τρωτές, ευάλωτες και διαταραγμένες. Αυτή η γενικευμένη κατάσταση επισφάλειας οδηγεί το δίχως άλλο σε μια κοινωνικότητα που ως ένα βαθμό έχει διαρραγεί και καλείται να επαναπροσδιορίσει τα όρια και τα περιθώριά της. Και μαζί της καλείται να επανα-οριστεί και να επα-

10. Ο Γιώργος Κούζας (2013-2016) έχει ασχοληθεί με τους ρακοσυλλέκτες, τους οποίους δεν θεωρεί άεργους αλλά μια ιδιαίτερη επαγγελματική τάξη και συντεχνία που χαρακτηρίζεται από έντονο βαθμό εξειδίκευσης, ιεραρχία, πολλές επάλληλες φωνές και εσωτερικές συγκρούσεις. Η άποψή του αυτή απομακρύνει από οποιαδήποτε τάση θυματοποίησης, περιθωριοποίησης ή παθητικοποίησης της ρακοσυλλεκτικής εργασίας. Άλλωστε οι ρακοσυλλέκτες θέτουν σε κίνηση άλλες σημαίνουσες κοινωνικά και οικονομικά διαδικασίες όπως αυτές της επανάχρησης και της ανακύκλωσης.

να-νοηματοδοτηθεί η ανθρώπινη κατάσταση που βρίσκεται αντιμέτωπη με νέες οντολογικές προκλήσεις. Βιώνουμε, είναι αλήθεια, μια κατάσταση εξαίρεσης που τείνει να γίνει η κανονικότητα. Η πανδημία που μοιάζει ένας εφιάλτης χωρίς τελειωμό έχει πλήξει ανεπανόρθωτα όχι μόνο την οικονομία σε παγκόσμιο επίπεδο, αλλά και την κοινωνικότητα, τα ατομικά και συλλογικά όρια, την αίσθηση του ατομικού και συλλογικού εαυτού. Η ανθρώπινη εγγύτητα, οι συναναστροφές έχουν τραυματιστεί και μαζί τους όλες οι σταθερές της ζωής, όπως η συντροφικότητα και η ανθρώπινη επαφή. Η κοινωνικοποίηση κατακερματίζεται και αυτή μια και όλοι πια καλούνται να ακολουθήσουν το μέτρο της κοινωνικής αποστασιοποίησης. Η κοινωνία του ρίσκου και της διακινδύνευσης, τουλάχιστον όπως προβληματοποιήθηκε τη δεκαετία του 1980 και 1990, έχει δώσει τη θέση της σε μια κοινωνία αλληπάλληλων επισφαλειών, όπου η επισφάλεια νομιμοποιείται και καθίσταται μόνιμη, «φυσιολογική» συνθήκη.

Οι υλικότητες συμπαρασύρονται σε αυτόν το χορό ευαλωτότητας και τρωτότητας, ενώ την ίδια στιγμή τα ανθρώπινα σώματα γίνονται και αυτά «ύλη εκτός τόπου», «μιαρά» και γι' αυτό ανέγγιχτα. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τους μήνες Μάρτιο και Απρίλιο του 2020, τους μήνες δηλαδή της πρώτης φάσης του εγκλεισμού και της απαγόρευσης της κυκλοφορίας, το μήνυμα της πολιτικής προστασίας ήταν «για να επιστρέψουμε στην κανονικότητα, για να κερδίσουμε πίσω τις ζωές μας». Γράφοντας αυτό το άρθρο στα μέσα Σεπτεμβρίου του 2020, με τρόπο συνειδητοποιώ πως η καθημερινότητά μας έχει μεταβληθεί άρδην λόγω της πανδημίας—μάσκες στα σχολεία και σε όλους τους κλειστούς χώρους, τοπικά lockdown, διαδικτυακά μαθήματα στο πανεπιστήμιο, μερική απαγόρευση των συναθροίσεων και των διαδηλώσεων, επιβολή μάσκας και σε ανοικτούς χώρους πολλών πόλεων όπως η Αθήνα κ.α.—αλλά πλέον η κρατική ρητορική δεν στρέφεται γύρω από την επιστροφή στην κανονικότητα, παρά μόνο προτάσσει την ατομική ασφάλεια («μένουμε ασφαλείς») που προϋποθέτει υψηλό αίσθημα κοινωνικής ευθύνης (στην ελληνική περίπτωση μεταφράστηκε και ως «φιλότιμο»). Ένα γενικευμένο, καθολικό lockdown, από τον Νοέμβριο του 2020 και για δύομισι περίπου μήνες μας καθήλωσε, μας εγκλώβισε στον γυάλινο πύργο του σπιτιού μας εκ νέου και επιβεβαιώθηκαν οι χειρότεροι φόβοι μας για μια Αγκαμπενική κατάσταση εξαίρεσης¹¹ που

11. Για τον Giorgio Agamben, η κατάσταση εξαίρεσης τείνει όλο και περισσότερο να παρουσιάζεται ως κυρίαρχο μοντέλο διακυβέρνησης στη σύγχρονη πολιτική σκηνή: «Η μόνη δυνατή σύγκριση μπορεί να γίνει με τη νομική κατάσταση των εβραίων στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης (*Lager*) οι οποίοι μαζί με την υπηκοότητα έχαν-

είχε προσλάβει χαρακτηριστικά κανονικότητας. Μετά την περίοδο των Χριστουγέννων και την έλευση του 2021¹² όλοι εναποθέσαμε τις ελπίδες μας στο εμβόλιο που είχε αρχίσει να κυκλοφορεί, ελπίδες και προσδοκίες για επιστροφή στην πραγματική ζωή, στη ζωή που αξίζει να βιωθεί. Μια ζωή με νέα δεδομένα που θα πρέπει με κάθε θυσία να καταστεί μια ζωή που να αρμόζει στην ανθρώπινη κατάσταση με όποιους περιορισμούς. Οι κυβερνήσεις, ακόμη και των πιο «αναπτυγμένων» κρατών με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως το Ισραήλ για παράδειγμα, φάνηκαν να αδυνατούν να διαχειριστούν τη νέα κατάσταση: τα εμβόλια λίγα, το εθνικό σύστημα εμβολιασμών στα όριά του, οι πολίτες αγανακτισμένοι, δύσπιστοι και επιφυλακτικοί, αλλά και πολλές απόψεις και διαφωνίες για το αν τελικά ο εμβολιασμός σύμφωνα με κρατική απόφαση θα είναι τα «εισιτήριο» για την ελεύθερη μετακίνηση των πολιτών. Και εμείς, ζαλισμένοι από τις επάλληλες αλλαγές που βιώνουμε, περπατάμε και νομίζουμε ότι προχωράμε, αλλά στην ουσία παραμένουμε ακινητοποιημένοι, μουδιασμένοι στο ίδιο σημείο, σε ένα χρονικό κατώφλι και μετεωριζόμαστε ανάμεσα σε ένα παρόν που ξεχνά το παρελθόν του και σε ένα μέλλον που εκβιάζει το παρόν.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Agamben, George (2013). *Κατάσταση εξαίρεσης. Όταν η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα* (μτφρ. Μαρία Οικονομίδου). Αθήνα: Πατάκης.
- Agamben, George (2016). *Homo Sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* (μτφρ. Παναγιώτης Τσιαμουράς). Αθήνα: Εκδόσεις Εξάρχεια.
- Αθανασίου, Αθηνά (2007). *Ζωή στο όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*. Αθήνα: Εκκρεμές.

ναν και κάθε νομική ταυτότητα, τουλάχιστον όμως διατηρούσαν εκείνη του εβραίου. Όπως έχει επισημάνει η Τζούντιθ Μπάτλερ, για τον *detaînee* του Γκουαντανάμο η γυμνή ζωή αγγίζει την μέγιστη απροσδιοριστία της» (2013: 16). Η κατάσταση εξαίρεσης δεν είναι μια μορφή ειδικού δικαίου αλλά εντοπίζεται στο κατώφλι της, ένα βήμα πριν από αυτή.

12. Έτος «ηρωικό» το δίχως άλλο, μια και συμπληρώνονται 200 χρόνια από την έναρξη της ελληνικής εθνικής επανάστασης (1821-2021). Πολλοί φορείς και μουσεία (πχ. το ΛΕΕΜ-Θ) είχαν αναλάβει τον «πανηγυρικό» εορτασμό της επετείου με προτροπή του Υπουργείου Πολιτισμού. Συγκεκριμένα το ΛΕΕΜ-Θ —συμμετέχω και εγώ ως μέλος του διοικητικού συμβουλίου— έχει αναλάβει τη διοργάνωση ενός διεθνούς συνεδρίου με θέμα τις επιτελέσεις της εθνικής ταυτότητας, αλλά και μια έκθεση έργων τέχνης και αντικειμένων με συναφή θεματική.

- Αθανασίου, Αθηνά & Τσιμουρής, Γιώργος (2013). Χαρτογραφώντας τη βιοπολιτική των συνόρων: Σώματα, τόποι, απεδαφοποιήσεις. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 140-141 Β- Γ, 3-37.
- Αλεξιάς, Γιώργος (2003). Το ανθρώπινο σώμα: από τη βιολογία στη δυνητικοποίηση. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 111-112, 327-357.
- Bauman, Zygmunt (2005). *Σπαταλημένες ζωές. Οι απόβλητοι της νεοτερικότητας* (μτφ. Μάρκος Καρασαρίνης, επιμ. Παντελής Ε. Λέκκας). Αθήνα: Κατάρτι.
- Bauman, Zygmunt (2006). *Ρευστή αγάπη. Για την ευθραυστότητα των ανθρώπινων δεσμών* (μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, επιμ. Παλμύρα Ισμουρίδου). Αθήνα: Εστία.
- Bauman, Zygmunt (2007). *Ρευστός φόβος* (μτφρ. Γώργος Καράμπελας). Αθήνα: Πολύτροπον.
- Bauman, Zygmunt (2008). *Ζωή για κατανάλωση* (μτφρ. Γώργος Καράμπελας). Αθήνα: Πολύτροπον.
- Beck, Ulrich (2015). *Κοινωνία της διακινδύνευσης. Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα* (επιμ. Νίκος Πατινώτης). Αθήνα: Πεδίο.
- Douglas, Mary (2006 [1966]), *Καθαρότητα και κίνδυνος. Μια ανάλυση των εννοιών της μαροτότητας και του ταμπού* (μτφρ. Αίγλη Χατζούλη, επιμ. Θεόδωρος Παραδέλλης). Αθήνα: Πολύτροπον.
- Harari, Yuval Noah (2017). *Homo Deus. Μια σύντομη ιστορία του μέλλοντος* (μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Harari, Yuval Noah (2020). Ο επικίνδυνος κόσμος που θα προκύψει μετά το τέλος της πανδημίας. <https://www.klik.gr/gr/el/blender/gioubal-noe-charari-o-epikindunos-kosmos-pou-tha-prokupsei-meta-to-telos-tis-pandimias/>, ανακτήθηκε στις 23 Μαρτίου 2020.
- Κακόλα, Πόλα, Κουζέλης, Γεράσιμος, & Κωσταντάς, Ορέστης (επιμ.) (2020). *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου*. Αθήνα: Νήσος EMEA (Εταιρία Μελέτης Επιστημών του ανθρώπου)
- Κούζας, Γιώργος Χ. (2013-2016). Οι κύκλοι των 'χαμένων' αντικειμένων: απόρριψη – διαλογή – επανάχρηση – επανοικειοποίηση. *Εθνολογία* 16, 105-144.
- Κούζας, Γιώργος Χ. (2017). *Η επαιτεία στην πόλη. Μορφές οργάνωσης – στρατηγικές επιβίωσης – ταυτότητες*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κράββα, Βασιλική (2010). Να μην ξεχάσω να θυμηθώ: Πολυπολιτισμικές πρακτικές που ξορκίζουν το Κακό. *ΔΕΛΤΙΟ ΒΙΒΛΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ* 28, 21-34.
- Κράββα, Βασιλική (2020). *Καταναλώνοντας τον πολιτισμό: διαδρομές κατανάλωσης, ιστορίες τροφής και στέρησης*. Αθήνα: Πατάκης.
- Κράββα, Βασιλική (2021). *Ιστορίες επισφαλών βίων, γεωγραφίες στέρησης: Οι προνοιακές δομές του δήμου Θεσσαλονίκης και η χαρτογράφηση της πόλης των οικείων 'άλλων'*» υπό δημοσίευση στα πρακτικά της ΕΠΠ.
- Λεοντίδου, Λίλα (2020). *Πολεοδομία και πανδημία στη συμπαγή πόλη της Μεσογείου. Ανθρωπογεωγραφικές παράπλευρες απώλειες του Covid-19. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154, 11-27.

- Μπιτσιώρης, Βαγγέλης (2020). Ο Agamben και ο κορονοϊός: κατάσταση εξαίρεσης και βιοπολιτική. *Σύγχρονα Θέματα*, Άυλο Τεύχος 147-148, 13-17.
- Νανού, Ζαν Λυκ (2020). Ένας υπερβολικά ανθρώπινος ιός. <https://nomadicuniversality.com/2020/03/22/> ανακτήθηκε στις 23 Μαρτίου 2020.
- Σπυριδάκης, Μάνος (2018). *Homo Precarius. Εμπειρίες ευαλωτότητας στην κρίση*. Αθήνα: Πεδίο.
- Feldman, Allen (1997). Περί πολιτισμικής αναισθησίας: Βία και τηλε-οπτικά μέσα ενημέρωσης. Στο Νάντια Κ. Σερεμετάκη (επιμ.), *Παλιινόστηση αισθήσεων. Αντίληψη και μνήμη ως υλική κουλτούρα στη σύγχρονη εποχή*. Αθήνα: εκδόσεις «Νέα Σύνορα», Λιβάνη, 183-221.

Ξενόγλωσση

- Beyer, Judith (2020). On being. Voices of prudence in times of a pandemic. Allegra Lab, <https://allegralaboratory.net/on-being-voices-of-prudence-in-times-of-a-pandemic-corona/>, ανακτήθηκε στις 20 Μαρτίου 2020.
- Caplan, Pat (2020). Struggling for food in a time of crisis. Responsibility and paradox. *Anthropology Today*, 36(3), 8-10.
- Collier, Stephen, Lakoff, Andrew & Rabinow, Paul (2004). Biosecurity. Towards an anthropology of the contemporary. *Anthropology Today*, 20(5) 3-7.
- Enderson, Tim (2005). Waste matter – The Debris of Industrial Ruins and the Disorder of the Material World. *Journal of Material Culture*, 10(3), 311-332.
- Faas, A.J. & Barrios, Roberto (2015). Applied Anthropology of Risk, Hazards, and Disasters. *Human Organization*, 74(4), 287-295.
- Giddens, Anthony (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. London: Polity Press.
- Ingold, Tim (2007). Materials against materiality. *Archaeological Dialogues*, 14(1), 1-16.
- Kravva, Vasiliki (2014). Politicizing hospitality: The emergency food assistance landscape in Thessaloniki. *Hospitality & Society*, 4(3), 249-274.
- Laurie, Penny (2020). Panic, Pandemic and the Body Politic. <https://www.wired.com/story/what-coronavirus-pandemic-says-about-society/>, WEIRD, ανακτήθηκε στις 14 Μαρτίου 2020.
- Munyikwa, Michelle (2020). My Covid-19 Diary. *Anthropology Today*, 36(3), 16-19.
- Napier, David (2020). Rethinking vulnerability through Covid-19. *Anthropology Today*, 36(3), 1-2.
- Pellegrino, Manuela (2020). Covid-19: The 'Invisible Enemy' and Contingent Racism. Reflections of an Italian anthropologist conducting fieldwork in Greece. *Anthropology Today*, 36(3), 19-21.
- Stoller, Paul (2020). Pandemic Hardship/Pandemic Change. How the coronavirus pandemic can change how we live. *Psychology Today*, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-path-well-being/202003/pandemic-hardship-pandemic-change>, ανακτήθηκε στις 16 Μαρτίου 2020.

